تاریخ ادبی ایران

جلد اوّل

از قدیمترین روزگاران تا زمان فردوسی

مشتمل بر

جریان تحوّل زبان فارسی و سیر عقاید و افکار در ایران

تألیف

پرفسور ادوارد براون

ترجمه و تحشیه و تعلیق

علی پاشا صالح

دستیار دانشگاه تهران

از نشریات: کتابخانه ابن سینا

چاپ دوّم

تهران ۱۳۳۵

مخلص حقیقی ادوارد براون
المسمّی عند اهل الطریقة
بمظهر علی

تصویر و خط پرفسور براون هنگام سیاحت در ایران

(نقل از مجلهٔ ایرانشهر سال چهارم شمارهٔ ۲ صفحهٔ ۸۹ ـ اول اردیبهشت ۱۳۰۵)

بنام خداوند یگانه

این ترجمه کتاب خود را خاضعانه به فرزندان با کمال و با کرامت ایران
که بنیادگذاران آینده پرامید کشور کهن سال ما هستند تقدیم میکنم. باشد که با
اعلاء کلمه حق از سرگذشت عبرت انگیز پدران هزار خود
پند گیرند و به نیروی ذکاوت و همت و غیرت بر اوج شکوه
تاریخ عظمت خود بیفزایند.

بگفت مصلحت نفس عاشق است — همت عالی است کشف هر چه هست
به نقطه ملک جهان همت است — پر و بال مرغ جهان بهمت است

المحرر شمس
تهران - آبان ماه ۱۳۳۴

محمد ساعد

آثار دیگر مترجم

که چاپ شده است

ترجمهٔ بخشی از کتاب اصول تربیت جسمانی و حفظ‌الصحه تألیف ولپتون ستاد دانشگاه لیدز (لندن) از انتشارات مجلهٔ تعلیم و تربیت فروردین ۱۳۰۶ هجری شمسی .

تصحیح و تجدید نظر در ترجمهٔ کتب آثار ایران (جلد اول ، جزوهٔ دوم ، ۱۳۱۰ هجری شمسی ، جلد دوم ، جزوهٔ اول ، ۱۳۱۸ هجری شمسی) و رسالهٔ طاق بستان و بیستون ، ۱۳۱۶ هجری شمسی ، ازانتشارات وزارت فرهنگ ، ادارهٔ کل باستان شناسی .

شرکت در تألیف شش جلد کتاب انگلیسی برای تدریس در دبیرستانهای کشور ، از انتشارات ادارهٔ کل انطباعات وزارت فرهنگ ، ۱۳۲۳ - ۱۳۱۸ هجری شمسی .

تصحیح و تجدید نظر در متن فارسی و ترجمهٔ انگلیسی رسالهٔ تعلیمات اکابر در ایران ، چاپ تهران ، ۱۹۳۷ - ۱۹۳۶ میلادی ، از انتشارات وزارت فرهنگ .

مقالات ادبی و تاریخی و تربیتی و اخلاقی در مجلهٔ ایران و آمریکا و مجلهٔ آینده و مجلهٔ آموزش و پرورش .

آثار دیگر مترجم

که چاپ نشده است

تجدید نظر در ترجمهٔ انگلیسی قانون اساسی ایران ومتمم آن بضمیمهٔ ترجمهٔ انگلیسی اصلاحات و تفسیرات قوانین مزبور . همچنین ترجمهٔ انگلیسی بسیاری از قوانین دیگر کشور .

ترجمهٔ قسمتی از جلد دوم تاریخ ادبی ایران تألیف پروفسور براون .

رسالهٔ اصول فن خطابه (نظری بسخنوری در غرب) زیر چاپ است .

دیباچهٔ مترجم بر چاپ دوم

بنام

« خداوند بخشندهٔ دستگیر کریم خطا بخش پوزش پذیر »

هنوز از انتشار چاپ اوّل این کتاب (آبان ۱۳۳۳ هجری شمسی) چند روزی بیش نگذشته بود که آقای ابراهیم رمضانی مُدیر سخندوست وسخن گستر کتابفروشی ابن‌سینا را بتجدید طبع آن جداً آماده و مُصمّم یافتم . مُتاسفانه اجابت پیشنهاد ایشان باعلاقه و شتابی که داشتند در آن روز میسّر نشد . یکی از دلائل تأخیر چاپ دوّم این بود که لازم دانستم ضمن تجدید نظر از انتقادات اهل مطالعه نیز استفاده کنم .

اجمالاً عزم راسخ وهمّت ناشر ازیك سو وعنایت دانشمندان نیکو سخن از سوی دیگر سبب شد که سرانجام این ترجمه با اصلاحاتی چند بفرزندان روشندل و روشن روان کشور تقدیم گردد .

اُمیدوارم اگر عمری مانده باشد بیمن توجّهات سخن شناسان نکته سنج وسخی طبع باز هم در راه نقد وتهذیب آن بکوشم .

وما توفیقی الاّ بالله العلی العظیم .

۲۵ شهریور ۱۳۳۵

علی پاشا صالح

بسم الله الرحمن الرحیم

و به نستعین

دیباچهٔ مترجم

خوشتر آن باشد که سرّ دلبران گفته آید در حدیث دیگران

مولوی

علت ترجمهٔ کتاب

دراوائل فروردین سال ۱۳۲۸ هجری شمسی یکی ازوزیران پیشین فرهنگ که برای نشر کتب وحفظ آثارسوری پرشور و ذوقی سرشار دارد نگارندهٔ این سطور را از انتشار ترجمهٔ جلد سوم تاریخ ادبی ایران تألیف پروفسور ادوارد براون(۱) بقلم خود آگاه ساخت(۲). چندی پیش ترجمهٔ جلد چهارم آن کتاب باشارهٔ ایشان و بقلم یکی از استادان فقید دانشگاه تهران کسوت طبع پوشیده و از طرف وزارت فرهنگ انتشار یافته بود(۳). ولی جلد اول و دوم مانده بود و گویا داوطلبی برای ترجمهٔ آن پیدا نمیشد. تقدیر چنین بود که بتشویق و ترغیب ایشان قرعهٔ این کار دشوار بنام این خوشه چین خرمن دانشمندان زده شود.

اصولاً همهٔ کتب اساسی ومهمی که مستشرقین دربارهٔ ایران نوشته اند ومورد استفاده واستناد بیگانگان است بجهاتی که عیان است وحاجت

---

(۱) Professor Edward Granville Browne, A Literary History of Persia, 4 vols., Cambridge, University Press, 1902-1924.

(۲) جلد سوم تاریخ ادبی ایران تألیف براون، از سعدی تا جامی: ترجمه با حواشی و تعلیقات بقلم آقای علی اصغر حکمت استاد دانشگاه تهران، چاپ وزارت فرهنگ، ۱۳۲۷ هجری شمسی.

(۳) ترجمهٔ جلد چهارم تاریخ ادبی ایران تألیف براون بقلم رشید یاسمی، سال ۱۳۱۶ هجری شمسی.

به بیان ندارد باید برای آگاهی عموم مردم ایران بفارسی صحیح وسلیس ترجمه شود و ازطرف دانشمندان کشورمورد مطالعهٔ عمیق وانتقاددقیق قرار گیرد تا همه بدانند دیگران در حق ما چه گفته‌اند و چه نوشته‌اند و گمان ندارم احدی منکر اهمیت و ضرورت این کارباشد. ما اکثرالعبر و قل‌الاعتبار ! جهان سربسر عبرت است و بهرهٔ ما غفلت !

خلاصه دیری نپائید که شورای عالی فرهنگ و مرحوم دکتر عبدالحمید اعظم زنگنه وزیر فرهنگ وقت و رئیس دانشکدهٔ حقوق و آقای دکترعلی فرهمندی مدیرکل نگارش و هنرهای زیبادرآنزمان و تنی چند از اکابر اهل علم ومعارف پروران این ذرهٔ بیمقداررا شرمندهٔ عنایت و رهین عاطفت خود ساختند و درنتیجه بتکلیف وزارت فرهنگ کمترین خدمتگزار فرهنگیان این بارگران را فارغ از مطلق تخیّلات وتوهّمات وتصوّرات سیاسی بمفهوم اتم واکمل واصحّ این کلمات پذیرفت. ازینرو باید صاف و صریح گفت :

« ما قِصّهٔ سکندر و دارا نخوانده‌ایم
از ما بجز حکایت مهر و وفا مپرس »
« خواهی که روشنت شود احوال سرّ عشق
از شمع پرس قِصّه ز باد صبا مپرس »

سالی دو سپری گشت و هنوز این ترجمه به نیمه نرسیده‌بود که دامنهٔ اختلافات میان دولتین ایران و انگلستان کشیده شد و روز بروز شدت یافت تا آنجا که رشتهٔ روابط یکسره گسسته گشت. لکن نگارنده را چون در این کار هیچ نظری جز نظر علمی و ادبی نبود دنبالهٔ این خدمت فرهنگی قطع نشد.

در این هنگام کلمات علامهٔ فقید وادیب اریب محمدبن عبدالوهاب ابن عبدالعلی قزوینی بخاطر رسید که گفته بود مؤلف این کتاب «تمام همّ

نظر قزوینی و چند تن از سخنوران ایران دربارهٔ براون

و جمیع اوقات عزیز خودراصرف دفاع ازحقوق عدالت خواهان و تقویت مطالبات مشروعهٔ ایران نموده‌وبایک تلاش وسعی فوق‌العـاده و یـك پشت‌کار حیرت انگیزی که از خصایص خود وی بود از نشر مقالات در جراید و تألیف رسائل و القاءِ خطب درمحافل سیاسی‌انگلستان و غیر ذلک از وسائل دقیقه کوتاهی نمیکرده‌است(۱)»

اربـاب فضل و ادب بلا شک بـاحوال وی کم و بیش آگاهند. نگارنده مستقیماً اطلاعاتی ندارم وبراون را تنها ازآثار ادبی اومیشناسم و با خود او هیچگونه آشنائی نداشته‌ام. بنا بر این ناچار از گفته های دیگران استفاده میکنم.

مرحوم قزوینی در جای دیگر گفته است(۲): «... اما خدمات ادبی و علمی آن‌مرحوم را بجرأت میتوانم سوگند بخورم که مابین‌جمیع مستشرقین اروپا وآمریکا چه ازگذشتگان وچه ازمعاصرین مطلقاًواصلا و بلا استثناء هیچکس این همه زحمت دراین راه نکشیده‌است وهیچکس یک عمر تمام را از سن ۱۸ سالگی تا آخرین‌دقیقهٔ حیات شصت‌وچهار سالهٔ خود بدون سستی و بدون خستگی بـا تمام قوای معنوی و مـادی خود صرف احیای‌آثارادبی‌ایران نکرده‌است وهیچکس اینهمه‌مساعدت مالی و مخارج گزاف برای طبع و تصحیح کتب نفیسهٔ فـارسی از کیسهٔ شخصی خود بخود هموار ننموده است...

«محبت‌اوبعالم‌اسلام عموماً وبایران وایرانیان خصوصاً فی‌الحقیقه

---

(۱) المعجم فی معائیر اشعارالعجم تألیف شمس‌الدین محمد بن قیس‌الرازی، چاپ بیروت ۱۳۲۷ هجری، مقدمهٔ کتاب بقلم مرحوم قزوینی.

(۲) مجلهٔ ایرانشهر شمارهٔ ۲، اول اردیبهشت ۱۳۰۵ سال چهارم، صفحات ۷۵ ببعد و بیست مقالهٔ قزوینی جزء دوم باهتمام عباس اقبال آشتیانی استاد فقید دانشگاه تهران، مطبعهٔ مجلس، سال ۱۳۱۳ هجری شمسی، صفحات ۲۲۶ و۲۲۷ و ۲۳۲.

حدی نداشت و هیچ غرض مادی عملی از قبیل جاه یا مال یاسیاست یا خدمت بوطن خود وامثال ذلک که در آن ملحوظ نبود بلکه جز احساسات قلبی و انجذاب نفسانی یعنی عشق بهرچه خوب و ظریف و جمیل و حق وراست است و تنفر از هرچه عکس آنهاست محمل دیگری نداشت . . .

« فی‌الواقع وجود مرحوم براون برای ایران یک نعمت خداداد و گنج بادآورد بود . آخر چه عجب تر از این که یک مردی از یک ملتی اجنبی آن هم از اعاظم علماء و نویسندگان آن ملت در تمام عمر خود طرفداری از ملت ومملکت ما بنماید ومحض خاطرما با ملت‌ومملکت خودش طرف باشد و بر اعمال آنها انتقاد و اعتراض کند؟ . . .

« برای تصور اجمالی از جنبهٔ ادبی حیات آن مرحوم که جنبهٔ اساسی و شغل اصلی ومستغرق جمیع مدت‌عمراوبود از سن ۱۸ سالگی که شروع بتعلم زبان فارسی نمود تا آخرین دقیقهٔ حیات باید نظری افکند بمؤلفات جلیلهٔ عدیدهٔ آن مرحوم در این رشته که عدهٔ آنهادوازده کتاب بزرگ و بیست و دو رساله است(۱) و شاهکار آنها کتاب « تاریخ ادبیات ایران » است در چهار جلد بزرگ که آنهارا ازسنوات۱۹۰۲الی ۱۹۲٤ میلادی (۱۳۲۰تا۱۳٤۳ هجری) بطبع‌رسانده‌است وعددصفحات آن قریب دو هزار و سیصد صفحه است و این کتاب مهم در خصوص ادبیات زبان ما نه تنها در اروپا در باب خود یگانه و منحصر بفرد است و هیچکس از مستشرقین قبل از او مثل آن یا قریب بآن تألیف‌ننموده است بلکه بین خود فارسی زبانان چنانکه همه کس میداند تاکنون هیچ چنین کتابی با این نظم و ترتیب عجیب و با این بسط وتفصیل حاوی‌این همه اطلاعات مهمهٔ نادره که نتیجهٔ سی چهل سال زحمت و تتبع آن هم از مثل یک چنان علامهٔ ذو فنون عالم بالسنهٔ مختلفه‌ایست اصلاً و ابداً

(۱) مؤلفات سیاسی او و مؤلفات راجع بـه بابیه و تمدن فارسی که تصحیح و طبع نموده دراین حساب داخل نیست . فقط کتب و رسائل ادبی مقصود است .

بعرصهٔ ظهور نیامده است و اصلاً این نوع تألیفات متنوّع محیط که در آن واحد هم تاریخ است هم رجال و هم ادبیات و هم تذکرة الشعراء و هم معجم‌الادباء و هم منتخب‌الاشعار و هم جامع‌الحکایات و هزار مزایا و محاسن دیگر مابین ما تاکنون مرسوم نبوده است و البته شایسته‌است که این کتاب با اندکی جرح و تعدیل بفارسی ترجمه شود و در میان ایرانیان منتشر گردد تانمونه‌ای ازوضع تاریخ ادبیات نویسی بطرز اروپا بدست مردم بیاید . . . »

گفته اند علاقهٔ براون بزبان و ادبیات ایرانی بدرجه ای بود که وقتی یکنفر خارجی که هم فارسی میدانست و هم انگلیسی با او بانگلیسی حرف زد وی بفارسی جواب داد وگفت : « خوب است‌فارسی حرف بزنیم ، بعقیدهٔ من هر کس فارسی نداند انسان کامل نیست ! » (۱)

آقای‌محمود محمود نیز درجلد پنجم‌فصل شصت‌وسوم کتاب‌تاریخ روابط سیاسی (چاپ تهران ، شهریور ۱۳۳۱) دربارهٔ پروفسور براون تقریباً نظیر عقیدهٔ قزوینی را اظهار داشته است : « عمر اتحاد دولتین روس و انگلیس قریب بده سال طول کشید . در این مدت ملت ایران بدترین روزهای پر خوف ووحشت را گذرانید . درآن‌ایام فقط‌پروفسور براون بود که ناله های مردم ایران را بگوش جهانیان میرسانید . ملت ایران هیچوقت زحمات و خدمات این مرد بزرگوار را فراموش نخواهد کرد و همیشه در خاطر ایرانیان دلسوزیهای او نسبت بایران باقی خواهد بود . »

گروهی دیگر مؤلف را در ردیف عوامل سیاست میشناسند و تحقیقات وتتبعات‌ویراخالی‌ازنظرسیاسی‌نمیدانند . اما نگارندهٔ این‌سطور

---

(۱) ضمیمهٔ مجلهٔ تعلیم و تربیت : خطابهٔ آقای سید حسن تقی زاده در سوگواری انجمن ادبی ایران درفوت پروفسورادوارد براون مستشرق ایراندوست ۲۶ دیماه ۱۳۰٤ ، مطبعهٔ فاروس ، تهران .

مطلقاً در مقام تأیید یـا تردید این اقوال و یا در صراط تحری و تحقیق احوال یـا در صدد سنجش وی با دیگران نبوده و نیست . بدیهی است چنانچه رنگ سیاست داشته است لزوم آگاهی بطرز فکر او دوچندان باشد . لذا بنقل گفتار نویسندهٔ دیگری که باوی آشنائی کافی داشته است قناعت میشود :

آقای دکتر محمود افشار معاون سابق وزارت فرهنگ و مـدیر نکته سنج مجلهٔ وزین آینده که بپاس خدمات مؤلف بایران رسالهٔ دکترای خود را در بارهٔ سیاست اروپا در ایـن کشور(۱) بوی اهـدا نموده بود چنین گوید(۲) :

« . . . پس مستشرق نـامی در مخالفت با سیاست دولت خود تنهـا مدافعه از حقوق سیاسی مـا نمیکرده ، بلکه چون مصلحت انگلیس را نیـز در نگاهداری ایـران دانسته بود بگفتهٔ معروف بیک تیر دو نشان میزد : هم حقوق حقهٔ ما را دفاع میکرد هم مصالح واقعی مملکت خویش را . . . رویهٔ دوستانه ای را کـه نسبت بایران او و همفکران وی در انگلستان تبلیغ و ترویج میکردند بالطبع سیاست نا مساعدی را که پاره‌ای اوقات حکومت لندن نسبت بایران بکارمیبرد تلافی کرده وخشمی را که ناگزیر در میان ایرانیان تولید میکرد از شدت میانداخت وشك نیست که حکومت انگلستان استفادهٔ خود را مینمود . . . مقصود آنکه پروفسور براون پیش و بیش از ایـران دوستی قطعاً وطن دوستی داشته و البته ما نمیخواهیم که از این گفتن خردلی از مقدار او بکاهیم ، بلکه بالعکس اگر جز این بود در خوبی عقیدهٔ ما نسبت باوسستی رخ میداد. اگر یک نفر روسی یا انگلیسی یا فرانسوی بمملکت ما خدمتی کند که

---

(۱) La Politique Européenne en Perse (Thèse Présentée à l'Université de Lausanne), Berlin, 1921.

(۲) مجلهٔ آینده ، مجلداول ، سال‌نخستین ، صفحات ٤٤٥ تا ٤٤٦ ، شمارهٔ هفتم .

آن خدمت خیانتی بوطنش باشد ممکن است حکومت ما از آن خدمت سود ببرد اما البته در نظر ما برای آنکس قدر و منزلتی نخواهد بود. خود پروفسور هم در پاره‌ای از نگارشهای خود این نکته را رسانیده است. چنانکه در کتابچهٔ بحران دسامبر ۱۹۱۱ در ایران در صفحهٔ ۱۵ مینویسد: الی آخر.»

در این باب اطالهٔ کلام بیش از این جائز نیست. سخنوران نکته دان ایران و دیگر بلاد جهان بتفصیل فراوان در احوال وی بسط مقال داده‌اند. حتی شادروان میرزا ابوالقاسم عارف قزوینی هم اشعاری در ستایش وی سروده است ❀. لذا برای اجتناب از اطناب در ذیل صفحه صورتی از مقالات و رسالات مربوطه درج میشود(۱).

❀ در جشن شصتمین سال تولد پروفسور براون که در انجمن ادبی ایران بر پاشد به پیشنهاد مرحوم حاجی میرزا یحیی دولت آبادی آقای دکتر عیسی صدیق منظوماتی‌را که ادباء و سخنگویان ایران در ستایش وی سروده بودند بطور مرقع بخط زیبای مرحوم عمادالکتاب پس از تذهیب در یك جلد سوخته باقاب خاتم گرد آورده وبه کمبریج فرستاد.

(۱) فهرست رسالات ومقالات چاپ‌شده دربارهٔ ادوارد براون:

۱ ـ مقالات محمدبن عبدالوهاب قزوینی درسال چهارم مجلهٔ ایرانشهر.

۲ ـ بیست مقالهٔ محمدبن عبدالوهاب قزوینی باهتمام استاد اقبال‌آشتیانی.

۳ ـ مقدمهٔ قزوینی بر کتاب المعجم فی‌معائیر اشعار العجم تألیف شمس‌الدین محمدبن قیس‌الرازی چاپ بیروت ۱۳۲۷.

٤ ـ خطابهٔ آقای سید حسن تقی‌زاده که در انجمن ادبی ایران در ۲٦ دیماه ۱۳۰٤ ایراد شده است: ضمیمهٔ مجلهٔ تعلیم وتربیت، مطبعهٔ فاروس‌تهران.

٥ ـ مقدمهٔ ترجمهٔ جلد چهارم تاریخ ادبیات ایران بقلم مرحوم رشید یاسمی، چاپ تهران، ۱۳۱٦ شمسی.

٦ ـ مقدمهٔ ترجمهٔ جلد سوم تاریخ ادبیات ایران بقلم آقای علی اصغر حکمت چاپ تهران، ۱۳۲۷ شمسی.

۷ ـ مجلهٔ تعلیم و تربیت رسالهٔ جداگانه شرح مجلس سوگواری آن‌مرحوم.

۸ ـ ترجمهٔ قسمتی‌از این کتاب بقلم‌آقای دکتر سیف‌پور فاطمی چاپ‌اصفهان که متأسفانه ندیده‌ام. بقرار اظهار آقای سلطان محمد عامری قسمتی از جلداول را نیز خود ایشان ترجمه نموده‌اند ولی تااین تاریخ بطبع نرسیده است.

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ نه)

بنابراین مقدمات نویسنده‌ای که کتابها درفضیلت فرهنگ ایران-زمین پرداخته وعمری بستایش حضارت این مرزو بوم همت گماشته، اگر باقتضای حس ملیت و عرق قومیت احیاناً در خلال این صفحات قوم‌خود را دریکی دوجا ستوده‌است عجب نباشد و جزاین هم انتظار نبایدداشت.

بیاری خداوند یگانه در ترجمهٔ این کتاب نهایت امانت را بکار بستم و با این بضاعت مزجات تا آنجا که مقدور بود برای رفع شبهات از آراءِ علمیه و تحقیقات جدیده استفاده کردم و حواشی و تعلیقات لازمه افزودم و بسیاست و مذهب اشخاص مطلقاً توجه نداشتم، ولی هیچگونه تسامح و تعلل و تصرفی را

آئین ترجمه

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔهشت).

۹ ـ مقالهٔ پروفسور مینزدرمجلهٔ روزگارنو، ج. ۱. شمارهٔ ۲، پائیز۱۹۴۱.

۱۰ ـ مقالهٔ آقای مجتبی مینوی در مجلهٔ روزگار نو ج. ۱. شمارهٔ۲.

۱۱ ـ مقدمهٔ سر دنیسن راس برچاپ سوم کتاب یکسال در میان ایرانیان ۱۹۵۰ میلادی.

۱۲ ـ مجلهٔ آینده سلسلهٔ مقالات آقای دکتر محمود افشار، سال نخستین، شمارهٔ ۳، صفحات ۲۱۰ تا ۲۱۵ و شمارهٔ ٤ صفحات ۲۸۰ تا ۲۸۳ و شمارهٔ ۷ صفحات ٤٤٤ تا ٤٤۸.

۱۳ ـ مجلهٔ یادگار: مکتوب مرحوم ادوارد براون بمرحوم آخوند ملا محمد کاظم خراسانی وجواب آن ـ شمارهٔ ۲، صفحات ٤٦ تا ۵۱.

۱٤ ـ مجلهٔ ارمغان سال دوم، شمارهٔ ۵و٦، صفحات ٤۳تا٤۲.

۱۵ ـ مجلهٔ جهان نو: مقالات آقای ایرج افشار در بارهٔ براون و ایران (صفحهٔ ۱۷۵ و ۱۷٦ سال چهارم، شمارهٔ هفتم) مرداد ماه ۱۳۲۸ و در وصف پاریس (سال پنجم شهریورومهرماه ۱۳۲۹ شمارهٔ ششم).

۱٦ ـ کتاب تاریخ روابط سیاسی بقلم آقای محمود محمود، جلد پنجم فصل شصت وسوم، چاپ تهران، شهریور۱۳۳۱.

۱۷ ـ ترجمهٔ جلد اول این کتاب بزبان اردو بقلم سید سجاد حسین، (جامعهٔ عثمانیهٔ حیدرآباد دکن) چاپ دکن سنهٔ ۱۹۳۲ مسیحی.

۱۸ ـ کتاب مستشرقین انگلیسی تألیف پروفسورآربری طبع لندن۱۹٤۳.

۱۹ ـ ترجمهٔ فارسی کتاب انقلاب ایران تألیف براون، حواشی بقلم آقای احمد پژوه، ۱۳۲۹ هجری شمسی.

۲۰ ـ کتاب یکسال در میان ایرانیان ترجمه با حواشی بقلم آقای ذبیح الله منصوری سال ۱۳۳۰ هجری شمسی، چاپ تهران، کانون معرفت

در ترجمهٔ متن جائز ندانستم . همه لغزشکاریم . همه گرفتار سهو و نسیانیم . **خطای مترجم را بر مؤلف و خطای مؤلف را بر مترجم ننویسند** . پس اگر احیاناً اشتباهی از طرف مؤلف روی دهد مترجم نباید به خیانت در امانت گراید و چنانچه مترجم از عهدهٔ احقاق حق و ابطال باطل برآید شایسته است ذیل صفحات بردّ مثالب و رفع معایب بپردازد ، کما آنکه ارباب مقالات اسلامی مانند نوبختی و شیخ مفید و سید مرتضی و عبدالجلیل رازی و علامهٔ حلّی وقاضی نورالله شوشتری تهمتها و نسبتهای ناروای مخالفین را در مصنفات خود نقل و با اقامهٔ دلائل محکمه وبراهین متقنه رد کرده‌اند . بالاتر اینکه در کلام‌الله مجید نیز نقل کفر اززبان کافران شده است .

لکن چنانکه گفته‌شدمؤلف تواناي‌این کتاب‌را درجامعهٔمستشرقین و عالم علم و ادب و ایرانشناسی مقام و منزلتی است و بکلماتش استناد کنند . پس دقت بیشتری لازم بود . و بدینرو از ارباب فضل و کرم مدد خواستم و بازهم مدد میخواهم تاخدای نخواسته حقی باطل‌وباطلی حق جلوه گر نشود .

حقشناسی

دیگر اینکه هرجا مؤلف از نویسندگان وسخن سرایان وعرفاء وحکماء استشهاد کرده است سعی داشته ام حتی‌القوه متون را از منابع و مراجع اصلی بیاورم . مع‌الاسف در بعض موارد مآخذ ومصادررا ذکرنکرده بود . ناچاربهر کتابخانه‌وکتابدار و کتابشناسی که دست یافتم توسل جستم و دراین راه نیز رهین منت بسیاری از فضلاءِ عالیقدر میباشم . . . .

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ نه)

۲۱ ـ کتاب کارهای ناتمام تألیف سرهنگ بانسال‌مترجم‌مخصوص‌ویلسون رئیس‌جمهوری پیشین آمریکا که بعدازجنگ بین‌الملل دوم چاپ شده‌است . (ترجمهٔ قسمتی از آن در مقالهٔ ترانهٔ صلح بقلم مترجم جلد اول تاریخ ادبی ایران در شمارهٔ ۱۵ فروردین ۱۳۲۶ مجلهٔ ایران وآمریکا انتشاریافته است) .

بالاخص علامهٔ نبیل آقای سید حسن تقی زاده رئیس سابق مجلس سنا را بر نگارنده منتی بزرگ است که با اشتغالات مهم علمی وادبی این صحائف راباصبر وحوصله‌ای که خاص ایشان است مطالعه فرموده وعقائد گرانبهای خود را بدان افزوده‌اند واز استاد سخنور آقای بدیع الزمان فروزانفر رئیس دانشمند دانشکدهٔ معقول ومنقول که جزوات مربوط باسلام رابررسی واظهار نظر فرموده اند وهمچنین از آقای دکتر احسان یار شاطر دانشیار اوستا در دانشگاه تهران که یادداشتهائی دربارهٔ تحقیقات جدیده درقسمتهای مربوط به‌اوستا وپهلوی تهیه کردند تشکر قلبی دارم وعقیدهٔ هر کدام را بنام خودشان ذیل صفحات آورده ام . همچنین از وزراء واولیاءِ وزارت فرهنگ که دراین مدت نگارنده را در اینکار مورد تشویق قرار دادند و از آقای دکتر مهدی بیانی رئیس کتابخانهٔ ملی وزارت فرهنگ و کارکنان فاضل و نکته دان کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق آقایان حکمت آل آقا و محمد تقی دانش پژوه و ایرج افشار که دریافتن بعض منابع مرا با گشاده روئی مدد نمودند ...... سپاس فراوان دارم(۱) .

ازخوانندگان ارجمند و علماءِ متتبع و فضلاءِ محقق و دوستان سخن سنج خواهشمندم این داستان را که درحقیقت نقدحال ماست بدیدهٔ تحقیق ودقت بنگرند وباتذکر سهو ها ولغزشها و تصحیح آنچه نا صواب است براین بندهٔ شرمنده منت نهند تا هر گاه باردیگر چاپ شود بررفع نواقص و تنقیح و تهذیب آن حتی‌المقدور اقدام شود .

---

(۱) **مترجم کتاب** از زحمات متصدیان چاپ دوم وکارکنان چاپخانهٔ مجلس شورای ملی علی‌الخصوص آقایان علی‌اکبر شاهمیری مدیر تصحیح ومهدی براتی معاون ایشان و احمد درویش مسئول حروفچینی و نصرت الله نیکفر مسئول ماشینخانه که با علاقمندی ودقت‌نظر درکمترین مدت چاپ این کتاب‌را انجام دادند تشکر بسیار دارد .

چون سخن در ایراندوستی و تحقیقات در ایرانشناسی است این تهیدست راعقیده آنست که برای تشیید مبانی فرهنگ ملی باید بسه چیز توجه مخصوص مبذول گردد و این سه از راه تسهیل و تعمیم تعلیمات و توسعهٔ انتشارات امکان پذیرد وجوانان پاکدل وپاکنهاد را تنبه وعبرتی عظیم باشد: اول تقویت وتحکیم ارکان حق پرستی وایمان؛ دوم شناساندن اهمیت ایران به نسل جوان؛ سوم برانگیختن نیروی کار و کوشش. برای وصول باین هدف بچند چیز عنایت بیشتری باید داشت: ترویج زبان و ادبیات فارسی، بررسیهای دقیق درجغرافیای اقتصادی و طبیعی و صنعتی و فلاحتی و سیاسی و نظامی کشور، تحلیل سرگذشتهای عبرت انگیز، بیان علل لنگ ماندن قافلهٔ ایران وپیشرفت برق آسای دیگران، راز جوئی در فراز و نشیب ها و پست و بلندیهای تاریخ و بحث استدلالی درسیر معنویات و تحقیق اینکه چرا باآن گذشتهٔ درخشان وخدمات مهم علمی وفرهنگی وهنری بتمدن جهان هنوز بخود نیامده‌ایم که کاروان رفته و بیابان در پیش است و ما درخوابیم.

درس عبرت

غزلسرای شیرین سخن شیراز بما گفته است:

نقطهٔ عشق نمودم بتو هان سهو مکن

ورنه چون بنگری ازدائره بیرون باشی!

سپاس و ستایش خداوند بزرگی راست که دلهای پاك را از مهر ایران آکنده و نور ایمان در جانهای آگاه افکنده است. باشد که ریشهٔ نفاق را ازین آب وخاك بر کند وپراکندگی را ازما دور کند و دعای خیر داریوش کبیر را که بر دیوار جنوبی قصر تخت جمشید منقور است اجابت فرماید که بتضرع و زاری دست انابت بدرگاه حضرت باری برده و گفته است: «اهورمزدا این کشور را

پایان سخن

از سپاه دشمن و ازخشکسالی و از دروغ محفوظ بدارد . »[1] چنانکه حق سبحانه وتعالی خود درقرآن کریم فرماید : لله ملك السّموات والارض وما فیهنّ و هو علی کلّ شیء قدیر . امید که سوزدل و اشک روان و نالهٔ

---

(۱) آقای حسین علا وزیردانشمند درباریهلوی این جملهٔ نغزودلنشین را با ذوق وسلیقهٔ سرشاری که خاص ایشانست ضمن تبریک سال نو در فروزدین ۱۳۳۲ برای دوستان خود نوشته بودند .

رجوع کنید به :

۱ ـ کتاب متمم میخی تألیف تولمن استاد زبان وادبیات یونانی دردانشگاه وندربیلت آمریکا ، ۱۹۱۹ میلادی Cuneiform Supplement by Herbert Cushing Tolman, Vanderbilt University,Nashville, Tennessee, 1919.

۲ ـ ترجمهٔ لغت به‌لغت ازفارسی باستانی نقل از ایران کوده شمارهٔ ۱ صفحهٔ ۸۶ گردآورده‌های آقای دکتر محمد مقدم استادزبانشناسی دردانشگاه تهران ، تهران. امرداد ۱۳۱۳ یزدگری (۱۳۲۳ هجری شمسی) :

« گوید داریوش شاه مرا اهورمزدیشتی برد باویس بغان وین دهیورا اهورمزد بپاید ازهین ، از دشیاری ، از دروغ . بدین دهیومیاید مه هین ، مه دشیاری ، مه دروغ .»

دهیو= سرزمین ، استان .	هین = سپاه . دشمن
ویس = دودمان شاهی	دشیاری = بدسالی
بغان = خداوندان	

ترجمهٔ آقای دکتر یارشاطر : «این‌عبارت متعلق‌به کتیبه‌ای در۲۴ خط کوتاه فقط بزبان‌فارسی‌باستان (بدون ترجمهٔ عیلامی وبابلی) که بردیوارجنوبی قصرداریوش نقرشده است . ترجمهٔ دقیق عبارت (ازآخرسطر ۱۰ تاکلمهٔ اول سطر ۱۸) اینست : « . . . اهورامزدا این کشور را از سپاه (دشمن) وازخشکسالی وازدروغ محفوظ بدارد . » برای ملاحظهٔ همهٔ کتیبه رجوع شود به صفحهٔ ۱۳۵ کتاب کنت دربارهٔ فارسی باستان : و همچنین به‌تولمن (صفحات ۳۸ ـ ۳۶) :

R. G. Kent, Old Persian, New York, 1950. H. C. Tolman, Ancient Persian Lexicon, New York, 1908.

لغتی که سپاه ترجمه شده -haina است‌برابر hen درپهلوی و -Séna درسانسکریت و -haena دراوستائی . لغت دشمن درمتن وجود ندارد .»

کتاب شرح اجمالی آثار تخت جمشید تألیف آقای سید محمد تقی مصطفوی رئیس ادارهٔ کل‌باستان‌شناسی چاپ‌تهران فروردین ماه ۱۳۳۰ شمسی نیزدیده‌شود.

شب و آه سحرگاه پرهیزکاران در دریای بیکران فضل و کرمش بکار آید و در قوم ستمدیدهٔ ما برحمت نظر آورد و مرز و بوم مارا از اهریمن فتنه و فساد نگهدارد و فرزندان وطن را بهمدلی و همزبانی و حقشناسی و حقگوئی رهنمون گردد و از خطر گمراهی حفظ کند و حقیقت بزرگی را که در این کلام آسمانی است در دل و جان همهٔ جهانیان جای دهد :

انّ الانسان لفی خسر الّا الذین آمنوا وعملوا الصالحات و تواصوا بالحق و تواصوا بالصّبر .

علی پاشا صالح

تهران - آبان ماه ۱۳۲۳ هجری شمسی

فهرست ابواب وفصول وموضوعات

	صفحه
دیباچهٔ مترجم (چاپ‌دوم) :	یك
دیباچهٔ مترجم (چاپ اول) :	دو تا چهارده
علت ترجمهٔ کتاب	دو
نظرقزوینی وچند تن ازسخنوران ایران دربارهٔ براون	چهار
آئین ترجمه	نه
حقشناسی	ده
درس عبرت	دوازده
پایان سخن	دوازده
فهرست ابواب وفصول وموضوعات	پانزده تا سی و یك
فهرست تصاویر	سی و دو
دیباچهٔ مؤلف	۱ - ۶

باب اول

دراصل ومبدأ وتاریخ عمومی مردم وزبانها وادبیات ایران

فصل اول : مقدمه	۹ - ۶۱
هدف کتاب	۹
معنای لفظ انگلیسی «پرشن» (Persian)	۱۰
زبان فارسی درزمان هخامنشیان	۱۱
انقطاع سلسلهٔ آثارمکتوبهٔ زبان فارسی	۱۲
ادوارتکامل زبان فارسی	۱۳
فارسی باستان یا فرس قدیم	۱۳
فارسی میانه یا پهلوی	۱۵
فارسی جدید	۱۶
بی میلی نسبت به رسم‌الخط سایرادیان	۱۷
علل منسوخ شدن سریع خط پهلوی	۱۷

	صفحه
آغازادبیات جدید فارسی	۲۱
نثر	۲۱
نظم	۲۱
باربد سرایندهٔ عهد ساسانی (۵۹۰ تا ۶۲۷ میلادی)	۲۶
نظروسیعتری بمردم ایران	۳۱
منابع تاریخ ماد	۳۲
آثارآشوریان	۳۲
آثاریهود	۳۳
مآثریونانی : هرودوت وکته زیاس	۳۳
بروسوس	۳۴
دیوکوس	۳۴
فرا ارتس	۳۵
کیاگزارس	۳۵
استیاگ	۳۵
زبان مادیها	۳۶
نظر اپرکه مادیها ازنژاد توران بوده‌اند	۳۷
نظردارمستتر	۳۹
اوستا	۴۰
هوارنظردارمستتررا میپروراند	۴۳
کیش ایرانیان باستان ، زردشت	۴۶
نتیجهٔ مطالعات جکسون	۴۹
اصابت رأی جکسون	۵۰
لفظ مغ بطرزشایان توجهی دراوستا آمده است	۵۱
اسمردیس دروغی	۵۱
نقل ازکتیبهٔ داریوش	۵۲
مادیهای دیگری که مدعی تخت وتاج شدند وداریوش آنهارا قلع وقمع ساخت	۵۴
ادوارماقبل ماد وتاریخ نژاد ایران	۵۵
فرضیهٔ مکس مولر	۵۵
دورهٔ نفوذ آشوریان	۵۹

صفحه

فصل دوم : کشف و ترجمهٔ کتیبه‌ها و اسناد ایران باستان با سایر مطالب مربوط بزبان‌شناسی ۶۲ - ۱۳۴

مجملی ازپیشرفت مطالعات شرقی دراروپا ۶۲
قرن دوازدهم مسیحی ۶۳
قرن سیزدهم مسیحی ۶۳
قرن چهاردهم مسیحی ۶۳
قرن شانزدهم مسیحی ۶۴
قرن هفدهم ۶۵
تامس هاید ۶۵
هاید ازهیچیک ازسه زبان قدیم ایران اطلاعی نداشت ۶۸
آنکتیل دوپرون (۱۷۷۱ - ۱۷۵٤میلادی) ۷۰
حوادث سفر آنکتیل ۷۱
کتاب آنکتیل ۷۳
کتاب آنکتیل چگونه استقبال شد ۷۵
سرویلیم جونز ۷۶
دفاع ازآنکتیل ۷۷
انتقام روزگار ۸۳
زود باوری وبدبینی بیجای سرویلیم جونز ۸۵
عقیدهٔ مبالغه‌آمیزسرویلیم جونزدربارهٔ ارزش دساتیرودبستان ۸۶
تصورات سرویلیم جونزدربارهٔ تاریخ ایران باستان ۸۶
اشتباهات سرویلیم جونز ۸۷
نفوذ کلام سرویلیم جونز ۸۸
خاطرات دوساسی دربارهٔ آثارعتیق ایران (۱۷۹۳ مسیحی) ۹۰
کتیبه‌های پهلوی ۹۲
سن بارتلمی ۹۲
قرائت کتیبه‌های قدیم ایران بوسیلهٔ گروتفند ۹۳
نظر کلی گروتفند ۹٤
طرزکار گروتفند ۹٤
نتیجهٔ مطالعات گروتفند ۹۶
قدرومنزلت کارهای گروتفند ۹۸
تحقیقات رالنسون وبورنوف ولاسن ۹۸

صفحه

پیشرفت تحقیقات دربارهٔ پارسی باستان ۱۰۰
فرضیهٔ اپردربارهٔ اصل الفباء میخی پارسی ۱۰۱
نفوذ آشوری درایران ۱۰۳
بحث دریکی ازممیزات خط پهلوی ۱۰۴
پیشرفت مطالعات مربوط به‌اوستا ۱۰۵
جنگ طرائق ۱۰۶
ادامهٔ کشف رموزپهلوی ۱۰۹
کتیبه‌های ساسانی نقش رستم ۱۱۰
استفاده ازتحقیقات دوساسی درسکه‌شناسی ۱۱۲
کتیبه‌ها وکتابهای پهلوی ۱۱۲
رسالهٔ مولر ۱۱۳
ابن مقفع ۱۱۹
تعریف اصطلاحات : ۱۲۱
مادی ۱۲۱
اوستائی ۱۲۲
زند ۱۲۳
فارسی باستان ۱۲۳
پهلوی ۱۲۴
هزوارش ۱۲۷
پازند وپارسی ۱۲۸
فارسی جدید ۱۲۹
لهجه‌های ایران ۱۲۹
امیرپازواری وباباطاهر ۱۳۰
فهرست لهجه‌های مهمتر ۱۳۴
فصل سوم : ادبیات ایرانیان قبل ازاسلام با شرح مختصری ازاساطیرشاهنامه ۱۳۵ - ۱۹۰
یك توضیح شخصی ۱۳۵
قسمت اول : آثار ادبی هخامنشی ۱۳۹
انحطاط زبان ومذهب درکتیبه‌های متأخر ۱۴۵
قسمت دوم : اوستا ۱۴۶

صفحه

نظرات بدوی گلدنر (۱۸۸۸ میلادی) ۱۴۶
نظرات بعدی دارمستتر (۱۸۹۳ میلادی) ۱۴۶
نظر بعدی گلدنر (۱۸۹۶ میلادی) ۱۴۷
اوستای زمان ساسانیان ۱۴۸
یك شباهت عجیب ۱۴۹
تقسیمات اوستای کنونی ۱۵۰
یسنا ۱۵۱
ویسپرد ۱۵۱
وندیداد ۱۵۲
یشتها ۱۵۲
شاهد دیگری از بازگشت عقائد و مراسم مذهبی قدیم در مشرق ۱۵۲
خرده اوستا ۱۵۴
مرور اوستا و یك نظر اجمالی و انتقادی بطور کلی ۱۵۵
قسمت سوم : ادبیات پهلوی ۱۵۶
کلمات پهلوی روی سکه‌ها (۳۰۰ قبل از میلاد تا ۶۹۵ بعد از میلاد) ۱۵۶
کتیبه های ساسانی ۱۵۷
ادبیات پهلوی ۱۵۷
نسخه های خطی پهلوی ۱۵۸
کم و کیف ادبیات پهلوی ۱۵۸
مینوی خرد ۱۶۱
اردویراف نامك ۱۶۲
ماتیگان گجستك ابالش ۱۶۳
اندرز خسرو کواتان ۱۶۳
آثار پهلوی غیر دینی ۱۶۳
آثار زردشتیان بزبان پارسی ۱۶۶
وجود شعر در عهد ساسانیان ۱۶۷
قسمت چهارم : حماسهٔ ملی ایران ۱۶۸
مندرجات شاهنامه ۱۶۹
خاندان پیشدادیان ۱۷۰
جمشید ۱۷۱

	صفحه
اژی دهاك یا دهاك	۱۷٤
فریدون	۱۷۵
افراسیاب	۱۷۷
افسانهٔ سیستان	۱۷۷
اسفندیار	۱۷۸
پایان دوره‌ای که در شاهنامه صرفاً افسانه است	۱۷۹
بهمن اردشیر دراز دست	۱۷۹
ساسان	۱۷۹
سلسلةالنسب ساسانیان	۱۸۰
افسانهٔ اسکندر	۱۸۰
اسکندر در روایات زردشتی	۱۸۱
اسکندر در شاهنامه	۱۸۱
اسکندر در اسکندرنامه	۱۸۲
دورهٔ پارتها	۱۸۲
تاریخ افسانهٔ ملی وقدیمی بودن آن	۱۸٤
یادگار زریران	۱۸۵
آخرین دفعه‌ای که نامهٔ خسروان تهذیب و تنقیح شده است	۱۸۷
ترجمهٔ عربی و فارسی خدای نامه	۱۸۷

باب دوم

تاریخ ایران از قیام ساسانیان تا سقوط بنی‌امیه

(۲۲۶ تا ۷۵۰ بعد از میلاد)

فصل چهارم : عهد ساسانی (۲۲۶تا۶۵۲ بعد از میلاد)	۱۹۱-۲۷٤
جنبهٔ خدائی شهریاران ساسانی (فره ایزدی)	۱۹۲
فر و شکوه شهریاران ساسانی	۱۹۲
اصل حق آسمانی سلطنت در ایران	۱۹۳
مبنای سیاست شیعه	۱۹٦
شهربانو در تعزیهٔ ایران	۱۹۷
نظر اتباع معاصرین عیسوی ساسانیان	۲۰۰

	صفحه
شهدای ایرانی	۲۰۰
شواهدی از اغراض مذهبی	۲۰۱
یزدگرد بزهکار	۲۰۱
انوشیروان دادگر	۲۰۲
عقیدهٔ انوشیروان دربارهٔ مسیحیان	۲۰۲
منظور و هدف و طرح این فصل	۲۰۳
قسمت اول : افسانهٔ اردشیر	۲۰۴
ترجمهٔ کارنامهٔ اردشیر بابکان	۲۰۷
شاهنامه (ساسان و بابک و اردشیر)	۲۰۹
ترجمهٔ کارنامه	۲۱۲
آگاهی یافتن اردوان از کارگلنار و اردشیر (از شاهنامه)	۲۱۳
ترجمهٔ کارنامه (داستان کرم و اردشیر)	۲۱۶
کشتن اردشیر کرم هفتواد را (از شاهنامه)	۲۱۷
نظر الیعقوبی دربارهٔ افسانه های ایران و تاریخ ایران	۲۲۰
شاپور اول	۲۲۱
کتیبه‌ها و آثار شاپور	۲۲۱
کتیبه حاجی‌آباد	۲۲۱
ترجمه و تفسیری که فریدریک مولر از کتیبهٔ حاجی‌آباد کرده‌است	۲۲۳
قسمت دوم : مانی و مانویت	۲۲۵
منابع اطلاعات ما دربارهٔ مانی و طریقهٔ او	۲۲۷
بیان الیعقوبی دربارهٔ مانی	۲۲۸
معنی لفظ زندیق	۲۳۴
اصول عقاید مانویان	۲۳۶
پیشرفت مانویان در مشرق	۲۴۰
نقل از یکی از کتابهای مانی	۲۴۱
مهاجرت مانویان	۲۴۱
مانویت در اسلام	۲۴۳
وظایف مانویان	۲۴۳
رسم‌الخطی که مانی اختراع نمود	۲۴۴
افسانهٔ ارژنگ مانی	۲۴۵

صفحه

	صفحه
قسمت سوم : انوشیروان و مزدك	۲۴۵
خصلت و سیرت انوشیروان	۲۴۵
فلاسفهٔ افلاطونیون جدید در دربار انوشیروان	۲۴۷
ظهور افکار افلاطونیون جدید در ایران در این عصر	۲۴۸
مزدك اشتراکی مسلك	۲۵۰
اصول عقائد مزدك	۲۵۲
صعود و سقوط مزدکیها	۲۵۳
قتل عام مزدکیان (۵۲۹ ـ ۵۲۸ میلادی)	۲۵۳
گواهی شهود دربارهٔ قتل عام	۲۵۴
تاریخ بعدی مزدکیان	۲۵۵
قسمت چهارم : انحطاط و سقوط خاندان‌ساسانی	۲۵۵
سال فیل	۲۵۵
پیش بینی های مربوط بسیاه‌بختی ساسانیان	۲۵۶
اظهارات سطیح کاهن	۲۵۶
روابط سیاسی عرب در قرن ششم	۲۵۷
ذونواس و آزار دادن عیسویان نجران	۲۵۸
گودالهای آتشین و گودالیان	۲۵۸
فتح یمن بدست سپاهیان حبشه	۲۵۹
قتل ارباط بدست ابرهه	۲۶۰
لشکرکشی ابرهه برای تسخیر مکه	۲۶۰
عبدالمطلب و شترانش	۲۶۰
فیل ابرهه	۲۶۱
ابابیل	۲۶۱
مبنای تاریخی این داستان	۲۶۲
توسل سیف‌بن ذی یزن بایران	۲۶۳
کشورگشائی اقتصادی	۲۶۴
نیروی اعزامی ایران	۲۶۴
خدنگ تاریخی و هرز	۲۶۵
یمن حکومت نشین ایران	۲۶۵
انحطاط سریع ساسانیان پس از انوشیروان	۲۶۶

صفحه

اعلام خطر ۲۶۸
نامهٔ پیامبر به پرویز ۲۶۹
علائم بعثت : ۱ ـ رؤیا ۲۷۳
۲ ـ علامات و آثار دیگر ۲۷۳
۳ ـ نبرد ذوقار ۲۷٤

فصل پنجم : حملهٔ عرب ۲۷۵ ـ ۳۶۰

سخن دوزی (شرقشناس فرانسوی‌الاصل هلند) دربارهٔ افزایش‌قدرت‌عرب ۲۷۵
روایت ابن هشام دربارهٔ مسلمینی که فراراً بحبشه رفتند و نفی بلد
شدند و نزد نجاشی بار یافتند ۲۷۷
نقل از الفخری ۲۸۰
سیرت عرب ۲۸۱
تباین مرام عرب جاهلیت و کمال مطلوب اسلام ۲۸٤
قرآن کریم ، سورهٔ دوم ۲۸٤
قصیده تابط شراً ۲۸٤
داستان الفخری دربارهٔ فتح ایران ۲۸۹
شرح لشکرکشی بعراق وگرفتن سلطنت از دست ایرانیان ۲۹۰
ذکر بعضی وقایع شگفت که در این هنگام روی داد ۲۹۶
سرنوشت یزدگرد ۲۹۷
سلمان فارسی ۳۰۱
سازمان دیوان ۳۰۳

فصل ششم : دورهٔ اموی (۶۶۱ تا ۷۴۹ میلادی) ۳۰۸ ـ ۳۶۰

تعریف دورهٔ خلافت ۳۰۸
ادوار ثلاثهٔ خلافت ۳۰۹
هجوم مغول یابیچ بررگ درتاریخ معنوی و سیاسی اسلام ۳۰۹
قتل عثمان (۶۵۶ میلادی) ۳۱۹
انتخاب علی (ع) بخلافت ۳۲۰
جنگ جمل ۳۲۰
معاویه خلافت علی را نمیشناسد ۳۲۱
جنگ صفین ۳۲۲
اعلام خلافت معاویه در ماه فوریه ۶۵۸ میلادی ۳۲۲
روش و رفتار علی (ع) ۳۲۳

صفحه

	صفحه
قوای علی(ع) از چه کسانی ترکیب یافته بود	۳۲۳
خوارج	۳۲٤
جنگ نهروان	۳۲۷
روی آور شدن نوائب و بلیات	۳۲۹
متارکهٔ جنگ با معاویه	۳۲۹
قتل علی‌بن‌ابیطالب (۲۵ ژانویه ٦٦۱ میلادی)	۳۲۹
جانشین شدن حسن مجتبی و کناره گیری او	۳۳۰
یزید اول (٦۸۳ - ٦۸۰ میلادی)	۳۳۰
نفرتی که ایرانیان حتی از نام یزید دارند	۳۳۱
خصلت و منش یزید	۳۳۲
فاجعهٔ کربلا (دهم اکتوبر ٦۸۰ میلادی)	۳۳۳
الفخری در واقعهٔ کربلا	۳۳٤
سر ویلیم مویر و فاجعهٔ کربلا	۳۳٤
سرپیچی عبدالله‌بن زبیر و مختار	۳۳٥
خصائص شورش مختار	۳۳٦
امارت عبدالملک (۷۰٥ - ٦۸٥ میلادی)	۳۳۷
ستمگری الحجاج	۳۳۷
در وصف دولت امویه بقلم دوزی (عربی‌دان هلندی)	۳۳۸
چهار طبقه‌ای که در نتیجهٔ سیاست بنی‌امیه دوری جستند	۳۳۹
علل سقوط بنی‌امیه	۳٤۰
وضع امم تابعه	۳٤۰
عمربن عبدالعزیز	۳٤۳
در سیرت پادشاهی عمر ثانی و آثار او	۳٤٤
پایان قرن اول هجری ـ آغاز دعوت عباسی	۳٤٥
از دینوری	۳٤٦
ولادت ابوالعباس	۳٤۷
تقویت ایرانیان از دعاوی عباسیان	۳٤۷
قدرشناسی مختار و ابن‌الاشتر از شایستگی ایرانیان	۳٤۷
هاشمیه	۳٤۸
امامیه	۳٤۹
مرگ محمدبن علی	۳٥۰

صفحه

ابو مسلم ۳۵۰
نصربن سیار به بنی‌امیه اعلام خطرمیکند ۳۵۱
برافراشتن پرچم سیاه بنی‌عباس ۳۵۳
از الفخری ۳۵۴
رفع شبهه و توهم از بسیاری از طرفداران انقلاب ۳۵۷
قتل ابو سلمه و ابومسلم ۳۵۸
نفوذ عظیم ابومسلم ۳۵۸
خرم دینیان ۳۵۹

باب سوم

اوائل دوره خلافت یا عصر طلائی اسلام

فصل هفتم: خصائص کلی عصر طلائی اسلام (۷۳۹ تا ۸۴۷ میلادی)
از جلوس السفاح تا مرگ الواثق ۳۶۳ - ۴۰۷
مابه‌الامتیاز عمومی دورهٔ عباسیان ۳۶۳
نظر سرویلیم مویر ۳۶۳
نظر دوزی ۳۶٤
نظر ابن‌الطقطقی ۳٦٦
تأسیس وزارت ۳۷۰
در تاریخ مقام وزارت بگفتهٔ صاحب‌الفخری ۳۷۰
جنبهٔ خطرناك شغل وزارت ۳۷۲
برمکیان ۳۷۲
احیاء جشن نوروز ۳۷۵
تقلید از طرز لباس پوشیدن ایرانیان ۳۷۵
بی رغبتی عرب خالص بادبیات ۳۷۸
فصل هشتم: پیشرفتهای مذهب و فلسفه در عصر طلائی اسلام ٤۰۸ - ٤۵۸
مرجئه ٤۰۹
حسن بصری و واصل‌بن عطا ٤۱۲
مقایسهٔ قدریه با مجوس ٤۱٤

	صفحه
توسعهٔ عقائد معتزله	٤٢١
فلسفهٔ معتزله و یونان	٤٢٥
چهار طریقهٔ سنت و جماعت	٤٤١
اهل تشیع	٤٤١
منشأ فرق سبعیه و اثنی عشریه	٤٤٢
متقدمین از صوفیه	٤٤٣
ماندائیان یا مغتسله	٤٥٠
صابئین ساختگی حران	٤٥١
فصل نهم : رؤساء فرق بزرگ ایران در این دوره	٥٠٠ - ٤٥٩
بهافرید	٤٥٩
بهافرید بگفتهٔ ابوریحان بیرونی	٤٥٩
کتاب‌الفهرست ابن‌الندیم	٤٦١
آئین بهافرید	٤٦٢
غلاة شیعه	٤٦٢
سرکشی سنباد مجوس (٧٥٦ ـ ٧٥٥ میلادی)	٤٦٦
اسحق « ترک »	٤٦٨
راوندیان	٤٦٩
اصول عقائد راوندیان	٤٧٠
فرس‌النوبه	٤٧١
استاذسیس (٨ - ٧٦٦ میلادی)	٤٧١
المقنع و یوسف‌البرم (٧٨٠ ـ ٧٧٧ میلادی)	٤٧٢
بیان ابوریحان دربارهٔ المقنع	٤٧٢
قزوینی دربارهٔ المقنع	٤٧٤
ابن خلکان دربارهٔ المقنع	٤٧٥
قول ابن‌الاثیر	٤٧٧
مدت بقاء این فرقه	٤٧٨
اطلاعات بیشتری که ابوالفرج بن عبری داده است	٤٧٩
در احوال بابک	٤٨٠
اصول عقائد بابک	٤٨٥
اعدام بابک و برادرش عبدالله	٤٨٧
اعدام مازیار که پهلوی بابک بدار آویخته شد	٤٨٨

صفحه

اعدام افشین ۴۸۹
محاکمهٔ افشین ۴۹۰
نخستین اتهام : تازیانه زدن بمسلمین برای بت‌شکستن ۴۹۱
اتهام دوم : داشتن کتاب کفر وزندقه ۴۹۱
اتهام سوم : خوردن گوشت حیوانیکه خفه شده است وخودداری ازختنه ۴۹۲
اتهام چهارم : چرا قبول کردی ترا مانند خدا تکریم کنند ؟ ۴۹۳
اتهام پنجم : تحریک نهانی مازیاربشورش وتشویق اوبعصیان ۴۹۴

باب چهارم

نخستین دورهٔ انحطاط خلافت ازجلوس المتوکل تا جلوس سلطان محمود غزنوی

(۱۰۰۰ ـ ۸۵۰ میلادی)

فصل دهم : مظاهرعمومی نخستین دورهٔ انحطاط خلافت (۱۰۰۰ ـ ۸۴۷ میلادی) ازجلوس المتوکل تا جلوس سلطان محمود غزنوی ۵۴۹ ـ ۵۰۱

خصایص کلی ۵۰۱
ترقی ادبیات فارسی دراین عصر ۵۰۲
خلافت المتوکل ۵۰۴
تعصب المتوکل ۵۰۵
مقررات علیه یهود ونصاری ۵۰۶
متفکرین ونویسندگان این عصر ۵۰۷
چهارجانشین المتوکل ۵۰۹
آغازاستقلال ایران ۵۰۹
خاندان علویان درطبرستان ۵۱۲
شورش زنج ۵۱۴
نویسندگان وادبائی که درسالهای ۸۶۳ تا ۸۷۳ بدرود حیات گفته‌اند ۵۱۵
ابوحاتم سیستانی ۵۱۵
الجاحظ ۵۱۵
البخاری ومسلم والترمذی والنسائی ۵۱۶

	صفحه
سال ۲٦۰ هجری	۵۱۷
دودمان سامانی	۵۱۷
داستان مرگ یعقوب‌بن لیث	۵۱۸
داستان شکست عمروبن لیث ازاسمعیل سامانی	۵۱۹
شعردرعصر سامانیان	۵۲۱
دو بلعمی	۵۲۲
عربی نویسان ازسال ۸۷٤ تا ۸۹۳ میلادی	۵۲۲
خلافت‌المکتفی (از۹۰۲ تا ۹۰۸ میلادی)	۵۲۵
خلافت‌المقتدر (از۹۰۸ تا ۹۳۲ میلادی)	۵۲٦
اوضاع ایران دراین دوره	۵۲۷
نویسندگان ودانشمندان این عصر ـ طبری	۵۲۸
حسین‌بن منصورحلاج	۵۲۹
جنید بغدادی	۵۲۹
سایربزرگان دورهٔ خلافت‌المقتدر	۵۳۱
سالهای ۹۳۲ تا ۹٤٦ میلادی ؛ قدرت یافتن آل بویه	۵۳۳
نفوذ رادمردانهٔ آل بویه	۵۳۳
اخوان‌الصفا	۵۳۳
آل زیار درطبرستان	۵۳٤
سامانیان	۵۳٤
جلال وعظمت ادبی بخارا درزمان سامانیان	۵۳۵
وفیات سالهای ۹۳۲ تا ۹٤٦ میلادی	۵۳٦
خلافت‌المطیع (۹٤٦ تا ۹۷٤ میلادی)	۵۳۷
تجلیات ادبی این دوره	۵۳۸
المسعودی	۵۳۹
ترجمهٔ فارسی طبری بقلم بلعمی	۵۳۹
المتنبی	۵٤۰
ابوفراس‌الحمدانی	۵٤۲
ابوسعیدبن ابی‌الخیر	۵٤۲
ابوالفرج اصفهانی	۵٤۲
ابن کشاجم	۵٤۳

	صفحه
خلافت‌الطایع (۹۷۴ تا ۹۹۱ میلادی) - اوضاع سیاسی ایران دراین زمان	۵۴۳
تاریخ ادبی این دوره	۵۴۴
مفاتیح‌العلوم	۵۴۴
ابن حوقل	۵۴۴
سیرافی	۵۴۴
ابوعلی‌سینا	۵۴۴
ابن‌خفیف ، عارف والصابی	۵۴۴
ابن نباته	۵۴۵
تمیم‌بن‌المعز	۵۴۵
المقدسی	۵۴۵
القشیری	۵۴۵
الفهرست	۵۴۶
تاریخ قم	۵۴۶
صاحب‌بن اسمعیل‌بن عباد	۵۴۶
ابن‌بابویه	۵۴۸
المجوسی	۵۴۸
نظراجمالی باین دوره	۵۴۸
محمود غزنوی	۵۴۹
فصل یازدهم : وضع ادبیات وعلوم مسلمین درآغاز دورهٔ غزنوی	۵۵۰ - ۵۶۷
رسائل اخوان‌الصفا :	۵۵۱
اول : علوم دنیوی	۵۵۲
دوم : علوم دینی	۵۵۳
سوم : مطالعات فلسفی	۵۵۳
مفاتیح‌العلوم :	۵۵۶
۱ - علوم‌الشریعه	۵۵۶
۲ - علوم‌العجم	۵۵۷
الفهرست	۵۵۸

	صفحه
فصل دوازدهم : نهضتهای مذهبی این عصر ۱ ـ اسمعیلیان و قرمطیان یا «هفت امامیان»	٥٦٨ - ٦٠٦
فصل سیزدهم : نهضتهای مذهبی این عصر ۲ ـ تصوف صوفیه	٦٠٧ - ٦٤٨
معنی واشتقاق لفظ صوفی	٦٠٨
فروض مربوط به اصل تصوف	٦١٠
۱ ـ فرضیهٔ باطنیهٔ اسلام	٦١٠
۲ ـ فرضیهٔ عکس‌العمل نژاد آریائی	٦١١
۳ ـ فرضیه‌ای که اصل تصوف طریقهٔ افلاطونیون جدید است	٦١٣
از کلمات ابراهیم ادهم	٦٢٢
از کلمات سفیان ثوری	٦٢٣
از کلمات رابعهٔ عدویه	٦٢٣
از کلمات فضیل‌بن عیاض	٦٢٤
عریب دربارهٔ حلاج چه نوشته است ؟	٦٢٩
ابن‌مسکویه و کتاب‌العیون دربارهٔ حلاج	٦٣٠
مشرب تصوف : وجود حقیقی تنها از آن خداست	٦٤٠
هستی ، نیستی، وجود خارجی یا عرضی	٦٤١
سبب آفرینش	٦٤٢
چگونگی وماهیت شر	٦٤٢
فصل چهاردهم : ادبیات ایران دراین عصر	٦٤٩ - ٦٩٦
مراجع ما برای شعراء عربی‌نویس : یتیمة‌الدهر تألیف ثعالبی	٦٤٩
تذییل یتیمة‌الدهر	٦٥٢
دمیة‌القصر	٦٥٣
منابع اولیهٔ اطلاعات دربارهٔ شعراء فارسی‌نویس این عصر :	٦٥٤
چهارمقاله	٦٥٤
لباب‌الالباب	٦٥٤
ابوطاهرخاتونی	٦٥٥
لغت فرس اسدی	٦٥٥
شرح لباب‌الالباب	٦٥٧

	صفحه
سلاطین و امراء سخنور دیگر	٦٨٣
خصائص کلی شعر در این عصر	٦٨٤
بحور عربی و فارسی	٦٨٤
ایرانیان پیشین چه نوع شعر را بیشتر میپسندیدند	٦٨٥
رباعی	٦٨٥
مثنوی	٦٨٦
اشعار تازی ایرانیان این دوره	٦٨٧
تصور اینکه همه خوانندگان اشعار عربی فارسی دانند	٦٨٧
اشارات باعیاد و عادات ایرانیان	٦٨٨
بکار بردن اشکال شعر فارسی مانند غزل و مثنوی در اشعار عربی	٦٨٩
نثر فارسی	٦٩١
قدیمترین نسخهٔ خطی فارسی	٦٩٢
مرزبان نامه	٦٩٣
آثار پهلوی مربوط بفارسی	٦٩٤
ملحقات مشکوك‌الاعتبار دانیال بتورات	٦٩٥
فهرست مختصری از آثار مهم دانشمندان اروپائی دربارهٔ مطالب مختلفی که دراین جلد مورد بحث قرارگرفته است	٦٩٧
فهرست عمومی	٧٢٩-٨٠٠

فهرست تصاویر

برابر صفحهٔ

تصویر رنگی حکیم ابوالقاسم فردوسی
تصویر پروفسور براون
تصویر یکی‌از شاهان ساسانی ۲۶
دروازهٔ ورودی کاخهای تخت‌جمشید ۳۱
تصویر رنگی شیخ‌الرئیس ابوعلی‌سینا ۶۳
منظری ازتخت جمشید ۸۸
نقش برجستهٔ بالای اورنگ شاهنشاهی هخامنشی (نقوش‌تخت جمشید) ۸۹
خطوط میخی‌بسه زبان پارسی باستانی وبابلی وایرانی ۱۰۰
بنای کعبهٔ زردشت درنقش رستم ۱۱۱
نمونهٔ خط زند یا اوستائی ۱۲۰
نمونهٔ خط پهلوی ۱۲۱
مقبره باباطاهر در همدان ۱۲۹
(خط کوفی) یك صفحه ازقرآن کریم ۱۸٤
استاد مینیاتور (حسین بهزاد) ۱۸٥
بقعهٔ بی‌بی شهربانو ۱۹۲
نقش برجستهٔ اردشیر بابکان ۲۰۸
کاخ فیروزآباد از آثار اردشیر اول ۲۰۹
آتشکدهٔ ساسانی در نیاسر کاشان ۳۰٤
منظره‌ای ازآرامگاه بوعلی سینا ٤٤۰
تصویر رنگی ازشیخ سعدی ٥۰٤
برج اصلی آرامگاه بوعلی‌سینا درهمدان ٥۳٦
مجسمهٔ ابن‌سینا در میدان بوعلی (همدان) ٥۳۷
تابلو مینیاتور ایوان مدائن ٥۹۲
ویرانه‌های‌کاخ انوشیروان ٥۹۳
آرامگاه سعدی ٦٤۰
بنای گنبد قابوس ٦۸۰
بقعهٔ دانیال پیغمبر در شوش ٦۹٦
پروفسور ادواردبراون آخر کتاب

دیباچهٔ مؤلف

سالیان دراز مرا آرزو این بود که حدیث کامیابیهای معنوی وادبی ایرانیان را بنویسم . یکی ازمورّخین در تاریخ انگلستان کتابی دارد که درخوراعلی درجهٔ ستایش است . نام آن داستان‌نویس گرین وعنوان آن کتاب نفیس «تاریخ مختصر مردم انگلیس» است(۱) . نگارنده‌نیز دل درین راه بسته بود که سر گذشت ایران را اندکی بهمان اسلوب بپردازد . فخر ومباهات نویسنده‌ای را سزد که به‌آن سبک وروش تأسی کند ، اما قلیلی‌را امید برابری باشد واحدی‌را یارای برتری نباشد . کتابهای فراوانی دربارهٔ ایران نوشته‌اند لکن‌از غرائب احوال تاامروز کمتر کس‌را آن‌همّت بوده است که داستان بسیار دل‌انگیز این کشور کهنسال‌را بنحو جامع ودرعین‌حال بالنّسبه موجز ومختصر برشتهٔ تحریر درآورد . درحقیقت‌رسالاتی‌بسیارعالی‌وفراوان در بارهٔ ادوار وسلسله‌های بخصوص موجود است ولی‌آنچه بزبان انگلیسی درتاریخ عمومی‌ایران نوشته‌شده است وهنوزهم درحکم‌مراجع عمدهٔ انگلیسی شمرده میشود یکی‌کتاب سرجان ملکم (۲) و دیگر کتاب کلمنتس مارك هم (۳) را باید نام برد . این دوکتاب از دیگر کتب مهمتر است معذلك در این عصرحتی بتقریب‌هم معرّف سطح کنونی معلومات واطلاعات موجود نمیباشد (زیرا درنتیجهٔ مجاهدات متوالی‌ومساعی‌خستگی‌ناپذیر گروهی از محققین و دانشمندان که شمارهٔ آنها روز افزون است سطح معلومات در اوقات اخیر بسیار بسیار بالا رفته و ترقی عظیم کرده است) . بعلاوه تاریخ سرجان ملکم و همچنین تاریخ کلمنتس مارك هم بیشتر

---

(۱) John Richard Green, Short History of the English People (1877-80).

(۲) Sir John Malcolm

(۳) Clements Markham

از اوضاع سیاسی وامور خارجی ایران بحث میکنند و به‌بطون زندگانی مردم کاری ندارد.

با توجّه به عظمت و اهمیّت و مشکلات کار چون دائماً به تحقیق وتحلیل نسخ خطی اشتغال داشتم و معلوم شد در هریك از مجموعه‌های بزرگ مخطوطات ممالك شرق مطالبی که تقریباً هیچ مورد فحص وبحث واقع نشده فراوان است و از طرف دیگر چون هر چه بیشتر مطالعه میکردم خود راکمتر آماده میدیدم بنا بر این چنانچه تقریباً در آن واحد از دومحل برای نوشتن کتابی راجع بادبیات فارسی یا تاریخ ادبی ایران‌جداگانه دعوت نشده بودم شاید اقدام باینکار را بآیندهٔ غیرمعلومی محول مینمودم. کتابهائی که از من خواسته شد مربوط بیك سلسله انتشاراتی بود که هر یك در محل خود بسیار ممتاز ودرخور تقدیر است. ولی ازحیث طرح ریزی مطالب ومسائل‌مورد نظرومباحث باهم اختلاف فاحش داشت. برای اجابت یکی از دو دعوت چیزی که کمتر در اخذ تصمیم من مؤثر افتاد این بود که کدام در خواست بتاریخ مقدم رسیده ومیزان پاداش کدام بیشتراست‌وذوق شخصی‌متمایل‌بکدام است. بیشتر راغب بودم کتابی اختیار کنم که دامنهٔ بحث آن وسیعتر و جنبهٔ فلسفی بیشتری داشته باشد.

نمونه‌ای که‌برای‌تهیه یکی‌ازدو کتاب جلومن نهادند کتاب‌سحر انگیز تاریخ‌ادبی‌مردم‌انگلستان‌تألیف جسرند(۱) بود. این فکروانديشهٔ‌اجراءِ آن (بدلائلی که درمقدمهٔ این کتاب توضیح داده‌شده‌است) باندازه‌ای‌مرا شاد کرد وبرسر شوق آورد که تصمیم گرفتم دامن‌همّت بر کمرزنم وبدان‌سبك کتابی‌بپردازم‌زیرا میل‌من این بودتاریخ سیرمعنوی ایرانرا بنگارم‌نه‌آنکه بشرح حال‌شعراء وسخن‌سرایانی که‌بزبان‌فارسی‌سخن گفته‌اند اکتفا کنم. بهمان اندازه که ادبیات بمعنای محدود کلمه مورد علاقهٔ من بود تجلّیات

---

(۱) Jusserand, Literary History of the English People

نبوغ ملی ایران در رشتهٔ مذهب و فلسفه و علوم نیز لااقل بهمان اندازه جلب توجّه مینمود. برای من فرقی نداشت که این مباحث بچه زبانی نوشته شده است. لذا امیدوارم خوانندگان در بدایت امر باین معنی توجه نمایند واز آنجهت که بحث ما بیشتر از نهضتهاست نه از کتب واز کتابهای فارسی کمتر از آثار پهلوی و عربی و زبانهای دیگر سخن رفته است نومید و دلتنگ نشوند.

نخست تصمیم من این بود کتاب را بیک جلد ختم کنم و تاریخی از آغاز تا انجام یعنی تا امروز بپردازم لکن بزودی دریافتم (و ناشر کتاب با اشکال بیشتری متقاعد شد) که اینکار میسّر نیست مگر آنکه تغییرات کلّی دراساس نقشه داده شود یعنی در حقیقت طرح بدوی ناقص گردد. ابتدا امید داشتم این کتاب را تا حملهٔ مغول وانقراض خلافت بغداد درسدهٔ سیزدهم میلادی که تاریخ اسلام در آن قرن سرپیچ بزرگی واقع شد ودر فصل ششم بدان اشاره رفته است بپایان رسانم اما بالاخره معلوم شد این نظر نیز عملی نیست وبالمآل این جلدرا باسخنوران وشعراءِ سلاطین سامانی وآل بویه واسلاف بلافصل فردوسی ختم نمودم.

این تقسیم شاید علی ایّ حال بهتر باشد زیرا این جلد مقدمه ایست که برای دانشجوی ادبیات فارسی تهیه شده است ودرجلد دوّم با تلخیص این مطالب در یك فصل ازادبیات فارسی بمعنای اخصّ کلمه بحث خواهد شد وجلد دوم در واقع متمم این جلد خواهد بود. بدین طریق بنا بر شرائطی که ناشر کتاب تحمیل نموده است هریک از دو جلد نسبت به جلد دیگر کتابی است مستقل نهایت اینکه این جلد مقدمه تمهیدیه است وجلد دوم تاریخ ادبیات فارسی بمفهوم دقیق کلمه خواهد بود.

بیشتر مطالعاتی که در راه شرقشناسی شده است در کتابها و مجلاتی است که شاید قسمت اعظم آن دردسترس خوانندگان نباشد و نخوانند و بهمین جهت کوشش کرده‌ام دراینجا نتیجهٔ آن مطالعات راعرضه بدارم. ترس

من از آنست که‌این کتاب برای‌خوانندگان معمولی‌زیاد جنبهٔ‌فنی‌داشته باشدودرعین حال نزد کسانیکه حرفهٔ آنها شرقشناسی‌است پُرساده وعام پسند جلوه نمایدوبعبارة اخری هیچیک ازدومنظور حاصل‌نشود. این کتاب برای عامّه نوشته شده‌است وبرای مستشرقین نیست . خطاب من بیشتر به آندستهٔ روز افزون از شیفتگان ترجمهٔ اشعار فارسی است که میخواهند در بارهٔ زبان و ادبیات وتاریخ و افکار یکی ازقدیمترین ملل باقریحه‌وصاحب ابتکارجهان اطلاعات‌بیشتری بدست آورند .درکشوری مانند انگلستان که مرغبات تحصیل السنه وادبیات شرقی برای کسانیکه بخواهند این‌رشته را حرفهٔ خود قراردهند این‌اندازه کم است‌وبالنتیجه در کشوری که‌فاقد مدارس‌مستشرقین‌ازنوع مدارسی‌است که‌باتشکیلات خوب درپاریس وبرلن وسن پطرز بورغ وجود دارد کسانیکه از روی رغبت وشوق طبیعی نه بسبب احتیاج بمطالعات می‌پردازند ودراصطلاح فرنگی « آماتور » نام‌دارند - واین لفظرا بهیچوجه بقصد ذم وتحقیردربارهٔ آنها بکارنمی‌برم - بیشتر برعهدهٔ آنهاست که‌درآینده برای بسطوتوسعهٔ این مطالعات بکوشند . این کتاب هم مخصوص آنهـا نوشته شده است . واگر این کتاب‌مورد استفادهٔ کسانی واقع شود که بیشتر ازخوانندگان عادی دارای علاقهٔ حقیقی ودائم درشرق میباشندولی مانند اهل تحقیق وطلاب‌علم نه مجال‌کافی ونه وسائلی دارند که برای مطالعه ضروری است درآنصورت‌پاداش‌زحمتی را که برای‌تدوین‌کتاب‌کشیده‌ام بحدوافربرده‌ام .

امّـا روشی کـه برای نقل حروف اسماء و الفاظ شرقـی بحروف لاتین در اینجا اتّخاذ شده است محتاج به بسط مقال نیست و اصولاً همان روشی است که از طرف انجمن سلطنتی آسیائی برای نقل حروف‌عربی بحروف لاتین پذیرفته شده است و کسانی که باآن طریقه‌آشنائی‌دارند بسرعت وسهولت درك خواهند نمود . نظرمن این بوده است کـه‌اسامی

وکلمات شرقی‌را که بحروف انگلیسی نقل میکنم همه‌جا متّحدالشکل باشد (بیم آن دارم که شاید پاره‌ای منقدین بگویند منظور من فضل‌فروشی بوده است) مثلاً حرف ظ در کلمات «حافظ» و «نظامی» ناچار بوسیلهٔ dh نمایانده شده است وحال آنکه معمولاً حرف z رابجای ظ میآورندو به این شکل مینویسند: Nizami و Hafiz ولی در اینجا اینطور نقل کرده‌ایم: Hafidh و Nidhami ولفظ عمروفردوسی‌را در اینجا بدینصورت آورده‌ایم: Umar و Firdausi درصورتیکه بیشتر مرسوم است اینطور بنویسند: Omar و Ferdousi وقس‌علیهذاواین‌مسئله شاید ازپاره‌ای جهات‌قابل‌تأسف است لکن‌محصلین‌در بارهٔ املای‌صحیح‌فارسی یاعربی‌نامهائیکه دراین صفحات آمده است باین ترتیب هیچگونه تردیدی نخواهند داشت. تأسف من فقط ازآنجهت است که بیشتر ازاین رعایت‌کامل این نکته نشده است و در چند مورد علی الخصوص در مورد لفظ آذربایجان که طبق این قاعده باید Adharbayjan نوشته می شد لکن چون عرف و عادت املای دیگری را پذیرفته است برای رعایت متحد الشکل بودن باین صورت Azarbayjan که فعلامرسوم است نوشته شد ولی لااقل‌دیگرخوانندگان کلمهٔ عثمان را یک‌جا Uthman وجای دیگر Usman وباز جای دیگر Osman نخواهند دید که طبعاً دوچار حیرت شوند زیرا تلفّظ عربی و فارسی وترکی این اسم مختلف است وبهمین سبب دیگران بطور مختلف نقل کرده اند.

بنا براین کتاب خود را بخوانندگان خیر اندیش ونقادان نیکخواه می‌سپارم. ازنواقص‌عدیدهٔ آن‌چه ازحیث طرح‌ریزی وچه ازحیث‌اجراء طرح کاملاً آگاهم و بیگمان توجّه مرا بـه نواقص دیگری نیز جلب خواهند نمودولی درشرق ضرب‌المثل معروفی است که هرکس‌جویای دوست بی عیبی باشد بیدوست خواهد ماند و این معنی در مورد کتاب

نیز بهمان اندازه صدق می کندزیراهر کس بخواهد کتابی خالی از خدشه وعاری از عیب بنویسد چیزی نخواهد نوشت . اقرار دارم کـه خود را برای اینکار بزرگ آماده نمی دیدم ولی اگر ده یا بیست سال دیگر هم تأمل میکردم بازهم خود را نمی توانستم آمـاده ببینم زیرا دامنهٔ مطلب پیوسته در برابر دیدگان ما وسعت می یافت و بر علم و احاطهٔ ما بهمـان سرعت افزوده نمی شد . حتی ناقص ترین کتابها که محکوم بگرد وغبار فراموشی است هرگاه حرف تازه ای داشته باشد ممکن است راه را برای کتاب بهتری باز کند .

ادوارد گ . براون

۱۴ سپتامبر ۱۹۰۲ میلادی (مطابق با ۱۲۸۱ هجری شمسی)

باب اول

در اصل و مبدأ و تاریخ عمومی مردم
و زبانها و ادبیات
ایران

فصل اول

مقدمه

چنانکه از عنوان کتاب برمیآید این کتاب تاریخ سلسله های مختلف پادشاهانی که در ایران سلطنت میکردند نمیباشد . تاریخ مردم ایران است . تاریخ ملت ایران است که از نظر خاصی نوشته شده است و آن نظر ادبی است . بعبارهٔ اخری

هدف کتاب

برای اینکه خصائص مذهبی وممیّزات معنوی و عشق وعلاقهٔ ایرانیان‌را به زیبائی و ذوق و هنر ترسیم نمائیم گامی در این کتاب بر میداریم ومراد ازمابه‌الامتیاز ایرانیان آنچیزی است که در نوشته‌های خودشان ظاهر و نمایان است و هرجا در آثار خودشان منعکس نیست گاهگاه در نوشته های همسایگان ایران دیده شده است . درست گفته باشم این کتاب تاریخ ادبیات زبان فارسی نیست زیرا از یك طرف آثار کسانیکه بفارسی سخن گفته اند ولی از نژاد ایرانی‌نبوده اند در این کتاب مورد بحث قرارنگرفته است وازطرف‌دیگر دراینجا از آثارایرانیانیکه‌بزبانی غیراز زبان مادری افکار خود را بیان نموده اند سخن رفته است . مثلاً هندوستان‌ادبیات وسیعی بزبان‌فارسی‌دارد که روح ایرانی‌در آن‌جلوه‌گر نیست واین معنی دربارهٔ چندتیره از نژاد ترك نیز تا حدی صادق است . ما بآن ادبیات بهیچوجه‌کاری نداریم . ازطرف دیگر از غلبهٔ اسلام بیش از هزار و دویست سال میگذرد و ایرانیان طیّ این مدت در پاره‌ای موضوعات علی‌الخصوص حکمت و الٓهیّات پیوسته بزبان تازی کتابها نوشته اند وتقریباً در این مباحث زبان خودرا کنار گذاشته اند وحال آنکه طی دوقرن بلافاصله بعد از حملهٔ عرب زبان فاتحین یگانه وسیلهٔ تراوش افکار ادبی ایران بود و باستثنای آنانکه بآئین دیرین زردشتی

باقی ماندند لسان ادبی ایرانیان فقط عربی بود . اگرمنکر آثاری شویم که ایرانیان بزبان تازی از خود گذاشته اند منکر بسیاری از مهمترین تجلّیات خاصهٔ نبوغ ایرانی که مابه‌الامتیاز اوست شده ایم ودربارهٔ فعالیت دماغی آن ملّت هوشمند وباقریحه عقیده‌ای بکلّی قاصر ونارسا پیدا کرده‌ایم .

مفهوم این کلمه بدآنسان که ما و یونانیان و یهودیان و اهل سوریّه وتازیان و دیگر بیگانگان بکار می‌بریم بسیار وسیع تر از مفهوم اصلی آنست . ما ایرانیان‌را بزبان‌خود« پرشنز »(Persians) و کشور ایران را «پرشیا» (Persia) میخوانیم و حال آنکه اهالی آن مملکت خودرا ایرانی می‌دانند و کشور خود را ایران (۱) میگویند.

معنای لفظ « پرشن » "Persian"

در این‌سرزمین ایالتی است بنام فارس(۲) که پارس خوانده میشد

---

(۱) ایران و اران Êrân و ایران Airân که در اوستا آیریانا خوانده شده است سرزمین ارین هاست .

(اریا در اوستا ایریا وبزبان سانسکریت آریاست .) علیهذا مفهوم این اسم نسبت به لفظ «پرشیا» وسیعتر بوده است زیرا « پرشیا » همین ایران امروز است یعنی ایران بمفهوم جدید کلمه . بلخ وسغد و خوارزم جزء خاك ایران بوده وافغانها وکردها ایرانی میباشند .

(۲) حرف پ در زبان عربی وجود ندارد و ف جای‌گزین آن می شود . فارس واصفهان‌معرب پارس واسپاهان است . فارسی (یا پارسی) زبان رسمی ایران است (و درعین حال زبان مادری اکثریت عظیم ساکنین آن سرزمین هم فارسی است و بهمان اندازه زبان ملی ایران بمفهوم‌کامل کلمه است که زبان انگلیسی زبان ملی بریتانیای‌کبیر و ایرلند میباشد) و از این حیث وقتی میگوئیم زبان فارسی مثل این است که بگوئیم زبان ایرانی . اگر بگوئیم « فارسی » ومراد ما شخص باشد یکی از اهالی ایالت فارس مستفاد میشود . در هندوستان وقتی میگویند « پارسیان » منظورشان پیروان آئین ایران باستان یعنی زردشتیان است و این لفظ بهمان معنی بایران بازگشته است . ایالت فارس را پاره‌ای نویسندگان اروپائی غلط فارسستان خوانده‌اند . زیرا حروف« استان » بآخر کلماتی اضافه میشود که نام جماعتی از مردم باشد وهمینکه اضافه شد دلالت بر کشوری مینماید که آن مردم درآنجا سکونت دارند (مثلاً افغانستان وبلوچستان) ولی بآخر نام یك کشوریا یك ایالت افزوده نمی‌شود .

ویونانیها بآن « پرسیس » (Persis) می گفتند و آن یکی از چند ایالت ایران است لکن چون این ایالت زادگاه سلسلهٔ بزرگ هخامنشی در شش قرن قبل از میلاد و سلسلهٔ بزرگ ساسانیان در سدهٔ سوّم بعداز میلاد مسیح میباشد واین دوسلسله با زوان ایرانی را نیرومند ونام ویرا درمغرب زمین معروف وبلند ساختند لذا معنای این لفظ بسط یافت وشامل کلیهٔ مردم ومملکتی گردید که ما « پرشیا » می نامیم. همانقسم قبیلهٔ انگلز یا انگلها (Angles) که افراد آن کمتر از ساکسونها (Saxons) بودند نام خود را به انگلستان و آنچه امروز از لفظ انگلیسی مستفاد میشود داده است . وهمانطوری که در کشورما انگلها (۱) و ساکسونها و جوت‌ها (Jutes) یکی شدند و ملّت انگلیس را بوجود آوردند و لهجه های نرثمبریا (Northumbria) و مرسیا (Mercia) و وسکس (Wessex) در یك زبان که همان زبان انگلیسی است تحلیل رفت ، در ایران هم ساکنین پارت و ماد و پارس بمرور زمان بیآمیختند وملّت واحد ایران را تشکیل دادند واز خلط ومزج لهجه‌های آنها نیز زبان فارسی پدید آمد وزبان واحد این اقوام گردید . (استرابو (۲) میگوید در زمان وی همه تقریباً بیك زبان سخن میگفتند) .

زبان فارسی امروز مولود زبانی است که کورش و داریوش بدان تکلّم می کرده اند و این همان زبان اعلامیه هائی است که بفرمان آنان

زبان فارسی در زمان هخامنشیان

برصخره های بیستون ونقش رستم و دیوارهاوستونهای تخت جمشید نقر گردیده است . این کتیبه‌های پادشاهان هخامنشی که از ۵۵۰ سال قبل ازمیلاد مسیح تاسرنگون شدن داریوش آخر بدست اسکندر کبیر بسال ۳۳۰ قبل از میلاد بر ایران حکومت داشتند باندازهٔ کافی مشروح و قابل فهم است که بتوانیم تشخیص بدهیم متجاوز از ۲۴۰۰ سال پیش زبان فارسی بچه صورت بوده است .

(۱) انگل بکسر گاف

(۲) Strabo XV' 724

نخستین آثار مکتوبهٔ زبان فارسی مربوط بادوار خیلی قدیم است واین آثار بدبختانه رشتهٔ ناگسیختهای نیست؛ بالعکس ازدورهٔ هخامنشیان تاامروز دوشکاف بزرگ تسلسل این آثار را قطع میکند واین فواصل وشکافها منطبق با دوحملهٔ بزرگ خارجی است که نیروی ایران را درهم شکست و ملّت ایران را به تبعیت فاتحین درآورد: حملهٔ اول از اسکندر مقدونی

انقطاع سلسلهٔ آثار مکتوبهٔ زبان فارسی

شروع میشود و با سرنگون شدن سلسلهٔ پارت بدست سلسلهٔ ساسانی ختم میگردد و این خود یکدورهٔ تقریباً پانصدو پنجاه ساله است (۳۳۰ قبل از میلاد تا ۲۲٦ بعداز میلاد).

حملهٔ دوم ازهجوم تازیان که سلسلهٔ ساسانی را نابودو آئین زردشت را سرنگون ساختند آغاز میشود و با اینکه فاصلهٔ آن خیلی کوتاهتر بود تأثیراتی بسیار عمیق تر و جاویدانی تر در مردم ایران و در افکار ایران و در زبان ایران گذاشت، چنانچه نولدکه Nöldeke میگوید « خصائص روحی وتمدّن یونان فقط باسطح زندگانی مردم ایران تماس پیدا کرد و از قشر فراتر نرفت ولی شریعت اسلام و راه و روش عرب در قلب ایران نفوذ یافت» . فتوحات عرب ازجنگ بویب وقادسیه (٦۳۵ تا ٦۳۷ بعداز میلاد) شروع شد. قبلاً هم وقایعی مانند جنگ ذوقار در سلطنت خسرو پرویز (٦۰٤ تا ٦۱۰ بعداز میلاد) روی داده بود واین امر پیش بینی میشد تا اینکه پس ازمرگ آخرین پادشاه ساسانی یزدگرد سوم بسال ٦۵۱ یا ٦۵۲ بعد از میلاد پیروزی عرب بمرحلهٔ کمال و استقرار رسید. پایان دورهٔ تسلّط عرب را نمیتوان قطعاً تعیین نمود. بیك وجه تا نهب و غارت بغداد و قتل المستعصم بالله آخرین خلیفهٔ عباسی بسال ۱۲۵۸ بعداز میلاد بدست مغول وبفرمان هلاکوخان نوهٔ چنگیزخان سیطرهٔ عرب ادامه داشت لکن مدتی قبل قدرت عرب بدست اتباع آنان که ایرانی و ترك بودند افتاده بود. ایرانیان و ترکان

نیات خودرا گاهگاه بوسیلهٔ مداهنه برخلیفه تحمیل میکردند ودل اورا بدست میآوردند ولی اکثر اوقات متوسّل بزور میشدند و یا تجاهل میکردند بدین طریق اقتدار خلیفه محدود به اطراف بغداد شده بود آنهم از حدود سلطهٔ روحانی تجاوز نمیکرد . ایالات ایران رفته رفته از چنگک خلیفه بیرون آمد و امراءِ هر محل قیام کردند و فقط اسماً و بصورت ظاهر نسبت بدربار خلیفهٔ عباسی اطاعتی داشتند ودوشادوش این تحوّل زبان فارسی ازنو جان گرفت . گاه طاهریان (۸۲۰ بعدازمیلاد)را نخستین امرائی شمردهاند که تمرّد نمودهاند ولی حق این است که گفته شود نخست صفاریان (۸٦۷ میلادی) ، سپس سامانیان (۸۷٤ میلادی) وآل بویه (۹۳۲ میلادی)سرپیچی کردندوسرانجام غزنویان وسلجوقیان خودرا کاملاً ازربقهٔ طاعت دربار خلفا آزاد ساختند .

ادوار تکامل زبان فارسی

بنابراین تاریخ زبان فارسی به‌سه‌دورهٔ مشخص تقسیم می‌شود بدینقرار:

۱ ــ دورهٔ هخامنشی (از ۵۵۰ تا ۳۳۰ قبل از میلاد) : معرف این دوره فرمانها واعلامیدهائی است که بخط میخی بر کتیبه‌ها منقور است .

فارسی باستان یا فرس قدیم

باآینکه مقدار آن معتنابه‌است ازحیث نوع وسبك متشابه است وشمارهٔ لغات آن ازچهار صد کلمه متفرق(۱) تجاوز نمیکند . این کتیبه ها عموماً بزبانی نوشته‌شده که معروف به‌فرس‌قدیم است(۲) واین زبان فقط روی کتیبه‌های مزبور دیده میشود .

---

(۱) دارمستتر ــ مطالعات مربوط بایران جلد اول صفحه ۷ ــ
Darmesteter, Etudes Iraniennes.

(۲) بهترین چاپ این کتیبه ها چاپ کاسویچ Kossowicz (در سن پطرز بورغ ۱۸۷۲مسیحی) وچاپ اشپیگل Spiegel (لایپزیگ ۱۸٦۲مسیحی)میباشد . در چاپ سن پطرز بورغ این متون هم بزبان میخی و هم بحروف رومی با ترجمهٔ

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۱٤)

۲ ـ دورهٔ ساسانی (۲۲٦ تا۲٥٦ بعـد از میلاد) معرف این عهد کتیبه‌هائی است کـه روی ابنیهٔ تاریخی دیده میشود و همچنین مدالهـا

بقیهٔ پاورقی از صفحه ۱۳

لاتین نوشته شده است و درچاپ لایپزیگ بحروف لاتین نقل گردیده و ترجمهٔ آن بزبان آلمانی است .

یادداشت مترجم : بعقیدهٔ آقای دکتر یار شاطر : نظر بآثار تازه‌ای که بزبان فارسی باستان بدست آمده و تحقیقات تازه ای که در این باب شده چاپ های مزبور امروز کمتر مورد استفاده است و از جملهٔ کتبی که امروز بیشتر مورد مراجعه است میتوان کتب ذیل‌را نام‌برد :

L. W. King & R. C. Thompson, The Sculpture and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia, London 1907.

حجاری و کتیبهٔ داریوش کبیر بر تخته سنگ بیستون‌چاپ‌لندن ۱۹۰۷ میلادی تألیف کینگ و تامسون مشتمل برمتن میخی و ترجمهٔ انگلیسی کتیبهٔ بیستون .

H. C. Tolman, Ancient Persian Lexicon and the Texts, New York, 1908 "Cuniform Supplement," 1910.

کتاب لغت فارسی باستان تألیف تلمن چاپ نیویورک ۱۹۰۸ مسیحی شامل متن میخی وترجمه ولغت‌نامه وتوضیحات دستوری .

F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achameniden, Leipzig, 1911.

کتیبه‌های هخامنشی تألیف وایسباخ چاپ لایپزیگ ، ۱۹۱۱ شامل متنهای فارسی هخامنشی ، عیلامی وبابلی وترجمهٔ آنها .

E. Herzfeld, Altpersische Inschriften, Berlin, 1908.

کتیبه‌های فرس قدیم تألیف هرتسفلد چاپ برلین ۱۹۰۸ میلادی .

G. G. Cameron, Persepolis Treasury Tablets, Chicago, 1945.

الواح تخت جمشید تألیف‌کامرون چاپ شیکاگو ۱۹٤٥ مسیحی ، شامل متن عیلامی و ترجمهٔ لوحه‌هائی که اخیراً کشف شده با بحث لغات و اصطلاحات ایرانی آنها .

R. G. Kent, Old Persian, New York, 1950.

فارسی باستان چاپ نیویورک تألیف کنت ۱۹٥۰ مسیحی ، شامل کلیهٔ کتیبه های فارسی باستان با ترجمه و فهرست لغات و دستور زبـان فارسی باستان .

زبان فارسی میانه یا پهلوی

و احجار کریمه و مهرها و مسکوکات و آثار دیگری ازاین عصر مانده است که ازحیث حجم با کتب عهد عتیق (توریة وصحف انبیاء وزبور) مساوی است (۱) . این آثار کلاً مربوط به زردشت و تقریباً همهٔ آن دربارهٔ آئین بهی و نماز است (۲) . رسم الخط عجیبی داردکه به هزوارش (Huzvaresh یازوارشن Zuwareshn) معروف است و هر گاه این زبان ازقید اینطرز کتابت خارج گردد تقریباً همان فارسی کنونی ایران است بصورت بسیار قدیم و مهجور آن بدون عنصر عربی (۳) . این زبان را عموماً پهلوی و گاهی فارسی میانه گویند . سخن درست بگوئیم لفظ پهلوی به خط اطلاق میشود نه بزبان لکن به پیروی از عرف وعادت ومصطلح عمومی ماهم زبان رسمی عهد ساسانیان را پهلوی یاد خواهیم

---

(۱) رجوع شود به کتاب وست مقدار و زبان و دوران ادبیات پهلوی صفحهٔ ۴۰۲ :

West. On the Extent, Language and A.e of Pahlavi Literature.

وهمچنین بمطالب شیوائی که همان نویسنده راجع به ادبیات پهلوی در کتاب گایگر و کون در باب فقه‌اللغهٔ ایران جلددوم صفحهٔ ۷۵ تا ۱۲۹ نوشته است .

Geiger and Kuhn's Grundriss der Iranischen Philologie.

وست ادبیات پهلوی را بدین قسم تقسیم میکند : ترجمهٔ متون اوستا (۱۴۱۰۰۰ کلمه) ومتون موضوعات مذهبی (۴۴۶,۰۰۰ کلمه) ومتون موضوعات غیر مذهبی (۴۱,۰۰۰ کلمه) ، جمعاً ۶۲۸۰۰۰ کلمه .

(۲) یادداشت مترجم : بعقیدهٔ آقای دکتر یار شاطر همهٔ آثار پهلوی مربوط بکیش زردشتی نیست ، از جمله میتوان « درخت آسوریك » و « خسرو کواذان وریدك » وهمچنین « کارنامهٔ اردشربابکان » را نام برد که موضوع آنها غیر دینی است . ازاین گذشته مقدار معتنابهی آثار مانوی بزبان پهلوی بدست آمده که ارتباطی بدین زردشت ندارد .

(۳) یادداشت مترجم : آقای دکتر یارشاطر مینویسند :

« زبان پهلوی را بدون عنصر هزوارش نیز نمیتوان با زبان کنونی فارسی منطبق شمرد ، هرچند بآن بسیار نزدیك است » .

کرد واین خط روی‌مسکوکات خلفای اول واسپهبذان طبرستان بیش‌از یك قرن(۱) بعد از غلبهٔ اسلام بکار برده میشد و اقلاً در همان مدت و طول زمان زردشتیان قطعاتی به آثار ادبیات پهلوی افزوده‌اند. لکن آخرین آثاری که‌اززردشتیان بزبان پهلوی مانده‌است ازقرن نهم‌میلاد تجاوز نمی‌کند(۲). درواقع آنچه‌را که ماپهلوی میدانیم تقریباً ازهزار سال پیش باینطرف دیگر بطور طبیعی مورد استفاده نیست.

۳ ـ دورهٔ اسلامی (از تقریباً ۹۰۰ میلادی تا امروز): مراد ما ازفارسی‌جدیدزبان فارسی‌است که بعداز غلبهٔ اسلام و گرویدن اکثریت عظیم سکنهٔ ایران بآئین اسلام باردیگر پابعرصهٔ ظهور میگذارد. فرق میان پهلوی متأخر و فارسی جدید بصورتیکه متقدمین سخن‌میگفتند ومینوشتندباستثنای عنصر عربی که بطور کلّی در زبان فارسی جدید دراوائل اسلام موجود است فقط تفاوت خط است(۳)ومسئله خط دراین دوران تحول (قرن نهم میلادی) بیشتر مربوط بموضوع مذهب‌است.

فارسی جدید

---

(۱) **یادداشت مترجم:** بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده قریب دوقرن بوده است.

(۲) وست میگوید دینکرد (Dinkart) وبندهش (Bundahish) وارداو یراف نامک درقرن‌نهم میلادی تدوین‌شده‌است (به صفحات ۴۳۳ و ۴۳۶ و ۴۳۷ کتاب وی مراجعه شود) و بنظراو« بعید میآید هیچیك از مفسرینی که نام‌آنها در ترجمه‌های اوستا بزبان پهلوی آمده است بعداز قرن ششم (هجری) نوشته باشند». تدوین بهمن یشت بعقیدهٔ پرفسوردارمستتر درسالهای ۱۰۹۹ تا ۱۳۵۰ میلادی بوده است (به کتاب مطالعات وی در بارهٔ ایران جلد دوم صفحه ۶۹ رجوع شود.) در کتاب جالب توجه گجستك ابالش (Gujastak Abalish) (ترجمه و تصحیح بارتلمی A. Barthélemy چاپ پاریس۱۸۸۷ میلادی) مجادله‌ای را شرح میدهد که بین موبد زردشتی و ابالش مرتد در حضورخلیفه‌المأمون (۸۱۳-۸۳۳ میلادی) رویداده‌است وبنابراین بدیهی‌است کتاب مزبور زودتر ازقرن‌نهم تألیف نشده‌است.

(۳) **یادداشت مترجم:** آقای دکتر یارشاطر مینویسند:

« میان قدیمترین صورت فارسی کنونی وزبان پهلوی اگرهم ازعنصر عربی صرف‌نظر کنیم باز تفاوت دستوری و لغوی دیده میشود و تفاوت آنها تنها تفاوت خط نیست. »

درشرق حتی در حال حاضر تمایلی نشان داده می شود به اینکه خط بیشتر اززبان بامذهب مرتبط است . زبان بعضی ازمسیحیان سوریه

بی‌میلی نسبت به‌رسم الخط سایر ادیان

عربی‌است‌لکن‌ایشان ترجیح‌میدهند زبان‌عربی را بخط سریانی بنویسند وآثاری که بزبان عربی و بخط سریانی نوشته شده است بمقدار معتنابهی وجود دارد وکرشنی(۱) (بفتح کاف و سکون را وضمّ شین) خوانده میشود . همچنین ارمنی‌های ترك زبان ترکی‌را بخط ارمنی ویونانیان ترك زبان ترکی‌را بخط یونانی می نویسند . همین قسم کلیمیان ایران آثار تقریباً مفصلی بزبان فارسی ولی بخط عبری دارند ومغربیان اسپانیا همینکه تکلّم بزبان عربی را فراموش نمودند رسالات اسپانیولی خودرا بخط عربی نوشتند(۲) .

بنظر شرقیان ارتباط خط پهلوی باکیش زردشتی حتی بیشتر ونزدیکتر ازارتباط‌خط عربی باآئین‌اسلام بود. همینکه یکی‌ازایرانیان

علل منسوخ شدن سریع خط پهلوی

زردشتی‌بمذهب‌اسلام می‌پیوست‌علی‌القاعده‌کتاب پهلوی‌را بطور قطع رها میکرد زیرا این‌خط نه تنها پر زحمت وثقیل ودر اعلی درجهٔ ابهام است بلکه مخلوط وممزوج باکفر وزندقه بود . بعلاوه تا موقعی که خط پهلوی وسیلهٔ مکاتبه بود نوشتن و حتی خواندن

---

(۱) Karshuni

(۲) حتی می گویند هنوز روستائیان ساکن دره‌های Alpuxarras نامه‌های عاشقانه را بیك‌نوع خط ناقص وناخالص عربی می‌نویسند .

یادداشت مترجم : تصور میرود مراد مؤلف Alpujarras بوده است که در دائرة المعارف اسلامی البشرات ضبط شده و آن ناحیه‌ایست کوهستانی در اسپانیای جنوبی درحدود ایالات غرناطه Granada والمریه Almeria .

در میان ایرانیان باستثناءِ موبدان (۱) و دستوران (۲) و دبیران (۳) از نوادر کمالات محسوب می‌شد . در کارنامهٔ اردشیر بابکان (کارنامك ارتخشتر پاپکان(٤)) پسر بابك مؤسس سلسلهٔ ساسانیان یکی از سه داستان تاریخی پهلوی را که صورت اصلی آن(٥) از گزند روزگار محفوظ مانده(٦) وبرای ما باقی‌است میخوانیم که چون این شاهزاده بسنی رسید که بایستی به تحصیلات عالی‌تری می‌پرداخت در نویسندگی وسوار کاری

---

dapir (۳) dastopar (۲) magopat (۱)

(٤) کارنامهٔ اردشیر را پروفسور نولدکه Professor Nöldeke of Strassburg بزبان آلمانی ترجمه کرده ودر مجلد چهارم

Beiträge zur kunde des Indogermanischen Sprachen

بمناسبت پنجاهمین سال دکتری پروفسور بنفی Professor Benfey چاپ شده است و درسال ۱۸۷۹ میلادی در گتینگن Göttingen جداگانه منتشر شده است (بصفحات ۳۸ و ۳۹ این نشریه وبشمارهٔ ۹ مجلهٔ مذکور درفوق و حاشیهٔ شمارهٔ ۳ رجوع شود .) اصل متن پهلوی بخط رومی باترجمهٔ گجراتی آن به تصحیح کیقباد آذرباد نوشروان دربمبئی بسال ۱۸۹٦ میلادی چاپ شده است .

(٥) دوداستان دیگر یکی زریر وآندیگر داستان خسرو کواذان (گواتان) (یعنی خسرو پسر کباد یاغباد) غلام اوست . داستان زریر را گایگر در

itzungsberichte d. philos - philolog. u. histor. Class. 1890

ترجمه کرده و در مجلد چهل و ششم نشریهٔ انجمن آلمان و شرق صفحات ۱۳٦

Zeitschrift d. D. Morgenland . Gesellschaft, pp. 136-145

تا ۱٤٥ بتوسط پروفسور نولدکه تجدید نظر شده است . همچنین مقالهٔ پروفسور نولدکه راجع بمطالعات مربوط بایران Persische Studien II, درمجلد ۱۲٦

Sitzunger d K. Akkad in Wien, philos. - histcr. Class, pp. 1-12

صفحات ۱۲-۱ ملاحظه شود .

(٦) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :

اینکه این داستانها بصورت اصلی محفوظ مانده باشد محل تردید است . « کارنامهٔ اردشیر بابکان » بموجب مقدمهٔ آن و دلائل دیگر تلخیص از داستان اصلی است ، « یادگار زریران » بنابر شواهدی که ازربان آن برمیآید اصل پارتی داشته است .

و سایر کمالات بقدری متبحّر شد که آوازهٔ شهرت او سراسر پارس را گرفت و همچنین در تاریخ طبری (۱) مورخ بزرگ در بارهٔ سلطنت شاپور ، پسر و جانشین اردشیر میخوانیم که چون شاپور بمحلی رسید که در آنجا میخواست شهر گندی شاپور را بنا کند به پیر مردی برخورد که بل (بکسر باء) نام داشت . ازوی پرسید آیا جائز است در این مکان شهری بسازند ؟ بل پاسخ داد : « اگر من در این سن کهولت می‌توانم نوشتن را بیاموزم برای توهم جائز است در این نقطه شهری بنا کنی . » همانطور که نولدکه تذکر داده است منظور پیر مرد از این بیان (هر چند اشتباه او ثابت شد) این بود که هر دو کار غیر ممکن و محال است . اجمالاً یك شخص فرانسوی در تعریف سخن بیان معروفی دارد که در مورد خط پهلوی نیز ممکن است صادق باشد . فرانسوی میگوید : « سخن صنعت پنهان کردن فکر است . » خط پهلوی هیچگونه ارزش ذاتی ندارد جزاینکه در فقه‌اللّغه معمائی است منحصر بفرد . همینکه خط مزبور از حمایت مذهب و رسوم قدیمه و روحانیان محافظه کار محروم گشت دیگر نتوانست در برابرخطعربی

---

(۱) بمقالهٔ عالی چاپ نهم دائرة المعارف بریتانیکا دربارهٔ طبری (ابوجعفر محمدبن جریر از اهل‌آمل در طبرستان متولد ۸۳۹ میلادی متوفی بسال ۹۲۳ میلادی) رجوع شود . انتشار متن این تاریخ عظیم و بسیار نفیس توسط پروفسوردخویه Professor de Goeje of Leyden وسایردانشمندان‌عربی‌دان یکی از بزرگترین کارهائی است که اخیراً در رشتهٔ شرق شناسی صورت گرفته است . ترجمهٔ آلمانی آن قسمت از تاریخ مزبور که مربوط به تاریخ عهد ساسانیان است با یك مقدمه بی‌اندازه گرانبها وحواشی و تعلیقات فراوان از طرف پروفسور نولدکه Nöldeke بسال ۱۸۷۹ میلادی در لیدن Leyden چاپ‌شده است . نام کتاب چنین است:

Geschichte der Ferser und Araber zur Zeit der Sasaniden .

داستانی که در اینجا نقل‌شد تمام وکمال در صفحهٔ ٤۱ کتاب مزبور مندرج است .

که بسیار خواناتر و متناسب‌تر بود خود را حفظ کنند ، خاصه اینکه بر مسلمین با معرفت واجب و ضروری بود تا حدی خط عربی را یاد بگیرند . ولی در مورد یك حقیقت هر چه پافشاری و اصرار شود زیاد نیست و آن حقیقت این است که غرابت پهلوی (چنانکه در اینجا بزودی کاملاً توضیح داده خواهد شد) فقط در خط بود نه زبان و هر گاه یکی از کتب پهلوی را موبد زردشتی یا یکی از نویسندگان سدهٔ نهم میلادی بصدای بلند میخواند در کمال وضوح یک ایرانی مسلمان آن عصر می‌فهمید واگر آن ایرانی مسلمان آنچه را میشنید بخط عربی یادداشت میکرد نوشتهٔ او فارسی جدید بود اما بصورت بسیار مهجور قدیم بدون اینکه لغات عربی با آن امتزاج یافته باشد . حقیقةً تغییراتی که درتکلّم فارسی از عهد ساسانیان[۳] باینطرف رخ داده است (تا آنجا که ما می‌توانیم تشخیص بدهیم) باندازه‌ای نسبتاً ناچیز است که اگر میسّر بود یك فرد تحصیل کرده ایرانی امروز را ناگهان هزار و چهار صد یا هزار و پانصد سال بعقب برد لااقل قسمت زیادی از سخنان هموطنان خود را در آن عصر محتملاً میتوانست درك نماید. شکافی که زبان پهلوی را از فرس قدیم‌جدا میکند ازشکاف بین پهلوی و فارسی جدید خیلی بیشتر است و هر گاه نخستین پادشاه ساسانی نیز با وجود کمالاتی که باعث شد آوازهٔ شهرت او سراسر پارس را بگیرد میتوانست سیر قهقرائی کند وشش قرن بعقب برود یك کلمه ازآنچه در دربار هخامنشی گفته میشد درك نمیکرد .

غیر ممکن است تاریخ قطعی آغاز ادبیات فارسی جدید را تعیین نمود . محتملا ایرانیانی که بآئین اسلام درآمدند طولی نکشید بعداز

آغاز ادبیات جدید فارسی

فتح اعراب یعنی در قرن هشتم میلاد شروع کردند زبان‌خود را بخطعربی بنویسند . نخستین کوششی که دراین راه شده‌است شاید یادداشتها و رسالات کوچکی است که در باره تعلیم اصول دین اسلام نوشته‌اند . سخنهای‌مقطع فارسی

وحتی قصص کوتاه در گوشه و کنار جزءِ آثار اوّلین عربی نویسان مضبوط است. و همین مقطعات لااقل بما نشان میدهد که زبان فارسی در اواخر عهد ساسانیان و اوائل اسلام اصولاً همان است که در قدیمترین آثار ادبیات فارسی جدید مشاهده میکنیم.

نثر

ترجمهٔ فارسی تاریخ طبری که برای منصور اول سامانی از طرف وزیر وی بلعمی بسال ۹۶۳ میلادی تهیه شد، کتاب الابنیه عن حقایق الادویه در انواع داروها و خواص آنها تألیف ابو منصور موفق بن علی هروی (نسخهٔ منحصر بفرد وینه مورخ ۱۰۵۵ میلادی که چاپ مجدد زیبائی از آن توسط زلیگمن (۱) بسال ۱۸۵۹ میلادی انتشار یافته) برای همان پادشاه تهیه شده است و جلد دوم تفسیر قدیم قرآن (کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج بعلامت Mm. 4 15) (۲) که علی الظاهر تقریباً بهمان دوره تعلق دارد. این کتابها تاآنجا که ما خبر داریم قدیمترین نمونه های موجود است.

عموماً تصور کرده‌اند در زبان فارسی وهمان قسم در زبان عربی نظم جلوتر از نثر بوده است. قصه‌ای راچندتن از تذکره نویسان ایران (منجمله دولتشاه) نقل کرده‌اند ونخستین بیت فارسی را به بهرام گورساسانی (۴۲۰ تا ۴۳۸ میلادی) و کنیزک او دلارام (۳) نسبت داده‌اند. تذکره نویس دیگری (باستناد ابو طاهر

نظم

---

(۱) Seligmann

(۲) رجوع شود به شرحی که اینجانب از یك تفسیر قدیم قرآن در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بتاریخ ژوئیه ۱۸۹۴ در صفحات ۴۱۷ تا ۵۲۴ نوشته‌ا و همچنین به صفحات ۱۳ تا ۳۷ فهرستی که از کتب خطی فارسی کتابخانهٔ دانشگا کمبریج ترتیب داده‌ام.

(۳) تذکرهٔ دولتشاه (چاپ براون) صفحات ۲۸ و ۲۹. همچنین « به علم عروض وقوافی ایرانیان » صفحهٔ ۲ نگارش بلوشمن Blochmann و به جمله های اول « مبدأ ومنشأ شعر فارسی » بقلم دارمستتر Darmesteter رجوع شود.

الخاتونی یکی از نویسندگان قرن دوازدهم میلادی) یك بیت فارسی را که روی دیوارهای قصر شیرین (شیرین محبوبهٔ خسرو پرویز ۵۹۰ تا ۶۲۸ میلادی) منقور است نقل میکند. میگویند این بیت در زمان عضدالدوله آل بویه (قرن دهم میلادی) (۱) هنوز خوانا بوده است. تذکره نویس دیگری روایت میکند روزی در نیشابور کتابی را از عهد قدیم بامیر عبدالله بن طاهر (متوفی بسال ۸٤٤ میلادی) هدیه کردند. این کتاب داستان دل انگیز وامق وعذرا بود که فرزانگان قوم تدوین کرده وبانوشیروان (۵۳۱ تا ۵۷۹ میلادی) تقدیم نموده بودند. تذکره نویس حکایت میکند که امیر فرمان داد کتاب را نابود سازند و گفت قرآن واحادیث پیغمبر برای مسلمین خوب کافی است واین کتاب را مجوس نوشته است ودر نظر ماملعون است (۲). دولتشاه قصهٔ دیگری دارد ونخستین سطر فارسی موزون را بکودکی نسبت میدهد که شادان وخندان هنگام بازی سروده است. این طفل فرزند یعقوب بن لیث صفار سرسلسلهٔ صفاریان است (۸٦۸ تا ۸۷۸ میلادی) (۳). محمد عوفی مؤلف قدیمترین تذکرهٔ موجود راجع باحوال شعرای ایران (٤) در اوائل قرن سیزدهم میلادی زندگی

---

(۱) شرحی که کازیمیرسکی در بارهٔ دیوان منوچهری در پاریس بسال ۱۸۸٦ چاپ کرده است (صفحهٔ ۷ A. de Biberstein Kazimirski, Divan de Menoutchehri (Paris, 1886) و همچنین تذکرهٔ دولتشاه صفحهٔ ۲۹ ملاحظه شود.

(۲) به کازیمیرسکی: دیوان منوچهری، صفحات ۷ - ٦ و تذکرهٔ دولتشاه (چاپ براون) صفحهٔ ۳۰ رجوع شود.

(۳) به کازیمیرسکی: دیوان منوچهری، صفحات ۸ - ۷ و تذکرهٔ دولتشاه (چاپ براون) صفحهٔ ۳۱ - ۳۰ رجوع شود.

(٤) لباب الالباب کتاب بسیار نایابی است. تا آنجا که معروف است فقط دو نسخهٔ خطی از این کتاب موجود است: یکی نسخهٔ اشپرنگر Sprenger بعلامت ۳۱۸ بشمارهٔ ٦۳۷ در فهرست پرچ Pertsch در کتابخانهٔ برلین. نسخهٔ

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۲۳)

میکرده است (۱۲۱۰ تا ۱۲۳۵ میلادی) . عوفی مصرحاً میگوید نخستین شعر پارسی را عباس مروزی در مدح مأمون خلیفه پسر هارون الرّشید بمناسبت ورود وی بمرو درسال ۸۰۹ میلادی ساخته است وحتی پاره‌ای ابیات آن قصیده را نقل میکند و اگر چه این بیان صریح را برخی دانشمندان مشهور(۱) بعنوان یك حقیقت تاریخی بحسن قبول تلقی نمودند تشکیک دیگران(۲) بنظر اینجانب بخوبی موجّه است . آنچه را که می‌توان بااطمینان‌خاطر اظهار نمود این است : ادبیات جدیدپارسی علی‌الخصوص شعر در نیمهٔ اول قرن دهم میلادی بویژه در زمان سلطنت نصر دوم سامانی (۹۱۳تا۹۴۲ میلادی) درخراسان رونقی بسزا یافت و این مقوله شامل یك دورهٔ تقریباً هزارساله‌است . دراین مدت تغییراتی که درزبان فارسی پیش آمده‌است بقدری کم‌است که اشعارشعراء قدیم مانندرود کی

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۲

دیگر درتصرف لرد کرافورد Lord Crawford وبالکارس Balcarres میباشد . این گنجینهٔ گرانبها که در حقیقت قیمتی نمیتوان برای آن قائل شد بکرم صاحب آن اکنون در دست اینجانب است و در نظر دارم ضمن دورهٔ متون تاریخی ایران منتشر کنم . این نسخه سابقاً متعلق بود به جان باردو الیوت John Bardoe Elliot این‌شخص‌به‌نتانیل بلند Nathaniel Bland امانت دادو « بلند » اوصاف کتاب را در مجلد نهم مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی (۱۸۴۶) صفحات ۱۱۱ تا ۱۲۶ ذکر نموده است . بصفحات ۱ تا ۶ فهرستی که اشپرنگر برای کتابخانهای پادشاه اود Oude تنظیم کرده است مراجعه شود .

(۱) مثلاً دکتراته مقاله‌ای دارد در بارهٔ اسلاف و معاصرین رود کی در تحقیقات شرقی برای سال ۱۸۷۳ میلادی صفحهٔ ۳۶ تا ۳۸ .

Dr. Ethé : Rudagi's, Vorläufer und Zeitgenossen (in the Morgenländische Forschungen for 1873)

همچنین رسالهٔ دیگری همین دانشمند در بارهٔ ادبیات جدید فارسی در مجلد دوم « اصول فقه‌اللغهٔ ایران » تالیف گایگر و کون راجع به,Geiger und Kuhn Gründriss der Iranischen Philologie درصفحهٔ ۲۱۸ نوشته است .

(۲) مثلاً کازیمیرسکی A. de Biberstein Kazimirski صفحات ۸ تا ۹ دیوان منوچهری .

درنظر ایرانیان امروز لااقل بهمان اندازه واضح وروشن‌است که اشعار شکسپیر نزد مردم امروز انگلیس واضح وروشن میباشد.

اگر افسانه هائی که در بارهٔ منشأ شعر پارسی گفته شده است همانقسمی که دیدیم شایستهٔ توجه جدی نیست ومسلماً معتبر تر از قول نویسندگان دقیق ومهمّ عربی نویس مانند طبری (تاریخ وفات ۹۲۳ میلادی) ومسعودی (تاریخ وفات ۹۵۷ میلادی) نمیباشد(۱) . مورخان مزبور روایت‌می‌کنند نخستین شعری که دردنیا سروده شده مرثیه‌ایست بزبان سریانی که آدم درمرگ هابیل ساخته است وترجمهٔ منظوم‌عربی آن مرثیه‌را که طبری ومسعودی نقل کرده‌اند بشرح ذیل‌است(۲) :

تغیرت البلاد و من علیها ۝ فوجه الارض مغبر قبیح
تغیر کل ذی لون و طعم ۝ و قل بشاشة الوجه الصبیح
وقتل قاین هابیل ظلماً ۝ فوا اسفا علی الوجه الملیح
فمالی لا اجود بسکب دمع ۝ و هابیل تضمنه الضریح
اری طول الحیاة علی غماً ۝ وما انا من حیاتی مستریح

می‌گویند ابلیس بدین مضمون پاسخ داده است :

تنح عن‌البلاد و ساکنیها ۝ فقد فی‌الارض‌ضاق بك‌الفسیح
وکنت و زوجك الحواء فیها ۝ أ آدم من أذی الدنیا مریح
فما زالت مکایدنی و مکری ۝ الی ان فاتك الثمن الربیح

---

(۱) **یادداشت مترجم :** رجوع شود به تحقیقات مرحوم میرزا محمدخان قزوینی : مقالهٔ قدیمترین شعر فارسی (کتاب بیست مقاله جزء اول باهتمام آقای پور داود ازسلسله انتشارات انجمن زردشتیان ایران در بمبئی سال ۱۹۲۸ میلادی) و همچنین مقدمهٔ کتاب نزانی دکتر سعیدخان کردستانی چاپ سنگی ۱۹۳۵ مسیحی= ۱۳۰۹ شمسی هجری .

(۲) جلد اول طبری صفحهٔ ۱٤٦ ؛ جلد اول مروج الذهب مسعودی (چاپ باربیه دومینار Barbier de Meynard) صفحات ٦٥ - ٦٧ .

قصص الانبیاء ثعلبی (چاپ قاهره ۱۳۰٦ هجری) صفحات ۲۹ تا ۳۰ .

دولتشاه (چاپ براون) صفحه ۲۰ .

فلولا رحمة الرحمن أضحت　　بکفك من جنان الخلد ریح (۱)

معذلك افسانه‌ای هست که از وجود شعر فارسی حتی در عهد ساسانیان حکایت میکند. ازیکطرف در آثار نویسندگان معتبر قدیم (۲)

---

(۱) **یادداشت مترجم:** این منظومه از صفحهٔ ۲۶ و ۲۷ مروج الذهب مسعودی جزء اول چاپ قاهره ۱۳۵۷ هجری = ۱۹۳۸ میلادی استنساخ شده است.

(۲) نخستین اشارتی که در میان عربی نویسان بنام بهلبد اینجانب دیده‌ام درشعری است که خالدبن فیاض (در حدود ۷۱۸ میلادی) سروده است و همدانی ویاقوت و قزوینی نقل کرده و در صفحات ۵۹ و ۶۰ مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی شمارهٔ ژانویه ۱۸۹۹ میلادی ترجمهٔ آن چاپ‌شده است. ابن قتیبه (متوفی بسال ۸۸۹ میلادی) درکتاب عیون‌الاخبار (نسخهٔ خطی موزهٔ آسیائی سن‌پطرز بورغ بشمارهٔ ۶۹۱) شرح بالنسبه مفصلی در بارهٔ او داده است؛ جاحظ (متوفی بسال ۸۶۹ میلادی) درکتاب الحیوان (نسخهٔ خطی کمبریج بعلامت Qq. ۲۲٤)؛ همدانی (در حدود ۹۰۳ میلادی) چاپ دوخویه De Goeje؛ مؤلف کتاب محاسن والاضداد (چاپ Van Vloten صفحات ۳٦۳ و۳٦٤)؛ شاید بیهقی (در حدود ۹۲۵ میلادی)؛ ابن عبدربه (متوفی بسال ۹٤۰ میلادی) جلد اول صفحهٔ ۱۹۲ یا ۱۸۸ چاپ دیگر؛ ابوالفرج اصفهانی (متوفی ۹۵۷ میلادی) درکتاب الاغانی؛ یاقوت (متوفی۱۲۲۹ میلادی) جلدسوم صفحهٔ۲۵۰ به بعد؛ آثارالبلاد قزوینی (متوفی ۱۲۸۳ میلادی) صفحات ۱۰٤ و۱۵۵، ۲۳۰ و ۲۳۱، ۲۹۵ تا ۲۹۷. ازفارسی نویسانی که بنام اواشارتی کرده‌اند شریف مجلدی (تاریخ وی مسلم نیست): نظامی عروضی سمرقندی در چهار مقاله نقل میکند)؛ فردوسی در شاهنامه (تاریخ وفات‌فردوسی در حدود ٤۱۵ میلادی)؛ (**یادداشت مترجم:** در چاپ اشتباه شده است. تاریخ وفات فردوسی را در جای دیگر خود مؤلف در حدود ٤۱۱ هجری مطابق با ۱۰۲۰ میلادی ضبط کرده است)؛ نظامی گنجی (متوفی تقریباً بسال ۱۲۰۳ میلادی) درخسرو وشیرین؛ نظامی عروضی سمرقندی (متوفی در حدود ۱۱٦۰ میلادی)؛ محمد عوفی (در حدود ۱۲۲۸ میلادی)؛ حمدالله مستوفی قزوینی (در حدود ۱۳٤۰ میلادی) در تاریخ گزیده. چند کتاب ازمآخذ مندرج درفوق را که موقع نگارش مقالهٔ مذکور درپاورقی بعداز قلم‌افتاده بود بارون روزن Baron V. Rosen of St. Petersburg باینجانب تذکرداد وازاین جهت مرهون ایشان هستم.

باربد سراینده عهد ساسانی (۵۹۰ تا ۶۲۷ میلادی)

دائماً باین افسانه برمیخوریم واز طرف دیگر اسم این نوازنده را مختلف نقل می کنند و علت این اختلاف را هم جز اینکه قائل شویم هر دو شکل از اصل پهلوی باینصورت نقل شده است چیز دیگری نمیتوان فرض نمود . بنابراین در نظر اینجانب افسانهٔ مزبور قابل توجه‌جدی‌تری است . طبق این افسانه‌یکی از زینتهای دربارخسرو پرویز پادشاه ساسانی (۵۹۰ تا ۶۲۷ میلادی) خنیاگری بود که نویسندگان ایرانی او را باربد یاد میکنند ولی مؤلفین عرب ویرا بهلبد (۱) و فهلبد (بفتح ف ولام وسکون‌هاو دال) (۲) یا بلهبد (بفتح ب ولام وسکون ها و دال) (۳) میخوانند .

شکل اول‌وسوم این‌اسم‌دلالت‌دارد براصل‌پهلوی آن که پهلپت (٤) میباشد . اگر بهلبد و باربد بخط عربی نوشته شود بآسانی با هم اشتباه نمی‌شود لکن اگر بخط پهلوی بنویسند چون هر دو بیك شکل نوشته خواهد شد نمی توان تشخیص داد مقصود کدام بوده است زیرا از یکطرف خط پهلوی برای حرف A و حروف H یك علامت دارد وهمچنین حرف R و حرف L را نیزدرخط پهلوی بیك شکل‌مینویسند و این مسئله خود دلالت میکند براینکه افسانه های مربوط باین آواز خوان از کتابهای پهلوی مأخوذ است . بعبارهٔ اخری از مأخذی گرفته شده است که مربوط به‌عصرخود وی میباشد . باربدرا در اینجاهمانقسمی که درفارسی‌جدید یاد میکنندبرای رعایت سادگی باربد خواهیم‌نوشت مگر درمواردیکه‌ازمتون‌عربی نقل کنیم . چنانکه درجای دیگرتذکر

Pahlapat (٤) Balahbad (۳) Fahlabad (۲) Bahlabad (۱)

یکی از شاهان ساسانی به قولی خسروپرویز هنگام شکار ، اثر محمدباقر طاوس

(برابر صفحهٔ ۲۶)

داده‌ام (۱) باربد شباهت عجیبی به رودکی سخن سرای عهد سامانی دارد. رودکی در اوائل قرن دهم میلادی میزیسته است. چون سخن از این دو سراینده میرود در حقیقت نام شاعر دیگری از قدماء بالمناسبه بمیان میآید و او شریف مجلدی گرگانی است (ابو شریف احمد بن علی مجلدی جرجانی). این اشعار از اوست:

از آن چندان نعیم این جهانی　　که‌ماند از آل‌ساسان و آل سامان
ثناءِ رودکی‌مانده‌است‌ومدحت　　نوای باربد مانده است و دستان

در احوال رودکی آنچه نوشته‌اند و بدست ما رسیده است از همه عجیب‌تر قطعه‌ایست که در حضور امیر نصر بن احمد سامانی سروده است تا ویرا بعزم بخارا برانگیزد و دل از نزهت و خرّمی هرات و افسون آن صفحات برکند و بدیار خود (بخارا) که چهار سال پیش ترك کرده بود باز آید. اکثر کسانیکه واقعه را شرح داده‌اند متوجه شده‌اند که این اشعار بی‌نهایت ساده و بکلی عاری از پیرایه‌های بدیع ومعانی و بیان است. برخی (مانند نظامی عروضی سمرقندی) سادگی‌این‌اشعار را پسندیده‌اند ولی دیگران مانند دولتشاه نپسندیده و عجب کرده‌اند که کلماتی بدین سادگی‌چنین اثرشگرفی داشته است. این قطعه درحقیقت تصنیفی است خالی از تکلّفات‌وتصنّعات شعری ازنوع گزافه‌گوئیها و عبارت‌پردازیهائی که در آن دوران انحطاط بی‌اندازه مورد ستایش و مستحسن بوده است. دولتشاه‌هم بهمان دوره تعلق دارد و میگوید اگر کسی‌چنین شعری در پیشگاه پادشاهان وبزرگان‌بسراید مورد سرزنش جمع قرارمیگیرد. اما اینکه چرا این تصنیف آن‌اندازه مورد توجه واقع شد باید گفت بیشتر

---

(۱) رجوع شود بمقالهٔ اینجانب درمجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی شمارهٔ ژانویه ۱۸۹۹ مسیحی (صفحات ۳۷ تا ۶۹) در بارهٔ منابع دولتشاه؛ و مطالبی که برای تاریخ ادبی ایران وتکمله‌ای که درخصوص‌باربد ورودکی آماده وفراهم شده است.

مرهون مهارت سراینده درعلم موسیقی وزبردستی و دهاءِ او در نواختن چنگ توأم باآواز دلنواز وی بوده است . اینك اشعار رودکی :

بوی جوی مولیان آید همی	یاد یار مهربان آید همی
ریگ آموی و درشتی‌های او	زیر پایم پرنیان آید همی
آب جیحون از نشاط روی دوست	خنگ ما را تا میان آید همی
ای بخارا شاد باش و شاد زی	میرسویت میهمان آید همی(۱)
میر ماه است و بخارا آسمان	ماه سوی آسمان آید همی
میر سرو است وبخارا بوستان	سرو سوی بوستان آید همی

قدیمترین مرجع این داستان که نظامی عروضی سمرقندی است چنین میگوید :

« چون رودکی باین شعر رسید امیرچنان منفعل گشت که از تخت فرود آمد و بی موزه پای در رکاب خنگ نوبتی آورد و روی ببخارا نهاد چنانکه رانین (۲) و موزه تا دو فرسنگ درپی امیر ببردند و آنجا در پای کرد و عنان تا بخارا هیچ بازنگرفت و رودکی آن پنجهزار دینار مضاعف از لشکر بستد » : (وعده کرده بودند در صورتیکه رودکی موفق شود پنجهزار دینار باو بدهند) .

بنابراین رودکی سخن‌سرائی‌است‌خوش‌آوازو‌چنگ‌نوازو‌تصنیف

---

(۱) **یادداشت مترجم :** درچهار مقالهٔ عروضی چاپ قزوینی که بکوشش آقای دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران باردیگر متن‌آن بانسخه بدلها و شرح لغات وعبارات وتوضیح‌نکات ادبی بسال ۱۳۳۱ هجری شمسی درتهران کسوت طبع پوشیده است اینطور ضبط شده است :

ای بخارا شاد باس وديرزی   میرزی تو شادمان آیدهمی

(۲) **یادداشت مترجم :** رانین = شلوار ، زرهی که بروز جنگ رانها بدان پوشانند (هامش چهارمقاله چاپ مذکور ، صفحهٔ ۵۳) .

ساز که شعر را ارتجالا می‌سروده وشاید باخنیاگران امروزهم که در مجالس طرب و ضیافت ایرانیان باموسیقی و تصنیف و آواز میهمانان را محظوظ می کنند شباهتی داشته است وچنانکه یادآور شدیم رودکی باباربد یا بهلبد عهد ساسانی نیز که تنها شبحی از وی دیده میشود شبیه است . ایرانیان ده نفر را هریک در مقام خود بی‌مانند میدانند . یکی از آنان باربد است . درشایستگی وفضائل خاص اوهمین بس که هرزمان لازم میشد مطلبی‌را بخسرو پرویز خبر دهند که دیگران را ازوحشت دلتنگی شاه جرأت اظهار نبوده باربد بااستادی مخصوص خویش تصنیفی می ساخت ونزد شاه میسرود . پرویز اسبی داشت که درزیبائی وفراست براسبهای دیگر سبق میبرد . نام آن اسب شبدیز بود وباندازه ای پرویز بشبدیز دلبستگی داشت که سوگند یاد کرده بود هر کس خبر مرگ شبدیزرا بوی بدهدآن کس‌را بقتل برساند .

همینکه شبدیز تلف شد میرآخور شاه‌به باربد متوسل‌شد که‌ضمن تصنیفی ازعرض شاه بگذراند .

پرویز چون خوب‌گوش فراداد بفراست دریافت و بازاری فریاد برآورد : وای برتو ! شبدیز مرد ؟ باربد پاسخ داد :

شاه چنین فرموده است . و بدین‌طریق سوگند شاه بی‌اثرشد واز خطر مرگ رهائی یافت .

یکی از شعرای عرب خالدبن فیاض (خالد الفیاض) کمی بیش از یکقرن بعداز خسرو پرویز این داستان را چنین نقل میکنند :

والملك كسرى شهنشاه تقنصه	سهم بريش جناح الموت مقطوب
اذ كان لذته شبديز يركبه	و غنج شيرين والديباج والطيب
بالنار آلى يميناً شد ما غلظت	ان من بدى فنعى الشبديز مصلوب
حتى اذا اصبح الشبديز منجدلا	وكان ما مثله فى الناس مركوب
ناحت عليه من الاوتار اربعة	بالفارسية نوحاً فيه تطريب

ورنم البهلبد الاوتار فالتهبت — من سحر راحته اليسرى شبابيب

فقال مات فقالوا انت فهت بـه — فاصبح الحنث عنه و هو مجذوب

لولا البهلبد و الاوتار تند بـه — لم يستطع نعی شبدیز المرازیب(۱)

اخنی الزمان علیهم فاجر هدبهم — فما یری منهم الا الملاعیب (۲)

نام سرایندگان دیگری نیز از روزگاران دیرین برده شده‌است وما فقط اسمی از آنها شنیده ایم منجمله آفرین وخسروانی ومادرستانی(۳) ونکیسای(٤) چنگ‌زن میباشند که زندگانی آنها برما روشن نیست و اطلاعات ما دربارهٔ آنان کمتر ازاطلاعاتی است که در بارهٔ باربد داریم . واز آهنگ نغمات آنها تنها انعکاس صوتی دراین عصر بگوش ما رسیده است . نمی‌توان تردید کرد که تالار ها و کاخهای ساسانی ازساز و آواز سرایندگان بی‌بهره نبوده وبلاشبهه دردورهٔ اسلامی نیز حداقل انعکاسی داشته است زیرا هراندازه عروض وقوافی در نظم جدید فارسی بسبک عربی درآمده باشد پاره‌ای اقسام شعر فارسی از جمله رباعی و مثنوی بحکم ظواهر امر مختص خود ایران است . دارمستتر علی‌الظاهر تصور میکند(٥) داستانهای منظوم حتی درزمان هخامنشیان در ایران وجود داشته است . اگر بخواهیم این عقیده را قبول کنیم آیا مدارك كافی برای ثبوت آن دردست داریم ؟ این‌مسئله مشکل‌تر از آنست که بتوان دراینجا مورد بحث قرار داد .

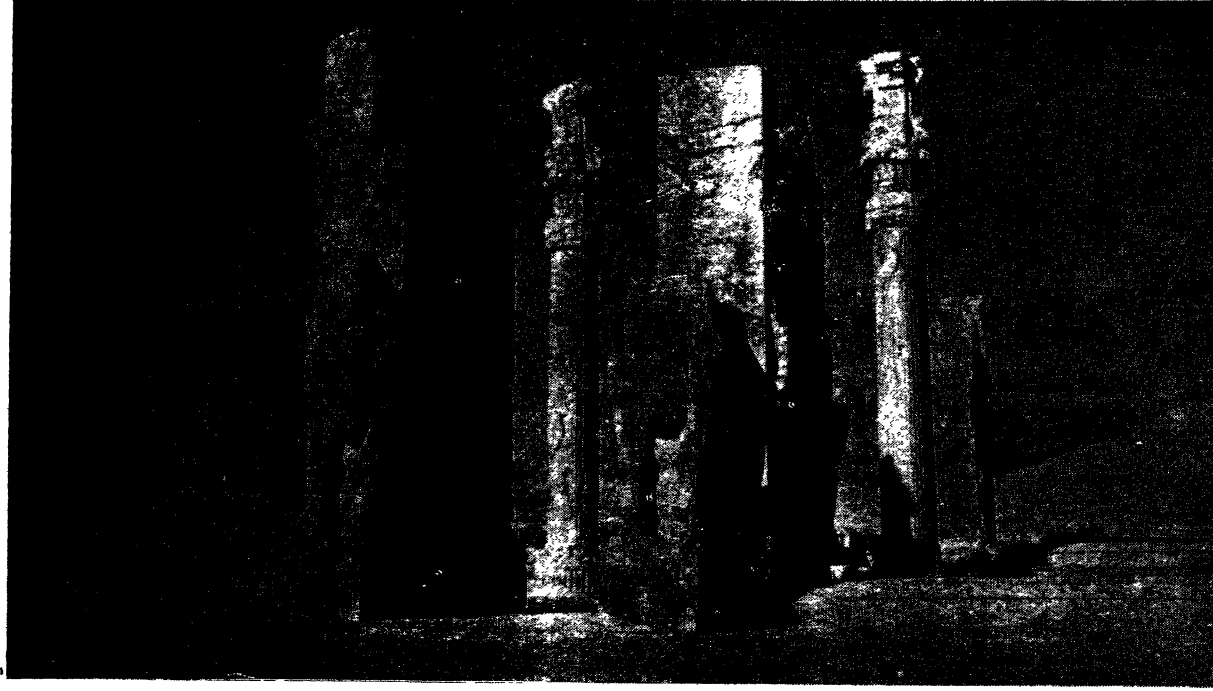
(۱) **یادداشت مترجم :** این دوبیت درترجمهٔ انگلیسی آن افتاده است .

(۲) **یادداشت مترجم :** این اشعار ازیاقوت حموی چاپ لایپزیگ جلد پنجم صفحهٔ ۲۵۲ نقل گردید .

(۳) کتاب المحاسن بیهقی (چاپ Van Vloten) صفحهٔ ۳٦۳ .

(٤) خسرو شیرین نظامی گنجی . (یادداشت‌مترجم : نکیسا دراصل‌انگلیسی کتاب اشتباهاً سکیسا چاپ شده است) .

(٥) منشأ شعر فارسی بخامهٔ دارمستتر (پاریس ۱۸۷۷ مسیحی) صفحهٔ ۲
Darmesteter, Origines de la Poésie Persane (Paris, 1877)

دروازهٔ ورودی کاخهای تخت جمشید بنام خشایارشاه

(برابر صفحهٔ ۳۱)

تا اینجا فقط تاریخ زبان فارسی را بمفهوم محدود کلمه مطالعه میکردیم . اکنون باید میدان تحقیق را وسعت بدهیم بحدی که شامل تمام مردم‌ایران گردد و آثارادبی آن‌رافرا گیرد .

نظر وسیعتری بمردم ایران

این میدان تازه‌ایست که اکنون وارد آن میشویم و نسبت بآنچه تا امروز طی کرده‌ایم بسیار کمتر اطمینان بخش است . از اینجا به بعد بامسائلی مواجه خواهیم شد که خیلی پیچیده‌تر و دربسیاری موارد غیر مسلّم ومبتنی برحدسیّات است .

ماد

کهن ترین دودمان پادشاهان ایران هخامنشی است که ما مطالعات خود را در بارهٔ تاریخ ایران با آن سلسله شروع کردیم ومتعاقب افول دولتی که صیت شهرتش کمتر از هخامنشیان نبود طلوع کرد و آن دولت ماد است . مادیها بمفهوم جدید کلمه در واقع ایرانی بودند ، ایرانیان غرب نه جنوب ایران ، و مرکز و پایتخت آنها اکباتان (هگمتانه(۱) کتیبه‌های پارسی باستان و همدان کنونی) میباشد نه پرسپولیس یا تخت جمشید یا شهر استخر ساسانیان که نزدیك است بشیراز کرسی‌نشین ایالت فارس . حدود حقیقی ماد را نمی‌توان دقیقاً معین نمود ، لکن به تخمین از طرف شمال محدود است به کوه های آذربایجان (آتروپاتن) (۲) ، از جنوب به شوش و خوزستان ، از مشرق به کوه های زاگرس(۳) تا نزدیك خط راه جدید تهران و اصفهان که امتداد شمال شرقی خط مزبور شامل تمام یا قسمتی از مازندران میشد . بنا بر این به تعبیر جدید ، ماد شامل کردستان و لرستان و قسمت شمالی خوزستان و قسمت غربی عراق عجم و قسمت جنوبی آذربایجان بوده است . نیروی مادیها در میان کوه‌نشینان سختی کشیده و جسور این ناحیهٔ وسیع پدید آمد . نام ماد

---

(۱) Hagmatana (۲) Atropatene (۳) Zagros

برخلاف نام ایران در سر زمین اصلی آن دیگر باقی نیست ، لکن همان قسمی که دولاگارد (۱) و السهاوزن (۲) نشان داده اند این اسم تا دورهٔ اسلام بصورت دیگری معمول بوده و آن کلمهٔ « ماه » است (بفرس قدیم مادا میگفتند) و جزء بعض از اسامی ولایات استعمال میشده است مانند ماه کوفه وماه بصره وماه نهاوند(۳) .

بدبختانه برخلاف پارسها از مادها تاکنون هیچگونه اثری بدست نیامده است ودرنتیجه برای اینکه از آنها اطلاعاتی بدست بیاوریم ناچار باید متکی شویم بآثاری که از ملل دیگر باقی است علی‌الخصوص مللی مانند آسوریان ویهودیان و یونانیان که بطور مستقیم یا غیر مستقیم از احوال آنها آگاهی داشتند .

منابع تاریخ ماد

اما راجع به آثار آسوریها در یك کتیبه تیگلاث پیلسر (٤) (تقریباً ۱۱۰۰ سال پیش از میلاد) چنین نوشته است که آمدن (بفتح تمام حروف) (٥) (همدان) پایتخت ماد جزء اراضی تابعهٔ (٦) آسور بوده است ؛ و باز در یك کتیبهٔ مربوط به قرن نهم پیش از میلاد ذکر شده است . سلمنسر سرگون (۷) (۷۳۱ تا ۷۱۳ قبل از میلاد) لاف میزند که نام

آثار آشوریان

---

(۱) De Lagarde (۲) Olshausen

(۳) درسال ۱۷۰۰ میلادی دکتر هاید Dr. Hyde دانشمند شهیر کمبریج وشاگرد ابراهام وهیلاك Abraham Wheelock به ماهیت کلمهٔ ماه پی برد و تشخیص داد که همان مادا میباشد (رجوع شود به :

(Vet. Pers. Relig. Hist., ed. 1760, p. 424)

دکتر هاید در اواخر زندگانی بسمت استاد عبری و عربی و حافظ کتابخانهٔ بودلین Bodleian نائل گردید .

(٤) Tiglath Pileser (٥) Amadana

(٦) Spiegel, Erânische Alterthumskunde, II, 246

(۷) Salmonassar Sargon

ویرا در اقصی بلاد ماد که می‌شنیدند ترس برشنوندگان مستولی میشد. جانشین وی سنا خریب(۱) وهمچنین اسرهدون(۲) (۶۸۰ تا۶۶۹ قبل از میلاد) نیز باین ناحیه اشاره نموده‌اند.

آثار یهود

در تورات کتاب دوم ملوك، فصل هفدهم، آیهٔ ششم، میخوانیم که « در سال نهم هیو شیع (۳) ملك آشور (۷۲۲ قبل از میلاد) شومرون (٤) را گرفت و اسرائیل را به آشوراسیربرد و ایشان‌را به حلح (۵) و حابور (٦) بکنار نهر گوزان (۷) و شهرهای مادیها نشانید ».واین‌بیان درآیهٔ یازدهم فصل بعد (۸) تکرار شده است.

مآثر یونانی هرودوت وکته زیاس

از میان تاریخ نویسان که آثارشان مأخذ بدوی این دوره است شایسته و سزاوار است در وهلهٔ نخست از هرودوت یادی بشود، زیرا از طرفی قول او صحیح است و کتیبه های میخی نیز بر این معنی گواه صادقی میباشد و از طرف دیگر از سه مورخ تنها تاریخ اوست که تمام وکمال برای ما محفوظ مانده است. کته زیاس (۹) که در قرن پنجم پیش از میلاد رشد و ترقی کرد طبیب ارتاگزرگسس منمون(۱۰)یا اردشیر دوم بوده است و ادعا میکند که اطلاعات خود را از دفاتر و اوراق سلطنتی ایران بدست آورده است. این بیان لا اقل دالّ بروجود این اسناد است و باز در تورات کتاب استیر (استر) (۱۱) (فصل ششم، آیهٔ اول) میخوانیم که ملك احشویروش (۱۲) چون

Sennacherib (۱) Esar - haddon (۲) Hoshea (۳)
Samaria (٤) Halah (۵) Habor (٦) Gozan (۷)
Nöldeke, Aufsätze zur Persischen Geschichte (۸) (Leipzig, 1887), p. 5.
Ctesias (۹) Artaxerxes Mnemon (۱۰) Esther (۱۱)
Ahasueras (۱۲)

نتوانست بخوابد » فرمود کتاب تذکره‌های اخبارایام بیاورند ودرحضور ملك بخوانند » و (در فصل دوم ، آیـهٔ ۲۳) کتاب استیر آمـده است که چون « بگثان (۱) و تیرش (۲) (دوخواجه سرای ملك ازنگاهبانان آستانه) غضبناك شدند و جویای فرصت دست درازی بر احشویروش ملك بودند » وقصد جان وی داشتند توطئه به مردکی (مردخای)(۳) معلوم شد و به استیر ملکه خبر داد « و این قصه بحضور ملك در کتاب تواریخ نوشته شد » . حال آیا کتزیاس درست نفهمیده است یا عمداً این آثار مضبوط را تصحیف و تحریف کرده است و یا اینکه خود آثار مکذب و مخدوش بوده است (و ایـن معنی طبق قیاسات جدید قـابل ادراك است) نظر غالب این است که این قصه زیاد مورد اعتماد نیست زیرا بسیاری از نویسندگان بعد هم مانند فوتیوس(٤) (۸۲۰ تا ۸۹۱ م) فقط قسمتی از آن را نقـل کرده انـد . بروسوس (٥) یکـی از

بروسوس

روحانیان کلدانی بود که زمان اسکندر کبیروجانشینان بلافصل وی میزیست . این مرد تواریخ کشور خود را برای ولی‌النعمة خویش انتیوخوس(٦) پادشاه سوریه بزبان یونـانی ترجمه نمود . از کتاب وی نیز فقط قطعاتی ضمن آثار نویسندگان بعد محفوظ مانده است . نویسندگان بعد از وی یکی پلی هیستور (۷) ودیگری اپولو دوروس(۸) (قرن اول قبل ازمیلاد) بودندواوسبیوس(۹) وسینسلوس (۱۰) احوال آنانرا نقل کرده اند .

هرودوت میگوید مادیها نخستین مردمی بودند که از یوغ آسور خودرا رها ساخته وپس از ۵۲۰ سال که درقید تابعیت آسور بودنداستقلال

دیوکوس

خود را بدست آوردند . و این واقعه بسال ۷۰۰ قبل از میلادمسیح بوده است. یکی دوسال بعدهم دیوکوس(۱۱)

Photius (٤) Mordecai (۳) Tiresh (۲) Bigthan (۱)
Polyhistor (۷) Antiochus (٦) Berosus (٥)
Deiocus (۱۱) Syncellus (۱۰) Eusebius (۹) Apollodorus (۸)

نخستین پادشاه ماد بر تخت سلطنت جلوس نمود . هرودوت از پادشاهان ماد چهار تن را ذکر میکند و اول آنها دیوکوس میباشد . در یکی از آثار آشوری که مربوط به سال ۷۱۵ قبل از میلاد است اسمی از دیااوکو[۱] که همان دیوکوس میباشد و باسارت گرفته شده بود میبرد و در سال ۷۱۳ قبل از میلاد سرگون[۲] پادشاه آسور بیت دیا اوکو یاملك دیوکوس را به ربقهٔ طاعت خود درآورد . (فرا ارتس[۳] در کتیبه‌های فرس قدیم فرورتش[٤] ضبط شده است . (فرا ارتس در سال ٦٤٧ قبل از میلاد بسلطنت ماد رسید و پارسها را نیز مانند مادیها که هموطن او بودند جزء قلمرو فرمانفرمائی خویش در آورد .

فرا ارتس

در سال ٦٢٥ پیش از میلاد مسیح نوبت به جانشین وی کیاگزارس[٥] (هووخشتر)[٦] رسید . کیاگزارس با همراهی ومعاضدت پادشاه بابل نینوا را در سال ٦۰۷ قبل از میلاد مسیح ویران ساخت و در نتیجهٔ کسوف کامل شمس که در تاریخ ۲۸ ماه مه آنسال واقع شد وطرفین متجارب آنواقعه را به غضب الهی تعبیر کردند با لیدیها درسال ٥٨٥ قبل از میلاد پیمان صلح بست واحتمال داده میشود که درهمان سال وفات یافت و پسرش استیاگ[۷] جای او را بگرفت .

کیاگزارس

کورش هخامنشی درسال ٥٥۰ قبل از مسیح استیاگ را سرنگون ساخت وقدرت از دست مادیهای غرب ایران به پارسهای جنوب ایران منتقل گشت .

استیاگ

ما در اینجا نظری به کارهای نمایان و قهرمانی مادیها نداریم . دو موضوع است که از نظر ما فعلاً حائز اهمیت است : اول زبان آنها چه بود ؟ دوم چه مذهبی داشتند ؟

Faravartish (٤) Phraortes (۳) Sargon (۲) Dayaukku (۱)
Astyages (۷) Huvakhshatara (٦) Cyaxares (٥)

تا کنون نظر اکثر چنین بوده است وبعقیدهٔ نگارنده باقرب احتمال باید این نظر درست باشد که مادیها از نژاد ایرانی بودند و بیك زبان ایرانی که بافارسی باستان خیلی قرابت داشته است تکلّم می‌نمودند(۱) . مثلاً نولدکه‌نیز دارای همین نظر بوده‌است ودرپایان شرحی که دربارهٔ شهنشاهی ماد نوشته است چنین میگوید(۲) :

زبان مادیها

« شاید در نتیجهٔ مطالعات دقیق در نزدیکی همدان یادر نتیجهٔ حفریات روزی آثار دیگری از روزگاران پیشین پیدا شود . وهر گاه کتیبه‌هائی از پادشاهان ماد اتفاقاً کشف گردد بی اندازه پر ارزش خواهد بود . حدس من این است که خط وزبان آن کتیبه‌ها شباهت تامّی بخط و زبان پادشاهان پارس خواهد داشت . »

نظر دارمستتر را با تفصیل بیشتری در اینجا مورد بحث قرار میدهیم . دارمستتر فراتر میرود و میگوید زبان اوستا که زند نامیده میشود زبان ماد است .

دار مستتر پس از اقامهٔ دلائل وبراهین بر اثبات نظر خود چنین میگوید(۳):

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یار شاطر مینویسند . « دراین‌نظر امروز تردیدی نیست . لغاتی که اززبان‌مادی درزبان فارسی باستان‌راه یافته نزدیکی این دوزبان‌را آشکار میسازد . رجوع شود بفارسی باستان Old Persian تألیف کنت R. Kent صفحهٔ ۸. اینکه زرتشت مادی بوده است مورد تردید بسیاراست . باقرب احتمال بشرق ایران تعلق داشته وزبان سرودهای زرتشت زبان نقاط شرقی ایرانست . »

(۲) Aufsätze zur Persisch. Gesch. (Leipzig, 1887) p. 12

(۳) Darmesteter, Etudes Iraniennes, vol. i pp. 12,13.

هارله دارای همین‌نظر است :

M. de Harlez (Manuel de la Langue de l' Avesta, 1882, pp. xi, Introduction à l'étude de l'Avesta et de la religion Mazdéenne, 1881, pp. xiv et seqq.

میگوید : « تصور میکنم ثابت کرده باشیم که اوستارا باید به ماد نسبت داد و زبان آن زبان مغان بوده است . معذلك چون این عقیده بهیچرو هنوز

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۷)

« نتیجه‌ای که گرفته میشود این است که بنا بر روایات پارسی واوستا چنانکه شواهد خارجی هم تأیید میکنند مرکز وگاهوارهٔ کیش زردشتی خواه در اتروپاتن(۱) باشد خواه ری بهرصورت در ماد است ... گمان میکنم حق اتروپاتن بیشتر محرز است و کیش زردشت از آنجا سیر خود را شروع نموده و از غرب بشرق رفته است . بهر حال آئین زردشتی مربوط به ماد است و اوستا نیز کار موبدان مادی است . . . . بالنتیجه بشهادت کتب قدما که دلائل خارجی است وگواهی خود کتب زند که دلائل داخلی و ذاتی است و بنا برداستانهای باستان ، اوستا کار مغان است وزند زبان ماد قدیم است وحقاً بجای اینکه گفته شود «زبان زند» که لفظ نادرستی است باید بگوئیم «زبان مادی» .

نظر دیگری هم وجود دارد که بکلّی با نظری که گفته شد مغایر است و نباید نادیده گرفت و گذشت ، و آن نظری است که اپر

نظر اپر(۲) که مادیها از نژاد توران بوده‌اند

بطور مبسوط در کتاب خود راجع بمردم و زبان مادی ها شرح داده است(۳) . چنانکه همه میدانند کتیبه های پادشاهان هخامنشی را به سه زبان مختلف تنظیم کرده‌اند : اول فرس قدیم و سوم آسوری . دربارهٔ

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۶

مورد قبول عامه نمیباشد ترجیح میدهیم‌مانند پارسیان لفظ اوستائی‌را که محققاً عاری ازهرگونه خطائی است استعمال کنیم . کلمهٔ زندحتی بربلخ قدیم ترجیح دارد زیرا این لفظ متداول ومصطلح است واستعمال آن مایهٔ سوء تعبیر نخواهدشد .

---

(۱) Atropatène

(۲) Oppert, Le Peuple et la Langue des Mèdes

(۳) **یادداشت مترجم :** آقای تقی زاده را عقیده آنست که « این نظر اوپر امروز بکلی مردود است وذکر آن جز جنبهٔ تاریخ تحقیقات در اوائل امرجنبهٔ دیگری ندارد وشبیه بعقیدهٔ ازبنی‌اسرائیل بودن اصل افغانیهاست . »

زبان دوم کتیبه ها شبهات زیادی وجود داشته است . اپر میگوید زبان مادی است و زبان آریائی نمیباشد بلکه تورانی است و برای اثبات این عقیدهٔ عجیب دلائل بسیاربدیعی میآورد . میگوید اسم ماد مأخوذ ازیك لفظ سومری است که مد (بفتح میم و دال) (۱) باشد و بمعنای کشور ونامهای سلاطین مادی راکه کتهزیاس(۲)ذکرکرده‌است مترادفات آریائی اسماءِ تورانی است که بصورت آریائی درآمده است و هرودوت (۳) نقل کرده است و در کتیبه های فرس قدیم دیده میشود . مثلاً بنظر او نام نخستین پادشاه ماد را که هرودوت ضبط کرده است مرکب از دو کلمه است : اول دی (بفتح دال و یاء) (٤) بمعنای « دیگر » ، دوم اوکو(٥) بمعنای « قانون » و شکل آریائی یا پارسی آن محتملاً داهیوکا (٦) بوده است که بمعنای « یکی کنندهٔ کشور ها » میباشد . و حال آنکه ترجمهٔ فارسی آن بهمان شکل است که کتهزیاس (۷) نقل کرده است و آن ارتایوس میباشد که « لفظ پارسی ارتایو (۸) را بیاد می‌آورد وآن لفظ مرکب است از کلمهٔ ارت (بفتح الف و ت و سکون را)(۹) بمعنای قانون وآیو (۱۰) بمعنای تجدید یگانگی » . شش طایفهٔ مادی را هرودوت (در کتاب اول ، فصل ۱۰۱) ذکر میکند و اپر تصدیق دارد که آن نامها نام قبائل آریائی است ولی در مورد اقلاً دو طائفه یکی بوسائی و دوم استروخاتس سر و کار ما با ترجمهٔ آریائی اصل آنهاست که بعقیدهٔ او تورانی بوده است و مراد « بومیان » و « چادر نشینان » است .

---

(۱) Mada (۲) Ctesias (۳) Herodotus (٤) daya
(٥) ukku (٦) Dàhyuka
(۷) Ctesias (۸) artayu
(۹) arta (۱۰) àyu

از دانشمندان کمتر کسی صلاحیت دارد راهی را که اپر[۲] رفته است دوباره بپیماید و دربارهٔ نتایجی که اپر در فروع گرفته است عقیدهٔ مستقلی اتخاذ نماید، اما در کلیات باشکالی که دارمستتر با بیان موجزی به فرضیه اپر نموده است همداستانیم؛ دارمستتر در پایان تقریظ و انتقاد خود بر کتاب مزبور میگوید[۳]:

نظر دارمستتر[۱]

«طبق عقیده‌ای که مبنای آن نقل و تواتر است زبان مادیها[۴] یك زبان آریائی بوده است و استرابون[۵] بطورمستقیم و هرودوت[۶] بطور غیرمستقیم بر صحت این قول گواهی میدهند. و دلائل بسیار متقن دیگری نیز موجود است که مبدأ زند اوستا و زادگاه زند ماد است و ما دلیل کافی نداریم که ازاین عقیده عدول کنیم».

تا زمانیکه اکتشافات دیگری نشده است فرضیه‌ای را که مادیها

---

(۱) **یادداشت مترجم**: بنظر آقای تقی زاده «همچنین عقیده دارمستتر دربارهٔ زبان اوستا امروز طرفدار ندارد. زبان دوم کتیبه‌های هخامنشیان هم بطور قطع معلوم شده که عیلامی است ونیز بودن اوستا ازمغرب ایران امروز خیلی کمتر طرفدار دارد یادیگر هیچ ندارد.»

(۲) Oppert

(۳) Etudes Iraniennes و Darmesteter نقل ازمجلهٔ Revue Critique شمارهٔ ۲۱ ژوئن ۱۸۸۰ میلادی.

(٤) **یادداشت مترجم**: در بارهٔ زبان مادیها و متن کتیبه های داریوش آقای دکتر یارشاطر مینویسند:

این نظر البته درست نیست. زبان مادیها زبان ایرانی و نزدیك بزبان فارسی باستان بوده واین معنی ازکلماتی که از این زبان بسایر زبانها رفته آشکار است. ازجمله در کتیبه‌های داریوش عده‌ای لغات مادی دیده میشود که بیشتر آنها لغات رسمی واداری است.

صورت دوم کتیبهٔ بیستون بزبان عیلامی است. رجوع شود به

F. H. Weissbach, Die Keilinschriften der Achämeniden, Leipzig, 1911.

(۵) Strabon (٦) Hérodote

ایرائی بودند وبزبان ایرانی تکلّم میکردند وزبانشان بافرس قدیم خیلی نزدیك بوده است ما باید باقرب احتمال صحیح بدانیم .

اوستا

دراینجا گفته شد که پادشاهان ماد برخلاف پادشاهان هخامنشی ازکار هائی که کرده‌اند اثری نگذاشته‌اند . راجع به زبان مادی پاره‌ای دانشمندان منجمله نولدکه[۱] گمان می کنند حتی بطور نمونه چیزی اززبان مادی دردسترس نیست‌ولی درنتیجهٔ اکتشافات آینده ممکن است بعداً نمونه‌هائی‌پیداشود . دیگران‌مانند‌اپر[۲] کتیبه‌های درجهٔ دوم‌را نمونهٔ خط مادی میدانند وحال‌آنکه‌برخی دیگر مانند دارمستتر معتقدند که کتابهای زند اوستای زردشتیان نمونهٔ کامل‌زبان وادبیات مادیهاست . دراینکه زبان اوستا یك‌زبان ایرانی‌است ونسبت‌آن زبان بافرس قدیم نسبت دوخواهراست نه‌نسبت دختر یا مادر بدون‌هیچگونه شك‌وشبهه این‌مسئله ثابت‌ومدلّل است امااینکه درکدام نقطهٔ ایران این زبان رائج بوده است همان اتفاق نظر وجود ندارد زیرا دارمستتر آنرا زبان ماد میداند ولی عقیده‌ای که در آلمان غلبه دارد این است که زبان‌بلخ قدیم[۳] بوده‌است وحتی مرسوم شده است بگویند « زبان قدیم بلخ » یا « زبان ایران شرقی » . دارمستتر با سبك روشن و موجزی که دارد دلائلی را که برای ثبوت فرضیهٔ زبان ایران شرقی یا زبان قدیم بلخ یا باختر آورده‌اند باختصار شرح میدهد ، سپس هریك را بدین طریق رد میکند[٤] :

۱) زند زبان پارس نیست .

۲) بموجب روایات نخستین فیروزی زردشت این بود که گشتاسب شاه دربلخ بدو گروید .

---

(۱) Nöldeke (۲) Oppert (۳) Bactria

(٤) Darmesteter, Etudes Iraniennes, vol. i, pp. 10 - 12

۳) آنچه ازجغرافیا دراوستا آمده‌است فقط دربارهٔ مشرق ایران است .

دارمستتر مطلب اول را صحیح میداند ولی میگوید صرفاً منفی است . «با این فرضیه پارس از موضوع سخن خارج میشود و کلیهٔ نقاط دیگر ایران باقی میماند.»

دارمستتر میگوید : « استدلال دوم نیزدرست است ولی فقط ثابت میکند که بلخ درحماسه‌سرائی مذهبی آئین زردشت سهم بزرگی داشته است . بلخ بسبب وضع جغرافیائی آن میدان مبارزات ایرانیان با تورانیان بُت‌پرست بوده است واین کشمکش بالضروره افکارخداپرستان را باین‌قسمت‌خاك ایران متوجه‌میساخت زیرا دراین منطقه پرستندگان اهورمزدا با پرستندگان خدایان دروغین درقتال بودند لذا بلخ را باید پاسگاه سرحدی ارمزد در برابر بت‌پرستی عهد بربریت دانست . حتی احتمال زیادی میرود که افسانه‌های مربوط به‌ارشاد بلخ و شاه گشتاسب به کیش زردشتی خاطره‌ای تاریخی ازفیروزیهای‌زردشت درأذهان ما در مشرق بوراثت گذاشته است . در هیچ جا بلخ را مهد زردشت و کیش زردشتی‌ننوشته‌اند . راویان پارسی‌یکدل ویکزبان مهد زردشت راغرب ایران واتروپاتن(آذربایجان) میدانندنه‌درشرق وبلخ واین مسئله‌منحصر به‌روایات پارسی نیست بلکه خود اوستا هم براین معنی گواهی میدهد .

«مطلب سوم هم نادرست است زیرا گذشته ازشرق ایران اوستا از شمال وغرب ایران نیزبحث میکند : فصل اول وندیداد ایران‌را چنانکه نویسندگان وندیداد میشناخته‌اند وصف مینماید وبرای احصاءِ نواحی ایران‌ازارانوج (ایرانویج) (بکسرالف وسکون نون وکسر واو)(۱) آغاز میکند. ارانویج درمرزاتروپاتن‌واقع است‌ونیك‌دائیتی(بفتح یاءآخر)(۲) که همان رود ارس (۳) باشد از آنجا میگذرد . وندیداد باشمال ایران‌هم

---

(۱) Êran - Vêj (۲) Good Dâitia

(۳) این نظر مورد تصدیق عموم نیست . مثلاً گایگر Geiger میگوید ایریاناوجا Airyana Vaeja یا ارانوج Érân - Vêj درناحیه پامیراست .

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٢)

بهمان اندازه مأنوس است زیرا درآنجا ازری واقع درماد ذکری بمیان آمده است ؛ یونانیان آنجارا راگا گفته‌اندوامروزه ری‌نامیده میشود.» (۱)

دارمستتر برای اثبات عقیدهٔ خود که زبان اوستا زبان مادیهاست دلیلی ازلحاظ فقه‌اللّغه اقامه میکند. میگوید کلمهٔ سگ (۲) در فارسی جدید همان ساکا درفرس قدیم است (دراسناد ناچیزی که از زبان قدیم پارسی مانده است و برای کسب اطلاع ازفرس قدیم ما باید بآن اسناد متکی باشیم این لفظ بالفعل دیده نمی شود). هرودوت میگوید بزبان مادیها سگ راسپاکا (۳) می گفتند که به لفظ اوستائی سپن (بسکون سین ونون وفتح پ) (٤) شبیه است ، (درسانسکریت سون بسکون سین ونون‌وفتح واو (٥) دریونانی کوانKuon). وعجب‌است‌که این‌لفظ‌بصورت اسپا (بکسر الف وسکون‌سین) (٦) هنوز در بعض لهجه‌های زبان فارسی موجود است (۷) منجمله درقهرود (نزدیك کاشان) و نطنز (۸).

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤۱

بموجب شرح و تفسیری که گایگر از اطلاعات مندرجه در فصل اول وندیداد کرده است غربی ترین نقاطی که در اوستا مذکور است عبارت است از وهرکانه Vehrkàna (هیرکانیه یا جرجان یا گرگان کنونی) و رنگهه (ری نزدیك تهران پایتخت جدید ایران) و ورنه Varena «چهار گوش» که طبق نظر وی با قسمت شرقی مازندران تطبیق میکند.

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :

« فصل‌اول وندیداد که ازولایات ایران وآنچه اهورامزدا واهریمن از نعمت وبلا درهریك آفریده‌اند یادمیکند باسایر مطالب وندیداد مناسبت ندارد وپیداست که بآن افزوده شده . نظر دارمستتر دربارهٔ محل ایرانویج و رود دائیتی نیك امروز تقریباً منسوخ‌است . ایرانویج اگرنام افسانه‌ای‌نباشد باید مشرق ایران بوده باشد . دراین‌باب رجوع شود به‌فصل‌اول وندیداد تألیف کریستنسن » (کوپنهاك ۱۹٤۳)
A. Christensen, Le premier chapitre de Vendidad.
هرچند بعضی ازتعبیرات کریستن‌سن را باید نیز با احتیاط ملاحظه نمود . »

(۲) صفحهٔ ۱۳ کتاب دارمستتر که ذکرآن گذشت دیده شود .

(۳) **یادداشت مترجم :** درزبان‌روسی‌سگ‌راساباکاو به‌ارمنی‌شون گویند.

span (٤)   svan (٥)   Ispa (٦)

(۷) به کتاب دیگر نگارنده راجع به یك سال میان ایرانیان صفحهٔ ۱۸۹ A Year amongst the Persians وهمچنین‌بکتاب Polak, Persien جلد اول صفحهٔ ۲٦٥ رجوع شود .   (۸) **یادداشت مترجم :** درنطنز «کویه» گویند .

م. کلمان هوار (۱) چندین رسالهٔ بسیارعالی ازروی کمال براعت برای مجلهٔ آسیائی (۲) دربارهٔ لهجه های مختلف فارسی از قبیل یزد وسیوند، ولهجهٔ عجیب جاویدان کبیر (اثرمهم فرقه مبتدعهٔ حروفیه (۳) که درقرن پانزدهم میلادی قیام کرد) نوشته است. هوار نظر دارمستتررا پرورانده وکوشش نموده است نشان بدهد که چندلهجه از لهجه های مختلفی که درنقاط دور وکوهستانی ایران (خاصه درغرب یعنی درماد) معمول است اززبان اوستا آمده و این لهجه های محلی را مادی جدید یا پهلوی مسلمان (٤) مینامد. هوارمیگوید از جمله اختلافات دیگری که دارد ریشهٔ «کر» درفعل کردن است درزبان اوستائی وحال آنکه درفرس قدیم صیغهٔ امر این فعل مانند فارسی جدید کن میباشد. وهمچنین ریشه فعلی که درزبان اوستا بمعنای گفتن است واچ ـ vach وا اوج ـ aoj میباشد. وحال آنکه درفرس قدیم gaub آمده است. (چنانکه دیدیم پارسی جدید ازفرس قدیم نسب می برد) و درپارسی جدید افعالی که بمعنای «کردن» و «گفتن» است صیغهٔ امر آنها کن و گو یا گوی میباشد. در لهجه هائی که هوار

هوار نظر دارمستتر را می پروراند

---

(۱) M. Clément Huart

(۲) J. A. for 1885, vol. vi pp. 502-545, Les Quatraines de Baba Tahir, ibid. for 1888, vol. xi, pp. 298-302, Note sur le prétendu Déri des Parsis des Yezd, ibid. 1889, xiv, pp. 238-270, Notice d'un Manuscrit Pehlevi-Musulman; ibid. 1893, vol. i, pp. 241-265, le Dialecte Persan de Sîwénd.

(۳) رجوع شود بمقالهٔ خود نگارنده دربارهٔ ادبیات واصول عقائد فرقهٔ حروفیه درمجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بتاریخ ژانویه ۱۸۹۸ صفحهٔ ۹٤ ـ ٦۱
Literature and Doctrines of the Hurufi Sect in the J. R. A. S for January, 1898, pp. 61-94.

(٤) این لهجه ها را درحقیقت عموماً ایرانیان پهلوی میگویند ودرقرن چهاردهم میلادی هم همینطور بوده است، کما آنکه حمدالله مستوفی قزوینی نیز چنین گفته است. کتاب Polak, Persien ملاحظه شود.

ـرى جدید» مینامد ساقهٔ کلمه که «کر» است همه جا محفوظ مانــده ت (بجای کنم کرم میگویند وقس علیهذا) وکلماتی که دلالت برسخن ـرسخن گفتن میکند مشتق ازریشهٔ «واج» یا اصل دیگری است کــه منطبق با «ا اوج» ـ aoj یا «واچ» (۱) اوستائی است. این آزمایش را هواربرای طبقه‌بندی لهجه‌ها بکاربرده است. و بدین وسیله تشخیص میدهد کدام «مادی» و کدام «پارسی» است (۲). طبق این فرضیه که ازنیروی ابداع وابتکارودرایت صاحب آن حکایت میکند هنوزدرایران چندین لهجه یالغت محلی وجود دارد که معرف زبان اوستاست. منجمله لهجهٔ رباعیات باباطاهر (اوائل قرن یازدهم) ولهجهٔ جاویدان کبیر (قرن پانزدهم) ولهجه‌هائی که بالفعل در قهرود وسیوند ومیان زردشتیان یزد و کرمان متداول است. ونیز باید توجه داشت که در لهجهٔ طالش بجــای کلمهٔ «من» چنانکه بر زین (۳) هم گفته است «از» میگویند و چنین بنظرمیآید که این لفظ از کلمهٔ ازم azem دراوستا (وکلمهٔ ادم adam درفرس

---

(۱) **یادداشت مترجم**: بنظر آقای دکتر یارشاطر واج و ااوج دوصورت از یک ریشه‌اند.

(۲) **یادداشت مترجم**: ایشان مینویسند:

«اینگونه تقسیم‌بندی زبانهای ایرانی امروز متروك است. زبانهای ایرانی راعموماً بشرقی وغربی تقسیم میکنند. زبانهای ایرانی شرقی ازجمله شامل سغدی و ختنی وخوارزمی واستی (بضم اول وکسر ثانی) ولهجه‌های پامیر است، ولهجه‌های غربی شامل فارسی و پهلوی و پارتی و فارسی هخامنشی واُوستائی و کردی ولری و بلوچی و لهجه‌های مرکزی وجنوبی ایران است. لهجه‌های غربی را نیزمیتوان بدو دسته شمالی و جنوبی تقسیم نمود. در این تقسیم فرعی زبان اوستائی متعلق بدستهٔ شمالی وفارسی باستان متعلق بدسته جنوبی خواهد بود.»

(۳) رجوع شود به کتاب برزین درتحقیقات مربوط به لهجه‌های فارسی چاپ ۱۸۵۳ میلادی صفحهٔ ۳۱ ببعد: Berézine, Recherches sur les Dialectes Persans, Kazan, 1853, pp. 31 et seqq.

قدیم) مانده است(۱) . باید منتظر بود که در بارهٔ لهجه‌هائی که در نقاط مختلف ایران هنوز رائج است مطالعات کاملتر و جامعتری بشود تا این موضوع روشن‌تر گردد (با وجود اطلاعات وافری که ژوکوفسکی (۲) جمع‌آوری کرده وقسمتی از آنرا منتشر نموده است ، هنوز این لهجه‌ها را بطور ناقص میشناسیم).اگرچه دارمستتر (۳) در کتاب دیگر خود (موسوم به‌ترانه‌های مردم پسند افغانها ، صفحه ٦٥-٦٢) سعی کرده است ثابت کند که زبان پشتو یا پختوی (٤) افغانستان خلف‌الصدق عمده وزندهٔ زبان قدیم اوستائی است واین فرضیه بانظری که درکتاب مطالعات وی دربارهٔ ایران اظهار نموده است تعارض دارد ، معذلك حقیقة جمع بین دونظر ممکن‌است ؛ شاید زردشت که ازقبیلهٔ مادی مغان یامجوس (مگوش) است تعالیم خود را از اتروپاتن (آذربایجان) در منتهی الیه شمال غربی ایران به بلخ در اقصی نقطهٔ شمال شرقی بسط داده و در آنجا به نخستین پیروزی شایان خود که ارشاد شاه ویشتاسب (گشتاسب) بود نائل گشته است ؛ شاید لهجه های اتروپاتن و بلخ و در حقیقت لهجه های سراسر شمال ایران با هم خیلی شبیه بوده است و نیز ممکن است همانقسمی که دو هارله (٥) اشاره میکند در اوستا لهجه‌ای که مسمّی به لهجهٔ گاتهاست معرف لهجهٔ بلخ و لهجهٔ اوستائی معمولی و ندیداد لهجهٔ اتروپاتن باشد . اینها البته صرف حدسیات است و احسن شقوق آنست که فقط میتوان گفت ظاهر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :
«درلهجه‌های‌پارتی ، سغدی ، ختنی ، یغنوبی نیز«من» ازهمین اصل‌است».

(۲) Zhukovski, Materialy dlia izuchenia Persidskikh Narêchii, part, 1 (Dialects of Kashan, Vanishun, Qohrud, Keshe, and Zefre) , St. Petersburg, 1888

(۳) Darmesteter, Chansons Populaires des Afghans.

(٤) Pashtô, Pakhtô

(٥) De Harlez

فرضیه درست است.

اگر بخواهیم بالقطع والیقین از آئین مادیها سخن بگوئیم اشکال این کار از بحث زبان مادی کمتر نیست. با وجود کتیبه های متعدد، مادی‌ها[۱] هنوز بطور حتم ثابت نشده است که جانشینان آنها، هخامنشیان، پیرو زردشت بوده اند یا نه. در بارهٔ شخصیت و تاریخ زندگانی و زادگاه زردشت آراء و عقائدی بی‌اندازه متفاوت اظهار گردیده‌است. پاره‌ای حتی از لحاظ تاریخ منکر وجود زردشت شده اند. برخی میگویند شخصیت وی بطور روشن و هویدا با شدّت وحدت در گاتها ظاهر است و گاتها بعقیدهٔ این‌دسته اگرعین‌بیانات‌زردشت نباشد لااقل کلمات پیروان بلافصل‌اوست. بعض دیگر معتقدند تاریخ حیات وی مقارن‌دورهٔ ودا[۲] یعنی ۱٬۸۰۰ یا ۲٬۰۰۰ و حتی ۶٬۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح بوده است. کسانی هستند که میگویند هفت‌هزار سال پیش ازمسیح زندگی میکرده است.

کیش ایرانیان باستان، زردشت

دیگران چنانکه دیدیم او را از بلخ در اقصی نقطهٔ شمال شرقی ایران میدانند و حال آنکه عده‌ای بر آنند که از اتروپاتن درمنتهی‌الیه شمال غربی بر خاسته است. همین اختلاف در مورد اوستا کتاب مقدس پیروان زردشت نیز صادق است؛ دارمستتر درترجمهٔ جدیدی که درمجلّدات ۲۱-۲٤ سالنامه موزهٔ گیمه[۳] چاپ‌شده کوشش نموده‌است لااقل‌قسمتی از اوستا را از فراز عهود بسیار عتیق فرود آورد و حتی به ادوار ما بعد

(۱) **یادداشت مترجم:** بعقیدهٔ آقای دکتر یارشاطر «مادیها» باید حتماً پارسیها باشد. از مادیها هیچگونه گفته یا اثر مخطوط دیگری بدست نیامده است. منظور براون گویااینست که حتی درموردهخامنشیان نیز باوجود کتیبه‌های متعددشان درست دانسته نیست که‌آیا زردشتی بوده‌اند یا نه.

(۲) Veda

(۳) Darmesteter, Traduction Nouvelle, Annales du Musée Guimet, vols. xxi-xxiv (Paris, 1892-3).

مسیح تنزل دهد. نه تنها عقاید دراین مورد بسیار مختلف است، احساسات هم باوج خود رسیده‌است. هالوی(١) ازدانشمندان بزرگ و ازجهانگردان با شهامت است. ضمن مذاکره با نگارنده اظهار داشت که عرصهٔ آرام علم در معرض تهاجم و تجاوز اغراض نژادی و نفرت ملّی قرار گرفته است. ما نظرهای دارمستتر را که تازه در کتاب وی انتشار یافته بود بحث می‌کردیم، و من اظهار تعجب میکردم از اینکه تاریخ اوستا در آنجا بسیار نزدیک معین شده است و استعلام نمودم آیا آن دانشمندان متعدد وعالیمقامی که بالصراحه گفته‌اند اوستا ازایام بسیار قدیم‌است(٢) دلیلی برصحت قول خود نداشتند. هالوی چنین جواب داد: « دلائل کافی داشتند، لکن نفرت آنها از نژاد سامی وغرورشان به صلب آریائی و اشمئزاز و کراهت از اینکه برای یهودیان هیچگونه تقدّم و برتری نسبت به ملل آریائی قائل بشوند موجب شده است برای خاطر تجلیل زردشت موسی را تحقیر کنند و با یکدست اسفار خمسهٔ تورات را بزیر آورند و با دست دیگر اوستا را برافرازند! » اگر این مسئله راست باشد حقیقة مایهٔ تأسف است که احساسات ملعون یا منفور نژادی که سرچشمهٔ اینهمه جنایات است به پایگاه رفیع دانش نیز سرایت نماید و ساحت علم که باید بکلی از شائبه شهوات منزّه باشد درمعرض اینگونه احساسات واقع گردد.

ورود باین مباحث کار کسانی مانند نگارنده نیست که زندگانی خودرا وقف برادبیات وافکارعصراسلامی نموده‌اند، زیرا این‌میدان بقدر کافی پهناور و نا پیموده است و طبع افرادی را که بحد اعلی بلند همت

---

(١) M. Halévy

(٢) **یادداشت مترجم:** در باب مذهب ایرانیان پیش از ظهور زرتشت و عوامل کیش زرتشتی میتوان بمقالهٔ آقای دکتر یارشاطر «نکاتی دربارهٔ مذهب هندو ایرانی» درمجلهٔ یغما شمارهٔ بهمن ١٣٣٠ رجوع نمود.

وجدی باشند قانع میسازد . مزیت اینکار این است که ما در اینجا روی مبنای محکم تاریخ ایستاده‌ایم ووقایعی را که از جهت زمان ومکان مورد فحص وبحث قرارمیدهیم نه آن اندازه محل اختلاف است که (با شک وتردید) بر فراز قرون مختلف و صحنه‌های مختلف ازبلخ تا اتروپاتن[۱] درنوسان باشیم (ونتوانیم دریك نقطهٔ ثابت بایستیم وتاریخ وقوع وقایع را همان نقطه بدانیم) . معذلك کسانیکه دامن همت بر کمرمیزنند وباآنهمه شهامت در میدانهای خشك عهود بسیار عتیق رنج تحقیقات را بر خود هموارمیسازند وبا تحمل مشقات لایتناهی تاریخ را به‌نیروی تدبیرازبطون اساطیربیرون میآورند ونظم وترتیب را جایگزین هرج و مرج مینمایند شایستهٔ همه گونه افتخارند !

دربارهٔ روزگاران بسیار کهن ووقایعی که ازلحاظ حس کنجکاوی بسیار جالب توجه است ولی از حدود بررسی ما خارج است راهنمای ما ومبنای عقاید مامطالعات همان محققین است . ازمیان هادیان وراهنمایان مزبور آنکه بیش ازهمه دارای عقل سلیم و تبحّر است وعمق روش آلمان را تاحدی بایکی ازمواهب الهی یعنی روشنی ووضوح بسیار دل‌انگیز فرانسویان در بحث شقوق و شعوب مختلف مسائل علمی در خود جمع نموده است ، پروفسور جکسون ، استاد دانشگاه کلمبیا در نیویورك میباشد .[۲]

جکسون دارای همان روح انصاف توأم با تصمیمی است که ما علی‌الرسم برای نبوغ انگلوساکسن قائلیم . دریك سلسله مقالات شایان تحسینی که در مجلات امریکا[۳] منتشر ساخته است ، پروفسور جکسون

---

(۱) Atropatene

(۲) Professor A. V. William Jackson of Columbia University, New York.

(۳) صورت مذاکرات وسخنرانیهای انجمن‌شرقی آمریکا ومجلهٔ فقه‌اللغه آمریکا ، Proceedings of the American Oriental Society, the American Journal of Philology, etc.

اکثر مباحث مشکل فوق و بسیاری نکات دیگر را که مربوط بتاریخ و اصول عقائد کیش زردشت است پی در پی مورد مطالعه قرار داده وسرانجام همه‌رادر کتابی خلاصه کرده‌است که‌بی‌اندازه‌فاضلانه وخواندنی است . نام آن کتاب «زردشت پیامبر ایران باستان» است وبسال ۱۸۹۹ مسیحی در نیویورك بحلیهٔ طبع آراسته شده است .

نتیجهٔ مطالعات جکسون

نتایج اساسی که‌جکسون ازبحث خود گرفته‌است بشرح‌ذیل‌است :

۱ ـ زردشت شخصیتی است کاملاً تاریخی و عضو یکی از طوائف ماد است که مغ یا مجوس نام دارد[۱] .

۲ ـ زمان او تقریباً در اواسط قرن هفتم قبل از میلاد یعنی دردورهٔفرمانروائی مادیهاوپیش ازنهضت و کسب‌قدرت هخامنشیان است . وفاتش در حدود ۵۸۳ قبل از میلاد مسیح و سنّ او ۷۷ سال بوده است .

۳ ـ از اهل مغرب ایران (اتروپاتن[۲] یا ماد) است ولی نخستین کامیابی‌شایان وی‌دربلخ[۳]میباشد . درآنجا شاه ویشتاسپ[٤](گشتاسب) را به آئین خود درآورد .

٤ ـ گاتها (که قدیمترین قسمت اوستاست) جوهر مواعظ اولیهٔ اودربلخ است که ازروی امانت وصداقت درآن کتاب انعکاس یافته‌است .

۵ ـ کیش زردشت از ایالت بلخ قدیم بسرعت سراسر ایران را فراگرفت و دراواخر پادشاهی هخامنشیان در پارس (فارس) تسلّط پیدا کرد . لکن مسلّم نیست در چه تاریخ کیش زردشت باین قسمت ازخاك

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتریارشاطر مینویسند :

« این‌نظر امروز کمتر طرفدار دارد . ظاهراً مغان که پیشوایان مذهبی‌مادیها بوده‌اند بعداً بکیش زرتشتی گرویده‌اند و کتاب وندیداد بیشتر مظهرآداب ومراسم ایشان است که بکیش زرتشتی سرایت کرده . »

(۲) Atropatene

(۳) **یادداشت‌مترجم:** درمتن‌اصل کتاب کلمه Bactria ذکر شده که همان ایالت بلخ قدیم است .

(٤) Vishtàspa

ایران آمده ومردم وفرمانروایان پارس درچه تاریخ متابعت نموده‌اند[۱].

اگرچه این نظرها مورد تصدیق عموم نیست بعقیدهٔ نگارنده شواهدی که پروفسور جکسون آورده است علی‌الخصوص روایات محلی که بلافاصله بعد ازغلبهٔ اسلام نقل‌شده است نظراورا تائید میکند واین مدارك بیشتر مأخوذ از روایاتی است که زمان ساسانیان جاری و ساری بوده است.

میتوان گفت نویسندگان آن دوره‌را عادت براین نبود که دربیان حقیقت بامساك قائل شوند؛ بنا براین بعید بنظر میرسد که نویسندگان مزبور متفق‌الکلمه تاریخ پر نزدیکی برای زردشت تعیین کرده باشند. اما راجع باینکه اصل زردشت از ماد باشد گایگر[۲] کاملاً با دارمستتر وجکسون هم عقیده است که اگرچه زبان اوستا بنظر اومتعلق به‌شمال شرقی ایران (بلخ) است، اصول عقائد را چنانکه کلیهٔ روایات پارسی نشان میدهد آثرون‌ها (بفتح راء وواو) [۳] یا موبدان آتش پرست مادی آورده‌اند. آثرون ها را همه اینطور معرفی میکنند که مبلّغین سیّاری بوده‌اند درشمال شرق

اصابت رای جکسون

---

(۱) **یادداشت مترجم**: بعقیدهٔ آقای دکتر یارشاطر «درصحت بسیاری ازاین نظریات تردید فراوان است. برای اطلاع برآخرین تحقیقات درباب زرتشت رجوع شود به Zoroaster تألیف W. B. Henning (لندن ۱۹۵۱) که مؤلف در آن عقاید هرتسفلد ونوبرگ‌را نیزازنظر گذرانده است. تاریخی که امروز بیشتر برای ظهور زرتشت مورد قبول است همان تاریخ روایات زرتشتی یعنی حدود قرن ششم و هفتم قبل از میلاد است. هم چنین رجوع شود به Zoroastre تألیف J. Duchesn - Guillemin (پاریس ۱۹۴۸) که‌مذیل بترجمهٔ جدیدی‌از گاتهاست، وچاپ دوم «گاتها» تألیف آقای پورداود (تهران ۱۳۳۱)».

(۲) Geiger (۳) áthravan

یادداشت مترجم: آقای پورداود لفظ اثروان راآذربان معنی کرده‌اند (فرهنگ لغات اوستا جلد دوم یشتها، کتاب ادبیات مزدیسنا) و نیز رجوع شود به تحقیق آقای دکتر محمدمعین‌درباره لفظ آدروان (کتاب‌مزدیسنا وتأثیرآن درادبیات پارسی، ۱۳۲۶، صفحهٔ ۲۹).

وخانهٔ آنها درری وماد بوده است . ضمناً دارمستتر[۱] یك مطلب جالب توجهی را تذکر میدهد و آن راجع به کلمهٔ مغو[۲] (بضم میم) میباشد (که مادهٔ اشتقاق کلمهٔ مغان یا مجوس است) . میگوید این کلمه فقط دریك عبارت اوستا دیده میشود (یسنا ٤٤ ، قطعهٔ ٢٥) وآن لفظ مرکب مغوتبیش[۳] است بمعنی مغ آزار : « آنکه از مغان متنفرباشد یا مغان‌را بیازارد» ؛ زیرا نفرت و حسد پارسها نسبت بآنها از آن جهت بود که مغان ازنژاد مادبودند نه‌ازجهت اینکه‌آثرون‌ها آئین زردشتی را ترویج میکردند . بعد از مادیها پارسها قدرت یافتند و دراوائل عهد هخامنشیان مادیها گاهگاه بوسیلهٔ شورش سیادت پارسها را تهدیدمینمودند . نمونهٔبارزطغیان مادیها گئومات[٤]مغ (مگوش)[٥] است که خود را بدروغ بردیا[٦] (اسمردیس)[۷] پسر کوروش معرفی نمود و داریوش او را بقتل رساند و خود داریوش شرح این واقعه را بدین طریق در کتیبهٔ بهستون (بیستون) داده است :

لفظ مغ بطرز شایان توجهی در اوستاآمده است

اسمردیس دروغی

« پس از آن مردی ، مغی ، گئومات نام از پی‌سی‌ی او اووده[۸]برخاست ، کوهی است بنام ارکادرس[۹]ازآنجا در ماه ویخن[۱۰] در روز چهاردهم قیام کرد ، مردم را

---

(۱) ترجمهٔ اوستا (جلد اول صفحات ٥١ و ٥٢) که جزء کتب مقدس شرق دراکسفورد بتاریخ ١٨٨٠ مسیحی منتشر شده است :

Translation of the Avesta in the Sacred Books of the East, (Oxford, 1880).

Môghutbish (۳) Môghu (۲)

یادداشت مترجم : موغوتبیش = مغ‌آزار(فرهنگ اوستا - یسنا - جلد اول ، تألیف آقای پورداود - صفحهٔ ٢٥٢) .

Smerdis (۷) Bardiya (٦) Maghush (٥) Gaumâta (٤)

Viakhna (۱۰) Arkadris (۹) Pisiyâuvâdâ (۸)

فریب داد که من بردیا پسر کورش برادر کمبوجیه(۱) هستم. پس از آن تمام مردم بر کمبوجیه شوریدند و پارس وماد و نیز سایر ایالات بطرف او رفتند. او تخت را تصرف کرد و در ماه گرمپد(۲) (بفتح میم و پ و دال) روز نهم بود که او تخت را تصرف کرد. پس از آن کمبوجیه مرد، بدست خود کشته شد.

نقل از کتیبهٔ داریوش

«داریوش‌شاه میگوید: این اریکهٔ سلطنت که گئوماتای مغ از کمبوجیه گرفت اززمان قدیم درحانوادهٔ ما بود. گئوماتای مغ پارس و ماد وایالات دیگررا از کمبوجیه گرفت وبه خود اختصاص داد وشاه شد».

« داریوش شاه میگوید: کسی از پارس و ماد یا از خانوادهٔ ما پیدا نشد که اورنگ سلطنت را از این گئوماتای مغ بازستاند. مردم از اومیترسیدند زیرا بسیاری ازمردمی که‌وی‌را پیشترمیشناختند بکشت(۳) از آن جهت میکشت که مبادا ویرا بشناسند و بدانند که بردیا پسر کوروش نیست. هیچکس جرأت نمیکرد چیزی دربارهٔ گئوماتای مغ بگوید تا اینکه من آمدم. از اهورمزدا یاری طلبیدم. اهورمزدا یاری کرد. درماه باگیادیش (باغ یادیس) روز دهم من با چند تن دیگراین گئوماتای مغ را باکسانی که سردستهٔ همراهان او بودند کشتم.

« درماد قلعه‌ایست موسوم به سی‌کت‌هئوواتیش(٤)در بخش نسای (بفتح یاء) (۵) آنجا من او را کشتم: پادشاهی از او باز ستادم؛ بفضل اهورمزدا شاه شدم. اهورمزدا شاهی را بمن عطا کرد.

---

(۱) Cambyses (Kambujiya) (۲) Garmapada

(۳) **یادداشت مترجم:** آقای دکتر یار شاطر کتیبه را چنین ترجمه کرده اند:

« ... مردم از او سخت میترسیدند [چه گمان میکردند] او بسیاری از مردمی را که قبلاً بردیا را شناخته بودند خواهد کشت ... »

(٤) Çikathauvatish (۵) Niçâya

« داریوش شاه میگوید : سلطنتی را که ازدودمان ما بیرون رفته بود بار دیگر برقرار کردم: آنرا بجائی که پیش از این بود باز نهادم وماننــد سابق درست کردم : معابدی را که گئوماتای مغ سرنگون کرده بود برای مردم مرمّت کردم ؛(۱) بازار وحشم ومساکن‌را که گئوماتای مغ از طوائف گرفته بود بآنها پس دادم . مردم پارس وماد وسایر ایالات را در جاهای سابق خویش مستقر ساختم . بدین‌نهج آنچه‌را که انتزاع شده بود باحوال پیش بر گرداندم : بفضل اهورمزدا اینکارها‌را کرده‌ام ، رنج بردم تا طائفه خود را بمقامی که پیش داشت رساندم . [پس بفضل اهورمزدا من‌طائفهٔ خودرا بدان مقامی نهادم که قبل‌ازاینکه گئوماتای مغ آنرا بخورد دارا بود(۲) .]

« داریوش شاه میگوید : این است آنچه من کردم پس از آنکه شاه شدم . »

از میان نه پادشاه یاغی که داریوش در نوزده جنگ شکست داد و اسیر کرد گئوماتای مغ که « باعث شورش پارس گردید» نخستین کسی بود که از مادیها مغلوب وی گردید ولی آخرین کسی نبود . فراورتیش (فرا اورتس (۳)) که « باعث شورش ماد شد » در ری باسارت دستگیر گردید و پس از آنکه ویرا ناقص کردند سرانجام درهمدان (اکباتانه یا پایتخت قدیم ماد) مصلوب شد . فراورتیش مدعی بود که از نژاد

---

(۱) **یادداشت‌مترجم :** بنظر آقای‌دکتر یارشاطر ترجمهٔ درست متن کتیبه چنین است :

« مزارع و گله‌ها و اثاث البیت و مساکن را که گئوماتای مغ . . . »

(۲) **یادداشت مترجم :** بنظر ایشان متن کتیبه چنین است :

« پس‌من کوشیدم تابفضل‌اهورامزدا گوماتای‌مغ خاندان شاهی‌ما را ازمیان‌برندارد» (جمله‌ای که درمتن ذکر شده بااصل کتیبه منطبق نیست) .

(۳) فرور تیش را یونانیان فرا اورتس Phraortes میگفتند .

هووخشتر (کیاکزارس[۱] سومین پادشاه ماد بقول هرودوت) میباشد و همچنین چتر تخمه[۲] درسگرتیه[۳] سر کشی کرد و دراربیل (اربیرا) مصلوب گردید.

راست است سرداران و سربازان مادی با وفاداری برای داریوش جنگیدند، معذلك همان خصومت وعنادی که بین اسکاتلندی‌ها وانگلیسها در زمان ادواردها[٤] وجود داشت، در این هنگام میان مادیها و پارسها نیز حتماً وجود داشته‌است. با اینکه مادیها وپارسها از حیث نژاد و زبان و شاید مذهب تقریباً یکی بودند حقد و حسدی که بین آنها در این هنگـام دیده میشد یکی از عوامل نیرومند تاریخ بشمار میرود و

مادیهای دیگری که مدعی تخت و تاج شدند و داریوش آنها را قلع و قمع ساخت

چنانکه دارمستتر میگوید موبد ماد گرچه بسبب سمت موبدی مورد احترام بود وازاومیترسیدند ووجود اورا برای تشریفات‌مذهبی ضروری میدانستند، با این وصف پارسیان جنوب از او متنفّر بودند و ویرا دشمن داشتند.

هدف این کتاب تحقیق در پیشرفتهائی است که بعد از اسلام در ادبیات و افکار ایرانیان حاصل شده است و بعبارت دیگر ضمن بررسی تاریخ ادبی هزارسالهٔ اخیر توجه ما به عهد قدیم تاآن حد است که برای درك این موضوع ضرورت داشته باشد. بنابراین اگر بخواهیم با تفصیل بیشتری از روزگاران کهن که در اینجا سخنی ازآن بمیان آمده شرح و بسط دهیم خارج از بحث ما خواهد بود. در این فصل به آغاز قدرت مادیها (که تقریباً ۷۰۰ سال پیش از میلاد است) برگشته‌ایم. درهمین نقطه است که میتوان گفت دورهٔ تاریخی شروع میشود، لکن از روزنهٔ

---

(۱) Huvakhshatara (Cyaxares) (۲) Chitratakhma
(۳) Sagartia (٤) Edwards

ادوار ماقبل ماد و تاریخ نژاد ایران

عهود بسیار قدیم و روشنائی ضعیفی که در تاریکی آن ایام دیده میشود ادوار پیشتری را هم ممکن است تشخیص داد و اینکار را اشپیگل (۱) در کتاب اعلای خود که در سه جلد در لایپزیگ بتاریخ ۷۸ ـ ۱۸۷۱ بطبع رسانده‌است انجام داده است. اگر این‌موضوع متنازع فیه را کنار بگذاریم که اصل نژاد آریائی از یك مرکز مشترکی بهرسو پراکنده گشت لااقل تا حدی محقق بنظر میرسد که هندیها و ایرانیها از یك‌نژاد مشترك هندوایرانی برخاسته وزمانی درحوالی‌پنجاب متحدبوده‌اند(۲). فرضیهٔ زیبائی که مکس مولر (۳) با آن استادی و براعت در بارهٔ علل این انشقاق ذکر نموده است تصور میکنم بطور کلی متروك است ولی بحدی جذّاب میباشد که دریغ است از آن بگذریم(٤).

بطورخلاصه محور این فرضیه روی پاره‌ای اصطلاحات دینی قرار گرفته است که در وید یا ودای(٥) هندوها و اوستای زردشتیان دیده

فرضیهٔ مکس مولر

میشود و مادهٔ اشتقاق این اصطلاحات واحد ولی مفاهیم آن بکلی متضاد است. در سانسکریت لفظ دوا (٦) (بکسر دال) بمعنای « روشن » آمده است و خدای

---

(۱) Spiegel, Erânische Alterthumskunde, 3 vols., Leipzig, 1871-78.

(۲) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند : « این‌نظر که بموجب‌آن ایرانیان‌نخست باهندیان بپنجاب رفته سپس بایران آمده‌اند امروزطرفدار چندانی ندارد. جدائی اقوام هند و ایرانی باید قبل از وصول به پنجاب عملی شده باشد. »

(۳) Max Muller's Selected Essays, (London, 1881), vol. ii, pp. 132 - 134.

(٤) آقای تقی زاده مینویسند « تمام این عقاید و فرضیه ها که در باب منشأ اوستا و زرتشت و غیره نوشته‌اند امروز منسوخ یا ضعیف شده است ».

(٥) Veda

(٦) Deva

هندو را دوا مینامند که مراد انواراست . ازطرف دیگر دراوستادئوا[1] (که درفارسی جدید دیو شده) نام شیاطین است[2] و یك فرد زردشتی با رعایت رسوم مذهبی هنگام عبادت با خشوع و وقار با پروردگار خود چنین رازونیاز میکند : « من دیگردیوها را نمی‌پرستم » زردشتی دیو را که همان دوا یا خدایان هندو است طرد میکند و پرستندهٔ اهورمزدا میشود . یکی از قواعد علم‌الاصوات آنست که حرف ه فارسی با حرف سین در سانسکریت تطبیق میکند (مثلاً هند همان سند است و سند آنقسمت از هند را گویند که بیش ازسائر قسمتها نزد ایرانیان معروف است) ؛ بناء علیهذا اهورای اوستا همان اسورای سانسکریت است که بمعنای روح پلید یا ابلیس آمده است . ازین دو کلمهٔ کوچك که ذکر آن گذشت مکس مولر زردشت پیامبر و مصلح را بوجهی کاملاً قانع کننده وسحرانگیز تصویر میکند که ازمیان جماعت متحد هند وایرانی برخاسته و برشرك مشرکین طبیعت پرست میتازد و نسبت به سیر نزولی افکار زبان به تعرض میگشاید زیرا گذشتگان اندیشه‌ای پاکتر داشتند که رفته رفته رو به تدنی و انحطاط رفت و عقاید طبیعیّون جایگیر آن شد ، و برای اینکه نا خشنودی خود را بالسان مؤکدی بیان کند و دستگاه آنها را واژگون سازد خدایانشان را دیو میخواند وسرانجام با عده‌ای از پیروان با ایمان خود هجرت اختیار میکند و پرستندگان سرسخت دیوان را بحال خود میگذارد و در سرزمین غرب که امروزه ایران نامیده میشود متوطّن میگردد . باید گفت مبنای این نظر بیشتر فرضیّه‌ایست که باعتبار نخستین فرگرد وندیداد مدتهای مدیدی علی‌الخصوص درآلمان نافذ بوده است و اصل زردشت را بلخ دانسته‌اند .

---

(۱) daêva

(۲) **یادداشت مترجم** : دربارهٔ دئوا و اسورا و رابطهٔ میان خدایان هندی وایرانی میتوان بمقالهٔ «ایندرا» در مجلهٔ یغما (آذر ۱۳۳۰) رجوع نمود .

در بارهٔ تألیف اوستا در جای دیگــر سخن خواهیم گفت . فعلاً همینقدر کافی است بگوئیم که وندیداد آنقسمت از اوستا را گویند که حاوی احکام مذهبی و اساطیرالاولین است و در حقیقت نسبت وندیداد به اوستا همان‌نسبت اسفار خمسه به‌تورات است . وندیداد مشتمل بربیست‌و دو فرگرد یا فصل است .

فرگرد اول دربارهٔ آفرینش‌اهورامزدا وانرمئی‌نیو(انگرمینیو)(۱) روح پلید (اهریمن) است و اراضی شانزده‌گانهٔ ذیل را که اهورا مزدا آفــریده است میشمارد : ۱ ــ ایران وئجو (ایران ویج) (۲) نزدیك رودخانهٔ نیك دائی‌تی(۳) (یك ناحیهٔ افسانه‌ایست که در زمان ساسانیان با ناحیهٔ رود ارس درآذربایجان تطبیق شده‌است) ؛ ۲ ــ سغدا (سغدیانا ، سغد) (٤) (بضم سین) ؛ ۳ ــ مورو (مرگیانا ، مرو)(۵) ؛ ٤ ــ باخدی (باکتریا کــه همان ایالت بلخ قدیم است) (٦) ؛ ۵ ــ نسای(۷) (بفتح یاء) (پایتخت پارت ، نسای جدید در خراسان که دو روز راه است از سرخس و پنج روز ازمرو) ؛ ٦ ــ هرویو(۸) (هرات) ؛ ۷ ــ وائکرتا(۹) (در تفسیر پهلوی همان‌کابل است) ؛ ۸ ــ اوروا(۱۰) (همان‌طوس‌است)؛ ۹ ــ و هرکانه(۱۱) (هیرکانیه ، گرگان جدید یا جرجان) ؛ ۱۰ ــ هره وایتی(۱۲) اراختس(۱۳)و ۱۱ ــ هائتومنت (۱٤) این دو مکان در ناحیهٔ رودهیرمند واقع است ؛ ۱۲ ــ رغ (بفتح راء وغین)(۱۵) ، ری یا بگفتهٔ یونانیان‌رگائی نزدیك‌تهران‌پایتخت جدیدایران‌است ؛ ۱۳ــ چخرا(۱٦) (شرغ یــا جرغ بگفتهٔ ابن خردادبه (۱۷) در چهار فرسخی بخارا) ؛

---

(۱) anra mainyu (۲) Airyana Vaêjô (۳) Daîtya

(٤) Sughda, Sogdiana, Sughd (۵) Margiana, Môru

(٦) Bâkhdi (۷) Nisâya (۸) Harôyu (۹) Vaêkereta

(۱۰) Urva (۱۱) Vehrkâna (Hyrcania)

(۱۲) Harahwaiti (۱۳) Arakhotos

(۱٤) Haêtument (۱۵) Ragha (۱٦) Chakhra

(۱۷) چاپ دوخویه صفحات ۲۵ و ۲۰۳

Ed. de Goeje (vol. vi of Bibl. Geog. Arab).

۱٤ ـ ورنه یا ورنای چهار گوش (۱) (؟ در ناحیهٔ البرز)؛ ۱۵ ـ هپتا هندو (۲) یاهفت‌رودخانهٔ (پنجاب)، ۱٦ـ اراضی نزدیك سیلهای‌رنها (۳) « درآنجا مردم بدون سر (یعنی بی‌فرمانروا) زندگانی میکنند. »

گایگر و بعضی دانشمندان دیگر تصور میکنند که این فهرست همان خط سیری است که مهاجرین ایرانی پس ازشکاف خوردن وانقسام و انشعاب جامعهٔ اصلی هند و ایران درناحیهٔ پامیر و ورود بایران اختیار کرده اند. نخستین سیل مهاجرین از پامیر بیشتر بسمت غرب تا حدود سغد و مرو وبلخ و نسا وهرات سرازیر شد. سیل دیگری بسوی‌جنوب و جنوب غربی بطرف پنجاب و کابل و نواحی رود هیرمند روانه گشت. بعضی افراد حادثه جو مهاجرت خود را بسمت غرب تا گرگان و ری ادامه دادند ولی اینکه بکدام شهر زودتر و بکدام دیرتر وارد شدند و روی ترتیبی که در اینجا ذکر شد زیاد بشود تکیه کرد محل تردید و تأمل است و بهرصورت ترتیب مذکور (ولو کلیهٔ نقاطی را که از حیث تطبیق مشکوك است حذف کنیم) بدلائل جغرافیائی تقریباً غیر قابل دفاع است. لا اقل امکان این‌امر قابل‌تصور است که این پیشرویها معرّف فیروزیهای آئین زردشتی است نه ملّت ایران و این فرضیه در صورتی قوت بیشتری میگرفت که می‌توانستیم با اطمینان بیشتری احراز کنیم

Ranha (۳) Hapta - Hendu (۲) Varena (۱)

یادداشت‌مترجم: درجلداول یسنا جزئی‌ازنامهٔ مینوی اوستا تفسیروتألیف آقای پورداود صفحهٔ ٦٧رنگها (سیر دریا = سیحون ؟) ضبط شده است. آقای دکتر محمدمعین در کتاب مزدیسنا و تأثیرآن درادبیات پارسی چاپ دانشگاه‌تهران، ۱۳۲٦ در پاورقی صفحهٔ ۱۲۰ رنگه ضبط کرده‌اند بدین شرح: « ونیز نام‌دیگری دراوستاآمده وآن رنگه Rangha میباشد که درتفسیر پهلوی‌آنرا نینوا دانسته‌اند ولی طبق تحقیقات دانشمندان رنگهه نام رود داستانی است که در پهلوی ارنگ یا وه رود خوانده شده و با رود جیحون تطبیق گردیده. در خصوص بابل و نینوا و رنگهه رجوع کنید به اوستا یشت ۵ (آبان یشت) بند ۲۹ ـ یشت ۱۰ (مهر یشت) بند ۱۰٤ ».

که ایران ویج[۱] همان اتروپاتن[۲] (آذربایجان) است . در آنصورت فرضیّه‌ای که باقرب احتمال صحیح میدانستیم تاحدی بطوروضوح تأئید میشد : و آن فرضیه چنین بود که مذهبی در اقصی نقطهٔ شمال غربی ایران سرچشمه گرفت ولی دراقصی‌نقطهٔ شمال‌شرقی به نخستین پیروزی خود نائل گشت . اگر دلیلی لازم شود برای اینکه بگوئیم انبیاء ورسل در موطن اصلی خود اکثر اوقات فاقد عزت و احترامند تاریخ اسلام دلیل ماست و بخوبی ممکن است گفته شود بلخ برای کیش زردشتی بمنزلهٔ مدینه برای شریعت اسلام بوده است .

بعد از عصر هند و ایران و عصر بدوی ایران کهن اشپیگل[۳] با دقت و درایت فراوان از دورهٔ دیگری بحث میکند که بنظر وی

دورهٔ نفوذ آشوریان

هزار سال قبل از میلاد مسیح آغاز میشود و آن دورهٔ نفوذ آسوریان است . این نفوذ درحجاریها و کتیبه های هخامنشی بطور بر جسته در برابر دیدگان همه نمایان است و همانقسمی که اشپیگل نشان داده است در بسیاری از اساطیر وافسانه‌ها واصول عقائد که انعکاسی ازاخبارومنقولات سامی وغیرآریائی است این نفوذ محسوس است . یکی از عجائب این است که در تمام ادوار تاریخ نفوذ سامی در ایران باین پایه زیاد بوده است ؛ عرب در اواخر عهد ساسانی و در عصر اسلامی ، وآرامیها در اوائل ساسانیان ودراواخر پارتها ، وآسوریان دراعصار قدیمتر نفوذ داشته‌اند و در واقع این مسئله از حقایقی است که هراندازه دربارهٔ آن ایستادگی وپافشاری شود زیاد نیست ، زیرا مطالعات مربوط به زبان فارسی از لحاظ زبان‌شناسی بطور مطلق بیش از هر چیز دیگر لطمه دیده است . از نظر فقه‌اللغه بطور مطلق ، صرف قرابت ریشهٔ زبان و نژاد بی‌نهایت مهمتر و معنی‌دارتر از

---

(۱) Airyana - Vaêjo (۲) Atropatene

(۳) Erânische Alterthumskunde, vol. i, pp. 446-485, " Beginn der Erânischen Selbständigkeit . Die Altesten Berührungen mit den Semiten".

تأثیرات تماس ادبی ومذهبی است ، وحال آنکه نفوذ دینی وادبی بمراتب عمیقتر و قویتر است . زبان یونانی را در انگلستان خیلی بیش ازعبری تحصیل میکنند وحال آنکه برای‌فهم غرض‌اصلی وروش سالکین مسالك اصلاح طلب آئین عیسوی درانگلستان و اسکاتلند(۱) قطع نظر ازاشعار میلتون(۲)، دانستن کتاب مقدس لااقل همان‌اندازه لازم است که آشنائی به علوم و فنون عالیهٔ لاتین و یونانی ضروری است . در ایران که نفوذ سامی ازلحاظ ادبی ومذهبی نوعاً خیلی زیاد بوده‌است این‌معنی دردرجهٔ اعلی صادق است . اگر ضمن تهیهٔ وسائل مطالعات خود دربارهٔ سیرعقائد و افکار در ایران و ادبیات فارسی مخیّر بودم بین زبانهای سامی و آریائی بیکی از این دو رشته احاطهٔ کامل پیدا کنم ، فقط از همین لحاظی که گفته شد بی‌درنگ اولی را برمیگزیدم . برای مطالعهٔ پهلوی بالضروره باید زبانهای آرامی را خوب دانست و بدون آشنائی وسیع بکتابهای عربی غیر ممکن است بتوان در باب ادبیات و عقائد و افکار ایران بعد از اسلام تحقیقاتی که مثمر ثمر باشد بعمل آورد ، و حال آنکه فائدهٔ دانستن زبان سانسکریت برای هریك از دو رشتهٔ مذکور تقریباً خیلی کم است و حتی برای تفسیر اوستا نیز استفاده از سانسکریت باید تا حدی با قید احتیاط تلقی شود و به سنت و روایات پهلوی باید توجه لازم داشت .

در پایان این فصل که صورت مقدمه دارد بهتر است ادوار مختلف تاریخ ایران راکه مورد بحث قرار داده‌ایم خلاصه کنیم :

خلاصهٔ مطالب :

۱ ــ دورهٔ هند و ایران .

۲ ــ دورهٔ ایران کهن .

۳ ــ دورهٔ نفوذ آشوریان (هزار سال قبل از میلاد مسیح(۳)) .

---

(۱) English Puritans, Scottish Covenanters (۲) Milton

(۳) یا حتی پیشتر از آن - رجوع شود بصفحهٔ ۳۲ همین فصل .

٤ ــ دورهٔ مادی (۷۰۰ سال قبل ازمیلاد مسیح) .

٥ ــ دورهٔ پارسی باستان (هخامنشی) (٥٥٠ سال قبل از مسیح) .

٦ ــ دورهٔ فترت : از حملهٔ اسکندر تا اعادهٔ عظمت ایران بدست ساسانیان (۳۳۰ قبل از میلاد تا ۲۲٦ بعد ازمیلاد) .

۷ ــ دورهٔ ساسانی (۲۲٦ بعد ازمیلاد تا ٦٥۲) .

۸ ــ دورهٔ اسلامی از سقوط سلسلهٔ ساسانیان تا امروز .

توجه ما بیشتر به دورهٔ آخر است و خواهیم دید که این دوره چندین تقسیمات مهم فرعی دارد . پیش ازآنکه وارد مطلب شویم کمی بیشتر باید درخصوص ادبیات قدیم فارسی وچگونگی کشف‌آن ومسائل گوناگون دیگر مربوط بآن گفتگو کنیم و فصل بعد در همین مباحث خواهد بود .

فصل دوم

کشف و ترجمهٔ کتیبه ها واسناد ایران باستان

با سائرمطالب مربوط به زبانشناسی

زبان جدید ایران ، یعنی ایران بعدازاسلام ، مدتها پیش‌ازآنکه برای حل معمای سه‌زبان قدیم‌ایران جداً کوشش بشود ، طبعاً وبدلائل عملی مورد علاقه و مطالعهٔ اروپا بوده است . در این فصل بطورخلاصه دربارهٔ کشف و قرائت سه‌زبان مزبور یعنی پارسی باستان که‌زبان سنگ‌نبشته‌های هخامنشی است ، وزبان‌اوستا ، وپهلوی که‌زبان کتیبه‌های ساسانی است بحث خواهد شد . همچنین (باید بدانیم که در اروپا) مطالعهٔ زبان عربی بر فارسی مقدم بوده است ؛ عربی وسیلهٔ انتقال فلسفهٔ یونان علی‌الخصوص فلسفهٔ ارسطو بود و این فلسفه نخستین بار بواسطهٔ زبان عربی دراروپای غربی بطورواضح وروشن معرفی گردید . بنابراین عربی بمراتب بیشترازفارسی جدید توجه وعلاقهٔ علما را جلب میکرد . نخستین کسانی که عربی را بزبانهای اروپائی ترجمه کردند یهودیان ومغربیان بودند که به‌آئین مسیح(۱) گرویدند و ترجمه های آنها تقریباً

مجملی از پیشرفت مطالعات شرقی در اروپا

---

(۱) مقدار زیادی اطلاعات جالب‌توجه راجع به متقدمین ازمستشرقین دراین نشریه مندرج است : Gallia Orientalis of Paul Colomès (Opera, Hambourg, 1709, pp. 1-272).

وهمچنین در شرح تاریخی ممتازی که گوستاو دوگا Gustav Dugat بعنوان مقدمهٔ بر تاریخ سودمندی دربارهٔ مستشرقین اروپا درقرن دوازدهم تا چهاردهم‌چاپ پاریس ۱۸۶۸ میلادی ، نوشته است :

Histoire des Orientalistes de l'Europe du xii au xix siècle (Paris, 1868) . نگارنده دراین قسمت بسیار مرهون ومدیون او میباشم . و نیز رجوع شود به‌تحقیقات انتقادی ژوردن دربارهٔ زمان ومآخذ(بقیهٔ‌باورقی‌درصفحهٔ۶۳)

در اوائل قرن دوازدهم میلادی تهیه شد. طولی نکشید که بعد از آنها

قرن دوازدهم مسیحی

مترجمینی ازاهل اروپا ازقبیل ژرار(۱) از ایالت کرمونا (۲) (درایتالیا) (متولد ۱۱۱٤ میلادی) اینکار را دنبال کردند والبرتوس مگنوس(۳) (متولد ۱۱۹۳ میلادی) که ملبس به لباس عربی بود تعالیم ارسطو را از روی آثار فارابی و ابن‌سینا وغزالی تشریح و تفسیرمینمود ؛ مایکل اسکات(٤) که ظاهراً زبان عربی را بسال ۱۲۱۷ میلادی در تولدو(٥) آموخته بود یکی دیگر از آنهاست. راجربیکن(٦) و ریموندلل(۷) (قرن سیزدهم)

قرن سیزدهم مسیحی

اهمیت تحصیل‌السنهٔ شرقی‌را برای‌مطالعات‌فلسفی وعلمی تذکر دادند. در سال ۱۳۱۲ - ۱۳۱۱ میلادی پاپ کلیمنت(۸) پنجم فرمان داد که باید کرسیهای استادی السنهٔ عبری و کلدانی و عربی در رم و پاریس و بولونیا(۹) و اکسفورد وسالامانکا(۱۰) تأسیس شود وتدریس این السنه بزودی (۱۳۲۵ میلادی)

قرن چهاردهم مسیحی

از طرف کلیسا تحت نظارت شدید قرار گرفت مبادا مذهب ارتودوکس که یکی از فرق مسیحیت است در مخاطره افتد. قرار شد در هر یك از این پنج شهر که کرسی نشین علم بود دو استاد از طرف دولت یا کلیسا حقوق بگیرند و از کتابهای عمده‌ای که بزبانهای مزبورنوشته شده است

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٦۲

ترجمه‌های لاتینی ارسطو وتفاسیر یونانی یاعربی که مورد استفادهٔ علماءاسکولاستیك (فلسفه و الهیات در قرون وسطی) واقع شده است :

M. Jourdain, Recherches critiques sur l'âge et l'origine des traductions latines d'Aristote et sur les commentaires grecs ou arabes employés par les docteurs scolastiques.

Albertus Magnus (۳) Cremona (۲) Gerard (۱)
Roger Bacon (٦) Toledo (٥) Michael Scot (٤)
Pope Clement V (۸) Raymond Lull (۷)
Salamanca (۱۰) Bologna (۹)

ترجمه‌های صحیحی بزبان لاتین آماده سازند و شاگردان خودرا طوری تربیت کنند که بتوانند بمنظور تبلیغات مذهبی بخوبی ترجمه ها را بیان نمایند.

لکن ظاهراً این پیشنهاد های قابل تمجید زیاد در وهلهٔ نخست پیشرفت نکرد و تا سال ۱۵۳۰ میلادی که کلژدوفرانس[۱] از طرف فرانسیس پنجم تأسیس شد کار مهمی در حقیقت در راه پیشرفت تحصیل زبان عربی صورت نگرفت و در سال ۱۲۷٤ میلادی ارمگان[۲] از دانشگاه من پلیه[۳] قسمتهائی از آثار ابن‌سینا و ابن رشد را به زبان لاتین ترجمه کرده بود.

قرن شانزدهم مسیحی

اما بعقیدهٔ دوگا[٤] نخستین شرق شناس فرانسوی را میتوان گیوم‌پستل[٥] دانست که از دانشمندان بزرگ و جهانگرد بوده است. و علی‌الظاهر نخستین کسی است که باعث شده است حروف عربی برای مطبعه تهیه شود. در سال ۱۵۸۷ میلادی هانری سوم یك کرسی عربی درکلژدوفرانس‌تأسیس‌نمودوچندسال‌بعد سواری دوبرو[٦] که میگویند دارای ذوقی لطیف درادبیات شرق بود وبعداً حروف بسیار ممتازمطبعه را

---

(۱) Collège de France (۲) Armegand

(۳) نخستین شرح احوالی که در Montpellier Gallia Orientalis داده شده است همین است. مؤلف میگوید: (ترجمه از لاتین) « از میان اهالی گل نخستین کسی که زبانهای شرقی را از سال ۱۲۰۰ باینطرف مورد مطالعه قرار داده است و من میشناسم Armegandus of Belasius میباشد که دکتر در طب بوده است و درزمان سلطنت فیلیپ پسر لودویک موسوم به مقدس زندگی میکرده است ».

یادداشت مترجم: درایام رومیها خاك‌امروز فرانسه و قسمت علیای‌ایتالیا را بزبان فرانسه گل وبانگلیسی گال و بهلاتین گالیا مینامیدند.

(٤) M. Dugat (٥) Guillaume Postel

(٦) Savary de Brèves

که در شرق حکاکی شده بود بپاریس آورد ، بسفارت کبرای فرانسه درقسطنطنیه منصوب شد . پس ازمرگ وی این حروف (عربی وسریانی و فارسی و ارمنی وحبشی) با نسخه های خطی و عربی و ترکی وفارسی و سریانی او از طرف لوئی سیزدهم (باکمك مالی روحانیون) خریده شد و به مالکیت چاپخانهٔ سلطنتی درآمد .

مطالعات شرق‌شناسی دراروپا ازقرن‌هفدهم پیشرفت کامل حاصل کرد و از آن تاریخ به بعد این رشته همواره رو به توسعه و ترقی بوده است .

قرن هفدهم

در همین قرن از طرف سرتامس ادمز(۱) و اسقف اعظم‌لاد(۲)دو کرسی عربی یکی در کمبریج (در۱۶۳۲ میلادی) و دیگری در اکسفورد (بتاریخ ۱۶۳۶ میلادی) به ترتیب ایجاد گردید . کرسی اکسفورد به دانشمند نامدار پاکاك(۳) و کرسی کمبریج به ابراهام وهیلاك(٤) که ازحیث شهرت ومقام علمی با اوبرابر بود واگذار گردید . وهیلاك درعین تدریس عربی وانگلوساکسن ریاست کتابخانهٔ دانشگاه را نیز برعهده داشت . در میان شاگردان اودانشمند معروف‌تامس‌هاید(۵)بود که بعداً باستادی‌السنهٔ‌عبری وعربی‌دراکسفورد رسید .

تامس‌هاید

کتابی که تامس‌هاید در موضوع تاریخ آئین ایرانیان باستان و پارتها و مادیها نوشته وبتاریخ ۱۷۰۰ میلادی کمی بیشتر ازیکسال پیش از درگذشت(٦) وی چاپ شده است

Sir Thomas Adams (۱)

وفات او بسال ۱۵۸۱ میلادی در سن ۹۵ یا ۹٦ سالگی بوده است .

رجوع شود به : Gallia Orientalis, pp. 59-66

Archbishop laud (۲)

Thomas Hyde (۵) Abraham Wheelock (٤) Pococke (۳)

٦ - در ۱۸ فوریه ۱۷۰۲ میلادی پس ازاستعفای از ریاست کتابخانه‌بودلین Bodleian وفات یافت و تاریخ استعفای اوآوریل ۱۷۰۱ بوده است . در اینجا به‌چاپ دوم کتاب وی که درسال ۱۷٦۰ میلادی منتشر گردیده رجوع شده است : Veterum Persarum . . . . Religionis Historia

نشان میدهد که در پایان قرن هفدهم مقام علم در این موضوع به پایهٔ رفیعی رسیده بود. ودرحقیقت تاانتشار کتاب خاطرات آنکتیل دوپرون(۱) (۱۷۷۱ - ۱۷٦۳ مسیحی) که از لحاظ اهمیت در حکم مبدأ یکی از ادوار تاریخ محسوب میشود و ما بزودی در باب آن سخن خواهیم گفت کتاب تامس هاید(۲) معرف و مشخص سطح بلند و جایگاه شامخ این علم در آن تاریخ بوده است.

بنابراین اگر مختصری دربارهٔ نظر تامس هاید بیان شود شاید برای شروع این تحقیق بی‌مناسبت نباشد زیرا جدیت وپشت کاروفضل ومعرفت وزباندانی وی توأم باتسهیلاتی که بسبب داشتن ریاست کتابخانهٔ بودلین(۳) برای او فراهم بود موجب شد تا آنجا که با وسائل و اطلاعات موجوده آنزمان مقدور بود کتابی جامع و کامل در موضوع آئین ایران باستان بپردازد. هاید نه تنها از آثار اسلاف خود استفاده نمود بلکه ازمقداری کتب خطی نیز توشه گرفت.

منظور از آثار پیشینیان این گونه کتب و رسالات است: کتاب بارنابی دوبریسون در خصوص امپراطوری ایرانیان در سه جلد (چاپ پاریس ١٦٠٦ میلادی)(٤) که مبنای آن کلاً اظهارات مصنفین یونانی ولاتینی است کتاب هنری لرد دربارهٔ کیش پارسیان (١٦٣٠)(٥)؛ کتاب

---

(۱) Anquetil du Perron (۲) Thomas Hyde (۳) Bodleian

(٤) Barnaby de Brisson, De Regio Persarum Principatu Lybri Tres (Paris, 1606).

(٥) Henry Lord,s Religion of the Parsees. عنوان کامل این رساله (که شامل پنجاه و سه صفحه است) چنین است: کیش پارسیان بنا بر آنچه در یکی از کتابهای خودشان در طرز عبادت بخط فارسی نوشته شده است و خود آنها زند واوستا مینامند. تشریفات خرافی که میان آنها مرسوم است بالاخص آتش پرستی که نوعی از بت‌پرستی است درآنجا شرح داده شده است. منبع اطلاعات مؤلف این رساله یکی از پارسیان سورت Surat است که مدتی مدید در خدمت کمپانی بسر برده و در نتیجه زبان انگلیسی را بحد (بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٦٧)

سانسون (۱٦۸۳)(۱) دربارهٔ وضع کنونی ایران؛ پدروتکزیرا(۱٦۰٤)(۲)؛ پر گابریل دوشینون (۱٦۵۰-۱٦۰۸) (۳)؛ تاورنیه(٤) (۱٦۷۵-۱٦۲۹)؛ الئاریوس(۵) (۱٦۳۸ - ۱٦۳۷)؛ تونو (۱٦٦۷ - ۱٦٦٤) (٦)؛ شاردن (۱٦۷۷ - ۱٦٦۵) (۷)؛ پتی‌دولاکروا (۱٦۷٦ - ۱٦۷٤) (۸) وسموئل فلاور(۱٦٦۷)(۹). نسخه‌های خطی بزبان عربی وفارسی وترکی وعبری و سریانی بوده و با مهارتی که درخور ستایش است مورد استفاده هاید قرار گرفته است. برای تکمیل مطالبی که بدین طریق جمع آوری گردید درپاره‌ای‌موارد نیزاطلاعاتی‌زبانی توسط دوستان‌خود ازپارسیان هندوستان بدست‌آورده است. اجمالاً اثر وی یادگاری است عظیم از علم وفضیلت وعجیب‌تر آنکه این کتاب هنگامی نوشته شده است که وسائل کار وتسهیلات لازم برای این‌قبیل تحقیقات بسیار قلیل بوده است؛ و در بعض موارد به نیروی فراست و درایت اکتشافاتی را پیش بینی کرده که مدتها بعد تأیید شده است. هاید نام ماد را در حروف عربی « ماه » که جزء اول پاره‌ای اسماء بلاد است تشخیص داد (رجوع شود بصفحهٔ ٤۲٤ کتاب وی). هاید میدانست که بین زردشتیان ایران لهجه‌ای خاص بنام « گبری » وجود دارد (صفحات ۳٦٤ و ٤۲۹ همان کتاب). هاید فرقهٔ حروفیه را همان طریقهٔ مانوی میشناخت که بصورت تازه‌ای درآمده واز نو جان گرفته بود (صفحهٔ ۲۸۳). هاید شاهنامه را از روی ترجمهٔ عربی

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٦٦

متوسطی فرا گرفته بود. اطلاعاتی که دربارهٔ اصول عقاید کیش زردشتی در این کتاب فراهم‌آمده اندك و ناچیز و از مندرجات اوستا حتی بطور غیر مستقیم هم در آنجا خبری نیست.

---

(۱) Sanson, De hodierno Statu Persiae, 1683

(۲) Pedro Texeira

(۳) Père Gabriel de Chinon

(٤) Tavernier

(۵) Olearius

(٦) Thevenot

(۷) Chardin

(۸) Petits de la Croix

(۹) Samuel Flower

بنداری که نادر است آزادانه مورد استفاده قرار داد و با خط باصطلاح زند[۱] و سایر آثار پارسی مانند زردشت نامه و صد در (که کاملاً به لاتین ترجمه نموده است) و ترجمهٔ فارسی کتاب ارداویرافنامه آشنائی داشت .

هاید از هیچیك از سه زبان قدیم ایران اطلاعی نداشت

ازطرف دیگر زبان اوستا وپهلوی‌را بهیچوجه نمیدانست ودرفهم کلمهٔ زند اوستا یا زند واوستا بکلی اشتباه کرد وخواست ثابت نماید که کتیبه‌های پارسی‌باستان‌ابداً خط‌نیست بلکه صرفاً جزء تزیینات ساختمان‌است . انکتیل دوپرون درپایان گفتار مقدماتی خود [۲] برای اثبات اشتباه هاید دربارهٔ زبان اوستا تلاش میکند . میگوید سراسر کتاب هاید خط زند فقط سرپوشی برای جمله های فارسی است که از نوشته های فارسی متأخر نقل شده است . و دلیل هم لازم نیست‌زیرا هاید نسخه‌ای ازیك قسمت اوستارا درتصرف خود داشت ونسخهٔ یسنا راکه یك بازرگان انگلیسی موسوم به مودی[۳] دراواسط قرن هفدهم به مدرسهٔ امانوئل درکمبریج[٤] اهدا نمود دیده بودو[٥] مسلماً اگر میتوانست این اسناد را بخواند خوانده بود ، زیرا برای

---

(۱) ازنامه‌ای که سرویلیم‌جونز Sir William Jones به‌آقای‌دکترآ . . . دوپ . . . نوشته است و در صفحهٔ ۶۰۲ آن کتاب نقل شده است چنین بر میآید که دکتر هاید دستور داد حروف خط زند را مخصوص کتاب او بریزند . این حروف مجموعهٔ ممتازی است که از حروف‌آخرین چاپ اوستا (گلدنر Geldner) از لحاظ صنعتی و فنی بسیار زیباتر است .

(۲) Anquetil du Perron, Discours Préliminaire (pp. cccclxxxixccccxcviii).

(۳) Moody (٤) Emmanuel College, Cambridge

(٥) رجوع شود بکتاب هاید که شرحی در تعریف و ستایش آن در فوق بیان گردید ، صفحهٔ ۳٤٤ پائین صفحه . نسخهٔ خطی امانوئل اکنون دارای علامت طبقه بندی 3. 2. 6. میباشد واین عبارت بانگلیسی (مغلوط) درآنجا نوشته شده

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٦٩)

مقصود او اهمیت بسیار داشت . با وقوفی که باین خط داشت و حتی این خط را در کتاب خودش هم بکار برده بود معلوم می‌شود از زبان آن چیزی نمی فهمیده است . عنوان کتاب مقدس زردشتیان را عنوانی «خارجی ومخلوط» میداند ومیگوید مرکب است از لفظ عربی «زند» (که آلتی است برای آتش افروزی) و لفظ عبرانی وکلدانی « اشتا » که آتش است (رجوع شود به کتابی که شرحی در تعریف آن گفته شد، صفحهٔ ۳۳۵ ببعد) . بالاخره کتیبه های پارسی باستان را ناچیز و بی‌اهمیت تلقی میکند و جز ازلحاظ حس کنجکاوی که برانگیخته است (صفحهٔ ٤٥٦) قابل توجه نمیداند و با صراحت و قطعیت هرچه بیشتر اظهارمیدارد که نه فرس قدیم (صفحهٔ ٥٤٧) ونه کتیبه است بلکه نقوشی است که از دماغ خیالباف معماری تراوش کرده (صفحهٔ ٥٥٦ - ٥٥٧) (و برلوح سنگ طرح ریزی و نقر شده است) . بهمین طریق در مورد کتیبه‌های پهلوی نقش رجب نیز که مجاور آنجاست منکروجود هرگونه خط فارسی است . دربارهٔ « شماره های یك و چهار » (پهلوی ساسانی) بالصراحه میگوید : « این خطوط نمی تواند پارسی باستان باشد زیرا باکتابهای قدیمی که در تصرف خود دارم بکلی متفاوت است » (صفحهٔ ٥٤٨) .

این بود میزان اطلاعات درسال ۱۷٥٤ مسیحی وبا اینکه چندین

بقیه پاورقی از صفحهٔ ٦٨

است : « این کتاب ' اجسنی ' است وبزبان ، جن ویستا ، نوشته شده و در مذاهب پارسیان قدیم است . » یادداشت دیگری هم بزبان آلمانی روی ورقهٔ جداگانه دیده می‌شود که کتاب را نسخهٔ ناقص یسنا معرفی میکند که تا فصل اول قسمت دوم (وسترگارد Westergaard) بیشتر ندارد وربع آخر را هم فاقد است . گرچه تاریخی روی نسخه دیده نمی شود تصور میرود متعلق بقرن هفدهم باشد و با اینکه نسخه کهنه نیست از روی نسخهٔ خوبی بدقت استنساخ شده است . زیرا با بهترین نسخ موجوده تطبیق میکند ولی با هیچکدام کاملا مطابقت ندارد . املای کلمات همه‌جا یکسان نوشته شده وتغییر نکرده است واین نکته ازنظر انتقاد مهم است زیرانسخهٔ مستقلی است .

نسخهٔ جدید خطی اوستا را بانگلستان آوردند پیشرفت بیشتری برای فهم‌اوستا حاصل‌نشد ویکی ازنسخه‌ها نسخهٔ وندیدادبود که جرج‌بوچیر (باباوچر)(۱)ازپارسیان هند درسال ۱۷۱۸ میلادی بدست‌آورد ودرسال ۱۷۲۳ ریچاردکاب(۲)بانگلستان برد وبکتابخانهٔ بودلین(۳)تقدیم نمود.

آنکتیل دوپرون(٤) (۱۷۳۱-۱۸۰۵)

این نسخه هنوز در همان کتابخانه باین علامت و شماره محفوظ است : (Bodl.or.321) ؛ دو نسخهٔ خطی یسنا را فریزر(٥) درسورت(٦) خریداری نمود و هرچه کوشش کرد که دستوران زردشتی زبانهای اوستا و پهلوی را باوبیاموزند نتوانست آنهارابانیکارترغیب‌نماید و کوشش او بیفایده بود . اما درهمان سال عکس چهار ورق ازنسخهٔ خطی وندیداد متعلق به کتابخانهٔ بودلین‌بدست یك‌جوان فرانسوی افتاد که‌درآن تاریخ سن او از بیست سال خیلی بیشتر نبود ، و آن جوان با شور و علاقه‌ای که خاص فرانسویان‌است بی‌درنگ تصمیم گرفت کلید اسرارنهانی یکی از ادیان باستانی دنیای قدیم را از چنگ دستوران بد گمان برباید واصول عقائد زردشتی را ازروی خود کتاب آسمانی قدیم نه باعتباراقوال نویسندگان غیرزردشتی وحتی پارسیان جدید بدانشمندان جهان عرضه نماید و این سربلندی و افتخار را برای کشور خود بدست آورد . شوق و شتاب او دراین کار باندازه‌ای بود که در انتظار کمك مادی ننشست . و با اینکه باو اطمینان داده بودند برای سفر وی بهندوستان مساعدت مالی بکنند تأمل‌را جائزندانست وازروی بی‌حوصلگی بعنوان داوطلب سرباز عادی در کمپانی هند شرقی نام نوشت و بحدّی در تصمیم خود راسخ و جازم بود که علی‌رغم همهٔ مشکلات و پیش آمد های یأس‌آور و رنج و محنت و ناخوشی و مخالفتها و مخاطرات دریا و جنگ مدت هفت

---

(۱) George Boutchier or Bowcher

(۲) Richard Cobbe (۳) Bodleian

(٤) Anquetil du Perron (٥) Frazer (٦) Surat

سال و نیم پایداری و استقامت نمود تا آنکه در تاریخ ۱۵ مارس ۱۷۶۲ مسیحی از سفر طولانی پر حادثهٔ خود به پاریس باز گشت و نسخه های نفیس خطی خود را که میوهٔ رنجهای باور نکردنی وی بود به کتابخانهٔ سلطنتی(۱) تسلیم نمود . سپس نه سال دیگر هم ساکت و آرام رنج برد تاسرانجام درسال ۱۷۷۱ مسیحی حاصل نهائی زحمات خود را بااطمینان خاطر بصورت کتابی عظیم در سه جلد باین عنوان سنگین بدنیا عرضه داشت : «زند ـ اوستا ـ کتاب زردشت ، حاوی افکار این قانونگذار دربارهٔ روح و جسم واخلاق ـ مراسم مذهبی کیشی که بنیاد نهاد وچندین نکتهٔ مهم در خصوص تاریخ قدیم ایران که از اصل زند بفرانسه ترجمه شده است با حواشی و تعلیقات مربوطه برای روشن شدن موضوعات . » این کتاب بمعنای اتم کلمه مبدأ یك دورهٔ تاریخی است ، یا بقول آلمانها در حکم اکتشاف پیش آهنگی است . انکتیل دوپرون کارعظیمی را که خود برعهده گرفته بود به نحو کامل انجام داد . معذلك بسیاری از جزئیات و فروع باقی مانده بود که میبایست از طرف جانشینان وی مورد مطالعه وتحقیق قرارگیرد وطبعاً بسیاری مطالب ناصواب درکتاب وی دیده میشود(۲) ولی انصافاً باید بگوئیم افتخار کشفیاتی که دربارهٔ کیش وزبان زردشتیان قدیم بعمل آمد بیشتر متعلق باوست ونتایج متعدد و مهمی از لحاظ ادبیات و زبانشناسی ونژادشناسی وفلسفی براثر کشفیّات وی حاصل گردیده است .

جای بحث جزئیات مسافرت انکتیل اینجا نیست . تفصیل آن داستان با دقت بسیار در جلد اول کتاب وی نوشته شده است (صفحهٔ ۴۷۸ـ۱)

حوادث سفر انکتیل

ومطالبی که شرح وبسط داده شده است صرفاً جنبهٔ شخصی دارد وشاید بهتر بود حذف میشد . مطالب مزبور بقدری

---

(۱) Bibliothèque du Roi

(۲) رجوع شود به کتاب هاوگ دربارهٔ پارسیان تصحیح وست (چاپ سوم ـ لندن ـ ۱۸۸۴ ـ صفحهٔ ۲۴) .

Haug's Essays on the Parsis edited by West (third edition, London, 1884), p. 24.

مفصل است که کتاب وی بزودی و بآسانی آماجگاه تیرهای طعن و طنز قرار گرفت. مجملی از مفصّل آنکه انکتیل با توشه و تدارك مختصری (مرکب ازچند جلد کتاب و دو پیراهن و دودستمال و دوجفت جوراب) بدون اطلاع احدی جز برادرش که بقید محرمانه او را از قصد خود واقف ساخته بود روزهفتم نوامبر ۱۷۵٤ مسیحی ازپاریس آهنگ سفر نمود و با گروهانی که افرادآن بهیچوجه مطابق ذوق وسلیقهٔ او نبودند وگاهی درکتاب خود ازآنها بعبارت « این حیوانات » یاد میکند روی بمشرق نهاد و در شانزدهم باروپای شرقی رسید. در آنجا خبر شد که از طرف پادشاه پانصد لیره کمك خرج در حق او مرحمت شده است. ونیزبلیط درجهٔ اول کشتی هندوستان برای او صادر شد. درهفتم فوریه ۱۷۵۵ مسیحی ازاروپای شرقی کشتی حرکت کرد ودرنهم اوت همانسال به پوندیشری[۱] رسید وفرمانده قوای آنجاگوپیل[۲] با میهمان‌نوازی از او پذیرائی کرد. در اینجا فوراً بآموختن زبان فارسی همت گماشت و بعد بهمین زبان با دستوران زردشتی سخن میگفت. سه سال گذشت تا به سورت[۳] وارد شد (اول مه ۱۷۵۸ مسیحی) و طولی نکشید این محل‌بدست‌انگلیسها افتاد(مارس ۱۷۵۹مسیحی). مدتی مدیداین مثنوی تأخیرشد وازدنبال کردن نقشهٔ خود بازماند زیرا علی‌الظاهر تا اندازه‌ای طبع کنجکاواورا هیچ چیزی سیرنمیکرد وبرای تحقیق دربارهٔ آثارعتیقه و مذاهب ورسوم والسنهٔ هندوستان ولعی داشت که اشباع نمیشد (دامنهٔ نقشهٔ اصلی او ازمسائلی که مستقیماً مربوط به کیش زردشت بود خیلی فراتر میرفت).

مانع دیگراواشکالات سیاسی آنزمان بود. بالاخره پس‌ازچندین سرگذشت چنانکه گفتیم به سورت رسید وبی‌درنگ بادوتن ازدستوران زردشتی که داراب و کاوس نام داشتند مربوط شد و پس از سه ماه سعی

Surat (۳)   M. Goupil (۲)   Pondichery (۱)

و کوشش و معطّلی ملال آور که هرچه جدّ و جهد نمود نسخه‌ای از وندیداد بچنگ آورد چون قصد تعدی و أخاذی داشتند شانه خالی میکردند ، سرانجام نسخه‌ای‌را که مدعی بودند کامل‌است بدست آورد . چون کاملاً بلزوم رعایت احتیاط آگاه بود ازدستور دیگری بنام منوچهرجی (که بدلیل اختلافات مذهبی با داراب و کاوس خلطه و آمیزش نداشت) نسخهٔ قدیم دیگری از وندیداد بعاریت گرفت وبا نسخه‌ای که قبلاً ازدودستور دیگر گرفته بود مقابله نمود ؛ دیری نپائید که به‌نقص آن پی‌برد ودریافت که دستوران مزبور عمداً نسخه ناقص باو داده بودند . همینکه آنها را بارتکاب این خدعه محکوم و مجاب ساخت فوراً برسر لطف آمدند و در محاورات و مکالمات راغب‌تر و رایگان‌تر شدند . و دیگر کمتر در مقام تحمیل بودند و آثار دیگری بوی دادند از جمله داستان فارسی سنجان (که خلاصهٔ آن در کتاب انکتیل صفحهٔ ۳۲٤-۳۱۸) مندرج است وشرح نقل و انتقال تمام نسخه های وندیداد وتفسیر پهلوی آن که درهندوستان مضبوط است و این شرح از روی اصل پارسی نوشته شده و اصل پارسی مزبوررا دستوری بنام اردشیر درحدود قرن چهاردهم میلادی ازسیستان بهندوستان برده است ، و شرح دیگری راجع بروابط زردشتیان ایران و هند که گاهگاه برقرار و حفظ شده است .

در۲٤مارس۱۷۵۹ مسیحی‌انکتیل ترجمهٔ فرهنگ پهلوی بفارسی خود را بپایان رساند وپس از شش روز بترجمهٔ وندیداد پرداخت . ترجمهٔ

کتاب انکتیل

وندیداد را با مقابلهٔ دو نسخهٔ خطی که ذکرش گذشت در ۱٦ ژوئن همان سال تمام کرد . سپس سخت بیمارشد و مورد حملهٔ وحشیانهٔ یکی از هموطنانش واقع گشت . در نتیجهٔ این دو پیش آمد کاروی پنج‌ماه دچاروقفه شد. دربیستم نوامبر بکمک‌دستورداراب از نو شروع بکار نمود . طی‌این‌مدت انگلیسها مخصوصاً مستراسپنسر(۱)

(۱) Spencer

ومستر ارسکین(۱) باو کمکهای بسیار نمودند و ازحمایت دوستانه دربارهٔ او دریغ نداشتند. در صفحهٔ ۳٤٦ کتاب خود از اسپنسر ستایش بسیار کرده‌است. همینکهٔ ترجمهٔ یسنا و ویسپرد(۲) و وندیداد وبندهش پهلوی و سی روزه و روایات و غیره را بپایان رساند وآتش مقدس را درآتشکده دید ودخمه‌ها را تماشا نمود، دوباره دچار ناخوشی گردید و ازبیم اینکه مبادا حاصل گرانبهای رنجهای فراوان خودرا ازدست بدهد ازنقشه‌های دیگری که برای سفر داشت منصرف شد، منجمله خیال سفر چین‌راهم ازسر بدر کرد وباآنکه انگلستان وفرانسه باهم درجنگ بودند دوباره بانگلیسها ملتجی شد و ازمساعدت آنها برخوردار گشت. درصفحهٔ ٤۳۱ کتاب خود چنین گوید:

«انگلیسهارا اگر ازیك‌جهت بگیریم مردمی‌هستند سخی‌الطبع».

ازسورت(۳) با کشتی عازم بمبئی گردید و در آنجا پس‌ازیك ماه توقف با نسخه های نفیس خطی خود (که عدد آن ۱۸۰ و صورت جزء آن در صفحات ٥٤۱ ـ ٥۲۹ جلد اول کتاب وی مسطور است) با کشتی بریستول(٤) در ۲۸ آوریل ۱۷٦۱ مسیحی حرکت نمود ودر ۱۷ نوامبر همان سال وارد پرتسموث(٥) شد. در آنجا با کمال ناخشنودی و اکراه ناگزیر شد نسخه های خطی را در گمرك بگذارد و خود او را با سایر اسراء فرانسوی به‌ویکهم(٦) گسیل داشتند. چون انکتیل جزءِ اسراءِ جنگ بشمار نمیرفت (وتحت حمایت انگلیسها بود) بزودی اجازه دادند بفرانسه برود و با تمام اشتیاقی که پس از این غیبت طولانی بدیدار وطن مألوف و از همه بالاتر بحفظ اسناد گرانبهای خود داشت که با آنهمه رنج وسختی بچنگ آورده وتمام اوقات دراندیشهٔ آن اسناد بود معذلك تا زمانیکه ازاکسفورد باختصار دیدنی نکرد ونسخه های خطی اوستارا

Surat (۳) Vispered (۲) Mr. Erskine (۱)
Wickham (٦) Portsmouth (٥) Bristol (٤)

که در آنجا مضبوط است با شتاب از نظر نگذراند از انگلستان خارج نشد. در صفحهٔ ٤٥٤ کتاب خود چنین گوید:

«بی‌پرده اعلام داشتم که تااکسفوردرا نبینم ازانگلستان نخواهم رفت زیرا برخلاف حقوق بشر مرا درآن کشور باسارت نگاهداشتند.

آرزوی من این بود کــه نسخه های خطی خود را با نسخه‌های خطی آن دانشگاه نامی مقابله کنم اما علل دیگری مرا تقریباً ناگزیر ساخت از راه انگلستان باروپا باز گردم، ولــی نمی‌توان گفت آرزوی مقابلهٔ نسخ خطی مزید برعلت‌ها نبوده ویا دراین‌تصمیم تأثیر کمی داشته است.» با معرفی نامه‌های خوبی که انکتیل در دست داشت در تاریخ ۱۷ ژانویه ۱۷۶۲ مسیحی وارد اکسفورد شد و پس از دو روز توقف از راه ویکهم(۱) و پرتسموث و لندن به گریوسند(۲) باز گشت. از آنجا در چهاردهم فوریه آهنگ استند(۳) نمود وسرانجام درچهاردهم مارس ۱۷۶۲ بپاریس رسید وروز بعد بالاخره نسخه‌های‌خطی خودرا بکتابخانهٔ سلطنتی تسلیم کرد.

کتاب انکتیل چگونه استقبال شد

انتشار کتاب انکتیل درسال ۱۷۷۱ مسیحی بهیچوجه همهٔ دانشمندان جهان را نسبت بخدمات بزرگ وی بعالم علم فوراً قانع نساخت. بجای کلمات‌حکیمانه‌ای که ازفرزانه‌ای مانندزردشت انتظار داشتند، فرزانه‌ای که حتی در دورهٔ کلاسیک(٤) افکار فلسفی و عمیق وی چنان شهرتی عظیم یافت، محققین و دانشمندان ظاهراً با مخلوطی از افسانه های کودکانه و عبارات خستگی آور و تکرار مکررات ملال انگیز و احکام مضحک و عجیب و غریب روبرو شدند. نومیدی عموم که درحقیقت ازطرف خود

---

(۱) Wickham (۲) Gravesend (۳) Ostend

(٤) **یادداشت مترجم:** در ادوار پیشین روزی رسید که ادبیات و فنون و صنایع یونان و روم مراحل کمال را پیمود و درجهٔ اول را حائز گشت. آن ایام را دورهٔ کلاسیک مینامند.

انکتیل‌هم پیش بینی و پیشگوئی شده‌بود (صفحهٔ۲-۱) بصورتی فوق‌العاده سبعانه در نامهٔ سرویلیم جونز ازفارغ‌التحصیلان جوان اکسفورد (۱) ظاهر گشت. این نامه که بزبان فرانسه و بتقلید ولتر (۲) میباشد در پایان جلد چهارم (صفحهٔ ۶۱۳ - ۵۸۳) کتاب او (طبع لندن ۱۷۹۹) چاپ شده است. تاریخ تحریر نامه سال ۱۷۷۱ و این همان سالی است که کتاب انکتیل ازچاپ خارج شد. در این نامه از یك طرف قدرت کلام و لطف بیان و سبك شیوای نویسنده و از طرف دیگر شدت لحن و مندرجات دور از انصاف و اسف انگیز آن علی‌السّویه جالب توجّه است.

سرویلیم جونز

در کتاب‌انکتیل دوپرون دوچیزطبع زود رنج‌ودیرپسند سرویلیم جونز را بیازرد، یکی‌اطالهٔ کلام و اطناب ممل، دوم فقدان سبك. نکتهٔ دیگری که آتش خشم جونز را برافروخت لحن‌انکتیل است‌که اندکی خودپرستانه بود وباید اقرارنمود همه‌جا درخلال نقل حکایات ودرپاره‌ای افکار وی دربارهٔ مردم انگلیس‌علی‌العموم ودکترهای‌دانشمنداکسفورد علی‌الخصوص مشهود است. این احساسات دیدهٔ خرد جونز را چنان تیره و تار کرد که با توسل بقدح و ذم و تهمت و ناسزا که همیشه با ذوق سلیم سازگار نیست نه‌تنها انکتیل‌را بکلی مغلوب ومقهورساخت بلکه اهمیت عظیم و حتی حقیقت اکتشافات وی‌را مطلقاً منکر شد وحال‌آنکه اگر قصور یا تقصیر انکتیل بسی شدیدتر و خطیرتر از اینها بود بشکرانهٔ آن اکتشافات شاید سزاوار بود چشم پوشی و بخشیده شود. چه خوب گفته است دار مستتر آنجا که مینویسد: « زند - اوستا بسبب خطای معرف آن گزند یافت و زردشت بخاطر انکتیل زیان دید. »

---

(۱) Sir William Jones سن‌او درین موقع تقریباً ۲۰ سال بود و باخذ درجه .B. A (که معادل لیسانس است) نائل آمد و از طرف یونیو رسیتی کالج University College مأمور شد مطالعاتی از محل اوقاف‌کالج بعمل آورد و در سن چهل و هشت سالگی در سنهٔ ۱۷۹۴ میلادی وفات یافت.
(۲) Voltaire

حقیقت‌امر اینکه اظهارات انکتیل دربارهٔ انگلیسها (اگراوضاع و احوال زمان تحریر کتاب را بیاد آوریم که انگلیس و فرانسه باهم در جنگ بودند) در منتهای انصاف و اعتدال است زیرا این‌شخص بچشم خود دیده بود که انگلیس‌ها روزگار فرانسویان را تباه تر ساختند و خود او را نیز با اینکه اززندانیان جنگ نبود باسارت‌نگاهداشتند ؛ بالعکس اظهارات انکتیل ازلحاظ عزت نفس ملت انگلیس رویهمرفته بینهایت لذت بخش ودلپذیر است . گواه این معنی آنکه مستر اسپنسر [۱] را با حرارت فراوان میستاید (صفحهٔ ۳٤٦) ، و برای انگلیسها نسبت بتیره بختان ، هرچند از ملت خصم باشند ، فتوت قائل میشود (صفحهٔ ٤۳۱) و روح میهمان نوازی و احساسات لطیف آنها را تصدیق میکند (صفحهٔ ٤۳۷) و قس علیهذا . وحال آنکه مطایبات و شوخیهای او با یك دو تن از دکترهای اکسفورد در حقیقت بسیار بی‌ضرر بوده و سوءِ نیت یا قصد آزار نداشته است ؛ مثلاً نسبت به دکتر سوینتون [۲] گفته بود : « آن بد ذات کله گنده باآن کلاه سه گوشه‌پردار (یعنی باآن‌نخوت‌ناپلئونی) » ، ودکتر هنت[۳] را از جهت سوءِ تشخیص او درهزلیات ودکتربارتن[٤] را بسبب کبر و تفرعن و رفتار آمرانهٔ وی مورد ریشخند و استهزاء قرار داده بود ، اجمالا در کتاب‌انکتیل هیچ چیزی وجودنداشت که سزاوار استهزاءِ تلخ و سب و تعزیر سبعانهٔ سر ویلیم جونز [۵] باشد ، چه رسد باینکه بکوشد و خدمات بزرگ مؤلف این کتاب را بعلم انکار نماید و چراغی تازه افروخته‌را خاموش کند ، چراغی که‌آنهمه مسائل‌تاریخی و فقه‌اللّغه و الٰهیات تطبیقی را بحکم تقدیر و بخلاف انتظار همه بدین سان روشن ساخته بود . قسمتی از نامهٔ سر ویلیم جونز بعنوان نمونه در اینجا نقل

دفاع از انکتیل

---

(۱) Mr. Spencer (۲) Dr. Swinton
(۳) Dr. Hunt (٤) Dr. Barton (۵) Sir William Jones

میشود و برای نشان دادن لحن آن کافی است :

« آقا ! از اینکه این نامه را شخصی بشما نوشته است که او را نمیشناسید تعجب نکنید . این شخص جوهر واقعی و استعداد حقیقی اشخاص را دوست میدارد و قدر گوهر شما را نیز میداند .

« اجازه بدهید برای اکتشافات سعادت بخش و فرخنده‌ای که کرده‌اید بشما تبریك بگویم . چه بسا عمر عزیز خود را تلف کرده‌اید ؛ دریا های طوفانی را در نوردیده و کوهستانهای پر ببر را پیموده‌اید ؛ خود را از رنگ و رو و طراوت انداخته اید ؛ رنگ رخساری را که با ظرافت و شیرین زبانی و کم روئی میگوئید سرخ و سفید بود از دست داده‌اید ؛ دردها ورنجهای بسیار شدیدتری را تحمل نموده‌اید وهمهٔ اینها فقط بخاطر ادبیات و بسود کسانی بوده است که بخت و اقبال نادرالمثال آنها یاری کرده و بشما شباهت داشته‌اند .

« دو زبان باستانی را که هیچکس در تمام اروپا نمیدانست شما آموختید ؛ میوهٔ زحمات خود را که کتب زردشت نامدار است بفرانسه آوردید و با ترجمهٔ دلپذیری که از این کتابها تهیه نمودید عامهٔ مردم را شیفته و فریفته ساختید و بمنتهای آرزو ها و آمال خود رسیدید : شما اکنون عضو فرهنگستان کتیبه های تاریخی هستید .

« ما انجمن نام‌آور ادبا ودانشمندان وهنرمندان را چنانکه باید و شاید احترام می‌کنیم لکن بنظر ما شما شایستگی عنوان ممتازتری را دارید . . . شما از کادموس(۱) مهمتر و جهانگردی بزرگترید و مانند وی الفباهای نوین و خدایان جدیدی آورده‌اید . . . سخن درست بگویم شمارا دست‌کم میبایست موبدموبدان ودستوردستوران‌قوم‌گبرمیکردند. بطریق اولی در این مقام جدید خود فرصتی بدست میآوردید و آتش بیشتری در نوشته های خود میافروختید .

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** کادموس Cadmus کاشف شهرطیب Thebes وکسی است که الفبای فینیقی را بیونان آورد .

« جهانگرد، دانشمند، عتیقه شناس، قهرمان، ناسزا نویس، آیا چه عناوینی وجود دارد که شما استحقاق آنرا نداشته باشید ؟....

« اما اجازه بدهید نظر ارباب قلم را در بارهٔ سفر های شما و سه کتاب قطور شما وعلم شما که با چنین‌مقدار قلیلی کفّ نفس و خویشتن داری از آن دم زده اید و بدان بالیده‌ونازیده ایدجداً برای شما بگویم ..... دانش‌را بایددوست‌داشت‌ولی‌همه چیزارزش رنج دانستن‌را ندارد.

« سقراط روزی بساط جواهر فروشی را دید و چنین گفت : چه بسیار چیزهائی است که من‌بدان احتیاجی ندارم ؛ همینطور در بارهٔ آثار دانشمندان میتوان بآواز بلند گفت چه بسامعلومـات که آموختن‌آن حاصلی ندارد.

« اگر شما هم اینطور فکر میکردید باستقبال مرگ نمیرفتید ومرگ را حقیر نمی‌شمردیدکه علوم بی‌ثمری را برای ما تحصیل‌نمائید.

« اما اگر این دلائل بکلی خطا نباشد نتیجه این میشود که‌هدف شما نه زیبا و نه مهم بوده است و دانشمندان اروپـا بهیچوجه احتیاجی به زند و اوستای شما نداشتند و ترجمهٔ شما صرفاً بزیان شما تمـام شده است . هیجده سال وقت گرانبهای خود را در این راه تلف کردید... چه حقیر است آن شرافت و افتخاری که آنچه را هیچکس نداند شما بدانید وبخواهید بدیگران بیاموزید ! .... همه حتی معتقدند که شما بیش از کلیهٔ دانشمندان اروپا کلمات زند را که کلماتی ثقیل و دشوار ویکنواخت وخسته کننده وخشن ونادرست است بذهن خود سپرده اید. آیا شما نمیدانید که زبان هیچگونه ارزش ذاتی ندارد ؟.... وانگهی آیا شما کاملاً اطمینان‌دارید که بزبانهای ایران باستان تسلّط یافته‌اید؟ ... بدتان نیاید و هرچه میخواهید تصور کنید هرگز کسی لهجه های قدیم ایران را مادام کـه فقط در کتابهای موهوم زردشت بـاید جستجو

نمود نخواهد دانست‌واین کتابهائی که بوهم‌وتصوّر باطل کتابهای‌زردشت انگاشته اند پراز مکررات بیفایده است .

« لکن خواهید پرسید : آیا بمن گمان بد برده‌اند که خواسته‌ام مردم را فریب دهم ؟ ، خیر آقا ، کسی چنین سخنی نمیگوید . شما خودتان را گول زده اید . . . .

« تا اینجا ، آقا ما از شما شکایتی دیگر نداریم جز اینکه بامید واهی ما را سر گرم و خواب کردید و زحمت و درد سر برای ما فراهم نمودیدو این البته بنفسه جرم نیست . کسانیکه ازین ابخرهٔ خواب آور بیم دارند کارشان آسان است ، کتابی را که کسالت‌آوراست یا نمیخوانند یا فراموش میکنند . علاج این امر طبیعی واحتیاط هم نیکو است .

« در بارهٔ سبك سنگین و ثقیل و بد و نازیبای شما که اکثر پرتکلف و ندرة منطبق با موضوع است و هیچگاه پسندیده و مطبوع نیست سخنی گفته نخواهد شد . . . . . در خصوص ختام گفتار شما سخنهای بیشتری داریم . . . . آیا زردشت شما برای اشخاص ناسپاس چه کیفری قائل است ؟ چه مقدار از ادرار گاو نر را این اشخاص باید بلع کنند ؟ آقای‌محترم ، بشما توصیه میشودجرعه‌ای ازاین‌مایع‌مقدس ومطهر راکه مایهٔ صفای نفس است نوش‌جان فرمائید . . . .

« آقا ، مابشناسائی‌دکترهنت(۱) مفتخریم‌وبمقام شامخ‌وی‌مباهات میکنیم و وجود او را گرامی ومحترم میشماریم . اوهیچکس را فریب نمیدهد . او هرگز بما نگفته است ، بشما هم نمی تواند گفته باشد ، که زبانهای قدیم ایران را میفهمد . او هم مثل ما یقین حاصل کرده است که هیچکس آن زبانها را نمیداند وهرگز نخواهد دانست مگراینکه تمام تواریخ و منظومات و کتب مذهبی که بدست عمر خلیفهٔ مسلمین وسران سپاه وامراءِوی با آنهمه ولع و کین نابود گشت باز یافته شود ؛

---

(۱) Dr. Hunt

لذا جهانگردیهائی که عارض گلگون و چهرهٔ تابانی را زرد و پژمرده کند سودی ندارد. دکتر هنت(۱) از اینکه این السنه را نمیداند در حقیقت افسوس نمیخورد و چون نادر اتفاق افتد کسی بدین‌پایه بفارسی جدید، یعنی بزبان سخنورانی‌مانند سعدی و کاشفی ونظامی معرفت یابد، این معرفت جبران آن منقصت را میکـند. در دواوین سخن سرایان مزبور نه ازبرسم(۲) ولنگم اثری و نه ازمراسم مضحك ومسخره و افکار

---

(۱) Dr. Hunt

(۲) **یادداشت مترجم**: بنا برتحقیقات آقای ابراهیم پور داود استاد دانشگاه تهران (رجوع شود به ادبیات مزدیسنا - یشتها - جلد اول - قسمتی از کتاب مقدس اوستا - صفحهٔ ۵۶۰ - ۵۵۶) « این کلمه دراوستا برسمن آمده واز کلمهٔ برز که بمعنای بالیدن ونمو کردن است مشتق شده است و در سانسکریت بره Barh میباشد وآن عبارت ازشاخه‌های بریدهٔ درختی که هریك ازآنها را درفارسی تای ودر پهلوی تاك گویند. در اوستا معین نگردیده که این شاخه ها ازچه درختی باید باشد . . . ولی درکتب متأخرین قید شده که برسم باید ازدرخت انارچیده شود. این شاخه‌ها یا تای‌ها باشست وشو وآداب و ادعیهٔ مخصوص باکارد مخصوص که آن را برسم چین گویند بریده میشود. مدتهاست که بجای برسمهای نباتی برسمهای فلزی که از برنج یانقره ساخته می‌شود بکار میبرند . . . . مقصود از برسم‌گرفتن ومدتی دعا بران خواندن همان ازبرای نعمت نباتات که مایهٔ تغذیهٔ انسان و ستوران و زینت طبیعت است سپاس بجای آوردن است. برسم را که گفتیم از شاخه‌های تر درختی است، نمونـهٔ کلیهٔ رستنی‌ها قرار داده بآن درود می فرستند و شکر نعمت ایزدی ادا میکنند . . . گذشته ازاوستا بواسطهٔ خبری که ازاسترابون رسیده میدانیم کـه رسم برسم‌گرفتن نزد ایرانیان بسیار قدیم است. جغرافی‌دان مذکور راجع بیك آتشکده درکاتیاتوکا (درآسیای صغیر) می‌نویسد در آنجا آتشی که هرگز خاموش نمیشود نگاهداری می کنند وهر روز در آتشکده تقریباً یکساعت درمقابل‌آتش سرود می‌خوانندویك بسته چوب دردست می گیرند وپرده‌ای تا به‌پائین چانه آویخته که لبهای آنانرا میپوشاند. مقصود ازبستهٔ چوب وپرده همان برسم وپنام است.

« گفتیم که برسم گرفتن پیش از غذا در عهـد ساسانیان رسم بوده است.

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۸۲)

موهوم دیگر خبری است بلکه اندیشه های نیش دار و کنایات بسیاری در ذمّ ناسپاسی و حق ناشناسی و کذب وسالوس در آنجا دیده میشود ...

« مانند کسی که فتح نمایانی کرده است شما بخود می نازید و غرّه شده اید که دکتر هاید(۱) زبانهای قدیم ایران را نمیدانست اما خود شما چیز تازه ای نمیگوئید ... دکترهاید را سرزنش میکنید که نمیدانسته است پنج گاه بمعنای پنج قسمت روز است یاچرا لفظ tou را بجای ton استعمال نموده است یا چرا توجّه نداشته است که اهریمن مخفف لفظ خوش آهنگ انگرمنیوش(۲) میباشد زیرا انگر به اهر ومنیوش به من تبدیل یافته و اهریمن شده است . بدین منوال میتوان گفت لفظ دیابل diable هم که در لغت فرانسه بمعنای شیطان است در اصل همان انگر منیوش بوده است که انگر بدل به دی di و منیوش بدل به آبل able شده است . »

از اینجا به بعد سرویلیم جونز ترجمهٔ انکتیل را موضوع تفریح قرار میدهد . باید گفت حتی اگر ترجمهٔ بهتری هم تهیه شده بود تمسخر کردن آن کار دشواری نبود زیرا کتاب اوستا حاوی بسیاری مطالب

بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۸۱

مکرراً در شاهنامه باین رسم برمیخوریم . از آن جمله است در ضیافت نیاطوس سفیر روم نزد خسرو پرویز وقتی که بندوی یکی از گماشتگان پادشاه پیش از غذا بابرسم داخل شده وشاه بذکر باج (باژ) مشغول شد سفیر مذکور برآشفته ازسر خوان برخاست :

« بیامد نیاطوس ❀ با رومیان — نشستند با فیلسوفان به خوان

چو خسرو فرود آمداز تخت بار — ابا جامهٔ روم گوهر نگار

خرامیدخندان وبرخوان نشست — بشد تیز بندوی و برسم بدست

جهاندار بگرفت باژ مهان — بزمزم همی رای زد درنهان

نیاطوس کان دید انداخت نان — زآشفتگی بازپس شد زخوان

همی گفت باژ و چلیپا بهم — زقیصر بود بر مسیحا ستم . »

❀ این اسم باید Theodosius = Taïadus باشد .

Enghri meniosh (۲)   Dr. Hyde (۱)

است که مضحك و بی‌تناسب و عجیب و غریب و کودکانه بنظر میآید. و این معنی تاحدی در بارهٔ هرملّتی صادق‌است که بخواهد درایام صباوت و آغازمراحل رشد خود اثری بوجودآورد. سرویلیم جونز دلائل خود را بدین طریق خلاصه میکند:

« از دو حال خارج نیست یا زردشت فهم و شعور وحس مشترك نداشته است یا کتابی که شما باو اسناد میدهید نوشتهٔ او نیست. اگر فاقدشعور بوده است باید اورا هم یکی‌ازافراد عادی ازتودهٔ مردم دانست و جای او درظلمت فراموشی وطاق نسیان است. اگر زردشت این کتاب را ننوشته است انتشار کتاب بنام وی کمال بیشرمی است وشما با اظهار این مطالب احمقانه یا نسبت بذوق و سلیقهٔ جامعه اهانت روا داشته اید یا خواسته‌اید با جا زدن این اکاذیب و اباطیل جامعه را فریب بدهید وبهر صورت شما مستوجب نفرت جامعه میباشید. »

نامهٔ سر ویلیم جونز گرچه لطمه‌ای به‌پیروزی انکتیل دوپرون واردساخت‌وازآن مهمتروخطیرتر آنکه دیدهٔبصیرت عده‌ای ازدانشمندان و ادبا را نسبت باهمیت واقعی اکتشافات وی کور نمود، لکن اکنون فقط آن‌نامه از لحاظ تاریخ مورد توجّه است.

انتقام روزگار

مرورزمان درست بودن نظرانکتیل را بحد کمال ثابت نموده‌است بنحوی که هیچ قاضی صلاحیت داری اکنون منکر شایستگی کتاب وی نیست ودست منتقم روزگار انتقام انکتیل‌را از سرویلیم‌جونزگرفته است. کسی‌که تاب‌وتوان تحمل اوستا را نداشت مقدر چنین بود که در برابر دساتیر بزانو درآید. کسی که پشه را نمیتوانست فرو دهد شتر را بلعید.

مادر دهر هرگز کتابی مزور و مجعول بوقاحت دساتیر نیاورده است. سرویلیم جونز اصل این کتاب چرند را در واقع ندیده‌بود، زیرا نسخهٔ خطی منحصر بفرد آن را ملاکاوس درحدود سال ۱۷۷۳ میلادی

از ایران بهندوستان برد و پسر س ملافیروز در سال ۱۸۱۸ منتشر ساخت(۱).
سر ویلیم جونز در نتیجهٔ مطالعهٔ کتاب جدید و عجیبی موسوم به دبستان مذاهب بمندرجات این کتاب راه یافت و بدون چون و چرا این حق در بارهٔ وی محرز است که او نخستین کسی است که در اروپا توجّه علما را به کتاب دبستان مذاهب جلب نمود.

رسالهٔ دبستان مذاهب تقریباً در اواسط قرن هفدهم میلادی در

---

(۱) عنوان کامل کتاب چنین است : دساتیر یا نوشته های مقدس پیامبران ایران باستان ؛ زبان اصلی آن ؛ ترجمهٔ فرس قدیم و تفسیر ساسان پنجم ؛ باهتمام ملافیروز بن کاوس که فرهنگ مفصلی از لغات مهجور وفنی فارسی را بدان ضمیمه نموده است وترجمهٔ انگلیسی دساتیر وتفسیر آن‌نیز بدان افزوده شده است دردوجلد (بمبئی ۱۸۱۸) . شرح نسخهٔ خطی در صفحهٔ ۷ دیباچهٔ جلد دوم مندرج است.
کتاب دساتیررا دوساسی de Sacy در مجلهٔ Journal des Savants (صفحات ۳۱ - ۱٦ و ۷۰ - ٦۷) شمارهٔ ژانویه - فوریه ۱۸۲۱ مورد بررسی قرار داده است وسخافت دعاوی واهی و بیهودهٔ نویسندهٔ آنرا فاش نموده است . بشماره‌های ٦ و ۱۲ و ۱۳ و ۱۸ و ۲۰ مجلد اول سالنامهٔ Heidelberger Jahrbucher der Litteratur, by H. E. G. Paulus مورخ ۱۸۲۳ رجوع شود . و نیز مقالهٔ ارسکین Erskine درمجلد دوم گزارش چاپ شدهٔ انجمن ادبی بمبئی ملاحظه شود . فرضیه‌ای که در بارهٔ اصل و منشأ دساتیر ذکر شده وبا قرب احتمال صحیح است فرضیه‌ایست که استانیسلاس گویار Stanislas Guyard درصفحهٔ ٦۲ - ٦۱ مقالهٔ قابل ستایش خود درمجلهٔ آسیائی بتاریخ ۱۸۷۷ که جداگانه نیزچاپ شده است تحت عنوان یك معلم بزرگ حشاشین یاحشیشیون در زمان صلاح‌الدین اقامه نموده است وخلاصهٔ آن این‌است که دساتیر اثر فرقهٔ اسمعیلیه است واز اصول ومبادی آن مسلك حکایت می کنند.

یادداشت مترجم : آقای دکتر یارشاطر مینویسند :
« دساتیرساختهٔ آذر کیوان نامی است که‌درزمان اکبرشاه‌هندی(۱۰۱٤-۹٦۳) میزیسته است . در این باب رجوع شود بـه « فرهنگ ایران باستان » تـألیف آقای پور داود (جلد اول ۱۳۲٦) و «هرمزدنامه» ازهمان مؤلف ، (مقالهٔدساتیر) . عقاید گویارد دراین باب منسوخ است » .

هندوستان تألیف گردید(۱) سرویلیم جونز در تقریظ و ثنای این کتاب مبالغه نموده و در سال ۱۷۸۹(۲) چنین گفته است .

«برای این اکتشاف فرخنده در وهلهٔ نخست مدیون میرمحمدحسین یکی‌ازهوشمندترین افراد مسلمین میباشم ؛ این‌اکتشاف ابرهای‌متراکم را پراکنده ساخت و برتاریخ قدیــم ایران و نژاد بشر نورافشانی کرد . مدتی بود که از این حیث نومیدبودم و این روشنائی از هیچ محل دیگری نمیتوانست بتابد .

زودباوری و بدبینی بیجای سرویلیم جونز

این رسالهٔ نادرالوجود و جالب‌توجه که دبستان‌نام دارد از دوازده مذهب مختلف بحث میکنند ومؤلف‌آن سیّاح مسلمانی است از اهالی کشمیر موسوم به محسن وملقب به‌فانی . فصل‌اول کتاب کــه آغاز مطلب است فصلی است بی‌اندازه عجیب در بارهٔ آئین هوشنـگ که مدتی‌مدید قبل‌از آئین زردشت وجود داشته است وتا زمان مؤلف کتاب بسیاری از دانشمندان ایران محرمانه بآن کیش ایمان میورزیدند و چندتن از اعاظم هواخواهان آئین هوشنـگ که دربسیاری ازنکات با گبرها اختلاف داشتند و دستـگاه حاکمهٔ کشورآنها را مورد تعقیب قرار داده بود بهندوستان هجرت اختیار کردند و در هندوستان چندجلد کتاب که اکنون بی‌اندازه کمیاب است تألیف نمودند .

---

(۱) رجوع شود به صفحات ۱۴۲ - ۱۴۱ فهرست نسخه‌هـای خطی فارسی درموزهٔ بریتانیا گردآوردهٔ ریو Rieu . متن این کتاب چندین دفعه درمشرق چاپ شده است‌وترجمهٔ انگلیسی آن درپاریس‌بسال ۱۸۴۳ ازطرف شی Shea وترویر Troyer ازمحل وجوه ترجمهٔ کتب شرقی منتشر شده است .

(۲) رجوع شود بخطابهٔ اودربارهٔ ایران که درجلسهٔ انجمن‌آسیائی‌درکلکته‌ بتاریخ ۱۹ فوریه ۱۷۸۹ ایراد نموده است .

Sixth Anniversary Discourse on the Persians (Works, vol. i, pp. 73-94) .

عقیدهٔ مبالغه آمیز سرویلیم جونز دربارهٔ ارزش دساتیر و دبستان

محسن این کتابها را مطالعه نمود و با نویسندگان آن کتابها یا با بسیاری از آنها طرح دوستی والفت نزدیك ریخت و از صحبت آنها دریافت که ادواری چند پیش از نیل کیومرس یا کیومرث باریکهٔ پادشاهی سلطنتی نیرومند درایران مستقر بوده است وبدلیلی که بزودی ذکر خواهد شد آن سلسله را سلسلهٔ مهابادیان میخوانده اند و بسیاری از شاهزادگان این سلسله که فقط از هفت یا هشت تن از آنها در این کتاب نام برده شده است ازجمله مهبول یامهابلی شاهنشاهی ایران را باوج عظمت و حشمت خود رساندند . اگر بتوانیم این مدرك را که بنظر من خالی ازخدشه وغیرقابل اعتراض است معتبر وقابل اعتماد بدانیم ، سلطنت ایران قدیمترین سلطنت جهان است ولی چیزی که محل تردید است اینکه نخستین پادشاهان ایران از کدام نژاد بوده اند ، نژاد هند ویا عرب یا تاتار و یااینکه از نژاد چهارمی برخاسته‌اند که از سه نژاد دیگر متمایز بوده است ؛ واین مسائلی است که تصور میکنم بتوانیم پس از مطالعهٔ دقیق در زبان وادبیات ومذهب وفلسفه و احیاناً صنایع وعلوم ایرانیان قدیم بغایت دقت پاسخ بدهیم .

« درخصوص مطالب تازه ومهمی که اکنون دربارهٔالسنه وخطوط قدیمهٔ ایران بیان‌خواهم کرد بایستی دربسیاری‌موارد که اثبات موضوع در این موقع غیرممکن است بمن اعتماد کنید زیرا اگربنا شود فهرستی خشك ازالفاظ وکلمات منفصل بجای یك بحث تحقیقی عرضه بدارم لایق بذل توجهی از طرف شما نخواهم بود ، لکن‌مطمئنم بگواهی‌من گمان

تصورات سرویلیم جونز دربارهٔ تاریخ ایران باستان

بد نخواهید برد زیرا روشی اتّخاذ نکرده‌ام که بخواهم ازآن روش دفاع کنم واجازه نداده‌ام وهمیات وتخیّلات مرا از شاهراه عقل منحرف سازد و مرا همیشه رسم و عادت چنین بوده‌است که عقایدم متکی بمدرك و برهان باشد و یگانه مبنای محکم و متقن علوم عرفی

برهان است چنانکه شالودهٔ استوار علوم طبیعی تجربه است ؛ از طرف دیگر مسائلی را که میخواهم مورد بحث قرار دهم بتدقیق وتأمل مطالعه کرده‌ام و اگر بشما اطمینان بدهم که بضرس قاطع هیچ بیانی نخواهم کرد که نتوانم بنحو کافی ووافی از عهدهٔ ثبوت آن برآیم تصور نخواهید کرد پا از گلیم خود بیرون نهاده و از حدود خویش خارج شده‌ام . »

از شرح فوق که از سرویلیم جونز نقل کردیم چنین برمیآید که بیانات اوچه درمقام نفی چه درمقام اثبات قطعی وبتی است واکثر اوقات روش او از هر دو جهت بهمان‌اندازه مایهٔ تأسف است . با اطمینان‌خاطر

اشتباهات سر ویلیم جونز

و « بدون بیم مخالفت » کوروش را با کیخسرو (کاوا هوسروا(۱) یاهوسروان‌دراوستا(۲)) تطبیق میکندوحال آنکه کیخسرو از شهریارانی است که در شاهنامه آمده و بکلی جنبهٔ افسانه‌ای دارد .کامبیز را که (درکتیبه‌های پارسی‌باستانی کامبوجیا ضبط شده است) ازمادهٔ لفظفارسی‌جدید « کام‌بخش »میداند . گزرسس را (که در کتیبه هـا خشایارشا آمده است) شیرویه میخواند (و این تتبع را بعد از آن میکندکه در تحقیقات انکتیل بدیدهٔ حقارت و استخفاف نگریسته و لفظ اهریمن را که انکتیل صحیحاً مشتق از انگره مینیوش(۳) دانسته است با طعن وتمسخر مردود میشناسد !) .

سرویلیم جونز « بدلائل متقن وجود کتب غیر مجعول را بزبان زند وپهلوی‌تردید میکند » واستناد اوبقول« مؤلف مطلع دبستان‌است که کتاب زراتشت را جداً مفقودالاثرمیداند و معتقد است که بجای‌آن کتاب جدیدالتألیفی گذاشته‌اند» . سرویلیم‌جونزمیگوید : «قدیمترین زبانهای قابل اکتشاف‌ایران زبان کلدانی‌وسانسکریت بوده‌است وبعداز آنکه این زبانها موقوف شد ودیگرزبان وطنی ایران بشمار نرفت‌زبان

---

(۱) Kawa Husrawa

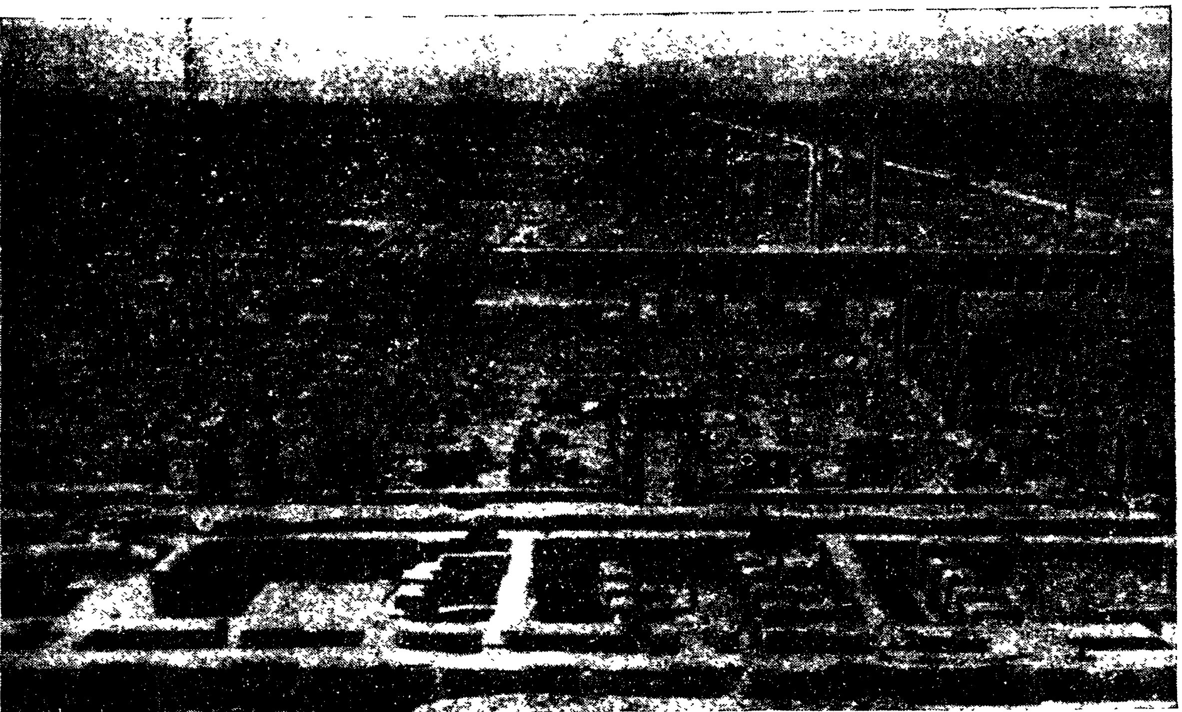
(۲) Husrawanh

(۳) Anra Mainyush

پهلوی وزند اززبان کلدانی وسانسکریت به ترتیب استخراج وسرچشمه گرفت وزبان پارسی هم یااززند یابلافاصله ازلهجهٔ برهمن ها گرفته شد.»
سرویلیم جونز باایرانیان همعقیده است که پرسپولیس را جمشید بنا کرده است (جمشید بیمای اوستاویمای اساطیر هندواست یااینکه شخصیتی است مبهم یا وهمی و غیر واقعی که در افسانه های هند و ایران هر دو مشترکاً دیده میشود) . سرویلیم جونز با ایرانیها همعقیده است که کتیبه های هخامنشی تخت جمشید « اگر واقعاً حروف هجا باشد باحتمال قوی صرفاً رمزی است که مفتاح آن شاید تنها در دست روحانیان باشد . » سرویلیم جونز بالاخره کتاب چرنددساتیررا بعنوان « کتاب مقدّس قبول میکندومعتقد میشود که بزبان آسمانی نوشته شده است » (وحال آنکه درحقیقت زبان دساتیر اساساً زبان نیست ؛ عباراتی است بیربط وبیمعنی وپرت که بزحمت باسلوب فارسی معمولی « تفسیر » وبتقلید عبیدانهٔ آن اسلوب نوشته شده است) . دساتیر را سند باستانی و تاریخی میخواند و در درجهٔ اول اهمیت تلقی میکند وتصورمینماید که بحکم سرنوشت روشنائی تازه ای ازصحائف دساتیر بتاریخ قدیمترین ادوار زندگی ملت آریائی باید بتابد وثابت شود که « کیش برهمن ها قبل از رسیدن کیومرث به تخت سلطنت درایران رونقی بسزا داشته است وکیومرث را پارسها احتراماً نخستین فرد بشر میدانند و حال آنکه عقیده دارند قبل از سلطنت وی طوفانی دنیارافرا گرفته بوده است . » حقاً انتقام انکتیل بنحو کامل گرفته شد و اینکه میگویند بد بینی بیجا اکثر با زود باوری بیجا توأم است نمونهٔ بارز و مصداق متمایز آن داستان سرویلیم جونز وانکتیل میباشد .

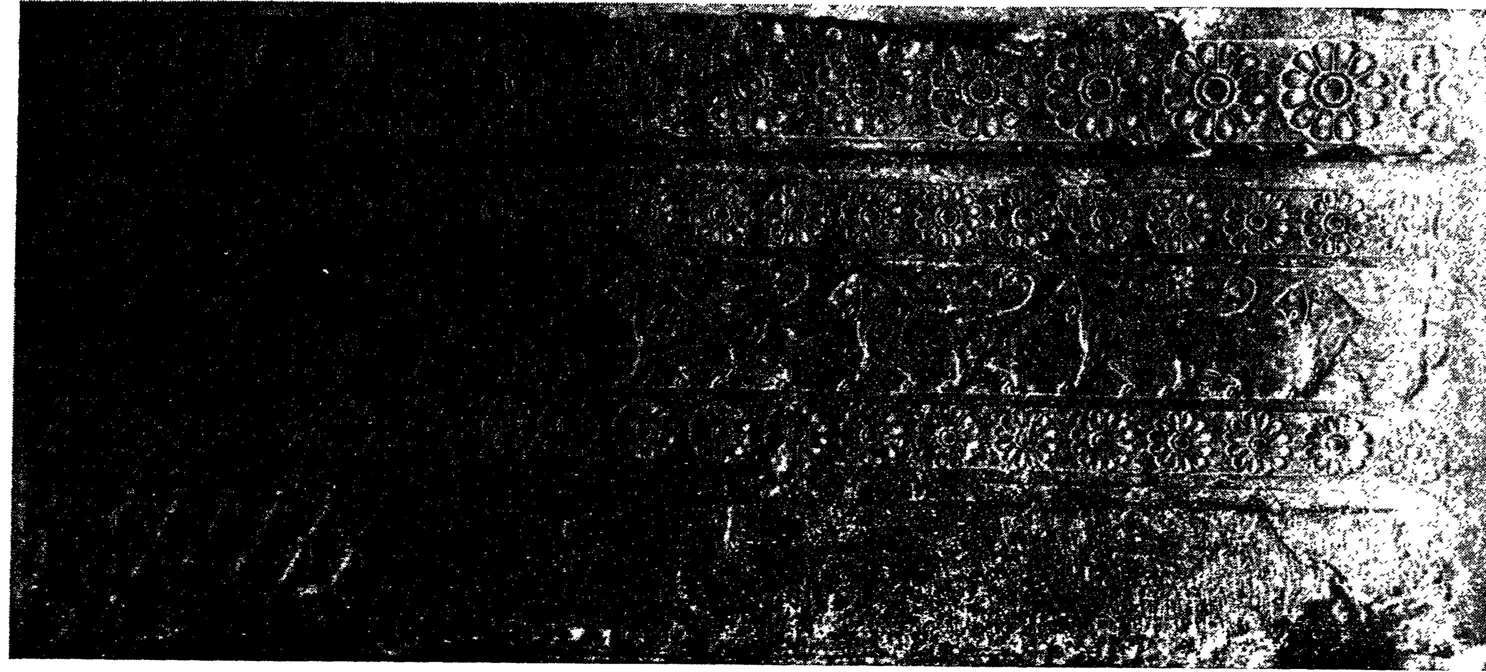
نفوذ کلام سرویلیم جونز

لکن هرقدر سرویلیم جونز درمسائل مربوط بتاریخ قدیم والسنهٔ قدیم ایران دوچاراشتباهات بزرگ شده باشد مرتبهٔ وی درخدمات دولتی بقدری بلند ونظراوباندازه ای وسیع وفکراوبحدی آزاد و مقام ادبی و علمی او چنان شامخ بود که ناچار عقاید اوبخصوص درمملکت خودش وزنی عظیم داشت . بالنتیجه

منظری از تخت جمشید (عکس از آقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)

(برابر صفحهٔ ۸۸)

نقش برجستهٔ بالای اورنگ شاهنشاهی هخامنشی (از نقوش تخت جمشید) (عکس از آقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)

(برابر صفحهٔ ۸۹)

شك وريب وی دراصل وحقیقت اوستا در انگلستان از طرف سر جان شاردن (۱) و ریچاردسون (۲) (مؤلف شهیر قاموس فارسی) و در آلمان بوسیلهٔ ماینرس (۳) و تیکسن (٤) انعکاس یافت . داشمند اخیرالذکر بعد از قویترین طرفداران انکتیل شد . این روش را از بدایت امر دانشمند آلمانی دیگری نیز بنام کلویکر (٥) اتخاذ نمود . این شخص کتاب انکتیل را بزبان آلمانی ترجمه کرد و ملحقاتی چندبدان افزود . در انگلستان عقیدهٔ سرویلیم جونز درآن هنگام بر همه غالب آمد و ترجمهٔ انکتیل را کاذب و مجعول دانستند و قابل توجه ندیدند و بکناری انداختند وحال آنکه در فرانسه از وهلهٔ نخست مورد قبول عامّه واقع شد (٦) و اکنون همه جا مقبول خاطر ارباب نظر است . اگر بخواهیم قدم بقدم تفصیل این مطلب را بنویسیم که چگونه کتاب انکتیل مطبوع طبع عموم واقع گردید از حوصلهٔ این کتاب خارج است . فقط میتوانیم چند نکته ایرا که مهمتر است مطمح نظر قرار دهیم . کسانی که بخواهند تفصیل این اجمال را بدانند به مقالات اعلی ونفیس هاوگ و دارمستتر که درپاورقی این صفحه ذکر شده است و همچنین بمقالهٔ گلدنر (۷) تحت عنوان ادبیات اوستا در مجلّد دوم (صفحات ۵۳ ـ ۱ مخصوصاً صفحهٔ ٤٠ از داستان تحقیقات دربارهٔ اوستا) (۸) در اساس فقه اللغه ایران (چاپ اشتراسبورگ سال ۱۸۹٦ میلادی) (۹) رجوع نمایند .

Meiners (۳) Richardson (۲) Sir John Chardin (۱)
Kleuker (٥) Tychsen (٤)

(٦) رجوع شود به مقالات هاوگ Haug چاپ سوم وست West دربارهٔ پارسیان صفحات ۱٦ تا ۵۳ Haug's Essays on the Parsis ومقدمهٔ دارمستتر بر ترجمهٔ اوستا درجلد چهارم کتابهای مقدس شرق ـ مکس مولر ـ صفحهٔ ۱۳ تا ۲۵ .
Max Muller's Sacred Books of the East (Oxford, 1880)
دراین قسمت ازمطالب خود دین بزرگی ازاین دومؤلف بگردن دارم .

Geldner, Awestalitteratur (۷)
Geschichte der Awestaforschung (۸)
Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie (۹)
(Strassburg, 1896)

نخستین قدمی که برای تأیید ومدافعهٔ انکتیل برداشته‌شدازطرف هموطن شهیر وی سیلوستر دوساسی (۱) بود که در سال ۱۷۹۳ مسیحی در نامهٔ دانشمندان(۲) پنج مقالهٔ معروف خود را در موضوع خاطرات وی دربارهٔ آثار عتیق گوناگون ایران(۳) منتشر ساخت . این

خاطرات دوساسی دربارهٔ آثار عتیق ایران (۱۷۹۳ مسیحی)

مقالات بیشترمربوط است به‌کتیبه‌های پادشاهان ساسانی که بزبان پهلوی نوشته شده است و برای کشف این رمز وقرائت آنها قطع‌نظر ازترجمه‌های یونانی که همراه بعضی ازآنهاست اتکاءِ وی‌بیشتربه فرهنگ لغات‌پهلوی بود که انکتیل در جلد سوم از صفحهٔ ٤۳۲ تا صفحهٔ ۵۲٦ ترتیب داده است . چه خوب گفته است دارمستتر آنجا که مینویسد«خودکتاب انکتیل بدین‌طریق درست بودن‌نظروی‌را ثابت نمود یعنی کمکی که همین فرهنگ پهلوی به پیشرفت اکتشافات کرد بهتر از انباشتن ادلّه و براهین بود . زیرا تاریخ قدیمترین نسخهٔ موجودهٔ اوستاقرن چهاردهم میلادی است وحال‌آنکه کتیبه‌های ساسانی مربوط به‌قرن سوم میلادی است وبنابراین نمیتوان حتی لحظه‌ای کتیبه های مزبور را بعنوان اینکه مجعول است کنار گذاشت .

فرهنگ انکتیل اگر مفتاحی برای کتیبه های ساسانی شده است ازآنرواست که آنچه‌را انکتیل از زبان پهلوی نزد دستوران بیاموخت چنانچه ظاهر وهویداست زبان حقیقی دورهٔ ساسانیان بوده‌است . دراین مسئله نزاعی‌نیست‌وحقیقت امرهرچه‌میخواهد باشدکلمات سامی ازقبیل «ملکا»بمعنای پادشاه و«شنة» بمعنای‌سال و«اب»بمعنای پدر«وشمسا» بمعنای خورشیدو«لا» بمعنای نه‌دراین کتیبه‌ها موجود است . سرویلیم

---

(۱) Sylvestre de Sacy (۲) Journal des Savants

(۳) Mémoires sur diverses Antiquités de la Perse

جونز آن کلمات را عربی[۱] (و بعد کلدانی) [۲] تشخیص داده است و وجود آنرا در کتیبه ها دلیل بر این میداند که داستان قدیمی بودن زبان این کتیبه ها جز وهم و خیال چیز دیگری نیست وانکتیل مردی زود باور و معلّم پارسی وی نیزریاکار وحیله گر بوده است . تیکسن[۳] در این باره قویاً پا فشاری میکند .

میگوید : « این مسئله دلالت دارد براینکه در زمان سلطنت ساسانیان زبان پهلوی مورد استفاده بوده است زیرا این کتیبه‌ها ازطرف ساسانیان صادر شد ، همانقسمی که آئین‌زردشت‌را هم آنها احیاءنمودند، بلکه میتوان گفت سر سلسلهٔ ساسانیان اردشیر بابکان آنرا احیاء کرد . اکنون میتوان توجه نمود چرا کتب زند بزبان پهلوی ترجمه شده است . در اینجا همه چیز مؤید این معنی است و بصوت بلند از قدیمی بودن و اصالت آن حکایت میکند . »[٤]

کتیبه های پهلوی که بدین طریق از طرف دوساسی[٥] خوانده شد از زمان سموئل فلاور[٦] در اروپا معروف بود . سموئل فلاورضمن گزارشهای فلسفی بتاریخ ژوئن ۱۶۹۳ میلادی (صفحات-۷۷۷ - ۷۷٥) رونوشت آنرا که درسال ۱۶۶۷ میلادی‌استنساخ نموده‌بود منتشرساخت رونوشتهای دیگری نیز درکتب شاردن[۷] (۱۷۱۱میلادی) ونیبور[۸]

---

(۱) نامه بعنوان آقای آ . . . پ . . . صفحهٔ ٦۱۰ : « وقتی می‌بینیم الفاظ تحریف شدهٔ عربی بجای کلمات زند و پهلوی وانمود شده است بجرأت میگوئیم که این شخص کذاب و لافزن (اشاره بجناب دکتر داراب) شما را فریب داده است و شما نیز سعی کرده‌اید خوانندگان خود را بفریبید . »

(۲) Sir William Jones's Works vol. i, p. 81

(۳) Tychsen

(٤) دارمستتر درمقدمه‌ای که برای ترجمهٔ وندیداد نوشته است این مطلب را نقل کرده است (صفحات۱۹و۲۰) (رجوع شود به پاورقی شمارهٔ ٦ صفحهٔ۸۹) .

(٥) de Sacy (٦) Samuel Flower (۷) Chardin

(۸) Nebuhr

(۱۷۷۸ میلادی) وجهانگردان دیگر بتاریخ مؤخر چاپ شده‌است.(۱)

کتیبه های پهلوی

لکن اگر چه هاید(۲) رونوشت کتیبه ها را در کتاب خود دوباره نقل کرد دوساسی(۳) نخستین کسی‌است که بشرح و تفسیر آن همّت گماشت و تاحدی توفیق یافت .

سن بارتلمی

پنج سال پس ازانتشار خاطرات دوساسی (سال ۱۷۹۸ میلادی) پل دوسن بارتلمی(٤) عضو فرقهٔ راهبین دیر کرمل(٥) رسالهٔ خود را درشهر رم دربارهٔقدیمی بودن وقرابت زبانهای سانسکریت و آلمانی منتشر ساخت وازقدیم بودن اوستا دفاع نمود و حتی ظنّ خود را براینکه زبان اوستا با سانسکریت نسبت و مشابهت و اصل مشترکی داشته باشد ابراز داشت .(٦)

نخستین گام مهمی که سپس در راه معارف پارسی و ایرانشناسی

---

(۱) رجوع شود به‌شرحی که وست West دربارهٔ کتیبه های ساسانی درمقالهٔ خود راجع بادبیات پهلوی در جلد دوم کتاب اساس فقه‌اللغه ایران ، صفحات ٧٦ تا ٧٩ نوشته است :

Geiger und Kuhn, Grundriss d. Iranischen Philologie, vol. ii, pp. 76-79

و نیز رسالهٔ هاوگ در خصوص پهلوی (چاپ بمبئی و لندن ، سال ۱۸۷۰ میلادی ، دیده شود :

Haug, Essay on Pahlawi (Bombay and London, 1870)

در آغازاین رساله شرح مشبعی ازپیشرفت اروپائیان درراه مطالعات مربوط بزبان پهلوی مسطور است .

(۲) Hyde (۳) Sylvestre de Sacy

(٤) Paul de St. Barthélemy, De antiquitate et affinitate linguae samscredamicae

(٥) Carmel (٦) مقدمهٔ ترجمهٔ دارمستتر Darmesteter که ذکر آن گذشت . این قولی است که جملگی برآنند که قرابت زبان اوستا با سانسکریت در حکم قرابت دو خواهر است و این همان نظری است که دوساسی de Sacy درنامهٔ دانشمندان Journal des Savants شمارهٔ ماه مارس ۱۸۲۱ میلادی ، صفحهٔ ۱۳٦ بطور وضوح اتخاذ نموده است .

برداشته شد قرائت کتیبه‌های خط میخی بود که در اوائل قرن نوزدهم بوسیله گروتفند(۱) انجام گرفت و شاید مهمترین گامها همین بوده است (زیرا خط و زبان میخی را تا آن تاریخ کسی نمیدانست.) مقالاتی که گروتفند در این خصوص نوشت ازجهت روش استدلال و نیروی ادراك و بصیرت و باطن بینی نویسنده سرمشق است مقالات وی فقط این اواخر ازضبط انجمن سلطنتی علوم گوتینگن (۲) استخراج شد و از طرف مایر (۳) ضمن اخبار آن انجمن در ۱۳ ماه سپتامبر ۱۸۹۳ مسیحی انتشار یافت (رجوع شود بصفحات ۵۷۱ تا ۶۱۶ نشریهٔ انجمن). نخستین مقاله را در چهارم سپتامبر ۱۸۰۲ مسیحی و دومین را دوم اکتوبر و سومین را در ۱۳ نوامبر همان سال و چهارمین را در ۲۰ مه ۱۸۰۳ مسیحی در آن انجمن قرائت نمود. قبل از وی تیکسن(٤) و مونتر(۵) کوششهای بیفایده‌ای نموده وموفق بقرائت آن نشده‌بودند.

قرائت کتیبه‌های قدیم ایران بوسیلهٔ گروتفند

چنانکه هنگام مطالعهٔ کتاب هاید(٦) دیدیم تا این تاریخ عموم مردم حتی رجال‌علم را عقیده براین بود که این‌حروف بهیچوجه کتابت نیست بلکه زینت معماری یا کرم خوردگی و آثارحشرات‌الارض یاعلائم بنائی یا نشانهائی‌است که‌بجای ارقام واعداد مورد استفادهٔ سنگ‌تراشان بوده است. و چیزی که گروتفند را ابتدا به تحقیق این امر وادار نمود جدالی بود که با دوست خود فیوریلو (۷) داشت. این شخص میگفت امکان ندارد بمعنای کتیبه‌ها پی برد زیرا کتیبه‌ها بخط و زبانی نوشته شده است که هیچکس هیچکدام‌را نمیداند و کسانیکه بااین خط کتابت و با این زبان تکلم میکرده‌اند در دل خاك جای دارند. این است نتائج مهمی که بطور کلی گروتفند در مقالهٔ اول خود گرفته است:

Göttingen Gesellschaft der Wissenschaft(۲) Grotefend(۱)
Münter (۵) Tychsen (٤) W. Meyer (۳)
Fiorillo (۷) Hyde (٦)

اولا اشکالی که در این کتیبه‌ها دیده میشود نقش و نگارها و علائمی است که معرف معانی خاص میباشد ؛ ثانیاً کتیبه ها به سه زبان نوشته شده است ، باین معنی که یك مطلب را علی‌القاعده بسه زبان مختلف وسه خط مختلف ضبط کرده‌اند؛ ثالثاً کتیبه‌هائی را که گروتفند میخواهد شرح بدهد علی‌الخصوص طبقهٔ اول که همان پارسی باستان است و طبقهٔ دوم از حروف تشکیل شده است ومانند کتیبه‌های آسوری و چینی اشکال وصور وعلائم اختصاری را بجای معانی و مفاهیم و الفاظ بکار نبرده‌اند ؛ رابعاً کلیهٔ کتیبه‌های میخی که تا امروز شناخته شده‌است همیشه بشکل افقی ازچپ براست میباشد.

نظر کلی گروتفند

همینکه گروتفند(۱) به نتائج کلی مزبور (که بعد معلوم شد کاملا درست بوده است) رسید با دقت بیشتری بمطالعهٔ دو کتیبه از طبقهٔ اول پرداخت و بر آن شد که این دو کتیبه بزبان زند (یعنی اوستائی) نوشته شده و حدس وی اگرچه درست نبود ولی بحقیقت نزدیك بود . گروتفند این دو کتیبه‌را حقاً بیکی از پادشاهان قدیم ایران نسبت میدهد که بعداز کوروش وقبل از اسکندر سلطنت داشته و مقصود وی هخامنشیان است(۲). در نتیجهٔ بررسی کتیبه های ساسانی که بخط پهلوی است و دوساسی(۳) هم قبلاً قرائت نموده بود گروتفند متوجه شد که ممکن است کلمهٔ اول کتیبه نام یکی از پادشاهان این سلسله و کلمهٔ دوم عنوان ولقب وی باشد . سپس مشاهده نمود که نامی که درصدر کتیبهٔ دوم قرار گرفته در کتیبهٔ اول بعد ازعنوان ولقب واقع شده‌است . (بازهم باعتبارمشابهت کتیبه‌های ساسانی)

طرز کار گروتفند

---

(۱) Grotefend

(۲) چیزی که گروتفندرا بر آن داشت که کتیبه های طبقهٔ اول بزبان پادشاهان هخامنشی یعنی پارسی باستان است محل ممتاز کتیبه ها بود یعنی آن کتیبه ها همیشه درصدر الواحی که بسه زبان نوشته شده بود قرار داشت .

(۳) Sylvestre de Sacy

معنای آن کلمه را «شاه شاهان» فرض نمود وفرض اوصحیح بود . چون آخر کلمه مختصری تغییرمیکرد چنین‌تصور نمود که بسبب‌حالت مضاف‌الیه و تصریف است و این حدس صائب بود ؛ بدین طریق استنباط نمود که دواسمی که در کتیبهٔ اول دیده میشود یکی‌اسم پدرودیگری اسم فرزند است . یکی از این اسامی را که تیکسن (۱) ملکئوش (۲) خوانده بود چنین بنظر وی رسید که بیشتر با داریوش مطابقت میکند . نام داریوش در کتابهای دانیال وعزرا و نحمیاه بصورت داریاووش (« دریاوش ») آمده است . اسم دیگررا که تیکسن اش‌پاتشا(۳) خوانده بود باگزرس (خشیارشا) (٤) تطبیق نمود . زیرا هر یك از این دواسم در کتیبه های پارسی باستان از هفت حرف جداگانه ترکیب میشد بدین طریق : اسم اول از د . ا . ر . ی . و . و . ش . اسم دوم از : ك . ش . ی . ا . ر . ش . ا . حرف الف در این دو کلمه سه مرتبه و سه حرف (ر ، ی ، ش) دو مرتبه آمده‌است ، وچون ترتیب حروفی که‌اجزاءِ این اسامی‌را تشکیل میدهد در نظر بگیریم می بینیم درست خوانده شده است . بنا برآنچه مورخین یونانی نقل کرده‌اند داریوش پسرهیستاسپ(۵)بوده است . نام هیستاسپ را انکتیل(٦) باشکالی که درخود محل ادا می کنند گشتاسب وویشتاسپ و غیره ضبط کرده است و از تشابه کتیبهٔ گزرسس (خشایارشا) با کتیبهٔ داریوش چنین احتمال‌داده میشد که داریوش نیزدر کتیبهٔ خویش نام پدر خود را ذکر کرده است و حقیقت امر اینکه در این کتیبهٔ داریوش در محل مناسبی یك کلمهٔ ده حرفی دیده شد که سه حرف آخرآن را قبلاً حروف نهائی مخصوص مضاف الیه تشخیص داده بودند (ولی امروز آن سه‌حروف‌را هـ . ی . ا . میدانند) . ازهفت حرف دیگر دوحرف‌آن یکی

---

(۱) Tychsen (۲) Malkéush (۳) Qsh Patscha
(٤) Xerxes ("Khschhêrschê")
(۵) Hystaspes (٦) Anquetil du Perron

حرف سوم که (ش) ودیگر حرف پنجم که (الف) باشد قبلاً شناخته شده بود ، ولی نظر باینکه در اشکال یونانی و اوستائی این اسم اجزاء مشترکی وجود داشت حروف چهارم و ششم و هفتم را شاید میتوانستند ت و س و پ تصور کنند . میماندد و حرف اول اسم ؛ حرف اول واضح بود که حرف صامت است (گ یا واو) وحرف دوم باید باصدا باشد (حرف واو مصوت نمیتوانست باشدزیرا این‌حرف‌را قبلاً یافته بودند) ، بنابراین حدس زده شد که این حرف باید حرف ی باشد ؛ لکن گروتفند این دو حرف را گ . ا . خواند نه و . ی .

این بود نتائج بزرگ و قطعی کشفیات گروتفند . سعی او این بود که جلو تر برود لکن چون از طرفی خیال میکرد که زبان کتیبه ها با زبان اوستا یکی است و حقیقت مطلب اینکه شرح اوستا که انکتیل نگاشته است ناقص و در بسیاری از جزئیات وفروع نادرست‌است، لذادچار گمراهی واشتباه شد ، و از طرف دیگر وسائل کار برای کشف رموز و قرائت و ترجمه و تفسیر کتیبه ها کافی ووافی نبود . بنابراین اسلوب وی در تعیین ارزش حروف چنانکه اکنون میدانیم حتی نیمه درست هم نیست ، و آنچه از متون تفسیراستنساخ‌نموده‌است فقط‌تقریبی‌است. فی‌المثل‌یکی‌از کتیبه‌های تخت جمشید را که وی بررسی نموده است[۱] نخست بصورتی که امروز خوانده میشود دراینجا نقل میکنیم :

نتیجهٔ مطالعات گروتفند

[۲]داریووش . خشایثیه . ورزك . خشایثیه . خشایثیه‌نام . خشایثیه.

---

(۱) رجوع‌شودبه Niebuhr, Pl. xxiv; Spiegel, Keilinschriften, 1862, p. 48, B

(۲) Darayavush. Kshayathiya . Varzaka. Khshayathiya. Khshayathiyanam. Khshayathiya. dahyunam. Vishtaspahya. putra. Hakhamanishiya. hya. imam. tacharam. akunaush.

دهیو نام . ویشتاسپهیه . پوتره (۱) . هخامنشیه . هیه . امم . تچرم (۲) . اکونه اوش .

معنای عبارت چنین است :

« داریوش ، پادشاه بزرگ ، شاه شاهان ، پادشاه کشورهـا ، پور ویشتاسپ هخامنشی ، که این معبد(۲) را ساخت . » .

اما گروتفند طور دیگر نقل کرده است :(۳)

« داریوش ، پادشاه مقتدر ، شاه شاهان ، پادشاه کشور هـا ، پور هیستاسپ (ویشتاسپ) ، ازدودهٔ فرمانروای جهان ، . . . . ؟ ؟ ایزد ».

---

(۱) **یادداشت مترجم :** دربارهٔ «پوتره» آقای دکتر یارشاطر مینویسند : « قرائت معمول فعلی پوس puça میباشد . -tr- آریائی درفارسی باستان نزدیک به سین تلفظ میشده است . »

(۲) **یادداشت مترجم :** معنای صحیح لفظ تچر **tachara** کاخ است : رجوع شود به‌لغت فارسی باستان تألیف دانشمند اوستاشناس آلمانی بارتولومه‌چاپ اشتراسبورگ ، ۱۹۰٤ میلادی .

Christian Bartholomae, Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904.

وکتاب فـارسی باستان تألیف کنت ، مستشرق امریکائی ، چاپ نیویورک ، ۱۹۵۰ میلادی :

R. Kent, Old Persian, American Oriental Series, New York, 1950.

وفرهنگ ایران باستان تألیف آقای ابراهیم‌پور داود استاد دانشگاه تهران صفحهٔ ۲۹٤ .

(۳) **یادداشت مترجم :** این است عین کلماتی که در متن این کتاب نقل شده است :

" Dârheûsh. Khshêhiôh. eghré. Khshêhiôh. Khshêhiohêtchâo. Khshehioh. Dâhûtchâo. Goshtâspâhê. bûn. akhêotchôschôh. Ah. ôoo. Môro êzûtchûsch.„

اما ترجمهٔ گروتفند بزبان لاتینی است وکلمات آخر آن نیز مفهوم نشد و پس از مکاتبه با دانشمندان آمریکا و انگلستان معلوم شد قابل ترجمه نیست . خاصه اینکه کلمهٔ ماقبل آخر ظاهراً بخط یونانی است واگر مراد همان لفظ یونانی tou باشد اضافهٔ ملکیت و معادل لفظ du در زبان فرانسه است وکلمهٔ آخر ظاهراً لفظ فارسی ایزد است . این‌است ترجمهٔ گروتفند :

"Darius, rex fortis, rex regum, rex Daharum (filius) Hystaspis, stirps mundi rectoris. In constellatione mascula. Môro tou Ized.

هرچند گروتفند نتوانست همهٔ اقداماتی را که آغاز کرد انجام دهد کسانی هم که شاید جرأت داشتند بکارهائی که او بپایان رساند حتی دست بزنند معدودی بیش نبودند. روش گروتفند و کشفیاتی که در نتیجهٔ پیروی از این روش بوقوع پیوست منشأ ومبدأ تحقیقات دیگری شد که بالمآل نسبب حل کامل این معمائی مشکل گردید. نخستین کسی که بارزش عظیم کارهای

قدر و منزلت کارهای گروتفند

وی پی برد وبرای معرفی آن جهد بلیغ نمود، دوساسی(۱) بود. و این همان کسی است که باکتشافاتی توفیق یافت وهمان اکتشافات راه را برای اکتشافات گروتفند(۲) باز کرد. درمقابل روش گروتفند طریقهٔ دیگری ازطرف سن مارتن(۳) پیشنهاد شد که چندان مورد پسند واقع نگشت(٤).

پیشرفتهای بزرگ دیگری که در امر قرائت کتیبه‌ها حاصل شد طی سالهای ۱۸۳۷ - ۱۸۳۲ میلادی بود که سه تن ازدانشمندان موسوم به لاسن(۵) و بورنوف(٦) و رالنسون(۷) تقریباً در آن واحد باینکار همت گماشتند. رالنسون مستقلاً درایران مشغول کار بود و از تحقیقات گروتفند اطلاعی نداشت و در بند اول کتیبهٔ بزرگ داریوش در بیستون این اسامی را قرائت نمود: ارشامه(۸)، اریارامنه(۹)،

تحقیقات رالنسون و بورنوف و لاسن

چایشپش(۱۰) هخامنشی. بورنوف ازمعلومات خود درزبان سانسکریت

---

(۱) Sylvestre de Sacy (۲) Grotefend (۳) Saint Martin

(٤) برای اطلاع از جزئیات این امر ومآخذ مربوط به پیشرفت این کشف رجوع کنید بمقالهٔ اشپیگل در تاریخچهٔ قرائت خطوط در چاپ سابق‌الذکر کتاب وی موسوم به خطوط میخی Keilinschriften صفحات ۱۱۹ تا ۱۳۲ ونیز رجوع کنید به Spiegel, Kurze Geschichte der Entzifferung گایگر و کون جلد دوم اساس فقه‌اللغهٔ ایرانی، صفحات ٦۳ تا ۷٤؛ Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie, ونیز رجوع کنید به: Geschichte d. Entzifferung und Erklärung d. Inschriften.

(۵) Lassen (٦) Burnouf (۷) Rawlinson (۸) Arshama (۹) Ariyaramna (۱۰) Chaishpish

استفاده کرد و اوستا را بدو طریق روشن ساخت: یکی از طریق تطبیق دیگر از طریق استفاده از ترجمهٔ سانسکریت نریوسنگ[۱].

پس از آنکه اثر بزرگ خود را درباره یسنا[۲] تکمیل نمود بورنوف بمطالعهٔ کتیبه‌های میخی پارسی پرداخت. رنجهائی که شولتز[۳] تحمل نمود و اطلاعات تازه‌ای که آن مسافر نگون بخت از الوند و وان[٤] جمع آوری کرده بود برای مطالعات بورنوف سودمند واقع شد. پس از آنکه نتیجهٔ تحقیقات درخشان لاسن[٥] چاپ شد کتاب وی تحت‌الشعاع قرار گرفت. لکن علاوه بر قرائت اسم خداوند بزرگ اهورمزدا وبعض کلمات دیگر وتذکر این معنی که زبان کتیبه ها اگر چه با زبان اوستا قرابت دارد یکی نیست و در رسم الخط کتیبه ها حروف مصوت کوتاه (بجای اعراب) دیده نمیشود مگر جائی که آنحروف در ابتداءِ کلمات قرار گیرد، او نخستین کسی است که توجه اهل‌معرفت‌را بفهرست ممالکی که در کتیبهٔ بزرگ داریوش نام برده شده‌است دعوت‌نمود. درتابستان ۱۸۳۵ مسیحی این‌صورت بدست لاسن‌رسید وبرای اینکه ارزش حروف را بنحو کاملتر و دقیق‌تر تعیین کند و وجود حرف مصوت کوتاهی را (بجای فتحه) بین بسیاری از حروف بی‌صدا ثابت نماید آن صورت را مورد استفاده قرار داد و این‌کار مثمر ثمر واقع شد، مثلاً نشان داد که S. P. R. D بجای Sparda نوشته شده است.

---

(۱) Neriosengh

(۲) رجوع کنید بشرح یسنا، یکی از کتب مذهبی پارسیان، چاپ پاریس تاریخ ۱۸۳۳ - ۱۸۳۵. این کتاب محتوی متن زند (**یادداشت مترجم**: متن اوستائی) است که نخستین بار تشریح گردیده ونسخه بدلهای چهار نسخهٔ کتابخانهٔ سلطنتی وترجمهٔ سانسکریت چاپ نشدهٔ نریوسنگ.

(۳) Schultz

(٤) Mémoire sur deux inscriptions cunéiformes, Paris, 1836

(٥) Lassen

طی چهار سال بعد (تا ۱۸۴۰ میلادی) دو تن از دانشمندان دیگر موسوم به بیر[۱] و ژاکه[۲] دنبالهٔ تحقیقات لاسن[۳] را گرفته و بسیاری از مسائل را روشن ساختند و اشتباهات ویرا تصحیح نمودند و مطالب تازه‌ای که نمایندهٔ دولت انگلستان مقیم بغداد، کلادجیمز ریچ[٤] جمع‌آوری نموده بود چاپ شد و در دسترس عموم قرار گرفت ، و وستر گارد[۵] نیز رونوشتهای تازه‌تر و دقیق‌تری از کتیبه‌های تخت جمشید را با خود آورد .

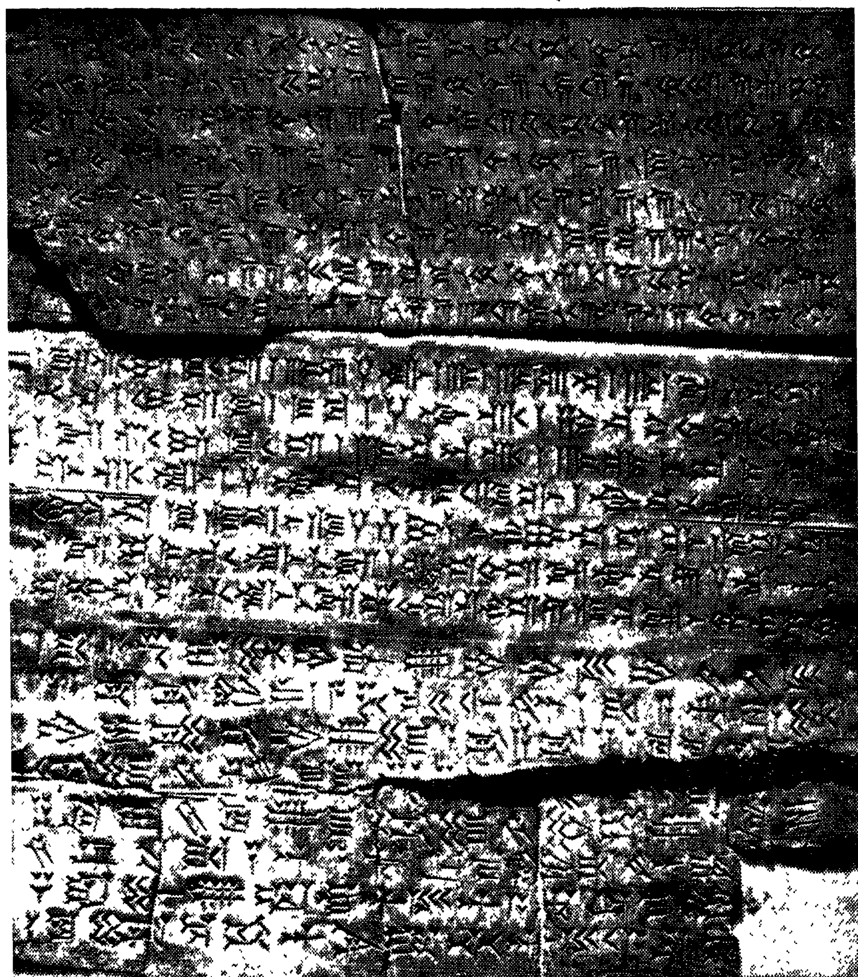
لازم نیست در اینجا ازپیشرفت این رشتهٔ مطالعات وتتبّعات پارسی شرح بیشتری داده شود . ازاکتشافات اخیر لافتوس[٦] (۱۸۵۲میلادی) و دیولافوا[۷] (۱۸۸٤ میلادی) درشوش باشاره‌ای اکتفا خواهیم کرد و فعلاً به بحث بیشتری حاجت نیست . از عکسهائی که اشتولتزه[۸] در سال۱۸۷٦ میلادی وسنوات بعد در تخت‌جمشید برداشت و درسال۱۸۸۲ میلادی در برلین در دو مجلّد چاپ نمود ، از مسائل دیگری که در بارهٔ

پیشرفت تحقیقات در بارهٔ پارسی باستان

خط و زبان پارسی باستان دانشمندانی مانند بنگ[۹] وبارتولومه[۱۰] وبولنسن[۱۱] وفوی[۱۲] وهالوی[۱۳] وهیتزیگ[۱٤] وهوبشمن[۱۵] وکرن[۱٦] ومولر[۱۷] ومنان[۱۸] و سیس[۱۹] وثام[۲۰] وغیره روشن‌ساختند جز باشاره سخنی در اینجا نمیگوئیم .

---

(۱) Beer (۲) Jacquet (۳) Lassen
(٤) Claude James Rich (۵) Westergaard (٦) Loftus
(۷) Dieulafoy (۸) Stolze (۹) Bang
(۱۰) Bartholomae (۱۱) Bollensen (۱۲) Foy
(۱۳) Halévy (۱٤) Hitzig (۱۵) Hübschmann
(۱٦) Kern (۱۷) Müller (۱۸) Ménant
(۱۹) Sayce (۲۰) Thumb

خطوط میخی به سه زبان پارسی باستانی وبابلی وعیلامی
لوح نقره بنام داریوش کبیر (متعلق به موزهٔ ایران باستان درغرفهٔ آثار هخامنشی)
که در تپهٔ هگمتانه پیدا شده است (نقل از کتاب هگمتانهٔ آقای مصطفوی
چاپ تهران تیرماه ۱۳۳۲)
(برابر صفحهٔ ۱۰۰)

کنت دوگبینو(۱) در رسالهٔ خود موسوم به‌خطوط میخی (چاپ پاریس بتاریخ ۱۸٦٤ میلادی) فرضیه هـای پرت و پریشانی دارد و میگوید کتیبه هـای مزبور جنبهٔ طلسم داشته است. برای توجه باین فرضیات حتی لمحه‌ای مکث‌وتأمل هم لازم نیست، ولی‌راجع به فرضیه‌هوشمندانهٔ اپر(۲) دربارهٔ اصل و کیفیّت خط مزبور باید چند کلمه گفته شود.

بـا اینکه خط میخی آسوری وخط میخی فارسی باستان‌شباهت صوری دارند ولی از یك جهت بسیار مهم اختلاف دارند. خط فارسی باستان خطی است الفبائی (و الفباء آن مرکب از چهل ویك علامت است که چهارتای(۳) آن علامات‌اختصاری است برای کلمات کثیرالاستعمال مانند اهورمزدا و شاه و سر زمین و خـاك و یك علامت مختص جدا کردن الفاظ از یکدیگر است).

فرضیهٔ اپر در بارهٔ اصل الفباء میخی پارسی

حروف آسوری مجموعهٔ عظیمی است از علائمی کـه قائم مقام پاره‌ای الفاظ میشود و یا صوری که معانی خاصی از آن مستفاد میگردد مانند خطوط چینی یا مصری قدیم که معروف است به هیر و غلیف. هر یك از این علائم در خط آسوری معمولا دلالت بر فکر یا مفهوم خاصی میکند و مربوط به صدا نیست، واگر نسبتی با معادل صوتی خودداشته باشد آن نسبت فقط اتفاقی است، مثلا نقش ونگارها یاصوری که‌درخط اکدی قدیم مفهوم خاصی داشت ممکن است در خط آسوری نیز بهمان معنی استعمال شود ولی با اصوات مختلف.

فرضیهٔ اپر این است که‌حروف فارسی باستان‌تقریباً هنگام‌سقوط

---

(۱) M le Comte de Gobineau : Traité des écritures cunéiformes (Paris, 1864)

(۲) Oppert (۳) یادداشت مترجم: بعقیدهٔ آقای دکتر یار شاطر عدهٔ این علامات بیش از چهار است، کلماتی که باعلامت نموده میشود عبارت‌است ازشاه، کشور (دوعلامت) خدا، زمین واهورا مزدا (دوعلامت).

مادیها و سلطهٔ ایرانیان (هخامنشی) اختراع شد و بطریق ذیل از خط تصویری آسوری بوجود آمد : هریك از علائم و نقوش خط آسوری را که کنایه از معنای خاصی بود برداشتند ومعادل صوتی آنرا در زبان پارسی بآن علائم و صور اختصاص دادند و بعبارت دیگر خط مصور را باسلوب آسوری نوشتند و بزبان پارسی خواندند. سپس هریك از اشکال و علامات را ساده کردند و بجای حرفی که منطبق باصدای اول هریك از الفاظ فارسی بود آن شکل یا علامت را بکار بردند و این عمل را بهمین منوال ادامه دادند تا آنکه علائم یا حروف کافی برای کلیهٔ عناصر اصوات پارسی بدست آمد. بدین وسیله در قرن ششم پیش از میلاد مسیح ایرانیان چنین پیشرفت بزرگی در راه تبدیل خط تصویری به الفباءِ حقیقی حاصل نمودند (و محتمل است که اساس آن هیر و غلیف یا تصاویر و نقش و نگارها بوده است) (۱) .

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید به فرهنگ ایران باستان تألیف آقای پور داود استاد اوستا و فرهنگ ایران باستان در دانشگاه تهران ، امرداد ماه ۲۰۵۹ مادی = ۱۳۲۶ خورشیدی چاپ تهران : فصل مربوط به دبیری = خط ومناسبات ایران زمین با بابل وآشور و وجه اشتقاق واژهٔ دبیری وخط در داستان ایران وسومر واکد وخط میخی هخامنشی وغیرهٔ ؛ ونیز نگاه کنید به کتاب مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات پارسی تألیف آقای دکتر محمد معین : الفبای اوستا (دین دبیری) ؛ وهمچنین به کتاب خط وفرهنگ و کتاب دبیرهٔ آقای ذبیح بهروز چاپ تهران بهمن‌ماه ۱۳۱۳ یزدگردی ، ایران کوده ، جزوهٔ شمارهٔ ۲ ، گردآوردهٔ آقای دکتر محمدمقدم (مغدم) استاد زبان اوستا وفارسی باستان دردانشگاه تهران : مدارك تاریخی راجع ، بالفباء در ایران ، صفحات ۲۰ تا ۲۶ ؛ همچنین بمقالات آقای محمود سرشار درطریقهٔ کشف جعل وپیدایش خط وانواع آن در مجلهٔ کانون و کلاء ۱۳۳۲ شمسی قمری ، چاپ تهران .

و نیز رجوع کنید به تاریخ ادبیات ایران تألیف آقای جلال الدین همائی استاد دانشگاه چاپ تبریز ۱۳۰۸ و ۱۳۰۹ شمسی ؛ و کتاب تاریخ ادبیات ایران تألیف آقای دکتر رضا زاده شفق استاد دانشگاه تهران چاپ تهران ، ۱۳۲۱ ، و کتاب سبك شناسی ملك الشعراء بهار درسه جلد چاپ تهران .

لکن کمیت کسانیکه بدین سان به تجزیهٔ کلمات و تبدیل خط تصویری بحروف الفبائی پرداختند ناگهان لنگ شد زیرا نتوانستند هرجا بعد از حروف صامت حرکتی بود آنحروف را از حرکات جدا سازند وحروفی مختص‌اعراب وضع نمایند، بنابراین برای پاره‌ای مقاطع هجائی مانند کا، کو، گا، گو، جا، جی، دا، دی، دو، ما، می، هو، وقس علیهذا حروف مخصوص دیگری استعمال نمودند که باکاف و گاف وجیم و دال و میم و حروف بیحرکت دیگر تفاوت داشت و حرکات جزءِ آن حروف بود و هرکدام یك حرف مستقل شناخته میشد.

این است نمونهٔ دیگری از میزان نفوذ سیاسی درایران و اینکه تا چه حدّ این کشور از روزگاران پیشین ابتدا تحت تأثیر آسوری سپس آرامی و سرانجام تازی قرار گرفته است.

نفوذ آسوری در حجاریهای تخت جمشید و بیستون و همچنین در کتیبه ها علی‌السوی آشکار وهویدا و سهو ناپذیر است، و همانقسمی که

نفوذ آسوری در ایران

اشپیگل ثابت نموده است[1] آثار این نفوذ را بهمان درجه از وضوح میتوان در مذاهب و شاید در سیاست وتشکیلات اجتماعی درروبهٔ قضائی وجنگ پیدا کرد.

« پادشاه بزرگ، شاه شاهان، پادشاه ایران، پادشاه کشور ها » نه تنها از جهت سبك و لقب و عنوان، بلکه از بسیاری جهات دیگر هم وارث «پادشاه بزرگ، پادشاه‌آسور» بود، فرمانروائی که ربشاقی[2] باستظهار قدرت وی حزقیا[3] را مورد تهدید قرارداد. و این نسبت شاید معمای وجود عنصر هزوارش را در پهلوی روشن میسازد و این معمائی است که مدتها محققین را دربارهٔ ماهیت واقعی پهلوی گمراه ساخته بود.

چرا کاتب یا محرر پهلوی که کاملاً آشنا بحروف الفبائی پهلوی

---

(۱) رجوع شود به‌جلداول کتاب - Fr. Spiegel, Erânische Alterthumskunde, Leipzig, 1871, pp. 446-485.

(۲) Rabshakeh (۳) Hezekiah

بوده است عنوان دیرین «شاه شاهان» را «ملکان ملکا»[۱] نوشته وحال آنکه (بگفتهٔ مورخ معاصر امیانوس مارسلینوس[۲]

بحث در یکی از ممیزات خط پهلوی

سربازان ورعایای شاه درآنزمان هم مانند امروزپادشاه خودرا شاهنشاه میخواندند و این همان عنوانی است که در روزگاران کهن «خشایثیه خشایثیا نام» بوده است ؟

چرا کاتب پهلوی بجای کلمهٔ گوشت لفظ آرامی «بسرا»[۳] وبجای نان «لهما»[٤] نوشته است ، وحال آنکه صاحب‌الفهرست وسایرنویسندگان مطلع اوائل دورهٔ اسلام گفته اند همان کاتب هنگام قرائت همان کلمات آرامی معادل فارسی آن الفاظ را ادا میکرده و « بسرا » و « لهما » را گوشت ونان میخوانده است . با اینکه در زبان انگلیسی هم ما همین کار رامیکنیم بازهم بنظرما این‌عمل غیرطبیعی است . مثلا درزبان انگلیسی حروف‌اختصاری لاتینی i. e. را بجای دولفظ انگلیسی that is بمعنای « یعنی »وبازحروف لاتینی e. g. رابجای‌لغت‌انگلیسی for example[٥] بمعنای فی‌المثل واین علامت (&) رابجای حرف عطف (و) بکارمیبریم .

برای مردمی که به خطوط تصویری عادت کرده بودند و مفهوم تصاویروعلائم‌را بفراست‌درمییافتند وازحس‌سامعهٔ خودمدد نمیخواستند چقدر این روش آسانتر بوده است . اگر علامت مخصوصی راکه اکدیها برای لفظ پدر بکارمیبردند آشوریها گرفتند وهنگام قرائت‌آن علامت

---

(۱) Malkan - malka

(۲) Ammianus Marcellinus

(۳) bisra (٤) lahma

(٥) **یادداشت مترجم :** در زبان انگلیسی حروف اختصاری i. e. قائم مقام عبارت لاتینی id est (یعنی) میباشند و حروف اختصاری e. g. بعوض کلمات لاتینی exempli gratia بمعنای (مثلاً) آمده است . حروف اول هریك از این کلمات لاتینی‌باضافهٔ یك‌نقطه که‌علامت اختصاراست جای گزین کلمات انگلیسی‌معادل آنست که درمتن ذکرشده است .

لغت ا شوری را بجای کلمهٔ اصلی بیگانه ادا مینمودند چرا باید ایرانیان تأمل داشته باشند و با کلمات آرامی از قبیل ملکا و بسرا و لهما وغیره بهمان طریق معامله نکنند؟ بعبارة اخری چرا نباید ایرانیان نیز کلمات آرامی را بجای اینکه ترکیبی از حروف بدانند مجموعه‌ای از اشکال و صوری که قائم مقام الفاظ بوده است فرض نکنند؟ همانقسمی که قبلا متذکر شدیم درست است که زبان پهلوی وقتی عمومیّت یافت که آسور دیر زمانی از بین رفته بود و این زبان متعلق به عهد ساسانیان است (۲۲۶ تا ۶٤۰ بعد از میلاد) و اوائل دوره اسلام بلا فاصله متعاقب عصر ساسانی است، لکن دنبالهٔ تحقیقات را دربارهٔ زبان پهلوی بجائی رسانده‌اند که معتقد شده‌اند درقرن سوّم وچهارم پیش ازمیلادمسیح وحتی شاید درتاریخ قدیمتری زبان مزبور با قرب احتمال وجود داشته است. در مشرق زمین که مردم آن ذاتاً محافظه کارند چیزی که مایهٔ اعجاب بسیار باشد در این امروجود ندارد، و سیاق که حتی امروزهم درایران عموماً در محاسبات بین مردم معمول و متداول است از چیزهای شگفتی است که بموضوع بحث ما اندکی شباهت دارد زیرا علائمی که در سیاق بجای ارقام عادی عربی بکار برده میشود در واقع اشکال اختصاری و ناقصی است از اسامی عربی اعداد مختلف و بسا میشود که سیاق نویس ایرانی این مسئله را فراموش میکند وگاه نمیدانند.

پیشرفت مطالعات مربوط به اوستا

پیش از آنکه دربارهٔ پهلوی بیش از این بحث کنیم سخنی هم از مطالعات اوستائی که پیوسته پیشرفت میکنند باید گفته شود. درصفحات قبل ملاحظه نمودیم که بورنوف (۱) و لاسن (۲) برای مطالعات خود در بارهٔ کتیبه‌های هخامنشی چه اندازه ازسانسکریت کمك گرفتند. وضمناً بکتاب عظیمی که بورنوف بتاریخ ۱۸۳۳-۱۸۳۵ در موضوع یسنا منتشر

(۱) Burnouf (۲) Lassen

ساخت قبلا اشاره‌ای نمودیم . با مواد و مطالب فراوانی که انکتیل(۱) جمع‌آوری کرده بود و مدتها در کتابخانهٔ ملی بطاق نسیان نهاده شد بورنوف شروع بکار نمود و برای اینکه متن صحیح این قسمت اوستا محرز و محقق گردد ابتدا بمقابلهٔ دقیق نسخه‌های خطی پرداخت . برای روشن کردن این مطلب اتکاء و اعتماد وی بیشتر به ترجمهٔ سانسکریت نریوسنگ(۲) بود که در دسترس وی قرار داشت و قدیمترین تفاسیر است و این ترجمه را با منتهای دقت وبصیرت ودرایت درترازوی سنجش و آزمایش و انتقاد نهاد و صحت آنرا به ثبوت رساند ، و ضمناً به تنظیم دستور زبان و فرهنگ لغات اوستا همّت گماشت . لکن بهمین قناعت نمود که بدیگران ارائه طریق نماید و تحقیق اوستا را بر پایه‌ای که حقیقتاً صحیح و عملی بود قرار دهد : کتاب بزرگی که منتشر ساخت اولا فقط فصل اول از هفتاد و دو فصل یسنا را روشن و تفسیر میکند (هریك ازفصلهای یسنا « ها » نامیده میشود) وآن یکی ازپنج قسمت کتاب مقدس زردشت است (در آداب پرستش پروردگار) و اگر چه بعد (۱۸۴۶- ۱۸۴٤ مسیحی) فصل نهم یسنا را بدین نمط اما باختصار موضوع بررسی قرار داد تحقیقات خود را در این رشته بیش از این دنبال نکرد .

جنگ طرائق

در همین ایام انتشار اثر عظیم باپ (۳) در خصوص صرف و نحو تطبیقی زبانهای آریائی یا هند و اروپائی مارا بمشاجرهٔ بزرگ دیگری که بشدت درپیرامون اوستا درگرفت وارد میکندوآن جدال‌طریقهٔ اخبارواحادیث باطریقهٔ‌تطبیق السنه‌وتحقیق است . در این موقع دانشمندانی که صاحب عقل سلیم و صلاحیت لازم بودند هیچکدام در باب اصالت و حقیقت وساختگی نبودن خود کتاب هیچگونه شبهه و تردیدی نداشتند. مناقشه برسرارزش تفسیرزردشتیان

Bopp (۳) Nerfosengh (۲) Anquetil du Perron (۱)

بود که درسنت آنان وجود دارد (یا اینکه مبنای آن تفسیر روایت است).
بورنوف(۱) متکی بتفسیر عرفی تریوسنگ بوده است (زیرا درآن هنگام ترجمه‌های قدیمتر پهلوی را بقدر کافی نمیفهمیدند تا زیاد مورد استفاده واقع شود)، بنا براین بورنوف را ازپیروان طریقهٔ اول بایدقلمداد نمود.
باپ بیشتر درسانسکریت وفقه اللغهٔ تطبیقی حائز مقامی رفیع بوده‌است واوستارا صرفاً ازجهت زبان واینکه یکی ازشعب سانسکریت میباشد مطالعه میکرد . علیهذا باپ را باید از طرفداران طریقهٔ دوم دانست .
بر اثر انتشار اوستای چاپ وستر گارد(۲) و اشپیگل (۳) بتاریخ ۱۸۵۲ تا ۱۸۵۸ مسیحی دائرهٔ دانش پژوهانی که میتوانستند به فحص وبحث مشکلات مربوط باوستابپردازند بسیاروسیعتر شدوجدالی که دارمستتر (٤) جنگ طرائق(یعنی جنگ طریقهٔ سنت وروایت وتواتر باطریقه تطبیق وتحقیق) نامیده است از هرسو آغاز شد . بعداز بورنوف برجسته‌ترین پیروان طریقهٔ اول اشپیگل ویوستی بودند . دوهارله(۵) و گایگر(٦) هم تاحدی کمتر درزمرهٔ اصحاب این طریقه بشمار آمده‌اند . بنفی(۷) وراث(۸) از معتقدین طریقهٔ دوم محسوب میشوند . ویندیشمن (۹) میانه گزید ولی هاوگ(۱۰) که ابتدا از مریدان پرشور بنفی شمرده میشد همینکه از هندوستان برگشت کاملاً بقدر و قیمت روایات پارسی ایمان آورد وازآن پس در ردیف یکی از پیشروان مطالعات و تحقیقات پهلوی بشمار آمد . همین راه را وست(۱۱) حتی با رستگاری و توفیق شایانتری پیش گرفت ، چنانکه گلدنر(۱۲) در حق او گوید : « دانش و فهم و ادراك

Darmesteter (٤) Spiegel (۳) Westergaard (۲) Burnouf (۱)
Roth (۸) Benfey (۷) Geiger (٦) de Harlez (۵)
West (۱۱) Haug (۱۰) Windischmann (۹)

(۱۲) رجوع شود بمقالهٔ عالی و شبوای گلدنر در تاریخ تحقیق راجع به اوستا :
Geldner, (Geschichte det Awestaforschung)
که درجلد دوم کتاب اساس فقه‌اللغهٔ ایرانی تألیف گایگروکون صفحات ٤۰ تا ٤٦ درج شده‌است :
Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie

و تیز بینی و براعت بی نظیر وی پایهٔ تحقیقات و تتبعات مربوط بزبان پهلوی را از مراحل سافله بدرجات عالیهٔ علم رسانید » تا بدانجا که « بطور غیر مستقیم مصلح مطالعات اوستائی گردید . » لکن قرعهٔ کار بنام مردی بی عدیل زده شد و آن مرد جیمز دار مستتر فقید است که بوسیلهٔ او مطالب مربوط بروایات (توأم با مطالعهٔ دقیق خود متون) ازروی حزم واحتیاط تقریباً بنحو اتم واکمل مورد استفاده قرار گرفت. وچقدر دلپذیراست که گلدنر درحق شخصی که بآن شدت درذم روش انتقادی وی سخن گفته بود با چنین بیان کریمانه‌ای اثر و اسلوب او را توصیف مینماید : (۱)

« ازابتدا دارمستتر یکی ازطرفداران پرحرارت ترجمهٔ دوره ساسانی بود ومقدمات پهلوی‌را بکمال بیاموخت و زمینهٔ محکمی برای مطالعات خود فراهم ساخت ولی تفسیرخودرا بهیچوجه تنها متکی بمآخذ پهلوی ننمود و تشخیص داد که ضمن کشمکش و نزاعی که برسر بهترین روش تحقیق در گرفته بود تنها بنیروی توسعهٔ کامل دامنهٔ فکر میتوان ازتاریکی بروشنائی گرائید و بجای توسل به حدسیّات وظنّیات وتأسی بکسانیکه باچنگ وبال میکوشند ازظلمت بنور راهی بجویند فقط درپرتو وسعت نظر میتوان بسر منزل مقصود و مرحلهٔ علم الیقین وشهود رسید . نخست ازترجمه هائی که خود ایرانیان تهیه نموده بودند مدد گرفت و آن منابع اولیه‌را جزءً و کلاً مورد استفادهٔ دقیق وتحقیق جامع قرارداد . وسائلیکه من غیرمستقیم باو کمك کرد عبارت بود ازجمیع روایات ازدورهٔ ساسانیان تا امروز و کلیهٔ ادبیات پهلوی و پازند و شاهنامه و آثار وقایع نگاران عرب و اخبار تاریخی منقول از پیشینیان و اطلاعات شخصی مأخوذ از پارسیانی که در قید حیات بودند و همچنین آداب و رسوم و عقائد

---

(۱) رجوع شود بمقالهٔ وی که تعریف آن گذشت ، صفحهٔ ٤٥ .

و آراء و مراسم کنونی مذهبی که سنّتی است صحیح و خالی از هرگونه خدشه و در قسمت علم‌الالسنه تمام مواد مربوط به فقه‌اللغهٔ ایرانی‌درهمهٔ مدارج تکامل و اختلاف لهجات و همچنین سانسکریت مخصوصاً ودا. ترتیبات و مقدمات امر گو اینکه بطور ناقص و با وسائل غیرکافی قبل‌از وی تهیه شده بود لکن دارمستتر همه را جمع‌آوری و تلفیق کردونتیجهٔ مسلم گرفت. رسیده‌ترین میوهٔ مساعی و مجاهدات وی آخرین اثرعظیمی است که از او بیادگار مانده است: نام آن کتاب « زند اوستا، ترجمهٔ تازه با تفسیر تاریخی و لغوی(۱) » است. دار مستتر طریقهٔ سنت را احیا نمود و سخن درست بگوئیم موجد روشی است که خود او روش‌تاریخی برای تحقیق اوستا نامیده است. برای اینکه آن روش را واضح و روشن عرضه بدارد مطالب و مواد فراوانی که از جهت و فور بی نظیر و غیر قابل قیاس بود فراهم آورد. تاچه‌اندازه درین راه رستگارشد وتاچه‌حد از لحاظ تمسّك بفروع و شرح نکات جزء ازهدف خود تجاوز نمود وراه افراط و اطناب را پیمود آینده باید داوری نماید. »

ادامهٔ کشف رموز پهلوی

اکنون برگردیم بتاریخ کشف رموز کتیبه‌ها ومتون پهلوی‌یعنی آن رشته از زبان‌شناسی ایران که باوجودرنجهای ثمربخش‌دوساسی(۲) و اخلاف وی و با اینکه این مبحث مشکل را در این ایام اخیر دانشمندانی مانند وست (۳) و اندره‌اس (٤) و نولدکه(٥) و دارمستتر و زلمن(٦) و دیگران بسیار بسیار روشن ساخته‌اند و از این جهت مرهون زحمات ایشان میباشیم، هنوز هم بیشتر کارهائی که بایدبشود انجام نگرفته‌است. درباب‌دوساسی و جانشینان وی در صفحات بعد بلافاصله سخن خواهیم گفت.

---

(۱) رجوع شود به سالنامه‌های موزهٔ گیمهٔ مجلدات ۲۱ و ۲۲ و ۲٤، چاپ پاریس، ۳-۱۸۹۲ مسیحی:

Annales du Musée Guimet, vols. xxi, xxii, xxiv, Paris, 1892 - 3

(۲) Sylvestre de Sacy (۳) West (٤) Andreas

(٥) Nöldeke (٦) Salemann

مساعی درخشانی را که دوساسی درراه قرائت بعضی از کتیبه‌های ساسانی در نقش رستم بکار برد در صفحات قبل ذکر نمودیم. تخت سنگهائی که نقش رستم روی آن کنده‌شده‌است سمت راست رودخانه‌پلوار واقع

کتیبه‌های ساسانی نقش رستم

است. درآنجا حوضهٔ رودخانه منتهی میشود بمرودشت بین سیوند وزرقان برابرتخت جمشید بمسافت دوسه میل‌درسمت مشرق. کتیبه‌ایرا که دوساسی بویژه بررسی نموده است اگر قدیمی‌ترین کتیبه‌ای‌نباشد که سلاطین ساسانی بتقلید هخامنشیان روی آن صخره‌ها نقر کرده‌اند یکی از قدیم ترین کتیبه ها است، زیرا تاریخ آن تاریخ سلطنت اردشیر (ارتخشتر) پسرپاپك مؤسس آن سلسله است (۲۴۱-۲۲۶ بعد ازمیلاد). این کتیبه بدوخط پهلوی (که یکی شکل کلدانی(۱) ودیگرشکل ساسانی است) نوشته شده است وهریك از این دوصورت را رسم الخط مخصوصی است. دنبال آن ترجمهٔ یونانی کتیبه بشرح ذیل دیده میشود. (۲)

(دراین جا عین ترجمهٔ یونانی نقل شده است.)

عبارت پهلوی ساسانی کتیبه چنین است: (۳)

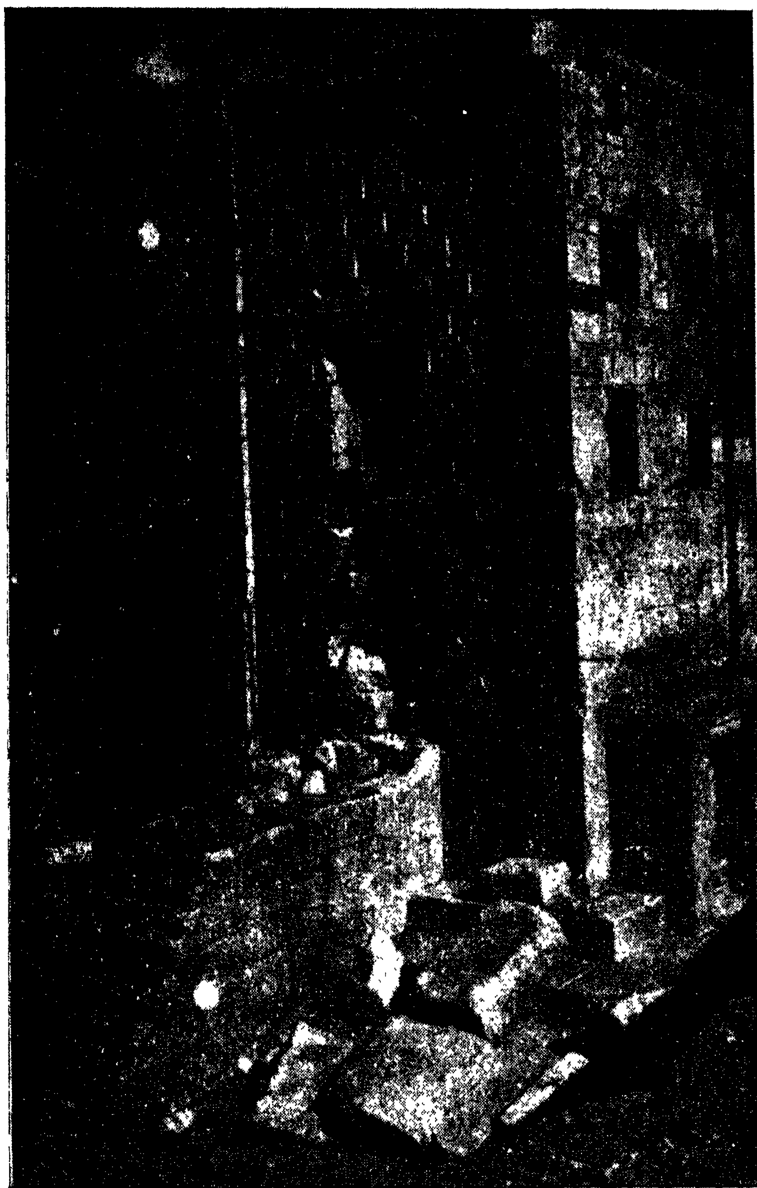
---

(۱) **یاد داشت مترجم:** آقای دکتر یار شاطر مینویسند: اصطلاح «پهلوی کلدانی Caldeo-Pahlavi» امروز کمتر بکار میرود. بجای آن «پارتی Parthian» معمول است. اصطلاح «پارسی» بجای پهلوی و «پهلوی» بجای پارتی که هرتسفلد وضع نموده ودر پاپکولی بکار برده قبولی عام نیافته است.

(۲) متون را از مقالهٔ هاوگ درموضوع پهلوی (چاپ اشتوتگارت بتاریخ ۱۸۷۰) صفحات ٤ و ٥ گرفته ام: Haug, Essay on Pahlavi (Stuttgart, 1870). روش وی آنست که حروف محو شدهٔ کتیبهٔ یونانی‌راریزتر از حروف دیگر نشان میدهد. دراینجا ازآن روش تبعیت کرده ام. کتیبه را درماه مارس ۱۸۸۸ مسیحی در سفری که از شمال بشیراز رفتم دیدم وبررسی نمودم. در آن هنگام بازهم جاهای دیگر کتیبه خراب شده بود.

(۳) **یادداشت مترجم:** عین عبارت که بخط لاتین درمتن انگلیسی این کتاب نقل شده است چنین‌است:

"PATKARI ZANA MAZDAYASN BAGI ARTAKHSHATB, MALKAN MALKA AIRAN, MINU CHITRI MINYAZTAN, BARA PAPAKI MALKA."

بنای کعبهٔ زردشت در نقش رستم نزدیک تخت جمشید از آثار ممتاز دوران هخامنشی (عکس از آقای مرتضی رستمی عکاس باستان‌شناسی)

(برابر صفحهٔ ۱۱۱)

« پتکری **زنا** مزدیسن بگی ارتخشتر **ملکان**
ملکا ایران ، مینو چتری **من** یزتان **برا**
پاپکی **ملکا** . »(۱)

اینك ترجمهٔ آن (که از ترجمهٔ انگلیسی بفارسی درآورده شده است) :

« این پیکرهٔ خداوند (پادشاه) مزدا پرست ، اردشیر ، شاهنشاه ایران (است) ، مینوسرشت ، از جانب یزدان ، پسر پاپك پادشاه . »(۲)

---

(۱) کلماتی که‌در کتیبهٔ فوق‌باحروف سیاه چاپ شده هزوارش است (ومعنای هزوارش فی‌الحال توضیح داده خواهد شد) . هنگام قرائت هزوارش لغت فارسی بجای معادل آرامی آن خوانده میشود . مثلا لفظ «زنا» بمعنای « آن » است و همان « آن » قرائت میشود و همچنین لفظ « ملکان ملکا » بمعنای شاه شاهان‌است وشاهنشاه تلفظ میشود و « من » (بکسر میم) بمعنای « از » و « برا » بمعنای پسر و«ملکا» بمعنای شـاه را همان شاه قرائت کنند .

(۲) **یادداشت مترجم :** آقای دکتریار شاطر مینویسند : قرائت درست این کتیبه این است :

« پتکر این مزدیسن بغ ، از تخشتر شاهنشاه ایران ، که چتر از یزتـان ، پس بغ پاپکـ شاه » ترجمه : این پیکرهٔ خداوند (سلطان) مزدا پرست ، اردشیر شاهنشـاه ایران [است] که نژاد از خدایان [دارد] ، پسر خداوند پاپکـ‌شاه . آنچه مینو خوانده شده هزوارش است : Mnu و باید « کـه » خوانده شود . تلفظ پسر درپهلوی ساسانی « پس » است (بضم پ) نه «پور» .

کشف وقرائت کتیبه های پهلوی از زمان تألیف این کتاب پیشرفت فراوان کرده است . از مهمترین کتیبه های پهلوی که از آنزمان مکشوف گردیده یکـی کـتیبهٔ پایکولی است در عراق (شمال قصر شیرین) از نرسی کـه آنرا بمناسبت غلبه‌اش بربهرام سوم بدوزبان پهلوی وپارتی نویسانده است .

رجوع‌شود به : هرتسفلد ، پایکولی H. Herzfeld, Paikuli (2 vol.) , 1924

وهنینگک W. B. Henning, A. Farewell to the Khagan of the Ag- Agatärûn, BSOAS, 1952 .

دیگر کـتیبهٔ شاهپور اول است در « کعبهٔ زردشت » بسه زبان پهلوی و پارتی

(بقیهٔ پاورقی درصفحه ۱۱۲)

نتیجه‌ای که دوساسی از تحقیقات خود گرفت ویرا تشویق کرد که درسومین‌وچهارمین کتاب‌خاطرات‌خود عبارات‌پهلوی روی‌مسکوکات وهمچنین کتیبه‌های بیستون‌مربوط بهمان دوره‌را بررسی‌نماید. زحماتی‌که دوساسی‌دراین راه کشید بمنزلهٔ مقدمه‌ای بود برای مجاهداتی که گروتفند بعداً برای کشف رموز کتیبه های میخی فارسی باستانی‌بعمل آورد(ودرصفحات قبل‌ملاحظه شد). درقسمت سکه شناسی اوزلی(۱) (۱۸۰۱ مسیحی) دنبالهٔ کار راگرفت و چهل سکه ازسکه‌های ساسانی را قرائت کرد. تیکسن(۲)هم درسالهای ۱۸۱۳-۱۸۰۸ مسیحی همین کار را ادامه داد.

استفاده از تحقیقات دوساسی درسکه شناسی

رسم‌الخط کتابهای پهلوی با خطوطی که روی آثارمعاصرساسانی (اعم از کتیبه ها و مسکوکات) دیده میشود بسیار متفاوت است و ابهام آن‌خیلی‌بیشتراست.بایددرنظرداشت که‌باستثنای قطعات پاپیروس که بیست و دو سال پیش درفیوم مصر کشف شد(۳) و بزبان پهلوی نوشته شده بود و هنوز هم چاپ نشده و فقط قسمتی از آنرا خوانده‌اند قدیم‌ترین

کتیبه‌ها و کتابهای پهلوی

بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۱۱۱

ویونانی. این کتیبه مهمترین کتیبهٔ پهلوی است ونظیر کتیبهٔ بیستون است درمیان کتیبه‌های هخامنشی. دیگر کتیبهٔ کرتیر موبد زردشتی است که حاکی از کوشش و تعصب او درمستقر ساختن کیش زردشتی وپیشرفت او در این مقصود است. رجوع کنید به:

M. Sprengling, "A New Pahlavi Inscription„ Amer. iruof Semet. Lang. & Liter. LII, no. 2

W. B Henning. The Great Inscription of Sâpûr I, BSOAS, وبه IX, 1947.

Tychsen (۲) Ouseley (۱)

(۳) **یادداشت مترجم:** آقای دکتر یارشاطر مینویسند: قسمتی ازاین پاپیروسهارا هانسن بطبع رسانده است، رجوع شود به: O. Hansen, Die mittelpersischen Papyri der Papyrussamlung der Staatlichen Museen zu Berlin, 1938.

نمونهٔ پهلوی مکتوب مربوط بسال ۱۳۲۳ بعد از میلاد است یعنی بیش
از هزار سال بعد از کتیبه‌ای که ذکر آن گذشت . در ظرف این مدت
خط پهلوی بطور قابل ملاحظه ای دورهٔ انحطاط را سیر میکرد بنحوی
که پاره‌ای ازحروف که ابتدا بکلی ازهم متمایزبود بتدریج شکل‌واحدی
پیدا کرد و یك حرف بچندین صدای مختلف تلفّظ میشد (در نیمهٔ دوم
مدت مذکور خط پهلوی موقوف شده بود وفقط موبدان زردشتی برای
استنساخ آثارموجوده بکار میبردند) . در کتیبه ها حروف کثیرالاصوات
تا حدی قبلاً وجود داشت . لکن در پهلوی کتابی باندازه‌ای دامنهٔ این
حروف توسعه یافت که فی المثل برای این چهار صدا (z. d. g. y.)
یك حرف بیشتر نیست و حال آنکه هر یك از صدا های مزبور علامت
جداگانه‌ای در کتیبه‌ها داشته است . این است علّت دشواری و اشکال
پهلوی کتابی وبدین سبب است که کتیبه‌های ساسانی برای روشن‌ساختن
پهلوی کتابی دارای ارزش و اهمیت است . این ارزش را مارك‌جوزف
مولر(۱) استاد دانشگاه مونیخ در رسالهٔ خود راجع بزبان پهلوی که در

رسالهٔ مولر

مجلهٔ آسیائی بتاریخ آوریل ۱۸۳۹ میلادی منتشرساخت
کاملاً تشخیص داد . هاوگ میگوید این رساله مبدأ
دورهٔ جدیدی در تحقیقات پهلوی است . میان زردشتیان علی الخصوص
پارسیان بمبئی سنّت براین جاری شده بود که کتب پهلوی را بطریق
باطلی بخوانند . بالنتیجه لغاتی بکلی موهوم که هیچ ملّتی نه در گفته‌ها
و نه در نوشته های خود بکار نبرده بود غول‌آسا ظهور کرد، مثلاً بومن
(در واقع برا)(۲) بمعنای « پسر » یا « پور » ، مدا (درواقع ملیا)(۳)

---

(۱) Marc Joseph Müller, Essai sur la langue Pehlevie, Journal Asiatique, Avril, 1839.

(۲) boman (bara)

(۳) moda (malya)

بمعنای کلمه، انهما(۱) (درواقع اوهرمزا)(۲) بمعنای خدا(۳)، جمنونتن(٤) (درواقع یمللونتن)(۵) بمعنای سخن گفتن وقس علیهذا . علت اینکه این الفاظ ومقداری الفاظ دیگر اینطور غلط خوانده میشد مربوط برسم الخط مبهم پهلوی بود ولی مقایسهٔ کتیبه های پهلوی که کمتر ابهام داشت در بسیاری موارد برای احراز واثبات اینکه کدام یك از اشکال درست است کفایت میکرد . با اینکه این طریقه همیشه ضامن قرائت صحیح کلمات نبود افتخار این ابتکار متعلق به مولر است که آنرا معرّفی ومعمول کرد.

پیش از آنکه در این باب بحث دیگری بکنیم شایسته است در بارهٔ یکی ازممیزات اصلیهٔ پهلوی که بارها بدان اشاره کرده ایم کمی بیشتر سخن بگوئیم و آن عنصر هزوارش یا زوارشن لغات آرامی است که در بسیاری موارد بعلت تغییریافتن آخر کلمات درصرف فارسی و «مضافات صوتی» شکل دیگری پیدا کرده است . یکی از متون پهلوی را که میخوانید ملاحظه میکنید که مقدار زیادی از لغات آن سامی است و ایرانی نیست و برای اینکه دقیق تر وصحیح تر گفته باشیم لغات مزبور از یکی از لهجه های آرامی گرفته شده است که با سریانی وکلدانی قرابت نزدیك دارد . هریك ازمتون عادی فارسی جدید را که بگیریم میبینیم مقدارزیادی لغات سامی(عربی) درآن وارد شده است واین الفاظ عرب را همان قسم که مینویسند میخوانند ودرحقیقت همان قسمی که کلمات یونانی ولاتینی وفرانسه ولغات بیگانهٔ دیگر مجموعاً قسمت بزرگی از لغات انگلیسی جدیدرا تشکیل میدهد کلمات عرب هم کاملاً جزءِ زبان فارسی شده است. ابتدا تصور میشد عنصر آرامی که در زبان پهلوی وارد شده است کاملاً با عنصر عربی که در فارسی جدید موجود است قابل تطبیق میباشد .

Awharmaza (۲) Anhoma (۱)

(۳) **یادداشت مترجم :** بنظر آقای دکتریارشاطر کلمات مزبورهزوارش است مگر «انهما» که قرائت مغلوطی از کلمهٔ «اوهرمزد» است .

yemaleluntan (۵) jamnuntan (٤)

ولی پس از تحقیق دقیق تری معلوم شد که بین این دو تفاوتی اصلی و ذاتی وجود دارد. زبانی ممکن است از زبان دیگر لغات فراوانی بعاریت بگیرد، لکن هرچه باشد اینکاررا حدی است که از آن حدتجاوز نتوان کرد. آسان است در فارسی جدید جمله‌هائی را که پاره‌ای نویسندگان عبارت پرداز با آب و تاب برشتهٔ تحریر آورده‌اند انتخاب کنیم که صفت و موصوف و اسم مصدر کلاً از کلمات تازی باشد و بعلاوه شواهد و امثال و عبارات عربی هم بحد وفور در آن عبارات دیده شود، معذلك ساختمان وترکیب کلی جمله‌فارسی، ضمائروافعال معین نیز فارسی است و باید چنین باشد. همین قسم در زبان انگلیسی مثلاً در این جمله (که ترجمه آن چنین است: این بیان عقیده را خطرناك میدانم)

(I regard this expression of opinion as dangerous)

تنها چهار کلمه ازهشت کلمه درحقیقت از اصل ونسب انگلیسی است. با این وصف جملهٔ مذکورجمله‌ایست کاملاً انگلیسی و قابل تصور نیست که بجای ضمائر و حرف اضافه و حرف ربط نیز معادلی از ریشهٔ خارجی گذاشته شود. لکن زبان پهلوی بکلی فرق دارد. شاید هاوگ(۱) اندکی زیاد روی کرده است آنجا که میگوید: «همهٔ علامات مربوط بحالات اسم و حتی جزءِ آخر أسماء که علامت جمع است وکلیه‌ضمائر شخصی و اشارهٔ استفهامی و موصول و همهٔ اعداد از یك تا ده و افعالی که مورد استعمال آن بیش از افعال دیگر است (همچنین افعال معین) مانند بودن و رفتن و آمدن و خواستن و خوردن و خوابیدن و نوشتن

---

(۱) رجوع شود به رسالهٔ هاوگ Haug, Essay on Pahlavi درbارهٔ پهلوی، صفحات ۱۲۰ و ۱۲۱.

یادداشت مترجم: دکتر مارتین هاوگ Martin Haug, Ph. D. استاد سانسکریت و فقه اللغه تطبیقی در دانشگاه مونیخ بوده و رسالات دیگری دربارهٔ زبان مقدس و آثار وکیش پارسیان دارد که دکتر وست E. W. West بعد از مرگ او چاپ کرده است.

و غیره و تقریباً همهٔ حروف اضافه و قیود و حروف عطف و ربط و چند جزءِ مهم آخر اسماء و اکثریّت عظیمی از لغات بطور کلّی (علی‌ای‌حال در کتیبه‌های ساسانی) از اصل سامی است . » بااین وصف اساساً حقیقت امر همین است و جزءِ آخرافعال وضمائر ملحق بآخر کلمات‌وساختمان جمله اغلب تنها قسمت ایرانی عبارت پهلوی است ، اگرچه این قسمت قسمت اصلی و ما به‌الامتیاز جمله هم باشد . علاوه بر این مقداری لغات دیوسیمای دورگه ، نیم آرامی و نیم فارسی داریم ، و خردمندانرا این تصور محال است که هرگز کسی‌بچنین لغاتی تکلّم کرده‌باشد . مثلا ریشهٔ سامی لغتی که بمعنای نوشتن است مرکب از سه حرف ك‌ت‌ب میباشدو سوم‌شخص‌زمان‌مضارع آن یکتبون(بکسراول‌وثالث) (بعربی یکتبون)(۱) است و حال آنکه فعل فارسی آن نبشتن یا نپشتن یا نوشتن است . کاتب پهلوی این کلمه را یکتبونتن(۲) نوشته است و قدر مسلم آنست که هرگزآنرا یکتبونتن نخوانده است . کلمهٔ یکتبون با اینکه لغتی‌است با معنی و صرف شده درنظر کاتب پهلوی صرفاً علامتی‌است که قائم‌مقام لفظ پهلوی واقع شده و یا شکلی است که‌دلالت برمعنای نپش(۳)داشته و بآخر آن حرف ت و نون مصدری فارسی را اضافه کرده‌است. همچنین است کلمهٔ « مرد » که کاتب پهلوی بجای آن لغت سامی « گبرا » را مینوشته است و هر زمان میخواسته است شکل دیگر آن کلمه راکه « مردم » است بخواند صدای « ام » را بآن اضافه میکرده و « گبرا- ام »(٤) (بضم الف) مینوشته است .

نظائر این روش عجیب که در زبان آسوری وجود دارد قبلاً

---

(۱) yektibun (بعربی yaktubun)

(۲) yektibuntan

(۳) napish

(٤) gabrā - um

تذکر داده شده است . در زبان قدیم تورانی اکدی[1] کلمهٔ « پدر »
ادا[2] بوده است . هاوگ[3] میگوید : « وقتی که آسوریان میخواستند
« پدر » بنویسند از اول کلمه « ادا » حروف « اد » یا « ات » را میگرفتند
ولی اب تلفظ میکردند و اب لغتی بود که خودشان برای پدرداشتند ...
برای اینکه بگویند « پدرم » مینوشتند « اتوی »[4] ولی « ابوی »[5]
قرائت میکردند . « واو » (مضموم) درزبان آسوری علامت رفع و حالت
فاعلی است . « ی » (مفتوح) چون بآخر کلمه الحاق شود بمعنای ضمیر
ملکی « من » (مال من) است ودر کتابت آنرا به‌لغت بیگانه « ات » اضافه
میکردند . همین قسم کاتب پهلوی چون میخواست کلمه « پتر »[6] (پدر)
را بنویسد ابیتر[7] مینوشت ، بدین طریق که ازآسوری[8] « اب » را که
صرفاً بمنزلهٔ شکل تصویری که حاکی ازآن معنی است میگرفت و در
حین قرائت معادل فارسی آن را با اضافه کردن متمم « - تر » میخواند .
اینك جنبهٔ عجیب یا کیفیت غریب دیگری که دربارهٔ خط پهلوی
باید متذکر شویم (و در این مورد دارای ارزش و اهمیت بوده است) :
درمورد کلمات پارسی که درآن زمان مرکب وقابل تجزیه شناخته میشد،
معرف و مشخص هر یك از عناصر جداگانهٔ آن کلمات معادل سامی یا
هزوارش آن بوده است ؛ مثلاً فعل متداول « پنداشتن » را بگیرید .
ایرانی امروزی اصلاً خیال نمیکند که این فعل قابل تجزیه است و یا
اینکه غیرازیك فعل‌ساده چیزدیگری باشد، لکن کاتب پهلوی به کیفیت

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** بنظر آقای تقی‌زاده « زبان قدیم اکدی باید اشتباه عجیبی بوده باشد . زبان اکدی یعنی‌بابلی قدیم زبان سامی بوده نه تورانی . ظاهراً مقصود زبان قدیم سومری بوده و تورانی اصلا معنی ندارد . »

(۲) adda

(۳) **یادداشت مترجم :** دکترمارتین‌هاوگ Martin Haug, Ph. D. استاد فقه‌اللغهٔ تطبیقی در دانشگاه مونیخ بوده است .

(٤) atuya (٥) abuya (٦) pitar (٧) abitar

(۸) **یادداشت مترجم :** بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده آرامی یا سریانی .

مرکب آن آگاه بوده است ؛ بنابراین فعل پنداشتن را چنین مینوشت : پون[۱] (بفتح اول وثانی) (= پ ، برای) هانا (= این) یخسنونتن[۲] (=داشتن) [۳] . نولدکه درباره تجزیهٔ لغت متعارفی «مگر» مینویسد : « دو لغت آرامی یا دو عنصر هزوارش معرف و مبین کلمهٔ «مگر» بوده است ، لغت اول بمعنای « نه » ودوم بمعنای « اگر » . این اصل دریك مورد دیگر نیز صدق میکند که آنهم غریب است و چیز هائی بما میآموزد .

ضمیر اول شخص مفرد در فارسی جدید « من » است و این کلمه مشتق از حالت اضافهٔ همان ضمیر درفرس قدیم است که ادم[٤] (=ازم[٥] اوستائی) باشد و حالت مالکیت ضمیر اخیر منا[٦] بوده است . با توجّه باین حقیقت است که در رسم الخط پهلوی کلمهٔ سامی « لی » را بجای «من» مینویسند و این کلمهٔ هزوارش است که معادل من میباشد .

قطع نظر از مدارك خارجی ممکن است این ملاحظات هر شخص تیز بینی را معتقد کند که تقریباً کلیهٔ خصائص غریبهٔ پهلوی مربوط برسم‌الخط پهلوی است وهمینکه بلند خوانده شود دیگرغرابتی ندارد . خوشبختانه برای اینکه ثابت شود حقیقت امر همین بوده است مدارك خارجی نیز بقدر کافی موجود است .

اولاً گواه‌مستقیم ماامیانوس‌مارسلینوس[۷] میباشد که‌میگوید[۸]:

---

(۱) pavan (۲) yakhsanun - tan

(۳) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :
قرائت « پون » منسوخ است . درپهلوی پنداشتن pat ZNH YHSNUNtn نوشته میشود و pad en dastan خوانده میشود .
(توضیح tn - درآخر - یخسنونتن پهلوی است و علامت مصدر است . از اینرو با حروف کوچك نوشته شده) .

(٤) adam (٥) azem (٦) mana

(۷) Ammianus Marcellinus

(۸) (xix, 2, II)

« در ایران شاپور و شاهنشاه را پیروز نیز گویند
بدینمعنی که این شاه بر شاهان دیگر فرمانروائی
کند و در جنگها فیروز است . »
(ترجمه از لاتین)

اشارهٔ او بشاپور دوم است (۳۰۹ تا ۳۷۹ بعد از میلاد) . عنوان شاپور را روی مسکوکات ملکان ملکا مینوشتند ولی همان زمان‌هم مانند امروز در مکالمات شاهنشاه میگفتند .

ثانیاً گواه مستقیم دیگری داریم که مؤلّف دانشمند الفهرست محمدبن‌اسحق است (۸-۹۸۷ میلادی) . محمدبن اسحق دراینجا وجاهای دیگری که از مسائل مربوط بایران ساسانی سخن میگوید متکی بقول آن مرد عجیب و فوق‌العاده یعنی ابن مقفع است که یکی از زردشتیان ایران (۱) بوده و تقریباً در اواسط قرن هشتم میلادی میزیسته است . ابن مقفع دعوی اسلام نمود ولی صداقت وی مورد تردید واقع شد و در

ابن مقفع

حدود سال ۷۶۰ میلادی بقتل رسید . ابن مقله (تاریخ وفات ۹۳۹ هجری) وزیر خطاط معروف ، ابن مقفع را یکی از فصحاء و عربی نویسان ده گانه درجهٔ اول میداند و همچنین ابن خلدون مغربی‌تسلّط ابن‌مقفع را بزبان عربی بهمین بیان تأیید میکند و میستاید . وی زبان پهلوی را نیز بکمال میدانست و چندین کتاب مهمّ پهلوی را بزبان عربی ترجمه کرده است . متأسفانه تنها یکی ازترجمه‌های وی تا امروز باقی مانده و آن کلیله و دمنه است و کلیله و دمنه از کتبی است که کمتر از کتابهای دیگر وی جالب توجّه بوده است .

باستناد قول این‌دانشمند ، مؤلف‌الفهرست پس‌ازشرح چگونگی هفت نوع کتابت مختلف که مورد استفاده ایرانیان قبل‌از اسلام بود بیانی دارد و کاترمر (۲) نخستین کسی است که در سال ۱۸۳۵ میلادی نظرهارا

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای تقی‌زاده ابن المقفع را مانوی میدانند .
(۲) Quatremère

متوجه گفتهٔ وی نمود ولی متن اصلی بیان وی تا سال ۱۸۶۶ میلادی منتشر نشد . در آن تاریخ بود که شارل گانو(۱) متن مزبور را با ترجمهٔ جدید و پاره‌ای ملاحظات انتقادی در بارهٔ ترجمهٔ کاترمر انتشار داد . اینك ترجمهٔ عبارت الفهرست ابن ندیم :

« و هجائی دارند که زوارشن (یا هزوارش) نامیده میشود (مراد از هجا املاست نه کتابت که رسم‌الخط باشد) . حروف آن موصول و مفصول (متصل و منفصل) وتقریباً بالغ بر هزارکلمه است و بوسیلهٔ آن متشابهات ازهم تمیز داده میشود (مراد ازمتشابهات کلمات مبهم است) . مثلاً هروقت کسی میخواهد« گوشت» بنویسد « بسرا» (بکسروسکون سین) مینویسد (دراینجا این‌لغت‌درالفهرست ابن‌ندیم بخط پهلوی نوشته شده است) ولی« بسرا» نمیخواند وهمان گوشت تلفظ میکند . همچنانکه هرگاه کسی بخواهد « نان » بنویسد « لهما » (بفتح لام و سکون‌ها) مینویسد (در اینجا نیز این لغت درالفهرست ابن‌ندیم بخط پهلوی ضبط شده است) ، لکن « لهما » نمیگوید و همان « نان» میخواند . و هرچه بخواهند بنویسند بهمین‌نحواست مگر چیزهائی که احتیاج بقلب نداشته باشد و آن الفاظ را همانطور که تلفظ کنند مینویسند »(۲) .

---

(۱) Charles Ganneau

(۲) رجوع شود به رسالهٔ هاوگ در خصوص پهلوی صفحهٔ ۳۷ به بعد :
Haug's Essay on Pahlawi
رجوع شود به مجلهٔ آسیائی صفحهٔ ۲۵۶ ، سال ۱۸۳۵ .
Journal Asiatique
رجوع شود به الفهرست ابن ندیم چاپ فلوگل Flügel .
در چند جزء از ترجمه های هاوگ بخصوص در بارهٔ متشابهات که بمعنای مترادفات گرفته است میان اینجانب و هاوگ اختلاف است . بعقیدهٔ من مراد ازاین لفظ لغات فارسی است که هرگاه بخط پهلوی نوشته شود تولید ابهام میکند ، لکن عنصر هزوارش آن چندان ابهامی ندارد . هرکس کلمهٔ نان را بخط پهلوی بنویسد و بعد بوجوه مختلفی که همان کلمه ممکن است خوانده شود توجه نماید بآسانی باابهام مسئله برخواهد خورد .

نمونهٔ خط زند یا اوستائی*

---

* **یادداشت مترجم :** نمونهٔ خط زند یا آوستائی . از کتاب گیگر و کون
(اساس فقه‌اللغهٔ ایرانی)

(برابر صفحهٔ ۱۲۰)

نمونهٔ خط پهلوی ✻

برگرداندهٔ حرف به حرف به‌خط فارسی :

« پورسیت داناك او مینوگ ی خرت کوهچ توبانیکان کی در غوشتر وهچ در غوشان کی توبانگرتر .

مینوگ ی خرت پسخو کرت کوهچ توبانگران اوی در غوشتر کی‌پت ان یش هست‌نی خورسند وویش بوتن ی‌چیش راذتیمار بریت .

وهچ درغوشان‌اوی توبانگرتر کی‌پت ان ی مت یستیت خورسند وویش بوتن ی چیش راذنی هندیشیت » .

ترجمه بفارسی :

« پرسید دانا ازمینوی خرد که از توانگران که درویشتر و از درویشان که توانگر تر .

مینوی‌خرد پاسخ کرد که از توانگران او درویشتر که به‌آنچش هست (آنچه دارد) نه خورسند [است] وبیش بودنِ چیزرا تیمار بَرد .

واز درویشان او توانگرتر که به‌آن‌چه‌آمده است خورسند [است] وبیش‌بودن چیز را نیندیشد » .

از کتاب « داناك ومینوگ ی خرت » ، پرسش ۲۶ .

✻ **یادداشت مترجم :** این قطعه را آقای دکتر صادق کیا استاد زبان پهلوی‌در دانشگاه تهران از کتاب « داناك ومینوگ خرت » ، پرسش ۲۶ انتخاب و از روی صفا و کرم شخصاً استنساخ و ترجمه نموده‌اند .

(برابر صفحهٔ ۱۲۱)

ثالثاً ما این حقیقت را میدانیم که حتی در قدیمترین نمونهٔ زبان فارسی که بخط عربی نوشته شده از آرامی و هزوارش دیگر هیچگونه اثری نیست ، و هرگاه لغات مزبور در تکلّم بکار میرفت درتحریرات هم اثری میماند و بکلّی ازمیان نمیرفت ؛ ولی هر گاه عناصر بیگانهٔ مزبور تنها مربوط به کتابت بوده و در تکلّم بکار نمیرفته است ، یعنی در حکم اشکال وصوری بوده که معانی خاص از آن اراده میکرده‌اند ، درآنصورت زوال عنصر آرامی و هزوارش امری طبیعی بوده است .

رابعاً امروزهم میان‌زردشتیان سنتی‌جاری وباقی‌است که ازحیث فروع ، بنحوی که قبلاً دیدیم ، مخدوش وناصواب ولی از حیث اصول کلی کاملاً واضح و روشن است ، و آن سنّت چنان باشد که کلمات هزوارش‌را باید بفارسی قرائت نمود . بنابراین کتبی را که باصطلاح کتب یا زند گویند صرفاً نقل کتب پهلوی بحروف غیر مبهم اوستائی و کتبی‌را که باصطلاح کتب پارسی گویند صرفاً نقل کتب پهلوی بحروف غیر مبهم عربی‌است . لکن بعوض کلیهٔ کلمات هزوارش وآرامی معادل فارسی آن یا آنچه را که معادل تصوّر نمودند گذاشته‌اند .

خوب است این فصل را با تلخیص اصطلاحات مختلفی که هنگام بحث از السنهٔ قدیمهٔ ایران بکار برده شده و توضیح معنای دقیق هریك وتشریح وجه اشتقاق آن ، تا آنجا که معلوم‌است ، ختم کنیم .

تعریف اصطلاحات

مادی

مادی زبان‌ماد یعنی قسمت غربی سرزمینی‌است که امروزه ایران مینامیم ، همان مادائی است که در کتیبه های داریوش آمده ، همان « ماهانی » است که جغرافی نویسان قدیم عرب نقل کرده‌اند (« ماهات » جمع «ماه» است که جزء اول کلمهٔ ماه بصره و ماه کوفه و ماه نهاوند و غیره است) . پایتخت این ناحیه شهر قدیم اکباتان است (که در کتیبه‌ها هگمتانه نوشته‌اند) واکنون همدان نامیده میشود . آثاری از آن زمان

در دست ما نیست مگر اینکه نظر دار مستتر را بپذیریم که گفته است مادی همان زبان اوستاست (۱) و یا اینکه قول اپر را قبول کنیم که میگوید مادی زبانی است که در کتیبه های سه زبانی دورهٔ هخامنشی جایگاه دوم‌را (بین‌پارسی‌باستان وترجمهٔ آسوری) حائزاست . باحتمال کلی‌قرابت بسیار نزدیك بافرس قدیم داشته است واز پاره ای‌لغات‌آن که نویسندگانی مانند هرودوت(۲) حفظ کرده اند ظاهراً چنین برمیآید که اصل و ریشهٔ بعض لهجه های جدید فارسی نیز شاید مادی باشد .

اوستائی

اوستائی زبان اوستاست که اغلب بغلط «زند» نامیده‌اند . گاهی آنرا بلخی قدیم نیز خوانده‌اند ، و آن نامی‌است بی‌اندازه ناپسند ، زیرا چنانکه دیدیم این امررا دو احتمال است و قوت هردو احتمال یکسان : یکی اینکه زادگاه زبان اوستا اتروپاتن(۳) (آذربایجان) یعنی‌در شمال‌غربی‌باشد،دوم‌اینکه بلخ‌قدیم(٤) یعنی شمال شرقی . اوستا و فقط اوستا باین زبان نوشته شده است .

پاره‌ای سرودهای باستانی که گاتها نامیده میشود بلهجهٔ دیگری سروده شده وآن لهجه بسی مهجورتر و قدیم‌تر از لهجهٔ قسمتهای دیگر کتاب است . زبان‌اوستائی حروف مخصوص دارد که درنوشتن بکار میرود و از خط پهلوی ساخته شده ، ولی دارای مزایای بیشتری است . برای تحقیق واستقصاءِ اصل کلمهٔ اوستا باشکال میتوان ازدورهٔ ساسانیان دورتر رفت ، گو اینکه اپر(۵) معتقد است درکتیبهٔ داریوش واقع در بیستون آنجا که ابستام(٦) نوشته است (ستون چهارم ، سطر ٦٤) مراد اوستا

---

(۱) **یادداشت مترجم :** بنظر آقای تقی زاده این عقاید دارمستتر واپر Oppert حالا بکلی منسوخ و باطل است .

(۲) Herodotus (۳) Atropatene (٤) Bactria

(۵) Oppert (٦) abastam

یادداشت‌مترجم : آقای‌دکتریارشاطرمینویسند ابستام در کتیبهٔ داریوش نیست . ظاهراً غلط قرائت شده است .

بوده است . در پهلوی بصورت اوستاك (۱) (دارمستتر اپستاك (۲) ضبط کرده است) درسریانی اپستاگا(۳) و درعربی ابستاق (بفتح اول وثانی) آمده است .

آندریاس(٤) متمایل باین عقیده است که اوستا ازکلمهٔ اوپستا(٥) درفرس قدیم اشتقاق یافته (که بمعنای کمك کردن ونگاهداری نمودن است) و اینطور تعبیر میکند که معنای آن « متن اساسی » است .

بهرصورت معنای « اوستا وزند » همین است ولفظ مرکب «زند اوستا » که مایهٔ گمراهی است ازهمین اصطلاح بوجود آمده است : «اوستا »

زند

متن اصلی کتاب مقدس زردشت است و « زند » ترجمه و تفسیر و تبیین آن بزبان پهلوی ، و تفسیر هم عموماً متعاقب متن میآید. بنابراین اگر به « زبان زند » اشاره‌ای بشود مراد همان زبانی خواهدبود که اوستا بآن زبان ترجمه و تفسیر شده است یعنی زبان پهلوی . لکن چون در اروپا اصطلاحات را درست درك نکردند لفظ زند را بزبان اصلی اوستا اطلاق نمودند . بنا بر این بهتر آنست که اصطلاح « زبان زند » موقوف شود(٦) .

فارسی باستان اصطلاحی است که دلالت برزبان قدیم پارس(فارس) (۷) میکند واین همان زبان رسمی کتیبه‌های هخامنشی است وبدون شبهه

فارسی باستان

داریوش و خشایارشا وشاهان آندودمان بآن زبان تکلم میکرده‌اند. این زبان را فقط ازطریق کتیبه‌ها میشناسیم و بس .

اما زبان پهلوی همان قسمی که السهاوزن (۸) بیان داشته است

---

(۱) Avistak (۲) Apastak (۳) Apastaga

(٤) Andreas (٥) upsata

(٦) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :
« این اصطلاح امروز عملاً موقوف شده است » .

(۷) Persis (۸) Olshausen

درست بمعنای زبـان پارتی است ؛ زیرا همچنانکه کلمات قدیم **میترا** و **چیترا** (۱)مهر وچهر شده است ، لفظ **پرتو**(۲)نیز که نام پارت بفرس قدیم است مراحلی را طی نموده و به اشکال متشابه و مفروض **پرهو**(۳) و **پلهو** (٤) و **پهلو** (٥) درآمده است . شکل عربی این کلمه **فهلو**است که علماء جغرافی‌نویس عرب بسرزمینی **پهلوی** در ایران مرکزی و غربی میگفتند که شهر های اصفهان و ری و همدان و نهاوند و قسمتی از آذربایجان جزء آن بوده است . همانطور که گفته شد اطلاعات ما دربارهٔ پارت ها ازمنابع محلّی و بومی کم است ، و بقدری هم کم است که مسلّم نیست پـارتها از نژاد ایرانی یا تورانی بودند(٦) ؛ پارتها در افسانهٔ ملی ایران بقدری کم بشمارآمده‌اند که آنچه فردوسی دربارهٔ آنها گفته است فقط در یك صفحهٔ شاهنامه بگنجد . (فردوسی آنانرا ملوك‌الطوائف خوانده وقومی بربر و بی‌سواد دانسته و گفته است شایستگی ندارند که یادی ازآنها بشود .)

ساسانیان مدعی‌شدند که تجدید حیات واحیاءآئین ملی که‌بدست اسکندر محو و نابود شده بود بسبب مجاهدات و مساعی آن دودمان بوده است . این مسئله تاحدی بوسیلهٔ خطوط یونانی که روی سکه‌های اوائل دورهٔ پارت‌ها دیده میشود تأیید گردیده است ، زیرا روی سکه‌های مزبور عبارت « دوستدار یونان » ملاحظه میشود و این عنوانی است که پادشاهان پارت با خرسندی بخود داده بودند . معذلك نام پهلو(۷)

---

(۱) mithra, chitra

(۲) Parthava (۳) Parhav (٤) Palhav (٥) Pahlav

(٦) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :

« امروز در ایرانی بودن پارتها تردیدی نیست . اصطلاح « تورانی » اساس علمی ندارد . تورانیانی که ازآنها درشاهنامه یاد شده بظنّ قوی خود ازتیره هـای ایرانی بوده‌اند . اگر غرض ترك بودن پارتها باشد بکلی غلط است» .

(۷) "Pahlava"

در هنـدوستان معروف بوده و هنوز هم در ایران امروز معمول است و صفت پهلوانی چه در کلام و چه در ذکر داستان قهرمانان قدیم‌وروزگار پهلوانان و جنگجویان نیرومند زبانزد همه است. لکن وقتی سخن از پهلوی گفته میشود و مراد زبان پهلوی باشد معنائی که درایران ازاین لفظ مستفاد میشود از جهت دقت و صحت وحقیقت امر بسیار نارساتراز آنچیزی است که در اروپا از پهلوی میفهمند، زیرا در اروپا بطورقطع اطلاق این لفظ منحصراً بزبان دورهٔ ساسانیان و فارسی میانه است که با عنصر آرامی و هزوارش بخط مخصوص خود نوشته میشد. اما زبان‌پهلوی که پادشاهان وپهلوانان شاهنامهٔ فردوسی درنامه‌های خود بکار میبردند تحقیقاً معلوم نیست چه بوده ولی قطعیت آن خیلی کمتراست،وهمچنین است گلبانگ پهلوی که در غزلهای حافظ و اشعار خیام از آن یادشده است، و فهلویات یا اشعاری که بلهجه های مختلف در بسیاری از آثار زبـان فارسی نقل شده است، و زبان پهلوی که بگفتهٔ حمدالله مستوفی قزوینی مورخ وجغرافی‌دان قرن چهاردهم مسیحی درنقاط‌مختلف‌ایران مخصوصاً شمال غربی بدان تکلّم میکرده‌اند.

طهمورث دیوبند بنابر روایت فردوسی(۱) نخستین کسی است که نه تنها یك‌زبان بلکه تقریباً سی‌زبان‌راماننديونانی(رومی)وتازی‌وپارسی و هندی و چینی وپهلوی را برشتهٔ تحریر آورد تا آنچه بگوش شنیده شود بکتابت بیان گردد(۲). طهمورث پدرجمشید است که‌دراوستا ییمه

---

(۱) رجوع شود به شاهنامهٔ چاپ ماکان، جلد اول، صفحهٔ ۱۸.

(۲) **یادداشت مترجم:** این‌اشعار فردوسی ازصفحهٔ ۲۲ جلد اول‌شاهنامه چاپ بروخیم در پادشاهی طهمورث نقل شده است. این مجلد بدستیاری‌آقای مجتبی مینوی و مجلدات دوم و سوم وچهارم تا آخر جلد پنجم بتصحیح مرحوم عباس اقبال و مجلدات سه‌گانه تا پایان شاهنامه بتصحیح آقای سعید نفیسی بمناسبت جشن هزارهٔ تولد فردوسی درسالهای۱۳۱۳ تا۱۳۱۰ شمسی هجری بزیور طبع آراسته گردید؛

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۱۲۶)

یا ییما(۱) و در کتب هندو یمه(۲) آمده‌است،شخصیتی است بکلی افسانه‌ای از اساطیر هندوایران یعنی مربوط به‌قدیمترین ازمنهٔ آریائی خیلی پیش از آنکه میان زبان اوستائی یاپارسی باستان وزبان آریائی اصلی فرقی قائل شوند ، چه رسد بفارسی میانه . از طرف دیگر وقتی نویسنده‌ای مانند حمدالله‌مستوفی گویددرفلان قریه بزبان پهلوی تکلّم میکنند ،معنای این کلام و مقصود وی بیش ازجوابی نیست که‌یکی ازروستائیان‌اهل‌قهرود به سئوال نویسنده داده است (قهرود واقع است در کوهستان یك‌منزلی جنوب کاشان) ؛ پرسش نگارنده این بود که قهرودیها بچه لهجه‌ای صحبت میکنند ؟ روستائی‌پاسخ داد : « فرس قدیم » . بنظر خودایرانیان (باستثنای زردشتیان) کلمهٔ پهلوی علی‌القاعده معنائی دقیق تر از این ندارد ، لکن دراین کتاب (مفهوم دیگری دارد و) غیر از مواردی که بوجه دیگری تصریح شود ، لفظ پهلوی بمعنای اخص کلمه که مورد قبول است در اینجا استعمال شده و آن پارسی متوسط یا پارسی ساسانی

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۱۲۵)

جهاندار طهمورث بافرین — بیامد کمر بستهٔ رزم و کین
یکایك بیاراست با دیو جنگ — نبد جنگشان را فراوان درنگ
از ایشان دو بهره بافسون ببست — دگرشان بگرزگران کرد پست
کشیدندشان خسته و بسته خوار — بجان خواستند آنزمان زینهار
که ما را مکش تا یکی نو هنر — بیاموزی از ما کت آید ببر
کی نامور دادشان زینهار — بدان تا نهانی کنند آشکار
چو آزادشان شد سر از بند اوی — بجستند ناچار پیوند اوی
نبشتن بخسرو بیاموختند — دلش را بدانش بر افروختند
نبشتن یکی نه که نزدیك سی — چه رومی چه تازی و چه پارسی
چه سغدی چه چینی و چه پهلوی — نگاریدن آن کجا بشنوی
جهاندار سی سال از این بیشتر — چگونه پدید آوریدی هنر
برفت و سرآمد بر او روزگار — همه رنج مانده از او یادگار
جهانا مپرور چو خواهی درود — چو می بدروی پروریدن چه سود
یکی را بر آری بچرخ بلند — سپاریش ناگه بخاك نژند .

---

(۱) Yima (۲) Yama

است . نسبت زبان پهلوی با پارت فقط تا آنجاست که قدیمترین آثار مربوط به پهلوی روی سکه های عبد زهر وسکه های ماقبل پارت قرن سوم و چهارم قبل از میلاد دیده میشود .(۱)

هزوارش

دربارهٔ هزوارش (۲) یـا زوارشن (۳) یا زوارش قبلاً توضیح داده شده است ، اما مادهٔ اشتقاق این لغت بیشتر محل تردید است . اشتقاقاتی از روی بی‌احتیاطی وعدم ملاحظه ومطالعه یا نسنجیده پیشنهاد شده است ، مثلاً دستورهوشنگ جی میگوید ازهزوان‌آسور(٤)آمده است که بمعنای زبان‌آسوراست ودرنبورگ(۵) معتقد است که از « هاسورسی »(٦) بمعنای «این سریانی است» گرفته شده است . لکن هاوگ(۷) توضیح میدهد که اسم فعل است مشتق از فعل زواریدن (بضم اول) بمعنای « کهنه و مهجور شدن » یـا از فعل متشابهی مأخوذ است که دارمستتر تصورمیکند بقدری آن فعل« کهنه شده و مهجور» است که هنوز بمفهوم اصلی خود در زبان عربی که زور (بتشدید واو) (از مصدر تزویر) میباشد محفوظ مانده است . «زور» یعنی پنهان ساخت ، تحریف کرد ، جعل کرد ، فریب داد ، خدعه بکار برد ، اغفال نمود . احتمال صحت این تعبیر بیش از توجیهات دیگر است . در وصف رسم‌الخطی که مثلاً ائتون یمللونت ایغ (۸) مینویسند و اتون گویند کو(۹)میخوانند (واین همان پازند است که بجای هزوارش معادل پارسی آن خوانده میشود) جز اینکه بگوئیم بزور مطلبی را نگاشتن

---

(۱) رجوع شود برساله هاوگ Haug صفحهٔ ۳۰ تا ۳۱ و مقالهٔ وست West دربارهٔ ادبیات پهلوی در جلد دوم کتاب اساس فقه‌اللغه ایران ، صفحهٔ ۷۵ .
Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie

یادداشت مترجم : آقای تقی‌زاده یادآور میشوند که دورهٔ پارت درقرن چهارم قبل از میلادمسیح هنوز شروع نشده بود .

(۲) Huzvarish (۳) Zawarishn (٤) huzvan - asur
(۵) Derenbourg (٦) ha Sursi (۷) Haug
(۸) "aêtûno yemalelûnt aigh" (۹) êtûn goyand ku

یا پنهان نمودن یا تحریف کلام است انصافاً توصیف دیگری نمیتوان قائل شد.

همانقسمی که زند تفسیر متن اوستا بزبان پهلوی است، پازند (= پی تی - زین تی) (۱) نیز توضیح و تشریح مجدد متن پهلوی است.

پازند و پارسی

یعنی متون پهلوی را بحروفی که کمتر از خط پهلوی غامض و مبهم باشد نقل میکنند و هرجا هزوارش باشد لغات صحیح فارسی معادل آن که دلالت برهمان معنی کند بجای هزوارش میگذارند. هرگاه حروف اوستائی را درنقل متون بکاربرند نتیجهٔ عمل «پازند» است. هرگاه حروف فارسی (یعنی عربی) بکار برند نتیجهٔ عمل را اکثر «پارسی» گویند.

در هر حال چه پازند چه پارسی هر دو از اشکال کهن و منسوخ فارسی «جدید» (یعنی فارسی بعد از اسلام) است که عنصر آرامی آن بکلّی ناپدید شده‌است (بدبختانه نظربه نقصی که درروایت پارسی‌موجود است نمیتوان بصحت نکته های فرعی زیاد اعتماد نمود). نسخه هـای خطی چند کتاب را از قبیل مینوی خرد (۲) هم بخط پهلوی و هم به پازند یا پارسی داریم، لکن‌کلیهٔ متون اصلی پازند بالمآل باصل پهلوی بر میگردد (گو اینکه در پاره‌ای موارد اصل پهلوی آن از بین رفته است) زیرا احتیاج بشرح مجددی احساس نمیشد تا اینکه در اثر ترك استعمال وطول‌زمان ماهیت واقعی‌پهلوی کم‌کم فراموش‌شد ونویسندگان و دانشمندان پهلوی دان تقریباً از میان رفتند.

---

(۱) Paiti - zainti

(۲) از روی عکس متن پهلوی مینوی خرد اندره‌اس Andreas در کیل Kiel بتاریخ ۱۸۸۲ میلادی چاپ سنگی تهیه کرده است. نسخه‌ای که به پازند نقل شده است وست West باحروف رومی که همان حروف‌معمولی کتابی است بضمیمهٔ ترجمهٔ سانسکریت و انگلیسی و فرهنگ لغات آن در اشتوتگارت Stuttgart بسال ۱۸۷۱ میلادی چاپ شده است.

مقبرهٔ باباطاهر در همدان - شهریور ۱۳۱۶
(برابر صفحهٔ ۱۲۹) مربوط به صفحهٔ ۱۳۰

وقتی از «فارسی‌جدید» یا به‌بیان ساده‌تر ازفارسی سخن‌میگوئیم مراد ما فقط فارسی بعد از اسلام است که بحروف عربی نوشته‌میشود .

فارسی جدید

«پارسی باستان» (دورهٔ هخامنشی) و فارسی میانه (دورهٔ ساسانی) و «فارسی جدید» (دورهٔ اسلامی) اصطلاحاتی است کاملا نظیر اصطلاحات «انگلیسی قدیم» (انگلو سکسون) و «انگلیسی میانه» و «انگلیسی جدید» که مراحل‌مختلف سیر تکامل زبان خود ما را نشان میدهد . با در نظر گرفتن این معنی میتوانیم بدون اشکال زبان شعرائی مانند رودکی را که تقریباً هزار سال پیش زندگی میکردند فارسی جدید بخوانیم . همچنانکه میتوانیم بگوئیم شکسپیر(۱) آثار خود را به «انگلیسی جدید» نوشته است ، لکن اگر اطلاق‌فارسی‌جدیدبز بانی که لااقل‌راجع بقرن‌نهم‌میلادی‌است پسندیده نباشد فقط میتوانیم بجای آن عنوان «فارسی اسلامی» را پیشنهاد کنیم ولی این عنوانی نیست که‌بکلی قابل‌انتقاد نباشد . چنانکه قبلاهم اشاره شدتغییراتی که طی‌ده‌قرن‌عارض این زبان شده‌است کمتراز تغییراتی است که در مدت سه قرن درزبان انگلیسی روی داده است ، و کلمات مهجور بوجه مخصوص و مشخصی محدود و منحصر بکتابهائی است که قبل از آنکه تاریخ اسلام بسرپیچ بزرگ خود یعنی‌فتنهٔ‌مغول در قرن سیزدهم برسد تألیف گردید .

پیش از آنکه این فصل پایان یابد شاید بی مناسبت نباشد چند کلمه‌ای هم دربارهٔ لهجه های فارسی جدید افزوده شود . در این باب

لهجه‌های ایران

بارها قبلا در این کتاب اشاراتی شده است . منظور من لهجاتی است که متعلق بخود ایران و محدود بایران است ، و زبانهای جالب توجه ایرانی که در افغانستان و بلوچستان و کردستان و پامیر بدان تکلّم میکنند وهمچنین زبان‌استی (بضم اول و کسر ثانی) زبان قسمتی از اهالی قفقاز مرکزی(۲) که

Ossetic (۲) Shakespeare (۱)

شاید از ایران بدانجا مهاجرت کرده‌اند مطمح نظر نیست . دراینخصوص رجوع کنید باطلاعات جامعی که در قسمت آخر جلد اول کتاب نفیس اساس فقه‌اللغهٔ ایران(۱) مندرج است . در اینجا کراراً بکتاب مزبور اشاره کرده‌ایم . با همه رنجهائی که برزین(۲) و درن(۳) و زلمن(٤) و علی‌الخصوص ژوکوفسکی(٥) درروسیه کشیدند و گایگر(٦) وزوسین(۷) و هوبشمن(۸) و هوتوم شیندلر(۹) در آلمان ، و هوار(۱۰) و کری(۱۱) در فرانسه ، و خود نگارنده بمیزان بسیار قلیل در انگلستان کشیدیم ، کارهائی که در این رشته مانده است و باید انجام داده شود بیش از هر یك از شعب دیگر زبانشناسی فارسی است . این لهجه‌ها را میتوان‌ازراه مکالمه و محاوره در محل مطالعه کرد (چنانکه بطور شایان توجهی درن در مازندران و گیلان ، و ژوکوفسکی در ایران مرکزی بویژه کاشان و اصفهان ، و زوسین در کردستان ، و هوتوم شیندلر در یزد وکرمان و غیره کرده‌اند) ، یا درآثار قلیلی که‌مانده‌است میتوان‌تحقیق نمود و این آثار بسی فراوانترازآنست که عموماً تصور میکنند.هروقت این لهجه ها بهتر فهمیده شود بلاشبهه بسیاری ازمسائل تاریك مربوط به فقه‌اللغهٔ ایران روشنتر خواهد شد . از شعرائی که بسیاری از اشعار

امیر پازواری و باباطاهر

خودرا بلهجهٔ خاص خود سروده‌اند فقط دوتن‌معروفیت زیاد و شهرت تمام دارند : یکی امیر پازواری است(که اشعارش توسطدرن منتشرشده‌است) وبلهجهٔ مازندرانی شعر گفته است ، دوم باباطاهر عریان است (که رباعیات خود را بلهجهٔ همدانی یا به لهجهٔ لری انشاد نموده است ، اما کدام یک از این دو

---

(۱) Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie
(۲) Berésine (۳) Dorn (٤) Salemann
(٥) Zhukovski (٦) Geiger (۷) Socin
(۸) Hübschmann (۹) Houtum - Schindler
(۱۰) Huart (۱۱) Querry

لهجه بوده اقوال مختلف است) . رباعیات باباطاهر دربسیاری نقاط ایران سرزبانهاست و به کرّات درآنجا کسوت طبع پوشیده است .

هوار رباعیات بابا را در سال ۱۸۸۵ میلادی در مجلهٔ آسیائی (۱) باترجمهٔ فرانسه منتشر کرد . باباطاهررا ممکن‌است برنز (۲) ایران‌خواند. مقدار زیادی ازمحبوبیت باباطاهر بیگمان بسبب سادگی افکار او ونزدیك بودن لهجهٔ او بفارسی صحیح وروانی کلام وآهنگ دلنشین‌الفاظ وسادگی وزن و بحر متحدالشکل آنست (بحر هزج مسدس محذوف) که جزء آخر یا مقطع هجائی آخر مصراع حذف میشود بدین طریق :

|ـــ|ـــ|ـــــــ|ـــ|ـــ|ـــــــ|ـــ|ـــ|ـــــــ| و چهاربار دررباعی تکرارشده است . سه‌رباعی ازبهترین رباعیات ویرا دراینجا نقل‌میکنیم :

۱

چه خوش بی مهربونی از دوسر بی

که یك سر مهربونی درد سر بی !

اگر مجنون دل شوریده‌ای داشت

دل لیلی از او شوریده تر بی !

در این رباعی فقط کلماتی که بلهجهٔ ولایتی ادا شده است یکی کلمهٔ « بی » (که بمعنای « بود » میباشد) و دیگر « مهربونی » است که دربیشتر لهجه‌های دیگر نیز بهمین‌شکل تلفظ میشود وتا حد زیادی امروزهم درمکالمات‌فارسی معمول ومتداول‌است ، خاصه بین اهالی جنوب ایران که بجای مهربانی « مهربونی » میگویند .

۲

مگر شیر و پلنگی ای دل ای دل

بمو دائم بجنگی ای دل ای دل !

---

(۱) Journal Asiatique

(۲) **یادداشت مترجم :** رابرت برنز Robert Burns (۱۷۵۹ تا ۱۷۹۶ میلادی) ازشعراءِ معروف اسکاتلند بوده است .

اگر دستم فتی خونت وریژم

وینم تاچه رنگی ای دل ای دل!

در این رباعی « بمو » بجای « بما » ، و « دستم » و «وریژم» و « وینم » (هرسه بضم حروف ماقبل آخر) بجای « دستم » و «بریزم» و « به بینم » (بفتح حروف ماقبل آخر) آمده است .

۳

وشم واشم ازین عالم بدر شم

وشم ازچین و ماچین دیر ترشم!

وشم از حاجیان حج بپرسم

که ای دیری بسه یا دیرتر شم !

دراینجا « وشم » (بضم شین) بجای « بشوم » و «واشم» (بضم شین) بجای «باشم» یا «باز شوم» و «دیرتر» بجای «دورتر» و «ای» بجای « این » و « بسه » بجای « بس است » استعمال شده است .

گذشته از اینها بسیاری از شعرای نامدار مانند سعدی و حافظ و پندار یا بندار رازی و ابو اسحق سخنور خوش خوراك و بذله گوی شیراز ، ودیگران که درمقالهٔ نگارنده درمجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی(۱) بتاریخ۱۸۹۵ میلادی (صفحات ۸۲۵-۷۷۳) راجع به «شعر درلهجه های فارسی » اسامی آنها برده شده است گاهگاه اشعاری بلهجه‌های مختلف ولایتی ساخته‌اند ، لکن باستثنای بهترین و قدیمترین نسخه های خطی متونی که دردست‌است باندازه‌ای تحریف‌شده ویأس‌آوراست که نمیتوان چیزی از آن فهمید . یك نسخهٔ بسیار خوب و قدیم خطی بتاریخ ۶۳۵ هجری از یك‌اثر منحصر بفرد فارسی دربارهٔ تاریخ سلاجقه تحت عنوان کتاب راحت الصدور . . . فی تواریخ کیخسرو آل سلجوق تألیف نجم الدین ابوبکر محمد بن علی بن سلیمان بن محمد بن احمد بن الحسین بن

---

(۱) Royal Asiatic Society's Journal

همت‌الراوندی که اکنون جزءِ کتابخانهٔ مجلل شاد روان شارل‌شفر(۱) میباشد مشتمل بر فهلویات یا اشعاری‌چندبلهجه های ولایتی است. پس‌از مطالعهٔ اجمالی نسخهٔ مزبورچنین بنظر نگارنده رسید که با وجودمشکل بودن اشعار از لحاظ تاریخ نسخهٔ خطی و تصور صحت متن شایسته است این کتاب بدقت بررسی شود .

در شرح احوال شعراء (هشتاد و نه گانه) که در فصل ششم از باب پنجم کتاب نفیس تاریخ گزیدهٔ حمدالله مستوفی (تاریخ تألیف ۱۳۳۰ میلادی) ضبط شده است نام این اشخاص جزءِ سرایندگانی ذکر شده است که اشعاری به لهجه های ولایتی ساخته‌اند (جلو اسم هر شاعری که شعر وی نقل شده است علامت ستاره قرار داده‌ایم) : ✡ ابوالماجد رایگانی قزوینی (اواخر قرن سیزدهم) ؛ امیر کیاقزوینی؛ ✡اتانج زنجانی(۲) ؛ پندار یا بندارِرازی ؛ ✡جولاهه ابهری ؛ ✡عزالدین همدانی ؛ ✡ کافی کرجی(قرن سیزدهم میلادی) . ناصرخسروکه‌شاعری شهیر وسیاحی نامور وازمبلغین‌فرقهٔ اسمعیلیه بود درسفرنامهٔ‌خود(رجوع شود بصفحهٔ ششم متن کتاب سفر نامه چاپ پاریس بضمیمهٔ ترجمهٔ شفر سال ۱۸۸۱ میلادی) چنین گوید که در سفری که بسمت غرب بسال ۱۰٤٦ میلادی نمود قطران شاعر تبریزی معنای برخی اشعارمنجیک شاعر راکه بلهجه های ولایتی گفته است از او پرسیده بود . بنابر این برای اثبات این مدعی دلیل قطعی داریم که از قرن یازدهم تا امروز اینگونه اشعار بلهجه های ولایتی در ایران وجود داشته است . در لغت فرس اسدی که‌یکی دیگراز آثار قرن یازدهم میلادی است ودکتر پاول هرن(۳) از روی نسخهٔ خطی منحصر بفرد واتیکان(٤) (در برلین‌بتاریخ ۱۸۹۷ میلادی) چاپ نموده است در جاهای مختلف اشعاری بلهجه‌های ولایتی نقل گردیده وبنا برمعمول « پهلوی » نامیده شده است .از کتب نثری که بلهجهٔ ولایتی نوشته شده است دو کتاب است که از همه بیشتر شهرت دارد و هر دو بر خلاف اصول عقائد مذهبی عموم است ، یکی

(۱) Charles Schefer (۲) ریحانی (؟) (۳) Dr. Paul Horn (٤) Vatican

جاویدان کبیر از کتب عمدهٔ فرقهٔ حروفیه است که در زمان تیمورلنگ (قرن چهاردهم میلادی) پیدا شد و قسمتی از آن بلهجهٔ ولایتی غرب ایران است[1]؛ دیگر تاریخ داستان مانند قیام بابیه در مازندران بسال ۱۸٤۹ میلادی است که بلهجهٔ آن ولایت نوشته‌اند و درن[2] آن کتاب را با ترجمه در جلد پنجم مجموعه یا جنگ آسیائی[3] (چاپ سن پترزبورگ) (بسال ۱۸٦٦ میلادی) منتشر کرده‌است (صفحات ۳۷۷ به بعد).

فهرست لهجه های مهمتر

معروفترین لهجه های فارسی که امروز هم رایج است مازندرانی و گیلانی و طالشی است در شمال، و سمنانی در شمال شرقی، و کاشانی و قهرودی و نائینی در نواحی مرکزی، و لهجهٔ غریب گبری که مخصوص زردشتیان ساکن یزد و کرمان و رفسنجان و غیره است، لهجهٔ سیوند در جنوب، لری در لرستان و بهبهان (این ناحیه سخنوری دارد بنام رضا قلی خان که واقعاً شاعر است)، و کردی در کردستان در مغرب ایران. لکن بسیاری لهجه‌های دیگر که برخی از آن بکلی برارو پائیان مجهول است بلاشک در جاهای دور از جاده وجود دارد. از لهجه‌هائی که هنوز درست مطالعه نشده یکی لهجهٔ بختیاری در مغرب و سیستانی در مشرق است که بیش از همه سزاوار است مورد توجه دقیق قرار گیرد[4].

---

(۱) رجوع شود به فهرستی که نگارنده از نسخه‌های خطی فارسی کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج تنظیم کرده‌ام (صفحات ۸٦ - ٦۹) ونیز رجوع شود بمقالهٔ نگارنده درمجلهٔ انجمن آسیائی بتاریخ ژانویه ۱۸۹۸ میلادی (صفحات ۹٤ - ٦۱) درموضوع مؤلفات واصول عقائد فرقهٔ حروفیه.

(۲) Dorn (۳) Mélanges Asiatiques, (St. Petersburg, 1866)

(٤) **یادداشت مترجم:** آقای دکتر یارشاطر مینویسند: درباب لهجه‌های ایرانی، چه آنها که در داخل ایران کنونی رایج است وچه آنها که درخارج ایران متداول است اززمان تألیف کتاب مطالعات فراوان شده است. برای اطلاع ازمآخذ این تحقیقات به:

W. B. Henning, Bibliography of Important Studies on Old Iranian Subjects (Tehran, 1950)

قسمت پنجم، رجوع شود

فصل سوم

ادبیات ایرانیان قبل از اسلام با شرح مختصری

از اساطیر شاهنامه

در بادی نظر چنین تصور میرود کتابی که بخواهد از تاریخ ادبی ملتی بتمام معنی‌الکلمه بحث کند شایسته است هریك از ادوار ومظاهر نبوغ ملی‌راحتی‌الامکان بیك‌میزان موردتوجه‌قراردهد.

یك توضیح شخصی

لکن درمورد ایران‌فقط‌درصورتی‌ممکن‌است‌این‌موضوع مورد بررسی کامل واقع شود که هیئتی از متخصصین باهم کار کنند مانند کتابی که دو تن از دانشمندان آلمان(۱)با آن‌سبك حقیقةً شایان‌تحسین وستایش راجع به‌زبان‌شناسی ایران برشتهٔ تحریر آورده اند وما دراینجا بارها بدان اشاره نموده ایم ؛ یا اینکه چنین کاردانشمندی‌ذوالفنون‌راسزد که‌واجد کمالات‌گوناگون باشدو بندرت‌آن فضائل در فردی جمع شود . طبق تقسیماتی که‌تاکنون درزبانشناسی‌قائل‌شده‌ایم‌ادبیات‌موردبحث ماچهارمرحلهٔجداگانه‌دارد که میتوان‌هرچهارراحقاً « فارسی » نامید (لکن‌دریکی‌ازاین‌مراحل‌ادبیات فارسی‌بقدری‌قلیل‌ومحدوداست که شایستگی اطلاق این‌عنوان راندارد):

۱) کتیبه‌های‌خط میخی‌فارسی باستان‌درعهدپادشاهان هخامنشی.

۲) اوستا (بهتر است گفته شود قطعاتی از اوستا که هنوز در دست ماست) بضمیمهٔ گاتها که قدیمتر است و بلهجهٔ متفاوت دیگر که کهنه‌تر ومهجورتر است نوشته شده و بسیاری عقیده دارند مربوط بعهد خود زردشت است .

۳) ادبیات پهلوی بانضمام کتیبه‌های عصر ساسانی .

٤) ادبیات بعداز اسلام یا « فارسی جدید » مربوط بهزار سال اخیر وتنها همین ادبیات است که معمولاً « ادبیات فارسی » میدانند .

Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie (۱)

بدلائلی که‌درفصل اول (صفحات ۹ و ۱۰ این کتاب) آوردیم باید:

۵) قسمت بزرگی‌از ادبیات‌عربی‌را که زائیدهٔ فکروا‌ثر قلم‌ایرانی است با‌این تقسیم بندی اضافه کنیم .

راجع‌به‌سه زبان وادبیات قدیمتر فارسی که دربالا ذکر شدمیتوانم مدعی شوم اطلاعات نگارنده فقط اطلاعاتی سطحی و دست دوم است ، زیرا دامنهٔ فارسی‌جدید بحدی وسیع‌است که حتی فعال‌ترین دماغ افراد بشررا یك عمر تمام باید تا این رشته را فرا گیرد .

قسمتهای دیگر ادبیات ایران بکلی جداست و طلاب آنرشته ها باید واجد صفات وشرائطی باشند که با صفات و شرائط طلاب این رشته بکلی متفاوت است . برای کسی که بخواهد فارسی باستان و اوستائی را بیاموزد خوب دانستن سانسکریت ضروری است ، وعلم عربی و الهیات اسلامی و نظائر آن بکلی در درجهٔ دوم اهمیت است . بعلاوه برای تحصیل فارسی باستان بایدآسوری دانست وبرای آموختن‌زبان‌اوستائی آشنائی‌به پهلوی نیزمطلوب است . ازطرف دیگر‌پهلوی را نیز نمیتوان آموخت مگر آنکه پهلوی خوان درالسنهٔ آرامی ، بخصوص سریانی و کلدانی ، کاملاً متبحر باشد تازحمات وی‌مثمر گردد . بنابراین‌مقدمات چون شایستهٔ مقام نویسنده آنست که در موضوعاتی سخن گوید که اطلاعاتی مستقیم و دست اول درز بارهٔ آن داشته باشد ، و چون اطلاعات من در بارهٔ السنه وادبیات پیش از اسلام فقط مأخوذ از آثار متخصصین است ، (وبا اینکه میل دارم حتی‌الامکان‌نظر خود را در بارهٔ ملت‌ایران بسط وتوسعه دهم وهرچند تاریخ ادوار بعدی آنرا برای مطالعات خود برگزیده ام معذلك تابتوانم میخواهم معلومات خود را دربارهٔ ایران تکمیل کنم) لذا شاید [اگر دلائل دیگری وجود نداشت] بطیب خاطر حدود این کتاب را بدورهٔ بعد از اسلام محدود میساختم ، زیرا تنها راجع بهمان‌دوره‌است که شاید بتوانم مدعی‌صلاحیت‌شوم . ولی‌هراندازه اطلاعات و معلومات انسان بیشتر شود بیشتر متوجه گردد که تا چه اندازه

تسلسل تاریخ و پیوستگی رشتهٔ افکار ملّتی بیش از آن بوده است که در عالم اندیشه و خیال نزد خود پنداشته، وخطوط فاصلی که روزی بچشم اوچنان واضح وروشن آمده است بابسط وتوسعهٔ دائرهٔ دانش وی چگونه ضعیف‌تر گردیده است؛ لذا نتوانستم خودرا راضی کنم که دائرهٔ تحقیق را تنگ بگیرم و با تعیین چنین حدود مصنوعی و غیرطبیعی خوانندگان کتاب خود را دربارهٔ وسعت دامنهٔ این مبحث و وحدت موضوع دوچار گمراهی‌سازم. نخست مطالعات شرقشناسی خودرا باتحصیل زبان ترکی آغاز نمودم ولی بزودی بسوی زبان فارسی کشیده شدم، زیرا ترکها فرهنگ و اشکال ادبی خود را ازایرانیان بعاریت گرفته‌اند. این بود که بزودی دریافتم بدون دانستن زبان و ادبیات عربی و تمدّن و فرهنگ عرب هرگز کسی نتواند جز بسخافت امید معرفتی دربارهٔ زبان فارسی داشته باشد و از آشنائی سطحی باین زبان قدمی فرا نهد. باز هم فکر کردم شاید غلبـهٔ عرب بر ایران وگرویدن قسمت اعظم ایرانیان بدین اسلام مبدأ قاطع ورضایت‌بخشی برای این‌تحقیقات باشد، زیرا این واقعه بقدری مهم وعظیم وانقلابی بود که شایدبتوان گفت لوحی سفید بوجود آورده است وهرچه در گذشته برآن لوح نوشته بودند ازصفحهٔ آن پاك وزدوده شده است. لکن بتدریج معلوم شد که این تصوّری است باطل و رأیی بسیار دورازحقیقت وصواب؛ معلوم شد که بسیاری ازمظاهرتمدّن دورهٔ خلفای عباسی که تمدنی بود مرکب از عناصر متعدّد ولی مرتبط ومختلط ومرتّب، وهمچنین تاریخ مذهبی اوائل اسلام وکتاب وتعلیمات پیامبر عربی را فقط از دریچهٔ تاریخ دوره های پیش توان فهمید(۱). ناگزیر ازعصراسلام باید به عصر ساسانی و از ساسانی به پارتها وازپارتها

---

(۱) در خصوص نفوذ روشهای سیاسی و مذهبی قبل از اسلام و تمدن اسلام آثار فن کرمر Von Kremer بیش ازآثاردیگران مایهٔ انتباه است، بویژه رجوع شود به اثر کوچك وی تحت عنوان:

Streifzüge auf dem Gebiete des Islams

به هخامنشی و مادی و آسوری و آریائیهای بدوی بر گشت و بر نگارنده مجهول است پیش از آریائیها چه‌عهدی بوده است ناچار باید باشاعر ایرانی همصدا شویم که گفته است :

مرد خردمند هنر پیشه را — عمر دو بایست در این روزگار
تا بیکی تجربه آموختن — در دیگری تجربه‌بردن بکار!

بنابراین ازطرفی نمیخواهم راجع بمسائلی سخن بگویم که در آن مسائل مهارت وتبحّری ندارم ، وازطرف دیگر نیز نمیخواهم کتابی منتشر سازم که خود من آن کتاب را اصولاً ناقص و مایهٔ گمراهی بدانم و بـا مفهومی که خود برای تاریخ ادبی قومی قائلم مطابقت نکند و از آنرو دعوی دروغ وباطلی کرده باشم ونه تنها بیان مطلب بلکه اصل موضوع و اساس فکر نیز نارسا ونادرست باشد . بدین سبب برآن شدم که دراین فصل رؤس مطالب مربوط به کتیبه های هخامنشی واوستا وآثار وادبیات پهلوی و کیش زردشتی را باختصار شرح دهم ومعلوم کنم حتی برای کسانی که بیش از هرچیز به فارسی جدید علاقه دارند کدام حائز اهمیت است . دربارهٔ عصر ساسانی وضمناً دربارهٔ پهلوی که زبان رسمی ایران درآن زمان بوده است در فصل بعد به تفصیل بیشتری بحث خواهم کرد ، زیرا ریشهٔ بسیاری ازچیزهائی که دراوائل اسلام توجّه ماراجلب میکند درآنجاست وهرگاه بخواهیم برفراز شکافی که میان دورهٔ ساسانی واوائل دورهٔ اسلامی موجود است پلی بسازیم اینکارآنهم بصورتی که موردپسند باشد ، نسبت به پل بستن برشکاف بین دورهٔ ساسانی و ادوار بعد بسی دشوارتر است .

چون از نظر ادبی درجهٔ اهمیت تـاریخ اساطیر هر قومی نسبت به تاریخ واقعی آن قوم تقریباً یکیست ، در این فصل از حماسهٔ فارسی یـا داستانهای ملی ایران نیز بحث خواهیم کرد و خواهیم دید که این بحث درآغاز عهد ساسانی فقط به‌تاریخ ملی حقیقی نزدیك میشود . علیهذا این فصل تقسیم میشود بچهارقسمت که خلاصهٔ آن بدین قراراست : ۱- هخامنشی ۲ - اوستائی ۳ - پهلوی ٤ - اساطیر ملی .

قسمت اول : آثار ادبی هخامنشی

کاملترین اطلاعات‌ما دربارهٔ نخستین‌سلسلهٔ بزرگ‌پادشاهان ایران که درسال ۵۵۹ قبل ازمیلاد مسیح باکورش شروع شد وباشکست دارا ازاسکندروقتل فجیع وی بدست دوتن ازسرداران خائن اوبنام بسوس(۱) و برزنتس(۲) در سال ۳۳۰ قبل ازمیلاد خاتمه یافت از مورخان یونانی علی‌الخصوص هرودوت(۳) و کتزیاس (٤) وگزنوفون (٥) منقول است ، و حال آنکه ضمن آثاری مانند (نمایشنامهٔ) اسکیلوس یا اخیلوس (دربارهٔ ایرانیان) (٦) ممکن است اطلاعاتی پیدا شود و روشنائیهائی از گوشه و کنار بتابد وحقایق روشن گردد . دربارهٔ این منابع خارجی که کاملاً مورد استفادهٔ نویسندگان تاریخ هخامنشیان (مانند رالنسون(۷) و اشپیگل(۸)ویوستی(۹)) واقع شده است بیش‌ازاین سخنی‌نمیگوئیم ، زیرا کتب مزبور در قلمرو تحقیق دانشمندان کلاسیك(۱۰) است نه مستشرقین . درترجمهٔ قابل ستایشی که رالنسون ازهرودوت نموده است . تذکرمیدهد که سندیت اقوال آن مورخ بزرگ‌را دوچیزتأیید میکند ، یکی کتیبه های هخامنشی دیگر توصیفاتی است که مانند پردهٔ نقاشی اوصاف ملّی را درکتاب وی بصورت حقیقی و دلپسندی مجسم میکند ، لکن در واقع بسیاری از نکات کتیبه ها ، حتی اگر قبلاً هم قرائت شده بود درنظروی روشن نبوده است و مبهمات آن بکمك او روشن گردیده

Ctesias (٤) Herodotus (۳) Barzaëntes (۲) Bessus (۱)

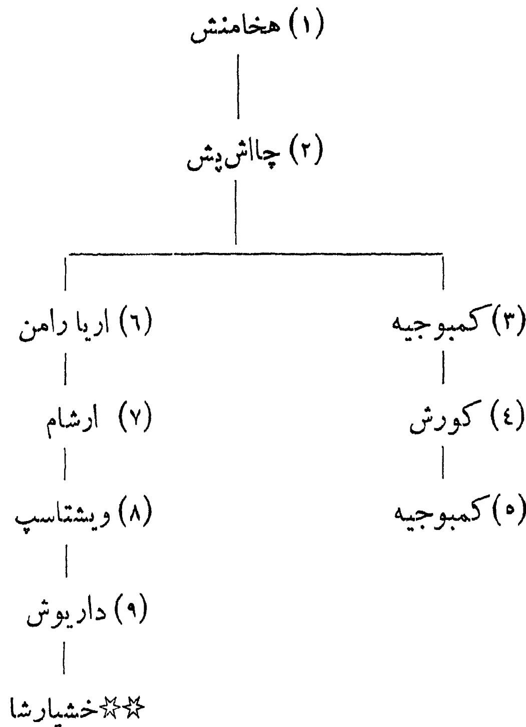
Xenophon (Annabasis, Cyropedia, Agesilaus) (٥)

Rawlinson (۷) Aeschylus, Persae (٦)

Justi (۹) Spiegel (۸)

(۱۰) **یادداشت مترجم :** در ادوار پیشین روزی رسید که ادبیات و فنون وصنایع یونان و روم طی مراحل کمال درجهٔ اول را حائز گشت . آن ایام را دورهٔ کلاسیك نامند .

است . مثلا این کلمات که در سطور هشتم تا یازدهم قسمت اول کتیبهٔ بزرگ داریوش در بیستون دیده میشود : « چنین گوید داریوش شاه : از نژاد من هشت تن پادشاه بوده‌اند . نهمین منم . ما ازدوشاخه پادشاهیم .» با ملاحظهٔ شجرهٔ نسب ذیل که از هرودوت میتوان استخراج نمود ٭ معنای این مطلب واضح میشود :

---

(۱) Achaemenes (۲) Teispes (Chaishpish)
(۳) Cambyses Kambujiya (۴) Cyrus (Kurush)
(۵) Cambyses (Kambujiya)
(۶) Ariaramnes (Ariyaramna)
(۷) Arsames (Arshama) (۸) Hystaspes (Vishtaspa)
(۹) Darius (Darayavush)
(٭) Herodotus (Polymnia, vii, 10)
(٭٭) Xerxes (Khshayarsha)

معمولا البته کورش را (۵۲۹ - ۵۵۹ قبل از میلاد) نخستین پادشاه هخامنشی بشمار میآورند و پسرش کمبوجیه را (۵۲۲ - ۵۲۹ قبل از میلاد) پادشاه دوم و داریوش را (۴۸۵ - ۵۲۱ قبل از میلاد) پادشاه سوم . لکن خود داریوش اصل خویشتن و همچنین نسب سه پادشاه دیگر را که در سلسلةالنسب سلاطین هخامنشی در شاخهٔ محاذی قرار داده شده‌اند به هخامنش میرساند (واضح و آشکاراست که داریوش کمبوجیه پدر کورش و کمبوجیه فرزند کورش هر دو را داخل سلسله میداند) . بدین سان معنی **دوویتاترنم**(۱) که « در دوشاخه » میباشد (و سابقاً اینطور ترجمه شده بود : « اززمان بسیار قدیم ») وهمچنین معنی این عبارت که داریوش میگوید « من نهمین هستم » کاملاً روشن میشود .

هر مسافری که بادیدهٔ دقت بتماشای تخت جمشید واطراف بپردازد با تعجب ملاحظه خواهد نمود که قدیمترین کتیبه‌ها از گزند روزگار بهتر محفوظ مانده است و حال آنکه کتیبه‌هائی که تازه‌تر است کمتر خواناست . خطوط میخی هخامنشی بحدی واضح وروشن است که بزحمت میتوان باور نمود ازروزی که سنگتراش از کارفارغ شده وتیشهٔ خودرا بزمین نهاده است اکنون قریب دو هزار و چهار صد سال گذشته است . کتیبه های ساسانی (پهلوی) اگر چه تقریباً هفتصد و پنجاه سال بعد نقر شده است بالنسبه تار و نا معلوم است و حال اینکه کتیبه‌های خیلی تازه‌ای که بزبان فارسی جدید نوشته‌اند تقریباً بکلی پاك و محو شده

---

(۱) duvitataranam **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یار شاطر مینویسند : قرائت‌درست‌این کلمه دویتاپرنم duvita paranam است بمعنی « یکی بعداز دیگری » این معنی مطابق است با معادل عیلامی‌این کلمه ، وبرمعانی سابق : «دردوشاخه» (کینگ وتامسون وهرتسفلد) و« مدتها پیش »(تولمن) مرجح‌است . رجوع شود به Old Persian تألیف R. C. Kent صفحهٔ ۱۱۷ ، ستون اول کتیبهٔ سطر ۱۰

است . بنظر من این خود نمونه‌ای ازسه دوره‌ایست که کتیبه‌های مزبور معرف و نمایندهٔ آن ادوار است و در سبك ادبی مندرجات کتیبه ها نیز این مثال منعکس است . داریوش کبیرقانع است باینکه خود را « پادشاه بزرگ ، شاه شاهان ، پادشاه ایران ، پادشاه کشورها ، فرزند ویشتاسپ ، نوهٔ ارشام(۱) هخامنشی » بخواند . شاپور ساسانی در کتیبه های پهلوی واقع در حاجی‌آبادخود را « آسمانی (یعنی فوق بشر) ومزداپرست» میداند ومیگوید : «شاهپوهر ، شاه‌شاهان ایران‌وغیرایران ،مینوسرشت ازسوی یزدان،فرزندموجودی‌آسمانی‌ومزداپرست اردشیر (ارتخشتر)(۲) مینو سرشت ، از سوی یزدان ، نوهٔ پابك پادشاه که خود نیزآسمانی و از سوی یزدان بوده‌است . » هر کس در پی تحصیل زبان فارسی‌باشد باندازهٔ کافی باالقاب وعناوین توخالی‌وپرطمطراقی که بیشترفرمانروایان کوچك ایران در ادوار بعد از اسلام برای تجلیل و آرایش تمام خود لازم میشمردند آشناست ، و من با تکرار آن مکررات که حاکی از خودخواهی و خودپسندی آنهاست بیهوده مایهٔ خستگی و ملال خاطر دیگران را فراهم نخواهم کرد .

در اینجا گفتم کتیبه‌های‌هخامنشی‌را باید جزءِ مآثرتاریخی دانست نه از آثار ادبی فارسی باستان ، ولی عبارات با چنین صراحت و صداقت و سادگی و متانت نوشته‌شده‌است که بما حق‌میدهد این‌سنگ‌نبشته‌هارا واجد یك سبك ادبی واقعی بدانیم . آنقسمت از کتیبهٔ بزرگ داریوش در بیستون که در صفحات ۵۱ تا ۵۳ این کتاب ترجمهٔ آن مسطور است خود نمونه‌ایست . نمونهٔ دیگری از گفتار همان پادشاه ذیلا از تخت جمشید نقل میشود :

« خدای بزرگی است اهورمزدا که این زمین را آفریده‌است، که آن آسمان را آفریده‌است ، که‌انسان را آفریده‌است ، که شادی‌رابرای

(۱) Arshama (۲) Artakhshatr

مردم آفریده است کـه داریوش را شاه کرده است و شهریار یگانه و قانونگذار یگانهٔ بسیاری (از افراد بشر قرار داده است) .

« منم داریوش ، شاه بزرگ ، شاه شاهان ، شاه کشورهائی کـه دارای همه گونه نژادهاست ، از دیر زمان شاه این زمین بزرگ ، پسر ویشتاسپ هخامنشی ، پارسی ، پسر پارسی ، آریائی از نژاد آریائی .

« داریوش شاه بزرگ گوید : بخواست اهور مزدا این است کشورهائی که علاوه ازپارس درتصرف‌داشتم ، بر آنها فرمانروائی کردم ، بمن باج دادند ، آنچه ازطرف من بآنها امر میشد میکردند ، قانون من در آنجا روا و محفوظ بود : ماد ، سوسیانا ، پارت ، هرئیوا (۱) (هرات) ، باختر (بلخ) ، سغد ، خوارزم (خیوه) ، درنگی‌ینه(۲) ، ارخوزیا (۳) ثت گوش (ستگید) (٤) ، گنداره(۵) ، هندوستان ، هئوم ورکاسکای و تیگر خداسکای (٦) ، بابل ، آسور ، عربستان ، مصر ، ارمنستان ، کاپا - دوکیه(۷) ، اسپاردا ، سرزمین یونانیها ، (ایالات) سکاهای آنسوی‌دریا(۸)، اسکودرا(۹) ، سرزمین یونانیان تاجدار(۱۰) ، پوتیا(۱۱) ،کوشیا(۱۲)، مچیا(۱۳) ، کرکا(۱٤) (۱۵) .

---

(۱) Haraiva (۲) Drangiana

(۳) Arachosia (٤) Thatagush Satagydae

(۵) Gandara (٦) Haumavarka Sacae, Tigrakhuda Sacae

(۷) Cappadocia (۸) The Sacae across the sea

(۹) Skudra

(۱۰) The crown-wearing Ionians این بیان اکنون تصور میکنم محل اشکال واعتراض است . پروفسور کاول Professor Cowell ضمن تدریس گفت که مراد ازتاج دراینجا لفظ یونانی کروبولوس است بمعنای کاکلی ازموی که بازنجیره‌ای طلائی بسته شده باشد و تا زمان توسیدیدس Thucydides یونانیان چنین کاکلی داشته‌اند .

(۱۱) Putiya (۱۲) Kushiya

(۱۳) Machiya (۱٤) Karkas

(۱۵) **یادداشت مترجم :** آقای دکتریارشاطر مینویسند :

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۱٤٤)

« داریوش شاه گوید : اهورمزدا هنگامیکه دید این سرزمین ... آنرا بمن سپرد ، مرا شاه کرد ، من شاهم ، بخواست اهورمزدا من آنرا مرتب کردم ، هرچه بآنها (یعنی‌بمردم) فرمودم اجرا شد ، چنانکه ارادهٔ من بود . اگر تو اندیشه کنی چند بود کشورهائی که داریوش شاه بر آنها فرمانروائی میکرد ، این پیکر را بنگر ، آنهـا تخت مرا میبرند ، از اینراه تو آنها را ممکن است بشناسی . تو آنگـاه خواهی دانست که نیزه‌های مردان پارس بجاهای‌دور میرسد ، آنگاه تو خواهی دانست که پارسیان دور از پارس جنگیده‌اند .

« داریوش‌شاه گوید : آنچه من کردم همه‌را بخواست اهورمزدا کردم ، اهورمزدا بمن یاری کرد ، کاررا بانجام رساندم . اهورمزدا مرا از . . . . نگهدارد وهمچنین خانوادهٔ من واین کشورها را ! این را من از اهورمزدا درخواست میکنم : اهورمزدا این درخواست مرا بپذیرد !

« ای‌بشر ! این‌است فرمان اهورمزدا بتو : بد میندیش ، راه‌راست مگذار ، گناه مکن ! »

نکتهٔ غریبی در بارهٔ یکی‌از کتیبه‌های متأخر هخامنشی (مربوط به اردشیر سوم (١) (٣٣٦ ــ ٣٦١ قبل از میلاد) قابل توجه است ولی توجهی زودگذر و سریع الزوال : آیا رابطهٔ دقیقی بین فساد یك زبان و فساد یك نژاد یا لااقل انقیاد موقت نژادی موجود است ؟ از دانشمندان انگلیسی شنیده‌ام که پیش‌از جنگ هیستینگر (٢) زبان‌انگلوساکسون

بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ١٤٣

از این ایالات ، سوسیانا **شوش** است و درنگی یته **زرنگ** (سیستان) وار خوزیا **رخج** ، ثت گوش وگندار از ایالات شرقی سیستان . دو ایالت بعد از هندوستان سرزمین سکاهاست : **سکاهای هوم نوش** (یاهوم ساز) و **سکاهای تیز خود** . اسپاردا همان **سارد** است واسکودرا **مقدونیه** (این قول یوستی است) . پوتیا (سرزمین بخور) وکوشیا (**حبشه**) و مچیا (**طرابلس**) وکرکا (کارتاژ) همه ایالات افریقائی امپراطوری هخامنشی‌اند .

Hastings (٢)   Artaxerxes Ochus (١)

یا انگلیسی قدیم‌را دیگر طبق قواعد صرف ونحو زیاد نمی‌نوشتند وقبل ازهجوم واستیلای نرمانها آخرین مرحلهٔ تنزل وانحطاط‌را سیر کرده بود.

انحطاط زبان ومذهب در کتیبه های متأخر

لااقل در مورد پارسی باستان ظاهراً این مطلب بلاشك صادق‌است ودر کتیبه‌ای که بدان اشاره کردیم اشتباهاتی درتصریف وحالات اسماء دیده میشود، مثلاً «بومام» بجای «بومیم»(۱) بمعنای بوم یا زمین در حالت مفعولی بصیغهٔ مفرد؛ «اسما نام» بجای «اسمانم»(۲) بمعنای آسمان در حالت مفعولی بصیغهٔ مفرد؛ «شایتام» بجای «شیاتیم»(۳) بمعنای شادی در حالت مفعولی بصیغهٔ مفرد؛ «مرتی‌هیا»(٤) بجای «مرتیهیه» بمعنای مردها درحالت مضاف‌الیه بصیغهٔ جمع(٥)؛ خشایثیه(٦) (بمعنای شاه در حالت فاعلی بجای حالت مفعولی بصیغهٔ مفرد) وقس علیهذا. ومقارن انحطاط زبان علاماتی که حاکی ازانحطاط مذهب نیز بوده‌است پدیدارشد، بدینمعنی که دیگر اهورمزدادر کتیبه‌ها تنها نیست بلکه با خدایان دیگری ازقبیل میترا (مهر = خورشید) (۷) وآنهیتا (ناهید یا زهره ربةالنوع عشق و جمال) قرین و دمخور است.

---

(۱) bumam, bumim

(۲) asmanam, asmanam

(۳) shayatam, shiyatim

(٤) martihiya, martiyahya

(٥) **یادداشت مترجم:** بنظر آقای دکتر یارشاطر این‌صیغهٔ اضافهٔ‌مفرد است نه‌جمع.

(٦) Khshayathia

(۷) **یادداشت مترجم:** بنظر آقای دکتر یارشاطر میترا اصولاً خدای آفتاب نیست، هرچند بعدها این معنی از آن استفاده شده است. خدای خورشید «هور» است.

قسمت دوم : اوستا

درفصل اول نسبت به پاره‌ای مسائل مربوط به اصل ومنشأ وزمان ومکان اوستا و زبانیکه دراوستا بکار رفته است اشاره‌ای کردیم ومتأسفانه این مسائل طوری نیست که جوابهائی بسیاردقیق یامسلّمی‌را بتوان برای آن فرض نمود . مقالهٔ گلدنر (۱) دربارهٔ زردشت درچاپ‌نهم دائرةالمعارف بریتانیکا (۱۸۸۸ میلادی) وترجمهٔ اوستا بزبان‌فرانسه بقلم دارمستتر (۲) در مجلدات ۲۱ و ۲۲ و ۲۴ سالنامهٔ موزه گیمه (۳) معرف دو رأی متباین در دو طرف مخالف قضیه است . طبق نظر گلدنر لااقل قسمتی از اوستا (گاتها) بیانات واقعی زردشت یا شاگردان بلافصل او است و عرصهٔ فعالیت وی بلخ و زبان بلخ زبان تعلیمات زردشت‌بوده‌است‌وشاه‌ویشتاسپ(گشتاسپ ، هیستاسپس) که بآئین وی گروید و حامی و پشتیبان پر شور کیش وی گردید « محلی در هیچیك از تواریخ ندارد » و « زندگانی او باید مدتی‌پیش‌از کورش باشد»ونیز «باید بدقت فرق میان اووهیستاسپس (٤) پدر داریوش را توجه نمود » وممکن است زمان او از هزار سال پیش از میلاد مسیح (بقول دونکر) (٥) تا هزار و چهار صد سال پیش از میلاد (بقول گوتشمید) (٦) باشد . طبق نظر دارمستتر کتب مقدس زردشتی دورهٔ هخامنشی (درصورتیکه چنین کتبی وجود داشته است) پس از حملهٔ اسکندر بکلّی نابود گشت وتدوین اوستا (که تنها بخشی از آن اکنون در دست ماست) در سدهٔ اول میلاد مسیح در عهد ولاگاس (۷) یا ولگاش یا بلاش اول اشکانی (۵۱ تا ۷۸ بعد از میلاد) آغاز گردید

نظرات بدوی گلدنر (۱۸۸۸ میلادی)

نظرات بعدی دارمستتر (۱۸۹۳ مسیحی)

---

(۱) Geldner (۲) Darmesteter
(۳) Annales du Musée Guimet
(٤) Hystaspes (٥) Duncker (٦) Gutschmid
(۷) Vologeses

و در زمان ساسانیان سلطنت شاپور دوم (۳۰۹ تا ۳۷۹ بعد از میلاد) اینکار دوام یافت و قسمت اخیر آن بیشتر تحت تأثیر عرفان اسکندریه یافلسفهٔ افلاطونیون جدید قرار گرفت. زادگاه آئین زردشت ماد وزبان تعالیم زردشت زبان ماد و پیدایش کیش زردشت (چنانکه بالصّراحه در کتب پهلوی مانند ارد ویراف نامك وبندهش مذکور است) سیصدسال یا کمتر پیش‌ازاسکندر یابعبارة اخری کمی قبل‌از آغازسلسلهٔ هخامنشی بوده است.

عقائد و آراءِ دار مستتر با اینکه موردقبول عامه واقع نشده است در عقائد و آراءِ طریقهٔ دیگر، علی‌الخصوص گلدنر، تغییرات بزرگ بوجودآورده است، خاصه اینکه سبب شده‌است پیروان آن طریقه توجه خیلی بیشتری به روایات مندرجه در نوشته‌های پهلوی و پارسی واوائل دورهٔ اسلام بنمایند.

نظر بعدی گلدنر (۱۸۹٦ میلادی)

گلدنر درمقالهٔ جالب‌توجهی که راجع به اوستا در کتاب فقه‌اللغهٔ ایران تألیف گایگر و کون[۱] نوشت با پاره‌ای ازعقائد بینهایت انقلابی دارمستتر، آنجا که گفته‌است اوستا بصورتیکه ما آنرا میشناسیم جدیداً تنظیم شده است، موافقت نمیکند واهمیت زیادی برای روایات پارسی قائل میگردد وشاه ویشتاسپ پیرو زردشت‌را پدرداریوش مینویسد و زردشت را معاصر کورش بزرگ میخواند و قدیمترین تاریخ اوستارا ٥٦۰ سال پیش از میلاد مسیح میداند و اذعان دارد که اصل اوستا بعد از حملهٔ اسکندر تا سلطنت بلاش اول از بین رفته است.

نخست بلاش اول شروع به‌تجدید آن نمود ولی اردشیر مؤسس سلسلهٔ ساسانی با حرارت وشدت ازنو آنرا بپرداخت، وتصدیق دارد که تاسلطنت شاپوردوم (۳۰۹ تا ۳۷۹ میلادی) ممکن‌است قسمتهائی بمرور اضافه شده‌باشد. لکن هنوزمعتقد است که گاتها نه‌تنها قدیمترین قسمت

---

(۱) Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie (1896)

اوستاست بلکه تعلیمات و بیانات واقعی زردشت همان گاتهاست و نسبت به‌شخصیت تاریخی و حقیقی زردشت در عقیدهٔ خود راسخ و جازم است و مدارك خوب تاریخی خلاف نظر دارمستتر اقامه میکند که گفته است گاتها را باید پرتوی از عرفان اسکندریه دانست یا وهومن (١) (بهمن) که در گاتها نام آن بکرّات بمیان آمده است اصل آن « کلمهٔ آلهی » (خرد مینوی) در اصطلاح فیلون یهودی(٢) میباشد .

از زمان انکتیل(٣) معلوم شده است که اوستائی که ما در دست داریم تنها قسمتی از مجموع اوستائی است که حتی در زمان ساسانیان موجود بوده است، ونسبت به اوستائی که « بزر برپوست گاونر نوشتند و در استخر پاپکان(٤) نگهداری میکردند » و «اسکندرملعون‌رومی» آنرا نابود ساخت، اوستای دورهٔ ساسانی بیش‌ازآنچه موبدی میتوانست

اوستای زمان ساسانیان

بآسانی بذهن بسپارد نبوده‌است . وحال آنکه وندیداد که قسمت معتنابهی از اوستای موجود است خود یك‌جلد بالنّسبه متوسط‌الحجمی است و آن یکی از بیست‌و یك نسکی است که اوستای ساسانی را تشکیل میداده است و تا حدی ازراه دینکرد پهلوی بمندرجات آن واقف شده‌ایم . و دینکرد کتابی است

---

(١) Vôhu - manô

(٢) **یادداشت مترجم** : فیلون یهودی Philo-Judaeus فیلسوف یهودی اسکندریه در رأس طریقهٔ افلاطونیون جدید درقرن اول میلادی سعی کرد مذهب یهود را بافلسفهٔ یونان وفق دهد . فیلون گفت دماغ بشر ذات پروردگار را نمیتواند درك کند ورابطهٔ خدا بادنیا غیر مستقیم است ؛ نیروهای فرعی ازخدا صادر شده است و خدا کائنات را بوجود آورده و مهمترین نیروها کلمه است (Logus) که قوهٔ عاقلهٔ خداست . بوسیلهٔ آن نیرو خداوند ماده‌را درقالب دنیا ریخته وچنانچه روح برجسم حکومت‌دارد خدا نیز بوسیلهٔ کلمه بردنیا فرمانرواست .

(٣) Anquetil du Perron

(٤) **یادداشت مترجم** : خزینهٔ شاپیگان ؟ ؟ (گنج شایگان ؟ ؟)

بسیار مهم و محتملا متعلق است به قرن نهم میلادی . بیست و یك نسك مزبور که اسامی پهلوی آن را هم میدانیم[۱] به سه‌قسمت تقسیم میشد : گاسانیك[۲] (کـه بیشتر در ستایش و آداب پرستش است) . داتیك (کـه بیشتر حقوقی است) ، و هاتك مانسریك[۳] (فلسفی و علمی) .
از هفت نسکی که‌قسمت اول‌را تشکیل میدهد (وبالاخص برای موبدان است) قطعاتی ازسه نسك دردست ماست وآن سه اشتادیشت[۴] ،بکو[۵] و ها تخت[۶] (هادخت) است .

از هفت نسك دوم (که برای عامه است) سه نسك یعنی‌وندیداد و قسمتهائی از هوسپارم[۷] و بغان یشت نیزدر دست است ؛ وحال‌آنکه قسمت سوم که روی سخن با جرگهٔ محدودتری از دانشمندان و علماست (شاید بهمین سبب) بدبختانه بکلی از میان رفته است . وست[۸] حدس میزند کـه بیست و یك نسك مورد بحث کـه اوستای عهد ساسانی را تشکیل میداده است مجموعاً و بتقریب مشتمل بر ۳۴۷٫۰۰۰ کلمه بوده است و فقط در حدود ۸۳٫۰۰۰ کلمه یا تقریباً ربع آن را اکنون‌دردست داریم. دربارهٔ تقسیم‌سابق‌الذکر گلدنر اظهارمیکند که این تقسیم« قسمتی ساختگی ومبتنی برکوششی‌است که‌خواسته‌اندبین تمام اوستا وآیهٔ‌اهون ویریه[۹] که جوهر کلام و مبنای اصلی کل مکاشفهٔ اوستاست مشابهت دقیقی برقرار سازند . » . این بیان نظائر دو گانهٔ جالب توجهی را کـه مربوط به ادوار بعد است بنظرمیآورد وآنچه را از ثبات رأی وپایداری

یك شباهت عجیب

شگفت در عقائد و پیدایش مجـدد و ظهور مکرر یك سنخ افکار دربارهٔ شرق گفته‌اند ، و نگارنده نیز به‌تفصیل بیشتری درجای دیگر دراین کیفیت عجیب بحث کرده‌ام

---

(۱) رجوع شود بمقالهٔ گلدنر Geldner درجلد دوم فقه‌اللغهٔ ایران‌صفحات ۲۰-۱۸ Grundriss der Iranischen Philologie

(۲) gasanik (۳) hatak - mansarik (۴) Stôt-yasht
(۵) Bako (۶) Hâtôkht (۷) Hûspâram (۸) West
(۹) Ahuna - Vairya

تشریح میکند . مثال اول مربوط به روایتی است کـه در مذهب شیعه بعلی بن ابیطالب (علیه‌السلام) نسبت میدهند قریب بدین مضمون :

« هرچه در قرآن است در سورهٔ الفاتحة‌الکتاب وهرچه درسورهٔ الفاتحة الکتاب است در بسم‌الله بـاشد . بسم‌الله الرّحمن‌الرّحیم در سر هر سورهٔ قرآن بـاستثناءِ یك سوره قرار دارد و هر کاریرا مسلمین با بسم‌الله آغاز میکنند و هر چه در بسم‌الله است در بای بسم‌الله و هر چـه در بای بسم‌الله است در نقطهٔ زیر باء و من همان نقطه‌ام . »(۱)

مثال دوم راجع به باب مؤسس جنبش مذهبی بزرگی است(۲) که اخیراً در ایران روی داد و در سال ۱۸۵۰ میلادی درتبریز بقتل رسید. بـاب این فکر را بیشتر بسط و توسعه داده است زیرا گفته است ارزش عددی حروف بسم‌الله نوزده است و ارزش عـددی کلمهٔ « واحد » نیز در زبان عربی نوزده است واین کلمه مظهرجلی ذات لایوصف وحدانی ومبنای‌صحیح اعدادوکلیهٔ محاسبات است . لذا کتب‌خودرا به‌نوزده‌واحد و هر واحدی را به نوزده فصل ، و هر سال را به نوزده ماه و هر مـاه را به نوزده روز (= ۳۶۱ روز) تقسیم کرده است .

تقسیمات اوستای کنونی

اوستای‌موجودچنانکه‌گفته شد مشتمل بریك نسك‌کامل ازبیست و یـك نسکی است که در زمان ساسانیان وجود داشته است وآن یـك نسك وندیداد است و حال آنکه بخشهائی ازلااقل‌چهار نسـك دیگر جزءِ ترکیبات یسناست و قطعات دیگری در پاره‌ای از کتب پهلوی علی‌الخصوص هوسپارم(۳) در نیرنگستان محفوظ مانده است .

---

(۱) **یادداشت مترجم :** رجوع شود به مجلد ثالث کتاب الاسفارالاربعه فی علم‌الالهی تألیف صدرالمتألهین محمدبن ابراهیم المشتهر بصدرالدین الشیرازی صفحهٔ ۱۰۵ فصل فی تحقیق کلام امیرالمؤمنین وامام الموحدین علی‌علیه‌السلام کماورد ان جمیع القرآن فی‌باء بسم‌الله وانا نقطة تحت‌الباء .

(۲) **یادداشت مترجم :** رجوع شود بمقدمهٔ مترجم . (۳) Hûspâram

کتب موجود و قواعد مذهبی اوستا به پنج قسمت عمده بشرح ذیل تقسیم شده است :

۱- یسنا یا قسمت مخصوص آداب ستایش و پرستش پروردگار مشتمل بر سرودهائی‌است که باحترام فرشتگان وامشاسپندان وایزدان خوانده میشود . یسنا مرکب است از هفتاد و دو باب (که هر باب هائیتی یاهاخوانده‌میشود). کمربندمقدسی که کشتی[۱] نام دارد و دارای هفتاد و دولا نخ است کنایه از ۷۲ باب یسناست[۲] . جوانان زردشتی چون به معبد زردشتی رسماً اجازهٔ دخول یابند (یا چون تکالیف دینی بر آنها واجب شود) کمربند مزبور را برعایت آداب ورود می‌بندند . گاتهای باستانی[۳] نیز که ذکرش گذشت جزئی از این کل است .

یسنا

۲ - ویسپرد[٤] مشتمل بر ۲۷ - ۲۳ فصل است (که هر فصل را کرده[٥] نامند) واز لحاظ ارتباط مطالب با یکدیگر وکلیهٔ آنچه‌دریك کتاب باید گنجانده شود کتاب مستقلی نیست . مجموعه‌ایست از ادعیه‌واذکاردر حمد و ستایش پروردگار نظیر یسناست و در نماز با هم مورد استفاده واقع میشود .

ویسپرد

۳ - وندیداد یا « احکام ضد دیوها » بقول گلدنر برای پارسیان

---

(۱) kushti

(۲) **یادداشت مترجم :** رجوع شود به پاورقی آقای پورداود در جلد اول یشتها صفحهٔ ۳٤۷ ونیز نگاه کنید به کتاب یسنا (جلداول) جزوی ازنامهٔ مینوی اوستا تفسیر و تألیف آقای پورداود از سلسلهٔ انتشارات انجمن زردشتیان ایران در بمبئی و ایران لیگ بمبئی .

(۳) **یادداشت مترجم :** کتاب گاتها تألیف و ترجمهٔ آقای پور داود دیده شود ، چاپ بمبئی ۱۹۲۷ میلادی .

(٤) Vispered

(٥) karde

بمنزلهٔ (سفرسوم‌توریة) سفرلاویان[1] است در تطهیر و استغفار و کفاره و متضمن بیست ودوباب است (که هرباب‌را فرگرد گویند) . باب‌اول‌در

وندیداد

وصف‌خلقت‌وزمینهای خوبی‌است‌که هرمزد(اهورمزدا) بتوالی‌آفریده است‌وشری که درهرموردازطرف‌اهریمن (انگر مینیوش)[2] در برابر هر خیری بوجود آمده‌است . چون‌دراین باب از نواحی مختلف نام برده‌شده‌است اساس عمده ومبنای کلیهٔ‌مباحثات مربوط به نقاطی که پیروان اوستا از آن علم و اطلاع داشته یا وارث‌آن بوده‌اند همین باب اول وندیداد است .

٤ــ یشتها ۲۱ فقره است . سرودهائی است در ستایش و نیایش فرشتگان مختلف و امشاسپندان و ایزدان که هر یك نام خود را بیکی

یشتها (۳)

ازایام‌ماه زردشتی داده‌است . اساساً‌هما‌نقسمی که‌پارسیان اعتقاد دارند هریك از آنها یشتی مخصوص خود داشته است و بنظرچنین میرسد که تقریباً ثلث این قسمت اوستا ازبین‌رفته‌باشد. چون ذکری از گاهنامهٔ زردشتیان بمیان آمد مثال دیگری‌ازبازگشت

شاهد دیگری از بازگشت عقائد و مراسم مذهبی قدیم در مشرق

عقائــد و مراسم مذهبی قــدیم در مشرق زمین بخاطر نگارنده میرسد . دراین‌مقوله قبلاً نیز دراینجابحث‌شده است . سال زردشتی مرکب از دوازده ماه و هر ماه سی روز است و پنج روز بنام گاثا اضافه میشود[4] . اجمالا سال زردشتی سال شمسی ومانند سال خود ما ۳٦۵روز دارد . ترتیب منــاسبی داده شده است کــه روزهــائی

---

(۱) Léviticus (۲) Angra - mainyush

(۳) **یادداشت‌مترجم :** نگاه کنید به‌ادبیات مزدیسنا تفسیر و تألیف آقای پورداود استاد دانشگاه تهران ، چاپ بمبئی ۱۹۲۸ در دو جلد .

(٤) **یادداشت مترجم :** گاثا همان پنجه یا خمسهٔ مسترقه است که هنوز درشهرستان‌کاشان ونطنز وتوابع آن بین طبقات مختلف مردم معمول ومرسوم است. رجوع کنید به تحقیقات دقیق جناب آقای سیدحسن تقی‌زاده رئیس دانشمند مجلس سنا در کتاب گاهشماری درایران قدیم چاپ تهران ۱۳۱٦ هجری شمسی ورسالهٔ‌نوروز، ۱۹ فروردین ۱۳۲۸ .

بتقویم افزوده شود . بابیها که ظاهراً اصلشان بالجمله از اسلام است و درمراحل اولیهٔ پیشرفت خودازتشیّع فراتر رفتند[۱] سال هجری قمری را (که تقریباً یازده روز از سال شمسی کمتر است) ترك کردند و عدد نوزده را که مورد علاقه آنهاست پایهٔ اعداد خود قرار دادند . و بجای سال هجری قمری سال شمسی مرکب از ۱۹ ماه برگزیدند که هرماه ۱۹روزاست ومجموع ایام سال آنها ۳۶۱ روزمیشود(=۱۹×۱۹). چون لازم است انطباق تقویم بافصل واقعی حفظ شود ازپنج روز اضافی که ارزش عددی لقب باباست(ب=۲ و الف =۱و ب =۲) جزءاً یا کلاً برای تکمیل ایام سال استفاده میکنند و آن ایام در کلمات بابیه مطابق عدد حرف «ها» که در حروف عربی معادل عددپنج است تعیین گردیده است . بعلاوه هریك ازروزهای ماه بابی وهریك ازماه‌های سال بابی خاص یکی از صفات یا جلوات ذات حق است و وجه تسمیهٔ هر ماه نیزهمان است ؛ همچنان هر یك از روز ها و هر یك از ماه های زردشتی نیز با یکی از فرشتگان که تشکیل دهندهٔ سلسلهٔ مراتب روحانی زردشتیان است نسبت مشابهی دارد . تنها فرق بین‌این دوطریقه که فرق زردشتی وبابی بوجودآورده‌اند یکی ازجهت اینکه قدیمترین ودیگری جدید ترین روشی است که در ایران پدید آمده ، در آنست که بابیان صفات را بجای فرشتگان قائل شده اند و دیگر اینکه از۳۰ امشاسپند وایزد که بروزهای ماه سروری میکنند تنها دوازده تای آنها بماه ها نیز اختصاص دارند ، و حال آنکه بابیه همان نوزده اسم را برای هر دو منظور بکار میبرند . در هر دو تقویم هفته محلی ازاعراب ندارد . در هر دو تقویم چنین پیش‌آمده است که ماهی یك روز آنروز وآنماه اسم واحدی دارند و در هر دو مورد آنروز را جشن میگیرند . معذلك بی اندازه مستبعد است که باب اطلاعات مستقیمی از مراسم و آداب آئین زردشت داشته یا برای کسب آن اطلاعات تنازل کرده باشد زیرا

---

(۱) **یادداشت مترجم :** رجوع شود بمقدمهٔ مترجم در همین کتاب .

باب سیّد بود و پیش از آنکه دعوی بعثت نماید (۱۸٤٤ بعد از میلاد) از شیعیان فوق‌العاده پرشور بشمار میرفت و غیر مؤمنین را کلاً نجس و جداً واجب الاجتناب میدانست (در کتاب فارسی خود که بیان نام دارد امر اخراج همه کسانی را که منکر اصول عقائد او باشند از ایالات مهم پنجگانهٔ ایران صادر میکند ، مگر آنانکه بمشاغلی اشتغال دارند که برای جامعه مفید است) ؛ و نیز در مواردیکه تعلیمات و تعبیرات ویرا با اسمعیلیه و فِرق قدیمی دیگر شباهتی شگفت است همین معنی صادق باشد ، تا بدانجا که تقریباً ناچاریم پاره‌ای عقاید مذهبی و افکار فلسفی را در ایران بومی و محلی تلقی کنیم یعنی بگوئیم عقایدوافکار مزبور بصورت مزمن دردائره‌ای میگردد وهرلحظه‌ای که محرك مناسبی پیش آید مسری میشود . این نکته از نکاتی است که مجال مکرر برای بحث آن خواهیم داشت وبازهم بیاید .

خرده اوستا

٥ ــ خرده اوستا ، کتاب نماز و دعا وکلمات منتخبهٔ مذهبی است برای استفادهٔ عامه در عهد سلطنت شاپور دوم (۳۷۹ ــ ۳۱۰ بعداز میلاد) ازطرف موبد آذرپادمهراسپند تدوین‌شده‌است. قسمتی از آن مرکب از منتخباتی است از تمام اوستا و قسمتی نیز قواعدی است که به پازند نوشته شده است (رجوع شود به صفحهٔ ۱۲۸ همین کتاب) ومشتمل‌است برپنج نیایش (خورشیدنیایش ـ ماه نیایش ـ مهر نیایش ــ اردوی سورنیایش ـ آتش بهـرام نیایش) و پنج گاه (نمازپنجگانهٔ روز)، سیروزهٔ بزرگ‌وسیروزهٔ کوچك،آفرینگان چهارگانه .

با جزوات مستقلی که در کتب پهلوی مانند نیرنگستان محفوظ مانده است (وعمدهٔ آن ائوگمه دئچا(۱) و هادخت نسك میباشد) آنچه

Aogemadaêcâ (۱)

مرور اوستا و یك نظر اجمالی وانتقادی بطور کلی

از کتب مقدس زردشتی باقی است همین است . وازجهت اینـکه اوستا سندی است باستانی فوق‌العاده جالب توجه و قابل دقت است . اوستا متضمن اصول عقاید شخص شهیری مانند زردشت و محتوی احکام آئین دنیای قدیم است ، این آئین زمانی نقش مهمی در تاریخ جهان بازی کرده وبااینـکه عدهٔ پیروان آن امروزه درایران ده‌هزار و درهندوستان بیش ازنود هزار(۱) نیست ، درادیان دیـگری کـه بالذات دارای اهمیت بیشتری بوده تأثیرات عمیقی داشته است ؛ معذلك دروصف اوستا نمیتوان گفت کتابی دلپسند یادلچسب است . درست است که تفسیر بسیاری از عبارات محل تردید است و هر گاه بمفهوم آن بهتر پی برده شود قدر وقیمت آن شاید بیشتر معلوم گردد ؛ لـکن این نـکته‌را میتوانم از طرف خود بـگویم که هرچه بیشتر بمطالعهٔ قرآن میپردازم و هرچه بیشتر برای درك روح قرآن کوشش میـکنم بیشتر متوجه قدر ومنزلت آن میشوم ؛ اما بررسی اوستا ملالت‌آوروخستـگی‌افزا وسیر کننده است، مـگر آنـکه بمنظور زبانشناسی وعلم‌الاساطیرومقاصد تطبیقی دیـگرباشد .

اهمیت مقام اوستا درتاریخ سیرافکار مذهبی و از لحاظ کهن‌شناسی و اطلاع از فرهنـگ باستان وفقه‌اللغه باندازه‌ایست که گذشته از کسانی که اوستا را لسان وحی و الهام و قانون خدا میدانند ، همیشه عده‌ای از دانش پژوهان پر شور و جانفشان را بخود جلب خواهد کرد ؛ اما بنظر نـگارنده مشـکل بتوان ترجمه‌ای از اوستا تهیه نمود که خواننده‌ای عادی با حس کنجکاوی متوسط وهوش متوسط بخواهد از آغاز تا انجام آن ترجمه را بخواند ، مـگر اینـکه آن خواننده مقصود خاص داشته باشد . بهرصورت ترجمه‌هائی که بانـگلیسی و فرانسه وآلمانی شده است باندازهٔ کافی زیاد است و هر کس مـایل باشد میتواند این امر را خود بمرحلهٔ آزمایش آورد و در اینجا نقل عبارات منتخبه بکلی زائد بنظر میرسد .

---

(۱) رجوع شود به کتاب پارسیان تألیف مادموازل منان صفحات ۵۲ تا ۵۶
Mademoiselle D. Menant, Les Parsis, (Paris, 1898)

قسمت سوم : ادبیات پهلوی

قدیمترین آثارزبان پهلوی چنانکه قبلاً اشاره رفت بیشتر بدین صفت متمایزاست که لغات‌سامی وایرانی درنتیجهٔاستعمال روش هزوارش بظاهر مخلوط است وهمانطورکه لوی در سال ۱۸۶۷ میلادی(۱) نخستین بارتذکرداد روی سکه‌های فرعی‌اشکانی دیده‌میشود . مسکوکات مزبور متعلق به آخر قرن چهارم و آغاز قرن سوم پیش از میلاد مسیح یا بعبارة اخری اندکی پس از پایان دورهٔ هخامنشی است . مسکوکات ایران دراواخردورهٔ پارتها و سراسر عهد ساسانی و اوائل عصر اسلامی و همچنین سکه‌هائی‌که اسپهبدان‌مستقل طبرستان ونخستین حکام عرب ضرب نمودند همه دارای کلماتی بزبان پهلوی است . بنابراین مسکوکات را با عبارات پهلوی از تقریباً ۳۰۰ سال پیش از میلاد مسیح تا ۶۹۵ سال بعد ازمیلاد(۲) ضرب میکرده‌اند ، تا اینکه درآن تاریخ‌بحکم‌خلیفهٔاموی‌عبدالملك پول‌رائج ایران‌منسوخ وسکه‌ای با عبارت عربی جای گزین آن گردید(۳) .

کلمات پهلوی روی سکه‌ها (۳۰۰ قبل از میلاد تا ۶۹۵ بعد ازمیلاد)

تاریخ کتیبه های پهلوی از آغاز عهد ساسانی است . دوکتیبه‌ای که از همه قدیمتراست متعلق باردشیر وشاپور ، نخستین و دومین پادشاه آن دودمان نامدار است (۲۲۶ تا ۲۴۱ بعد از میلاد و ۲۴۱ تا ۲۷۲ بعد از میلاد) (٤) . کتیبه های پهلوی را تا قرن یازدهم میلادی نقر

---

(۱) رجوع شود به‌مجلهٔ انجمن آلمان و شرق ، مجلد ۲۱ ، صفحات ٤۲۱ تا ٤٦٥ : Levy of Breslau, Z. D. M. G., xxi

(۲) **یادداشت‌مترجم :** بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده « بعداز تاریخ ۶۹۵ لااقل تا نیم‌قرن وبیشتر سکهٔ پهلوی درطبرستان ضرب میشد » .

(۳) رجوع‌شود به‌مورخین عرب‌از قبیل‌دینوری (چاپ گیرگاس Guirgass) بتاریخ ۱۸۸۸ میلادی ، صفحه ۳۲۲ .

(٤) **یادداشت مترجم :** درباب کتیبه های مهمتری که بعد از تألیف این کتاب مکشوف شده است رجوع کنید بحاشیهٔ صفحات ۱۱۱ و ۱۱۲ .

کرده‌اند . در غارهای بودائی کنهری(۱) در سالست(۲) نزدیك بمبئی از طرف برخی پارسیان که در سال ۱۰۰۹ و ۱۰۲۱ بعد از میلاد بتماشای غارها رفتند کتیبه‌هائی نقر شده است که مربوط بقرن یازدهم میلادی است . درفاصلهٔ بین این دو تاریخ ده امضاء ازطرف شهود برلوحی ازمس

کتیبه‌های ساسانی

است که موضوع متن آن اهداء یا بخششی است که بمسیحیان سریانی ساکن سواحل ملبار(۳) (در مغرب مدرس در هندوستان) شده است . کلماتی که بر پنج لوح مسین حك شده است بخط تمیل قدیم است و لوح ششم مشتمل بر اسامی بیست‌وپنج شاهداست که شهادت داده‌اند . اسم یازده‌تن‌از گواهان بخط عربی کوفی و ده تن بخط پهلوی ساسانی و چهارتن بخط عبری و زبان فارسی نوشته شده است(٤) .

در بارهٔ عصر ادبیات پهلوی (در صفحات ۱۵ و ۱٦) قبلاً سخن گفته‌ایم . اساساً مراد ازادبیات مزبور ادبیات فارسی درعصرساسانی‌است

ادبیات پهلوی

که طبعاً تا مدتی پس‌ازسقوط سلسلهٔ مزبور دوام داشته است . گجستك ابالش نامك که قبلاً بدان اشاره شد مباحثه‌ای‌را شرح میدهد که بین یك‌موبدمتشرع زردشتی موسوم‌به‌آتور فرنبگ (آذر فرن بغ)(٥) پسر فرخزاد با یك مشرك یامبتدع یاملحد ثنوی (شاید مانوی) در حضور مأمون خلیفهٔ عباسی (۸۳۳-۸۱۳ بعد از میلاد) واقع شده است . ماحصل کلام اینکه این‌اثرمتعلق بدوره‌ایست که شاید بتوان گفت ازقرن سوم تانهم یادهم میلادی امتداد داشته‌است ودرهمان زمان زبان پهلوی دیگر شاید بطورطبیعی مورد استفاده نبوده

---

(۱) Kanheri (۲) Salsette (۳) Malabar

(٤) رجوع شود به رسالهٔ هاوگ Haug در بارهٔ پهلوی ، صفحات ۸۰ تا ۸۲ و مقالهٔ وست West در موضوع ادبیات پهلوی در کتاب فقه‌اللغهٔ ایران تألیف گایگر و کون :
Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie
جلد دوم صفحهٔ ۷۹ ومراجعی که درآنجا ذکرشده است .

(٥) Atur-farnbag

است ، ولی درهمه اوقات زردشتیان دانشمندی بوده‌اند وامروز نیزهستند که بتوانند بزبان پهلوی انشاء کنند . پهلوی ایام متأخر که کاذب وجعلی است غالباً طوری است که خود ازمجعول الاصل بودن خود حکایت میکند، خصوصاً اینکه در جزءِ آخر کلمات که مشخص صفت و موصوف است اشتباهی روی داده وحروفی که برای ساختن صفت بکارمیرود (ik) برای اسم بکار رفته وحروفی که خاص اسم است (ih) برای صفت استعمال شده است . بجای هردو درفارسی جدید حرف « ی » بانتهای کلمات اضافه میشود .

قدیمترین اسناد مکتوبهٔ حقیقی پهلوی قطعات پاپیروس متعلق به ایالت فیوم در مصر است که بنظر وست تاریخ آن از قرن هشتم میلادی است وبعداز آن ازنسخهٔ خطی یسنای پهلوی که معروف به «J.2» میباشد و در تاریخ ۲۵ ژانویه ۱۳۲۳ میلادی تکمیل گردید سندقدیمتری نیست . پارسیان نسخ خطی پهلوی را حتی امروز هم استنساخ میکنند و حال آنکه حروف پهلوی برای مطابع تهیه شده و بتدریج بوسیلهٔ چاپ سنگی و سربی کتابهای پهلوی که بیشتر حائز اهمیت است طبع ونشر گردیده است ولی ازتاریخی که وسائل چاپ کتب پهلوی آماده شده است کار محررین پهلوی مانند محررین سایر السنهٔ شرقیه دوچار وقفهٔ بسیار گردیده است(۱) .

نسخه های خطی پهلوی

وست (۲) که مسلماً بزرگترین مرجع زندهٔ ادبیات پهلوی است و در این قسمت از مبحث ما عمده‌ترین راهنمای ماست ادبیات پهلوی را بسه طبقه بشرح ذیل تقسیم میکنند :

کم و کیف ادبیات پهلوی

۱ ــ ترجمه‌های پهلوی متون اوستا که عبارت است از بیست و هفت کتاب یا رساله یا جزءِ آن و مجموعاً

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید بشمارهٔ هفتم ایران کوده : چندنمونه ازمتن نوشته‌های پهلوی بقلم آقای دکترصادق کیا استاد زبان پهلوی در دانشگاه تهران ، وهمچنین شماره‌های ۵و۶و۱۶ ایران کوده .

(۲) West

درحدود ۱٤۱٫۰۰۰ کلمه برآورد شده است(۱). اگرچه از لحاظ شرح و تفسیر اوستا این آثار گرانبهاست، بقول وست «نمیتوان واقعاً آنرا نمونه‌ای ازادبیات پهلوی بشمارآورد زیرامترجمان پارسی پای‌بند ترتیب اوستائی لغات بوده‌اند».

۲ ـ متون پهلوی در موضوعات مذهبی که عبارت است از پنجاه وپنج کتاب یارساله؛ شمارهٔ لغات آن ٤٤٦٫۰۰۰ تخمین شده است. علاوه برتفاسیر و ادعیه وروایات و نصایح و اوامر ونواهی و اوراد واذکار وامثال آن این طبقه شامل چندین اثرمهم وجالب توجه است. ازآنجمله آثار ذیل‌شایسته‌است‌مخصوصاً ذکرشود: دینکرت (دینکرد) (کارهای دینی) مجموعهٔ بزرگی است ازاطلاعات مربوط به‌قواعد واصول وآداب ورسوم وروایات وتاریخ وادبیات کیش مزدا پرستی: تدوین این کتاب درقرن نهم میلادی ازطرف آتور فرنبگ (آذرفرن بغ) (۲) شروع شد و در اواخر همان قرن(۳) خاتمه یافت(٤). آذر فرنبغ همان موبدیست که ازطرف زردشتیان پاك وواقعی در برابر گجستك ابالش(۵) نزد مأمون حاضر شد. بند هشن (بن‌دهش

دینکرت (قرن نهم)

(۱) شمارهٔ کامل این آثار و آثاری که بعد ذکر آن خواهد آمد در مقالهٔ وست مضبوط است؛ مقالهٔ مزبور در کتاب اساس فقه‌اللغهٔ گیگروکون Geiger und Kuhn چاپ شده است وقبلا بدان اشاره رفت.

(۲) Atur-farnbag (۳) **یادداشت مترجم:** توسط دیگران.

(٤) محتویات آن‌را وست West درکتاب مذکور درفوق درصفحات ۹۱ تا ۹۸ بطور بسیارکامل تجزیه وتحلیل نموده است.

رجوع شود به «متون‌پهلوی» ترجمهٔ‌وست درجلد پنجم کتابهای مقدس‌شرق صفحات ۱۵۱ - ۱ (چاپ اکسفورد ۱۸۸۰):

(Sacred Books of the East). درمقاله‌ای که وست درکتاب اساس فقه‌اللغه Grundriss (صفحات ۱۰۰ تا ۱۰۲) منتشر ساخت مندرجات آنرا تجزیه‌وتحلیل نموده است.

(۵) **یادداشت مترجم:** برای مناظره باگجستك ابالش.

بند هشن (قرن دوازدهم)

بمعنای بنیاد نهادن آفرینش) کتاب مفصلی است درعلم دین[۱] . نسخه منقح تر وکاملتر آن که معروف به نسخهٔ ایرانی است ودرنتیجهٔ مقابلهٔ با نسخه های قدیمه نقد و تهذیب شده مشتمل است برچهل و شش فصل که ظاهراً در قرن یازدهم یا دوازدهم میلادی پایان یافته ومحتملاً قسمت عمدهٔ آن خیلی پیشتر تألیف شده است .

داتستان دینیك (قرن نهم)

داتستان‌دینیك[۲] یاعقائددینی منوچهرپسریودان‌یم[۳] موبد بزرگ پارس وکرمان در اواخر قرن نهم در باب نود و دو موضوع . بگفتهٔ وست « یکی ازمشکل‌ترین متون موجود پهلوی‌همین کتاب‌است ، هم ازحیث فهم مطلب هم‌ترجمه» . شکند گمانیك‌ویجار[۵] (توضیحی که‌شك وتردید را زائل کند یا «گزارشی که گمان را درهم شکند») کتابی است جدلی که در اواخر

شکندگمانیك ویجار[٤]

قرن نهم دردفاع از ثنویت زردشتی دربرابرفرضیه‌های یهود و نصاری و مانوی و اسلام دربارهٔ اصل و ماهیت شر تنظیم شده است . وست در وصف این کتاب گوید :

---

(۱) **یادداشت مترجم :** امروز نسخهٔ دیگری از بندهشن مورد استفاده است که به «بندهشن بزرگ» معروف است ونسخهٔ آن درایران بدست آمد و از نسخه‌ای که به « بندهشن هندی » معروف است مفصلتر است . بندهشن بزرگ در سال ۱۹۰۸ دربمبئی چاپ عکسی شده است .

(۲) Datistan-i- Dinik (۳) Yudan-Yim

(٤) Shikand-Gumanik Vijar

(۵) وست West این کتاب را ترجمه کرده است . رجوع شود به جلد ۲٤ از دورهٔ Sacred Books of the East (چاپ اکسفورد ۱۸۸۵) صفحات ۱۱۵ - ۲۵۱ . همین دانشمند بکمك هوشنگ پارسی این کتاب را درسال ۱۸۸۷ به پازند منتشر ساخته است .

« نزدیکترین گامی است که در ادبیات پهلوی بسوی یك رسالهٔ فلسفی برداشته شده و برجا مانده است »[۱].

مینوی خرد

دینامینیو[۲] (یا ماینوگ) خرد[۳] («اندیشه‌های روان‌خرد») مشتمل است برجوابهائی که این روح به شصت و دو سؤال دربارهٔ مسائل مربوط بکیش زردشتی داده است. انتشار متن پهلوی آن ازطرف اندریاس (درکیل[٤]) بسال۱۸۸۲ میلادی) و متن پازند با ترجمه‌ای که نریوسنگ به سانسکریت نموده است توسط وست (در اشتوتگارت[٥]) بسال ۱۸۷۱ میلادی) سبب شده است که مینوی‌خرد یکی ازسهل‌الوصول‌ترین آثارپهلوی است. وست[٦] ترجمهٔ انگلیسی هردو متن را نیز منتشر کرده است (۱۸۷۱ و۱۸۸۵ میلادی). چنانکه نولدکه[۷] در ترجمهٔ کارنامك ارتخشتر پاپکان[۸] تذکر داده است مینوی خرد برای شروع به تحصیل پهلوی کتابی یکی از بهترین کتابهاست.

ارد ویراف نامك[۹] یکی دیگر از کتابهای بسیار معروف است که هم اصل و هم ترجمهٔ انگلیسی و فرانسهٔ آن در دسترس است. اصل

---

(۱) **یادداشت مترجم**: آقای دکتر یارشاطر مینویسند:
شکندگمانیك ویچار را دومناس P. de Menasce مجدداً بفرانسه ترجمه کرده است (Fribourg ۱۹٤٥). ترجمهٔ دومناس مربوط‌تر و روشن‌تر از ترجمهٔ وست است، اما همیشه منطبق بامتن نیست.

(۲) **یادداشت مترجم**: ایشان مینویسند.
دانای مینوگ خرداست نه دیناکه درچاپ سنجانا دیده میشود.

(۳) Dina-i-Mainyo - i - Khirad
Dina - i - Mainog -i- Khirad

(٤) Kiel (٥) Stuttgart (٦) West (۷) Nöldeke

(۸) Karnamak-i- Artakhshatr-i- Papakan

(۹) Arda - Viraf Namak

اردو یراف نامك

کتاب در بمبئی بسال ۱۸۷۲ میلادی چاپ شده است و دروصف آن میتوان گفت کتاب بهشت ودوزخ زردشتی است به نثر[۱] این کتاب از آنجهت جالب توجه است که هرج و مرج مادی و مذهبی ایرانرا « بر اثر حملهٔ اسکندر ملعون رومی » و احیاءِ ملّی و مذهبی ایران ساسانی را در قرن سوم میلادی و همچنین عقائد زردشتی را در بارهٔ آخرت در نظر مجسّم میسازد . در باب آخرت مشابهتی بین پل‌چنوت[۲] وپل‌صراط اسلامی که« ازمو باریکتر وازشمشیر تیزتر است» دیده میشود . بایرون[۳] درکلمات معروف ذیل اشاره به پل صراط گفته است :

« بخدا سوگند که پاسخ من ، ولو اینکه مجبورشوم
روی پل صراط بایستم ، پاسخ منفی خواهد بود .
پل صراط روی لهیب سوزان و سیل آسای آتش
(جهنم) میلرزد و فردوس برین از دور نمایان است
که حوریان بهشتی اجماعاً بـا اشارات دست و سر
انسانرا بخود میخوانند . »

مثل اعلی یا صورت نوعیهٔ این حوریان که از خود آنها روحانی تراست دوشیزهٔ زیبائی است که چون روح از قفس تن پرواز کند آن دوشیزه باستقبال روح شتابد وچون هویت ویرا پرسد، پاسخ دهد : مظهر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** شاید اشارهٔ نویسنده بـه منظومات شاعر نامدار ایتالیائی دانته Dante است (۱۲٦۵ تا ۱۳۲۱ میلادی) که اشعاری راجع به‌سیر وسیاحت خود دردوزخ وبرزخ وبهشت تحت عنوان « نمایش خنده‌دار » سروده و دوستداران وی بعد کلمهٔ « خدا » را بدان افزوده‌اند « نمایش خنده‌دار خدا» : Divine Commedia

(۲) Chinvat

(۳) **یادداشت مترجم :** Lord George Noel Gordon Byron
لرد بایرون از مشاهیر شعراء انگلیس است (۱۸۲٤-۱۷۸۸ بعدازمیلاد) .

کردار نیك و گفتار نیك و پندار نیکی است که در حیات از او صادر شده است.

کتاب گجستک ابالش که بیش از یکبار ذکر آن گذشته است در سال ۱۸۸۷ میلادی از طرف بارتلمی(۱) با ترجمهٔ پازند و پارسی و فرانسهٔ آن منتشر گردید. جاماسپ نامک که بطور کلی فقط ترجمهٔ پازند وفارسی آن معروف است مشتمل است بر افسانه های جالب توجه و اساطیر مربوط به پادشاهان داستانی حماسهٔ ایران.

ماتیگان گجستك ابالش

اندرز خسرو کواتان اندرزهائی است که نوشیروان (انوشک ربان)(۲) (۵۳۱ - ۵۷۸ بعد از میلاد) پیش از آنکه زندگی را بدرود گوید بملت خود داده است. اگر چه از حیث کمیت بسیار کم است ولی در خور آنست که از آن یاد شود زیرا زلمن(۳) در صفحات ۲۴۲ تا ۲۵۳ رسالهٔ خود مربوط به مطالعات دربارهٔ فارسی میانه(٤)، برای اینکه درست معلوم شود متن پهلوی را همینکه بلند میخواندند محتملاً چگونه بگوش میآمده است، اندرزخسرو کواتان را موضوع مطالعهٔ بسیارجالب توجهی دانسته است که ذهن مارا روشن میسازد. اثر مزبور نتیجهٔ ابتکار واهتمام هوشمندانه ایست که برای نقل یکی از متون پهلوی به پازند باانتقادات لازم بعمل آمده است.

اندرز خسرو کواتان

۲ ــ متون پهلوی راجع به موضوعات غیر مذهبی فقط یازده فقره است و بر رویهم تقریباً ۴۱٫۰۰۰ کلمه میشود. این طبقه از ادبیات پهلوی در عین اینکه از همهٔ متون دیگر بیشتر جالب توجه است از جهت کمیت کمتر است. بی‌شك مقدار زیادی آثار ادبی غیر دینی در زمان ساسانیان وجود داشته و بسیاری از آثار مزبور باقی نمانده است (علی‌الخصوص خدای

آثار پهلوی غیر دینی

---

(۱) Barthélemy (۲) Anôshakrubân (۳) Salemann

(٤) Salemann, Mittelpersische Studien (Mélanges Asiatiques, ix, pp. 242-253, St. Petersburg, 1887).

تامکك یا شاهنامه که در قسمت بعد مورد بحث قرار خواهد گرفت)
وفقط آن آثار را باسم میشناسیم وتاحدی بوسیلهٔ متقدمین‌ازنویسندگان
عربی و فارسی اسلامی باجمال از آنها اطلاع داریم . سبب ازدست‌رفتن
نسکهای علمی و فلسفی اوستا (هاتک مانسریک(۱) ، رجوع شود
بصفحهٔ ۱٤۹) بالنسبه بی‌اعتنائی موبدان زردشتی بکلیهٔ کتابهائی
بود که در منافع شخصی آنها تأثیر فوری نداشت . موبدان مزبور پس‌از
سقوط امپراطوری ساسانی تقریباً تنها نگهبان آثار قدیم بودند . همان
بی اعتنائی بلاشبهه باعث از بین رفتن قسمت بیشتر آثار غیر مذهبی عهد
ساسانیان شده‌است . این‌قبیل‌آثارکه اکنون موجود است بحدی کم‌است
که همه را میتوان شمرد :

۱ ـ قوانین اجتماعی زردشتیان در روزگار ساسانیان ، ۲ـ یاتکار
(یادگار) زریران (که شاهنامهٔ گشتاسب و شاهنامهٔ پهلوی نیز نامیده
میشود) و توسط گایگر(۲) بآلمانی ترجمه شده است ودرصفحات ۲٤۳
تا ۲۸٤ گزارش کلاس فلسفه و تاریخ اکادمی علوم امپراطوری باویر
مربوط بسال ۱۸۹۰ میلادی منتشر گردیده است و بعد از دو سال
توسط نولدکه در همان نشریه مورد بحث قرار گرفته است (۳) ،

---

(۱) Hatak - Mansarik

(۲) Sitzungsberichte d. phil. und hist. classe d. Kais. Bayer. Akad. d. Wissenschaften for 1890, ii, pp. 243-84

(۳) تاریخ‌این اثررا پروفسورنولدکه Nöldeke درحدود ۵۰۰ بعدازمیلاد
تعیین کرده است ودربارهٔآن میگوید : «تصور میکنم قدیمترین داستانهای قهرمانی
صحیح که درزبان ایرانی برای‌ما مانده‌است همین‌است . »

یادداشت مترجم : آقای دکتر یارشاطر مینویسد :
یادگار زریران راکه مورد گفتگوی بسیار واقع شده یکبار نیز پالیارو با
اصلاحات وترجمهٔ ایتالیائی منتشر ساخت :

A. Pagliaro, Il testo pahlavico Ayatkar i Zareran, Roma, 1925

بعداً Benveniste بنونیست نیز یکبار دیگر آن‌را باتوجه بشعر بودن آن ، و با
تغییرات بسیار ـ تاصورت شعری آن آشکار شود ـ طبع نمود :

E. Benveniste, Le Memorial de Zarer, Journ. Asiatique, 1932.

۳ ـ داستان خسرو کواتان (نوشیروان) و پیشخدمت وی ،
٤ ـ کارنامک ارتخشتر پاپکان مؤسس سلسلهٔ ساسانیان که بی نهایت جالب توجه است و متن پهلوی آن (۱) (ظاهراً با اندکی انتقـاد برای انتشار تصحیح و آماده گردید) و بسال ۱۸۹٦ میلادی در بمبئی ازطرف کیقباد آذرباد دستور نوشیروان بحلیهٔ طبع آراسته شد و ترجمهٔ آلمانی آن بسبک عالی با یادداشتهای انتقادی ویك مقدمهٔ بسیار جلی بقلم پروفسورنولدکه مستشرق معروف آلمانی (۲) بسال ۱۸۷۸ میلادی درگتینگن(۳) منتشر گردید . هنگام بحث ازشاهنامه در بارهٔ این کتاب نیز بتفصیل خیلی بیشتری سخن خواهم گفت . این کتاب و همچنین دو کتابی که پیشتر ذکرش گذشت تنها اثری است که دربارهٔ « داستان تاریخی » عهد ساسانیان بجا مانده است . اگر چه بوسیلهٔ نویسندگان عربی (مانند مسعودی و دینوری و مؤلف الفهرست که کتابی است بحدی ذیقیمت ومهم که قیمت واهمیت آنرا بمقیاس قیاس نتوان سنجید) از مندرجات و اسامی کتابهای دیگری اطلاع یافته‌ایم ، مضمون قسمتی از یکی از آن کتابها یعنی کتاب کارها و سرگذشتهای بهرام چوبین را از نو پروفسور نولدکه برشتهٔ تحریر آورده است (٤) مابقی کتابهائی که جزءِ این طبقه بشمار آید (و اکثر مختصراست) بدینقرار است: ٥ ـ شهرهای‌ایران، ٦ ـ شگفتیهای‌سگستان ، ۷ ـ درخت‌آسوریك (آسور) ، ۸ ـ چترنگ نامك یا کتاب شطرنج ، ۹ ـ اشکال نامه نگاری یا ترسل ، ۱۰ ـ شکل قبالهٔ زناشوئی یاعقدنامه : تاریخ آن با ۱٦نوامبر ۱۲۷۸ بعد ازمیلاد تطبیق میکند ، ۱۱ ـ فرهنگ پهلویک که معروف

---

(۱) تاریخ تألیف آنرا نولدکه درحدود ٦۰۰ بعدازمیلاد ضبط کرده‌است .
(۲) Professor Nöldeke of Strassburg (۳) Göttingen
(٤) رجوع شود بصفحات ٤۷٤ تا٤۸۷ تاریخ ساسانیان چاپ لیدن ، سال ۱۸۷۹ میلادی : Geschichte der Sasaniden, Leyden, 1879,

است وهوشنگ وهاوگ آنرا تحت عنوان (١) « فرهنگ قدیم پهلوی۔ پازند» دربمبئی ولندن بسال ١٨٧٠ چاپ کرده‌اند(٢).

گذشته از آثاری که بزبان پهلوی نوشته شده آثار متأخری نیز در بارهٔ کیش زردشتی بزبان فارسی جدید موجود است

آثار زردشتیان بزبان پارسی

و مهمترین آن آثار بشرح ذیل است: زرتشت نامه که در ری در قرن سیزدهم برشتهٔ نظم درآمده‌است؛ صد در(٣) (صدباب یا صدفصل) که یك نوع ملخص است از کیش زردشتی که درسه مرحله نقد وتهذیب و تنقیح شده است (یک‌بار به نثر و دوبار بنظم) و اولی قدیمتر ازمتن دیگراست؛ علماءِ اسلام؛ روایات، که مجموعه ایست از احادیث مذهبی؛ قصهٔ سنجان که حکایت هجرت زردشتیان است بهندوستان پس از غلبهٔ مسلمین بر ایران؛ و چندین ترجمهٔ فارسی از متون پهلوی. آثار مزبور را وست (٤) در ذیل مقاله‌ای که در کتاب اساس فقه‌اللغة ایران (صفحات ١٢٢ تا ١٢٩) منتشر ساخت مورد بحث قرارداده است. نگارنده از هیچگونه فعالیت ادبی زردشتیان ایران در یزد و کرمان در ایام اخیر اطلاعی ندارم و با اینکه میان خودشان هنوز بلهجهٔ مخصوص گبری که ذکر آن گذشت تکلم میکنند لکن چون با هموطنان مسلمان خود

---

(١) Hoshang and Haug, Pahlavi-Pazend Glossary, Bombay and London, 1870.

(٢) **یادداشت مترجم** : رجوع شود بصورت مشروح تری که ملك‌الشعراء بهار در جلد اول سبك شناسی از کتب ورسالات ومقالات پهلوی ضبط نموده است.

بعقیدهٔ آقای دکتر یارشاطر فعلاً چاپ یونکر بیشتر مورد استفاده است:
H. F. Junker, The Frahang-i-Pahlavik, Heidelberg, 1912

(٣) **یادداشت مترجم** : رجوع کنید بکتاب مزدیسنا وتأثیرآن درأدبیات فارسی تألیف آقای دکتر محمدمعین، چاپخانهٔ دانشگاه تهران، ١٣٢٦.

(٤) West

اختلاط کنند بندرت فرقی بین‌زبان ایشان وزبان مسلمین ملاحظه‌میشود و حروف الفباء آنان از روی نمونهٔ رسم‌الخط معمول به عموم تقلید شده است .

موضوع وجود شعر درزمان ساسانیان در صفحات ۲۶ تا ۳۰ بحث شد . اگر شعری هم وجودداشته است هیچگونه اثری که معروف باشد تا امروز باقی نمانده است(۱) .

وجود شعر در عهد ساسانیان

چنانکه قبلاً تذکر داده شد خلاصهٔ پاره‌ای از آثار پهلوی که زائل شده است تا حدی توسط برخی نویسندگان اسلامی علی‌الخصوص متقدمین از مورخین عربی نویس مانند طبری و مسعودی و دینوری و امثالهم محفوظ مانده است (اینکه مورخین مزبور را عربی نویس گفتم علت آنست که اکثر آنها از نژاد ایرانی بودند) . نویسندگان مزبور بیشتر مطالب خود را از ترجمه‌های عربی کتب پهلوی میگرفتند و این ترجمه ها را کسانی مانند ابن‌المقفع که بهر دوزبان بخوبی آشنائی داشتند تهیه کرده‌بودند. صورت مقدار زیادی از این ترجمه ها در کتاب الفهرست مضبوط است ولی ترجمه‌ای که ابن‌المقفع ازکلیله‌ودمنه نمود تقریباً تنها ترجمه‌ایست که کاملا محفوظ مانده است . (کتاب کلیله و دمنه و بازی شطرنج را در زمان نوشیروان عادل از هندوستان آوردند و بزبان پهلوی برای

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :
در دورهٔ ساسانیان مسلماً شعر وجود داشته است ، اما شعر عروضی بصورتی که درفارسی پس‌از اسلام دیده میشود وجود نداشته . در « درخت آسوریك » و « یادگار زریران » وبعضی پندنامه‌های پهلوی‌نمونه‌هائی ازشعر پهلوی میتوان‌یافت. رجوع شود به :

W. B. Henning, A Pahlavi Poem, BSOAS, 1950.

اما مهمترین اشعار پهلوی وپارتی ومناجاتها وسرودهای مانوی است که پس‌ازتألیف این کتاب قرائت‌شده . رجوع‌شود به :

F. C. Andreas & W. B. Henning: Mitteliranische Manichaica, Berlin, 1932-34.

وی ترجمه نمودند .) میان عربی نویسان متقدم از طبری که بگذریم (تاریخ وفات ۹۲۳ میلادی) کسانیکه بیش از همه از موضوعات مربوط بایران اطلاع داشتند بدینقرارند : الجاحظ (تاریخ وفات ۸۶۹ میلادی) ، الکسروی (تاریخ وفات ۸۷۰ میلادی) ابن قتیبه (تاریخ وفات ۸۸۹ میلادی) ، الیعقوبی (تاریخ وفات ۹۰۰ میلادی) ، دینوری (تاریخ وفات ۸۹۵ میلادی) ، مسعودی (دراواسط قرن دهم میلادی میزیسته است) مروج الذهب و کتاب التنبیه والاشراف وی مخصوصاً قابل توجه است ، حمزهٔ اصفهانی (۹۶۱ میلادی) ، ابوریحان بیرونی (در اواخر قرن دهم و اوائل قرن یازدهم) ، البلاذری (تاریخ وفات ۸۹۲ میلادی) ، مؤلف الفهرست محمد بن اسحق (آخر قرن دهم) و دیگران . از آثار فارسی آنچه از این لحاظ از همه مهمتر است ترجمه ایست که بلعمی از تاریخ طبری کرده است (۹۶۳ میلادی) ، مجمل ـ التواریخ که اسم صاحب آن معلوم نیست ، و حماسهٔ بزرگ فردوسی که شاهنامه است و دربارهٔ آن فی‌الحال سخن خواهیم گفت .

قسمت چهارم ـ حماسهٔ ملی ایران

تا اینجا بیشتر از تاریخ واقعی ایران باستان صحبت کرده‌ایم که ازقدیمترین ومعتبرترین منابع ازقبیل کتیبه‌ها ومسکوکات‌ونویسندگان عهد عتیق گرفته شده است . اکنون لازم است عقائدی را که خود ایرانیان دربارهٔ سلسله‌های پادشاهان باستانی خود دارند مورد مطالعه قرار دهیم و مراد ما افسانه های ملی ایران است که فقط از آغاز دورهٔ ساسانیان بموازات تاریخ حقیقی مضبوط است . افسانهٔ ملی مزبور وقتی نضج یافت که بصورت حماسهٔ مشهور شاهنامه درآمد . شاهنامه منظومه ایست عظیم مرکب از شصت هزار بیت ، بحسابی که عموماً تخمین کرده‌اند ، و فردوسی این کتاب را برای سلطان محمود غزنوی برشتهٔ

نظم در آورد و پس از تقریباً چهل سال رنج درسال ۱۰۱۰ بعد از میلاد مسیح بپایان رساند . این حماسهٔ بزرگ از جنبهٔ ادبی دریکی ازفصول بعد بنحوشایسته‌تری مورد بحث قرارخواهدگرفت ، لکن چون حتی امروز هم شاهنامه مهمترین منبعی است که ایرانیان عقائد خودرا راجع به تاریخ قدیم ملت خود درآنجا کسب مینمایند ، در این فصل مقتضی و مناسب است که مندرجات آن باجمال از دو نظر مورد بحث قرار گیرد : یکی ازحیث کیفیّت و ماهیّت ، دوم از حیث اینکه جزءِ آثارقدیم است . این موضوع را پروفسورنولدکه ، شرقشناس شهیر آلمانی ، در مقاله‌ایکه تحت عنوان حماسهٔ ملی ایران (۱) برای جلد دوم کتاب اساس فقه‌اللغهٔ ایران تألیف گایگرو کون(۲) نوشت وجداگانه نیز بسال ۱۸۹۶ میلادی در اشتراسبورگ(۳) کسوت طبع پوشید بطور جامع و فاضلانه باحسن وجوه بررسی نموده است . در شرح مختصری که در اینجا دربارهٔ این افسانهٔ ملی یا داستان قهرمانی داده‌ایم از اثرنفیس مزبور که محتملاً حدّ اعلای اطلاعاتی است که در این راه میتوان بدست آورد بآزادانه‌ترین وجهی استفاده شده است .

مندرجات شاهنامه

نسبت بادوار پیش‌از اسلام ، شاهنامه قائل بچهار سلسله پادشاهان ایرانی است : پیشدادیان وکیانیان و اشکانیان (یا پارت‌ها که در عربی بملوك‌الطوائف تعبیر شده است) و ساسانیان . دوسلسلهٔ اول بکلی غیرتاریخی است وچنانکه قبلاً گفته‌ایم متعلق باساطیر اوستا و افسانهٔ عمومی هندو ایرانی است (٤) . سلسلهٔ سوم بیك اعتبار تاریخی است ولی جز این حقیقت که حد فاصل

---

(۱) Professor Nöldeke, Das Iranische Nationalepos,

(۲) Geiger und Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie (Strassbu g, 1896), vol. ii .

(۳) Strassburg

(٤) **یادداشت مترجم :** در بارهٔ تعبیر افسانه‌های شاهنامه میتوان به « ایندرا » (ازانتشارات مجلهٔ یغما) مراجعه کرد .

بین اسکندر کبیر واردشیر ، نخستین پادشاه ساسانی ، بوده است وهمچنین بجز چند نام چیز دیگری ازآن سلسله بخاطر نمیآید و آن نامها بدون نظم زیاد وروش درستی یادشده است . سلسلهٔ چهارم کاملاً با تاریخ منطبق است بدینمعنی که پادشاهان آن سلسله شخصیت های تاریخی میباشند وبترتیب صحیح ذکر شده‌اند ، گواینکه دراعمال و سرگذشت زندگانی آنها ، مخصوصاً درقسمت مربوط به‌اوائل آن دوره ، مقدارزیادی مطالب افسانه‌آمیز وارد شده است .

خاندان پیشدادیان

نخستین خدیو خاندان افسانه‌ای پیشدادیان گیومرث است که دراوستابنام گیومرتا(۱) آمده است وگیومرتارا زردشتیان ، آدم نخستین دانند . جایگاه او در کوهستان بوده است . خود او و گروه رعایای او پوست پلنگ میپوشیدند . دد و دام وجانوران‌را نزدخود رام کرد . بادیوان بجنگید ودر آن جنگ پسرش سیامك کشته شد . پس از سی سال پادشاهی دیده از دنیا فروبست وهوشنگ ، پورسیامك ، جانشین او گشت (هوشنگ را بعربی هوشنج گویند) . پادشاهی هوشنگ چهل سال بود . من‌الاتفاق ازسنگ و فولاد آتش را پدید آورد ، و جشن سده را بیادگار این کشف بزرگ برقرار ساخت . پسرش طهمورث دیوبند بتخت پدر نشست واز آن رو طهمورث را دیوبند خوانند که دیوان را مطیع و منقاد خود نمود و بدان شرط دیوان را امنیت جانی داد که فن نوشتن را باو بیاموزند : (۲)

(« نبشتن مر او را بیاموختند   دلش‌رابدانش برافروختند » (۳))

(« نبشتن یکی نه که‌نزدیك سی   چه رومی چه‌تازی وچه‌پارسی »)

پس ازسی‌سال سلطنت پسرش جمشید جانشین اوشد . درداستانهای

---

(۱) Gayô Mareta

(۲) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید بفرهنگ ایران باستان ، بخش نخست ، نگارش آقای پورداود استاد دانشگاه تهران ، ۱۳۲۶ خورشیدی .

(۳) رجوع شود بشاهنامهٔ چاپ ماکان صفحهٔ ۱۸ .

باستانی ایران اهمیت جمشید نسبت بـه پادشاهان پیشین دیگر خیلی بیشتر است .

متقدمین ازمورخین که بزبان عربی تاریخ نوشته‌اند بیشتر کوشش داشته اند اساطیر سامی و کتاب مقدس را با افسانه های ایرانی مخلوط سازند، جمشیدرا عموماً باحضرت‌سلیمان یکی‌میدانند.

جمشید

تقریباً همهٔ آثارهخامنشیان را که درحوالی پرسپولیس است ایرانیان مربوط باین‌پادشاه میدانند وظاهراً بهتر ازاین‌دلیلی ندارند که « این ساختمانهای عظیم خارج ازقوهٔ بشر آنزمان است ودرآن‌عهد فاقد وسائل [امروزی] بوده‌اند . بنابراین هر که آنها را ساخته است از طرف دیوان کمك گرفته‌است . لکن همه بخوبی باین‌مطلب آگاهی‌دارند که تنها دو پادشاه بردیوان فرمانروائی داشته‌اند : یکی سلیمان ، دیگر جمشید . بنا بر این سلیمان و جمشید این بناها را برپا ساخته‌اند . » لذا پرسپولیس‌را تخت جمشید و مقبرهٔ کورش را مسجد مادر سلیمان و يك بنای صفه مانند دیگری‌را که روی کوهی نزدیك آثار دشت مرغاب است تخت‌سلیمان میخوانند . اینگونه تطبیقات‌را زردشتیان پس‌ازغلبهٔ اسلام میپسندیدند زیرا در برابر فاتحین وضع آنها را تا حدی اصلاح میکرد و مزایائی که اسلام غالب برای اهل‌کتاب قائل بود برای‌آنها نیزحاصل میشد . مراد از اهل کتاب یهود و نصاری است که اگرچه بقرآن عقیده ندارند کتاب مقدس‌آنها را پیغمبراسلام شناخته است . عمده‌ترین مورد این تطبیقات غلط آنست که زردشت را با ابراهیم و اوستا را بـا صحف یکی دانسته‌اند . مسلمین تصور میکنند صحف برابراهیم نازل شده است وآنرا یکی‌ازمکاشفات پنجگانه‌ای میدانند که برای پنج پیغمبر بزرگ رویداده است . چهار مکاشفهٔ دیگر چنین بوده است : اسفار خمسهٔ موسی (تورات) ، زبور یـا مزامیر داود ، انجیل عیسی مسیح و قرآن محمد بن عبدالله (ص) . البته نویسندگان مطلع مانند ابن‌المقفع میدانستند که

تطبیقات مزبور درست نیست ، ما نیز میدانیم کیخسرو و شیرویه (؟) را که سرویلیم جونز(۱) با کوروش و خشایارشا تطبیق نموده است اشتباه است . لذا دینوری (چاپ گیرگاس (۲) صفحهٔ ۹) از ابن المقفع نقل میکند که ایرانیان‌نادان و کسانیکه ازعلم بهره‌ای ندارند خیال‌میکنند جم همان سلیمان پسر داود بوده است ، ولی این اشتباه است زیرا فاصلهٔ بین سلیمان و جم بیش از سه هزار سال است که اکنون بخوبی معلوم شده است که جم همان یمه(۳) (بفتح اول) مذکور در اساطیر هندوان و یمه(٤) (بکسر اول) مذکور در اوستاست . (جزءِ آخر این اسم که « شید » است و بسا حذف میشود فقط عنوانی است ، همانطور که خورشید نیزچنین است ، زیرا خورشید همان‌خشئت(٥) اوستاست بمعنای عمده ، جلیل ، شاهانه ، نورانی .) این قهرمان افسانه های هند و ایران باشکال مختلف در سه مورد ظاهر میشود . یمه پیش هندوان نخستین وجود فانی است که بدار ثانی (آخرت) انتقال یافته است و بنا بر این نوعی بلاطون(٦) است که برعالم اموات حاکم است(۷) در اوستا « یمه زیبا ، دارنده رمهٔ خوب » و پسرویونگهاُ(۸) میباشد (این نام اگرچه در شاهنامه نیست لکن تاریخ نویسان اوائل اسلامی مانند دینوری و طبری او را ویونجهان [ویونگهان] (۹) ضبط کرده‌اند و گویند فرزند ایران یا ارفخشد (۱۰) پسر سام پسر نوح بوده است) . از ویونگهاُ دعوت شد لکن نپذیرفت که حامل پیام اهورمزدا برای بشر باشد ولی باو امر شد برای حفظ مردم از بلای سرمای انگرمینیوش

---

(۱) Sir William Jones (۲) Guirgass (۳) Yama (٤) Yima
(٥) Khshaêta (٦) Pluto
(۷) Hades

یادداشت مترجم : گاهی این‌لفظ بمعنای دوزخ‌آمده است ودر اساطیر یونانی بدنیای دانی اطلاق‌شود . درعربی هاویه .

(۸) Vivanhâo (۹) Vivanjhan (۱۰) Arfakhshad

(اهریمن) باغی چهارگوش بسازد که معروف‌است به‌ور (بفتح واو و راء). درشاهنامه جمشید پادشاه بزرگی‌است که هفتصد سال سلطنت کرده‌است و فرمانروائی او نه‌تنها بر مردم است بلکه بردیوان وپرندگان وپریان نیز فرمانروا بوده است . آلت جنگ و فن نوشتن وبافتن (نساجی) را اختراع نمود . طرز استفاده از حیوانات را بمردم بیاموخت . طبقات چهارگانهٔ روحانی و نظامی و فلاح وپیشه‌ور را بوجودآورد(۱) ودیوان ناپاك را بکار ساختمان وادار کرد . از احجار کریمه و فلزات وعطریات

---

(۱) **یادداشت مترجم :** طبقات چهار گانهٔ فوق را گروه‌کاتوزیان‌وگروه نیساریان وگروه بسودی یانسودی (کشاورزان) وگروه اهنوخوشی یاآهنوخوشی (دست ورزان وکارگران) نیز نوشته‌اند .

فردوسی درداستان جمشید گفته است :

ز هر پیشه‌ور انجمن گرد کرد	بدین اندرون نیز پنجاه خورد:
گروهی که کاتوزیان خوانیش	برسم پرستندگان دانیش
جدا کردشان از میان گروه	پرستنده را جایگه‌کرد کوه
صفی بر دگر دست بنشاندند	همی نام نیساریان خواندند
کجا شیر مردان جنگ آورند	فروزندهٔ لشگر وکشورند
نسودی سه دیگر گره‌را شناس	کجابیست برکس‌ازایشان‌سپاس
بکارند وورزند و خود بدروند	بگاه خورش سرزنش نشنوند
چهارم که خوانند اهنو خوشی	همان دست ورزان با سر کشی
کجاکارشان همکنان پیشه بود	روانشان همیشه پر اندیشه بود

آقای دکتررضازادهٔ شفق درفرهنگ‌شاهنامه چاپ تهران ، شهریور ۱۳۲۰، این اسامی‌را ازلغات تصحیف وتحریف شده ضبط کرده‌اند .

آقای دکتر محمد معین نیز شرحی در باب تصحیف و تحریف این الفاظ نوشته‌اند (رجوع شود به صفحات ۴۰۶ تا۴۰۸ کتاب مزدیسنا وتأثیرآن درادبیات پارسی تألیف آقای دکتر محمدمعین ، تهران ۱۳۲۶) .

دربارهٔ طبقات پیشوایان ورزمیان وبرزیگران نگاه‌کنید به ادبیات مزدیسنا۔ یشتها (جلد دوم) قسمتی ازاوستا ، صفحهٔ ۳۳۱ تألیف وتفسیر آقای پور داود .

استفاده نمود ، از پزشکی ودرمان دردمندان و کشتی‌سازی چاره‌ها کرد (ومانند حضرت سلیمان طبق افسانه‌های اسلامی) تختی هوائی بساخت

(که‌چون‌خواستی‌دیو بر داشتی   زهامون بگردون برافراشتی)

(چو خورشید تابان میان هوا   نشسته بر او شاه فرمانروا)

و بدین طریق هرجا اراده میکرد با این تخت پرواز میکرد ، و سرسال نو جشن‌بزرگ ملی ایران یعنی نوروز را دراعتدال‌ربیعی چون‌خورشید ببرج حمل وارد شود بنیاد نهاد . در این هنگام بقدری غرّه شد که دعوی خدائی کرد و دهاك (ضحاك) که مدعی تخت و تاج بود ویرا سرنگون ساخت و سرانجام او را بقتل رساند .

این دهاك همان ماری است که در اوستا اژی دهاك[۱] آمده‌است (و بعد اژدهاك یا اژدها شده است) ؛ و با دو ماری که از دو کتف او

اژی دهاك یا دهاك

روئید و غذای روزانهٔ آن مار ها جز مغز آدمی چیز دیگری نبود بجای اژدهای سه سری است که در سایر افسانه‌های آریائی دیده میشود . درزمان فردوسی خاطرهٔ فتح عرب هنوز زنده بود و نفرت نژادی هنوز شدت داشت ، لذا دهاك را فردوسی[۲] مسخ کرد و بصورت یك عرب درآورد و نام او هم در نتیجهٔ این استحاله بشکل عربی ضحاك درآمد . ضحاك شخصی است پدرکش و ستمگر و آلت برگزیدهٔ اهریمن . در اصل و آغاز(آفرینش) حتی‌درآنزمان‌نیز مردم جزازرستنیها چیزی‌نمیخوردند

---

(۱) Azhi Dahaka
یادداشت مترجم : نگاه کنید به لغت نامهٔ دهخدا صفحات ۲۰۰۳ ، ۲۰۰٤ و ۲۰۰۵ .

(۲) **یادداشت مترجم :** آقای تقی‌زاده مینویسند : « فردوسی دهاك را ضحاك نکرده بلکه در کتب و اشعار اسلامی دو قرن پیش از فردوسی هم ضحاك برای اسم همین پادشاه ذکرشده واصلاً ربطی بخصومت عرب وایرانی ندارد »

و آن راه و روش بی آزاری و بیگناهی و دوری از معاصی است ، لکن ابلیس ضحاك را بفریفت و او را بخوردن گوشت جانوران و سرانجام بآدمخواری ترغیب کرد . چون برای خوراك ماران خود همه روزه بمغز سر آدمیان احتیاج داشت پس از تقریباً هزار سال پادشاهی مردم نگونبخت پریشان روزگار بستوه آمدند وبیشتر بتحریک کاوهٔ آهنگر بر وی بشوریدند و پیشدامن چرمین وی را از بـاب وطنخواهی بدرجهٔ پرستش برافراشتند و درفش کاویانی را درفش آزادی ملی قراردادند .

فریدون

فریدون جوان (که دراوستا ثرئتئونه[۱] آمده‌است وهندیان ثرائی‌تنه[۲] گویند) ، فرزند آبتین از نژاد طهمورث « از تخم کیان » از نهانگـاه بدرآمد . و براورنگ‌شاهی تکیه زد و باوتهنیت وآفرین گفتند. دهاك را شکست داد و زنده دستگیر نمود ومانند پرومیثیوس[۳] برفراز دماوند کوه (یادنباوند)[٤] (بضم‌اول) درغاری‌اورابند کرد[٥]. قلهٔ مخروطی شکل عظیم دماوند بخوبی در شمال‌شرقی شهر تهران نمایان است . سپس با جشن و شادمانی همگان بسلطنت رسید و با عدل و داد فراوان و فرّ و شکوه پانصد سال پادشاهی کرد ، چنانکه در حق او گفته شده است :

---

(۱) Thraêtaôna (۲) Thrâitana

(۳) **یادداشت‌مترجم :** دراساطیریونان پرومیثیوس Prometheus را مؤسس تمدن نوشته اند و در روایات کلاسیك ادوار بعد او را خـالق بشر ذکر کرده اند .

آتش را ازآسمان یابهشت بدزدید وطرق استفاده ازآن را بانسان بیاموخت و بجزای این عمل به تخته سنگی درکوه های قفقاز بسته و بزنجیر شد . همه روزه عقاب یا کرکسی میآمد وجگر او را میخورد ولی شب که بر او میگذشت دوبـاره جگر میروئید . هرکول بالاخره کرکس را بکشت و او را نجات داد .

(٤) Dunbavand

(٥) رجوع شود بمقالهٔنهاوند ودماوند درمجلهٔ آینده مجلد اول ۳۲۹-۴۳۳ .

« فریدون فرخ فرشته نبود   زمشک و زعنبر سرشته نبود »
« بداد و دهش یافت آن نیکوئی   تو دادودهش کن فریدون‌توئی »

لکن با اینهمه از رنجهای تلخ روزگار حتی در خاندان خود هم مصون و برکنار نبود. سه پسر خود را بسه دختر سرو[۱] (بفتح سین) داد (یا سرو بضم سین طبق ترجمه‌ای که البنداری در سال ۱۳۲۳ میلادی از شاهنامه به نثر عربی نموده است[۲]) و مستملکات پهناور خود را میان آنها تقسیم کرد وسرزمین ایران (ایرانشهر) را با یرج داد که از همه کوچکتر بود. دو پسر دیگر او سلم و تور که ایران را گزیده‌ترین میراث پدر میدانستند بر او رشك بردند و با حیله و تزویر و دغا و دغل که شیوهٔ بزدلان نابکاراست برادرکهترخود را بقتل‌رساندند. جنازهٔ ایرج را چون نزد فریدون بردند پدر برمرگ پسر زاربگریست و سوگند یاد کرد که انتقام ایرج را از سلم و تور بستاند.

چندی پس از کشته شدن ایرج زن او[۳]، ماه آفرید، پسری آورد[٤] که چون بسن رشد رسید بدو عموی خود حمله برد وهردورا بکشت و سرشانرا نزد فریدون فرستاد. دیری نپائید که فریدون از تاج و تخت کناره گزید و منوچهر را جانشین خود ساخت و اندکی‌بعد بسرای جاودانی شتافت.

---

(۱) **یادداشت مترجم**: سرو دراین داستان سلطان یمن بوده است.

(۲) رجوع شود به‌نسخهٔ‌خطی کمبریج بعلامت Qq ٤٦ که نسخهٔ نفیس‌خطی قدیم است مربوط بقرن چهاردهم میلادی. در بارهٔ این تألیف مهم رجوع شود بمقالهٔ نولدکه دربارهٔ حماسهٔ ملی ایران صفحهٔ ۷۷ حاشیهٔ شمارهٔ ۲:
Nöldeke, Das Iranische Nationalepos.

(۳) **یادداشت مترجم**: کنیزك او بوده است نه زن او:
« که ایرج بر او مهر بسیار داشت   قضا راکنیزك از او بار داشت »

(٤) **یادداشت مترجم**: ماه‌آفرید دختر آورد نه پسر:
« چو هنگامهٔ زادن آمد پدید   یکی دختر آمد ز ماه آفرید »
ولی فریدون آندختر را بناز بپرورد و به پشنگ پسر برادر خود داد و پس از نه ماه منوچهر بدنیا آمد.

سه پسر فریدون را که در داستانهای ایران آمده شاید بتوان بوجه تقریب با سام و حام و یافث پسران نوح تطبیق و توصیف کرد ،

افراسیاب

و درنتیجهٔ همین برادرکشی‌ها بود که جنگهای فرزندان تور (تورانیان یاترکها)[1] بسرکردگی افراسیاب مخوف و فرزندان ایرج (ایرانیان) آغاز شد و مدتها دوام داشت و نه تنها قسمت عمدهٔ افسانهٔ ملی بلکه تاریخ حقیقی ایران پراز داستان همین جنگهاست . و در اینجا یك سلسله حوادثی آغاز و زینت بخش حماسهٔ ملی میگردد که دراوستا از آن هیچ اثری نیست و مربوط

افسانهٔ سیستان

بگروهی از دلیران و جنگ‌آوران یکی از خاندانهای بزرگ سیستان وزابلستان است که نام نریمان وسام وزال ورستم وسهراب از آنمیان بیش از دیگران شایان توجه است . آنکه بدرجات از همه مهمتر است رستم است . قرنها بر ایران گذشت و نقشی که رستم بازی میکرد نقش خدای ساختگی و مجعولی[2] است که پادشاهان کیان مخصوصاً کیقباد و کیکاوس و کیخسرو را از مشکلات و مخاطرات رهائی می بخشید و با اسب خود که رخش نام داشت دریك سلسله سرگذشتهای پهلوانی و نبرد با یلان ودیوان نقش عمده را بازی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** دربارهٔ تورانیان که از قبایل ایرانی بودند نگاه کنید بمقالهٔ توران در جلد اول یسنا تفسیر اوستای آقای پورداود استاد دانشگاه و فرهنگ شاهنامه تألیف آقای دکتر رضازادهٔ شفق استاد دانشگاه تهران .

(۲) **یادداشت مترجم :** معنای تحت اللفظی عبارت لاتین deus ex machina خدائی است که از ماشین درآورند ، بعبارت عامیانه « من درآوردی » درادبیات قدیم روم ویونان که معروف بادبیات کلاسیك است هرزمان درنمایشنامه های حزن انگیز باشکالی برمیخوردند ، چنین خدائی را با صحنه‌سازی وارد صحنهٔ نمایش میکردند . اکنون این عبارت به بازیگری اطلاق میشود که تصادفاً و ناگهان وارد صحنهٔ نمایش یا وارد داستانی کنند تا مشکلی را حل کند . رجوع شود بفرهنگ بزرگ وبستر :

Webster's New International Dictionary of the English Language, Second Edition. Unabridged, 1952, Springfield, Mass., U. S. A.

میکرده است . سر انجام برادرش تنها بـا غدر و خیانت و توطئه چینی اورا بقتل رسانید و این واقعه پس از آن بود که رستم اسفندیاررابکشت.

اسفندیار اسفندیار همان اسفندیاذ یا سپنددات(۱) پسر گشتاسب (ویشتاسپ)(۲) پشتیبان زردشت بوده‌است . اشپیگل(۳) تصور کرده است که نام رستم عمداً در اوستا برده‌نشده است ، زیرا مخالف آئین بهی بوده است ، لکن نولدکه(٤) این امر را بعیدالاحتمال دانسته و متمایل باین نظر است که افسانهٔ سیستان و رستم و نیاکانش را مؤلفین اوستا تقریباً نمیدانسته‌اند یا بکلی از آن بیخبر بوده‌اند(٥) . بهرصورت اسم رستم تنها در یکی دو محل در آثار مکتوبهٔ پهلوی متأخر یافت‌شده است ،گواینکه موسس‌خورناتسی(٦)، یاموسی مورخ ارمنی‌ازاهل‌خورن، درقرن هفتم یا هشتم میلادی ازکارهای پهلوانی او آگاهی داشته است ، و طویلهٔ رخش را تقریبـاً در همان اوان بتازیان فاتح سیستان نشان داده بودند(۷) بعلاوه سردارسپاهیان ایران‌که درجنگ قادسیه (۶۳۵میلادی) بدست تازیان‌کشته شد هم اسم تهمتن افسانهٔ ملی ایران است .

قتل رستم مارا تقریباً بپایان دورهٔ کیانیان‌که صرفاً دورهٔافسانه‌ای

---

(۱) Spandedat (۲) Vishtaspa

(۳) Spiegel, Arische Studien, p. 126

(٤) رجوع شود به مقالهٔ نولدکه دربارهٔ حماسهٔ ملی ایران ، صفحهٔ ۹
Nöldeke, Das Iranische Nationalepos

(٥) **یادداشت مترجم :** اخیراً قطعه‌ای جالب توجه بزبان سغدی دربـارهٔ رستم بدست‌آمده است که انتشار داستان رستم را در آسیای وسطی نشان میدهد . رجوع شود بمقالهٔ « رستم در زبان سغدی » در مجلهٔ مهر ، شمارهٔ مهرماه ۱۳۳۱، که مشتمل بر ترجمهٔ فارسی این قطعه است .

(٦) Moses of Khorene

(۷) رجوع شود به نولدکه ، مقالهٔ مربوط بحماسهٔ ملی ایران صفحهٔ ۱۱ یادداشت شمارهٔ ۲ در پاورقی .

حماسهٔ ملی ایران است میرساند. اسفندیار پور گشتاسب پسری دارد که جانشین پدر بزرگ خود میشود. نام او بهمن (وهومن)(۱) است. درتفسیری که بعد از شاهنامه شده است این بهمن را با اردشیر دراز دست (ارتخشتر)(۲) تطبیق کرده‌اند(۳). یك نویسندهٔ سریانی که مطالب خود را از منابع یونانی گرفته است بهمین عنوان از اردشیر سخن میگوید. بهمن بآئین مغان خواهر خود را که خمانی(٤) (همای) نام داشت بحبالهٔ نکاح درآورد(٥). پس از مرگ بهمن همای پسری از بهمن آورد و او رادارا نام گذارد. ساسان برادرهمای که آرزومند تاج و تخت کیان بود چون دید خواهرش ملکه و نایب‌السلطنهٔ ایران شد راه کوهستان(٦) را پیش گرفت و با کردان دمساز گشت و شبانی را پیشهٔ خود ساخت(۷). ایرانیان را عقیده آنست که پادشاهان ساسانی از دودمان ساسان و ساسانیان جانشین قانونی وبالاستحقاق کیانیان و تجدید کنندهٔ مجد و عظمت آن پادشاهان

پایان دوره‌ای که در شاهنامه صرفاً افسانه است

بهمن اردشیر درازدست

ساسان

---

(۱) Vôhumanô

(۲) Artaxerxes (Artakhshatr, Ardashir) Longimanus

(۳) رجوع شود بمقالهٔ نولدکه دربارهٔ حماسهٔملی ایران ، صفحهٔ ۱۲ یادداشت شمارهٔ ۳ در پاورقی :

Professor Theodor Nöldeke: Das Iranische Nationalepos: besonderer Abdruck aus dem Grundriss der Iranischen Philologie (Strassburg, 1896)

(٤) Khumani

(٥) **یادداشت مترجم :** در شاهنامه همای دختر بهمن است :

« یکی دخترش بود نامش همای — هنرمند و با دانش و پاك رای »

« پدر در پذیرفتش از نیکوئی — بدان‌دین که خوانی ورا پهلوی »

(٦) دینوری ، صفحهٔ ۲۹ .

(۷) **یادداشت مترجم :** فردوسی گوید ساسان به نیشابور رفت :

« دمان سوی شهر نشابور شد — پر از درد بود از پدر دور شد . »

« ز شاه نشابر ر بستد گله — که بودی بکوه و بهامون یله . »

میباشند و سرسلسلهٔ ساسانیان اردشیر بابکان (ارتخشتر پسر پاپك) را ازاحفاد ساسان پسر بهمن میدانند که پسر گشتاسب ، پشتیبان زردشت ، بوده است . با این اصل ونسب ساسانیان جهد و کوشش نمودند حق خود را در فرمانروائی بر ایران و دفاع از کیش زردشت محرز سازند و باستثناء چند نفر همه سعی بلیغ داشتند این خصلت را حفظ کنند .

سلسلةالنسب ساسانیان

دیدیم که دربارهٔ پارتها (اشکانیان یاملوك‌الطوائف) ذکری وافی در حماسهٔ ملی نشده است . و بنابراین میتوان تصور نمود که دورهٔ پارتها دورهٔ تحول مستقیمی بوده است که ازدارای دوم شروع گردیده و بساسانیان ختم شده است (دارای دوم پسر دارای‌اول است که دربالا ذکرش گذشت) . دراینجا یك عنصر کاملاً خارجی وارد شاهنامه میشود و آن داستان اسکندر است . مأخذ آن بالمآل متن مفقود یونانی است که بغلط به‌کالیستن[۱] منسوب گردیده و بزبان سریانی و مصری و حبشی[۲] و عربی و فارسی جدید ترجمه شده وباقی است . سرنوشت اسکندر درافسانهٔ ایران عجیب است .

افسانهٔ اسکندر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** کالیستن Callisthenes از فلاسفه و مورخین یونان است که شاید در حدود ۳۶۰ تا ۳۲۸ قبل از میلاد مسیح زندگانی میکرده و تاریخهائی که ذکر شد محل تردید است . کالیستن کاذب یا دروغی : Pseudo - Callisthenes نام و لقب شخص دیگری است که تصور میکردند داستان اسکندر کبیر را شاید در قرن دوم بعد از میلاد در اسکندریه نوشته است . ترجمهٔ لاتین داستان مزبور در قرن چهارم بعد از میلاد تهیه شد و مأخذ عمدهٔ اسکندر نامه هائی که در قرون وسطی نوشته اند همین کتاب بوده است (فرهنگ بزرگ وبستر) : Webster's New International Dictionary of the English Language, sec. ed., unabridged, 1952, Springfield, Mass. U. S. A.

(۲) Budge's Book of Alexander

در روایت اصلی و حقیقی زردشتی (مثلاً بموجب اردویراف نامك(۱) که بزبان پهلوی است) (۲) از وی بعنوان اسکندر ملعون رومی یادشده است که بخواهش ارواح پلید مسبب کشتار و خرابی و ویرانی ایران گردید و تخت جمشید و کتب مقدس زردشتی را بسوزاند (کتب مقدس زردشتی با مرکب طلا بر دوازده هزار پوست گاو نر نوشته شد(۳) و در استخر پاپکان(٤) ضبط گردید) . سرانجام اسکندر باعث هلاك خود شد وبسوی جهنم شتافت . بعداً ازطرفی مضامین بدیع داستان کالیستن دروغی مانند پرده های رنگارنگ نقاشی جلب توجه مینمود وازطرف دیگر ایرانیان میل داشتند روح بلند پرواز ملی خودرا حفظ کنند وجراحاتی را که ازاین رهگذر برپیکر ایران وارد شده بود التیام دهند وتشفی بخشند . این عوامل سبب شد کـه ایرانیان ، از جمله فردوسی ، اسکندر را در ردیف شهریاران خود بشمار آورند و این همان منش خود پسندانه‌ای بود کـه مؤلفین تواریخ سابق انگلستان را بوسوسه برانگیخت کـه ویلیم فاتح(۵) را پادشاه انگلیس بدانند . ایرانیان شاهکار مزبور را بدین طریق انجام دادند : دارای اول دختر فیلیپ مقدونی (فیلقوس) را بزنی خواست . سپس دلتنگ شد و او را طلاق داد و سوی پدر باز فرستاد . پس از بازگشت وی بیونان اسکندر تولد یافت ودرواقع اسکندر پسر دارا بود . برای اینکه فیلیپ

اسکندر در روایات زردشتی

اسکندر در شاهنامه

---

(۱) Arda Viraf Namak

(۲) چاپ هاوگ Haug و وست West صفحات ٤ و ۱٤۱ .

(۳) کتاب التنبیه والاشراف مسعودی ، صفحهٔ ۹۱ .

(٤) **یادداشت مترجم :** خزینهٔ شاپیگان ؟ کتاب مزدیسنا و تأثیر آن در ادبیات فارسی تألیف آقای دکتر محمد معین ، ۱۳۲٦ ، از انتشارات دانشگاه تهران ، صفحهٔ ٤ دیده شود .

(۵) William the Conqueror

بی احترامی پادشاه ایران را نسبت بدخترش پنهان سازد چنین شهرت داد که کودك نوزاد پسر خود او وزادهٔ یکی اززنان خودش بوده است . بنابراین چون اسکندر ایران را از نابرادری جوانترخود ، دارای دوم ، گرفت در واقع حق خود را که پسر بزرگ پادشاه ایران بوده است باز گرفته است .

بدین سان دوران با شکوه پیشدادیان و کیانیان بدست اسکندر بپایان رسید . بروایت سوم که اسکندرنامهٔ نظامی است (قرن دوازدهم

اسکندر دراسکندرنامه

میلادی) اسکندرباشخص مرموزیمعروف بهذوالقرنین تطبیق شده است که در قرآن معاصر موسی ذکر شده (و برخی ویرا همان موسی پندارند) و چون اسکندر تربیت یافتهٔ ارسطو (ارسطاطالیس) حکیم خدا ترس بود نظامی او را پادشاهی موحد جلوه‌میدهد که ازجهت‌توحید کمال مطلوب‌بوده وبرای زائل ساختن عقیدهٔ فاسد ایرانیان ملحد و بت‌پرست کمرهمت بسته است . تصورات گوناگونی را که دربارهٔ اسکندر شده است باید در نظر داشت وتوجه بعقائد مختلف مزبور و تذکر این مطلب نیز مهم است که خاطرهٔ حقیقی او در ذهن ملت ایران واقعاً باقی نیست و داستان وی با داریوش (دارا) ازمنبع خارجی سرچشمه گرفته وحال آنکه حافظهٔ مردم یاری نمیکند که ادوار پیش از ساسانیان را بیاد آورند .

دربارهٔ دورهٔ پارتها باید متوجه باشیم گذشته از اینکه با روح ناموافق آنهم بامساك و اجمال ازآن سخن رفته است نکتهٔ عجیب آنست

دورهٔ پارتها

که از مرگ اسکندرتا تأسیس دودمان ساسانی درواقع پنج قرن و نیم گذشت ، لکن مورخین ایرانی وعرب را عادت برآنست که مدت مزبور را به ۲٦٦ سال تقلیل دهند . بطلان این حساب خودسرانه وگمراه کننده وهمچنین دلیل‌آنرا

دانشمند شهیر مسعودی در کتاب التنبیه والاشراف بدین طریق استنباط و تشریح نموده است(۱) .

(۲) هنگامیکه اردشیربابکان سلسلهٔ ساسانیان را در۲۲۶ میلادی یعنی ۵۵۰ سال بعد از اسکندر بنیاد نهاد در ایران عموماً پیشگوئی میکردند که هزار سال پس از زردشت کیش او و شهنشاهی ایران هردو سقوط خواهد کرد . درآنموقع زمان زردشت را ۲۸۰ یا ۳۰۰ سال قبل از اسکندر میدانستند . بنابراین از هزار سال تقریباً ۸۵۰ سال گذشته بود. ظاهراً ازترس اینکه مبادا پیشگوئی مزبور تحقق یابد وبرای اینکه دودمان وی بیشتر بماند اردشیر عالماً و عامداً سه قرن از مدت مزبوررا زد (و حال آنکه اگر امید داشت باین وسائل اثر پیشگوئی را بخدعه از میان ببرد واضح است که اعتقاد زیادی بآن پیشگوئی نداشته است) و چنین وانمود ساخت که فقط ۵۶۶ سال از هزار سال گذشته است و بنا بر این امید داشت خاندان وی ٤۳٤ سال دیگر بماند و در واقع همینطورهم شد زیرا یزدگردسوم آخرین پادشاه ساسانی درسال۲-۶۵۱ بعد از میلاد بقتل رسید . این تزویر فوق‌العاده‌ای که در تاریخ شده‌است بنظر مسعودی یك سرّ سیاسی ورمزدستگاه روحانی ایرانیان بوده‌است. و همینقدر که این عمل امکان وقوع داشته است نشان میدهد تاچه‌اندازه امور بایگانی و فن قرائت و کتابت کلاً در دست موبدان و دستوران بوده است .

چنانکه قبلاً بیان‌شد صفحات افسانهٔ ملی ایران درزمان ساسانیان

---

(۱) رجوع شود بچاپ نفیس دوخویه De Goeje جلد هشتم صفحهٔ Bibliotheca Geographorum Arabicorum (Leyden, 1893) : ۹-۹۷

(۲) **یادداشت مترجم :** بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده علت حقیقی حساب ۲۶۶ سالهٔ اشکانیان درحقیقت غیرازآن بوده که مسعودی گفته است . علت حقیقی را لوی امریکائی در یك مقاله وخودایشان درمقاله‌ای بعنوان The Era of Zoroaster در مجلهٔ پادشاهی آسیائی انگلیسی روشن ساخته‌اند .

هم با وقایع وهمی و سرگذشتهای تخیلی فراوانی آراسته بود ، معذلك در اینجا وارد مرحلهٔ تاریخ حقیقی میشود و هرچه جلوتر میرود جنبهٔ تاریخی آن غلبه میکند. چون دورهٔ ساسانیان در فصل بعد مورد بحث قرار خواهد گرفت در اینجا بیش از این بسط مقال لازم نیست و بناءً علیهذا از آن میگذریم و وارد تحقیق درتاریخ حماسهٔ ملی ایران وقدیمی بودن آن میشویم.

تاریخ افسانهٔ ملی و قدیمی بودن آن

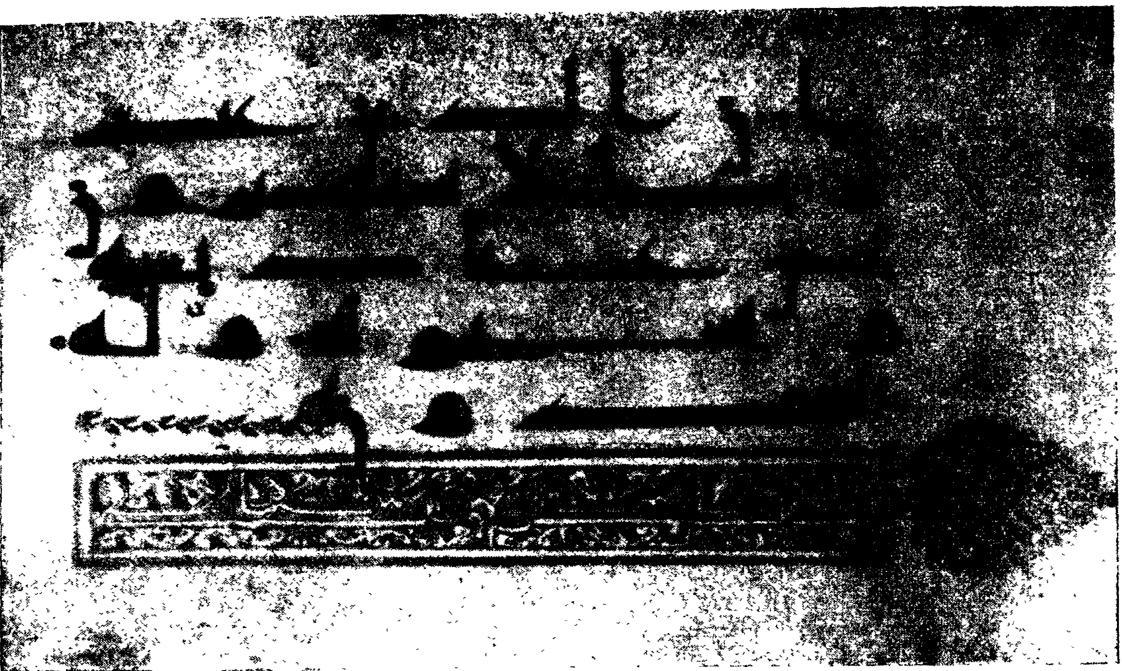
اشاراتی که در اوستا بپهلوانان شاهنامه شده‌است برای اثبات این امر کافی است که حتی قبل‌ازاوستا نیز اصول افسانهٔ ملی بصورت اجمال وجود داشته است. لکن تنها این مسئله دلیل قدیمی بودن‌آن نیست زیرا نولدکه(۱) نشان‌داده است که روایات نویسندگان یونانی علی‌الخصوص کتزیاس(۲) ، پزشك دربار اردشیر(۳) ، آنچه در بارهٔ پادشاهان باستانی ایران نوشته‌اند حاکی از وجود اوصاف ممیزهٔ حماسی است. کتزیاس اعتراف میکند که منابع کتاب وی نوشته‌های فارسی بوده است. بعلاوه این جنبه های حماسی مکرر است و ازیك پادشاه وحتی ازیك دودمان بپادشاه دیگر یا دودمان دیگری منتقل شده است بنحوی که فی‌المثل میان روزگار جوانی و سرگذشت هـای اولیهٔ کورش ، نخستین پادشاه هخامنشی ، و کشمکشهای وی و مادیها بـا جنگ اردشیر ، سر سلسلهٔ ساسانیان ، وپارتها مشابهتی عظیم موجوداست؛ وحال‌آنکه ظهورسیمرغ یا هما و حمایت آن پرندگـان سترك و توانا از هخامنش (؟) (٤) و زال

---

(۱) Nöldeke (۲) Ctesias

(۳) **یادداشت مترجم:** اردشیر دوم را از آنجهت یونانیهـا اردشیر « منمون » Artaxerxes Mnemon گفته اند که حافظهٔ خوبی داشته است. « منمون » بزبان یونانی بمعنای حافظه است. رجوع کنید به لغت نامهٔ دهخدا ، صفحهٔ ۱۷۱۷.

(٤) Achaemenes

یک صفحه ازقرآن کریم خط کوفی قرن سوم هجری درموزهٔ ایران باستان
(عکس از آقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)
(برابر صفحهٔ ۱۸۴) مربوط بصفحهٔ ۱۵۷

استاد مینیاتور حسین‌بهزاد در حال ترسیم وتکمیل تابلو شاهنامهٔ خود
(برابر صفحهٔ ۱۸۵) مربوط به صفحهٔ ۱۸۶

و اردشیر و نقش مشابهی که دو تن از خاندان شریف قارن برای نجات نوذر کیانی وپیروز ساسانی ازدست دشمنان تورانی بازی نمودند ونظائر آن که عبارت‌است‌ازسر گذشت داریوش‌بازوپیروس[۱] وپیروز با اخشنوار (خوشنواز) بالسّویه شایان توجه است.

داستان زریر[۲] برادر گشتاسب[۳] و شاهزاده خانم اداتیس[٤] مأخوذ از تاریخ اسکندر است که توسط خَرَسْ از اهالی میتیلن[۵]، صاحب اتناوس[٦]، تهیه و تألیف گردیده و بهمّت اتناوس برای ما مانده است، و همان واقعه موضوع قدیمترین‌داستان پهلوی‌است که بیادگارزریران معروف است (رجوع شود به صفحهٔ ۱٦٤ همین کتاب) و تقریباً در سال ۵۰۰ بعد از میلاد نوشته شده است. این کتاب کوچك و مهمّ که قدیمترین قطعهٔ حماسی موجود در زبان فارسی است اگرچه فقط از وقایع افسانهٔ ملّی بحث میکند لکن بنحوی ناظربکلّیهٔ دورهٔ حماسهٔ ملی‌ایران است.

یادگار زریران

نولدکه گوید: « همان کیفیت عجیب و توصیف ناپذیری که در تاریخ حماسی ملل گوناگون دیگر ظاهرمیشود دراین‌حماسه نیزمشهود است، مگر آنکه قائل شویم که دراین‌مقوله بکلی فریب خورده‌ایم اصل مطلب‌را عموماً میدانند. بعضی قسمتهای آن هنرمندانه و بدقت تکمیل گردیده است. با تطبیق وتصرف وحذف و تغییرشکل ممکن است ازتوی این مطالب حماسه‌ای که کم و بیش کامل و جامع ومرتبط باشد بوجود آید. کلیات و اصول داستان زریر درترجمهٔ مختصرعربی طبری باردیگر ظاهر میشود و قسمتی از ترجمهٔ مزبور تقریباً کلمه بکلمه باهمان قسمت شاهنامه کاملاً مطابقت دارد و این داستان را باید از شاهنامه گرفته

---

(۱) Zopyrus

(۲) Zariadres (۳) Hystaspes

(٤) Princess Odatis (۵) Charas of Mitylene

(٦) Athenaeus

باشد و آن نیز مبتنی بر روایت عمومی باستانی است که مأخذ و اساس حماسهٔ بزرگ ایران است » .(۱)

از تصرفاتی که نولد که اشاره میکند ، همانطور که خودوی تذکر میدهد ، مراد وی بیشتر تغییراتی‌است که بمنظور تسهیل ترکیب وتلفیق وقایع مختلف در یك‌حماسه بعمل آید وهنر نمائیهای لازم بکاربرده شود، و نیز مراد وی حذف جهات و جوانب یا عباراتی است که مایهٔ ملال و آزردگی خوانندگان مسلمان گردد ، کما آنکه در مورد شاهنامهٔ فردوسی و روایات بعدی دیگر نیز این معنی صادق باشد .

ازحماسهٔ ملی قسمتی که مربوط به‌عهد ساسانی‌است هنوزهم یك جزء آن که بزبان پهلوی است در تصرف ماست وآن کارنامك ارتخشتر پاپکان(۲) است که اکنون نیز اصل و ترجمهٔ آلمانی آن در دست رس میباشد (رجوع شود بصفحهٔ ۱٦۵ این کتاب) . اگر کارنامك ارتخشتر پاپکان را با قسمت مربوطهٔ شاهنامه مقایسه کنیم (چنانکه این مقایسه در فصل بعد بیاید) نمیتوانیم در عقیدهٔ خود راجع به امانت و وفاداری فردوسی بسیار راسخ‌تر نشویم وباین‌معنی توجه نکنیم که فردوسی نسبت بمنابع خود امین و وفادار بوده وآنچه را ازمنابع نقل کرده است بطرز شایان توجهی با اصل مطالب مطابقت دارد . کارنامك محتملاً در سال ٦۰۰ بعد از میلاد مسیح تألیف شده و اگاثیاس(۳) (۵۸۰ بعد ازمیلاد) در احوال ساسان و پاپك و اردشیر شمه‌ای بیان کرده و بتواریخ فارسی خسروان (پوستهائی که بجای کاغذ مطالب مربوط بپادشاه را بر آن مینوشتند و کتب فارسی و سرگذشت شهریاران) اشاراتی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای تقی‌زاده مینویسند : « چطور ممکن است طبری از شاهنامه گرفته باشد در صورتیکه حتی شاهنامهٔ اصلی منثور قریب نیم قرن بعد از طبری تألیف شده . اگرطبری از ماخذ شاهنامه یعنی خدای نامك گرفته باشد قطعاً از ترجمهٔ عربی‌آن سیرالملوك باید باشد . »

Agathias (۳) Karnamak -i- Artakhshatr -i- Papakan (۲)

نموده و این خود دلیل دیگریست بر اینکه در ادبیات پهلوی این عصر لا اقل از سرگذشت بعضی افراد جداگانه سخن رفته است .

بموجب مقدمه‌ای که بر شاهنامهٔ فردوسی (۶ ــ ۱۴۲۵ بعد از میلاد) بحکم بایسنقر نوهٔ تیمور لنگ نوشته شد ، متن کامل وتصحیح

آخرین دفعه‌ای که نامهٔ خسروان تهذیب و تنقیح شده است

شدهٔ تمام‌حماسه بزبان‌پهلوی ازکیومرث‌تاخسرو پرویز (یعنی تا ۶۲۷ بعد از میلاد) در عصر سلطنت یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی توسط دهقان دانشور تدوین گردید ؛ و نولدکه دراین مقوله چنین گوید که ارزش کتاب‌مزبور فی نفسه هرچه‌باشد یك نکته نباید از نظر دور بماندو آن‌مطابقت‌روایات مورخین عرب است با شاهنامه تا مرگ خسرو پرویز و اختلاف زیادی است که از آن تاریخ ببعد مشاهده میشود ، و این مسئله خود مخصوصاً ازهمین نظردلالت برصحت آن دارد ، ولحن کلی‌آن ، چون همه‌جابشدت حاکی ازوطنخواهی وحقوق‌حقهٔ سلطنت وقدرت پادشاه است،بقدرکافی مثبت این معنی است که تحت نظارت وتوجهات شاهانه تنظیم شده است.

این کتاب پهلوی موسوم است به خدای نامک (خدای نامه) و نویسندگان عربی مانند حمزه و مؤلف الفهرست و دیگران پیوسته

ترجمهٔ عربی و فارسی خدای نامه

بدان اشاره‌میکنند و ابن‌مقفع آنرا دراواسط قرن هشتم میلادی بزبان عربی ترجمه نموده و بدین طریق در عالم ادبیات عربی معروف گردید . با نهایت تأسف ترجمهٔ مزبور مانند ترجمهٔ دیگری که به نثر فارسی بسال ۸ــ۹۵۷ میلادی بحکم ابومنصورالمعمری برای ابومنصوربن عبدالرزاق حکمران طوس توسط چهار تن از زردشتیان هرات و سیستان و شاپور و طوس تهیه شد مفقود گشته است[۱] . شاهنامهٔ منظوم فارسی را

(۱) رجوع شود به کتاب الآثار الباقیه عن قرون الخالیه ابوریحان بیرونی ترجمهٔزاخو Sachau Chronology of Ancient Nations وهمچنین‌به‌حماسهٔ ملی ایران تألیف نولدکه Nöldeke, Das Iranische Nationalepos صفحهٔ ۱۵ - ۱۴ .

دقیقی بیشتر از روی همین کتاب برای نوح بن منصور سامانی (۹۷۶ تا ۹۹۷ میلادی) آغاز نمود. دقیقی تنها هزار بیت دربارهٔ سلطنت گشتاسب و ظهور زردشت برشتهٔ نظم در آورد و بدست غلامی ترك بقتل رسید. کاری را که دقیقی شروع کرده بود چندسال بعد فردوسی همت بتکمیل آن گماشت و حماسهٔ ملی را در شصت هزار بیت (با هزار بیت دقیقی) بصورت نهائی و کامل درآورد. هنگامیکه ازادبیات جدید فارسی بخواهیم بحث کنیم باز هم از دقیقی و فردوسی سخن خواهیم گفت و بیش از این در این فصل چیزی لازم نیست گفته شود مگر آنکه بگوئیم شاهنامه آخرین تفصیل حماسهٔ ملی ایران است که باین صورت نهائی جلوه گر شده است. (۱)

---

(۱) **یادداشت مترجم:** برای تحقیق بیشتر دربارهٔ شاهنامه رجوع کنید بمقالات و خطابه های فاضلانهٔ دانشمندان ایران و شرق شناسان گیتی در جشن هزار سالهٔ فردوسی درمهرماه۱۳۱۳ شمسی که در دی‌ماه ۱۳۲۲ شمسی ازطرف وزارت فرهنگ دریك مجلد درتهران منتشر گردید؛ ونیز بکتب ذیل رجوع شود: خلاصهٔ شاهنامهٔ فردوسی بانتخاب مرحوم محمدعلی فروغی ذکاء الملك که وزارت معارف در موقع جشن هزارسالهٔ ولادت فردوسی دردومجلد بطبع آن اهتمام نمود، با مقدمهٔ خود فروغی، تهران۱۳۱۳ شمسی؛ فرهنگ شاهنامه با شرح حال فردوسی و ملاحظاتی در باب شاهنامه تألیف آقای دکتر رضازاده شفق استاد دانشگاه تهران، شهریور ۱۳۲۰؛ فردوسی نامهٔ مهر (شمارهٔ مهروآبان ۱۳۱۳ مجلهٔ مهر بمدیریت آقای مجید موقر)؛ کتاب حماسه‌سرائی درایران تألیف آقای دکتر ذبیح‌الله صفا، تهران اسفند ۱۳۲٤؛ کتاب فرماندهی خداوند جنگ، سپهبد فردوسی، گردآوردهٔ سرتیپ احمد بهارمست؛ کتاب حماسهٔ ملی ایران تألیف تئودور نولدکه، ترجمهٔ آقای بزرگ علوی، از انتشارات دانشگاه تهران ۱۳۲۷؛ فرهنگ شاهنامهٔ فردوسی تألیف فریتز ولف، دانشمند آلمانی، چاپ برلین، ۱۹۳۵ میلادی:

Fritz Wolff, Glossar zu Firdosis Schahname, Berlin, 1935.

دانشمندان ایران و سایر ممالك جهان در حق این شهریار ملك سخن بزبانهای مختلف داد سخن داده‌اند وازآنچه گفته‌اند ونوشته‌اند اگر بخواهیم فهرستی بپردازیم و حق شاهنامه را اداکنیم شاید شاهنامهٔ دیگری باید نوشته شود.

باب دوم

تاریخ ایران از قیام ساسانیان

تا

سقوط بنی امیه

(۲۲۶ تا ۷۵۰ بعد از میلاد)

فصل چهارم

عهد ساسانی (۲۲۶ تا ۶۵۲ بعد از میلاد)

تاریخ مفصل ساسانیان دراین فصل نگنجد واگر بخواهیم بتفصیل بحث شود چنین بحثی نه‌مناسب باشد نه درحیطهٔ امکان . ازطرف دیگر آندوران را اهمیتی فراوان است و بحدی شایان توجه باشد که نتوان بکلی گذاشت و گذشت .

دورهٔ ساسانی دورهٔ تحول است . پایـان دورهٔ قدیم و آغـاز دورهٔ جدید است . با هردو دوره نزدیك ومرتبط است . ازمجد وعظمت باستانی هخامنشیان بهره‌ای فراوان دارد ، اما تاریخ آن بسی روشنتر از تـاریخ عهد هخامنشی است . این روشنی در پرتو کتیبه ها و مسکوکات وامهار و آثار آن عصر ایران پیدا شده ومورخین ونویسندگان داستانهای عربی و فارسی آثار مزبور را ضبط کرده‌اند ؛ بعلاوه آثار بیزنطی (بیزانس) و سریانی و ارمنی و یهود نیز کمك نموده است . پـادشاهان ساسانی را یونانیان خسرو و تازیان کسری[1] میگفتند (وکسری را بعربی اکاسره جمع می بستند) و همینها بودند کـه شاهنشاهی ایران باستان و کیش زردشت را تجدید کردند و درحق آنان مسعودی درمقدمهٔ کتاب التنبیه والاشراف (صفحهٔ ٦) چنین مینویسد :

« وانما اقتصرنا فی کتابنا هذا علی ذکر هذه الممالك لعظم ملك ملوك الفرس و تقادم امـرهم و اتصال ملکهم و ما کانوا علیه من حسن السیاسة وانتظام التدبیر و عمارة البلاد والرأفة بالعباد و انقیاد کثیر من ملوك العالم الی طاعتهم و حملهم الیهم الاتاوة والخراج وانهم ملکوا الاقلیم الرابع و هو اقلیم بابل اوسط الارض و اشرف الاقالیم . »

شاعری در همان کتاب (صفحهٔ ۳۷) بـا همین روح این ابیات را سروده است و اگرچه اشعار او بزبان عربی است گویندهٔ اشعار بانساب

---

(1) Chosroes

خود که از خاندان سلطنتی ایران بوده‌اند تفاخر کرده است :

و قسمنا ملکنا فی دهرنا قسمة اللحم علی ظهر الوضم
فجعلنا الشام و الروم الی مغرب الشمس الی الغطریف سلم
و لطوج جعل الترك له فبلاد الترك یحویها ابن عم
و لایران جعلنا عنوة فارس . الملك و فرنا بالنعم

دیدیم که شهریاران ساسانی خود را خدایا موجودات آسمانی میخواندند (بزبان پهلوی بغ و بزبان کلدانی الاها و بزبان یونانی تئوس نامیده میشدند)

جنبهٔ خدائی شهریاران ساسانی (فره ایزدی)

و نیز دیدیم که خود را جانشین قانونی و خلف الصدق دودمان کیانیان درافسانهٔ باستانی ایران و وارث فرّ کیانی میدانستند ، و در حقیقت یك نوع مظهریّتی برای خود قائل بودند که بزبان عبری شخینه گفته میشود ، بدینمعنی کـه چون در روی زمین مظهر مشیّت الهی و جلال و جبروت حق میباشند افسر شهنشاهی ایران تنها بر فرق افراد آنخاندان زیبد و حق انحصاری آنان باشد و هرچه درقدرت داشتند میکردند که عظمت و کبریای خود را باعلی‌درجه مرکوز ذهن رعایای خود سازند . دربارهٔ اینکه چگونـه دودمان ساسانی بفرّ کیانی رسید افسانـهٔ غریبی بزودی نقل خواهیم کرد و در مورد شکوه سلطنت آنان مثال ذیل از سیرهٔ ابن هشام (چاپ ووستنفلد(۱) صفحهٔ ٤۲) من باب نمونه استخراج میشود :

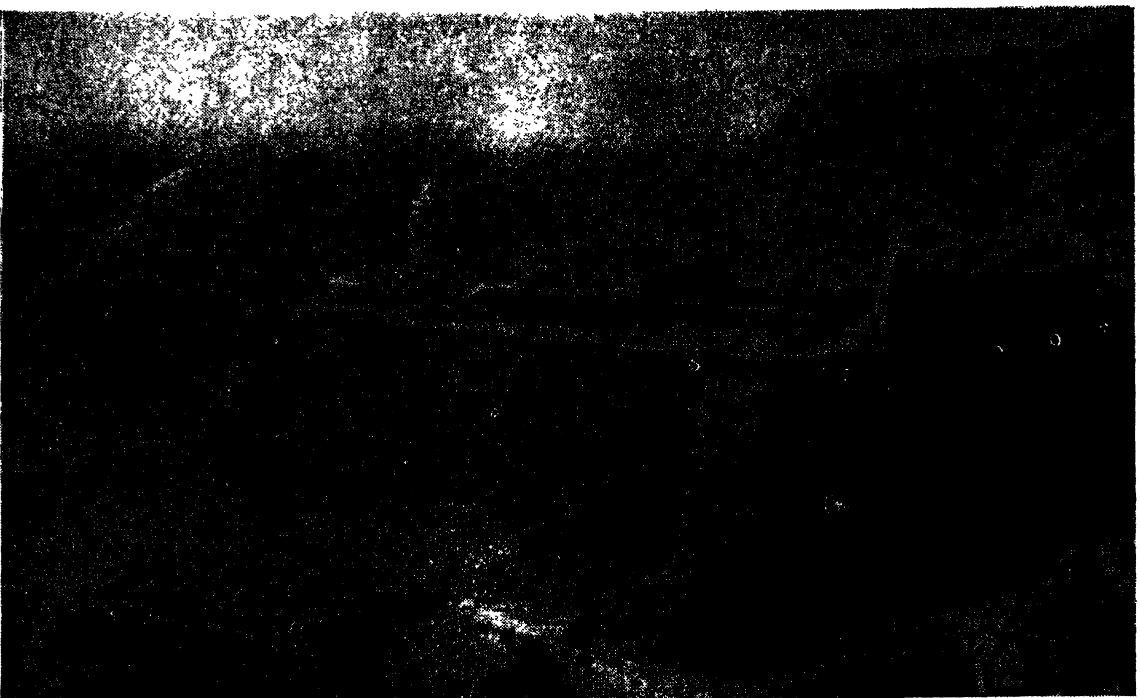
« وکان کسری یجلس فی ایوان مجلسه‌الذی فیه تاجه مثل‌القنقل العظیم‌فیما یزعمون یضرب فیه‌الیاقوت والزبرجد واللؤلؤ بالذهب والفضه

فر و شکوه شهریاران ساسانی

معلقاً بسلسلة من ذهب فی رأس طاقة فی مجلسه ذلك فکانت عنقه لاتحمل تاجه انما یستر بالثیاب حتی یجلس فی مجلسه ذلك ثم یـدخل رأسه فی تاجه فاذا استوی فی مجلسه کشف عنه‌الثیاب فـلا یراه رجل لم یره قبل ذلك‌الا برك هیبة له . »

---

(۱) Wüstenfeld

بقعهٔ بی‌بی شهربانو که اصل آن از عهد دیلمیان ، قرن چهارم هجری است وقسمتهائی ازابنیهٔ سنگی موجوددراین بقعه همان ابنیهٔ عهددیلمیان میباشد . (عکس از آقای‌مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)

(برابر صفحهٔ ۱۹۲) مربوط به صفحهٔ ۱۹۷

احتمال میرود در هیچ مملکتی مانند ایران در زمان ساسانیان اصلی که بموجب آن اصل حق آسمانی برای پادشاه قائل شوند پیروانی راسخ العقیده‌تر از ایرانیان نداشته است. نولد که میگوید کسی که از خاندان سلطنت نباشد مانند بهرام چوبین که از نجباء بود و سرپیچی نمود یا مانند شهر براز و سلطنت را غصب کند عمل او تقریباً باورنکردنی و جز بشرارت و بیشرمی بچیز دیگری حمل نشود. بلاشبهه احساسات غالب مردم بطور واقع درقصهٔ ذیل منعکس است: دینوری (صفحهٔ ۹۸) دربارهٔ فرار بهرام چوبینه پس از شکست خوردن از خسروپرویز ومتفقین رومی وی این قصه را نقل کرده است:

اصل حق آسمانی در ایران

« بهرام بشتاب و سرعت فرار اختیار کرد و در راه بدهکده‌ای رسید و در آنجا اقامت گزید. بهرام با مردان سینه و یزدان گشنسپ وارد کلبهٔ پیر زنی شدند وغذائی که باخود داشتند صرف نمودند وآنچه از طعام مانده بود به پیر زن دادند. سپس شراب بیرون آوردند و بهرام از پیرزن پرسید:
' آیا چیزی نداری که مشروب را با آن بنوشیم؟ '
پیرزن پاسخ داد: 'کدوی کوچکی دارم'. و کدورا آورد. سر کدو راقطع کردند واز آن باده نوشیدند. آنگاه مقداری نقل بیرون آوردند وبه پیرزن گفتند: ' چیزی نداری که نقل را در آن بریزیم؟ ' غربالی آورد و نقل را درآن ریختند. بهرام فرمان داد به پیرزن شراب بدهند و بدو گفت: ' ای پیرزن خبر چه داری؟ '

جواب داد:

« خبری که ما داریم این است که خسرو با سپاهیان روم پیش روی کرده و با بهرام مصاف داده و او را مغلوب نموده است و سلطنت خود را از او باز گرفته است». بهرام سئوال کرد: « درباره بهرام چه میگوئی؟» پاسخ داد: مردی است نادان و احمق که مدعی سلطنت است و حال آنکه از خاندان سلطنت نسب نمیبرد»؛ بهرام گفت: « پس بهمین سبب است که می را از کدو و نقل را از غربال میخورد!»، و این گفته بهرام در ایران ضرب‌المثل گردید.»(١)

---

(١) **یادداشت مترجم:** این داستان را فردوسی طور دیگر نقل کرده است و عبارتی که دینوری میگوید در ایران ضرب‌المثل است باید اشاره به بیت آخر این اشعار باشد که از جلد نهم شاهنامه چاپ بروخیم بتصحیح آقای سعید نفیسی، تهران ١٣١٤، صفحات ٢٧٨٨ تا ٢٧٨٩ نقل میشود:

همی راند بیراه و دل پر ز بیم — همی برد با خویشتن زر و سیم
یلان سینه و گرد ایزد گشسب — بیکسوی لشکر همیراند اسب
به بیراه لشکر همیراندند — سخنهای شاهان همی خواندند
پدید آمد از دور ویرانه ده — که آن ده نبود از در مرد مه
همیراند بهرام پیش اندرون — پشیمان شده دل پر از درد و خون
چو از تشنگی خشك شدشان دهن — بیامد بخان یکی پیر زن
زبانها بچربی بیاراستند — وزان پیر زن آب و نان خواستند
زن پیر گفتار ایشان شنید — یکی کهنه غربال پیش آورید
یلان سینه برسم ببهرام داد — نیامد همی برغم از باژ یاد
چو کشکین بخوردند می خواستند — ز بانها بزمزم بیاراستند
زن پیر گفت ار میت آرزوست — می است و یکی نیز کهنه کدوست
بریدم کدو را که نوبد سرش — یکی جام کردم نهادم برش
بدو گفت بهرام چون می بود — ازین خوب تر جام خود کی بود
زن پیر رفت و می آورد و جام — از آن جام بهرام شد شادکام
یکی جام پر بر کفش بر نهاد — بدان تا شود پیر زن نیز شاد

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ١٩٥)

اما خود نگارنده معتقد است که حق با گبینو(۱) بوده است آنجا که میگوید سلطنت را حق آسمانی یا موهبت الهی میدانستند که در دودمان ساسانی بودیعه قرار گرفته بود واین عقیده تأثیر عظیمی درسراسر تاریخ ادوار بعد ایران داشته است علی الخصوص علاقهٔ شدید ایرانیان بمذهب تشیّع تحت تأثیر همین عقیده است که محکم بمذهب شیعه چسبیده اند. انتخاب خلیفه یا جانشین روحانی پیغمبر هراندازه نزد عرب دموکرات امر طبیعی بود درنظر اهل تشیع غیرطبیعی مینمود و جز ایجاد اشمئزاز اثر دیگری نداشت و شخص عمر خلیفهٔ ثانی سنت و جماعت هم بدان سبب نزد شیعه مورد نفرت است که امپراطوری ایران را نابود ساخت، و کینهٔ ایرانیان نسبت بعمر گرچه درلباس مذهب ظاهر شد محل هیچگونه شبهه و تردید نیست. بعقیدهٔ ایرانیان حسین بن علی(ع) که پسر کوچك فاطمهٔ زهرا بنت نبی اکرم میباشد شهربانو دختر یزدگرد سوم آخرین پادشاه ساسانی را بحبالهٔ نکاح درآورد وبنابراین هردوفرقهٔ بزرگ تشیع (چه اثنی عشریه که اکنون در ایران شایع است وچه اسمعیلیه که هفت امامی است) نه تنها نمایندهٔ حقوق وفضائل خاندان نبوّت اند بلکه واجد حقوق و فضائل سلطنت نیز میباشند، زیرا نژاد از دو سو دارند: ازبیت

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۱۹۴)

بدو گفت کای مام با فرهی — ز کار جهان چیستت آگهی
بدو پیر زن گفت چندان سخن — شنیدم کزان گشت مغزم کهن
ز شهر آمد امروز بسیار کس — همه جنگ چوبینه گویند و بس
که شد لشکر او بنزدیك شاه — سپهبد گریزان بشد بی سپاه
بدو گفت بهرام کای پاك زن — مرا اندرین داستانی بزن
که این از خرد بود بهرام را — وگر برگزید از خرد کام را
بدو پیر زن گفت کای شهره مرد — چرا دیو چشم تو را خیره کرد
ندانی که بهرام پور گشسپ — چو با پور هرمز برانگیخت اسپ
بخندند بر او هر که دارد خرد — کس او را ز گردنکشان نشمرد
بدو گفت بهرام اگر آرزو — چنین کرد گو می خورد از کدو!

(۱) Gobineau

رسالت و از دودهٔ ساسان . لذا این عقیدهٔ سیاسی بوجود آمده است که گبینو(۱) در کتاب خود بنام ادیان و حکم در آسیای مرکزی صفحهٔ ۲۷۵ بدان اشاره مینماید و ترجمهٔ آن بشرح ذیل است :

« یکی از اصول عقائدسیاسی که در ایران بیچون وچرا موزد قبول است اینکه فقط پیروان علی‌بن‌ابیطالب حق رسیدن بتخت وتاج‌را دارند و این امر را سبب آنست که نژاد از دو سو دارند : هم از ساسانیان از طرف مادرشان بی‌بی شهربانو دختر آخرین پادشاه آن دودمان که یزدگرد بود ، و هم از خاندان امامت که ریاست دیانت حقه باآنهاست . پادشاهانی که پیرو علی نباشند سلاطین بالفعل خوانده میشوند و در نظر کسانیکه شدیداً مقید بقواعد و اصول میباشند این قبیل سلاطین غاصب و جابر و ستمگرند ودرهیچ موردی هیچکس آنانرا بحق صاحب ومتصرف کشورشاهنشاهی نمیداند . دربارهٔ این عقیدهٔ راسخ و قاطع که مرور زمان هم درآن هنوز رخنه نکرده‌است بیش‌ازاین سخن نخواهم گفت . در کتاب دیگری بقدر کافی بتفصیل بحث کرده‌ام و بر روی این اساس بوده است که بابیه کلیهٔ سیاست خود را بنا نهاده‌اند» .

مبنای سیاست شیعه

اکنون اعم از اینکه این مزاوجت واقعاً صورت گرفته یا نگرفته باشد قرنهای بسیاری است که این امررا شیعیان مانند یك حقیقت تاریخی قبول‌دارند . ازنخستین‌مؤلفینی که بدان‌اشاره کرده‌اند میتوانیم‌الیعقوبی‌را نام ببریم (جلد دوم صفحهٔ ۲۹۳ چاپ هوتسمه(۲)) .

الیعقوبی مورخی است عرب که درآخر قرن نهم میلادی زندگی میکرده و فاجعهٔ قتل امام حسین(ع) را بدین مضمون شرح میدهد :

« وکان للحسین علیه‌السلام من‌الولد علی‌الاکبر لا

---

(۱) Gobineau, Religions et Philosophies dans l'Asie Centrale.

(۲) Houtsma

بقية له قتل با لطف(۱) وامه ليلى بنت ابى مرة بن
عروة‌بن مسعودالثقفى وعلى‌الاصغر وامه حرار(۲)
بنت يزدجرد وكان حسين سماها غزاله . »

شهربانو که مادر نه امام است (از امام چهارم تا امام دوازدهم) هنوز در قلوب هموطنان خود جا دارد و تقریباً در یك فرسنگی جنوب تهران کوهی است بنام کوه بی‌بی شهربانو که مردان را اجازهٔ پای نهادن و بیحرمتی بحرم آن نیست. زنانیکه شفیعی نزدخداوند خود میطلبندبرای اینکه‌حاجاتشان

شهربانو در تعزیهٔ ایران

روا گردد بزیارت بی‌بی‌شهربانو میروند. بی‌بی‌شهربانو یکی از قهرمانان تعزیهٔ حزن انگیزی است که همه ساله در همهٔ شهر هـای ایران و بلاد دیگری که مسکن مهاجرین ایرانی‌است برپا میشود وشیعیان باچشمان اشکبار گروه گروه در تعزیه شرکت میکنند.

قسمتی از آنداستان را از «تعزیهٔ غائب شدن شهربانوچاپ تهران» سال ۱۳۱٤ هجری» صفحهٔ ۱۹، ازربان شهربانو دراینجا نقل میکنیم:

ز نسل یزدگرد شهریارم
ز نوشیروان بود اصل نژارم
در آن وقتی که بختم کامران بود
بدان شهر ریم اندر مکان بود
شبی رفتم بسوی قصر بابم
بیامد حضرت زهرا بخوابم

---

(۱) طف آن قسمت از عربستان است که مجاور اراضی مزروعی عراق است.

(۲) گذشته از شهربانو (که ایرانیان عصر جدید عموماً بدین اسم از وی یادمیکنند) اسامی دیگری ازطرف نویسندگان دیگرضبط شده است مانند السلافه و شاه زنان.

بگفت ای شهربانو با صد آئین
تو را من برحسین آرم بکابین
بگفتم من نشسته در مدائن
حسین اندر مدینه هست ساکن
محال است این سخن! فرمود زهرا
حسن آید بسرداری در اینجا
تو میگردی اسیر ای بی قرینه
برندت از مداین در مدینه(۱)
بفرزندم حسین پیوند سازی
مرا از نسل خود خرسند سازی
ز نسلت نه امام آید بدوران
که نبود مثلشان در دار دوران

چند سطر بعد عبارتی است که مشخص حس نفرت ایرانیان نسبت بعمر و دوستی علی است و بحدی معرف روحیهٔ ایرانیان است که نمیتوانیم

---

(۱) در عربستان مدینه بمعنی شهر است و مدائن جمع مدینه است. هنگامیکه پیامبر بشهر قدیم یثرب هجرت فرمود و آنشهر را بقدوم خود مباهی ساخت آنشهر را مدینة النبی یا المدینه خواندند. مراد از مدائن تیسفون پایتخت قدیم ساسانیان در کلده است.

جغرافی‌دانان عرب در وجه تسمیهٔ این شهر چنین گویند که چون از ائتلاف و اتحاد هفت شهر تشکیل شده است مدائن خوانده میشود. رجوع کنید بفرهنگ جغرافیائی و تاریخی و ادبی ایران تألیف باربیه دومنار، صفحهٔ ۵۱۹:

Barbier de Meynard, Dictionnaire Géographique, Historique et Littéraire de la Perse, Paris, MDCCCLXI

اینکه شهر قدیم ری با تیسفون در این تعزیه اشتباه شده است صرفاً خود علامتی است که اصولاً تعزیه ها عوام پسند است و جنبهٔ علمی ندارد و بهمین سبب چون حاکی از احساسات ملی است دارای معنی و اهمیت بیشتری است، زیرا احساساتی که در تعزیه ها جلوه گر است احساسات ملت است نه مدعیان علم.

ازآن بگذریم . شهربانو را چنانچه زیبندهٔ شأن دختر پادشاه است امام حسن(ع) با جوانمردی و شهامت برتخت روانی مینشاند وبمدینه میبرد و در همان هنگام گرفتاریهای شهربانو آغاز میشود :

ولی چون شد مدینه منزل ما
غم عالم فزون شد بر دل ما
یکی گفتا که‌این‌دختر کنیزاست
یکی گفتا بشهر خود عزیز است
بمسجد مرد و زن در بام محضر
مرا نزد عمر بردند ، مادر !
کلامی گفت کز او در خروشم
بگفت این بیکسان‌را میفروشم !
علی جدّت چو برآمد خروشان
بگفتا لب ببند ای دون نادان
نشاید بردن ای ملعون غدار
بزرگان را سر عریان ببازار !
پس‌ازآن خواری ای‌نور دو عینم
ببخشیدند بـر بابت حسینم
حسین کرده وصیت بر من زار
نمانم در میان آل اطهار
اگر مانم اسیر و خوار گردم
برهنه سر بهر بازار گردم
تو چون هستی امام و شهریارم
بدست تست ، مادر ، اختیارم
اگر گوئی روم ، دردت بجانم
صلاحم گر نمیدانی بمانم !

نویسندگان عیسوی علی الخصوص سریانی ساسانیان را بصورت تاریکتری مجسم میکنند و چنانکه نولدکه گوید اغلب شرقشناسان از این منبع اطلاعات « بقدر کافی استفاده نکرده‌اند. »

نظر اتباع معاصرین عیسوی ساسانیان

دو فقره از این آثار بخصوص را ممکن است بطلاب تاریخ ایران که متأسفانه مانند خود نگارنده نمیتوانند باصل متون مزبور مراجعه کنند توصیه و سفارش نمود. اول کتابی است که در سال ۵۰۷ بعد از میلاد تألیف شده (۱) و در وصف تسخیر آسیای صغیر است از طرف ایرانیان بدست قباد؛ و بویژه از رنجها و متاعبی که در آغاز قرن ششم میلادی متوجه ادسا(۲) (رهاء) و آمد(۳) گردید سخن گفته است (اکنون این دو محل اورفا ودیاربکر خوانده میشود). کتاب دیگر اسناد یا ثبت وقایع مربوط بشهدای ایرانی است (٤) و مستخرج از نسخ مختلف خطی سریانی است که با حواشی و تعلیقات بسیار عالمانه بقلم گئورگ هوفمن (۵) بزبان آلمانی ترجمه شده‌است. در این کتابها ایرانیان را از جهت سیاسی و مذهبی طبعاً با قیافهٔ مهیب و مرگباری نشان داده اند. کتاب اول را چون مطالعه کنیم و رفتار ایرانیان را با رفتار دشمنان عیسوی مذهبشان بسنجیم خواهیم دید که ایرانیان بیش از

شهداء ایرانی

---

(۱) The Chronicle of Joshua the Stylite متن و ترجمهٔ آن در کیمبریج بسال ۱۸۸۲ میلادی از طرف دکتر رایت Dr. W. Wright چاپ شده است.

یادداشت مترجم: این کتاب بزبان سریانی وتاریخ جنگ ایران ویونان است که درسالهای ۵۰۲ تا ۵۰٦ مسیحی واقع شد و علی الظاهر مؤلف کتاب درتمام مدتی که آتش جنگ شعله‌ور بوده درادسا (رهاء) زندگانی میکرده و ناظر بسیاری از وقایع جنگ بوده است (دائرة المعارف بریتانیکا، جلد ۱۳، چاپ ۱۹۲۹ مسیحی).

(۲) **یادداشت مترجم:** بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده ادسا Edessa همان رهاء است.

(۳) Amid (٤) Acts of the Persian Martyrs

(۵) Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer ... von Georg Hoffmann (Leipzig, 1880)

دشمنان‌خود ظلم وستم روا نداشته وخدعه وتزویر بیشتری بکار نبرده‌اند.
لکن باید درنظر داشت که جنگی‌جهانسوز در گرفته‌بود وخانه و کاشانهٔ مؤلّف‌آن کتاب هم براثرجنگ خراب و ویران گشته و دو سه سال بعد از خاموش شدن آتش جنگ بشرح وقایع آنزمان پرداخته است . پس اگر احیاناً بدین لحن سخن گفته است امری طبیعی بوده است : چنین گوید که « آن قوم شریر نسبت بکسانی که بآنها سر تسلیم فرود آوردند رحم نکردند و از این عمل خود لذت بردند . آنانرا رسم وعادت چنان است که از بدی کردن باَبناءِ بشر لذت برند و شادی کنند . »

احساسات مذهبی در واقع از هر دو طرف شدت یافت و موبدان زردشتی‌و کشیشان مسیحی از جهت گذشت واغماض هیچکدام بر دیگری برتری نداشتند . برای‌اینکه معلوم شود صرفاً ملاحظات مذهبی تا چه درجه درتشخیص مورخین و نظر آنان در بارهٔ منش رجال مؤثر بوده است مقایسهٔ اقوال مختلفی‌که در احوال یزدگرد اول (۳۹۹ تا ۴۲۰ بعد از میلاد) در دست است مثال خوبی تواند بود . تاریخ نویسان عربی اطلاعات و نظرهای خودرا بالمآل از کتاب پهلوی خدای‌نامه میگرفتند وخدای‌نامه تحت تأثیر و نفوذ موبدان مجوس تدوین شده بود . اگر شرحی را که تاریخ نویسان عربی نوشته اند با شرحی که بزبان سریانی در بارهٔ سیرت همان پادشاه بخامهٔ یك نویسندهٔ معاصر عیسوی نوشته شده است مقایسه کنیم اغراض مذهبی روشن میشود . نویسندگان طبقهٔ اول یزدگرد را گنهکار (بزهگر یا بزهکار وبعربی اثیم) میخواندند و خبث نفس وعصیان وستمگری اورا مافوق طبیعت بشر میدانستند . نویسندهٔ سریانی بالعکس یزدگرد را پادشاهی نیکوسرشت و رحیم و مسیحا مشرب ودرمیان شهریاران دیگر وجودی سعید و مبارك میشناسد و در حق او دعای خیر میکند که نامش همیشه

شواهدی از اغراض مذهبی

یزدگرد بزهکار

بنیکی یاد شود و آینده‌اش فرخنده‌تر باشد! و همه روزه به بینوایان و مستمندان خوبی کند(۱).

بهمین منوال خسرو اول (۵۳۱ تا ۵۷۸ بعد از میلاد) لقب انوشیروان (انوشك روبان - انوشه‌روان، یا صاحب روان جاوید) یافت

انوشیروان دادگر

و هنوز هم ویرا مظهر واقعی پرهیزکاری و تقوی وعدل و داد شاهانه یاد میکنند و روش قاهرانهٔ وی در قلع و قمع مزدك و ابطال بدعتی که مزدك بوسیلهٔ مسلك اشتراکی خود در دین و آئین گذاشت درنظر موبدان بیگذشت مجوس دلیل عمدهٔ خلود و ابدیت روان اوست. تصویب وتصدیق موبدان چنان خدمتی در حق انوشیروان کرد که سعدی با وجود شوریکه از اسلام در سر داشت میگوید:

زنده‌است‌نام‌فرخ‌نوشیروان‌بعدل   گرچه‌بسی‌گذشت‌که‌نوشیروان‌نماند

از بیان دینوری چنین استنباط میکنیم (رجوع شود بصفحهٔ ۷۲ کتاب او) که ترسایان را نیز انوشیروان بدیدهٔ حقارت مینگریست و

عقیدهٔ انوشروان در بارهٔ مسیحیان

بسیار خوار میشمرد. وقتی که پسرش نوش‌زاد بدیانت مادر ترسای خود گروید وبرپدر بشورید نایب‌السلطنهٔ انوشیروان درتیسفون(۲) نامه‌ای باو نوشت و کسب تکلیف نمود. انوشیروان بنامهٔ‌وی چنین پاسخ داد: «از گروه انبوه مردم باك مدار آنانرا قدرت مقاومت نیست، چه درآئین مسیح مقرر است که اگر بگونهٔ چپ یکی از آنان سیلی نواخته شود باید گونهٔ راست را نیز برای سیلی خوردن جلو بیاورد. راستی چنین قومی چگونه پایداری تواند کرد؟»

برگردیم بمنظور وهدف این‌فصل. چون بیش‌ازآنکه فقط بپارهٔ نکات مربوط بتاریخ این دوره نظری بیاندازیم کار دیگری نمیتوانیم

---

(۱) نولدکه، تاریخ ساسانیان صفحهٔ ۷٤، حاشیهٔ سوم، پائین صفحه:
Nöldeke, Gesch. d. Sassaniden

(۲) **یادداشت مترجم:** در شاهنامه نگهبان مداین ذکر شده است.

کرد بنا براین پیشنهاد من اینست که اختصاصاً دربارهٔ

منظور و هدف وطرح این فصل

آغـاز و انجام آن سخنی بگوئیم. آغاز این دوره از آنجهت شایان توجه است کـه بیشتر آمیخته با افسانه و اساطیر است و پـاره‌ای از داستانهـای این عصر را چنانـکه در شاهنامهٔ فردوسی برشتهٔ نظم درآمده‌است میتوان باوقایع همان زمان که‌در کتاب پهلوی کار نامـك ارتخشتر پاپکان نقل شـده است تطبیق نمود. پـایان این دوره نیز بدان سبب شایان توجه است که بلافاصله بـا غلبهٔ عرب مرتبط است و استیلای عرب مترادف با افتتاح دورهٔ جدیدیا شروع‌عصر اسلامی‌است. بعلاوه‌دوجنبش مذهبی دراین عهدپدیدآمدکه‌تاحدی‌قابل ملاحظه‌است، یـکی‌نهضت مانی(۱) و دیـگری مزدك واین هردوشواهدی است قدیم بر صدق این قول‌که ایرانیان را بتفـکرات فلسفی عشق‌وعلاقهٔ خاصی است و این خود از اوصاف ممیزهٔ آنهاست و ما میدانیم که ملت ایران بیش از هر ملت دیـگری دردنیا رؤساءِ بزرگ فرق ومسالك‌بدعت گذاررا بوجودآورده‌است. مانی‌بگفتهٔ خودش(۲) در عهدسلطنت‌اردوان (ارتبانوس) (۳) آخرین پـادشاه پارت متولد شد و بـا مؤسس سلسلهٔ ساسانی معاصر بود. در سال ۵۲۸ میـلادی انوشیروان مزدك را بقتل رساند. در این هنـگام‌گواینـکه نخستین علائم ضعف وانحطاط ساسانیان خیلی دور بنظرنمیرسید ولی هیچیك از پادشاهان این سلسله بدین‌اقتدار فرمانروائی نـکرده بودند. علیهذا این فصل بچهار قسمت تقسیم میشود:

قسمت اول افسانهٔ اردشیر و تـأسیس سلطنت ساسانی؛ قسمت دوم مانی و اصول عقائـد او؛ قسمت سوم انوشیروان و مزدك؛ قسمت چهارم آخرین روزهای خاندان ساسانیان.

---

(۱) **یادداشت مترجم:** آقای تقی زاده مینویسند: «مـانی در پایـان دورهٔ ساسانیان ظهور نکرد بلکه در اوایل آن دوره بود».

(۲) رجوع شود به الآثارالباقیهٔ ابوریحان بیرونی ترجمهٔ زاخو صفحهٔ ۱۲۱
al - Biruni, Chronology of Ancient Nations, Translated by Sachau,

(۳) Artabanus

قسمت اول : افسانهٔ اردشیر

وقایع مهم این افسانه چنانکه در کار نامک بزبان پهلوی و در شاهنامه نگاشته شده است بشرح ذیل است (در اینجا از ترجمهٔ عالی کار نامک استفاده میکنیم که نولدکه بزبان آلمانی درآورده و بصورت جداگانه منتشر گردیده است و از صفحهٔ ۲۲ تا ۳٤ آن مقدمه است و شاهنامهٔ مورد استفادهٔ ما شاهنامهٔ ماکان است ، چاپ کلکته ، جلدسوم، صفحات ۱۳٦۵ تا ۱٤۱٦) :

۱ ـ ساسان از پشت پنجم بهمن دراز دست میباشد (رجوع شود بصفحهٔ ۱۷۹ و ۱۸۰ همین کتاب) . ساسان بشبانی واردخدمت پاپك(بابك) شهریار پارس میگردد و بابك در خواب می بیند که ساسان را نژاد از خاندان سلطنت است ، لذا مرتبهٔ او را بلند میسازد و بر عزت و احترام او میافزاید و دختر خود را باو میدهد . اردشیر ثمرهٔ این اتحاد است (رجوع شود بکار نامک صفحهٔ ۳٦ تا ۳۸ و شاهنامه صفحهٔ ۱۳٦۵) .

۲ـ پاپك اردشیر را بفرزندی خویش میپذیرد و چون بزرگ میشود آوازهٔ شهامت و خرد و سلحشوری او بگوش اردوان آخرین پادشاه اشکانی میرسد . اردوان اورا بدربارخود در ری میخواند وباحترام از وی پذیرائی میکنند تا اینکه روزی در نخجیرگاه یکی ازپسران اردوان مدعی میشود که تیر عجیبی که در واقع بدست اردشیر افکنده شده بود از شست اوگذشته است نه از اردشیر . اردشیر هم ادعای او را تکذیب مینماید . در نتیجه اردوان بر اردشیر بانگ میزند و براوخشم میگیرد وبرای خدمت اسبهای‌خود بطویله‌های سلطنتی روانه‌اش‌میدارد (کار نامک صفحهٔ ۳۸ تا ٤۱ ، شاهنامه صفحهٔ ۱۳٦٦) .

۳ ـ کنیزکی ماهروی و روشن روان که اردوان را نسبت باو نهایت درجهٔ اعتماد بود دل بحال اردشیر میسوزد و با دو اسب باد پای

با اردشیر بسوی کشور پارس میگریزد. سپس اردوان در تعاقب آنان میتازد و زود برمیگردد. وبرگشتن وی پس از آن بود که اطلاع یافت یك قوچ زیبای جنگی یا میش کوهی که علامت فرشاهی است وغرم (بضم غین و سکون راء و میم) نامیده میشود در پی اردشیر آمده و باورسیده و بریشت اسب او سوار شده است (کارنامك صفحهٔ ٤١ تا ٤٦ ؛ شاهنامه صفحهٔ ۱۳۷۰).

٤- جنگهای اردشیر با پارتها و دیگران. شکست دادن اردوان و پسرش را و شکست یافتن از کردان (کار نامك صفحهٔ ٤٦ تا ٤٩، شاهنامه صفحهٔ ١٣٧٤).

٥- سرگذشت هفتان بخت (هفتواد) وکرم اژدها پیکر کرمان و جنگ با میترك (مهرك) (کار نامك صفحهٔ ٤٩ تا ٥٧ ؛ شاهنامه صفحهٔ ۱۳۸۱).

٦- چگونه دختر اردوان را که اردشیر گرفته بود خود اردشیر بمرگ محکوم مینماید ؛ چگونه موبد موبدان (بگفتهٔ طبری موسوم به ابرسام)(۱) دختر اردوان را از کشتن میرهاند ؛ چگونه آن دختر پسری میآورد و او را شاپور (شاهپوهر=شاهپور، پسر شاه) نام میگذارد ؛ و چگونه پسر را پدر میشناسد (کارنامك صفحهٔ ٥٧ تا ٦٣ ؛ شاهنامه صفحهٔ ١٣٩٢).

٧- اردشیر ازطرف پادشاه هند موسوم به کیت یا کید(۲) اطلاع مییابد که فرمانروائی ملك ایران یا درخاندان وی یا درخاندان دشمن

---

(۱) Abarsam

(۲) **یادداشت مترجم:** فردوسی کیدرا دانای هند خوانده است:

فرستاد نزدیک دانای هند	بسی اسب و دینارو چینی پرند
بدو گفت رو پیش دانا بگوی	که ای مرد نیك اخترامجوی
باختر نگه کن که تامن زجنگ	کی آسایم و کشور آرم بچنگ
فرستاده را گفت کردم شمار	از ایران و از اختر شهریار
گر از گوهر مهرك نوشزاد	برآمیزد این تخمه با آن نژاد
نشیند بآرام بر تخت ناز	نباید شد اورا سوی جنگ باز

وی مهرك خواهد بود . بنا بر این کوشش میکند که نژاد مهرك را از میان بردارد . یکی از دختران مهرك از این قتل عام جان بدر میبرد و رهانیده میشود و میان روستائیان پرورش مییابد . شاپور او را می‌بیند و بدام عشق او گرفتار میآید و زناشوئی خود را بـا دختر مهرك و تولد فرزندش هورمزد (اورمزد) را از اردشیر پنهان میدارد .

هورمزد چون بسن هفت سالگی میرسد در میدان چوگان بازی چندان رشادت ازخود بروزمیدهد که ازطرف نیای خود شناخته‌میشود (کار نامك صفحهٔ ٦٤ تا ٦٨ ؛ شاهنامه ، صفحهٔ ۱۳۹۷) .

هر کس کارنامك و این قسمت شاهنامه را برابر هم نهاده و هردو را با هم خوانده باشد ناگزیر تحت تأثیر شگرف این فکر واقع میشود که حتی جزئیات و دقائق را نیز فردوسی از کار نامك نقل کرده وبطور کلی نسبت باصل وفادار بوده‌است وعقیدهٔ مادربارهٔ اینکه فردوسی به‌اصل افسانه های باستانی چسبیده و با امانت از آن تبعیت کرده‌است از جهت دیگری نیز بهمان اندازه تأیید میشود و آن مقایسهٔ افسانهٔ پهلوی زریر (یادگار زریران ، ترجمهٔ گایگر(۱) بزبان آلمانی) با قسمت مربوطهٔ شاهنامه است(۲) . اکنون‌این مسئله صرفاً یك‌امراتفاقی است که‌میتوانیم این قسمتها را با اصل تطبیق کنیم . ونسبت بجاهای دیگری نیز که هیچ وسیله‌ای برای مقابله نداریم میتوانیم انصافـاً اینطور فرض کنیم کـه فردوسی بهمان‌اندازه‌حتی درجزئیات رعایت اصل افسانهٔ باستانی‌رانموده و جانب وجدان‌را نگاهداشته است . چون‌مجال سخن‌تنگ است دراینجا نخواهیم‌توانست‌ازاین‌دوروایت مربوط‌بداستان اردشیر بیش‌ازیکی دوسر گذشت را با هم تطبیق کنیم . سخن را اکنون ازولادت‌اوآغازمیکنیم :

---

(۱) Geiger

(۲) Sitzungsberichte d. K. b. Akademie d. Wiss. zu München for 1890, vol. i, pp. 43-84 : Das Yâtkâr - è- Zarîrân und sein Verhältniss zum Shâh - nâme by Geiger, and Nöldek's Persische Studien, II : Das Buch von Zarêr, in the Sitzungsberichte d. phil. hist. classe der K. Akad. d. Wissenschaften for 1892 (Vienna), vol cxxv , Abhandlung 12 .

ترجمهٔ کارنامهٔ اردشیر بابکان

« پس از مرگ اسکندر رومی عدهٔ کدخدایان یا ملوك‌الطوائف بدویست و چهل تن میرسید .

سپاهان و پارس و نواحی مجاور آن در دست سردار و سرزمرهٔ آنها اردوان بود . پاپك را اردوان بمرزبانی وفرمانداری پارس گماشت . مقر پاپك در استخر بود و هیچ فرزند نامبرداری نداشت . ساسان برای پاپك شبانی میکرد و با گوسپندان بسر میبرد و از تخمهٔ دارا پسر دارا بود . درعهدسلطنت‌شوم اسکندر گریزان‌وپنهان باشبانان کرد میزیست . پاپك نمیدانست که ساسان زا نژاد از دارا پسر داراست .

شبی پاپك خورشیدرا بخواب دید که ازروی سرساسان همهٔ‌جهان را روشن ساخته است . دیگرشب ساسان‌را برپیل‌آراستهٔ سفیدی نشسته و همه مردم کشور را پیرامون او ایستاده دید . مردم ساسان را ستایش میکردند و درود و آفرین میگفتند . سوم شب دید (آتش مقدس) آذر فربا(۱) (آذرفرنبگ یا آذرفرنبغ) وآذرگشسب و آذربرزین مهر(۲) در خانهٔ ساسان فروزان است و بهمهٔ جهان روشنی میدهد .

پاپك‌را این امرشگفت‌آمد . دانایان ومعبّران را نزد خود خواند و آنچه را در سه شب متوالی بخواب دیده بود بایشان باز گفت . خواب گذاران گفتند : ' آنکس که بخواب دیدی خود یا یکی از فرزندانش بپادشاهی جهان رسد، چه خورشید وپیل سپیدآراسته (درتأویل خواب) نشانهٔ قدرت وتوانائی وفیروزی است وآتش‌فربا (آذرفرنبگ یا آذرفرنبغ)

---

(۱) Frobâ

(۲) **یادداشت مترجم :** آذرفرنبغ وآذرگشسب و آذر برزین مهر نام سه‌آتش مقدس روحانی است که برای حفاظت جهان آفریده شده و همهٔ آتشهای دیگر از آن مشتق میشود (رجوع شود به پاورقی صفحهٔ ۷ کارنامهٔ اردشیرپابکان ترجمه صادق هدایت چاپ بمبئی ۳۷/۲/٤) .

نشانهٔ دانایان دین است که ازاماثل واقران و بزرگان برتر و والاترند(۱) وآذرگشسپ علامت جنگ آوران وسپهبدان استوآذربرزین(آذربرزین) مهر اشاره بروستائیان و برزگران جهان است . و بدینگونه پادشاهی به این مرد یا فرزندانش رسد ،.

پاپك چون این سخن بشنود همه را مرخص فرمود (و کس فرستاد) و ساسان را نزد خود خواست و از او پرسید :

، تو از چه خاندان و دودمانی ؟ آیا از پدران و نیاکان تو کسی پادشاهی یا سرداری کرده است ؟ ، ساسان از پاپك زنهار خواست که گزند وزیانم مرسان ! پاپك پذیرفت وساسان راز خودرا آنچنانکه بود پیش او گفت . پاپك شادشد وفرمود : ترا جایگاهی بلند دهم وپایه‌ات‌را افزون کنم ؛ (۲)آنگاه یکدست جامه وپوشاك شاهوار آوردند وبه‌ساسان داد که بپوشد . ساسان چنان کرد وبفرمان پاپك چند روزی خود را با خوراك خوب تقویت کرد . سپس پاپك دخترخود را بساسان داد وچون آن دختر (به پیروی از سرنوشت خود) آبستن شد اردشیر را بزاد . »

---

(۱) **یادداشت‌مترجم :** آذر فرنبگ نشانهٔ علم دین است که مخصوص بزرگمردان ومغان است .

(۲) **یادداشت مترجم :** صادق هدایت که متن پازندکارنامه را باجزئی تغییر نقل کرده است گوید این عبارت درمتن کارنامه اینطور بوده است :

« تن به آوزن کن» (تن به آب زن). کسروی که نسخهٔ پهلوی رابفارسی درآورده اصل عبارت‌کارنامه را اینطور نقل کرده است : « تن به افزون کون ». هم صادق هدایت و هم کسروی آنرا «تن بشوی » ترجمه کرده اند » . فردوسی فرماید :

بدو گفت پابك بگرمابه شو — همی باش تا خلعت آرند نو

آقای دکتر یارشاطر مینویسند : این‌کلمه Abzan است بمعنی محل شستشو یاظرف شستشو وترجمهٔ عبارت : « تن بشوی » است .

نقش برجستهٔ اردشیر بابکان درطاق بستان نزدیک کرمانشاهان
(عکس ازآقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)
(برابر صفحهٔ ۲۰۸)

کاخ فیروزآباد ازآثار اردشیر اول (عکس ازآقای مرتضی رستمی عکاس باستان‌شناسی)

(برابر صفحهٔ ۲۰۹)

شاهنامه(۱)

چو دارا برزم اندرون کشته شد — همه دوده را روز برگشته شد
پسر بد مراورا یکی شادکام — خردمند و جنگی و ساسان بنام
پدر را بدان گونه چون کشته دید — سربخت ایرانیان گشته دید
از آن لشگر روم بگریخت اوی — بدام بلا بر نیاویخت اوی
بهندوستان در بزاری بمرد — زساسان یکی کودکی ماند خرد
برین هم‌نشان تا چهارم پسر — همی نام ساسانش کردی پدر
شبانان بدندی و گر ساربان — همه ساله با درد و رنج گران
چو نزد شبانان بابك رسید — بدشت آمد و سرشبان را بدید
بدو گفت مزدورت آید بکار ؟ — که ایدر گذارد ببد روزگار
بپذرفت بدبخت را سر شبان — همی داشت با رنج روز و شبان
چو شد کارگر مرد آمد پسند — شبان سرشبان گشت بر گوسفند
شبی خفته بد بابك رود یاب — چنان دید روشن روانش بخواب
که ساسان بپیل ژیان برنشست — یکی تیغ هندی گرفته بدست
هرآنکس که آمد بر او فراز — برو آفرین کرد و بردش نماز
زمین را بخوبی بیاراستی — دل تیره از غم بپیراستی
بدیگر شب اندر چو بابك بخفت — همی بود با مغزش اندیشه جفت
چنین دید در خواب کاتش پرست — سه آتش ببردی فروزان بدست
چو آذرگشسب(۲) وچوخرادومهر — فروزان بکردار گردان سپهر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** اشعاری را که براون بانگلیسی ترجمه کرده‌است از شاهنامهٔ چاپ ماکان جلد سوم صفحات ۱۳۶۵ تا ۱۳۶۷ گرفته است .
ولی اشعاری که در اینجا نقل شده است ازشاهنامه ایست که دنبالهٔ چاپ وولرس پس از چاپ ترنر ماکان وژول مول بتوسط آقای سعید نفیسی بمناسبت جشن هزارهٔ تولد فردوسی از طرف چاپخانه و کتابفروشی بروخیم در تهران بطبع رسیده است .
(رجوع شود به‌جلد هفتم صفحهٔ ۱۹۲۳) .

(۲) در بارهٔ این سه آتش بسیار مقدس رجوع شود به یادداشت نولدکه
(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۱۰)

همه پیش ساسان فروزان بدی | بهر آتشی عود سوزان بدی
سر بابک از خواب بیدار شد | روان و دلش پر ز بازار[۱] شد
هر آن کس که در خواب دانا بدند | بهر دانشی بر توانا بدند
بایوان بابک شدند انجمن | بزرگان و فرزانه و رای زن
چو بابک سخن بر گشاد از نهفت | همه خواب یکسر بدیشان بگفت
نهاده بدو گوش پاسخ سرای | پر اندیشه شد زان سخن رهنمای
سرانجام گفت ای سر افراز شاه | بتأویل این کرد باید نگاه
کسی را که دیدی تو زینسان بخواب | بشاهی بر آرد سر از آفتاب
ورایدون که این خواب از او بگذرد | پسر باشدش کر جهان بر خورد
چو بابک شنید این سخن گشت شاد | بر اندازه‌شان یك بیك هدیه داد
بفرمود تا سر شبان از رمه | بر بابك آمد بروز دمه
بیامد شبان[۲] پیش او با گلیم | پر از برف پشمین ودل پر زبیم[۳]
بپردخت[٤] بابك ز بیگانه جای | بدر شد پرستنده و رهنمای
ز ساسان بپرسید و بنواختش | بر خویش نزدیك بنشاختش
بپرسیدش از گوهر و از نژاد | شبان زو بترسید و پاسخ نداد
وزان پس بدو گفت کای شهریار | شبان را بجان گر دهی زینهار
بگویم ز گوهر همه هرچه هست | چودستم بگیری بپیمان بدست[٥]

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۰۹)

Nöldeke در ترجمه‌ای که از ازکارنامك نموده است (صفحهٔ ۳۷ یادداشت ۳ پائین صفحه) . خرادرا (بفتح اول وتشدید ثانی) فردوسی بجای فروبا Frobâ یا فروباگ Frôbag یا فرنبگ Farnbag بکار برده است .

(۱) تیمار (درچاپ کلکته) . (۲) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ پاریس «شبان پیش» ، در چاپ کلکته «دمان پیش» .

(۳) حاشیهٔ مؤلف : نولدکه در ترجمهٔ کارنامک صفحهٔ ۲۶ بخصوص این بیت را ازریزه‌کاریهای نقاشی میداند ومیگوید فردوسی کوشش نموده است بقصهٔ کوتاه وخشک اصل پهلوی آن جان ورنگ وآب بدهد .

(٤) حاشیهٔ آقای نفیسی : در چاپ کلکته «بپرداخت» .

(٥) حاشیهٔ آقای نفیسی : در چاپ کلکته : چو دستم بپیمان بگیری .

حاشیهٔ مؤلف : در بارهٔ پیمان دست بدست گرفتن رجوع شود بوندیداد فرگرد چهارم وپنجم ، ترجمهٔ دارمستتر بانگلیسی در S.B.E. جلد اول ، صفحه ۳۵

که با من نسازی بدی در جهان　　نه در آشکارا نه اندر نهان
چو بشنید بابك زبان بر گشاد　　ز یزدان نیکی دهش کرد یاد
که بر تو نسازم بچیزی گزند　　بدارمت شادان دل و ارجمند
ببابك چنین گفت از آن پس شبان　　که من پور ساسانم ای پهلوان
نبیرهٔ (۱) جهاندار شاه اردشیر　　که بهمنش خواند(۲) همی یاد گیر
سر افراز پور یل اسفندیار　　ز گشتاسب(۳) اندر جهان یادگار
چو بشنید بابك فرو ریخت آب　　از آن چشم روشن که او دید خواب
بدو گفت بابك بگرمابه شو　　همی باش تا خلعت آرند نو
بیاورد پس جامهٔ خسروی　　یکی اسپ با آلت پهلوی
یکی کاخ پر مایه او را بساخت　　از آن سر شبانی سرش برفراخت
چو او را بدان کاخ در جای کرد　　غلام و پرستنده با پای کرد
بهر آلتی سر فرازیش داد　　هم از خواسته بی‌نیازیش داد
بدو داد پس دختر خویش را　　پسندیده و افسر خویش را
چو نه ماه بگذشت از آن ماه‌چهر　　یکی کودك آمد چو تابنده مهر
همانندهٔ شهریار اردشیر　　فزاینده و فرّخ و دلپذیر
همان اردشیرش پدر نام کرد　　بدیدار او رامش و کام کرد

سر گذشت دیگری‌را که در اینجا نقل‌خواهیم کرد فرار اردشیر از دربار اردوان در ری بسوی پارس است بهمراهی کنیزکی خوبروی و روشن ضمیر که مشاور اردوان بوده (و فردوسی او را گلنار خوانده است) . مهر اردشیر در دل گلنار جایگیر شد و بدو پیوست .

---

(۱) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته تبیره .
(۲) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته : که بهمنش خواندی .
(۳) حاشیهٔ مؤلف : اینکه سلسلة النسب ساسانیان را بگشتاسپ (ویشتاسپ) پشتیبان زردشت و نخستین مدافع کیش او میرسانند این خود جزئی است ازیك‌نقشه کلی‌وهدف آنست که ساسانیان را وارث مستقیم و قانونی پادشاهان ایران‌وقهرمانان بالوراثهٔ آئین بهی معرفی کنند .

همه پیش ساسان فروزان بدی — بهر آتشی عود سوزان بدی
سر بابک از خواب بیدار شد — روان و دلش پر ز بازار(۱) شد
هر آن کس که در خواب دانا بدند — بهر دانشی بر توانا بدند
بایوان بابک شدند انجمن — بزرگان و فرزانه و رای زن
چو بابک سخن بر گشاد از نهفت — همه خواب یکسر بدیشان بگفت
نهاده بدو گوش پاسخ سرای — پر اندیشه شد زان سخن رهنمای
سرانجام گفت ای سر افراز شاه — بتأویل این کرد باید نگاه
کسی را که دیدی تو زینسان بخواب — بشاهی برآرد سر از آفتاب
ورایدون که این خواب از او بگذرد — پسر باشدش کز جهان بر خورد
چو بابک شنید این سخن گشت شاد — براندازه‌شان یك بیك هدیه داد
بفرمود تا سر شبان از رمه — بر بابك آمد بروز دمه
بیامد شبان(۲) پیش او با گلیم — پر از برف پشمین ودل پرزبیم(۳)
بپردخت(٤) بابك ز بیگانه جای — بدر شد پرستنده و رهنمای
ز ساسان بپرسید و بنواختش — بر خویش نزدیك بنشاختش
بپرسیدش از گوهر و از نژاد — شبان زو بترسید و پاسخ نداد
وزان پس بدو گفت کای شهریار — شبان را بجان گر دهی زینهار
بگویم ز گوهر همه هرچه هست — چودستم بگیری بپیمان بدست(۵)

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۰۹)
Nöldeke درترجمه‌ای که از ازکارنامك نموده است (صفحهٔ ۳۷ یادداشت ۳ پائین صفحه) . خرادرا (بفتح اول وتشدید ثانی) فردوسی بجای فروبا Frobâ یا فروباگ Frôbag یا فرنبگ Farnbag بکار برده است .

---

(۱) تیمار (درچاپ کلکته) . (۲) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ پاریس «شبان پیش» ، در چاپ کلکته «دمان پیش» .

(۳) حاشیهٔ مؤلف : نولدکه در ترجمهٔ کارنامک صفحهٔ ۲۶ بخصوص این بیت را ازریزه‌کاریهای نقاشی میداند ومیگوید فردوسی کوشش نموده است بقصهٔ کوتاه وخشک اصل پهلوی آن جان ورنگ وآب بدهد .

(٤) حاشیهٔ آقای نفیسی : در چاپ کلکته «بپرداخت» .

(۵) حاشیهٔ آقای نفیسی : در چاپ کلکته : چو دستم بپیمان بگیری .

حاشیهٔ مؤلف : در بارهٔ پیمان دست بدست گرفتن رجوع شود بوندیداد فرگرد چهارم وپنجم ، ترجمهٔ دارمستتر بانگلیسی در S.B.E. جلد اول ، صفحه ۳۵

که با من نسازی بدی در جهان — نه در آشکارا نه اندر نهان
چو بشنید بابك زبان برگشاد — ز یزدان نیکی دهش کرد یاد
که بر تو نسازم بچیزی گزند — بدارمت شادان دل و ارجمند
ببابك چنین گفت ازآن پس شبان — که من پور ساسانم ای پهلوان
نبیرهٔ (۱) جهاندار شاه اردشیر — که بهمنش‌خواند(۲) همی‌یادگیر
سر افراز پور یل اسفندیار — زگشتاسب(۳) اندر جهان یادگار
چو بشنید بابك فرو ریخت آب — ازآن چشم روشن که اودیدخواب
بدو گفت بابك بگرمابه شو — همی باش تا خلعت آرند نو
بیاورد پس جامهٔ خسروی — یکی اسپ با آلت پهلوی
یکی کاخ پر مایه او را بساخت — از آن سر شبانی سرش برفراخت
چو او را بدان کاخ در جای کرد — غلام و پرستنده با پای کرد
بهر آلتی سرفرازیش داد — هم از خواسته بی‌نیازیش داد
بدو داد پس دختر خویش را — پسندیده و افسر خویش را
چو نه ماه بگذشت ازآن‌ماه‌چهر — یکی کودك آمد چو تابنده مهر
همانندهٔ شهریار اردشیر — فزاینده و فرّخ و دلپذیر
همان اردشیرش پدر نام کرد — بدیدار او رامش و کام کرد

سرگذشت دیگری‌را که در اینجا نقل‌خواهیم کرد فرار اردشیر از دربار اردوان در ری بسوی پارس است بهمراهی کنیزکی خوبروی و روشن‌ضمیر که مشاور اردوان بوده (و فردوسی او را گلنار خوانده است). مهر اردشیر در دل گلنار جایگیر شد و بدو پیوست.

---

(۱) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته تبیره .

(۲) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته : که بهمنش خواندی .

(۳) حاشیهٔ مؤلف : اینکه سلسلة النسب ساسانیان را بگشتاسپ (ویشتاسپ) پشتیبان زردشت و نخستین مدافع کیش او میرسانند این خود جزئی است ازیك‌نقشه کلی‌وهدف آنست که ساسانیان را وارث مستقیم و قانونی پادشاهان ایران‌وقهرمانان بالوراثهٔ آئین بهی معرفی کنند .

ترجمهٔ کارنامه

« آنگاه اردوان سپاهی از چهارهزار مرد جنگی بیاراست و راه پارس را ازپی اردشیر درپیش گرفت . نیمروز بمنزلی رسید که راه‌پارس ازآنجا میگذشت . پرسید : وآندو سواری که روی بدینسو داشتند کی ازاینجا گذشتند ؟ مردم گفتند : بامداد هنگامی که خورشید تیغ‌برآورد مانند تندبادی گذشتند و بره قوچی بس ستبر که نیکوتر از آن نتوان یافت در پی آنها میدوید . ما میدانیم که تاکنون بسی فرسنگها رفته‌اند و شما بآنها نتوانید رسید .

اردوان درنگ نکرد وبشتافت. چون بمنزل دیگر رسید بازازمردم پرسید : آن دو سوار چه هنگام از اینجا گذشتند ؟ گفتند : نیمروز بسان تندبادی رفتند وبره‌ای در پی آنها میدوید ، . اردوان را این‌سخن شگفت آمد و گفت : گیرم آندو سوار را میشناسیم ، بره دیگر چیست ؟ دستور گفت : آن بره‌فره پادشاهی (خره[1] خدائی) است که هنوزباو نرسیده‌است. پس‌بایدبتازیم .شاید پیش‌ازآنکه باوبرسدماخودرابرسانیم .

اردوان‌وسوارانش بتاختند . روزدوم هفتاد فرسنگ راه پیمودند. آنگاه بکاروانی برخوردند . اردوان از کاروانیان پرسید : کجا آن دو سوار را دیدید ؟ پاسخ دادند : هنوز بیست فرسنگ مانده است تابآنها برسید . ما دیدیم که یکی ازآن سواران با بره‌ای بس‌بزرگ و چابک براسب نشسته بود . اردوان از دستور پرسید : بره‌ای که بر اسب یکی از ایشان نشسته چه باشد ؟ گفت : انوشه و جاوید باد ! خرك[2] کیان (که در شاهنامه بفر کیانی و در اوستا به کوئم هورنو[3] تعبیر میشود) اردشیر را فرا گرفته است . دیگر بهیچ رو نمیتوانیم آنها را دستگیر کنیم . پس خود وسواران خود را دیگر رنجه مساز واسبان‌را نیز بیش ازاین‌خسته وتباه مکن . چارهٔ اردشیر را ازدردیگر بخواهید ، . اردوان چون چنین شنید بازگشت و بپایتخت خود رفت » .

Kawaêm Hwarenô (۳) Khurrak (۲) Khurra (۱)

شاهنامه(۱)

(آگاهی یافتن اردوان از کار گلنار و اردشیر)

هم آنگاه شد شاه را دلپذیر — که گنجور او رفت با اردشیر
دل مرد جنگی بر آمد ز جای — ببالای بور آندر آورد پای
سواران جنگی فراوان ببرد — تو گفتی همه راه آتش(۲) سپرد
بره بر یکی نامور دید جای — بسی اندرو مردم و چارپای
بپرسید از ایشان که شبگیر هور — شنیدید آواز نعل ستور
دو تن بر گذشتند پویان براه — یکی بارهٔ خنگ و دیگر سیاه
یکی گفت از ایشان که ایدر گذشت — دو تن با دو اسب اندر آمد بدشت
بدم سواران یکی غرم پاك — چو اسبی همی بر پراکنده خاك
بدستور گفت آن زمان اردوان — که این غرم باری چرا شد دوان
چنین داد پاسخ که آن فرّ اوست — بشاهی و نیك اختری پرّ اوست
گر این غرم دریابد او را متاز — که این کار گردد بر ما دراز
فرود آمد این جایگه اردوان — بخورد و بر آسود و آمد دوان
همی تاختند از پس اردشیر — بپیش اندرون اردوان و وزیر(۳)
بدانگه که بگذشت نیمی ز روز — فلك را بپیمود گیتی فروز
یکی شارسان دید با رنگ و بوی — بسی مردم آمد بنزدیك اوی
چنین گفت با موبدان نامدار — که کی برگذشت آن نبرده سوار(٤)
چنین داد پاسخ بدو رهنمای — که ای شاه نیك اختر پاکرای
بدانگه که خورشید برگشت زرد — بگسترد چادر شب لاژورد

---

(۱) **یادداشت مترجم :** این اشعار از شاهنامهٔ چاپ بروخیم بتصحیح و مقابله آقای سعید نفیسی نقل شده است : جلد هفتم ازصفحهٔ ۱۹۳۵ تا ۱۹۳۷ .

(۲) از حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته «همی پاره»

(۳) در اینجا پانزده بیت حذف شده است .

(٤) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته «که کی برگذشتند آن دوسوار»

برین شهر بگذشت پویان دو تن — پر از گرد و بی آب گشته دهن
یکی غرم تازان ز دم سوار — که چون او ندیدم بر ایوان نگار
چنین گفت با اردوان کدخدای — که ایدر مگر باز گردی بجای
سپه سازی و ساز جنگ آوری — که اکنون دگرگونه شد داوری
که بختش پس پشت او در نشست — ازین تاختن باد ماند بدست
یکی نامه بنویس نزد پسر — بنامه بگو این سخن سر بسر
نشانی بیابد مگر ز اردشیر — نباید که گردد همان غرم شیر(۱)
چو بشنید از او اردوان این سخن — بدانست کآواز او شد کهن
بدان سارشان اندر آمد فرود — همی داد نیکی دهش را درود
چو شب روز شد بامداد پگاه — بفرمود تا باز گردد سپاه
بیامد دو رخساره همرنك نی — چو شب تیره گشت اندر آمد بری

افسانهٔ هفتان بخت (بضم باء) (هفتواد شاهنامه) و کرم کرمان بقدری جالب توجه است که نمیتوان بکلی از آن گذشت ولی چون در اینجا مجال سخن تنگ است ناچار بآنقسمت از داستان که مربوط بهلاك شدن آن کرم اژدها پیکر است اکتفا میکنیم . ارتباط این کرم با شهر کرمان البته وجه اشتقاق عامه پسندی است و نشان میدهد کسانیکه اصرار دارند کرمان را بفتح کاف بخوانند تلفظی را اتخاذ نموده اند که مسلماً از نهصد سال پیش باینطرف در ایران بکار برده نشده است ، تلفظ قدیمتر این لفظ هرچه میخواهد باشد . یك همچو صنعت لفظی بدیع هم در بوستان سعدی است(۲). در بارهٔ اسم هفتان بخت نولدکه تبصرهٔ بسیار جالب

---

(۱) حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته :
نشانی مگر یابد از اردشیر — نباید که اودوشد ازغرم شیر
(۲) بوستان چاپ گراف Graf صفحهٔ ۸۷ .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۱۵)

توجهی دارد (رجوع شود بترجمه‌ای که نولد که از کارنامك نموده است، صفحهٔ۴۹ تبصرهٔ۴٤). نولدکه میگوید بسیاری اسامی علی‌الخصوص اسامی مسیحیان با لفظ بخت ترکیب شده است و بخت بضم باء بمعنای « نجات داده» آمده است ، مثلاً ما را بخت بمعنای « خدا نجات داده است » ، یشوع بخت یا بخت یشوع بمعنای « عیسی نجات داده است » .

زردشتیان لفظ سه بخت دارند بمعنای سه چیزی که مایهٔ نجات بوده است (پندار نیك و گفتار نیك و کردار نیك) . لفظ چهار بخت نیز از زردشتیان است واشاره به «چهارچیزی‌است که مایهٔ نجات بوده‌است.» کلمهٔ هفت که جزئی از نام دشمن اردشیراست بعقیدهٔ نولدکه اشاره بهفت ستاره‌ایست که تعلّق بخلقت اهریمن دارد .

بنابراین برای کسیکه اعتمادش بنیروی دوزخ وسحر دیوان‌است این اسم بالخاصه مناسب است .

فردوسی باقتضای وزن شعر ناگزیر بوده است این‌اسم را بهفتواد تبدیل کند وهفتوادرا درلغت شاهنامه بمعنای «صاحب هفت‌پسر» ضبط کردند(۱) . لفظ هفتواد را از پهلوی گرفته‌اند بدین ترتیب که سه حرف وسط را از کلمهٔ پهلوی انداخته اند زیرا سه حرف آخر را میتوان هم - اخت وهم - وات قرائت نمود(۲) .

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۲۱٤)

یادداشت مترجم : باین چاپ بوستان دست رسی نبود . شاید اشارهٔ مؤلف باین شعر است :

طمع کرده بودم که کرمان خورم که ناگه بخوردند کرمان سرم

(۱) کارنامك نیز هفت پسر برای او قائل شده است ، صفحهٔ ۵۱ .

(۲) لکن دارمستتر Darmesteter نظر نولدکه Nöldeke راکه‌ازروی بصیرت و براعت و ابتکار اظهار کرده است رد میکند . رجوع شود به جلد دوم صفحهٔ ۸۲ و ۸۳ مطالعات دربارهٔ ایران Etudes Iraniennes

ترجمهٔ کارنامه

« آنگاه مردم را بجنگ کرم فرستاد و برجك(۱) وبرجاتر(۲) را نزد خود خواند و با ایشان کنکاش کرد. سپس درهم و دینار وجامهٔ بسیار برداشتند. اردشیرهم خودرا به لباس خراسانی بیاراست وبا برجك و برجاتر بپای دژ گلار (۳) فراز آمدند. اردشیر گفت: از سروران بزرگ خود درخواست میکنم مرا اجازت فرمایند بهپرستاری وخدمت درگاه درآیم.

بت‌پرستان دربروی اردشیر باآن‌دومرد گشودند و درخانهٔ کرم جای دادند. سه‌روز اردشیر بدین‌سان پرستاری کرم میکرد ویگانگی و دلبستگی خود را نمایان ساخت وآن درهم و دینار و جامه که همراه آورده بود بپرستاران داد و رفتاروی چنان بود که ساکنان دژ همگی ویرا باآواز بلند ستایش کردند وآفرین گفتند. اردشیر گفت: وبهتر آن باشد که کرم را بدست خود سه روز خوراك دهم.

پرستاران‌وکارفرمایان باین امر رضا دادند. اردشیر همه‌را مرخص کرد و چهارصد تن از سپاهیان رشید وهنرمند و جانسپاررا فرمان داد خود را درشکاف کوه برابر دژ پنهان سازند و نیز فرمود:

روز بیست‌وهفتم ماه که‌آسمان روز نامیده میشود هرزمان دیدید دود از دژ کرم برخاست مردانگی وهنرمندی ازخود آشکار سازید و خودرا بپای دژ برسانید». درآن‌روز مس گداخته‌را خود بدست گرفت وبرجك وبرجاتر خدای‌را نیایش وستایش کردند. چون هنگام خوراك کرم فرارسید کرم بعادت روزانه بانگ‌برآورد وبغرید. اردشیر نگهبانان و پرستاران کرم را بچاشت با بادهٔ ناب سرمست کرده و از خود بیخود

---

(۱) **یادداشت مترجم**: Burjak = برز ؟
(۲) **یادداشت مترجم**: Burjatur = برز آذر ؟
(۳) **یادداشت مترجم**: Gular = کلال ؟

ساخته‌بود . آنگاه‌خودباهمراهان پیش‌کرم‌رفتند وخون‌گاو وگوسفندرا برسم هر روزبرای کرم بردند . همینکه کرم دهان برای‌آشامیدن خون باز کرد اردشیر مس گداخته بحلق او فرو ریخت و چون وارد اندرون او گردید کرم را بدو نیم شکافت . سپس چنان بانگ بر آورد که تمام ساکنان دژ بدآنسو شتافتند وآشوبی بپا خاست . اردشیر دست بسپر و شمشیر برد و کشتاری عظیم در آن دژ روی داد . درآن هنگام بفرمود آتشی برافروزند که دود آن را سواران سلحشور درکوهسار به بینند . غلامان چنین کردند و چون پهلوانانی که در کوه پنهان بودند دود را بدیدندبیاری‌اردشیر بپای‌دژشتافتندوبدرون‌دژدرآمدندوآوازبرآوردند: فیروز باد اردشیر شاه شاهان پسر پابک » .

شاهنامه(۱)

(کشتن اردشیر کرم هفتواد را)

وزآنجایگه شد سوی جنگ کرم — سپاهش همه کرده آهنگ کرم
بیاورد لشگر ده و دو هزار — جهاندیده و کار کرده سوار
پراکنده لشگر چو شد همگروه — بیاوردشان تا میان دو کوه
یکی مرد بُد نام او شهرگیر — خردمند و سالار شاه اردشیر
چنین گفت پس شاه با پهلوان — که ایدر همی باش روشن روان
شب و روز کرده طلایه بپای — سواران با دانش و رهنمای
همان دیده‌بان دار و هم پاسبان — نگهبان لشگر بروز و شبان
من اکنون بسازم یکی کیمیا — چو اسفندیار آنکه بودم نیا(۲)

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نقل از شاهنامهٔ چاپ بروخیم بتصحیح آقای‌سعید نفیسی جلد هفتم ، صفحات ۱۹۵۷ تا ۱۹۶۰ .

(۲) اشاره به تسخیر روئین دژ است که اسفندیار بنام بازرگان واردآن‌شد. رجوع شود بشاهنامه چاپ ماکان ، جلد دوم صفحه ۱۱۴۳ ببعد .

اگر دیده‌بان دود بیند بروز | شب آتش چو خورشید گیتی‌فروز
بدانید کآمـد بسر کار کرم | گذشت اختر و روز بازار کرم
گزین کرد از آن مهتران هفت مرد | دلیران و شیران روز نبـرد
هر آنکس که بودی هم‌آواز اوی | نگفتی ببـاد هوا راز اوی
بسی گوهر از گنج بگزید نیز | چو دیبا و دینار و هر گونه چیز
یکی دیگ روئین ببار اندرون | که استاد بود او بکار اندرون
چوز آن گونه نیرنگها کرد راست | ز سالار آخُر (آخور) خری‌ده بخواست
چو خر بندگان جامهای گلیم | بپوشید و بـارش همه زرّ و سیم
همی شد خمیده دل و راهجوی | ز لشکر سوی دژ نهادند روی
همان روستائی دو مرد جوان | کـه بودند روزی ورا میزبان
از آن انجمن برد با خویشتن | که هم دوست بودند و هم رایزن
چو از راه نزدیک آن دژ شدند | بیودند بر کوه و دم بر زدند
پرستندهٔ کرم بد شصت مرد | نپـرداختی یک تن از کار کرد
نگه کرد یک تن بآواز گفت | که صندوق را چیست اندر نهفت
چنین داد پاسخ بدو شهریار | که هر گونه‌ای چیز دارم ببار
ز پیرایه و جامه و سیم و زر | ز دیبا و دینار و فرّ و گهر
کـه بازارگان خراسانیم | برنج اندرون بی تن آسانیم
بسی خواسته دارم از بخت کرم | کنون آمدم شاد تـا تخت کرم
اگر بر پرستش فزایم سزاست | که از بخت او کار من گشت راست
پرستندهٔ کرم بگشاد راز | هم آنگه در دژ گشادند باز
خرو بارش آورد اندر حصار | بیاراست دکان همی نامدار
سربار بگشاد زود اردشیر | ببخشید چیزی که بد ناگزیر
یکی سفره پیش پـرستندگان | بگسترد بر سان خربنـدگان
ز صندوق بگشاد بند و کلید | برآورد و پر کرد جام نبید
هر آن کس که زی کرم کردی خورش | زشیر و گرنج (یا برنج) آمدش پرورش

بپیچید گردن ز جام نبید　　که نوبت بدش جای مستی ندید
چو بشنید بر پای جست اردشیر　　که بامن فراوان گرنج است وشیر
بدستوری سر پرستان سه روز　　مر او را بخوردن نیم دلفروز
مگر من شوم در جهان شهره‌ای　　مرا باشد از اخترش بهره‌ای
شما می گسارید با من سه روز　　چهارم چو خورشید گیتی فروز
بر آید یکی کلبه سازم فراخ　　سر طاق بر تر ز دیوار کاخ
فروشنده ام هم خریدار جوی　　فزاید مرا نزد کرم آبروی
بر آمد همه کام او زان سخن　　بگفتند کورا پرستش تو کن
بخوردند چیزی و مستان شدند　　پرستندگان می پرستان شدند
چو از جام‌می‌سست شدشان زبان　　بیامد جهاندار با میزبان
بیاورد ارزیز و روئین لوید　　بر افروخت آتش بروز سپید
چو آن کرم را بود گاه خورش　　ازارزیزجوشان بدش‌پرورش (۱)
زبانش برون کرد همرنگ صنج　　بر آنسان که‌ازپیش‌خوردی گرنج
فرو ریخت ارزیز مرد جوان　　بحوض(۲)اندرون کرم شد ناتوان
طراقی بر آمد ز حلقوم اوی　　که لرزان شدآن کنده وبوم‌اوی
بشد با جوانان چو باد اردشیر　　ببردند شمشیر و کوپال و تیر
پرستندگان آن که(۳)بودندمست　　یکی زنده از دست ایشان بخست
بر انگیخت زین بام دژ تیره دود　　دلیری بسالار لشکر نمود
دوان دیده‌بان شد روی شهر گیر　　که پیروز گر گشت شاه اردشیر
بیامد سبك پهلوان سپاه(٤)　　بیاورد لشکر بنزدیك شاه

---

(۱) از حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته پس‌از این بیت افزوده شده
سوی کنده آورد ار زیز گرم　　سر از کنده برداشت آن کرم نرم
(۲) از حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته « بکنده درون » .
(۳) از حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته :
پرستندگان را که بودند مست　　یکی زنده از دست ایشان نرست
(٤) از حاشیهٔ آقای نفیسی : درچاپ کلکته : بیامد سبك پهلوان باسپاه .

از اشعار شاهنامه و ترجمهٔ کارنامك که در اینجا اقتباس کردیم معلوم میشود که فردوسی (اگرچه بگفتهٔ نولدکه (۱) با اصل پهلوی افسانه آشنائی نداشته است و داستان مزبور را از روی ترجمهٔ فارسی آن برشتهٔ نظم در آورده است) معذلك در متابعت از اصل پهلوی افسانه وفادار بوده است ،و دیگر اینکه قطعات مزبور نشان میدهد تاچهاندازه در اطراف شخصیت کاملاً تاریخی اردشیر شاهنشاه ایران و غیر ایران ، پسر پابك پادشاه، قصص و افسانه هائی جمع شده است ، آنهم پادشاهی که نه تنها آثار تاریخی بلکه مسکوکات و کتیبه های زمان خودش (۲) معرف اوست. درحقیقت با قیام اردشیر روایات ملی ایران از صورت اساطیر خارج و جزء وقایع تاریخ میشود (افسانهٔ اسکندرچنانکهدیدیم از خارج بایران آمده است) واین نکته را ابن واضح الیعقوبی مورخ که در اواخر قرن نهم میلادی میزیسته است بخوبی تشریح نموده است (چاپ هوتسما (۳) جزء اول، صفحهٔ ۱۷۸ تا ۱۷۹):

«فارس تدعی لملوکها أموراً کثیره مما لا یقبل مثلها من الزیاده فی الخلقة حتی یکون للواحد عدة أفواه وعیون ویکون للآخر وجه من نحاس (٤) ویکون علی کتفی آخر حیان تطعم أدمغة الرجال (٥)

نظر الیعقوبی دربارهٔ افسانه های ایران وتاریخ ایران

وطول المدة فی العمر و دفع الموت عن الناس اشباه ذلك مما یدفعه العقول و یجری فیه مجری اللعبات والهزل و مما لا حقیقة له ولم یزل اهل العقول والمعرفة من العجم ومن له شرف والبیت الرفیع من ابناء ملوکهم و دهاقینهم و ذوی الروایة والادب لا یحققون هذا ولا یصححونه و لا یقولونه و وجدنا

---

(۱) Nöldeke

(۲) نقش رستم ، رجوع شود بتاریخ ایران تألیف کرپرتر Ker Porter جلد اول تصویر ۲۳ صفحهٔ ٥٤٨ و همچنین بکتاب فلاندن Flandin جلد چهارم تصویر ۱۸۲ .

(۳) Houtsma

(٤) احتمال میرود مقصود اسفندیار باشد که موسوم به رویین تن بوده است .

(٥) دراینجا منظور دهاك (ضحاك) است .

هم انما یحسبون ملك فارس من لدن اردشیر بابکان . . . . فتر کناهالان مذهبنا حذف کل مستبشع . » .

شاپور پسر اردشیر بسبب جنگهای فاتحانه‌ای که با رومیها کرد و امپراطور روم والرین را اسیر نمود در تاریخ مغرب زمین شهرتی بسزا

شاپور اول

دارد و بیادگار فتوحات مزبور حجاریهـای نقش رستم و شاپور (۱) تراشیده شده است (داستان جالب توجه تولد وشناسائی ویرا که در کارنامك وشاهنامه آمده است وبیشتر مورخین عرب نیز نوشته‌اند ناگزیرم بعلت کمی گنجایش حذف کنم) . کتیبهٔ مختصر پهلوی این پادشاه که بدو زبان در نقش رجب موجود است (وچنانکه دیدیم مقدمهٔ کشف رموز کتیبه‌های ساسانی هخامنشی بوده

کتیبه ها و آثار شاپور

است) ترجمه‌ای دارد بزبان یونانی که احتمال میرود یکی از زندانیان یونانی تراشیده باشد. کتیبهٔ حاجی آباد طولانی تر است . با وجود مساعی توماس (۲) (در سال ۱۸۶۸ میلادی) و وست (۳) (در سال ۱۸۶۹) و هاوگ (٤) (در سال ۱۸۷۰) وسایر دانشمندان وبا اینکه بطرز عالی از روی آن قالب

کتیبهٔ حاجی آباد

گرفته اند و عکس برداشته‌اند و استنساخ کرده اند و همه در دست ماست معذلك کتیبهٔ مزبور اشکالاتی دارد . توماس کلیهٔ کتیبه‌های موجود پهلوی را منتشر ساخت وازاینراه خدمتی بسزا انجام داد ولی توفیقی که نصیب اوشد بیشتر درقرائت کتیبه‌ها بود تا درتفسیر آن . نتیجهٔ تفاسیر او بی‌اندازه حیرت آور است زیرا چندفقره از این احکام را اعترافات دینی شهریاران ساسانی میداند که نسبت بخدای یهود ونصاری ایمان میآورند . بالنتیجه اختلاف ترجمه‌های او وسایر دانشمندان مذکور باندازه‌ای زیاداست که لرد کرزن در کتاب خود راجع بایران (درجلد دوم صفحات ۱۱۶ تا ۱۱۷) چنین میگوید:

---

(۱) رجوع شود بکتاب ایران تألیف لرد کرزن جلددوم صفحات ۱۲۰ و ۲۱۱ .

Haug (٤) West (۳) Thomas (۲)

« کشف رموز خط پهلوی بمرحلهٔ علمی تکامل نرسیده است و این مسئله از اختلافاتی هویداست که دانشمندان مختلف سطور کتیبهٔ حاجی‌آباد را بانحاءِ مختلف قرائت نموده‌اند و پیش‌از آنکه بفرضیهٔ مستر توماس که مبتنی بر مهر و علاقهٔ وی بمسیحیت است یا بفرضیهٔ دکتر هاوگ دربارهٔ میدان و برد تیر کمان ایمان بیاورم با اینکه تصور میکنم اغلب دانشمندان برحقانیت دکتر هاوگ فتوی داده‌اند، ترجیح میدهم بدون خجلت بجهل خود اقرار کنم و از خطا مصون و بر کنار باشم . »

هر کس اساساً قادر بسنجش مدارك مزبور باشد نمیتواند تردید نماید که ترجمه های هاوگ و وست بطور کلی مقرون بصحت است . مزیتی کـه هاوگ و وست بر توماس داشتند این است که این دو نفر با پهلوی کتابی آشنا بودند . متن پهلوی ساسانی کتیبه ۱۱۵ کلمه است و از این ۱۱۵ کلمه بیش از شش کلمه از حیث معنی مشکوك نمیباشد (گو اینکه این چند کلمه هم برای فهم مطلب و درك معنی دارای اهمیت است) و معنی شش سطر و نیم اول کاملاً مسلم و محقق است . اشکالی که در فهم کامل تمام کتیبه داریم بیشتر بسبب فقدان اطلاعات دربارهٔ چگونگی وماهیت تشریفاتی است که توصیف شده است . ما نمیدانیم درست منظور پادشاه ازاینکه ازاین غار کوچك ومتروك باکمان بخارج تیراندازی میکرده است چه بوده است .

این مسئله نظائری هم دارد وعلی‌الظاهر درعهد ساسانیان مرسوم چنین بوده است که چون میخواستند محلی‌را برای کاری‌تعیین کنندتیری ازکمان رها میساختند و این امر از امور غیر عادی نبوده است . طبری (ترجمهٔ نولدکه ، صفحـات ۲۶۳ تـا ۲۶٤) و دینوری (صفحهٔ ٦٦) نقل میکنند که چون وهرز سردار ایرانی که فاتح و فرمـاندار یمن‌بود مرگ خود را نزدیك دید تیر و کمان خود را خواست و بغلامان خود امر نمود او را از جا بلندکردند، آنگاه تیری بهوا از کمان‌بیانداخت

و آنانرا که نزد وی ایستاده بودند فرمان داد هرجا تیر فرود آید نشانه بگذارند وجسداورا همانجا بخاك سپارند وبقعه‌ای برفرازمدفن اوبسازند وباحتمال زیاد تیری که موضوع کتیبهٔ حاجی‌آباد است بچنین منظوری انداخته شده است و اگر این مطلب معلوم بود توضیح کامل کتیبه بسی آسانتر میشد[۱].

دراین جا باید به اقدام دیگری اشاره کنیم وآن اقدام بسیاربدیع و هوشمندانه‌ایست که فریدریك مولر[۲] بعمل آورد و ترجمهٔ جدیدی ازاین کتیبه را در مجله آسیائی وینه[۳] بسال ۱۸۹۲ میلادی (مجلد ششم صفحات ۷۱ تا ۷۵) تهیه ومنتشرساخت.

ترجمه و تفسیری که فریدریك‌مولر از کتیبهٔ حاجی‌آباد کرده است

بمنظور تشریح مطلب و تطبیق (این داستان با داستانهای دیگر) فریدریك مولر عبارتی را از ایلیاد[٤] و واقعه‌ای را از شرح زندگانی شارل ششم[٥] نقل کرده است و مینو را (که هاوگ «روح» ترجمه نموده است) عنوان افتخاری و متداول مقام سلطنت در آن زمان دانسته است (نظیر عنوان «عالی» درترکیهٔ جدید وایران وعنوان «آسمانی» در چین)، کما اینکه لفظ چتاك[٦] را (که معادل لفظ بلوچی چدگ[۷] بمعنی «خدنگ سنگی» میباشد) بمعنی ستونی گرفته است که بمنظور هدف بپا ساخته

(۱) کتاب فتوح البلدان بلاذری (چاپ دوخویه de Goeje صفحهٔ ۲۷۶) شرحی دارد که معلوم میکند حتی‌درعصراسلام هم رسم تعیین محل بوسیلهٔ تیرکمان ادامه داشت وتازیان وایرانیان هردو این روش‌را پیروی کرده‌اند. تطبیق شود با کتاب دوم ملوك (تورات)، فصل سیزدهم، آیات ١٤ تا ١٩.

(۲) Friedrich Müller

(۳) Vienna Oriental Journal

(٤) Iliad xxiii, 852

(٥) M. Bermann's Maria Theresa u. Joseph II, p. 38

(٦) Chêtâk (۷) Chêdag

باشد (لغت یونانی « ایستوس »[1] ، بلسان هومر[2] و کلمهٔ ویاك[3] را پرنده تشخیص داده است (=لغت یونانی «تررویلیا» بلسان هومر[4]) .
این است ترجمه‌ای که از معمای کتیبهٔ حاجی‌آباد نموده است :

« این است فرمان من ، پرستنده مزدا ، شاهپور که جایگاهش میان خدایان است ، شاهنشاه ایران و غیر ایران ، مینوسرشت ، آسمانی نژاد از سوی یزدان پسر پرستنده مزدا ، ارتخشتر ، که جایگاهش میان خدایان است ، شاهنشاه ایران و غیرایران ، مینوسرشت ، آسمانی‌نژاد از جانب یزدان ، نوهٔ پابك پادشاه که جایگاهش میان خدایان است .

«هنگامی که مااین تیررارها کردیم باحضورساتراپها وشاهزادگان و بزرگان و نجباء بود . ما پای خود را براین سنگ نهادیم[5] و تیر را بیکی ازاین هدفها انداختیم .آنجا که تیررها شد پرنده‌ای دم‌دست نبود . اگر هدفها را درست نصب کرده بودند تیر بچشم دیده میشد [یا آنرا توی زمین نشسته مییافتند] .

« سپس فرمان دادیم که هدفی مخصوص اعلیحضرت جداگانه در این‌مکان برپا شود . دست‌آسمانی (که مراد دست اعلیحضرت است) این کلمات را نگاشت ؛ وهیچکس نباید پای براین سنگ بنهد یا تیری باین هدف بزند ، . آنگاه تیری که بخاطر استفادهٔ شاهانه تهیه شده بود باین هدفها زدیم .

« این مطالب بدست شاه نوشته شده است . »

---

(۱) **یادداشت مترجم :** بمعنای میله یاتیر یاقائمه .

(۲) Homer (۳) Wayâk

(٤) **یادداشت مترجم :** بمعنای قمری .

(٥) باحتمال بیشتر اینطور باید ترجمه شود : «ما پای باین مکان گذاردیم» ، زیرا نولدکه Nöldke (رجوع شود بمقدمهٔ کتاب تخت جمشید تألیف اشتولتزه Stoltze جلد دوم) لغتی راکه تاآن تاریخ « دیگی » یا « دیکی » میخواندند «دوکی» خوانده است که معادل است بالفظ آرامی «دوخا» بمعنی «مکان» .

قسمت دوم : مانی ومانویت

مانی و اصول عقاید او

درکتاب‌الآثارالباقیه‌عن‌القرون‌الخالیه اثرمورخ‌دانشمندابوریحان بیرونی (اوائل قرن یازدهم میلادی) چنین مسطور است[1] که درپایان دورهٔ پارتها در چهارمین سال سلطنت اردوان (۲۱۵ تا ۲۱۶ میلادی) مانی مؤسس مذهب مانوی تولد یافت. با اینکه این مذهب از همان لحظه‌ای که ظهور کرد تا هنگامیکه طایفهٔ نگونبخت البیژوا[2] درقرن سیزدهم میلادی نابودگردید بدست زردشتیان و مسیحیان چه در شرق و چه در غرب بوضع توحش‌آمیز گرفتار تعذیب وآزارشد، معذلك قرنها پیروان متعددی داشت و نفوذ عظیمی در افکارمذهبی چه درآسیا و چه دراروپا بهمرساند[3].

---

(۱) رجوع شود به الآثارالباقیه صفحهٔ ۲۱۱ ترجمه زاخو :
Al - Biruni, Chronology of Ancient Nations, Sachau's translation.

(۲) **یادداشت مترجم :** البیژوا Albigeois نام طائفهٔ مذهبی است که درقرن یازدهم میلادی درجنوب فرانسه درحدود شهر البی Albi پدید آمد وبرضد روحانیون قیام نمود. درسال ۱۲۰۹ میلادی پاپ علیه آنها اعلان جنگ دادوعدهٔ زیادی ازآنها درجنگ قتل عام شدند.

(۳) **یادداشت مترجم :**
در نتیجهٔ یافت شدن آثار و اسناد اصیل مانوی از اوایل این قرن بزبانهای پهلوی و پارتی و سغدی و ترکی و قبطی و چینی اطلاعات راجع بمذهب مانی و کیفیت انتشار آن فوق العاده پیشرفت کرده وکتبی که پیش ازکشف این آثار در بارهٔ مانی تألیف یافته اکنون قدیمی محسوب میشود. برای اطلاع بر فهرست آثار و مأخذ جدید میتوان بمقالهٔ آقای دکتر یارشاطر در بارهٔ « مانی » دردائرة المعارف ادبیات جهان : Encyclopaedia of World Literature (لندن ، ۱۹۵۳)رجوع‌نمود. برای‌اطلاع‌مختصرولی‌دقیق‌ومستندمیتوان‌به Le Manichéisme تألیف H. C. Puech (پاریس ۱۹۴۹) مراجعه کرد.
کلیهٔ متون فارسی وعربی را در بارهٔ مانی آقای تقی زاده در « کتاب مانی » (تهران ، ۱۳۳۵ شمسی) فراهم آورده‌اند.

لبّ کلام مانی و روشی که بنیاد نهاد اصولی است که از طرائق و مذاهب و منابع گوناگون برگزیده و اختیار نموده است و اگرچه مطالب خود را از آئین باستانی بابلی و بودائی گرفته است کوشش عمدهٔ وی همانقسمی که گیبون(۱) گفته است همواره این بوده « که اصول عقائد زردشت ومسیح را با هم سازگار نماید » و در نتیجهٔ این مجاهدات « از طرف هر دو کیش بتساوی و بیرحمانه مورد نفرت واقع گردید . » روش او را باید زردشتی متنصر دانست نه اینکه از نصرانیت به آئین زردشتی گرائیده باشد ، زیرا مسلماً مانی تابع ایران و محتملاً لااقل نیمه ایرانی بوده است . یکی از کتابهای خود را (که شابورقان یا شاهپوهرکان نامیده میشود) برای پادشاه ایران بزبان فارسی نوشت بدان امید که شاه بآئین وی گراید ، ولی سرانجام بدست یکی از جانشینان شاپور(۲) بشکل ظالمانهای بقتل رسید(۳) . ابوریحان بیرونی که مورخ مسلمانی است دربارهٔ این کتاب چنین مینویسد : « از همه کتابهای فارسی که

---

(۱) Gibbon

(۲) هرمزد ، بهرام اول یا بهرام دوم . رجوع شود به تاریخ ساسانیان تألیف نولدکه ، صفحهٔ ٤٧ ، حاشیهٔ شمارهٔ پنجم پائین صفحه :

Nöldeke, Gesch. d. Sasan.

یادداشت مترجم : بعقیدهٔ آقای تقی زاده « البته هرمز وبهرام دوم بی اساس است و صحیح بهرام اول است » .

(۳) **یادداشت مترجم :** بموجب تحقیقاتی که اخیراً بعمل آمده اکنون روشن است که عامل اصلی قتل مانی کرتیر موبد معروف زرتشتی بوده است . رجوع شود به :

W. B. Henning, "Mani's Last Journey, (X 1942) BSOAS

قتل مانی در زمان بهرام اول روز دوشنبه ۲۶ فوریه سال ۲۷۷ اتفاق افتاد (این تاریخ مطابق اصلاحی است که آقای سیدحسن تقیزاده درگاهشماری ایران قدیم بعمل آوردهاند و مورد قبول ایران شناسان واقع شده است . رجوع شود به مقالهٔ ایشان در BSOAS سال ۱۹٤۳) .

موجود است بکتابی که میتوان اطمینان کرد همین است است » زیرا « دروغگوئی در آئین مانی حرام است و مانی را بهیچوجه احتیاج باین امر نبود که در تاریخ جعل و تزویر روا دارد . »

منابع اطلاعات ما راجع بزندگانی و اصول عقائد و آثار مانی هم شرقی و هم غربی است و از زمانی که منابع شرقی (علی‌الخصوص الفهرست ابن ندیم و کتب ابوریحان بیرونی و ابن واضح الیعقوبی و شهرستانی)(۱) در دسترس ما قرار گرفته است عموماً تصدیق کرده‌اند که اطلاعات مزبور بیشتر مورد اطمینان است

منابع اطلاعات ما دربارهٔ مانی و طریقهٔ او

تا اطلاعاتی که در آثار سنت آگستین و نوشته‌های ارخلاوس(۲) و دیگران مندرج است(۳) و این آثار مبنی و مأخذ مطالبی است که اروپائیان قدیم

---

(۱) الفهرست (که در سال ۹۸۷ میلادی انشاء گردیده است) چاپ فلوگل Flügel صفحات ۳۲۸ — ۳۳۸ وباز همان کتاب الفهرست باترجمهٔ (قسمت مربوط بمانی) ومقدمه وحواشی چاپ فلوگل (بسال ۱۸۶۲ میلادی) ؛ کتاب الآثارالباقیه بیرونی ترجمهٔ زاخو صفحات ۲۷ و ۸۰ و ۱۲۱ و ۱۸۹ و ۱۹۱ و ۲۲۵ و ۳۲۹ ؛ ابن واضح چاپ هوتسما جلد اول صفحات ۱۸۰ تا ۱۸۲ ؛ شهرستانی ترجمهٔ آلمانی بقلم هاربروکر Haarbrucker جلد اول صفحات ۲۸۵ تا ۲۹۱. علاوه بر Beausobre (۱۷۳٤) و Mosheim رجوع شود به باور Baur و کسلر Kessler و کتاب اشپیگل راجع بایران باستان جلد دوم صفحات ۱۹۵-۲۳۲

(Spiegel, Erânische Alterthumskunde).

(۲) Acts of Archelaus

(۳) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید به :

F. C. Andreas u. W. B. Henning, Mitteliranische Manichaica (سه جلد ۳۳-۱۹۳۲) W. B. Henning, Ein Manichaisches Bet-und Beichtbuch (۱۹۳۷) «Book of the Giants».

در نشریهٔ مدرسه علوم شرقیهٔ لندن ، سال نهم (۱۹٤۳) :

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۲۸)

دربارهٔ این مرد عجیب نوشته‌اند. در اینجا مجال سخن تنگ است و بهمین ملاحظه غیر ممکن است بتوانیم بیش ازچند صفحه باین موضوع اختصاص دهیم. این مطلب در کتابهائی که در ذیل این صفحه نام برده شده است کاملا مورد بحث قرار گرفته است. بنا بر این نخست ترجمهٔ شرحی را که الیعقوبی دربارهٔ زندگانی و اصول عقائد مانی نوشته‌است می‌نویسم و آنگاه برای اینکه رؤس مسائل بیشتر روشن شود ملاحظاتی چند در صورت لزوم خواهم افزود. (از مراجع چهارگانهٔ عربی که در بالا اسم برده شد تاریخ الیعقوبی تنها کتابی است که الحال ترجمهٔ آن بیکی از زبانهای اروپائی در دسترس نیست):

بیان الیعقوبی دربارهٔ مانی

« در ایام شاپور پسر اردشیر مانی زندیق پسر حماد (بفتح حاء و تشدید میم)(۱) ظاهر شد و شاپور را به ثنویت دعوت نمود و از مذهب شاپور (کیش زردشتی) عیب جوئیها نمود و شاپور باو تمایل یافت. مانی گفت مدبر عالم دوگانه است و آن دو چیز که قدیم است عبارت است از تاریکی و روشنائی. هر دو خالق عالم‌اند. نور خالق خیر است و ظلمت خالق شر. هریک ازین دو فی نفسه اسم پنج معنی است: رنگ و بوی وطعم

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۲۲۷)

A. V. Le Coq, Türkische Manichaica (سه جلد ۲۲ - ۱۹۱۲).

E. Chavannes et P. Peliot, Un traité manichéen trouvé en Chine (۱۹۱۱). Tsui Chi, Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan (۱۹٤۳). H. J. Polotsky, Manichäische Homilien (۱۹۳٤). C. R. Allberry, Manichaean Psalm-Book (۱۹۳۸). C. Schmidt, Kephalaia (۱۹٤۰)

برای اطلاع برتحقیقاتی که اخیراً در بارهٔ مانی و مذهب و آثار وی شده رجوع شود به W. B. Henning, Bibliography of Important Studies on old Iranian Subjects (۱۹۵۰).

(۱) **یادداشت مترجم:** برای پدر مانی اسامی گوناگون یاد کرده اند. از جمله: Patig بهمین صورت نیز درآثار پهلوی مانوی آمده است. رجوع شود به مقالهٔ W. B. Henning ۱۹٤۳، در BSOAS ،

و لمس و صوت . و نیز هردو شنوا و بینا و دانایند و هر خیر و منفعتی در دنیا باشد از قبل نور است و هر ضرر و بلائی از قبل ظلمت .

« این دو (اصل) (نخست) امتزاج نداشتند . بعد درآمیختند و دلیل این مطلب آنست که ابتدا صورتی وجود نداشت بعد پدید آمد و در این ممازجت تاریکی بر روشنائی مقدم بود زیرا نور و ظلمت مانند سایه و آفتاب (در ابتدا) متماس بودند و دلیل این امر آنست که چیزی ممکن نیست تولید شود مگر از چیز دیگر . (اینکه گفته شد) در این ممازجت تاریکی بر روشنائی تقدم داشت از آنروست که چون مخالطت با تاریکی برای نور زیان آور بود و مفسده داشت لذا محال است که نور (در اینکار) پیشی گرفته باشد . زیرا خیر در شأن روشنائی است ودلیل اینکه خیر و شر هر دو قدیم‌اند آنکه هر گاه مادهٔ واحدی را اصل قرار دهند دو فعل مختلف از آن صادر نخواهد شد مانند آتش سوزان که تبرید را نشاید و آنچه را طبیعت تبرید است امکان تسخین نباشد . آنچه منشأ خیر است مبدأ شر نمیشود و آنچه مبدأ شراست منشأ خیر نخواهد بود و دلیل اینکه هر دو زنده و فاعلند آنست که از یکی فعل نیك واز دیگری فعل بد ناشی گردد .

« بنا براین شاپور این گفتاررا پذیرفت وباهل مملکت خوددستور دادچنان کنند . اینکار بر آنهاسخت ناگوار آمد . حکمای مملکت اجتماع نمودند تا ویرا منصرف سازند . شاپور درخواست آنها را نپذیرفت ومانی کتبی چند در اثبات ثنویت بپرداخت . از جمله کتاب کنزالاحیاءاست در وصف آنچه در نفس از جهت روشنائی مایهٔ خلاص وازجهت تاریکی مایهٔ فساد است . در این کتاب افعال نکوهیده را بظلمت نسبت میدهد . کتاب دیگری دارد موسوم به شاپورکان (الشابرقان) که نفس رهائی یافته و نفس درآمیخته با شیاطین و آلوده بکژی و کاستی را توصیف میکند وفلك را سطح هموار (مسطح) میداند ومیگوید عالم برکوهی

سراشیب قرار گرفته و چرخ بلند بر آنکوه میگردد . بازهم کتابی‌است بنام کتاب‌الهدی والتدبیر ودوازده انجیل که هرانجیل را بحرفی‌ازحروف تهجی نامیده و نماز را بیان نموده وآنچه باید درخلاص روح بعمل آید توضیح داده است . کتاب‌دیگروی سفرالاسرار است که‌آیات (معجزات) انبیاء را مورد طعن قرار داده‌است . همچنین کتاب سفرالجبابره وبسیاری کتب و رسائل دیگر از آثار اوست .

« بدینموال شاپور در حدود ده سال بر سر این مقال ایستادگی نمود تا اینکه موبد نزد او آمد و گفت : این مرد دین تو را فاسد کرده است . مرا با او روبرو کن تا مناظره و مباحثه کنیم ؛ شاپور آنها را روبرو کرد . موبد در صحبت برتری یافت و شاپور از ثنویت بر گشت و رو بر تافت و بمذهب مجوس درآمد و بقتل مانی کمربست . لکن مانی فرار اختیار نمود و ببلاد هند رفت و در آنجا اقامت گزید تا شاپور بسرای جاوید شتافت .

« سپس هرمز پسر شاپور که مردی شجاع بود جانشین شاپور گشت و او همان کسی است که شهر رامهرمز را بنا نهاد ولی روزگار او دیری نپائید و سلطنت او یکسال طول کشید .

« چون نوبت بپادشاهی بهرام پسر هرمز رسید (فقط) در بند چاکران درباری واشتغال به ملاهی بود . تلامیذ مانی نامه‌ای باونوشتند که پادشاهی جوان بر اریکه سلطنت نشسته که بیش از اندازه سرگرم تفریحات است . پس بسرزمین فارس بازگشت وکار او شهرت یافت ومحل اقامت او معلوم شد . بهرام او را خواست و در بارهٔ اصول عقائد او سئوالات نمود . مانی شرح حال خود را بیان داشت[1] . بهرام او را با

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای ذبیح بهروز مینویسند :
سال ولادت و بعثت مانی با تاریخ اشکانی که مبدأش ۲۷۱ پیش از میلاد است داده شده . همچنین زمان اردشیر و شاپور اول و امپراطور گالوس

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۳۱)

موبد روبرو کرد . موبد با او بمناظره برخاست و گفت : سرب گداخته بیاورند و روی شکم من و تو هر دو بریزند . هر کدام آسیب ندیدیم حق با اوست (۱) ؛ مانی پاسخ داد : «این فعل ناشی از ظلمت است » .

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۳۰)
وتقریباً یک قرن بعد از امپراطور پیوس انطونیانوس و امپراطور کلودیس دوم وبهرام ساسانی که وفاتش در سال پنجاهو یکم بعد از اردشیر است مربوطبهعصر مانی میباشد .

وقتی که کلیهٔ مدارك متواتر ونیز مدارکی که در قرن گذشته در چین وافریقا بدست آمده در نظر بگیریم به نتیجهٔ ذیل خواهیم رسید .

مانی در سال دوم امپراطور گالوس که بموجب مدارك شرقی سال ۲۰۶ میلادیمیشود واینتاریخ تقریباً یک قرن بعد از عصر امپراطور پیوس انطونیانوس است (۱۶۱ — ۱۳۸ میلادی) متولد شده است .

مانی در سال اول امپراطورکلودیوس دوم (۲۶۸ میلادی) که دو سال از پادشاهی اردشیر گذشته بود ودرسن ۱۳ سالگی مبعوث شده است .

مانی درسال ۲۸۰ میلادی روز یکشنبه اول حمل مطابق روز اول نیسان در سال هشتاد و چهارم از نوبهٔ پنجم از دورهٔ دوم کبیسه صدو بیست سالی که روز تاجگذاری شاپور اول ساسانی بوده دعوت کرده است .

مانی در سالخوك ۳۱۵میلادی دراوائل سن ۶۰ سالگی روز یکشنبهچهارم مهر یزدگردی۱٤روزبهنوروز ماندهدرزندانمردهاست . اینسال ۵۲۲ نیرواناااست.

در تواریخ ارمنی سال ۱۱٤ اشکانی را مطابق سال چهارم امپراطور دیمتریوس (۱۵۸ - ۱۵۷ ق - م) دادهاند وهمچنین سال ۲۶۸ میلادی که سال اول امپراطور کلودیوس دوماست مطابق ۵۳۹ تاریخ مهری اشکانی میشود . بادرنظر گرفتن مطالبفوق سال ۲۷۱ قبل از میلاد که سال ۶۵ ملك الاسکندر است مبداء تاریخی است که ولادت وبعثت مانی باآن داده شده است .

برای اطلاعات بیشتری رجوع شود به حزوهٔ ۱۵ ایران کوده . ذ . بهروز

---

(۱) ذکر این نوع تعذیب یعنی « برنج گداخته » مکرر در متون پهلوی وعربی بمیان آمده است . در قسمت منابع پهلوی رجوع کنید بکتاب اردویراف نامک ترجمهٔ هاوگ Haug صفحهٔ ۱٤٤ ، مخصوصاً کلماتی که از دینکرد نقل شده است وهمچنین به شکند گمانیک ویجار (چاپ وست West) صفحهٔ ۱۲ . درقسمت منابع عربی رجوع کنید بآثار البلاد قزوینی صفحهٔ ۲۶۷ . تاریخ گزیده نیزمیگوید این آزمایش بمانی پیشنهاد گردید (رجوع شود به نسخهٔ خطی کمبریج باین علامت : Dd. 3,23,f. 45 a) .

بهرام فرمان داد او را بزندان افکنند و بدو گفت : بامداد ترا میخواهم وطوری ترا میکشم که هیچکس‌را پیش‌از تو بدآنسان نکشته باشند . »

« آن شب تا صبح پوست از تن او برکندند تا جان سپرد . صبحگاهان بهرام مانی را خواست ولی او را مرده یافتند . فرمان داد سر او را از جسد جدا ساختند و کاه در پوست او کردند . پیروان او را نیز تعقیب نمود و گروه انبوهی از آنانرا بقتل رساند . بهرام پسر هرمز سه سال سلطنت کرد » .

شرحی که درالفهرست ازاحوال مانی داده شده است‌بسیارجامعتر است‌ولی‌چون‌همهٔ کسانیکه‌آلمانی میدانند میتوانند بترجمهٔ فلوگل(۱) رجوع کنند تنها بتذکر چند نکتهٔ مهم دراینجا قناعت خواهد شد . نام پدر او فتق (بضم اول و ثانی و تشدید ثانی) معرب نام فارسی است که‌محتملاً پاتک (بفتح ت و کاف) (۲) بوده است . نویسندگان‌غربی‌این اسم را پاتکیوس (۳) ، پاتسیوس (٤)، فاتسیوس (٥) و پاتریسیوس (٦) ضبط کرده‌اند . مانی از اهل همدان بود ولی به بابل (با درایا (۷) و باکوسایا (۸)) هجرت نمود و به مغتسله پیوست. مغتسله قومی بوده است نزدیك به‌ماندائیان و محتملاً نفرت مانی از کیش یهود و بت پرستی از آن قوم‌سرچشمه‌میگرفته است . نام مادر وی‌را مختلف ذکر کرده‌اند: مارمریم ، (۹) اوتاخیم (۱۰) و میس (۱۱) و لا اقل ممکن است از نژاد اشکانی یا خانوادهٔ سلطنتی پارتها باشد . در آنصورت این خود دلیل دیگری است براینکه چرا پادشاهان ساسانی باواعتماد نداشتند. تاریخ تولد وی طبق- اظهار خودش در- کتاب شابورقان و چنانکه ابوریحان

---

(۱) Flügel (۲) Pataka (۳) Patekios (٤) Patecius
(٥) Phatecius (٦) Patricius (۷) Badaraya (۸) Bakusaya
(۹) Mar-Maryam (۱۰) Utakhim (۱۱) Mays

بیرونی هم نقل کرده است سال ۲۱۵ یا ۲۱۶ (۱) بعد از میلاد است و از یك پا ناقص و لنگ بوده است . پیش از آنکه مانی متولد شود مادرش فرشته‌ای موسوم به توم (۲) را بخواب دید . فرشته در خواب بمادرش خبر داد که فرزند وی رسالت خواهد داشت ، لکن آغاز نزول وحی بمانی درسن دوازده سالگی یا سیزده‌سالگی(بگفتهٔ بیرونی در ۲۲۷ یا ۲۲۸ بعد ازمیلاد) بوده است و تااینکه بسن ۲٤ سالگی نرسیدمأمور نبود اصول عقائد خود را اعلام نماید . گویند روز تاجگذاری شاپور که مطابق بیستم ماه مارس سال ۲٤۲ بعد از میلاد بود مانی با توقیر و تشریفات خاص در پیشگاه شاه علناً دعوی خودرا اعلام داشت و شاید توسط پیروز برادر پادشاه که بآئین وی گرویده بود درچنین موقع مهمی بدربار راه یافت و همینکه خاطرشاه ازوی آزرده شد آهنگ سفر نمود و بسفرهای درازی در هندوستان و مشرق پرداخت . سرانجام در عهد سلطنت کوتاه بهرام اول (۲۷۳ تا ۲۷٦ بعد از میلاد) بایران بازگشت و بوضع وحشیانه‌ای اعدام شد . شرح این ماجری را ابوریحان بیرونی و الیعقوبی و طبری داده‌اند . بیرونی گوید : (۳)

« مانویت در عهد سلطنت اردشیر و پسرش شاپور و هرمز پسر شاپور بتدریج فزونی یافت تا آنکه بهرام پسر هرمز بتخت نشست ، بهرام فرمان داد مانی را پیدا کنند وچون اورا پیدا کردند چنین گفت : این شخص آمده است ومردم را دعوت میکندکه جهان را ویران نمایند. لازم است پیش از آنکه نقشه های او عملی گردد نخست خود او نابود شود ». معروف است بهرام مانی را مقتول ساخت وپوست ازتن اوبر کند

یادداشت مترجم : تاریخ تولد مانی بنا براصلاحی که آقای تقی زاده درگاه شماری ایران قدیم پیشنهاد کرده اند ۱٤ آوریل سال ۲۱٦ میلادی بوده است . رجوع شود بمقالهٔ ایشان در BSOAS جلد xi سال ۱۹٤۳ .

(۲) Tawm

(۳) رجوع شود به ترجمهٔ زاخو Sachau صفحهٔ ۱۹۱ .

سپس پوست ویرا با علف بیاکند و بر دروازهٔ جندی شاپور بیاویخت . دروازهٔ مزبور هنوز معروف بدروازهٔ مانی است . هرمزد نیز عده‌ای از مانویان را امر بـه کشتن داد . . . . . از اسپهبد مرزبان پسر رستم چنین شنیدم که شاپور مانی را بپاس آئین‌زردشت تبعید نمود ، زیرا زردشت حکم داده‌بودمدعیان پیامبری‌از کشورخارج شوند . شاپورازمانی‌التزام گرفت که‌هرگز آهنگ‌بازگشت‌ننماید. بنابراین‌مانی‌عازم‌هندوستان‌وچین وتبت‌گردید ودرآنجامردم را بکیش خود دعوت‌نمود . لکن بعد بایران بازگشت وبهرام او را دستگیر ساخت وبجرم‌اینکه نقض عهد نموده بود وی را بقتل رساند . مانی جان خودرا روی‌این پیمان شکنی گذاشت . »

حال به بینیم دعوت مانی چه بود که اینسان موبدان زردشتی را بدشمنی برانگیخت و(اگرفقط ازشرق سخن بگوئیم) باید دید این‌چه بشارتی بود که در اواخر قرن‌هشتم میلادی هنوزمانویان فعالیت‌داشتند بنحوی که خلیفهٔ عباسی المهدی بـازجوی مخصوصی را بنـام صاحب الزنادقه یا عارف‌الزنادقه برگزید تاکسانی راکه در لباس اسلام ازاصول عقائد مانویان یا زنـادقه تبعیت میکردند کشف نماید و بکیفر رساند ؛ معنای دقیق و صحیح زندیق چه بود ؟ چنانکه میـدانیم لفظ زندیق در اصل به پیروان مـانی اطلاق میشد و بتدریج در ممـالك اسلامی کلیهٔ ملاحده و فرق ضاله را زندیق خواندند کما اینکه هنوز هم میخوانند .

نخست از سئوال آخر شروع میکنیم زیرا پاسخ آنرا بـاختصار میتوان‌داد . توضیح عادی‌مطلب‌این‌است که‌لفظ‌زندیك‌صفت وفارسی‌است ومعنی‌آن « پیروزند» است و زند (چنانکه‌درصفحهٔ ۱۲۳ مذکوراست)

معنی لفظ زندیق

شرح و تفسیری است که باتکاء اقوال واحادیث و روایات از متن مقدس کتاب زردشت شده‌است و مزاج‌مانویان مستعد بود که کتب مقدس سایر ادیان را طبق عقائد خود تفسیر نمایند و این عمل را میتوان نظیر درایت عـرفاءِ عیسوی

وتأویلات متأخرین ازاسمعیلیه دانست (۱) . لکن پروفسور بوان (۲) من باب توضیح نظر دیگری پیشنهاد کرده است که بسیار اقرب باحتمال است . ابن‌الندیم (۳) و ابوریحان بیرونی (٤) گفته اند لفظ سماعون (بتشدید میم) بطبقات پائین مانویان اطلاق میشده است و طبقات پائین کسانی بوده‌اند که جمیع فرائض مربوط به‌فقر وعزوبت وریاضت‌را که‌دستور دین‌مانی است نمیخواستند عهده‌دار شوند ، وبرقدیسین وزهاد فرض بوده است‌فقر را بر غنا ترجیح دهند ، حرص وشهوت‌را براندازند، بترك دنیاپردازند ، پرهیزکارباشند، پیوسته روزه بگیرند وحتی‌المقدور صدقه بدهندواین طبقه‌راصدیقین (بتشدید ثانی) میخواندند . صدیق لفظ عربی است واصل آرامی‌این لفظ محتملاً صدیقای (بفتح اول وتشدید ثانی) بوده است که در فارسی زندیك شده است کما اینکه سبت را در فارسی شنباذ (و درفارسی امروز شنبه) وکلمهٔ سانسکریت سدهانته (۵) راسند هندگویند . طبق این نظر زندیك (که معرب آن زندیق است) صرفاً یك لفظ آرامی است که بصورت فارسی درآمده است و این لفظ بآندسته از اصحاب مانی که کاملاً درسلك مانوی پذیرفته شده بودند اطلاق می‌شده است .

دراصل منحصراً پیروان این فرقه را زندیك یا زندیق میگفتند و بعد مفهوم وسیعتری پیدا کرد وکسانی که گمراه میشدند و بکفر و الحاد و عقائد سخیف میگرائیدند عموماً باین‌اسم خوانده شدند .

---

(۱) لفظ زندیکیه درکتاب مینو خرد (چاپ وست سال ۱۸۷۱ فصل سی‌و ششم صفحهٔ ۳۷) دیده میشود ومعنی آن اینطور توضیح داده شده است : «کسی که از اهریمنان بنیکی یاد کند» (صفحات ۲۳ — ۲۲) .

(۲) Professor Bevan

(۳) رجوع شود به کتاب الفهرست ترجمهٔ فلوگل Flügel قسمت مربوط بمانی صفحهٔ ٦٤ .

(٤) رجوع شود به ترجمهٔ زاخو Sachau صفحهٔ ۱۹۰ .

(۵) Siddhanta

پروفسور بوان (۱) هم نظیر جالب توجهی میآورد و میگوید لغت آلمانی «کتزر» (۲) که بمعنای زندیق است مشتق از لغت یونانی است (۳) که بمعنای پاك آمده است (٤).

چنانکه دیدیم اتباع مانی مانند پیروان مرقیون (٥) و ابن دیصان (الدیصانیة)(٦) درنظر نویسندگان اسلام درزمرهٔ ثنویون حساب میشدند ولی چون آئین زردشتی نیز اساساً قائل به ثنویت است پس این دشمنی شدید بین کیش زردشت و اصول عقائد مانی از کجا برخاسته‌است ؟ برای پیدا کردن جواب این سؤال پر دور نباید رفت .

اصول عقائد مانویان

در کیش زردشت جهان آفرینش از نیك و بد ، درقلمرو اهورامزدا و انگرمینیوش (اهریمن) ، از دو قسمت ترکیب یافته است : روحانی و مادی . نه تنها امشاسپندان و فرشتگان بلکه عناصر مادی و کلیهٔ جانداران و گیاهانی که برای آدمی سودمند است و همچنین از ابناءِ بشر کسانیکه بآئین بهی ایمان داشتند بطرفداری اهورمزدا با دیوان و ارواح خبیثه (دروجان) (۷) وجانوران زیانکار (خرفستران) (۸) وجادوگران وساحران و کفار و زنادقه که لشگریان اهریمن را تشکیل میدادند نبردمیکردند.

بطور کلّی کیش زردشتی با آنهمه سلسلهٔ مراتبی که حکومت موبدان دربر دارد وبا آن اسلوب دقیق وسبك کامل و جامعی که درجات روحانیت را منظم و مرتب ساخته است وازجهت اینکه پیروان خودرا تشویق میکند وجودشان مثمر ثمر باشد و زمین را بارور سازند و اراضی حاصلخیز را توسعه دهند و دانه بیافشانند و محصول آنرا درو کنند و در این راه از رنج

---

(۱) Professor Bevan (۲) Ketzer (۳) Kaθapoi

(٤) رجوع شود بکتاب C. Schmidt, Hist. et doctrine de la Secte des Cathares ou Albigeois (Paris, 1849)

(٥) Marcion (٦) Bardesanes

(۷) Druje (۸) Khrafstar

کار روگردان نباشند اساساً مذهبی مادی است[۱]. از طرف دیگر طبق نظر مانویان امتزاج نور و ظلمت که دنیای ماده را بوجود آورده اصلاً شر بود و درنتیجهٔ فعالیت نیروی شر این امتزاج حاصل گردید وامتزاج تا جائی خوب بود که برای فرار و بازگشت آن قسمت از نور که گرفتار تاریکی شده بود (« عیسی معذب ») (۲) وسیله‌ای فراهم میساخت .

همینکه نوراز بند ظلمت رهائی یافت فرشتگانی که آسمانها وزمین را نگاه میداشتند همه را رها میکردند و دنیای مادی کلاً فرو میریخت وحریق نهائی سبب آزادی نور وخلاصی ازظلمت میگشت . ظلمتی که ازقید معصیت رهائی ندارد و فناپذیر نیست[۲] . در این اثنا باتکاءِ ستون حمد و ثناء (نیایش و ستایش و اعمال نیك صاحبان ایمان که بآسمان صعود میکنند و مانند کهکشان دیده میشوند[۳]) ذرات نور که از بند ظلمت جسته است بالا میرود و بوسیلهٔ خورشید و ماه به‌بهشت روشنائی که مأوای اصلی آنهاست انتقال داده میشود . هر چیزی که سبب شود امتزاج نور و ظلمت ادامه یابد از قبیل زناشوئی و توالد در نظر مانی و

---

(۱) رجوع شود بترجمهٔ انگلیسی اوستا توسط دارمستتر Darmesteter در .S. B. E جلد اول صفحهٔ ٤٦ و یادداشت اول پائین صفحه در بارهٔ فرگرد چهارم ، آیهٔ ٤٧ .

(۲) رجوع شود بکتاب ایرانشناسی باستان تألیف فریدریك اشپیگل Spiegel, Erân. Alt. صفحهٔ ۲۲٦ ازجلد دوم .

یادداشت مترجم : مانویان نوری را که در این عالم از گرفتاری در چنگك ظلمت رنج میبرد باین اعتبار باعیسی منطبق میدانستند که عیسی ازبدی‌وگناه دراین جهان رنج‌میکشیدواین‌معنی‌درآثارمسیحی به‌عیسی معذب Jesus Patibilis تعبیر میشود . دراین باب و در بارهٔ نام ایزدانی که در خلقت عالم شرکت جسته‌اند میتوان بمقالهٔ افسانهٔ خلقت درنظر مانویان، مجلهٔ یغما مرداد ۱۳۳۰ ، رجوع‌نمود .

(۳) رجوع شود بکتاب الفهرست قسمت مربوط به مانی ترجمهٔ فلوگل Flügel صفحهٔ ۲۳۱ و همچنین بکتاب ایرانشناسی باستان تألیف فریدریك اشپیگل جلد دوم صفحهٔ ۲۱۷ .

اتباعش شر و نکوهیده است . در اینجا متوجه مقصود هرمز میشویم که گفته بود : «این مرد آمده است مردم‌را بنابود کردن دنیا دعوت میکند.» مذهب زردشت مذهبی بود ملی و مبارز و مادی و جهانگشا . مانویت برعکس بهمهٔ عالم ناظر بود ، یك نوع تفکر عارفانه را برای اعتلاءِ روح و نفس لازم میشمرد و به زهد و ریاضت و انزوا و انقطاع از امور دنیا توجه داشت . بین این دو روش تباین ذاتی وجود داشت و با همهٔ تشابه خارجی (چنانکه اشپیگل در کتاب ایرانشناسی باستان جلددوم صفحات ۲۳۲ ـ ۱۹۵ نشان داده است) عداوتی اجتناب ناپذیر و اختلافات کلی واساسی میان دو مسلك مشهود بود . بین یهود ونصاری واسلام نیز بهمان اندازه دشمنی بزرگی وجود داشت و اگر مانویان از دست بنی‌اسرائیل کمتر از پیروان سه آئین دیگر صدمه کشیدند از آنجهت نبود که قوم یهود نمیخواست بلکه قدرت نداشت مانویان را بیازارد ، زیرا چنانکه دیدیم مانی نسبت به کیش یهود نفرت و کراهت مخصوص داشت .

دربارهٔ جزئیات اصول عقائد مانویان و علل امتزاج ظلمت و نور و فروض مربوط به شهریار بهشت روشنائی (ملك جنان‌النور) و انسان اول وشیطان وساختمان دنیای مادی که وسیلهٔ رهائی روشنائی ازاسارت است و معتقدات شگفت و بی‌تناسب و مضحك آنان در موضوع آدم وحواء وقاین(قابیل)وهابیل‌وحکیمةالدهر وابنةالحرص‌وروفریادوبرفریاذ وشائل ونظائرآنها دراینجا ممکن نیست‌وارد این مباحث شویم . درمقابل عقیده‌ای که مانویان بررڈپیمبران عبرانی داشتند نه‌تنها زردشت وبودارا برسالت خدا شناختند بلکه مسیح را نیز پذیرفتند . مسیح واقعی بنظر آنان جلوه‌ای بود از جلوات عالم نور که صرفاً بصورت ذهنی و خیالی بشر درآمده (۱) و بین او و شبیه و خصم او که فرزند مصلوب بیوه زنی

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای دکتر یارشاطر مینویسند :

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۲۳۹)

است فرق میگذاشتند . عجیب است که عقیدهٔ مانویان مورد قبول پیغمبر اسلام واقع گردید . رجوع شود بسورهٔ چهارم ، آیهٔ ۱۵۶ :

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۳۸)

مانویان مسیح را بدو صورت تصور میکردند : یکی مسیحی که عموماً بنام « مسیح تابان » خوانده میشود و از ایـزدان مانوی است که در دورهٔ سوم خلقت برای نجات آدمی ازخدای نخستین (شهریار بهشت روشنائی) منبعث میشوند. دیگر مسیح فرزند مریم است که بدست یهودان کشته شد وسر گذشت او نشانی از سر گذشت ارواح پاك است که در این جهان تاریکی بـردار ماده رنج میبرند . سوگواری برمسیح بااین تعبیر مجازی درآثار مانوی مکرر دیده میشود .

بعبارت دیگر مانویان عیسی را بدو وجه درنظر میآوردهاند : یکی عیسی بن مریم ودیگر بصورت یکی از خدایان مانوی . بااین توضیح که در چهارمین انبعاث خدایان مانوی ، « شهریار روشنائی » که سایر خدایان ازتـجلی وی منبعث میشوند سه ایزد پدید میآورد که نخستین آنها « عیسی » است . همین عیسی است که بموجب متون مانوی منجی بشر است . بر « آدم » ظاهر میشود و او را از خـواب غفلت بیدار می کند و حال او و چگونگی خلقت را بروی آشکار میسازد . باز همین ایزد است که گاه با « نور » یکسان فرض شده ، و درماه مسکن دارد ، وذرات وجودش در این عالم پراکنده است واز گرفتاری در چنگ ظلمت (ماده) رنج میبرد واز اینرو باعیسی معذب Jesus Patibilis عیسویان برابر است .

مانی برطبق بعضی متون عیسی بن مریم را که یهودیان بدار کشیدند جلوه وظهوری از عیسی اصلی میدانست وزندگی دنیائی اورا فقط وهم عیسویان میشمرد . اما در بعضی متون دیگر(ازجمله یك قطعه بزبان پارتی یعنی قطعهٔ M 104 رجوع شود به : F. C Andreas & W. B. Henning,

Mitteliranische Manichaica aus chinesisch-Turkestan

تألیف اندرآس و هنینگ صفحات ۳۸ - ۳۷ که درآن سخن ازبدار آویختن عیسی است وقطعهٔ M 42 که درآن سخن ازخیانت یهودا است - همان کتاب صفحهٔ ۳۵) از مسیح چنانکه درنظر مسیحیان بوده است یاد شده .

متون مربوط بعیسی را والدشمیت ولنتز E. Waldschmidt und W. Lentz در کتاب Di Stellung Jesu (برلین ۱۹۲۶) جمع کردهاند . دراین باب همچنین

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۴۰)

وقولهم انا قتلنا المسیح عیسی ابن مریم رسول‌الله
وماقتلوه وصلبوه ولکن شبه‌لهم وان‌الذین‌اختلفوا
فیه لفی شك منه مالهم به من علم الااتباع الظن
وما قتلوه یقیناً بل رفعه‌الله الیه وکان الله عزیزاً
حکیماً (۱) .

دربارهٔ تاریخ مانویان در مشرق قبلاً گفتیم که در عهد خلافت المهدی (۷۸۵ ـ ۷۷۵ بعد از میلاد) پدر هارون‌الرشید ، عدهٔ آنها

پیشرفت مانویان در مشرق

باندازه‌ای زیاد شد که قاضی یا بازپرسی مخصوص برای تحقیق و کشف و اعدام آنها تعیین گردید . مؤلف الفهرست (۹۸۸ بعد از میلاد) سیصد تن از پیروان مانی را میشناخته است که تنها در بغداد بوده‌اند و ابوریحان

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۳۹)

میتوان بمآخذ ذیل رجوع نمود : جکسون ، تحقیقات در مانویت
A. V. Williams Jackson, Research in Manichaeism
(نیویورك ۱۹۳۲) صفحات ۱۲ ، ۱۳٤ ، ۲۵۱ ، ۲۷۸ .

اندریاس وهنینگ F. C. Andreas & W. B. Henning,
Mtteliranische Manichaica aus chinesisch Turkestan (برلین ۱۹۳۲)
جزء دوم قطعات V5 II2/300 IV V7129 28/36/ و جزء سوم (متون پارتی) قطعات a 105/K22/166/

F. Cumont, Recherches sur le manichéisme I, La cosmogonie manichéenne
تحقیقات در مانویت ونظریهٔ خلق یا تکوین عالم تألیف کومون
(بروکسل ۱۹۰۸) صفحات 47-45 .

مذهب‌مانویان‌تألیف‌برکیت F. C. Burkitt, The Religion of the Manichees
(کمبریج ۱۹۲۵) صفحات ٤۳ - ۳۷ و ۳۱ .

مانویت تألیف پوش H. Ch. Puech, Le manichéisme
(پاریس ۱۹٤۹) صفحات ۸۳ - ۸۱ و حواشی شمارهٔ ۳۳۵ و۳۳٦ و۳٤۲

(۱) **یادداشت مترجم :** در ردنسبتهای ناروائی که بقرآن‌مجید داده‌شده است علامهٔ فقید شریعت سنگلجی رحمة‌الله علیه رحمةً واسعه رسالات متعددی دارد از جمله محوالموهوم است که در اردی بهشت ۱۳۲۳ در تهران منتشر گردید . کسانیکه بخواهند باستدلال آیات قرآن کریم برمرگ تمام انبیاء ورسل علیهم‌السلام و آیات داله بروفات حضرت عیسی ومعنی رفع درقرآن کریم واقف شوند برسالهٔ آنمرحوم رجوع نمایند .

بیرونی (۱۰۰۰ بعد از میلاد) بـه کتابهای مـانویان مخصوصاً کتاب شابورقان آشنائی داشته است (این یگانه کتابی است که مانی بزبان فارسی یعنی پهلوی تألیف نمود ؛ زیرا شش جلد از کتب دیگراوبزبان سریانی بود) . ابوریحان از کتاب شابورقان چندین جا نقل میکند ، از جمله این کلمات افتتاحیه است (رجوع شود بصفحهٔ ۱۹۰ ترجمهٔ زاخو[1]) :

نقل از یکی از کتابهای مانی

« انبیاء ورسل همیشه افکار واعمال نیکوئی برای بشر آورده‌اند. در یکی از اعصار بودا رسول خدا بود و آن ارمغان را برای هندوستان برد . عصری دیگر زردشت بر ایران بعثت یافت. باز در عهد دیگر عیسی برای مغرب زمین ظهور کرد . سپس نیز وحی نازل گردید و هم اکنون در این دورهٔ اخیر من که مانی و پیامبر خداوند حقیقت هستم بر بابل برسالت و نبوت مبعوثم . »

درباره‌ٔ مهاجرت مانویان صاحب کتاب الفهرست چنین گوید :

مهاجرت مانویان

« نخستین طائفه‌ای که از طوائف مذهبی غیر از سمنیة[2] داخل بلاد ماوراءالنهر شد مانویان بودند و این امر را سبب آن بود که چون کسری (بهرام) مانی را کشت و بدار آویخت و جدال دینی را در کشورخود حرام نمود هرجا اصحاب مانی را پیدا میکرد بقتل میرساند . مانویان از چنگ او فرار میکردند و از رودخانهٔ بلخ عبور مینمودند و به مملکت خاقان (یاخان) وارد میشدند و نزد او میماندند . بزبان آنها خان (یاخاقان) لقبی بود که بملوك ترك میدادند . بدین طریق مانویان در ماوراءالنهر اقامت گزیدند تا اینکه قدرت ایرانیان از بین رفت و تازیان قوی‌شدند. آنگاه بآن بلاد (عراق و بابل) باز گشتند و این بازگشت بالخاصه هنگامی بود که سلطنت ایران در روزگار ملوك اموی درهم شکست .

---

(۱) Sachau (۲) Shamanists

خالدبن عبدالله القسری (۱) مانویان را در کنف حمایت خود قرار داد ولی ریاست (این فرقه) در هیچ دیاری جز بابل تحقق نیافت. رئیس فرقه بهریك از بلاد که بیشتر درآنجا ایمن بود میرفت. آخرین هجرت آنها در ایام المقتدر (۹۳۲ - ۹۰۸ بعد از میلاد) بود. در آن تاریخ از ترس جان بخراسان رفتند و آنانکه ماندند مذهب خود را پنهان میکردند ودراین بلاد سرگردان بودند تقریباً پانصد تن ازآنهادرسمرقند اجتماع نمودند و این امر شهرت یافت. والی خراسان خواست آنها را بکشد ولی پادشاه چین (گمان میکنم مقصود فرمانروای طغز غز یا تغزغز باشد) (۲) پیام فرستاد: مسلمینی که در بلاد من زندگی کنند دو برابر عدهٔ کسانی هستند که دربلاد تو باشند و با من مذهبشان یکی‌است. ونیز سوگند یاد کرد که هرگاه یکی ازآنها را فرمانفرمای خراسان بکشد وی نیز جماعت مسلمین مقیم دیار خود را بقتل رساند ومساجد مسلمین‌را ویران سازد و درسایر بلاد قلمرو خود نیزمسلمین‌را مورد تعقیب قرار دهد و نابود کند. لذا فرمانفرمای خراسان مانویانرا بحال خود گذاشت و بگرفتن جزیه قناعت نمود. بدین طریق عدهٔ پیروان مانی در ممالك اسلامی تقلیل یافت لکن در دارالسلام (بغداد) در زمان معزالدوله (۹٦۷ - ۹٤٦ بعد از میلاد) سیصد تن از آنانرا میشناختم اما این روز ها پنج تن از آنها در پایتخت

---

(۱) این شخص حامی نیرومند مانویان بود وخالدبن ولید اورا در سال۷٤۳ بعداز میلاد بقتل رساند. رجوع شود بترجمهٔ فلوگل Flügel قسمت مربوط بمانی صفحات ۳۲۲ - ۳۲۰.

یادداشت مترجم: آقای تقی زاده مینویسند: «کشته شدن خالد بن عبدالله قسری بدست خالدبن ولید اشتباه فوق‌العاده عجیبی است. ویرا یوسف بن عمر ثقفی کشت وخالدبن ولید قریب صدسال قبل مرده‌بود.»

(۲) **یادداشت مترجم:** مؤلف کتاب تغز غز (طغز غز) را بفتح اول و ثانی ورابع (Taghazghaz) ضبط کرده ولی آقای تقی زاده عقیده دارند صحیح آن بضم اول وثانی ورابع است (Toghozghoz).

نمانده‌اند و این قوم را اجاری مینامند و در حومهٔ سمرقند و سغد و علی الخصوص در بنکث(۱) اقامت دارند».

مؤلف الفهرست صورت بلندی از کسانی که بظاهر دعوی اسلام داشتند ولی درباطن پیرو مانی بودند ترتیب داده است، از جمله الجعدبن درهم است که بفرمان هشام خلیفهٔ اموی (۷۴۳ - ۷۲۴ بعد ازمیلاد) بقتل رسید؛ دیگر بشاربن برد شاعر است که درسال ۷۸۴ بعد ازمیلاد کشته شد، ونیز تقریباً همه برامکه باستثناءِ محمدبن‌خالدبن برمك؛ وهمچنین خلیفه المأمون (۸۱۳ تا ۸۳۳ بعد ازمیلاد) ولی صاحب الفهرست این قول را معتبر نمیداند؛ محمدبن الزیات وزیر المعتصم نیز بسال ۸۴۷ بعد از میلاد اعدام شد، و غیره.

مانویت دراسلام

مانویان به‌پنج درجه‌تقسیم میشدند: معلمین یاابناء حلم وعطوفت، مشمسین یا ابناءِ علم که خورشید دانش روح وذهن آنها را روشن ساخته است(۲)؛ قسیسین (روحانیان، قسیس همان کشیش است) یاابناءِ عقل؛ صدیقین یاابناءِ غیب؛ وسماعین یاشنوندگان، ابناءِ فطنت (هوشمندان). این چند چیز برپیروان مانی فرض بود: بجا آوردن چهار یا هفت نماز و ترك پرستش اصنام، ترك دروغ، ترك بخل و طمع، ترك آدمکشی، ترك زنا، ترك دزدی، ترك آموزش سحر و کلیهٔ فنون خدعه، ترك تزویر و شك در دین و ترك سستی در کار و زندگانی روزانه. باحکام ده گانه‌ای که ذکر شد این احکام افزوده شده بود: اعتقاد بچهار گوهرعالی بدینقرار: خدا (شهریار بهشت روشنائی یا ملك جنان‌النور)، نورخدا، نیروی خدا وعقل خدا؛

وظائف مانویان

---

(۱) **یادداشت مترجم:** مؤلف کتاب نویکث Nuwikath ضبط کرده ولی آقای تقی‌زاده عقیده دارند صحیح آن بنکث (Benkath) میباشد.

(۲) رجوع شود به ترجمهٔ فلوگل Flügel قسمت مانی صفحهٔ ۲۹۴ تا ۲۹۹. این معنی مسلم نیست.

هفت روز روزه گرفتن در هر مـاه ؛ و قبول مهر های سه گانه‌ای که سنت اگستین[1] و دیگر نویسندگان عیسوی چنین خوانده‌اند: مهر دهان و مهر دست و مهر سینه[2] و این سه مهر علامت ترك گفتار بد و کردار بد و اندیشهٔ بد یا پندار بد است و با کلمات هوخت[3] ، هوورشت[4] ، و هومت[5] (گفتار نیك ، کردار نیك و اندیشهٔ نیك یا پندار نیك) در کیش زردشتی تطبیق میکند. جزئیات صوم وصلوة و آنچه هنگام نماز باید گفت در کتاب الفهرست شرح داده شده است . اگر بهمان کتاب رجوع شود ملاحظه خواهیم کرد بعد ازمانی چه انشعاباتی میان پیروان وی دربارهٔ تفوق روحی پیدا شد . دو فرقهٔ مهمی که بوجود آمد یکی مهریه و دیگری مقلاصیه بود . از هفت کتاب مانی چنانکه گفته شد شش کتاب بزبان سریانی ویك کتاب یعنی شابورقان بزبان پهلوی بود . رسم الخط آن کتابها طرز مخصوصی است که مؤلف آن کتابها

رسم الخطی که مانی اختراع نمود

اختراع کرد و در الفهرست تصاویر آن دیده میشود (در نسخه های موجوده این خط بسیار بد شکل و بیقواره و خراب شده است) . در عصر جدید چنانکه مشهود است بابیها نیز رسم الخطی مخصوص خود اختراع نموده‌اند که خط بدیع نامیده میشود . مانویان بکتابت اختراعی خود و بهنر خوشنویسی بطور کلی بسیار توجه داشتند ، زیرا الجاحظ (در قرن نهم میلادی) از قول ابراهیم السندی میگوید : « چه خوب بود

---

(۱) St. Augustine

(۲) **یادداشت مترجم :** Signacula oris, mannum et sinûs

مفهوم عبارت لاتین چنین است : مهری که بر دهان باشد (تا جز به نیکی سخن نگوید) ، دوم مهری که بر دو دست باشد (تا جز کار نیکو عمل دیگری سر نزند) و سوم مهری که بر سینه باشد (تا اندیشهٔ ناپاك بر لوح ضمیر راه نیابد) .

(۳) Hûkht (٤) Hûwarsht (۵) Hûmat

اگر برای سفیدترین و ظریف‌ترین کاغذها و سیاه رنگ‌ترین مرکب ها و برای تعلیم خطاطان کمتر خرج میکردند . »

در ایران شایع است که مانی نقاش زبردستی بوده است . پروفسور بوان(۱) حدس میزند منشأ این فکر همین توجه زیادی بود که این صورتگر چیره دست بخط نشان میداد . درایران عموماً عقیده دارند که مانی نگارخانه‌ای بنام ارژنگ یاارتنگ پرداخته است و آنرا برهانی برقدرت ما فوق‌الطبیعه و رسالت آسمانی خویش دانسته است(۲) (چنانکه پیغمبر اسلام نیزقرآن را آورده‌است) (۳) .

افسانهٔ ارژنگ مانی

قسمت سوم : انوشیروان و مزدك

این کلام از پیغمبر اسلام روایت شده است که « من در زمان سلطنت پادشاه عادل متولد شدم » و منظور وی خسرو انوشک روبان است (که روانش جاوید است) و هنوز ایرانیان او را انوشیروان عادل میخوانند و نمونهٔ کاملی از تقوی و فضیلت شاهانه میدانند .

خصلت و سیرت انوشیروان

---

(۱) Professor Bevan

(۲) رجوع شود بشاهنامه چاپ ما کان جلد سوم صفحات ۱٤٥٤ - ۱٤٥۳

(۳) **یادداشت مترجم :** کتب و رسالاتی درباره مانی نوشته شده است که میتواند مورد استفادهٔ خوانندگان واقع شود . از جمله مقالهٔ آقای صفوی در نوبهار و مقالهٔ آقای طاهرزاده بهزاد در رسالهٔ سرآمدان هنر (۱۹۲۳) و خطابهٔ ملك الشعراء بهار در دانشکدهٔ معقول ومنقول (۱۳۱۳) و کتاب پروفسور جکسون آمریکائی :

Professor A. V. W. Jackson, Researches in Manichaeism, 1932

و رسالهٔ آقای تقی زاده . و نیز رجوع شود بکار نامهٔ اردشیر بابکان مشتمل بر متن پهلوی و لغت‌نامه و ترجمهٔ فارسی مقایسهٔ شاهنامه و حواشی و تعلیقات باهتمام آقای

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲٤٦)

بطوریکه قبلا بحث شد این فتوی را نمیتوان بی قید و شرط پذیرفت زیرا عدل بمفهومی که ما میدانیم سبب این شهرت وی نبود. اقدامات شدیدی که بر ضد زنادقه بعمل آورد موافقت وستایش موبدان مجوس را جلب نمود و تواریخ ملی نیز بدست همین موبدان تنظیم شد. نام یزدگرد از آنجهت لکه‌دار و معروف به بزهگر شده است که نسبت بسایر ادیان بدیدهٔ گذشت واغماض مینگریست و بموبدان زردشتی اعتنائی نداشت و شهرتی که به بزهکاری پیدا کرد نه ازآنرو بوده‌است که در زندگانی خود شرارت خاصی مرتکب شده‌باشد. فعالیت زنادقه خیر و صلاح و رفاه کشور را تهدید میکرد وبدین سبب انوشیروان نسبت بآنان روش سخت اتخاذ نمود ولی با این وصف بهیچوجه متعصب نبود و بالعکس نسبت بادیان و مذاهب فلسفی خارجی علاقهٔ بسیار داشت. این صفت نوشیروان نام خلیفه مأمون و اکبر امپراطور هند را بخاطر ما میآورد. خلیفه و اکبر هر دو از مجادلات و تفکرات فلسفی مانند انوشیروان لذت میبردند. نولدکه[1] با اینکه حاضر نبود با نظر خوبی بایرانیان بنگرد چون باوصاف اخلاقی نوشیروان میرسد بطور کلی بالحنی بسیار موافق ومساعد باختصار ازاوسخن میگوید. این است آنچه‌درپایان مطلب دربارهٔ انوشیروان گفته است: « رویهم رفته خسرو (نوشیروان)

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲٤٥)
محمدجواد مشکور معلم دانشگاه تبریز چاپ تهران ۱۳۲۹ خورشیدی و همچنین مقالهٔ آقای دکتر یار شاطر در افسانهٔ خلقت در آثار مانوی ، مجلهٔ یغما ، مرداد و شهریور ۱۳۳۰ .

راجع بزمان‌مانی‌درحدود چهل‌سال اختلاف وجود دارد که ازنظر سال‌شماری بسیار مهم است .

برای توجه باین اختلافات باید به‌آنچه‌دانشمندان مذکور نوشته‌اند وهمچنین بحسابی که آقای بهروز درجزوه «تقویم وتاریخ» داده‌اند ودر پاورقی همین کتاب صفحات ۲۳۰ و۲۳۱ نقل‌شده است مراجعه‌شود .

(۱) رجوع‌شود به Nöldeke, Gesch. d. Sasaniden تاریخ ساسانیان تألیف نولدکه ، صفحهٔ ۱۵۰ ، یادداشت شمارهٔ ۳ پائین صفحه .

مسلّماً از بزرگترین وبهترین پادشاهان ایران است ولی در ظلم وستم بی پروا بود و مانند حتی بهترین افراد مردم ایـران که عادةً توجهی بحقیقت ندارند او نیز بیش از دیگران بحقیقت عنایتی نداشت .

اقدام او درقلع وقمع وسرکوبی مزدکیان ، جنگهای پیروزمندانهٔ او با رومیان (اهالی بیزانس) ، قوانینی که از روی عقـل و خـرد وضع کرد ، توجهی که نسبت بدفاع ملی داشت ، رونق و پیشرفتی که درعهد سلطنت او (۵۳۱ تا ۵۷۸ میلادی) نصیب کشور شاهنشاهی ایران شد ، اینهمه سبب شهرت نیکو و نام بلند وی در مشرق زمین گردید تا آنجا که هنوز او را مثل اعلی و کمال مطلوب پادشاهی دانند .

فلاسفهٔ افلاطونیون جدید در دربار انوشیروان

پذیرائی او ازحکماءِ هفت گانهٔ یونان که بعلت تعصب وعدم‌تحمل ژوستینین (۱) امپراطور از وطن خود تبعید شدند و مـادهٔ مخصوصی که بنفع آنها پس از پایان جنگ فاتحانهٔ خود با اهالی بیزانس درپیمان صلح گنجاند(وبموجب آن‌ماده آزادی آنهاتضمین‌شد ومقررگردیدپس‌از بـازگشت بمیهن خـود هیچکس متعرض افکار وعقائد آنها نشود و در بارهٔ آنها تحمل روا دارند و مداخله نکنند) ، سرپرستی‌وی از دانشمندان‌و تأسیس مدرسهٔ بزرگ طب‌درجندی‌شاپور و ترجمه‌های متعددی که از یونانی و سانسکریت بزبان پهلوی بفرمـان وی تهیه شد ونمونه‌ای از عشق و علاقه او بعلم بود این همه سبب شد که حتی در مغرب زمین نیز معتقد شدند که « یـکی از شاگردان افلاطون براورنگ شهنشاهی ایران تـکیه زده است » .(۲)

گمان میکنم اهمیت سفرفلاسفه افلاطونیون جدید بدربار ایران

---

(۱) Justinian

(۲) رجوع شود بشرح بسیار خوبی که گیبون G bbon درکتاب تـاریخ انحطاط و سقوط امپراطوری روم در بارهٔ نوشیروان نوشته شده است ، جلد هفتم چاپ ۱۸۱۳ میلادی ، صفحات ۲۹۸ تا ۳۰۷ .

چنانکه ذکر شد بقدر کافی با تأکید لازم تذکر داده نشده است . تازه

ظهور افکار افلاطونیون جدید در ایران‌دراین عصر

تشخیص میدهند تـا چه اندازه تصوّفی که بعد در ایران پیدا شد واصول عقائد صوفیه که در یکی از فصول بعد کاملاً بحث خواهد شد مدیون مذهب افلاطونیون جدید است و این معنی را دوست و شاگرد سابق من آقای نیکلسون(۱) که ازطرف کالج تری‌نیتی‌در کمبریج(۲) پس‌ازختم تحصیل‌مأموریت‌یافت‌تحقیقات‌بیشتری بکند در کتاب منتخبات دیوان شمس تبریزی (چاپ کمبریج ۱۸۹۸ مسیحی) بوجه‌شایان‌تحسین‌تشریح نموده‌است . چنانچه نظر دارمستتر(۳) درست باشد زردشت ابا نداشته است مطالبی را ازهمان منبع بگیرد . سیر عقائد علمی و افکار فلسفی را از یونان بمشرق که یکی از وقایع بزرگ تاریخی بشمار میرود بنا بر قول مشهور دراوائل دورهٔ عباسیان مخصوصاً در زمان خلافت مأمون پسر هارون‌الرشید (۸۳۳ ـ ۸۱۳ بعدازمیلاد) روی داد . لکن بغایت محتمل است که در قرن ششم میلادی در عهد پادشاهی نوشیروان ورود این عقائد بایران آغـاز شده باشد (هر چند بعلت از بین رفتن مقدار زیادی از آثار پهلوی علی الخصوص قسمتهای غیر مذهبی نمیتوان این موضوع را ثابت نمـود) . آغاز ورود عقائد صوفیه و بسیاری ازعقائد دیگردر واقع قبل‌از اسلام ودر عهد ساسانیان بوده است . نوشیروان‌نسبت بافکار صلح‌جویانهٔ مسیحیان بدیدهٔ استخفاف وتحقیر مینگریست وازعصیان پسرش انوشه زاد(که بکیش‌مادر عیسوی خود گروید) آزرده بود (رجوع شود بصفحهٔ ۲۰۲) ولی این مسأله مانع آن نبود که مزایائی برای فرقهٔ مخصوصی از مسیحیان(٤)

---

(۱) Mr. R. A. Nicholson (۲) Trinity College, Cambridge

(۳) Darmesteter

(٤) رجوع شود به تاریخ ساسانیان تألیف نولدکه ، صفحهٔ ۱۶۲ ، پائین صفحه : Nöldeke, Gesch. d. Sasaniden.

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۴۹)

قائل شود ، مقصود فرقه ایست که معتقد بودند حضرت مسیح دارای طبیعت واحدی بوده که همان طبیعت آلهی است و دو طبیعت متّحد و متمایز نداشته است . و همچنین این مسأله مانع آن نبود که انوشیروان شرائطی چند بنفع کاتولیك ها در عهد نامه های خود بپذیرد(۱) . حتی یواگریوس (۲) و سبئوس (۳) تأکید و تصریح کرده‌اند که انوشیروان پیش از مرگ خود محرمانه غسل تعمید یافته بود واگرچه این بیان مسلماً کذب است نشان میدهد که عموماً او را نسبت بمسیحیان مساعد وموافق میدانسته‌اند . نولدکه میگوید بپاس محبت هائی که انوشیروان در بارهٔ مسیحیان ابراز داشت یك قرن بعد مسیحیان بطرز مؤثری حقشناسی خود را ثابت نمودند زیرا اجازه ندادند جسد یزدگرد سوم خلف نگونبخت آخرین پادشاه خاندان ساسانی زمین بماند وبخاك سپرده نشود . لکن باید گفت که گذشت انوشیروان نسبت بمذاهب همیشه فرع بر ملاحظات مربوط بامنیت کشور و نظام زندگی اجتماعی بود و این هر دو مورد تهدید مرام اشتراکی مزدك قرار گرفته بود . در این مقوله اکنون سخن خواهیم گفت .

مدارکی که در بارهٔ این مردعجیب بما رسیده ازطرف نولدکه(٤)

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۲٤۸)

یادداشت مترجم : این فرقه یک طبیعتی یا «مونوفیزیتی» (Monophysites) در قرن پنجم مسیحی انتشار یافت و قبطی ها و حبشی‌ها و یعقوبیان سریانی وبرخی از ارامنه طرفدار آن بودند .

---

(۱) رجوع شود به تاریخ انحطاط وسقوط روم تألیف گیبون صفحهٔ ۳۰۵ شمارهٔ ۵۲ پائین صفحهٔ :

E. Gibbon, The History of the Decline and Fall of Roman Empire.

(۲) Euagrius

(۳) Sebêos (رجوع شود به تاریخ ساسانیان تألیف نولدکه صفحهٔ ۱٦۲ پائین صفحه) .

(٤) Uber Mazdak und die Mazdakiten

بدقت جمع آوری شده‌است(۱) . رجوع شود بچهـارمین مقالـه‌ای کـه بعنوان متمم بکتاب شایان تحسین خوددرموضوع تاریخ ساسانیان الحاق نموده‌است وما مکرربدان اشاره نموده‌ایم . این‌مقاله دربارهٔ مزدك‌ومزدکیان است (صفحات ٤٥٥ تا ٤٦٧) . باید طبعاً در نظر داشت کـه این منابع

مزدك
اشتراکی مسلك

---

(۱) رجوع شود بشرحی که بیشتر مورد قبول عامه است و همان دانشمند در Deutsche Rundschau بتاریخ فوریه۱۸۷۹ مسیحی‌در صفحات ۲۸٤ ببعد نوشته است . قدیمترین و معتبر ترین نظرهائی که در بارهٔ مزدك اظهار شده است یااشاراتی که بمزدك کرده اند بشرح ذیل است :

منابع اطلاعات :
۱ - پهلوی

(الف) درترجمهٔ وندیداد بزبان‌پهلوی فرگرد چهارم و پنجم آیهٔ ٤٩، کلمات ذیل که از متن اوستا (دربارهٔ روح‌پلید) نقل میشود مورد شرح وتفسیر قرار گرفته و گفته شده است که اشاره به‌مزدك پسر « بامداذ » میباشد: « این‌است‌مردی که‌میتواند‌بر‌ضد‌اشموغ Ashemaogha (روح‌پلید‌یاشیطان یازندیق) خداانشناس که چیز نمیخورد مجاهدت کند » و حال آنکه در بهمن یشت به « مزدك ملعون » اشارات دیگری شده است . بهمن یشت یکی ازمتأخرترین‌آثار پهلوی است . وست West بهمن یشت را بصورت فعلی مربوط بحدود قرن دوازدهم میلادی میداند . در زبان پهلوی مزدك نامه کتابی بوده است که ازجمله آثار متعدد دیگر توسط ابن‌مقفع بعربی ترجمه شده است ، لکن بدبختانه‌این ترجمه از بین رفته است . معذلك مندرجات‌آن تا حدی در آثار عربی‌نویسان دیگر مضبوط است .

۲ - یونانی

(ب) در منابع یونانی نیز اشاراتی بمزدك شده است . رجوع شود بآثـار پروکوپیوس Procopius وتئوفانس Theophanes ویوحنامالاله John Malalas

۳ - سریانی

(ج) در سریانی تاریخ حملهٔ ایران بآسیای صغیر The Chronicle of Joshua the Stylite (چاپ و ترجمهٔ رایت Wright ، بند بیستم) دربارهٔ رفتار بد « کواد » (قبـاد) پادشاه ایران وتأسیس مجدد « فرقهٔ نفرت آور مجوسان » بحث میکنند « که فرقهٔ زرادشتکان نام دارد و از تعلیمات این جماعت آنست که زنان باید مال همه باشند . . . »

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۵۱)

هتکی باظهارات اشخاص است (اعم از زردشتی و مسیحی) که شدیداً با تعلیمات مزدك مخالف بودند و اگر در دفاع او هم مطالبی ضبط شده بود شاید جنبه های موافقی بنفع او می یافتیم یا لا اقل اوضاع و احوال و جهات مخففه‌ای پیدا میکردیم که اکنون از آن هیچگونه اطلاعی نداریم. اگر بخواهیم نظیر این مطلب را در ایام اخیر مثال بیاوریم دربارهٔ بابیها چه خواهیم گفت؟ آنچه ما در تواریخ رسمی از قبیل ناسخ التواریخ تألیف لسان‌الملک مورخ دربار و در تاریخ ملحق بروضةالصفا بقلم نویسندهٔ با قریحه رضاقلیخان دربارهٔ اصول عقائدواعمال و افعال آنها نوشته شده است از روی دشمنی و رنگ‌آمیزی بسیاربوده

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۵۰)

(د) این نویسندگان بزبان عربی از احوال مزدك سخن گفته اند: الیعقوبی (تقریباً ۲۶۰ هجری چاپ هوتسما Houtsma جلد اول صفحهٔ ۱۸۶).

۴ - عربی

الیعقوبی میگوید انوشیروان مزدك و استادش زراتشت خرگان را بقتل رساند؛ ابن قتیبه (تاریخ وفات ۲۷۰ - ۲۷۶ هجری، کتاب المعارف چاپ‌ووستنفلد Wüstenfeld سال ۱۸۵۰ میلادی، صفحهٔ ۳۲۸)؛ دینوری (تاریخ وفات ۲۹۰ - ۲۸۲ هجری، چاپ Guirgass، صفحهٔ ۶۹)؛ طبری (تاریخ وفات ۳۱۰ هجری) چاپ دوخویه de Goeje، دورهٔ اول‌جلددوم صفحات ۸۸۶-۸۸۵ - ترجمهٔ نولدکه صفحات ۱۴۴ - ۱۴۰؛ صفحات ۸۹۳ و ۸۹۴ = نولدکه صفحات۱۵۵-۱۵۴؛ حمزهٔ اصفهانی (اوائل قرن چهارم هجری)؛ یوتیکیوس Eutychius (تاریخ وفات۳۲۸ هجری)؛ مسعودی(تاریخ وفات ۳۴۶ هجری، مروج الذهب چاپ باربیه دومینار Barbier de Meynard جلد دوم صفحات ۱۹۶ - ۱۹۵)؛ ابوریحان بیرونی (تاریخ وفات ۴۴۰ هجری، ترجمهٔ زاخو Sachau صفحهٔ۱۹۲)؛ شهرستانی (تاریخ وفات ۵۴۸ هجری، کتاب الملل والنحل چاپ کورتن Cureton صفحات ۱۹۲ تا ۱۹۴ = ترجمهٔ هاربروکر Haarbrücker صفحات ۲۹۳ - ۲۹۱)؛ ابن‌الاثیر تاریخ وفات ۶۳ هجری)؛ ابوالفدا (تاریخ وفات۷۳۲هجری، چاپ فلایشر Fleischer، صفحات ۹۱-۸۸)، و سایر مورخان.

(ه) در زبان فارسی شایسته است داستانهای شاهنامهٔ فردوسی (چاپ ماکان جلد سوم‌صفحات ۱۶۱۶-۱۶۱۱)، وسیاست‌نامهٔ نظام‌الملك (چاپ‌شفر Schefer صفحات ۱۸۱ - ۱۶۶) مخصوصاً ذکر شود.

است . اگر بخواهیم تنها باینگونه منابع متکی شویم و یا باقوال اروپائیان ظاهراً بیغرضی که اطلاعات خود را از دوائر درباری گرفته‌اند منحصراً اطمینان کنیم داوری ما درباره آنها چه خواهد بود ؟ ضمناً این نکته شایان توجه است که درباره کیفیت اشتراکی و بی بندو باری و تناقض قوانین بخصوص درموضوع روابط جنسی اتهاماتی زده‌اند . هم درمورد مزدکیها در قرن ششم و هم در مورد بابیها در قرن نوزدهم میلادی این اتهامات بیشتر از طرف مخالفین آنها بوده است . گفته میشد بابیها ابتدا مذهب اشتراکی داشتند . اکنون میدانیم که این امر صرفاً عرضی واتفاقی بوده کما آنکه بر مسیحیان نیز در اوائل امر چنین ماجرائی گذشته است ، و این معنی را بهیچرو نمیتوان ازممیزات ومختصات عقائدآنها دانست. لذا ناگزیر ظن ما براین است که همین مسأله در مورد مزدك و پیروانش نیز تا حدی صادق باشد .

اما اینکه خود مزدك منشأ عقائدی باشد که بنام او معروف شده است این مسأله محل تردید است ، زیرا زرادشت نامی از اهل خرگان فسا واقع در ایالت فارس دربعض ازمنابع ذکر شده‌است واورامبتکر حقیقی آن اصول وعقائد دانسته‌اند.اطلاعات ما در بارهٔ اساس آراء وعقائد مزدك ازجنبهٔ نظری خیلی کمتر از نتیجهٔ عملی آنست لکن نولدکه بیان خوبی دارد آنجا که میگوید:

اصول عقائد مزدك

« ما به‌الامتیاز مذهب مزدك از مذهب جدید کمونیسم و سوسیالیسم و چیزی که بشدت وحدت مشخص فرق بین این فرق میباشد جنبهٔ دینی آئین مزدك است (مراداز کمونیسم‌وسوسیالیسم تخیلات افراددرعالم‌رؤیا نیست‌بلکه‌واقعیاتی‌است که‌بالفعل‌دراحزاب‌مشهوداست.) » بعقیدهٔ مزدك همهٔ شرور را باید منتسب به‌دیوهای‌رشك و خشم وآز دانست ، زیرا این دیوهامساوات بشر را که حکم‌خدا ومیل خداست نابودساخته‌اند ومزدك میگفت هدف او اینست که مساوات را بار دیگر بر قرار کند . زهد

و پرهیزگاری بی‌نهایت چنانچه قبلاً ملاحظه شد (صفحهٔ ۲۳۸) یکی از اوصاف ممیزهٔ مانویان بود کـه زردشتیان قویاً بر آن اعتراض داشتند و این صفات در کیش مزدك هم بصورت منع خونریزی و گوشتخواری جلوه‌گر است . در حقیقت مزدك در نظر موبدان زردشتی مثل اعلی یا نمونهٔ کامل « ملحدی است که از خدا نمیترسد و چیزی نمیخورد » .

بجهات سیاسی کواذ (قباد) پادشاه ایران با عقیدهٔ جدید موافق بود . بنظر نولدکه علت عمدهٔ موافقت قباد این بود که میخواست قدرت فوق‌العادهٔ موبدان و اشراف و اعیان را محدود سازد .

صعود وسقوط مزدکیها

هم‌آهنگی قبادباآئین مزدك سبب‌شد که چندی ازتخت و تاج بر کنار شود وبرادرش جاماسب بجای اوبنشیند . دراثراین پیش‌آمد ناگوار وملال‌انگیز شاید تغییرات شایانی دراحساسات او نسبت بفرقهٔ جدید روی داد و در سنین آخر سلطنت وی مزدکیها قتل عام شدند و افتخار این سلاخی بموجب افسانهٔ ملی

قتل عام مزدکیان (۹-۵۲۸ میلادی)

نصیب خسرو اول است که بهمان سبب بلقب انوشیروان (انوشك روبان بمعنای صاحب روان جاوید) ملقب گردیده است . طبق روایت مشهور (که بجامعترین وجهی در سیاست‌نامهٔ نظام‌الملك چاپ شفر[۱] صفحات ۱۶۶ تا ۱۸۱ متن و ۲۴۵ تـا ۲۶۶ ترجمه مندرج است) شاهزادهٔ ایران انوشیروان پس از آنکه مقاصد سوء و افسونگریها و حقه بازیهای مزدك را نزد پدر خود شاه کواذ فاش کرد بدروغ تظاهر باطاعت آن زندیق نمود و ویرا بفریفت و روزی را تعیین کرد که با حضور تمام مزدکیان رسماً وعلناً بکیش جدیددرآید . دعوت نامه‌ای برای مزدکیان فرستاده شد که در ضیافت بزرگی که شهزاده در یکی از باغهای سلطنتی ترتیب خواهد داد شرکت جویند ، وبمجرد اینکه دسته‌دسته وارد باغ میشدند

(۱) Schefer

سربازان که در کمین بودند آنها را میگرفتند و میکشتند و سرنگون بخاك میسپردند بنحوی که پایشان ازخاك بیرون بود. چون همه‌را بدین سان نابود ساختند انوشیروان مزدك را که بطور خصوصی بار داده بود دعوت نمود که قبل از انعقاد جشن در باغ با وی گردش کند ومحصولات باغ را مشاهده نماید.

چون وارد باغ شدند شهزاده پا های زنادقه و کشتگان را که از بیرون خاك نمایان بود بوی نشان داد وگفت: «این‌است ثمری که عقائد سوء تو ببار آورده است!»

آنگاه با اشارهٔ دست فرمان داد و مزدك را فوراً دستگیر نمودند و دست و پای او را بستند و در تل عظیمی از خاك که مخصوص او فراهم کرده بودند سرنگون زنده بگور نمودند. راوی این قتل عام کسی است که در همان زمان زندگانی میکرده و بچشم خود شاهد این واقعه بوده است.

نام او تیموثیوس (۱) ایرانی و ناقل خبر ثیوفانس (۲) و یوحنا ملاله(۳) میباشند. ناظر دیگری که حضور داشته و این منظرهٔ هولناك را دیده است یکنفر مطران مسیحی است بزانس(٤) نام که طبیب شاه بوده است. درایام اخیر نیز بطرز عجیبی نظیراین واقعه‌روی داده‌است بدینمعنی که‌دکتر پولاك(٥) پزشك دربار ناصرالدین شاه هنگام اعدام ظالمانهٔ (٦) قرةالعین قهرمان زیبای بابیه در سال ١٨٥٢ مسیحی حاضر وناظر بود.

گواهی شهود دربارهٔ قتل‌عام

شمارهٔ مزدکیانی که در این قتل عام (اواخر سال ٥٢٨ یا در

---

(۱) Timotheus (۲) Theophanes (۳) John Malalas

(٤) Bezanes (٥) Dr. Polak

(٦) **یادداشت مترجم:** رجوع شود بمقدمهٔ مترجم.

اوائل ۵۲۹ میلادی) بهلاکت رسیدند هر اندازه زیاد باشد نمیتوان گفت که این فرقه در یک روز بکلی ریشه کن شد، زیرا دلائلی موجود است و بموجب آن دلائل میتوان معتقد شد که پس از رسیدن انوشیروان بسریر سلطنت (۵۳۱ میلادی) از نومزدکیان مورد تعذیب وآزار واقع گردیدند. از آن پس گرچه بظاهر این فرقه ازمیان رفت ولی احتمال میرود که در نهان هنوز وجود داشت؛ بعض نویسندگان اسلامی گفته‌اند و بعید نیست عقائد مزدکیان نیز مانند عقائد مانویان در اعصار اسلامی بسیر خود ادامه داده و کم و بیش با گردش روزگار بوسیلهٔ پاره‌ای مسالک عجیب و بی بند و بار با قوانین و شرایع متناقض باشکال وصور دیگری باردیگر ظاهر و پدیدار شده باشد. مسالک مزبور در فصول بعد بالضروره مورد توجه قرار خواهد گرفت. این نظر را بقوت هرچه تمامتر نظام‌الملک وزیرشهیراظهارداشته‌ودرسیاست‌نامه سعی میکند با طول و تفصیل بسیار ثابت نماید که اسمعیلیه‌وحشاشین(یاحشیشیون)ازنسل بلافصل مزدکیان بودند. نظام‌الملک از این طائفه بشدت نفرت داشت (و در ۱۴ اکتوبر ۱۰۹۲ میلادی بدست آنها کشته شد و این واقعه معلوم کرد که کاملاً محق بود نفرت داشته باشد) (۱).

تاریخ بعدی مزدکیان

قسمت چهارم: انحطاط وسقوط خاندان ساسانی

در دوران طولانی و با شکوه سلطنت انوشیروان (۵۳۱ تا ۵۷۸ بعد از میلاد) شاید هیچ سالی باندازهٔ چهل ودومین سال سلطنت‌او(که مقارن۳-۵۷۲میلادی است) قابل آن نیست که بیاد سپرده شودوهیچ‌سالی باندازهٔ آن سال مشحون ازآثاربسیار مهم نبوده‌واهمیت فوق‌العادهٔ آن آثارمحل هیچگونه شبهه وتردیدنیست؛

« سال فیل »

---

(۱) **یادداشت مترجم:** برای تحقیقات جدیدتری در بارهٔ مزدکیان رجوع کنیدبرسالهٔ کریستنسن درپادشاهی قبادومسلک **اشتراکی** مزدك چاپ کپنهاك، ۱۹۲۵ میلادی:

A. Christensen, Kawadh et le communisme mazdakite

لذاعرب آنسال را «سال فیل» خوانده است. ازطرفی در آن سال یک سلسلهٔ طولانی وقایعی رویداد که منتهی به الحاق کشور کهن سال و ثروتمند یمن با یران گردید. تملک و تصرف یمن شوری درسر کشور گشایان ایران آنزمان افکند و هواخواهان کشور گشائی را به ثنا خوانی وستایش برانگیخت. از طرف دیگر در همان کشور درشهر دوردست مکهٔ (معظمه) شخصی پا بعرصهٔ وجود گذاشت که سرنوشت اوواژگون ساختن دودمان ساسان و کیش زردشت بود. آن شخص رسول خدا محمدبن عبدالله (ص) بود.

پیش بینی های مربوط بسیاه بختی ساسانیان

طبق داستانهائی که نزدمسلمین متقی و پرهیزکار بسیار گرامی است درشب تولد وی براثر زلزله کاخ شاهنشاه ایران بلرزه در آمدچهارده کنگرهٔ قصرفروریخت و آتش مقدس که هزار سال پیوسته افروخته بود خاموش گشت و دریاچهٔ ساوه ناگهان بخشکید و موبد موبـدان زردشتی بخواب دید که نواحی غرب ایران میدان تاخت و تـاز شترها و اسبهای تازیان آنسوی دجله واقع گردیـده است. این علائم خاطر انوشیروان را بسی آشفته و نگران ساخت و حتی پاسخی که فرستاده‌اش عبدالمسیح آورد تشویش و اضطراب او را فرو ننشاند. عبـدالمسیح عربی بود عیسوی از قبیلهٔ غسان (بتشدیدسین). انوشیروان اورانزد عموی کهن سالش سطیح (بتشدید ثانی) که از مغیبات سخن میگفت و در سرحد صحرای سوریه سکونت داشت فرستاد تا ازحوادثی که درپیش است خبر آورد. این است لحن جواب سطیح که برسم کاهنان عرب به بحر رجز تنظیم شده بود:

« عبدالمسیح بر شتری سوار میشود و شتابان نزدسطیح که پایش لب گوراست میرودوفرمان شهریارساسانی را ابلاغ میکندزیرا کاخ بلرزه

اظهارات سطیح کاهن

درآمده و آتش خاموش گشته وموبد موبدان در خواب شتران خشمگین ودرنده‌خوی ولاغرمیان وسپاهیان اسب سوارعرب را دیده است که از دجله بسوی مرزها آمده

و در نواحی سرحدی پراکنده شده‌اند.

«ای عبدالمسیح همینکه قرائت (قرآن) تعمیم یابد وصاحب عصا(۱) ظاهر شود وسپاهیان در درهٔ سماوه(۲) بجوش وخروش درآیند و دریاچهٔ ساوه خشک شود وآتش مقدس ایران خاموش گردد دیگر سطیح را سوریه بکار نیاید. ولی بشمارهٔ کنگره های(۳) کاخ شهریاران و بانوان ایران بر اورنگ فرمانروائی تکیه زنند و دیهیم شاهنشاهی را حفظ کنند، هرچند ناگزیر آنچه باید بشود میشود و درنگ و چاره‌ای نباشد.»

اینکه گفته‌اند بحکم حس قبل الوقوع یا بحکم آثار وعلائم حوادث مزبور پیش بینی وپیشگوئی شده‌است این قصه‌ها را باید خیالات وافکاری دانست که بعد ازوقوع وقایع پیش آمده وحقایق تاریخی نیست. میتوان مطمئن بود که تولد پیامبرعرب مانند بسیاری حوادث مهم دیگر با بوق وکرنای آسمانی بدین سان اعلام نشد و حتی توجه مردم مکه راکه در اندیشهٔ «سال فیل» بسیار نگران اوضاع آنسال بودند لمحه‌ای جلب نکرد.

در اوائل قرن ششم میلادی وضع سیاسی عرب بدینقرار بود: در مغرب دولت غسان و در مشرق دولت حیره فرمانروائی داشتند.

روابط سیاسی عرب درقرن ششم

دولت غسان کم و بیش سلطه و سیادت بیزانس و دولت حیره سلطه وسیادت ایران رامیشناخت. قسمت اعظم طوائف عرب درعربستان مرکزی با اطمینان خاطر درصحاری خود زندگانی میکردند و بقبائل متعددی تقسیم شده

---

(۱) مقصود عمر است که بیشتر در زمان خلافت او (۶۳۴ تا ۶۴۴ میلادی) ایرانرا مسخر نمودند.

(۲) سماوه نقطه‌ایست نزدیک حیره. نبرد مرگبار قادسیه درهمان حوالی رویداد.

(۳) اشاره بچهارده کنگره ایست که در خواب ازقصر انوشیروان فروریخت. جانشینان چهارده گانهٔ انوشیروان بدینقرار بودند: ۱ ـ هرمزد چهارم؛ ۲ ـ خسرو پرویز؛ ۳ ـ شیرویه؛ ۴ ـ اردشیر سوم؛ ۵ ـ شهر براز؛ ۶ ـ پوراندخت؛ ۷ ـ گشنسپ ده؛ ۸ ـ آزرمیدخت؛ ۹ ـ خسروپسر مهرگشنسپ ۱۰ ـ خرزاد خسرو؛ ۱۱ ـ پیروزپسر گشنسپ‌ده؛ ۱۲ ـ فرخزاد خسرو؛ ۱۳ ـ هرمزدپنجم؛ ۱۴ ـ یزدگرد سوم.

بودند که کم و بیش با هم دشمنی داشتند . این قبائل مانند اعراب بدوی امروز جنگ میکردند وسرود میخواندند وبغارت وچپاول میپرداختند و بکشورهای مجاور کم توجه داشتند . در جنوب دولت ثروتمند و کهن سال یمن بود که تحت فرمانروائی ملوك خود موسوم به‌تابعه (جمع تبع بضم اول وتشدید ثانی) باثروت ورفاه وتمدن بیشتری زندگانی‌میکرد . غاصبی‌بدنام وننگین موسوم به‌لخیع که ملك یمن‌را غصب کرده‌وذوشناتر نیز خوانده میشد بدست شاهزادهٔ جوان ذونواس بسرنوشتی که سزاوار بود رسید . از زمان بلقیس ملکهٔ سبا گوئی هرکس درعربستان جنوبی بقتل ملوك اقدام میکرد در انظار شایسته‌تر از دیگران برای ربودن تاج و تخت‌بود . ازینرو ذونواس باهلهله و شادمانی و ستایش و ثناخوانی بسلطنت‌برگزیده‌شد، وآخرین‌سلطان‌خاندان‌حمیری‌همان‌ذونواس‌است .

ذونواس بکیش یهود در آمد و با حرارت و صمیمیت و شور نومریدان بآزار و تعذیب مسیحیان نجران مبادرت نمود و هر کدام را که حاضر نمیشدند بمذهب یهود در آیند با شمشیر میکشت و میسوزاند و در چاله هائی که بهمین قصد کنده بود کباب میکرد و بوسائل دیگر با قساوت و توحش دوچار شکنجه و عذاب مینمود . آیات ذیل ازقرآن (کریم) سورهٔ ۸۵ اشاره بدین واقعه است :

ذونواس و آزار دادن عیسویان نجران

« والسماء ذات البروج والیوم الموعود و شاهد و مشهود . قتل اصحاب الاخدود . النار ذات الوقود . اذهم علیها قعود و هم علی ما یفعلون بالمؤمنین مشهود وما نقموا منهم الاان یؤمنوا بالله العزیز الحمید . »

گودالهای آتشین و گودالیان

اینکه طبری گفته است ۲۰۰۰۰ مسیحی در این واقعه(۵۲۳میلادی) بهلاکت رسیدند البته باور کردنی نیست . شمارهٔ حقیقی شهداء احتمالا خیلی بیش از صدیك این‌عده‌نبوده

است ولی یکی از فراریان همینکه خبر وحشت اثر این فاجعه را نزد مسیحیان حبشه برد بنحوی آتش غضب آنها افروخته شد که سلطان حبشه نجاشی یانگوش سپاهی بیاراست وبدآنسو فرستاد تا انتقام همکیشان خودرا از ذونواس بستاند. فرماندهان این سپاه ارياط و ابرهه لشگریان

فتح یمن بدست سپاهیان حبشه

یمن را بکلی درهم شکستند و چون ذونواس دریافت که کار بکلی تمام شده است بر اسب خود بنشست و مهمیز زد و بجانب دریا بتاخت و خود را در آب غوطه‌ور ساخت و ناپدید گشت والی الابد دار فانی را بدرود گفت. شاعر حمیری ذوجدن در اشعار خود باین واقعه اشارتی دارد که ذیلاً نقل میشود:

هونك ليس يرد الدمغ ما فاتا — لاتهلكي أسفاً في ذكر من ماتا
ابعد بينون (۱) لا عين و لا اثر — وبعدسلحين(۲) يبني الناس ابياتا

ایضاً گوید:

دعيني لا أبالك لن تطيقي — لحاك الله قد انزفت ريقي
لدى عزف القيان اذا نتشينا — واذ نسقى من الخمر الرحيق
و شرب الخمر ليس على عاراً — اذا لم يشكني فيها رفيقي
فان الموت لا ينهاه ناهٍ — ولو شرب السقاءِ مع النشوق
و لا مترهب في اسطوان — يناطح جدره بيض الانوق
وغمدان (۳) الذي حدثت منه — بنوه ممسكاً في رأس نيق
بمنهمة و أسفله جروب — و حر الموحل اللثق الزليق
مصابيح السليط تلوح فيه — اذا يمسى كتوماض البروق

(۱) بينون (۲) و سلحين دوقصرقدیم است که گویند بدست جن وبفرمان حضرت سلیمان برای بلقیس ساخته شد.

(۳) غمدان بنای مشهور دیگری است که سنمار معمار ساخت وچون ساختمان بپایان رسید صاحب‌کار معمار را بقتل رساند زیرا میترسید که آن استاد هنرمند بنائی حیرت‌انگیزتر برای دیگری بسازد.

و نخلته التی غرست الیه — یکاد البسر یهرز بالعذوق
فاصبح بعد جدته رماداً — و غیر حسنه لهب الحریق
و أسلم ذونواس مستمیتاً — و حذرقومه ضنك المضیق (۱)

ارياط حبشی فاتح یمن باندازه‌ای عمر نکرد که از ثمرهٔ فتح خود برخوردار گردد زیرا درجنگ تن به‌تن بدست نایب جاه‌طلب خود ابرهه بقتل رسید و ابرهه نیز در این نبرد زخمی‌شد ودر نتیجهٔ این زخم الاشرم لقب یافت که بمعنی «شکافته‌دماغ» است.

قتل ارياط بدست ابرهه

ابرهه‌خواست درشهر صنعا پایتخت‌یمن کلیسای بزرگ وباشکوهی برپا سازد وبدین وسیله سیل زوار عرب‌را که بزیارت معبد مربع مکه میرفتند از مکه منحرف و بسمت صنعا متوجه کنند. تازیان زمزمهٔ مخالفت آغاز کردند و غیب گوئی از قبیلهٔ فقیم دزدانه داخل کلیسا شد و آنجا را ملوث کرد. ابرهه سخت بر آشفت و قسم یاد کرد که معبدمکه را نابود سازد. لذابرای‌اجرای تهدید خود باپیلان‌جنگی وگروه انبوهی از حبشیان حرکت نمود.

لشگرکشی ابرهه برای تسخیر مکه

هنگامی که ابرهه در مغمس نزدیك شهر مکه اقامت داشت عبدالمطلب جد رسول (اکرم) که از اکابر رجال قریش بود بدیدن او آمد. قریش قبیلهٔ نجیبی است که حفاظت حریم خانهٔ خدارا عهده‌دار بود.

عبدالمطلب و شترانش

ابرهه‌راحسن رفتار وطرز تکلم‌عبدالمطلب پسند آمد و توسط ترجمان خود باو امر کرد چیزی بخواهد. عبدالمطلب

---

(۱) **یادداشت مترجم:** این‌اشعار از صفحهٔ ۵۴۷ جزء اول تاریخ الامم والملوك تألیف امام ابی‌جعفر محمدبن جریرالطبری نقل شد: چاپ قاهره سنهٔ ۱۹۳۹ میلادی = ۱۳۵۷ هجری. براون این اشعار را بنظم انگلیسی در آورده و در عبارات و کلمات بضرورت‌شعری تصرفاتی کرده است ومأخذ راهم‌ذکرنکرده‌است.

گفت : « درخواست من از ملك آنست که دویست شتر مرا که از من گرفته‌اند مسترد دارند . » ابرهه پاسخ داد : « تو از دویست شتری که از تو گرفته‌ام سخن میگوئی و از معبدی که پرستشگاه تو وپدران تست هیچ دم‌نمیزنی وحال‌آنکه من‌آمده‌ام‌آنجا را ویران سازم ! » جوابیکه عبدالمطلب در رد بیان ابرهه میدهد مختص خود نژاد عرب است : « انی أنارب الابل و ان للبیت رباً سیمنعه ! » من صاحب شتر ها هستم لکن آنخانه‌را صاحبی دگر است که‌آنراحفظ کند . ابرهه گفت : « نمیتواند مرا باز دارد ! » عبدالمطلب باو پاسخ داد : « انت و ذاك ! » چون شتر ها را پس گرفت عبدالمطلب با اصحابش در انتظار واقعه بر فراز کوهی رفتند لکن پیش از خروج از مکه بخانهٔ کعبه رو نهاد و حلقهٔ بزرگ در را در دست گرفت و گفت :

« لاهم ان العبد یمنع رحله فامنع حلالك لا یغلبن
صلیبهم و محالهم غدواً محالك . »

روزبعد ابرهه آمادهٔ حمله شد و باسپاه خویش بسوی‌مکه‌رهسپار گردید . پیشاپیش سپاه فیل بزرگ وی که محمود نام داشت براه افتاد .

فیل ابرهه

همینکه فیل پیشروی کرد عربی نفیل نام جلو آمد . گوش او را گرفت و فریاد بر آورد : « ای محمود زانو بزن و از همان‌راهی که‌آمدی‌مستقیماً بر گرد زیرا توبارض‌مقدس خدا پای نهاده‌ای! » فیل زانو زد وبا تمام‌ضرباتی که باو وارد کردند گامی فرا ننهاد . فیل حاضربود بهرطرف دیگربرود ، امابسوی‌مکه‌قدم‌برنداشت .

آنگاه خداوند دسته دسته پرندگان کوچکی بشکل گنجشك موسوم بابابیل‌بجنگ‌حبشیهافرستاد . درقرآن هم ابابیل ذکرشده‌است .

ابابیل

هریك از پرندگان سه سنگریزه یا گلولهٔ گلی [1] ، یکی را با نوك و دو دیگر را بچنگك گرفته وهمراه داشت . پرندگان

---

(۱) **یادداشت مترجم :** در قرآن مجید سجیل ذکر شده است .

سنگریزه‌ها را برسر حبشیها فرو ریختند وبهر کدام اصابت میکرد فوراً جان میسپرد وبدین ترتیب آن سپاه بزرگ بکلّی درهم شکست و هزیمت نمود. گویند یکی از فراریان بحبشه بازگشت وقصه را بازگفت. از او پرسیدند: «آن پرندگان چگونه بودند؟» باشارهٔ دست بالای سرخودرا نشان داد که هنوز یکی از آنها میپرید. پرنده درحال سنگریزه را رها کرد وآن فراری نیز جان بجان‌آفرین سپرد.

این بود وقایعی که سبب‌شدآن سال‌را سال فیل بنامند ودرقرآن (کریم)درسورهٔالفیل‌بدان‌اشاره‌شده‌است: «الم‌تر کیف فعل ربك باصحاب الفیل. الم یجعل کیدهم فی تضلیل. و ارسل علیهم طیراً ابابیل. ترمیهم بحجارة من سجیل فجعلهم کعصف مأکول.»

عقیده‌ای که اکنون دانشمندان اروپائی عموماً دارند این است که داستان فوق مبنای صحیحی دارد که با حقیقت تطبیق میکند، باین معنی که ناگهان مرض آبله‌بشدت بروز کرد و گروهی انبوه از متجاوزین‌ناپرهیزکار را واقعاً بخاك هلاك نشاند و دیگران بطرز نکبت‌باری نابود شدند. چنانچه عرب قدرت‌خدارا دراین واقعه دیده باشد عجیب نباشد، زیرا خانهٔ کعبه تقریباً معجز آسا از شرّ دشمن محفوظ ماند و از جهت اینکه حیات ملّی عرب در آن سال نضج یافت «سال‌فیل» یکی ازاعصار تاریخ بشمار آمد.

مبنای تاریخی این داستان

لکن یمن هنوز زیر یوغ حبشه مینالید و فرزندان ابرههٔ اشرم موسوم به‌یکسوم[1]ومسروق بنوبه جانشین پدرشدند ونسبت به‌حمیری‌ها

---

(۱) شکل یکی از سکه های او را که روپل Rüppel ترسیم نموده است بنا بر قول کوت شمید Gutschmid در یك سمت آن بخط و زبان یونانی این کلمات نوشته شده بود: سلطان یکسوم، و سمت دیگر نام گرسم Gersem که بر او ولایت داشت دیده میشد.

توسل سیف‌بن ذی‌یزن بایران

روش شدیدی‌پیش گرفتند ، بنحوی که سرانجام‌سیف‌بن ذی‌یزن بعنوان سفارت برای جلب کمك یکی از دو امپراطوری بزرگ که سیادت آن قسمت دنیا را میان خود تقسیم کرده بودند عازم‌روم شرقی وایران گردید . روم شرقی روی خوش بسفیرنشان نداد . بنابراین سیف منذرسلطان حیره را که عرب بود وادار کرد او را بدربار ایران معرفی نماید . انوشیروان سفیر را در تالار بارگاه خود پذیرفت .

شاه براورنگ با شکوه خود نشست و سررا زیردیهیم خمره مانند عظیمی که با زنجیر از سقف آویخته شده بود قرارداد : یاقوت و زمرد و مروارید و احجار کریمهٔ دیگر بر تارك او میدرخشید . ودرعین اینکه این تاج جلوه‌گاه جلال و جبروت سلاطین ساسانی بود از ظلم وستم آنها نیز حکایت میکرد .

سیف‌ابن ذی‌یزن پس ازورود بتالارزمین ادب ببوسید و درپیشگاه آن مظهر حشمت و عظمت چنین گفت :

« شهریارا ! زاغ وزغن کشور ما را فرا گرفته است ! » انوشیروان پرسید : « مقصود کدام زاغ وزغن است ؟ زاغ و زغن حبشه یا هند ؟ » سیف جواب داد : « مقصود حبشه است . به پیشگاه شاه آمده‌ام که برای دفع آنها مدد جویم . کشورمن پس از دفع آنها تحت ولایت وفرمان شاه قرار خواهد گرفت زیرا ما شاه را بر آنها ترجیح دهیم . »

انوشیروان پاسخ داد : « مملکت تو از ما خیلی دور وبسی درمانده و فقیر است و جز گوسفند و شتر چیزی ندارد و مرا باینکار رغبت نباشد و نمیتوانم بعربستان لشکر کشی کنم . »

سپس انوشیروان ده هزار درهم با خلعت باو بخشید و اورا مرخص نمود . فرستادهٔ حمیری هنگام خروج از کاخ شاهنشاهی در اهم طلای

کشورگشائی اقتصادی

مرحمتی را مشت مشت پیش ملازمان درگاه و غلامان وکنیزان که در اطراف ایستاده بودند بریخت و آنان نیز باشتاب وولع چنگ‌چنگ بربودند. همینکه‌پادشاه از این امرآگاهی یافت دگربار سفیر را طلبید و از او بازخواست نمود که چگونه ویرا جرأت چنین رفتاری نسبت بعطیهٔ ملوکانه بوده است؟ سفیر پاسخ داد: «جز این چه میکردم؟ کوههای مملکت ما سوای زر و سیم چیز دیگری ندارد.» چون شاه این سخن بشنید دانه‌ای را که بدین سان سفیر حمیری بزیرکی وزرنگی پیش وی نهاد فروداد ومانند مرغ بدام افتاد. آنگاه فرمان داد فرستادهٔ یمن بماند و موضوع را نزد مشاورین شاه طرح نماید. یکی از رایزنان شاه عرض کرد: «شهریارا آیا نتوانی کسانی را که بقصد اعدام با کند و رنجیر بزندان افکنده‌ای باین شخص دهی؟ زیرا اگر هلاك شوند منظورت برآید و هرگاه آن کشور را بگیرند قلمرو فرمانروائی شاه توسعه یابد.»

این نقشهٔ هوشمندانه راکه درعین کشورگشائی مایهٔ صرفه‌جوئی در مخارج کشور بود با شور و شعف تصویب کردند. زندانها بازرسی شد

نیروی اعزامی ایران

و عده‌ای مرکب از هشتصد تن تبهکار محکوم بمرگ بفرماندهی سرداری کهن سال و بازنشسته بنـام وهرز فی‌الحال آراسته شد. راویان این داستان چنین گویند که وهرز بحدّی پیر و فرتوت بود که پلك های چشمش بسته وخوابیده و باختیار و ارادهٔ او بالا نمیرفت و چون قصد تیر انداختن میکرد ناچار بایستی هر دو پلك را بالابکشند یا طوری ببندند یا نگهدارند که روی چشم را نگیرد(۱). نیروی مزبوربا هشت کشتی همراه سیف اعزام گردید.

---

(۱) برای تحقیق دراصل ومنشأ این تفصیل شگفت که درجای دیگر بمناسبت دیگری نیزذکر شده است رجوع‌شود به‌تاریخ‌ساسانیان‌تالیف نولدکه Nöldeke, Sasaniden صفحهٔ ۲۲۶ حاشیهٔ شمارهٔ ۱.

دو کشتی بین راه غرق شد . شش کشتی صحیح و سالم بساحل حضرموت رسید . نفرات لشگر کوچک ایـران ششصد تن بودند . قوای اعزامی یمن هم بکمك این نیرو آمد . خبر این حملهٔ جسورانه بزودی بمسروق رسید . مسروق با سپاهیان خود حرکت کرد و آماده کارزار شد . وهرز ضیافت بزرگی برای همراهان خود برپا ساخت وهنگام بزم وباده گساری سفائن را آتش زد و ذخائر غذائی آنهارا نابودکرد . سپس در آن بزمگاه نطقی ایراد نمود که جز رزمگاه راه دیگری نیست و مردانه باید وارد کارزار شوند . یـا مرگ یا فیروزی! چون چاره منحصر بود بفرمان او سر نهادند و جنگ آغاز شد .

خدنگ تاریخی وهرز

و هرز از کسانی که گرد او ایستاده بودند با اشاره خواست پادشاه حبشه را باو نشان دهند . در پیشانی پادشاه یاقوت بسیار درشتی باندازهٔ یک تخم مرغ میدرخشید و تلألؤ یاقوت در انظاراورا بـرجسته و شاخص کرده بود . پس موقعی مناسب را انتخاب نمود و تیری از ترکش خود بسوی او رها کرد . پادشاه بـر قاطر خود سوار بود . تیر درست وسط یاقوت خورد و یاقوت ریز ریز شد و پیشانی مسروق شکافت .

مرگ پادشاه علامت شکست و هزیمت حبشیها بود . ایـرانیان فـاتح حبشیها را بیرحمانه قتل عـام نمودند ولی متعرض متفقین عـرب وحمیریها نشدند .

یمن حکومت نشین ایران

یمن جزءِ ایالات ایران شد ونخستین حکمران آن فاتح یمن و هرز بود (سیف بن ذی یزن هم چندی در آنجا مرزبانی و حکومت کرد) . سپس پسر و هرز و نوادگان و اعقاب او فرماندار و صاحب اختیار بودند تـا سرانجام در زمان محمد مصطفی(ص) یکی از ایرانیان بنام باذان کـه از خانوادهٔ دیگری بود حـاکم شد . حتی در اوائل عصر اسلام در بارهٔ بنی الاحرار سخنها میشنویم ومراد همان سا کنین ایرانی نژاد یمن باشند که عرب آنانرا بنی الاحرار میخوانند .

دیری نپائید که پس از این وقایع انوشیروان جان بجان آفرین سپرد (٥٧٨ میلادی)(١) و انحطاط امپراطوری ساسانیان آغاز گردید. در سدهٔ بعد که جنگجویان اسلام بنیروی ایران حمله‌ور شدند ایرانیان ظاهری مغرور و مخوف و باطنی فاسد و تباه داشتند. دسیسه و نیرنگ و ناخشنودی همه جا را بشدت فرا گرفت و جنگهای خونین و برادرکشی کشور ایران را ویران ساخت.

انحطاط سریع ساسانیان پس از انوشیروان

انوشه‌زاد پسر انوشیروان که بآئین مسیح درآمد برپدر بشورید و آنداستان را قبلا شرح دادیم. جانشین اوهرمزد چهارم از روی دیوانگی و ناسپاسی سبب شد که بهرام چوبین بکین برخیزد و بطرز موحش سرکشی کند. عصیان وسرپیچی بهرام چوبین موجب شد که میان هرمزد و فرزندش خسرو پرویز جدائی افتد و خسرو پرویز و دائی های او بسطام(٢) و بندوی(٣) گریزان نزد رومیان روند وخود وی بطرز سختی هلاك شود. پرویز نیز پس از یك سلطنت طولانی که سراسر با دسیسه و کشاکش و کشتار توأم بود (٦٢٧ - ٥٩٠ میلادی) بدستور شیرویه فرزند خود کشته شدوپیش ازاینکه اورابکشند محاکمه‌ای مسخره آمیز ترتیب دادند و شاه را از حقوق مدنیّه محروم و بمرگ محکوم نمودند وبدین طریق ازروی بی‌شعوری بمقام سلطنت توهین‌وارد کردند وبعلاوه ستمگری و قساوت را بجائی رساندند که خلاف طبیعت و خوی انسانی بود. قاتل پدر چند ماهی بیش سلطنت نکرد و درآغاز کار هیجده تن ازبرادران خویش‌را بقتل‌رساند. آنگاه بیمارشد و جهان‌را بدرود گفت. طاعونی هولناك که نشانهٔ غضب آلهی براین‌پادشاه بدسگال بود سرزمین ایران را ویران ساخت. فرزند خردسالش اردشیر که هفت سال بیش نداشت جانشین او گشت ولی شهر براز (شهربرز) او را در تیسفون که

---

(١) **یادداشت مترجم:** بنظر آقای تقی‌زاده ٥٧٩ مسیحی صحیح‌تر است.

(٢) Bistam (٣) Bendu'è

پایتخت بود محاصره نمود و بقتل رساند و سلطنت را غصب کرد. خود شهر برازهم چهل روز بعد بدست سه تن از مستحفظین خود هلاك شد (نهم ژوئن ۶۳۰ بعد از میلاد). سپس پوراندخت دختر خسرو پرویز بر اورنگ پر خطر خسروی بر نشست و چون بزیور خرد آراسته بود و نیات خوب داشت چنین بنظر میرسید که در دوران سلطنت او عصر درخشانتری آغازشود، لکن‌پس ازاعادهٔچوب‌صلیب حقیقی[1] بامپراطور روم او نیز پس ازشانزده ماه فرمانروائی جهان را بدرود گفت. یکی از بنی اعمام دور پدرش پیروز جانشین او شد و کمتر ازیك ماه سلطنت کرد تااینکه خواهرزیبایش آزرمیدخت بتخت کیانی برنشست. آزرمیدخت درمقام انتقام ازفرخ هرمزداسپهبذ خراسان‌که توهینی باووارد کرده‌بود بر آمد واسباب قتل اورافراهم ساخت وخود اوهم پس ازشش ماه‌سلطنت بدست سرداران رستم پسر فرخ هرمزد کشته شد. رستم نیز چهار سال بعد (۶۳۵ میلادی) درشکست ناخجستهٔ قادسیه هلاك شد.

چهار یا پنج فرمانروای دیگر هر یك چند روزی آمدند. بعض

---

(۱) **یادداشت مترجم:** مقصود همان صلیبی است که به عقیدهٔ رومیها حضرت عیسی را با آن صلیب بدار زدند و گویند لشکریان ایران آنرا از ارشلیم ربودند و شیرین ملکهٔ ایران آن صلیب‌را حفظ نمود وقیصرروم‌آنرا ازخسروپرویز خواست و پرویز آن را باز نداد و در بارهٔ درخواست قیصر فردوسی فرماید:

یکی آرزو خواهم از شهریار — که آن‌آرزو نزد اوهست خوار
که دار مسیحا بگنج شماست — چو بینید دانید گفتار راست
برآمد بر آن سالیان دراز — سزد گرفرستد بما شاه باز
بگیتی برو بر کنند آفرین — که بی‌او مبادا زمان و زمین

سال بعد هراکلیوس (هرقل) بزیارت ارشلیم (بیت‌المقدس) رفت وآنرا دو باره در همان محلی که از آنجا بیرون آورده بودند گذاشت.

فردوسی در رد درخواست قیصر از طرف خسروپرویز فرموده است:

دگر کت ز دار مسیحا سخن — بیاد آمد از روزگار کهن
کسی را که باشد همی سوگوار — کـه کردند پیغمبرش را بدار

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۶۸)

از آنها کشته شدند و برخی دیگر از پادشاهی خلع گردیدند تا اینکه یزدگرد سوم آخرین شهریار نگون‌بخت دودمان جلیل ونجیب ساسانی بسلطنت رسید و او نیز آخر سیه روز و سرگردان وآواره وپریشان شد و در ذلت و درماندگی بدست دهقانی پلید و فرومایه بطمع گوهری که همراه داشت بقتل رسید و یگانه اثر و نشانه‌ای که از آنهمه جاه و ثروت برای شهریار تیه‌روزگار مانده بود همان گوهر بود که صیاد دهر آنرا نیز بربود وبجان اوهم ابقاء ننمود . هنگامیکه عبدالمسیح خواب انوشیروان را تعبیر کردانوشیروان بامید اینکه بازهم بعدازوی چهارده‌تن ازخاندان ساسانی پیش ازنزول بلیهٔ‌نهائی فرمانروائی خواهند داشت دلخوش بود . شهریاران چهارده گانهٔ اول آن سلسله جمعاً‌بیش ازدوقرن سلطنت کردند . چه کسی میتوانست تصور کند که دوران سلطنت یازده پادشاهی که در فاصلهٔ میان خسروپرویز ویزدگرد سوم بتخت نشستند بررویهم بیش از پنجسال نخواهد بود ؟ (۱)

در تمام این مدّت دشمن پشت دروازه های کشور شاهنشاهی ، با اصرار وابرام روزافزون رعدآسا میغرید و دودمان ساسانی راکه محکوم بزوال بود تهدید میکرد . مخصوصاً (از ارهاصات) سه چیز را بعلامت مصائب محتمل‌الوقوع پیشگوئی کرده

اعلام خطر

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۲۶۷)

که گوید که‌فرزند یزدان‌بداوی	برآن‌دار برگشته خندان‌شداوی
چو فرزند بد رفت سوی پدر	تو اندوه آن چوب پوده مخور
همان دار عیسی نیرزد برنج	که شاهان نهادند آنرا بگنج
از ایران چوچوبی فرستم بروم	بخندد بر ما همه مرز و بوم
بموبد نماید که ترسا شدم	که از بهر مریم سکوبا شدم
دگر آرزو هرچه آید بخواه	شما را سوی ما گشادست راه

(۱) شیرویه در تاریخ ۲۵ فوریه ۶۲۸ میلادی و یزدگرد سوم آخرین پادشاه خاندان‌ساسانی درپایان سال ۶۳۲ میلادی یا آغازسال ۶۳۳ میلادی برسریر سلطنت برقرار شدند .

[**یادداشت مترجم :** بنظر آقای تقی‌زاده عبارت « یا آغاز سال ۶۳۳ دور از تحقیق است . »]

بودند که طبری(۱) مورخ مسلمان ذکر میکند و آنرا یک نوع اخطار و انذار الهی میداند که خداوند خسرو پرویز را بدان وسیله از عواقب رد کردن پیام پیامبر عربی آگاه و برحذر مینماید. گویند نامه‌ای که پیام رسول خدا در آن مندرج بوده‌است بدین مضمون است (۲):

نامهٔ پیامبر به پرویز

بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم. من محمد رسول‌الله الی کسری ابن هرمزد اما بعد فانی احمد الیک‌الله الذی لااله الاهو و هوالذی اوانی و کنت یتیما و اغنانی و کنت عایلاً و هدانی و کنت ضالاً و لن یدع ما ارسلت به الّا من قد سلب معقوله والبلاء غالب علیه. اما بعد یا کسری فاسلم تسلم او ایذن بحرب من الله و رسوله ولن یعجزهما والسلام.» (۲)

---

(۱) رجوع شود به تاریخ ساسانیان تألیف نولدکه، صفحات ۳۰۳ تا ۳۴۵
Nöldeke, Sasaniden

(۲) متن نامه از نهایة‌الارب گرفته شده است که نایاب است. رجوع شود به نسخهٔ خطی کمبریج وهمچنین مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بتاریخ آوریل ۱۹۰۰ صفحهٔ ۲۵۱.

(۳) **یادداشت مترجم:** متن نامهٔ حضرت ختمی مرتبت(ص) از روی عکس نسخهٔ خطی کمبریج استنساخ شد (صفحهٔ ۲۰۰ - 207). نسخهٔ عکسی مزبور در کتابخانهٔ ملی ایران مضبوط است. نام کتاب سیرالملوک المسمی بنهایة‌الارب فی - اخبار الفرس و العرب و تاریخ کتابت آن سنهٔ ۱۰۲۴ هجری است. بمرور زمان نامهٔ پیغمبر دوچار تحریفات و تغییراتی شده و مورخین مختلف بمضامین مختلف آنرا ضبط کرده‌اند. برای اینکه کار اهل تحقیق و تتبع آسانتر شود نخست متن طبری را که قدیمتر و معتبرتر است (جزء سوم صفحهٔ ۹۰) و آنگاه پاره‌ای منابع موجود دیگر رانیز نقل میکنیم. اینک طبری:

از تاریخ طبری

« کتب رسول‌الله صلی‌الله علیه و سلم الی کسری و بعث بالکتاب مع عبدالله بن حذافة السهمی فیه: بسم‌الله الرحمن الرحیم من محمد رسول‌الله الی کسری عظیم فارس: سلام علی من اتبع الهدی وآمن بالله و رسوله و اشهدان لااله الاالله وانی رسول‌الله الی الناس کافة لینذر من کان حیا اسلم تسلم فان ابیت فعلیك اثم المجوس، فمزق کتاب رسول الله صلی‌الله علیه و سلم فقال رسول الله مزق ملکه. حدثنا

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۷۰

بیک روایت خسروپرویز نامه را پاره پاره کرد و فرستادهٔ رسول خدا بدو گفت : « ای شهریار ناپرهیزکار! خداوند ملک ترا قطعه‌قطعه کند وسلطنت ترا درهم شکند و سپاه ترا پراکنده سازد ! »

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۶۹)

ابن حمید قال حدثنا سلمة عن محمد بن اسحاق عن یزید بن حبیب قال وبعث عبدالله بن حذافة بن قیس بن عدی بن سعد بن سهم الی کسری بن هرمز ملک فارس و کتب معه بسم‌الله الرحمن الرحیم من محمد رسول‌الله الی کسری عظیم فارس سلام علی من اتبع الهدی و آمن بالله و رسوله و اشهد ان لااله الاالله وحده لاشریك له وان محمداً عبده و رسوله و أدعوك بدعاء الله فانی انا رسول الله الی الناس کافة لانذر من کان حیا و یحق القول علی الکافرین فأسلم تسلم فان أبیت فان اثم المجوس علیک فلما قرأه مزقه و قال یکتب الی هذا و هو عبدی. حدثنا ابن حمید قال حدثنا سلمة عن محمد بن اسحاق عن عبدالله بن ابی بکر عن الزهری عن أبی سلمة عبدالرحمن ابن عوف ان عبدالله بن حذافة قدم بکتاب رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم علی کسری فلما قرأه شقه فقال رسول‌الله مزق ملکه حین بلغه انه شق کتابه » .

بسم‌الله الرحمن الرحیم

من محمد رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم الی پرویز بن هرمز اما بعد فانی احمد الیک الله لااله الاهوالحی القیوم الذی ارسلنی بالحق بشیراً و نذیراً الی قوم غلبهم السفاه و سلب عقولهم ومن یهدی‌الله فلامضل له و من یضلله فلاهادی له ان‌الله بصیر بالعباد . لیس کمثله شییء و هوالسمیع العلیم البصیر اما بعد فاسلم تسلم اواذن بحرب‌الله .

ترجمهٔ ابوعلی محمد بن محمد البلعمی چاپ هند صفحهٔ ۳۶۱

بسم‌الله الرحمن الرحیم

من محمد رسول الله الی کسری عظیم فارس ، سلام علی من اتبع الهدی وآمن بالله و رسوله و شهد ان لااله الاالله و ان محمداً عبده و رسوله وانی ادعوك بدعاءالله و انی رسول‌الله الی الناس کافة لانذر من کان حیاً و یحق القول علی الکافرین فاسلم تسلم و ان تولیت فان اثم المجوس علیک .

از کتاب الکامل فی‌التاریخ ابن الاثیر مجلد ثانی چاپ لیدن ۱۸۶۷ مسیحی

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۷۱)

بروایت دیگر پادشاه ایران به باذان والی یا مرزبان یمن (نگاه کنید به صفحهٔ ۲۶۵) نامه‌ای نوشت وفرمان داد بسوی مدینه حرکت

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۷۰)

کتاب النبی صلی‌الله علیه وسلم الی ملك فارس

من محمد رسول الله الی کسری عظیم فارس : سلام علی من اتبع الهدی وآمن بالله ورسوله وشهد أن لااله الاالله وحده لاشریك له وان محمداً عبده ورسوله ، وادعوك بدعاءالله فانی انا رسول‌الله الی الناس کافة لانذر من کان حیاً ویحق القول علی الکافرین فاسلم تسلم .

از اعجاز القرآن چاپ قاهره ۱۳۴۹ صفحهٔ ۱۱۳ تألیف القاضی السعید شیخ‌السنة ولسان الملة ابی بکر محمدبن الطیب الباقلانی المتوفی سنه ۴۰۳ ه .

نقل از تاریخ بغداد اومدینة السلام

للحافظ ابی‌بکر احمد بن علی الخطیب البغدادی چاپ مصر ، سال ۱۳۴۹ هجری الموافق ۱۹۳۱ میلادی : صفحهٔ ۱۳۲ : کتاب رسول الله الی کسری :

قول خطیب بغدادی

اخبرنا محمد بن الحسین القطان انبأنا احمد بن کامل القاضی قال حدثنی داود بن محمدبن ابی معشر قال نبئنا ابی قال نبئنا ابو معشر عن بعض‌المشیخه قال کتب رسول‌الله صلی‌الله علیه وسلم مع‌عبدالله بن حذافة الی کسری : « من محمد رسول‌الله الی کسری عظیم فارس ، أن اسلم تسلم، من شهد شهادتنا ، واستقبل قبلتنا ، وأکل ذبیحتنا ، فله ذمةالله وذمة رسوله » . فلما قرأ الکتاب قال : عجز صاحبکم أن یکتب الی الا فی کراع . قال : فدعا بالجملین فقطعه ، ثم دعا بالنار فأحرقه ، ثم ندم . فقال : لابدأن أهدی له هدیة ، قال فکلمه عبدالله ابن حذافة کلاماً شدیداً ! قال فأدرج له شققا من دیباج وحریر فأهداها لرسول‌الله صلی‌الله علیه و سلم ، قال فبلغنا أن رسول الله صلی‌الله علیه وسلم ، قال : « مزق کسری کتابی لیمزقن‌الله ملکه [کل ممزق] ، ثم لیهلکن کسری ثم لایکون کسری بعده ، ولیهلکن قیصر ثم لایکون قیصر بعده ، ولتنفقن کنوزهما فی سبیل‌الله عز وجل » .

نقل از کتاب جمهرة رسائل العرب فی عصور العربیه الزاهره ، الجزء الاول تألیف احمد زکی صفوت استاذ اللغة العربیه بدارالعلوم ، چاپ مصر ، ۱۳۵۶ ه . = ۱۹۳۷ م . صفحهٔ ۳۶ : « کتابه صلی‌الله علیه وسلم الی کسری ملك الفرس و بعث صلی الله علیه و سلم عبدالله بن حذافة السهمی الی کسری ابرویز ملك الفرس : سنة ست و بعث معه کتابا فیه : بسم‌الله‌الرحمن الرحیم ، من‌محمد رسول‌الله الی کسری عظیم فارس ،

قول احمد زکی صفوت

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۲۷۲)

کند و پیامبر را دستگیر سازد و باسارت به تیسفون آورد (رجوع شود به فصل هفتم).

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۷۱)

سلام علی من اتبع الهدی، وآمن بالله و رسوله وأن لااله الاالله، وأن محمدا عبده و رسوله، أدعوك بدعایةالله عز وجل، فانی انا رسول‌الله الی الناس کافةً لا نذر من کان حیاً، و یحق القول علی الکافرین، أسلم تسلم، فأن أبیت فعلیك اثم المجوس.»

فلما قرأ کسری الکتاب غضب و مزقه وقال: یکتب الی هذا و هو عبدی، فقال صلی‌الله علیه وسلم، حین بلغه ذلك، مزق ملکه.

(السیرة الحلبیة ۲: ۳۶۸، وصبح الاعشی ۶: ۳۷۷، وتاریخ الطبری۳: ۹۰، وتاریخ الکامل لابن الاثیر ۲: ۸۱، واعجاز القرآن ص ۱۱۳، والمواهب اللدنیه للقسطلانی «شرح الزرقانی ۳ ۳۸۹»).

در جلد اول کتاب‌دوم‌ناسخ التواریخ وقایع اقالیم سبعه بعد از هجرت رسول خدا الی زماننا هذا تألیف لسان الملك سپهر و همچنین در کتاب الوسیط‌فی‌الادب العربی وتاریخه تألیف الشیخ احمد الاسکندری والشیخ مصطفی عنانی چاپ مصر، ۱۹۳۱ صفحهٔ ۱۲۸ نیز نامهٔ مزبور مندرج است.

در بارهٔ تاریخ این نامه کوسن دوپرسوال استاد کلژ دوفرانس وصاحب تاریخ عرب چاپ پاریس ۱۸٤۸ میلادی, A. P. Coussin de Perceval,
Essai sur l' Histoire des Arabes (Paris.1848). **نظر**

کوسن‌دوپرسوال در جلد سوم کتاب تحت عنوان سفراء پیامبر (صفحات ۱۹۰ - ۱۸۸) مینویسد: «نخستین پادشاهی که از پیغمبر اسلام پیامی بدو رسید خسرو پرویز بود. دوم نجاشی پادشاه حبشه سوم مقوقس عظیم مصر.

«طبق نامهٔ رسمی امپراطور هراکلیوس بسنای قسطنطنیه که در Chronique Paschale (صفحات ٤۰۲ - ۳۹۸) مندرج است شیرویه‌دراواخر ماه فوریه سال ٦۲۸ میلاد مسیح پدر خود خسرو را بقتل رساند و برخلاف اقوال نویسندگان عرب باید تصدیق کرد که پیغمبر سفیر خود را قبل از سفر حدیبیه نزد خسرو فرستاده است وسفر حدیبیه در نیمهٔ دوم فوریهٔ ٦۲۸ بود که برابر است باذوالقعدهٔ سال ششم هجرت. راست است مؤلفین عرب تاریخ انقلابی را که بقیمت جان خسرو تمام شد ماه جمادی الاولی سال هفتم هجرت نوشته اند (تاریخ الخمیسی صفحات ۲۲۹ و۲۵۲) وآن تاریخ مطابق است تقریباً با هشتم ماه اوت تا حدود هفتم سپتامبر ٦۲۸ میلادی، لکن تاریخ نامهٔ هراکلیوس بیشتر مورد اطمینان است».

علائمی که از سرنوشت دولت شاهنشاهی و انقراض قریب‌الوقوع دودمان ساسانی حکایت میکرد سه قسم بوده است(۱) :

علائم بعثت

۱ - رؤیا

اول رؤیا ، دوم آثار و علامات دیگر ؛ سوم حوادث و وقایع تاریخی . از رؤیا هائی که ضبط شده یکی فرشته ایست که بخسرو پرویز ظاهر میشود و عصای خسرو را که درایران علامت قدرت است میشکند . وعبارتی که روی دیوارنوشته شده بود می‌بیند که مفاد آن در نهایت الارب قریب بدین مضمون ضبط شده است :

«ای مرد ضعیف ! بتحقیق ، خداوند رسولی برای خلق خود فرستاده است و کتابی بر او نازل گردیده است . بنابراین بیعت کن و ایمان بیاور و او خیر و صلاح ترا درهردوجهان تضمین‌خواهد کرد . لکن‌اگرچنین‌نکنی بزودی هلاك شوی وسلطنت تو نیز منقرض گرددوقدرت تو از دست تو برود ! »

نشانیها و آثاری که از انقراض سلطنت ساسانیان حکایت میکرد یکی سدی است که بفرمان شاه بر دجلةالعوراء مکرر بستند و هردفعه

۲ - علامات و آثار دیگر

که سد بسته میشد میشکست (دجلة العوراء یکی از رود های منشعب از دجله است که از نزدیك بصره میگذرد .) علامت دیگرفروریختن طاقی است که دیهیم عظیم خمره مانند خسرو با زنجیر بآن متصل بود . یعنی از سقف‌آویخته وروی تخت قرارداشت . وهمچنین برقهائی است که ازفرازآسمان حجاز میجهید و شرق را فرا میگرفت .

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** این علائم را در کتب اسلامی « ارهاصات » مینامند .

دیگرواقعهٔ تاریخی نبرد ذوقاراست (بین ٦٠٤ و ٦١٠ بعد ازمیلاد مسیح) که گرچه بالنسبه بی‌اهمیت بود به عرب ثابت نمود که ایرانیان با اینکه تمدنی عالی‌تر و ثروتی عظیم و نامی بلند داشتند شکست ناپذیرنبودند. پیامبرچون این داستان‌را شنید گفت: « این نخستین روزی است که عرب در برابر ایرانیان جبران گذشته را نمود و این کامیابی و خشنودی را بوسیلهٔ من بدست آورد. »

۳ - نبرد ذوقار

فصل پنجم

حملهٔ عرب

دوزی (۱) در کتاب نفیسی که دربارهٔ اسلام (۲) نوشته است چنین گوید :

سخن دوزی دربارهٔ افزایش قدرت عرب

« درنیمهٔ اول قرن هفتم میلادی همه چیز جریان عادی خود را در روم شرقی و کشور شاهنشاهی ایران طی میکرد . این دو مملکت برای تصرف آسیای غربی همیشه با هم در نزاع بودند . از حیث ظاهر درراه رشد وترقی وآبادی سیرمیکردند. مبالغ معتنابهی مالیات عاید خزانهٔ سلاطین این دوکشور میشد و کرّ و فرّ و تجمّل و تنعّم پایتخت های هر دو مملکت ضرب المثل بود . بار کمرشکن استبداد برپشت هر دو کشور سنگینی میکرد. تاریخ دودمان سلاطین هر دو مملکت مشحون است ازیك سلسله فجایع هولناك وزجر و آزار خلائق واین رفتار ظالمانهٔ دولتها مولود نفاق و شقاق مردم در مسائل مذهبی بود . در این اثنا ناگهان از میان صحاری غیر معروف قومی جدید در صحنهٔ جهان پدید آمد . قبائلی بیشمار که تا آن تاریخ پراکنده و متفرق و اکثر اوقات با هم در نبرد بودند نخستین بار در آنهنگام بهم پیوستند و قوم متحد و متفق جدید را بوجود آوردند ، قومی که علاقه‌ای شدید بآزادی خود داشت ، لباس ساده میپوشید و غذای ساده میخورد ، نجیب و میهمان نواز بود ،

---

(۱) **یادداشت مترجم :** دوزی .Dozy, R. P. A از شرقشناسان معروف است که بزبان هلندی کتابی در خصوص تاریخ اسلام نوشته است .

(۲) ویکتورشوون Victor Chauvin این کتاب دوزی‌را تحت عنوان :
Essai sur l'Histoire de l'Islamisme.
ترجمه کرده ودر لیدن وپاریس بسال ۱۸۷۹ منتشر شده است .

با نشاط ، با فراست ، مزاح ، بذله‌گو ودرعین حال مغرور وسریع‌الغضب بود و همینکه آتش خشم او برافروخته میشد کینه‌جو و آشتی ناپذیر و ظالم بود .

این همان قومی است که دریك لحظه (۱) کشور شاهنشاهی کهن سال و معزز ولی فاسد و پوسیدهٔ ایران را سرنگون ساخت و زیباترین ایالات را از دست جانشینان قسطنطین ربود و سلطنت جدید التأسیس آلمان را پایمال نمود و ممالك دیگر اروپا را تهدید کرد وحال آنکه در شرق عالم نیز جیوش فاتح او بجبال هیمالیا راه یافتند و در آنجا هم رخنه کردند ، ولی این قوم شباهتی با کشورگشایان دیگر نداشت زیرا آئین نوینی آورده بود واقوام دیگررا تبلیغ و دعوت مینمود . برخلاف ثنویت ایرانیان ومذهب مسیح که انحطاط یافته بود توحید پاك و خالص آورد ومیلیونها مردم بآن گرویدند وحتی درهمین عصر ما مذهب اسلام مذهب یك عشر از نژاد بشر است . »

درحرب ذوقار هم دیدیم قوهٔ حیاتی عظیم و نیروی احتمالی عرب که تاآن تاریخ درنظر همسایگان بی‌اهمیت تلقی میشد حتی قبل ازفتح و غلبهٔ اسلام بکلی ناقص و ناچیز نبود . با این وصف نقش عالی و با شکوهی که مقدر بود عرب در تاریخ تمدن بازی کند بلا شك مرهون اسلام است زیرا شریعت اسلام در عین سادگی مجلل و محتشم است و هیچ محقق بیغرضی نمیتواند منکر عظمت اسلام شود . نقادان مغرب زمین که دربارهٔ پیامبر عربی اظهار نظر کرده‌اند اکثر اوقات‌اوضاعی را که قبل از او در عربستان وجود داشت و پیامبر اصلاح نمود در نظر نمیآورند و فراموش میکنند که بسیاری چیزها از جمله رق که برده فروشی است و تعدد زوجات که مورد اعتراض آنهاست ازبتکارات اسلام نبوده بلکه قبل از اسلام وجود داشت و اسلام آنرا تحمّل کرده و سخت

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** البته این امر در « یک لحظه » قابل تصور نیست ، واین فیروزیها نزدیک بیک قرن میسر گردید .

نگرفته‌است(۱). مسلمین صدراول ازاختلافات عظیمی که درنتیجهٔ تعالیم پیغمبر در امر زندگی آنها انجام شد بخوبی آگاه بودند. عبارت ذیل که درسیرهٔ ابن‌هشام (تاریخ وفات ۲۱۳ هجری مطابق ۹-۸۲۸ میلادی) قدیمترین شرح احوال موجود از رسول خدا نقل میشود بخوبی نشان میدهد که اصلاحات مزبور چه بوده‌است: - (۲)

« چگونه نجاشی مهاجرین(۳) را احضار و در باب مذهب آنها سؤالات نمود و پاسخ مهاجرین:

روایت ابن هشام در بارهٔ مسلمینی که فراراً بحبشه رفتند ونفی بلد شدند ونزد نجاشی بار یافتند

« آنگاه (نجاشی فرمانروای حبشه) اصحاب رسول خدارا نزدخود خواست. همینکه قاصد نجاشی نزدآنها آمد گردهم جمع شدند. هریك از دیگری میپرسید: پیش او که رفتی چه خواهی گفت؟ جواب دادند: بخداسوگند هرچه بدانیم وهرچه نبی اکرم بما حکم کرده است خواهیم گفت. هرچه باداباد! هنگامی که نزد نجاشی رفتند کشیشان درآنجا حضور داشتند و کتب خودرا گرداگرد نجاشی پراکنده کرده بودند. نجاشی پرسید: چیست آن مذهبی که شما را از قوم خود جدا ساخته است و با این وصف بکیش من یا این مذاهب دیگر در نمیآئید؟.

« جعفر پسر ابوطالب رضی‌الله عنه چنین پاسخ داد: ای پادشاه! ما قومی بودیم وحشی و بت پرست، گوشت مردار میخوردیم، کارهای ننگین میکردیم، علائق خویشاوندی‌را میشکستیم؛ رفتارما با همسایگان

---

(۱) **یادداشت مترجم**: در فقه اسلامی باب رق وجود ندارد ولی دربارهٔ عتق که آزاد کردن بنده است باب مخصوص هست وبحث مفصل میشود.

(۲) سیرهٔ ابن هشام چاپ ووستن فلد Wüstenfeld سال ۱۸۵۹؛ ترجمهٔ آلمانی توسط ویل Weil چاپ اشتوتگارت Stuttgart سال ۱۸٦٤ میلادی.

(۳) مهاجرین نام اصحاب رسول‌الله است که در اثر آزار و تعذیب از مکه ناگزیر فرار اختیار کرده وبه حبشه وجاهای دیگر پناه بردند.

بد بود ؛ اقویا ضعفا را از بین میبردند وبدین‌سان زندگانی ما میگذشت تا اینکه خداوند رسولی از میان خود ما برگزید و بر ما مبعوث فرمود ؛ ما از سلسلهٔ نسب و امانت بیحد و درستکاری و ایمان وطهارت او خبر داشتیم ؛ او ما را بخدا دعوت کرد تا ما نیز همه را بوحدت حق رهنمون شویم و حق یگانه را پرستش کنیم و سنگها و اصنامی را که خود ما و پدران ما بجای خدا عبادت میکردیم بدور افکنیم . بماحکم کرد راست بگوئیم و در آنچه بما سپرده میشود امین باشیم و علائق خویشاوندی وتکالیف همسایگی را رعایت کنیم و ازمنهیات وخونریزی بپرهیزیم . از افعال خلاف اخلاق و اقوال دروغ و خدعه‌آمیز وخوردن مال ایتام وتوهین بزنان پرهیزکارما را نهی کرد . بمافرمود خدای‌یگانه را پرستش کنیم و برای او هیچگونه شریکی قائل نشویم . و آنچه را بر ما نهی کرد حرام است و آنچه را تصدیق کرد حلال است . سپس‌قوم ما متعرض ما شدند و ما را آزار دادند و کوشیدندکه ما را اغوا کنند و از صراط ایمان منحرف سازند تا اینکه بجای پرستش خدا بعبادت اصنام باز گردیم و اعمال بدی را که سابقاً مشروع میدانستیم دو باره مشروع بدانیم . پس سعی کردند ما را مجبور کنند ؛ بما ظلم کردند و فشار آوردند و جهد نمودند تا میان ما و مذهب ما حائل شوند . بدین سبب بسرزمین تو آمدیم و تورا برگزیدیم و بر همه کس ترجیح دادیم وبامیدآرزوی‌حمایت تواین راه‌را طی کردیم واکنون شهریارا استدعای ما آنست که در پیشگاه تو بما ظلم روا ندارند ! »

« نجاشی باو گفت : آیا ازآنچه از پروردگار به پیغمبرتورسیده است چیزی نزد تو یافت میشود ؟ جعفر جواب داد : آری ! نجاشی گفت : بخوان ! جعفر آیات اول سورهٔ مریم را که سورهٔ نوزدهم قرآن است[1] و با حروف کهیعص آغاز میشود تلاوت نمود . نجاشی

---

(۱) در بارهٔ این حروف مرموز که در آغاز این سوره وبیست‌و هشت‌سورهٔ دیگر قرآن قرار گرفته است رجوع شود به :
Sale's Preliminary Discourse, §iii

بگریست بنحوی که محاسن او از سرشك دیدگان او ترشد. و کشیشان نیز چون بکلمات قرآن گوش فرا دادند گریستند و کتب آنها از اشك چشمشان تر شد. آنگاه نجاشی گفت: براستی این کلمات و آنچه‌موسی آورد ازیک منبع نوراست. بروید زیرا بخدا سوگند که اجازه‌نخواهم داد کسی مزاحم شما بشود و یا حتی دراندیشهٔ اینکار باشد». »

اگر بخواهیم دربارهٔ اوصاف و مقاصد پیامبر بحث کنیم از راهی که در پیش داریم خیلی دور خواهیم افتاد. بالاخص از آنجهت که این موضوعات و همچنین تاریخ پیغمبر و اصول عقائد او و آئین او که در وهلهٔ نخست با تأنی ولی بعد بسرعت برق پیش رفت بوجه کامل و شایسته در رسالات سیل و اشپرنگر و مویر و کرل ونولدکه و باس‌ول اسمیث (۱) و سیدامیر علی بحث شده است. از همه بیشتر آثار سید امیر علی مخصوصاً قابل مطالعهٔ کسانی است که بخواهند متوجه شوند تا چه اندازه حتی مسلمینی که بغایت رنگ فرهنگ و علوم اروپائی را بخود گرفته اند هنوز قویا تحت نفوذ اسلام و پیغمبر اسلام قرار دارند.

سید امیر علی را از آنجهت ذکر کردیم که از مسلمین واقف بمقتضیات عصر است و کتاب زیاد خوانده و دارای وسعت نظر است وبهمان اندازه که بافکار شرقی خوب آشناست بافکار غرب نیز کاملاً مأنوس است. نیروی عظیم اسلام در سادگی و شایستگی انطباق شریعت اسلام با اوضاع جدید و همچنین در موازین عالیهٔ اخلاقی اسلام است. کسب فضائل و مکارم اخلاقی اسلامی کاملاً در حیز امکان است. لکن باید اقرار کنیم که موازین اخلاقی دیانت مسیح گرچه عالیتر است (۲) از دسترس افراد بشر تقریباً خارج است و دولتها نیز کلیةً نتوانند بدان پایه نائل گردند. اما دولتی که کمال مطلوب اسلام است قابل تصوّر

---

(۱) Sale, Sprenger, Muir, Krehl, Nöldeke, Boswell Smith

(۲) **یادداشت مترجم:** البته مؤلف بنا بمعتقدات خود چنین گفته و عقیدهٔ مترجم جز اینست.

میباشد و از حدود فهم و ادراك و امکان بیرون نیست . خلفاءِ چهار گانه راشدین که جانشینان بلافصل پیامبر بودند درحقیقت آن نوع حکومت را عملاً بوجود آوردند ودربارهٔ فرمانروائی آنها این داستان ازالفخری ترجمه شده است(۱) :

« بدان که دولت اسلام بطرز دولتهای این جهان تشکیل نشده بود و بیشتر بأمور نبویه و احوال أخرویه شباهت داشت . و حقیقت امر اینکه بطریقهٔ انبیاء اداره میشد . رفتار آن دولت رفتار اولیاء و فتوح آن بسبك فتوح پادشاهان بزرگ و راه وروش آن سختی کشیدن درزندگانی وسادگی وامساك در خوراك و پوشاك بود . یکی از خلفاء در کوچه و بازار پیاده میرفت و پیراهنی پاره برتن داشت که تا زانو را بیشتر نمیپوشاند . سندلی برپا و تازیانه‌ای در دست داشت و هر کس را مستوجب مجازات میبافت بر او مینواخت . غذای خلفا پست ترین غذای مستمندان بود . امیرالمؤمنین (علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام) عسل و نان نازك را نمونه‌ای از تجمل میدانست زیرا فرموده است : « ولو شئت لاهتدیت الی مصفی هذا العسل بلباب هذا البر » .

نقل ازالفخری

« و نیز بدان که امساك خلفا در خوراك و پوشاك بسبب فقر ودرماندگی نبود . فاخرترین البسه ولذیذترین اغذیه‌را میتوانستند تهیه کنند ولی نمیکردند زیرا میخواستند بارعیت تهیدست خود برابر باشند . چنین میکردند تا نفس از بند شهوات برهد و با ریاضت ببهترین حالات خود برسد وگرنه خلفا همه صاحب ثروت فراوان از باغ و نخلستان

(۱) **یاد داشت مترجم :** الفخری فی‌الاداب السلطانیه والدول‌الاسلامیه تألیف محمدبن علی‌بن طباطبا المعروف بابن الطقطقی طبع ۱۸۵۸ میلادی‌دانشگاه گرایسفوالد Greifswald . چاپ دیگر کتاب چاپ مصر است که محمد عوض ابراهیم بك وکیل وزارة المعارف المساعد (کفیل وزارت فرهنگ مصر) وعلی الجارم بك المفتش الاول للغةالعربیه بوزارة المعارف درآن تجدید نظر کرده‌اند .

واسباب دنیوی بودندو بیشتر آنرا بمصرف بینوایان و نیازمندان میرساندند[۱]
حضرت امیرالمؤمنین علی بن ابی‌طالب علیه‌السلام از املاك خود عوائد
فراوانی داشت[۲] و همه را درراه دستگیری از فقرا و ضعفا خرج میکرد
و خود و خانواده‌اش بلباس کرباسی و گردهٔ نان جوی قناعت داشتند.

« اما دربارهٔ جنگهائی که خلفا کردند و فیروزیهائی که نصیب
آنها شد حقیقت امر آنست که سوارانشان تا افریقا واقصی نقاط خراسان
رفتند و از رود جیحون نیز گذشتند ».

کار محمد بن عبدالله (ص) کار آسانی نبود و در هشت سال یا ده
سال اول بعثت یعنی در حقیقت تا زمان هجرت وی از مکه بمدینه که
در سال ۶۲۲ بعد از میلاد مسیح روی داد و مبدأ تاریخ
پیروان اسلام است از پیشرفت وی نومید بودند. فقط مؤمنینی
که یأس و نومیدی درایمانشان راه نداشت وامر غیرممکن

سیرت عرب

را قابل تصور نمیدانستند مأیوس نمیشدند. اشکال امر تنها این نبود که
مخصوصاً اعراب بادیه‌نشین نمیخواستند خدایان قدیم وعادات دیرینهٔ خود
را رها کنند. اعراب بدوی ورع وتقوی و فضایلی را که نصب‌العین اسلام
بود قطعاً دوست نداشتند و بوعد و وعید و لذات و آلام بعد از مرگ
معتقد نبودند و بشدّت از قیود انضباطی و انتظامی شریعت اسلام متأذی
بودند. عرب بدوی خالص و حقیقی قلباً مادی و شکاك و منکر مکاشفات
آلهی است و هنوز هم چنین است. آن ذهن تند و روشن و فکری که
اندکی محدود و تنگ ولی در حدود خود همیشه آماده و آگاه است
توجهی بمسائل غیرمادی نداشت و از محسوسات و شهوات فرانمیرفت واز

---

(۱) **یادداشت مترجم** : درمورد همهٔ خلفا این قول صادق نیست.

(۲) **یادداشت مترجم** : اینکه حضرت امیر علیه‌السلام ازاملاك خودعوائد
فراوانی داشت مبالغه آمیزاست.

نمیرفت و از امور مادی و شهوی که میگذشت عرب بدوی نه کنجکاو بود نه زود باور . طبع خود پسند و متکی بنفس وی برای پروردگار توانا محلی قائل نبود و نیازی هم بخداوند احساس نمیکرد ، زیرا معتقد بود اگر خدا قادر بحفظ و حراست اوست خدمت و کفّ نفس و ریاضت‌را نیز بر او فرض ومتحتم میکند . دیگر اینکه وجود خداوند تبارك و تعالی کشف تازه‌ای نیست که اسلام کرده باشد زیرا اگر اعراب جاهلیت‌قدیم‌توجه‌کمتری‌برب‌العالمین‌داشتندوقربانیهائی‌که‌برای‌خداوند بزرگ‌میکردند کمتر وناچیزتراز ذبایحی بود که‌برای خدایان کوچك خودمیآوردنداین‌امرراسبب آن بود که‌خدایان کوچك ازجهتی‌اختصاص بخود قبیله داشتند و مال‌آن‌قبیله بودند و بنا براین بیشتر انتظار میرفت که مراقب و نگران امور قبیله باشند . معهذا حتی در مورد آنها تجلیل و تکریمی قائل نمیشدند مگر موقعی که امور بر وفق دلخواه پرستندگان جریان یابد . دوزی (۱) گوید : « هر وقت کوچکترین فرصتی پیش میآمد عرب بر خدایان خود خشم میگرفت و حقیقت ماهیت خدایان خود را بآنان گوشزد میکرد و حتی ناسزا میگفت . » کهنه‌ای که مطابق میل عرب جواب نمیدادند مورد توهین و سخط قرارمیگرفتند. اصنامی که‌قربانیهای‌تقدیمی‌رابنحوشایسته‌نمی‌پذیرفتند سنگسارمیشدند وفحش و دشنام نثارشان‌میگردید . کوچکترین‌چیزی که غضب عرب را بر میانگیخت کافی بود که خدایان را خلع کنند و فی الفور دیگری را بخدائی برگزینند . با همهٔ این مراتب عرب حاضر نبود زیر بار مذاهب جدیدی که فرایض و تکالیف سختی بر او تحمیل کنند برود . خدایان قدیم اگر بی‌اثر بودند لا اقل خودی بودند و زحمتی نداشتند (اگر یارشاطر نبودند بار خاطر هم نبودند)! اگر ثمرشان کم بود در عوض توقعاتشان هم کم بود . بعلاوه اسلام روش

---

(۱) Dozy

ناساز گار و تغییر ناپذیری نسبت بآنها داشت. طبق تعالیم اسلام اوثان و خدایان‌عرب‌بت‌پرست وپیروانی که حتی‌قبل ازظهور نور نبوت‌داشته‌اند، همه در آتش جهنم بسوزند و هیچ شیئی معبودی هرقدر هم مورد علاقهٔ بت پرستان بود در برابر حرارت وحمیت وشور بت‌شکنان شریعت‌نوین لمحه‌ای‌تاب‌مقاومت‌نداشت. علاوه‌براین‌همان‌قسمی که‌دکتر گلدزیهر (۱) درفصل اول کتاب خود دربارهٔ مطالعات اسلامی بسیاری مطالب را روشن ساخته وتحت عنوان دین ومروت ازتضادآمال و آرمان جاهلیت و غایت القصوای تعلیمات اسلام بحث کرده وبخوبی ثابت کرده است، جاهلیت و اسلام‌دارای دوهدف ومرام‌مختلفی بودکه ازبسیاری جهات باهم‌ساز گاری نداشت و حتی بکلی درجهت مخالف یکدیگر قرار گرفته بود. شجاعت و شهامت، جود و سخای بیدریغ، میهمان نوازی بحد اسراف وتبذیر، عرق قومیت، قساوت قلب درانتقام گرفتن‌از کسانیکه نسبت بخود اعراب یا نسبت بافراد قبیله واقرباء آنان بهرعنوان هتك احترام روا داشته یا خطائی مرتکب شده باشند، این است فضائل اصلی عرب قدیم در زمان جاهلیّت. امادرشریعت اسلام‌فضیلت دگرگونه است: تسلیم و رضا، صبر و شکیبائی، تبعیت منافع فرد وعشیره از منافع جمع وتقدم ضروریات‌دین و بی اعتنائی بعلائق دنیا و احتراز از تظاهر و تفاخر و پیروی از احکام دیگری که شمارهٔ آن بسیار است. ولی این فضائل و کمالات را عرب جاهلیت بدیدهٔ استهزاء و استخفاف مینگریست.

برای اینکه این تباین و تضاد روشن تر شود بهتر آنکه من باب مثال‌روح دو مطلب را با هم بسنجیم: یکی آیهٔ ۱۷۸ (۲) سورهٔ دوم قرآن

---

(۱) Dr. Goldziher, Muhammedanische Studien

(۲) **یادداشت‌مترجم:** آیهٔ ۱۷۲ درچاپ بصیرالملك وآیهٔ۱۷٦ درچاپ اخگر بامنتخب التفسیر آقای حاج آقامهدی آلهی‌قمشه‌ای (۱۳٦۸).

است که سورهٔ بقره نامیده میشود . دیگر اشعاری

تباین مرام عرب جاهلیت و کمال مطلوب اسلام

است منسوب برامشگری سیار و غارتگر موسوم به‌تأبطشراً . خوداسم‌او کافی‌است که ماهیت‌صاحب اسم را معرفی کند، زیرا معنی آن این است : « شری در بغل گرفته است ! » اینك آیه : لیس البرّان تولّوا وجوهکم قبل‌المشرق‌والمغرب ولکن‌البر من آمن‌بالله والیوم الآخر والملآئکة والکتاب و النبییّن و آتی المال علی‌حبه ذوی القربی والیتامی والمساکین و ابن‌السّبیل والسائلین و فی‌الرّقاب

قرآن کریم سورهٔ دوم

واقام الصلوة وآتی‌الزکوة والموفون بعهدهم اذا عاهدوا والصابرین فی‌البأساءِ والضراءِ و حین‌البأس اولئك الذین صدقوا و اولئك هم المتقون(۱) .

اشعاری را که گفتیم باآیهٔ فوق خواهیم سنجید ازمجعولات دانشمند تیزهوش خلف‌الاحمر دانسته‌اند ؛ که دقت‌زیادی‌نداشته است. لکن استاد

قصیدهٔ تأبط شراً

فقید را برتسون اسمیث (۲) عقیده داشت و بنظر میرسد حق با اوست ،که روح الحاد چنان سراسر منظومه را فراگرفته‌وبحدی‌بوی کفراز آن‌استشمام‌میشود که‌نمیتوان‌آنراساختگی دانست‌وهرگاه حقیقت امر چنین باشد طوری بمهارت و هنرمندی طرح ریزی شده است که‌کاملاً روح عرب بت‌پرست‌را نشان میدهد (۳) .

---

(۱) درکتاب کوچك ونفیس‌سرویلیم مویر موسوم به « اقتباسات ازقرآن » چاپ لندن سال ۱۸۸۰ میلادی نقل شده است :

Sir William Muir, Extracts from the Coran, (London, 1880).

(۲) Professor Robertson Smith

(۳) متن این منظومه در صفحات ۱۸۷ و ۱۸۸ کتاب قرائت عربی تألیف رایت ، چاپ لندن ، ۱۸۷۰ میلادی ، مندرج است :

Wright's Arabic Reading Book, London, 1870.

ترجمهٔ منظوم آن بزبان آلمانی ترجمهٔ باروحی است وباور Baur ترجمهٔ‌من‌بور را در مقالهٔ خود در بارهٔ این شاعر آورده است . رجوع شود به مجلد دهم (سال ۱۸۵۶ میلادی ، صفحات ۷٤ تا۱۰۹) :

Zeitschrift d. Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

این چکامه را سرایندهٔ مزبور بخونخواهی از عموی خود که بدست قبیلهٔ هذیل بقتل رسید انشاد نمود و مطلع آن در وصف فضائل مقتول است(۱) :

(۲)ان بالشعب الذی دون سلع لقتیلا دمه ما یطل

خلف العبء علی و ولی انا بالعبء له مستقل

و وراءالثأر منی ابن اخت مصع عقد ته ما تحل

مطرق یرشح سما کما اطرق — افعی ینفث السم صل

خبر ما نا بنا مصمئل جل حتی دق فیه الاجل

بزنی الدهر وکان غشوماً بأبی جاره ما یذل

شامس فی‌القر حتی اذا ما ذکت الشعری فبرد و ظل

یا بس الجنبین من غیر بؤس وندی الکفین شهم مدل

---

(۱) **یادداشت مترجم :** کتاب رایت دردست رس نبود ، از حافظهٔ آقای بدیع الزمان فروزانفر رئیس دانشکدهٔ معقول‌ومنقول استفاده شد و براهنمائی‌ایشان وهمت آقایان دانش پژوه و ایرج افشار ، کتابداران دانشکدهٔ حقوق بمرجع دست یافتم ومتن اشعار تأبط شرا ازاین‌کتاب استنساخ ونقل گردید :
شرح دیوان الحماسة و دیوان الحماسه مجموع من الشعر الرائع اختاره شاعرالعربیة وحکیمها ابوتمام حبیب بن أوس الطائی المتوفی فی عام ۲۳۱ من‌الهجرة ، تألیف ابی زکریا یحیی بن علی الخطیب التبریزی المتوفی فی عام ۵۰۲ من الهجرة — الجزء الثانی — چاپ قاهره ، صفحات ۳۱٤ تا ۳۱۸ .

(۲) **یادداشت مترجم :** چون این اشعار عربی خالی ازالفاظ غریب‌نیست واز طرف دیگراشتباهاتی در ترجمهٔ مؤلف مشهود گردید ، بکمك آقای عباس‌خیلی عربی‌دان معروف وهمچنین‌آقای دکترحسینعلی محفوظ اصلاح شد . مفهوم و مستفاد آن بشرح ذیل است :

در دره‌ای که پائین سلع واقع است کشته ایست که خونش هدر نرود .

بار سنگین انتقام را بدوش من نهاده و رفت . من نیز پذیرفته ام . خواهر زاده ای دارم که در این کین خواهی بامن همراه است . شمشیر زنی‌است که اراده‌اش متزلزل نشود ومانند افعی زهرپاش زهر فشاند .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۸٦)

ظاعن بالحزم حتی اذا ما حل حل الحزم حیث یحل
غیث مزن غامر حیث یجدی و اذا یسطو فلیث ابل
مسبل فی الحی احوی رفل و اذا یغزو فسمع ازل
و له طعمان اری و شری و کلاً الطعمین قد ذاق کل
یرکب الهول وحیداً ولا یصحبه الا الیمانی الافل
و فتو هجر و اثم اسروا لیلهم حتی اذا انجاب حلوا
کل ماض قد تردی بماض کسنا البرق اذا ما یسل
فادر کنا الثار منهم و لما ینج ملحیین الا الاقل

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۲۸۵)

خبری که بما رسید دردناك و خرد کننده بود وبتدریج باندازه ای بزرگ و بااهمیت شد که بزرگترین وقایع دربرابر آن کوچك مینمود!

روزگار غدار کسی را ازما ربود که هرگز همسایه اش خوار نمیشود؛
ای پدرم فدای آن کس باد! در زمستان جای گرم ودر تابستان هنگام طلوع شعرای یمانی سایه‌بان و جای خنك داشت. اندام لاغرش بعلت تنگدستی وسختی معیشت نبود. (بالعکس) کف کریم‌داشت. باشهامت وتبختر بنفس‌خویش متکی‌بود. باحزم واحتیاط قدم برمیداشت وهرجا رحل اقامت میافکند حزم و تدبیر نیز باوی ملازم و همراه بود ودر همان نقطه جای گزین میشد (بعبارت دیگر مظهر حزم وتدبیر بود) درسخا وکرم ابر گهربار وهنگام مصاف شیر ژیان بود.

پیراهنی بلند ولبانی سیاه وجسمی فربه وتنومند داشت وچون آهنگ پیکار مینمود مانند گرگ تند رفتار بود. بکام یاران شهد و بکام دشمنان شرنگ بود! وهردو دسته طعم عسل وحنظل اورا چشیده اند! یکه وتنها راه بیابان وحشت زارا پیش گرفت وجز شمشیر برندهٔ یمانی چیزی همراه نداشت. چه بسا دلیرانی که ازبام تا شام حتی در آفتاب نیمروز سوزان و در تاریکی شب راه پیمودند و سپیده دم فرود آمدند.

رهنوردان تیغ تیزی بکمر آویخته بودند و چون تیغ را از غلاف برون کشند برقی از آن بجهد. بدین سان انتقام خون او راگرفتیم وجز چند تن کسی جان بدر نبرد و آن عدهٔ قلیل نیز گوئی بخواب پریشانی فرو رفتند. اگر هذیل او را تباه کرد او نیز صدمات زیادی بهذیل وارد ساخته بود. چه بسا آنان را در مکان ناهمواری بزانو در آورد و پاهایشان مجروح گردید. چه بسا

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۲۸۷)

فاحتسو انفاس نوم فلما هو موا رعتهم فا شمعلوا
فلئن فلت هذیل شباه لبما کان هذیلاً یفل
و بما ابرکها فی مناخ جعجع ینقب فیه الاظل
و بما صبحها فی ذراها منه بعدالقتل نهب و شل
صلیت منی هذیل بخرق لا یمل الشر حتی یملوا
ینهل الصعدة حتی اذا ما نهلت کان لها منه عل
حلت‌الخمر و کانت حراما و بلای ما ألمت تحل
فاسقنیها یا سوادبن عمرو ان جسمی بعد خالی لخل
تضحک الضبع لقتلی هذیل و تری الذئب لها یستهل
و عناق الطیر تغدو بطاناً تتخطا هم فما تستقل

چه خوب گفته است مویر(۱) آنجا که گوید مثل اعلی مروت (مردانگی و فضیلت) در قاموس‌عرب جاهلیت در این دو کلمه خلاصه شود: «شرف و انتقام». آزادی، شجاعت، اکرام و ایثار، بدی را ببدی و نیکی را به نیکی آنهم بنحو سرشار عوض دادن، شراب و زن و جنگ را یکسان عزیز شمردن، زندگانی را بسیار دوست داشتن واز

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۲۸۶)
بامدادان به پناهگاهشان حمله میکرد و پس ازپایان قتال هرچه داشتند بغارت میبرد.
هذیل در آتش (قساوت) دلیری چون من بسوخت. من آن جنگجوی دلاوری هستم که از جنگ خسته نشوم مگر خسته شوند و نیزه ام را بخون یکایك دشمنان خود آغشته وسیراب کنم وچون نیزه‌ام از خون دشمن‌نخستین جرعه‌رابنوشد آنرا جرعهٔ دیگر دهم.
(تا انتقام خون او گرفته نشد) باده‌را برخود حرام کرده بودم. اینك حلال شد. پس ای‌سواد فرزند عمرو! ازبادهٔ ناب مرا ساغری درده، چه ازروزی که دائی من دیده ازدنیا فروبست تن فرسودهٔ من‌مانند شرابی که ترش شود برنج اندراست.
کفتار بر کشته های قبیلهٔ هذیل نیشخند میزند. گرك هم دندان خود را بمردارش نشان میدهد و پرندگان لاشخوار صبحگاهان روی لاشهٔ او چنگ زنان شکم خودرا از گوشت او طوری انباشته سازند که قادر بپرواز نباشند!

(۱) Sir William Muir

مرگ نترسیدن ، مستقل ومتکی بنفس ، لافزن وغارتگر بودن ، ازهمه بالاتر از خویشاوندان بحق یا بنا حق حمایت و پشتیبانی کردن و علقهٔ همخونی و عِرق قومیت را برتر ازهمهٔ قیود دیگردانستن . این بود کمال مطلوب عرب بت پرست عهد جاهلیت و چنین است خصلت عرب بادیه‌نشین امروز که فقط اسماً مسلمانست . رفتار عموی پیغمبر هم نسبت به برادر زادهٔ خود عیناً همینطور بود . رفتار وی در واقع احساسات رقیق را برانگیزد و در قلب و روح تأثیر کند و بر جان و دل نشیند و (این روایت) بعنوان نمونه ومثال ذکرمیشود : چون پیغمبر ابوطالب راجداً باسلام دعوت نمود ابوطالب در جواب گفت : « ای برادر زادهٔ من ! ایمان پدران خود را از دست نتوانم داد(۱) . لکن بخدا سوگند تا زنده‌ام اجازه ندهم چیزی که مایهٔ آزردگی خاطر تو باشد روی دهد ! » (۲) . خواه ابوطالب بدعوی پیامبر عقیده داشت خواه نداشت آتش جهنم را در مصاحبت اجداد خود به بهشت موعود اسلام ترجیح میداد و بهر حال اجازه نمیداد برادر زاده‌اش هدف تعرض بیگانگان واقع شود .

از هجرت پیغمبر (ماه ژوئن ۶۲۲ میلادی) (۳) تا مرگ عمر دومین خلیفهٔ خلفاءِ راشدین (۶٤٤ میلادی) عصر طلائی اسلام است و مراد از عصر طلائی عصر تقوی و توحید در برابر عصر فلسفی اسلام است . زیراهرچند مثل‌اعلی‌حکومت رجال‌دین که‌الفخری بیان میکند ودراینجانقل کردیم تاشهادت علی(علیه‌السلام) (درسال ٦٦١ میلادی)

---

(۱) **یادداشت مترجم :** اسلام ابوطالب نزدشیعه مسلم‌است و این‌روایات ازطرف اهل سنت نقل شده است .

(۲) سیرهٔ ابن‌هشام (چاپ ووستنفلد Wüstenfeld) صفحهٔ ۱۶۰ .

(۳) **یادداشت مترجم :** بنظر آقای تقی زاده « هجرت پیغمبر بحساب معروف در ربیع‌الاول‌سال اول هجری بود وآن‌مطابق بانیمهٔ دوم سپتامبر بودنه‌ژوئن واول محرم سال اول هجرت هم مساوی با ۱٦ ژوئیه بود . »

که در نظر یک‌قسمت عمدهٔ عالم اسلام شریفترین و شایسته‌ترین وبهترین خلیفهٔ رسول خدا بوده است دوام داشت ولی نفاق وشقاق وقتال و جنگ های داخلی‌ودشمنی‌های خونین بین‌شعوب وقبائل درزمان خلافت‌پربلیه وآسیب عثمان خلیفهٔ سوّم‌آغاز شد . در زمان حیات پیغمبر ظاهراً تمام عربستان مطیع و منقاد شریعت وی‌گردید ، ولی بلافاصله بعد از رحلت پیغمبردرمیان طوائف‌عرب آتش‌انقلابات دامنه‌داری برضد اسلام شعله‌ور گشت وتا زمانیکه این آتش باخون خاموش نگردید و « خیانت‌کاران و کفار مرتد » کشته نشدند یامجبور باطاعت و انقیاد نگردیدند ابوبکر نتوانست توجه خود را جداً معطوف به تسخیر و تبلیغ ممالك غیر عرب بنماید . ازهمهٔ‌ممالک مزبور نظر ما فقط بایران است وخوب استیکبار دیگر بسراغ مورخ معروف الفخری (۱) برویم که وقایع را مانند پردهٔ نقاشی در ذهن خواننده مجسم میکند. الفخری علائم خطر را بتفصیل شرح میدهد که چگونه خاطر انوشیروان وخسرو پرویز ازعلائم مزبور نگران و ناراحت بود ومیگوید نظائر آن علائم ومنذرات پی‌درپی‌ظاهر میشد تا اینکه کار بآخر رسید . آنگاه (ابن‌الطقطقی) رشتهٔ کلام‌را چنین دنبال میکند و ترجمهٔ کلام وی قریب بدین مضمون است :

داستان الفخری‌دربارهٔ فتح ایران

« هنگامی که رستم بجنگ سعدبن‌ابی‌وقاص رفت گوئی درخواب فرشته‌ای‌را دید که ازآسمان فرودآمد و کمانهای ایرانیان را جمع کرد و مهر نمود و باخود بآسمان برد . بعلاوه چیزی که دائماً درمورد عرب مشاهده میشد گفتار جازم واعتماد بنفس وصبر وحوصلهٔ فوق‌العاده‌آنها هنگام شدائدبود . پس ازمرگ شهریار و رسیدن یزدگرد جوان وسست رأی بتخت سلطنت نغمات ناساز بین ایرانیان آغاز شد و بلیهٔ عظیمی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نام کتاب‌الفخری و نام مورخ ابن‌الطقطقی‌است .

بایرانیان روی آورد. باد مخالف در جنگ قادسیه وزید و گرد و غبار چشمان آنها را تیره وتار کرد وطوفان بشدت همه‌را فرا گرفت و جملگی بهلاکت رسیدند. رستم کشته شد و سپاه وی منهزم گردید. پس بدین علائم نظر کنید وبدانید هرچه ارادهٔ بالغهٔ خداوند باشد واقع شود.

شرح لشکر کشی بعراق و گرفتن سلطنت از دست ایرانیان

«سرحد ایران نزد عرب بی نهایت دشوار وخطرناك ووحشت آور بنظر میآمد وخطوط مرزی ایران حداعلی احترام ورعب را دردل عرب برانگیخته بود بنحوی که از حمله بمرز ایران اکراه داشتند وباحترام شاهان ایران از تجاوز بسرحد پرهیز میکردند، خاصه اینکه عموماً معتقد بودند قدرت سلاطین ایران بدان پایه است که میتوانند ملل دیگر را بربقهٔ طاعت خود درآوردند و این فکر تااواخر خلافت ابوبکر وجودداشت تایکی از صحابه موسوم به‌المثنی بن حارثه‌قیام نمود ومطلب‌را سهل وساده گرفت و مردم‌را تشجیع کرد وبجنگ ایرانیان برانگیخت.

«عده‌ای دعوت او را اجابت کردند و مواعید پیغمبر (صلوات الله علیه) را بخاطر آوردند که فرموده بود امت وی بخزائن شاهان ایران دست خواهند یافت: یعدهم به‌من تملك کنوز الاکاسره. درزمان خلافت ابوبکر کاری نکردند لکن درعهد عمر بن الخطاب المثنی بن حارثه نامه‌ای بعمر نوشت وازوضع آشفتهٔ ایران و رسیدن یزدگرد پسر شهریار بسریر سلطنت وجوانی وی عمر را آگاه ساخت. یزدگرد در سن ۲۱ سالگی براورنگ شاهی جلوس نمود. طمع عرب برای حملهٔ بایران فزونی یافت وعمر با عسکر خود از مدینه خارج شد. مردم نمیدانستند عمر آهنگ کجا کرده‌است وجرأت وجسارت هیچگونه پرسشی را نداشتندسرانجام یکی از آنمیان هنگام رحیل‌وحرکت را پرسید ولی جوابی جزسرزنش و ملامت نشنید.

« عرب را هنگام نگرانی و اضطراب رسم چنین بود که چون میخواست اطلاعاتی بدست آورد نزد عثمان بن عفان یا عبدالرحمن بن عوف میرفت و هر گاه خیلی فوریت داشت العباس (۱) هم باین دونفر اضافه‌میشد . لذا عثمان بن‌عفان‌بعمر گفت : یا امیرالمؤمنین چه‌شنیده‌ای و چه میخواهی ؟ قصدت چیست ؟ عمر مردم را بنماز جماعت خواند مردم گرد وی جمع آمدند و عمر قصد خویش را اعلام داشت ، وهمه‌را بجنگ ایران تشویق و تحریض نمود و اینکار را آسان دانست . همه طاعت آوردند و دعوتش را اجابت کردند . سپس از عمر خواستند که باآنها در این سفر همراه باشد . عمر گفت : چنین کنم مگرآنکه نقشهٔ بهتری‌بنظر آید . سپس عقلاء واصحاب‌رأی واعیان‌قوم‌را نزدخودخواست و بشور پرداخت . بدو گفتند بهتر باشد بمانی ویکی از اکابرصحابه را بفرستی و اورا از عقب‌جبهه مدددهی و تقویت نمائی . هر گاه‌فاتح‌شوند نعم‌المطلوب‌واگرفرمانده‌سپاه‌توهلاك گردد فرماندهٔ‌دیگری‌توانی‌فرستاد.

« چون با این رأی موافقت نمودند عمر منبر رفت . زیرا در آن ایام مرسوم چنین بود که چون میخواستند مطلبی را بسمع عامــه به رسانند یکی‌منبر میرفت و درآنموضوع بخطابه میپرداخت : عمرچون بر منبر قرار گرفت چنین گفت : ای مردم ! بحقیقت سو گند قصد خودم آن بود که‌در این‌سفر باشما همراه‌باشم ، لکن فرزانگان‌قوم‌مرامنصرف کردند و صلاح درماندن من و اعزام یکی‌از اصحاب بفرماندهی‌جنگ دانستند . آنگاه‌عمر نظر مردم را در بارهٔ شخصی که باید فرستاده‌شود خواست . درآنهنگام نامه‌ای از سعدبن ابــی وقاص که مأموریت خارج داشت ودر آنروز غائب بود بدست عمر دادند . همهٔ حضار او را شایستهٔ اینکار دانستند و گفتند هنگام حرب مانند شیر ژیان حمله کند.عمر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** بعقیدهٔ آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مقصود عباس بن عبدالمطلب است .

این پیشنهاد راتصویب نمود وسعدبن‌ابی وقاص را احضار کردوفرماندهی کل جنگ عراق وجیش عرب را بدوسپرد .

« سعد با جیش عرب رو بایران نهاد و عمربن‌الخطاب نیز تاچند فرسنگ آنانرا بدرقه نمود . آنگاه با وعظ و خطابه و با ذکر دلائل مهاجین را بجهاد تشویق و تحریض کرد وبا آنها وداع نمود و بمدینه باز گشت . سعد خط پیشروی خودرا بطرف صحرای بین حجاز و کوفه منحرف ساخت ودائماًاخبار واطلاعات بدست میآورد واتصالاً پیام‌ونامه‌از عمربرای او میرسید و عمرپی‌درپی نظرمیداد ونقشهٔ جنگ میفرستاد و نیروی‌جدید بکمك او گسیل میداشت تااینکه عاقبت رأی اوبراین قرار گرفت‌که بقادسیه یعنی دروازهٔ کشور شاهنشاهی ایران حمله برد .

« همینکه سعد بقادسیه رسید خود وهمراهانش را قوت لایموتی نمانده بود . فرمان داد هرجا گاو و گوسفند یافتند بیاورند . اهالی سواد ازپیشروی عرب بیمناك بودند ولی مردی را پیدا کردند و از او درباب گاو و گوسفند پرسش نمودند . آنمرد اظهار بی‌اطلاعی کرد وحال آنکه خود اوگاو چران بود ورمهٔ خود را در نقطهٔ امنی در آن حدود پنهان ساخته بود . گویند نرگاوی بانگ برآورد که گاو چران دروغ میگوید ! آهای ! آگاه باشیدکه ما دراین حصاریم ! داخل‌حصارشدندو گاوهارا بیرون کردند ونزد سعد بردند واین واقعه‌را بفال‌نیك گرفتندو علامت نصرت وتأییدخداوند متعال‌دانستند زیرا اگرچه گاوسخن نگفت ولی بانگ او درآنهنگام عرب‌را بگاودان راهنمائی کرد ودروغ رافاش ساخت واین واقعه از اتفاقات عظیمی است‌که بر فتح وظفر عرب دلالت میکرد و حق داشتند بفال‌نیك بگیرند .

« چون خبرپیشروی سعد وعساکر وی بایرانیان رسید رستم را باسی هزار مرد جنگی بمصاف او فرستادند . جیش عرب بیش ازهفت یا هشت هزارتن نبود ولی بعد قوای تازه‌نفس بکمك آنها فرستاده شد .

همینکه دوسپاه روبرو شدند ایرانیان به نیزه‌های عرب خندیدند و آنرا بدوك تشبیه نمودند.

« بی‌مناسبت نیست وضرر ندارد داستانی نظیر این واقعه در اینجا نقل کنیم (۱). فلك الدین محمدبن أیدمر برای من چنین حکایت کرده است :

« هنگامی که‌دویدارصغیر(۲)آهنگ‌نبردباتاتاریان سمت‌غربی(۳) مدینة السلام (بغداد) نمود و در آن فاجعهٔ بزرگی که بسال ٦٥٦ هجری (۱۲۵۸ میلادی) برای بغداد روی‌داد من در قشون دویدارصغیر بودم. در نهر بشیر که یکی ازشعب دجلهٔ کوچك (دجیل) است روبرو شدیم. از طرف ما سواری که سراپا غرق زره و آهن و فولاد روی اسب عربی نشسته و از حیث صلابت مانند کوهی عظیم بنظر میرسیدواردمیدان‌شدو حریف‌رابمبارزه طلبید. ازطرف‌مغولها سواری که گویی بر درازگوشی نشسته بود با نیزه‌ای که بدوك شباهت داشت بی سلاح و زره پیش‌آمد و همهٔ نظارگان را بخنده انداخت ولی هنوزروز بآخر نرسیده بود که فتح نصیب همانها گشت و ما را بوضع فجیع و هول انگیزی شکست دادند و این شکست مقدمهٔ مصائب و مفتاح نوائب ما بود و شد آنچه شد.

---

(۱) البلاذری (چاپ دو خویه de Goeje صفحات ۲٦۰ - ۲۵۹) چنین حکایت کند : یکی از کسانی که درجنگ قادسیه برای ایرانیان جنگیده است گوید ایرانیان نیزهٔ عرب را مسخره میکردند وآنرا دوك میخواندند.

(۲) دویدار یکی از عناوین ایران است و معنی آن نگهبان دویت یادوات است که دواتدار خوانند وبعبارت دیگر مهردار است.

ابن‌الطقطقی تاریخ سحرآسای‌خود رادر آغاز قرن چهاردهم میلادی‌هنگامی که وقایع فتنهٔ مغول هنوز از خاطره‌ها نرفته بود نوشته است.

(۳) مورخین عرب مغول را عموماً تاتار خوانند. املاء لفظ تاتار در السنهٔ اروپائی تار تار است و این املاء از آنجا ناشی شده است که خواسته‌اند از جهت اشتقاق کلمه بین این قوم وحشت‌انگیز و تارتاروس که در علم‌الاساطیر دوزخ است ربطی قائل شده باشند.

« سفراء سعد ورستم آمدند ورفتند . بادیه‌نشین چون ببارگاه‌رستم رسید ویرا برتخت زرین نشسته دید . پشتیها و مخده های زربفت برتخت چیده و فرشهای گلابتون برزمین طالار گسترده بود . ایرانیان همه‌تاجی بر سر و زیور ها بر پیکر داشتند . پیلان جنگی در اطراف و اکناف آن جایگاه ایستاده ، بادیه نشین سنان بر کف ، شمشیر بر کمر وکمان بردوش نزدیك شد واسب خودرا کنار تخت رستم ببست . ایرانیان نهیب زدند وچون‌خواستند ویرا از این کار بازدارند رستم مانع شد . مردعرب برنیزه‌خود تکیه میکردوبطرف‌رستم گام برمیداشت . نوك نیزه‌رابفرشها وبالشها ومخده‌ها فرو میبرد وپاره میکرد وایرانیان مینگریستند . چون مردعرب نزد رستم آمد وبگفتگو پرداخت جوابهای تند میداد وپیوسته کلمات حکیمانه وپاسخهای او رستم را بحیرت و وحشت میانداخت .

مثلاً سعد هردفعه‌سفیردیگری میفرستاد . بدین‌سبب‌رستم‌پرسید : چرا سفیری راکه دیروز آمده بود نفرستاده اند ؟ مردعرب جواب داد : بدلیل اینکه درشادی وغم رفتار امیر باما بعدل وداد است . دگرروزرستم سئوال کرد : این دوك چیست دردست داری ؟ و مقصودش نیزهٔ مردعرب بود . مرد عرب پاسخ داد : اخگرسوزنده است ولو اینکه کوچك باشد . دیگربار‌رستم بمردعربی گفت : شمشیر تراچه‌عیب‌باشد که اینسان‌فرسوده است ؟ مردعرب پاسخ‌داد : غلاف‌فرسوده‌است ولی تیغهٔ شمشیر تیز وبرّان است . این چیزها ونظائر آن چنان خوف وهراسی در دل رستم افکند که‌بملازمان خودروی آورد و گفت : این‌مردم ازدوصورت‌خارج‌نباشند و سخنانشان‌یاراست باشد یا دروغ . اگردروغ گویندقومی که‌اسرارخودرا باچنان جدیت حفظ کنند ودرهیچ‌امری‌باهم‌اختلاف‌ندارند ودررازپوشی تا بدین حد باهم دمساز ومتفق‌اند و هیچکدام سرّ خود را فاش نسازند ، مسلماًقومی بغایت نیرومندوقوی باشند . لکن اگر راست گویند احدی‌را

در برابر آنان تاب و توان نباشد. ملازمان رستم فریاد بر آوردند: بنام خداوند ترا سوگند دهیم هرچه داری بتعطیل آنچه از این سگها دیده‌ای از دست مده! در تصمیم خود بجنگ آنها استوار باش. رستم گفت: این بود نظر من ولی چنان کنم که ارادهٔ شماست و (دراین‌پیکار) با شما باشم.

« پس ازچند روزجنگ باد مخالف وزید وغبارچشمان ایرانیان را تیره و تار کرد. رستم کشته شدوسپاهش منهزم گشت. آنچه داشتند بیغما رفت و ایرانیان از وحشت خود را بدجله انداختند تا از مجاری قابل عبور خود را بساحل شرقی رودخانه برسانند. سعد آنها را دنبال کرد و از آب گذشت و در جلولا بار دیگر ایرانیان را قتل عام نمود و اموالشان را غارت کرد و یکی از دختران پادشاه ایران را به اسارت گرفت(۱).

« سعد نامه‌ای بعمر نوشت و از فتح عرب ویرا آگاه ساخت.عمر در آن چند روز شدیداً نگران و مراقب اخبار جیوش خود بود و در جستجوی خبر همه روزه پیاده از مدینه بیرون میرفت. اتفاقاً یکی از راه میرسید و از جریان جنگ خبر میداد. عمر از پیکی که مژده فتح سعد را آورد پرسید: از کجا میآئی؟ جواب داد: از عراق: عمر گفت: از سعد و جیش او چه خبر؟ پیک پاسخ داد: خداوند آنها را بر همه غالب ساخت. پیک در آنحال بر شتر خود سوار بود وعمر در کنار او پیاده میرفت و شترسوار ندانست که این شخص عمر است. ولی چون مردم اجتماع و ازدحام نمودند و ویرا سلام دادند و امیرالمؤمنین خواندند مرد عرب عمررا بشناخت و گفت: ازچه رومرا آگاه‌نکردی؟ رحمک‌الله أنک أمیرالمؤمنین؟ عمر جواب داد: ای برادر ترا چه

---

(۱) رجوع شود بصفحات ۱۹۵ ببعد این کتاب (در بارهٔ شهربانو دختر یزدگرد).

باك ؟ کارناروائی نکرده‌ای . عمربسعد نوشت : هرجا هستی همانجا بمان و آنانرا دیگر دنبال مکن و بهمین قانع باش و مأمنی برای آنان آماده نما و شهری برای مسکن و مأوای آنها بساز و رودخانه‌ای بین آنان و من قرار مده . سعد کوفه را برایشان بنا نهاد و در آنجا نقشهٔ مسجدی کشید و مردم منازل خود را طرح ریزی کردند و آنشهر را کرسی‌نشین ایالت قرار داد . بدین طریق بر مدائن(۱) (تیسفون) فائق گشت و بر خزائن و ذخائر آن دست یافت .

ذکر پاره‌ای وقایع شگفت که در این هنگام روی داد

« از جمله مرد عربی کیسه‌ای پر از کافور یافت . کیسه را نزد دوستان خود برد . دوستانش بتصور اینکه نمک است(۲) در طعامی که طبخ میکردند ریختند . چون طعمی نداشت ندانستند چه‌چیزاست . یکی ازآنمیان‌میدانست. پیراهن پاره‌ای راکه بیش از دودرهم ارزش‌نداشت داد و کیسهٔ کافور را خرید .

« دیگر اینکه عربی بادیه نشین بیاقوت درشتی دست یافت که مبلغ زیادی قیمت داشت ولی نمیدانست . کسی که بارزش آن آگاه‌بود بهزار درهم خرید . بعد بر بهای یاقوت واقف‌شد . رفقایش اورا سرزنش کردند و گفتند : چرا بیشتر نخواستی ؟ مرد عرب جواب داد : اگر میدانستم بزرگتر از عدد هزارهم عددی باشد همان عدد را میگفتم »(۳) .

« یزدگرد راه خراسان را پیش‌گرفت وفراراختیار نمود وپیوسته

---

(۱) رجوع شود به یادداشت اول در هامش صفحهٔ ۱۹۸ این کتاب (دربارهٔ مدینه و مدائن) .

(۲) تطبیق شود باالبلاذری صفحهٔ ۲٦٤ .

(۳) قصه‌ای نظیر این قصه در کتاب فتوح البلدان البلاذری نقل شده است (حاپ دوخویه de Goeje صفحهٔ ۲٤٤) .

سرنوشت یزدگرد قدرت او رو بزوال بود تا اینکه درسال سی‌ویکم هجرت (=۲-۶۵۱میلادی) بقتل‌رسید: وهوآخر ملوك الاکاسرة »

این شرح مطوّل را از آنرو از کتاب الفخری ترجمه کرده ام که نسبةً درچندکلمه برجسته ترین نکات مربوط باستیلاءِ عرب را بر ایران بوجه مؤثر ولو باختصار مجسّم مینماید . زیرا جنگ مرگبارقادسیّه‌را نه آغاز ونه انجام این محاربه میتوان دانست . در اوائل جنگ مسلمین در قس‌الناطف از مردانشاه و چهار هزار تن از ایرانیان شکست سختی خوردند (توامبر ٦٣٤ میلادی) و هفت سال بعد از جنگ قادسیّه در نهاوند نبرد دیگری روی داد و این نبرد نیز پایان مقاومت و پایداری ایرانیان نبود . ایرانیان در جاهای مختلف با سرسختی ازخود دفاع نمودند . در ایالت فارس که مهد و مرکز عظمت ایران است مقاومت ایرانیان بمنتهای شدت رسید . طبرستان‌را جنگلها و باطلاقها ازتجاوز دشمن حفظ میکند و یك سلسله جبال مانند حصاری‌آن ایالت را دربر میگیرد واز فلات بزرگ مرکزی ایران جدا میسازد . حکام نظامی‌آن ایالت که ازطرف شهریاران ساسانی‌مأمور بودند اسپهبد خوانده‌میشدند و تا سال ۷٦۰ میلادی باستقلال در آن ایالت فرمانروائی داشتند .

تحقیق دربارهٔ غلبهٔ تدریجی آئین اسلام بر کیش زردشت مشکلتر از تحقیق در استیلاءِ ارضی عرب بر مستملکات ساسانیان است ، چه بسا تصور کنند که جنگجویان اسلام اقوام و ممالك مفتوحه را در انتخاب یکی از دوراه مخیر میساختند : اول قرآن دوم شمشیر . ولی این‌تصور صحیح‌نیست زیرا گبروترسا ویهود اجازه‌داشتند آئین خودرانگاهدارند و فقط مجبور به دادن جزیه بودند و این ترتیب کاملاً عادلانه بود ،

زیرا اتباع غیر مسلم خلفاء ازشرکت درغزوات ودادن خمس و زکوة که بر امت پیامبر فرض بود معـافیت داشتند . در کتاب فتوح البلدان البلاذری(۱) در صفحـهٔ ٦٩ نوشته است هنگـامی که یمن بیعت نمود پیامبر عده‌ای را بدانجا فرستاد تامردم را به احکام وآداب شریعت اسلام آشناسازندواز کسانیکه‌اسلام‌میآورندخمس‌وزکوة مقرره‌را بخواهند، واز آنانکه بآئین مسیح ومجوس ویهود باقی‌میماندند جزیه بگیرند . درمورد عمان نیزابوزیدرا فرمان داد که از مسلمین وجوه بریه وازمجوس‌جزیه بستاند (صفحهٔ ۷۷) . در بحرین مرزبان ایران و برخی از هموطنانش بآئین اسلام‌گرویدند ولی دیگران بکیش زردشت باقی ماندند وهرفرد بالغ ورشید یکدینار‌بطورسرشمارجزیه میداد . درصفحهٔ۷۹چنین‌گوید: « مجوس و یهود مخالف اسلام بودند و ترجیح میدادند مالیات سرانه را بدهند و ریاکاران عرب میگفتند پیامبر مدعی است که جزیه‌فقطازاهل کتاب گرفته میشود وحال‌آنکه از قوم مجوس‌هجر نیز که اهل کتاب نیستند جزیه پذیرفته شده است ؛ آنگاه این آیه نازل شد : انّ الذین آمنوا والذین هادوا و الصابئین و النصاری و المجوس و الذین اشرکوا ان‌الله یفصل بینهم یوم القیمة ان‌الله علی‌کل شیءٍ شهید .» (۲) پیمانیکه میان حبیب‌بن مسلمه و اهالی دبیل واقع در ارمنستان منعقد گردید بدین مضمون است :

«بنام خداوند بخشندهٔ مهربان . این نامه‌ایست ازحبیب‌بن‌مسلمه باهالی دبیل و نصاری و مجوس و یهود اعم از حـاضرین و غائبین . بحقیقت سوگند که حفظ جان و مال ومعابد وکنائس و دیوارشهرهارا

---

(۱) تاریخ وفات البلاذری ۲۷۹ هجری مطابق ۸۹۲ میلادی است . کتاب اورا دوخویه de Goeje درلیدن بسال ۱۸٦٦ مسیحی چاپ نموده است .

(۲) رجوع شود بقرآن کریم (سورهٔ الحج آیهٔ ۱٦) دربارهٔ قبول جزیه از مجوس و یهود و نصاری و مقایسه شود با تاریخ تمدن شرق تألیف فن‌کرمر جلد اول صفحهٔ ۵۹ Von Kremer, Culturgeschichte d. Orients.

تضمین میکنم . شما درامان هستید وبرما فرض است کــه این پیمان را تازمانیکه شمارعایت کنید و جزیه وحق‌الارض بپردازید مانیز از روی وفاداری‌وایمان رعایت کنیم. خداوند گواه است‌وگواهی او کافی‌است.»
چنانکه از کتاب البلاذری برمیآید(صفحهٔ ۲٦۷) عمر تردید داشت که با مجوس چگونه باید رفتار کند، لکن عبدالرّحمن بن عوف برپاخاست و فریاد برآورد : «گواهی میدهم کـه‌رسول خدافرمود باآنها هم‌مانند اهل کتاب رفتار کنید : سنوا بهم سنة اهل الکتاب غیر نا کحی نسائهم ولاآکلی ذبایحهم » .

سکنهٔ شهرهائی که در برابر مسلمین‌مقاومت کردند،خاصه‌آنانکه نخست تسلیم شدندوبعد بشوریدند ، البته بآسانی نتوانستند بگریزند . بالاخص از شورشیان کلیهٔ مردان وکسانیکه اسلحه داشتندعموماًازدم شمشیر گذشتند و زنان و کودکانشانرا مسلمین باسارت بردند . ولـی بنظر نمیرسد که‌زردشتیان بشدت موردتعذیب وآزار قرار گرفته‌باشند و یا اینکه‌آئین اسلام بیشتر بزور بایران تحمیل شده باشد .این‌مسأله‌را پرفسور آرنولد (۱) استاد دارالفنون علیگره در کتاب‌نفیس خوددربارهٔ تعلیمات اسلام (چاپ لندن بسال۱۸۹٦ مسیحی صفحات ۱۸٤ - ۱۷۷) بوجه‌بسیار خوبی ثابت نموده است . آرنولد به بی‌تابی موبدان‌بیگذشت زردشتی اشاره میکند و میگوید موبدان نه تنها نسبت بعلماءِسایرادیان بلکه در برابر کلیهٔ فرق مخالف ایران و مانویان و مزدکیان و عرفای مسیحی (گنوستیک) (۲) وامثالهم تعصّب نشان میدادنـد و بدین سبب بشدت مورد بیمهری ونفرت جماعات زیادی قرار گرفته بودند . « رفتار ستمگرانهٔ موبدان نسبت به پیروان سایر مذاهب وادیان سبب شد که دربارهٔ آئین زردشت و پادشاهانی که ازمظالم موبدان حمایت میکردند

---

(۱) T. W. Arnold, Preaching of Islam, London, 1896
(۲) Gnostics

حس بغض و کینهٔ شدید در دل بسیاری از اتباع ایران برانگیخته شود و استیلاء عرب بمنزلهٔ نجات و رهائی ایران از چنگال ظلم تلقی گردد.»
بعلاوه چنانکه باز هم آرنولد تذکر میدهد سادگی وقابلیت انعطاف اسلام و همچنین بسیاری از عقائدی که در بارهٔ مرگ وخلود نفس و آخرت از آئین زردشتی گرفته بود و ناتوانیها و تکالیف شاق و مراسم دقیق وپر آب وتاب تطهیر راکه کیش زردشت تحمیل مینمود اسلام از میان برداشت و بعداز شدت فرجی برای مردم پیدا شد ومسلّم است که قسمت اعظم کسانیکه تغییر مذهب دادند بطیب خاطر وباختیار وارادهٔ خودشان بود. پس از شکست ایرانیان در قادسیه فی‌المثل چهار هزار سرباز دیلمی (نزدیک بحر خزر) پس از مشاوره تصمیم گرفتند بمیل خود اسلام آورند و بقوم عرب ملحق شوند. این عده در تسخیر جلولا بتازیان کمک کردند و سپس با مسلمین در کوفه سکونت اختیار نمودند[1] و اشخاص دیگر نیز گروه گروه برضا ورغبت باسلام گرویدند. همینکه سیل ایرانیان جدید الاسلام و اسراء ایرانی بسوی عربستان سرازیر گشت عمر نگران شد. دینوری (در صفحهٔ ۱۳۶ کتاب خود) گوید چون عمر اوضاع و احوال را بدین منوال دید گفت: « بارخدایا! از شر فرزندان این اسراء جلولا بتو پناه میبرم!» بعد معلوم شد که قلق واضطراب عمر در این حادثه بی‌اساس نبوده است، زیرا یکی از همین اسیران ایرانی که عرب ویرا ابولؤلؤ مینامید عمر را باخنجر ازپای درآورد. هنوز هم متعصبین از اهل تشیع در ایران از این واقعه باخشنودی یاد میکنند. میان شیعیان حتی تا این اواخر مرسوم بود که روز قتل عمر را بنام عمرکشان جشن میگرفتند همچنانکه در انگلستان نیز روز قتل گای فاکز[2] را جشن میگیرند.

---

(۱) البلاذری، صفحهٔ ۲۸۰؛ تاریخ تمدن شرق تألیف فن کرمر، جلد اول صفحهٔ ۲۰۷

(۲) **یادداشت مترجم:** گای فاکز Guy Fawkes کسی است که

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۰۱)

نخستین کسی که از ایرانیان اسلام آورد سلمان بود که یکی از محترم ترین اصحاب پیامبر بشمار میرود و فرقهٔ نصیریان سوریه نام او را در تثلیث عرفانی خود وارد کرده‌اند. علامت این مسلك حروف عین و میم و سین است (حرف عین بجای علی که مظهر عقل و اندیشه است و حرف میم بجای محمد و حرف سین سلمان است که باب‌الله دانسته‌اند)(۱). پیش از آنکه اسلام وارد مرحلهٔ غزوات بشود سلمان بمذهب اسلام درآمد و چون در امر مهندسی نظام تبحّر داشت هنگام دفاع از مدینه خدمات مهمی برای پیامبر انجام‌داد.

سلمان فارسی

ابن هشام شرح مشبعی که بسیارجالب توجه‌است دربارهٔ تاریخ زندگانی سلمان نوشته است (رجوع شود بصفحات ۱۴۳ - ۱۳۶ سیرهٔ ابن هشام). روح کنجکاو و سر پرشورش در مسائل مذهبی که از مختصات ایرانیان است در جوانی او را بکلیساهای اصفهان کشاند و از خانهٔ پرتجمل پدر خوشگذران خود گریزاند و بالنتیجه کیش مجوس را که مذهب پدر و مادرش بود از دست داد و نخست آئین مسیح سپس اسلام اختیار نمود. سلمان یگانه شخصی است که ازمیان ایرانیان وارد جمع معزز و محترم اصحاب گردیده است و بسیاری از علماءِ بلند مرتبه اسلام نیز

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۰۰)

برای قتل پادشاه انگلستان جیمز اول واعضاء مجلس با عده‌ای توطئه کرد واز خانهٔ مجاور بسردابی که زیر مجلس اعیان قرارداشت راه یافت ودر حدود سه خروار باروت زیر هیزم و زغال پنهان ساخت و قصد داشت روز گشایش مجلس در پنجم نوامبر ۱۶۰۵ مسیحی بنا را منفجر کند ولی توطئه کشف شد و اعلام گردید. هنوز هم همه‌ساله‌درانگلستان آن روز جشن‌بپاسازند وبآتش افروزی‌وآتشبازی وغیره‌پردازند.

---

(۱) رجوع شود باقاریر یك نصیری مرتد موسوم به الباکورات السلیمانیه چاپ بیروت که بی تاریخ منتشر شده است و همچنین ترجمهٔ انگلیسی آن توسط سالیزبوری E. Salisbury درمجلهٔ انجمن آسیائی آمریکا (Journal of the American Oriental Society) سال ۱۸۶۶ میلادی (مجلد هشتم صفحات ۳۰۸ - ۲۲۷) و مجلهٔ آسیائی (Journal Asiatique) سال ۱۸۷۹، صفحهٔ ۱۹۲ ببعد.

از روزهای نخست از نژاد ایرانی برخاستند و عده‌ای از اسراءِ جنگ و اولادشان مانند چهار فرزند شیرین (سیرین) که در جلولا اسیرشدند بعد در عالم اسلام بمراتب شامخی رسیدند. بنا بر این قول کسانیکه مضمون سخنشان اینست که پس از استیلاءِ عرب بر ایران تا دوسه قرن ایرانیان فاقد زندگانی علمی و معنوی بوده‌اند بهیچوجه درست نیست (کسانیکه تاریخ ادبی ایران را بمفهوم محدودتر کلمه تلقی کنند غالباً آن دو سه قرن را از جهت سیر علمی ومعنوی ایران « صفحهٔ سفیدی » دانسته‌اند و نگارنده در آغاز این کتاب خود را بالصراحه از این خطا حفظ نموده‌ام). بالعکس آندو سه قرن دوره‌ایست بسیار جالب توجه‌و مهم و از این حیث عدیم‌النظیر است؛ امتزاج ادوار قدیم و جدید است؛ دورهٔ تحول آداب و تطور مراسم و سیر عقاید وافکار است ولی بهیچوجه دورهٔ رکود و سکون یا مرگ نیست.

راست است که ایران ازجهت سیاسی چندی ازموجودیت مستقل ملی خود بهره‌مند نگشت ودرامپراطوری بزرگ اسلام که‌ازجبل‌طارق تا رودسیحون امتداد داشت غرق شد، لکن دررشتهٔ علم ومعرفت‌بزودی سیادت و تفوق خود را ثابت کرد و باید دانست که ملت ایران با آن لیاقت و مهارت و ظرافت و لطافت روح در خور برتری بوده است (۱).

---

(۱) **یادداشت مترجم**: رجوع کنید بچشم‌انداز تربیت درایران پیش‌از اسلام، تهران، ۱۳۱۵ وسیرتمدن وتربیت درایران باستان، چاپ تهران ۱۳۱۶ خورشیدی تألیف آقای دکتر اسدالله بیژن استاد دانشگاه تهران؛ تجلیات روح ایرانی تألیف آقای کاظم زادهٔ ایرانشهر چاپ تهران با دو مقدمه بقلم آقای دکتر رضا زادهٔ شفق ۱۳۲۰؛ و سلسلهٔ مقالات آقای محسن اسدی استاد دانشگاه تهران بزبان انگلیسی دربارهٔ تمدن وفرهنگ قدیم ایران درمجلهٔ ایران و آمریکا وهمچنین بخطابهٔ آقای علی‌اصغر حکمت در فرهنگستان ایران در بارهٔ « ایران در فرهنگ جهان » ۱۳۲۶، وخطابهٔ آقای دکتر عیسی صدیق درانجمن ایران در لندن در بارهٔ روابط فرهنگی‌ایران باغرب Persian Cultural Relations with the

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۰۳)

اگر از علومی که عموماً باسم عرب معروف است اعم از تفسیر و حدیث والهیات وفلسفه وطب و لغت وتاریخ وتراجم احوال و حتی صرف ونحو زبان‌عربی آنچه‌را که‌ایرانیان‌دراین‌مباحث‌نوشته‌اند مجزی کنید بهترین قسمت آن علوم از میان میرود. تازیان حتی بیشتر تشکیلات دولتی خود را بتقلید ایرانیان ترتیب داده‌اند. صاحب الفخری در بارهٔ سازمان دیوان چنین گوید (رجوع شود بچاپ الوارت(۱)صفحهٔ ۱۰۱)(۲):

«جنود مسلمین‌خود مسلمین بودند که‌بخاطر دین جنگ‌میکردند نه برای دنیا وهرگز جمع آنها خالی ازراد مردانی نبود که نسبتهٔ قسمت

سازمان دیوان

زیادی ازدارائی خودرا بمصرف خیرات ومبرات و هدایا نرسانند ودرازاء ایمان خود باسلام وپشتیبانی و یاری پیامبر (صلوات‌الله‌علیه وسلامه)جز ازدرگاه حق (تعالی) اجری طلب نکنند. نه پیامبر (صلوات‌الله علیه وسلامه) و نه ابوبکر (رضی‌الله عنه) مقرری نمیخواستند. ولی از غنائم جنگ آنها را نصیبی بود که طبق قانون شرع برمیداشتند. وچون ازبعض‌بلاد مالی وارد میشد آنرا بمسجد پیامبر (صلوات‌الله علیه وسلامه) میآوردند

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۰۲)

West, The Iran Society. London, 1947 ومختصری‌ازطب‌اسلام(بخصوص خدمات ایرانیان) و نفوذ آن درطب اروپا بقلم آقای دکتر محمود نجم آبادی، تهران ۱۳۲٤؛ تاریخ مختصر تعلیم و تربیت، تهران ۱۳۱٦ و سیر فرهنگ درایران تألیف‌آقای دکترعیسی صدیق استاددانشگاه تهران، چاپ تهران۱۳۳۲؛ مؤلفات پروفسور پوپ دربارهٔ صنایع ایران: Arthur Upham Pope, Survey of Persian Art.؛ سخنرانی پروفسوررانسیمان دربارهٔ نفوذایران درتمدن‌اروپا، ترجمهٔ آقای دکتر لطفعلی صورتگر استاد دانشگاه تهران: The Iranian Influence on the Mediaeval Culture of Europe, Tehran, 1944.

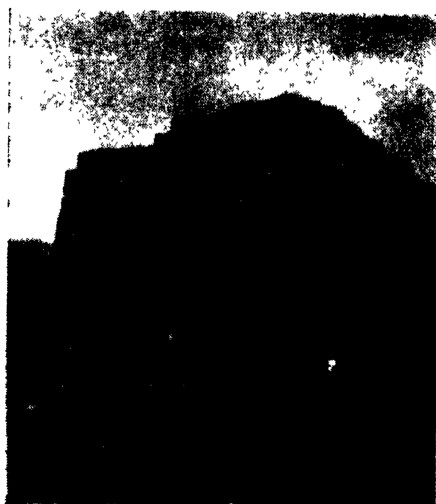
(۱) Ahlwardt

(۲) دوزی درکتاب خود بنام اسلام (Dozy, l' Islamisme) در صفحهٔ ۱۵٦ گوید: «مهمترین قومی که تغییر مذهب داد ایرانیان بودند زیرا آنها اسلام را نیرومند و استوار نمودند نه عرب و از میان آنها بود که جالب‌ترین فرق اسلامی برخاسته است.

وهر قسم پیامبر (صلی الله علیه وآله وسلم) مقتضی ومناسب میدانست تقسیم میکردند. این بود جریان امر درمدت خلافت ابی بکر (رضی الله عنه) لکن در سال ۱۵ هجری (٦۳٦ میلادی) در زمان خلافت عمر (رضی الله عنه) چون خلیفه دید پیاپی فیروزی نصیب مسلمین میشود و خزائن شاهان ایران بتصرف آنها در میآید وبارهای زرو سیم وجواهر گرانبها والبسهٔ فاخره یکی پس از دیگری میرسد مصلحت چنان دید که آن اموال را میان مسلمین تقسیم کند لکن نمیدانست چگونه بدین کار دست زند. درآنهنگام مرزبانی ازمرزبانان ایران در مدینه بود. چون عمر را در کار خود متحیر یافت بدو گفت: یا امیرالمؤمنین! شاهان ایران را دستگاهی بود که دیوان مینامیدند. کلیهٔ خرج ودخل آنان ثبت دیوان میشد واستثنائی درکار نبود. کسانیکه مستحق وظیفه ومستمری بودند مراتب ودرجاتی داشتند که خللی روی نمیداد. عمر متنبه شد و شرح و وصف دیوان را از او خواست. مرزبان شرح داد و عمر متوجه شد و دستگاه دیوان رابرقرار ساخت ... (۱)»

در ادارهٔ امورمالی خلافت زبان فارسی ورقم تازمان حجاج بن یوسف (تقریباً ۷۰۰ میلادی) رائج بود. البلاذری گوید (رجوع شود بصفحات ۳۰۱ - ۳۰۰) صالح منشی پسر یکی ازاسراءِ سیستان نزد زادان فرزند فرخ که از ایرانیان بود وسمت ریاست دفتر و حسابداری ادارهٔ درآمد سواد (کلده) را داشت، باتفاخر مدعی شد که میتواند حساب را کلاً بعربی بنویسد. چون به حجاج خبر دادند حجاج حکم کرد چنین کند. مردانشاه فرزند زادان براوبانگ زد: « همچنانکه ریشهٔ زبان فارسی را بریدی خدا نسلت را در این عالم قطع کند. » یکصد هزار درهم باو دادند که بگوید از عهدهٔ اینکار برنمیآید ولی نپذیرفت. در این هنگام عبدالملك بدستیاری قائم مقام درنده خوی ولی کار دانش الحجاج جداً

(۱) **یادداشت مترجم:** این ترجمه بامراجعه به الفخری چاپ مصر ۱۹۳۸ میلادی اصلاح شده وعبارات بین الهلالین که درترجمهٔ انگلیسی نقل نشده دراینجا از الفخری نقل گردید.

آتشکدهٔ ساسانی درنیاسر کاشان
(عکس ازعلی‌پاشاصالح ـ تابستان ۱۳۱۸)
(برابر صفحهٔ ۳۰۴) مربوط به صفحهٔ ۳۰۵

کوشش نمودنفوذ خارجی را اعم از ایرانی وبیزنطی که قوت گرفته‌بود قطع کندوغیرعرب‌را ازدوائر دولت خارج کندلکن دراین‌اقدام‌تااندازه‌ای آنهم بطور موقت توفیق یافت (۱).

دراین اثنا چنانکه قبلاً اشاره شدکیش زردشتی با اینکه دیگر مذهب‌رسمی کشورنبود واز آنمقام ساقط گشت بهیچوجه درایران‌ناپدید نشد. ایرانیان گروه گروه در برابر هجوم عرب نخست بجزائر خلیج واز آنجابهندوستان گریختندودرهندوستان متوطن‌شدند وهنوزپارسیان دربمبئی وسورت(۲) و اطراف آنجا سکنی دارند و در کارخود کامیاب ورستگارند. مهاجرین مزبور اقلیتی بیش نبودند و اکثریت زردشتیان کهزردشت را برمحمدبن عبدالله (ص) واوستا را برقرآن ترجیح‌میدادند در ایران ماندند. چنانکه دیدیم ادبیات پهلوی دوشادوش ادبیات جدید عربی که ایرانیان جدیدالاسلام بوجودآوردند پیشرفت میکرد. موبدان مجوس هنوزاهمیت داشتند و پیوسته با مأمورین دولت مربوط بودندومیان‌زردشتیان که درادارهٔ امورخود بمیزان‌معتنابهی خودمختار بودندنفوذ زیادی‌داشتند؛ (۳)حتی موقعی که قانون‌وضع‌شد که‌آتشکده نابود شود بندرت کسی متعرض میشد وکسانی که از روی بی احتیاطی وشور مذهبی زیانی به آتشکده وارد میکردند یا درصدد تخریب آن برمی‌آمدند مقامات و مصادر امور اسلامی این قبیل اشخاص را گاهگاه سخت تنبیه مینمودند (٤). سه‌قرن‌بعدازاستیلاءعرب تقریباً درهریك از ایالات ایران آتشکده ای وجود داشت ولی در این ایام طبق احصائیهٔ

---

(۱) تاریخ فرهنگ شرق تألیف‌فن کرمر جلداول صفحات ١٦٦ تا ۱۸۳:
A. von Kremer, Culturgeschichte d. Orients.

(۲) Surat

(۳) رجوع شود بکتاب فن کرمر جلد اول، صفحهٔ ۱۸۳.

(٤) تطبیق‌شود با کتاب آرنولد دربارهٔ تعلیمات اسلام صفحهٔ ۱۷۹:
Arnold, Preaching of Islam

دقیقی که هوتوم شیندلر(۱) تهیه کرده است عدهٔ آتش پرستان در ایران مجموعاً فقط ۸٫۵۰۰ نفر میباشد.

بقول خانیکوف(۲) در پایان قرن هیجدهم هنگامی که آغا محمد خان بنیاد گذار سلسلهٔ قاجار کرمان را محاصره کرد تنها در آنجا ۱۲٫۰۰۰ خانوار زردشتی سکونت داشتند؛ بنا براین تقلیل سریع عدهٔ زردشتیان را از مظاهر عجیب این ایام باید دانست، اگرچه اخیراً چنین بنظر میرسد که مقام وموقع بهتری پیدا کرده اند و این در صورتی صحیح است که بتوانیم نسبت بارقامی که ناظرین امور در اوائل دورهٔ اخیر داده اند وهوتوم شیندلر نقل کرده است اطمینان کنیم:

آرنولد گوید(۳): «در مقابل این حقایق مسلماً غیر ممکن است انقراض آئین زردشتی را معلول اقدامات شدید فاتحین اسلام برای تغییر مذهب ایرانیان دانست. شمارهٔ ایرانیانی که در اوائل حکومت عرب اسلام اختیار نمودند بدلائل مختلفی که در بالا گفته شد محتملا خیلی زیاد بوده است ولی بقاءِ کیش زردشت و مدارك موجوده در بارهٔ اینکه طی قرون متوالی زردشتیان گاهگاه باسلام گرویده اند دال براین احتمال است که ازروی صلح وصفا وبطیب خاطر اسلام آورده اند. تقریباً درپایان قرن هشتم سامان یکی از نجباءِ بلخ بعلت همراهی ومعاضدتی که اسدبن عبدالله والی خراسان درحق اونمود از کیش زردشت روبتافت و باسلام گروید و پسر خودرا بپاس آن حمایت اسد نام نهاد ووجه تسمیهٔ دودمان سامانیان (۸۷٤-۹۹۹ میلادی) نام همان شخص است که تازه اسلام آورده بود. تقریباً در آغاز قرن نهم کریم بن شهریار نخستین پادشاه سلسلهٔ

---

(۱) پارسیها در ایران، مجلهٔ آلمانی مربوط بمسائل شرق، سال ۱۸۸۲ میلادی، مجلد ۳٦، صفحات ٥٤ تا ۸۸:

Houtum - Schindler, Die Parsen in Persien, Z. D. M. G.

دراینجا میگوید عدهٔ واقعی آتشکاهها بیست وسه باب است.

(۲) خانیکوف، یادداشت دربارهٔ قسمت جنوبی آسیای مرکزی، صفحهٔ ۱۹۳:

Khanikof, Mémoire sur la Partie Méridionale de l' Asie Centrale.

(۳) کتاب آرنولد Arnold که بهنیکی یادشد، صفحات ۱۸۰ تا ۱۸۱.

قابوسیه بود که اسلام اختیار نمود و در سال ۸۷۳ میلادی عدهٔ زیادی آتش‌پرستان بعلت نفوذ ناصرالحق ابومحمد در دیلم اسلام آوردند.

درقرن بعد تقریباً بسال ۹۱۲ میلادی حسن‌بن‌علی ازسلسلهٔ علویه درساحل جنوبی بحرخزر که گویند مردی دانشمند وبافراست و بخوبی آشنا بعقائد مذهبی فرق مختلف بوده است اهالی طبرستان و دیلم را که قسمتی بت‌پرست وقسمت دیگر مجوس بودند باسلام دعوت نمود. بسیاری دعوت‌اورا اجابت کردندوحال آنکه‌دیگران‌بحال بی‌اعتقادی باقی ماندند. در سال ۳۹٤ هجری (مطابق ٤-۱۰۰۳ میلادی) شاعر نامداری موسوم به ابوالحسن مهیار که‌از اهالی‌دیلم و آتش‌پرست بود بهدایت چکامه‌سرای مشهور تری موسوم بشریف الرضی که درفن شاعری استادوی‌بود باسلام تبلیغ شد (۱). اگرچه اخبار راجع بکسانی که تغییر مذهب دادند قلیل است لکن همین حقیقت که تا سه قرن ونیم بعداز فتح اسلام اینگونه‌موارد پیش آمده‌است گواه روشنی است براینکه‌ایرانیان ازروح تحمل‌و گذشت فاتحین بهره‌مند بودند واین امر خود دال براین معنی است که ایرانیان آئین خود را بصلح و سلم ولااقل تاحدی بتدریج تغییر داده‌اند».

چندی‌زندگانی‌علمی‌ومعنوی‌وسیاسی ایران وعربستان باندازه‌ای باهم مرتبط و حتی توأم بود که در فصول بعد ومباحث مربوط به تطور و نشوء و ارتقاءِ اسلام ومبادی فرق ومذاهب عمدهٔ آن درزمان‌خلفای اموی وعباسی باید از هردو متفقاً سخن بگوئیم و از مسائلی که بیشتر مربوط بعربستان است نه ایران بحث کنیم.

---

(۱) مانند ابن مقفع دانشمند نامی دیگر که شهرتش از آنها هم بیشتر بود وتغییر مذهب داد مهیار نیز مسلمان بدی بود. در بارهٔ ابن مقفع خلیفه المهدی می گفت: « هرگز کتابی در زندقه ندیدم که اصل و منشأ آن ابن‌مقفع نبوده است. (مخصوصاً کتبی که سنخ افکار مانویست.) . » دربارهٔ مهیار چون‌ابوالقاسم بن‌برهان شنید مهیار تغییر مذهب داده است گفت: « اسلام آوردن تو صرفاً گذر کردن از یك‌گوشهٔ جهنم بگوشهٔ دیگر است » (رجوع شود به ابن‌خلکان ترجمهٔ de Slane جلد اول صفحهٔ ٤۳۲ ؛ جلد سوم صفحهٔ ٥۱۷).

فصل ششم

دورهٔ اموی (٦٦١ تا ٧٤٩ میلادی)

آغاز دورهٔ خلافت روزی است که ابوبکر جانشین مقام رسالت گردید (ماه ژوئن ٦٣٢ میلادی) و پایان آندوره موقعی است که هُلاگوخان دررأس قبائل مغول بغداد راگرفت (١٢٥٨ میلادی)و به نهب و غارت پرداخت و آخرین خلیفهٔ اسلام المستعصم‌بالله را بقتل رساند . راست‌است که عنوان خلافت را چنانکه سرادوارد کریزی (١) گوید :

تعریف دورهٔ خلافت

« سه قرن دیگر هیجده تن از اخلاف خاندان عباسی بطور استمرار برای خود حفظ نمودند » و خلفای مزبور با جلال و جبروت اسمی در مصر زندگی میکردند ولی درحقیقت مانند اعقاب مغول بزرگ در هندوستان انگلیس خلفاءِ عباسی نیز تا سال ١٥١٧ میلادی در مصر که پایتخت ممالیك بود بدون هیچگونه قدرت واقعی دارای عنوان خلافت بودند . »

در سال ١٥١٧ میلادی سلطان سلیم اول عثمانی سلسلهٔ ممالیك را سرنگون ساخت و خلیفهٔ پوشالی را وادار نمود عنوان خلافت وعلامات ظاهری آنرا از جملهٔ لواءِ مقدس و شمشیر و عبای رسالت ، همه را باو واگذار نماید . از آن تاریخ ببعد سلاطین عثمانی مدعی مقام مقدس خلافت رسول‌الله وامارت مؤمنین و امامت فائقهٔ اسلام میباشند . مزایائی که از این عناوین و القاب عالیه عاید آنها میشود هر چه باشد این نکته از جهت واقعیت تاریخی مسلم است که چون ٦٢٦ سال از عمر خلافت

---

(١) Sir Edward Creasy, History of the Ottoman Turks, London, 1877.

تاریخ ترکهای عثمانی چاپ لندن ، ١٨٧٧ میلادی ، صفحهٔ ١٥٠

گذشت در سال ۱۲۵۸ میلادی[۱] دیگر وجود خارجی نداشت.

ادوار ثلاثهٔ خلافت

این دوره بسه قسمت مشخص ولی بسیار نا متساوی تقسیم میشود از اینقرار: ۱ – دورهٔ خلفاءِ راشدین که عبارت بودند ازابوبکروعمر وعثمان وعلی (علیه‌السلام) (۶۳۲تا۶۶۱ بعدازمیلاد). این‌دوره‌را میتوان باختصار دورهٔ حکومت رجال دین اسلام توصیف نمود. ۲ – دورهٔ خلفای اموی (یا سلاطین اموی، زیرا مورخین متاخر اسلامی غالباً منکر مقام روحانیت خلفاءِ مزبور بوده اند). بنی امیه چهارده نفر بودند و از تاریخ ۶۶۱ تا ۷۴۹ بعداز میلاد فرمانروائی داشتند. این دوره را میتوان دورهٔ جهانگشائی عرب و ارتجاع وثنیت دانست. ۳– دورهٔ خلفای عباسی یا بنی‌العباس که سی‌وهفت‌نفر بودندوازتاریخ ۷۴۹ میلادی فرمانروائی داشتند. درتاریخ سی‌ام اکتبر ۷۴۹ میلادی خلافت ابوالعباس عبدالله موسوم بـه السفاح بمعنای‌خونریز درکوفه‌اعلام شد وخلافت بنی‌العباس‌دوام داشت تااینکه بغداد دوچار نهب و غارت گردید و هلاگو و سپاهیان مغول المستعصم‌را در سال ۱۲۵۸ میلادی بقتل رساندند. این دوره را میتوان دورهٔ بلندی وسروری ایران و بسط فلسفهٔ اسلامی و جهاندوستی اسلام دانست.

در دورهٔ اول مدینه مرکز حکومت بود؛ در دورهٔ دوم دمشق و در

هجوم مغول یا پیچ بزرگ در تاریخ معنوی وسیاسی اسلام

دورهٔ سوم بغداد. هجوم مغول درقرن سیزدهم وانقراض خلافت در نتیجهٔ آن، اتّحاد صوری امپراطوری اسلام را در شرق و ایام فرخندهٔ اسلام‌را پایان داد ومهمترین واقعه‌ای که بعد از زمان پیامبر در تاریخ آسیا رویداد همین واقعه بود.

مدتها پیش از آنکه این بلیه نازل شود در حقیقت نیروی خلافت روبزوال گذاشت وازعصرهارون‌الرشید که تنیسون[۲] آنرا «عصرطلائی

---

(۱) مقایسه شود بااظهارات بسیارعادلانهٔ سرویلیم مویر درصفحهٔ۵۹۰ کتاب اودربارهٔ خلافت وانحطاط وسقوط آن.

(۲) Lord Alfred Tennyson

و بحبوحهٔ قدرت و کمال خلافت درزمان هارون‌الرشید » میخواند شبحی بیش باقی نماند .

اگرچه امپراطوری خلفاء بیشتر بین ملوك و فرمانروایانی تقسیم شده بود که وفاداری آنها حتی در صورت تسلیم فقط زبانی بود وعلی‌ـ القاعده اظهار خدمتگزاری و خضوع آنها صرفاً از حدود حرف خارج نمیشد ، باوجود این بغداد تا روزواقعهٔ مرگبارومشئوم ،کرسی‌نشین‌اسلام و مرکز دانش و معرفت بود وزبان عربی موقع خودرا حفظ کرد وزبان سیاست و علم و ادب زبان عربی بود . آن روح علمی و انتقادی که قبل از مغول نویسندگان اسلامی داشتند و باین اندازه مورد ستایش ماست در سنوات بعد از فتنهٔ مغول کمتر دیده میشود و بسرعت نقصان میابد و بهمین دلیل ادبیات فارسی بیشتر در اواخر خلافت و متعاقب سقوط خلافت با تمام زیبائی و لطفی که داشت از جهت ارزش و اهمیت نسبت بادبیاتی که بزبان عربی نوشته شده ولی قسمت عمدهٔ آن تراوش ذهن نویسندگان غیر عرب مخصوصاً ایرانی بود قابل قیاس نیست .

هجوم مغول یک فاجعهٔ سیاسی و علمی و معنوی بود و مصائبی که از جنبهٔ علمی و معنوی متوجه ایران شد کمتراز جنبهٔ سیاسی آن نبود و میان آنچه قبل از حملهٔ مغول و بعد از آن نوشته‌اند و فکر کرده‌اند از حیث کم و کیف فرق و اختلافی مشهود است .

نوشتن تاریخ مفصل خلفاء جزءِ برنامه و طرح این کتاب نیست خاصه اینکه اینکار را بوجه شایان تحسینی دکتر گوستاو وایل (۱۸۶۲-۱۸۴٦ میلادی) قبلاً بزبان آلمانی وسرویلیم مویر[۱] بزبان

(۱) تاریخ خلافت اولیه (۱۸۸۳) ؛ خلافت وصعود و انحطاط و سقوط آن (۱۸۹۲ و ۱۸۹۱) ؛ زندگانی محمد (ص) ، محمد (ص) و اسلام و غیره

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۱۱)

انگلیسی انجام‌داده‌اند . ولی این آثار نفیس درحقیقت جزء منابع‌اروپائی بحث مانیست وبرای اینکه بکوشیم اوصاف ممیزه و مختصات هر یك از ادوار را علی‌الخصوص‌ازجهت‌مظاهر ایرانی آن درقسمت مطالعات مذهبی وفلسفی‌وفرهنگ‌وسیاست‌وعلم‌باخطوط‌برجسته‌ترسیم کنیم‌منابع‌عمده‌ای که مورد استفادهٔ‌ماقرار خواهد گرفت آثار‌مزبور نخواهد بود. برای‌این منظور نفیس‌ترین کتبی که بالسنهٔ اروپائی نوشته‌شده وبیش‌از آثار‌دیگر مایهٔ‌تنبه وتذکر‌است آثار فن کرمر‌ودوزی (ترجمهٔ‌ویکتور‌شوون‌بفرانسه) و گلدزیهر ووان‌فلوتن و آرنولد وکوسن‌دوپرسوال واشمولدرز ودوگات وغیره میباشد که ذیل صفحه مندرج است (۱) .

دو کتاب‌تاریخ ایران است که انگلیسها بیشتر باآن آشنامیباشند: یکی کتاب سرجان ملکم(۲) ، دوم کتاب کلیمنتز مارکهم(۳) . در این

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۱۰)

تألیف سرویلیم مویر :

Sir William Muir, Annals of the Early Caliphate; the Caliphate, its Rise, Decline and Fall (1891 and 1892); the Life of Mahomet, Mahomet and Islam, &c.

آثار فن کرمر دربارهٔ تاریخ عقاید وتمدن اسلام :

(۱) A. von Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islam (1868); Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams (1873);

فن کرمر ، تاریخ فرهنگ شرق دردورهٔ خلفاء دردوجلد ۱۸۷۵ - ۱۸۷۷ میلادی)

Culturgeschichte des Orients unter dem Chalifen; 1875-1877

Dozy's Het Islam (1863); اسلام تألیف دوزی (۱۸۶۳ میلادی)

(۲) Sir John Malcolm (۳) Clements Markham

ترجمهٔ فرانسوی آن بقلم ویکتور شوون تحت عنوان :

Victor Chauvin, Essai sur l'Histoire de l'Islamisme(1879); Histoire des Musulmans d' Espagne; تاریخ‌مسلمین‌اسپانی ازهمان‌مؤلف

مطالعات اسلامی دردوجلد (۱۸۸۹-۱۸۹۰) تألیف گلدزیهر

Goldziher, Muhammedanische Studien (2 vols. 1889 - 1890):

Van Vloten, Recherches sur la Domination Arabe, تحقیقات دربارهٔ

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۱۲)

در کتاب دورهٔ تحولی که در فاصلهٔ بین فتح عرب در قرن هفتم میلادی و تشکیل نخستین سلسلهٔ مستقل یا نیم‌مستقل ایرانی بعد از اسلام در قرن نهم میلادی پیش آمد بطور سطحی و ناقص مورد بحث واقع شده است. مثل اینکه مانند فاصلهٔ بین سقوط دودمان هخامنشی و طلوع سلسلهٔ ساسانی (۳۳۰ قبل از میلاد تا ۲۲۶ بعد از میلاد) این دوره نیز صرفاً دورهٔ بریدگی وانقطاع درزندگانی ملی بوده است وحال آنکه از بسیاری جهات بیش از سایر ادوار جالب توجه است و از نظر علمی و معنوی بارورترین کلیهٔ ازمنهٔ تاریخ ایران است و بدین سبب در اینجا تا حدی کاملاً مورد بحث قرار خواهد گرفت، خاصه ازقسمتهائی سخن خواهیم گفت که مربوط به اصل ومنشأ فرق اولیه است ومراد مذاهب مختلفی است که دراسلام جدائی انداخته است.

اگر بخواهیم بدقت سخن بگوئیم خلافت اموی ازشهادت علی (ع) و رسیدن معاویه در سال ٦٦١ میلادی بکرسی خلافت آغاز میشود، لکن تمایلاتی که منجر باستقرار خلافت بنی‌امیه گردید مربوط بولادت عثمان (٦٤٤ - ٦٥٦ میلادی) خلیفهٔ سوم از خلفای راشدین است.

ما دیدیم که یکی از بزرگترین وعمده‌ترین نتایج رسالت پیغمبر ایجاد یك حس ملی مشترك میان عرب بلکه بیشتر یك حس مذهبی مشترك میان کلیهٔ مسلمین بود که جایگزین کوته بینی و تعصب عشایری عرب

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۱۱)

سیطرهٔ عرب تألیف ون فلوتن ؛ le Chiitisme et les Croyances Messianiques sous le Khalifat des Omayades (1894) ; Idem, Opkomst der Abbasiden ; تعلیمات اسلام تألیف آرنولد T. W. Arnold, Preaching of Islam (1894) و آثار دیگری نظیر آن بقلم کوسن دوپرسوال Caussin de Perceval واشمولدرز Schmölders دوگات Dugat وغیره ورسالات یامقالات نفیس ومتعدد دیگری ازقبیل رسالات بروناو Brünnow دربارهٔ خوارج و گلدزیهر Goldziher در بارهٔ ظاهریون ودوخویه de Goeje دربارهٔ قرمطیان، و شتاینر Steiner دربارهٔ معتزله، واشپیتا Spitta دربارهٔ طریقهٔ اشعری وبسیاری رسالات دیگر.

جاهلیّت گردید. پیروی از اینگونه اندرزهائی که برای وصول بکمال داده میشد از ابتدا مشکل بود زیرا با غرائز ملّی وباستانی که ریشه های عمیق داشت بکلّی مخالف بود و حتی جانبداری پیغمبر از مکه که مولد وی و قریش که قبیلهٔ وی بود(۱) درچند مورد مایهٔ ناخشنودی وزمزمهٔ متحدینش در مدینه (که انصار خوانده میشدند) گردید و ما میدانیم تا چه اندازه شریعت اسلام مدیون کمکهای بموقع انصار است. معذلك بطور کلی کمال مطلوب اسلام که برابری همهٔ مسلمین است تا مرگ عمر در سال ٦٤٤ میلادی تا حدی بعدل و انصاف خوب حفظ میشد.

در اینکه اصل مساوات کمال مطلوب شریعت اسلام بود از آیات متعدد قرآن وهمچنین از احادیثی چند واضح وروشن است از جمله این آیه است که انّ اکرمکم عندالله اتقیکم (سورهٔ ٤٩ حجرات آیهٔ ۱۳) آیهٔ دیگر: انّما المؤمنون اخوة فاصلحوا بین اخویکم (سورهٔ ٤٩ حجرات آیهٔ دهم). در حدیث است که ان الله عزوجل قد أذهب عنکم عبیة الجاهلیة و فخرها بالآباء(۲)، خداوند بزرگ نخوت روزگار جاهلیت و تفاخر به نیاکان را از شما گرفت؛ و لیس لعربی علی عجمی فضل الا بالتقوی(۳)، عرب را

---

(۱) **یادداشت مترجم:** بعقیدهٔ آقای بدیع الزمان فروزانفر مقصود تقسیم غنائم است در جعرانه که اکثر باکابر قریش مثل ابوسفیان و پسران وی اعطا شد و انصار ازاین بابت گله مند شدند.

(۲) **یادداشت مترجم:** نقل از جلد دوم سنن أبی داود، صفحهٔ ۳۳۲، چاپ مصر، ۱۳٤۸ هجری: ان الله عزوجل قد أذهب عنکم عبیة الجاهلیة و فخرها بالآباء مؤمن تقی وفاجر شقی انتم بنو آدم و آدم من تراب لیدعن رجال فخرهم باقوام انما هم فحم من فحم جهنم اولیکونن أهون علی الله من الجعلان التی تدفع بأنفها النتن.

(۳) **یادداشت مترجم:** نقل از جلد دوم البیان والتبیین الجاحظ، چاپ مصر ۱۹۲٦ میلادی، صفحهٔ ۳۹: ایها الناس ربکم واحد وان أباکم واحد، کلکم لآدم و آدم من تراب اکرمکم عندالله اتقیکم ولیس لعربی علی عجمی فضل الا بالتقوی (ازخطبهٔ حجة الوداع).

بر غیرعرب هیچگونه برتری نیست مگر از جهت پرهیز کاری ؛ انتم بنو آدم و آدم من تراب: همه فرزندان آدمند و خود آدم نیز از خاك برخاسته است(١) .

راست است که در این هنگام از غیر عرب یا از « بربریها » کسانی که اسلام اختیار نمودند بسیار معدود بودند و این مسأله محل تردید است که حتی در لحظاتی که پیغمبر اعلی درجه خوشبین بود در خواب هم دیده باشد که کیش او از شبه‌جزیرهٔ عربستان فراتر رود و ماوراءِ آن حدود نیز بسط زیادی پیدا کند ولی در اینجا لااقل این فکر بوضوح بیان شده است که میان مسلمین مساوات بالقوه برقرار و شرف انسان بایمان اوست نه باصل و نسب .

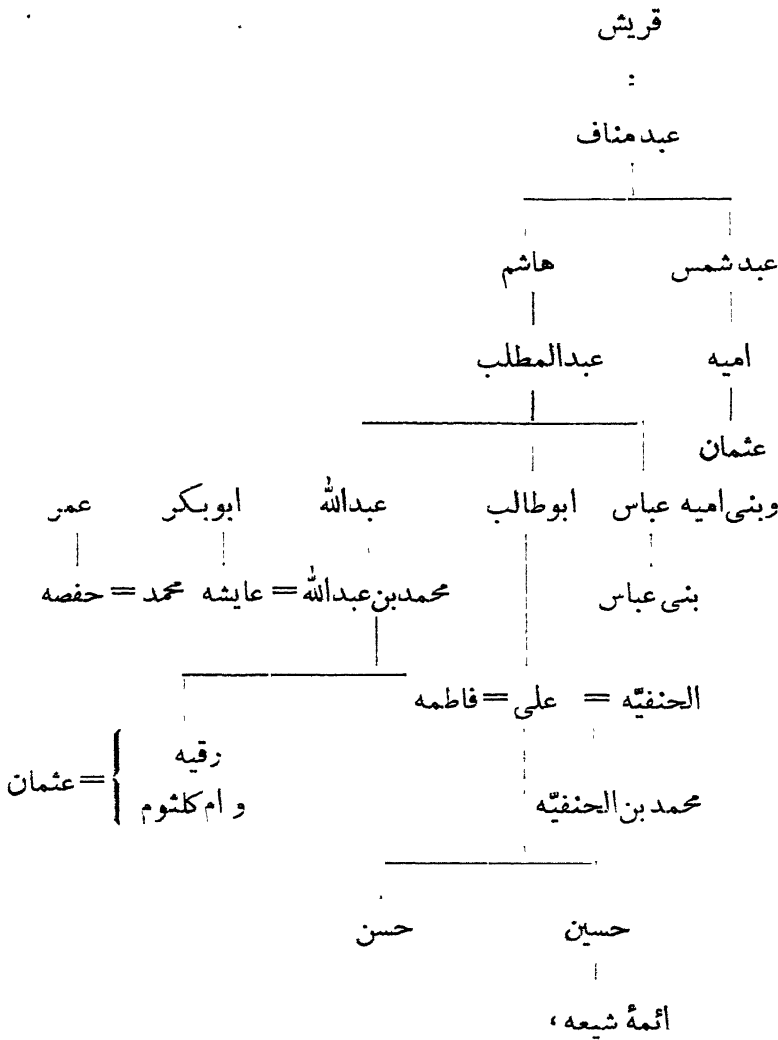
لکن چون عثمان بخلافت رسید رسم دیرین تعصّبات خویشاوندی و احساسات عشایری بار دیگر ظاهر شد و خطرات فتنه و شقاق که بعلت حقد و حسد قریب‌الوقوع بود بمنتهای شدت رسید : مکه بمدینه و انصار بمهاجرین رشك میبردند(٢) ؛ بنی‌هاشم و بنی‌امیه که دو طایفه از طوائف قریش بودند همه با هم همچشمی داشتند ؛ قریش قبیلهٔ پیغمبر بود ولی اعراب دیگر که از سیادت و تفوق قریش ناخشنود بودند و نمیتوانستند ناخشنودی خود را پنهان سازند با قریش کینه میورزیدند ؛ در نتیجهٔ بی تصمیمی و سستی و خیره‌سری خلیفهٔ جدید که برای پیش بردن منافع بنی‌امیه و خویشان خود حتی از منافع کسانی از افراد طائفه خود جانبداری میکرد که علاقهٔ آنها باسلام مورد منتهای تردید بود خطر مزبور بأوج شدت رسید . برای اینکه مطالب روشن تر شود از کتاب بسیار سودمند استانلی لین پول(٣) دو جدول از سلسلهٔ انساب پیغمبر را در اینجا نقل می کنیم :

---

(١) فن کرمر ، صفحهٔ ٢٢ Von Kremer, Streifzüge

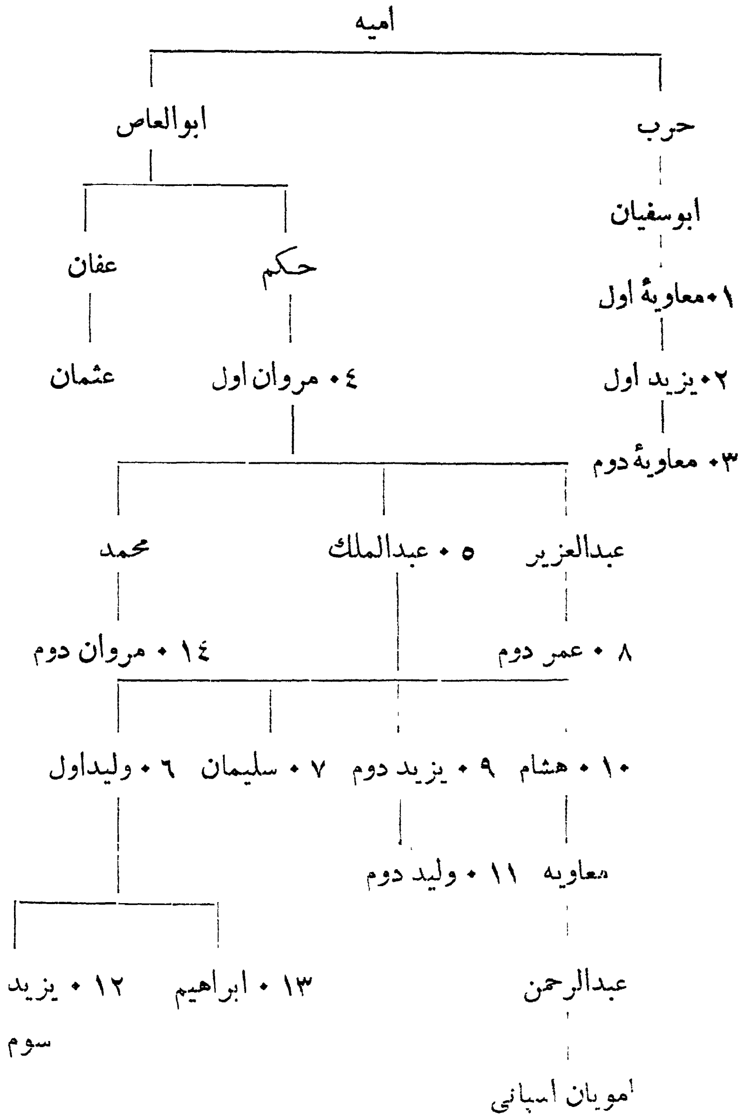
(٢) **یادداشت مترجم :** زیرا خلفا ازمهاجرین انتخاب میشدند .

(٣) Stanley Lane-Poole, Mohammedan Dynasties, 1894

چنانکه درجدول بالا ملاحظه میشود دوتن از نخستین خلفاءِ راشدین یعنی ابوبکر وعمر پدرزن پیغمبر بودند وخلفاءِ بعد یعنی عثمان و علی هر دو داماد وی . تنها علی خویشاوندی نزدیك داشت و پسر عم بلافصل حضرت رسول بود و بعلاوه چون در وهلهٔ نخست بیعت کرد و در تبعیت از پیامبر وفادار وفداکار بود مرتبهٔ امتیاز را احرازنمود . و نیز میبینیم

(و اهمیت این مسأله در فصل بعد معلوم خواهد شد) که لفظ هاشمی یا بنی‌هاشم بائمهٔ هدی که از ذریهٔ علی‌بن ابیطالب و فاطمه بنت رسول‌الله میباشند وهمچنین بخلفای عباسی اطلاق‌میشود ولی‌بنی‌امیه خارج‌اند(۱).

(۱) **یادداشت مترجم :** باید متوجه بود که این کتاب برای بیگانگان

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۱۷)

جدول دوم نسبت خلفاء بنی امیه را بیکدیگر و بعثمان نشان میدهد.
عثمان از ابتدای خلافت خود بنفع یاران و خویشاوندان خود و بزیان عدل و داد شدید و انحراف ناپذیری که کمال مطلوب اسلام بود خود را متمایل به تبعیض نشان میداد. ابو لؤلؤ قاتل عمر که عبد ایرانی بود باید کشته میشد و این کیفر برای او طبیعی بود، لکن عبیدالله پسر عمر بکشتن قاتل عمر قانع نشد و یکی از نجباء ایران را نیز که هرمزان نام داشت و درجنگ اسیر شد و اسلام آورد و بشرکت درقتل عمر مظنون واقع شد عبیدالله بقتل رساند. در بارهٔ شرکت هرمزان در قتل عمر هیچگونه دلیلی دردست نبود و علی که همیشه درحفظ وحراست شریعت اسلام سخت گیر و دقیق بود گفت عبیدالله بجرم اینکه مؤمنی را بناحق کشته است باید کشته شود. لکن عثمان باین حرف گوش نداد وازجیب خود مبلغی بعنوان غرامت بپرداخت (۱). وچون زیادبن لبید یکی از انصار در قطعهٔ شعری (۲) نرمی و ملایمت بیجای عثمان را نکوهش کرد عثمان چکامه‌سرای جسور را خاموش ساخت و بیرون کرد.

بدین طریق ازهمان لحظهٔ اول که عثمان بخلافت رسید معلوم گشت که حاضر است تحت تأثیر ملاحظات شخصی قرار گیرد و بمرور

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۳۱۶)
نوشته شده ومقدمات پاره‌ای ازاین مسائل که نزد ما روشن است بر آنها پوشیده و مختفی است، والا مسلم است که هاشمی برخاندان بنی امیه که ازشاخهٔ دیگر فرزندان عبد مناف میباشد هرگز اطلاق نمیشود.

(۱) رجوع شود بکتاب خلافت تألیف مویر Muir صفحهٔ ۲۰۵.

(۲) این اشعار درجلد پنجم تاریخ طبری چاپ دوخویه de Goeje صفحهٔ ۲۷۹۶ مندرج است.

یادداشت مترجم: این است قطعهٔ زیادبن لبید:

ایا عمرو عبیدالله رهن	فلاتشکك بقتل الهرمزان
فانك ان غفرت الجرم عنه	واسباب الخطا فرسا رهان
اتعفو اذعفوت بغیر حق	فمالك بالذی تحکی یدان

زمان این مسأله بیشتر ظاهر و آشکار گردید. عرب عموماً کینهٔ قبیلهٔ قریش را در دل خود جای داده بود و این کینه توزی معلول سیادت و ریاست قریش بود که برحقد وحسد آنها میافزود. شعبهٔ اموی قریش حتی الامکان با شور و شدت بمخالفت پیغمبر بر میخاست و چون دیری گذشت ودیگر تاب‌مقاومت نداشت سرانجام از روی بی‌میلی بیعت‌نمود. عثمان از این طائفه علناً طرفداری مینمود و بدین طریق طایفهٔ هاشمی را بکلی طرد کرد بنحوی که حتی قریش هم دیگر متحد نبود. بعضی از سرسخت‌ترین دشمنان دیرین پیغمبر را مانند عبدالله‌بن‌سعدبن ابی‌سرح برادر رضاعی عثمان که پیغمبر پس از تسخیر مکه میخواست از بین ببرد وعثمان وساطت نمود بعالی‌ترین مقامات فرماندهی برگزید و باپرداختن حقوق گزاف شاهانه آنها را صاحب ضیاع و عقار ساخت. مردانیکه بسهل انگاری و تهاون در فرائض دینی معروف شده بودند ماننده‌ولیدبن‌عقبه که‌پدرش‌را پیغمبر بعدازجنگ بدرنابود ساخت وآتش جهنم رانیز باو وعده داد و سعیدبن العاص که پدرش برای کفارمیجنگید و در همان جنگ کشته شد بولایت و مکنت رسیدند. ولید که بولایت کوفه منصوب شدمست‌ومخمور وارد مسجد گردیدونمازرا سهو خواند. سپس از حضار پرسید اگر کافی نیست بازهم بخواند (۱). البته او را بیرون کردندوعقوبتی که حکم‌شرع است تنها باصرارعلی (ع) وخلاف میل عثمان دربارهٔ او اجرا شد. عبدالله بن عامر پسر عم جوان خلیفه والی بصره شد. چون ابو موسی والی سابق بصره این مطلب را شنید گفت: « یأتیکم غلام خراج ولاج کریم الجدات والخالات والعمات یجمع له الجندان » (۲). سعیدبن‌العاص‌والی جدید کوفه نیز بهمان بدی

(۱) **یادداشت مترجم:** مطلب آنست که نماز صبح را بجای دو رکعت چهار رکعت خواند سپس ازحضار پرسید که اگرچهار رکعت کمست بیشتربخواند.

(۲) کتاب خلافت تألیف مویر Muir صفحهٔ ۲۱۷.

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۱۹)

سلف خود بود . مردم کوفه زمزمه کردند که حاکمی از قبیلهٔ قریش جانشین حاکم دیگر از همان قبیله میشود و هیچکدام بهتر ازدیگری نیست . توگوئی از تاوه بیرون نیامده توی آتش افکنده میشویم (یا از چاله بچاه میافتیم) .

ناخشنودی روز افزون مردم دلائل دیگری نیز داشت که موجب گردید بسیاری از اصحاب قدیم پیغمبر که بزهد و ورع و تقوی مشهور و انگشت نما بودند طرد شوند . ابن مسعود یکی از بزرگترین علماءِ متن قرآن از عمل قاهرانهٔ عثمان که در قرآن کریم خودسرانه(۱) تغییراتی داد بی نهایت دلتنگ گردید ، بالاخص اینکه کلیهٔ نسخی راکه بخیال خودش غیرمجاز بود نابود ساخت . ابوذر که هوا خواه برابری همهٔ مؤمنین بود و تجمل و تنعم روز افزون خلیفه را نا روا و مایهٔ نفرت و مستوجب نکوهش و سرزنش و مجازات میدانست نفی بلد شد و در حال تبعید بدرود حیات

قتل عثمان ۶۵۶ میلادی

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۱۸)

یادداشت مترجم : البته مؤلف متن عربی را نیاورده وبکتاب خلافت مویر هم دسترسی نبود که معلوم شود از چه منبعی است . براهنمائی آقای بدیع الزمان فروزانفر از طبری نقل گردید . لکن ظاهراً مؤلف اصطلاح خراج ولاج راکه بتشدید ثانی است بی تشدید خوانده است . در منتهی الارب فی لغات العرب این دولفظ بمعنای مرد بسیارزیرك وحیله گر آمده است . باقی عبارت را نیز مؤلف اینطور ترجمه کرده است :

« اکنون مأموری برای وصول مالیات میآید که مطابق میل قبیی شماست . عمو وخاله وبنی اعمام فراوان دارد وسیل لاشخوران (غارتگران) را برشما سرازیر سازد . »

و حال آنکه تصور میرود مقصود جوانی است هوشمند ومحتال که از سوی پدر ومادر والاگهراست وکار دولشکر (امارت کوفه وبصره) باو واگذار میشود .

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع الزمان فروزانفر مینویسند حقیقت اینست که عثمان قرائت ابن مسعودرا معتبر نشناخت .

گفت(۱). بدعتهائی که جز ارادهٔ خلیفه هیچگونه مجوزی نداشت بر بی مهری و نفرت مردم افزود و احساسات همه چون سیل خروشان بجوش آمد و منتهی بقتل ظالمانهٔ(۲) خلیفهٔ کهن سال بدست یکدسته از مردم ناراضی گردید که در ۱۷ ماه ژوئن ۶۵۶ میلادی درشهر مقدس مدینه باندرون خانهٔ وی‌هجوم آوردند وخونش را بریختند. نائله زوجهٔ خلیفه که تا آخرین لحظه نسبت بشوهر خود وفادار ماند خواست از ضربهٔ شمشیر یکی از قتله که متوجه خلیفه بود جلوگیری کند، چندین انگشت اوقطع شد. انگشتان بریدهٔ نائله و پیراهن خون آلود خلیفهٔ سالخورده را بعد معاویه بقصد برانگیختن خشم وغضب اهالی شام‌برضد قاتلین بمسجد دمشق آورد(۳).

مرگ عثمان صورت ظاهر اتحادی را که تا آن تاریخ در اسلام وجود داشت برای همیشه از میان برد و مستقیماً منجر بجنگهائی شد که نخستین بارمسلمین بروی همدیگر شمشیر کشیدند.

انتخاب علی(ع) بخلافت

بالاخره‌علی‌بخلافت‌برگزیده‌شد وبسیاری فکر میکردند که این حقشناسی دیر شده و سزاوار بود دعاوی حقهٔ ویرا که این مقام بلند حق او است زودتر میشناختند. طلحه و زبیر در این واقعه نا امید شدند و بتحریك عائشهٔ دختر ابوبکر و زوجهٔ پیغمبر بشوریدند وجان خود را درجنگ جمل روی بیشرمی ووقاحت خود گذاشتند. در این قتال ده‌هزار تن‌از مسلمین‌هلاك شدند (ماه دسامبر ۶۵۶ میلادی). علی بن ابیطالب

جنگ جمل

شخصاً بی‌اندازه میل داشت از این کشتار جلوگیری شود ولی هنگامی

---

(۱) برای مطالعهٔ شرح کامل این معامله رجوع شود بمروج‌الذهب مسعودی چاپ باربیه دومینار Barbier de Meynard جلدچهارم (الجزء الثانی) صفحات ۲۶۸ - ۲۷۴.

(۲) **یادداشت مترجم:** رجوع شود بمقدمهٔ مترجم (درآئین ترجمه).

(۳) رجوع‌شود به‌الفخری چاپ الوارت Ahlwardt صفحهٔ ۱۱۰.

که نزدیك بود مساعی علی برای انعقاد صلح حسن ختام پذیرد قتلهٔ عثمان که جزء سپاه وی بودند از ترس اینکه مبادا درصورت اعادهٔ صلح بجزای خود برسند موفق بتسریع حرب شدند.

معاویه که از اقوام عثمان بود در شام حکومت داشت و اغتشاش آنجاقریب‌الوقوع بنظرمیآمد زیرا نفوذ وعلاقهٔ بنی‌امیه در شام بمنتهای عظمت رسیده بود. عده‌ای از راه مصلحت‌اندیشی بعلی گفتند در کارچنین فرماندار بااقتدارومکاری مداخله نکنند. علی گوش نداد وچون قصدداشت او را فوراً فرا خواند در احضار وی ایستادگی و پافشاری کرد. معاویه از فرمان علی سر پیچید و از باب مقابلهٔ بمثل بصراحت و وضوح علی را متهم نمود که در قتل عثمان سراً شریك بوده است. ولید بن عقبه (که بدست علی مجازات شده بود) در قالب ابیاتی چند (۱) که بنام بنی هاشم عموماً انشاد نمود این اتهام را قبلاً اظهار کرده بود: اینست مقطع آن اشعار:

معاویه خلافت علی را نمیشناسد

غدرتم به کیما تکونوا مکانه کما غدرت‌یوماً بکسری مرازبه

معاویه بعنوان منتقم عثمان نه تنها از اطاعت امر علی سر پیچی کرد بلکه علی را بخلافت نشناخت و شخصاً مدعی آن مقام شد. عمروبن العاص که مردی هوشمند بود بحمایت معاویه برخاست ودراین ادعا بمهارت و کاردانی از وی پشتیبانی نمود. معاویه بپاداش این خدمات فرمانروائی مصر را بعمروبن العاص وعده داد. چون مذاکرات به‌نتیجه‌نرسیدعلی که‌ازمدینه حرکت کرده و در کوفه استقراریافته‌بود بمعاویه و شامیان اعلان جنگ داد و با سپاهی مرکب از پنجاه هزار تن

---

(۱) مروج‌الذهب مسعودی جلد چهارم ۲۸۶ چاپ باربیه دومینار

یادداشت مترجم: از مروج الذهب و معادن الجوهر، تصنیف العلامة الرحالة أبی‌الحسن‌علی‌بن‌الحسین بن‌علی‌المسعودی چاپ‌بغداد، جزء ثانی صفحهٔ ۲۳۵ نقل گردید.

جنگ صفین

جنگجو بمصاف وی شتافت. دو سپاه در صفین روبرو شدند. صفین نقطه‌ایست واقع بین حلب و حمص در سوریه.
چندین هفته بطور نامنظم در جنگ و گریز و مذاکرات بی‌ثمر بودند تا اینکه در روز های آخر ماه ژوئیه ٦٥٧ میلادی جنگ منظم و سختی در گرفت. روز سوم معلوم شد که فیروزی بطور قطع نصیب علی و یاران اوست. لذا عمروبن العاص که همیشه درطرح‌ریزی تدابیر جنگی و مکائد مبتکر بود بمعاویه اندرز داد که اوراق قرآن را سر نیزه‌های سپاهیان برافرازند وفریادبرآورند: «حکم‌خدا! حکم‌خدا! باید میان‌ما وشما حکم خدا داوری کند!» هرچه علی خواست همراهان خود را از این حیله آگاه سازد تا دنبالهٔ کار را که بنفع خود آنها بود بگیرند مساعی او بجائی‌نرسید. ستون‌فقرات سپاه علی را درحقیقت یکعده‌افرادمتعصب ومتشرع تشکیل میدادند. این اشخاص حاضر نبودند با کسانی که ملتجی‌بقرآن‌میشوند محاربه کنند. لذا ازادامهٔ نبرد خودداری نمودند. متارکهٔ‌جنگ اعلام‌شد. هردوطرف‌قبول نمودند که اختلاف بحکمیّت ارجاع گردد. حتی اینجاهم علی‌ناگزیر شدابوموسی‌اشعری‌راکه شخص ضعیف و بی تصمیمی بود واخیراً هم اورا بعلت بی مبالاتی و فتور از حکومت کوفه معزول کرده بود بنمایندگی خود بپذیرد وحال آنکه عمروبن العاص که‌شخصی محتال وکاردان وچاره‌ساز بود مأمور پیش‌بردن منظور معاویه گردید. عمروبن عاص خدعهٔ فضیح دیگری (۱) بکار برد و موفق شد علی را بدان وسیله برکنار سازد و خلافت معاویه را اعلام نماید. این امر در نقطه‌ای معروف به دومة الجندل (واقع درصحرای سوریه جنوب‌سی‌درجه عرض جغرافیائی وتقریباً همان‌مسافت ازدمشق وبصره) درماه فوریهٔ سال ٦٥٨میلادی صورت گرفت.

اعلام خلافت معاویه در ماه فوریه ٦٥٨ میلادی

---

(۱) رجوع‌شود به کتاب خلافت‌اثر مویر (Muir) صفحات ۲۸۰ تا ۲۸۲ وهمچنین به‌الفخری چاپ الوارت (Ahlwardt) صفحات ١١٤-١١١ .

لازم نیست در بارهٔ نومیدی و اشمئزاز علی و پیروانش بحث شود همه روزه در مساجد عراق عرب که هنوز اهالی آنجا نسبت بعلی کم و بیش وفادار بودند بسب و طعن و لعن معاویه و اعوانش میپرداختند و معاویه نیز در دمشق برد تعارف اشتغال داشت و نسبت بعلی و اولاد و اتباعش مدتها در دمشق ناسزا میگفتند تا اینکه عمربن عبدالعزیز که تقریباً یگانه فرمانروای خدا ترس سلسلهٔ بنی‌امیه بود این عمل را ملغی و موقوف کرد. علی بصرف لعن قانع نبود بلکه خود را برای مبارزهٔ جدیدی با رقیب خود آماده میساخت. لکن وقایع خطیر دیگری که نزدیک موطن وی روی داد توجه علی را بدانسو جلب نمود.

روش و رفتار علی

گذشته از یاران و ملازمان علی عده‌ای افراد مدبر و چاره ساز سیاسی نیز جزء پیروان وی بودند. ساکنان بصره و کوفه نیز در زمرهٔ مریدان علی بشمار میرفتند و اینان مردمی بودند فرقه‌ساز و بی ثبات. افکار این دودسته بکلی با هم تعارض و تباین داشت زیرا از قدیمترین فرق اسلامی ، که شیعیان و خوارج[1] بودند تشکیل میشدند. شیعیان طرفداران پر حرارت و وفادار و صدیق علی و خاندان علی بودند و عموماً مدافع فرضیه‌ای بودند که در صفحهٔ ۱۹۵ این کتاب بیعدشرح داده شده است و اجمالاً اینکه میگویند ولایت عالیهٔ عصر و همچنین ریاست فائقه روحانی در عالم اسلام حق آسمانی اولاد نبی و نزدیکترین افراد خاندان نبوت است. در این خصوص و در بارهٔ اصول عقائد عجیب وغریب غلات در صفحات بعد مکرر سخن خواهیم گفت وفقط اینجا اضافه

قوای علی از چه کسانی ترکیب یافته بود

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع الزمان فروزانفر مینویسند : این مطلب نسبت بعهد حضرت امیر علیه‌السلام صدق نمیکند زیرا خوارج دراواخرعهد آنحضرت پدید آمدند.

میکنیم که این عقائد افراطی را دربـارهٔ مقام قدسی بلکه الوهیت علی حتی در حیات وی با اینکه خودش قویاً مخالف بود یک یهودی جدید الاسلام بنام عبدالله بن سبا(۱) در سال ٦۵۳ میلادی در زمان خلافت عثمان بشدت وحدت در مصر تبلیغ میکرد .

خوارج

خوارج طرفدارنظردموکراسی افراطی بودند ومیگفتند هرعرب آزادی حق دارد بخلافت انتخاب شود و هر خلیفه‌ای که نتواند رضای جمهور مؤمنین را جلب کند ممکن‌است ازخلافت‌خلع گردد(۲) . این جماعت را مویر(۳) « انتزاعیون برای

---

(۱) رجوع شود بکتاب‌خلافت مویر Muir صفحات ۲۲٦ - ۲۲۵ وهمچنین بکتاب ملل ونحل شهرستانی (چاپ کورتن Cureton) صفحات ۱۳۳ - ۱۳۲ .

(۲) برونو Brünnow در صفحهٔ ۲۸ رسالهٔ خود در بارهٔ خوارج معتقد است که این عنوان را اساساً خود این فرقه بروی خود نهاده بودند و نامی نیست که دشمنانشان بآنها داده باشند . میگوید معنای آن‌تمرد وعصیان وانتزاع نیست و مانند لفظ مهاجرین (که اسم دیگر خوارج است و خودشان اتخاذ نموده بودند) مراد کسانی است که در راه خدا جلاء وطن اختیار نمودند و دوراز خانه وآشیانه زندگانی کردند واستناد اوبآیهٔ ۱۰۱ ازسورهٔ چهارم قرآن است .

یادداشت مترجم : خداوند کریم درسورهٔ نساء سفر کردن از محیط‌جهل و کفررا بسرزمین علم‌وایمان برای‌جهاد درراه حق‌ونجات ازدار کفر دستورفرموده است نه برای تفرقه وپراکندگی مسلمین . لذا استناد بآیهٔ شریفه برای توجیه عمل خوارج بیمورد است . میفرماید : ومن یهاجر فی‌سبیل‌الله یجدفی‌الارض مراغماً کثیراً وسعة ومن یخرج من بیته مهاجراً الی‌الله‌ورسوله ثم یدرکه‌الموت فقد دفع اجره‌علی‌الله وکان‌الله غفوراً رحیما .

(۳) بعـد متعصبین از خوارج این دو عقیدهٔ اصلی را بیشتر توسعه دادند و بجای لفظ « عرب‌آزاد » « مسلم نیکوکار » گذاشتند وبعد از عبارت « خلع از خلافت » این مجازات‌را نیز اضافه کردند : «ودرصورت ازوم کشته‌شود . » دربارهٔ خوارج مخصوصاً رجوع نمائید برسالهٔ عالی برونو چاپ لیدن ۱۸۸٤ میلادی

Brünnow, Die Charidschiten, Leyden, 1884 .

وهمچنین بکتاب فن کرمر صفحات ۳۹۵ و ۳٦۰

Von Kremer, Herrschenden Ideen

وتاریخ اسلام تألیف دوری صفحات ۲۱۱ تا۲۱۹ :

Dozy, Histoire de l' Islamisme

حکومت آلهی» نام نهاده است ومرادش ازاین لفظ آنست که این اشخاص برای حکم خدا جدا شده بودند. بیشتر افراد این جماعت از اعراب حقیقی بادیه نشین (علی الخصوص از پاره‌ای قبائل مهم مانند تمیم) و از ابطال و قهرمانان قادسیه و سایر نقاطی بودند که میدان جنگهای سخت بوده است؛ ومتشرعین وکسانیکه بقول شهرستانی نماز میکردند وروزه میگرفتند ووحدت اسلام رابعلت جاه‌طلبی افراددرمخاطره‌میدانستند و مصالح دین را تابع مصالح عده‌ای میدیدند بجمع خوارج پیوستند. خوارج خودرا شراة میخواندند (که بمعنای فروشندگان است) و این عنوان‌راازآنرواختیار کردند که‌جان‌خویش‌رابرای‌اجر آسمانی میدادند (و اشارهٔ این قوم دراین‌مقام به‌آیهٔ ۲۰۳ سورهٔ دوم قرآن وهمچنین آیهٔ ۱۱۲ سورهٔ نهم بوده است) (۱). از جهت شهامت غلبه ناپذیر و از جهت سخت گیری و تعصب تا مرحلهٔ توحش میرفتند وجز خدای یگانه خود را تابع احدی نمیدانستند. اوصافی که دربارهٔ این جماعت شمرده شد جماعات دیگری را بخاطر ما میآورد: از جمله وهابی های اواخر قرن هیجدهم و اوائل قرن نوزدهم و دسته‌ای که در اسکاتلند بنام متعاهدین (۲) و دستهٔ دیگری که در انگلستان بنام تصفیه طلبان (۳) معروف بودند و بسیاری از منظومات خوارج با الفاظ و عباراتی تنظیم

---

(۱) رجوع شود برساله برونو Brünnow که ستوده شد، صفحهٔ ۲۹.

(۲) **یادداشت مترجم:** در سال ۱۶۴۳ میلادی قراردادی بین مجالس انگلستان واسکاتلند منعقد شد واسکاتلندی ها تعهد کردند عیه چارلز اول به مجلس انگلستان کمك نظامی برسانند مشروط به اینکه سنت یا طریقهٔ پرزبیترین Presbyterianism درکلیسای انگلستان نیز پذیرفته شود. اسکاتلندیهائی که پیرو طریقهٔ مزبور بودند درسنوات ۱۶۴۳ - ۱۶۳۸ میلادی معاهده ومیثاقی برای اصلاح ودفاع مذهب خود منعقد نمودند واز اینرو آنهارا Covenantors بمعنای متعاهدین خواندند.

(۳) **یادداشت مترجم:** تصفیه طلبان (Puritans) نام فرقه ایست

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۲۶)

شده است که با تغییرات لازم مورد استفادهٔ بالفور [۱] نیز میتوانست واقع شود [۲].

بیمهری و نفرتی که این فرقهٔ دموکرات منش [۳] نسبت بطبقهٔ اکابر واشراف اسلام بنمایندگی علی (ع) و طایفهٔ هاشمی قریش داشت فقط تا درجه‌ای کمتر از حس نفرتی بود که همین جماعت نسبت باعیان جاهلیت بنمایندگی معاویه وبنی‌امیه ابراز مینمود ، و اگرچه درجنگ صفین خوارج جزءِ یاران علی بودند این اتحاد چنانکه قبلاً ملاحظه شد یك مزیت خالص و بی‌شائبه‌ای نبود . زیرا پس از شکست فاحشی که در نتیجهٔ حکمیت آنهم باصرار خودشان وارد شد نزد علی (ع) آمدند[٤] وگفتند : لاحکم‌الالله ، حکم فقط حکم خداست . چه‌شد که خلق خدا را داور و حکم قرار دادی ؟ علی جواب داد : « این شما بودید که چنین خواستید و من بشما گفتم که شامیان کید و حیله بکار

(بقیهٔ یاورقی از صفحهٔ ۳۲۵)

از فرق پروتستان انگلستان که در زمان الیزابت ملکهٔ انگلستان با آداب و رسوم و تشریفات قدیم مذهبی مخالفت کردند و معتقد بودند باید عبادت بصورت ساده‌تری انجام گیرد . عده‌ای از آنها بهنیوانگلند (New England) درامریکا مهاجرت کردند . این لفظ ابتدا مفهوم خوبی نداشت وبر سبیل مذمت وملامت استعمال‌میشد، لکن امروز بکسانی اطلاق میشود که در زندگانی مذهبی دقیق وسخت گیرند و با طهارت وتقوی ویا کدامنی زندگی‌میکنند .

Balfour of Burleigh (۱)

(۲) بهترین مجموعهٔ این اشعار در کامل المبرد است که در قرن نهم میلادی تدوین گردیده وازطرف رایت Wright در تاریخ ۱۸٦٤ تا ۱۸۸۲ چاپ شده است ، رجوع شود بفصول ٤۹ و ۵۱ و ٥٤ . منتخبی از آنرا نولدکه جمع‌آوری نموده است ، رجوع‌شود به‌صفحات ۸۸ تا۹٤ :

Nöldeke, Delectus Vet. Carm. Arab. (Berlin, 1890).

و همچنین رجوع شود به جلد دوم تاریخ تمدن شرق تألیف فن کرمر صفحات Von Kremer, Culturgeschichte ۳٦۰ - ۳٦۲

(۳) **یادداشت مترجم** : رجوع شود بمقدمهٔ مترجم (درآئین ترجمه) .

(٤) این شرح طبق گفتهٔ الفخری نقل‌شده است (رجوع‌شود بچاپ الوارت Ahlwardt صفحات ۱۱٤ ببعد) .

برده‌اند و بشما امر کردم که بادشمن خود بجنگید ولی شما تن بجنگ ندادید و فقط خواستار داوری شدید و فتوای مرا زیر پا نهادید و چون چاره‌ای جز حکمیت نبود با حکم ها شرط کردم که طبق کلام‌الله مجید عمل کنند . . . لکن آنها خلاف این دستور و بمیل خود رفتار کردند . بنابراین ما هنوز بعقیدهٔ اصلی خود هستیم که باید باآنها جنگ کنیم.»
خوارج گفتند : « پس شبهه‌ای نیست که ابتدا ما بداوری رضا دادیم ولی توبه‌کرده‌ایم و معترفیم که در اشتباه بودیم . اکنون اگر تو بکفر خود اقرار کنی ودست دعا بدرگاه خدا آوری که خطا واشتباهت را ببخشاید و از اینکه حکمیت را بخلق خدا واگذار کردی طلب عفو و مغفرت نمائی برمیگردیم و با تو بجنگ دشمن تو ودشمن خود میرویم و الا از تو جدا خواهیم شد . »

جنگ نهروان

آتش خشم علی از رفتار نا معقول این اشخاص زبانه کشید ، اما پند و اندرز و سرزنشهای وی اثری نبخشید و پیش ازآنکه لشکریانش عقب‌نشینی کنند وبکوفه برسند دوازده‌هزارتن ازافراد ناراضی همان قسمی که تهدید کرده بودند خود را کنار کشیدند و در حرورا خیمه بر افراشتند . این عده شعار جنگی خود را عبارت « لاحکم‌الاالله ! » قرار دادند وبسمت مدائن (تیسفون) پیشروی کردند و قصدشان این بود که درآنجا شورائی ازنمایندگان برپا سازند تا بلاد کفر والحاد را همه‌جا سرمشق باشد(۱) . پیش‌بینی فرماندارمدائن مانع این کار شد ، لذا پیشروی خود را بسوی نهروان نزدیك مرزایران ادامه دادند و در تاریخ ۲۲ ماه مارس ۶۵۸ میلادی برای خود خلیفه‌ای بنام عبدالله بن وهب از قبیلهٔ راسب برگزیدند (۲) و مسلمینی را که با آنها همفکر نبودند و خلیفهٔ آنانرا نمیشناختند و راضی بلعن عثمان و

---

(۱) کتاب خلافت تألیف سرویلیم مویر که به نیکی یاد شد ، صفحهٔ ۲۸
Sir William Muir, Caliphate, its Rise, Decline and Fall, London, 1892.

(۲) رسالهٔ برونو دربارهٔ خوارج که بهنیکی یادشد ، صفحهٔ ۱۸ Brünnow

علی نمیشدند باسم کفار بقتل رساندند . اعمال خوارج در عین اینکه از روی منتهای حزم و احتیاط و دقت و تأمل یا وسواس آنهم بصیغهٔ مبالغه انجام میگرفت بطرز عجیبی باسبعیت آمیخته بود . یکی از آنها خرمائی را که از درخت افتاده بود برداشت و بدهان خود گذاشت ولی همینکه بعضی از همراهانش فریاد زدند : « خرما را خوردی و حال آنکه غصب بود و پول آنرا ندادهای ! » فوراً خرما را بدورانداخت . دیگری خوکی را که اتفاقاً از کنار او میگذشت باشمشیر زد وفلج ساخت . یکی گفت : هذا فساد فی الارض ! پس بجستجوی صاحب خوك برخاست وغرامت آنرا پرداخت(۱) . ازطرف دیگر مسافرین بی آزاررا میکشتند وزنان باردار را شکم میدریدند ومتعصبین برای این قبیل مظالم خود بهیچوجه درمقام عذرخواهی و پوزش برنمیآمدند ؛ بالعکس همینکه علی (علیه‌السلام) از آنها میخواست که قاتلین را تسلیم نمایند و بصلح و سلم راه خود پیش گیرند فریاد برمیآوردند : « ما همه درقتل کفار شرکت داشته‌ایم ! » .

باچنین خطری که متوجه اوطان آنهابود انتظار نمیرفت که سپاهیان علی باردیگر حاضر شوند بشام حمله نمایند مگر آنکه باین دودستگی و پراکندگـــی و نفاق و شقاق مذهبی خاتمه داده شود . از راه رأفت و رحمت علیؑ بکسانیکه مایل بودند اجازه داد از خیمهٔ خوارج خارج شوند . نیمی از آنها این پیشنهاد را پذیرفتند ولی دو هزار تن که باقی ماندند کلیهٔ پیشنهاد ها را با نظر خفت و خواری و تمسخر و تحقیر رد کردند و تقریباً تا آخرین نفر ایستادگی نمودند و بهلاکت رسیدند ، وحال آنکه از شصت هزارتن اتباع علی فقط هفت‌تن بخاك هلاك افتادند. این واقعه درماه مه یاژوئن ۶۵۸ میلادی روی داد و دشمنی بازماندگان خوارج را با علی (ع) تشدید نمود بنحوی کــه باب صلح و سازش بیشتر بسته شد و از آن ببعد بغض و کینهٔ عــلی حتی بیش از معاویه

---

(۱) رجوع شود به‌الفخری چاپ‌الوارت Ahlwardt صفحهٔ ۱۱۵ .

در دل آنها جای گرفت . لشکریان علی حاضر نشدند تا رفع خستگی نکنند و عدهٔ بیشتری جمع نشود بحریف حمله برند . میگفتند : شمشیرهای ما کند شده است و تیرهای ما بمصرف رسیده و خود نیز ازجنگ بستوه آمده‌ایم . ما را بحال خویش واگذار تا کار های خود را منظم و روبراه کنیم ، بعد حرکت خواهیم کرد . » (۱) ولی بجای اینکه چنین کنند همینکه فرصتی بدست میآمد آهسته از آنجا دور میشدند . سرانجام اردوگاه خالی شد و معاویه چون مشکلات حریف را رو بافزایش دید جسورتر شد ومصر را گرفت و حتی اهالی بصره را بشورش و عصیان برانگیخت . خوارج نیز از نو در سراسر جنوب ایران قیام نمودند . اهالی آنحدود فریفتهٔ فریاد آتشین و ظاهرالصلاح کسانی شدند که مالیات دادن بخلیفه را در حقیقت بمنزلهٔ حمایت و پشتیبانی او میدانستند و میگفتند این کار قابل تحمل نیست(۲) . یك سلسلهٔ وقایع ملال انگیز ودردناك دیگر که متعاقب نهضت خوارج روی داد چنان روح علی را شکسته کرد که در سال ۶۶۰ میلادی با کراه حاضرشد پیمانی با معاویه منعقد سازد و در نتیجه معاویه مصر و شام را بی دغدغه و اضطراب درتصرف خود نگاهدارد . یکسال بعد (ماه ژانویه ۶۶۱ میلادی) علی درمسجد کوفه بدست ابن ملجم و دو تن دیگر از خوارج متعصب کشته شد . بدین طریق عموزاده ودامادپیغمبر چهارمین خلیفه ازخلفاءِ راشدین بنابعقیدهٔ سنت وجماعت و نخستین امام اهل تشیع در سن شصت سالگی بدرود حیات گفت . حسن پسر ارشد علی جانشین وی گردید (علی ازفاطمهٔ زهرا دختر پیغمبر سه پسر داشت(۳)) .

روی آور شدن نوائب و بلیات

متارکهٔ جنگ با معاویه

قتل علی ابن ابیطالب (۲۵ ژانویه ۶۶۱ میلادی)

---

(۱) رجوع شود به الفخری حاب الوارت صفحهٔ ۱۱۷ .

(۲) رجوع شود بکتاب خلافت تألیف مویر Sir William Muir که ذکرش گذشت ، صفحهٔ ۲۹۲ .

(۳) یکی از آنها درکودکی وفات یافت (مقصود مؤلف سقط محسن است . مترجم) . آن دیگرهم حسین(ع) بود .

حسن در دهم ماه اوت ٦٦١ بآرامی کناره گرفت و معاویه فرمانروای

جانشین شدن حسن و کناره گیری او

بلامعارض امپراطوری بزرگ اسلام گردید وقدرت بنی‌امیه مستقر واستوار گشت وازطرف همهٔ ممالك برسمیت شناخته شد .

چه خوش گفته است دوزی(۱) آنجا که میگوید فیروزی بنی‌امیه در حقیقت فیروزی فرقه‌ای بود که قلباً با اسلام دشمنی داشت و اولاد قدیمترین و سرسخت ترین اعداء پیغمبر اکنون بی اینکه قلباً تغییری کرده باشند مدعی خلافت و نیابت حقهٔ پیغمبر شدند و کسانی را که جرأت میکردند ضد بدعتهای آنان زمزمه‌ای آغاز کنند با شمشیرساکت مینمودند . برای اینکه بتوان علل وموجبات قر و لند و زمزمه‌را حتی در زمان خلافت معاویه جستجو نمود لازم نیست جای دوری برویم . زیرا معاویه درباری با شکوه در دمشق تشکیل داد و عوائق و موانعی میان خود و طبقات پائین بوجود آورد و بجای اینکه از نخستین نواب پیغمبر پیروی کند دربارامپراطوران روم شرقی وشاهان ایران‌را سرمشق خود قرار داد . باهمان روح بود که فرزند خود یزید را بخلافت برگزید و این انتخاب ناپسند را بزور باهالی دو شهر مقدس مکه و مدینه تحمیل کرد .

اوضاع وقتی بدتر شد که معاویه مرد (٦٨٠ میلادی) و یزید بتخت نشست . هیچ اسمی در عالم اسلام و بیش از همه در ایران باندازهٔ

یزید اول (٦٨٠ - ٦٨٣ میلادی)

اسم یزید مورد تنفر نیست . اگر بیك‌فرد ایرانی عبارات « دروغگو » ، « رذل » و «غارتگر» بگویند و متأثر نشود ولی بهمان‌شخص« یزید» یا «شمر» یا «ابن‌زیاد» خطاب کنند آتش خشم وغضب او شعله‌ور گردد . یکی از شعراءِ ایران مورد ملامت و طعن قرار گرفت که چرا نام یزید را یا

---

(۱) Dozy

لعن برده است. جواب داد: « اگر خدای کریم یزید را عفو فرماید ما را نیز که بلعن او قیام کرده‌ایم محققاً خواهد بخشود! » حافظ را ازآنرو شدیداً سرزنش کرده‌اند که نخستین (۱) غزل دیوانش بامصراع دوم این بیت که از اشعار آن خلیفهٔ ناپرهیزکار است آغاز شده است:

نفرتی که ایرانیان حتی‌ازنام یزید دارند

اناالمسموم ماعندی بتریاق و لاراقی
ادرکاساً و ناولها الا یــا ایها الساقی

اهلی شیرازی در مقام دفاع از لسان‌الغیب چنین گوید: (لسان الغیب لقبی است که دوستداران وستایشگران حافظ بدو داده‌اند):

خواجه حافظ را شبی‌دیدم بخواب گفتم ای در فضل و دانش بی‌مثال
ازچه برخود بستی این شعر یزید با وجود اینهمه فضل و کمال
گفت تو واقف نه‌ای زین مسأله مال کافر نیست بر مؤمن حلال؟

حتی این بهانه هم پذیرفته نیست. کاتبی نیشابوری پاسخ داده است:

بسی در حیرتم از خواجه حافظ بنوعی کش خرد زان عاجز آید
چه حکمت دید در شعر یزید او که دردیوان نخست ازوی‌سراید
اگرچه مال کافر بر مسلمان حلال است و دراوقبلی (۲) نشاید
ولی از شیر عیبی بس عظیم است که لقمه از دهان سگ رباید (۳)

---

(۱) **یادداشت مترجم**: از کجا معلوم است نخستین بیتی که حافظ گفته است مطلع همین غزل باشد؟ اگرتصور کرده‌اند حافظ غزلیات خودرا ازحیث‌قوافی بترتیب حروف‌تهجی گفته است چه‌مدرکی برای این‌خیال واهی دارند؟ دیگراینکه مسلم نیست این بیت مال یزید باشد. رجوع شود بمقالهٔ مرحوم محمد قزوینی در صفحهٔ ۷۰ شمارهٔنهم سال اول مجلهٔ یادگار. از آقای حشمت مؤید که ضمن انتقادات خود درمجلهٔ سخن این منبع‌را یادآوری کرده‌اند امتنان دارم. تذکرات دیگری‌نیز درآن مجله داده‌اند که حاکی ازتوجه ودقت نظر ایشان‌بود ومایهٔ تشکر گردید.

(۲) **یادداشت مترجم**: قیلی.

(۳) **یادداشت مترجم**: اصل این اشعار درکتاب براون نیست و حتی در پاورقی هم مأخذ را ذکر نکرده و بترجمه قناعت شده است. مدتی در جستجو بودم تا بالاخره براهنمائی آقای بدیع الزمان فروزانفر رئیس دانشکدهٔ معقول

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۳۲)

لازم نیست گفته شود که یزید میان مورخین اروپائی مدافعینی پیدا کرده است . در نظر برخی تاریخ نویسان رد فتاوی جامعه و آراءِ قاطبهٔ مردم هدفی فریبنده و دلکش است . در واقع شخصیت یزید چندان هم نفرت آور نیست . مادرش بادیه نشین(۱) بود و بهمین سبب یزید در هوای آزاد صحرا پرورش یافت و در شادی شکارسری پرشور داشت . شعرهای نغز میسرود(۲) و نرد عشق میباخت . بباده گساری و موسیقی و لهو و لعب ویرا رغبتی تام بود و بمذهب توجهی نمیکرد . با تمام خدانشناسی وسبکی واسراف و تبذیر وی شاید اگر لکهٔ سیاهی که فاجعهٔ کربلا روی اسم او گذاشته است نبود بخاطر صورت زیبا(۳) و اشعارشیرین وصفات شاهانه ولذتی که ازنشاط زندگی میبرد بخود اجازه میدادیم درنظری که نسبت باو داریم تخفیف و تعدیلی قائل شویم .

خصلت و منش یزید

الفخری گوید : «سلطنت او مطابق اصح اقوال سه سال ونیم طول کشید . در سال اول حسین بن علی علیهما السلام را بقتل رساند ودرسال دوم شهر مدینه را نهب و تاراج کرد و در مدت سه روز هرچه بود بیغما برد و سال سوم بکعبه حمله نمود . »

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۳۳۱)

ومنقول وبتوجه آقای علی اصغر حکمت استاد دانشگاه این گره گشوده شد . آقای حکمت در شهریور ماه ۱۳۳۰ برای شرکت درکنگرهٔ شرق شناسان مسافرتی باستانبول کردند ودرآنجا مأخذرا یافتند وآن شرحی است که سودی بزبان ترکی اسلامبولی بر حافظ نوشته و بسال ۱۲۸۸ چاپ شده است . این اشعار در حاشیهٔ آن کتاب مندرج است و نسخه‌ای از آن کتاب نیز درکتابخانهٔ ایشان موجود است . درکتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار یك نسخهٔ خطی حافظ و رباعیات خیام باهم دریك جلد بشمارهٔ ۱۹۹ ضبط شده وبراهنمائی آقای فروزانفر اشعار اهلی درآنجا دیده شد .

---

(۱) کتاب خلافت تألیف سرویلیم مویر Sir William Muir صفحهٔ ۳۱۶.

(۲) درکتاب الفخری بعضی از اشعار بسیار زیبائی از یزید نقل شده است (رجوع شود بکتاب الفخری چاپ الوارث صفحات ۸-۱۳۷) .

(۳) رجوع شود بهالفخری صفحهٔ ۶۷ .

برای این سه فاجعه بخصوص قتل حسین بن علیع سراسر عالم اسلام را حالت لرزه‌ای فراگرفت و آن لرزهٔ رعب و هول و نفرت و بغض بود. هر کس اندکی حس در نهاد خود داشته باشد نمیتواند از آن قصهٔ غم‌انگیز متأثر نشود. نه‌تنها حادثهٔ کربلا جنایت بود بلکه اشتباهی عظیم بشمار میرفت؛ زیرا یزید وسوگلی‌های لعین و منفور وپست وپلیدش

فاجعهٔ کربلا (دهم اکتبر ۶۸۰ میلادی)

از قبیل ابن زیاد و شمر وسایرین سبب شدند دوستداران پیغمبر یا علاقمندان کیش او آن اغماض و چشم پوشی ضمنی را که نسبت بخاندان اموی داشتند بکلی از دست بدهند بنحوی که بازگشت بآن حالت امکان‌پذیر نبود. سخن از غمض عین و گذشت است نه مهرورزی و وفاداری زیرا از مهر و وفا بحد کافی اثری وجود نداشت. شیعیان چنانکه دیدیم تا آنزمان بدبختانه آن‌شور وشوق وفداکاری و از خود گذشتگی لازم‌را فاقد بودند، لکن از آن پس وضع بکلی عوض شد و خاطرهٔ صحرای خون‌آلود کربلا که نوهٔ رسول خدا سرانجام با شکنجه و تشنگی در میان اجساد کسان مقتول خود در آنسرزمین بخاك افتاد همیشه کافی است که در اعماق قلب خونسرد ترین و بی اعتناترین افراد جوش و خروشی برانگیزد وحزن واندوه و هیجان شدیدی پدیدآورد وروح را در معارج کمال چنان پرواز دهد که رنج و الم و خطر مرگ در برابر آن ناچیز گردد. همه ساله در روز دهم محرم در ایران و هندوستان و ترکیه و مصر هرجا اهل تشیّع ساکن باشند بذکر مصیبت کربلا قیام میکنند. کیست که عزاداری شیعیان را ببیند ولو اینکه پیرو مذهب دیگری باشد وحقیقت آن مراسم را که از مظاهر عالیهٔ احساسات مذهبی آنانست و اهمیتی را که این سوگواری نزد شیعیان دارد تاحدی در ضمیر خود احساس نکند؟ اکنون که بشرح آنداستان پرداخته ام همهٔ آن خاطرات در نظرم مجسّم میشود. آن نوحه سرائیها، آن گریه و زاری و شیون گروه گروه عزاداران، آن کفنهای سفیدی که شیعیان با خون

خود سرخ میکنند ، آن حالت سکری که از اندوه و غمگساری برای آنها دست میدهد ، همه از برابر چشمم بار دیگر میگذرد .

چه‌خوب بیان کرده‌است الفخری (۱) آنجا که میگوید : «درباره این فاجعه‌نمیخواهم بتفصیل‌بحث کنم زیرا بی‌اندازه غم‌انگیز ووحشت زا و نفرت‌آور است . علی‌التحقیق فاجعه‌ای ننگین‌تر ازاین دراسلام‌روی نداده‌است . در واقع قتل امیرالمؤمنین (ع) طامةالکبری‌بود. لکن‌دراین واقعهٔ کربلا چنان کشتاری شنیع‌مرتکب شدندوچندان‌اسیر گرفتندواسیرانرا بحدی شکنجه وآزار دادند که از شنیدن‌آن فجایع هول‌انگیز شنونده‌رالرزه براندام افتد . وعلت دیگری که ازبسط مقال خودداری میکنم‌آنست که همه کس ازین بلیهٔ بزرگ و مصیبت عظمی بخوبی آگاه است . هر که در اینکار دست داشت یا بدان فرمان داد یا بنحوی از انحاء خشنود گردید خداوند او را لعنت کند و توبه وفدیهٔ او را نپذیرد(۲) ! خداوند چنین کس را در زمرهٔ زیانکار ترین افراد ناس قرار دهد یعنی کسانی که‌عمرشان‌را در راه حیات دنیای‌فانی‌تباه کردند وبخیال باطل پنداشتند نکوکارند(۳) . »

الفخری در واقعهٔ کربلا

سرویلیم مویر گوید(٤) : «فاجعهٔ کربلا نه تنها مقدرات خلافت بلکه مقدرات ممالك پادشاهی‌اسلامی را مدتها بعد از انقراض واضمحلال خلافت‌تعیین کرد . کیست که آن‌عزاداری‌پرشور وپرهیجان‌را ببیند وبداند که‌هرسال مسلمین کلیهٔ ممالك دنیا چگونه از شام تا بام سینه کوبند و

سرویلیم مویر وفاجعهٔ کربلا

---

(۱) رجوع شود بصفحات ۱۴۸ ببعد کتاب الفخری چاپ‌الوارت .

(۲) **یادداشت مترجم** : اشاره بحدیث لایقبل منه صرف ولا عدل (منتهی‌الارب) .

(۳) **یادداشت مترجم** : اشاره بآیهٔ شریفه است در سورهٔ کهف (آیهٔ ۱۰۳) : الذین ضل سعیهم فی‌الحیوةالدنیا وهم یحسبون انهم یحسنون صنعاً . »

(٤) رجوع شود به کتاب سرویلیم مویر صفحهٔ ۳۲٤ Sir William Muir

باآهنگ موزون‌ومحزون‌خود بی‌آنکه‌خسته‌شوند دیوانه‌وارفریادزنند: حسن ! حسین ! حسن ! حسین ! ، وحربهٔ کشنده وشمشیر برنده ودو دمی راکه سلسلهٔ بنی‌امیه بدست دشمنان خود داده‌است تشخیص ندهد ؟ » .

کامروائی و پیشرفتی که پس از عصیان و شورش نصیب عبدالله بن زبیر گردید و نُه سال (۶۹۲-۶۸۳ میلادی) در شهرهای مقدس باستقلال خلافت کرد مانند نهضت خطیر وهولناك مختار (۶۸۳ تا ۶۸۷ میلادی) مرهون انتقامجوئی عموم نسبت بقتلهٔ حسین و آل حسین بود . نه تنها فرقهٔ شیعه بلکه حتی بسیاری ازخوارج(۱)نیز در این حسّ خونخواهی سهیم بودند . سپاه یزید چون مدینه را نهب و غارت کرد (۶۸۲ میلادی) هیجده تن از اصحاب پیغمبر و لااقل هفتصد تن از قرّاء که تمام قرآن‌را حفظ داشتند هلاك شدند . خون این کشتگان و بیحرمتی بحریم حرم مکه بر کینخواهی منتقمین بیفزود . انتقام کربلا را اقلاً مختار (۶۸۶ میلادی) بوجه کامل گرفت و ابن‌زیاد وشمر و عمربن سعد وچندصدتن دیگر از افراد کم اهمیت تری راکه در آن جنایت شرکت کرده بودند در چندین مورد با شکنجه و عذاب بقتل رساند . خود او نیز با ۷,۰۰۰ یا ۸,۰۰۰ تن از همراهانش کمتر از یکسال بعد بدست مصعب برادر ابن زبیر کشته شد . اختلافات روز افزون عالم اسلام در ماه ژوئن ۶۸۸ میلادی بطور بارز موقعی مشهود گردید که چهار تن از رؤساءِ قوم که با هم رقیب بودند هریك جداگانه درمناسك حج در رأس همراهان خود شرکت نمودند . اسامی آنها بشرح ذیل است : عبدالملك خلیفهٔ اموی ، محمدبن علی (معروف به ابن الحنفیه) ، ابن‌زبیر و نجده از خوارج .

سرپیچی عبدالله بن زبیر و مختار

جنبش مختارچنانکه دیدیم اساساً جنبش شیعه بود ؛ فریادی که

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۳۳۲ کتاب مویر که ذکرش گذشت .

برای انتقام حسین و اصحاب او از حلقوم ملت برخاست وهدف منادیان این نهضت احراز حق ابن‌الحنفیّه بود[1]. فرق این نهضت با نهضت های دیگر شیعه که بعد روی داد این بود که بموضوع اصل و نسب مستقیم داشتن از خاندان نبوت وفاطمهٔ زهرا بنت رسول‌الله یا ازدودمان شاهان ساسانی اهمیتی نمیدادند (فاطمهٔ زهرا البته مادرحسن وحسین بود نه‌ابن‌الحنفیه) . نخستین کسی که واجداین دوصفت بود علی‌بن‌حسین معروف به‌السجاد یازین‌العابدین است که مادرش را دختر یزدگرد دانسته‌اند[2] .

خصایص شورش مختار

زین‌العابدین(ع)واخلاف اومظهرکامل آرزوهای حقهٔ دوشاخه‌ای بودند که از مذهب شیعه منشعب گردید (دوازده امامی وهفت امامی) . میان پیروان مختارعدهٔ زیادی اتباع غیرعرب بنام موالی وجود داشتند که اکثرآنها باغلب احتمال ایرانی بودند . ازهشت هزار تن سپاهیان او که بمصعب برادر ابن‌زبیر تسلیم شدند کمتر از عشر آنها (درحدود هفتصد تن) عرب بودند[3] .

---

(۱) رجوع‌شود به‌الیعقوبی چاپ هوتسما Houtsma جلد دوم صفحهٔ ۳۰۸.

(۲) رجوع شود بصفحات ۱۹۵ ببعد این ترجمه و بتاریخ الیعقوبی (چاپ هوتسما) جلد دوم صفحات ۲۹۳ و۳۶۳ . این مورخ (که در نیمهٔ دوم قرن نهم میلادی وفات یافته است) چنین گوید : « مادرش حرار نام داشت ودختر یزدگرد پادشاه ایران بود (ولی اسم‌او مسلم نیست که حرار باشد) . چون عمربن خطاب‌دو دختر یزدگرد را آورد یکی را بحسین بن علی داد و حسین اورا غزاله نام نهاد . هنگامی که از علی بن حسین (و این شاهزاده خانم ایرانی) ذکری بمیان میآمد بعضی از اشراف میگفتند : « همهٔ مردم خوشوقت میشدند چنین کنیزانی مادرشان باشد ! » .

(۳) رجوع شود بکتاب مویر که ذکرش گذشت صفحهٔ ۳۰۶ . مورخ مزبور گوید : « برای روشن شدن اذهان این نکته قابل توجه است که در این زمان برای خون عرب امتیازی قائل بودند زیرا در محیط آرام و ساکتی پیشنهاد شد که اسراء عرب را آزاد کنند وموالی‌را که خون خارجی داشتند بقتل رسانند . » لکن پس‌ازمباحثات بسیارهمه‌را کشتند . دینوری نیز درصفحهٔ ۲۹۶ میگویدبسیاری ازایرانیان میان اتباع مختار بودند .

در تحقیقات فاضلانه‌ای که ون‌فلوتن دربارهٔ سیطرهٔ عرب(۱) نموده علل‌شرکت مسلمین بیگانه‌را درسپاه‌مختاربانهایت دقت مورد مطالعه قرار داده است. ازجهت مطالب ذیل بی‌اندازه مرهون نویسندهٔ مزبورهستم.

فرمانروائی بنی‌امیه درعهدامارت عبدالملك (۷۰۵-۶۸۵ میلادی) باوج اعلی خود رسید. در آنزمان اعراب در امور دنیوی و غیر مذهبی بذروهٔ اقتدار خود نائل شده بودند. در آن تاریخ چنانکه‌دیدیم‌ضرب‌سکهٔ عربی‌نخستین بارمرسوم و معمول گردید. محاسبات دولت که بفارسی نگاهداشته میشد بزبان‌عربی درآمد. اشرافیت قدیم عرب تسلط یافت.

امارت عبدالملك (۷۰۵-۶۸۵ میلادی)

موالی(مسلمین غیرعرب)مورد نفرت‌وظلم وستم قرار گرفتند؛ احساسات مسلمین متقی ومتدین مخصوصاً انصارمدینه و یاران وفادارخاندان رسالت بار ها بشدّت و بیرحمانه جریحه‌دار گردید. حجاج بن یوسف قائم مقام کاردان ولی ستمگر عبدالملك بیش از بیست و دوسال (۷۱۳-۶۹۱) با قساوت قلب وخونخواری امارت کرد وامارت اوبرای عالم اسلام درحکم تازیانهٔ عقاب بود (ونفرنی که ازوی دارند کمتر از یزید وابن‌زیاد وشمر نیست). حجاج نخستین دفعه‌ای که توجه عبدالملك را بخود جلب کرد هنگامی بود که حاضرشد مکه را محاصره کند(۲) و میدان مهاجمه قرار دهد وابن‌زبیررا که سرپیچی کرده‌بود قلع‌وقمع نماید.

ستمگری الحجاج

عدهٔ کسانی را که بعمد و خونسردی (۳) بقتل رساند، قطع نظر ازافرادیکه درجنگ کشته شدند، به یکصد و بیست هزار تن تخمین شده است؛ خطبهٔ وحشیانه‌ای که برای اهالی کوفه خواند(٤) با این عبارت شروع شد: انی والله لأری ابصاراً طامحة

---

(۱) Van Vloten, Recherches sur la Domination Arabe, etc.

(۲) رجوع شود به‌الیعقوبی جلددوم، صفحهٔ ۳۱۸.

(۳) آقای آیت‌الله خلیل کمره‌ای تذکر داده‌اند که اینگونه قتل‌را درمتون عربی «قتل‌صبر» گویند که یك نوع قتل بی‌دفاع است وکاری به خونسردی آمرندارد.

(٤) مروج‌الذهب مسعودی‌چاپ باربیه دومینار: جلد پنجم، صفحات ۳۰۰-۲۹٤.

و اعناقاً متطاولـة و رؤساً قداینعت وحان قطافها و انی [انا] صاحبها «بخدا سوگند چشمانی‌را میبینم که بمن دوخته و گردنهائی که افراخته است و مانند محصولی کـه رسیده و مستعد درو است سرهائی را مشاهده میکنم که برای بریدن آماده است و من صاحب آنم ! این عبارت که من‌باب نمونه‌آورده شد طبع سبعانهٔ اورا نشان‌میدهد. گویند چون‌خبر امارت خود را شنید کلماتی ادا کرد که دست کمی از کلمات رئیس‌وی عبدالملك نداشت(۱).

هنگامی که پیك نزد اوآمد مشغول تلاوت قرآن بود. قرآن‌را بست و گفت: هذا فراق بینی وبینك(۲). اگر باقتضای ملاحظات سیاسی لازم میشد اشخاص معدوم شوند یا امـکنهٔ مقدسی منهدم و نابود گردد بی‌آنکه متأثر شود اقدام مینمود و شامیان در اطاعت اوامر وی درنگ نمیکردند. بگفتهٔ الیعقوبی(۳) حس احترام ازیك طرف وحس وفاداری از طرف دیگر تصادم کرد و در این معارضه فیروزی با وفاداری بود.

در وصف دولت امویه بقلم دوزی

چه خوب بیان کرده است دوزی(٤) آنجا که میگوید: دشمنان اسلام نیارمیدند تا اینـکه بر دو شهر مقدس غلبه یافتند ومسجد مـکه را بطویله مبدل ساختند و کعبه را آتش زدند ودر بارهٔ اعقاب مسلمین صدراسلام نهایت‌اهانت‌وتحقیر را روا داشتند. این دو کامیابی برای اعداءِ اسلام گران تمام شد زیرا قبائل عرب تلفات زیادی بآنها وارد کردند و مراد ما آن قبائلی است که عدهٔ قلیلی آنها را مطیع و منقاد خـود ساختند و وادار کرده بودند اسلام اختیار کنند. سراسر دورهٔ امویه جز ارتجاع

---

(۱) الفخری چاپ الوارث صفحات ۱٤۷ - ۱٤٦.

(۲) قرآن مجید سورهٔ ۱۸ آیهٔ ۷۷.

یادداشت مترجم: تمام آیهٔ مبارکه ازسورهٔ الکهف نقل می‌شود:
قال هذا فراق بینی وبینك سانبئك بتأویل مالم تستطع علیه صبراً.

(۳) رجوع شود بجلد دوم صفحهٔ ۳۰۰.

(٤) Dozy کتاب‌اسلام ترجمهٔ شوون Chauvin صفحهٔ ۱۷۹.

وفیروزی بت پرستی والحاد چیز دیگری نبود . خود خلفا نیز باستثناء تقریباً یکنفر یـا بی‌اعتنا بودند یا ملحد وکافر . یکی ازخلفا ولید دوم (۷۴۴-۷۴۳ میلادی)زنها رابجای خود بنماز جماعت میفرستادوقرآن را هدف تیر کمان قرار میداد(۱).

اگر بخواهیم بطور وضوح و کلی سخن بگوئیم سیـاست بنی امیه چهارطبقه از اتباع‌را بکلی از بنی‌امیه‌دور کرد ونسبت بآنخاندان بیگانه ساخت . طبقات‌چهار گانهٔ مزبور بدین‌قرار بودند:

چهارطبقه‌ای که در نتیجهٔ سیاست بنی‌امیه دوری جستند

۱ - مسلمین متقی ومتدینی که اعمال وهن آور وخلاف دیانت و زندگانی آمیخته با کفر و الحاد و دنیا پرستی فرمانروایان خود را با نفرت وانزجار تلقی میکردند . تقریباًکلیهٔ اصحاب وانصار و اعقاب آنهـا جزء همین طبقه بشمار میروند . ابن زبیر درشورشی که بپا ساخت بیشترنیروی خودرا ازهمین عناصر بدست آورد .

۲ - شیعیان علی : خاندان بنی امیه مظـالم جبران ناپذیری نسبت بشیعیان‌رواداشتند . خطیئات‌بنی‌امیه‌درفاجعهٔ کربلا بمنتهای‌شدت‌رسید. در بارهٔ آن فاجعه سخن گفته ایـم . هستهٔ مرکزی شورش مختار همـان کربلاست .

۳ - خوارج یامتشرعینی که طرفدار حکم خدا بودند . این جماعت بکمک افراد ناراضی و قاطعان طریق تـا حدود ۷۰۰ میلادی پیوسته بشدت هرچه تمامتر مزاحم حکومت بنی امیه بودند (۲).

٤ - موالی یـا مسلمین غیر عرب . رفتار دولت نسبت باین اشخـاص رفتاری نبود کـه با مسلمین عرب نژاد میشد . دولت میان این دو دسته

---

(۱) رجوع شود به‌الفخری صفحهٔ ۱۵۹ .

(۲) مرگ شبیب بن یزید الشیبانی تقریباً بسال ۶۹۹ میلادی بعقیده برونو Brünnow (صفحهٔ ٤۹ کتاب او) پایان سخت‌ترین مراحل تمرد وعصیـان خوارج است .

قائل بمساوات نبود. مسلمین غیر عرب را ملل تابعه میدانستند و بدین چشم در آنها نظر میکردند ومیگفتند فرمانروایان باید در حق آنها ظلم وتحقیر روا دارند وبنفع خود از وجود آنها استفاده کنند.

باتوجه و متابعت از تحقیقات قابل ستایش ون فلوتن (۱) اکنون در بارهٔ طبقهٔ اخیرالذکر سخن خواهیم گفت. این نویسندهٔ دانشمند سقوط

علل سقوط بنی امیه

سلسلهٔ بنی امیه و پیروزی عباسیان را بیشتر معلول سه علت ذیل میداند:

۱ ـ نفرت وعناد شدید نژاد تابع نسبت بفرمانروایان ظالم بیگانه.

۲ ـ نهضت شیعه یامذهب ذریّهٔ رسول.

۳ ـ انتظار ظهور منجی.

رقابت قبائل عرب در شمال وجنوب در درجهٔ دوم قرار داده میشود. این رقابت در اقصی بلاد اشغالی نیز نمایان بود ودر اشعار معروف نصر بن سیار بطور مؤبّد پایدار مانده است وما بزودی بآن اشعار اشاره خواهیم کرد. نصر بن سیّاردربارهٔ رقابت قبائل عرب واینکه عامل سقوط خلافت اموی همین رقابت بوده است راه مبالغه را پیموده است.

اگر وضع ملل مغلوبه قبل از بنی امیه، چه اقوامی که اسلام آوردند وچه اممی که بدیانت یهود و نصاری ومجوس باقی ماندند، چنانکه دیدیم کاملاً مایهٔ رشک وحسرت نبود، قابل تحمل بود (۲).

در زمان خلافت بنی امیه اغراض نژادی و تجاوزات جهانگیرانه رو بشدت گذاشت وجنگها وغزواتی که لااقل تاحدی اساساً برای نشر

وضع امم تابعه

اسلام روی میداد بصورت تهاجم وغارتگری (۳) صرف درآمد و اگر نگوئیم یگانه هدف مهاجمین غنائم

---

(۱) Van Vloten

(۲) رجوع شود به تحقیقات ون فلوتن در باره سیطرهٔ عرب، صفحات ۳ و۱٤ و۱۵. Recherches sur la Domination Arabe

(۳) رجوع شود به تحقیقات ون فلوتن دربارهٔ سیطرهٔ عرب، صفحات ٤ تا ۷.

جنگی بود باید گفت غایت اصلی همین بوده است . لکن غنائم غزوات برای تجملات روز افزون و اسراف وتبذیر طبقهٔ حاکمه کفایت نمیکرد و مالیات سنگین‌تری علی‌الدّوام برملل تابعه تحمیل میشد تا آنجا که اگر برای آسایش خاطرخود اسلام میآوردند ازجهت مادی آسودگی آنها محل تردید بود . اختلاس و دزدی بیت‌المال ازطرف حکام و دست پروردگانشان(۱) رو بافزایش گذاشت . اغلب این اشخاص بهروسیله ای متوسل شدند که تا دست درکار بودند نان فراوانی گردآورند .

کار چپاول بیت المال بجائی کشید که کم کم هرحاکم منصوبی علی‌الرسم حق‌داشت‌ازحاکم‌معزول مبلغی‌بزور وفشاربعنوان «استخراج» بگیرد و حکام جدید این امتیاز یا حق اخاذی از حکام معزول را در ازاءِ مبالغی که بحکومت مرکزی میپرداختند بدست میآوردند . مقر حکومت مرکزی دمشق بود . وجوهی که حکام ظالم وجبار بدینطریق باجبار پس میدادند گاه بمبالغ بسیار خطیری سر میزد . مثلاً یوسف‌بن عمرحاکم عراق ازسلف خودخالد القسری ودست پروردگان وی‌هفتاد میلیون درهم(تقریباً دو میلیون وهشتصد هزار لیرهٔ انگلیسی)گرفت : بار سنگین این همه اخاذی بالمآل روی دوش روستائیان پریشان حال میافتاد . کشاورز بیچاره هیچگونه وسیله ای برای تظلم نداشت و اگر شکایت میکرد مؤثر واقع نمیشد .

طرز وهن آوری که مالیات (۲) وصول میشد مایهٔ تشدید این اوضاع و احوال بود . راست است که‌اعیان واشراف قدیم ایران ودهقانان موفق شدند مقدار زیادی ازقدرت ومکنت خود را درنتیجهٔ قبول کردن اسلام و تفویض مقدرات خود بفاتحین حفظ کنند زیرا فاتحین بخدمات

(۱) رجوع‌شود به‌تحقیقات ون‌فلوتن دربارهٔ سیطرهٔ عرب ، صفحات ۹ تا ۱۱.

(۲) رجوع‌شود بکتاب ون‌فلوتن که ذکرآن گذشت ، صفحات ۱۱ تا ۱۲ .

آنان نیازمند بودند واز نفوذ محلی واطلاعات آنها بالضروره نمیتوانستند بگذرند. لکن در مورد طبقات پائین تر چنین نبود زیرا همانقسمی که ون‌فلوتن بیان میکند «جاه‌طلبی وتکبّر نژادی‌عرب توأم باحرص‌وطمع آن قوم مانع غلبه ناپذیری برای بهبود اوضاع آن طبقات‌بود» . موالی درنظر عرب قومی حقیر واندکی بهتر ازبردگان بشمار میرفتند. دربارهٔ شورش مختارطبری مورخ میگوید هیچ‌چیزی کوفیان عرب‌را آن‌اندازه خشمگین نکرد که مختار برای موالی سهمی ازغنائم قائل شد (چنانکه دیدیم عدهٔ زیادی ازیاران مختار مسلمین غیر عرب یعنی موالی بودند). کوفیان‌فریادبرآوردند که «شماموالی‌را ازما گرفتیدوحال‌آنکه‌خداوند موالی را با همهٔ این ولایت بغنیمت بما عطا فرمود. ما آنانرا بامید اجر خداآزاد کردیم لکن‌شمادراین‌باره بخود زحمتی‌نمیدهید وسبب‌میشوید که آنها نیز درینغمای ما سهیم شوند (۱). »

درعهد حکومت جباروخدانشناس حجاج بن یوسف حتی کسانی که اسلام میآوردند بحکم اجبار جزیه میدادند و حال‌آنکه جزیه فقط بغیر مسلم تعلق میگرفت و مسلمین باید معاف میشدند. این امر باعث ناخشنودی آنها گردید و سبب شد که عدهٔ زیادی از آنها در غائلهٔ عصیان عبدالرحمن بن اشعث باو بپیوستند ولی آتش این فتنه با خون خاموش گشت وموالی بقرای خود عقب رانده شدند. روی دست هریك ازموالی‌اسم دهکدهٔ او داغ شده بود(۲)، چنانکه فن‌کرمر نیز گفته است درائر عمل حجاج امید موالی ومسلمین جدید باینکه باقوم فاتح‌وغالب

---

(۱) رجوع شود به تحقیقات ون فلوتن دربارهٔ سیطرهٔ عرب صفحهٔ ۱۶ .

(۲) رجوع شود به تحقیقات ون فلوتن دربارهٔ سیطرهٔ عرب صفحات ۱۷ و ۲۶ و۲۷ .

برابرشوند. مبدل بیأس گردید و ناخشنودی آنها دوام یافت و قویترین عامل سقوط سلسلهٔ بنی‌امیه همین مسأله بود[۱].

دوزی[۲] گوید: از خاندان بنی‌امیه یگانه شهزاده‌ای که حقیقةً مؤمن و متّقی بود عمر ثانی است (۷۲۰-۷۱۷ میلادی). منافع مادی در او تأثیری نداشت. ولی بیش از هرچیز بنشر اسلام دلبستگی نشان‌میداد. مستخدمین‌را هم‌آهنگی‌بااصول جدید دشوار میآمد زیرا اصول جدید با آنچه تا آن تاریخ معمول ومرسوم‌بودشدیداً تعارض داشت. یکی ازمأمورین بخلیفه نوشت: اگر در مصر احوال بدین منوال بماند مسیحیان بدون استثناء اسلام آورند و کلیهٔ عوائد دولت از دست برود. عمر عبدالعزیز پاسخ داد: هرگاه همهٔ مسیحیان باسلام هدایت شوند من‌آنواقعه‌را نعمتی عظیم دانم و بسیار مبارك وفرخنده شمارم زیرا خداوند رسول خودرا برسالت فرستاد نه برای وصول مالیات. والی خراسان شکایت کرد که بسیاری از ایرانیان در آن ایالت از ختنه کردن خودداری کنند و اسلام را فقط بدان منظور قبول کرده اند که از جزیه معاف شوند. عمر عبدالعزیز در جواب گفت: خداوند محمد مصطفی (ص) را برای آن فرستاد که خلق خدا را بایمان واقعی رهنمون شود نه اینکه آنهارا ختنه کند[۳].

عمربن عبدالعزیز

بنابراین در تفسیر و تأویل مقرّرات شرع زیاد سخت‌گیر نبود. میدانست عدهٔ کثیری در تغییر مذهب صادق نبودند ولی آنروزی را میدید که

---

(۱) رجوع شود به‌تحقیقات فن‌کرمر دربارهٔ تاریخ تمدن اسلام، صفحهٔ ۲۴:
Von Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams

(۲) رجوع شود بکتاب اسلام تألیف دوزی، Dozy, l' Islamisme ترجمهٔ شوون Chauvin صفحات ۱۸۰ و ۱۸۱.

(۳) رجوع شود بکتاب ون‌فلوتن Van Vloten که ذکرش گذشت صفحهٔ ۲۲ - ۲۳.

فرزندان و نوادگان همین اشخاص تربیت اسلامی فرا گیرند وبا عرب در ایمان برابری کنند بلکه پیشی گیرند . »

از فرمانروایان خداناشناس و خودپرست و طماع خاندان امیه عمرعبدالعزیز تنها کسی است که بزیورشرافت ونجابت آراسته ومنحصر و ممتازبود . چون درامرملك داری توجه اوبیشتر بدارآخرت معطوف گردیدنکس خطیری درعوائد پدید آمد . روش او بتقلید صرف خلافت هم اسم شهیر اوعمربن خطاب بحدّی محافظه کار و حتی ارتجاعی بود که پیشرفت امور دشواربنظرمیرسید . عمر عبدالعزیز برای اینکه عدل وداد وامنیت را برای ملل تابعه برقرارسازد کوشش بسیار کرد وباردیگرامید فراوان در دل آرزومندان برانگیخت و عکس العملی را که ضدّ جهانگشائی عرب رو بافزایش بود سریعتر و قوی تر نمود . اگر از نقطهٔ نظر امور دنیوی بخواهیم داوری کنیم عمر ثانی ضربهٔ مهلکی بسروری و سالاری خاندان امیه و تفوق و برتری قوم خود وارد ساخت . لکن از جهت موازین مذهبی عمل او عملی بود که هرمسلمان مؤمنی باید پیشهٔ خود سازد . عمر عبدالعزیز سبّ علی را در مساجد ملغی و موقوف کرد و بدین طریق رضا و خشنودی همهٔ مسلمین متقی و پرهیزکار را جلب نمود و تا حدی دل فرقهٔ شیعه‌را نیز بدست آورد . کثیّر از شعرای آن عصر اشعاری (١) چند در ستایش او سروده است که مطلع آن بدین مضمون است :

درسیرت پادشاهی عمر ثانی و آثار آن

ولیت فلم تشتم علیاً ولم تخف	بریاً ولم تتبع مقالة مجرم
وقلت فصدقت الذی قلت بالذی	فعلت فاضحی راضیاً کل مسلم

مرگ عمر تقریباً با پایان قرن اول اسلام تصادف کرد . در آن

---

(١) الفخری چاپ الوارت (Ahlwardt) صفحات ١٥٤ تا ١٥٥ .

تاریخ امم تابعه غالباً ناخشنود بودند و عقیده داشتند که انقلابی بزرگ در شرف وقوع است.

دینوری گوید[۱]: «در این سال (۱۰۱ هجری مطابق ۷۱۹ تا ۷۲۰ میلادی) شیعیان نمایندگانی نزد امام محمدبن علی‌بن عبدالله بن عباس بن‌عبدالمطلب بن‌هاشم[۲] فرستادند. امام

پایان
قرن اول هجری
آغاز دعوت عباسی

درسرزمین سوریه درنقطه‌ای که‌الحمیمه‌نام داشت زندگی‌میکرد. نخستین کسانی که ازشیعیان پیش امام آمدندمیسرةالعبدی‌ابوعکرمه‌سراج ومحمدبن خنیس و حیان دارو ساز بودند. این اشخاص آمدند سوگند وفا داری یاد کنند و گفتند دست رادراز کن تا قسم‌یاد کنیم که نسبت‌بتو وفاداریم و کوشش میکنیم سلطنت را برای تو بدست آوریم تا بلکه‌خداوندبوسیلهٔ تو اجرای عدل را تسریع کند و ظلم را ریشه کن سازد، زیرا بحقیقت موقع مناسب برای اینکارامروز باشد واین ودیعه‌ایست‌که دانشمند ترین فرزانگان شما برای ما گذاشته‌اند. محمد بن علی چنین پاسخ داد: «امروز روز تحقق آمال ماست. یکصد سال تمام از تقویم ما گذشته است، زیرا علی‌التحقیق هرگز یکصدسال‌برقومی سپری‌نشود که‌خداوند حقیقت مدافعین حق را آشکار نسازد و سر خطا کاران خودپسند را بخاك نساید. کلام خدا جل اسمه دلیل این معنی است. میفرماید: او کالذی مر علی قریة و هی خاویة علی عروشها قال انی یحیی هذه الله بعد موتها فاماته الله مأة عامٍ ثم بعثه[۳]» بنابراین برو ای مرد ومردم‌را باحزم و احتیاط پنهان نزدخودبخوان ومن‌دعا میکنم خداوندآرزویت را برآورد و نهال دعوتت را بارور سازد. قدرتی جز قدرت او نیست.»

---

(۱) چاپ گیرگاس Guirgass صفحهٔ ۳۳٤ ببعد.

(۲) رجوع‌شود بجدول صفحهٔ ۳۱۵ این کتاب.

(۳) سورهٔ دوم، البقره آیهٔ ۲٦۱.

عباسیان با دعوت معروف خود از عوامل فراوانی که مایهٔ خشنودی مردم بود با سکوت و طمأنینه استفاده کردند و بنیاد اقتدار بنی امیه را سست و ویران ساختند و در ظرف سی سال کاخ آن سلسله را سرنگون کردند. داعیان این دعوت مردانی بودند لایق و فداکار که از هرگونه هیجان بیمورد پرهیز میکردند ولی برای پیشرفت این امر هر آن آمادهٔ جانبازی بودند و بالخاصه از غلیان احساسات اهالی ناراضی ایالت خراسان استفاده کردند. دینوری درصفحهٔ ۳۳۵ چنین گوید:

از دینوری

« مردم را دعوت کردند نسبت بمحمد بن علی سوگند وفاداری یاد کنند و کوشش کردند خلق را بعلّت رفتار ناهنجار و ستمگریهای غم‌انگیز خلفاء مشمئز ومنزجر نمایند. بسیاری از مردم خراسان دعوت آنها را اجابت نمودند ولی کار های آنها اندکی دانسته شد و آوازهٔ آن بگوش سعیدبن عبدالعزیز بن الحکم‌بن ابوالعاص والی خراسان(۱) رسید. سعید آنهارا خواست وچون نزد او آمدند گفت: شما کیستید؟ جواب دادند: بازرگانیم. سعید پرسید: دربارهٔ شما چه میگویند؟ پاسخ داد: چگونه باشد؟ سعید گفت: بما خبر داده‌اند که شما بعنوان مبلغین خاندان عباسی آمده‌اید. جواب دادند: ای امیر ما باندازهٔ کافی گرفتار خود و تجارت خود هستیم که باینکار نمیرسیم! امیر اجازه‌داد بروند و رفتند و چون از مرو خارج شدند در ایالت خراسان و دهستانها با لباس مبدل ودر کسوت تجارت سفر کردند و مردم‌را بامام محمدبن علی دعوت نمودند. تا دوسال چنین کردند و چون بسر زمین سوریه نزد امام محمدبن علی باز آمدند بامام خبر دادند که در خراسان نهالی کاشته‌اند و امیدوارند در موسم خود بارور شود. خداوند پسری بامام عطا فرموده بود و نام او را

(۱) ویرا از آنجهت خزینه نامیده‌اند که رفتار و سیرت زنان داشت. رجوع شود بکتاب مویر که تعریف آن گذشت صفحات ۳۸۴ تا ۳۸۶ .

ابوالعباس گذاشته بودند(۱). امام فرمان داد فرزندش‌را بیاورند. آنگاه با اشاره بفرزند خود روبدانها کرد و گفت: این مولای شماست. آنها نیز دست و پای اورا بوسه زدند».

ولادت ابوالعباس

چون ایرانیان مورد تحقیر و ظلم واقع شده بودند مبلغین مزبور میتوانستند بپشتیبانی‌وتقویت‌آنها مطمئن ومستظهرباشند، زیرا ایرانیان مردمی‌بودند خردمندوکاردان و گذشتهٔ باعظمتی داشتند. ولی قومی جنگجو که از هر جهت باستثنای‌شجاعت وحب‌استقلال ازایرانیان‌پست‌تر بود آنانرا بروز سیاه نشاند وباملت ایران باهانت و استخفاف رفتار کرد.

تقویت ایرانیان از دعاوی عباسیان

مختار و سپهسالارش ابراهیم بن الاشتر لیاقت و ارزش ایرانیان را هم‌اکنون بثبوت رسانده بودند. چنانکه دیدیم درحقیقت صفوف لشکر مختار بیشتر ازمیان ایرانیان تجهیزشد(۲). فرات وعمیر دوتن ازصاحب منصبان سپاه شام بودند که عبد الملك بجنگ مختار فرستاد. چون آن دو فرمانده بدیدن ابن الاشتر در اردوگاهش رفتند اظهار داشتند از زمانیکه وارد اردوگاه وی شدند تا آنکه بحضور مختار رسیدند حتی‌یك کلمه عربی‌نشنیدند. پس‌چگونه ممکن‌است چنین‌سپاهی در برابر لشکریان شام تاب مقاومت آورد؟.

قدر شناسی مختار و ابن‌الاشتر از شایستگی ایرانیان

ابن الاشتر پاسخ داد: «بخدا سوگند! اگر بجز مور یارانی نمییافتم باز هم علی التحقیق با همان موران بجنگ شامیان میشتافتم. لکن برای نبرد با شامیان هیچ قومی را قوهٔ فهم و ادراك بیش‌از‌ایرانیان

---

(۱) بعداً سفاح (بمعنی‌خونریز) خوانده شد و نخستین خلیفهٔ خاندان عباسی هم اوبود.

(۲) رجوع شود بدینوری صفحات ۳۰۰ تا ۳۰۲ و ۳۰۶ و ۳۱۰ و ۳۱۵.

نباشد و سپاهیانی را که با من مشاهده میکنید فرزندان همان دلاوران و مرزبانان ایران زمین‌اند . » مختار هر که را ازنژاد ایرانی بود برتری و سروری داد و هدایا و عطایا بخشید و از تازیان کناره گزید و آنانرا از خود دور و نومید ساخت . تازیان خشمگین شدند و بزرگان عرب گرد هم آمدند و نزد مختار رفتند و ویرا سرزنش کردند . مختار جواب داد : « خداوند از هیچکس جز خود شما دور مباد ! من نسبت بشما شرط احترام بجا آوردم وشما اعتنا نکردید . بشما اختیارات دادم وشما عوائدرا ازمیان بردید . اما این‌ایرانیان ازشما فرمانبردارتر ووفادارترند و در برآوردن امیال من چالاك تر . »

جماعت دیگری که پشتیبانی و حمایت آن برای پیشرفت دعوت عباسیان ضرورت داشت اهل تشیّع بودند . در بارهٔ حقوق خاندان نبوت قولی‌است که جملگی شیعیان برآنند، لکن دراینکه کدامیك ازداوطلبان خلافت در آن خاندان ذیحق‌ترند عقائد مختلف بود . بطور کلی پس از شهادت حسین بن علی شیعیان بدودسته تقسیم شدند یك دسته بطرفداری برادر جوانتر حسین که محمد بن الحنفیّه نام داشت برخاستند ؛ دستهٔ دیگرهواخواه فرزندحسین شدند که موسوم است بعلی‌بن‌حسین معروف بزین العابدین .

هاشمیه

دستهٔ اول پس از مرگ محمد بن الحنفیّه بفرزندش ابوهاشم بیعت کرد (و بهمین جهت آنها را هاشمیه نامیدند) . ابوهاشم چنانکه ون فلوتن(۱) نیزعقیده دارد نخستین کسی‌است که تشکیلاتی برای تبلیغات داد و حس تکریم و ستایش و عشق‌ورزی را که شیعیان از آغاز امر نسبت بائمه داشتند تقویت کرد و همچنین

---

(۱) رجوع شود بکتاب وی در بارهٔ تحقیقات راجع بسیطرهٔ عرب صفحات ٤٤ تا ٤٥ . Van Vloten, Recherches sur la Domination Arabe

اعتقاد باطنی باینکه کلید کارها بدست او سپرده شده است مورد تشویق اوقرار گرفت . ابوهاشم درسال ۹۸ هجری (مطابق با ۷۱۷-۷۱۶ میلادی) بدرود حیات گفت (میگویند سلیمان خلیفهٔ اموی ویرا مسموم ساخت)(۱) و حق خود را بمحمد بن علی رئیس دودمان عباسی واگذار نمود . از آن تاریخ ببعد هاشمیه و مبلغین آنها بطیب خاطر وسیلهٔ پیشرفت عباسیان شدند .

امامیه

دستهٔ دوم فرقهٔ شیعه یافرقهٔ امامیه بآن آسانی بعباسیان ملحق نشد زیرا شیعیان عقیده داشتند امام باید از احفاد علی بن ابیطالب وفاطمهٔ زهرا باشد و امام واقعی آنها در آنزمان علی بن حسین زین- العابدین بود که بسال ۹۹ یا ۱۰۰ هجری (مطابق با ۷۱۸ میلادی)(۲) رحلت نمود . برای جلب مساعدت امامیّه عباسیان بنام هاشم که جد مشترك عباسیان و علویان بود تبلیغ میکردند و همینکه توفیق یافتند و کار باتمام رسید برطرفداران علی که نومید وتلخکام شدند معلوم گشت که خاندان عباسی باید از ثمرهٔ زحمات آنها برخوردار شود و بیت علی بر کنار باشد .

بدین طریق دعوت عباسیان با سکوت و آرامی ولی جدی دوام یافت . گاهی دعات آنها را دولت میگرفت و بقتل میرساند کما آنکه ابوعکرمه و حیان بدین سرنوشت دوچار شدند ولی بجای آنها پنج تن دیگر فوراً بخراسان اعزام شدند با این دستور که باحزم و احتیاط قدم بردارند وتاجوینده‌ای سوگند صحیح یادنکند چیزی نزد اوفاش نکنند(۳). در عهد خلافت هشام هنگامیکه خالد در عراق حکومت داشت چندین

---

(۱) رجوع شود به الیعقوبی (چاپ هوتسما Houtsma) جلد دوم ، صفحهٔ ۳۵۶ .

(۲) رجوع شود به الیعقوبی (چاپ‌هوتسما) جلددوم ، صفحه ۳۶۳ .

(۳) دینوری ، صفحات ۳۳۶ تا ۳۳۸ .

بار بین خوارج وشیعیان نبرد سخت وعجیب در گرفت وپیشوایان نهضت در چندین مورد طعمهٔ آتش شدند و بقتل رسیدند[۱] . از طرف دیگر با وجود تذکرات والی خراسان خلیفه اندکی بیخردانه نسبت بمبلغین عباسی در آنجا برفق و مدارا[۲] رفتار کرد .

اعمال وحرکات دعات عباسی ازطرف دوازده نقیب وهمچنین مجلسی مرکب از هفتاد تن از شیوخ جزء رهبری میشد[۳] . گاهگاه یکی از دعات سر باز میزد و شور انگیز ترین و عجیب ترین عقائد غلات را که از شیعیان افراطی بودند تبلیغ مینمود . الخداش چنین کرد وبسال ۷۳۶ میلادی بقتل رسید. اگر خواننده جویای اطلاعات بیشتری دربارهٔ خداش و راوندیان و خرّمیان باشد ویرا بمطالعات استادانهٔ ون فلوتن (صفحات ۴۷ تا ۵۱) و فصل نهم این کتاب هدایت میکنیم .

مرگ محمد بن علی

در حدود ۷۴۳ میلادی محمد بن علی عباسی بدرود حیات گفت . قبل از وفات ، فرزند خود ابراهیم را جانشین خود ساخت و بعد از او فرزندان دیگرش‌را که ابوالعباس وابوجعفر نام داشتند برگزید . اولی را مروان دوم آخرین خلیفهٔ اموی در حدود سال ۷۴۸ - ۷۴۷ میلادی بقتل رساند . دو دیگر ماندند و از ثمرات رنجهای طولانی وزحمات مبلغین‌عباسی بهره‌مند شدند وخلافت عباسی را تأسیس نمودند . درهمان اوان مرد فوق‌العاده‌ای وارد میدان گردید . این شخص ابومسلم است که بیش از هر کس بانقراض

ابومسلم

بنی‌امیه و فیروزی عباسیان کمك کرد . سرانجام خود وی قربانی رشك وحسد کسانی‌شد که آن اندازه مرهون همت او بودند .

---

(۱) کتاب مویر که ذکرجمیلش گذشت ، صفحات ۳۹۱ تا ۳۹۲ .

(۲) دینوری ، صفحهٔ ۳۳۸ .

(۳) کتاب ون فلوتن که ستوده شد ، صفحهٔ ۴۷ .

دراین هنگام همهٔاوضاع واحوال براین‌دلالت داشت که کشمکش نهائی نزدیك است. مروان ثانی که بعلت مقاومت و پایداری در جنگ «الحمار» لقب گرفت بسال ۷۴۵ میلادی بتخت نشست و مردم بیاد آوردند که «سال حمار» سال رهائی و نجات است و عین پسر عین پسر عین (عبدالله بن علی بن عبدالله یعنی ابوالعباس که بعدالسفاح نامیده شد) میم پسر میم پسر میم (مروان بن محمد بن مروان آخرین خلیفهٔ اموی) را خواهد کشت(۱). این قبیل امثال نامیمون در افواه عموم جاری و ساری بود و مردم با حرص و ولع از همدیگر میربودند و کتب دینی یهود و نصاری وملاحم و منظومات و نظائر آنرا که ازمغیبات خبر میداداقوام وأمم‌تابعه که‌سالهارنج وسختی کشیده بودندبررسی مینمودند و خیال میکردند بالاخره هنگام نجات آنها فرارسیده است، و بعد از آنکه لشکر جور وظلم و معاصی سراسر دنیا را گرفت ظهور موعودی که عالم را بزیور عدل و داد بیاراید نتواند بیش از این بتأخیر افتد.

نصربن سیار به بنی‌امیه اعلام خطر میکند

تنها خلیفهٔ مروان و درباریان نابینایش با اینکه نواب او در شرق بار ها اعلام خطر کردند و ابرهای متراکم وعلائم‌طوفانی‌را که‌نزدیك‌شده‌بودندیدند. علی‌الخصوص نصربن سیاروالی‌خراسان نوشت‌دویست هزارتن سوگند وفاداری نسبت بابومسلم یاد کرده‌اند. نصربن سیارنامهٔ خود را با اشعاری بسیار نغز و بسیار معروف ختم کرد که در اینجا نقل میشود(۲):

---

(۱) رجوع‌شود بکتاب ون‌فلوتن که ستوده‌شد، صفحهٔ ۵۷.

(۲) رجوع شود به‌الفخری صفحهٔ ۱۷۰؛ دینوری صفحهٔ ۳۵۶؛ الیعقوبی جلد دوم صفحهٔ ۴۰۸ وهمچنین صفحات ۸۷ و۸۸ نولدکه:

Nöldeke, Delectus Carminum Arabicorum

أری بین الرماد ومیض نار(۱) و یوشك ان یکون لها(۲)ضرام
فان لم یطفها عقلاءِ قوم یکون و قودها جثث و هام
فان النار بالعودین تذکی(۳) و انّ الحرب اولها کلام(٤)
فقلت(٥)من التعجب «لیت شعری! أ ایقاظ امیة ام نیام ؟ »

اردوهای عرب که در نتیجهٔ اختلافات عشائری میان آنها جدائی افتاده بود و نسبت بخطر قریب‌الوقوع بی‌اعتناء و بیخبر بودند ضمن این اشعار مورد خطاب او میباشند(٦) :

(۷)ابلغ ربیعة فی مرو و اخوتها أن یغضبوا قبل أن لا ینفع الغضب
ما بالکم تلقحون الحرب بینکم کأن اهل الحجی عن فعلکم غیب
و تترکون عدواً قد أظلکم ممن تأشب لا دین و لا حسب
لیسوا الی عرب منا فتعرفهم و لا صمیم الموالی أن هم نسبوا
قوم یدینون دیناً ماسمعت به عن الرسول ولاجائت به الکتب
فمن یکن سائلی عن اصل دینهم فأن دینهم ان تقتل العرب

---

(۱) **یادداشت مترجم :** الیعقوبی ، چاپ نجف ۱۳۵۸ ، جزء ثالث ، صفحهٔ ۷۹ : جمر .

(۲) **یادداشت مترجم :** الیعقوبی ؛ چاپ نجف ۱۳۵۸ ، جزء ثالث ، صفحهٔ ۷۹ : له .

(۳) **یادداشت مترجم :** الیعقوبی ، چاپ نجف ۱۳۵۸ ، جزء ثالث ، صفحهٔ ۷۹ : توری .

(٤) **یادداشت مترجم :** الیعقوبی ، چاپ نجف ۱۳۵۸ ، جزء ثالث ، صفحهٔ ۷۹ : وان الفعل یقدمه الکلام .

(٥) **یادداشت مترجم :** الیعقوبی ، چاپ نجف ۱۳۵۸ ، جزء ثالث ، صفحهٔ ۷۹ : أقول .

(٦) رجوع شود بکتاب نولدکه مذکور درفوق صفحهٔ ۸۸ .

(۷) **یادداشت مترجم :** براهنمائی آقای فروزانفر از اخبار الطوال ابو حنیفه دینوری چاپ مصر ، مطبعهٔ سعادة سنهٔ ۱۳۳۰ هجری قمری ، صفحهٔ ۳٤۳ و ۳٤٤ نقل گردید .

این اعلام خطرها ونظائر آن بیهوده و بی‌ثمر بود (۱). خراسان درجوش وخروش والتهاب وانقلاب بسر میبرد وابو مسلم چون سرانجام مطمئن شد همه چیز آماده است در روز نهم ماه ژوئن ۷۴۷ میلادی

برافراشتن پرچم سیاه بنی‌عباس

پرچم سیاه عباسی را در قریهٔ سیفدنج نزدیک مرو برافراشت(۲) واین آیهٔ قرآن روی پرچم نگاشته‌شد ودرواقع شعارپرمعنائی‌بود : اذن للذین یقاتلون بانّهم ظلموا و انّ‌الله علی نصرهم لقدیر(۳) . باوجود این تا چندی‌قیام ابومسلم ازحدود منتهی‌الیه شمال‌شرقی‌خراسان‌ونسا وابیورد وهرات و مرو روذ و اطراف تجاوز نکرد . در جواب نصربن سیار خلیفه مروان نوشت(٤) : «ان‌الحاضر یری مالایری‌الغائب ، فاحسم‌انت هذاالداء الذی قدظهر عندك: علی‌التحقیق آنچه را حاضرین می‌بینندغائبین‌نبینند، بنا براین دردی را که بروز کرده است درمان کن ! » تنها اقدامی که بنظر وی عملی‌رسید این بود که‌ابراهیم عباسی را دستگیر سازدونزندان افکند ومسموم کند . در نتیجه‌دوبرادرش ابوالعباس وابوجعفر بهمراهی بعضی ازخویشاوندان خود از الحمیمه که موطن آنها در شام بود بسوی کوفه فرار کردند ودرکوفه پنهان شدند . ابو سلمه و سایر رؤساءِ شیعه از آنها توجه میکردند .

در کتاب الفخری چنین مسطور است : « سپس میان ابو مسلم و نصربن سیار و سایر امراءِ خراسان محارباتی روی داد و در این قتالها

---

(۱) رجوع شود باشعار حزن‌انگیز ومؤثرحارث‌بن‌عبدالله الجعدی وشاهزادهٔ اموی عباس‌بن ولید که ون فلوتن در صفحات ۶۲ و۶۳ کتاب خود نقل کرده است . همچنین دینوری صفحات ۳۵۸ و۳۵۹ دیده شود .

(۲) دربارهٔ معنی‌پرچم سیاه وجامهٔ‌سیاه عباسیان(که المسوّده نامیده میشدند) رجوع شود به ون فلوتن صفحات ۶۳ تا۶۵ ومراجعی که درآنجا ذکر شده است .

(۳) **یادداشت‌مترجم:** سورهٔ حج ، ۲۲ ، آیهٔ ٤۰ (چاپ بصیرالملك) .

(٤) رجوع شود به‌الفخری صفحات ۱۷۰ تا ۱۷۱ .

سیه جامگان فاتح شدند. سپاهیان ابومسلم‌را از آنرو سیه‌جامه‌مینامیدند که برای خاندان عباسی لباس سیاه‌رنگ انتخاب کرده بودند. اکنون نیروی خداوند بزرگ‌را بنگر که چگونه بهر چه اراده کند اسباب آنرا فراهم سازد: فانظر الی قدرة‌الله تعالی و أنه اذا أراد أمراً هیأ اسبابه، وچون او بخواهد احدی‌ازفرمانش سرپیچی نتواند کرد.

از الفخری

«بنابراین چون‌فرمان‌خدا برانتقال‌سلطنت بخاندان عباسی صادر گشت خداوند جمیع وسائل واسباب‌کاررا آماده ساخت زیرا امام ابراهیم ابن محمد بن علی بن عبدالله بن عباس درشام یاحجاز بنماز نشسته وبعبادت خدا و مصالح خانوادهٔ خود پرداخته و از اقتدارات دنیوی بر کنار بود ولی اهالی خراسان برای او پیکار میکردند و از بذل مال و ایثار جان دریغ نداشتند و حال آنکه اکثر مردم او را نمیشناختند و نه اسم و نه شخص او را تمیز نمیدادند.

«پس بنگرید چسان امام ابراهیم در حال انقطاع و اعتزال از دنیا در خانهٔ خود در شام یا حجاز نشسته بود وسپاهی عظیم درخراسان برای او جانفشانی میکرد(۱). نه مالی در آنراه صرف کرد و نه اسب و سلاحی بکسی داد. برعکس مردم مال خود را میبخشیدند و همه ساله برای او خراج میآوردند.

«چون خداوند بزرگ خواسته بود مروان خوار و ذلیل شود وملك بنی‌امیه منقرض گردد بااینکه مروان‌را خلق بخلافت میشناختند و جنود بسیار و مال ومنال فراوان و سلاح جنگ وضیاع وعقار بکمال داشت باوجود این‌همه اوراتنها گذاشتند وهر کدام بسوئی رفتند. کارش سستی گرفت وقدرتش روبضعف نهاد وبنیاد ملك‌او بلرزه افتاد وسرانجام درهم شکست و بقتل رسید (فتعالی‌الله).»

---

(۱) **یادداشت مترجم:** این جمله‌را مؤلف انداخته است. ازالفخری‌چاپ مصر، صفحهٔ ۱۲٤ ترجمه شد.

ون‌فلوتن گوید : «ابومسلم شخصی بودعبوس‌سرسخت وسنگدل ؛ لذات دنیوی نزد اوهیچ بود »[۱] . شور و حرارت سیه جامگان وعلاقهٔ آنها بابومسلم حدّی نداشت . باندازه‌ای گردن بفرمان او مینهادند که نه‌فدیه میپذیرفتند و نه دشمنی راکه بپای آنها میافتاد بی امر رؤساءِ خود میکشتند . از طرف دیگر عرب بکلّی فاقد حرارت و حس وطن دوستی وحقشناسی بود . «هر کسی درپی منافع شخصی ویا منافع قبیلهٔ خودمیرفت . چیزی که بخاطرهیچکس خطورنمیکرد این بود که خود را فدای بنی‌امیه سازد . اگر گفتهٔ یعقوبی را قبول کنیم احساسات شیعه کاملاً بریمنیهای مروغلبه کرده بود .» معذلك ابومسلم باحزم واحتیاط و تأمل وتفکر قدم برمیداشت . هفت ماه سپاهیان خود را درحوالی مرو نگاهداشت بی‌اینکه بمنظور پیشروی جداً کوشش کند ، ولی همینکه بحمایت وپشتیبانی اعراب‌یمن مستظهرومطمئن گردید پایتخت خراسان را گرفت و اشغال کرد ، و در حقیقت قیام ابومسلم در آنهنگام توسعه و تعمیم یافت[۲] :

« از هر سو گروه گروه بابومسلم پیوستند . از هرات ، ازبوشنج ازمرورود ، طالقان ، مرو ، نیشابور ، سرخس ، بلخ ، صغانیان (چغانیان) طخارستان ، شکور ختل ، کش ، نسف (نخشب) [۳] ، از هرسو بیاری او میآمدند . همه سیاهپوش بودند و چماقی نیمه سیاه بدست داشتند که میگفتند کافرکوب است[٤] . پیاده و سواره بعضی اسب سوار ، برخی

(۱) رجوع شود بکتاب ون فلوتن که به نیکی یاد شد ، صفحات ٦۵ تا ٦۸ .

(۲) رجوع شود بکتاب ون‌فلوتن که به‌نیکی یاد شد ، صفحهٔ ٦۷ و دینوری صفحهٔ ۳٦۰ .

(۳) رجوع کنیدبه کتاب ون‌فلوتن که به‌نیکی یادشد ، صفحهٔ ٦۷ ؛ ودینوری صفحهٔ ۳٦۰ .

(٤) دینوری «کافر کوبات» ضبط کرده است . صحیح این لفظ کافر بکسر ثالث است ، لکن درایران بفتح خوانند وحتی در اشعار قدیم نیز در قافیهٔ «بر» و «سر» وغیره آورده‌اند .

دیگر خر سوار وارد میشدند. بدراز گوشهای خود بانگ میزدند و مروان خطاب میکردند زیرا مروان ثانی الحمار لقب داشت. عدهٔ آنها درحدود یکصد هزار تن بود».

از آن تاریخ ببعد تا زمانیکه ابوالعباس عبدالله السفاح (همچنین ملقب بالمهدی) نخستین خلیفهٔ خاندان عباسی سلطنت خود را درروز سی‌ام اکتوبر سال ۷۴۹ میلادی آغاز نمود وخطبه‌ای را که دراین موارد مرسوم است ایراد کرد ابومسلم و سایر پیشوایان عباسی پیوسته درحال پیشروی و فتح وفیروزی بودند. «تنها شخص وفاداری که در آن دوران خیانت و خودپرستی وجود داشت نصربن سیار بود».

نصربن سیار درحال فرار بتاریخ نوامبر ۷۴۸ میلادی در شهرساوه بدرود حیات گفت. کوفه‌را قحطبه درماه اوت ۷۴۹ میلادی تصرف نمود. درهمان ماه مروان پسرعبدالله بدست ابوعون درزاب صغری بکلی شکست خورد(۱). خود مروان نیز بطور قطعی و نهائی در رودخانهٔ زاب بتاریخ ۲۵ ژانویه ۷۵۰ میلادی دوچارشکست شد. سه ماه بعد دمشق پایتخت بنی‌امیه بتصرف دشمن درآمد و مروان آخرین خلیفهٔ اموی که درمصر متواری بود سرانجام دستگیر شد روز پنجم ماه اوت همان سال بقتل رسید و سر او را برای ابوالعباس فرستادند. سال بعد (۷۵۱ میلادی) در فلسطین و بصره و حتی در مکهٔ معظمه و مدینهٔ طیّبه اعضاءِ خاندان بنی‌امیه قتل عام شدند و در اغلب موارد طوری برخلاف شرط انسانیت ظلم کردند و خیانت را بجائی رساندند که مایهٔ نفرت و اشمئزاز است. شخصی بنام عبدالله الرحمن نوادهٔ هشام بعد از آنکه چندین بار بزحمت بسیار از خطر مرگ فرار کرد بالاخره باسپانی رفت. عرب قدومش را عزیز شمرد و درآنجا متوطن شد و سلسلهٔ امویهٔ قرطبه را تأسیس کرد

---

(۱) **یادداشت مترجم**: آقای تقی‌زاده می‌نویسند: «مروان پسرعبدالله بدست ابوعون‌شکست نخورد بلکه عبدالله‌پسرمروان بدست‌ابوعون شکست‌خورد.»

واین سلسله تقریباً سه قرن دوام داشت (۱۰۳۱-۷۵٦ میلادی) . درباره بی احترامی و نبش قبور خلفای بنی‌امیه در دمشق عباسیان را نکوهش کرده‌اند(۱) .

یکی از سران سپاه انگلستان نیز اخیراً این عمل را مرتکب‌شده است واگر نگوئیم اکثریت هموطنان وی او را ستوده اند باید بگوئیم او را بخشوده اند . لـذا برای ما شایسته نیست عمل عباسیان‌را پربشدت تقبیح کنیم .

رفع شبهه و توهم از بسیاری ازطرفداران انقلاب

بهرصورت حتی‌هنگامیکه عباسیان پس از عبور ازدریاهای‌خون سرانجام خلافت را گرفتند و یگانه فرمانروای بلا معارض امپراطوری شرقی اسلامی شدند نتوانستند بساط عدل ودادرا در سراسر عالم بگسترانند واز آن مرحله بسیار دور بودند . شاعری دراین‌مقوله گفته است(۲) :

فلیت جور بنی‌مروان عادلنا ولیت عدل بنی العباس فی النار

بسیاری از کسانیکه باجدیت هرچه بیشتر برای انقلاب کار کرده بودند همینکـه انقلاب واقع شد بکلی مأیوس شدند(۳) . مخصوصاً روح نومیدی بیشتر برشیعیان مستولی شده بود زیرا عباسیان بنام بنی هاشم دعوت میکردند وشیعیان بتصور اینکـه مراد خاندان علی است اغفال شدند . موقعی حقیقت برآنها کشف شد که‌کار گذشته ودیرشده بود .

تـازه متوجه شدند که ذریهٔ‌رسول درمیان بنی اعمام هاشمی‌خود یعنی درخاندان بنی‌عباس دشمنانی دارند کـه حتی درمیان بنی‌امیه هم بیرحم‌تر از آنها دشمنانی نداشته‌اند .

---

(۱) رجوع شود بکتاب مویر که ذکرخبرش گذشت ، صفحات ۴۳۵و۴۳٦ .

(۲) اغانی جلد ۱٦ ، صفحهٔ ۸٤ (کتاب ون‌فلوتن که تعریف آن گذشت ، صفحهٔ ٦۹ نقل‌ازاغانی) .

(۳) کتاب ون‌فلوتن که تعریف آن گذشت ، صفحهٔ ٦۹ .

عباسیان حتی ازسرعمال منتخب‌خودشان که برای آلت فعل‌شدن برگزیده بودند نگذشتند. ابو سلمه را در سال ۷۵۰ ـ ۷۴۹ میلادی غدارانه بقتل رساندند. خود ابومسلم هم با اینکه فتح وفیروزی عباسیان بیشترمعلول همت خستگی ناپذیر و نبوغ نادرالمثال وفعالیت شدید وی بود چهار یاپنج‌سال بعد (۷۵۵ میلادی) (۱) بهمان سرنوشت گرفتار شد. حقیقت امر آنست که باتمام لیاقت‌وشایستگی کم نظیرابومسلم دل ما زیاد برای اونمیسوزد زیرا باقرار خودش(۲) عدهٔ کسانی راکه بامر وی بعمد و خونسردی (۳) کشتند بالغ به‌یکصد هزارتن میشد واین‌عده غیراز کشتگان‌جنگ‌است، وحال آنکه دیگران عدهٔ(٤) مقتولین را بشمصد هزار تن رسانده اند. معذلك میان پیروان خود حس فداکاری کم نظیری برانگیخت که حتی اتباع غیرمسلم نیز از آن فداکاری بی‌نصیب نبودند. مورخ گوید(۵):

قتل ابوسلمه وابو مسلم

« در عصر وی دهقانها (ملاکین ایران) کیش مجوس را رها کردند وباسلام گرویدند. » در بارهٔ خرّمیان که از شیعیان پا فراتر نهادند و سایر کسانی که خیالباف و معتقد بجمع و توفیق‌عقائدمختلف ومتضاد بودند ون‌فلوتن گوید(٦) « بسیاری‌از آنها اورایگانه امام بحق‌میدانستند. حتی

نفوذ عظیم ابومسلم

---

(۱) کلیهٔ ائمه فرقهٔ دوازده امامی شیعه در زمان عباسیان بعقیدهٔ پیروان آن مذهب بامر خلفاء بقتل رسیدند (عموماً محرمانه مسموم شدند) باستثناء امام دوازدهم که معجزآسا درشهر اسرار آمیزجابلقا تازماننا‌هذامحفوظ مانده ودرفتنهٔ آخرالزمان ازآنجا ظهور خواهد فرمود.

(۲) الیعقوبی، جلد دوم صفحهٔ ۴۳۹.

(۳) **یادداشت مترجم:** رجوع کنید به پاورقی صفحهٔ ۳۳۷ در بارهٔ «قتل‌صبر» و تذکر آیت‌الله خلیل کمره‌ای.

(٤) کتاب مویر که به‌نیکی یادشد درپائین صفحهٔ ٤٤٦.

(۵) ابن ابی‌طاهر ـ ون فلوتن در صفحهٔ ٦۷ و در پاورقی چهارم درهامش آن صفحه کتاب خود که به‌نیکی یادشد ازابن ابی‌طاهر نقل میکند.

(٦) کتاب مذکور درفوق صفحهٔ ٦۸.

شایدویرا یکی ازاخلاف زردشت یااشدر بمی (۱) (اوشیدر = هوشیدر بامی) و یا اشدرمه (۲) (هوشیدرماه) میشناختند و اشدر مه (هوشیدر ماه) همان موعودی است که مجوس ظهور او را انتظار دارند کما اینکه مسلمین نیز در انتظار ظهور مهدی میباشند . فرقه های مزبور معتقد بمرگ ابومسلم نبودند و انتظار رجعت او را میکشیدند و معتقد بودند درباز گشت خود سراسر زمین را بزیور عدل خواهد آراست . دیگران معتقدبودند که امامت بدخترش فاطمه رسیده است . ترکی اسحق نام(۳) پس از مرگ ابو مسلم فراراً بماوراءالنهر رفت و مدعی شد که از دعاة ومبلغین ابومسلم است و مولای او در شهر ری پنهان است . بعد دعوی نبوت کرد و گفت از جانب زردشت برسالت مبعوث است و زردشت هم زنده است . »

خرم دینیان

دربارهٔ خرّمیان یا خرّم دینیّه که ظاهراً دارای اصول عقائدی نظیر مزدك بودند (رجوع شود بصفحات ۲٤۹ تا ۲۵۵) تا یک قرن دیگر نیز سخنی از آنها درمیان است و شورشهائی که کم و بیش بصورت جدی ازطرف متنبیان کاذب از قبیل سنباذ مجوس (۷۵٤ تا ۷۵۵ میلادی) و استاذسیس (۷٦٦ تا ۸٦۸ میلادی) و یوسف البرم والمقنّع پیامبر نقابدار خراسان (۷۷۷ تا ۷۸۰ میلادی) و علی مزدك (۸۳۳ میلادی) و بابك (۸۱٦ تا ۸۳۸ میلادی) روی داد دراغلب موارد با خاطرهٔ ابومسلم مرتبط است .

انقلابی که عباسیان را بسریرسلطنت رساند اگر منشأاثردیگری نبود لا اقل وضع ایرانیان را بکلّی تغییر داد . یعنی قومی که تابع و خراجگزار و مورد نفرت و اهانت بود علی الفور براثر این انقلاب

---

(۱) Oshêderbami (۲) Oshêderma

(۳) چنانکه درالفهرست (صفحهٔ ۳٤۵) توضیح داده شده‌است این‌شخص‌را ازآنرو ترك خوانده‌اند که دربلاد ترك بدعوت پرداخت .

از حضیض ذلت باوج عزت رسید و در رأس عالی ترین و متنفذ ترین مشاغل و مقامات فرماندهی قرار گرفت . به نیروی شمشیر ایرانیان بود که خاندان عباسی از میدان کارزار مظفر و منصور بیرون آمد و بی‌سبب نیست که ابوریحان بیرونی عباسیان را خراسانی مینامد و آن سلسله را سلسلهٔ خلفای شرقی میخواند (۱) . بحقیقت میتوان گفت انتقام قادسیّه و نهاوند در کنار رود زاب گرفته شد . سقوط بنی‌امیه پایان عصری‌است که عصر عرب خالص (۲) میتوان دانست .

(۱) الآثارالباقیه ترجمهٔ زاخو Sachau صفحهٔ ۱۹۷ .

(۲) رجوع شود به‌اشعار قابل توجهی که فن کرمر در کتاب تحقیقات‌خوددر تاریخ تمدن اسلام آورده است :

Von Kremer, Cult. Str. auf dem Gebiete des Islams, Leipzig, 1873 .

متن اشعار در صفحات ۶۹ تا ۷۰ وترجمه در صفحات ۳۱ تا ۳۲ نقل گردیده است . شاعر عرب از نخوت و تکبر موالی ایرانی و نبطی که روزی خاضع و حقیر بوده‌اند سخت مینالد .

باب سوم

اوائل دورهٔ خلافت عباسی

یا

عصر طلائی اسلام

فصل هفتم

خصائص کلی عصر طلائی اسلام (۷۴۹ تا ۸۴۷ میلادی)

از جلوس السفاح تا مرگ الواثق

خصائص کلی سلسلهٔ عباسیان و ماهیت قوائی که باستقرار آنسلسله و سرنگون شدن بنی‌امیه کمك نمود تا اندازه‌ای در فصل پیش مورد بحث قرار گرفته است. سرویلیم مویر [1] در مقدمهٔ مختصری که بر شرح حال این خاندان شهیر نوشته است (رجوع شود بکتاب وی صفحات ٤٣٠ تا ٤٣٢) از سه جهت خاص اختلاف این دوره را با دورهٔ قبل بطور مؤکد نشان میدهد.

مابه الامتیاز عمومی دورهٔ عباسیان

اول اینکه قلمرو خلافت دیگر با قلمرو اسلام یکی نبود (زیرا اسپانی هرگز سلطنت بنی عباس را نپذیرفت و افریقا نیز در وفاداری نسبت بخلافت محکم و ثابت‌قدم نبود).

دوم اینکه همت جنگی تازیان پستی گرفت و حرارت مذهبی آنهانیز فرونشست ودرتاریخ اسلام نقش اول‌راآنها دیگربازی نکردند.

سوم اینکه نفوذ ایرانیها و بعد ترکها در دستگاه حکومت که مقرّ آن از سوریه بعراق انتقال یافته بود باوج کمال رسید.

سرویلیم‌مویر (درصفحهٔ٤٣٢ کتاب خود) چنین گوید: «همینکه نفوذ ایرانیان رو بفزونی نهاد خشونت زندگانی عرب کاهش یافت وعصر فرهنگ وگذشت وبحث وفحص علمی آغاز شد.

نظر سرویلیم‌مویر

داستانها و روایاتی که سینه بسینه نقل میکردند جزء داستانهای تاریخی ضبط گردید و تمایل بتحقیق و تتبع

---

(1) Sir William Muir

که از شرق سرچشمه میگرفت بتسریع این تغییر کمك نمود . سستی دائم‌التزاید مبانی اخلاقی ورفتارناپسند دوبار نیزشاید از همان منبع آب میخورد ، وعقاید و افکارمتعالیه‌ای که از امامت منبعث گردید وامامت را جمعی امر الهی وفوق عقول بشر دانستند و بعض از افراد خاندان علی‌را به پیشوائی روحانی شناختند و همچنین پیشرفت سریع افکار آزاد شاید همه را بتوان از همان سرچشمه دانست (۱) . این مطالب بتدریج در همین کتاب پرورانده خواهد شد .

لکن در اینجا لازم میدانیم نظر خوانندگان گرامی را بتغییرات مهمّی که روی داد جلب کنیم . این تغییرات ازآنروپیش آمد که دستگاه خلافت رابطهٔ نزدیکتری با ایران و خراسان پیدا کرد واین نزدیکی را سبب نیل بنی‌عباس بخلافت بود . »

لحن دوزی نیز نظیرلحن سرویلیم مویراست آنجا که میگوید(۲):

« تفوّق ایرانیان بر عرب یا بعبارت دیگر سیطرهٔ مغلوب برغالب دیرزمانی درحال تکوین بود و همینکه عباسیان بخلافت نائل گردیدند این معنی بحد کمال رسید . فراموش نشود اگرعباسیان پایگاه بلندی احراز کردندازبرکت‌مساعی‌ایرانیان‌بود .

نظر دوزی

این شهزادگان بنای سیاست خود را براین گذاشتند که پیوسته مواظب

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مینویسند :

« اینکه سستی اخلاق ورفتار ناپسند دربار خلافت را مستند بنفوذ ایرانیان میداند مطلبی سست وبی اساس است زیرا آن لازمهٔ ثروت بیکران و فراغت بود و نظائر آن از اسباب و علل که در هر قوم بظهور میرسد و همچنین است عقیدهٔ تشیع که در همان عصر اول وجود داشت و عده‌یی از صحابه و نژاد خالص عرب‌بر آن عقیده بودند . »

(۲) تاریخ‌اسلام تألیف‌دوزی Dozy ترجمهٔ‌ویکتورشوون Victor Chauvin صفحات ۲۲۸ تا ۲۲۹ .

ومراقب عرب باشند و فقط بایرانیان[۱] مخصوصاً خراسانیان که بیگانه بودند اعتماد کنند. لذا با آنها طرح دوستی ریختند و برجسته ترین شخصیتهای دربار بالنتیجه ازمیان ایرانیان برگزیده شدند. خاندان معروف برمکی اخلاف یکی از نجباءِ ایران بودند که سرپرست آتشکدهٔ[۲] بلخ بود. افشین مقرب درگاه خلیفهٔ المعتصم که قدرتی بکمال داشت شاخه‌ای از شجرهٔ شهزادگان اسروشنه[۳] در ماوراءالنهر بود. راست است که عرب زمزمهٔ مخالفت آغاز نمود و کوشش کرد تسلط و قدرت قدیم خود را بدست آورد. جنگی که بین امین و مأمون فرزندان هارون الرشید در گرفت در واقع مبارزهٔ جدیدی بود که میان عرب و ایرانیان برسر ریاست برخاست. لکن باز تیر عرب بسنگ خورد و بار دیگر سروری ایرانیان را بهرقیمتی بود برسمیت شناختند. تازیان پس از شکستی که خوردند ناگزیر شدند ساکت و آرام بنشینند و تغییر حکومت را فقط نظاره کنند و بی‌آنکه مقاومتی نشان دهند تماشاگر اوضاع باشند. در حقیقت دموکراسی عرب[٤] جای خودرا بعقائد استبدادی ایرانیان داد.»

نویسندهٔ تاریخ سحرانگیز الفخری[٥] چنین گوید:

---

(۱) تاریخ طبری جلد سوم صفحهٔ ۱۱٤۲.

(۲) **یادداشت مترجم:** درباب معبد نوبهار روایات مختلف است. بعضی آنرا بتکده ومعبد بودا و برخی آتشکده نوشته‌اند. رجوع کنید به کتاب «اخبار برامکه» باهتمام و تصحیح ومقدمهٔ تاریخی و ادبی آقای میرزا عبدالعظیم خان‌قریب گرکانی استاد دانشگاه تهران، ۱۳۱۲ شمسی.

(۳) Osrushna

(٤) **یادداشت مترجم:** آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مینویسند:

«دموکراسی عرب درزمان معاویه بکلی از میان رفت بلکه تفوق نژادعرب برسائرین و قریش برسائر قبائل امری بود که بلافاصله بعداز رحلت حضرت رسول (ص) شروع کرد وشیوع یافت.»

(٥) جاب الوارت، صفحات ۱۷۶ - ۱۷۷.

یادداشت مترجم: نقل از الفخری فی‌الآداب السلطانية و الدول

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۶۶)

« و اعلم أن الدولة العباسية كانت دولة ذات خدع و دهاء و غدر و كان قسم التحيل و المخادعة فيها أو فر من قسم القوه والشدة خصوصاً فی أواخرها ، فأن المتأخرين منهم بطلوا قوة الشدة والنجدة وركنوا الى الحيل والخدع وفی مثل ذلك يقول كشاجم(١) مشيراً الی موادعة أصحاب السيوف وعداوة اصحاب الاقلام و مقاتلة بعضهم لبعض :

نظر ابن الطقطقی

هنيئاً لاصحاب السيوف بطالة
تقضی بها أوقاتهم فی التنعم
فكم فيهم من وادع العيش لم يهج
لحرب و لم ينهد لقرن مصمم
يروح و يغدو عاقداً فی نجاده
حساماً سليم الحد لم يتثلم
ولكن ذو و الاقلام فی كل ساعة
سيو فهم ليست تجف من الدم »

(بقيهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٣٦٥)
الاسلامية تأليف محمد بن علی بن طباطبا المعروف بابن الطقطقی راجعه و نقحه محمد عوض ابراهيم بك وكيل وزارة المعارف المساعد وعلی الجارم بك المفتش الاول للغة العربية بوزارة المعارف چاپ مصر ١٩٣٨ ، صفحهٔ ١٢٧ و ١٢٨ . اين كتاب توسط اميل أمار بزبان فرانسه ترجمه و تحشيه ودر سال ١٩١٠ باين اسم در پاريس چاپ شده است :

Archives Marocaines, Publication de la Mission Scientifique du Maroc (vol. xvi) Al - Fakhri — Histoire des Dynasties Musulmanes depuis la mort de Mahomet Jusqu' à la chute du Khalifat Abbâside de Baghdâdz (11 - 656 de l' hégire = 632 - 1258 de J. C.), Par Ibn - at - Tiqtaqâ, traduit de l' Arabe et annoté Par Emile Amar' Paris, 1910 .

(١) ابوالفتح محمود بن الحسين بن شاهق موسوم است به السندی بدليل اينكه هندی النسب بود . تاريخ وفات وی ٩٦١ يا ٩٧١ مسيحی (مطابق با ٣٥٠ هجری است) . رجوع شود بتاريخ ادبی عرب تأليف بروكلمان صفحهٔ ٨٥ :

Brockelmann, Arab. Literaturgesch .

ونیز الفخری گوید چون المتوکل وزیر خود محمدبن‌عبدالملك الزیات را کشت شاعری با همان لحن اشعار ذیل را ساخت :

یکاد القلب من جزع یطیر   اذا ماقیل قد قتل الوزیر
أمیرالمؤمنین قتلت شخصاً   علیه رحا کم کانت تدور
فمهلا یا بنی العباس مهلاً   لقد کویت بغدرکم الصدور

« الا أنها کانت دولة کثیرة المحاسن جمةالمکارم أسواق العلوم فیها قائمة ، و بضائع الاداب نافقة ، و شعائر الدین فیها معظمة و الخیرات فیها دارة ، و الدنیا عامرة ، و الحرمات مرعیة و الثغور محصنة ، و مازالت علی ذلك حتی کانت اواخرها ، فانتشرالجبر و اضطرب الامر ، وانتقلت الدولة ، و سیرد ذلك فی موضعه مشروحاً ان شاء الله (تعالی) . »

قصد ندارم از سلطنت وسیرت خلفاءِ این خاندان بتفصیل بحث کنم و یا قصصی را که در بارهٔ هارون الرشید و گردشهای شبانهٔ او در شوارع بغداد بهمراهی جعفر برمکی و جلاد سیاه او که مسرور نام داشت باز گویم . همهٔ کسانیکه داستانهای الف لیل[۱] را خوانده‌اند این مطالب را میدانند . پروفسور پامر در کتاب کوچك و لذت‌بخش خود راجع بآن خلیفهٔ نامدار[۲] حکایات فراوانی از هزار و یك شب گلچین کرده‌است. برای سهولت کار خوانندگان جدول اسامی خلفای عباسی را در اوائل این دوره از کتاب عالی استانلی لین - پول در بارهٔ سلسلهٔ خلفای اسلام (چاپ لندن ۱۸۹٤ میلادی)[۳] نقل میکنیم :

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آن داستانها غالباً مجعول است و مستند مسائل تاریخی نتواند شد .

(۲) Palmer, New Plutarch Series, Haroun - Alraschid, London, 1881 .

(۳) Stanley Lane - Poole, Muhammedan Dynasties (London, 1894)

یادداشت مترجم : اعدادی که در پهلوی بعض از اسامی عباسیان گذاشته شده نشان میدهد که آنها خلیفه بوده‌اند وترتیب تاریخی آنهارامینمایاند . دیگر اینکه قاسم مؤتمن در جدول مؤلف نیست ودر اینجا اضافه شد .

علی بن عبدالله بن عباس

سلیمان موسی عبدالله محمد

عیسی

۲ - منصور ۱ - سفاح ابراهیم

۳ - مهدی

ابراهیم منصور ۵ - رشید ٤ - هادی

قاسم مؤتمن ۸ - معتصم ۷ - مأمون ٦ - امین

۱۰ - متوکل ۹ - واثق محمد

۱٤ - مهتدی ۱۲ - مستعین

موفق ۱۵ - معتمد ۱۳ - معتز ۱۱ - منتصر

۱٦ - معتضد ابن‌المعتز

قرن اول خلافت دودمان بنی العباس از تاریخ تأسیس تا مرگ الواثق و نیل المتوکل بمقام خلافت (از ۱۳۲ تا ۲۳۲ هجری مطابق با ۷۵۰ - ۸٤۷ میلادی) بیشتر در همین باب که باب سوم است مورد بحث قرار خواهد گرفت . این عصر عصر طلائی خلافت است و از خصائص این عصر آنکه نفوذ ایران افزایش یافت و خاندان شریف و شهیر برامکه

نمونهٔ آنست . دیگر از خصائص آن عصر رونق بازار علم و معرفت و نکته سنجی و لطیفه گوئی در دربار خلافت و تسلط کامل اصول عقائد معتزله است که در امور مذهبی دارای وسعت نظر ومنش آزاد بوده‌اند .

همینکه خلیفهٔ دهم المتوکل بخلافت رسید نفوذ ترکها بیشتر جانشین نفوذ ایرانیان گردید (و چنانکه میدانیم از بسیاری جهات همیشه ترکها رفتار وحشیانه‌ای داشتند که ندرةً با افکار روشن و آزاد وفق میداد .) اصول عقائد معتزله چون دیگر موردحمایت مقام سلطنت نبود از میان رفت و عقائدی که در آنزمان مورد قبول عامه بود جای آنرا گرفت و تحقیقات فلسفی دوچارخسرانی عظیم گردید(۱) وتامدتی اغراض واحساساتی‌شدید علیه تشیع بمنصهٔ ظهوررسید . بنابراین اوضاع خلافت در آغاز دورهٔ عباسیان هم از جهت تسلط نژادی و هم از جهت تمایلات مذهبی بخوبی معلوم و مشخص است و در عهد خلافت باشکوه مأمون خلافت باوج عظمت خود رسید .

مادر مأمون (۲) و زن(۳) وی هردو ایرانی بودند . وزراء و

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مینویسند : «عقاید معتزله از میان نرفت ، بلکه تاقرن‌پنجم بالنسبه رونقی داشت و پیروان آن کم‌وبیش درهر قرن میزیستند واز آن جمله ابن ابی‌الحدید است در قرن هفتم هجری وهنوز زیدیه در یمن براین عقیده‌اند .»

(۲) فن کرمر (Von Kremer, Cult. Streifzüge) پائین صفحهٔ ٤۱ گوید : « بسیاری مطالب از اینکه مادر مأمون ایرانی بودروشن می‌شود ویکی‌از مؤلفین مطلع قدیم متعرض این معنی شده است : (رجوع شود به دوخویه (de Goeje, Fragm. Hist. Arab. I, 350) .

یادداشت مترجم : مادر مأمون دختر استاسیس بوده است . پس از قتل استاسیس دخترش مراجل باسارت در دست مسلمین افتاد . بعد مأمون از او و هارون بوجود آمد ، مأمون ببرکت این مادر ایرانی وتربیت در نزد برامکه‌مردی روشن بین و علم دوست وآزادفکر بارآمد (نگاه کنید به کتاب تاریخ علوم‌عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم ، مجلد اول ، تألیف آقای دکتر ذبیح‌الله‌صفا استاد دانشگاه ، تهران ۱۳۳۱ ، صفحات ٤۲ تا ٤۵)

(۳) بوران دختر حسن بن سهل و برادر زادهٔ فضل بن سهل وزیر مأمون (بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۷۰)

مقربان درگاه او نیز ایرانی بودند. خود مأمون نیز شخصاً دارای خصائص اخلاقی ایرانیان بود. پروفسور پامر[۱] میگوید: «ما دیدیم چگونه تازیان درواقع ادارهٔ امور ممالك مفتوحه را ناچار بخود مأمورین محلی واگذار نمودند و وزرائی که دررأس امور بودند ایرانی الاصل ودستگاه خلافت عیناً همان دستگاهی بود که بر امپراطوری ساسانیان حکومت میکرد.»

تأسیس وزارت

عنوان وزارت یکی از عناوین دستگاه خلافت است. لفظ وزیر مشتق از لفظ عربی وزر بمعنای بار است، زیرا بارگران مسئولیت ادارهٔ امور مملکت روی دوش وزیر قرار دارد، ولی چنانکه دارمستتر[۲] گفته است شاید این کلمه درحقیقت همان لغت پهلوی وچیر[۳] باشد و مشتق از ویچراست[٤] به معنای (تصمیم گرفتن) و در تلمود گزیر (بفتح گاف)[٥] آمده‌است.

در تاریخ مقام وزارت بگفتهٔ صاحب الفخری

صاحب کتاب الفخری[٦] دربارهٔ تاریخ این مقام چنین گوید:

«پیش از آنکه بتفصیل بیشتری وارد این بحث شویم باید چند کلمه‌ای بطور مقدمه در این مقوله بگوئیم. لذا میگوئیم که وزیر رابط و واسطهٔ میان پادشاه و رعایای اوست. بنابراین طبع وزیر باید از طرفی مناسب طباع شاهان و از طرف دیگر مناسب طباع عوام باشد تا بتواند با هر دو گروه چنان رفتار کند که مورد قبول

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۳٦۹)

زن مأمون بود. تشریفات مجللی را که بمناسبت عروسی او برپا گردید ابن خلکان شرح داده است (رجوع شود بترجمهٔ دسلان de Slane جلد اول صفحات ۲٦۸ تا ۲۷۰ و نیز رجوع شود بلطائف المعارف الثعالبی (چاپ de Jong) صفحات ۷٤ - ۷۳.

---

(۱) Professor Palmer

(۲) جلد اول مطالعات ایرانی صفحهٔ ۵۸ وپائین صفحه حاشیهٔ شمارهٔ ۳:
Darmesteter, Edudes Iraniennes.

(۳) vi - chir (٤) vi - chira (٥) gazir

(٦) چاپ الوارت، صفحات ۱۷۹ تا ۱۸۱.

و محبت هر دو واقع شود و در عین حال سرمایهٔ او باید صدق و امانت باشد که گفته اند « اذا خان السفیر بطل التدبیر » و نیز گفته‌اند : « لیس لمکذوب رأی » (۱) وزیر را کفایت و شهامت باید و این اوصاف از شرائط مهم وزارت باشد . دیگر از ضروریات این امر فطنت وفراست وآگاهی و دهاء و حزم و بهرهٔ فراوان از فضائل است و خوان نعمت بیدریغش پیوسته گسترده باید تا خلق بدرگاهش گردن نهند و بربقهٔ طاعتش درآیند و شکر نعمتش بجای آرند . رفق و مدارا ، رحم و رأفت صبر و ثبات ، حلم و وقار ، نفوذ کلمه و اقتدار از صفاتی است که وزیر باید ناگزیر داشته باشد . . .

« پیش از خلافت عباسیان قواعد و قوانین وزارت مقرر و معین نبود . هریك ازملوك را چندتن از ملازمان درباری احاطه کرده بودند و هنگام وقوع حوادث کسانی طرف شور واقع میشدند که از دیگران خردمندتر و آراءِ صائب‌تری‌داشتند . بنابراین‌اینگونه درباریان هرکدام در حکم وزیری بودند و تاآن تاریخ آنها را کاتب یا مشیر میخواندند . لکن‌چون بنی‌العباس بخلافت‌رسیدندقوانینی دربارهٔ وزارت مقرر گردید و وزیر را از آن پس وزیر خواندند .

« لغویون چنین گویند که لفظ وزر (بفتح واو و زا) بمعنای ملجأ و پناهگاه است و وزر (بکسر واو و سکون زا و را) بمعنای بار است . پس‌وزیر یا ازوزر (بکسر واو) اشتقاق یافته است که درآنصورت مفهوم‌آن کسی است که تحمل بار گران کند ویا از وزر (بفتح واو و زا و سکون را) . درآنصورت‌وزیر آنشخصی است که شاه باندیشه و رای‌او پناه برد و بتدبیر او توسل جوید » .

لکن مقام وزارت با تمام قدرت و عزت و احترامی که‌داشت امری

---

(۱) یعنی آراء یا اظهارات کسی که دروغ او ثابت شده است مورد اعتنا نیست .

خطرناك بود . المنصور (۷۵۵ - ۷۵٤ بعد از میلاد) ابو مسلم را که امین آل محمد لقب داشت غدارانه بقتل رساند .

جنبهٔ خطرناك شغل وزارت

خود ابو مسلم هم بفرمان السفاح سبب شد ابو سلمه را بکشند (۷۵۰-۷٤۹ میلادی) . ابو سلمه نخستین کسی بود که لقب وزارت داشت . ابو الجهم که جانشین او شد از طرف خلیفه مسموم شد . چون ابو الجهم اثر زهر را در درون خود احساس نمود برخاست از اطاق بیرون رود . خلیفه پرسید : « کجا میروی ؟ » وزیر بینوا پاسخ داد : « همانجائی که تو مرا فرستاده‌ای . » (۱) مرگ او مصادف شد باقدرت یافتن خاندان بزرگ واصیل برمکی که ایرانی بودند . اعقاب و احفاد برمك مدت پنجاه سال (از ۷۵۲ تا ۸۰٤ میلادی) با عقل و تدبیر امور خلافت را اداره میکردند و در راه بسط علم و معرفت

برمکیان (۲)

از بذل مال دریغ نداشتند وباکمال جود وسخا از اهل علم حمایت وسرپرستی میکردند وبوسیلهٔ میهمان نوازی و حکومت عاقلانه سبب شدند که دوران خلافت پنج خلیفهٔ اول عباسی عصر مشعشع خلفاءِ مزبور خوانده شود تا اینکه جنون رشك و حسد برهارون الرشید مستولی گشت وجعفر وفضل فرزندان یحیی بن خالد بن برمك و بسیاری از افراد خاندان آنها را نابود ساخت . جد آنها ، برمك ، مجوس وموبد موبدان آتشکدهٔ (۳) بزرگ نوبهار در بلخ بود . مسعودی (درمروج الذهب جلد چهارم صفحهٔ ٤۸) چنین گوید :

« کسی که این وظایف را انجام میداد مورد احترام سلاطین این کشور بود واموالی را که بمعبد تقدیم میشد اداره مینمود . این

---

(۱) رجوع شود به الفخری (حاب الوارت صفحات ۱۸۳ تا ۱۸٤) .

(۲) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید به کتاب برمکیان تألیف بووا ، باستناد مورخان عرب و ایرانی ، چاپ پاریس ۱۹۱۲ میلادی :

Bouvat, L. — Les Barmécides d' après les historiens arabes et persans. «Revue de Monde Musulman», Paris, 1912.

(۳) **یادداشت مترجم :** رجوع کنید بهپاورقی صفحهٔ ۳٦۵ .

شخص را برمک مینامیدند وهمهٔ کسانی که باین افتخار نائل میگردیدند باین اسم خوانده میشدند و نام برمکی و برامکه از همین کلمه مشتق است زیرا خالدبن برمک پسر یکی ازهمین موبدان بزرگ بوده‌است»

در تأیید این نظر که برمک در حقیقت عنوان بود نه اسم این سطور را از آثارالبلاد قزوینی (صفحات ۲۲۱ تا ۲۲۲ تحت عنوان بلخ) ترجمه میکنیم :

« ایرانیان و ترکان پرستشگاه نوبهار را بزرگ میداشتند و زیارتگاه آنها بود و هدایائی بدانجا تقدیم مینمودند . طول آن یکصد ذراع و عرض آن هم یکصد ذراع و ارتفاع آن کمی بیشترو تولیت آن با برامکه بود . پادشاهان هندوستان و چین بدانجا میآمدند وبت را(۱) سجده میکردند و دست برمک را میبوسیدند و برمک بر تمام این ممالک فرمانروائی فائقه داشت وجریان امرچنین بود تا اینکه‌خراسان در زمان عثمان‌بن عفّان تسخیر شد ونگهبانی پرستشگاه مزبورسرانجام بدست برمک پدر خالد افتاد . »

برامکه طبعاً نفوذ زیاد خودرا بنفع هموطنان خود بکارمیبردند، لکن ناگزیر مراقب بودند پر آشکارا ازنظامات وسنن ایرانی‌جانبداری نکنند مبادا مورد سوءِ ظن واقع شوند که هنوزهم قلباً مجوس هستند . بنابراین هنگامیکه خلیفه‌المنصوربغداد پایتخت جدید خودرامیساخت ابو ایوب الموریانی چنین مصلحت‌اندیشی کرد که کاخ ساسانی معروف بایوان کسری را ویران سازد و مصالح آنرا در ساختمانهای‌جدید خود مصرف نماید . خلیفه از خالدبن برمک استشاره کرد .

خالد پاسخ داد : « ای امیرالمؤمنین چنین کاری نکن ، فانه آیة الاسلام ، این قصر بتحقیق علامت فتح‌و فیروزی اسلام است ، زیرا چون

---

(۱) **یادداشت مترجم :** ازگفتهٔ قزوینی مسلم میشودکه نوبهار آتشکده نبوده است . وجود بت وزیارت هندیان وچینیان دلیل آن‌تواند بود .

خلق خدا ایوان کسری را نظاره کنند متوجه شوند که چنین بنا تنها بفرمان خداویران شود ؛ دیگر اینکه نمازگاه علی بن ابیطالب (علیه السلام) در آنجا بوده و مخارج خراب کردن آن بیش از نفعی است که از خرابی عاید گردد.» منصور جواب داد :

« أبیت یا خالدالامیلاً الی العجمیه ! » دیری نپائید که صحت پیشگوئی خالد راجع برنج و زحمت و مخارج ویران ساختن طاق کسری معلوم گردید . روزی خلیفه باو گفت :

« ای خالد ما با عقیدهٔ تو همراه شده‌ایم و از ویران کردن ایوان دست کشیدیم . » خالد پاسخ داد : « یا امیرالمؤمنین ! اکنون میگویم کاخ را ویران سازید مبادامردم بگویند خلیفه حتی از فرو کوفتن بنائی که دیگری ساخته بود عاجزاست ! » خوشبختانه خلیفه باردیگر بحرف او گوش نداد (زیرا خالد بیگمان ازجهت حزم واحتیاط و بعلت آنچه سابقاً خلیفه باو گفته بود این نظررا اظهار نمود) وتخریب ایوان مدائن بعهدهٔ تعویق افتاد(۱) .

یکی دیگر از آداب ایرانی که دراوائل دورهٔ عباسی دوباره مرسوم گردید جشن نوروز است که روزاول سال شمسی ایران برپا میشود وبا اعتدال ربیعی و دخول خورشید در برج حمل تطبیق میکنند .(۲)

ابوریحان بیرونی(۳) گوید : درزمان هارون الرشید مالکین اراضی بار دیگر جمع شدند و ازیحیی بن خالدبن برمک خواستندجشن نوروزرا

---

(۱) رجوع شود بکتاب الفخری صفحات ۱۸۵ و۱۸٦ و طبری جزء سوم صفحه ۳۲۰ .

(۲) **یادداشت مترجم :** آقای تقی‌زاده تطبیق روزاول سال را بااعتدال ربیعی ودخول خورشید در برج حمل صحیح نمیدانند وعقیده دارند که اشتباه است .

(۳) الآثار الباقیه ترجمهٔ زاخو Sachau صفحهٔ ۳۷ .

احیاء جشن نوروز

تقریباً دو ماه بتأخیر اندازد(۱) . یحیی خواست چنین کند ، لکن دشمنان او دراین خصوص زمزمه‌ها کردند وگفتندیحیی طرفدارآئین زردشتی‌است . بنابراین‌دست کشید و دیگرتعقیب نکرد وموضوع چنانکه درگذشته بود باقی‌بماند.

فن کرمر در کتابهای نفیسی که مکرر از آن نام برده‌ایم ازنفوذ ایران که در همه جا مشهود بود کاملاً بحث میکند . نه تنها تشکیلات دینی و دولتی در قالب ایرانی ریخته میشد بلکه در عهد عباسیان حتی شکل لباس و نوع غذا و سبک موسیقی و امثال آن نیز تحت تأثیرنفوذ ایرانی بود .

فن کرمر گوید(۲) : نفوذ ایران در دربار خلفاء افزون گشت و در زمان هادی و هارون‌الرشید و مأمون باوج کمال رسید . بیشتروزراءِ مأمون ایرانی یا ایرانی‌الاصل بودند . در بغداد رونق سبک و روش

تقلید از طرز لباس پوشیدن ایرانیان

ایرانی روبافزایش‌بود.جشنهای باستانی نوروز ومهرگان ورام را میگرفتند . لباس ایرانی لباس رسمی دربار بود وبفرمان خلیفهٔ دوم عباسی (درسال ۱۵۳ هجری‌مطابق با ۷۷۰ میلادی) کلاه های بلند و سیاه مخروطی‌شکل ایرانی را (که قلانس جمع قلنسوه نامیده میشد) برسرمیگذاشتند . . . در دربار آداب و رسوم پادشاهان ساسانی را تقلید میکردند وجامه‌هائی با نقوش و خطوط زرین‌میپوشیدند واعطاءِ اجازهٔ پوشیدن این نوع‌لباس ازحقوق مختصهٔ‌خلیفه بود . ازمسکوکات‌المتوکل سکه‌ای که‌بدست آمده است نشان میدهد که این خلیفه درست بلباس ایرانی ملبس بوده‌است . »

---

(۱) رسم قدیم این بود که ایام کبیسه را حساب میکردند . چون این رسم موقوف شد سال جلو میافتاد ، بنحوی که قبل از رسیدن محصول جشن نوروز را می گرفتند . این امر برای زارعین‌ضرر داشت زیرا مالیات خودرا درآن‌موقع‌میبایست بپردازند .

(۲) کتاب فن کرمر صفحات ۳۲ و ۳۳ Von Kremer, Streifzüge

اگر نفوذ ایرانی تـا این اندازه در دربار عباسی حکمفرما بود و کسانیکه بدربار آمد ورفت داشتند تا این حد مقید بقیود و اشکال و اسالیب ایرانی بودند باید بدانیم که فعالیت این قوم با قریحه در شئون علمی و ادبی حتی بیش از مظاهر دیگر زندگانی تجلی مینمود .

گلد زیهر در کتاب مطالعـات اسلامی (جلد اول صفحهٔ ۱۰۹) در فصل عرب و عجم که فصل درخشانی است(۱) چنین گوید :

« نه تنها در دستگاه دولت خارجیان همیشه جلو هستند بلکه علی‌الخصوص درعلوم دینیه‌هم پیشاپیش همه قرارگرفته‌اند . فن کرمر(۲) گوید : تقریبـاً چنین بنظر میرسد کـه مطالعات علمی مزبور (قرائت و تفسیر قرآن و احادیث و اخبار وفقه) در ظرف دوقرن اول هجری بیشتر از طرف موالی یعنی مسلمین غیر عرب بعمل میآمد ، وحال آنکه تازیان بیشتر متوجه مطالعه و توسعه و تقلید اشعار قـدیم خود بودند . لکن باید این نکته را اضافه کنیم که حتی دراین رشته نیزخارجیان‌از تازیان پیشی گرفتند وکمك و خدمتی راکه دانشمندان بیگانه بوسیلهٔ مطالعات تاریخی وادبی‌خود درآثار قدیمهٔ عرب وتحقیقات جامع‌انتقادی و امثال آن ببسط دائره نبوغ عرب در این قسمت نمودند بهیچوجه کوچك نتوان شمرد .

خدمات دانشمندان غیر عرب بصرف ونحو و لغت عرب نه‌چندان است کـه حاجت باقامهٔ دلیل باشد و شاهد این مدعی اسامی متعددی است کـه صرفاً تلفظ آن دلیل روشنی است بر اینکـه تا چه پایه علوم مزبور مرهون خدمات عناصر غیرعرب است و حتی ذکـر آن اسامی نیز در اینجا زائد بنظر میآید . پل دولا گارد گفته است(۳) : از میان

---

(۱) Goldziher, Muhammedanische Studien

(۲) رجوع شود به صفحهٔ ۱۶ فن کرمر Culturgesch. Streifzüge

(۳) رجوع شود بهصفحهٔ ۸ حاشیهٔ چهارم کتاب پل‌دولاگارد :
Paul de Lagarde, Abhandl .

مسلمینی که در راه علم مجاهدت نموده‌اند حتی یکنفر هم از نژاد سامی نبوده است . اگر نتوانیم حرف او را باین صورت قاطع و لابشرط قبول کنیم ، لا اقل این اندازه توانیم گفت که هم در مطالعات مخصوص دین و هم درمطالعات مربوط بتکلّم زبان عربی عنصر عرب ازعنصر غیر عرب خیلی‌عقب بوده است . و این تقصیر اساساً متوجه خود عرب است زیرا مطالعاتی‌را که دانشمندان غیرعرب باآنهمه‌شور وهمت تعقیب میکردند عرب با دیدهٔ تحقیر و استخفاف مینگریست و کبر و نخوت عرب ناشی از سیطره وحاکمیت آن‌قوم بود که عقیده داشتند این جزئیات شایستهٔ کسانی نیست که توانند به نیاگان خود تفاخر کنند بلکه تنها در خور آموزگاری است که‌بااین‌تزویرورنگ‌آمیزی بخواهد فرومایگی انساب آباء و اجداد بی‌نام و نشان خود را از انظار پنهان سازد .

« کسی که خون خالص عرب در عروق و شرائینش جاری است میگوید : زیبندهٔ قریش نیست که در هیچ مبحثی جز مبحث تواریخ قدیم [عرب] وارد شود خاصه دراین هنگام که باید کمان را خم سازد و بدشمن حمله کند (۱) . روزی یکی از اهل قبیلهٔ قرشیان طفل عربی‌را دید که الکتاب سیبویه (۲) مطالعه مینمود . نتوانست از ادای این

---

(۱) از کتاب البیان والتبیین جاحظ . این کتاب در قاهره انتشار یافته است (۱۳۱۳ هجری مطابق ٦ - ۱۸۹۵ میلادی) . لکن گلدزیهر که در سال ۱۸۸۹ یاقبل‌از آن تاریخ دراین مقوله نوشته است از روی نسخهٔ خطی آن کتاب استفاده کرده است . و نیز بحکایات مشابهی اشاره میکند که فن کرمر Von Kremer در جلد دوم کتاب خود (Culturgeschichte) در صفحهٔ ۱۵۹ از منابع دیگر نقل کرده است .

(۲) این دانشمند نحوی ایران درحدود سال ۷۹۵ بعداز میلاد وفات یافت. الکتاب نام کتابی است که سیبویه درنحو نوشته است و قدیمترین بحث مرتب ومنظم نحو عربی است .

الفاظ خودداری کند (۱): اف برتو! این علم از آن مکتب‌داران است! این علم مایهٔ فخر فقراء و مساکین است! زیرا مدرّسینی که هر یك از مواد نحو یا عروض یا علم حساب یا فقه را (که علم حساب لازمهٔ آنست) باطفال خردسال میآموختند شصت درهم حق التعلیم داشتند (متأسفانه در اینجا ذکر نشده است که این مبلغ در ازای چند ساعت تدریس داده میشد) واین مطلب را از راه شوخی و مزاح یا در مقام تمسخر واستهزاء اظهار مینمودند».

بی‌رغبتی عرب خالص بادیات

عرب جاهلیت (باستثناءِ آنانکه تحت نفوذ یهود یا نصاری یا یونان یا ایران واقع شدند) باندازه‌ای از فن کتابت بی اطلاع بود که بگفتهٔ گلدزیهر چون شاعری ازعهد کهن دربارهٔ مردی خردمند قصد سخن گفتن میکرد، در مقام استدلال از دانائی آن شخص چنین میگفت: «وی آنچنان کسی است که تقریر کند ومحرر گفته‌اش را بر پوست تحریر نماید.»

و حتی در زمان پیغمبر هم سواد تازیان بیش از این نبود زیرا نه تنها قرآن‌را روی چیزهای عجیبی‌مینوشتند بلکه درجنگ بدر اسرائی که‌از عهده کتابت‌برمیآمدند بی آنکه‌فدیه بپردازند آزاد میشدند(۲). البلاذری (فتوح البلدان چاپ دوخویه (۳) صفحات ۲-۴۷۱) نقل از الواقدی‌تصریح

---

(۱) **یادداشت مترجم:** در کتاب البیان والتبیین الجاحظ چاپ قاهره ۱۳۶۶ = ۱۹٤۷ صفحهٔ ۳۷۸ این داستان بدینگونه آمده است: «ومررجل‌من قریش بفتی من‌ولد عتاب‌بن أسید وهو یقرأ کتاب‌سیبویه فقال: أف لکم؛ علم‌المؤدبین وهمة‌المحتاجین! وقال ابن عتاب: یکون الرجل نحویا عروضیا ونسابا فرضیا و حسن الکتابة جیدالحساب حافظاً للقرآن راویة للشعر وهو یرضی أن یعلم اولادنا بستین درهما ولوأن رجلا کان حسن‌البیان حسن التخریج‌للمعانی لیس عنده غیرذلك لم‌یرض باٴلف درهم.»

(۲) **یادداشت مترجم:** بعضی اسراء بجای مال فدیه‌تعلیم خط میکردند.

(۳) Professor M. J. de Goeje

دارد بر اینکه در اوائل اسلام فقط هفده تن از قبیلهٔ قریش که طبقهٔ اشراف مکه بودند سواد نوشتن داشتند ونام آنها را یکایك ذکر میکند، منجمله عمر، علی(ع)، عثمان، ابوعبیده‌بن‌الجراح، طلحه، ابوسفیان وفرزندش معاویه. ذوالرّمه که آخرین شاعر بدوی بشمار میرود (وتاریخ وفات اورا از ۷۱۹ تا ۷۳۵ میلادی ذکر نموده اند) با اینکه سواد نوشتن داشت ناگزیر خود را بیسواد معرفی میکرد و میگفت: «علت اینکه سواد خود را پنهان میکنم[۱] آنست که میان ما اینکار ننگ است.»

از طرف دیگر ایرانیان حتی در اوائل عهد ساسانیان نوشتن (دپیریه)[۲] را یکی از فضائل شاهزادگان[۳] میدانستند وقبل از اسلام بسیاری از شاهزادگان زبان عربی را خوب میدانستند. بهرام گور (۴۲۰ تا ۴۳۸ بعد از میلاد) نزد منذر درمیان اعراب حیره تحصیل کرد و زبانهای فارسی و عربی و حتی یونانی[۴] را بیاموخت و اشعاری بزبان عربی[۵] باو نسبت داده‌اند که عوفی درلباب‌الالباب[۶] نقل کرده است. خره خسرو

---

(۱) رجوع شود به گلدزیهر، جلد اول مطالعات اسلامی، صفحهٔ ۱۱۲.
Goldziher, Muhammedanische Studien, (2 vols. Halle, 1889-90)

(۲) Dapirih

(۳) رجوع شود به نوادکه، تاریخ ارتخشیر پاپکان صفحهٔ ۳۸ پائین صفحه، حاشیهٔ شمارهٔ ۳:
Nöldeke, Gesch. des Artachshir - i - Papakan aus dem Pehlewi übersetzt (Göttingen, 1879).

(۴) رجوع شود به دینوری صفحهٔ ۵۳ و نولدکه، صفحهٔ ۸۶ تا ۸۸
Nöldeke, Gesch. der Perser und Araber zur Zeit d. Sasaniden, (Leyden, 1879).

(۵) **یادداشت مترجم:** بعقیدهٔ آقای بدیع‌الزمان فروزانفر اشعار عربی بهرام گور مورد تردید است، بلکه اصل ندارد.

(۶) طبق اطلاعاتی که در دست است دو نسخهٔ خطی این کتاب موجود است: یکی در کتابخانهٔ برلین و نسخهٔ دیگر متعلق است به لرد کرافورد Lord Crawford و لرد مزبور از روی کمال جود و کرم نسخهٔ خود را برای

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۸۰)

وساتراپ (والی) ایرانی یمن ، کاملاً عرب مآب شد . اشعار عربی ازحفظ میخواند وباسلوب‌عرب‌تحصیل‌میکرد . تمایل‌وی بعرب‌مآبی (وباصطلاح منبع خبر : تعرب) او سبب شد که احضار گردد[1] .

بازهم گلدزیهر گوید : « و نیز میان علماء و فقهاءِ اسلام رجالی ایرانی‌الاصل‌را نام میبرند که نخستین تماس آباء و اجدادشان با زندگانی عرب بوسیلهٔ اسلام نبوده است بلکه جزءِ سپاهیان ایران بوده‌اند[2] که بفرماندهی سیف بن ذویزن در خاك عربستان سکونت اختیار کردند . در ممالك اسلامی عناصر غیرعرب بحدی درعرب مآبی وشرکت درحوزهٔ علمی جامعهٔ اسلامی پیشرفت سریع کردند که نظائر آن درتاریخ تمدن بشر کم است . در اواخـــر قرن اول هجری دانشمند نحوی موسوم به بشکست (بضم باء)[3] که اسم او کاملاً ایرانی بنظر میرسد در مدینه زندگانی می کرد . این مرد بتدریس علم نحو اشتغال داشت و درطغیان خوارج برهبری ابوحمزه نقش برجسته‌ای بازی نمود ودرنتیجهٔ شرکت در این امر پیروان مروان ویرا دستگیر و بقتل رساندند . عدهٔ زیادی

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۷۹)

مدت طولانی بنگارنده قرض داد . در مـاه اوت ۱۹۰۱ نسخهٔ مزبور را بـا نسخ خطی کـتب شرقی دیگر خود به خانم رایلندز Mrs. Rylands در منچستـر Manchester فروخت و اکنون در کتابخـانهٔ جان رایلندز John Rylands موجود است .

---

(۱) گلدزیهر Goldziher کتاب مذکوردرفوق صفحهٔ ۱۱۳ : درپاورقی اضافه میکند : از فیروزالدیلمی نیز باید نام برده شود . فیروز الدیلمی در عصرنبی زندگی میکرد و وفات او در زمان خلافت عثمان بـوده است . تطبیق شود باابـن قتیبه (چاپ وستنفلد Wüstenfeld) صفحهٔ ۱۷۰ .

(۲) گلدزیهر ، کتابی که ذکر آن گذشت : حاشیهٔ شمـارهٔ ۲ ، پائین‌صفحهٔ در بارهٔ بنی‌الاحرار بمراجع ذیل اشاره میکند : کتـاب‌الاغانی ، جزء ۱۶ ، صفحهٔ ۷۶ ؛ سیرهٔ ابن هشام صفحات ٤٤ تا ٤٦ ؛ نولدکه صفحهٔ ۲۲۳ .

Nöldeke, Gesch. d. Sasaniden.

(۳) Bushkast

از اجلّهٔ مسلمین از نژاد اسیران جنگی ایرانی بودند . جد ابن‌اسحق(۱) که سیرهٔ پیغمبر را نوشت و کتاب او یکی از منابع اصلی تاریخ اوائل عصر اسلام است یسار بود که یکی از اسیران جنگی ایرانی بوده است . همچنین پدر موسی بن نُصیر کـه در اندلس شهرت یافت و بمقام بلندی رسید . آباء و اجداد بسیاری از رجالی که در سیاست و علم و ادب مقام ممتازی احراز نمودند از اسراءِ جنگی ایرانی و ترك بودند کـه بعنوان موالی بیکی ازطوائف‌عرب بستگی داشتند وبعلت نسبتی که بعرب پیدا کردند اصل‌خارجی خودرا تقریباً از یاد بردند(۲) . لکن بعض ازموالی خاطرهٔ خارجی‌الاصل بودن خود را بکلی از لوح ضمیر نزدودند و این امر عمومیّت نداشت .

ابواسحق ابراهیم الصولی (که درتاریخ ۸۵۷ میلادی وفات یافت) باحفظ نام خانوادگی الصولی(۳) خاطرهٔ جدخود صولتکین‌را که یکی از رؤساءِ خراسان بـود نگاهداشت . صولتکین در برابر حملهٔ یزید بن مهلّب مغلوب شد و تاج و تخت خود را از دست داد وچون اسلام آورد یکی از فداکارترین طرفداران دشمن فاتح خود گردید . برتیری که از کمان خود بروی سپاه خلیفه رها نمود میگویند این کلمات را نوشته بود : صول شما را بپیروی از کتاب خدا و سنت رسول میخواند . شاعر شهیر عرب نژاد از این ترك دارد . »

---

(۱) **یادداشت مترجم :** مؤلف ابواسحق نوشته وصحیح نیست .

(۲) همانقسمی که گلدزیهر متذکر شده است البلاذری (در صفحهٔ ۲۴۷) فهرست این قبیل اشخاص را تنظیم کرده است . برجسته ترین افراد این جمـعت چهار پسر سیرین بودند .

(۳) در بارهٔ اینکه چگونه اعلام فارسی باشکال عربی درآمد رجوع شود بکتاب گلدزیهر که ذکرآن گذشت ، پائین صفحهٔ ۱۳۳ حاشیهٔ شماره ۲ . مثلا ماهان را بصورت میمون وبسفروخ را بصورت ابوصفره درآوردند ودر یك مـورد نیز بجـای نام زردشت پیغمبر ایران باستـان نام محمدبن عبدالله (ص) پیغمبر عـرب را گذاشتند .

این قسمت از کتاب استادانهٔ گلدزیهر نقل شد ودر حقیقت تمام این فصل حاوی اطلاعات جامعی است کــه برای تشحیذ اذهان و تنویر افکار خوانندگان بی‌اندازه مفید است . بنا بر این بکسانی که اطلاعات جامعتری بخواهند کسب کنند توصیه میکنیم بآنجا رجوع نمایند . در بارهٔ فزونی و برتری نفوذ موالی خارجی گلد زیهر شواهدی بی نهایت جالب توجه ذکرمیکند: ازجمله مکالمه ایست بین خلیفهٔ اموی عبدالملك و عالم ربانی معروف ، الزهری (۱) : از این مکالمه چنین برمیآید که چه در مکه و چه در یمن و مصر و شام و بین‌النهرین وخراسان و کوفه و بصره موالی خارجی در رأس مقامات مهم مذهبی قرارداشتند . همینکه خلیفه از این ترتیب اظهار تعجب نمود عالم ربانی پاسخ داد : « یــا امیرالمؤمنین ! اوضاع چنین است ! این مسأله بفرمان خدا و آئین وی صورت گرفته است . هرآنکس دربرابر امرحق طاعت آورد صاحب‌قدرت شود و هرآنکس در اجراءِ امر حق بغفلت گراید سرنگون گردد . »

تمایل‌مؤمنین پرهیزکار دراوائل عصر اسلام ، چنانکه دراحادیث متعدد آمده است وگلدزیهر نیز متذکر شده است ، برآن‌بود که برای احتراز ازاغراض نژادی درامور مذهبی بقوی‌ترین مراجع استناد کنند. از جمله حدیثی است که ترجمهٔ آن بشرح ذیل است:

« ای‌مرد بتحقیق خدا یکی‌است وجداعلی همهٔابناءِ بشر نیزیکی است . دین همان‌دین‌است . زبان عربی پدر ومادر هیچ یك ازشما نیست . این‌زبان چیزی جزوسیلهٔ تکلّم نیست . هرکس بعربی سخن گوید بدان سبب عرب است (۲) از اهالی پارس کسی که اسلام آورد مانند قریش

---

(۱) رجوع شود بکتاب مذکور در فوق جلد اول صفحهٔ ۱۱۴ و ۱۱۵ .

(۲) گلدزیهر میگوید این‌حدیث را که بابن عساکر (۱۱۰۶ - ۱۱۶۹ میلادی) نسبت میدهند اخیراً جعل‌شده است ولـی این فکر بلاشبهه در اوائل(عصر اسلام) غلبه داشته است .

یادداشت مترجم : لوکان الایمان معلقا بالثریا لناله رجال من‌العجم (نقل ازسفینة البحارقمی جلد دوم‌صفحهٔ ۱۶۵) .

است. « لو كان العلم بالثريا لتناولته رجال من فارس. » این حدیث بعد اینطور تغییر یافته است: « لو تعلق العلم باكناف السماء لنا له قوم من اهل فارس »(۱).

دراینکه احساسات نژادی‌عرب خالص براحساسات مذهبی‌او غلبه داشت و با نظری که در این حدیث و نظائر آن اظهار شده است موافق نبود، گلدزیهر این معنی را کاملاً بثبوت میرساند و ادلـه و شواهدی میآورد که عرب‌موالی‌خارجی‌را بدیدهٔ‌حقارت‌مینگریست وعلی‌الخصوص ازدواج عرب (بویژه زنان عرب) را بـا غیرعرب جائز نمیدانست (۲). امروزه نیز عیناً همان کیفیت‌درهندوستان‌مشاهده میشود.درآنجاانگلیسها نه تنها حاضر نیستندمساوات اجتماعی برای مسیحیان واهالی غیرمسیحی آنجا قائل‌شوند بلکه عکس‌قضیه‌صادق‌است. درواقع این‌مقایسه دراینجا بنفع اسلام است، زیرا کسانیکه اظهار ورع و تقوی میکردند بااغراض نژادی که درآنزمان غلبه داشت همواره مخالف بودند و ابرازمخالفت آنان بطریقی بود که میان مبلغین و دعاة ما بسیارنادراست واین مسأله بلاشك سبب شد که در بسیاری از نقاط آسیا توفیق کمی نصیب آنها گردد.

با سقوط بنی‌امیه و طلوع سلسلهٔ عباسیان که از خراسان ایران برخاستند(۳) قسمتی از اعلام خطری که نصربن سیار بولی‌النعمت خود مروان حمار کرده بود تحقق یافت:

---

(۱) رجوع شود بکتاب مذکور در فوق جلد اول صفحات ۱۱۷ تا ۱۴۶.
یادداشت مترجم: رجوع شود بمنابعی که آقای دکتر حسینعلی‌محفوظ در تعلیقات رسالهٔ مزية اللسان الفارسي‌على سائرالالسنة ماخلاالعربية تألیف ابن کمال پاشا صفحهٔ ۴۰ تا ۴۱ ذکر کرده‌اند.

(۲) دراینکه این عقیده قبل‌از اسلام نیز وجود داشته است از آنجا معلوم می‌شود که نعمان پادشاه حیره و درباریانش حاضر نشدند یکی از دختران ملک‌ٔرا حتی به پادشاه ایران که درآنزمان تحت‌الحمایهٔ مقتدر آنها بود بدهند.

(۳) رجوع شود بصفحهٔ ۱۴۸ جلد اول کتاب گلدزیهر که ذکر آن گذشت. تطبیق شود با صفحهٔ ۳۵۹ و ۳۶۰ این ترجمه.

فقری عن رحالك ثم قولی　　علی الاسلام و العرب السلام

دراین هنگام فرقهٔ معیّنی بنام شعوبیه یاهواخواهان‌عجم(۱) وارد صحنهٔ سیاست گردیدند. حرف این فرقه نخست این بود که همهٔ مسلمین برابرند وسرانجام گفتند عرب ازبسیاری نژادهای‌دیگر فرومایه‌تراست. گلدزیهر (درصفحهٔ ۱٤۸ کتاب خود که ذکر آن گذشت) چنین گوید: «درزمان خلیفهٔ ابوجعفرالمنصور ما شاهد منظرهٔ عربی هستیم که جلو دروازهٔ قصر خلیفه بیهوده بانتظار اجازهٔ ورود ایستاده است و حال آنکه مردم خراسان آزادانه وارد وخارج میشوند وآن‌عرب بی‌ادب را مسخره میکنند.» ابوتمام شاعر (که در تاریخ ۸٤٥ یا۸٤٦ میلادی از جهان رفت) از آنرو مورد نکوهش و سرزنش‌وزیر قرار گرفت که خلیفه را بحاتم طائی و سایر رجالی که مایهٔ افتخار و مباهات عرب بودند تشبیه نمود(۲). وزیر بشاعر گفته بود: «آیا تو امیرالمؤمنین را با این اعراب وحشی مقایسه میکنی؟»(۳)

جمیع افراد شعوبیه اعم ازشامیان یا نبطیان یامصریان یایونانیان یا اسپانیولیها یا ایرانیان بملیت خود تفاخرمینمودند. ایرانیان عده‌شان زیادتر بود واحساسات‌ملی شدیدتری‌داشتند.درزمان بنی‌امیه اسمعیل‌بن یسار را بفرمان خلیفهٔ هشام (۷۲٤ - ٤۳ میلادی) بجرم اینکه ضمن

---

(۱) گلدزیهر دوفصل از کتاب شایان‌توجه خودرا باین فرقه اختصاص‌میدهد (جلد اول صفحات ۱٤۷ تا ۲۱٦ همچنین‌صفحهٔ ۲۷۲). کلمهٔ شعوب (جمع شعب) در مورد اقوام عجم استعمال می‌شود. رجوع شود بسورهٔ ٤۹ (الحجرات) آیهٔ ۱۳: یاایهاالناس انا خلقناکم من‌ذکر وانثی و جعلناکم شعوباً و قبائل لتعارفوان اکرمکم عندالله اتقیکم ان‌الله علیم‌خبیر.

(۲) رجوع شود بصفحهٔ ۱٤۸ کتاب گلدزیهر که ذکرآن گذشت.

(۳) **یادداشت مترجم:** این بیت ابو تمام را آقای فروزانفر یاد آور می‌شوند:

اقدام عمرو فی سماحة حاتم　　فی‌حلم احنف فی‌ذکاء ایاس

اشعار به تبار ایرانی خویش میبالید ببرکه‌ای افکندند ! اینک یکی از منظومات مزبور(۱) :

اصلی کریم و مجدی لا یقاس به	ولی اسان کحدالسیف مسموم
احمی به مجد اقوام ذوی حسب	من کل قرم بتاج الملک معموم
جحا جح سادة بلج مرازبة	جرد عتاق مسامیح مطاعیم
من مثل کسری وسابورالجنودمعا	والهرمزان لفخر او لتعظیم
اسدالکتائب یوم الروع ان زحفوا	و هم اذلوا ملوك الترك والروم
یمشون فی حلق الماذی سابغة	مشی الضر اغمة الاسد اللهامیم
هناك ان تسألی تنبی بأن لنا	جر ثومة قهرت عزالجراثیم(۲)

این لاف زدنها و حماسه سرائیهای موالی ایرانی شهد را بکام عرب شرنگ میکرد زیرا تازیان میخواستند اینگونه خودستائیها انحصار خودشان باشد و همینکه میدیدند کاری از دستشان بر نمیآید با انشاد منظوماتی از اینقبیل(۳) در مقام پاسخ برمیآمدند :

---

(۱) رجوع شود به صفحهٔ ۳۰ از کتاب فن کرمر در تاریخ تمدن اسلام
Alfred von Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams, Leipzig, 1873.

(۲) **یادداشت مترجم :** اصل اشعار عربی ازصفحه ۱۰٤۷ کتاب امثال و حکم دانشمند فقید دهخدا جلد سوم نقل گردید . ایشانهم از جزء رابع کتاب اغانی نقل کرده‌اند .

(۳) رجوع شود بصفحات ۳۱ و ۳۲ و ٦۹ و ۷۰ کتاب فن کرمر که ذکر آن گذشت .

یادداشت مترجم : متأسفانه مؤلف منبع اصلی را نیاورده و فقط بذکر کتاب فن کرمر در بارهٔ تاریخ تمدن اسلام قناعت کرده بود . مع الاسف کتاب فن کرمر در دسترس نبود ؛ حافظه‌ها هم یاری نکرد . ناچار از پروفسور آربری استاد دانشگاه کمبریج
Professor Arthur J. Arberry, Pembroke College, Cambridge
تقاضا کرده بکتابخانهٔ پروفسور براون مراجعه و منبع اصلی اشعار را از روی کتاب فن کرمر معلوم نمایند . بسیار ممنونم که این خواهش را فوراً اجابت کردند ومنبع آنرا اطلاع دادند .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۸٦

صنع من‌الله انی کنت أعرفکم — قبل الیسار و انتم فی التبابین
کما مضت سنة حتی رأیتکمو — تمشون فی‌القز والقوهی واللین
و فی‌المشاریق ما زالت نساؤکم — یصحن تحت‌الدوالی بالوراشین
فصرن یرفلن فی وشی‌العراق وفی — طوائف الخز من دکن و طارون
انسین قطع الحلانی من معادنها — و حملهن کثوثا فی الشقابین
حتی اذا أیسرو قالو و قد کذبوا — نحن الشهاریج أولاد الدهاقین
فی‌است‌أم‌ساسان‌ایری ان أقربکم — و ایر بغل مشط فی است شیرین
لوسیل او ضعهم قدر او انذلهم — لقال من فخره انی ابن شوبین
و قال أقطعنی کسری و ورثنی — فمن یفاخرنی ام من یناوینی
من ذا یخبر کسری و هو فی‌سفر — دعوی‌النبیط و هم بیض‌الشیاطین
و انهم زعموا ان قد ولد تهمو — کما ادعی‌الضب انی نطفة النون
فکان ینحر جوف النار واحدة — یفری و یصدع خوفا قلب قارون
أما تراهم و قد حطوا برادعهم — عن اتنهم و استبد و ابالبر اذین
وافرجوا عن مشارات البقول الی — دورالملوك و أبواب السلاطین
تغلی علی‌العرب من‌غیظ‌مراجلهم — عداوة لرسول‌الله فی‌الدین
فقل لهم و همو أهل لتربیة — شرالخلیقة یا بخر العثانین
ماالناس الانزار فی أرومتها — و هاشم سرجها الشم العرانین
والحی من سلفی قحطان انهم — یزرون بالنبط اللکن الملاعین
فما علی ظهر ها خلق له حسب — مما یناسب کسری غیر حمدون
قرم علیه شهنشاهیة و نبا — ینبیك عن کسروی الجد میمون
و ان شککت ففی‌الایوان صورته — فانظر الی حسب باد و مخزون

بگفتهٔ مسعودی (۱) همانقسمی که عرب سلسلهٔ نسب خود را

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۳۸۵)

دیگر اینکه بیت هفتم و دوازده بیت آخر را مؤلف انداخته بود ولی در اینجا ازجزء دوازدهم کتاب الاغانی‌للایام أبی‌الفرج الاصبهانی رحمة‌الله تعالی‌صفحات ۱۷۶ و۱۷۷ مطبعهٔ بولاق مصر ۱۲۸۵ هجری قمری نقل گردید .

---

(۱) مروج الذهب (چاپ باربیه دومینار Barbier de Meynard جلد دوم ، صفحهٔ ۲۴۱ ، نقل ازصفحهٔ ۱۶۱ کتاب گلدزیهر که ذکر آن گذشت) .

حفظ میکرد طبقهٔ اشراف ایران نیز با همان‌دقت به‌عرب تأسی‌مینمودند وبتفاخرمیپرداختندوروح‌عرب‌را با این‌عمل خودرنجه‌وآزرده‌میساختند و در بسیاری موارد تفاخر آنها اساس صحیح داشت . اطلاعات ایرانیان حتی در شجره‌شناسی وعلم‌الانساب عرب بیش ازخودشان بود واین‌معنی از قصه‌ای که گلدزیهر نقل میکند بخوبی مستفاد میشود (رجوع کنید بصفحهٔ ۱۹۰ کتاب او که ذکر آن گذشت) . درآنجا میگوید هرگاه‌از قرشیان کسی‌محتاج باطلاعاتی دربارهٔ اجداد خود میشد ناگزیربیکی‌از ایرانیان‌ملتجی‌میگشت.ایرانیهانقاط‌ضعف‌عرب‌رازودمیگرفتندوبتمسخر میپرداختندوبگفتهٔ گلدزیهر[۱] فضائل‌ومکارم اخلاقی آن‌قوم‌را (ازجمله سخا و کرم) که مخصوصاً مایهٔ فخر و مباهات آنان بود تحقیر میکردند مثلاً مأمون سه کتابدار ایرانی داشت . یکی از کتابداران ایرانی وی موسوم به سهل بن هارون از متعصبین شعوبی است که رسالاتی چند در مدح خست و بخل وطمع برشتهٔ تحریر آورده‌است[۲] . بشاربن برد[۳] مدیحه سرای نابینای ایرانی که برای خلیفه‌المهدی ثنا خوانی میکرد ، همان ملحد معروفی‌که‌سرانجام بجرم‌ارتداد بتاریخ ۷۸۳ یا ۷۸٤ میلادی کشته شد ، کاررا بجائی رساند که گفت :

« الارض مظلمة والنار مشرقه والنار معبودة مذ كانت النار »[٤]

---

(۱) رجوع شود بکتاب گلدزیهر Goldziher که ذکرآن گذشت .

(۲) دکترون‌فلوتن Dr. Van Vloten کتابی‌نظیرآن تحت‌عنوان کتاب البخلاء تألیف شعوبی معروف دیگر الجاحظ (تطبیق شود باکتاب سابق الذکر گلدزیهر صفحهٔ ۱۵۷) اخیراً درلیدن Leyden چاپ کرده است .

(۳) رجوع شود بابن خلکان ترجمهٔ دسلان de Slane ، صفحات ۲۵٤ تا ۲۵۷ ، و همچنین رجوع شود به تاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمان صفحات ۷۳ و ۷٤ جلد اول : Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit. همچنین رجوع شود به‌فن کرمر صفحهٔ ۳٤ ببعد : Von Kremer, Streifzüge

(٤) **یادداشت مترجم :** آقای محمود سرشار وکیل پایهٔ اول‌داد گستری ومشاور حقوق که در این موضوع مطالعاتی کرده‌اند تذکر میدهند که این مصراع بدین ترتیب نیز حفظ شده‌است :

الارض سافلة سوداء مظلمة (ازبلوغ الارب) .

اطلاعات ما در بارهٔ اختلاف شعوبیه و آثار مربوطهٔ آن که فقط در مؤلفات جاحظ (تاریخ وفات ۸۶۹ میلادی) و ابن عبد ربه (تاریخ وفات ۹۴۰ میلادی) منعکس است بیشتر مرهون کتاب عالی گلدزیهر دربارهٔ مطالعات اسلامی است[1] که در این فصل آزادانه از آن کتاب نقل قول کرده‌ایم. از جمله کسانیکه مدافع دعاوی ایرانیان بودند گلدزیهر نام اسحق بن حسن‌الخرمی را میبرد که از اهالی سغد و تاریخ وفات وی ۱۶-۸۱۵ میلادی بوده است.

این شخص در یکی از اشعارش بخود میبالد[2] که پدرش ساسان است و کسری پسرهرمز وخاقان ازبنی اعمام اوبوده‌اند؛ دیگرابوعثمان سعیدبن حمیدبن بختگان است که کتابهائی در برتری ایرانیان برعرب نوشته وتاریخ وفات وی ۵-۸۵٤ میلادی بوده‌است:[3] ابوسعیدالرستمی (قرن دهم مسیحی) بقول گلدزیهر آنکسی است که در آثارش فریاد ملی ایرانیان برضد تازیان در أوج شدت منعکس است: » و همچنین علامهٔ بزرگ ابوریحان بیرونی که در تاریخ ۱۰٤۸ میلادی وفات یافت. این اشخاص مخالفینی داشتند که عرب را برتر از دیگران میدانستند. از مشهورترین مدافعین تفوق عرب یکی مورخ معروف ابن قتیبه است (که در سال ۸۸۳ یا ۸۸۹ میلادی از جهان رفت) و دیگر البلاذری است (که در تاریخ ۸۹۲ بدرود حیات گفت).

با اینکه هردو[4] ایرانی‌الاصل بودند[5] مؤلفات آنها منحصراً بزبان عربی است. در دورهٔ بعد نام ناصر خسرو سخنور فارسی نویس

---

(۱) Goldziher, Muhammedanische Studien.

(۲) گلدزیهر صفحهٔ ۱۶۳ (کتابی که ذکر آن گذشت).

(۳) الفهرست صفحهٔ ۱۲۳.

(٤) گلدزیهر صفحهٔ ۱۶۶ (کتابی که ذکر آن گذشت).

(٥) تاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمان، جلداول، صفحات ۱۲۰ و ۱٤۱
Carl Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit. (1897-1899: Weimar)

ایرانی‌را نیز باید باین گروه‌اضافه کنیم. سراینده مزبور سیاحی بود که به تبلیغ مذهب اسمعیلیه پرداخت (و در تاریخ ۱۰۷۴ بعد از میلاد بدار باقی شتافت). درصفحه ۱۵۰ دیوان او که در تبریز بسال ۱۲۸۰ هجری چاپ شده این اشعار دیده میشود :

بدین کردفخر آنکه تا روز حشر — بدو مفتخر شد عرب بر عجم

خسیس است و بیقدر بیدین اگر — فریدونش‌خال‌است وجمشید عم

گلدزیهر نیزچنین گوید که دامنهٔ جدال شعوبیه (۱) بعلم‌الانساب و فقه‌اللغه وزبان‌شناسی کشید. عرب باین دوقسمت افتخار خاصی داشت زیرا ارزش و اهمیت هیچ چیز در نظر آن قوم بیش از ارزش و اهمیت اصل و نسب‌عالی و کلام خالص و فصیح عربی نبود. دوستداران ایران حملات خود را حتی متوجه این رشته ها نمودند در قسمت اول یعنی علم‌الانساب از فضایح و قبایح اعمال قبائل مختلف عرب و سلسلة النسب ابطال و سلحشوران محبوب آنها هرچه میدانستند فاش کردند و این داستانهای رسوائی‌آور را ضمن یك سلسله منظومات تهمت آمیزی که مثالب نامیده میشد گنجانیدند و در قسمت دوم یعنی زبانشناسی نیز بهمان وسیله برتری سایر السنه مخصوصاً زبان فارسی ویونانی را بر لسان عرب بثبوت رساندند.

گلدزیهر شرح‌مشبعی دربارهٔ‌یکی از اجلهٔ دانشمندان ایراندوست معروف به ابو عبیده معمربن المثنّی (که در حدود سال ۸۲۴ میلادی درگذشت) اختصاص داده است (۲).

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید بسلسلهٔ مقالات آقای جلال همائی استاد دانشگاه تهران دربارهٔ شعوبیه درمجلهٔ مهر، سال دوم (۱۳۱۴ - ۱۳۱۳) صفحات ۵۱، ۱۳۵، ۲۳۶، ۳۴۹، ۱۱۳۷، ۱۲۵۶، ۱۲۹۶ وهمچنین سال سوم آن مجله (۱۳۱۵ - ۱۳۱۴)، صفحات ۶۵، ۱۰۸ و ۲۵۷.

(۲) رجوع شود بکتاب گلدزیهر Goldziher که ذکر آن گذشت، صفحات ۱۹۵ تا ۲۰۶.

این شخص که اعلم علماءِ زبانشناسی و فقه اللغه بشمار میرفت و از مشاهیر شعوبیه است همیشه بتذکر این معنی شوق و رغبتی داشت که حتی آنچه را عرب بیشتر مخصوص قوم خود و از ابتکارات خاص خود میدانست و بدانجهت عزیز و گرامی میشمرد در واقع همانرا نیز تا چه حد مدیون ومرهون سائر ملل بوده است . این شخص مثلاً نشان داده است تا چه اندازه شعر عرب و علم معانی و بیان عرب بتقلید فارسی است و معلوم کرده است کدام داستان عربی از منابع فارسی گرفته‌شده و قس علیهذا . ابن هشام (۱) از افسانه های بسیار دلکش فارسی سخن میگوید و چنین حکایت میکند که این افسانه‌ها مایهٔ دلتنگی فوق‌العاده و آزردگی خاطر پیامبر شده بود ، همینکه النضربن الحارث العبدری برای نقل داستانهای رستم و اسفندیار و پادشاهان ایران باستان وارد معرکه میشد مستمعین (حضرت) تحلیل میرفتند .

در مورد فقه‌اللغه بمعنای اخص و اصح کلمه گلدزیهر از مدافعین عرب مخصوصاً نام این اشخاص را میبرد : زمخشری مفسر بزرگ که ایرانی بود (و بسال ۱۱۴۳ یا ۱۱۴٤ میلادی درگذشت) در مقدمة الادب خود خدا را شکر میکند که علم و اشتیاق بزبان عربی را باو عنایت فرمود و از تمایل بشعوبیه او را محفوظ و معاف داشت ؛ ابن درید (سال وفات ۹۳۳ میلادی) ؛ و ابوالحسین بن فارس (اوائل قرن یازدهم میلادی) . بنا بگفتهٔ گلدزیهر از مخالفین عمدهٔ آنها حمزهٔ اصفهانی است که نسبت بایرانیان ابراز غیرت و حمیت مینمود (۲) و شوق و علاقهٔ خود را بطرق مختلفی نشان میداد ، منجمله برای اسامئی که نوعاً عربی خالص میدانستند مادهٔ اشتقاق فارسی پیدا میکرد (و این کار ندرةً رضایت

---

(۱) رجوع شود بچاپ ووستنفلد Wüstenfeld صفحات ۲۳۵ و ۲۳۶ .

(۲) الآثار الباقیه ابوریحان بیرونی چاپ زاخو Sachau صفحهٔ ۵۲ . گلدزیهر Goldziher درصفحهٔ ۲۰۹ جلد اول کتاب خود که ذکر آن گذشت از ابوریحان نقل‌میکند . عبارتی که ابوریحان نوشته‌است « تعصب للفرس » است .

بخش بود). مثلاً در بارهٔ اسم شهر بصره توضیح میداد که بصره دراصل « بس راه » بمعنای راه بسیار یا راه دور بوده است ؛ این اشتقاق ما را بیاد کتاب فارسی دبستان میاندازد که دربارهٔ ارزش و اهمیت آن بی‌اندازه زیاده‌روی شده است (رجوع شود بصفحات ۸۶ و ۸۷ این ترجمه) . در آنجا نوشته است مکه دراصل لفظ فارسی « مه گه » بمعنای جایگاه ماه بوده‌است . این قبیل توجیهات بچگانه بدبختانه حتی امروزهم بیش از حد جائز مورد توجه و پسند نویسندگان ایرانی است [۱].

پروفسوردوخویه [۲] عربی دان بزرگ درمقاله‌ای که درموضوع طبری ومورخین قدیم عرب برای جلد ۲۳ (سال ۱۸۸۸) دائرةالمعارف بریتانیکا [۳] نوشت بطرز قابل‌ستایش نشان داد چگونه سیر علوم مختلفه مخصوصاً تاریخ درجامعه اسلامی بمناسبت قرآن پیشرفت کرد و چگونه این علوم در اطراف هستهٔ مرکزی حکمت آلهی تمرکز یافت . علوم مربوط بزبان شناسی و لغت طبعاً در درجهٔ اول قرار داشت . همینکه خارجیان برای قبول اسلام هجوم آوردند احتیاج فوری بصرف و نحو و لغت عرب احساس شد زیرا کلام الله مجید بزبان عربی نازل شده بود . برای شرح معانی کلمات نادر و غریب که درقرآن آمده بود لازم شد اشعار قدیم را بقدر امکان گردآورند ، زیرا اشعار مزبور گنجینهٔ بی‌پایان لسان‌عرب بشمار میرفت وبرای‌درک‌معانی این اشعار ضرورت علم‌الانساب و اطلاع از ایام (محاربات) و اخبار عرب عموماً محسوس گردید . درتکمیل احکامی که درقرآن‌برای امور زندگانی نازل شده بودلازم‌شد

---

(۱) یکی از انگلیسهای مقیم ایران گلاور Glover نام داشت . اسم اورا مسخ کردند و « گل‌آور» شد . یکی از هموطنان دیگر وی که آن اقبال را نداشت از دعاة ومرسلین مسیحی بود موسوم به رید Reid . بدلیل همین‌اسم عاقبت این شخص ناگزیر شد دست ازکار وفعالیت خود بکشد و کنار برود .

(۲) Professor de Goeje, Tabari and Early Arab Historians

(۳) Encyclopaedia Britannica

از اصحاب و تابعین راجع باقوال و افعال نبی در اوضاع و احوال مختلف سئوالاتی بشود و در نتیجه علم الحدیث پدیدآمد . برای تشخیص اعتبار احادیث لازم بود بمتن واسناد حدیث وقوف حاصل شود . مراد از اسناد تعیین سلسلهٔ راویان اخبار است که اخبار را سینه بسینه نقل و تقریر کرده‌اند تـا بالاخره برشتهٔ تحریر درآمده است . برای تحقیق حقیقت اسناد علم بتواریخ و سیر و اوصاف و احوال این اشخاص ضرورت داشت و این امر بازبطریق‌دیگری منجر بمطالعهٔ شرح زندگانی مشاهیررجال و تقاویم و ترتیب وقایع و علم ازمنه و اعصار گردید(۱) . تاریخ عرب هم کافی نبود . تواریخ همسایگان عرب علی‌الخصوص ایرانیـان و یونانیان و حمیریان و حبشیان و غیره تا حدی برای فهم معانی بسیاری ازاشارات مندرجه در قرآن و اشعار قدیم مورد لزوم بود . علم جغرافی نیز بهمان منظور و بجهات عملی دیگری که بـا توسعهٔ سریع امپراطوری اسلام ارتباط داشت واجب شمرده میشد .

در قرن اول هجرت هیچگونه کتابی نوشته نشد(۲) و کلیهٔ این

---

(۱) **یادداشت مترجم :** مراد علم درایة است .

(۲) **یادداشت مترجم :** در بارهٔ اولین یـا اقدم تألیفات اسلامی به علامهٔ جلیل فقیدسعید شیخ‌الاسلام زنجانی که از اکابر علماء عصرحاضر بود مراجعه کردم . آن مرحوم در این موضوع مطالعهٔ بسیار کـرده و کتابی نفیس بزبان عربی در « مصنفات الشیعة الامامیه فی العلوم الاسلامیه » تألیف نموده که ان شاءالله بحلیهٔ طبع آراسته شود . شرحی که ذیلاً درج میشود آقای صادق ضیائی از کتاب مزبور ترجمه کرده‌اند :

مسلم است امر تدوین نخست برای این بوجود آمدکـه آثار مرویه ضبط شود وازگزند حوادث محفوظ بماند وهمچنین ازراه یافتن تغییر وتبدیل یا تحریف و تصحیف در آن جلوگیری شود .

اشتباه محض خواهد بود اگر فکر کنیم مسلمانان در نیمهٔ قرن دوم هجری یا حوالی آن به جمع آوری حدیث آغازکرده‌اند زیرا اوضاع و احوال و دلائل زیادی که درمباحث آینده بدان اشاره خواهدشد خلاف این تصوررا ثابت میکند .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۴۹۳)

علوم سینه بسینه و نسل بنسل شفاهاً منتقل میگشت وقرآن تقریباً تنها اثری‌بودکه به‌نثرعربی (وبیشترنثرموزون ومسجع) باقی‌ماند. کسانیکه

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۳۹۲)

بطور قطع میتوان گفت شروع باینکار از بدو بعثت پیغمبر (ص) بوده و بعضی از صحابه آنچه را از پیغمبر (ص) میشنیدند مینوشتند و اخبار زیادی نقل شده که دلالت دارد بعضی از احادیث بدستور خود پیغمبر نوشته شده، چنانچه بخاری طی روایتی که راجع به قتل شخصی از قبیلهٔ بنی لیث بدست‌شخصی از قبیلهٔ خزاعه و حکم پیغمبر در این باب نقل کرده مینویسد مردی از اهالی یمن پس‌از استماع این خبر نزد پیغمبر آمده و درخواست کرد این حدیث برای او نوشته شود. پیغمبر فرمود این حدیث را برای او بنویسید. همینطور در روایات است که پیغمبر(ص) دستور داده‌بودند اسامی اشخاصی راکه بدین اسلام گرویده‌اند در دفتری ثبت کنند.

خبر صحیفه وکتاب مدرج راکه به‌املاء پیغمبر (ص) وخط علی علیه‌السلام بوده در مباحث آینده ذکر خواهیم کرد. از این قبیل است نامه‌هائی که پیغمبر اسلام (ص) به پادشاهان نوشته و آنها را بدین اسلام دعوت کرده است. نسخهٔ عهد نامه‌های پیغمبر با کشور هائی که خراجگزار بوده‌اند در کتاب ها محفوظ است.

کوشش در این کار پس‌از رحلت پیغمبر (ص) ودر زمان صحابه مخصوصاً عمر روبفزونی گذاشت زیرا کشور اسلامی در زمان عمر وسعت زیادی پیدا کرده و دامنهٔ فتوحات اسلامی به شهر ها و کشورهای بزرگ رسید و در اثر این‌فتوحات مسلمانان با تمدنهای مختلف ارتباط پیدا کردند و به عادات و رسوم ملل دیگر آگاه شدند. نقل‌شده است که عمرصندوق و گنجینه‌ای داشت و عهدنامه های خود را با کشور های دیگر در آنجا جمع میکرد و در زمان او بود که برای اولین بار دیوان رسمی‌تأسیس و اسامی مسلمانان با اشاره به‌طبقات و مراتب آنان درآن جا نوشته شد.

جمعی از اصحاب امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام نیز بعضی از خطابه ها وموعظه ها وکلمات قصار اورا جمع و تدوین کرده‌اند که ازدقت در اخبار وآثار روشن می گردد. چنین نقل شده که زیدبن ثابت اخبار مربوط به‌فرائض وابن عباس اخبار مربوط به‌فتاوی رامینوشت.

همچنین از هشام بن‌عروه نقل شده که می گوید در یوم الحره (سال ۶۳ هجری) پدرم کتب فقهی را که نزد خود داشت سوزانیدو این کتاب ها نزد

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۹٤)

میخواستند فقه‌اللغه واشعارواساطیرعرب را مطالعه نمایند میبایست برای

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۹۳)
من از خانواده و ثروتی که داشتم عزیز تر بود . همچنین روایات دیگری موجود است کـه‌بطور وضوح از مفاد آنهااستنباط می‌شود امر تدوین در زمان خلفاوجود داشته است .

سپس این کوشش در راه جمع‌آوری‌حدیث ادامه‌پیدا کرد ودر زمان‌تابعین وپیروان آن‌ها در حوالی نیمهٔ قرن دوم هجری بیش‌از پیش بظهور رسید .

در این زمان بود که کم‌کم روشی برای تدوین پیدا شد و دانشمندان در شهرهای مختلف به جمع آوری حدیث همت گماشتند و هر یك از آنان آنچه را که برای او روایت شده بود وسند آنرا صحیح تشخیص میداد جمع آوری می کـرد . میگویند اول کسی که دراین زمان حدیث را جمع‌آوری کرد ربیع بن صبیح‌وسعید بن ابی‌عروبه بود وپس‌از آن نوبت به بزرگان طبقهٔ سوم رسید وامام مالك کتاب موطأ را در مدینه تصنیف کرد و عبدالملک بن جریح در مکه و اوزاعی در شام و سفیان ثوری در کوفه و حماد بن‌سلمة بن دینار در بصره کتابهائی در این زمینه تهیه کردند . سپس نوبت بدیگران رسید .

از غزالی روایت شده‌که گفته است از اولین کتابهائی که در اسلام تألیف شده کتاب ابن جریح در آثار و حروف التفاسیر از مجاهد و کتاب عطاء که درمکه نوشته شده و کتاب معمربن راشد صعانی که در یمن نوشته شده . سپس کتاب‌موطأ مالك . پس‌از آن جامع سفیان ثوری است که درآینده به اسامی بعض از مؤلفین و کتابهائی که نوشته‌اند اشاره خواهد شد .

در هرحال روشن شد مسلمانـان از صدر اسلام شروع به تدوین کرده‌اند و بر خلاف نچه درجاهلیت‌مرسوم‌بود تنهابحفظ احادیث قناعت‌نکرده بلکه‌برنوشتن وضبط اخبار وآثار درکتاب ا و صحیفه‌ها ومجموعه ها همت گماشته‌اند تاکار بوضعی منتهی شده که امروز می‌بینیم .

واز موضوعاتی که تعرض به‌آن شایسته است اینست که در صدر اول اسلام بین صحابه درکتابت‌حدیث اختلاف عقیده‌ای‌موجود بوده ودر این باب اخبارمتناقض نقل گردیده است . سیوطی میگویـد بین پیشینیان از صحابه و تـابعین در کتابت علم اختلاف بوده ، جمعی ازآنها این عمل را ناپسند میدانستند و جمعی‌آنرا جایـز شمرده بکار می‌بستند . از دستهٔ اخیر بودند علی و فرزندش حسن علیهماالسلام که اگـر این دوشخصیت نبودند علم نبوی ضایع میشد .

ظاهراً اشخاصی کـه کتابت حدیث را نـاپسند میدانستند میگفتند بیم آن هست آنچه از احادیث نوشته میشود با قرآن و آیات قرآنی اختلاط پیدا کند . از
(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۳۹۵)

تحقیقات وارد صحرای عربستان شوند و نزد قبائل بادیه‌نشین بروند.

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۹۴)

زهری روایت شده که گفته است عروة بن زبیر خبر داد و گفت عمر بن خطاب میخواست سنن رابنویسد ودر این باب با اصحاب پیغمبر مشورت کرد و باتفاق رأی اورا پسندیدند ولی باز یکماه در این کار تردید داشت و استخاره میکرد. یکروز صبح پس‌از بیداری از خواب استخاره کرد، استخاره‌اش خوب آمد وبه اصحابش گفت من راجع به کتابت حدیث قبلاً باشما صحبت کرده بودم. سپس بیاد آوردم که مردمانی از اهل کتاب قبل‌از شما باوجود کتاب آسمانی کتابهائی نوشته و سخت به این کار مشغول شده و کتاب خداوندی را ترك کرده‌اند ولی من قسم یاد میکنم نگذارم کتاب خدا با نوشته های دیگری اشتباه گردد. نقل شده بعضی از صحابه نوشتن حدیث را از ناحیهٔ عبدالله بن عمروبن عاص براو ایراد میگرفتند ولی او هرچه را از پیغمبر میشنید مینوشت. واقدی از مجاهد نقل کرده که گفته است نزد عبدالله بن عمر صحیفه‌ای دیدم پرسیدم چیست: گفت این‌صحیفه مجموعه‌ای از احادیث صحیحه است که من حضوراً از پیغمبر بزرگوار شنیده‌ام و واسطه‌ای در میان نبوده است. باوجود این از بررسی آثار روشن میگردد که جمعی از اشخاص که از کتابت حدیث انتقاد میکردندبالاخره ضرورت و مقتضیات آن ها را به این کار اجبار کرد چنانچه زید بن‌ثابت را بنام نویسندهٔ کتاب فرائض و ابن عباس را بنام نویسندهٔ فتاوی شناختیم هنوز قرن اول هجری سپری نشده بود که در میان مسلمانان تألیفاتی در انواع علم وآثار تدوین شد. درشرح احوال محمدبن شهاب زهری محدث معروف ذکر شده که هروقت در خانهٔ خود می‌نشست کتابهای خود را اطرافش جمع می کرد و به تنهائی مشغول مطالعهٔ آن میشد. همچنین ذکر شده که ابو عمروبن علاء قاری و نحوی معروف کتابهائی از آثار فصحاء عرب داشت که اطاق اورا تانزدیك سقف پرمیکرد.

معمر میگوید ماخیال میکردیم روایات زیادی از زهری میدانیم تا اینکه ولید بن یزید کشته شد. دیدیم مرتباً مجموعه هائی است که از کتابخانهٔ او روی چارپایان حمل می‌شود و میگویند از علم زهری است یعنی از احادیث و مرویات او است.

در بعضی از مآخذ معتبر و مهم مانند موطأ و صحیح بخاری چنین ذکر شده که عمر بن عبدالعزیز کسی بود که بصورت رسمی دستور جمع آوری حدیث را صادر کرد. روایت شده که‌او به‌ابوبکر بن محمد بن عمروبن حزم انصاری عامل خود در مدینه نوشت در حدیث و سنت رسول خدا نظری کنند و آن را بنویسند زیرا از زوال علم و از فقدان علماء می‌ترسید و از ابی نعیم حافظ در تاریخ

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۳۹۶)

آنانکه در جستجوی علم الحدیث وعلوم دینیه بودند میبایست راه مدینه(۱) را پیش گیرند.

کسب علم فقط بوسیلهٔ مسافرت میسر میشد وسفرهائی که درطلب علم میکردند در وهلهٔ نخست بمقتضای اوضاع و احوال هر سفر جهات موجبه‌ای داشت لکن بتدریج سفر رسم شد و سرانجام تقریباً بیك نوع جنونی مبدل گردید و احادیثی از قبیل حدیث ذیل مؤید مسافرتهای علمی شده بود: «قال رسول الله من سلك طریقاً یطلب فیه علماً سلك الله به طریقاً فی الجنة وان الملائکه لتضع اجنحتها لطالب العلم رضی به وانه یستغفر لطالب العلم من فی السماء ومن فی الارض حتی الحوت فی البحر(۲).

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۳۹۵)

اصفهان نقل شده که عمر بن عبدالعزیز به تمام کشورها نوشت در جمع و تدوین احادیث پیغمبر اقدام کنند.

صاحب کشف الظنون میگوید اختلاف است در بارهٔ اول کسی که در این باب تألیف کرده است. عده‌ای میگویند امام عبدالملك بن عبدالعزیز بن جریح بصری متوفی سال ۱۵۵ هجری است. عده‌ای میگویند ابونصر سعیدبن ابی عروبه متوفی سال ۱۵٦ هجری است. خطیب بغدادی ازاین دونفر درتاریخ خود اسم برده‌است. عده‌ای میگویند ربیع بن صبیح متوفی سال ۱٦۰ بوده ابومحمد را مهرمزی براین عقیده است. سپس سفیان بن عینیه و مالك بن انس در مدینه و عبدالله بن وهب در مصر و معمر و عبدالرزاق در یمن وسفیان ثوری و محمد بن فضیل بن غزوان در کوفه و حماد بن سلمه و روح بن عباده در بصره و هیثم درواسط و عبدالله بن مبارك در خراسان دراین باب تصنیف کرده‌اند و مطمح نظر آنان در تدوین حدیث ضبط مشکلات قرآن و حدیث و معانی آن‌ها بوده است. سپس در بارهٔ موضوعاتی که به منزلهٔ طریقهٔ وصول باین مقصد بوده تألیفاتی کرده‌اند. (تا اینجا از کتاب علامهٔ فقید شیخ الاسلام زنجانی ترجمه شده است).

(۱) **یادداشت مترجم:** یا کوفه یا بصره یا شام یا مصر که صحابه در آنجا میزیستند.

(۲) رجوع شود بکتاب گلدزیهر Goldziher که ذکر آن گذشت، جلد دوم صفحهٔ ۱۷۷ وهمچنین صفحات ۳۴ - ۳۲ و ۱۷۵ ببعد.

یادداشت مترجم: این حدیث براهنمائی علامهٔ عالیقدر آقای آقا محمد سنگلجی استاد دانشکدهٔ حقوق از باب ثواب العلم و المتعلم از کتاب اصول کافی شرح ملا صدرا نقل شد: (الحدیث الاول وهوالسابع والخمسون).

مکحول (تاریخ وفات ۷۳۰ میلادی) اصلاً بنده‌ای بود در مصر که چون آزاد گشت حاضر نشد از آن مملکت خارج شود مگر وقتی که جمیع علوم متداول در مصر را کسب نمود و پس از آنکه باینکار توفیق یافت بحجاز و عراق و شام رفت تا حدیث معتبری دربارهٔ تقسیم غنائم جنگ بدست آورد . بالاخره بمرد کهن سالی موسوم به زیاد بن جاریة التمیمی برخورد و حدیث را که از حبیب بن مسلمه الفهری(۱) بوی رسیده بود از پیر مرد فرا گرفت . این داستان عملاً منطبق با کلمات ذیل است که بابوالدردا نسبت میدهند : «اگر در کتاب خدا شرح عبارتی مرا دوچار اشکالاتی سازد و اگر بشنوم شخصی در برك الجماد میتواند آنرا شرح دهد از مسافرت بدانجا روگردان نخواهم بود»(۲) . (برك الجماد نقطه‌ایست بی‌اندازه صعب الوصول درعربستان جنوبی که بطور ضرب المثل میگویند انتهای کرهٔ زمین است) .

باستثناء قرآن قدیمترین کتب مهم نثری که بدست ما رسیده است دو کتاب است یکی سیرهٔ ابن هشام که تهذیب سیرهٔ ابن اسحق است (تاریخ وفات ابن اسحق ۷۶۷ و تاریخ وفات ابن هشام ۸۳٤ میلادی) (۳) . دوم کتابی‌است دربارهٔ انساب که ابن الکلبی نوشته‌است (تاریخ وفات ابن الکلبی ۷٦۳-٤ میلادی) . از کتاب مزبور نسخی در کتابخانه های موزهٔ بریتانیا واسکوریال(٤) (۵) موجود است . لکن اشخاصی مانند ابوهریره و عبدالله بن

---

(۱) ایضاً همان کتاب صفحهٔ ۳۳ .

(۲) ایضاً همان کتاب صفحات ۱۷٦ و ۱۷۷ .

(۳) چاپ ووستنفلد Wüstenfeld (۱۸۵۸-٦۰ میلادی) . این کتب را وایل Weil بزبان آلمانی ترجمه کرده است (۱۸٦٤ میلادی) .

(٤) **یادداشت مترجم :** اسکوریال Escorial کاخی است در ۲۷ میلی شمال غربی مادرید که فیلیپ دوم بنا نهاد و آرامگاه سلاطین اسپانی میباشد .

(۵) این مطالب و همچنین تفاصیلی که بعد بیاید بیشتر از مقالهٔ عالی دوخویه de Goeje اقتباس گردیده است . آنمقاله در دائرة المعارف اسلامی چاپ شده است وقبلاً بدان مقاله اشارتی رفت .

عمروبن العاص و الزهری[۱] (تاریخ وفات ۷۴۲ میلادی) و حسن بصری[۲] همواره طی قرن اول هجری یادداشتهائی برمیداشتند ودربعض موارد دستورمیدادند که یادداشتها را پس ازمرگ آنها بسوزانند، زیرا این یادداشتها فقط برای کمك بحافظه بوده است وآنچه این دانشمندان میدانستند شفاهاً بدیگران انتقال میدادند. در واقع همانقسمی که گلدزیهر ثابت کرده است[۳] تا اوائل قرن دوم هجری با تحریراحادیث مخالفت شدیدی وجود داشت بنحوی که عبدالرحمن حرمله الاسلمی (تاریخ وفات ۷۶۲ میلادی) مجبور شد اجازهٔ مخصوصی از معلم خود سعیدبن المسیب تحصیل کند تا بتواند ببهانهٔ ضعف حافظه تعلیمات ویرا بنویسد. علت این مخالفت بیشتر دو چیز بوده است: یکی اینکه بیم داشتند مبادا نسبت بکتابهائی که گفتار های مقدس پیامبر در آن ضبط میشد احترامات کافی مرعی نشود؛ از طرف دیگر میترسیدند چنانکه درسایر ادیان نیزاتفاق افتاده است برای احادیث حجیت ناروائی برضرر کتاب خدا قائل شوند. در برابر این اعتراض نظر صحیح تری وجود داشت که در امثال و اقوالی از این قبیل منعکس است: «کل علم لیس فی القرطاس ضاع» آنچه در حافظه ضبط شود در گذر است ولی آنچه نوشته شود میماند[۴]. «بهترین معلم حدیث آثار مضبوطه است». وکلمات معروف امام احمدبن حنبل نیزمؤید همین معنی است «احادیث را فقط از روی متون کتاب منتشر کنید و «کتاب مطمئن ترین وسیلهٔ ضبط است.»[۵]

---

(۱) رجوع شود بکتاب گلدزیهر که ذکرآن گذشت، صفحات ۶-۱۹۵.

(۲) رجوع شود بکتاب دوخویه de Goefe که ذکرش گذشت.

(۳) رجوع شود بکتاب گلدزیهر که ذکر آن گذشت، جلد دوم صفحهٔ ۱۹۶ ببعد.

(٤) **یادداشت مترجم:** آقای میرجلال محدث این «احادیث» رایادآور میشوند: العلم صید والکتابة قید - قیدوا العلم بالکتابة.

(٥) رجوع شود بکتاب گلدزیهر صفحهٔ ۱۹۹.

طبعاً این اعتراضات در مورد آثار غیر مذهبی وجود نداشت و در قسمت مختصری که کارل بروکلمان[۱] به نثر در عهد بنی‌امیه‌اختصاص میدهد بشرح ذیل از آثار نویسندگان اوائل آن دوره اسم میبرد : اعراب جنوبی و هب ابن منبه (ایرانی‌الاصل) و عبیدبن شریه که‌هردو از اهل صنعا بودند : اولی در سن کهولت بسال ۷۲۸ میلادی درگذشت و دومی در عهد عبدالملک (۷۰۵ - ۶۸۵ میلادی) ؛ ابو مخنف لوطبن یحیی‌الازدی که بمناسبت سرگذشتها و حکایات تاریخی خود شهرت یافت (و در حدود سنهٔ ۷۵۰ میلادی درگذشت) : الزهری سابق‌الذکر (تاریخ وفات ۷۴۲ میلادی) ؛ و شاگرد او محمدبن عبدالرحمن‌العامری (تاریخ وفات ۷۳۷ میلادی) که صاحب‌الموطأ است و این کتاب‌قدیمتر از کتاب فقه معروف بهمان اسم است که امام مالک‌بن انس (تاریخ‌وفات ۷۹۵ میلادی) تدوین کرد . از قدیمترین آثارنثرعربی که نسخی‌از آن موجود است یکی کتاب‌الزهد اسدبن موسی‌بن ابراهیم است (که‌درسنهٔ ۷۴۹ میلادی بدرود حیات گفت) ؛دیگر کتاب‌الجوامع (درتعبیرخواب) محمدبن سیرین است (رجوع شود بصفحهٔ ۳۸۱ این ترجمه ، یادداشت شمارهٔ ۲ (درپاورقی آن صفحه)، همچنین کتاب‌الاشاره بعلم‌العباره تألیف محمدبن علی بن عمرالسالم . آخرین نویسنده‌ای که باید نام اوذکرشود و از هیچکدام هم کمتر نیست شاهزاده اموی خالدبن یزید است (تاریخ وفات ۷۰۴ میلادی) که علم کیمیا را نزد راهبی موسوم به‌مریانوس[۳] تحصیل کرد و سه رساله درعلوم غریبه نوشت و جابربن حیان (تاریخ

---

(۱) رجوع شود به‌تاریخ ادبیات عرب صفحات ٦٤ تا ٦٧ جلد اول :
Carl Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit.

(۲) رجوع شود به کتاب ووستنفلد ، در بارهٔ نویسندگان تاریخ عرب چاپ گتینگن (۱۸۸۲) صفحهٔ ٤ حاشیهٔ ۱٦ :
Wüstenfeld, Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke, Göttingen, 1882.

(۳) Marianus

وفات در حدود ۷۷٦ میلادی) که در علوم غریبه شهرتی بسزا یافت شاگرد او بود .

بروکلمان[1] قسمتهای اول کتاب قابل ستایش خود را در بارهٔ تاریخ ادبیات عرب بادوار ذیل تقسیم میکند :

ادبیات خالص عرب (بتقریب کلاً شامل اشعار شعراءِ جاهلیت و چند تن از شعراءِ یهود و نصاری) از قدیمترین ایام تا زمان پیغمبر .

۲ ــ ادبیات مربوط به پیغمبر و زمان او (آنهم باستثناءِ قرآن همه منظومات خالص عربی است) .

۳ ــ ادبیات دورهٔ اموی (۷۵۰ ــ ٦٦۱ میلادی) (آنهم ادبیات خالص عرب است) .

٤ ـ دورهٔ ادبیات فصیح اسلامی (۱۰۰۰-۷۵۰ میلادی) که بزبان عربی تدوین شد ولی نویسندگان آن منحصراً و حتی اکثر عرب نبودند .

۵ ــ دورهٔ بعد (۱۲۵۸ ــ ۱۰۰۰ میلادی) تا فتنهٔ مغول و نهب بغداد و انقراض سلسلهٔ عباسیان .

از ادوار فوق سه دورهٔ اول اندکی بما مربوط میشود و آنچه برای منظور ما مورد احتیاج بوده است تا کنون گفته شده است . ادوار بعد از ایلغار مغول نیزازحدود این کتاب خارج است زیرا حتی‌قبل‌ازاین واقعه بسیار مهم و خطیر میان زندگانی ملی ایران و زندگانی عربستان و آسیای غربی بطور قطع جدائی افتاد و افکار ایرانیان بیشتر بوسیلهٔ زبان فارسی‌بیان میشد وانتشارمییافت . ازطرف دیگرادوارچهارموپنجم ازنزدیک مربوطبماست زیرا دردورهٔ چهارم (۱۰۰۰ ــ ۷۵۰ میلادی) زبان فارسی بعد از آنکه در نتیجهٔ استیلای عرب تحت‌الشعاع واقع شد بزحمت ازکسوف ادبی خارج گشته وبار دیگردرآسمان‌ادبیات‌نورافشانی

---

[1] Carl Brockelmann, Geschichte der Arabischen Literatur (Weimar, 1897-1899)

میکردودردورهٔپنجم اگرچه بازازجهات‌ادبی زبان‌فارسی توفیق‌بیشتر؛
یافت ومورد توجه بود و درمیدان وسیعتری جلوه‌گری مینمود معذلك
بازارادبیات عربی نیزدرهمین حال درایران رونق فراوان داشت وایرانیان
آثار خود را بزبان عربی مینوشتند . آثاری که بعد از فتنهٔ مغول د
ایران بزبان عربی پدیدآمد محدود بموضوعات معینی بود واین محدودیه
خیلی بیشتر از ادوار پیش مشاهده گشت و بالاخص منحصر برشته های
الهیات و فلسفه و فقه و اصول بود .

چون توجه ما باین موضوع از نقطهٔ نظر ایران است بنابراین
ادبیات عربی عهد عباسیان بیشتر مورد نظرماست وبحث ما در این فصل
دربارهٔ نویسندگان آن عصرطلائی است (٧٤٩-٨٤٧ میلادی) . فهرستی
از مهمترین نویسندگان آن عصربترتیب تاریخ وفات آنها دراینجا نقل
میشود :

١- ابن‌المقفع (وفات درسنهٔ ٧٥٧ میلادی) مجوسی بود که بمذهب
اسلام درآمد وبااینکه ازطرف پدرومادر ایرانی وزردشتی بوده ابن‌مقلد
(تاریخ وفات ٩٣٩ میلادی) وهمچنین ابن‌خلدون (تاریخ وفات ٦-١٤٠٥
میلادی) او را از استادان زبان عربی میدانند . چنانکه قبلاً نیز گفته
شد ابن‌مقفع یکی از فحول دانشمندان زبان پهلوی است که بسیاری از
کتب پهلوی را بزبان عربی ترجمه کرده است ، ازجمله ترجمهٔ عربی کلیله
و دمنه هنوز در تمام ممالك عربی زبان از کتب درجهٔ اول اساسی است
و این تنها کتابی است که تمام و کمال مانده است و حال آنکه ابن‌مقفع
ترجمهٔ دیگری ازپهلوی دارد که بسیارمهمتراست وآن خدای نامه است
فقط قطعاتی که از خدای نامه اقتباس و در تواریخ بعد نقل شده است در
دست میباشد .

٢ - ابن‌عقبه (تاریخ وفات ٧٥٨ میلادی) نویسندهٔ قدیمترین سیره
پیغمبر است و متأسفانه علی‌الظاهر کتب او یکی از بین رفته است .

۳ـ محمدبن السائب الکلبی (تاریخ وفات ۷۶۳ میلادی) وهمچنین پسرش هشام‌بن محمدالکلبی (تاریخ وفات ۸۲۰ میلادی) درتاریخ اعراب قدیم تبحّر داشتند .

۴ ـ عیسی بن عمر الثقفی (تاریخ وفات ۷۶۶ میلادی) یکی از بنیادگذاران صرف و نحو عربی و معلم خلیل‌بن احمد (که بقولی واضع علم عروض در عربی بوده است) و سیبویه دانشمند بزرگ ایران .

۵ ـ ابن‌اسحق (تاریخ وفات ۷۶۷ میلادی) نویسندهٔ سیرهٔ پیغمبر (بنظر دوخویه[۱] نسخهٔ کتاب ابن اسحق هنوز بصورت اصلی آن در کتابخانهٔ کوپرولودراستانبول موجوداست) لکن‌اطلاعی که‌ما دربارهٔ این کتاب‌داریم‌باآنصورت و کیفیتی‌است که‌ابن‌هشام تنقیح‌وتهذیب‌نموده‌است .

۶ ـ ابوحنیفه‌النعمان (تاریخ وفات ۷۶۷ میلادی) یکی از ائمهٔ چهارگانهٔ سنت و جماعت است ومؤسس مذهب حنفی میباشد . ابوحنیفه ایرانی الاصل بوده و بآل علی‌بن ابیطالب (ع) علاقهٔ کاملی داشته است .

۷ـ حمّاد بن سابور (شاپور) الراویة (تاریخ وفات ۷۷۵ ـ ۷۷۲ میلادی) اصل وی از دیالمهٔ ایران است . منظومات سبعهٔ عربی قدیم را که معروف بمعلقات است وی جمع آوری و تصحیح نمود .

۸ـ جبربن حیّان‌درعلوم غریبه‌دست‌داشت (تاریخ وفات درحدود ۷۷۶ میلادی ـ رجوع شود بصفحهٔ ۳۹۹ این ترجمه) .

۹ ـ محمدبن عبدالله الازدی (تاریخ وفات درحدود ۷۷۷ میلادی) نویسندهٔ تاریخ فتوح‌الشام .

۱۰ ـ ابودُلامه (تاریخ وفات ۷۷۷میلادی) سیاهی بود که بیشتر جنبهٔ مسخرگی داشت تا شعری. مزاح درباز بود ومشمول مراحم خلیفه المنصور و خلیفه المهدی واقع گردید .

---

(۱) Professor M. J. de Goeje

۱۱ ـ بشّار بن بُرد (تاریخ وفات ۷۸۳ میلادی) شاعر نابینا و شکاك که قبلا دربارهٔ او اشارتی رفته است .

۱۲ ـ المفضّل الضبی (تاریخ وفات ۷۸٦ میلادی) معلم خلیفه ـ المهدی در ایام جوانی وی مجموعه‌ای از اشعار قدیم عربی گرد آورد که از حیث اهمیت کمتر از معلقات نیست ولی از حیث شهرت بپایهٔ معلقات نمیرسد .

۱۳ ـ السید الحمیری (تاریخ وفات ۷۸۹ میلادی) از شیعیان پرشور است . اشعار او بیشتر در مدح پیغمبر و خاندان رسالت است و بروکلمان(۱) (در صفحهٔ ۸۳ کتاب خود) میگوید : « اشعار وی مانند اشعار ابوالعتاهیه و بشار از جهت سادگی الفاظ ممتاز است . »

۱٤ ـ خلیل بن احمد (تاریخ وفات ۷۹۱ میلادی) از نحویون است که در علم عروض و قوافی نیز تبحر داشت و در بالا ضمن شمارهٔ ٤ همین فهرست نام او برده شده است .

۱۵ ـ سیبویه (تاریخ وفات ۷۹۳ میلادی) از نحویون ایران است که نام وی نیز در بالا ضمن شمارهٔ ٤ همین صورت آمده است .

۱٦ ـ ابو یوسف یعقوب الانصاری (تاریخ وفات ۷۹۵ میلادی) از فقها و شاگرد ابوحنیفه .

۱۷ ـ مالک بن انس (تاریخ وفات ۷۹۵ میلادی) دومین امام از ائمهٔ چهارگانهٔ سنت و جماعت مؤسس مذهب مالکی است .

۱۸ ـ مروان بن ابی حفصه (تاریخ وفات ۷۹۷ میلادی) شاعری است از یهودیان خراسان .

۱۹ ـ مسلم بن الولید (تاریخ وفات ۸۰۳ میلادی) شاعر دربار هارون الرشید است که مورد حمایت برامکه و فضل بن سهل بود .

۲۰ ـ محمد بن الحسن الشیبانی (تاریخ وفات ۸۰٤ میلادی)

---

(۱) Carl Brockelmann

از فقهاء حنفی که یکچندی هم در عهد سلطنت هارون‌الرشید قاضی رقه بود .

٢١ ـ علی بن حمزه الکسائی (تاریخ وفات ٨٠٥ میلادی) از نحویون است و از طرف پدر و مادر ایرانی‌الاصل . هارون‌الرشید او را بتعلیم دو فرزند خود امین و مأمون گماشت .

٢٢ ـ العباس‌بن‌الاحنف (تاریخ وفات ٨٠٦ میلادی) یکی‌دیگر از شعرای نیمه ایرانی دربار هارون‌الرشید است که شهرت او بیشتر بغزلیات اوست .

٢٣ ـ ابونواس (تاریخ‌وفات ٨١٣ - ٨٠٦ میلادی) از جهت نژاد نیمه ایرانی ویکی از اجلهٔ شعراء دربارهارون‌الرشید است که‌بگستاخی و بیشرمی معروف بود . همهٔ خوانندگان هزار و یکشب بسرگذشتهای ننگین و رسوائی آور وحضور ذهن و سرمایهٔ علمی وادبی وهوش‌سرشار و قریحهٔ پایدار وی آشنائی دارند .

٢٤ ـ ابن زباله (تاریخ وفات ٨١٤ میلادی) یکی از تلامذهٔ مالك بن انس بود که اخبار مدینه را نوشت .

٢٥ ـ یحیی بن بطریق (که درحدود سنهٔ ٨١٥ میلادی درگلزار علم و ادب جلوه‌گر شد) یکی از مترجمینی است که آثار ارسطو و سایر فلاسفهٔ یونان را بزبان عربی درآورد .

٢٦ ـ هشام‌بن‌الکلبی (تاریخ وفات ٨٢٠ ـ ٨١٩ میلادی (مورخ بود . رجوع شود بشمارهٔ ٣همین فهرست در صفحهٔ ٤٠٢ این ترجمهٔ .

٢٧ـ الشافعی (تاریخ وفات ٨٢٠ میلادی) سومین امام‌سنت وجماعت و مؤسس مذهب شافعی است .

٢٨ ـ قطرب (تاریخ وفات ٨٢١ میلادی) از نحویون ولغویون است که شاگرد سیبویه و ثقفی بوده است .

۲۹ ــ الفراء (تاریخ وفات ۸۲۲ میلادی) از نحویون و شاگرد کسائی است . او نیز مانند کسائی ایرانی الاصل بوده است .

۳۰ ــ الواقدی (تاریخ وفات ۸۲۳ میلادی) مورخ بزرگ فتوحات اسلام است که یحیی برمکی بسخاوکرم از او حمایت وسرپرستی میکرد . پس از مرگ وی ششصد صندوق بزرگ کتاب و نسخهٔ خطی و یادداشت از او باقی ماند . هر صندوق را دو نفر لازم بود تا بتوانند حرکت دهند .

۳۱ ــ ابو عبیده معمر بن المثنی (تاریخ وفات ۸۲۵ میلادی) ازلغویون است که تمایل شدیدی بشعوبیه داشت و اصلا از یهودیان ایران و رقیب الاصمعی بوده است که قبائل عرب را بشدت هجو کرده است . رجوع شود بصفحهٔ ۳۸۹ این ترجمه .

۳۲ ــ ابوالعتاهیه (تاریخ وفات ۸۲۸ میلادی) یکی ازمشهورترین شعراءِ این دوره است که از جهت شوق و جدیت و بدبینی در امور مذهبی و سادگی مفرط درسخن درست نقطهٔ مقابل سخنور معاصر خود ابونواس است که مردی شهوت ران و فاسق و فاسد الاخلاق و ابن الوقت بشمار میرفت .

۳۳ ــ العکوّك (تاریخ وفات ۸۲۸ میلادی) از شعراءِ مدیحه سرای ایرانی الاصل .

۳٤ ــ ابن قتیبه (تاریخ وفات ۸۲۸ میلادی) از مورخین طراز اول و ایرانی است . از آثار دوازده گانهٔ او که بروکلمن (در صفحات ۱۲۰ــ۱۲۳ جلد اول کتاب خود) ذکر میکند این کتب معروفتر از همهٔ آنهاست : کتاب المعارف (چاپ ووستنفلد بتاریخ ۱۸۵۰ میلادی) : ادب الکاتب (چاپ قاهره بتاریخ ۱۳۰۰ هجری) : و عیون الاخبار که اکنون در برلین تحت نظر بروکلمان زیر چاپ است .

۳۵ ــ الاصمعی (تاریخ وفات ۸۳۱ میلادی) از نحویون ولغویون و یکی از اعضاءِ برجستهٔ محفل دانشمندانی است که هارون‌الرشید گرد خود جمع کرد.

۳۶ ــ ابن هشام (تاریخ وفات ۸۳٤ میلادی) مصحح سیرهٔ پیغمبر است که ابن اسحق نوشت. رجوع شود بشمارهٔ ۵ همین فهرست.

۳۷ ــ الاخفش الاوسط (تاریخ وفات ۸۳۵ میلادی یا پیشتر) از نحویون و لغویون و از تلامذهٔ سیبویه بوده است. شاید او نیز مانند استادش ایرانی الاصل باشد.

۳۸ ــ قسطای بن لوقا از مسیحیان بعلبك مترجم معروف ومدون آثار طبی و نجومی و ریاضی در همان اوقات در گلزار علم و ادب چهره برافروخت وهنوز در اواسط قرن یازدهم میلادی در مباحث فوق‌شهرت و مرجعیت داشت زیرا ناصرخسرو در حق وی چنین گفته است:

هر کسی چیزی همی گوید ز تیره رای خویش
تا گمان آیدت کو قسطای بن لوقاستی

۳۹ ــ المدائنی (تاریخ وفات ۸٤۵ - ۸٤۰ میلادی) تاریخ نویسی است چیره‌دست که آثار فراوانی دارد ولی بدبختانه فقط عناوین کتب او (که در فهرست ابن ندیم مذکور است و ۱۱۱ فقره میباشد بدان وسیله) مضبوط و محفوظ مانده است.

٤۰ ــ الکندی (تاریخ وفات ۸٤۱ میلادی) حکیم و طبیب‌شهیر عرب.

٤۱ ــ ابن الاعرابی (تاریخ وفات ۸٤٤ میلادی) از نحویون معروف است که اصلش از هندوستان و ناپسری و شاگرد المفضل بوده است (رجوع شود بشمارهٔ ۱۲ همین فهرست).

٤۲ ــ ابوعبدالله محمدبن سلام‌الجمحی (تاریخ وفات ۸٤۵میلادی)

مؤلف طبقات الشعراء که متأسفانه ازبین رفته است و فقط قسمتهائی را که مؤلفین دیگر اقتباس و نقل کرده‌اند مانده است (۱).

۴۳ - ابن‌سعد (تاریخ وفات ۸۴۵ میلادی) منشی دانشمند نامدار الواقدی (رجوع شود بشمارهٔ ۳۰ همین فهرست) ومؤلف کتاب طبقات الکبیر است که کتاب بزرگی است ودر آتیهٔ نزدیك در لیدن (۲) بچاپ خواهد رسید.

۴۴ - ابو تمّام (تاریخ وفات ۸۴۶ میلادی) ابتدا مداح خلیفه المعتصم و بعد مداح عبدالله بن طاهر فرمانفرمای خراسان بوده است، لکن معروفیت او بیشتر به منتخبات بزرگی است که از نظم قدیم عرب موسوم بحماسه جمع آوری نمود. خطیب تبریزی که کتاب او را شرح کرد گوید: «ان اباتمام فی حماسته اشعر منه فی شعره».

۴۵ - دیك الجن (تاریخ وفات ۸۴۹ میلادی) از شعوبیون شام و شعراءِ شیعه.

اسامی دیگری را نیز میتوان باین صورت افزود ولی فعلاً مقصود ما راکافی است زیرا این صورت نشان میدهد تاچه اندازه (یعنی از چهل و چهار نفر سیزده نفر از) معروفترین کسانی که خدماتی بادبیات قدیم عرب کرده‌اند ایرانی الاصل بوده‌اند. برای اینکه خوانندگان بتفصیل بیشتری از آثار و اوصاف آنها اطلاع پیدا کنند باید بکتابهای فن کرمر و بروکلمان و نویسندگان دیگر دربارهٔ تاریخ ادبیات و فرهنگ عرب رجوع نمایند.

---

(۱) **یادداشت مترجم**: «جمحی در اصطلاح رجالی بفرمودهٔ بروجردی عبارت اززیدبن عبدالله ونسبت آن به موضعی جمح نامی است که حرف اولش جیم و یاهردو حرف اول وآخرحای حطی است ودر اصطلاح علما وادبا محمدبن سلام بن عبدالله بن سلام مکنی به‌ابو عبدالله است که ازاکابر ادبا بوده واحمد بن حنبل وثعلب نحوی ازوی اخذ مراتب علمیه نموده وکتاب صفات الشعراء که درسال ۱۹۲۰ م. در مصر چاپ شده ازآثار قلمی اوست ودرسال ۲۳۲ ه. در گذشت.» (نقل از ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة اواللقب یا کنی والقاب از محمدعلی تبریزی خیابانی مدرس، صفحهٔ ۲۷۹).

(۲) Leyden

فصل هشتم

پیشرفتهای مذهب و فلسفه در عصر طلائی اسلام

از مهمترین فرق اولیهٔ اسلام یکی فرقهٔ جمهوری خواه خوارج است، دیگر فرقهٔ شیعه که امامت را ازحقوق حقهٔ خاندان رسالت میدانستند و از هردو تاحدی بتفصیل دراینجا بحث شده است. غلاة شیعه با عقائد عجیبی که در بارهٔ حلول و رجعت و تناسخ داشتند موضوع سخن ما درفصل بعد خواهند بود. لااقل در وهلهٔ نخست میتوان گفت جنبهٔ سیاسی فرقه های مزبور قوی بوده است؛ بعبارة اخری خوارج در امور مذهبی مظهر تمایلات دموکرات منشانهٔ تازیان، و شیعیان مظهر تمایلات سلطنت خواهانهٔ ایرانیان بوده اند. فرقهٔ سوم فرقهٔ مرجئه است که جنبهٔ سیاسی آن غلبه داشت. فرقهٔ چهارم که بیشتر صرفاً دارای جنبهٔ دینی و تفکرات فلسفی بود قدریه یا معتزله میباشد. فن کرمر (۱) به تبعیت از ابن حزم (۲) فرقه های چهارگانهٔ فوق را از تقسیمات اولیهٔ اسلام

---

(۱) رجوع شود بکتاب عقائد رائج ومهم دراسلام، صفحات ۱۰ ببعد

Alfred von Kremer, Geschichte der herrschenden Ideen des Islams, Leipzig, 1868.

(۲) رجوع شود بهمان کتاب صفحات ۱۰ و ۱۲۴. ابن حزم ازتازیان اندلسی واز اهل قرطبه است. در حدود سنهٔ ۱۰۵٤ میلادی وفات یافت. مؤلف قدیمترین کتابی است که در بارهٔ فرقه‌های اسلام نوشته شده است. نسخ خطی این کتاب (که چاپ نشده است) بسیار کمیاب است. شرح حال ابن‌حزم نیز درترجمه‌ای که دوسلان de Slane ازابن خلکان کرده‌است‌درجلددوم، صفحات ۲٦۷ تا ۲۷۲ مندرج‌است.

یادداشت مترجم: کتاب ابن حزم ظاهری موسوم است به الفصل فی‌الملل والاهواء والنحل. این کتاب درپنج جلد درمصر چاپ‌شده است، ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۱.

میداند (۱) وطبق نظر او (۲) دو فرقهٔ آخری دردمشق که پایتخت بنی‌امیه بود تا حدی تحت نفوذ مسیحیان درنیمهٔ اول قرن هشتم مسیحی (۷۱۸ تا۷٤۷ میلادی) ظهور کردند وحال آنکه دوفرقهٔ اول چنانکه گفته شد در اواخر قرن هفدهم میلادی بودند .

مرجئه

مرجئه مأخوذاست‌ازریشهٔ ارجأ بمعنای « بتأخیرانداخت » (وبدان سبب این قوم را مرجئه گویند که معتقد بودند کیفرمسلمین گنهکار تا روزقیامت (۳) بتأخیر افتد و هیچ مؤمنی را ولو اینکه هرمعصیتی‌مرتکب شده باشد نباید ملعون(٤) دانست). این گروه مسلمین اصولاً برخلاف شیعیان وخوارج تسلیم‌خلافت بنی‌امیه شدند . از جهت اصول عقائد با پیروان سنت و جماعت کلیةً همفکر بودند گو اینکه بگفتهٔ فن کرمر « بسی به‌تلطیف وتخفیف‌جنبه‌های وحشت‌انگیز

---

(۱) شهرستانی نیز چهار فرقه قائل شده است ولی بجای مرجئه فرقهٔ صفاتیه را ذکر کرده‌است وحال آنکه‌الایجی (۱۳۵۵ میلادی) مدعی است فرقه‌های‌عمده‌ای که برخلاف اصول مذهب از هم جدا شدند هفت فرقه بودند . رجوع شود بصفحات ۲و۳ کتاب معتزله تألیف اشتاینر :

Dr. H. Steiner, Die Mu'taziliten, 1865 .

یادداشت مترجم : نگاه کنید به اوائل المقالات فی المذاهب المختارات تألیف العلامه الشیخ المفیدمحمدبن نعمان المتوفی سنة ٤۱۳ ه . بامقدمه وتعلیقات‌بقلم علامهٔ فقید شیخ‌الاسلام زنجانی (شیخ فضل‌الله) ، چاپ دوم تبریز باتعالیق ومزایای بسیار بتصحیح دانشمند گرامی آقای حاج عباسقلی واعظ چرندابی . وهمچنین‌بکتاب خاندان نوبختی . . . وتاریخ مختصر ظهور فرق اسلامی ومذهب شیعه ومتکلمین اولیهٔ آن وفرقه‌هائی که ازمیان طایفهٔ شیعه برخاسته‌اند ، تألیف عباس اقبال استاد دانشگاه تهران ، ۱۳۱۱ هجری شمسی ، چاپ تهران .

(۲) رجوع شود بکتاب تحقیقات‌فن کرمر در تاریخ تمدن اسلام چاپ‌لایپزیگ، ۱۸۷۳ میلادی ، صفحات ۱ تا ۹ :

Alfred von Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams, Leipzig, 1873 .

(۳) رجوع شود بلغت‌عربی بانگلیسی‌لین ، کتاب اول‌صفحه ۱۰۳۳ :

Lane, Arabic - English Lexicon

(٤) **یادداشت مترجم :** کافر .

آن پرداختند وعقیده‌داشتند هیچ‌مؤمن مسلمانی الی‌الابد درجهنم نخواهد ماند»(١) وبطور کلی ایمان‌را فوق عمل میدانستند (٢) . نظرهای خودرا ظاهراً با محیط درباراموی که با روح هیچیك از شیعیان واقعی و خوارج بهیچوجه سازگارنبود طوری تطبیق میکردند که جز عنوان ابن‌الوقت وبوقلمون صفتی بسختی میتوان‌عنوان دیگری برای آنها قائل شد واین همان صفتی است که کشیش معروف دهکدهٔ بری(٣) نیز (درانگلستان) بدان صفت متصف بود ، وحال آنکه مسیحیان وافراد غیرمسلمان دیگر نیز درددربار بنی‌امیه مورد مرحمت ومشمول عواطف عالیه بودند و مشاغل مهمی داشتند (٤) . سقوط آن سلسلهٔ خدا نشناس دیگر موجباتی برای وجود آنها باقی نگذاشت و این فرقه استقلال خود را از دست داد ولی

---

(١) رجوع شود بصفحهٔ ٢٥ کتاب فن کرمر درتاریخ عقائد رایج ومهم اسلام Alfred von Kremer, Gesch. d. herrsch. Ideen des Islams, 1868 .

(٢) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع الزمان فروزانفر مینویسند : « نزد مرجئه ایمان عبارتست ازقول لااله‌الاالله محمد رسول‌الله وعمل جزو ایمان نیست . بنابراین کسی که ادای شهادتین کند مؤمن است اگرچه عمل بمقتضای ایمان نکند و ازاین جهت مرتکبین کبائررا مؤمن‌میخواندند ودربارهٔ مرتکب کبیره میگفتند نرجیء امره الی‌الله برخلاف خوارج که مرتکب کبیره را کافر میدانستند وعقیدهٔ مرجئه با وضع دینی خلفاء بنی‌امیه که ازهیچ کبیره احتراز نداشتند مناسب بود واز اینرو آن طایفه‌را تقویت میکردند . »

(٣) **یادداشت مترجم :** درساحل یمین رودخانهٔ تیمز The Thames در ناحیهٔ برکشایر دهکده‌ایست بنام بری Bray . نام این دهکده از آن جهت شهرت یافته است که درداستان منظومی ازآن یادشده است . آن داستان معروف است به «کشیش بری» (The Vicar of Bray) . کشیش مزبور باقتضای زمان مسلك وایمان ورنگ خودرا تغییر میداد وازاین راه شغل خودرا ازدوران سلطنت چارلز دوم تا جرج اول توانست حفظ کند . گویند این قصه در موردکشیشی موسوم به سایمون الین Simon Aleyne صادق بوده است . این شخص از سال ١٥٤٠ تا ١٥٨٨ میلادی یعنی مدت ٤٨ سال کشیش آن دهکده بود (ترجمه از دائرةالمعارف بریتانیکا) .

(٤) رجوع‌شود بکتاب تحقیقات فن کرمر در تاریخ تمدن اسلام صفحهٔ دوم (Streifzüge) . شاعر دربار الاخطل مسیحی‌بود .

بوحنیفه مؤسس یکی‌ازچهارمذهب تسنن که تا امروز (۱) نیزمانده‌است ازمیان همین جماعت برخاست.

فن کرمر گوید: (۲)

« بسیار جای تأسف است که اطلاعات دقیق و صحیح دربارهٔ این فرقه تا این اندازه کم است. منابع عربی اطلاعات مربوط بعصر اموی بکلی نابوده شده ودوچار سرنوشت همان عصر گردیده است و قدیمترین آثاری که مانده است از زمان عباسیان است. بنابراین اطلاعاتیکه در بارهٔ مرجئه داریم مبتنی براخبارپراکنده‌ایست که ازنویسندگان‌متأخر عربی بدست آمده است. »

فرقهٔ قدریه یا معتزله خیلی بیشتراهمیت داشت وطرفدار (آزادی اراده یا طریقهٔ تفویض و اختیار بود) (۳). بگفتهٔ دکتر اشتاینر (٤)

---

(۱) ایضاً رجوع‌شود بهمان کتاب صفحهٔ٦ وتطبیق‌شودباکتاب دیگرفن کرمر دربارهٔ عقاید مهمهٔ اسلامی صفحهٔ ٢٦ :

Gesch. d. herrsch. Ideen des Islams, 1868.

(۲) ایضاً همان کتاب صفحهٔ۳.

(۳) **یادداشت مترجم:** نگاه کنید به کتاب تصحیح الاعتقاد در شرح عقائد الصدوق با مقدمه و تعلیقات علامهٔ شهیر آقای سید هبةالدین شهرستانی چاپ تبریز، ٦٤/۳/۱ ق = ۲٣/۱۱/۲٦ ش. و همچنین کتاب خاندان نوبختی تألیف عباس اقبال استاد دانشگاه تهران، ۱۳۱۱ هجری شمسی، صفحات ٣٢ ببعد، و مقدمهٔ جلد دوم کتاب کنزالحکمة (ترجمهٔ تاریخ الحکماء شمس الدین شهرزوری) بقلم ضیاء الدین دری مدرس علم معقول، مرداد ١٣١٦، تهران، و کتاب پرتو اسلام، جلداول، ترجمهٔ کتاب فجرالاسلام تألیف احمدامین استاد مصری، بقلم آقای عباس خلیلی، وکتاب تاریخ‌سیاسی اسلام، تألیف دکترحسن ابراهیم حسن، ترجمهٔ آقای ابوالقاسم پاینده، وکتاب علوم عقلی در تمدن اسلامی تا اواسط قرن پنجم، مجلد اول تألیف آقای دکتر ذبیح‌الله صفا استاد دانشگاه تهران، تهران ۱۳۳۱ شمسی، وکتاب حجةالحق ابوعلی سیناتألیف آقای‌صادق گوهرین، ۱۳۳۰ شمسی.

(٤) رجوع‌شود به‌صفحهٔ ٤ کتاب دکتر اشتاینر دربارهٔ معتزله :

Dr. H. Steiner, Die Mu'taziliten, Leipzig, 1865.

«بهترین توصیف معتزله اینست که بگوئیم ظهوراین قبیل افکار درحکم اعتراضی است که پیوسته عقل سلیم بشر براحکام جابرانه وتعلیمات مقرره ومحدوده نموده است.» معتزله خودرا اهل العدل والتوحید یا طرفداران عدل آلهی و یکتاپرستی میدانستند. میگفتند قسمت ازلی بعقیدهٔ اهل سنت آنست که خداوند سرنوشت هر کس را قبلاً تعیین نماید و گناهانی را کیفر دهد که خود بجبر بر بشر تحمیل کرده‌است وبشررا دربرابر تقدیر وسرنوشت قدرت استقامت وپایداری نباشد. قدریه این طرز فکررا خلاف عدل آلهی میدانستند زیرا پروردگار جهان‌را ظالمی بیرحم وجبار جلوه دهد. دیگر اینکه اهل تسنن برای قرآن نیزمانند حق یگانه ازلیّت و ابدیّت قائل شده‌اند و صفات حق را از ذات حق جدا یا قابل تفکیک میدانند. بنابراین مشرک‌اند.

شرحی که عموماً در بارهٔ منشأ این طایفه و وجه تسمیهٔ معتزله نوشته‌اند اینست که واصل بن عطاالغزال یکی از مریدان حسن بصری

حسن بصری و واصل بن‌عطا

ازمتألهین شهیر دراین مسأله با استاد خود اختلاف پیدا کرد که اگرمؤمنی مرتکب کبیره‌ای شود آیا باز هم میتوان اورا مؤمن خطاب کرد. واصل معتقد بودچنین کس را نه مؤمن و نه کافر میتوان دانست، بلکه باید گفت بین این دو مرحله قرار گرفته است (۱). پس ازاین بیان واصل از آن جمع کناره گرفت وبرای مباحثه باطلابیکه از اوپیروی کردند بگوشهٔ دیگری از مسجد رفت. حسن بصری باطرافیان خود گفت: «اعتزل عنا» (ازما کناره گرفت یا از ما جدا شد) و منظورش واصل بود. در اثر این بیان مخالفین واصل پیروان ویرا معتزله خواندند (۲). اینست آنچه‌دربارهٔ اصل

---

(۱) **یادداشت مترجم:** المنزلة بین المنزلتین.

(۲) رجوع شود بکتاب اشتاینر دربارهٔ معتزله صفحات ۲۴ تا ۲۶: Steiner, Mu'taziliten و همچنین بتاریخ اسلام تألیف دوزی، صفحه ۲۰۴: Dozy, Histoire de l' Islamisme.

و مبدأ این فرقه مورد قبول عموم است و نشان میدهد که عراق زادگاه و گاهوارهٔ این فرقه بوده است . عراق همان بابل باستانی است که محل التقاء واختلاط نژاد سامی ونژادایرانی بوده وطولی نکشید که آنکشور مرکزعلم و کمی بعددرزمان خلافت بنی‌العباس مقرحکومت گردید(۱). لکن چنانکه ملاحظه شد بنظر فن کرمر(۲) محل تکوین و تکامل معتقدات این‌قوم دمشق(۳) بوده وتحت‌نفوذمتالهین بیزانس علی‌الخصوص یحیی دمشقی ومرید اوثیودور ابوقره بوده است . نام دیگر آنها قدریه است که بیشتربآن اسم معروف بودند وحاکی ازاعتقاد این قوم بآزادی اراده است (٤) (که خودرا قادربرهرعملی که بخواهند میدانند) (٥) و حدیث مجعول‌القدریة مجوس هذه‌الامة حربه‌ای بود که دشمنان این‌طایفه

---

(۱) رجوع‌شود بهمان کتاب دوزی ، صفحهٔ ۲۰۱ .

یادداشت‌مترجم : دوزی Reinhart Pieter Anne Dozy دانشمند عربی‌دان فرانسوی‌الاصل هلند است که درسال ۱۸۲۰ مسیحی درلندن بجهان آمد ودرسال ۱۸۸۳ مسیحی ازجهان برفت . ویرا درتاریخ مسلمین اسپانی نیز کتابیست بسیار مهم واساسی که بزبان فرانسه نوشته شده وموسوم‌است به :

Histoire des Musulmans d' Espagne Jusqu'à la conquête de l' Andalousie Par les Almoravides 711 - 1110 (Leiden, 1861).

این کتاب درسال ۱۹۱۳ مسیحی توسط استوکس F. G. Stokes بزبان‌انگلیسی ترجمه شده و شرح احوال دوزی در مقدمهٔ این ترجمه آورده شده است . دوخویه J. de Goeje نیز در سال ۱۸۸۳ مسیحی ترجمهٔ احوال ویرا منتشر کرده است (دائرةالمعارف بریتانیکا چاپ چهاردهم) .

(۲) نگاه کنید بصفحات ۷ تا ۹ کتاب تحقیقات فن کرمر در بارهٔ تاریخ تمدن اسلام (Alfred von Kremer, Cult. - Streifzüge)

(۳) **یادداشت مترجم :** این گفته دلیل ندارد .

(٤) نگاه کنید بکتاب اشتاینر که ذکر آن گذشت ، صفحات ۲٦ تا ۲۸ . دراینجا ازمفاهیم متضاد لفظ قدربحث شده است .

(٥) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مینویسند : «معتزله معتقدند که قدرت بشری که از آن بقدرت حادث تعبیر میکنند مستند فعل تواند

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤١٤)

آزادانه برضد آنها بکار میبردند . (اشتاینرمیگوید برای اثبات وجود شر اصل دیگری در برابراردهٔ خدا قائل شدند و آن ارادهٔ بشراست .)

مقایسهٔ قدریه با مجوس

حتی مدتی بعد در آغــاز قرن سیزدهم مسیحی شاعر صوفی ایرانی محمود شبستری که کتــاب معروف خود گلشن راز(۱)را برای شارحین اسرار دین نوشت اشاره بحدیث مزبور چنین گفته است :

هر آنکس را که مذهب غیرجبراست

نبی فرمــود کاو مانند گبر است

چنانکه ملاحظه شد فن کرمر معتقد است فکر آزادی اراده را معبدالجهنی (تاریخ وفات ٦٩٩ میلادی) بتقلید وتبعیت از یك ایرانی(۲) موسوم به‌سنبویه در پایان قرن هفتم مسیحی در دمشق ترویج میکرد و بحکم خلیفهٔ اموی عبدالملك یا بروایات دیگر بحکم حجاج‌بن یوسف بقتل رسید . یکی از نویسندگان ایران عوفی که در قرن سیزدهم زندگانی میکرده است درکتاب پنجم جوامع‌الحکایات (که بدبختانــه فقط نسخه‌های خطی کمیابی از آن دردست میباشد) (۳) دراحوال خلفاءِ

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤١٣)

بود وقدر الهی تأثیری درایجاد افعال بشرندارد ، برخلاف عقیدهٔ اصحاب حدیث که میگویند قدرت حادث مستند فعل نتواندشد وتنها قدرت قدیم تعالی مستند فعل‌است وبنابراین افعال مامخلوق حق تعالی است نه مخلوق‌ما ، بر خلاف معتزله که میگویند فعل مامخلوق ماست . پس بوضوح پیوست که مقصود معتزله این‌نیست که انسان‌هرچه بخواهد میتواند وبرفعل‌آن قادراست . »

---

(۱) نگاه کنید بصفحات ۳۲و ٥٤ چاپ و هینفیلد : Whinfield, 1. 538

(۲) **یادداشت مترجم :** پس معلوم شد که این عقیده از مسیحیت نیست .

(۳) **یادداشت مترجم :** در سال ۱۳۲٤ هجری شمسی قسمتی از این کتاب‌را وزارت فرهنگ چاپ کرده است . مرحوم محمدتقی بهار ملك‌الشعراء استاد دانش سرای عالی ودانشگاه تهران متن کتاب‌را تصحیح و تنقیح نمود وتحت عنوان « منتخب جوامع الحکایات ولوامع الروایــات ـ بخش نخست ـ برای دبیرستانها » منتشر گشت .

اموی چنین گوید که غیلان قدری را هشام‌بن عبدالملک (۷۴۳-۷۲۴ میلادی) بجرم ترویج فکر تفویض یا آزادی اراده دردمشق بقتل‌رساند وعوفی حتی چگونگی مجاب شدن او را از طرف خلیفه در برابرعلماءِ شام شرح میدهد . از طرف دیگر گویند یزیددوم (۷۲۴ - ۷۲۰میلادی) عقیدهٔ قدریه را پذیرفت و اگر بتوان قول عوفی را باور کرد یزید دوم خود را واضح و آشکار هواخواه خاندان علی(ع) قلمداد کرد . سیر آراء و عقاید تشیع و قدریه در واقع غالباً در یکسو بود و اصول عقائد شیعه که امروز در ایران رائج است از بسیاری جهات با معتزله یکی است و ابوالحسن اشعری مخالف بزرگ معتزله مورد نفرت و وحشت فوق‌العاده است . محمد دارابی[1] ضمن شرحی که در دفاع حافظ[2] تألیف نموده است مینویسد : یکی ازسه موردی که عموماً باشعارحافظ اشکال‌میکنند این است که از پاره‌ای اشعار وی ظاهراً چنین برمیآید که تمایلی باصول عقائد اشعری داشته است . محمد دارابی گوید : « علماءِ امامیه (شیعهٔ دوازده امامی) عقائد اشعری را باطل میدانند » و این بیت را شاهد میآورد[3] :

در کوی نیکنامی ما را گذر ندادند

گر تو نمی پسندی تغییر ده قضا را !

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ پنجم رسالهٔ عالی و کوچکی که محمد دارابی بنام « لطیفه غیبیة » نوشته است وبسال ۱۳۰۴ هجری (مطابق ۱۸۸۷ میلادی) در تهران چاپ سنگی شده است . دوست مؤلف کتاب سیدنی چرچیل Mr. Sidney Churchill توجه ویرا برسالهٔ مذکوره جلب کرد ؛ سیدنی چرچیل یکی ازبهترین دانشمندان ایرانشناس است که تاکنون مؤلف دیده است .

(۲) دیوان حافظ صفحهٔ ۱۶ جلد اول چاپ روزن تسوایگ شوانو ؛ Rozenzweig Schwannau

(۳) این تمایلات از پاره‌ای جهات نظیر تمایلاتی است که در آئین مسیح پیروان‌ژان‌کال‌ون Jean Calvin (۱۵۶۴ - ۱۵۰۹میلادی) (ازمصلحین‌پروتستان داشته‌اند) .

طریقهٔ معتزله در اوائل خلافت بنی‌العباس علی‌الخصوص در زمان سلطنت خلیفهٔ‌المأمون (۸۱۳-۸۳۳ میلادی) وپسرش الواثق[۱] (۸٤۲ تا ۸٤۷ میلادی) بمنتهای قدرت خود رسید .

خلفاء مزبور و دربارشان تحت نفوذ و سلطهٔ معتزله بودند ، و مطالعهٔ فلسفهٔ یونان برمخازن ومنابع استدلال و روشهای منطقی معتزله بیفزود و نظر بنیروی ذاتی معتزله و حمایت و پشتیبانی طبقات حاکمه از آن طایفه احتمال‌داده میشد معتزله چراغ فرقهٔ تسنن‌را بکلی‌خاموش سازند و با اینکه روش معتزله بطور کلی روش مدارا و آزاد منشی بود معذلك نسبت بسنت وجماعت عداوت خودرا بصورتی آشتی ناپذیرظاهر میساختند . عقیدهٔ اهل تسنن بر اینکه قرآن قدیم و غیر مخلوق است مورد نفرت خاص معتزله بود . مأمون بعلت تمایلاتی که بمذهب شیعه داشت و مخصوصاً چون حضرت ثامن‌الائمه امام علی‌بن موسی‌الرضا(ع)را بولایت عهد وجانشینی خود برگزید چیزی نمانده بود که نائرهٔ جنگ داخلی‌را مشتعل سازد . (مأمون بطور عجیبی‌از نظر خود عدول‌کرد و برای آنکه خودرا از این گرفتاری خلاص کند محرمانه امام‌را مسموم ساخت و تحریک نمود وزیر خودش فضل بن سهل را کشتند . گناه فضل‌بن سهل این بود که در امر ولایت امام زیاده از حد حرارت بخرج داد وبمصلحت‌اندیشی‌وی‌مأمون باین اقدام دست زده بود.) درسال ۲۱۱ هجری (مطابق ۸۲٦ میلادی : رجوع شود بطبری ، جلد سوم ، صفحهٔ ۱۰۹۹) مأمون اعلام داشت که قرآن مخلوق است و قدیم نیست و این حقیقت قابل بحث نمیباشد ؛ هفت سال بعد در سال آخر خلافت خود مأمون هفت تن ازفحول علماء (از جمله ابن‌سعد ، منشی مورخ بزرگ الواقدی) را باجبار وادار نمود از این نظر پیروی کنند . سپس نامهٔ

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای تقی زاده تذکر میدهند واثق پسر مأمون نبود بلکه پسر معتصم بود .

مفصلی باسحق بن ابراهیم نوشت ودستور داداز هر یک از علماء که بداشتن عقیدهٔ ممنوعه مورد سوءِ ظن باشند سئوال کند وهر کدام نگویند قرآن مخلوق وحادث است آن شخص را تنبیه نماید . درحدود بیست وچهارتن از اجلهٔ مسلمین منجمله احمدبن حنبل را که از همه مشهورتر ومؤسس یکی از چهار مذهب سنت و جماعت بود باین محکمه کشاندند وبوسیلهٔ تهدید و حبس اغلب را مجبور کردند اعلامیهٔ خلیفه را در بارهٔ اینکه قرآن مخلوق است تصدیق نمایند . اکثر امضاء نمودند باستثناءِ احمدبن حنبل که سفت و سخت ایستاد و اگربخاطر واقعهٔ مرگ ناگهانی مأمون نبود که اندکی بعد پیش آمد جان احمدبن حنبل شدیداً مورد مخاطره بود[۱]. الواثق از پدر خود پیروی کرد و درسال ۲۳۱ هجری (٦-٨٤٥ میلادی) احمد بن نصرالخزاعی را برانگیخت دست بتوطئهٔ خطرناکی بزنند . لکن بی احتیاطی چند تن ازهمدستان وی که از روی بیخردی در باده گساری زیاده روی کردند وسرمست نبید بودند[۲] سبب افشاءِ توطئه گردید . معذلك هنگامیکه در همان سال[۳] اسراءرا مبادله میکردند الواثق دستورداد از هریك ازاسیرانیکه آزاد میشدند دراین موضوع مهم سئوال شودو کسانیکه میگفتند قرآن خلق نشده وقدیم است نمیپذیرفت و در اسارت نگاه میداشت (زیرا معتقد بود اینگونه اشخاص از حدود اسلام خارج شده اند) . طبق شرح دیگری که بازطبری[٤] بیان کرده است از اسرائی که آزاد میشدند میخواستند این نکته را بگویند که خداوند

---

(۱) رجوع شود بطبری جلد سوم صفحات ۱۳۳۱ - ۱۱۱۲ . در آنجا این معامله بتفصیل گزارش داده شده است .

(۲) رجوع شود به طبری جلد سوم صفحات ۱۳۵۰ - ۱۳٤۳ و همچنین بکتاب دوزی در بارهٔ اسلام صفحات ۲۳۹ - ۲۳۸ : Dozy, l' Islamisme

(۳) رجوع شود به طبری جلد سوم صفحهٔ ۱۳۵۱ .

(٤) رجوع شود به طبری جلد سوم صفحات ٤ - ۱۵۳۳ .

در روز بازپسین بچشم خلق خود نخواهدآمد(۱) . عکس این عقیده(۲) و همچنین قدیم بودن قرآن و انکارخلق آن از عقائد سنت وجماعت بود که در همهٔ امور ازنص قرآن تبعیت میکردند و از تأویل که موردتوجه و علاقهٔ دشمنانشان بود خودداری داشتند . این نکته نیز مورد موافقت

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع الزمان فروزانفر توضیح میدهند که « اصحاب حدیث واشعریه معتقدند که خداوند در روز قیامت رؤیت میشودوباصطلاح بجواز رؤیت قائلند وبحدیثی منسوب بحضرت رسول (ص) استناد میکنند که انکم سترون ربکم یوم القیمة کما ترون القمر لیلةالبدر . برخلاف معتزله وشیعه که جواز رؤیت را منکرند بادلهٔ عقلی و نقلی و صریح آیهٔ شریفهٔ لا یدرکه الابصار و هو یدرك الابصار . »

(۲) **یادداشت مترجم :** در بارهٔ امکان یاعدم امکان رؤیت خداوند قاضی نورالله شوشتری در مجالس المؤمنین این واقعه را در حق بهلول حکایت میکند :

« الشیخ الفاضل الواصل بهلول بن عمرو العاقل وروح‌الله روحه واووهب‌بن عمرو است که از عقلای مجانین بودهوبیخبران اورا دیوانه میخوانند . مولد او کوفه است وچنانکه در تاریخ گزیده مسطور است از بنی اعمام هارون الرشید عباسی و تلمیذ خاص حضرت امام همام جعفر الصادق علیه السلام ودر زمرهٔ متقیان عصر خود بوده است. نقل است که هارون بواسطهٔ حفظ ملك عقیم همواره در دفع امام واجب التعظیم میکوشید و بهانها میانگیخت که آن حضرت را بدرجهٔ شهادت برساند و خاطر از مر او جمع گرداند تاآنکه در آن ایام امام را متهم بداعیهٔ خروج نمود و از متقیان زمان خود که یکی از آن جمله بهلول بود استفسار اباحهٔ قتل امام معصوم نمود. دیگران‌فتوی دادند وبهلول بخدمت حضرت امام رفت وازصورت واقعه خبرداد والتماس نمود که اورا درآن باب‌ارشاد نماید . آن‌حضرت فرمودند که خودرا گسسته مهار ودیوانه وبی‌وقار ظاهر میساز . بهلول بمقتضای اشارهٔ واجب الاطاعه عمل کرد و خود را از تکلیف هارون خلاص نمود . بهلول را با ابو حنیفهٔ کوفی مناظرات بسیار است واو را همیشه ملزم و مالیده میداشته است . آورده اند که روزی بهلول را بردر خانهٔ ابو حنیفه گذر افتاد . استماع نمود که به تلامذهٔ خود میگوید که امام جعفر صادق علیه السلام سه‌چیز میگوید که من آنرا نمی‌پسندم :

اول آنکه میگوید شیطان بآتش معذب خواهد شد . چون تواند بود که شیطان که از آتش است بآتش معذب گردد ؟ دیگر آنکه میگوید خدا را

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤١٩)

اهل تشیع امروز و معتزله است و محمد دارابی در رسالهٔ لطیفهٔ غیبیهٔ خود که دردفاع حافظ نوشت ودرپاورقی صفحه ۴۱۴ بدان اشاره شدمیگوید حافظ را این بیت درمعرض سوءِ ظن قرارداد که بتجدید حیات تسنن که بانام اشعری توأم است متمایل بوده است :

این جان عاریت که بحافظ سپرد دوست

روزی رخش به بینم و تسلیم وی کنم

حس ستایش و احترامی که ما برای معتزله قائل شده‌ایم و جلال و شکوه این عصر شگفت که آنهمه مرهون افکار آزادیخواهانهٔ معتزله بود انصاف نیست مارا ازجنبه های دیگر آن فارغ ومنصرف سازدوآن خشونت غیر عادی و قابل تأسفی را که نسبت به پاره ای عقائد ابراز

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۴۱۷)

نمیتوان دید . چون تواند بود که چیزی موجود باشد واو را نتوان دید ؟ دیگر آنکه میگوید فاعل فعل‌خود (شخص) است وحال آنکه نصوص برخلاف آن وارد است . چون این سخن تمام شد بهلول کلوخی از زمین برداشت و حوالهٔ ابو حنیفه کرد وبگریخت . اتفاقاً آن کلوخ برپیشانی ابوحنیفه آمد . کوفته و آزرده شد . ابوحنیفه باتلامذه از عقب او دویدند واورا بگرفتند . چون خویش خلیفه بود آزار او نتوانستند نمود . لاجرم او را بخدمت خلیفه بردند واظهار شکایت از او نمودند. بهلول بابوحنیفه گفت : از من چه ستم رسیده ؟ ابوحنیفه گفت کلوخی بر پیشانی من زده وسر من درد میکند . بهلول گفت درد را بمن بنمای . ابو حنیفه گفت‌درد را چون توان دید ؟ بهلول گفت پس‌تو چرا اعتراض برامام جعفر صادق علیه‌السلام میکردی ومیگفتی چه معنی دارد که خدایتعالی موجود باشد واورا نتوان دید ؟دیگر تو در دعوی آزردگی کلوخی کاذبی زیرا که آن‌کلوخ خاك بود وتو از خاکی. باید که خاك از خاك متأثر نشود و معذب نگردد برقیاس اعتراضی که تو برامام میکردی که شیطان از آتش است وچگونه از آتش معذب خواهد شد . ودیگر تو استبعاد قول امام مینمودی که او بنده را فاعل فعل خود گفته وهر گاه که بنده فاعل فعل خود نباشد پس چرا تو مرا پیش خلیفه آورده ای و دعوی قصاص میکنی ؟ ابو حنیفه چون‌سخنی معقول دربرابر نتوانست گفت‌شرمنده گشته ازمجلس‌برخاست.»

مینمودند نادیده بگیریم و حال آنکه آن عقائد هنوز هم درکلیهٔ ممالك سنی جاری و ساری و مورد قبول عامه است . لکن آن خشونت را هم شاید سببی بوده‌است وشاید معتزله یاقدریه آگاه بودند که لازمهٔطریقهٔ جبر (۱) آنست که بالمآل کار و کوشش از میان برود و سد راه ترقی و پیشرفت گردد (این معنی بدلالت عقل و بحکم منطق در آسیا بیش از اروپا درزندگانی روزانهٔ افراد صادق است . بعبارت دیگر در انطباق مسائل نظری با امور جاریهٔ زندگی مردم آسیا بیشتر از مردم اروپا طبعاً بمنطق [یابمعتقدات خود] عمل میکنند)(۲). بالطبع لازمهٔاعتقاد بازلیت و ابدیت کلمات وحی جمود برظاهر الفاظ و مخالفت بـا تأویل است . شاید معتزله توجـه داشته اند که چنین تفسیری نـاگزیر دین را در دائرهٔ تنگ و محدودی ثابت و جامد نگاه میدارد بنحوی که قابلیت

(۱) **یاد داشت مترجم :** در اینجـا مؤلف لفظ کال وینیسم افراطـی Extreme Calvinism را مرادف بالفظ فاتالیسم Fatalism که بمعنای‌جبر است گرفته ولـی میگوید دومی ممکن است مرجع باشد . باید دانست کـه مسلک کال وینیسم را یکی از روحانیون فرانسه موسوم به ژان کال‌ون Jean Calvin موجد ومؤسس بوده است . ژان کال‌ون در سال ۱۵۰۹ میلادی بجهان آمد و در سال ۱۵٦٤ از جهان رفت . یکی از نکات پنجگانهٔ تعلیمات وی مسألهٔ تقدیر است که میگفت خداوند افرادی را بر گزیند وسرنوشت آنها را عنایت ورحمت خودقرار دهد . این معنی در اصطلاح پیروان آن مسلک بعبارت « بر گزیدگان الهی » تعبیر شده است (فرهنگ بزرگ وبستر دیده شود :)
Webster's New International Dictionary, Second Edition, Unabridged, 1952, Springfield . Mass., U. S. A.
کال وینیسم‌از دیگر مسالک پروتستان‌بدین صفت متمایز است که‌آداب‌وسنن و تشریفات را بکلی منکر و قائل بمقدرات و مشیت ازلی است . پیروان کال‌ون در ممالک سویس و هلاند و مجارستان و اسکاتلند پراکنده اند (لاروس دیده شود) .

(۲) **یاد داشت مترجم :** متن این عبارت یعنی اصل انگلیسی اندکـی مبهم و گنگ است . شاید مقصود آن باشد که در پاره ای ممالک اروپا بمنطوق کلمهٔ سرنوشت وقسمت ازلی معتقدند ولی کمتر از پاره‌ای ممالك آسیائی بمفهوم آن عمل میکنند .

انعطاف و انطباق با اوضاع جدید یا امکان وارد کردن عقیده و ایمان در ذهن افراد هوشمند از میان میرود ؛ و نیز ممکن است معتزله اینطور فکر کرده باشند که اعتقاد بامکان رؤیت جمال حقتعالی این تصورباطل‌را پیش آورد که ذات پروردگار بایستی بصورت بشر جلوه گر شود . اعم از اینکه طایفهٔ معتزله تشخیص داده یا نداده بودند که این نتائج معلول فیروزی و غلبهٔ متمسکین بموازین و مقبولات عامه بوده است ، حقیقت امر آنست که آثار مترتبه بر آن بدینموال بوده وبر اثرپیروزی ابوالحسن اشعری (که موضوع بحث ما در یکی از فصول بعد خواهد بود) و در نتیجهٔ سقوط خلافت و نهب بغداد بدست غارتگران وحشی صفت و تبهکار مغولستان در اواسط قرن سیزدهم ، سیر قهقرائی اسلام تسریع شد و شدت یافت . چنگیز و هلاکو از یک طرف و ابوالحسن اشعری ازطرف دیگردرویران ساختن مفاخر مادی ومعنوی‌عصرطلائی نخستین خلفای عباسی شاید باندازهٔ هر سه نفر دیگری که تصور کنید کوشیده‌اند .

پیشرفتهای بیشتری را که نصیب معتزله شد دوزی‌بوجهی‌شایان ولی باختصار شرح داده است(۱) : ـ

« اصول عقائد معتزله بعد بسبک جدیدتر و بصورت دیگری تحت نفوذ فلسفهٔ ارسطو اصلاح شد و انتشار یافت و چنانکه اقتضاءِ طبیعت و ماهیت اشیاء است فرقهٔ معتزله نیز بفرق جزءِ دیگری منقسم گشت . لکن همهٔ معتزله در پاره‌ای نکات با هم متفق‌القول و همعقیده بودند . در انکار وجودصفات حق و هر چیزی که خلاف اصل توحید باشد اجماع و اتفاق داشتند . و چون خداوندرا ازهرگونه عمل خلاف عدل منزه و مبری میدانستند

توسعهٔ عقائد معتزله

(۱) رجوع‌شود بصفحات ۲۰۷ ـ ۲۰۵ کتاب دوزی Dozy دربارهٔ‌اسلام ترجمهٔ شوون : Chauvin

معتقد بودند که انسان در رفتار و کردار خود کاملاً آزاد و مختاراست. یکی از تعالیم معتزله این بود که کلیهٔ حقایقی که لازمهٔ رهائی ونجات بشر از معـاصی و عقوبات است مربوط بعقل است(۱)، و تنهـا در پرتو عقل وبنیروی خرد بحقایق امور توان پی برد واین امرچه قبل و چه‌بعد از نزول قرآن صادق بوده است، بنحوی که انسان درهمهٔ مراحل‌زمان و مکان بایستی واجد این حقایق باشد. لکن جماعات مختلفی که از این حزب منشعب شدند آراءِ دیگری که مخصوص خودشان بود بآراءِاولیه افزودند. اغلب این جماعات در علم دین و الٓهیات بـا تعمّق بسیار وارد میشدند و جماعـات دیگر بر خـلاف بخرده‌گیری و مو شکافی و مکابره درجزئیات میپرداختند وحتی درروح اسلام نیز با هم اختلافات بزرگی پیدا میکردند. بعضی فی‌المثل به تناسخ عقیده‌داشتند و تصور میکردند حیوانات هریک درنوع خود تشکیل اجتماعی میدهند و از میان‌جمع خود پیامبری دارند؛ واز عجائب اینکه گفته‌اند این‌عقیده متکی‌بدو آیهٔ قرآن است. از اینگونه دیوانگیها بسیار داشتند. ولی انصاف نیست‌همهٔ طایفهٔ معتزله را مسئول اشتباهات بعضی از افراد آنهـا قرار دهیم، زیرا اگر همهٔ اقوال و افعال آنها را در نظر بگیریم خواهیم دید شایسته‌است با احترام از آنها سخن بگوئیم.

چون دربارهٔ احکام شرع به تأمل وتفکر پرداختند طرفدارطریقهٔ عقل و استدلال شدند؛ بدین طریق یکی از مطالب عمدهٔ آنهـا این بود که قرآن در واقع حادث است و خلق شده ولو اینکه‌این حرف خلاف قول پیغمبر باشد. میگفتند لازمهٔ قدیم وغیر مخلوق بودن قرآن آنست که دوموجود ازلی وابدی قائل شویم. همینکه قرآن یعنی کلام‌خدارا در زمرهٔ‌مخلوقات بشمارآوریم‌دیگرنمیتوان آنرا متعلق بذات پروردگار

---

(۱) **یاد داشت مترجم:** مقصود این است که حسن وقبح عقلی است نه سمعی.

دانست زیرا ذات پروردگار لایتغیر است (۱). بدین طریق بتدریج اساس نزول وحی سخت متزلزل گشت و بسیاری از معتزله علناً اظهار میکردند که نوشتن نظیر قرآن و حتی بهتر از آن امر غیرممکن نیست. بنا براین نسبت باینکه قرآن کتاب آسمانی است و از مبدأ وحی نازل گردیده است اعتراض داشتند. عقیدهٔ آنها دربارهٔ خدا پاکتر و بلندتر ازعقیدهٔ متشرعین و متمسکین بمقبولات عامه و موازین شرعیه و اهل سنت بود. زیرامعتزله بهیچ نحو زیربار این فکر نمیرفتند که آفریدگار جهان ممکن است بصورت جسمانی ظاهر شود وگوششان حاضر بشنیدن این حرف نبود. درخبراست ازپیغمبراکرم (ص) که فرمود: همچنانکه ماه تمام را درجنگ بدر دیدی روزی هم خدای خود راخواهی دید (۲)؛ وچون متشرّعین کلام مزبوررا بمنطوق آن تلقی میکردندلذا این مسأله همواره سنگ راه معتزله بود. بنابراین درمقام تفسیر وتوضیح برآمدند و میگفتند انسان پس از مرگ خدا را بچشم بینای روح یعنی بدلیل عقل خواهد دید و نیز منکر این حرف شدند که خداوندکریم خالق کافران است (۳)، و روی خوشی باین سخن مقدس نشان نمیدادند

(۱) **یادداشت مترجم:** آقای بدیع الزمان فروزانفر مینویسند عقیده بخلق قرآن ارتباطی بااین مطالب واستنباطات بی اساس نویسندهٔ فوق ندارد.

(۲) **یادداشت مترجم:** شاید خبری که برای رؤیت خدا بآن تمسک کرده اند این خبر باشد که پس از تفحص بسیار بهمت آقای دانش پژوه بمرجع آن دست یافتم: «انکم سترون ربکم کما ترون القمر لیلة البدر (یا لیلة تمامه)» (رجوع شود بشرح عقائد نسفی از آثار تفتازانی چاپ مصر ۱۳۲۹، ج۱صفحهٔ ۱٤۰). بالمعجم المفهرس لالفاظ الحدیث النبوی باهتمام ونسنک Wensink استاد العربیه بجامعه لیدن، ۱۹۳٦، نیزرجوع کردم، لکن خبری که از «جنگ بدر» حکایت کند وبدین مضمون باشد نیافتم. بلاشک اشتباه است.

(۳) مقصودشان البته این بود که هر مخلوقی را پروردگار عالمیان مؤمن بالقوه خلق نمود و کفار بدلیل عصیان خود به کفر گرائیدند نه باراده آفریدگار.

که در بارهٔ خدا گفته شده است : او زیان و سود میرساند : (۱)
معتزله معجزاتی را که در قرآن آمده قبول نداشتند و منکر بودند
که دریا برای عبور بنی اسرائیل برهبری موسی خشکیده و عصای
موسی بصورت اژدهائی درآمده وعیسی مردگان را دوباره زنده کرده باشد.
خود پیامبر نیز از حملات آنها مصون نبود پیروان یکی ازفرق اسلام
میگفتند زوجات پیغمبر زیاده ازحد بوده‌اند وابوذرغفاری که ازمعاصرین
پیغمبر است خیلی بیش ازخود پیغمبر کف نفس و طاعت و تقوی داشته
است و این مطلب کاملاً صحیح است (۲).

---

(۱) **یادداشت مترجم :** در جوشن کبیر شرح حاج ملا هادی سبزواری
صفحهٔ ۱۳۳ این صفات جزء اسماءالله آمده است : « یا ضار یا نافع » . در سورهٔ
یونس آیهٔ ٤۹ میفرماید : قل لااملک لنفسی ضراً ولا نفعا الا ماشاءالله . حافظ گوید:

گر رنج پیشت آید و گر راحت ای حکیم
نسبت مکن بغیر که اینها خدا کند

به قسمت ضاد و نون کشف الاحادیث ونسینک موسوم به المعجم المفهرس لالفاظ
الحدیث النبوی عن الکتب السته وعن مسند الدارمی وموطا مالک ومسند احمد بن
حنبل دسترسی نبود .

(۲) **یادداشت مترجم :** این اظهارات دوزی Dozy مستشرق هلند در
حق حضرت خیر الانام بدلائل ذیل مخدوش وناپسند است : اولاً معلوم نکرده است
کدام یک از فرق اسلام چنین ادعای باطلی را کرده است که مورد تأیید ایشان
واقع گردیده است . ثانیاً اباذر تادم واپسین از پیروان فداکار ختمی مرتبت (ص)
بوده و مانند سایر مسلمین سرور خود را نگین خاتم جلال و جوهر عنصر کمال
میدانسته و در شاهراه پاکی و پرهیز کاری از آنحضرت پیروی میکرده است .
اباذر مریدبود وپیغمبر مراد . اوشاگرد بود وپیغمبر استاد . پیروی که ازرهبر خود
پیشی گیرد دیگر پیرو نیست و این دو معنی که فردی ازیك جهت در آن واحد هم
پیشرو وهم‌پیرو فرد دیگر باشد بدلالت عقل وبداهت‌منطق مانعةالجمع است . اباذر
محققاً از زهاد کم نظیر عصرخود بشماربوده لکن هرگاه‌معلم ومربی اوکه مولی و
مقتدای عالمیان و برگزیدهٔ آدمیان است چنین نقطهٔ ضعفی میداشت اباذر هرگز
باین شدت وحدت وحرارت تا نفس آخر اقتدا و تبعیت نمیکرد .

در این مقوله آقای بدیع الزمان فروزانفر مینویسند : « کدام کف نفس و
تقوی وطاعت دراباذر بود که مقتبس ازحضرت رسول نبود ؟ ابوذر یکی ازهزاران
صحابهٔ پیغمبر بود که تربیت یافتهٔ آن جان پاك بودند .»

از دوزی که بگذریم بهترین شرحی که ازاروپائیان دربارهٔ معتزله دیده‌ام شرحی است که‌اشتاینر (۱) وفن کرمر نوشته‌اند . لکن بایددراینجا باختصار اکتفا کنیم و نتایج تحقیقات آنها را دربارهٔ پیشرفت و نفوذ و مناسبات این طایفه و بالاخره زوال این جنبش جالب توجه اجمالاً بیان کنیم . دربارهٔ اصل و منشأ معتزله این دو دانشمند اختلاف دارند .

فلسفهٔ معتزله و یونان

اشتاینر گوید فرقـهٔ معتزله « لا اقل در مراحل بدوی از اسلام برخاست و از کلیهٔ تأثیرات خارجی مستقل وبر کناربود » ولی فن کرمر چنانکه ملاحظه شد این نهضت را حتی درآغاز پیدایش آن تحت تأثیر دیانت مسیح میدانسته است . علی ایّ حال این فکر در اوائل امر تحت تأثیر عمیق فلسفهٔ یونان بوده است .

اشتاینر در صفحهٔ پنجم رسالهٔ خود مینویسد : « ممکن است بگوئیم معتزله نخستین کسانی بودند که بمطالعهٔ ترجمهٔ آثار طبیعیون و فلاسفهٔ یونان پرداختند و همه گونه اطلاعات سودمند از علوم مزبور استخراج نمودند . ترجمهٔ این آثار تحت نظر منصور و مأمون (٧٥٤ تا ٧٧٥ و ٨٢٣ - ٨١٣ میلادی) تهیه شده بود . با اهتمام و کوشش بسیار معتزله مسیر افکار خود را که تا آنزمان محدود به دائرهٔ تنگ(۲)عقائد

---

(۱) اشتاینر دورساله نوشته‌است وهردودرسال ۱۸٦٥ میلادی چاپ شده‌است:
Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam; Die Mu'taziliten als Vorlaüfer der Islamischen Dogmatiker und Philosophen, nebst Anhang, enthaltend. Kritische Anmerkungen zu Gazalli's **Munqidh**.

(۲) **یادداشت مترجم :** ذلك الكتاب لاريب فيه هدى للمتقين . شاید این شخص متشابهات قرآن کریمرا نفهمیده است . بهرصورت دائره‌ای موسّع‌ترازدائرهٔ قرآن نیست و گفتهٔ اشتاینر بسیار نابجاست ، زیرا تمسّك معتزله و اشاعره هردو بقرآن و سنّت پیغمبر اکرم بوده است و شعب متکلمین از اشعری و معتزلی و سایر فرق کلامی در مقابل نشر عقائد یونانی که در آن موقع رونقی بسزا

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٢٦)

قرآن بود تغییر دادند و بمجاری جدید انداختند و فرهنگ یونـان را گرفتند وبا معارف اسلامی بیامیختند .

فارابی (تـاریخ وفات ٩٥٠ میلادی) و ابن سینا (تاریخ وفـات ١٠٣٧ میلادی) و ابن رشد (تاریخ وفـات ١١٩٨ میلادی) از حـکماء

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٢٥)

گرفته بود قیام نمودند و علم کلام را در آنزمان برای ابطال فلسفهٔ یونان بوجود آوردند . مبحث محکمات ومتشابهات قرآن کریم ازمشکلات علم قرآن است . نگاه کنید به :

١ - « کلید فهم قرآن » تألیف علامهٔ فقید شریعت سنگلجی رضوان‌الله‌علیه، ١٣٦١ هجری ، چاپ تهران ، صفحهٔ ٦٦ ببعد .

٢ - کتاب « المعجزة الخالدة » تألیف سماحة الحجة السید هبة الـدین الشهرستانی ، الطبعة الثانیة من مطبوعات مکتبة الجوادین العامة فی الکاظمیة ١٣٧١، مخصوصاً به فصل « اقرار عظماء الا فرنج بعظمة القرآن » .

٣ - کتاب تفسیر القرآن الکریم (سورهٔ مبارکهٔ حمد) تألیف علامة المجتهدین حجة الاسلام آقای محمد سنگلجی استاد دانشکدهٔ حقوق تهران ، ١٣٢٥ .

٤ - کتاب تلخیص البیان فی مجازات القرآن تصنیف السید الاجل الشریف الرضی بامقدمهٔ علامهٔ نحریر آقای سید محمد مشکوة استاد دانشکده‌های حقوق ومعقول و منقول ، چاپ تهران مطبعهٔ مجلس شهر رمضان سنهٔ ١٣٧٢ هجری قمری = اردی بهشت ١٣٣٢ هجری شمسی .

آقای مشکوة در این مقوله بیاناتی نمودند که خلاصه میشود :

« اگر مقصود اینست که دائرهٔ قرآن تنگ است برای کسانیکه بخواهند برفهم معانی ومطالب وحقائق آن واقف شوند سخنی است درست زیرا که فرموده اند ان للقرآن ظهراً وبطناً وحداً ومطلعاً . . . . (نگاه کنید به آلهیات اخص اسفار ملاصدرا فصلی که عنوانش همین خبر است وبه مفاتیح الغیب هم و بمقدمهٔ تفسیر صافی وبجلد اول تفسیر برهان) . ولی اگر مقصود مؤلف اینست که دائرهٔ قرآن یعنی این کتاب تدوینی که مابین الدفتین قرار گرفته نسبت به افادهٔ حقائق ومطالب نارساست و مطالبی را فاقد است سخنی است ناروا زیرا :

« اولاً مخالف با صریح وبانص خود قرآن کریم است که گوید ولا رطب ولا یابس الافی کتاب مبین که بهمین قرآن تفسیر شده است وظاهراست در اینکه هیچ تروخشکی نیست مگر اینکه قرآن کریم ازآن یاد کرده است .

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٢٧)

دورهٔ بعد میباشند و اطلاق عنوان حکیم دربارهٔ آنها بمعنی اصح کلمه است . الکندی (تاریخ‌وفات درحدود ۸۶۴ میلادی) کمی پیش‌از آنها زندگانی میکرد واز حیث زمان برهمه تقدّم داشت و نسبت بمسائلی‌که

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۴۲۶)

« ثانیاً در فلسفهٔ شرق ودر کتب عرفان این مطلب پیدا وآشکار شده است که کتاب تدوینی و کتاب تکوینی درهمه چیز ودر همهٔ جزئیات و کلیات باهم منطبق هستند . کتاب تکوینی عبارت از همهٔ عالم هستی یعنی وجود خالق ومخلوق وصانع ومصنوع است که به دو اعتبار ملحوظ میشود : یکبار می‌نگریم و آنرا قائم بموجد وآفریدگار می بینیم و کلام‌الله میخوانیم چه همهٔ عالم هستی منشور فیض اقدس‌است که مرتبهٔ ذات الهی در حال تعین بهمهٔ اسماء وصفات میباشد که از آن مرتبه به‌الله تعبیر میکنیم . بار دیگر مخلوقرا جدا از خالق می پنداریم و همهٔ عالم تکوینی را کتاب الله می نامیم : کنا حروفاً عالیات لم نقل متعلقات فی ذری اعلی القلل (نگاه کنید بمصباح الانس صدرالدین قونوی و به الهیات اسفار ملا صدرا به فصلی که در فرق میان کتاب‌الله و کلام‌الله یاد شده و به فصلی که همین عنوان را دارد در کتاب مفاتیح الغیب ملا صدرا و بشرح فصوص الحکم قیصری و مآخذ دیگری که قبلاً یاد شد .) و نیز در کتب فلسفه و در مباحث تطبیق بین‌العالمین (عالم صغیر و عالم کبیر) از این مطلب یاد شده است . بهمین سبب است که ملا صدرا در رسالهٔ متشابهات القرآن (نسخهٔ خطی که در کتاب‌ـ خانهٔ دانشگاه موجود است) از امام فخر الدین محمد بن عمر رازی نقل میکند که وی در آخرین تصنیف خود که برسالهٔ اقسام اللذات نامیده میشود گوید قد تتبعت الطرق الکلامیه والمذاهب الفلسفیه فما وجدت و شیئاً منها یشفی علیلاً اویروی غلیلا الاالقرآن .

« این امام‌فخر همان است که صلاح الدین خلیل بن ایبک الصفدی‌در کتاب الوافی بالوفیات ویرا بزرگترین رجل علم و دانش شمرده و جامعترین کسی دانسته است که برهمهٔ رشته‌های علوم تسلط کافی دارد و کسانیکه اهل علم و دانش اند میدانند که این گفتار وی دربارهٔ امام فخر سخنی حق ودرست است .

« باز ملا صدرا از خونجی (که از مشاهیر بزرگان است ودر اوائل شرح هدایه و چندین موضع دیگر از تصنیفات خود بگفتار وی استشهاد میجویدوسخنان او را نقل میکند) نقل کرده که وی گوید ما (شخص عالم) بگفتار هریک از دانشمندان نامی که می‌نگریم خود را برآن مسلط می بینیم ولی آیه‌ای‌ازقرآن کریم که تلاوت میکنیم خویش را در برابر آن خاضع وزبون می یابیم . بعبارت

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۴۲۸)

مورد بحث معتزله بود توجه خاص نشان میداد . ولی پیروان وی از مسائل مربوط با الهیات احتراز داشتند . و بی اینکه مستقیماً دین را مورد حملهٔ خود قرار دهند حتی الامکان از هر گونه معارضه با دین پرهیز

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٢٧)

دیگر برسخنان دیگران حکومت میکنیم ولی قرآن که میخوانیم گفتار آلهی برما حکومت میکند . و خود را در برابر آن محکوم می یابیم . قل لئن اجتمعت الجن والانس علی ان یأتو بمثل هذالقرآن لایأتون بمثله ولوکان بعضهم لبعض ظهیراً .

« تنها اعجاز قرآن نسبت فصاحت وبلاغت تراکیب سخن نیست که تنها فصحاء و بلغاء نتوانند مانند آن بیاورند ، بلکه دانشمندان وفلاسفهٔ بزرگ از نظر اداء مطالب وبیان حقائق قرآن کریم را بزرگترین معجزهٔ خالده میدانند . لهذا ملا صدرا از مطالعهٔ سورهٔ مبارکهٔ حدید در ظهر روز عید قربان متوجه قاعدهٔ اتحاد عاقل و معقول می شود و چنانکه در اواسط جلد اول امور عامهٔ اسفار این مطلب را بیان کرده است .

« گمان می کنم هرعاقلی که نخست فصول اول آلهیات اسفار و مبحث توحید شرح اشارات خواجه نصیر را بخواند وبفهمد وسپس در قرآن کریم این آیهٔ شریفه را تلاوت کند : شهدالله انه لا اله الا هو والملائکة و اولو العلم قائماً بالقسط بی درنگ خواهد دانست که آیهٔ کریمه در بیان برهان صدیقین برتوحید واجب الوجود طرف مقایسه نیست وهزار بار بهتر از هردو آنرا بیان کردهاست . وپس از قرآن کریم حضرت علی بن ابیطالب (ع) در گفتار خود در دعای صباح یا من دلّ علی ذاته بذاته و فرزند رشید او حضرت سیدالشهداء (ع) در دعای عرفه که گوید : الغیرك من الظهور ما لیس لك ؟ ! متی غبت حتی تحتاج الی دلیل یدل علیك اومتی بعدت حتی تکون الآثار هی الّتی توصل الیك عمیت عین لا تراك ولا تزال علیها رقیباً و خسرت صفقة عبد لم تجعل له من حبك نصیباً .

« این بزرگواران بهتر از هرکسی مضمون واقعی آن آیهٔ کریمه رافهمیده وبیان کرده اند . ودیگران از امثال ابن سینا وغزالی وامام فخر وراغب وابوالبرکات بغدادی ولوکری وخواجه نصیروملاصدرا وملامحسن فیض ازاین منابع استفاده کرده وگفتار آنانرا شرح وبیان کرده اند .

« هر کس بگفتار ابن سینا در کتاب مبدأ و معاد او بنگرد که گوید : الاول تعالی لا برهان علیه بل هو علی کل شیء واین آیهٔ شریفه را تلاوت کند اولم یکف بربک انه علی کل شیءٍ شهید خواهد دانست که وی مضمون آیهٔشریفه را بیان کرده است .

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٢٩)

میکردند. علم دین را از طبیعیات و فلسفه[1] جدا میدانستند و برای توفیق و هم‌آهنگی این علوم زحمتی دیگر بخود راه نمیدادند.

ابن سینا ظاهراً مردی مؤمن و متقی بود لکن شهرستانی اورادر زمرهٔ کسانی میداند که مذهب معینی نداشته و ازدین مبین خارج بوده وعقائدی بمیل خود آورده‌اند وبهمین جهت آنهارا اهل‌الاهواءخوانده‌اند.

ابن رشد نیزاز مسلمین پرهیزکار بشمار آمده‌است. ابن رشدسعی داشت ثابت کند تحقیقات فلسفی نه تنها جائز بلکه فریضه است و حتی در قرآن بدان حکم شده‌است. دانشمند مزبوردرباقی مسائل‌راه‌خودرا میپوید،وآثارش‌باستثناءِ چند مورد مشتمل برمباحث فلسفی وعلمی‌است. بدین طریق[2] ابن سینا بین فلسفه و احکام شرع شکافی بوجود آورد.

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٢٨)

« نگاه کنید بمادهٔ قرآ از کتاب دائرة المعارف فرید بک و جدی و بمقدمهٔ تفسیر او موسوم به صفوة العرفان تابدانید که چگونه بزرگان مغرب زمین.دربرابر قرآن کریم سرتعظیم فرود آورده اند و بکتاب الهادی مرحوم آقا میرزا هادی نیاورانی (که فقط شهادت فلاسفهٔ اروپا را بر عظمت قرآن کریم و پیغمبر اسلام گرد آورده ، چاپ تهران) و بتفسیرالجواهر تصنیف شیخ جوهری طنطاوی چاپ مصر و تفسیر مصطفی المراغی و تفسیر المنار شیخ محمد عبده و باواخر کتاب گوهر مراد ملاعبدالرزاق‌لاهیجی که فارسی است وبشمع‌الیقین پسر اومیرزا حسن‌لاهیجی. وان کنتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا فأتوا بسورة من مثله و ادعوا شهداء کم من دون‌الله ان کنتم صادقین. فأن لم تفعلوا ولن تفعلوا فاتقوا النار التی وقودهاالناس والحجارة اعدت للکافرین. نگاه کنید بکتاب الاتقان سیوطی ، - علی الخصوص بـاسرار الایات ملا صدرا چاپ تهران و بتفسیر او چاپ حاج شیخ احمد شیرازی و بترجمهٔ تفسیر سر احمد خان هندی دوجلد اول ترجمهٔ آقای فخر داعی چاپ تهران. »

---

(۱) اشتاینر Steiner گوید: « از عرب آنانکه طرفدار ارسطو بودند در عداد علماء طبیعی بشمار میروند نه از زمرهٔ فلاسفه و برجسته ترین خدمات آنها مربوط بمشاهدهٔ مظاهر طبیعت وبالاتر از همه علم طب وفلکیات است. »

(۲) **یاد داشت مترجم:** آقای فروزانفر مینویسند: « بکدام طریق؟

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤٣٠)

فرقهٔ معتزله در مشاجرات مدارس بصره وبغداد در مباحث دقیق ولطیف تمام نیروی خودرا بکار برده بود. ازمعاصرین ابن‌سینا أبوالحسین بصری آخرین کسی است که تعالیم آنها را مستقلاً مورد بحث قرارداد وبعضی نکات را تکمیل نمود.

زمخشری (تاریخ وفات ٤٤ ـ ١١٤٣ میلادی) مؤلف مشهور و فوق‌العاده دانشمند کشاف عقائد معتدل اسلاف خود را از روی کمال ذوق بصورت دلپذیری درآورد و با مهارت و هم آهنگی خاص با تفسیر قرآن منطبق ساخت ولی دیگر در مقام بسط و توسعهٔ تعالیم مزبور برنیامد.»

همینکه المتوکل دهمین خلیفهٔ عباسی (٨٤٧ میلادی) بخلافت رسید معتزله قدرت سیاسی خود را از دست داد ولی طریقهٔ معتزله چنانکه ملاحظه شد تقریباً سه‌قرن بعدبنمایندگی زمخشری مفسربزرگ قرآن کسب قدرت نمود(١). عواقب افکار معتزله در فصول بعد مورد بحث قرار خواهدگرفت. لکن برای سهولت مطالعه وگسسته‌نشدن‌رشتهٔ مطلب مراحل عمده‌ای از حیات معتزله را باختصار بیان میکنیم و آن مراحلی است که قبل از نابود شدن فلاسفه بدست غزالی و جانشینان وی طی کرده‌اند و مقبولات عامهٔ مسلمین بصورتیکه اکنون در همهٔ ممالک سنی ساری و جاری است نصرت و فیروزی یافت.

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٢٩)

مصنف (اشتاینر) در این باب بحثی نکرده و این مطلب بر هیچ یک از مقدمات گذشته مترتب نمیشود. علاوه برآنکه این سخن بکلی باطل است زیرا همه‌میدانند که ابن سینا شکاف بین مذهب وفلسفه رابحسن تأویل وترتیب مقدماتی چندپر کرده است وتاحد امکان فلسفه وشرع را بایکدیگر وفق داده است.»

---

(١) **یادداشت مترجم**: آقای فروزانفر مینویسند: «در زمان زمخشری یعنی اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم (هجری) طریقهٔ معتزله در بلاد خوارزم شیوع و انتشار فوق العاده داشته وبموجب آن ابو نصر ضبی متوفی٥٠٧ بوده‌است واین مطلب مقتبس است ازگفتهٔزمخشری درربیع‌الابرار».

۱- دورۀ بـاز گشت به تسنن با خلافت المتو کل (۸۴۷ - ۸۶۱ میلادی) برادر و جانشین الواثق آغاز شد . دوزی پس از اینکه شمه‌ای از وحشیگری و ناسپاسی این «فرمانروای ستمگر وحق ناشناس»(۱) بیان میکند چنین گوید : با اینهمه المتو کل بی‌اندازه درطریقۀ تسنن متمسك یا متشرع بود(۲) و بالنتیجه داوری روحانیون در حق اوبا داوری مابکلی فرق داشت . ابوالفـدا یکی از مورخین معروف اسلام معتقد است کـه المتو کل در کینه توزی نسبت بعلی بن ابیطالب(ع) اند کی زیاده روی کرد زیرا حتی پیروان سنت و جماعت نیز علی را بعلت اینـکه عموزاده و داماد پیغمبر بود بسیار معزز ومکرم داشتند ؛ ولی‌ازجهات‌دیگر بگفتۀ ابوالفـدا متوکل در عداد خلفاءِ بسیار عالی محسوب میشود زیـرا اعتقاد بحدوث‌قرآن راتحریم‌نمود. متوکل‌خلیفه‌ای بود شرابخوار ،شهوت‌ران، اوباش و غدار و در ستمگری دیوی مهیب بشمار میرفت ولی چون از پیروان سنت و جماعت بود ازارتکاب اینهمه معصیت باکی نداشت . لکن از سنی هم سنی تر بود ، زیرابرای تنزیه شریعت سری پرشوروحرارتی سوزان داشت و هر کس‌طرز دیگری فکرمیکرد مورد تعقیب وتعذیب قرار میگرفت و حتی‌الامکان در مقام شکنجه و آزار و افناء واضمحلال این قبیل اشخاص برمیآمد . مقررات مربوط بنصاری و یهود که در عهد سلطنت خلفاءِ قبل بدست فراموشی سپرده شده بود بنحو بدتر وباشدت بیشتری احیاء گشت(۳) » .

---

(۱) رجوع شود بترجمۀ Chauvin صفحۀ ۲۴۸ ببعد از کتاب اسلام تألیف دوزی (Dozy, l' Islamisme)

(۲) **یادداشت مترجم :** آقای فروزانفر مینویسند : « متشرع بـودن متوکل از آن مسائلی است که هیچ منصف مطلع آنـرا تصدیق نمی کند . فسق و فساد ، باده گساری ، زن بارگی ، غلام بارگی کجا و متشرع بودن کجا ؟ نسبت بآل علی بخصوص منع زوار اززیارت حضرت ابی عبدالله الحسین روحی فداه وآب بستن و شخم زدن حرم مطهر کربلا همه از علائم فساد باطن بلکه سفاهت و جنون این خلیفۀ مخذول است . »

(۳) نگاه کنید بطبری جزء سوم صفحات ۱۳۸۹ ببعد و صفحۀ ۱۴۱۹ .

این خلیفهٔ بدگوهر نسبت بعلی(ع) و آل علی نفرت و کینهٔ خاصی در دل داشت. دلقک درباو بتقلید علی (که در اواخر عمر فربه شده بود) شکم گنده‌ای برای خود درست میکرد و با حالت مسخرگی جلو خلیفه میرقصید و حرکاتی نا متناسب و عجیب وغریب از خوددرمیآورد و چنین وانمود میساخت که نقش عموزاده و داماد پیغمبر(ص) را بازی میکند(۱). خلیفه نیز از این مسخرگیها و حرکات زشت لذت میبرد.

---

(۱) **یادداشت مترجم**: رحمت بتربت آنسخنوری باد که گفت:

هر آنکس که در دلش کین‌علی است　　　ازاوخوارتر درجهان گو که کیست؟

بعضی از دوستان خیر اندیش عقیده بحذف این قسمت داشتند و اعمال زشت آن بدسگال را حقاً قابل ترجمه نمیدانستند و نظرشان این بود که به اجمال و سر بسته نوشته شود. لکن بدلائلی که در مقدمهٔ کتاب بیان کرده‌ام هرگاه بمسامحه برگذار میشد این کتاب از صورت ترجمه خارج میگشت و خلاف آئین ترجمه و رسم و روش اساسی مترجم این کتاب بود.

در بزرگی مولای متقیان همین بس که برخوان جهان پنجه نیالود و در میدان ریاضت و پرهیز کاری و مردانگی و حقیقت گوی سبق از اهل زمان بر بود. چنانکه در حق آن روح مصفا، آن نفس اکمل، آن سلطان سخا و کرم که بعداز نبی اکرم اتقی و از هد و اعلم بود و درحق پرستی و مروت و بردباری نظیر نداشت، نادرهٔ روزگار جلال‌الدین مولوی که مقبول خاص و عام است حکایت مفصلی دارد که باختصار نقل میکنم. سرگذشت گنهکاری که بحضرت اهانت کرد ولی کردار آسمانی حضرت آن کج‌طبع کجرفتار را براه راست رهنمون گردید:

از علی آموز اخلاص عمل　　　شیر حق را دان منزه از دغل
در غزا بر پهلوانی دست یافت　　　زود شمشیری بر آورد و شتافت
او خدو انداخت بر روی علی　　　افتخار هر نبی و هر ولی
او خدو انداخت برروئی که ماه　　　سجده آرد پیش‌اودرسجده گاه
در زمان‌انداخت شمشیرآن‌علی　　　کرد او اندر غزایش کاهلی
گفت برمن تیغ تیز افراشتی　　　از چه افکندی مرا بگذاشتی؟
آن چه‌دیدی بهتر از کون‌ومکان　　　که‌به‌ازجان‌بود وبخشیدیم جان؟
ای علی که جمله عقل ودیده‌ای　　　شمه ای‌وا گو از آنچه دیده‌ای

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤٣٣)

یکی از مشاهیر لغویون در جواب خلیفه جرأت کرده گفت اولاد علی بر اولاد خلیفهٔ ستمگر برتری دارند(۱) . مستحفظین ترك دربار بقدری این دانشمند را لگد کوب کردند که زیر لگد جان سپرد . مرقد حسین بن علی شهید کربلا بفرمان خلیفه ویران شد و زمین آنرا شخم کردند و کاشتند و زیارت قبر سیدالشهداءرا قدغن نمودند . عالیمقام‌ترین و شریف‌ترین علماءِ ربانی مانند محدث بزرگ البخاری درمعرض تهمت قرار گرفتند که در دین بدعت قائل شده‌اند .

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٣٢)

تیغ حلمت جانها را چاك کرد — آب علمت خاك ما را پاك کرد
باز گودانم که این اسرارهوست — زانکه بی‌شمشیر کشتن کاراوست
راز بگشا ای علی مرتضی — ای پس‌از سوءالقضا حسن‌القضا
در محل‌قهر این رحمت‌زچیست — اژدهارا دست‌دادن کار کیست ؟
گفت من تیغ ازپی حق میزنم — بندهٔ حقم نه مأمور تنم
رخت خود را من زره برداشتم — غیر حق را من عدم انگاشتم
که نیم کوهم زصبروحلم وداد — کوه را کی در رباید تند باد
آنکه‌ازبادی‌روداز جاخسی‌است — زانکه بادناموافق خودبسی‌است
باد خشم و باد شهوت باد آز — برد او را که نبود اهل نیاز
چون درآمد علتی اندر غزا — تیغ را دیدم نهان کردن سزا
بخل من لله عطا لله و بس — جمله لله‌ام نیم من آن کس
پیش‌ازاین‌باخلق گفتن‌روی‌نیست — بحررا گنجای اندرجوی‌نیست
چون خدو انداختی برروی من — نفس جنبید و تبه شد خوی من
نیم بهر حق شد و نیمی هوا — شرکت اندر کارحق نبود روا
گفت من تخم جفا میکاشتم — من ترا نوعی دگر پنداشتم
تو ترازوی احد خو بوده‌ای — بل زبانهٔ هر تراز و بوده‌ای
من غلام موج آن دریای نور — کوچنین گوهردرآرددرظهور
تیغ حلم از تیغ آهن تیزتر — بل ز صد لشکر ظفر انگیزتر

و نیز نگاه کنید به اقاریر دیگر بزرگان سنت و جماعت برافضلیت آنحضرت :

الف ـ ابن ابی‌الحدید از اکابرعلماء عامه و معتزله درمقدمهٔ شرح نهج‌البلاغه « مجموعهٔ خطب حضرت امیر علیه‌السلام

ب ـ کتاب ینابیع‌المودة قاضی قندروزی .

---

(۱) **یادداشت مترجم** : ابن سکیت صاحب اصلاح المنطق .

۲ ـ تعلیمات اشاعره(۱). چنانکه دوزی تذکر میدهد تا اینجا تصرف و فیروزی پیروان سنت وجماعت صرفاً جنبهٔ مادی داشت و ازنظر معنوی و روش استدلال و منطق نسبت به معتزله که با آنها مخالف بودند بهمان درجهٔ حقارت گذشته باقی ماندند.

دوازده سال پس از مرگ المتوکل(در سال ۲۶۰ هجری مطابق ۸۷۳-٤ میلادی) شخصی پا بعرصهٔ وجود نهاد که بعداً بطریقهٔ معتزله تربیت یافت ولی در سن چهل سالگی اصول عقائد آنها را رد کرد، یعنی همینکه باسلحهٔ منطق و استدلالی که خود معتزله بوی داده بودند مسلح شد معتزله را ترك کرد و بخیمهٔ خصم پیوست و باقی عمر را بمبارزهٔ شدید با آراءِ معتزله پرداخت و در این مبارزه کامیاب گردید. این شخص ابوالحسن اشعری بود. ابوالحسن اشعری از اخلاف ابوموسی اشعری است. ابوموسی آن احمقی است که درقضیهٔ حکمیت دومةالجندل معاویه آن اندازه مدیون سخافت رأی او بود.

در امور ادبی فعالیتی عظیم داشت و بعد از آنکه با استاد خود الجبائی(۲) از علماءِ معتزله درافتاد و از او کناره گرفت درحدوددویست

---

(۱) رجوع شود برسالهٔ عالی اشپیتا در بارهٔ ابوالحسن اشعری چاپ لایپزیگ:

Spitta, Zur Geschichte Abu'l Hasan Al - Ash'ari (Leipzig, 1876).

(۲) رجوع شود به دوزی صفحات ۲۵۶ - ۲۵۲.

یادداشت مترجم: در مقدمهٔ جلد دوم کنزالحکمه شهرزوری ترجمهٔ ضیاء الدین درّی شرح جدا شدن ابوالحسن اشعری از معتزله بدین طریق داده شده است: « ابوالحسن اشعری روزی از ابو علی جبائی که شوهر مادرش بود و هم استادش سؤال نمود که صلاح و مصلحت بندگان خدا واجب است یا نیست؟ ابوعلی گفت واجب است. ابوالحسن گفت چه می گوئید در این فرض که هرگاه سه نفر برادر باشند یکی از آنها در طفولیت فوت شد و آن دو نفر دیگر باقی ماندند وبزرگ شدند، یکی کافر گردید و دیگری اسلام اختیار کرد؛ حال اگر آنکه در طفولیت فوت کرده از خدا سؤال نماید که چرا هلاك نمودی

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤۳٥)

یا سیصد رسالهٔ ردّیه در موضوعات دینی نوشت . اشپیتا(۱) تمام یکصد رساله را ذکر میکند . پیروان سنت و جماعت بحدی نسبت به فلسفه بدگمان بودند که بسیاری از آنها مخصوصاً اصحاب متعصب ابن حنبل عقیده داشتند که از گرائیدن بفلسفه چیزی جز شر عاید نمیشود و نسبت باشعری منتهای سوءِ ظن را داشتند ولی بالاخره خدمات اورا بسنت وجماعت کاملاً تصدیق نمودند .

پس از شرحی که دوزی دربارهٔ پیشرفت نفوذ تعلیمات اشاعره میدهد چنین گوید : « بمرورزمان نفوذ معتزله روبکاهش نهاد . نخستین بدبختی که بدانها روی آورد این بود که قدرت دنیوی خود را از دست دادند . یکی ازمؤلفین مسلمان میگوید : معتزلهسابقاً سربلند وسرفراز بودند ولی دورهٔ فرمانروائی و سروری آنها وقتی سپری شد که خداوند ابوالحسن اشعری را فرستاد ؛ معذلك ناگهان معتزله از صفحهٔ روزگار ناپدید نشدند و شاید هنوز هم وجود داشته باشند ولی دیگر قدرتی نداشتند . از قرن یازدهم(۲) ببعد علماء و فقهائی که کسب شهرت کرده

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٣٤)

و آندو را زنده گذاشتی جواب آنها را چه میفرمائید ؟ ابوعلی گفت صلاح او در مردن بوده چه اگر زنده میماند کافر میشد . ابوالحسن گفت پس آن دیگری که زنده ماند و طریقهٔ کفر اختیار کرد چرا در طفولیت هلاك نشد تا اصلح بحالش باشد ؟ گفت برای اینکه برساند او را بمراتب عالیهٔ خود . ابوالحسن گفت پس چرا برادرش را زنده نگذاشت تااوهم برسد بمقامات عالیه همچنانکه برادرش رسید ؟ ابوعلی ساکت شد و نتوانست جواب شاگرد خود را بگوید . ابوالحسن گفت مردد شدی ؟ گفت تردیدی نیست .»

(۱) رجوع شود به دوزی صفحات ۸۱ - ٦۲ .

(۲) چون زمخشری تا ١١٤٤ میلادی حیات داشت بهتر است بجای « قرن یازدهم» «قرن دوازدهم» گفته شود .

یادداشت مترجم : آقای بدیع‌الزمان فروزانفر مینویسند : « گویا ابن ابی‌الحدید که صدسال پس‌از زمخشری میزیسته هم فراموش شده است چنانکه‌سابقاً هم تذکر داده‌ام زندیهٔ یمن دراصول معتزلی مذهبند . »

باشند از میان آنها برنخاسته‌اند و حال آنکه طریقهٔ اشاعره بالعکس کاملتر وجامعترشده است، بنحوی که بصورت نهائی نه تنها شامل احکام شرع است بلکه مسائلي را در بردارد که صرفاً فلسفی است از قبیل علم بحقائق امور وماهیّات ومعرفت وجود حقیقی یا فرضیهٔ فلسفی حقیقت، یا خصائص کلی و ضروری کائنات و نظام کون یا جهان شناسی و قس علیهذا.»(۱)

۳ ـ اخوان‌الصفاء

اطلاعاتی که ما دربارهٔ این جمعیت یا انجمن اخوت مؤلفین دائرة‌ـ المعارف و حکماء داریم بیشتر مرهون زحمات این دو نفر است: اول فلوگل(۲)، دوم دیتریسی(۳). مخصوصاً دومی حق بیشتری بگردن ما دارد زیرا تعلیمات آنهارا ضمن یك سلسله رسالات استادانه بطورخلاصه و روشن بیان نموده است. خاندان شیعه و ایرانی بویه (آل‌بویه) که چندی جانشین ترکها شدند در حدود اواسط قرن دهم (۹٤۵ میلادی) در بغداد تقریباً بذروهٔ قدرت رسید. این انجمن قدری اسرارآمیز بود و اقدامات معتزله را ادامه داد. هدف او تألیف و توفیق علم و دین و هم‌آهنگی وتطبیق شرع اسلام بافلسفهٔ یونان وترکیب کلیهٔ علوم بصورت دائرةالمعارف بود. نتیجهٔ زحمات این‌جمعیت تقریباً پنجاه رسالهٔ جداگانه است که بگفتهٔ فلوگل در حدود سال ۹۷۰ میلادی انتشار یافته است و آئینهٔ تمام نمای عقائد و آرائی است که در آن هنگام در محافل اجلهٔ دانشمندان کرسی‌نشین خلفای‌عباسی رواج داشت(٤). ازمیان‌دانشمندانی

---

(۱) رجوع شود به دوزی صفحات ۲۵٦ - ۲۵۵.

(۲) Flügel, Z. D. M. G. vol. xiii, pp. 1-43

(۳) Dieterici, در حدود دوازده نشریه (متون وترجمه‌ها و رسالات) بین سنوات ۱۸۵۸ و ۱۸۸٦ میلادی منتشر کرده است.

(٤) در چهار مجلدبتاریخ ٦ - ۱۳۰۵ هجری در بمبئی به طبع رسیده‌است؛

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤۳۷)

که رسائل مزبوررا تألیف نمودند شهرزوری نام این پنج نفر را میبرد : ابوسلیمان محمد بن نصر البستی معروف به المقدسی (بتشدید دال) (یا المقدسی بفتح میم و دال) ، ابوالحسن علی بن هارون الزنجانی ، ابواحمد النهرجوری (یا مهرجانی) ، العوفی ، و زیدبن رفاعه . بهر حال سه نفر اول ازنظر نسبت آنها (مقصود توجه به یاءِ نسبت در آخراسامی آنهاست) ظاهراً ایرانی بوده اند . پزشك و حکیم بزرگ ابن سینا نیز ایرانی بود و بگفتهٔ دیتریسی(۱) پس از مرگ وی (۱۰۳۷میلادی) توسعه وپیشرفت فلسفه در شرق متوقف گشت .

٤ ـ حجة الاسلام غزالی ، مدافع تسنن . این عالم شهیر ربانی از سال ۱۰۹۱ تا۱۰۹۵ میلادی درمدرسهٔ نظامیهٔ بغداد سمت استادی داشت و در سال ۱۱۱۱ میلادی بدرود حیات گفت . در تمام فنون وشئونی که شهبازفکر بپرواز آمده بود وغزالی بدان دسترسی داشت بسیر وسیاحت پرداخت . سرانجام بدامان عرفان و متصوفه متوسل شد و از میان این گروه بآنانکه بیشتر جنبهٔ اعتدال و میانه روی داشتند گرائید و بقول اشتاینر(۲) در نهانخانهٔ ضمیر خود چنین احساس کرد که نسبت باسلام وظیفه‌ای دارد و باید بمنظور دفاع علمی از اسلام قیام کند و مبانی دین را که مورد تهدید قرار گرفته بود بنیروی ادله و براهین بر اساس مطمئن تری بار دیگر مستقر سازد . ثلوك (۳) شمه ای از مناقب عالیهٔ غزالی تعریف و توصیف کرده و هومز در صفحات ۷ و ۸ ترجمهٔ کیمیای

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤۳٦)

ترجمهٔ فارسی آن که مشتمل بر پنجاه رساله است(۱٦۷صفحه) بتاریخ ۱۳۰۱هجری مطابق ۱۸۸٤ میلادی دربمبئی چاپ سنگی شده است . دربارهٔ مندرجات رسائل مزبور رجوع شود به صفحات ۱۳۱ تا ۱۳۷ این نشریه :

Dieterici. Die Philosophie der Araber im x Jahrhundert nach Christ, erster Theil, Einleitungu. Makrokosmos(Leipzig, 1876).

---

(۱) رجوع شود بهمین کتاب صفحهٔ ۱۵۸ .

(۲) کتاب معتزله تألیف اشتاینر ، صفحهٔ ۱۲ Steiner, Mu' taziliten

(۳) Tholuck (Bibl. Sacra, vi, 233)

سعادت(۱) که از زبان ترکی بانگلیسی درآورده است گفته های ویرا نقل کرده است. میگوید: «اگر کسی هرگز شایستهٔ این مقام بوده است که صفت روحانیت واقعی باو اطلاق شود آن شخص غزالی است و غزالی بقدری در فضائل علمی و کمالات نفس و صدق و صفا و نیروی ابتکار کسب شهرت و اعتبار کرد و در شرح و تفسیر اصول و قواعد اسلام براعت یافت که کمتر کسی بدان پایه و مایه رسیده است و حقاً میتوان او را در طراز اریجن(۲) بشمار آورد. روح بزرگ وی آنچه را در سیر مراحل نیکی و مدارج شایستگی و معارج اخلاقی و ملکات فاضله کسب کرده بود باسلام بخشود و احکام قرآن را با تقوی و فضیلت و معرفت چندان بیاراست که بعقیدهٔ من سزاوار است آن احکام بصورتی که غزالی بیان کرده است مورد قبول و رضای عیسویان واقع گردد. از حکمت ارسطو یا تصوف متصوفه آنچه را در اعلی درجهٔ کمال یافته بود از روی حزم و احتیاط با شریعت اسلام تطبیق نمود(۳). در هریك از طریقه‌ها مطالبی را برای تجلیل مقام اسلام جستجو مینمود وبرای روشن ساختن مسائل وسائلی برانگیخت و چون بحقیقت پرهیزکار و صاحب وجدانی عالی بود این صفات بزرگ شکوه و جلال مقدسی بکلیهٔ آثار او میداد ودرمیان علماءِ اسلام مقام اول‌را حائز بود.» ازطرف دیگر دیتریسی(٤) نسبت بوی بسختی و خشونت اظهار نظر میکند و چنین میگوید(٥): «چون منکر وجود خدا بود این ملحد نا امید مانند کسی که بخواهد

---

(۱) H. A. Homes, Alchemy of Happiness (Albany, N. Y., 1873)

(۲) **یادداشت مترجم:** اریجن Origen از علماء اسکندریه وازمدافعین کلیسای یونان است که گویا درحدود ۱۸۲ تا ۲۵۱ میلادی زندگی میکرد.

(۳) **یادداشت مترجم:** آقای فروزانفر تذکر میدهند که‌از حکمت‌ارسطو چیزی‌را با اسلام‌تطبیق‌نکرده‌بلکه بر ردفلسفه وانکارفلاسفه کمربسته است کمالایخفی.

(٤) Dieterici

(٥) رجوع شود بکتاب سابق‌الذکر صفحهٔ ۱۵۷.

خودکشی کند با یك جست و خیز پا بعالم وحدت وجود میگذارد تا بتواند تفکرات علمی را کلاً ازمیان ببرد.»

تعلیمات اخوان الصفا توسط مرد عربی از اهل مادرید بنام مسلم بن محمد ابوالقاسم المجریطی الاندلسی در غرب راه یافت. سال وفات وی در حدود ۱۰۰٤ یا ۱۰۰۵ میلادی بوده است. نخست در سایهٔ تعالیم اخوان الصفا و بعد ابن الرشد حکیم مغربی کشور اسپانی یکی از مراکز فلسفه شد ودرقرون وسطی اروپا نورمعرفت را درمسائل فلسفی ازاسپانی کسب نمود. بگفتهٔ دیتریسی(۱) بین مذاهبی که در وجود ذهنی یا خارجی نوع و جنس(۲) اختلاف داشتند کشمکشی در گرفت که قرنها دنیای دانش را دوچار قلق و اضطراب نمود و این نزاع از ثمرات همین پیش آمد است و در طی قرون نهم و دهم میلادی جدال بین مذاهب فلسفی مزبور تمام مغزهای مشرق را بفعالیت درآورد.»

لازم نیست دربارهٔ سنت و جماعت دراینجا بحث زیادی بشودزیرا گرچه عدهٔ آنها در ایران درزمان سلطنت خاندانهای ترك و نیمه ترك قبل از قیام صفویه در اوائل قرن شانزدهم میلادی زیاد بود و بزرگان ایران مانند فریدالدین عطار وسعدی وجلال الدین رومی وبسیاری دیگر از رجال درعداد آنان بشمار میآمدند معذلك هرگز باامیال وآرزوهای ایران ازروی حقیقت دمساز نبودند وامروزه باستثناءِ لار و چند ناحیهٔ دیگر تقریباً منطفی ومنقرض شده‌اند. لکن باید گفت که مؤسسین چهار مذهب حنفی ومالکی وشافعی و حنبلی همه در دوران سیطره و سیادت معتزله رشد نمودند. ابو حنیفه بر سایرین تقدم زمانی دارد. وی در سال ۷۰۰ میلادی متولد شد و در سال ۷٦۷ میلادی وفات یافت.

---

(۱) رجوع شود بکتاب سابق‌الذکر صفحهٔ ۱٦۱ .

(۲) nominalism, realism

ابوحنیفه ازنژاد ایرانی است (۱) ، تولد مالك در مدینه بسال ۷۱۳ یا ۷۱٤ میلادی و وفاتش ۷۹۵ بوده است. المنصورنسبت بشاو بدگمان شد و بتصور اینکه نسبت بخاندان عباسی بیمهراست بطرز بیرحمانه ای ویرا تازیانه زد. ابن خلکان گوید (۲) : « روز بروز برقدر و قیمت او در انظار عامه افزوده شد تا بدانجا که مجازات مزبوررا گوئی مایهٔ افتخار او میدانستند. الشافعی از طایفهٔ قریش بود که در سال وفات ابو حنیفه متولد شد (بعضی گویند روز ولادت وی همان روزی است که ابوحنیفه درگذشت (۳). الشافعی در سال ۸۲۰ میلادی در شهر قاهره بدرود حیات گفت. احمدبن حنبل از اهالی مرو بود ولی ظاهراً نژاد از عرب داشت. در سال ۷۸۰ میلادی پا بعرصهٔ وجود گذاشت و بسال ۸۵۵ میلادی در بغداد دیده از دنیا بربست. وی شاگرد محبوب الشافعی وطرف توجّه مخصوص او بود. هنگامیکه الشافعی عازم دیار مصر گردید گفت: «از بغداد رفتم وبعدازخود مردی پرهیزکارتر وفقیهی دانشمندتر ازابن‌حنبل بجای نگذاشتم» (٤). چنانکه‌قبلا اشاره شد با عقیدهٔ راسخ وجرأت کامل زیربار حادث بودن قرآن نرفت.

این چهارنفر ائمهٔ سنت و جماعت بشمار میروند و هریك ازآنان

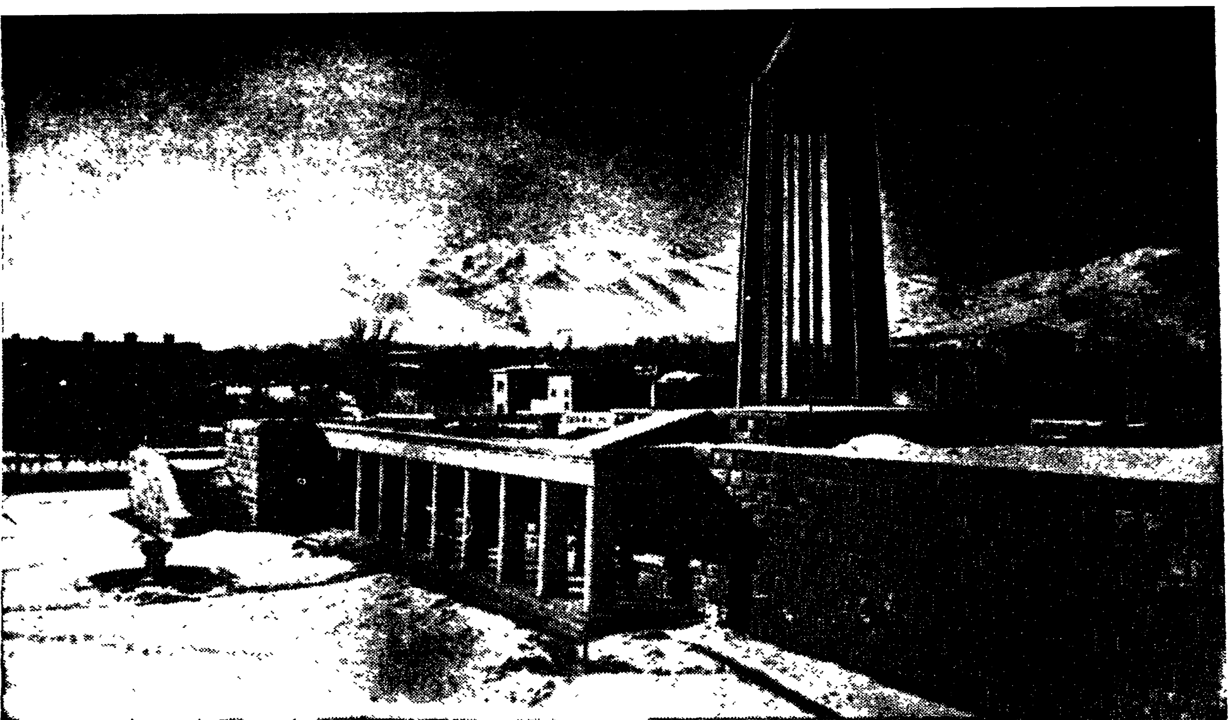
(۱) رجوع شود به ابن خلکان ترجمهٔ دو سلان de Slane جلد سوم صفحهٔ ٥٥٥.

(۲) رجوع شود به ابن خلکان‌ترجمهٔ دوسلان جلد دوم صفحهٔ ٥٤٧. محتملا درسال ٧٦٤ یا ٧٦٥ میلادی بوده است.

(۳) رجوع شود به ابن خلکان ترجمهٔ دوسلان جلد دوم صفحهٔ ٥٧١.

یادداشت مترجم: خاقانی گوید: اول شب بوحنیفه درگذشت شافعی آخرشب ازمادر بزاد. نگاه کنید بدیوان‌حسان‌العجم افضل‌الدین‌ابراهیم‌بن‌علی خاقانی شیروانی‌بتصحیح‌وتحشیه وتعلیقات‌علی‌عبدالرسولی‌استاد ادبیات فارسی، ۱۳۱۶، شرکت چاپخانهٔ سعادت، تهران، صفحه ٦١٢.

(٤) رجوع شود بابن خلکان ترجمهٔ دوسلان، جلد اول صفحهٔ ٤٤.

منظره‌ای از آرامگاه بوعلی سینا و کوهستان الوند درزیر برف (نقل از هگمتانه تألیف آقای مصطفوی)
(برابر صفحهٔ ۴۴۰) مربوط بصفحهٔ ۴۳۷

طریقه‌ای بوجود آورده که فقط از جهت پاره‌ای نکات جزئی باهم اختلاف دارند[۱] ومناسبات آنها بایکدیگر حسنه است . طریقهٔ حنفی در ترکیه رائج است ، مالکی درمراکش ،شافعی در مصر و عربستان وحنبلی در بعضی نقاط افریقا . اهل تشیّع همه‌را بدیدهٔ حقارت مینگرند[۲]. ناصرخسرو شاعر ومبلّغ بزرگ اسمعیلیه در قرن یازدهم میلادی مذاهب مذکور را مورد اتهام قرار میدهد ومیگوید نفرت‌آورترین مفاسد وشرور[۳] را این مذاهب تصویب و تصدیق نموده‌اند[٤] . باستثناءِ اصحاب ابن حنبل که بقولی احوال و اوصاف و رفتار بشر را بنحوسخیفی باخدا قیاس میکردند این اتهام قابل آن نیست که بطور جدی مورد مطالعه واقع گردد .

چهار طریقهٔ سنت و جماعت

در بارهٔ اهل تشیّع در یکی از فصول بعد بتفصیل بحث خواهد شد ، لکن در اینجا میتوان تذکر داد که مبدأ انشقاق و انشعاب بزرگی که شیعیان را بفرق هفت‌امامی (فرقهٔ سبعیّه) یااسمعیلیه ودوازده امامی ایران‌امروز (فرقهٔ اثنی عشریه) منقسم

اهل تشیع

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آقای فروزانفر مینویسند : « ظاهراً مؤلف از اختلاف عظیم حنفیه بـا مالکیه و حنابله در قبول قیاس و عدم قبول آن مطلع نبوده است . »

(۲) **یادداشت مترجم :** علامهٔ نحریر آقای محمد سنگلجی استاددانشکدهٔ حقوق را رسالهٔ بسیار متقن و مستدلی است موسوم به « حجة البالغه » در جهت اختلاف عامه وخاصه و موضوع خلافت ولزوم برادری واتحاد و یگانگی بین فریقین دراعلاء کلمهٔ توحیدوصیانت جامعهٔ اسلامیه وچشم پوشی از تشاجر . این رساله‌متأسفانه هنوز بزیور طبع آراسته نشده است .

(۳) رجوع شود بدیوان ناصر خسرو چاپ سنگی تبریز بتاریخ ۱۲۸۰ هجری صفحات ۱۱۵ و ۲۰۹ وتطبیق شود بـا کتاب اسلام تألیف دوزی : (Dozy, Islamisme) صفحات ٤٤٣-٤٤١ .

(٤) **یادداشت مترجم :** رجوع شود بدیوان قصائد و مقطعات حکیم ناصر خسرو چاپ تهران ۱۳۰۷-۱۳۰٤ صفحات ۲۰۲و۵۰۵ .

کرد در این دوره بوده است. دراصول امامت هردو فرقه متفق ومعتقدند که ریاست عالیهٔ روحانی بیکی از اخلاف علی بن ابیطالب میرسد و امام ازطرف سلف وی بر گزیده میشود وسجایای فوق الطبیعه حتی صفات آسمانی بوی اعطاء میگردد. هر دو فرقه دربارهٔ شش تن از ائمه تا امام جعفر صادق که در سال ۷٦۵ میلادی رحلت نمود متفق القولند. اختلاف آنها از همین جا شروع میشود. امام جعفر صادقع نخست پسر بزرگ خود اسمعیل را جانشین خود ساخت لکن بعد (چون دانست که بنا بر قول عموم مردم اسمعیل عصارهٔ ممنوعهٔ انگور را نوشیده است) امامت را از وی گرفت و ببرادر کوچکترش موسی کاظم واگذار نمود. طولی نکشید که اسمعیل درگذشت و جسد او را قبل از آنکه بخاك سپرده شود درمنظرومرآی عموم گذاشتند تا دربارهٔ مرگ وی تردیدی حاصل نشود. با اینکه بیشتر شیعیان بموسی بیعت کردند باز هم عده‌ای نسبت به اسمعیل وفادار ماندند. برخی منکر مرگ وی شدند زیرا پاره‌ای اشخاص خبر دادند که اسمعیل بعد در بصره دیده شده است و گفتند بعد از تاریخی که مدعیان موت او برای وفات او قائل گردیدند در بصره رؤیت شده است(۱). و یا اینکه اظهارداشتند امامت از اسمعیل بفرزندش محمد منتقل گردیده است (زیرا اسمعیل قبل از فوت پدر بدرود حیات گفته و بنابراین بنظر این دسته هرگز اسمعیل وظائف امامرا عهده‌دار نشده است). درهر دو صورت این جماعت عدهٔ ائمه را مجموعاً هفت تن معین کردند و دعاوی موسی کاظم و اخلاف پنجگانهٔ ویرا مردود دانستند. دنبالهٔ این بحث را دربارهٔ پیشرفت این دو فرقه بهتر است بیکی از فصول بعد محول کنیم.

منشأ فرق سبعیه و اثنی عشریه

در پایان این سخن چند کلمه‌ای نیز باید در خصوص متقدمین از صوفیه گفته شود. مبحث وحدت وجود درمشرب صوفیه مراحل کمال را

(۱) رجوع شود بشهرستانی چاپ کورتون Cureton صفحهٔ ۱٤٦.

متقدمین از صوفیه

پیموده و در محل دیگری بیان خواهد شد. اسم طائفهٔ صوفیه بهیچوجه با کلمهٔ یونانی سوفوس ارتباطی ندارد و این مسأله اکنون مورد تصدیق عموم قرار گرفته‌است (کلمات فیلسوف وسفسطه هردو بسین نوشته میشود نه بصاد)(۱). خود صوفیه مدعی شده‌اند که این لفظ مشتق از ریشهٔ عربی «صفا» است. آنهم صحیح نیست و اینکه گفته‌اند صوفی مرتبط است با اهل الصفه یا متکدیان و سائلینی که بیرون مساجد می نشستند و از مؤمنین صدقه میخواستند آنهم رأی ناصوابی است. صوفی صرفاً مأخوذ از کلمهٔ عربی صوف است که بمعنی پشم آمده وبهمین دلیل است که صوفیه‌را دراصطلاح فارسی عموماً پشمینه پوش خوانده‌اند. درابتدا لباس پشمی علامت سادگی مسلمین اولیه شناخته میشد.

مسعودی(۲) گوید: «عمر جبهٔ پشمی (صوف) میپوشید و جبه‌اش وصله هائی از پوست و امثال آن داشت.» و باز هم همان مورخ(۳) در احوال سلمان فارسی مینویسد: «سلمان لباس پشمینه‌می‌پوشید». دربارهٔ ابوعبیدبن‌الجراح نیز همینطور نوشته‌اند(٤).

بعد که تجملات شایع گردید، کسانیکه طرفدار سادگی جانشینان بلا فصل پیغمبر بودند بر ضد دنیا پرستی و زیاده رویهای روز افزون معاصرین خود آهسته آهسته زبان باعتراض گشودند. این معترضین را صوفی میخواندند وصوفیه را بدانصورت اولیه وهمچنین ازجهت جامه‌های ساده‌ای که میپوشیدند و اعتراضی که برظاهرسازی و زیاده‌روی‌میکردند

---

(۱) **یادداشت مترجم:** علامهٔ فقید ابوعبدالله زنجانی دراواخرحیات بنابگفتهٔ فرزندشان آقای صادق‌ضیائی کتابی بزبان‌عربی بنام «التصوف‌فی‌التاریخ» تألیف ومبحث ومدت وجود ومسیر تاریخی آنرا درهند ومصر ویونان و ایران واسلام تحقیق نموده و ریشهٔ این لغت‌را یونانی دانسته، ولی این کتاب‌هنوز کسوت طبع نپوشیده است.

(۲) رجوع شود بمروج الذهب چاپ باربیه دومینار: جلد چهارم صفحهٔ ۱۹۳.

(۳) رجوع شود بهمان کتاب صفحهٔ ۱۹۵.

(٤) رجوع شود بهمان کتاب صفحهٔ ۱۹۶.

و برای اعتلاء نفس پرهیز کاری و گوشه گیری و تفکر را پیشهٔ خود میساختند با طائفهٔ کویکرهای اوّلیّه[1] شباهت شایان توجهی بوده‌است. همیشه دو گروه از مردم نسبت بوحدت وجود تمایلی دارند: افرادی که برای نیل بمقامات عالیهٔ روحانی بحد افراط از فعالیتهای برونی کناره میگیرند و بتهذیب نفس و تفکرات درونی میپردازند، دیگر کسانیکه از نظر روحانیت طاقت تحمل عبادت ظاهری و لسانی را نداشته باشند.

لکن این تمایل گو اینکه بعد بر اثر نفوذ عقائد افلاطونیون جدید تجلی بسیار یافت، میان متقدمین صوفیه کمتر ازمتصوفین دیگر از قبیل اکهارت[2] و تاولر[3] وصوفیان آلمان درقرن چهاردهم‌مشهود گردید. القشیری (تاریخ وفات ١٠٧٣ میلادی) در بارهٔ متقدمین از صوفیه چنین گوید[4]:

---

(١) **یادداشت مترجم:** گروهی از پیروان عیسی مسیح در قرن هفدهم میلادی جمعیتی بنام انجمن دوستان تشکیل دادند. در سادگی عبادات و آزادی افراد در پرستش خدا بی واسطهٔ کشیش و کلیسا و از جهت تساوی حقوق زنان در تشکیلات کلیسا و بسیاری مسائل دیگر فرقهای بسیاری باسایر فرق داشتند. گویا اعضاء این انجمن را از آنجهت کویکر Quaker (لرزنده) مینامیدند که چون احساساتشان تحریک میگردید حالت لرزه بآنها دست میداد. مؤسس این مذهب جرج فاکس George Fox پسر یک نساج انگلیسی است (١٦٢٤ تا ١٦٩١ میلادی) که بآمریکا نیز مسافرت نمود ودر آنجا نیز این طریقه توسعه یافت. اعضاء انجمن هم در انگلستان و هم در آمریکا سالیان دراز دوچار تعذیب وتکفیر جامعهٔ مسیحیت بودند. یکی دیگر از مشاهیر این جماعت نویسندهٔ نامی ویلیم پن William Penn (١٧١٨ — ١٦٤٤ میلادی) مؤسس یکی از مستملکات انگلستان در آمریکاست که از مراکز کویکرها بود و هنوزهم آن ایالت بیادگار وی پنسیلوینیا نامیده میشود (پنسیلوینیا مشتق است از دوکلمهٔ پن و سیلوا بمعنای جنگل). نخستین درخواستی که برای الغاء تجارت برده و بردگی بمجلس مبعوثان داده شد از طرف کویکرها بود (١٧٨٣ میلادی) و در مبارزات ممتدی که بعد برای آزادی بردگان روی داد این انجمن نقش برجسته‌ای داشت.

(٢) Eckhart (٣) Tauler

(٤) رجوع شود بصفحهٔ ٣١ کتاب نفحات الانس جامی چاپ کلکته Nassau Lees

«القول فی انه متی سمیت الصوفیة صوفیة قال الامام للقشیری رحمة الله اعملوا رحمکم الله ان المسلمین بعد رسول الله صلی الله علیه و سلم لم یسم افاضلهم فی عصرهم بتسمیة علم سوی صحبة الرسول صلی الله علیه و سلم اذلافضیلة فوقها فقیل لهم الصحابة ولما ادرکهم اهل العصر الثانی سمی من صحبت الصحابه التابعین و لیس وراء ذلك اشرف تسمیة ثم قیل لمن بعدهم اتباع التابعین ثم اختلف الناس وتباینت المراتب فقیل لخواص الناس ممن لهم شدة عنایة بامر الدین الزهاد والعباد ثم ظهرت البدعة و حصل التداعی بین الفرق فکل فریق ادعوا ان فیهم زهادا فانفردوا خواص اهل السنة المراعون انفسهم مع الله الحافظون قلوبهم عن طوارق الغفلة باسم التصوف واشتهر لذا الاسم لهؤلاء الاکابر قبل المأتین من الهجرة »(۱)

کمی بعد در صفحهٔ ٣٤ کتاب نفحات الانس (چاپ مذکور) جامی بالصراحه میگوید که لفظ صوفی ابتدا بابوهاشم اطلاق میشد. ابوهاشم متولد کوفه بود ولی بیشتر عمر خود را در سوریه گذراند ودر سال ۸ - ۷۷۷ بدرود حیات گفت. در صفحهٔ ٣٦ میگوید اصول عقائد

---

(۱) اینکه صوفیه را از چه تاریخ صوفیه نامیده اند امام بقشیری رحمه‌الله گفت بعد از رسول خدا صلی الله و سلم مسلمین افاضل عصر خود را که محضر حضرت را درك کرده بودند بعنوان دیگری جز عنوان مصاحبت حضرت نمیخواندند زیرا فضیلتی فوق فضیلت صحبت با پیغمبر خدا نیست. ازینرو آنانرا صحابه میگفتند. در عصر بعد کسانی را که باصحابه صحبت داشته بودند تابعین خواندند و شریف تر از این عنوان عنوانی نبود. در دورهٔ بعد هم جانشینان این گروه را اتباع تابعین مینامیدند. از آن پس میان مردم اختلاف افتاد ومراتب مختلفی بوجود آمد و خواص مردم راکه به دین عنایت شدید داشتند زهاد و عباد خواندند. آنگاه بدعتها پدیدآمد و گفتگو ها میان فرق گوناگون برخاست و هریك مدعی شدند زهادی در میان خود دارند و خواص اهل سنت که دل براه خدا نهاده و قلوب خود را از زنگار غفلت حفظ میکردند باسم تصوف شناخته شدند و قبل از پایان مائهٔ دوم هجرت (۱۶ - ۱۸۱۵ میلادی) بزرگان اهل سنت باین اسم اشتهار یافتند.

صوفیه را ابتداء ذوالنون مصری شرح داده است وذوالنون شاگرد مالك (مؤسس مذهب مالکی) بوده است که ذکر آن گذشت . ذوالنون درسنهٔ ۸۶۰ میلادی وفات یافته و اصول عقائد مزبور را جنید بغدادی (تاریخ وفات ۹۱۰ میلادی) توسعه داده وبا نظم وترتیب صحیحی برشتهٔ تحریر درآورده وشبلی (تاریخ وفات ۹۴۵ میلادی) علناً برمنابر وعظ و خطابه بیان داشته است . معدودی از علماءِ بزرگ صوفیه قبل از پایان قرن دوم هجری (۸۱۶-۸۱۵ میلادی) زندگانی میکردند : گمان میکنم از ابوهاشم گذشته ابراهیم بن ادهم (تاریخ وفات ۷۷۷ میلادی) ، داود طائی (تاریخ وفات ۷۸۱ میلادی) ، فضیل بن عیاض (تاریخ وفات ۸۰۳ میلادی) ومعروف کرخی (تاریخ وفات ۸۱۵ میلادی) تنها کسانی بودند که حائز شهرت و اهمیت گردیدند . حسن بصری (تاریخ وفات ۷۲۸ میلادی) نیز احیاناً در زمرهٔ آنها بشمار میرود و در بحث معتزله ازوی نام برده شد ؛ لکن چنانکه دوزی نیز تذکر داده است (۱) مذهب وی که بیشتر ازخوف سرچشمه می گرفت بامذهب عشق که طریقهٔ عرفاست مباینت تام داشت . رابعه العدویه(۲) (تاریخ وفات ۷۵۳-۷۵۲ میلادی) قدیسه ایست که راه حقیقت را بمراتب بهتر پیموده است و بسیاری از گفته های او خاطرهٔ سنت ترز (۳) را تجدید میکنند . جامی در نفحات الانس(٤) درحق او چنین گوید(٥) :

(۱) رجوع شود بکتاب اسلام تألیف دوزی Dozy ترجمهٔ فرانسه بقلم شوون Chauvin صفحات ۳۲۰ — ۳۱۹ و تطبیق شود باصفحات ۲۰۲ - ۲۰۱ در تجسم اوصاف حسن بصری .

(۲) رجوع شود بابن خلکان ترجمه دوسلان de Slane جلد اول صفحات ۵۱۷ — ۵۱۵ .

(۳) St. Theresa

(٤)چاپ ناسولیز Nassau Lees صفحهٔ ۷۱۶ .

(٥) **یادداشت مترجم :** آقای بدیع الزمان فروزانفر تذکر میدهند که این اشعار ازابوالطیب متنبی است .

ولو کان النساء کما ذکرنا لفضلت النساء علی الرجال
فلاالتانیث لاسم الشمس عیب و لا التذکیر فخر للهلال

این قصه را دوزی(۱) نقل کرده و نمونه‌ای از رفتار اوست :

روزی رابعه رنجور و بیمار بود . حسن بصری و شفیق بلخی بعیادت او رفتند . حسن گفت : « کسی که عذاب مولای خود را بـا صبر وحوصله تحمل نکند درایمان خود صادق نیست : » شفیق خواست سخن حسن‌را اصلاح کند ، چنین گفت : « کسی که از ضرب خدای خود لذت نبرددر ایمان خود صادق نیست . » لکن رابعه پاسخ داد : « کسی در ایمان‌خود صادق نیست که در اندیشهٔ مولای خود رنج را فراموش نکند . »

در تذکرة الاولیاءِ شیخ فریدالدین عطار عارف بزرگ ایران در قرن سیزدهم میلادی چنین منقول است که از رابعه پرسیدندآ یاشیطان را دشمن‌داری ؟ جواب داد : «نه!» گفتند : «چرا ؟» گفت : « ازمحبت رحمن پروای عداوت شیطان ندارم . » بازهم رابعه گفت : «شبی پیغمبر خدا را بخواب دیدم . پیغمبر پرسید : ای رابعه ! مرا دوست داری ؟ جواب دادم : یا رسول‌الله ! کی بود که تو را دوست ندارد ؟ لکن محبت حق مرا چنان فروگرفته است که دوستی و دشمنی غیررا جای نماند . »

اگر این‌اقوال‌را بخواهیم برشماریم ممکن است آنرا حدی‌نباشد ، لکن حاکی از کیفیت تصوف اولیه در اسلام است . بعد تصوف بالخاصه در ایران جنبهٔ وحدت وجودی تندی بخود گرفت و تصور میکنم این جنبهٔ جدیدرا بتاریخ بسیارمؤخرتری احرازکرده باشد . مبنای‌فلسفه‌ای که تصوف بتدریج بوجودآورد بعقیدهٔ من تا آنجا که آنرا بتوان فلسفه نامید بیشتر فلسفهٔ افلاطونیون نوین است (۲) و تأثیر عقائد و افکار

---

(۱) رجوع شود بکتاب سابق الذکر صفحهٔ ۳۱۹ .

(۲) این نکته را دوست وشاگرد سابق من آقای نیکلسن در کتاب خود

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤٤٨)

هندرا(۱)، درتصوف اگر صفر ندانیم باید بگوئیم خیلی ناچیز بوده است
واین خلاف‌نظری است که طرفداران آن گواینکه سست‌میشوندمعذلك
هنوز بسیار شایع میباشد(۲).

فن کرمر میان اقدمین از متصوفهٔ عرب که بگوشه گیری و تفکر
وتهذیب‌نفس‌میپرداختنداز یکطرف‌وطریقهٔ وحدت‌وجود که بعددرایران
پدیدآمد ازطرف دیگر فرقی قائل میشود و اظهار عقیده میکند(۳) که
« تصوف بمعنای اصح کلمه چنانکه در مسالك مختلف درویشی ظاهر
میشود اساساً از عقائد و افکار هند برخاسته است و مبدأ و مبنای تصوف
بالخاصه یکی از مذاهب فلسفی‌هندوستان است که معروف به ودانتا(٤)
میباشد (دراینجا سخن ازدرویشان رفت ؛ باید بگوئیم میان مسلك‌زهاد
و صومعه نشینان صدر مسیحیت که مرام سادهٔ زهد و تقوای آنها باسلام

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٤٧)

موسوم به منتخبات اشعار دیوان شمس تبریزی (چاپ کمبریج سال ۱۸۹۸ میلادی) بخصوص در صفحات ۳۰ تا ۳٦ بنحو بسیار شایان تمجیدی حل کرده‌است:
Mr. R. A. Nicholson, Selected Poems from the Divan - i - Shams - i - Tabrizi, (Cambridge, 1898).
تطبیق شود باکتاب تحقیقات‌فن کرمر در تاریخ تمدن اسلام صفحهٔ ٤٥ .

---

(۱) نظر دوزی Dozy نیز همین است (رجوع شود بکتاب وی در بارهٔ اسلام صفحهٔ ۳۱۷) و از ترومپ Trumpp چنین نقل قول میکند (رجوع شود بمجلد ۱٦ صفحهٔ ٢٤٤ Z. D. M. G. : « دراینکه تصوف‌ازمحصولات‌هندوستان است شبهه‌ای نمیتوان داشت‌ومسأله‌ای که بیشتر مسلم ومحقق است این‌است که‌تصوف از ثمرات مخصوص مذهب بودائی است » .

(۲) **یادداشت مترجم :** نظر آقای بدیع الزمان فروزانفر اینست که منبع اصلی تصوف اسلام است و از زهد وتقوای شدید و ورع دقیق شروع شده و بااخلاص در عمل و صفاء نیت از زهد متداول ممتاز گردیده و سرانجام صورت فلسفی بخود گرفته است .

(۳) کتاب تحقیقات فن کرمر دربارهٔ تاریخ تمدن اسلام صفحهٔ ٤٦ :
Alfred von Kremer, Cult. - Gesch. Streifzüge auf dem Gebiete des Islams (Leipzig, 1873).

(٤) Vedanta

انتقال یافت با مشرب فقر فرق بسیار است.) » در جای دیگر (۱) میگوید:

« راستی چنین بنظر میرسد که تصوف دوعنصر مختلف را در خود جای داده است: درمرحلهٔ اول زهد و ریاضت عیسوی که حتی در اوائل اسلام بشدت جلو رفت و در مرحلهٔ دوم تفکر و تأمل بودائی که در اثر نفوذ روزافزون ایرانیان دراسلام برعنصراول غلبه کرد وعرفای اسلام را بمعنی اصح کلمه بوجود آورد. هدف اول تصوف (زهد و تقوی) معرف اخلاق تازیان و هدف دوم آن (تفکر و تأمل) معرف اخلاق ایرانیان بود. »(۲)

با اعتراف کامل بقوت این قول و ارزش و اهمیت این تمایز عقیده ندارم که وجود نفوذ هندوستان بنحو رضایت بخشی ثابت شده باشد. مطالعات مربوط بایران بدست هندشناسان وعلماء اساطیرتطبیقی وفقه‌اللغه دوچار لطمات زیادی شده است. مثلاً از یکسو کوشش کرده‌اند بدون توجه بروایات زردشتی اوستا را فقط از روی ودا تفسیر کنند، وازطرف دیگر به لهجهٔ کریه هندیان پارسی‌گوی مخصوصاً در انگلستان وآلمان توجه وعلاقه نشان‌داده‌اند. دیگراینکه درستایش آثاری که نویسندگان هندی بزبان فارسی انشاء نموده‌اند بسیار راه مبالغه پیموده‌اند و در عین حال ازکلیهٔ آثار ادبی فارسی که طی چهار قرن اخیر(۳) در ایران پدید

---

(۱) کتاب عقائد تألیف فن کرمر صفحهٔ ۶۷ Herrschenden Ideen

(۲) **یادداشت مترجم:** آقای فروزانفر مینویسند: « تفکر و اعتبار از مسائلی است که در قرآن مجید مکرراً ذکر آن بمیان آمده وخداوند مسلمین را بدان امر فرموده است وصحابه بدان اهمیت داده اند. ابی نعیم درحلیة الاولیاء نقل میکند که از همسر ابوالدرداء پرسیدند که ما کان اکثر عمل ابی الدرداء؟ قالت التفکر والاعتبار. بنابراین جهت امتیاز تصوف ایرانی نتواند بود. »

(۳) از باب مثال رجوع‌شود بمقالهٔ مربوط بادبیات فارسی در دائرة المعارف بریتانیکا. دکتراته Dr. Ethé در مقالهٔ خود در بارهٔ ادبیات فارسی جدید:

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۴۵۰)

آمده است غفلت کرده‌اند ؛ و ما حق داریم نسبت بدو چیز هند شناسان برحذر باشیم یکی اینکه مایلند حتی‌الامکان هرچه هست هندی‌الاصل معرفی نمایند و دوم دربارهٔ « نبوغ آریائی » تعمیم قائل شوند. مدتها پیش از آنکه فلسفهٔ افلاطونیون جدید نزد عرب برود چنانکه قبلاً تذکر داده شد (صفحهٔ ۲٤۷) درزمان انوشیروان (قرن ششم میلادی) این فلسفه بایران رفت و اقرارمیکنم که وجه مشابهت وحدت وجود صوفیه بافلسفهٔ افلاطونیون جدید بمراتب بیشتر از مذهب ودا یا بودائی است و حال آنکه از نظر تاریخی بیشتر محتمل است که صوفیه عقیدهٔ وحدت وجود را ازفلسفهٔ افلاطونیون جدید بعاریت گرفته‌باشندتاازمذاهب ودا و بودا. در یکی ازفصول بعد بار دیگردرخصوص پیشرفتهای بعدی تصوف بحث خواهیم کرد.

قبل از اینکه از تجلیات مذهبی این دوره بگذریم شایسته است برای توجه‌خوانندگان‌خود تذکردهیم چه‌مذاهب دیگری غیرازیهودی وزردشتی ومسیحی وچه فلسفه هائی غیر ازفلسفهٔ یونانی هنوز درآسیای غربی قوت و فعالیت داشت.

در اینجا چند کلمهٔ دیگر دربارهٔ مانویت خواهیم گفت. گذشته ازمانویان ماندائیان یا صابئین واقعی باطلاقها و بطائح بین واسط و بصره (کلدهٔ قدیم) از مظاهر مدنیت قدیم بابل بودند.

ماندائیان یا مغتسله

ماندائیان را عرب مغتسله مینامید و وجه تسمیهٔ کلمهٔ مغتسله آنست که این جماعت اکثراوقات بآداب ورسوم شست وشو میپرداختند. دریانوردان پرتقالی در قرن هفدهم معنای این

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٤٤۹)

Neupersische Literatur (صفحات ۳۱٦ — ۳۱۱) جلد دوم کتاب مربوط به‌اساس فقه‌اللغهٔ ایرانی چاپ اشتراسبورگ نسبت بشعراء جدید ایران بیشتر رعایت عدالت را نموده است :

Geiger & Kuhn, Grundriss der Iranischen Philologie (Strassburg, 1897).

لفظ را درست نفهمیدند و این امر سبب شد که در اروپا آنانرا بنام غلط و چرند « مسیحیان یوحنای تعمید دهنده »(۱) خواندند.

میان صابئین واقعی و صابئین دروغی حرّان (کرهٔ قدیم) باید بدقت فرق گذاشت. دانشمند معروف خولسون نخستین کسی است که در کتاب بزرگ خود(۲) اشتباه ظاهراً جبران ناپذیری را که تا آن زمان در اطراف لفظ صابئین وجود داشت توضیح داده است. در اینجا بتذکر یك مطلب قناعت میکنیم و آن نکته‌ایست که دانشمند مزبور بدین طریق روشن ساخته‌است: تقریباً ازسال ۸۳۰ میلادی باینطرف دودسته مردم را تحت این‌عنوان باهم اشتباه کرده‌اند و حال آنکه بکلی ازیکدیگر متمایز میباشند: یکی جماعت ماندائیان یا مغتسله کلده است. دیگر بت‌پرستان سریانی که‌درحران (تقریباً نیمه‌راه بین‌حلب وماردین) تاقرن‌یازدهم مسیحی(۳)

صابئین ساختگی حران

---

(۱) رجوع‌شودبکتاب Chwolson, Ssabier und Ssabismus جلد: اول صفحهٔ ۱۰۰ - مهمترین آثار موجوده دربارهٔ ماندائیان عبارت‌است از:

Dr. A. J. Wilhelm Brandt, Die Mandäische Religion (1889);
Dr. A. J. Wilhelm Brandt, Mandäische Schriften (1893);
Th. Nöldeke, Mand. Grammatik, 1875;
H. Pognon, Consul de France à Alep, Inscr. Mand. des Coupes de Khouabir (1898).

از کتاب ماندائیان موسوم به‌سدرازربا (Sidrâ Rabbâ) یاگنزه (Ginza) دوچاپ موجوداست، یکی‌چاپ‌نوربرگ Norberg درسه‌جلد (۱۸۱۶ - ۱۸۱۵ میلادی) دوم چاپ پیترمن Petermann دردوجلد (۱۸۶ میلادی). نولدکه آثارماندائیان راچنین توصیف میکند: « آثاری که پراز اختلافات بزرگ و مطالب متضاد است وبلهجه‌ای نوشته شده است که اگر سریانی‌دانی آنرا مطالعه کند درنظر اول تصور خواهد کرد در آن تحریفات زیادی شده‌است. »

(۲) دردوجلد چاپ سن‌پطرزبورغ بسال ۱۸۵۶ میلادی:

Die Ssabier und der Ssabismus

(۳) رجوع شود بکتاب خولسون که شرح آن گذشت، جلد اول صفحات ۶۶۹ و ۶۷۱.

شهرت داشتند . این اشتباه بدین صورت روی داده بود(۱) : هنگامیکه خلیفه مأمون درآخرین جنگ خود با رومیهای شرقی از ولایت حران میگذشت میان مستقبلین پاره‌ای اشخاص را مشاهده کرد که قیافه های غریب و نامأنوس و موی بی‌اندازه بلند وقبا های تنگی داشتند . مأمون ازشکل آنها بحیرت آمدوهویت آنهاراپرسید . جواب‌دادند : «حرانیان» . باز هم پرسش کرد . در پاسخ گفته شد که نه ترسانه یهود نه مجوس‌اند . خلیفه خواست بداند کتاب مقدس یا پیامبری دارند ولی جواب مبهمی شنید . بالاخره‌خلیفه‌یقین‌حاصل کرد که‌آن‌افراداز زنادقه(۲) وبت‌پرستان میباشند .

پس فرمود یا کشته شوند یا اسلام آورند یا بیکی از مذاهبی که خدایتعالی در کتاب خود فرموده است گرایند و بآنها مهلت داد که تا بازگشت وی از جنگ تصمیم خود را بگیرند . این تهدیدات وحشتی چنان در دل حرانیان انداخت که موهای بلند خود را زدند وجامه های مخصوص خود را کنار گذاشتند و بسیاری از آنها بآئین اسلام یا مسیح درآمدند . لکن عده‌ای از آنها باقی ماندند و مذهب خود را از دست ندادند و بسیاری دوچارنگرانی واضطراب بودند تااینکه یکی از فقهای اسلام حاضر شد در برابر اجر و پاداشی راه حل این مشکل را بدانها نشان دهد . زرناب بمقادیر بسیار از خزائن خود برای فقیه آوردند و فقیه بآنها نصیحت کرد که چون مأمون در بازگشت از سفر بار دیگر از آئین آنها سئوال کند خودرا ازطائفهٔ صابئین‌معرفی‌کنند زیرا درقرآن ذکری از صابئین شده است ، ولی چون اطلاعات مربوط به صابئین کم

---

(۱) رجوع شود بهمان کتاب جلد دوم صفحات ۱۹ ـ ۱٤ . این مطالب درکتاب‌الفهرست ابن‌الندیم (چاپ فلوگل Flügel صفحات ۳۲۱-۳۲۰) باستناد قول یك نویسندهٔ مسیحی تقریباً معاصر موسوم به ابو یوسف القاطعی ضبط شده است .

(۲) **یادداشت مترجم :** بعقیدهٔ آقای‌تقی‌زاده لفظ زنادقه بایدحذف‌شود.

است تغییر اسم مستلزم تغییر معتقدات یا آداب ورسوم آنها نخواهد بود.
اما مأمون از سفر خود باز نگشت و مرگ گریبان او را در آن سفر بگرفت و اغلب حرانیان که خود را مسیحی خوانده بودند فوراً و علناً آئین مسیحیت را ترك کردند و بکیش سابق خود درآمدند ولی برادران دینی آنها که اسلام آورده بودند جرأت نکردند بکیش قدیم خود بر گردند زیرا مجازات مرتد در شرع اسلام قتل است و بقول راوی این خبر از آن تاریخ تا کنون نام صابی را برای خود حفظ کرده‌اند زیرا قبلا در حران و اطراف آن کسی بنام صابی وجود نداشته است. »

اکنون این صابئین دروغی حران که از بازماندگان بت‌پرستان سریانی و قدیم بین‌النهرین میباشند « جماعتی از مردم روشنفکر و دانشمند بشمارند که روحاً اشرافی و متعین و در کسب علوم ممتاز و آثار فراوان خود را با ادبیات سریانی و عربی در مباحث گوناگون مشحون ساخته‌اند. »(١)

ازعهد اسکندر کبیر حران تحت نفوذ عمیق یونانیان بود تا آنجا که بنام جدیدالنوپولیس یاهلنوپولیس نامیده میشد وبا اینکه ساکنین آنجا در آن زمان بخالص ترین لهجهٔ سریانی متکلم بودند در بسیاری موارد قسمتی از آنها یونانی‌الاصل بودند و با مذهب عیسوی که مذهب اکثر هموطنان آنها بود قویاً مخالف و بتمدن یونان علی‌الخصوص بفلسفهٔ افلاطونیون جدید دلبستگی عمیق داشتند؛ وبدین سبب مدتهاشهرشان کانون همهٔ کسانی بود که با شور و حرارت بفرهنگ بت پرستان دل بسته بودند ، از جمله امپراطور کاراکالا (٢) و ژولین مرتد (قیصر روم) (٣) را میتوان نام برد و در عهد خلافت عباسیان همین بت پرستان

---

(١) رجوع شود بشرحی که کونیك Kunik دربارهٔ کتاب Chwolson در Mélanges Asiatiques جلد اول صفحهٔ ٦٦٣ نوشته است.
(٢) Emperor Caracalla
(٣) Julian the Apostate

حران کلیهٔ خرد ودانش یونانیان را که با آن غیرت و کتمان حفظ کرده بودند بیش از همه بمسلمین آموختند و گروهی از اجلهٔ دانشمندان را برای پایتخت خلفاء آماده ساختند ، مانند ثـابت بن قُرّه (تاریخ وفات ۹۰۱ میلادی) و پسرش ابوسعید سینان و نوادگانش ابراهیم و ابوالحسن ثابت و اعقابش اسحق و ابوالفرج و بسیاری دیگر که شرح احوال آنها در فصل دوازدهم از کتاب اول اثـر بزرگ خولسون[۱] مسطور است . بسیاری از این رجال در رشته هـای طب و نجوم و ریاضیات و هندسه و فلسفه با علی مدارج رفعت و بزرگی نائل گردیدند و در پرتو نفوذ خود در درباری کـه از جهت عشق و علاقه بعلم در تاریخ جهان منفرد است بهمکیشان آنها اجازه داده شد در بت پرستی بـاقی بمانند و فقط پردهٔ نازکی از استتار روی عقائد و افکار آنها قرار گرفته بود[۲] .

سریانیان اعم ازبت‌پرستان ومسیحیان درحقیقت بزرگترین وسیلهٔ انتقال علوم یونان بمشرق بوده‌اند . این علوم بوسیلهٔ عرب از مشرق بمغرب بازگشت و این موضوع باندازه‌ای مهم است کـه ترجمهٔ گفتار عالی کارل بروکلمان را دراینجا میآوریم[۳] :

---

(۱) Chwolson

(۲) امروزه درآسیای غربی چندین فرقه ازقبیل نصیری ویزیدی (یاشیطان پرست) وغیره وجود دارد وهمانطور که خولسون ودیگران تذکر داده‌اند این فرق باحتمال قریب بیقین ازبقایای مجامع بت پرستان قدیم محسوب میشوند گو اینکه این افراد عقائد واقعی و اعمال خود را بدقت پنهان داشته‌اند تـا بدان وسیله شاید حکام اسلام درحق آنها تحمل روا دارند وبرای اینکه در زمرهٔ اهل کتاب بشمار آیند واین حق را برای خود ثابت‌سازند که مانند اهل کتاب باآنها رفتارشود آزادانه نامهـائی برای خود اختیار کرده‌اند که نزد مسلمین مقدس‌است ولی انتخاب این‌اسامی همیشه‌از روی مهارت نبوده است .

(۳) رجوع‌شود به‌جلد اول کتاب بروکلمان درتاریخ ادبیات عرب ، صفحات ۲۰۱ ببعد :

Carl Brockelmann, Gesch. d. Arabische Literatur.

« سوریه و بین‌النهرین از زمان اسکندر کبیر و پیروان وی تحت نفوذ تمدن یونان بوده است . سیادت رومیان و جانشینان آنها رومیان شرقی در شام از هرحیث باعث توسعه و انتشار فرهنگ یونان گردید و از زمانیکه فرهنگ یونان با مسیحیت بیامیخت و در احساسات مذهبی مردم نخستین‌بار انعکاس‌یافت پیشرفت‌خاصی حاصل‌نمود . ولی سریانیان درواقع نسبت بأمورابتکاری رغبت کمی داشتند ولی‌حاصل‌زحمات فکری خارجیان‌را میگرفتند ودر خود تحلیل‌میبردند وبرای اینکار فوق‌العاده متناسب بودند ورغبت فوق‌العاده ابراز مینمودند . بدین‌طریق درصوامع سوریه از آثار یونانی ترجمه های متعددی تهیه کردند و این ترجمه‌ها منحصر بکتب و رسائل روحانی کثیرالانتشار کلیسای یونان نبود بلکه آثار تقریباً کلیهٔ مؤلفین غیر مذهبی (علی الخصوص ارسطو و بقراط و جالینوس) که برعلوم غیردینی آنعهد تسلط داشتند ترجمه شد .

« درآنهنگام یعنی درزمان‌سلطنت‌ساسانیان واسطهٔ انتقال‌معارف یونان بامپراطوری ایران سریانیان بودند . طبیعی است فقط معارف غیر مذهبی یونان از طرف دربار و حکومت ایران ترویج میشد . تقریباً در سال ٥٥٠ میلادی خسرو انوشیروان درجندی شاپور واقع در خوزستان دانشگاهی برای تعقیب مطالعات و تحقیقات فلسفی و طبی تأسیس نمود و این‌دستگاه علمی یونانی وسریانی حتی درعهد عباسیان نیز دوام یافت و رونقی بسزا داشت .

« سومین آشیانهٔ فضائل یونانی شهر حران از بلاد بین النهرین بود . اهالی آنشهر بایک‌جمعیت کاملاً متنصری احاطه شده بودند وآداب جاهلیت و وثنیت قدیم نژاد سامی خودرا حفظ میکردند ، ومانند بابل قدیم توجهی‌که بریاضیات‌ونجوم نشان‌میدادند ارتباط وپیوستگی نزدیک بآئین آنها داشت . لکن با وجود مقام نسبةً بلندی که هم اکنون اهالی

حران از طریق تمدن آشور وبابل بدست آورده بودند اینگونه مطالعات آنان از تأثیر و نفوذ روح یونانی بر کنار نماند.

« علوم یونانی از هر سه منبع مزبور بصورت ترجمه برای عرب بارمغان آورده شد. در دربار المنصور پزشکی از پزشکان جندی شاپور دیده میشود که تصور میرود کتب طبی‌را بعربی ترجمه کرده است و در عهد هارون نیز یوحنابن‌ماسویه مترجم شهرت یافته‌است. لکن خلیفه‌ای کــه بیش از همه اینکار را تشویق و تحریض نمود مأمون است. مأمون شخصاً نسبت بمجاهدات و مساعی علمی از هرمقوله توجه کامل و شوق و علاقهٔ وافر داشت. بیت‌الحکمه‌ای را که بضمیمهٔ یك کتابخانه و یك رصدخانه در بغداد تأسیس نمود حاکی از منتهای همت و فعالیت او در راه ترویج علم‌وتوسعهٔ دانش بود. آثاریکه درعصروی وجانشینان بلافصل وی ترجمه‌شد ترجمه‌های پیش‌را بکلی تحت‌الشعاع قرار داد وتنها همان ترجمه هاست که برای ما مانده است. »

از عالیقدرترین مترجمینی که نامشان در اینجا ذکر میشود این دانشمندان عیسوی میباشند: قسطا بن لوقا از اهــل بعلبك و حنین بن اسحق از اهل حیره و پسرش اسحق و برادرزاده‌اش حُبیش.

بدین طریق تمدن بغداد در عهد عباسیان وارث خــرد و حکمت قدیم آشور و بابل و ایران و هندوستان و یونان گــردید و این میراث بیشتر مرهون خدمات بت‌پرستان است ازقبیل ثابت بن قُرّه ومسیحیانی مانند حنین و قسطا و مجوسانی مانند ابن مقفع اعـم از اینکه از کیش خود برگشته یا برنگشته باشند(۱)، یا « اهل بدعت » از معتزله مانند

(۱) از مترجمینی که آثار پهلوی را بزبان عربی درآورده‌اند ودرالفهرست ابن‌الندیم (چاپ فلوگل Flügel صفحات ۲٤٥ - ۲٤٤) نامشان آمده است غیراز ابن مقفع خـاندان نوبخت است. (رجوع شود بکتاب مذکور صفحـات ۱۷۷ و ۲۷٤). خاندان مزبور از شیعیان بـا حرارت بشمار میروند. دیگـر بهرام پسر

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٥۷)

عمروبن بحرالجاحظ و همچنین افراد مختلفی از یهودیان و نبطیان.
با اینکه دربارهٔ عرب گفته شده است « یکی از هوشمندترین مردمی که تا کنون وجود داشته قوم عرب است » معذلك خدمتی که عرب بتألیف و تلفیق این مجموعهٔ با شکوه دانش نمود ، اززبان شگفت وقابل ستایش عربی که بگذریم ، قلیل بوده است ، ولی عرب علوم را فرا گرفت و در تحلیل و تشریح و انتقال آن کوشید و طوری این کار ها را انجام داد که بشریت علی‌الخصوص اروپا را مدیون خود ساخت . افراد غیر مسلم مزبور فضائل علمی قدما را برای عرب بارمغان آوردند وعرب هم حقی را که این افراد بگردن او داشتند متوجه بود و این معنی از اشعاری که سری الرفاء(۱) در رثاءِ(۲) ثابت بن قره پزشك و ریاضی دان صابی سروده است برمیآید : شاعر مزبور گوید :

أحیا لنا رسم الفلاسفة الذی أودی و اوضح رسم طب عافی

عناصری که حوزهٔ علمی بغداد را در قرن اول سلطنت عباسیان تشکیل میدادند عجیب و غریب و غیر متجانس بودند . مسلمین متقی و پرهیزکار مکه و مدینه که ببغداد میآمدند از دیدن دو چیزغرق حیرت میشدند، یکی‌اینکه غیرمؤمنین متصدی عالیترین مقامات درباری‌بودند، دیگر اینکه علماءِ هر مذهبی در بارهٔ مباحث عالیهٔ وجود و ماهیت و ماوراءِالطبیعه وحکمت دوستانه بمباحثه میپرداختند ودرمباحثات خود

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٥٦)
مردانشاه موبد نیشابور و ده دوازده نفر دیگر میباشند . از دوتن دانشمند هندی نیز ذکری بمیان آمده است . این دونفر از سانسکریت ترجمه‌هائی کرده‌اند و همچنین از ابن‌الوحشیه مترجم معروف کتاب الفلاحة النبطیه نیز نام‌برده شده است .

(۱) رجوع شود بابن خلکان (متن ووستنفلد Wüstenfeld) جلد اول شمارهٔ ۱۲۷ وترجمهٔ دسلان de Slane جلد اول صفحات ۲۸۹ - ۲۸۸ .

(۲) **یادداشت مترجم :** ابن خلکان در سرگذشت ثبت بن قره که این شعررا نقل میکند ازرثاء سخنی نمیگوید ومی‌نویسد که این شعررا سری‌الرفاء پس از آنکه بدرمان ثابت‌بن قره ازبیماری شفایافت دربارهٔ او سروده‌است .

متفقاً استناد بکتب آسمانی‌را ممنوع میدانستند . معذلك در آن میان بیك جماعت مذهبی برمیخوریم که علی‌الظاهر بهیچوجه مورد چشم پوشی واغماض دربار آزادمنش واقع نمیشد وحال‌آنکه در آن زمان‌دربار نسبت بعموم مذاهب بتسامح وتحمل قائل بود . آن جماعت همان طایفهٔ مانویان بودند که عموماً آنها را زنادقه میخواندند . طبری در بارهٔ زنادقه می‌نویسد که درعهد فرمانروائی المهدی (٧٨٢-٧٨٠ میلادی) والهادی (٧٨٧ - ٧٨٦ میلادی) مورد تعقیب و آزار واقع شدند . در دوران خلافت هارون‌الرشید قاضی مخصوص موسوم بصاحب‌الزنادقه مأمور کشف و مجازات مانویان شده بود(١) . در میان زنادقه نه تنها ایرانیان و سایر خارجیان دیده میشدند بلکه حتی از عرب خالص کسانی مانند صالح بن عبدالقدوس و مطیع بن ایاس از شعراءِ آن عصر در عداد آنها بشمار میرفتند . درعصر خلافت‌المأمون وضع‌زنادقه بآن سختی نبودزیرا مأمون نیز درست مانند ایرانیان برای‌مطالعات‌مذهبی سری پرشورداشت و بهمین سبب بلقب امیر الکافرین ملقب شده بود(٢) . فن کرمر(٣) را قولی دیگر است . وی گوید در آن روزگار رسم چنان بود که به‌تبعیت از مذاهب بدع وضلال متظاهر شوند و یکی ازشعراءِ آنعهد را می‌بینیم که یکی ازاین میشهای در پوست‌گرگ را بدین مضمون مورداعتراض و سرزنش قرار داده است :

یا ابن زیاد یا أبا جعفر	أظهرت دیناً غیر ما تخفی
مزندق‌الظاهر باللفظ فی	باطن اسلام فتی عف
لست بزندیق و لکنما	أردت أن‌توسم بالظرف(٤)

---

(١) رجوع شود بصفحات ٢١٠ ببعد کتاب تحقیقات فن کرمر در بارهٔ تاریخ تمدن اسلام: Alfred von Kremer, Streifzüge

(٢) رجوع شود بالیعقوبی چاپ هوتسما Houtsma صفحهٔ ٥٤٦ .

(٣) رجوع‌شود بکتاب فن کرمر که‌درفوق ذکر آن گذشت ،صفحات ٤٢-٤١ .

(٤) **یادداشت مترجم** : نقل ازضحی‌الاسلام تألیف احمد امین چاپ‌قاهره ١٣٦٥ ه . = ١٩٤٦ م . که ازاغانی ١٥/١٧ نقل کرده است .

فصل نهم

رؤساء فرق بزرگ ایران در این دوره

در برابر فرقه‌هائی که ظاهراً در اسلام پدید آمد و عقائد قبل از اسلام و غیراسلامی‌را بصورجدیدی درآورد وزنده‌کرد مذاهب ومعتقدات قبل از اسلام در ایران پایدار ماند و دارای فعالیت و جنب و جوش بود. آخرین مظهر آن پیغمبری است دروغی موسوم به بهافرید پسر ماه فرودین. شرح مختصری در الفهرست (صفحهٔ ٣٤٤) و همچنین در کتاب آثار الباقیه ابوریحان بیرونی (صفحات ٤ ـ ١٩٣ ترجمهٔ زاخو)(١) در بارهٔ وی مسطور است. ترجمهٔ کتاب اخیرالذکر بشرحی است که ذیلاً نگاشته میشود:

بهافرید

بهافرید بگفتهٔ ابوریحان بیرونی

«در زمان ابومسلم مؤسس سلسلهٔ عباسیان(٢) شخصی بنام بهافرید پسر ماه فرودین در دهستان خواف از دهستانهای نیشابور در قصبه‌ای موسوم به سیراوند ظاهر شد. این شخص از اهل زوزن بود. در ابتدای امر برای مدت هفت سال غیبت نمود و بسوی چین رهسپار شد(٣). پس از آن مراجعت نمود و پاره‌ای اشیاء عجیب چینی از جمله پیراهنی سبز با خود آورد. این پیراهن باندازه‌ای نرم و نازك بود که چون تا میکردند دردست جای میگرفت. شبانگاه بمعبدی رفت و چون بامدادان از آنجا فرود آمد دهقانی که زمین خودرا شخم

---

(١) Chronology of Ancient Nations (Sachau's trans., 1879).

(٢) **یادداشت مترجم**: عنوان «داعی عباسیان» بنظر آقای تقی زاده مناسب‌تر است.

(٣) شاید تحت تأثیر افسانهٔ مانی قرار گرفته بود.

میزد ویرا بدید . بهافرید بدهقان گفت در مدتی که از انظارناپدیدگشت بـآسمان صعود کرده بود و در آنجا بهشت و جهنم را بـاو نشان دادند و از طرف خداوند بـاو وحی رسید و این لباس سبز را بوی پوشانیدند و در همـان ساعت او را بزمین فرستادند . دهقان تصدیق کرد و به مردم خبر داد که بچشم خود نزول او را از آسمان دیده‌است . همینکه‌بهافرید دعوی پیغمبری کرد و اصول عقائد جدید خود را اظهـار داشت بسیاری از مجوسان باو گرویدند .

« بهافرید در اکثر مراسم و آداب با مجوس اختلاف کرد ولی زردشت را تصدیق داشت و آئین زردشت را در مورد پیروان خود قـائل بود . بهافرید دعوی داشت که سرّاً باو وحی نازل میشود و هفت نماز برای پیروان خود آورد : یکی در توحید و نیایش خدای یگانه ، دوم در آفرینش آسمان و زمین ، سوم در خلقت حیوان وروزی آن،چهارم در مرگ ، پنجم در بعثت و حساب یا رستاخیز و روز حشر و شمار ، ششم در بـارهٔ بهشتیان و دوزخیان و آنچه برای آنـان تدارك میشود ، هفتم در ستایش اهل جنت .

« برای پیروان خود کتابی بزبان فارسی بپرداخت و بآنهادستور داد خورشید را سجده‌کنند وهنگام پرستش‌خورشید یك زانورابزمین نهند وروی خود را همیشه متوجه خورشید نمایند وموی سررابگذارند بلند شود و زمزمه را موقع صرف طعام موقوف کنند(۱) و انعام را ذبح نکنند مگر وقتی که لاغر شده بـاشد ، شراب نیاشامند و از اکل میته بپرهیزندومادران‌ودختران‌وخواهران‌وخواهرزادگان‌یابرادرزادگان(۲) خود را بحبالهٔ نکاح در نیـاورند و بیش از چهارصد درهم بعنوان مهر

---

(۱) مراد از زمزمه ادعیه و اذکاری است که اختصاصاً زردشتیان بصـدای آهسته میخوانند .

(۲) آئین زردشت زواج بامحارم‌را (که خوتو ـ دس Khvêtu-das نامیده میشد) تصدیق وتصویب کرده بود .

نگیرند . دستور دیگر وی این بود که راه‌ها وپلها را ازهفت‌یک‌دارائی و دست رنج کسب وکار خود تعمیر کنند .

« همینکه ابو مسلم وارد نیشابور شد موبدان و هیربدان(۱) گرد وی جمع شدند و نزد وی شکایت بردندکه بهافرید در دین اسلام‌وکیش زردشت فساد کرده است . ابومسلم عبدالله‌بن شعبه را فرستاد بهافرید را بیاورد . عبدالله بهافرید را در کوه های بادغیس دستگیر ساخت و نزد ابومسلم آورد . ابومسلم نیز بهافرید وهریک از اتباع او را که‌دستگیر کرد بقتل رساند .

« پیروان او که بهافریدیان خوانده میشدند هنوز تعالیم مؤسس آئین خود را حفظ میکنند و بامجوسانی که معتقد بزمزمه میباشند شدیداً عداوت میورزند . گمان دارند خادم پیغمبرشان گفته است که پیغمبر برسمندی نشسته و بآسمان رفته است و همچنانکه صعود کرده بار دیگر نیز فرود آید و از دشمنان خود انتقام گیرد(۲) . »

کتاب الفهرست ابن‌الندیم

بنا بر شرح مختصری که در الفهرست ابن‌الندیم (صفحهٔ ٣٤٤) در بارهٔ بهافرید مسطور است بهافرید بدست دو تن از داعیان ابو مسلم موسوم به شبیب بن داح و عبدالله بن سعید اسلام آورد و جامهٔ سیاه عباسیان را به تن کرد ولی بعد از اسلام رو بتافت وبقتل رسید . راوی این خبرابراهیم‌بن‌العباس الصولی (تاریخ وفات ٨ ـ ٨٥٧ میلادی) است و طبق همان خبر « هنوز در خراسان عده‌ای از مرده طرفدار اصول عقائد او

(۱) مراد روحانیان درجهٔ دوم وسوم در آئین زردشت است . رئیس جامعهٔ روحانیت‌را دستور مینامیدند .

(۲) با انتظارات اتباع المقنع مقایسه شود . دربارهٔ المقنع و رجعت او که اتباعش انتظار داشتند چند صفحهٔ بعد بحث شده است . البلخی درسال ٣٥٠ هجری (٩٦٠ مسیحی) در خصوص بهافریدیها نوشته است که در عهد او این جماعت وجود داشته و شخصاً آنها را می شناخته است (رجوع شود به جلد اول

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٤٦٢)

میباشند.» نام دیگر این فرقه بنابر قول شهرستانی (صفحهٔ ۱۸۷) سیسانیه است. شهرستانی این قوم را « عنودترین خلایق خدا نسبت بمجوسان زمزمی » میداند ودروصف آنها این نکته را اضافه میکند که «زردشت را به پیامبری میشناسند و شاهانی را که زردشت گرامی دارد احترام میکنند ».

بااطلاعات ناقصی که دربارهٔ بهافرید داریم نمیتوانیم راجع بماهیت اصول عقائد او نظر روشنی اتخاذ کنیم و شاید اهم عقائد او امتیازی است که نسبت بعدد هفت قائل میباشد و دیگر دربارهٔ غیبت و رجعت مؤسس این فرقه است. فرقه های مختلفی که از غلاة شیعه منشعب شده‌اند برای پاره‌ای اعداد (از قبیل ۷ و ۱۲ و ۱۹ و غیره) اهمیتی قائل میباشند. نمونه های متعددی از فرقه های مزبور و کسانیکه همواره برجعت قهرمانان خود معتقد بوده‌اند در این دوره و ادوار بعد تا عصر حاضر خواهیم یافت. شهرستانی دربارهٔ غلاة چنین گوید: (صفحهٔ ۱۳۲)

آئین بهافرید

« غلاة نسبت بائمهٔ خود غلو کنند تا آنجا که ائمهٔ خود را فوق مخلوقات دانند و فضائل ملکوتی و صفات الهی برای آنان قائل شوند و اغلب یکی از ائمه را بخدا تشبیه کنند و بسا اینکه خدا را انسان دانند وبدین طریق در غلو وتقصیر بافراط و تفریط گرایند و تمایلی که باینگونه تشبیهات ابراز دارند به تبعیت از حلولیه است (که خدا را قابل حلول در جسم انسان دانند) و همچنین

غلاة شیعه

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٦١)
کتاب البدأ والتاریخ چاپ وترجمهٔ کلمان هوار فرانسوی Cl. Huart صفحهٔ ١٦٤ ترجمه).

یادداشت مترجم: آقای تقی زاده تذکر میدهند: « مؤلف این کتاب مظهربن طاهر مقدسی است وهوار فرانسوی در موقع طبع ونشر این کتاب اشتباهاً آنرا بابوزید بلخی نسبت داده واسم بلخی بغلط روی آن مانده است. »

تناسخیه و یهود و نصاری زیرا یهود خالق را بمخلوق و نصاری مخلوق را بخالق تشبیه کنند و تمایل غلاة شیعه باین گونه تشبیهات بحدّی ذهن آنانرا مشوب ساخته است که فضائل حق یگانه را به بعض از ائمهٔ خود نسبت دهند. این قبیل تشبیهات اولا وبالذات متعلق به تشیع است و بعد پاره‌ای از اهل تسنن نیز پذیرفته‌اند . . . اصول عقائد مبتدعهٔ غلاة شیعه چهاراست : تشبیه وبدا ورجعت‌وتناسخ . پیروان این‌عقائد درهرسرزمینی نام مختلفی دارند . دراصفهان خرمیه و کودیه ، در ری مزدکیه وسنبادیه ودرآذربایجان ذاقولیه‌ودربعض نقاط‌محمره (سرخ‌پوشان) ودرماوراءالنهر مبیضه (سپید جامگان) نامیده شوند . »

غلاة شیعه که اکنون مورد بررسی میباشند وبرهبری سنباد مجوس والمقنع پیامبر نقابدار خراسان وبابك و دیگران آن هیجان واضطراب را درایران آنزمان برپا ساختند مانند اسمعیلیه که بعد آمدند وباطنیه وقرامطه وحشاشین وحروفیه باردیگرهمان عقائدمربوط به‌تشبیه وظهور حق در صورت بشر و تجسم ثانوی و رجعت و تناسخ را بشدّت اظهار داشته‌اند . ظاهراً این عقائد بشکل مزمن در ایران وجود دارد و همیشه ممکن است با یك محرك مناسبی بصورت مسری درآید . در همین ایام نیز بار دیگر این افکار بشکل نهضت بابیه پدیدار شد . در اوائل نهضت بابیه (١٨٥٢ ــ ١٨٤٤ میلادی) جان کلام آنها همان اصول بود ولی بعد برهبری بهاءالله (تاریخ وفات ١٨٩٢ میلادی) واکنون برهبری پسرش عباس افندی غصن اعظم آن اصول بصورت فرعی درآمده وکمتر جلب توجه میکند (پیروان عباس افندی‌آمدن ویرا علی‌الظاهر رجعت عیسی مسیح میدانندوطرفداران‌نسبةً متعددی نیزدرامریکاباین‌اصول‌پیوسته‌اند).

شباهتی که بین فرقه‌های متعدد مزبورموجوداست بی‌اندازه قابل توجه است . تاریخ فرق مزبور را میتوان طی یازده قرن ونیم اخیربنحو

روشن پی‌جوئی کرد . دامنهٔ این شباهت حتی بجزئیات ودقایقی کشیده میشود که مربوط باصطلاحات و الفاظ وانتخاب پاره‌ای الوان (مخصوصاً سرخ وسفید) بعنوان علامات فرقه‌هاست . مثلاً بابیه دراوائل امر مانند فرقهٔ مبیّضه دراین دوره‌ای که مورد بحث‌است جامهٔسفید میپوشیدند(۱) و علاقه‌ای که بانتخاب جوهر قرمزبرای تحریرکتب خود داشتند بتقلید ازفرقهٔ محمّره بود . اما اینکه قبل ازاسلام تاچه اندازه این عقاید باشکال و صور دیگری در ایران رائج بوده است مسألهٔ جالب توجهی است که هنوز برای حل نهائی آن مطالب و اطلاعات لازم در دست نیست .

نهضتهای مختلف غلاة شیعه در نظر مورخین اسلامی چه اقدمین وچه متأخرترین آنها درحکم بازگشت وظهورمجدد آئین مزدك است . دربارهٔ نهضتهای مزبور بالضروره دراینجا سخن خواهیم گفت ولی دربارهٔ مزدك درفصل مربوط بساسانیان (صفحات ۲٤۹ تا ۲۵۵ این ترجمه) سخن گفته‌ایم . محتمل است این قول صحیح باشد لکن بدبختانه اطلاعات ما دربارهٔ اصول روش مزدك باندازه‌ای ناچیز است که نمیتوانیم ثابت کنیم . اما نویسندگان مطلعی از قبیل این اشخاص دارای این نظر میباشند : مؤلف الفهرست (صفحات ۳٤۵ـ۳٤۲) که در سال ۹۸۷ میلادی کتاب خود را نوشته است ؛ شهرستانی (صفحات ۱۹٤ـ۱۹۳) که درسال ۱۱۲۷ میلادی نوشته است ؛ وزیر نامدارسلاجقه خواجه نظام‌الملك (سیاست‌نامه چاپ شفر صفحات ۱۸۳ـ۱۸۲) در سال ۱۰۹۲ میلادی بدست فرستادهٔ یکی از پیروان همان فرقهٔ اسمعیلیه که بآن شدت درکتاب وی بجرم تجدید افکار ضالهٔ مزدك و دیگران مورد تعقیب قرار گرفته بودند بقتل رسید ؛ بنظر لسان‌الملك ورضاقلی‌خان ازمورخین ایران وهمچنین بنظر

(۱) رجوع شود بکتاب تاریخ جدید . . . باب ترجمهٔ مؤلف این کتاب (چاپ کمبریج ۱۸۹۳ میلادی) صفحات ۷۰و۲۸۳ .

لیدی شیل(۱) و پروفسورنولد که (۲)از مورخین اروپا بابیه نیز در عصر جدیدصاحب افکار وعقائدی نظیر همان افکار وعقائد میباشند . درصفحهٔ ۳٤۲ کتاب‌الفهرست مبحثی‌است‌تحت عنوان مذهب‌الخرّمیه والمزد کیه واین دومذهب رامؤلف الفهرست‌یکی دانسته‌و همچنین محمره(صاحبان علامت سرخ) وپیروان بابك‌خرمی وعلی‌الظاهر مسلمیه یافرقی که‌قائل بامامت ویاحتی‌مظهریت ابومسلم بودند ازقبیل فرقهٔ سنبادمجوس‌واسحق ترك همه را باخرمیان ومزدکیان مذهب واحدی میشمرده است(گویند اینکه اسحق را ترك خوانده اند بدان سبب نیست که اسحق از نژاد ترك بوده است بلکه‌این‌تسمیه ازآنروست که اسحق وارد سرزمین‌ترکها شد و آنان را بقبول رسالت ابومسلم دعوت نمود) . در بارهٔ المقنّع نیز ابوریحان بیرونی (صفحهٔ ۱۹٤ کتابی که به نیکی یاد شد) چنین گوید : « المقنع حکم کرد که پیروی‌ازکلیهٔ قوانین واحکام مزدك بر آنها(یعنی بر اتباعش) فرض و واجب است . » شهرستانی معتقد است و ما نیز قبلاً این مطلب را بیان کرده ایم که مزدکی و سنبادی و خرمی وسپید پوش (مبیضه) وسرخ پوش (محمره) الفاظ مترادف است . نظام‌الملك درفصل چهل و پنجم سیاست‌نامه (چاپ شفر (۳) صفحات ۱۸۳ ـ ۱۸۲ متن و صفحات ۲٦۸ ـ ۲٦۵ ترجمهٔ فرانسهٔ آن (٤)) روشن‌تر و واضح تر این مطلب‌را بیان کرده است . بنا بر گفتهٔ خواجه نظام‌الملك‌بعدازآنکه

---

(۱) Lady Sheil, Glimpses of Life and Manners in Persia (1856). p. 180 .

(۲) Nöldeke, Orientalischer Socialismus

رجوع شود بمقالهٔ نولدکه در مجلد هیجدهم Deutsche Rundschau صفحات ۲۹۱ ـ ۲۸٤ (سال ۱۸۷۹ مسیحی) .

(۳) Schefer

(٤) از فصل چهلم این کتاب ببعد شمارهٔ فصول در ترجمهٔ فرانسه یك شماره بیشتر ازشمارهٔ همان فصل درمتن کتاب است واین اختلاف ازآنجا پیش آمده است که برای‌دوفصل متوالی‌درمتن کتاب یك شماره گذاشته شده (صفحات ۱۲۵ و ۱۳۱) وهردوفصل را فصل چهلم ضبط کرده‌اند .

مزدك بقتل رسید زن او خرّمه بادوتن از مریدان شوهرش بعزم ری از طیسفون فرار کرد ودر آن‌ولایت به تبلیغات پرداخت و در آنراه کامیاب گردید. کسانیکه بآئین او گرویدند یا بنام شوهرش مزدکی نامیده شدند یا بنام خودش خرم دینان یا خرمیه. این مذهب در آذربایجان و ارمنستان و دیلم و همدان و دینور و اصفهان و اهواز یا بعبارة اخری سراسر شمال وغرب ایران (رجوع شود بصفحهٔ ۳۴۲ الفهرست) تازمان ابومسلم رائج گردید و از عناصر ناراضی که ابو مسلم توانست با خود مهربان و همراه کند پیروان همین مذهب بودند که بحمایت و پشتیبانی او برخاستند و ابومسلم بسرنگون ساختن خلافت بنی‌امیه توفیق یافت.

در صفحهٔ ۳۵٤ اشاره کردیم که ابومسلم مورد تکریم و علاقهٔ پیروانش بودو گفتیم که پیروانش تاسرحدپرستش اورا دوست داشتند.(۱)

سرکشی سنباد مجوس (۷۵۵-۷۵٦ میلادی)

همینکه خلیفه المنصور او را بقتل رساند فوراً سنباد مجوس (۲) که‌یکی از دوستان و طرفداران وی بود سرپیچی کرد. عصیان سنباد مجوس را باید امری مهم و پرمعنی دانست‌زیرا نشان‌داد که آن داعی بزرگ در آراءمذهبی‌خودطوری‌متعصب‌نبود که‌حتی «گبرها» (۳)

---

(۱) **یادداشت مترجم :** رجوع شود بکتاب ابامسلم خراسانی در دوجلد بقلم‌آقای حبیب‌الله آموزگار نمایندهٔ مجلس سنا (وزیر سابق فرهنگ).

(۲) شرح این ماجری تا اندازه‌ای در کتاب الفخری (صفحهٔ ۲۰۳) داده شده است ؛ همچنین رجوع شود به طبری جلد سوم صفحات ۱۲۰ - ۱۱۹ ؛ مروج الذهب مسعودی جلد ششم‌صفحات ۱۸۹ - ۱۸۸ ؛ الیعقوبی جلد دوم صفحات ٤٤۱ و٤٤۲ ؛ کتاب‌البلدان همان مؤلف (جلد هفتم چاپ دوخویه ؛ de Goeje, Bibl. Géogr. Arab. صفحهٔ ۳۰۳)؛ تاریخ طبرستان تألیف درن Dorn, Gesch. von Tabaristan صفحهٔ ٤۷ ؛ ایضا ازهمان مؤلف Auszüge... betreffend die Gesch... der Südl. Küstenländer des Kaspischen Meeres, صفحات ٤٤٤ - ٤٤۲ Justi, Iranisches Namenbuch, pp. 314-315, article Sumbat (Sunfadh), §. 19.

(۳) **یادداشت مترجم :** این داستانها را آقای نوبخت بنظم پارسی درآورده‌اند. نگاه کنید بشاهنامهٔ نوبخت ، چاپ‌دوم‌مطبعهٔ مجلس ۱۳۲۵ هجری شمسی.

راهم مطرود سازد ووجودزردشتیان‌راتتواندتحمل کند . سنبادازنیشابور که مسقط الرأس وی بود بعزم خونخواهی ابومسلم حرکت کرد و در اندك‌زمانی اتباع زیادی گرد خود جمع نمود . ابتدا قومس (کومش) را اشغال کرد (و بخزائن ابومسلم که در آنشهر بامانت سپرده بود دست یافت) و قصد خود را براینکه بسوی ایالت عرب نشین حجاز پیشروی کند و کعبه را منهدم سازد اعلام داشت . دیری نپائید که عدهٔ کثیری از مجوسان طبرستان و نقاط دیگر و همچنین مزدکیان و رافضیان (۱) (شیعیان) ومشبّهه را بطرف خودجلب کرد و بآنها گفت ابومسلم نمرده است ولی چون المنصور اورا تهدید بقتل نموده بود با ادای اسم اعظم آلهی خودرا بصورت کبوتری سفید (۲) درآورده و پرواز کرده است . عدّهٔ اتباع مسلح وی‌را درحدودیکصدهزار نفر گفته اند . پس‌ازفتوحات بسیاری که نصیب وی گشت سرانجام جهوربن مرّار یکی از سرداران عباسیان اورا شکست داد و بقتل رساند . و اگر بنا بر قول ابن‌الطقطقی (الفخری) ۶۰،۰۰۰ نفر از اتباع وی‌در میدان کارزار هلاك شده‌باشند شمارهٔ اتباع‌وی مبالغه‌آمیزنتواند بود . قیام سنباد مجوس اگرچه‌مهیب و وحشتناك بود ولی دیری نپائید و فقط هفتاد روز طول کشید. و این قول مبتنی بر معتبرترین منابع است . نظام‌الملك مدت این شورش را هفت سال نوشته ولی مطمئناً اشتباه کرده است .

یکی دیگر از دعاة ابومسلم اسحق «ترك» است . در بارهٔ اسحق مختصری در صفحات قبل نوشتیم . اسحق یکی دیگر از دعاة ابومسلم است که پس ازمرگ ابومسلم بسمت ماوراءالنهرفرار کرد و اظهارداشت که ابومسلم نمرده بلکه در کوه‌های نزدیك ری پنهان گردیده و در

---

(۱) **یادداشت مترجم :** رجوع شود بمقدمهٔ مترجم .

(۲) مقایسه شود با ملل و نحل شهرستانی صفحهٔ ۱۱۱ و جلد دوم الیعقوبی صفحهٔ ۳۱۳ .

آخرالزمان ظهور خواهد کرد . بنا بر کتاب الفهرست (صفحهٔ ٣٤٥)

اسحق «ترك»

اسحق ازنسل زیدبن علی بود و بهمین جهت گویادعوی امامت داشت ولی از محبوبیت ابو مسلم استفاده کرد و خود را نزد پیروان ابومسلم قبولاند ، لکن بروایت راوی دیگری که بعنوان مطلع از امور مسلمیه درالفهرست نقل‌شده اسحق از افرادعامی وأمی ماوراءالنهر بود که باجن مأنوس شد وبا آن شور مینمود . اسحق میگفت ابومسلم از انبیاء است و زردشت او را فرستاده و زردشت زنده است و هرگز نمرده و بموقع خود بار دیگر ظهور کند و مجدداً کیش خود را بمنزلت اول باز رساند . ابن الندیم اضافه میکند : « یك بلخی گفت (١) مردم مسلمیه (یا اتباع ابومسلم) را خرم دینیه میخوانند » وبازچنین گوید : « دربلخ میان ما جماعتی از آنها درقریهٔ ... (٢) یافت میشوند که خود را پنهان سازند . »

دفعهٔ دیگری که‌معتقدین به تشبیه از غلاةشیعه خودنمائی کردند یکی دوسال بعد بود (٧٥٩ - ٧٥٨ میلادی) (٣) . دوزی در وصف آنها

---

(١) **یادداشت مترجم :** براون اشتباهاً « البلخی » نوشته است . در الفهرست اینطور آمده است : قال بلخی : و بعض الناس المسلمیه الحر مدینیه » (رجوع شود به صفحهٔ ٤٨٣ الفهرست چاپ مصر) .

(٢) اسم آن قریه مسلم نیست . شاید خرم آباد باشد که از اسامی متداول قراء ایران است .

(٣) طبری (جلد سوم صفحهٔ ١٢٩ ببعد وصفحهٔ ٤١٨) گوید این واقعه‌را ابتدا سال ١٤١ هجری (٩ - ٧٥٨ میلادی) ضبط کرده اند و لکن اضافه میکند که بعض دیگر سال وقوع آنرا ١٣٦ یا ١٣٧ هجری (٥-٧٥٣ میلادی) دانسته اند ، و حال آنکه خود وی داستانی نظیر آنرا بتاریخ ١٥٨ هجری (٥ - ٧٧٤ میلادی) ضبط کرده است . دو تاریخ اخیر یکی تاریخ نیل المنصور بخلافت وآندیگر تاریخ مرگ اوست ، و آن قصه را ممکن است صرفاً یکی از نویسندگان موثق تاریخ خلافت وی بعنوان یک خبر یا اطلاع کلی از وقایع آندوره بدون ذکر تاریخ ضبط کرده باشد . و نیز رجوع شود به دینوری صفحهٔ ٣٨٠ والفخری صفحهٔ ١٨٨ .

راوندیان چنین گوید : (۱) « باز هم احمق‌تر آن متعصبینی بودند که تحت تأثیر افکار هند و ایران پادشاهان خود را خدا میخواندند . تا زمانی که فتح و ظفر عباسیان مشکوك بنظرمیرسید روش خلفای عباسی نسبت باینگونه فرق روش صبر وتحمل بود ولی ازتاریخی که تسلط یافتند دیگرتسامح روا نداشتند ، زیرا درصورت تسامح نه‌تنها اهل سنت و جماعت بلکه کلیهٔ نژاد عرب را علیه خود بر میانگیختند . ازطرف دیگر امتناع خلفای عباسی ازقبول عنوان خدائی سبب شد که ایرانیان نسبت بآنها بیمهر شوند ولی از انتخاب یکی از دو راه ناگزیر بودند وایرانیان بیچاره که درتمام آن مدت خلوص عقیدت وصفای نیت خودرا نشان دادند فدای تازیان‌شدند . راوندیان(۲) وقتی پی باین معنی بردند که برای اداءِ احترامات بدرگاه المنصور باریافتند وفهم این‌مطلب برای راوندیها گران تمام شد . المنصور را خدای خود خطاب کردند و فرماندار مکه‌را مظهر جبرائیل وفرمانده مستحفظین خلیفه‌را محل‌تجلی روح‌آدم دانستند. (۳) نه تنها خلیفه اکرام وطاعت آنهارا نپذیرفت بلکه رؤساءِ آنانرا بزندان افکند(٤) . از آن‌لحظه ببعدالمنصور دیگر درنظر

---

(۱) کتاب اسلام دوزی Dozy, L' Islamisme ترجمهٔ ویکتور شوون V. Chauvin صفحات ۲٤۳ ـ ۲٤۱ .

(۲) راوند نام دو مکان مختلف است ، یکی نزدیک کاشان و اصفهان است و آن دیگر نزدیک نیشابور (رجوع شود به وفیات الاعیان وانباء ابناء الزمان تألیف ابن خلکان ترجمهٔ بارون دسلان Baron de Slane جلد اول صفحهٔ ۷۷) . دوزی پنداشته است که مراد از راوند قریه ایست که نزدیک کاشان است وظاهراً اشتباه کرده است زیرا طبری (جلد سوم صفحهٔ ۱۲۹) وابن الطقطقی (الفخری صفحهٔ ۱۸۸) وغیره راوندیها را اهل خراسان میدانند .

(۳) ابن‌الطقطقی درکتاب الفخری فقط اشاره به « شخص دیگری» میکند. طبری (در جلد سوم صفحهٔ ۱۲۹) گوید راوندیان تصور کردند عثمان بن‌نهیک مظهر آدم والهیثم بن معاویه جبرائیل بوده اند .

(٤) دویست تن از راوندیها بدین طریق زندانی شدند .

راوندیها خلیفه نبود . اینان کسی را که بحق پادشاه است از خدا جدا نمیدانستند واگر پادشاهی منکر خدائی خود میشد غاصبی بیش نبود و میبایست از سلطنت خلع شود . بنابراین فوراً در صدد اجراءِ این نقشه بر آمدند . راه زندان‌را پیش گرفتند و برای اینکه کسی متوجه مقصود آنها نشود تابوتی خالی‌را بدوش گرفتند و چنین وانمود کردند که میتی‌را برای تدفین بگورستان میبرند . همینکه بزندان رسیدند درهارا شکستند ورؤساءِ خودرا آزاد ساختند . سپس بقصر خلیفه حمله ور شدند .

بعد از آن لحظات فوق العاده بحرانی بالاخره عده ای کافی از سپاهیان بدانسو شتافتند و با ضربات شمشیر راوندیان را نواختند . معهذا هزاران نفر ازمردم ایران بعقیدهٔ راوندیان‌باقی‌ماندندوعباسیان‌را بدان‌سبب که‌ازخداشدن‌وخدائی کردن‌روبتافتندیگر بخلافت‌نشناختند. افرادی که در این مسأله کمتر تعصب داشتند بهمین دلیل رهائی یافتند و توانستند در سرزمینی که تخم انقلاب قویاً بار ور بود پرورش‌یابند.»

راوندیانی که اطراف قصر خلیفه‌در هاشمیه راه میرفتند و فریاد میزدند که « این قصر خدای ماست» تنها درحدود ششصد تن بودند(۱) (بغداد هنوز ساخته نشده بود)، ولی این فرقه بگفتهٔ طبری (جزءِ سوم صفحهٔ ۴۱۸) تازمان خود وی یعنی تا آغاز قرن دهم وجود داشته است . گذشته از اعتقاد بمظهریت و تناسخ راوندیان ظاهرا آراءِ مزدك را نیز در بارهٔ اشتراك زن قبول داشتند و درمورد خودشان معتقد بودند که دارای نیروی اعجاز میباشند . از قرار معلوم بعضی از آنها بخیال اینکه قادر بپرواز هستند خود را از جاهای بلند پرت کردند و قطعه قطعه شدند . مسلماً چنانکه دینوری گوید (صفحهٔ ۳۸۰) راوندیها با ابو مسلم ارتباط داشتند و یکی از مقاصد آنها گرفتن انتقام خون ابومسلم‌بود.

اصول عقائد راوندیان

---

(۱) رجوع شود بطبری جلد سوم صفحهٔ ۱۳۰ .

المنصور خلیفه چون اسب خوبی نداشت در کوته زمانی جانش درمعرض خطر واقـع گشت و این امر سبب شد که فرس النوبه (اسب نوبتی) را ترتیب دادند. اسب خوبی بـا دهنه و زین و برگ از این تاریخ ببعد همیشه در قصر خلیفه آماده بود که در مواقع فوری و ضروری مورد استفاده قرار گیرد. همین دستور بعد نیز دیرزمانی دردربار فرمانروایان محل وفی‌المثل دردربار پادشاهان سامانی در قرن دهم مسیحی[1] اجرا میشد.

فرس النوبه

درسالهای ٧٦٨-٧٦٦ میلادی که المنصور هنوز بر کرسی خلافت نشسته بود پیغمبر دروغی دیگری بنام استاذ سیس در نواحـی هرات و بادغیس و سیستان[2] قیام کرد و پیروانی در حدود سیصد هزار تن گرد آورد و زحمات زیادی برای دولت فراهم ساخت، لکن بالاخره بدست خازم بن خزیمه دوچار شکست شد. هفتاد هزار تن از پیروانش‌را کشتند وچهارده‌هزارتن دیگررا اسیر کردند وبلافاصله بعدازنبرد سرهای‌اسراءرا ازتن جداساختند. کمی بعد استاذ سیس تسلیم شد ولی اورا بزنجیر کردند وببغداد گسیل داشتند و درآنجا بقتل رسید. سی‌هزار تن ازپیروانش که باوی تسلیم شده بودند آزاد گشتند. بنابرگفتهٔ سرویلیم مویر[3] (که مدرك را ذکر نمیکند) الخیزران‌زن‌المهدی ومادرالهادی‌وهارون‌الرشید دختر استاذ سیس بوده‌است[4]. نام ویرا الثعالبی در لطائف‌المعارف[5]

استاذسیس (٨-٧٦٦ میلادی)

---

(١) باترجمهٔ چهار مقاله نظامی عروضی سمرقندی تطبیق شود. مؤلف این کتاب چهار مقاله را ترجمه کرده ودر مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بسال ١٨٩٩ منتشر ساخته است. رجوع شود بصفحهٔ ٥٥ چاپ جداگانهٔ ترجمهٔ مزبور.

(٢) طبری جلدسوم‌صفحات ٨ - ٣٥٤؛ الیعقوبی جلد دوم صفحات ٨،٤٥٧؛ نویسندهٔ اخیر بالصراحه میگوید که این شخص دعوی نبوت کرده است.

(٣) Sir William Muir (٤) کتاب مذکور صفحهٔ ٤٥٩.

(٥) چاپ de Jong، صفحهٔ ٤٤.

برده و گفته است که سه زن بودند که هر کدام دو تن از خلفا را زائیده‌اند: یکی از آنها همین زن بوده است. زن دیگر نیز ایرانی و نامش شاه‌پرند نوهٔ یزدگرد آخرین پادشاه ساسانی است. شاه پرند بعقد ازدواج ولید بن عبدالملك خلیفهٔ اموی درآمد و یزید سوم و ابراهیم را آورد.

تقریباً ده سال بعد (٧٨٠-٧٧٧ میلادی) در آغاز خلافت المهدی نهضت بسیار خطیرتری روی داد و آن نهضت المقنع است.

مور[١] ضمن اشعاری که بنام لاله رخ سروده ویرا ستوده است - یوسف البرم نیز قیام کرد ولی قیام وی کمتر معروف است و جنبهٔ ابهام آن بیشتر است. یوسف البرم مردم را بنیکی وپرهیز از بدی دعوت مینمود وجز این مقصودی نداشت[٢]. قیام وی دربرابر قیام المقنع ناچیز است. در بارهٔ المقنع که رئیس یکی از فرق مبتدعه است و شهرتی بسزا دارد ابوریحان بیرونی در کتاب الآثار الباقیه عن قرون الخالیه چنین گفته است (ترجمهٔ زاخو، صفحهٔ ١٩٤ و صفحهٔ ٢١١ متن):

المقنع و یوسف البرم (٧٨٠-٧٧٧ میلادی)

« سپس هاشم بن حکیم معروف به المقنع در دهکده‌ای موسوم بکاوه کیمردان از قراءِ مرو ظهور کرد. این شخص چون از یك چشم نابینا بود نقابی از حریر سبز برچهره میافکند ودعوی خدائی میکرد ومیگفت چون قبل از تجسد احدی ویرا نمیتوانست ببیند لذا در کالبد انسان وبصورت بشر درآمد تا دیده شود. المقنع از رود جیحون گذشت و بنواحی کش و نسف (نخشب) رفت. با خاقان

بیان ابوریحان در بارهٔ المقنع

---

(١) **یادداشت مترجم:** تامس مور Thomas Moore شاعر معروف ایرلندی است (١٨٥٢-١٧٧٩ مسیحی).

(٢) رجوع شود بصفحهٔ ٥٩ تحقیقات ون فلوتن در بارهٔ سیطرهٔ عرب:
Van Vloten, Recherches sur la Domination Arabe.
و همچنین بطبری جلد سوم صفحهٔ ٤٧٠ و به الیعقوبی جلد دوم صفحات ٩ - ٤٧٨.

وارد مکاتبه شد و از او کمك خواست . فرقهٔ سپید جامگان[۱] و ترکان گرد وی جمع شدند و اموال و زنان را مباح کرد [۲] و هر که با وی بمخالفت برخاست بقتل رساند . کلیهٔ قوانین و احکام مزدك را واجب شمرد . سپاهیان المهدی را پراکنده ساخت وچهارده سال حکومت کرد. اما سرانجام محاصره شد و در سال ۱٦۹ هجری (۷۸٦ - ۷۸۵ میلادی) بهلاکت رسید . یعنی همینکه خودرا ازهمه طرف درمحاصره دیدخودرا آتش زد تاجسدش متلاشی‌ونابود شود و این امر نزد پیروانش مایهٔتحقق دعوی الوهیت وی گردد . لکن بدین کار توفیق نیافت و جسدش در تنور پیدا شد . سرش را بریدند و برای المهدی که درآن تاریخ درحلب‌بود فرستادند . هنوز هم در ماوراءالنهر فرقه‌ایست‌که درخفا پیرو دین‌المقنع ولی در ظاهر از اسلام تبعیت میکنند .

« تاریخ المقنع را از فارسی بعربی ترجمه کردم و این موضوع‌را در تاریخی که راجع به سپید جامگان و قرمطیان[۳] (اخبارالمبیضه والقرامطه) نوشته‌ام کاملاً مورد بحث و استقصاء قرار دادم . »

شهرت‌المقنع بیشتر برای سه چیز است : یکی نقاب زرینی(که بروایات دیگر از پرند سبز بوده) و مدام بر چهره داشت تا بگفتهٔ خود وی پیروانش از نور خیره کننده و لمعان تحمل ناپذیر سیمایش در زحمت نباشند یا بقول دشمنانش برای اینکه کراهت منظر و شکل بیقوارهٔ او را نبینند . دوم ماهی که به امر وی بدروغ همه شب از چاه

---

(۱) این طایفه را چنانکه قبلا هم توضیح دادیم از آنرو مبیضه خواندند که لباس سفید برتن داشتند وبهمین سبب ایرانیان بآنها لقب سپید جامگان داده اند .

(۲) **یادداشت مترجم :** عبارت « اباح لهم الاموال والفروج » را براون اشتباهاً اینطور ترجمه کرده است :

« اموال وزنان (دشمنان) خودرا بخودشان تحویل داد . »

(۳) این آثار ابوریحان بدبختانه در دست نیست .

نخشب طلوع میکرد (و بهمین جهت ایرانیان باو لقب ماهسازنده داده‌اند) : سوم خودکشی وی و اصحابش و ظاهراً با این عمل نه تنها میخواست بدست دشمنان خودنیفتد بلکه قصدش این بود که طرفدارانش تصور کنندغیبت کرده و باردیگر برخواهد گشت وبهمین منظور کوشش کرد جسد خودش و همچنین اجساد اصحابش نابود شود . قزوینی در کتاب آثارالبلاد چاپ و وستنفلد[1] صفحهٔ ۳۱۲ (که در نیمهٔ اول قرن سیزدهم مسیحی نوشته است) دربارهٔ ماه دروغی تحت عنوان نخشب چنین گوید :

قزوینی دربارهٔ المقنع

« نخشب شهر معروفی است در سرزمین خراسان . بسیاری از مقدسین وحکماءاز آنجا برخاسته‌اند.المقنع[۲]منسوب بدانجاست.المقنع چاهی در نخشب بکند که ماه از آنجا درمیآمد و مردم مانند ماه (واقعی) آنرا میدیدند. این خبر در آفاق بپیچید و خلق گروه گروه برای دیدن ماه نخشب روی آوردند و بسیار ازدیدن آن درشگفت شدند . مردم عادی تصور کردند سحراست لکن آن امر تنها بوسیلهٔ (علم) ریاضی وانعکاس اشعهٔ ماه صورت میگرفت زیرا (بعد) ته چاه کاسهٔ بزرگی پراز جیوه یافتند . با اینوصف کامیابی شگفتی بدست آورد و شهرت وی درآفاق بپیچید و نام وی در اشعار و ضروب‌الامثال ذکر شد وخاطرهٔ اودر اذهان آدمیان برجاماند.»

ابن خلکان در کتاب معروف خود موسوم به وفیات‌الاعیان فی‌انباءِ

---

(۱) Wüstenfeld

(۲) در متن کتاب «ابن المقفع» ذکر شده‌والبته اشتباه است‌ومقصودالمقنع بوده است . از شرحی که‌ابوریحان‌بیرونی داده (و در بالا نقل شد) چنین برمیآید که نام خود المقنع هاشم ونام پدرش حکیم بوده است ولی قزوینی ظاهراً حکیم‌را اسم عام بمعنای فرزانه گرفته است .

ابناءِ الزمان (ترجمهٔ بارون دوسلان(۱) جلد دوم ، صفحات ۲۰۵ و ۲۰۶) در بارهٔ المقنع چنین گوید(۲) :

« اسم حقیقی المقنع خراسانی عطا بود ولی اسم پدرش (بااینکه گفته‌اند حکیم بوده است) برمن معلوم نیست . درآغاز زندگی گازری

ابن خلکان دربارهٔ المقنع

در مرو بود . چون در موضوع سحر ونیرنگ اطلاعاتی بدست آورد دعوی خدائی کرد وگفت خداوند از راه تناسخ در وجود او حلول کرده است . این است بیان او بهوا خواهان و پیروانش : « خداوند متعال بصورت آدم درآمد و بهمان دلیل بفرشتگان فرمان داد آدم را سجده کنند و آنها نیز او را سجده کردند مگر ابلیس(۳) که ازروی کبر سرپیچید . » بدان‌علت مستوجب خشم خدا شد . آنگاه ازصورت‌آدم بصورت نوح وازصورت نوح بصورت یکایك پیمبران و حکماء درآمد تا اینکه بصورت ابومسلم خراسانی ظاهر گشت (و شرح ابومسلم گذشت) و از پیکر ابومسلم انتقال یافت ودرجسم‌من حلول کرد . پاره‌ای اشخاص دعاوی اورا قبول کردند و اورا ستایش نمودند و با اینکه ادعای او بزرگ و سیمای او کریه بود برای دفاع او دست باسلحه بردند. این شخص ناقص‌الخلقه وقصیرالقامه و الکن بود و یك چشم بیشتر نداشت و هرگز روی نمیگشود و نقابی زرّین برصورت خود افکنده بود و بهمین جهت او را المقنع مینامیدند . نفوذ وی در اذهان پیروانش بعلت چیزهائی بود که بجای معجزه ولی از روی

---

(۱) Baron Mac Guckin de Slane

(۲) متن این عبارت در چاپ و وستنفند در شرح حال شمارهٔ ٤٣١ دیده شود .

(۳) قرآن سورهٔ دوم ، آیهٔ ۳۱ .

یادداشت مترجم : آیهٔ شریفه از قرآن مجید چاپ اخگر نقل میشود : سورهٔ البقره آیهٔ ۳۳ : واذ قلنا للملائکة اسجدوا لادم فسجدوا الا ابلیس ابی واستکبر وکان من الکافرین .

خدعه و بنیروی سحر و نیرنگ بچشم آنها میاورد . از جمله خدعه‌های وی شکل ماه را درانظار جلوه‌گر ساخت بدین‌طریق که ماه بقدری بالا میرفت که اگر مسافری میتوانست آن‌مسافت‌را پیاده طی کند دوماه طول میکشید آنگاه افول میکرد و در نتیجهٔ این عمل عقیدهٔ مردم در بارهٔاو فزونی یافت . ابوالعلای معری دراشعار ذیل بهمین‌ماه اشاره کرده است :

« أفق انما البدر المقنع رأسه

ضلال وغی مثل بدر المقنع !

« این بیت جزئی از قصیدهٔ طویلی است. ابوالقاسم هبةالله‌بن‌سناء الملك شاعر نیز ضمن قصیده‌ای بچاه المقنع اشاره میکندو (ما در بارهٔ وی بزودی سخن خواهیم گفت) . این است بیت مورد نظر از قصیدهٔ مزبور :

« الیك فما بدر المقنع طالعاً

باسحر من الحاظ بدرالمعمم !

« وقتی که اعمال‌المقنع شهرت‌واشتهار یافت خلق براوبشوریدند ودردژی که پناه برده بود براو حمله بردند ودرآنجا ویرا محاصر کردند. همینکه بیقین دریافت که ازمرگ گریزی نیست زنان‌خودرا جمع کرد وکاسهٔ زهر را بدانها داد تا بنوشند . زنان زهر نوشیدند و جان سپردند سپس خود وی ازآن زهر جرعه‌ای بنوشید وبمرد . چون مسلمین وارد قلعه شدند همهٔ هواداران وپیروانش را ازدم شمشیر گذراندند. این‌واقعه بسال ١٦٣ هجری (٧٨٠ ـ ٨٧٩ میلادی) روی داد . خدا لعنت کند او را وبخدا پناه میبریم ازاینگونه خدعه‌ها ! اسم این دژ را هرگز ازکسی نشنیدم و در جائی ندیدم که ذکری ازآن شده باشد تا دراینجا نیزضبط کنم . لکن بالاخره در کتاب الشبهات یاقوت حموی خواندم (و بزودی در بارهٔ وی ان‌شاءالله سخن گفته خواهد شد) و این کتاب را یاقوت در معرفت مواضع مشترکه نوشته و خواسته است فرق جاهائی را که اسم

واحدی دارند معلوم کند[۱] . در آن کتاب در بارهٔ سنام چنین گوید که چهار محل بدین اسم موجود است و چهارمین محل همان قلعهٔ سنام است که المقنع خارجی در ماوراءالنهر احداث کرد . والله اعلم ، ولی چنین بنظر میرسد که این همان قلعه باشد. بعد در اخبار خراسان دیدم که این همان دژ است و در ناحیهٔ کش[۲] واقع شده است . والله اعلم ! »

ابن‌الاثیر در تاریخ بزرگی که نوشته‌است (و درقاهره چاپ شده: رجوع شود بصفحات ۱۳ ـ ۱٤ و ۱۷ ـ ۱۸ جلد ششم ، سنوات ۱۵۹ و ۱٦۰ هجری) قسمت اعظم تفصیلات فوق را تأیید میکنند . بنا بگفتهٔ

قول ابن اثیر

ابن اثیر المقنع حکیم نام داشت ودعوی‌الوهیت خودرا بجمعی از خصیصین اتباع خود اظهار کرد و گفته بود که الوهیت از ابو مسلم بهاشم رسیده و مقصود وی از هاشم خودش بوده است . پیروانش چون صلای جنگ در میدادند نعره میکشیدند : « یا هاشم اعنا » (ای هاشم مارا یاری کن !) گروه سپید جامگان سغد و بخارا یا فرقهٔ مبیضه و همچنین بسیاری از ترکان بیدین و بت پرست پشتیبان وی بودند . عقیدهٔ المقنع این بود که ابو مسلم بر پیامبر برتری داشته‌است و یکی از کارهائی که با خود شرط کرد این بود که انتقام خون یحیی‌بن زید را که ازاعقاب حسین‌بن علی‌است بگیرد

---

(۱) اسم صحیح این کتاب کتاب المشترك وضعاً والمختلف صقعاً یا فرهنگ نامهای جغرافیائی است که از جهت لفظ باهم شبیه اند ولی از جهت معنی فرق دارند . این کتاب را و وستنفلد Wüstenfeld در گتینگن Göttingen بسال ۱۸٤٦ میلادی چاپ کرده است . عبارتی که اینجا مورد اشاره است درصفحهٔ ۲۵٤ آن کتاب است . شیخ شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت الحموی آخرین جغرافی نویس بزرگ مسلمان است ویونانی‌الاصل بوده است . تاریخ تولد وی در حدود ۱۱۷۸ میلادی وتاریخ وفاتش در حدود ۱۲۲۹ میلادی بوده است .

(۲) این مطلب را الیعقوبی در کتاب البلدان خود (جلد هفتم صفحهٔ ۳۰٤ Bibl. Geogr. Arab.) تأیید کرده است . درآنجا گفته است همینکه محاصره کنندگان عرصه‌را برالمقنع واصحابش تنگ کردند « زهر بیاشامیدند وهمه باهم جان سپردند . » همچنین جلد سوم طبری صفحات ٤۸٤ و ٤۹٤ دیده شود .

یحیی بن زید بسال ۳-۷٤۲ میلادی بقتل رسیده بود. گویند عدهٔ پیروانش که باعتبار وعدهٔ سعیدالحرشی در آخرین لحظات اورا رها کردند سی هزار تن بوده است. سعیدالحرشی فرمانده قوائی بود که ویرا محاصره کردند. وی بفراریان وعده داده بود که جانشان در امان باشد و از روی رحم و مروت با آنها رفتار کند. کسانی که نزد المقنع ماندند تقریباً دوهزارتن بودند.

ابن اثیر چنین گوید (والفخری نیزازوی تبعیت کند): «همینکه دید چاره‌ای جز مرگ نیست زنان خود و خانوادهٔ خود را جمع کرد و بدانها زهر داد تا بنوشند و بفرمود که جسد خودشرا نیز در آتش بسوزانند تا هیچیک [از دشمنانش] بدان دست نیابند. دیگران گویند آنچه از بهائم و دواب و البسه و امثال آن در قلعه‌اش بود بسوزاند. سپس گفت: هر که بخواهد با من ببهشت برود باید خود را با من در این آتش بیاندازد. آنگاه باخانواده و زنانش واصحاب برگزیده‌اش خودرادر آتش افکند و بسوختند بنحوی که چون سپاه دشمن وارد قلعه شدقلعه‌راخالی یافت و این یکی از مسائلی بود که باقیماندهٔ پیروانش را دوچار گمراهی و اغفال نمود. و در ماوراءالنهر آن جماعت را مبیضه خوانند و عقیدهٔ خود را پنهان سازند. لکن بعض دیگر گویند که او نیز زهر بنوشید و جان سپرد و الحرشی سر او را برای المهدی فرستاد و وقتی سر او را بالمهدی رساندند که المهدی در حلب سرگرم جنگ بود (سال ۱٦۳ هجری مطابق ۷۸۰-۷۷۹ میلادی.)» این جماعت سپید جامگان یا پیروان المقنع ظاهراً تا قرن یازدهم نیز باقی بودند[۱]. ابوالفرج (ابن العبری)[۲] که در قرن

مدت بقاء این فرقهٔ

(۱) شیخ ابوالمظفر طاهر الاسفراینی (تاریخ وفات ۹ - ۱۰۷۸ میلادی) گوید در عصر وی این طایفه وجود نداشته اند. رجوع شود بکتاب الملل والنحل شهرستانی ترجمهٔ هاربروکر Haarbrücker صفحات ۳۷۸ و ٤۰۹.

(۲) Bar - Hebraeus

یادداشت مترجم: تاریخ مختصرالدول تألیف ابی الفرج ابن هارون الطبیب الملطی المعروف بابن العبری چاپ بیروت سال ۱۸۹۰ میلادی صفحات ۲۱۷-۲۱۸.

سیزدهم میلادی (۱۲۸۶ - ۱۲۲۶ مسیحی) زندگـانی میکرد اضافه میکند که المقنع به پیروانش وعده داده بود که روح وی در قالب مردی خاکستری موی که براسبی خاکستری رنگ(۱) سوار خواهد بود ظهور کند و بعد از فلان مقدار سال نزد آنها بر گـردد و سبب شود که کرهٔ ارض را بتصرف درآورند . » اطلاعات ما دربارهٔ جزئیات عقائد پیشوایان فرق مذکوره درفوق بطرز تأثرآوری ناقص است ولی آنچه میدانیم مؤید کلام شهرستانی است (که قبلاً نقل شده)(۲) و حکایت از آن میکند که بعد از مزدك

اطلاعات بیشتری که ابوالفرج بن عبری داده است

بابك خرمی

فرقه‌های سنباد والمقنع که خرّمیان و سپید جامگـان وسرخ پوشان یا سرخ علمان (خرّمیه ومبیضه ومحمره) نیز خوانده شده اند اساساً یکی بوده اند . ذیل یکی ازاین اسامی (یعنی تحت عنوان سرخ علم که معادل فارسی محمره است) تـاریخ وقوع این نهضت های انشعابی را اینطور ضبط کرده اند : در سال ۹–۷۷۸ میلادی (رجوع شود به طبری جلد سوم صفحهٔ ۴۹۳ – دینوری صفحهٔ ۳۸۲ ؛ سیاست نـامـه صفحـات ۲۰۰ – ۱۹۹) ؛ در سال ۷ – ۷۹۶ میلادی (طبری جلد سوم صفحهٔ ۶۴۵) ؛ ودرسال ۸۰۸ میلادی (طبری جلدسوم صفحهٔ ۷۳۲ ؛ دینوری صفحهٔ ۳۸۷) . بعدازالمقنع یکی دیگر از بانیان بزرگ مذاهب بدع وضلال درعهد خلافت المأمون پیدا شد . این شخص بابك خُرّمی بود . نخستین کسی که نام او را ذکر کرده است طبری است که ضمن وقایع سال ۲۰۱ هجری (مطابق با ۸۱۷ – ۸۱۶

(۱) مندرجات صفحهٔ ۴۶۰ در بارهٔ بازگشت بهافرید ملاحظه شود .

(۲) رجوع شود بـه ترجمهٔ هاربروکر Haarbrücker صفحهٔ ۲۰۰ و همچنین بصفحهٔ ۱۳۲ چاپ کرتن Cureton وجلد اول منتخبات شفر صفحهٔ ۱۷۷ Scheíer, Chrestomathie Persane وسیاست نامهٔ نظام الملك چـاپ شفر صفحهٔ ۱۹۹ .

مسیحی) از او خبر میدهد . بابك بیش از بیست سال (یعنی تا سال ۸۳۸ میلادی) مایهٔوحشت غرب وشمال غربی ایران بود . یحیی بن معاذ و عیسی بن محمد بن حمید طوسی و سایر سردارانی را که بجنگ او فرستادند شکست داد ولی سرانجام سردار معروف افشین او را بزحمت زیاد و بتدابیر و حیل مغلوب ودستگیرساخت . همهٔ مورخین مهم اسلامی مخصوصاً طبری[1] این جنگهارابنحو کامل شرح داده‌اند . درباب زندگانی خصوصی بابك و اخلاق و عقائد وی اطلاعات بسیار مفصلی در کتاب الفهرست مندرج است (صفحات ۳٤۲ تا ۳٤٤) . ابن‌الندیم کتاب الفهرست تقریباً در سال ۹۸۷ مسیحی یعنی یکصد و پنجاه سال پس از فوت بابك نوشته است . بعد از بحثی که دربارهٔ خرمیان ومزدکیان میکندنویسندهٔ الفهرست به خرمیهای بابکی میرسد و چنین میگوید :

در احوال بابك

« اما خرمیهای بابکی : صاحب این طایفه بابك خرمی بود . هر که را میخواست اغوا کند نزد او دعوی خدائی میکرد وقتل وغصب و حرب و مثله را درمذهب خرمی وارد ساخت . تا آنزمان مردم باین اعمال آشنائی نداشتند .

« سبب ادعا و خروج و جنگها و قتل بابك :

---

(۱) رجوع شود مخصوصاً بجلد سوم طبری صفحات ۱۰۱۵ و ۱۰۳۹ و ۱۰٤٤و۱۰٤٥و۱۰۹۹و۱۱۰۱و۱۱٦٥و ۱۱۷۰ تا ۱۱۷۹ و۱۱۸٦ تا ۱۲۳۵ در بارهٔ سقوط و مرگ افشین رجوع شود بصفحات ۱۳۰۸ تا ۱۳۱٤ ودینوری صفحات ۳۹۷ تا ٤۰۱ وبلاذری صفحات ۳۲۹ تا ۳۳۰ و ۳٤۰ والیعقوبی صفحات ۵٦۳ تا ۵٦٥ و ۵۷۵ و ۵۷۷ تا ۵۷۹ و درموضوع افشین رجوع شود بصفحات ۵۸۲ تا ۵۸٤ . همچنین الفهرست صفحات ۳٤۲ تا ۳٤۳ ونیز رجوع شود به آثار البلاد قزوینی صفحهٔ ۲۱۳ و ۳٤٤ و سیاست نامه صفحات ۲۰۰ تا ۲۰۳ و ابن خلکان (ترجمهٔ دوسلان de Slane) جلد سوم صفحهٔ ۲۷٦ و کتاب المعارف ابن قتیبه صفحهٔ ۱۹۸ و کتاب دوخویه de Goeje, Bibl. Geogr. Arab . جلد اول صفحهٔ ۲۰۳ و جلد ششم صفحهٔ ۱۲۱ و جلد پنجم صفحات ۵۲ و ۲۸٤

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۸۱)

« واقدبن عمروالتمیمی که اخبار مربوط به بابک‌را تدوین کرده است گوید : پدر او روغن فروشی از اهل مداین (طیسفون) بود که بحدودوثغور آذربایجان‌مهاجرت کرد ودرقریه‌ای موسوم‌به‌بلال‌آباد واقع دربخش میمذ[۱] مسکن گزید . ظرفی از روغن بر پشت میکشید و درقراء وقصبات میگشت . هوای زنی که از یك چشم کور بود در سر او افتاد . این زن بعد مادر بابك شد وروزگاری دراز باوی بسر برد . یکی ازروزهائی که هردو بخارج دهکده رفته و دربیشه ای بمیگساری و خوشگذرانی پرداخته بودند تنی چند از زنان قریه از قریه بیرون رفتند که از چشمهٔ نزدیك آن بیشه آب بیاورند . آوازی بزبان نبطی شنیدند و بسمتی که آواز شنیده شد روی نهادند وبرآندو نفر هجوم آوردند. عبدالله بگریخت ولی زنان خشمگین چنگ‌درگیسوان مادربابک انداختند واورا بده آوردند ورسوایش ساختند .

«واقد گوید : سپس روغن‌فروش نزد پدروی رفت و خواستگاری نمود . پدرهم ویرا بعقد روغن فروش درآورد . بابك بدنیا آمد . ضمن سفرهائیکه روغن فروش میکرد بکوه سبلان[۲] رسید . در آنجا شخصی از پشت ضربه ای باو نواخت و بر اثر آن مجروح شد . دیری

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۴۸۰)

و۲۸۵ و۳۰۷ و۳۰۹ و جلد هفتم صفحهٔ ۲۵۹ و۲۷۲ و جلد هشتم صفحهٔ ۸۸ و ۱۷۰ و۳۰۲ و۳۰۳ ومروج‌الذهب‌مسعودی‌چاپ باربیه‌دومینار Barbier de Meynard جلد ششم صفحهٔ ۱۸۷ و جلد هفتم صفحات ۶۲ و ۱۲۳ تا ۱۳۲ و۱۳۸ تا ۱۳۹ وغیره

---

(۱) میمذ در ناحیهٔ اردبیل وارجان است . فرهنگ جغرافیائی باربیه‌دومینار دیده شود ، صفحهٔ ۵۵۷ .

یادداشت مترجم : آقای تقی زاده را عقیده آنست که ارجان در اینجا حتماً اشتباه است وشاید مقصود آذربایجان بوده است .

(۲) سبلان کوه بلندی است نزدیک اردبیل که همیشه پوشیده از برف است . رجوع شود به فرهنگ جغرافیائی وتاریخی وادبی مستخرج از معجم البلدان یاقوت تألیف باربیه دومینار چاپ پاریس صفحهٔ ۳۰۰ .

نپائید که زندگانی را بدرود گفت . از آن تاریخ مادر بابک در مقابل اجرتی که میگرفت کودکان شیرخوار دیگران را شیر میداد تا آنکه بابک ده ساله و گاوچران یکی از قبائل شد . گویند روزی بدیدن بابک رفت . بابک را نیمروز زیر درختی خفته ولی برهنه یافت . زیر هر موئی درسر و سینه اش قطرهٔ خونی بدید . ناگهان طفل از خواب پرید و بپا خاست وخونی که مادرش دیده بود ناپدید شد . مادر بابک گفت : میدانستم که کار بزرگی در سرنوشت اوست . »

« واقد گوید : ونیز دربخش سرا(۱) بابک با شبل بن المنقّی الازدی بود و بدواب او رسیدگی میکرد . بابک ازغلامان شبل طنبور زدن آموخت . پس به تبریز رفت ودر آذربایجان تقریباً دوسال بخدمت محمد بن الروّاد الازدی اشتغال یافت . بعد پیش مادر خود رفت و نزد وی اقامت گزید و در آن هنگام هیجده ساله بود .

« واقدبن عمرو گوید : در کوههای البذّ (۲) و جبالی که بدان متصل است دو تن از کفار (۳) ثروتمند خرمی برسر ریاست خرمیان ساکن آن جبال مشاجره داشتند . یکی از آن دو جاویدان پسر سُهرك(٤) نام داشت و دیگری بکنیه اش ابو عمران معروف بود . در تابستان

---

(۱) سرا یاسراو واقع است در آذربایجان رجوع شود بجلد هفتم : Bibl. Geogr. Arab. صفحهٔ ۲۷۱ سطر آخر .

یادداشت مترجم : آقای تقی زاده را عقیده آنست که « سراو » همان سراب کنونی است .

(۲) تا آخر کار بابک این کوه ها مهمترین سنگر وی بود .

(۳) **یادداشت مترجم :** لفظ علوج جمع علج بکسر عین که ابن الندیم استعمال نموده است در منتهی الارب فی لغات العرب اینطور تعریف شده است : « گبر عجمی که هیچ دین ندارد . » شرح قاموس : علج مردیست از کفار عجم وجمع آن علوج بروزن سرور . مؤلف « بربریها » ترجمه کرده است .

(٤) راجع باین اسم صفحهٔ ۲۹۲ کتاب یوستی دیده شود : Justi, Iranisches Namenbuch

علی‌الدوام درحال جنگ بودند ولی‌در زمستان برف گردنه‌ها را مسدود میکرد و در نتیجه حائلی در میان آنها پیدا میشد. جاویدان که استاد و کارفرمای بابك بود با دو هزار گوسفند از شهر خود آهنگ زنجان کرد. زنجان شهری است نزدیك حدود و ثغور قزوین. جاویدان‌وارد قزوین شد و اغنام خود را بفروخت و بکوه البذ بر گشت. شبانگاه در ناحیهٔ میمذ(۱) برف بیارید وناچار راه را کج کردوبدهکدهٔ بلال‌آباد روی آورد واز جزیر(۲)آن محل درخواست جا ومنزلی کرد.

« جزیر بخواری در وی نگریست و او را نزد مادر بابك فرستاد که از او پذیرائی کند. مادر بابك بسبب فقر و پریشانی غذائی نداشت [برای او بیاورد]. برخاست‌و آتشی‌بیافروخت وبیش‌از این نمیتوانست [وسیلهٔ پذیرائی فراهم سازد]. بابك هم بخدمت خدم و حشم جاویدان پرداخت و بآنها آب داد. جاویدان بابك را بدنبال خرید غذا و شراب و علف فرستاد. چون بابك بر گشت جاویدان با او بصحبت پرداخت و با وجود اخلاق ناپسند و لهجهٔ عجمی و گیری که در زبان داشت بابك کودکی دانا و زیرك و خبیث بود. جاویدان بمادر بابك گفت: ای زن! من از جبال البذ آمده ام. درآن کوهستان صاحب عزت و ثروتم وبفرزند تو نیاز دارم. او را بمن ده تا با خود ببرم و ضیاع‌و عقاروامواك خود را باو سپارم ومزد خدمت او را از قرار ماهی پنجاه درهم برای‌تو فرستم. مادر بابك پاسخ داد: چنین نماید که نیّت تو نیّت خیر است و وآثار توانگری در تو ظاهر است. در قلب خود نیز نسبت بتو احساس اعتماد میکنم. بنا بر این هر وقت بخواهی بروی او را با خود ببر.

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۵۵۷ فرهنگ جغرافیائی باربیه دومینار:
Barbier de Meynard, Dict .... de la Perse

(۲) در محیط المحیط آمده است که این لفظ در عراق معنای خاصی دارد. جزیر آن کسی را گویند که از طرف اهل قریه برای پذیرائی مأمورین دولت مقرر کنند.

«سپس ابوعمران از کوهی که مقروی بود بزیر آمد وبر جاویدان حمله برد ولی در جنگ شکست خورد وبقتل رسید: جاویدان باتن مجروح بکوه خودبر گشت وجراحتی که پیدا کرده بود مایهٔ نگرانی وی گردید. پس از سه روز بدرود حیات گفت . در این اوان هوای عشق بـابك در سر زن جاویدان افتادو بابك به تمایلات گنهکارانهٔ زن جاویدان تسلیم شد. پس ازمرگ جاویدان آن زن به بابك گفت: براستی تو جوانی نیرومند وهوشیاری ! پس بدان که جاویدان مرده است و این مطلب را بهیچیك از اصحاب وی نگفته ام . خود را آماده ساز تا فردا همه را پیش توخوانم وآگاهی دهم که هنگام مرگ جاویدان چنین گفته است: امشب شب مرگ من است . روح من از بدن من خارج و ببدن بابك داخل شود وبا روان او محشور گردد: علی التحقیق بابك برای خودش و شما کاری کند که تا کنون احدی نکرده است و بعد هم نکند وعلی التحقیق مالك زمین شودوستمگران را بکشد وآئین مزدکیها را نو سازد ودرمیان شما ذلیل را عزیز ووضیع را بمقام رفیع رساند . این کلمات دیگ طمع بابك را بجوش آورد وحس جاه طلبی ویرا برانگیخت و بسی خرسند و شادان شد وخود را برای آن کار مهیّا ساخت .

« با مدادان آن زن مریدان جاویدان را نزد بابك جمع کرد . مریدان گفتند: چه شد که خود جاویدان ما را نخواست ودستوری نداد و وصیتی نکرد ؟

« زن جاویدان جواب داد: مانعی نداشت الّا اینکه همهٔ شما در خانه های خود در دهستانها پراکنده بودید و اگر همه را خواسته بود این خبر در همه جا منتشر میشد . برای اینکه از شر تازیان در امان باشید آنچه را که من اکنون بشما باز گویم بمن سپرد ، حال اگر میخواهید بپذیرید و طبق آن عمل کنید . اصحاب پرسیدند: چه چیزهائی بتو گفته وچه وصیتی کرده است ؟ ما هرگز در حیات او

خلاف امر او کاری نکردیم . بعد از مرگ او هم مخالفت نخواهیم کرد .
زن پاسخ داد : اوبمن گفت علی‌التحقیق امشب بمیرم وروان من از کالبدم
برون رود و بکالبد این پسر که خادم من است داخل گردد ! من او را
براصحاب خود فرمانروا سازم و چون مُردم این امررا بآنها اعلام کن و
هرکس مخالفت کند دین ندارد وخلاف راهی که من اختیار کردم اختیار
کرده است . پیروان جاویدان پاسخ دادند : وصیت او را در بارهٔ این‌پسر
قبول کنیم .

« آنگاه دستور داد گاوی بیاورند وبکشند وپوست گاو را روی
خاك بیاندازند . روی پوست تشتی مملو از شراب نهادند و خود وی نان
خُرد کرد و دور تشت گذاشت . پس یکایك را بخواست و گفت پوست
را با پای خود لگد کنند و تیکهٔ نانی بردارند و در شراب زنند و تناول
کنند وبگویند : « ای روان بابك ! من بتو ایمان‌دارم آنسان که بروان
جاویدان ایمان دارم ! » و بعد هر کدام دست بابك را بگیرند و باتکریم
و تعظیم ببوسند و آنها نیز چنین کردند تا طعام آماده شد . آنگاه زن
جاویدان طعام و شراب آورد و بابك را برفراش خود بنشاند و خود نیز
پهلوی‌او دربرابرهمه بنشست وهریك سه جرعه شراب نوشیدند . یك‌ساقهٔ
ریحان برداشت وببابك داد وبابك آنرا بگرفت وبدین‌طریق عقد ازدواج
آنها واقع شد . اصحاب پیش آمدند وکرنشی کردند ومراسم تکریم و
تعظیم بجای‌آوردند وبدین‌سان آن زناشوئی‌را برسمیت شناختند . . . »

مهمترین مطالبی که در داستان فوق از اصول‌عقائد بابك مندرج
است بشرح ذیل است : اول اینکه بابك دعوی خدائی داشته است و یا

اصول‌عقائد بابك

لااقل خودرا مظهرخدا میدانسته است . دوم بابك اظهار
کرده است که روان سرور و استادش جاویدان در
کالبد او حلول نموده است . (۱) بدین طریق از چهار

(۱) این معنی را طبری نیز تأیید کرده است : جلد سوم صفحهٔ ۱۰۱۵ .

عقیده‌ای که شهرستانی (صفحهٔ ۵۸۷) مختص همهٔ غلاة شیعه میداند بابك دست کم دو یامحتملاً سه‌اصل آنرا قائل است : یکی حلول‌خدا درپیکر بشر ، دوم تناسخ یاانتقال روح ازیك پیکر به پیکر دیگر ، سوم رجعت یا بازگشت روحی که از بدن فارغ شده است بمنزل ومأوی جدیدی از گوشت . اما اینکه اصل بابك ایرانی خالص باشد محل تردید است زیرا صاحب الفهرست گوید پدرش بزبان‌نبطی آواز میخوانده است . دینوری در صفحهٔ ۳۹۷ اظهار عقیده میکند که بابك یکی از چهار پسر مطهر پسر فاطمه دختر ابومسلم بوده است(۱). نظام الملك درسیاستنامه (چاپ شفر صفحهٔ ۲۰٤) گوید : خرمدینان هر گاه که مجمعی سازند یا به مهمی نشینند وبمشاورت پردازند نخست برابومسلم ومهدی وفیروز پسر فاطمه (دختر ابومسلم) که او را کودك دانا خوانند (وذکرش گذشت) صلوات دهند ، شاید همان مطهر پدر بابك باشد . و نیز چنین بنظر آید که بابك صرفاً همان‌اصول‌عقائد استادش جاویدان‌را خواسته‌است جاویدان سازد (طبری اتباع او را « الجاویدانیه » مینامد : صفحهٔ ۱۰۱۵ جزء سوم دیده شود) . تنها چیزی که بابك بآن‌اصول اضافه کرده است بقول صاحب الفهرست قتل و غصب و حرب و مثله است که تا آنزمان باین اعمال آشنا نبودند . آنچه مسلم است وی دارای خلقی خونخوار بوده زیرا بگفتهٔ طبری (صفحهٔ ۱۲۳۳ جزء سوم) در ظرف بیست سال ۲۵۵,۰۰۰ نفر را بکشت . مسعودی در کتاب التنبیه و الاشراف (صفحهٔ ۳۵۳) شمارهٔ کشتگان را دست کم ۵۰۰,۰۰۰ تن تخمین کرده است.

اما نسبت‌او باسایرمذاهبی که ذکر کردیم : چنانکه صاحب‌الفهرست گفته است بابك برای بازگشت باصول عقائد مزدك قیام نمود ودرصفحهٔ ۲۰۱ سیاست نامه نیز دیده میشود که یکی از سرداران وی علی مزدك نام

---

(۱) نسب بابك بسیار مشکوك بوده است : طبری جزو سوم صفحهٔ ۱۲۳۲ دیده شود .

داشته است . عموماً بابك را خرمی میخوانند و این عنوان را صاحب الفهرست برای جاویدان و رقیب وی ابوعمران قائل شده است و در سیاست نامه (صفحهٔ ۱۸۲) ملاحظه میکنیم که خرمی و مزدکی صرفاً دولفظ مترادف است . پیروانش‌را نیزعموماً خرمی‌میخوانند. لکن پاره‌ای اوقات ، مثلا طبری در جلد سوم صفحهٔ ۱۲۳۵ آنها را المحمره بمعنی سرخ پوشان یا سرخ علمان خوانده است .

(طبری دروصف سرخ‌پوشان‌چنین گوید که این‌جماعت بطرفداری از ثیافیلوس(۱) با مسلمین میجنگیدند) .

برای منظوری که ما درپیش داریم نقل جنگهای زیادی که بابك با مسلمین کرد ضرورت ندارد و نیز چه لازم فیروزیهای درخشانی را که بکرّات‌نصیب وی گردید دراینجابشماریم . همین اندازه کافی‌است بگوئیم

اعدام بابك وبرادرش عبدالله

که پس از بیست و دو سال مصونیت (از تاریخ ۲۰۱ تا ۲۲۳ هجری مطابق با ۸۱۶ تا ۸۳۸ میلادی) سرانجام بکیفراعمال خودرسید وازافشین شکست‌خورد وافشین او را دستگیر ساخت و بسر من رأی گسیل داشت و در برابر المعتصم خلیفه اعدام شد . جسد او را در آنجا در نقطه‌ای موسوم به العقبه بدارآویختند ودرزمان طبری هم این مکان بدان سبب معروف بوده است (جلد سوم صفحهٔ ۱۲۳۱) و سرش را بخراسان فرستادند . برادرش عبدالله را همراه پورشروین طبری تحت‌الحفظ ببغداد بردند ودر آنجا اونیز بنظیر این سرنوشت دوچار گشت . در راه بغداد عبدالله را در قلعهٔ برَدان جای دادند . عبدالله ازمستحفظ خود پرسید :«تو کیستی ؟» مستحفظ جواب داد : «من پورشروین شهزادهٔ طبرستانم». عبدالله گفت : « خدای را ستایش میکنم که یکی از دهقانان را برای نظارت در اعدام من مأمور فرموده است ! » (در آنزمان نجباء ملاکین را دهقانان

Theophilus (۱)

میناميدند.) پورشروین بدژخیمی که نود نود نام داشت و مأمور کشتن بابك بود اشاره کرد و گفت: «فقط اودر کشتن تونظارت خواهد داشت.» عبدالله رو به پورشروین کرد و پاسخ داد: «کار من با تست. این شخص فقط یك وحشی بیش نیست. اکنون بمن بگو آیا بتو اجازه داده اند خوردنی بمن دهی یا خیر؟» دژخیم جواب گفت: «چه میخواهی؟» عبدالله پالوده خواست و با اشتهای فراوان بخورد. آنگاه گفت: «ای فلان! اگرخدا بخواهد فردا خواهی دانست که من دهقانم:» (دهقان نام نجباء قدیم ایران بوده است.) سپس شراب خرما خواست. باودادند و اندك اندك تا نزدیك صبح بنوشید. بامدادان راه بغداد پیش گرفتند و همینکه بسر پل رسیدند حاکم بغداد اسحق بن ابراهیم بفرمود تا دست و پای عبدالله را قطع کردند. عبدالله دم نزد و هنگامی که دست و پای او را میبریدند کلمه‌ای بزبان نیاورد. بعد او را در سمت شرقی رودخانه بین دوپل بدار آویختند ولی باندازه‌ای که بابك مورد استهزاء خلق قرار گرفته بود عبدالله مورد استهزاء قرار نگرفت زیرا بابك را بر فیل سوار کردند وجامه‌ای زربفت برتن و کلاهی گرد ازپوست سمور از کلاه‌های ایرانیان که قلنسوه نامند برسراو گذاشتند.

اعدام مازیار که پهلوی بابك بدار آویخته شد

یکسال بعد هم (درماه سپتامبر ۸٤۰ میلادی) جسد مازیارشهزادهٔ گردنکش طبرستان را پهلوی جسد بابك بدار آویختند. ابوتمّام شاعر (تاریخ وفات ٦–۸٤۵) دربارهٔ این منظرهٔ رقت‌آور اشعاری سروده است که نقل میشود[۱]:

ولقد شفى الاحشاء من برحائها — ان صار بابك جار مازيار

---

(۱) ازابن‌خلکان چاپ‌ووستنفلد Wüstenfeld شمارهٔ ۷۰۹ ترجمهٔ‌دوسلان de Slane جلد سوم صفحهٔ ۲۷٦ نقل شده است.

ثانیه فی کبد السماء و لم یکن لاثنین ثان اذا هما فی‌الغار (۱)
و کانما ابتدرا لکیما یطویـا عن باطس خبراً من الاخبار
سود اللباس کانما نسجت لهـم ایدی السموم مدارعا من قار
بکروا واسروا فی بطون ضوامر قیدت لهم من مربط النجـار
لایبرجون و من رآهم خالهم ابداً علی سفر من الاسفار

سومین شخصی که بزودی همان راه بابك و عبدالله را پیمود خود افشین بود که بابك را شکست داد و در شورش مـازیار علیه عبدالله بن طاهر سرّاً شرکت داشت. عبدالله بن طاهر از

اعدام افشین

طرف خلیفه‌والی‌خراسان بود. افشین‌نیز که سابقاً از سرداران عمده و ازمقربان درگاه خلیفه بشمار میرفت ازجهت‌ایرانی الاصل‌بودن‌وایراندوستی‌ازدونفر دیگری که در آن‌میعادگاه‌وحشت‌زا(۲) بهم پیوستند کمتر نبود.

---

(۱) اشاره به پیامبر وابوبکر درغار ثور است. رجوع شود به‌قرآن سورهٔ نهم آیهٔ چهلم.

یادداشت مترجم: در چاپ اخگر آیهٔ سی و نهم ازسورهٔ التوبة صفحهٔ ۲٤۸: اینك آیهٔ شریفه:

الاتنصروه فقدنصره‌الله اذاخرجه الذین کفرواثانی‌اثنین اذهما فی‌الغار اذیقول لصاحبه لاتحزن ان‌الله معنا فانزل‌الله سکینة علیه و ایده بجنود لم تروها وجعل کلمة الذین کفروا السفلی وکلمة‌الله هی‌العلیا والله عزیزحکیم.

(۲) برای اینکه معلوم شود تـا چه اندازه تازیان مورد نفرت او بوده‌انـد مخصوصاً رجوع شودبصفحات۱۹۹ تا ۲۰۷ تاریخ بیهقی (چاپ کلکته سال۱۸٦۲) وترجمهٔ این عبارت عجیب که‌کازیمیرسکی Kazimirski در صفحات ۱٤۹ تا ۱٥٤ دیوان منوچهری (چاپ پاریس بتاریخ ۱۸۸٦) داده است و این همـان چاپ خود کازیمیرسکی است وتطبیق‌شودباترجمه‌ای که دوسلان de Slane ازابن‌خلکان کرده است (جلد اول صفحهٔ ٦۳ و۷۲ یادداشت شمارهٔ ۹). درآنجا باستنادقول ابن‌شاکر افشین ازسلالهٔ پادشاهان قدیم ایران قلمداد شده واین‌قول را بیهقی تأیید کرده است (همان چاپ کتاب تاریخ بیهقی دیده شود، صفحهٔ۲۰۳، سطور۲-۱= کازیمیرسکی درهمان چاپ دیوان منوچهری صفحهٔ ٥۱ پنج‌سطر آخر).

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٤۹۰)

محاکمهٔ او را طبری بنحو بسیار جالب توجهی شرح داده است (جزء ثالث صفحات ۱۳۰۸ تا ۱۳۱۳) . این شرح از آنجهت مهم است که نشان میدهد در آنزمان سران سپاه امیر مؤمنان را ادنی تظاهر به اسلام کفایت‌میکرد . افشین نیز به اندکی‌ظاهر سازی قانع بود (تاعاقبت بدلائل صرفاً سیاسی مبغوض واقع شد .)

هارون بن عیسی‌بن منصور شخصی است که ناظر و شاهد وقایع بوده و این داستان را نقل کرده است و ما نیز خلاصهٔ آنرا باعتبار قول او در اینجا میآوریم :

محاکمهٔ افشین

این اشخاص از کسانی هستند که در محاکمهٔ او حضور داشتند : احمدبن ابی دُعاد و اسحق بن ابراهیم بن مصعب و محمد بن عبدالملك الزیّات که دادستان (۱) این محاکمه بود ، و مازیار (که از طرف پادشاه شهادت میداد ولی چنانکه دیدیم ازاینکار خود فائده‌ای نبرد) وهمچنین‌موبدمجوسان ویکی‌ازشاهزادگان سغد و دو تن ژنده پوش از اهالی همان ایالت . نخست از ژنده پوشان بازپرسی کردند . ژنده پوشان پشت خود را بدادگاه نشان دادند که در اثر ضربات تازیانه پوست آن رفته و مجروح شده بود . ابن الزیات از افشین پرسید : « این اشخاص را میشناسی ؟ » افشین جواب داد : « بلی میشناسم » : این‌مؤذن‌وآن‌دیگری‌امام جماعت است. این‌دونفرمسجدی

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٨٩)

یادداشت مترجم : تاریخ مسعودی معروف به‌تاریخ بیهقی ازابوالفضل محمدبن حسین کاتب بیهقی بامقابله و تصحیح وحواشی و تعلیقات آقای سعید نفیسی استاد دانشگاه تهران درسه‌جلد درتهران در سالهای ۱۳۱۹ و ۱۳۲٦ و ۱۳۳۲ چاپ شده است .

(۱) **یادداشت مترجم :** اصل عربی آن « مناظر » است (نگاه کنید بتاریخ طبری جزء هفتم ۳۰٦ چاپ مطبعه الاستقامة بالقاهره ، ۱۹۳۹ میلادی = ۱۳۵۸ هجری) .

در اشروسنه بنا نهادند و بهریك هزار تازیانه زدم زیرا با شهزادگان سغد قرار داده بودم که همهٔ مردم را در کیش خود آزاد بگذارم و آزاری نرسانم و این دو نفر بمعبدی که بعضی از اهالی اشروسنه بدانجا میرفتند و اصنام خود را پرستش میکردند حمله بردند وبتها را پرتاب کردند وبتخانه را بصورت مسجد درآوردند بدین سبب آنها را بسزای عمل خود رساندم و بهر یك هزار تازیانه زدم زیرا عمل آنها عمل تجاوزکارانه بود ومردم را از پرستش باز داشته بودند . »

نخستین اتهام: تازیانه زدن بمسلمین برای بت‌شکنی

ابن الزیات از این مطلب گذشت و بقسمت دیگر ادعانامه خود پرداخت : ابن الزیات گفت : « آن کتاب کدام است که تو داری و بازر و زیور و گوهر آراسته‌ای وحال آنکه عبارات کفرآمیزی نسبت بخدا در آن کتاب مندرج است ؟ » افشین پاسخ داد : « آن کتاب را از پدرم بارث بردم وپاره‌ای از امثال وحکم ایرانی در آن کتاب است . اما اگر کفروزندقه‌ای در آن کتاب باشد من از جنبهٔ ادبی کتاب استفاده میکنم وبچیزهای دیگر توجهی ندارم . روزی که این کتاب بمن رسید دارای همین تزیینات مجلل و با شکوه بود ومن بآن تزیینات دست نزدم و حاجتی پیش نیامد که مجبور شوم آن تزیینات را از کتاب برگیرم . پس کتاب را بصورتی که بود گذاشتم چنانکه شما هم کتاب کلیله ودمنه ومزدك(۱) را در خانهٔ خود گذاشته اید ومن این کار را منافی اعتقاد خود باسلام نمیدانستم . »

اتهام دوم: داشتن کتاب کفر و زندقه

---

(۱) چنانکه نولدکه در تاریخ ساسانیان صفحهٔ ۴۶۱ حاشیهٔ شمرهٔ ۲ پائین صفحه نوشته است (Nöldeke, Gesch. d. Sasaniden) این کتابیکه « ابن مقفع آنرا [بعربی] ترجمه کرد وابان اللاحقی دراو تجدید نظر نمود البته بارعایت سجع (رجوع شود به الفهرست صفحات ۱۱۸ و ۱۶۳) کتاب مذهبی نبوده بلکه کتابی بود که صرفاً برای خاطر خوانندگان نگارش یافته و در زمرهٔ کتاب کلیله دمنه بشمار آمده وخواندن آن برای مسلمین زیان آور تلقی نشده‌است . »

سپس موبد مجوس پیش آمد و گفت : این شخص را عادت‌چنان بود که گوشت حیوان خفه شده را بخورد و مرا نیز میخواست باینکار وادار کند و مدعی بود که گوشت این چنین حیوان نازکتر از گوشت ذبایح است . بعلاوه هر چهارشنبه یك گوسفند سیاه را میکشت و با شمشیر خود آنرا دونیم میکردوپس از گذشتن ازمیان دوقطعه‌گوشت آن را میخورد . روزی بمن گفت : منهم‌مانند اینها شده ام [مقصودش تازیان بود] و هر چه را تازیان

اتهام سوم : خوردن گوشت حیوانیکه‌خفه‌شده است و خودداری از ختنه

دوست ندارند منهم دوست ندارم . حتی در خوردن روغن و سوار شدن شتر وپوشیدن سندل (هم بآنها فرقی ندارم) ولی تا امروز یك موی از بدن من کم نشده است . میخواست‌بگوید هرگز مادهٔ تنویر وچیزهائی که موجب ازالهٔ موست‌بکار نبرده وحاضر نشده است ختنه کند . افشین گفت : « بمن بگوئید آیا کسی که بدین نحوسخن گوید بکیش‌وآئین‌او اعتمادی باشد ؟ »

این موبد از مجوسانی است که بعد در عهد المتوکل اسلام آورد و یکی از مقربان خلیفه شد . جواب دادند : « خیر » . سپس افشین گفت : « چه معنائی دارد که شما شهادت شخصی را که بهیچوجه مورد اعتماد واطمینان خود تا نهم نیست قبول میکنید ؟ » آنگاه روی بموبد کرد و گفت : « آیا دری یا پنجره‌ای بین خانهٔ من و خانهٔ تو بود که از آن در یا پنجره مرا توانستی ببینی وازکارهای من آگاه‌شوی؟» موبد پاسخ داد : « خیر ». افشین پرسید : « آیا مرا عادت برآن‌نبود که ترا نزد خود خوانم و اسرار خود را بتو گویم و از مسائل ایران و عشق و علاقهٔ خود نسبت بایران و چیزهائی‌که مربوط بایران است باتو گفتگو کنم ؟ » موبد جواب داد :« آری » . افشین گفت :« پس تو نه در دین‌خود راستگوئی و نه‌در دوستی کریم‌الطبع‌باشی زیرامطالبی‌را

که در نهان با تو در میان گذاشتم و بتو اعتماد کردم در عیان بر ضدمن بکار بردی . »

سپس مرزبان سغد را جلو خواندند و از افشین سؤال شد که اورا میشناسی یا خیر؟ افشین جواب منفی داد. از مرزبان پرسیدند :افشین را میشناشی ؟ » جواب مثبت داد رو بمتهم کردوفریاد بر آورد :» ای‌دغل تا کی‌ازخود دفاع کنی‌وبکوشی که حقیقت را دگرگون جلوه دهی ؟ » افشین‌پاسخ داد : « توریش دراز چه میگوئی »دیگری پرسید: « رعایای تو چگونه در نامه های خود ترا خطاب کنند ؟ » جواب داد : « همانگونه که بپدر و پدر پدرم می نوشتند . »

اتهام چهارم : چرا قبول کردی تورا مانند خدا تکریم کنند ؟

مرزبان سؤال‌خود را دنبال کردو گفت :« بگوچگونه‌تراخطاب کنند؟» افشین پاسخ داد : « نخواهم گفت . » مرزبان گفت : « آیا در نامه هائی که بتو مینویسند عنوان نامه ها بزبان اشروسنه چنین و چنان نباشد و آیا ترجمهٔ آن چنین نیست : به پیشگاه خدای‌خدایان ازطرف خادمش فلان بن فلان ! » افشین جواب داد : « بلی چنین است » . ابن الزیات فریاد بر آورد :« آیا مسلمین‌اجازه‌میدهند کسی‌بدین مضمون آنانرامورد خطاب قرار دهد ؟ پس‌برای‌فرعون چه باقی گذاشته‌اید ؟ فرعون باتباع خود گفته بود : انا‌ربکم‌الاعلی (۱)». افشین گفت :« رسم مردم چنین بود واین‌رسم را نسبت بپدرم وپدر پدرم وخودم پیش از آنکه مسلمان شوم رعایت میکردند ومن نخواستم خود را در انظار آنان کوچك کنم مبادا دروفاداری نسبت بمن سست شوند :» اسحق‌بن ابراهیم بن مصعب بانگ بر آورد : « وای برتو ای حیدر ! چگونه تو نزد ما بخدا سوگند یاد میکنی و بتواعتماد میکنیم وسوگندترا میپذیریم‌ورفتار ما باتورفتاری است که با یك فرد مسلمان‌میشود و حال آنکه دعاوی تو شبیه بدعاوی فرعون است ؟» افشین پاسخ داد :« ای ابوالحسین ! این‌عبارت را عُجیف

(۱) قرآن سورهٔ ۷۹ آیهٔ ۲٤ .

علیه علی‌بن هشام بکار برد . امروز هم تو علیه من بکار میبری تا فرداچه کسی علیه خودت بکار برد ! »

سپس مازیار سپهبد طبرستان‌را پیش‌خواندندواز افشین‌پرسیدند: « این مردرا میشناسی؟ » افشین پاسخ داد : «خیر». ازمازیار پرسیدند افشین را میشناسی ؟ مازیار جواب مثبت داد . حاضرین

اتهام‌پنجم : تحریك‌نهانی مازیاربشورش و تشویق او بعصیان

بافشین گفتند : «این مرد مازیار است . »افشین گفت : « آری اکنون‌او را شناختم . » پرسیدند : « آیا باوی مکاتبه کرده‌ای؟ »افشین‌جواب‌منفی‌داد.بازازمازیارسئوال کردند : « آیا افشین چیزی بتو نوشته است ؟ » جواب داد : « آری برادرش خاش نـامه ای به برادرم کوهیار نوشته بود که هیچکس جز من وتو و بابك نتواند این آئین را که (۱) اجلی از دیگر مـذاهب است غالب و فرمانـروا سازد . اما بابك بعلت دیوانگی سبب مرگ خود شد وبا اینکه کوشیدم اورا از مرگ نجات دهم دیوانگی‌اونگذاشت تا اینکه بدان بلیهٔ بزرگ دوچار گشت. اگر توشورش‌کنی مردم (یعنی تازیان) جز من کسی را ندارندبجنگ تو فرستند و با من پهلوانان و دلـیران و سلحشورانند . پس اگر مرا بمیدان نبرد توگسیل دارند بیش‌ازسه‌گروه با ما مصاف ندهند: تازیان و مغربیان (۲) و ترکان . عرب مانند سگ است ؛خرده نـانی جلوش اندازم ، آنگاه سرش را با گرزگران بکوبم . این مگسان (اشاره بمغربیان) عدهٔشان کم است(۳) . اما این‌شیطان بچگان(اشاره‌بترکان)

---

(۱) تصور میکنم مقصودش یاکیش زردشت است یاآئین مزدك که بوسیلهٔ بابك زنده شد .

(۲) مراد ازمغربیان یا مغاربه اعراب وبربریان شمال و شمال غربی آفریقا می باشند .

(۳) معنی عبارت « انما هم‌اکله رأس » این است‌که از حیث عده‌کم‌اند ویك خوراك کله برای سدجوع آنها کافی است . رجوع شود به صفحهٔ ۷۳ قسمت اول کتاب اول فرهنگ عربی‌لین Lane, Arabic Lexicon

دراندك زمانی پیکانشان تمام شود وسواران آنهارا محاصره کنند وبیک حمله همه را ازپادرآورند وباردیگرمقام ومنزلتی راکه آئین‌ما درروزگار ایرانیان(۱) داشت بدست آورد.»

افشین پاسخ داد: « این مرد برادر خودش و برادر مرا متهم بکارهائی میکند که ربطی بمن ندارد وهرگاه چنین‌نامه ای را هم خود من باو نوشته بودم تا او را بخود متمایل سازم و آمدن مرا با متانت وسکوت‌وآرامش تلقی کند تازه کارخطائی نبودزیرامن که‌بنیروی‌بازوی خود خلیفه را یاری کردم بیشتر حق دارم که به نیروی خرد نیز او را یاری کنم و دشمن اورا غافلگیر سازم ونزد او برم وبدین وسیله دردیدهٔ سرور خود سربلند شوم‌همچنانکه عبدالله‌بن طاهر نیزبدان وسیله کسب عزت و افتخار نمود.»

این محاکمه بتفصیل‌بیشتری شرح داده شده مخصوصاً آنجاکه باو ایراد کنندچرا ختنه نکرده است (وابی دعاد گوید کلیةً اسلام وطهارت درشرع بسته بختنه است). افشین درمقام دفاع ازخود اظهار میکند که ازترس ضرر وخطر زیربار آن عمل نرفته است. معاذیر اورا باسرزنش وسخریه تلقی کردند و باطل ومردود دانستند وچنین گفتند: «آیاممکن است سربازی که جانش بر کف وپیوسته در معرض نیزه و ضربهٔ شمشیر است ازچنین‌چیزی بهراسد؟» افشین دیدمحکوم است، باخاطری‌پریش رو بابن ابی دعاد کرد و گفت: « انت یا اباعبدالله ترفع طیلسانك بیدك فلاتضعه علی عاتقك حتی تقتل به جماعةً.» (۲) ای ابا عبدالله طیلسان

(۱) از کلیهٔ مطالب فوق کاملاً چنین برمیآید که افشین با اینکه از اهل ماوراءالنهر بشمار میرفت خلاف آنچه برخی مدعی شده‌اند ترك نژاد نبود وازحیث احساسات یکسره ایرانی وغمخوار ایرانیان بوده‌است.

(۲) مقصود این است که وی از قضاتی است که متهم را باعدام محکوم کند. این Lane در کتاب لغت خود گوید طیلسان شبیه لباس رسمی دانشگاه

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۴۹۶)

خودرابادست برمیداری و آنرابردوش نگذاری‌مگر آنگاه که جماعتی‌را بدانوسیله بکشتن دهی . ابن ابی دعاد خطاب بحضار گفت : « بر شما آشکار و هویداست که این مرد کی و چکاره است . » آنگاه بغای ترك (بغای کبیر)(١) را مورد خطاب قرار داد و گفت : « او را دور کن ! » بغا کمربند افشین را بگرفت وچون‌افشین خروش برآورد که ازشماهمین انتظار میرفت . بغا دامنش را برسرش افکند و درحالیکه اورا نیمه خفه کرده بود باز بزندانش برد . المعتصم خلیفه باستغاثه و استرحـام او توجهی نکرد وحتی ظاهراًخواست‌ویرامسموم سازد . میوه‌ای‌زهرآگین بدست فرزند خود هارون برای او فرستاد . هارون بعد بخلافت رسید و بلقب الواثق بالله ملقب گردید (٢). سپس المعتصم فرمان داد بتدریج وآهسته آهسته ویرا ازگرسنگی هلاك سازند . چنانکه قبلاً بیان شد یك چندی حسد او را میان مقاتل بابك و مازیار بدار آویختند و بعد بسوزانیدندوخاکسترش‌را بدجله ریختند . درخانهٔ افشین علاوه‌بربتهای گوناگون و جواهرنشان کتب بسیاری درموضوع مذهبی که محرمـانه بآن علاقمند بوده پیدا شد ، ازجمله کتاب زراوه از کتب مجوس میان‌آن کتابها دیده شد . تاریخ وفات او مـاه ژوئن سال ٨٤١ مسیحی است .

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٤٩٥)

بوده است وشایدلباس‌رسمی استادان هم‌بتقلید ازطیلسان است . طیلسان‌رادانشمندان وفقهاء وعلماء واطباء وامثالهم می‌پوشیدند .

یادداشت مترجم : نگاه‌کنید بتاریخ طبری جزء هفتم صفحهٔ ٣٠٨ ، چاپ قاهره ١٩٣٩ میلادی = ١٣٥٨ هجری . طیلسان لباس ایرانیان است . وقتی میگفتند یاابن‌الطیلسان کنایه ازایرانی بودن مخاطب بوده‌است ومعرب تالسان فارسی است (اقرب الموارد ، مجلدسوم صفحهٔ ٧١٢ - ٧١١) . در فرهنگ نفیسی جلد سوم صفحهٔ ٢٢٧٢ این کلمه‌رامأخوذ ازتالشان فارسی بمعنای چادر یاجامه‌ای‌آورده که بردوش اندازند . جمع آن طیالس وطیالسه ودرشتم گویند : یاابن‌الطیلسان یعنی ای عجمی‌زاده !

---

(١) **یادداشت مترجم :** بغاالکبیر ابی‌موسی‌الترکی .

(٢) داستان جالب توجه حمدون بن اسمعیل در طبری (جلد سوم صفحات ١٣١٤ تا١٣١٨) دیده شود .

بنا براین بایستی نه ماه بعداز جلسهٔ محاکمهٔ وی و اعدام مازیار با ضعف وناتوانی در زندان بسر برده باشد.

سیاست عباسیان در اوائل امر علی‌الخصوص سیاست المأمون (۱) این بود که ایرانیان را علی رغم تازیان تجلیل کنند؛ پاره‌ای از تجلیات روح نژادی و مذهبی ایران قدیم را که بیشتر آشکارا و نمایان بود و بی‌پرده و مکشوف بمنصهٔ ظهور رسید در این فصل مورد دقت قرار دادیم. مقصود مساعی و مجاهداتی است که در واقع ایرانیان برای امحاء سروری عرب وسیادت اسلام واحیاءِ قدرت فرمانروایان‌وفرزانگان قدیم ایران بعمل‌آوردند(۲). بیك تعبیرممکن‌است گفته شود که‌اینگونه آمال وآرزوهای ایرانیان پس از یك گذشتهٔ غیر قابل انکار وتغییر ناپذیر بر فراز سه چوبهٔ داری که در سرّ من رأی برپا کردند بر باد رفت ولی افکار و عقائد ملی ایران که باشکال و صور مختلف برای تجدید مظاهر ایرانیت و رهائی از نفوذ غیر جلوه‌گر شد باشدتی چنان دوام یافت که بقول ابوتمّام(۳):

« ومن رآهم خالهم ابداً علی سفر من‌الاسفار »

---

(۱) دلائل عدم اعتماد وی را نسبت بعرب بطور وضوح طبری درجلد سوم صفحهٔ ۱۱۴۲ شرح داده است.

(۲) تطبیق شود با فصل درخشانی که گلدزیهر در باب شعوبیه در صفحات ۱۴۷ ببعد مخصوصاً صفحهٔ ۱۵۰ کتاب خود در خصوص مطالعات اسلامی نوشته است: Goldziher, Muhammedanische Studien

(۳) رجوع‌شود بصفحهٔ ۴۸۹ همین کتاب.

باب چهارم

نخستین دورهٔ انحطاط خلافت

از جلوس المتوکل تا جلوس سلطان محمود

غزنوی (۱۰۰۰ - ۸۵۰ میلادی)

فصل دهم

مظاهر عمومی نخستین دورهٔ انحطاط خلافت

(۸۴۷ - ۱۰۰۰ میلادی) ازجلوس المتوکل تا جلوس محمود غزنوی

دوره‌ای را که اکنون‌مورد مطالعه قرار میدهیم هر چند ازلحاظ سیاسی درخشندگی دورهٔ گذشته را ندارد لکن از بسیاری جهات بهمان اندازه جالب توجه است . خلفای این‌عصر ناگهان‌بجای وسعت نظر وروح پر تحملی که مأمون و جانشینان وی داشتند به‌تنگ نظری و تعصب گرائیدند . این امر مانع رشد نهضتهای مذهبی و فلسفی نشد بلکه علی الظاهر مشوّق چندین جنبش بسیار شایان توجه گردید . نمونهٔ مهمی از نهضتهای مذهبی این عصر دعوت قرامطه واسمعیلیه‌است که باستقرار حکومت‌خلفای رقیب‌یعنی‌فاطمیون در افریقای شمالی و مصر منتهی شد و مثال بارزی از نهضتهای مهم فلسفی جمعیت اخوت معروف به اخوان‌الصفاست . در بار بغداد بر اثر سرکشی و ستمگری روز افزون مستحفظین سلطنتی ترك (۱) دوچار استرخاء و فلج دائم التزاید شده بود . خلفاءِ عصر این مستحفظین را در ایام سخت گرد خود جمع نمودند و این امر مستقیماً سبب شد که‌در بسیاری از نقاط امپراطوری اسلام علی‌الخصوص در ایران سلاطین‌وامراء تقریباً مستقل یا نیمه مستقلی‌پدید آمدند و دربار سلاطین وامراءِ مزبور اکثر مرکز علم و ادب گردید و از بسیاری جهات نسبت بخلفائی که در شهر دور و بیعلاقه‌ای فرمانروائی داشتند بهتر میتوانستند استعداد

خصائص کلی

---

(۱) Praetorian Guards

ذاتی اهالی محل خود را تشخیص دهند و افراد با قریحه‌را تشویق کنند.
بعلاوه وجه امتیاز ادوار بعد این بود که لامرکزیت در آن ادوار شدت یافت ولی معایب آن هنوز آشکار نشده بود . در سراسر اراضی وسیعی که بغداد هنوز مرکز علمی و تا حد زیادی مرکز سیاسی آن شناخته میشد زبان عربی هنوز زبان سیاست وعلم وفرهنگ بشمارمیرفت و روابط مادی و معنوی ملل بآن اندازه بمانع بر نخورده بود که افکار وعقائد مختلف نتواند آزادانه سیر خود را میان اقوام و امم ادامه دهد ، بنحوی که دانشمندان بآسانی ازیك مرکز علم بمرکز دیگرمیرفتند و مبانی نظری و اصولی که در اسپانی و مراکش طرح میشد بسرعت در خراسان و ماوراءالنهر مورد بحث قرار میگرفت .

بعلاوه از نقطهٔ نظر مخصوص ما این دوره دارای اهمیت خاصی است زیرا آنچه راکه معمولاً ادبیات فارسی میدانیم در این عصر بوجود آمد . مراد ادبیات ایران بعداز اسلام است . در یکی

ترقی ادبیات فارسی‌دراین عصر

از فصول قبل (صفحات ۲۰ تا ۳۰) گفتیم که شواهدو دلائل ضعیفی برای اثبات وجود نوشته هـای فارسی نوین (در مقابل پهلوی) بتاریخ‌مقدمتری‌میتوان اقامه کرد و دیدیم که یاد داشتها یا حتی کتابچه ها یا رسالاتی احیاناً ممکن است قبل از اواسط قرن نهم میلادی وجود داشته باشد . در عین حال بسیار محل‌تردید است که حتی یك سطرفارسی از متونی که‌قبل‌ازاواسط قرن نهم میلادی نوشته اند در دست باشد، زیرا آن شعر فارسی که عوفی مدعی است عباس مروزی (۱) در سال ۸۰۹ میلادی هنگام ورود

(۱) رجوع شود بصفحات ۳۶ ـ ۳۸ رسالهٔ دکتراته در بارهٔ پیشروان و معاصرین رودکی :
Ethé, Rudagi's Vorläufer und Zeitgenossen, ein Beitrag zur Kentniss der ältesten Denkmäler Neupersischer Poesie .
ونیز رجوع‌شود بصفحات ٤٧ تا٤٨ تاریخ ادبیات فارسی تألیف‌هرن :
Horn, Geschichte der Persischen Literatur (Leipzig. 1901) .

خلیفه المأمون بآنشهر سروده است بطوریکه کازیمیرسکی تذکر داده از جهت اعتبار و سندیت بسیار مشکوك است (۱) . خراسان دور ترین ایالات ایران ازمقر خلافت یعنی بغداد بود وهمینکه خود را ازقیدسلطهٔ مستقیم خلفا رها ساخت شعر فارسی درآنجا رونق یافت . نخست درعهد سلطنت طاهریان (۸۷۲ - ۸۲۰ میلادی) و صفاریان (۹۰۳ - ۸۶۸ میلادی) در گوشه وکنار و پس آنگاه بنحو سرشار در زمان سامانیان ۹۹۹-۸۷٤ میلادی) که ازطاهریان ملی تر وازصفاریان نجیب‌تربودند پیشرفت نمود وبلافاصله بعدازعصری که اکنون موردبحث قرارخواهیم داد یعنی در عصر غزنویان شعر فارسی اگر نگوئیم باوج اعلای خود رسید میتوان گفت رشدکامل حاصل نمود .

دریکی از فصول بعدبار دیگر وارد این بحث خواهیم شد ولی بهتر است در وهلهٔ نخست شمه‌ای از تاریخ عمومی این عصر خلافت بانظر وسیعتری چه از جهت سیاسی ، چه مذهبی ، چه ادبی گفته شود . علیهذا این باب را هم مانند ابواب قبل این تاریخ بسه فصل تقسیم میکنیم . درفصل اول کوشش خواهیم کرد مجملی ازمفصل اوضاع دورهٔ مورد بحث رابیان کنیم ودرفصل‌دوم بتفصیل بیشتری‌ازبعضی جنبش‌های مذهبی و فلسفی آنزمان سخن‌خواهیم گفت و فصل آخر را برای شرح قدیمترین دورهٔ ادبیات فارسی خواهیم گذاشت . و اگر خوانندهٔ این کتاب شکایت کند که چراهنوز اینهمه دراطراف بغداد ومطالبی گفتگو میشود که بیشتر مربوط بادبیات عرب است تاادبیات فارسی بایدخواننده درنظر بگیرد که یك‌قسمت ضروری ومهم طرحی که این کتاب براساس آن‌طرح تنظیم شده‌همین مباحث است ،زیرانگارنده جداً معتقداست که تحصیل زبان‌فارسی وقتی مثمر ثمراست که ازتحصیل زبان عربی مجزی نباشد و این معنی حتی ازجهات ادبی صرف نیز صادق است و در رشتهٔ

(۱) رجوع شود بصفحات ۸ و ۹ مقدمهٔ دیوان منوچهری (چاپ پاریس)
(Kazimirski)

مذهب وفلسفه بیشتر صدق‌میکند وهر گاه‌بخواهیم ازحدودسطحی‌ترین مطالعات ادبی گامی فراتر نهیم نـاگزیر وارد مسائل مذهبی و فلسفی میشویم . کسانی هستند که افق اطلاعات آنها در رشتهٔ ادبیات فـارسی محدود است به گلستان وبوستان وانوار سهیلی ودیوان حافظ ورباعیات عمر خیام . این کتاب برای آن قبیل اشخاص نوشته نشده است .

این دوره باخلافت المتوکل شروع میشود وروزگار خلافت وی نسبةً طولانی واسف انگیز بوده است (٨٦١-٨٤٧ میلادی) . آنچه از

خلافت المتوکل

جهت سیاسی خاص این دوره است سیادت ترکان وسرکوبی تازیان وتاحدی کمتر ایرانیان‌است‌واز جهت معنوی عکس‌العملی است که درمقابل عقائد آزاد منشانهٔ معتزله وتمایلات فلسفی خلفای سابق نشان داده شد و نفرتی است که از روی تعصب نسبت بعلی(ع) وشیعیان علی ابراز گردید. جای برمکیان وسایر ایرانیان‌نجیب را سربازان نفع طلب و هنگامه جوی ترك گرفتند (این اشخاص اصلاً وقاعدةً بردگانی بودند که درجنگهای مذهبی بـا قبائل بیدین ترك در سرحدات خراسان اسیر شدند) و نامهای وحشیانهٔ آنهـا بااعمال وحشیانه ای که مرتکب میشدند بخوبی منطبق است . صفحات تواریخ پراست ازنامهائی مانند بغا (بضم‌باء) (بمعنای گاونر) و بغـای کوچك و بزرگ، و باغر (بکسرغین) ، و اتـامش (بضم الف و کسر میم) (که دویا سه سال بعداز قتل المتوکل بصدارت رسید) و بایباك وکلبتکین وامثال آن . اسامی اینگونه سربازان مزدور با اینکه عربی شده است اصل و نسب آنانرا نشان میدهد . مثلا وصیف یکی از رؤساءِ توطئه‌کنندگان است که‌المتوکل‌رابقتل رساندند . نام‌وی کاشف‌ازآنست که دراصل غلامی بوده است (١) . روزی که خلفا دیگر بمردم اعتماد

---

(١) این کلمه‌را درجلد دوم‌صفحهٔ ٨١٠ متمم‌لغت عرب تألیف‌دوزی‌نگاه کنید:
Dozy, Supplément aux Dictionnaires Arabes .

یادداشت مترجم : وصیف درلغت بمعنای نوکروغ م است :

شیخ سعدی (۵۸۰–۶۹۱ هجری قمری)

و محبت نداشتند و عده‌ای از این افراد وحشی و خودکام و شدید العمل را گرد خود جمع کردند ومقرّ خلافت را از بغداد به سرّمن رأی(سامراء) منتقل ساختند برای آنان روزنحسی بود . معنای سرمن رأی این است که « هر کس آن را ببیند خرسند گردد .» وچنانکه مویر[1] گوید: «این خرسندی بدلیل زیبائی آن محل باشد .» ظریفی بفراست و فکاهت گفته است : « هر کس ترکان را دید که درآنجا مسکن گزیدند خرسند شد که بغداد از شر آنها رهائی یافته است . » هرچند این واقعه درعهد خلافت المعتصم روی داد ثمرات تلخ آن نخست در ایام المتوکل بدست آمد.

راست است که المتوکل در اواخر خلافت خود (۸۵۸ میلادی) بفکر انتقال پایتخت افتاد و اینکه دمشق را بجای بغداد در نظر گرفت

تعصب المتوکل

اختصاصاً نشان میداد که نسبت به بنی‌امیه بدیدهٔ ستایش و تحسین مینگرد و در بارهٔ اهل تشیع کینه میورزد . تعصب مذهبی وی مخصوصاً علیه تشیع نمایان شد و علیه یهود و نصاری نیز تعصب خود را بوسیلهٔ قوانین و مقررات ملال‌انگیز ظاهر ساخت . این تعصب با تمایلات طبیعی وی نسبت بترکان کاملاً منطبق بود و بهمین جهت ناگزیر باید اورا بسلطانی سیه‌دل و متعصب‌ازسلاطین عثمانی شبیه‌کنیم نه اینکه بگوئیم جانشین المنصور والمأمون بوده‌است. روش اونسبت بشیعه چنان بود که‌خون چندین تن از شیعیان رابریخت؛ منجمله‌معلم‌فرزندانش‌ابن‌السکیت ازنحویون‌نامدار[2] (۸۵۷ میلادی) و عیسی بن جعفر را بکشت . قتل عیسی بن جعفر دلائل بیشتری داشت

---

(۱) کتاب خلافت تألیف مویر چاپ دوم (سال ۱۸۹۲ میلادی) پائین صفحه ۵۰۹ : Sir William Muir, The Caliphate

(۲) کتاب خلافت تألیف مویر چاپ‌دوم صفحهٔ ۵۲۵ وبروکلمان تاریخ‌ادبیات عرب جلداول صفحهٔ ۱۱۷ : Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit .

جرم او بدگوئی از ابوبکر و عمر و عایشه و حفصه بود و بفرمان خلیفه در سال ۸۵۰ میلادی آنقدر او را زدند که جان سپرد و جسدش‌را بجای اینکه بخاك سپارند بدجله افکندند و بااین عمل بخیال‌خود «باهل‌بدع و ضلال که با جماعت مؤمنین مخالفت میکردند اعلام خطر نمود(۱).»
المتوکل تنها بریختن خون شیعیان قناعت نمیکرد و حتی نسبت بائمهٔ بزرگ شیعه یعنی علی‌بن ابیطالب وحسین‌بن علی که‌مورد تکریم قاطبهٔ مسلمین متّقی اعم ازشیعه وسنی میباشندکینه میورزید . بنابراین‌درسال ۸۵۱ میلادی مرقدمقدس‌حسین‌بن علی وآن بنائی راکه بیادگارشهادت وی در کربلا برپا شده بود ویران ساخت و زائرین را از مسافرت بعتبات منع کرد(۲) و زمین آنجا را شخم زدند وکاشتند و علی‌الظاهر با صوابدید و اجازهٔ وی دلقکی زیر پیراهن خود بالشی نهان میکرد و شکم را بزرگ نشان میداد . آنگه در برابر خلیفه و درباریان‌باستهزاءِ علی میپرداخت(۳) .

مقررات علیه یهود و نصاری

چنانکه‌میدانیم‌بسیاری‌ازیهودیان‌ومسیحیان موردِاحترام‌پیشینیان المتوکل بودند ولی المتوکل نخستین بار در اوائل خلافت خود (۸۵۰ میلادی) و سه چهار سال بعددومین‌فرمان را علیه آنها صادر نمود . یهود و نصاری بموجب آن فرمان ملزم شدندطیلسان‌عسلی‌رنگ‌بپوشند(٤)وعلاماتی رنگارنگ وکلاه وکمری بسبک فرومایگان داشته باشند و فقط بر قاطر و خر سوار شوند و رکابی چوبین و پالانی بطرح عجیب اختیار

(۱) تاریخ طبری جزء سوم صفحات ۱٤۲٤ تا۱٤۲٦ .
(۲) ایضاً طبری جزء سوم صفحهٔ ۱٤۰۷ .
(۳) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید به پاورقی صفحات ٤۳۲و٤۳۳ .
(٤) قباهای زردرنگی که زردشتیان ایران (در یزد و کرمان) هنوز باجبار میپوشندآخرین آثارهمان ناتوانیهاست . سعدی درقرن سیزدهم میلادی چون از آن طائفه سخن گوید به عسلی دوخته تعبیر کند . رجوع شود به پاورقی شمارهٔ ۲ صفحهٔ ٤۹٥ و٤۹٦ .

کنند و بر در ورودی خانه های خود تصاویر شیطان بیاویزند. کلیسا ها ومعابد جدیدالبنای آنها را ویران ساختند وبصورت مسجد درآوردند. حکم شد قبورشان هم سطح زمین باشد واز گرد آمدن در کوی وبرزن و نشان دادن علامات صلیب ممنوع شدند و اطفالشان مجاز نبودند نزد معلمین مسلمان نوشتن عربی و تعلیمات دیگر را فرا گیرند(۱).

متفکرین و نویسندگان این عصر

احمدبن‌حنبل (تاریخ وفات ۸۵۵ میلادی) مؤسس یکی ازمذاهب چهارگانهٔ سنت و جماعت است که مذهب حنبلی نامیده میشود. وسعت دائرهٔ افکار در مذهب حنبلی تنگ‌تر و تعصب بیشتر ومقام‌روحانیت کمتراست. دراین هنگام احمدبن حنبل از جهت نفوذ مذهبی تفوق و برتری داشت و رفتار ناهنجاری‌راکه معتزله‌دربارهٔ وی رواداشته بودند تلافی کرد و حسابشان را بضمیمهٔ ربح پاك کرد. حاجت به بیان نیست که با این جریانات سوء در واقع این دستگاه بطور کلی نسبت بدانشمندان و حکماء روی خوشی نشان نمیداد. این بود که نوادهٔ رئیس بیمارستان ومدرسهٔ طب جندی شاپور درعهد خلافت منصور راکه پزشکی موسوم به بخت یشوع(۲)بود ازکلیهٔ دارائی خود محروم ساختند وباتهام ناچیزی به بحرین تبعید نمودند (۸۵۸ میلادی) و جای تعجب نیست که عدهٔ نویسندگان ودانشمندان بزرگ در عصرالمتوکل نسبت بسایر اعصار کم

---

(۱) رجوع شود بصفحات ۵۲۱ و۵۲۲ کتاب خلافت تألیف مویر:
Sir William Muir, Caliphate.
همچنین بتاریخ طبری جزء سوم صفحات ۱۳۸۹ ببعد وصفحهٔ ۱۴۱۹.

(۲) معنای بخت یشوع چنین‌است: عیسی نجات داده است. کلمهٔ بخت‌مشتق ازبختن بضم اول است که درفرس قدیم بمعنای نجات ورهائی دادن بوده است وبا بخت بفتح اول بمعنای اقبال ارتباطی ندارد. رجوع شود بیادداشتهای جالب توجه نولدکه صفحهٔ ۴۹ حاشیهٔ شمارهٔ ۴ پائین‌صفحه:
Nöldeke, Gesch. d. Artachshir -i- Papakân.

بوده است . ابن خرداد به کتاب‌المسالك و الممالك(۱) را تقریباً در آغاز
این دوره برشتهٔ تحریر درآورد . از رجال دیگری که ذیلاً نام برده
میشود قبلاً در اینجا ذکری بمیان آمده است : عبدالله‌بن سلام‌الجمحی
مؤلف طبقات الشعراء و ابن سعد مورخ منشی الواقدی و قسطا بن لوقا
ریاضی‌دان و دانشمند مسیحی و دیك الجن شاعر شیعه و شعوبی سریانی
که تقریباً درهمان روزگار یا کمی بتاریخ مقدم میزیسته است وهمینطور
ابن‌السکیت بینوا و بخت یشوع و احمدبن حنبل که در این هنگام پیروز
و کامکار بود (تاریخ وفات احمد بن حنبل ۸۵۵ میلادی) . غیر از چند
نویسندهٔ نامدار دیگر که در این عصر زندگانی میکردند و نامشان
بترتیب وفات دراینجا ذکر خواهد شد از ارباب فضل و ادب تقریباً تنها
کسانی که لازم است از آنها یادی بشود یکی یحیی‌بن ماسویه (تاریخ
وفات ۸۵۶ میلادی) است که طبیب و مترجم زبان یونانی بود ؛ دیگر
الازرقی (تاریخ وفات ۸۵۸ میلادی مورخ مکه و دعبل شاعر است که
او نیز ازاهل تشیع بوده است (تاریخ وفات ۸۶۰ میلادی) . نام ذوالنون
عارف مصری و همفکر او المحاسبی را که بتاریخ مقدم میزیسته است
ممکن است باین صورت افزود . دیگر شاعر نگونبخت علی بن جهم
السامی است که برای المتوکل مدیحه سرائیها کرده و یکی از قصائد
اوهنوزدردست است. دیگرشاعره فضل‌یمامه است ، همچنین موسیقی‌دان
پسر سرایندهٔ معروف دربار هارون و اسحق ابراهیم الموصلی و چند
تن دیگر .

درپایان سال ۸۶۱ میلادی‌المتوکل‌درحال مستی بدست مستحفظین
ترك نژاد وی بقتل رسید و محرك قتل المنتصر فرزند المتوکل بود که

---

(۱) این کتاب در مجلهٔ آسیائی بسال ۱۸۶۵ بضمیمهٔ ترجمهٔ فرانسه چاپ
شده است (دورهٔ ششم جلد پنجم صفحات یك تا ۱۲۷ و ۲۲۷ تا ۲۹۵ و ۴۴۶
تا ۵۲۷) وجلد ششم دوخویه : M. J. de Goeje, Bibl. Geogr. Arab.

چهار جانشین المتوکل

بیش از یك سال بعد از قتل پدر زندگانی نکرد . این فرزند پدرکش وسه جانشین وی المستعین والمعتز والمهتدی برروی هم فقط درحدودنه‌سال خلافت کردند و این سه نفر اخیرالذکرهر یک بنوبهٔ خودبوضع‌بسیار وحشیانه‌ای بدست ترکان که در اوج اقتدار خود بودند بقتل رسیدند .

المهتدی روح بزرگتری نشان داد . مویر (در صفحهٔ ۵۳۵ کتاب خود) گوید : « شاید دراوایل امرالمهتدی با پشتیبانی عرب میتوانست روان تازه‌ای در کالبد خلافت بدمد . لکن در این هنگام بیگانگان از جهت شماره و انضباط برتری داشتند . » معذلك المهتدی برای فرو نشاندن کبر و نخوت و شدت عمل این مزدوران پر مدعی و خونخوار رشیدانه کوشش نمود ، و بهر صورت جانشین او از ثمرات مساعی وی برخوردار گردید .

آغاز استقلال ایران

در همین دورهٔ پرآشوب و پر اضطراب بود که بر اثر فعالیتهای شایان یعقوب‌بن لیث صفار استقلال ایران تجدید حیات یافت و یعقوب با اینکه از خانوادهٔ پست برخاسته بود موفق بتأسیس سلسلهٔ جدیدی گردید و با اینکه عمردودمان صفاریان کوتاه بود نه تنها درسیستان که مسقط‌الرأس آن‌سلسله است بلکه سراسرقسمت اعظم ایران تقریباً تادیوارهای بغداد قدرت آن‌دودمان بسط یافت . راست‌است‌که عموماًطاهریان‌رامقدم بر صفاریان میشمارند وبیک اعتبار هم چنین بوده‌است . رئیس این طائفه طاهرذوالیمینین است‌که بپاس خدمات مهم وی درمیدان جنگ‌ازطرف مأمون‌بحکومت‌خراسان‌برگزیده‌شد (۸۲۰ میلادی) واین افتخارنسلاً بعد نسل تا سه پشت در خاندان او بوراثت دوام یافت و بدین سبب فرماندهان پیشین که هریک فقط چندسالی از طرف خلیفه منصوب و بدلخواه اومعزول میشدند هرگزدارای مقام واقتدارخاندان‌وی‌درآنمرز

و بوم نبودند . این مطلب ازمشهودات عامه است که کسانی که‌در کشوری متوطن میشوند اکثر اوقات نسبةً پس از اندك زمانی اقامت در آنکشور خارجی گوی سبقت را دروطنخواهی ازاهالی‌خودآن آب و خاك‌میربایند وعلی‌الخصوص در تاریخ ایرلند شواهد فراوانی بر صدق این معنی دیده میشود . آیا در کشمکشهای ایرلندیها بر ضد سلطهٔ انگلیس رهبران درجهٔ اول نهضت یعنی خانواده هـای فیتز جرالد و امت و ولف تن و نپر تندی(۱) بچه نسبت از نژاد خالص ایرلندی بودند ؟ بنابراین اگر طاهریان نیز با اینکه ازنژاد عرب بودند بکلی ایرانی شده باشند جای تعجب‌نیست ولی‌هرچند حنظلهٔ باد غیسی نخستین شاعر ایرانی که‌اشعار او باقی مانده است کم و بیش در کنف حمایت آل طـاهر میزیسته محل تردید است که طاهریان مانند جانشینان خود صفاریان و سامانیان واقعاً سعی کرده باشند زبان وادبیات فارسی را احیاء کنند . دولتشاه(۲) آنجا که از نخستین شعر فارسی بحث میکند گوید روزی شخصی‌بدربارعبدالله بن طاهر (۸۴۴-۸۲۸ میلادی) در نیشابور آمد و کتابی فارسی ازعهد کهن تقدیم داشت . چون پرسیدند چه‌کتابی‌است پاسخ داد داستان‌وامق وعذراست‌وآن‌قصهٔ شیرین را حکماء برشتهٔ تحریر آورده و به انوشیروان اهداء نموده‌اند . امیر گفت ما قرآن میخوانیم و نیازی باین کتب نداریم. کلام خدا و احادیث مـا را کفایت کند . بعـلاوه این کتاب را مجوسان تألیف کرده‌اند و درنظرما مطرود و مردود است . سپس بفرمودتا کتابرا بآب انداختند و دستور داد هرجا در قلمروخاك او کتابی بزبان فارسی بخامهٔ مجوس کشف شود نابود گردد . بدون اینکه اهمیت تاریخی‌زیادی برای این قصه قائل شویم میتوانیم این داستان را کم و بیش معرف صحیح روش طاهریان نسبت بایران و ایرانیان بدانیم . دولتشاه بلا فاصله بعد ازاین داستان قصهٔ دیگری‌را نقل میکندکه پسر کوچك یعقوب‌صفار

---

(۱) Fitzgeralds, Emmets, Wolfe Tones, Napper Tandys

(۲) رجوع شود بتذکرهٔ دولتشاه صفحهٔ ۳۰ چاپ نگارندهٔ این کتاب .

با شادمانی و نشاط کودکی نخستین شعر فارسی دورهٔ اسلامی(١) را که عاری از لطف ادبی است میسراید و این قصه خود حاکی ازعقیدهٔ عموم است که صفاریان مایهٔتجدید حیات ملیایران بودندوحقی کهآن دودمان از این رهگذر بگردن ایران دارد کم نبوده است .

یعقوب درهمان سال وفات المتوکل نخستین بار در صحنهٔ سیاست ظاهر شد . یعنی از ولایت خود سیستان برخاست وبسوی هرات(٢)روی آورد . هشت سال بعد (٨٦٩ میلادی) کرمان‌را متصرف‌شد وبرای خلیفهٔ المعتز تحف وهدایائی‌فرستاد . ازآن تاریخ ببعد تاروزیکه بدرود حیات گفت (٨٧٦میلادی) پیوسته سرگرم کشورگشائی بود وبلخ وطخارستان و سند و نیشابور و قسمتی از طبرستان و پارس و رامهرمز و اهـواز را متوالیاً بقلمرو فرمانروائی خود بیافزود . پروفسور نولدکه از استادان اشتراسبورگ در کتاب شایان تحسینی که در تاریخ مشرق زمین نوشته است باستناد بهترین مراجع زندگانی یعقوب‌را بنحو کامل شرح میدهد و خوانندگان میتوانند تفصیل بیشتری از این اجمال را در آن کتاب مطالعه نمایند(٣). سلسله‌ای که یعقوب بنیاد نهاد با شکست برادرش عمرو در بلخ بدست اسمعیل بن احمد سامانی بسال ٩٠٠ میلادی تقریباً گسسته شد . لکن لااقل این خاندان بتجدید حیات ملی ایران توفیق یافت وتاریخ ایران‌را بطورقطع ازتاریخ پایتخت خلفای عباسی جداساخت .

تقریباً درهمان اوان (٨٦٥ میلادی) یکی دیگر از ایالات ایران

---

(١) **یادداشت مترجم :** نگاه‌کنید بکتاب بیست مقالهٔ قزوینی ، مقالهٔ قدیمترین شعر فارسی صفحات ٢٦ ، ٣٦٠ جزء اول باهتمام آقای پورداود ازسلسلهٔ انتشارات انجمن زردتشتیان ایرانی بمبئی (تاریخ مقاله ٩ ربیع‌الثانی ١٣٣٧)

(٢) رجوع‌شود بتاریخ طبری جلدسوم صفحهٔ ١٥٠٠ .

(٣) رجوع‌شود بترجمهٔ Nöldeke, Sketches from Eastern History (بقلم ج . ساذرلندبلك J. Sutherland Black صفحات ٢٠٦ - ١٧٦)

تحت‌لوای یکی‌ازسادات‌علوی موسوم بحسن‌بن‌زید که‌بسبب نیروی‌عظیم جسمانی بلقب جالب‌الحجاره معروف شده بود استقلال ناپایداری بدست آورد . آن ایالات سرزمین پر جنگل وباطلاقی‌طبرستان بود که بین‌جبال‌البرزوساحل جنوبی بحر خزر واقع شده است . چند تن ازسادات دیگر آن

خاندان علویان در طبرستان

خاندان جانشین وی شدند و ابن اسفندیار (۱) (از نویسندگان اوائل قرن سیزدهم میلادی) و همچنین سایر مورخینی که تاریخ آن ایالت را نوشته‌اند بیش از هر چیز در باب فضائل اخلاقی و سخا و کرم شاهانه و دستگیری آنخاندان از بینوایان و تشویقی که از اهل دانش و معرفت کرده‌اند سخنها گفته‌اند . این نکته را حاجت به بیان نیست که این خاندان از طرفداران پرشور مذهب تشیع بشمار میروند . برخی ازآنان نه‌تنها مشوق ادبیات ومؤسس مدارس عالیه بودند بلکه شعرمیسرائیدند و ابن‌اسفندیار در کتاب خود مقداری از اشعار عربی امراء مزبوررا نقل میکند ازجمله مشاجره ومحاجهٔ منظومی‌است که سیدابوالحسین المؤید بالله درذم ابن سکره از اهل تسنن ساخته است . بعید نیست اشعاری نیز بلهجهٔ طبرستانی در این دوره انشاد شده باشد (و ما میدانیم که اصل لهجهٔ مازندانی و گیلکی امروزهمان لهجهٔ طبرستانی است) ولی قدیمترین

---

(۱) این اثر نفیس هنوز چاپ نشده و فقط نسخه های خطی آن در دست است . چند نسخهٔ خطی در موزه های بریتانیا و بودلین و وزارت هندوستان وکتابخانهٔ ملی (پاریس) وسن‌پطرزبورگ موجود است . مقدار زیادی از مطالب کتاب مزبور راکه در بارهٔ اوائل عهد ساسانیان است مرحوم پروفسور جیمز دارمستتر Prof. James Darmesteter استخراج کرده و با ترجمهٔ فرانسهٔ آن درمجلهٔ‌آسیائی Journal Asiatique بسال ۱۸۹٤ میلادی درصفحات ۱۸۵-۲۵۰ و ۵۵۵ - ۵۰۲ منتشر کرده است . شرح حال فردوسی که در آنجا از چهار مقاله نقل شده است (پیش از آنکه ترجمهٔ چهار مقاله را در مجلهٔ سلطنتی آسیائی بسال ۱۸۹۹ میلادی منتشر و در دسترس عموم بگذارم) مورد استفادهٔ دکتراته Dr. Ethé وپروفسور نولدکه Professor Nöldeke قرارگرفته بود .

اشعاری که بنظر نگارنده رسیده است تنها مربوط بدورهٔ سلاجقه یا حداعلی کمی قدیمتر است (مثلاً پندار رازی که در اوائل قرن یازدهم میزیسته است).

بنابر آنچه گذشت درعصری که مورد بحث ماست مجاهدات ایران برای تجدید حیات ملی خویش آغاز میشود و در همین عصر است که ایران رجحان ومزیتی راکه بنحو بارز برای مذهب شیعه قائل است بار دیگر نشان میدهد، زیرا اگر قیام توأم باکامیابی یعقوب بن لیث راکه درواقع بر ضد خلافت بود و نظام الملك بتفصیل در سیاست نامه شرح داده است بشمار آوریم باید بگوئیم یعقوب تمایلات شدیدی به پیروی ازمذهب تشیع داشت (رجوع شود بچاپ شفر صفحات ۱۷-۱۱) ؛ ولی آنچه در آن کتاب دربارهٔ روابط او باخلیفه فاطمی نوشته شده است ازحیث تقدیم وتأخیر وقایع تاریخ خطای محض وچرنداست (زیراخلیفهٔ فاطمی تقریباً سی وپنج سال بعداز وفات یعقوب شروع باستقرار قدرت خود کرده است) . درمجالس المؤمنین(۱) که شرح زندگانی رجال بزرگ شیعه است و بسال ۱۲۶۸ هجری (۲ - ۱۸۵۱ میلادی) در تهران چاپ سنگی شده است صفاریان در زمرهٔ پیروان تشیع بقلم آمده اند . دلیلی که این کتاب برعقیدهٔ مذهبی یعقوب میآورددرواقع تاحدی عجیب ولی دلپذیر است . به یعقوب اطلاع داده بودند که ابویوسف نامی دربارهٔ عثمان بن عفان سخن توهین آمیز گفته است . یعقوب بخیال اینکه مقصود ازعثمان یکی ازنجباءِ سیستان است فرمان میدهد ابویوسف را مجازات کنند ولی همینکه به یعقوب میگویند آن شخص خلیفهٔ سوم و جانشین

---

(۱) نقص بزرگ چاپ سنگی کتاب مجالس المؤمنین از جهت استفاده‌ای که از آن باید بشود آنست که بدبختانه شمارهٔ صفحات گذاشته نشده وفهرست هم ندارد . این کتاب نفیس را تقریباً بسال ۱۵۸۵ میلادی سیدنورالله بن سید شریف المرعشی شوشتری نوشته است .

عمراست که مورد دشنام وسخط قرار گرفته فوراً حکم خود را نسخ میکند و میگوید : « من کاری باصحاب ندارم » .

شورش زنج

سومین واقعهٔ بزرگ این دوره شورش عظیم زنج یا زنگیان (غلامان سیاه حبشی است) که نزدیک چهارده سال (٨٦٩ تا ٨٨٣ میلادی) نهایت وحشت و اضطراب را برای پایتخت اسلام بوجود آوردند. محل وقوع واقعه و ظهور این این انقلاب‌سرسخت که دیرزمانی باکامیابی‌توأم بود باطلاقهای بین‌بصره وواسط است و رهبر این غلامان افریقائی یکنفر ایرانی بود بنام‌علی‌بن محمد ازاهل ورزنین (نزدیک ری). این شخص با اینکه مدعی بود از نژاد علی بن ابیطالب و فاطمهٔ زهراست و به تبار خود تفاخرهم میکرد معذلك بجای اصول عقاید شیعه اصول عقاید خوارج را رسماً اعلام داشت . توضیح این مطلب و حقیقت این داستان شگفت را پروفسور نولدکه در کتاب خود دربارهٔ تاریخ مشرق‌زمین (١) تحت عنوان‌جنگ برد گان در مشرق (فصل‌پنجم صفحات١٧٥—١٤٦) با بیان بسیارشیوائی شرح داده است : رهبر شورشیان از احوال وروحیهٔ همراهان خودبخوبی با خبر بود و هرگز چنین‌دامی را برای جلب آنان نمیگسترد . اوبهتر میدانست که هر اندازه‌این‌وسیله برای جلب هموطنان خودش‌مؤثرباشد در نظر کسانی که ذهنشان بیشتر آمادهٔ پذیرفتن آراءِ دموکرات‌منشانهٔ خوارج بودوبآمال وآرزوهای احساساتی شیعیان وولایت موروثی‌رغبتی نداشتند بهیچوجه چنگی بدل نمیزد . بنابراین همچنانکه نولدکه در صفحهٔ ١٥٢ کتاب خود تذکر داده است :

« کاملاً روشن‌است‌چراقرمط که یکی‌ازمؤسسین‌قرمطیان‌بودبدلائل دینی تصمیم گرفت با رهبر سیاهان رابطه‌ای نداشته باشد و حال آنکه اگرباوی ارتباطی برقرار کرده بودبرای اوفایده داشت .قرمطیان ازغلاة

---

(١) Nöldeke, Sketches from Eastern History

شیعه بشمار میروند و بزودی پس از این واقعه بحکم سرنوشت سراسر عالم اسلام را دوچار ترس و وحشت ساختند .»

سال ۲٦۰ هجری (=۸۷۳-٤ میلادی) از چندین جهت‌درتاریخ اسلام مخصوصاً شیعه سال مهمی است . لکن قبل از اینکه در بارهٔ آن

نویسندگان و ادبائی که در سالهای ۸٦۳ تا ۸۷۳ بدرود حیات گفته‌اند

سخنی بگوئیم ممکن است از نویسندگان وادباءِبزرگی که در عشرهٔ ما قبل آن سال برحمت ایزدی پیوستند یادی کنیم وآن ده سال شامل چهار سال اول خلافت المعتمد است :

ابوحاتم سجستانی (سیستانی) که در حدود سال ۸٦٤ میلادی وفات یافت شاگرد الاصمعی و معلم‌المبرد معروف بود .

در حدود سی و دو جلد از آثار او را ابن‌الندیم در کتاب‌الفهرست ذکر کرده است . اما تنها کتابی که نسخهٔ کامل آن محفوظ مانده است

ابوحاتم سیستانی

کتاب المعمّرین است (که نسخهٔ منحصر بفرد آن در کمبریج‌است‌وسابقاًبه‌جهانگردی‌موسوم‌به‌بر کهارت(۱) تعلق داشته است .) این کتاب با مقدمه و حواشی بقلم نویسندهٔ دانشمند گلدزیهر(۲) بسال ۱۸۹۹ مسیحی در لیدن(۳) انتشار یافته است .

بسیار مهمتر از او عمروبن بحر معروف به‌الجاحظ است که‌بدلیل چشمان برآمده‌اش ویرا جاحظ خوانده‌اند . مردی است بسیار دانشمند

الجاحظ

و فعالیت عجیب ادبی داشته است (تاریخ وفات ۸٦۹ میلادی) . از طرفداران راسخ العقیده و پرشوروو‌فادار معتزله بشمار میرود و یکی از طریقه‌های معتزله بنام او معروف است .

---

(۱) Burckhardt (۲) Goldziher (۳) Leyden

از آثار او که بیشتر در رشتهٔ ادب است چند کتاب انتشار یافته است :
ازجمله کتاب‌البیان والتبیین چاپ قاهره و کتاب‌البخلاء چاپ لیدن باهتمام
ون فلوتن (۱) . همچنین رساله‌ای دارد در فضائل الاتراك . چند نسخه
از این رساله موجود است . در زمان مأمون ودوتن از جانشینان مأمون
الجاحظ مورد لطف وعنایت فراوان قرار گرفت ولی پس ازسقوط واعدام
ابن‌الزیات وزیر که حامی او بود چیزی نماند که او هم کشته شود ولی
بسختی از خطر مرگ رهائی یافت آثار او هم از جهت سبك و هم از
جهت مطلب بتساوی شایان توجه است و بهمین سبب او را در ردیف اول
متقدمین از نثر نویسان عرب قرار داده است .

یکسال بعد از الجاحظ (۸۷۰ میلادی) محدث بزرگ البخاری
دار فانی را بدرود گفت . البخاری مصنف مجموعهٔ معروف احادیث است

البخاری و مسلم والترمذی والنسائی

که کتاب‌الصحیح (جامع صحیح یا صحیح‌بخاری)
نام دارد ودر میان کلیهٔ اهل‌تسنن بالاترین مرجع
بشمار میرود . کتاب دیگری در همین موضوع
با همین اسم مسلم نیشابوری تدوین کرده است .
مسلم چند سال بعد (۸۷۵میلادی) وفات یافت . کتاب دیگری الترمذی
نوشته‌است(تاریخ وفات ۸۹۲میلادی) وچهارمین کتاب را النسائی (تاریخ
وفات ۹۱٤ میلادی) برشتهٔ تحریر آورده است . این محدثین بزرگ
هرچهار نفر ازاهل خراسان و محتملاً فارسی‌الاصل بوده‌اند .

تنهانویسندگان دیگری که در این دوره زندگانی کرده و لازم
است از آنها نام برده شود یکی شاعره فضل یمامه است (تاریخ وفات
۸۷۳ میلادی) . این شخص در اوائل زندگانی پیرو مذهب شیعه بود .
نویسندهٔ دیگر حنین بن اسحق طبیب و مترجم عیسوی مذهب است که
درسال۸۷۳میلادی خود را مسموم ساخت . شرح آن ماجری چنین باشد

Van Vloten (۱)

که کشیش اوموسوم به‌ثیودوسیوس[1] ویرا تکفیر کرد واین امر چندان او را بیازرد که دست از جهان بشست .

حال میرسیم بسال ۲٦۰ هجری (٤ – ۸۷۳ میلادی) . این سال بمناسبت وقایع مهم ذیل ازسالهائی است که در یاد ها بماند : اول غیبت امام دوازدهم در مذهب شیعهٔ امامیهٔ اثنی عشریه ؛ دوم آغازتبلیغ هفت امامیها یااسمعیلیه که یکی‌ازفرق شیعه محسوب‌میشوند ومستقیماً بقیام قرمطیان وتأمین خلافت رقیب عباسیان یعنی خلافت فاطمیان در افریقای شمالی و مصر منتهی گردید ؛ سوم استقرار سلسلهٔ سامانیان در خراسان . در همین سال عارف بزرگ بایزید بسطامی رخت ازدنیای فانی بربست وابوالحسن اشعری از علماءِ ربانی‌تولد یافت . تقدیرچنین بود که ابوالحسن‌اشعری ضربهٔ مهلك وقاطعی به تسلط و تفوق معتزله در عالم اسلام وارد سازد و عقائد کسانی راکه محیط فکرشان تنگ‌تر و وسعت نظرشان کمتر و تعصبشان بیشتر بود سر و صورتی دهد و آن افکار محدود را ترویج کند و بالنتیجه آئین اسلام را آئین ثابت وجامد و تغییر ناپذیر جلوه دهد و بسختی و صلابت متصف گرداند . درفصل بعد مظاهراین عصربحرانی ازجهت دین بتفصیل بیشتری موردبحث قرارخواهد گرفت ودرآنجاهمچنان ازوقایع خارجی و سیاسی بیشتر سخن خواهیم گفت .

سال ۲٦۰ هجری

مقارن سقوط یعقوب و عمرو پسران لیث صفار که مدّت کوتاهی فرمانروائی داشتند سامانیان قدرت یافتند و در حقیقت در نتیجهٔ کسب قدرت سامانیان بود که صفاریان ساقط شدند واین امر آغازفعالیت واقعی برای تجدید حیات ایران بشمار میرود . سامان که این دودمان بنام وی معروف گردید خودرا ازاخلاف بهرام چوبین میدانست (رجوع شود بصفحهٔ ۲٦٦) و صحت این اصل و نسب

دودمان سامانی

---

(1) Theodosius

مورد تصدیق دانشمند دقیق ابوریحان البیرونی است[۱] . بهدایت وارشاد اسدبن عبدالله والی خراسان از کیش زردشتی روی بتافت و اسلام آورد و نام ویرا روی فرزند خود گذاشت . در زمان خلافت المأمون (تقریباً ۸۱۹ میلادی) چهارنوادهٔ او درولایات خراسان حکومت داشتند . لکن احمد نوادهٔ دوم وی بیش از دیگران در بسط و توسعه و تحکیم قلمرو فرمانروائی خود کامیاب شد و دوفرزندش نصر اول و اسمعیل بسرنگون ساختن قدرت صفاریان توفیق یافتند وعمروبن لیث را (که در سال ۸۷۶ میلادی جانشین برادرخود یعقوب‌شده بود) درسال ۹۰۰ میلادی دستگیر و سلطنت را در سلسلهٔ خود تقریباً بمدّت ۱۲۵ سال مستقر ساختند تا آنکه غزنویان کسب قدرت نمودند و سامانیان را سرنگون کردند .

میان ایرانیان دوداستان دربارهٔ صفاریان چندان مشهور و بعنوان نمونه و تمثل زبانزد جمهور است که نمیتوان از ذکر آن دراینجا گذشت وهردوداستان در سیاست نامهٔ نظام‌الملك (چاپ شفر صفحات ۱۳ تا ۱۶) آمده‌است . داستان اول دربارهٔ برادربزرگتر آنها یعقوب است . پس از آنکه کوششهای فراوان یعقوب برای ورودبیغداد بجائی نرسیدوازجیش المعتمدخلیفه‌شکست خورد یعقوب بدل درد گرفتارشد وازشدت دردجان میداد . لکن خلیفه هنوز بیم او را در دل داشت و نامهٔ صلح جویانه‌ای برای او فرستاد وپس ازآنکه اورا مقداری ازجهت نافرمانی نکوهش نمود مواعید و شروطی برای عفو و غرامت پیشنهاد کرد .

داستان مرگ یعقوب‌بن لیث

راوی گوید : «چون یعقوب‌نامهٔ خلیفه را خواند دل او بهیچوجه نرم نشد و از عمل خود پشیمان نگشت . فرمان داد قدری تره و ماهی

---

(۱) رجوع شود بکتاب الآثارالباقیه البیرونی ترجمهٔ زاخوصفحهٔ ٤٨ (سال وفات‌البیرونی ١٠٤٨ میلادی بوده است) .

و پیاز توی بشقاب چوبین گذاشتند و پیش او نهادند . بعد سفیر خلیفه‌را خواست واجازهٔ جلوس داد . پس بدوروی نمودو گفت : برو بخلیفه‌بگو که من فرزند صفارم و آئین رویگری را ازپدر خود آموخته‌ام.خوراك من نان جو و ماهی و تره و پیازبوده‌است . این ملک و مال ومنال‌وگنج زر به نیروی هوش و همت گرد آورده‌ام . نه از پدر بارث بردم و نه ازتو بمن رسیده‌است . نیاسایم تا سرت را بمهدیه[۱] فرستم وخاندانت‌را نابود سازم یا بآنچه گویم عمل کنم یا بنان جو و ماهی و تره باز گردم . آگاه باش که در خزائن خود را باز کرده‌ام و سپاهیان خود را خواسته‌ام و خود نیز در پی این پیام میآیم[۲] . »

این داستان سیرت و منش رویگر دلیر را بخوبی نشان میدهد .

داستان دوم که حتی بیش از داستان اول معروف است مربوط بشکست قطعی عمروبن‌لیث برادریعقوب وجانشین اوست . خلیفه‌المعتمد

داستان شکست عمروبن لیث از اسمعیل سامانی

در سال ۸۸٤ میلادی اعلام کرد که این شخص یاغی است و درسال ۸۹۰ میلادی بار دیگر کوته‌زمانی‌نسبت باو بر سر لطف آمد تا در ماه مه ۸۹۵ میلادی عمرو نزدیک بلخ از اسمعیل بن احمد سامانی که از طرف خلیفه برضد عمرو بر انگیخته شده بود بکلی شکست خورد . پیش‌ازآغاز نبرد سواران خودرا سان دید . هفتاد هزارتن‌بودند. همه پراکنده شدند ولی گویند حتی یک تن ازسواران وی زخمی‌نشد.

---

(۱) صحت این بیان از آنجهت که تاریخ سال و ماه وتقدیم وتأخیر وقایع رعایت نشده‌است مردود است . زیرا بنیاد مهدیه که نخستین دارالخلافهٔ خلفای‌فاطمی است متجاوز ازسی‌سال پس ازمرگ یعقوب گذاشته نشده بود ومرگ یعقوب درماه ژوئن سال ۸۷۰ میلادی بوده است . [**یادداشت مترجم :** آیت‌الله خلیل کمره‌ای تذکر میدهند که این مهدیه ، مهدیهٔ ری است که درتصرف صفاریان بوده نه مهدیه افریقا که بدست خلفای فاطمیین سی سال بعد ساخته شد ومهدیهٔ ری درزمان ولیعهد عباسی محمد مشهور به مهدی عباسی پسر منصور دوانقی بود . . .] .

(۲) تطبیق شود با ترجمهٔ تاریخ نولدکه Nöldeke, Sketches صفحهٔ ۱۹۳ وابن‌الاثیر چاپ قاهره جلد هفتم صفحهٔ ۱۰۷ .

همان شب را شهریار صفاری در خیمهٔ خصم باسارت بسر میبرد و شام نداشت . فراشی که سابقاً خدمت امیر میکرد از آنجا بگذشت و دل باحوال پریشان امیر بسوخت . پس مقداری گوشت بخرید و تا به ای از یکی از سپاهیان بعاریت گرفت و از پشگل شتر آتش برافروخت و اجاقی از کلوخ بساخت و تابه را بر آتش نهاد . آنگاه برای تهیهٔ نمک از آنجا دور شد . در نبودن او سگی گرسنه را بوی کباب بدانسو کشانید . سگ بینی خود را برای ربودن پارهٔ استخوانی توی تابه کرد . دماغ سگ بسوخت و همینکه سر را عقب کشید دستهٔ حلقه مانند تابه دور گردن سگ جای گرفت . سگ بترسید و با تابه و شام امیر بگریخت . عمرو چون این ماجری بدید رو بسپاهیان و نگهبانانی که نزدیک وی ایستاده بودند کرد و گفت « بدانید و آگاه باشید ! من آنکسی هستم که آشیزخانه‌ام را بامداد امروز چهارصد شتر حمل میکرد وامشب سگی میبرد ! » ابومنصور الثعالبی در لطائف‌المعارف خود (۱) چنین گوید که دو جنگ که عجیب‌ترین جنگهاست یکی همین نبردی است که بقدرت صفاریان خاتمه داد و سپاهی مرکب از پنجاه هزارتن مرد جنگی بااینکه بکلی شکست خورده بود توانست فرار اختیار کند و همهٔ سپاهیان جان بسلامت بدر برند و تنها سردار آن سپاه اسیر شد . جنگ دوم میان العباس‌بن عمرو و قرمطیان در هجر واقع شد و سپاهیان العباس‌بن عمرو که ده هزارتن بودند همه‌بهلاکت رسیدند وفقط سردار آن‌سپاه‌بگریخت.

در حدود سال ۸۸۰ میلادی احمد نامی از اهل خجستان (نزدیک هرات) مدت کوتاهی قدرت شایانی بدست‌آورد و اینکه‌نامی بنحواجمال ازاو برده میشود از آنروست که بقول صاحب چهارمقاله (که دراواسط قرن دوازدهم میلادی کتاب خود را نوشته است) (۲) دو بیت فارسی از

---

(۱) چاپ de Jong صفحهٔ ۸۸ .

(۲) ترجمه‌ای که نگارنده (مؤلف کتاب) در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی J. R. A. S. درسال ۱۸۹۹ مسیحی منتشر ساختم دیده شود . آن ترجمه جداگانه دوباره انتشار یافته است (صفحات ۴۴ - ۴۳) .

اشعار حنظلهٔ بادغیسی ابتداء حس جاه طلبی اورا تحریک کرده بود . از احمد پرسیدند « که تو مرد خربنده‌ای بودی بامیری خراسان چون رسیدی ؟ » پاسخ داد که ببادغیس روزی دیوان حنظلهٔ بادغیسی را همیخواندم (بادغیس از توابع خجستان است) وبدین دو بیت رسیدم که حنظلهٔ بادغیسی گوید :

«مهتری گر بکام شیر دراست   شو خطر کن ز کام شیر بجوی
یا بزرگی و ناز و نعمت‌وجاه   یاچومردانت مرگ‌رویاروی»

در این هنگام صفاریان در ذروهٔ اقتدار خود بودند . خجستانی تحت تأثیر حس جاه طلبی خران‌خودرا بفروخت واسبی بخرید وبخدمت عمرو بن لیث درآمد . بعد پیمان خود را با صفاریان بشکست و خواف وبیهق ونیشابوررا بگرفت . خجستانی چنین گوید : « کارمن بالا گرفت وترقی همیکردم تاآنکه جملهٔ خراسان مرا مسلّم شد وبتصرف خویشتن درآورده . اصل اینهمه آن دو بیت بود » .

این قضیه را یکی از مراجع قدیم که برروی هم نویسندهٔ دقیقی است نقل کرده است وبنظر نگارنده بهترین دلیل بروجود اشعار فارسی بمقدار معتنابهی حتی قبل‌ازدورهٔ سامانیان میباشد وحال‌آنکه ازشعرای دورهٔ طاهریان و صفاریان اسامی فقط شش نفر در دست است : حنظلهٔ بادغیسی ، محمود وراق ، فیروز مشرقی ، ابوسلیک گرگانی و یکی دو تن دیگر .

در عهد سامانیان (٨٧٤ - ٩٩٩ میلادی) وضع دگرگون بود و نظم فارسی و تا حد کمتری نثر فارسی رونق کامل داشت و مشهورترین

شعر در عصر سامانیان

شاعر این عصر رودکی (یا روذکی) است که در نیمهٔ اول قرن دهم میلادی زندگانی میکرده است . راستی شهرت‌وی بدانجا رسید که پیشینیان‌خودرا تحت‌الشعاع قراردادو چه بسا اورا بهمین سبب نخستین شاعر ایران بشمار میآورند .

در یك کتاب عربی که در آغاز قرن سیزدهم میلادی(۱) نوشته شده و کتاب الاوائل نام دارد این عبارت دیده میشود :

« اول من قال الشعر الجید بالفارسیه ابو عبدالله جعفر بن محمد بن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم الرودکی(۲) الشاعر الملیح القول السائر الشعر المشهور دیوانه فی العجم و کان مقدماً فی الشعر فی زمانه بالفارسیه علی اقرانه و کان ابوالفضل البلعمی الوزیر یقول لیس للرودکی فی العرب والعجم نظیر. »

وزیری که از او نام برده شد وزیر اسمعیل بن احمد است که درسال ۹۴۰ میلادی وفات یافت. نباید او را با پسرش ابو علی البلعمی اشتباه

دو بلعمی

کرد زیرا ابوعلی البلعمی وزیر امیر منصور بن نوح بود وتاریخ بزرگ طبری را بزبان فارسی ترجمه کرد وبسال ۹۹۶ میلادی درگذشت.

اگر باز از بغداد و نویسندگان دار الخلافه ـ نه ولایات ـ در عهد خلافت المعتمد (۸۷۰ تا ۸۹۳ میلادی) بخواهیم سخن بگوئیم از وقایعی

عربی نویسان از سال ۸۷۴ تا ۸۹۳ میلادی

که بطور کلی حائز اهمیت است تنها لازم است بقیام زنج درسال ۸۸۳ میلادی وفعالیت روزافزون قرمطیان توجه کنیم. تاریخ قرمطیان واصول عقائد ایشان درفصل بعد بتفصیل بیشتری موردبحث قرارخواهد گرفت. بزرگترین نویسندگان و متفکرینی که بین سالهای ۸۷۴ و ۹۰۰ میلادی بدرود حیات گفتند ازاینقرارند: فیلسوف عرب ابویوسف یعقوب ابن اسحق الکندی که بیشتر فعالیت او در دورهٔ جلوتر وآزادتری بوده

---

(۱) رجوع شود بصفحات ۱۲۵ و ۱۲۶ فهرست نسخ خطی کتب اسلامی کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج که نگارنده تنظیم کرده است.

یادداشت مترجم : نام کتاب غایت الوسائل الی معرفة الاوائل ونام صاحب آن اسمعیل هبةالله بن ابی الرضا الموصلی است.

(۲) رجوع شود بصفحات ۸۰ تا ۸۸ کتاب ابن سینا تألیف :
Carra de Vaux, Avicenne

است و تصور میرود که در حدود سال ۸۷٤ میلادی وفات یافته باشد. الکندی‌ازحکماءِ معدودی‌است که از نژاد خالص‌عرب ودررشتهٔ حکمت وعلم و ادب حقیقةً ممتاز بودند وبدین‌سبب الکندی کسب شهرت‌نمود. از حنین بن اسحق طبیب و مترجم معروف که تقریباً در همان زمان از دنیا برفت قبلاً دراین کتاب نام برده شده‌است. ابن‌الوحشیه که در کتاب الفلاحة النبطیه از آثار معروف خود میکوشد برتری بابلیهای قدیم را از جهت تمدن بر عرب به ثبوت برساند تقریباً در همین دوره زندگانی میکرده است. داود بن علی مؤسس طریقهٔ ظاهریه (۱) که جداً معتقد بمعنای تحت‌اللفظی قرآن واحادیث بود وتأویلات مبتنی برتشبیهات(۲) را رد میکرد در سال ۸۸۳ میلادی درگذشت. ابو معشر منجم بزرگ از شاگردان الکندی در سال ۸۸۵ میلادی بدرود حیات گفت و تقریباً در همان زمان الفاکهی نویسندهٔ تاریخ مکه کتاب خود را نوشته است. موقعی که از البخاری و جانشینان وی در علم‌الحدیث سخن بمیان‌آمد لازم بود از ابن ماجه نیز اسمی برده شود. (تاریخ وفات ابن‌ماجه ۸۸۵ میلادی بوده است.) سهل‌بن عبدالله شوشتری یکی‌ازعرفا وقراءِ قرآن و شاگرد ذوالنون بوده که از عرفاءِ متقدم است. سهل در حدود سال ۸۸۶میلادی‌برحمت‌ایزدی پیوسته‌است. السکری یکی‌ازتلامذهٔ‌الاصمعی است. چون اشعار عربی (از قبیل دواوین شعراءِ قبیلهٔ هذیل) را گرد آورده و انتقاد میکرد شایسته است از وی نیز نامی ببریم و بگذریم (تاریخ وفات السکری ۸۸۸ میلادی بوده است). ابن الرومی شعری بود عشقباز و هجا نویس - سرسبز او را زبان سرخ و تلخ در سال ۸۸۹

(۱) دربارهٔ این‌طریقه‌رساله‌ای که‌دکتر گلدزیهر Dr. Ignaz Goldziher درسال ۱۸۸٤ مسیحی تحت عنوان : Die Zâhiriten, Leipzig نوشته است دیده شود.

(۲) رجوع شود بتاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمان جلد اول صفحات ۱۲۰ و ۱۲۳ و ۱٤۱ : Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit.

یا ۸۹۶ میلادی بر باد داد . ابن ابی‌الدنیا (تاریخ وفاتش ۸۹٤ میلادی) معلم خلیفه المکتفی در ایام شباب بود و مؤلف چندین مجموعهٔ قصص و حکایات است و نیز از البختری شاعر (۸۹۷میلادی) والمبرد دانشمند لغوی (تاریخ وفات ۸۹۹ میلادی) باید یاد کرد . لکن از نقطهٔ نظر مطالعات‌ما کسانی که حائز اهمیت خیلی بیشتری هستند این‌چهارمورخ میباشند : ابن‌قتیبه (تاریخ وفات ۸۸۹ میلادی) والبلاذری (تاریخ‌وفات ۸۹۲ میلادی) والدینوری (تاریخ‌وفات۸۹۵ میلادی) وابن‌واضح‌الیعقوبی که تاریخ خود را درهمین اوقات نوشته‌است[1] . سه نفر اول ازمورخین مزبور ایرانی بودند . چهارمی ازشیعیان پرشوراست وبهمین‌سبب تاریخ الیعقوبی که کتاب شایان تحسینی است دارای اهمیت‌خاص میباشد زیرا بتفصیل بیشتری از ائمه سخن میگوید و بسیاری از اقوال ائمه را نقل میکند . در حقیقت گلدزیهر[2] و بروکلمان که دو نفر از بزرگترین مراجــع زنده در ادبیات عربی بوسیعترین معنــای کلمه بشمار میروند متفق‌القولند که عرب درایام قدیم بکلی فاقد حس تاریخ بوده وفرهنگ و تمدن ایران نخستین بار حس تاریخ نویسی را در عرب دمید[3] . نام ثابت‌بن قرّه حرّانی ریاضی‌دان مشهور و ابن‌الفقیه الهمدانی جغرافی‌دان

---

(۱) آثاراین نویسندگان که‌چاپ شده وسهل‌الحصول‌است وهمهٔ محققین تاریخ ایران باید بخوانند بشرح‌ذیل است :

کتاب المعارف ابن قتیبه (چاپ ووستنفلد Wüstenfeld, Göttingen کـه درسال ۱۸۵۰ منتشر شده است) ؛ فتوح البلدان (چاپ دوخویه de Goeje, Leyden سال ۱۸۸۵ میلادی) ؛ الاخبار الطوال دینوری (چاپ Guirgass, Leyden سال ۱۸۸۸ میلادی) ؛ تاریخ الیعقوبی (چاپ Houtsma, Leyden دردوجلد سال ۱۸۸۳ میلادی) .

(۲) Goldziher

(۳) رجوع شود بکتاب بروکلمان Brockelmann که در فـوق مذکور است ، صفحه ۱۳٤ .

را میتوان باسامی نویسندگان فوق افزود .

نویسندگان مزبور هردو درحدود آغاز قرن دهم مسیحی بدرود زندگانی گفتند .

پس از مرگ المعتضد خلیفه و جلوس پسرش المکتفی سامانیان در ایران بذروهٔ قدرت خود رسیده بودند ، وحال آنکه در اطراف بغداد و بصره و همچنین در سوریه و یمن گروه مخوف قرامطه برهبری زکرویه که شخص لایق و کاردانی بود نهایت وحشت و هراس را دردلها ایجاد کردند . نمیتوان گفت آن وحشت را اساسی نبوده است زیرا دریکی از حملاتی که بکاروان حجاج در بازگشت از مکه بردند اجساد مردگانی که در صحرا بزمین ماند گویند بیست هزار بود . فقط نام دو تن ازنویسندگان مشهوری که در این‌دوره درگذشته‌اند لازم است برده شود . یکی القمی از علماءِ ربانی شیعه است (تاریخ وفات القمی ۹۰۳ میلادی) ؛ دیگری شاعر درباری ابن‌المعتز است که شهرت وی بسبب حماسه‌ایست که بزبان عربی سروده است و منظومات وی بیشتر از سایر منظوماتی که در ادبیات عربی موجود است بحماسه نزدیك است (۱) .

خلافت المکتفی از ۹۰۲ تا ۹۰۸ میلادی

کتاب طبقات را که ابن المعتز در احوال شعراء نوشت برای الثعالبی و الباخرزی و سایر تذکره نویسان و کسانیکه اشعار شعرا و منتخبات

(۱) رجوع شود بتاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمن :
Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit .
که (درجلد ششم رسالات Amelarg در لایپزیك Leipzig بسال ۱۹۰۱ چاپ شده است و این تاریخ را نباید با تاریخ عمومی تری که همین مؤلف تقریباً تحت همین عنوان در وایمار Weimar بسال ۱۸۹۷ میلادی منتشر نموده است اشتباه کرد) .

آنانرا گلچینی کرده‌اند سرمشق بوده است .

اکنون میرسیم بدورهٔ خلافت نسبةً طولانی المقتدر (از ۹۰۸ تا ۹۳۲ میلادی) . مهمترین‌واقعهٔ سیاسی آن‌دوره استقرار خاندان فاطمی یا اسمعیلی درشمال افریقاست که برضدخلافت قیام کرد یابعبارت دیگر خلافت رقیب ومخالف را تأسیس کرد . پایتخت این سلسله مهدیه بود[۱] (مهدیه یعنی شهر عبیدالله المهدی نخستین خلیفهٔ این خاندان) .

فعالیت قرامطه بااینکه رهبرانشان زکرویه‌والجنابی اکبردیگر حیات نداشتند همچنان دوام داشت و هیچگونه تخفیفی در فعالیت آنها حاصل نشد . در سال ۹۲٤ میلادی وارد بصره شدند و سال بعد باردیگر بکاروان‌حج حمله بردند . درسال ۹۲۹ خود مکه را متصرف شدند و حجر الاسود را با خود بردند و بیست سال نزد خود نگاه داشتند و میان قاطبهٔ مؤمنین‌مقدس‌چنان وحشت‌ونفرتی‌برانگیختند که قابل وصف و بیان نیست . در سالهای آخر خلافت‌المقتدر وارد کوفه شدند و عمان را بتصرف آوردند . لکن در این اثنا از فعالیت آنها جلوگیری شد و در این‌امر نیروی خارجی چندان مؤثرنبود بلکه درواقع فضاحت و رسوائی ظهور مهدی دروغین بیشتر سبب پایان یافتن فعالیت آنها گردید. متمهدی مزبور ابن‌ابی‌زکریاء است[۲] که خلاصه‌ای‌از تعلیمات نفرت‌انگیز و شوم او را ابوریحان در الآثار الباقیه بیان کرده‌است[۳] .

خلافت المقتدر (از ۹۰۸ تا ۹۳۲) میلادی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** ازبنادر تونس .

(۲) رجوع شود به قرامطهٔ بحرین تألیف دوخویه صفحهٔ ۱۳۱ :

M. J. de Goeje, Carmathes du Bahrain

یادداشت مترجم : آقای تقی زاده تذکر میدهند که البته مقصود ابن ابی‌زکریاء الطمامی است .

(۳) رجوع‌شود به‌الآثارالباقیه (Chronology of Ancient Nations) ترجمهٔ زاخو Sachau صفحات ۱۹٦ و۱۹۷ .

معذلك چند سال بعد درسال ۹۳۹ میلادی نیزمی‌بینیم که هنوز قرامطه از زوار مکه مبلغی بعنوان «خفاره» باج سبیل میگرفته‌اند.(۱)

اکنون اگرباوضاع ایران دراین عصر توجه کنیم دروهلهٔ نخست می‌بینیم که حتی درسیستان خاندان صفاریان درحدود سال ۹۱۰ میلادی بطور قطع قلع و قمع گردیده و طاهر و یعقوب نوادگان عمرو دستگیر و باسارت ببغداد گسیل داده شدند.

اوضاع ایران در این دوره

در سال ۹۱۳ میلادی نصر دوم وارث تخت و تاج سامانی گردید و در سال ۹۴۲ دارفانی را وداع گفت و در مدّت طولانی سلطنت وی، فر و شکوه و اقتدار آن خاندان نامدار بأوج اعلای خود رسید. در آنهنگام رودکی نخستین شاعر بزرگ ایران درکمال شهرت و محبوبیت میزیست(۲). طبرستان را سیدحسن‌بن علی اطروش از سادات علوی از چنگ او بدرآورد. خانوادهٔ اطروش تا سال ۹۲۸ میلادی در طبرستان پایدار بود تا آنکه مرداویج بن زیار بتصرف آن ایالت کامیاب گردید و سلسلهٔ آل‌زیار را در آنجا مستقر ساخت. آل‌زیار بیش از یك قرن بماند و در ترویج علم‌وحمایت ادب نقش شرافتمندانه‌ای بازی کرد تاسرانجام چراغ آنخاندان بدست غزنویان خاموش گشت. از راه دیگری نیز مرداویج نقش مهمی در تاریخ ایران بازی کرد، زیرا نیکبختی و سعادت اولیهٔ خاندان بزرگ آل‌بویه که در اواسط قرن دهم میلادی درسراسرجنوب ایران و خود بغداد تقریباً فرمانروائی مطلق داشتند مرهون مرداویج بود. علی بن بویه نخستین بار از طرف مرداویج بحکومت کرج رسید. علی بن بویه بعد با لقب عمادالدوله در فارس فرمانروائی کرد.

میان دانشمندان این عصرمقام اول‌را بلاشك برای ابوجعفرمحمدبن

---

(۱) رجوع شود بکتاب دوخویه مذکور درفوق صفحهٔ ۱۴۰.

(۲) رجوع شود بچاپ جداگانهٔ چهارمقاله صفحهٔ ۵۱.

جریرالطبری مورخ معروف باید قائل شد (تاریخ وفات وی۹۲۳میلادی است)(۱). تاریخ بزرگ اوده سال جلوتر خاتمه مییابد (سال ۳۰۰ هجری = ۹۱۲–۹۱۳ میلادی) و درنتیجهٔ درگذشت وی یکی ازبهترین‌منابع اطلاعات‌را ازدست داده‌ایم. ذیلی که عریب بن سعد قرطبی بر آن تاریخ نوشته است تا آخر خلافت المقتدر (۳۲۰ هجری = ۹۳۲ میلادی) میباشد و از آن سال ببعد باید بیشتر بتاریخ عمومی ابن‌الاثیر صاحب کامل التواریخ (۲) متکی باشیم (تاریخ وفات ابن‌الاثیر ۳ – ۱۲۳۲ میلادی است).

نویسندگان ودانشمندان این‌عصر ـ طبری

ابن‌الاثیر گوید: «دراین‌سال (۳۱۰ هجری) محمدبن‌جریرالطبری مورخ که در سال ۲۲٤ هجری (= ۹ ـ ۸۳۸ میلادی) تولد یافته بود در بغداد زندگانی را بدرود گفت و شبانه او را درخانه‌اش بخاك سپردند زیرا گروهی از مردم گرد آمدند وگفتند طبری رافضی (شیعه) بلکه ملحد بوده است و ازتدفین او درروز جلوگیری کردند. و علی‌بن عیسی میگفت: بخداقسم اگر کسی ازاین‌مردم میپرسید معنای رافضی یاالحاد چیست نه تنها نمیدانستند بلکه قادر بادراك آن نبودند! بدین طریق

---

(۱) پروفسور دوخویه Professor de Goeje و معدودی از اجلهٔ دانشمندان عربی‌دان که بچاپ این اثر بزرگ نائل گردیدند در واقع باید گفت بزرگترین خدمت را بعلوم شرقی دراروپا در ایام اخیر کرده‌اند. این چاپ مشتمل است بر۱۳ جلد متن ودو جلد فهارس ووسائل تحقیق انتقادی. چاپ کتاب در لیدن بسال ۱۸۷۹ میلادی آغاز شد ودر سال ۱۹۰۱ پایان یافت. متممی که عریب بر تاریخ طبری نوشته بتصحیح دوخویه درسال ۱۸۹۷ میلادی منتشرشد.

(۲) چاپ ثورنبرگ Thornberg (درلیدن Leyden از۱۸۵۱ تا۱۸۷٦ میلادی) در۱٤ مجلد بهترین چاپ است زیرا این چاپ فهرستی دارد که چاپ‌قاهره ندارد. تاریخ چاپ قاهره ۱۳۰۳ هجری است ونگارنده متن چاپ قاهره‌را همه‌جا مورد استفاده قرار داده‌ام.

ابن‌مسکویه صاحب تجارب‌الامم از این امام بزرگ متفکرین در برابر این اتهامات دفاع میکند . دربارهٔ تعصب جمعیتی که ازدحام کرده بودند میگوید مطلب چنان نبود . فقط بعضی از حنابله که از روی تعصب کین ویرا بدل داشتند بوی حمله کردند و دیگران به تبعیت او برخاستند و این امر دلیلی داشت زیرا طبری کتابی تدوین نمود که نظیر آن را هرگز کسی تألیف نکرده بود . در آن کتاب اختلافات فقهاء را شرح داده ولی هیچگونه اشاره‌ای به احمد بن حنبل نداشت . چون از او بازخواست کردند پاسخ داد : حنبل در زمرهٔ فقهاء بشمار نمیآید و محدثی بیش نبوده است . این بیان باعث آزردگی خاطر حنابله گشت ، عدهٔ این طایفه دربغداد بیشمار بود . بنابراین برضد او تحریکات کردند و هرچه دلشان خواست گفتند . »

ایرانی دیگری که درهمین عصر زندگانی میکرد وازجهت اخلاق بااین مورخ دانشمند ومیانه‌روبکلی فرق داشت الحسین‌بن منصورالحلاج است . راست است نویسندگانی که تراجم احوال اولیاء و اوتاد و پیران طریقت را نوشته‌اند منصور را اندکی بشکل دیگری معرفی کرده اند لکن شهرت او بهمان

حسین‌بن منصورحلاج

اندازه میان هموطنانش پایدار است وشعراءِ صوفی‌منش مانند فریدالدین عطار و حافظ و امثالهم اکثر نام ویرا با ستایش ذکر میکنند . منصور را برای تعلیمات بدعت‌گذارانه‌اش دربغداد واطراف درسال ۹۱۳ میلادی دستگیرساختند (رجوع شود بطبری جلدسوم صفحهٔ ۲۲۸۹) وبشقوت بسیار در سال ۹۲۱ بقتل رساندند . اتهامی که باو وارد ساختند و بیشتر دراذهان وخاطرات مانده‌است این‌بود که درحال جذبه فریاد اناالحق برآورده بود وصوفیه این بیان را درنتیجهٔ وجد وحال میدانند که عارف در حال شهود جمال حق از خود بیخود شود و کلیهٔ تعینات و مظاهر خارجی وجود را نبیند . وگنده او را تنها این دانند که اسرار را فاش

وهویدا کرد وعموماً اورا ازقدیسین وشهداء بشمار آورند . حافظ درحق او چنین گوید (رجوع شود بچاپ روزن تسوایک شواناو(۱) جلد اول صفحهٔ ۳۶۴) :

چو منصوران مراد آنان که بردارند بردارانند

که با این درد اگر دربند درمان‌اند درمانند

ودرغزل دیگری (که دراین چاپ نیامده است) حافظ گوید :

کشد نقش اناالحق برزمین خون

چو منصورار کشی بردارم امشب!

نظری که اهل تصوف بعد دربارهٔ این مرد داشته‌اند در کتابهائی مانند تذکرة الاولیاءِ فریدالدین عطار یا نفحات الانس جامی میتوان یافت . خوانندگان اروپائی میتوانند به کتاب ثلوك چاپ برلین(۲) سال ۱۸۲۱ میلادی صفحات ۳۸ و۱۵۲ و غیره رجوع کنند . ولی مراجع قدیمتر و بهترمانند طبری (جلد سوم صفحهٔ ۲۲۸۹) و ابن مسکویه و کتاب العیون (که درصفحات ۸۶ تا ۱۰۸ عریب چاپ دوخویه نقل شده است) والفهرست (صفحات ۱۹۰ تا ۱۹۲) منصورحلاج را طوردیگر معرفی میکنند و میگویند منصور مردی محتال و شعبده بازبوده است که افکار خود را درلباس صوفیه آراسته و جسورانه مدعی دانستن همهٔ علوم شده ولی بی‌بهره بوده وچیزی ازصناعت کیمیا بطورسطحی میدانسته ودردسائس سیاسی خطرناك و گستاخ بوده است(۳). دعوی الوهیت کرده و خود را مظهرحق خوانده و به‌تشیع تظاهر کرده(۴) . لکن در حقیقت

---

(۱) Rosenzweig - Schwannau

(۲) Tholuck, Ssufismus, Berlin, 1821 .

(۳) **یادداشت مترجم** : تاریخ تصوف دراسلام تألیف دکتر قاسم غنی، ۱۳۲۲ هجری شمسی ، دیده شود .

(۴) **یادداشت مترجم** : بهتر بود گفته‌شود « به‌تشیع‌معروف بوده‌است» تا اینکه گفته شود « به تشیع تظاهر کرده » زیرا اسمعیلیه و قرامطه نیز شیعه بوده‌اند .

باقرامطه و اسمعیلیه هم‌پیمان و همداستان بوده‌است. الفهرست چهل‌وپنج کتابی را که منصور تألیف کرده (در صفحهٔ ۱۹۲) (۱) نام برده و این کتب را بطرز با شکوهی (رجوع شود بصفحهٔ ۹۰ عریب) گاهی با آب طلا بر کاغذ چینی و گاه بر حریر و دیبا (۲) و امثال آن نوشته و در تجلید آن دقت خاص داشته و جلدهای عالی و نفیسی برای آن تهیه کرده و این عمل وی ما را جداً بیاد مانویان میاندازد. منصور ایرانیست و آباء و اجدادش پیرو کیش مجوس بوده‌اند و اجمالاً گو اینکه خود غزالی بزرگ در مشکوة‌الانوار در مقام دفاع از او بر آمده‌است نمیتوان زیاد شبهه و تردید کرد که این شخص ازقید مقبولات عامه و موازین شرعیه بغایت آزاد بوده است (رجوع شود به عریب صفحهٔ ۱۰۸).
مسلماً منصور بکلیهٔ اصول و عقائد غلاة شیعه از قبیل حلول و رجعت و امثال آن معتقد بوده است، لکن شخصیت وی عجیب و تأثیر افکار او در اذهان هموطنانش عمیق است و پاره‌ای اشعار عربی او از جمله اشعار ذیل حقیقة قرص و بدیع است (رجوع شود به عریب(۳) صفحهٔ ۱۰۶):

ندیمی غیر منسوب — الی شئی من الحیف
سقانی مثل ما یشرب — کفعل الضیف بالضیف
فلما دارت الکاس — دعا بالنطع والسیف
کذا من یشرب الراح — مع التنین فی الصیف

جنید بغدادی

مولی و مقتدای وی جنید است (که او نیز ظاهراً ایرانی بوده) و در سال ۹۱۰ میلادی بدرود زندگانی گفته‌است. شهرت جنید از منصور کمتر است و خیلی بیش از منصور مقید بقیود و موازین شرعیه و مقبولات عامه نبوده است.
از مردان بزرگ دیگری که در زمان خلافت المقتدر

---

(۱) **یادداشت مترجم:** صفحات ۲۷۱ و ۲۷۲ چاپ مطبعهٔ رحمانیهٔ مصر.
(۲) **یادداشت مترجم:** «وبعضها مکتوب بماء الذهب مبطنة بالدیباج والحریر» الی آخر.
(۳) **یادداشت مترجم:** صلة تاریخ الطبری لعریب بن سعد القرطبی.

از این دنیا رخت بر بستند یکی اسحق بن حنین است که مانند پدرش طبیب بود و کتب فلسفهٔ یونانی را بزبان عربی ترجمه کرد . (تاریخ وفات اسحق بن حنین ۹۱۱ میلادی است) ؛ دیگر النسائی از محدثین است (که در تاریخ ۹۱۴ میلادی وفات یافت) ؛ ابوبکر محمد بن زکریای رازی طبیب عالیقدر است که اروپای قرون وسطی او را بنام Razes میشناخته است (تاریخ وفات وی ۹۲۳ یا ۹۳۲ میلادی بوده است) .

سایر بزرگان دورهٔ خلافت المقتدر

مشهورترین اثر وی موسوم به‌المنصوری بنام شاهزادهٔ سامانی منصوربن اسحق اهدا گردید . از مورخین الاعثم کوفی است که تاریخ خلفای اولیه را نوشته و چون نسبت بشیعه تمایلات قوی داشت کتاب وی جالب توجه است . این کتاب را از ترجمهٔ فارسی آن میشناسیم و این ترجمه خیلی بعد از وی تهیه شده (و در بمبئی سنهٔ ۱۳۰۵ هجری چاپ سنگی شده است) ؛ دیگر محمدبن جابربن سنان البتانی منجم است که اروپای قرون وسطی او را بنام البتنیوس[۱] میشناسد (تاریخ وفاتش ۹۲۹ میلادی) ؛ ابن‌العلاف‌شاعر (تاریخ وفاتش ۹۳۰ میلادی)ازدوستان ابن المعتز اسنت که ظالمانه بقتل رسید و نتوانستند علناً در مرگش سوگواری کنند . گویندگربه‌ای‌مورد علاقهٔ صاحبش بود وکبوتربازی آن گربه را بسبب دستبرد کبوترها کشته است و اشعار معروفی‌پس‌از مرگ گربه سروده شده و آن اشعار ظاهراً بنام گربه بوده لکن‌درواقع بیاد ابن‌العلاف انشاد گردیده‌است[۲] . در خاتمه ممکن است ازابن‌مقله نیز نامی برده شود . ابن مقله خوشنویس نامداریست که وزیرالمقتدرو دو جانشین بلافصل او بوده است .

دوران کوتاه خلافت چهار خلیفه‌ای که بعد از المقتدر بخلافت

---

(۱) Albategnius

(۲) رجوع شود بابن خلکان (چاپ دوسلان de Slane)جلداول صفحات ۴۰۰ و ۴۰۱ .

رسیدند، یعنی القاهر و الراضی و المتقی والمستکفی (۹۴۶ - ۹۳۲ میلادی) بیشتر از جهت قدرت یافتن آل بویه شایان توجه است و مقدمات اولیهٔ آن قبلاً ذکر شده است. با کمك لشکریان دیلمی و گیلانی خود سه فرزند بویه یعنی علی عمادالدوله و حسن

سالهای ۹۳۲ تا ۹۴۶ میلادی: قدرت یافتن آل بویه

رکن الدوله و احمد معزالدوله اصفهان و ارجان و نوبندجان و کازرون و شیراز و کرمان و اهواز را بترتیب یکی پس از دیگری بربقهٔ طاعت خود درآوردند و در مدت کوتاهی که المستکفی خلافت داشت برخود بغداد نیز دست یافتند. المستکفی علاوه برالقاب افتخاری فوق به برادر سوم عنوان و مقام امیرالامرائی داد(۱). آل بویه ایرانی و اهل تشیع بودند و نسب خود را از بهرام گور شهریار ساسانی میدانستند. (ولی چنانکه ابوریحان البیرونی(۲) نیزمعتقد است این دعوی متکی بدلائل کافی نبوده است.) آل بویه در ترویج علم و ادب و حمایت دانشمندان طبعی سخی داشتند. مخصوصاً فلسفه که بر اثر تفوق ترکان وتعصب حنبلیان وازدیاد قدرت و پیشرفت عقائد اشعریان دوچاراختناق شده بود جان تازه گرفت وبزودی انجمن اخوتی بسیارجالب توجه ازدائرةالمعارف نویسان

نفوذ رادمردانهٔ آل بویه

بنام اخوان الصفا بوجود آمد و علوم طبیعی و ماوراءالطبیعهٔ عصرخود را طی پنجاه ویك رساله تلخیص کرد. پروفسور دیتریسی(۳) ضمن تألیفات متعدد خود دراین موضوع اکثر مندرجات رسالات مزبور را ترجمه و در دسترس اروپائیان قرار داده است.

اخوان الصفا

---

(۱) رجوع شود بصفحات ۱۳۹ تا ۱۴٤ کتاب لین:

Lane, Muhammedan Dynasties

(۲) رجوع شود بصفحات ٤۵ و ٤٦ الآثارالباقیه ابوریحان بیرونی ترجمهٔ زخو Sachau

(۳) Professor F. Dieterici

آل‌زیار در طبرستان

آل زیار در ایالات مجاور بحرخزر صاحب اقتدار بودند و آل بویه که تحت حمایت آل‌زیار قدرت یافتند درنقاط دیگر در مقام تضعیف آل‌زیار برآمدند. سی و دو سال (از ۹۳۵ تا ۹۵۷ میلادی) وشمگیر پسر زیار و برادر مرداویج فرمانروائی داشت.

درشمال شرقی ایران یعنی خراسان و ماوراءالنهر هنوزسامانیان یعنی نصر دوم و پسرش نوح درکمال قدرت سلطنت میکردند و دربار

سامانیان

سامانی هنوزمرکزفعالیت‌برای تجدید حیات‌ادبی‌ایران بودوباحرارت کامل‌دراین راه‌میکوشید. لکن‌نبایدتصور کرد ـ چنانکه‌گاهی تصورشده‌است ـ تشویق و توجهی که امراءِ سامانی نسبت بادبیات فارسی مبذول داشتند و بالنتیجه تا این پایه شهرت یافتند حاکی از عدم علاقه و بی میلی آنها بزبان عربی بوده و نباید تصورکرد که سامانیان با ترویج زبان فارسی خواسته اند استفاده از زبان عربی را محدود کنند و برای اثبات این معنی که سامانیان در حمایت از ادبیات عربی نیز کف کریم داشتند مدارك فراوانی در سراسر جلد چهارم‌یتیمة الدهر وجود دارد. یتیمةالدهر مجموعه‌ای از منتخبات معروف زبان عربی است که ابومنصور عبدالملك الثعالبی نیشابوری تدوین کرده است (تاریخ ولادت وی ۹۶۱ میلادی و تاریخ وفات ۱۰۳۸ میلادی بوده است). خلاصهٔ مطالب این قسمت کتاب او را باربیه دومینار(۱) ضمن دو مقاله‌ای که در مجلهٔ آسیائی(۲) بتاریخ فوریه ـ مارس ۱۸۵۳ (در صفحات ۱۶۹ تا ۲۳۹) و ماه‌های مارس و آوریل ۱۸۵٤ (صفحات ۲۹۱ تا ۳٦۱) تحت عنوان «پردهٔ نمایش ادبی خراسان و ماوراءالنهر درقرن‌چهارم‌هجری» منتشرساخته‌است دردسترس خوانندگان‌اروپائی

M. A. C. Barbier de Meynard (۱)
Journal Asiatique (۲)

قرار داده است . لکن عبارت ذیل که کاملاً مؤید این معنی است از اصل کتاب نقل میشود[1] (چاپ دمشق جزء چهارم صفحات ۳۳ و ۳۴) :

جلال و عظمت ادبی بخارا در زمان سامانیان

کانت بخاری فی الدولة السامانیه مثابة المجد و کعبة الملک و مجمع افرادالزمان و مطلع نجوم ادباءالارض و موسم فضلاء الدهر فحدثنی ابوجعفر محمد بن موسی الموسوی قال اتخذ والدی ابوالحسن دعوة ببخاری فی ایام الامیر السعید جمع فیها افاضل غربائها کأبی الحسن اللحام وابی محمد بن مطران و ابی جعفر بن العباس بن الحسن و ابی محمد بن ابی الثیاب وابی‌النصرالهرثمی و ابی نصرالظریفی ورجاء بن‌الولیدالاصبهانی وعلی‌بن هارون‌الشیبانی وابی‌اسحق الفارسی وابی‌القاسم‌الدینوری وابی‌علی‌الزوزنی ومن ینخرط فی‌سلکهم[2] فلمااستقربهم مجلس‌الانس‌اقبل بعضهم علی بعض یتجاذبون اهداب المذاکره و یتهادون ریاحین‌المحاضره و یقتفون نوافج الادب . ویتساقطون عقود الدر . و ینفثون فی عقد[3] السحر . فقال‌لی ابی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** البته براون بانگلیسی ترجمه کرده است ولی در اینجا عیناً ازاصل کتاب نقل گردید .

(۲) من‌ینخرط فی‌سلکهم : مقصود کسانی است که بهمان رشته درآمده ودر همان سلك منسلك بوده‌اند وگروه دانشمندان را در اینجا برشتهٔ مروارید تشبیه کرده است .

(۳) مسلمین فصاحت وبلاغت را سحر حلال گویند . ودمیدن درگره نیز از اعمال ساحران بوده است . رجوع شود به تفسیر سورهٔ ۱۱۳ قرآن : قل اعوذ برب الفلق من‌شر ماخلق ومن‌شر غاسق اذا وقب ومن‌شر النفاثات فی‌العقد ومن‌شر حاسد اذا حسد . سیل Sale گفته است : دمیدن درگره در روزگاران پیشین معمول و مرسوم بوده ودرفرانسه نیز (اگر داستانهائی که نقل‌کرده‌اند راست باشد) رسم چنین بوده که چون دیرگاه باد موافق نمیوزید وکشتیها از حرکت باز می ماند کشتیبانها نزد افسونگران نقاط شمالی میرفتند و بآنها ملتجی میشدند . افسونگران نیز برای اینکه باد موافق بوزد ریسمان یا طناب راگره میزدند واین کار بزبان فرانسه Nouer l'aiguillette خوانده میشد وازآثار همین عمل خرافی‌است .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۵۳۶)

یابنی هذا یوم مشهود مشهورفاجعله تاریخاً لاجتماع اعلام الفضل وافراد الوقت و اذکره بعدی فی اعیاد الدهر و اعیان العمر فما اراك تری علی مر السنین . امثال هؤلاءِ مجتمعین . فکان الامر علی ما قال و لم تکتحل عینی بمثل ذلك المجمع .

از رجال علم و ادب این اشخاص درمدت این چهارده سال رخت از جهان بدر بردند : ابوالحسن اشعری (تاریخ وفات ۹۳۵ میلادی) مروج مهم ارتجاع و بازگشت به تسنن است و معتزله یعنی کسانی که حق تعلیم و تربیت بگردن او داشتند درکمال حق و انصاف میتوانند این شعر را در بارهٔ او صادق بدانند :

وفیات سالهای ۹۳۲ تا ۹۴۶ میلادی

اعلمه الرمایة کل یوم ولما اشتد ساعده رمانی

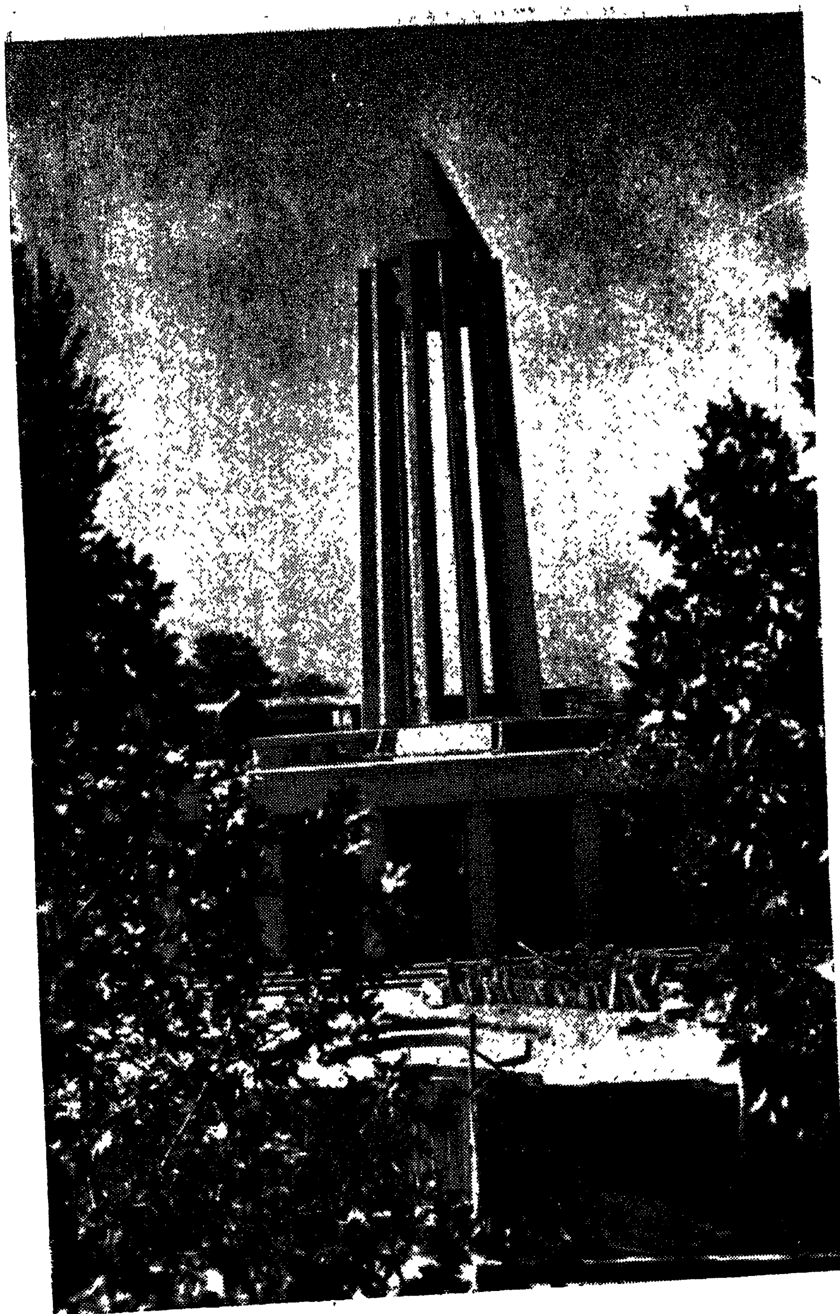
ابن درید دانشمند لغوی (که در سال ۹۳۴ میلادی وفات یافت) مؤلف کتاب لغت عربی‌است موسوم به جمهره ؛ سعیدبن‌البطریق که بیشتر بنام یوتیکیوس[1]معروف است . (تاریخ وفات وی ۹۲۹ میلادی است) در اسکندریه سمت خلیفه مسیحیان را داشته و مؤلف تاریخ معروفی است ؛ ابن عبدربه از اهل قرطبه از شعراء و مورخین است (تاریخ وفات وی ۹٤۰ میلادی است) ؛ الکلینی (تاریخ وفات ۹۳۹ میلادی) از علماءِ شیعه مؤلف کتاب کافی است ؛ از اطباء سنان بن ثابت بن قره (تاریخ وفاتش ۹٤۲ میلادی) و پسرش ابراهیم (تاریخ وفات ۹٤۷ میلادی) وعبیدالله بن جبریل بن‌بختیشوع(تاریخ وفات ۹٤۱ میلادی) ؛ الماتریدی

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٥۳٥)

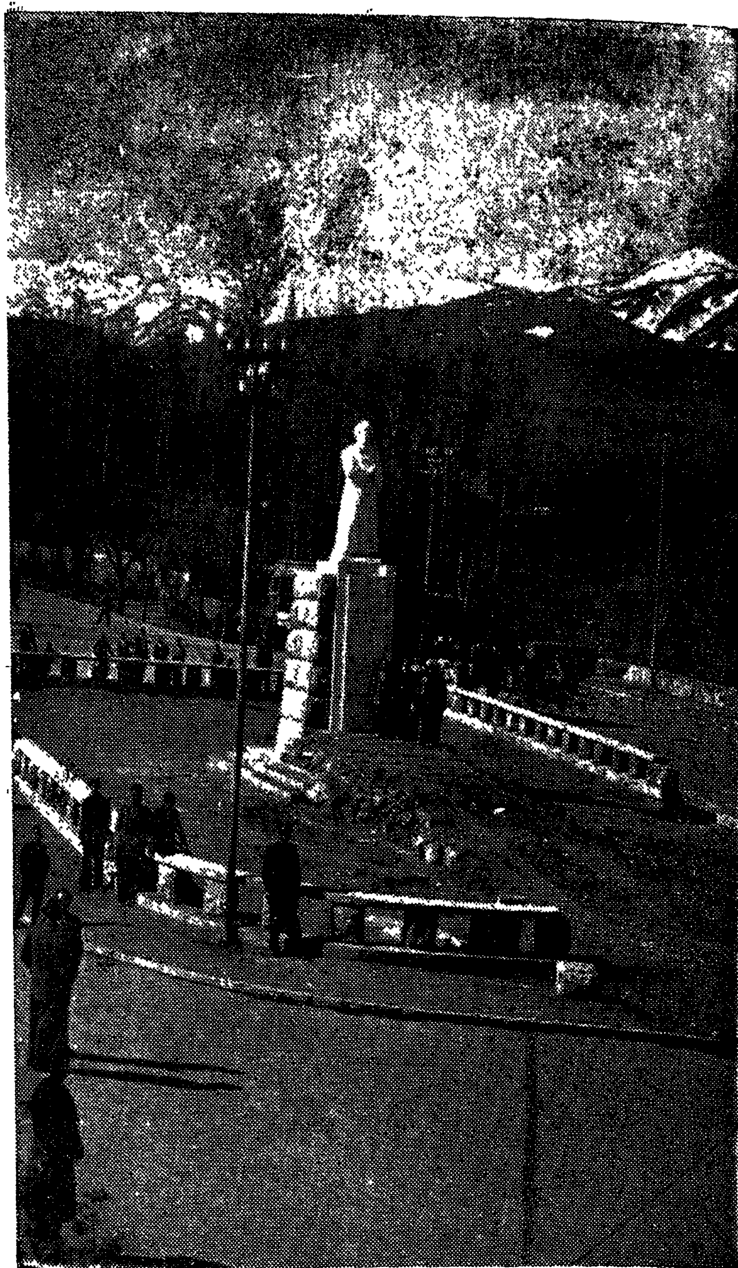
یادداشت مترجم : جرج سیل George Sale که در اینجا نام وی برده شد یکی‌از مستشرقین انگلیسی است که درحدود سال ۱٦۹۷ میلادی بجهان آمده ودرسال ۱۷۳٦ میلادی ازجهان رفته است . این‌شخص قرآن کریم‌را بزبان انگلیسی‌ولی بسبکی بی‌نهایت آزاد شرح وترجمه کرده و ترجمهٔ وی درسال ۱۷۳٤ میلادی منتشر گردیده وبعدهم مکرر چاپ شده است .

---

(۱) Eutichius

برج اصلی آرامگاه بوعلی سینا درهمدان وایوان مدخل آن
مجموع ارتفاع بنا کمی بیشتر از ۲۸ متر است (نقل از هگمتانه تألیف آقای مصطفوی)
(برابر صفحهٔ ۵۳۶) مربوط بصفحهٔ ۵۳۸

مجسمهٔ ابن‌سینا درمیدان بوعلی (همدان)
(برابر صفحهٔ ۵۳۷) مربوط بصفحهٔ ۵۴۴ و ۵۴۸

از متألهین (تاریخ وفات ۹۴۴ میلادی) ؛ ابن سرابیون (تاریخ وفات در حدود سال ۹۴۵ میلادی) مؤلف شرح بسیار جالب توجهی است دربارهٔ بغداد که ترجمهٔ آن بقلم لی استرنج[۱] درمجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی[۲] بسال ۱۸۹۵ میلادی انتشار یافته است ، الصولی مورخ از مجوسان گرگان است که تغییر مذهب داده است (تاریخ وفاتش ۹۴۶ میلادی است .) شبلی خراسانی از اقطاب صوفیه (در سال ۹۴۶ میلادی وفات یافته) و از مریدان جنید بغدادی و همدرس حسین بن منصور حلاج بوده است . این دوره از جهت تجلّیات مذهبی شایان توجه نیست . چنانکه ملاحظه شد قرامطه در نتیجهٔ فضیحت و رسوائی مهدی ساختگی آنها ابن ابی زکریا بطوری که قابل توجه و دقت است خاموشی گزیدند . سردار بزرگ آنها ابوطاهر الجنابی در سال ۹۴۴ میلادی درگذشت و از قدرت خلفای فاطمی در افریقای شمالی سخت جلوگیری شد[۳] ؛ چند سال بعد (۹۵۰ میلادی) حجرالاسود رابمکه باز آوردند و سربازان قرمطی بخدمت معزالدوله از امراءِ آل بویه وارد گردیدند .

خلافت المطیع از ۹۴۶ تا ۹۷۴ میلادی

اکنون بدورهٔ طولانی خلافت المطیع میرسیم (۹۴۶ تا ۹۷۴ میلادی) در این مدت در اوضاع عمومی سیاسی ایران تغییرات اندکی روی داد . هنوز شمال و شمال شرقی در دست سامانیان و ایالات بحرخزر در دست آل زیار و جنوب در دست آل بویه بود و در بغداد نیز آل بویه عملاً (نه اسماً) بعنوان امیرالامراء فرمانروائی داشتند .

---

(۱) Mr. Guy le Strange

(۲) Journal of the Royal Asiatic Society

(۳) رجوع شود به کتاب دوخویه درباره قرامطه چاپ لیدن صفحات ۱۴۲ و ۱۴۳ سال ۱۸۸۶ میلادی :

M. J. de Goeje, Mémoire sur les Carmathes, (Leyden, 1886).

در ده سال آخر این دوره المعزابوتمیم معد از خلفای فاطمی که خلافت رقیب و مخالف را تأسیس کردند مصر را بتصرف آورد و پایتخت خود را ازمهدیه به قاهره منتقل ساخت واز آن تاریخ ببعد تا انقراض آن سلسله در سال ۱۱۷۱ میلادی قاهره مرکز اقتدار و مقر فرمانروائی آنها بود. تقریباً در همان اوقات نزاعی میان ایشان و قرمطیان که سابقاً باهم متحد بودند برخاست. قرمطیان در حدود سال ۹۷۱ میلادی حتی با عباسیان پیمان اتحاد بستند. (۱)

اگر باز بعالم علم و ادب برگردیم این وقایع قابل توجه است:

در سال ۹۵۰ میلادی ابونصر فارابی بزرگترین حکیم اسلامی قبل از ابوعلی سینا بدرود حیات گفت و شگفت اینکه فارابی ترك نژاد بوده است (۲). تقریباً در همان اوقات الاصطخری جغرافی دان معروف کتاب ابوزید بلخی را که نقد و تهذیب و تجدید نظر کرده بود منتشر ساخت و بزرگ پور شهریار رامهرمز دریانورد ایرانی کتاب عجیب خودرا دربارهٔ عجائب هندوستان از روی خاطرات خود و اطلاعاتی که از جهانگردان دیگر بدست آورده بود بزبان عربی نوشت. مرگ رودکی که عموماً ویرا پدر شعر فارسی میدانند و تولد شاعر ایرانی دیگری بنام کسائی درهمین ایام بوده است. تقریباً در سال ۹۵۶ المسعودی مورخ بزرگ دارفانی را وداع گفت. اصل مسعودی عرب و از قراریکه گفته‌اند متمایل بمعتزله

تجلیات ادبی این دوره

---

(۱) رجوع شود به‌دوخویه de Goeje صفحات ۱۷۶ و ۱۸۳ ببعد کتاب وی که قبلاً آنرا ستوده‌ام.

(۲) رجوع شود به:

Moritz Steinschneider, Al-Farabi des arabischen Philosophen Leben und Schriften

Mém. de l' Acad. de St. P. درجلد سیزدهم خاطرات اکادمی سن‌پطرزبورگ وهمچنین بکتاب کارادو وو Carra de Vaux در بارهٔ ابن‌سینا صفحات ۹۱ ببعد و غیره.

بوده است . المسعودی آثارفراوان وپرحجمی از خود باقی گذاشته‌است.

المسعودی

اصل عربی کتاب‌التنبیه والاشراف مسعودی در دسترس خوانندگان است و مروج‌النهب که بیشترمعروف‌است هم بزبان عربی که اصل کتاب است و هم ترجمهٔ فرانسهٔ آن بقلم باربیه دومینار(۱) و پاوه دو کورتی(۲) موجود است . نرشخی نویسندهٔ تاریخ بخارا در سال ۹۵۹ میلادی وفات یافت (ترجمهٔ فارسی این کتاب بقلم القباوی که درحدود سال ۱۱۲۸ خاتمه یافته برای ما محفوظ مانده‌است) گوشیار منجم گیلانی وهمچنین عیسی‌بن علی ازاطباءِ مسیحی‌درهمین‌اوقات زندگانی میکرده‌اند . عیسی‌بن‌علی شرح احوال کحالان را تدوین کرد. در سال ۹۶۱ میلادی ابو منصور عبدالملک الثعالبی مؤلف یتیمةالدهر که ذکرش گذشت و صاحب بسیاری آثار مهم و جالب توجه دیگر در نیشابور متولد شد . تقریباً سه‌سال بعدابوعلی محمدالبلعمی وزیرمنصور

ترجمهٔ فارسی طبری بقلم بلعمی

اول سامانی بفرمان شاه خلاصه‌ای از تاریخ بزرگ طبری را بزبان فارسی تهیه کرد و این ترجمه یکی از قدیمترین آثار مهمی است که از نثر فارسی در دست است . این کتاب را دوبو(۳) و زوتنبرگ(٤) بفرانسه ترجمه نموده و ترجمه را درپاریس از سال ۱۸۶۷ تا ۱۸۷٤ چاپ کرده‌اند و نسخه‌های خطی قدیم و نفیسی که با دقت نوشته شده و درکتابخانه‌های‌عمومی ما موجود است حاکی از این معنی است که این کتاب تا چه اندازه مورد اعزاز و احترام بوده است .

چند سال‌بعد (۹۶۵ میلادی) المتنبی وفات یافت . هرچندبعضی ازدانشمندان اروپائی نام ویرا بزشتی برده‌اند لکن کلیهٔ ملل عربی‌زبان

---

(۱) Barbier de Meynard

(۲) Pavet de Courteille (۳) Dubeux

(٤) Zotenberg

المتنبی المتنبی را بزرگترین شاعر نژادخود میدانند . فن همر (١) ترجمهٔ اشعار المتنبی را در سال ١٨٢٣ مسیحی در شهر وین منتشر ساخت و در آنجا گفته است که المتنبی بزرگترین شاعر عرب بوده است ؛ ژول مل (٢) (در مجلهٔ آسیائی (٣) سال ١٨٥٩ میلادی ـ دورهٔ پنجم ـ مجلد ١٤ ـ صفحات ٣٦ و ٣٧) نظری دربارهٔ المتنبی اظهار داشته است که بی نهایت عاقلانه و از روی فهم و ادراك است . ژول مل گوید :

« تشخیص اینکه هر شاعری درادبیات ملی خود چه‌مقام ومنزلتی را حائز است فقط درصلاحیت خود آن ملت است و اگر شاعری طی قرون متمادی مقام خودرا حفظ کند همچنانکه المتنبی نیز حفظ کرده‌است تنها وظیفهٔ ما آنست که‌عقیدهٔ قضاتی را که بحکم طبیعت صلاحیت این داوری را داشته‌اند بپذیریم و چنین بنظر میرسد که رأی قضاة مزبور دربارهٔ المتنبی پس از مباحثات ممتد و پر حرارت بر این است که المتنبی با تمام‌نواقص و تلونی که دارد بهترین نمایندهٔ ذوق و احساسات عرب مسلمان است همچنانکه مؤلفین معلقات وفادارترین نمایندگان احساسات اعراب بادیه نشین میباشند . »

چنانکه کازیمیرسکی (٤) اظهار داشته است نفوذ المتنبی و یکی دو تن از شعراءِ دیگر عرب در ادوار اولیهٔ تکوین و تحولات شعر فارسی نیز بسیار بسیار مؤثر بوده و تنها بهمین دلیل کلیهٔ محققینی که‌بخواهند مبادی شعر فارسی را جداً مورد مطالعه قرار دهند آثار متنبی را باید بخوانند ؛ کازیمیرسکی دیوان منوچهری را ترجمه کرده و اصل و ترجمه را (در پاریس بسال ١٨٨٦ میلادی) منتشر نموده و این معنی را

---

(١) Von Hammer
(٢) Jules Mohl (٣) Journal Asiatique
(٤) Kazimirski

درترجمهٔ خود تذکر داده‌است (رجوع شود بصفحات ۱۴۳ و ۳۱۶ ترجمهٔ کازیمیرسکی) . تخیلات دور و دراز وصنایع بدیعی که دراشعار المتنبی فراوان است آنچنانکه در نظر هموطنان وی دل‌انگیز است در نظر بسیاری ازخوانندگان اروپائی نیست وچنگی بدل آنها نمیزند . المتنبی گاه عقائدی را بیان میکند که بذوق و سلیقهٔ ما بهیچوجه شاعرانه نیست[۱] . در اشعار دیگر اوهم روح بادیه نشینان قدیم جلوه گر است . از جمله شعری است که بگفتهٔ ابن‌خلکان[۲] باعث مرگ وی گردید . المتنبی هنگام بازگشت از ایران مبلغ زیادی پول همراه داشت . این پول را عضدالدوله از امراء آل‌بویه بوی صله داده بود . نزدیك کوفه تازیان از قبیلهٔ اسد بوی حمله بردند . نبرد در گرفت همینکه مغلوب شد و آهنگ فرار کرد غلامش بانگ برآورد : نگذاربگویند درجنك فرار کردی ! توکسی هستی که این بیت را ساخته‌ای :

فالخیل واللیل والبیداء تعرفنی　　　والحرب والضرب والقرطاس والقلم

آنگاه المتنبی بمیدان نبرد بازگشت و چون فرزندان پاك نهاد صحرا مرگ‌را استقبال کرد. واقعهٔ ذیل کبروخودستائی‌نژادعرب‌را که‌درسرشت المتنبی بود نشان میدهد : روزی عده‌ای از دانشمندان[۳] در حضور سیف‌الدوله که از امراء نامدار بود مباحثه میکردند . یکی از نحویون معروف بابن خالویه نظر خودرا دربارهٔ نکته‌ای ازلغت عرب شرح‌میداد. المتنبی کلام اورا قطع کرد و گفت : « ترا که از ایران واهل‌خوزستانی با زبان عربی چکار ؟ » .

کسی که بذوق اروپائیان نزدیکتر و اشعارش بیش از المتنبی

---

(۱) برای اینکه نمونهٔ بارزی ازاین معنی بدست آید رجوع شود بدیوان اوکه باهتمام دیتریسی Dieterici در برلین بسال ۱۸۶۱ میلادی چاپ شده است (صفحه ۸ بیت‌هفتم) .

(۲) رجوع شودبه‌ترجمهٔ دوسلان de Slane جلداول صفحات ۱۰۵-۱۰۶.

(۳) رجوع شود به‌ابن خلکان ترجمهٔ دوسلان ، جلداول ، صفحهٔ ۱۰۹ .

مورد ستایش آنهاست شاعرمعاصرالمتنبی ابوفراس است که بپایهٔ شهرت المتنبی‌نمیرسد . ابوفراس‌عموزادهٔ سیف‌الدوله درجرگه امیر وارد بود (تنی چند از شعراءِ دیگر نیز در جرگهٔ سیف‌الدوله بودند و شهرت کمتری دارند از جملهالنامی والناشی والزاهی والرفاع والببغا میباشند.) فن کرمر(۱) ارزش واحترام زیادی برای ابوفراس قائل است . تقریظی که دربارهٔ او نوشته باین کلمات بپایان میرسد :

ابوفراس الحمدانی

« ابوفراس اوضاع پرهیجان عصر خودرا مانند پردهٔ نقاشی مجسم میکند . ابوفراس مظهر روح سلحشور و پرتکبّر روزگار قدیم است که بار دیگر در اشعار وی تجلی کرده است . احساسات لطیف تری که در اشعارش دیده میشود نتیجهٔ فرهنگ و تمدن ادوار بعد است . در واقع اگر نابغه‌ای بزرگتر ازابوفراس وبا روح بلندتری ظهور نکرده بود(۲) تاریخ شعرعرب به‌ابوفراس پایان میبافت . لکن آن داهیه قد برافراشت و در افکار فلسفی ونظری آن عصر که نخستین بار ابوالعتاهیه‌آورده بود مستقلاً تحولی مهم و نوین بوجود آورد . »

ابوفراس در سال ۹۶۸ میلادی در جنگ کشته شد . سال ۹۶۸ میلادی نیز ازآنجهت شایان توجه است که ابوسعیدبن ابی‌الخیرازشعراء و عرفاءِ بزرگ ایران در آنسال تولد یافت . مجموعهٔ رباعیات ابوسعید معروف است . تقریباً در همان اوقات ابوالفرج اصفهانی بدرود زندگانی گفت . ابوالفرج مؤلف کتاب الاغانی یا گنجینهٔ شعر عرب است . چاپ قاهرهٔ اغانی بیست جلد است . گفته اند نژاد از عرب و بنی‌امیه داشته و عضو جرگهٔ سیف‌الدوله بوده است . تقریباً در سال ۹۷۱ ابن کشاجم از جهان برفت . ابن کشاجم

ابوسعیدبن ابی‌الخیر

ابوالفرج اصفهانی

---

(۱) رجوع‌شود بجلد دوم کتاب فن کرمر صفحات ۳۸۱ تا ۳۸۶ .
Alfred von Kremer, Culturgeschichte

(۲) مقصود ابوالعلاء معری است که در سال ۹۷۳ میلادی متولد گردید .

شاعری بود هندی‌الاصل که درحکومت قرامطه مقام بلندی حائز گردید وبدلائل مزبور زندگانی وی جالب توجه است(۱) . در همانسال شاعر دیگری موسوم به ابوالفتح البستی متولد شد . ابوالفتح البستی یکی‌ازمتقدمین ادباست که در کنف حمایت‌دودمان غزنوی میزیسته است . در خاتمه آخرین سال خلافت المطیع بدانسبب قابل ملاحظه است که دوشخص بسیار عالیقدرپا بعرصه حیات گذاشتند : یکی ابوالعلاءِ معری و دیگری ابوریحان البیرونی .

ابن کشاجم

ابوالفتح البستی

اکنون بدورهٔ خلافت الطایع میرسیم (۹۷٤ تا ۹۹۱ میلادی) . معاصرین الطایع یکی نوح دوم پسر منصور سامانی است در خراسان (۹۷٦ تا ۹۹۷ میلادی) ، دیگر قابوس‌بن وشمگیر از آل‌زیار در طبرستان (۹۷٦ تا ۱۰۱۲ میلادی) و عضدالدوله در فارس و کرمان و اهواز و جنوب ایران و العزیز ابومنصور نزار (۹۷۵ تا ۹۹٦ میلادی) از خاندان فطمی که در مصر خلافت رقیب تأسیس کرده بودند . تقریباً در همان اوان سبکتکین (۹۷٦تا۹۹۷ میلادی) ، بگفتهٔ استنلی لین‌پول(۲) مؤسس واقعی سلسلهٔ غزنوی قدبرافراشت وپسرش محمود درجنگجوئی وقهرمانی در عالم اسلام شهرتی بسزا یافت . سبکتکین در اصل یکی از غلامان ترك الپ تکین والپ تکین نیز یکی ازغلامان ترك و مورد علاقهٔ خاص‌عبدالملك سامانی بوده‌است . سبکتکین باتصرف پیشاوروردرآوردن آنسرزمین ازچنگ راجپوتها وبدست آوردن حکومت خراسان درسال ۹۹٤ میلادی تحت سلطهٔ اسمی سامانیان کشورکوچکی راکه در قلاع

خلافت الطایع
(۹۷۴ تا ۹۹۱ میلادی)
اوضاع سیاسی ایران
دراین زمان

---

(۱) رجوع شود بکتاب دوخویه دربارهٔ قرامطه صفحات ۱۵۱و۱۵۲
M. J. de Goeje. Carmathes

Stanley Lane Poole (۲)

و استحکامات جبال سلیمان اسلاف وی الپ تگین و دو پسرش اسحق و بلکانگین بنیاد نهاده بودند وسعت داد.

تاریخ ادبی این دوره

برای مطالعهٔ تاریخ ادبی این دوره باید نخست بمرگ دقیقی توجه کنیم (۹۷۵ میلادی). دقیقی شاهنامه را شروع کرد، سپس فردوسی با آن فروشکوه بپایان رساند. تقریباً یکسال بعد یك کتاب بسیار مهم عربی تألیف شدوا کنون ون‌فلوتن(۱) آن کتاب‌را باچاپ‌بسیار نفیس دردسترس‌تمام دانشمندان قرار داده است. کتاب مزبور مفاتیح‌العلوم ابوعبدالله محمد بن احمد بن

مفاتیح‌العلوم

یوسف الخوارزمی است که ون‌فلوتن در لیدن بسال ۱۸۹۵ مسیحی منتشرساخته است. مفاتیح‌العلوم مجملی است از مفصل علوم داخله و خارجه که نزد مسلمین آنزمان متداول

ابن‌حوقل

بوده است با مجموعهٔ مصطلحات هریك ازعلوم. درهمان ایام‌ابن‌حوقل(۲) کتاب جغرافیای ابوزیدالبلخی شاگرد الکندی فیلسوف راکه الاصطخری تهذیب کرده بود بار دیگر تصحیح کرد. تقریباً یکسال بعد (۹۷۸ میلادی) سیرافی ازنحویون زبان عربی

سیرافی

وفات یافت. سیرافی نه تنها ایرانی بلکه پسر یکی از زردشتیان موسوم به بهزاد بوده است. در سال ۹۸۰

ابوعلی سینا

میلادی فیلسوف و طبیب بزرگ ابوعلی سینا پا بعرصهٔ وجود گذاشت. ابوعلی نیز ایرانی بود. سال بعد یکی

ابن‌خفیف عارف والصابی

ازعرفاءِ معروف ابوعبدالله محمدبن‌خفیف شیرازی برحمت ایزدی پیوست. در سال ۹۸۲ میلادی ابراهیم‌بن هلال‌الصابی یکی‌از کفارحران صاحب

---

(۱) Van Vloten

(۲) این کتاب جلددوم مجموعه‌ایست که دوخویه درلیدن بسال ۱۸۷۳ میلادی تحت این‌عنوان منتشر ساخته است:

M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum

کتاب تاریخ بزرگ آل بویه موسوم بکتاب التاج ازدنیا برفت. متأسفانه این کتاب بدست ما نرسیده است. با تصنع و تکلف بسیار نوشته شده و صنایع بدیع بسیار بکار رفته و این همان سبکی است که در آن عصر متداول و جایگزین داستانهای ساده و بی پیرایهٔ متقدمین از مورخین گردید و چنانکه بروکلمان نیز گوشزد کرده است در سبك نثرنویسان جوان و جاه طلب آنزمان تأثیر فراوان داشته است. دیگر از همین سنخ نویسندگان ابن نباتهٔ سریانی واعظ دربار سیف الدوله است که درسال ۹۸٤ میلادی وفات یافته است. هنوز آثار او را درمشرق میخوانند وبعض از آثاراو درمشرق چاپ شده است. ازشعراءِ فاطمی تمیم بن المعز (تاریخ وفات او ۹۸٤ میلادی است). برادر العزیز از خاندان خلفاءِ رقیب یعنی فاطمیان است. تمیم در بارهٔ العزیز مدایحی انشاد کرده و شایسته است نامی ازاو نیز برده شود. المقدسی (بفتح میم و کسر دال) یا المقدّسی (بضم میم وتشدید دال) سیاح وجغرافی دانی است که کتاب مهم خود احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم(۱) را درسال ۹۸۵ میلادی تألیف کرده واین کتاب بحداعلی موردتمجید چندتن ازمستشرقین عالیقدر قرار گرفته است(۲). یك سال بعد القشیری تولد یافت. القشیری مؤلف رسالهٔ مهمی در باب صوفیه است. در حدود سال ۹۸۸ میلادی کتاب الفهرست(۳) که یکی ازمهمترین منابع اطلاعات است دربارهٔ تاریخ ادبی ومذهبی اوائل دورهٔ اسلام وحتی

ابن نباته

تمیم بن المعز

المقدسی

القشیری

---

(۱) این کتاب سومین جلد مجموعهٔ دوخویه است:
M. J. de Goeje, Bibl. Geogr. Arab. (Leyden, 1877).

(۲) رجوع شود بهفن کرمر جلددوم صفحات ۲۹ تا ۴۳۳ که شرح مفصلی ازمقدمهٔ وی را ترجمه کرده است:
Alfred von Kremer, Kulturgeschichte

(۳) با یادداشتهای فراوان ازطرف فلوگل (Flügel) بسال ۱۸۷۱ مسیحی درلایپزیگ (Leipzig) تصحیح شده است.

ادوار قدیمتر است تألیف شد . مؤلف این کتاب ابوالفرج محمدبن اسحق الندیم الورّاق البغدادی است که تقریباً شش سال بعد وفات یافت دربارهٔ این کتاب گرانبها بروکلمان چنین گوید : (۱) « اسم ساده‌ایکه روی کتاب خود گذاشت الفهرست است و مقصودش این بود که تمام کتبی را که در آن عصر بزبان عربی وجود داشته‌است اعم از اصل یا ترجمه درالفهرست بگنجاند . پس از ذکر مقدمه‌ای در بارهٔ انواع مختلف خطوط از کتب آسمانی هر یك از دیانات مختلف بحث میکند . سپس ازشعب گوناگون ادبیات از قرآن وآنچه مربوط بقرآن نوشته شده تا علوم غریبه از همه سخن میگوید . در هررشته‌ای نویسندگان آنرشته‌را تقریباً بترتیب تاریخ یك جا جمع میکند و آنچه اززندگانی وآثارآنها میداند مینویسد . بسیاری ازاطلاعات نفیس مربوط بتاریخ تمدن و ادبیات نه تنها عرب بلکه تمام ممالك شرق نزدیك را که باروپا نزدیکتر است مرهون این کتابیم . تقریباً در همان هنگام (۹۸۸ میلادی) یکی از قدیمترین تواریخ محلی ایران تألیف شد . این کتاب رساله‌ایست در بارهٔ شهرقم که ترجمهٔ فارسی آن (تاریخ ۱۱۲۸ میلادی)(۲) محفوظ مانده واصل عربی آن مفقود شده‌است . کتاب تاریخ‌قم بصاحب‌بن‌عباد ازمروجین بزرگ ادبیات اهداء گردیده است) . (تاریخ ولادت صاحب بن عباد ۹۳۶ و تاریخ وفاتش ۹۹۵ میلادی است) . صاحب بن عباد وزیر دوتن ازسلاطین آل‌بویه مؤیدالدوله وفخرالدوله است و خود صاحب بن عباد نیز کتاب بزرگ لغت عربی را موسوم به محیط تألیف کرده است و هنوز قسمتی از آن کتاب در دست است و رساله‌ای در علم عروض موسوم به اقناع نوشته است و نسخهٔ بسیار عالی

الفهرست

تاریخ قم

صاحب‌بن‌اسمعیل ابن‌عباد

---

(۱) رجوع‌شود بتاریخ ادبیات عرب صفحهٔ ۱۱۱ :
Gesch. d. Arab. Lit.

(۲) نسخهٔ خطی بدین علامت وشماره OR 3391 درموزهٔ بریتانیا ضبط‌است.

از این رساله بتاریخ ٥٥٩ هجری (= ١١٦٤ میلادی) که سابقاً متعلق بشفر (۱) بوده است اکنون در کتابخانهٔ ملی پاریس است. الثعالبی در کتاب یتیمة‌الدهر (جزءِ سوم صفحات ۳۱ ببعد) از گروه شعراء وادبائی که بعلت طبع کریم صاحب بن عباد گرد وی جمع شده بودند سخن گوید؛ همهٔ نویسندگان دربارهٔ سخاوکرم بی‌نظیروی گواهی‌دهند بنحوی که شاعر معاصر وی ابوسعیدالرستمی در رثاءِ وی چنین گوید: (۲)

ابعد ابن عباد یهش الی السری

اخو أمل او یستماح جواد

أبی الله الا أن یموتا بموته

فمالهما حتی المعاد معاد

عشق وی بکتاب بحدی‌بود که چون نوح دوم پسر منصورسامانی او را بصدارت دعوت کرد عذر خواست و ازجمله معاذیر وی این بود که چهار صد شتر لازم است فقط کتابخانه‌اش را حمل کند (۳). شاعر، لغت شناس، حامی اهل ادب، سیاستمدار و لطیفه گو، این است فضائل کسی که از درخشنده‌ترین تزیینات و مفاخر دربار دودمان آزادمنش وروشنفکر آل‌بویه بشمار میرود ومتأسفانه اطلاعات ما دربارهٔ این‌سلسله بروفق دلخواه کامل نیست. (٤)

در میان سایر رجال علم و ادب این عصر تنها کسیرا که میتوانیم یاد کنیم ابن‌بابویه ازمتألهین‌وفقهای بزرگ عالم شیعه میباشد. ابن‌بابویه

---

(۱) M. Schefer

(۲) رجوع شود به شرح جالب توجهی که ابن خلکان در احوال صاحب بن عباد نوشته شده است (ترجمهٔ دوسلان de Slane جلداول صفحهٔ ۲۱٦).

(۳) رجوع شود بهمین کتاب صفحهٔ ۲۱۵ ویتیمة‌الدهر جلد سوم صفحات ۳۵ و ۳٦.

(٤) **یادداشت مترجم:** نگاه کنید به‌آثار الشیعه تألیف عبدالعزیزجواهرالکلام، جزء چهارم، صفحات ۸۷ تا ۸۹، ترجمهٔ آقای علی‌جواهرالکلام، ۱۳۰۷ شمسی، ازانتشارات وزارت فرهنگ.

ابن بابویه

(که تاریخ وفاتش ۹۹۱ میلادی است)(۱) کتابی دارد در فقه موسوم به من لایحضره‌الفقیه که هنوز در ایران از مراجع عالیه بشمار میرود . علی بن عباس‌المجوسی (تاریخ وفات ۹۹٤ میلادی)(۲) از اطباءِ این‌دوره است . پدرش همچنانکه از اسم او برمیآید از پیروان کیش زردشت‌بود ، المبرد ازعلماءِ لغت ومؤلف کتاب معروف کامل است(۳) و دروهلهٔ آخر دانشمند بزرگی که از هیچکدام کمتر نیست ابوعلی‌سیناست . ابوعلی فیلسوف و

ابوعلی‌سینا

طبیب و سیاستمدار بود (ودرسال ۱۰۳۷ میلادی وفات یافت) . ابوعلی دراین‌دوره فقط هفده‌سال داشته وشهرتی که در علم طب بدست آورد در نتیجهٔ معالجهٔ شهریار سامانی نوح دوم پسر منصور است . بدین طریق مورد توجه وحمایت پادشاه واقع شد . در فصل بعد در بارهٔ این شخص بزرگ سخن خواهیم گفت .

اکنون تاریخ خودرا بپایان قرن دهم میلادی رسانده‌ایم وپیش‌از آنکه جلوتر برویم باید در این نقطه توقف کنیم و کارهائی که در راه

نظر اجمالی به این دوره

علم وادب باتمام رسیده‌است وجنبشهای مذهبی وفلسفی این دوره را مورد بررسی قرار دهیم . توجه ما بالاخص باید بوقایع و جریانات قدیمتری باشد که سبب احیاءِ ادبیات ملی ایران گردید و بعد از آنکه این‌جنبش آغاز شد اکنون با نیروی روزافزونی سیر خودرا ادامه میدهد و پیش‌میرود . این دورهٔ مورد بحث چنانکه ملاحظه گردید با تفوق یکی از ترکان شروع شد . دوره‌ایست که هم برای خلافت و هم برای حضارت و مدنیت اسلام

---

(۱) رجوع شود به بروکلمان جلداول صفحهٔ ۱۸۷ :
Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit.

(۲) رجوع‌شود به‌بروکلمان جلداول صفحهٔ ۲۳٦ .

(۳) بتصحیح دکتررایت چاپ لایپزیگ ، ۱۸٦٤ :
Dr. W. Wright, Leipzig, 1864.

پر از مخاطره است و با قیام ناگهانی تُرك دیگری بنام سلطان محمود غزنوی که قدرتی تقریباً نامحدود بچنگك آورد این دوره پایان میابد . (سلطان محمود در سال ۹۹۸ میلادی بسلطنت رسید و در سال ۱۰۳۰ میلادی وفات یافت .) سلطان محمود سلطنت خود را بر کشور کوچکی

محمود غزنوی

که ازپدرخود سبکتکین بارث برد آغاز کرد وخاندان متزلزل سامانی را سرنگون ساخت و دوازده بار با هندوستان بجنگك برخاست و آن کشوررا عرصهٔ تاخت و تازقرارداد (از ۱۰۰۱ تا ۱۰۲٤ میلادی) و بت‌پرستان را برون از شمار بقتل رساند و بتخانه‌های بسیاررا ویران کرد وپنجاب را برای همیشه بقلمروفرمانروائی خود ملحق ساخت وغوررا مسخر کرد (۱۰۱۲ میلادی) وماوراءالنهر را ضمیمهٔ کشورخود ساخت (۱۰۱٦ میلادی) وضربهٔ مهلکی بآل‌بویه وارد آورد و اصفهان را از چنگك آل‌بویه ربود . لکن چون نظری بآغاز و انجام این دوران افکنیم می‌بینیم ایران از سلطهٔ مستقیم خلیفه بیش از پیش خارج گردید وبین چندخاندان نجیب وروشنفکر ایرانی‌الاصل یعنی خاندان سامانی و آل‌بویه و آل‌زیار تقسیم شد و بار دیگر ایران آزادانه در این عصر بدلخواه خود و بزبان ملی خود ادبیاتی با شکوه و وسیع بوجود آورد .

فصل یازدهم

وضع ادبیات و علوم مسلمین در آغاز دورهٔ غزنوی

دراین هنگام که در آستانهٔ ادبیات جدید فارسی واقع شده‌ایم بایستی پیشرفتی را که مسلمین در علوم و ادبیات حاصل کردند اندکی بیشتر بتفصیل مورد مطالعه قرار دهیم زیرا علم و ادب از مواریث مشترك کلیهٔ مللی است که بآئین اسلام گرویدند. چه بسا گفته میشود که زبان فارسی زبان بسیار آسانی است. تا آنجا که مربوط بخود زبان است این نکته صحیح است لکن اگر کسی بخواهد در زبان فارسی براعت حاصل کند کاری بسیار دشوار است زیرا نه تنها مستلزم آشنائی کامل به قرآن و احادیث نبوی واساطیر قدیم ایران است بلکه باید بجمیع جهات علمی و ادبی ممالك اسلامی شرق در گذشته احاطه داشته باشد. این مسأله بالاخص در مورد نویسندگانی صادق است که قبل از فتنهٔ مغول در قرن سیزدهم میلادی زندگانی میکردند و هنوز آن زیانکاریها و نهب و غارت وحشت انگیزی که براثر حمله و هجوم مغول واقع شد روی نداده بود زیرا این قبائل وحشی ومنفورهرجا قدم میگذاشتند بقتل عام میپرداختند وآن محل را آتش میزدند. بعداز آن تاریخ علوم و ادبیات ممالك اسلامی دیگر بپایهٔ اول خود نرسید. دائرهٔ عقائد وافکار علمی نویسندگان ادوار بعد بسیار محدود تر است. زبان عربی دیگر در سراسر ممالك اسلامی معمول و متداول نبود و چون بغداد ویران شد و خلافت از میان رفت دیگر مرکزی برای فرهنگ و علم و معرفت وجود نداشت. مرکزی که مساعی علمی عالم اسلام را با هم منطبق و متمرکز و مختلط سازد دیگر نبود.

خوشبختانه برای کسب اطلاع وتشخیص وسعت دامنهٔ ادبیات و علوم اسلامی دراین عصری که مورد بحث ماست (یعنی پایان قرن دهم میلادی) سه منبع شایان تحسین دردست داریم :

۱ ــ رسائل اخوان الصفا . اخوان الصفا گروهی از حکماء و دانشمندانی راگویند که جامع جمیع علوم بودند ودرفصل گذشته دربارهٔ آن گروه سخن گفته‌ایم .

۲ ــ مفاتیح‌العلوم که درسال ۹۷۶ مسیحی ابو عبدالله محمدبن یوسف‌الکاتب خوارزمی تألیف کردواخیراً (بسال ۱۸۹۵ درلیدن) بوسیلهٔ ون فلوتن(۱) تصحیح وچاپ شد .

۳ ــ کتاب الفهرست ابوالفرج محمد بن اسحق‌الوراق بغدادی که بیشترمعروف است به ابن ابی یعقوب الندیم درسال ۹۸۸ مسیحی تألیف شد ودرسال ۲-۱۸۷۱مسیحی بتوسط فلوگل(۲) تصحیح ومنتشرگردید.

تمام این آثاربزبان عربی نوشته شده واصولاً جنبهٔ دائرةالمعارف دارد . دو کتاب اول بالاخص مربوط به فلسفه وعلوم است و کتاب سوم مربوط بادبیات وتاریخ فرهنگ . ازمندرجات این کتب به ترتیبی که در بالا ذکرشد دراینجا بحث مختصری خواهم کرد .

رسائل اخوان‌الصفا

این گروه دائرة المعارف نویسان در نیمهٔ آخر قرن دهم میلادی در بصره رونق بسزا یافت . از اعضاءِ این انجمن نام پنج یا شش نفر را میدانیم منجمله ازبست درشرق اقصای ایران وهمچنین اززنجان درشمال غربی ایران و از اورشلیم رجالی در این جمعیت شرکت داشتند . از سه تن اعضاءِ دیگر انجمن باز یکنفر محققاً ایرانی و دو نفرمحتملاً از نژاد عرب بوده‌اند . این جمعیّت (۳) مطالب فلسفی و علمی عصر خود را

---

(۱) Van Vloten (۲) Flügel

(۳) اسامی اعضاء جمعیت را بروکلمان ذکر کرده است . رجوع شود بجلد اول کتاب وی صفحات ۲۱۳ و ۲۱۴ :
Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit.

درپنجاه ویك رسالهٔ بی‌اسم بسبك متداول روزخلاصه کرده است،
وتمام رسائل درشهربمبئی در چهارمجلد و۱۱۳٤ صفحه بسال ٦ - ۱۳۰٥
هجری (۹-۱۸۸۷میلادی) چاپ شده‌است . ترجمه‌های کامل وناقص بچند
زبان شرقی دیگر ازجمله ترجمهٔ فارسی آن چاپ سنگی بمبئی (بتاریخ
۱۸۸٤ میلادی) و ترجمهٔ هندوستانی و ترکی آن نیز موجود است .
اطلاعات ما از مندرجات این رسائل و شرح و بسط تعلیمات این گروه
مرهون همت خستگی ناپذیر یکی ازدانشمندان برلین است . این شخص
همان دکترفریدریك دیتریسی (۱) معروف است که بین سالهای ۱۸٥۸
و۱۸۹٥ مسیحی هفده رسالهٔ نفیس (باشش متن) دربارهٔ فلسفهٔ عرب در
قرون نهم و دهم مسیحی علی‌الخصوص در بارهٔ اخوان‌الصفا چاپ کرده
است . پنجاه ویك رساله‌ای که جمعیت اخوان‌الصفا منتشر کرده درحدود
ادراکات اعضاءِ جمعیّت تقریباً جامع جمیع مباحث فلسفه بود . لکن از
طلاب‌معقول البته انتظارمیرفت درموضوعات ومواد ذیل که دیتریسی(۲)
برشمرده ومعمول آنزمان بوده قبلاً دارای اطلاعات کافی باشند :

اول : علوم دنیوی

۱ ــ خواندن ونوشتن

۲ ــ لغت ودستورزبان

۳ ــ حساب

٤ ــ عروض وفن شعر

---

(۱) Dr. Friedrich Dieterici

(۲) رجوع شود بصفحات ۱۲٤ ببعدکتاب دیتریسی : مقدمه و عالم کبیر
(چاپ لایپزیگ، ۱۸۷٦ میلادی) :

Einleitung und Makrokosmos (Leipzig, 1876).

و همچنین بصفحات شش تا هفت مقدمهٔ متن رسائل اخوان الصفا چاپ لایپزیگ
۱۸۸٦ میلادی) :

Abhandlungen der Ichvan- es -Safa (Leipzig, 1886).

۵ ـ علم سعد و نحس

۶ ـ علم سحر و تعویذ و طلسمات و کیمیا و سیمیا و تردستی

۷ ـ مکاسب و صنایع

۸ ـ معاملات ـ تجارت ـ کشاورزی و گله‌داری

۹ ـ معرفت‌الرجال و قصص

دوم : علوم دینی

۱ ـ علم قرآن

۲ ـ تفسیر

۳ ـ علم‌الحدیث

۴ ـ فقه

۵ ـ ذکر و حمد الهی ـ امر بمعروف ونهی ازمنکر ـ ریاضت ـ تصوف ـ وجد وحال ـ جذبه و خلسه یا شهود .

مطالعات فلسفی بمفهوم و منطوق صحیح کلمه شامل مباحث ذیل است :

سوم : مطالعات فلسفی

۱ ـ ریاضیات ومنطقیات وغیره که دررسائل اول تا هشتم(=جلد اول) مورد بحث قرار گرفته و از مطالبی از قبیل عدد و هندسه وهیئت و جغرافی و موسیقی و نسبت عددی و هندسی وفنون وصنایع واختلاف اخلاق بشر و ایسا غوجی و مقولات عشر و باری ارمیناس و انالوطیقا یا قیاس سخن رفته است .

۲ ـ طبیعیات و انسانیات که در رسائل چهاردهم تا سی‌ام (=جلد دوم) مورد بحث واقع شده و از این مباحث نیز گفتگو میشود :

هیولی و صورت ، زمان و مکان ، حرکت ، خلقت عالم ، کون و فسد ، عناصر وکائنات‌جو ، آثار علوی ، جمادات و معدن‌شناسی ،ماهیات

و جوهر اصلی طبیعت ومظاهر آن ، گیاه‌شناسی ، معرفت‌الحیوان-تشریح و ترکیب انسان - حاس ومحسوس وادراکات حسیه - جنین‌شناسی(مسقط نطفه) ، انسان یعنی عالم‌صغیر - تحول وتکامل‌نفس ، روح و جسم ، ماهیت الم و لذت روحانی و جسمانی ، اختلاف لغات (فقه‌اللّغه) .

۳ - نفسانیات که در رسائل سی و یکم تا چهلم (= جلد سوم) بحث شده و از دراکه و روح عالم و غیره سخن رفته است .

٤ - الّهیات که در رسائل چهل ویکم تا پنجاه و یکم موردبحث قرار گرفته‌است و از کمالات مطلوب و روش اخوان‌الصفا و اصول عقائد سری در اسلام و نظام عالم روحانی و علوم غریبه سخن گفته است .

روش‌اخوان‌الصفا اساساً ترکیب وتألیف مطالب خاصّ دائرة‌المعارف یاموسوعات بوده است وچنانکه دیتریسی (درصفحهٔ چهارم عالم‌کبیر)(۱) گوید« کوشش اخوان‌الصفا این بود که تناسب وارتباط کلیهٔ مطالب علمی را که بآنها رسیده‌بود درنظر آرند وبرای عالم ماده وعالم‌معنی‌وجه جمعی بسازندکه جواب‌همهٔ سئوالات‌را تضمین‌کند وبا نقطهٔ نظر فرهنگ آن‌زمان نیزمطابقت داشته باشد . » بطورکلی طبق طرح دیتریسی موضوعاتی‌که مورد بحث اخوان‌الصفا قرار گرفته است بشرح ذیل میتوان تقسیم‌کرد :

۱ - عالم کبیر یا تکوین عالم و صدور کثرت از وحدت و تحول و تکامل بوسیلهٔ صدور از خدا توسط عقل ونفس ومادة‌المواد ومادهٔ‌ثانویه و دنیا و طبیعت و عناصر تا برسد به نشئات آخر یا موالید ثلاثه یعنی عالم حیوان و عالم نبات و عالم جماد .

۲ - عالم صغیر (انسان) یا رجعت از کثرت بوحدت .

روش کلی‌اخوان‌الصفا « اختلاط وتلفیق مذهب‌توحیددراقوام‌سامی بامذهب‌نوافلاطونی‌یاافلاطونیون‌جدید» بوده‌است‌بنحوی که‌تصورمیکنم

Dieterici, Makrokosmos (۱)

فیلون یهودی (۱) را شاید بتوان دراین راه بیک اعتبار پیشقدم دانست. چنانکه از بیان دیتریسی (در کتاب عالم کبیر صفحات ۸۸-۸٦)مستفاد میشود اخوان‌الصفا از آن بترکیب و تألیف عقائد و جمع آراءِ مختلف برانگیخته شدندکه معتقد بودندحقیقت خواه مذهبی خواه فلسفی‌خواه علمی در همه حال یکی است. جمیع علوم متداول عصر خود را بدین منظور و مقصود تطبیق کردند و هر علمی را نه تنها بخاطر نفس آن علم بلکه از جهت ارتباط آن با حقیقت کل مورد مطالعه قرار دادند و کوشش داشتند ادراکات خود را بصورتی که قابل فهم و جالب توجه و حتی عام‌پسند باشد. درآورندوبدین منظورتشبیهات وتمثیلات واستعارات و کنایات فراوان بکار بردند (از آنجمله است افسانهٔ اخلاقی و داستان معروف حیوانات و انسان).

در مسائل ما قبل تاریخ و علوم تا آنجا که مرتبط بمنطق وعلوم طبیعی است بیشتر تحت تأثیر افکار ارسطو و درفرضیه‌های مربوط‌باعداد و نشئات خلقت تحت تأثیر افکار فیثاغورثیون جدید و افلاطونیون‌جدید و در تاریخ طبیعی تحت تأثیر بطلمیوس و در انسانیات و طب تحت تأثیر جالینوس قرار گرفتند و نظر ترکیب و تألیف بطور کلی در نتیجهٔ کمال مطلوب قوی بر اساس وحدت وجود(۲) برای آنها پیدا شد. عقیده داشتند کمال بر اثر ترکیب فلسفهٔ یونان با قوانین مذهبی عرب حاصل میشود(۳). اخوان‌الصفا جانشینان الکندی و فارابی و پیشروان

---

(۱) **یادداشت مترجم:** فیلون یهودی Philo Judaeus از فلاسفهٔ یهودی یونان است که تقریباً بیست سال قبل‌ازمیلاد مسیح متولد شده ودرحدود ٥٤ سال بعدازمیلاد مسیح بدرود زندگانی گفته‌است.

(۲) رجوع شودبکتاب عالم کبیر دیتریسی Dieterici, Makrokosmos صفحات ۱٤۰ - ۱۳۸.

(۳) رجوع شود بکتاب عالم کبیر دیتریسی صفحهٔ ۱٤٦.

ابوعلی سینای بزرگ بودند وچنانکه دیتریسی[1] متعرض است توسعه و تکامل فلسفه در شرق با رفتن ابوعلی سینا پایان یافت. این روش فلسفی که حکمت عرب نامیده میشود از شرق بمغربیان اسپانی منتقل گشت و پس از اینکه دراسپانی نیزبوسیلهٔ ابن رشد (تاریخ وفات ۱۱۳۵ مسیحی) تحولات بیشتری یافت از آنجا باروپا رفت و در اروپا منتشر شد و علم کلام عیسوی را بوجود آورد. بگفتهٔ دیتریسی[2] فلسفهٔ عرب بزرگترین خدمت را بعلم کلام عیسوی کرده است زیرا باعث بازگشت عنصر مشائی طریقهٔ ارسطو گردید و این عنصر در اوائل امر از فلسفهٔ مسیحی تقریباً طرد شده وعنصرافلاطونیجدید جایگزین آن گردیده بود.

مفاتیح العلوم

در این کتاب ابتدا علوم بدو دسته تقسیم شده است: یکی علوم شریعت و عربیه، دیگر علوم العجم که قسمت اعظم آن مربوط بیونان و ایران است.

۱ ـ علوم الشریعة

(الف) فقه در یازده فصل مشتمل بر اصول و فروع دین ازقبیل طهارت، صوم و صلوة و زکوة و حج و بیع و شری، عقد و نکاح، قتل نفس، جرح و قصاص، دیات و غیره[3].

(ب) کلام در هفت فصل مشتمل بر موضوع کلام و ذکر ارباب آراء و مذاهب و فرق مختلف اسلام ونصاری و یهود و کسانیکه نه عیسوی و نه کلیمی هستند (از قبیل ایرانیان و هندیان و کلدانیان و مانویان و مرقیونیه و دیصانیه و مزدکیان و صوفیان و غیره). همچنین جاهلیت

---

(۱) رجوع شود بکتاب عالم کبیر دیتریسی صفحهٔ ۱۵۹

(۲) رجوع شود بکتاب عالم کبیر دیتریسی صفحهٔ ۱۵۹

(۳) **یادداشت مترجم:** فریضه ونوادر.

عرب و اصول اولیه و مسلّمهٔ دین که در این علم مورد بحث قرار گرفته است .

(پ) نحو در دوازده فصل .

(ت) کتابت در هشت فصل مشتمل بر توضیح کلیهٔ اصطلاحات فنی که در دوائر مختلف دولت مصطلح است .

(ث) شعر و عروض در پنج فصل .

(ج) اخبار در نه فصل مخصوصاً تاریخ ایران قدیم وتاریخ اسلام و تاریخ عرب قبل از اسلام بخصوص یمن و تاریخ یونان و روم .

۲ — علوم العجم

(چ) فلسفه در سه فصل مشتمل بر اقسام فلسفه و مصطلحات آن واشتقاق لغت (توضیح صحیح لفظ یونانی فلسفه) و ارتباط صحیح فلسفه با منطق و علوم طبیعی (طب و کائنات جوّ و معدنیات و جمادات وگیاه شناسی و علم الحیوان وکیمیا) وعلوم ریاضی (هندسه و هیئت وموسیقی و غیره) .

(ح) منطق در نه فصل

(خ) طب در هشت فصل مشتمل بر تشریح و علم الامراض و علم الادویه و قرا با دین و پرهیز ، اوزان و مقادیر و غیره

(د) ارثماطیقی (علم العدد ، حساب) درپنج فصل بامقدمات جبر .

(ذ) هندسه (جومتریه) در چهار فصل .

(ر) علم النجوم در چهار فصل ازاسامی سیارات و ثوابت وترکیب عالم بطریقهٔ بطلمیوس وعلم احکام نجوم وآلات وادوات منجمین گفتگو شده است .

(ز) موسیقی درسه فصل شامل شرح آلات مختلف موسیقی واسامی هریک ونوت نویسی و ایقاعات وعلامات مخصوص موسیقی ومصطلحات آن .

(ژ) علم‌الحیل در دو فصل شامل قسمتی از فیزیك و علم جراثقال که موضوع آن فشار و موازنهٔ مایعات است.

(س) کیمیا در سه فصل با شرح و آلات و اسباب و ادویه و مواد آن و تدبیرات و کیفیات عمل کیمیاگران.

الفهرست

کتاب الفهرست تألیف محمد بن اسحق‌الندیم یکی از جالب‌ترین و نفیس‌ترین آثاری است که بزبان عربی نوشته شده و تا عصر کنونی ما مانده‌است. نسخه‌های خطی این‌کتاب نادر و کم وبیش ناقص است. چاپ فلوگل(۱) ازروی دونسخهٔ خطی پاریس طبع شده (ونسخه‌ای که قدیمتر است مشتمل است برچهار مقالهٔ اول از مقالات ده‌گانهٔ کتاب و نسخه‌ای که تازه‌تر است گویا از روی نسخه های شمارهٔ ١١٣٤ و ١١٣٥ کتابخانه کوپرولوزاده برای دوسلان(۲) در قسطنطنیه استنساخ شده و مشتمل است برقسمت آخر کتاب (فصل پنجم مقالهٔ پنجم ببعد)؛ دونسخهٔ خطی در وینه(۳) است و هر دو نسخه ناقص و ناتمام است. یك نسخهٔ خطی در لیدن(٤) است که تنها مشتمل است بر مقالات هفتم تا دهم. و نیز دو جزء(٥) خطی ازکتاب الفهرست در لیدن موجود است. اشپرنگر(٦) گمان کرده است که کتاب‌الفهرست در واقع صورت ریز کتابهای یك کتابخانهٔ بزرگی بوده است به‌ترتیب موضوعات بانضمام شروح(۷)، لکن بروکلمان(۸) این نظر را رد میکند.

---

(۱) Flügel (۲) Baron de Slane

(۳) Vienna (٤) Leyden

(٥) رجوع شود بصفحات ١٦ تا ١٩ مقدمهٔ چاپ فلوگل

(٦) Sprenger (۷) Catalogue raisonné

(۸) رجوع شود بجلد اول‌تاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمان صفحهٔ ١٤٧:
Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit.

بهر حال نگارنده در زبان عربی کتابی ندیده است که بپایهٔ الفهرست مایهٔ اعجاب وستایش و درعین حال موجب تأثروتأسف باشد. اعجاب وستایش ازآنرو که صاحب آن واجد کمالات وفضائل عظیم بوده وتأسف ازاینکه آنهمه منابع اطلاعات گرانبهائی که هنگام تحریر کتاب وجودداشته است اکثر آن بکلی ازمیان رفته است. مؤلفینی هستند که فقط معدودی از قطعات کوچك آثارشان در دست است و بهمان وسیله آنانرامیشناسیم ومؤلف‌الفهرست تعداد کثیری ازآثارشانرا صورت‌میدهد که ما ندیده‌ایم. از آنها گذشته بسیاری مؤلفین دیگر بوده‌اند که اقبالشان مانند این عدهٔ معدود یاری نکرده وبقلم نیامده‌اند، زیرا اکثر مؤلفین ونویسندگان را فقط ازروی یادداشتهای الفهرست یا بیشتر بدان وسیله شناخته‌ایم. کلمات وعبارات‌تهی که درصفحات اول اکثر آثارعربی وفارسی متأخرین بمنظوربلاغت یابراعت استهلال یا رعایت معانی وبیان بکاربرده شده است آن صفحات را بهرصورت مشوّه وبیقواره کرده است، لکن مقدمهٔ ابن‌النديم باندازه‌ای مختصرومفید وسرمشق اختصاراست و با عبارت پردازیهای کتب دیگر چندان متباین است و این تباین بحدی دلپذیر که نمیتوانیم ازترجمهٔ آن دراینجاخودداری کنیم(۱):

«رب يسر برحمتك النفوس اطال‌الله بقاءك تشرئب الى النتائج دون المقدمات و ترتاح الى‌الغرض المقصود دون التطويل في العبارات فلذلك اقتصرنا على هذه‌الكلمات في صدر كتابنا هذا اذكانت دالة على ما قصدناه في تأليفه ان شاءالله فنقول و بالله نستعين واياه نسأل الصلاة على جميع انبيائه وعباده‌المخلصين في طاعته ولاحول ولاقوة الا بالله العلي العظيم.

هذا فهرست كتب جميع الامم من العرب و العجم الموجود منها

---

(۱) **یادداشت مترجم:** چون خوانندگان این کتاب احتیاجی بترجمهٔ فارسی مقدمهٔ ابن‌النديم ندارند لذا عیناً ازالفهرست نقل‌شده است.

بلغةالعرب و قلمها فی أصناف العلوم و اخبارمصنفیها و طبقات مؤلفیها و أنسابهم وتاریخ موالیدهم ومبلغ أعمارهم وأوقات وفاتهم وأماکن بلدانهم ومناقبهم ومثالبهم منذ ابتداء کل علم اخترع الیعصرنا هذا وهوسنةسبع وسبعین وثلثمائة للهجره.» (= ٨ - ٩٨٧ میلادی)

بلافاصله بعدازاین مقدمهٔ مؤلف کتاب الفهرست میپردازد بتلخیص مندرجات کتاب بشرح ذیل :

«مایحتوی علیه الکتاب وهوعشر مقالات

المقالة الاولی وهی ثلاثة فنون :

الفن الاول : فی وصف لغات الامم من العرب والعجم و نعوت أقلامها وانواع خطوطها واشکال کتاباتها :

الفن الثانی : فی اسماءِ کتب الشرائع المنزلة علی مذاهب المسلمین(١) ومذاهب اهلها .

الفن الثالث : فی لغت الکتاب الذی لا یأتیه الباطل من بین یدیه ولا من خلفه تنزیل من حکیم حمید واسماء الکتب المصنفة فی علومه واخبار القراء واسماء رواتهم والشواذ من قرأتهم .

المقالة الثانیة : وهی ثلاثة فنون فی النحویین واللغویین :-

الفن الاول: فی ابتداءِ النحو واخبار النحویین البصریین وفصحاء الاعراب واسماءِ کتبهم .

الفن الثانی : فی اخبار النحویین واللغویین من الکوفیین و اسماءِ کتبهم .

---

(١) مقصود ازمسلمین در اینجا یهود ونصاری وصابئین است . معنای اسلام تسلیم بودن باراده‌ٔخداست ولفظ مسلم بمعنای وسیعتر کلمه شامل اتباع وفادار هریك از انبیائی است که پیروان پیغمبر اسلام قبول دارند . بدین طریق تعلیمات ابراهیم تعلیمات اسلام بوده و بلقیس ملکهٔ سبا همینکه تغییر مذهب داد با سلیمان پسر داود مسلمان شدند .

الفن الثالث : فى ذكر قوم من النحويين خلطوا المذهبين و اسماءِ كتبهم .

المقالة الثالثة : و هى ثلاثة فنون فى الاخبار و الآداب و السير والانساب .

الفن الاول : فى اخبار الاخباريين والرواة والنسابين و اصحاب السير والاحداث واسماءِ كتبهم .

الفن الثانى : فى اخبار الملوك والكتاب والمترسلين و عمال الخراج واصحاب الدواوين واسماءِ كتبهم .

الفن الثالث : فى اخبار الندماء و الجلساء و المغنيين و الصفادمة والصفاعنة والمضحكين واسماءِ كتبهم .

المقالة الرابعة : وهى فنان فى الشعر والشعراء :-

الفن الاول : فى طبقات الشعراء الجاهليين و الاسلاميين ممن لحق الجاهلية وصناع دواوينهم واسماءِ رواتهم .

الفن الثانى : فى طبقات شعراء الاسلاميين و شعراء المحدثين الى عصرنا هذا .

المقالة الخامسة : وهى خمسة فنون فى الكلام والمتكلّمين :-

الفن الاول : فى ابتداءِ امر الكلام والمتكلّمين من المعتزلة والمرجئة واسماءِ كتبهم .

الفن الثانى : فى اخبار متكلمى الشيعة و الامامية و الزيدية و غيرهم من الغلاة والاسماعيلية واسماءِ كتبهم .

الفن الثالث : فى اخبار متكلّمى المجبرة والحشوية واسماءِ كتبهم .

الفن الرابع : فى اخبار متكلّمى الخوارج واصنافهم واسماءِ كتبهم .

الفن الخامس : فى اخبار السياح والزهاد والعباد والمتصوفة والمتكلمين على الوساوس والخطرات واسماءِ كتبهم .

المقالةالسادسة : وهى ثمانية فنون فى الفقه والفقهاء والمحدثين :

الفن الاول : فى اخبارمالك واصحابه واسماءِ كتبهم .

الفن الثانى : فى اخبارابى حنيفةالنعمان واصحابه واسماءِ كتبهم .

الفن الثالث : فى اخبارالامام الشافعى واصحابه واسماءِ كتبهم .

الفن الرابع : فى اخبارداود واصحابه واسماءِ كتبهم .

الفن الخامس : فى اخبارفقهاءِالشيعه واسماءِ كتبهم .

الفن السّادس : فى اخبارفقهاءِ اصحاب الحديث والمحدثين و اسماءِ كتبهم .

الفن السابع : فى اخبارابى جعفرالطبرى واصحابه واسماءِ كتبهم .

الفن الثامن : فى اخبارفقهاءِالشّراة واسماءِ كتبهم .

المقالةالسابعة : وهى ثلاثة فنون فى الفلسفة والعلوم القديمة :-

الفن الاول : فى اخبارالفلاسفةالطبيعيين والمنطقيين واسماءِ كتبهم ونقولها وشروحها والموجود منها وما ذكر ولم يوجد وما وجدثم عدم .

الفن الثانى : فى اخباراصحاب التعاليم و المهندسين والارثماطيقيين و الموسيقيين و الحساب و المنجمين و صناع الالات و اصحاب الحيل والحركات .

الفن الثالث : فى ابتداءِالطب واخبارالمتطببين من القدماءِ والمحدثين واسماءِ كتبهم ونقولها وتفاسيرها .

المقالةالثامنة : وهى ثلاثة فنون فى الاسمار و الخرافات و العزائم والسحروالشعوذه .

الفن الاول : فى اخبارالمسامرين و المخرفين و المصورين و اسماء الكتب المصنفة فى الاسماروالخرافات .

الفن الثانى : فى اخبارالمعزمين والمشعبذين والسحرة واسماءِ كتبهم.

الفن الثالث : فى الكتب المصنفة فى معانى شتى لايعرف مصنفوها ولامؤلفوها .

المقالة التاسعة : وهی فنان فی المذاهب والاعتقادات .

الفن الاول : فی وصف مذاهب الحرانیة الکلدانیین المعروفین فی عصر نا بالصابئة ومذاهب الثنویة من المنانیة والدیصانیة والخرمیة والمرقیونیة والمزدکیة وغیرهم واسماء کتبهم .

الفن الثانی: فی وصف المذاهب الغریبة الطریفه کمذاهب الهند والصین وغیرهم من اجناس الامم .

المقالة العاشرة : تحتوی علی اخبار الکیمیائیین و الصنعویین من الفلاسفة القدماء والمحدثین واسماء کتبهم .

علاوه بر این سه کتاب کتاب دیگری که قدیمتر است کتاب المعارف ابن قتیبه میباشد (ابن قتیبه در حدود سال ۸۸۹ میلادی وفات یافته است) . متن این کتاب بهمت خستگی ناپذیر ووستنفلد (۱) در گتینگن (۲) بسال ۱۸۵۰ میلادی انتشار یافته است وبخوبی نشان میدهد همهٔ نویسندگانی که مدعی میشوند خوانندگان آثار آنها نسبةً زیاد است دربارهٔ تاریخ وترجمهٔ احوال رجال چه اطلاعاتی باید داشته باشند . مؤلف این کتاب از موضوعات ذیل در کتاب خود بحث میکند : آغاز آفرینش (مبتدأ الخلق یا مبدأ الخلق) (صفحات ٦ تا ١٠) ؛ تاریخ مقدس و شرح مختصری از رؤساء امتها و رهبران دینها وپیامبران (و نه تنها شامل کسانی است که در کتاب تورات عهد عتیق از آنها یادشده بلکه دیگران نیز مانند هود و صالح که درقرآن نامشان برده شده دراین فصل مورد بحث قرار گرفته‌اند) ومسیح (صفحات ١٠ تا ٢٧) ؛ تاریخ غیرمذهبی و تاریخ تقسیمات نژادی بشر واسامی مؤمنین عرب قبل از بعثت رسول کرم و انساب العرب (صفحات ٢٨ تا ٥٦) : دودمان نبوت (۳) و اقربا و اهل بیت و اطفال و بستگان و اسبها (٤) و تاریخ بعثت و مغازی و فتوح

Göttingen (۲) Wüstenfeld (۱)

(۳) یادداشت مترجم : « نسب اشرف الخلق » .

(٤) یادداشت مترجم : « خیمه ومراکب » .

و رحلت پیغمبر (صفحات ٥٦ تا ٨٣) ؛ اخبار خلفاءِ چهارگانهٔ راشدین (صفحات ٨٣ تا ١٠٦) ، اخبار اولاد علی بن ابیطالب و زبیر و طلحه و عبدالرحمن بن عوف و سعدبن أبی‌وقاص وسایر متقدمین ازمسلمین عالیقدر و در خاتمه صورت مختصری از منافقین (صفحات ١٠٦ تا ١٧٤) ؛ تاریخ بنی‌امیه و خلفاءِ عباسی تا المعتمد یعنی تا زمان مؤلف (صفحات ١٧٥ تا ٢٠٠) ؛ تراجم سیاستمداران وسرداران وفرمانداران نامدارامپراطوری اسلام و یاغیان معروف [١] (صفحات ٢٠١ تا ٢١٥) ؛ شرح زندگانی تابعون یا جانشینان اصحاب پیغمبر (صفحات ٢١٦ تا ٢٤٨) ؛ تراجم احوال علماءِ اعلام و مدرسین بزرگ اسلام و مؤسسین و پیشوایان مذاهب مهم اسلامی [٢] و محدثین و قراءِ قرآن [٣] و نسب شناسان و مورخین [٤] ونحویین وراویان شعر وغیره [٥] و ذکر مساجد مهم و فتوحات اولیهٔ مسلمین وسایر مسائل مربوطه ومهمترین مواردبروزطاعون (صفحات ٢٤٨ تا ٢٩٣) [٦] ؛ شرح ایام بزرگ عرب (جنگهای معروف) [٧] ؛ شرح زندگی کسانیکه نامشان درمیان عرب ضرب‌المثل شده‌است ، بحث ازمذاهب آنان قبل ازاسلام و فرق مختلف اسلامی و وجه تسمیهٔ پاره‌ای اقوام و امم و اینکه چگونه دارای این اسامی شده‌اند (مثلاً کردها و یهودیان) (صفحات ٢٩٣ ـ ٣٠٤) ؛ و کتاب‌الملوك در بارهٔ ملوك یمن وشام (غسانیان) و حیره و ایران از زمان جمشید تا پایان سلسلهٔ ساسانیان (صفحات ٣٠٤ تا ٣٣٠) .

---

(١) **یادداشت مترجم :** « المشهورون من‌الاشراف » .

(٢) **یادداشت مترجم :** « اصحاب الرأی وهم‌الائمة المجتهدون » .

(٣) **یادداشت مترجم :** « اصحاب القراآت وقراءالالحان » .

(٤) **یادداشت مترجم :** « النسابون واصحاب‌الاخبار » .

(٥) **یادداشت مترجم :** « رواةالشعر واصحاب الغریب والنحو . »

(٦) **یادداشت مترجم :** « ذکرالطواعین و اوقاتها » . ضمناً سخن از معیوبین وپیسان ولنگان و کران وغیره رفته‌است .

(٧) **یادداشت مترجم :** « ذکرالایام المشهوره فی‌الجاهلیة . »

این مطالب نشان میدهد تا چه اندازه طلاب ادبیات اسلامی را اطلاعات وسیع بایستی تابتوانند کلیهٔ اشارات وتلمیحات راحتی دراشعار شعراء مخصوصاً سرایندگان عصر فرخندهٔ خلافت کاملاً درك کنند وارزش آنرا تشخیص دهند.

گذشته از اطلاعات عمومی و احاطهٔ کامل بزبان (اعم از فارسی یا عربی) که وسیلهٔ بیان است برای اینکه دانش پژوهی بتواند از چکامه های این ملل حداعلی لذت را ببرد بایستی پاره‌ای معلومات فنی ازجمله عروض و نحو و علم معانی و بیان و علم بدیع را بمیزان معتنابهی بداند تا فوراً بتواند مجاز و تشبیه، استعاره و کنایه، مبالغه و مقابله یا متضاد و اقتباس یا استشهاد، تعلیل و تجنیس و تخییل (ایهام)، تحریف و قلب ونظائر آنرا که مخصوصاً درقصائد یامدائح هرلحظه باآن مواجه میشود تشخیص دهد و ارزش آنرا درك کند و میدانیم که بیشتر شعراءِ متقدم ایران قسمت بزرگی ازنیرو وقریحه واستعداد ذاتی خودرا مصروف همین قصائد و مدائح میکردند زیرا اکثر آنان شعراءِ دربار بودند و برای عامهٔ مردم شعر نمیگفتند. اشعاری درستایش وثنای ممدوح میسرودند وامرمعاش‌را باتکاءِ سخا وکرم ولی النعمت خود تأمین میکردند. بهمین علت بسیاری ازقصیده سرایان مانند عنصری و فرخی و خاقانی و انوری وظهیر فاریابی و امثالهم که درنظر ایرانیان ازبزرگترین سخنوران ایران بشمارند هرگز چنگی بدل خوانندگان اروپائی نمیزنند ولو اینکه مترجم نهایت استادی و مهارت را درترجمه بکار بندد. اما چون از سخنوران حماسی مانند فردوسی یا ازغزلسرایان مانند حافظ یا ازگویندگان اشعار اخلاقی وحکمت آموز مانند سعدی وناصرخسرو یا ازسرایندگان اشعار عرفانی مانند عطاروجلال‌الدین رومی یا ازهجونویسان مانند عبیدزاکان یاازشعراءِ شکاك مانندخیام سخنی بمیان آید خوانندگان اروپائی مجذوب شوند، زیرا هریك از شاعران مزبور بطریق مختلف و از جهتی که قدر

مشترك کلیهٔ بنی نوع بشر است جای خود را در همهٔ دلها باز کنند.

بااینکه گلادوین وروکرت وبلوخمان[۱] وسایر دانشمندان درباب عروض ومعانی وبیان زبان فارسی آثارنفیسی ازخود بیادگار گذاشته‌اند معذلك اگر دوست فقیدم گیب[۲] آن مقدمهٔ مفصل واستادانه را برجلد اول کتاب بزرگ خود دربارهٔ تاریخ شعر در عثمانی ننوشته بود شاید بتفصیل بیشتری دراین موضوعات سخن میگفتم. گیب در پنجم دسامبر ۱۹۰۱ میلادی پس ازیك دورهٔ کوتاه ناخوشی درسن چهل وچهارسالگی زود از این جهان فانی رخت بربست و فقدان وی در عالم شرقشناسی ضایعه‌ای‌چندان عظیم‌است که بمیزان‌حساب‌نتوان‌سنجید. تقریباً بیست سال‌پیش چند هفته‌ای درلندن باهم بودیم وبتحصیل زبان فارسی وترکی اشتغال داشتیم. بابعضی مسلمین تحصیل کرده وهوشمند که بیشترایرانی بودند و اتفاقاً درآنوقت در لندن توقف داشتند ازجمله با میرزا محمدباقر بواناتی ازاهل فارس محشور بودیم. در مقدمهٔ کتاب دیگرخود موسوم به «یکسال درمیان ایرانیان» که در لندن بسال ۱۸۹۳ مسیحی منتشر شده است سعی کرده‌ام شخصیت ویرا شرح دهم[۳]. قریحهٔ میرزا محمد باقر بواناتی و قوهٔ ابتکار او بلاشك از همه بیشتر بود. از آن تاریخ ببعد تا زمان مرگ گیب اکثر اوقات باگیب درتماس بودم وآنساعاتی که در دفتر گیب درلندن با وی بسر بردم از سعیدترین و سودمندترین ساعات زندگی من بوده است.

در این چند ماه اخیر وظیفهٔ غم انگیزی برعهدهٔ نگارنده واگذار گردیده وآن رسیدگی بکتب ونسخ خطی واوراق گیب است. فهرستی

---

(۱) Gladwin, Rückert, Blochmann

(۲) E. J. W Gibb, History of Ottoman Poetry, London Luzac & Co., 1900.

(۳) A Year Amongst the Persians, (London: A. & C. Black, 1893).

از کتب کمیاب و نفیس که با آن جدیت وپشت کار و تفحص وتفرس از مشرق زمین بدست آورده بود باید فراهم آورم و قسمتهای چاپ نشدهٔ اثربزرگی که عمرخودرا برآن کاروقف کرده بود باید تنظیم کنم. تنها جلد اوّل کتاب گیب تاکنون کسوت طبع پوشیده ونگارنده آنرا کتابی عالی یافته بود. ولی اگر بدین طریق وتا این اندازه بکنه کار او واقف نمیگشتم هرگزازرنجی که برخودهموارکرده ومقدار کتبی که خوانده بودآگاه نمیشدم وبفضائل علمی ونکته سنجی اوپی نمیبردم واگربتوانم بزودی دربارهٔ شعرفارسی کتابی بپردازم که نیمی از محسنات کتاب نفیس گیب را درشعرترکی دربرداشته باشد باید خشنود وخرسندباشم. هر کس که طالب تحصیل ادبیات اسلامی است لااقل مقدمهٔ این کتاب بزرگ را باید بخواند.

فصل دوازدهم

نهضتهای مذهبی این دوره

۱ - اسمعیلیان وقرمطیان یا «هفت امامیان»

روش مذهبی وسیاسی شیعه یعنی پیروان علی بن ابیطالب(ع) راقبلاً تا حدّی بتفصیل بحث کرده‌ایم و گفته‌ایم بچه عللی تشیّع برای ایرانیان بالاخص جالب توجه بوده است. دراین فصل یکی ازتحولات این مذهب را باید مورد دقت قراردهیم وهرچه امروزاهمیت آن نسبةً کم است لکن درتاریخ عالم اسلام تا حملهٔ مغول در قرن سیزدهم مسیحی نقش بزرگی بازی کرده است. بنابر این ناچار در صفحات بعد مکرر باین موضوع اشاره کنیم.

اهل تشیع عموماً درتکریم وتجلیل علی بن ابیطالب(ع) وردّخلافت اسلاف سه گانهٔ وی ابوبکر، عمر وعثمان، وتصدیق ولایت امامان ازنسل علی(ع) متفق‌اند. امامت آل علی را ازمواهب فوق‌الطبیعهٔ الّهی میدانند و معتقدند که پیشوائی امّت پیغمبر(ص) ازجانب خدا بائمه تفویض شده ومؤمنین باید نسبت بولایت حقّهٔ خاندان علی (ع) که مستقیماً از طرف خداست راسخ‌العقیده باشند نه اینکه بگویند انتخاب خلیفه باید باجماع امّت صورت گیرد. اجمالاً اهل تشیع طرفداراصل حق آسمانی در برابر اصل انتخاب طبق روش دموکراسی میباشند.

بعلاوه چنانکه قبلاً ملاحظه کردیم بیشتر شیعیان (مخصوصاً در ایران) برای دوچیزاهمیت بسیارقائل بودند: یکی اینکه بعد از علی بن ابیطالب(ع) (پسرعمّ پیغمبرص) همهٔ ائمه‌ازذرّیهٔ فاطمهٔ زهرا (بنت رسول‌الله) وازاحفاد واعقاب مستقیم خود پیامبربودند؛ دیگراینکه بعدازحسین بن

علی (امام‌سوم) همهٔ ائمه نسب ازساسانیان یعنی دودمان پادشاهان قدیم ایران میبردند (رجوع شود بصفحات ۱۹۵ تا ۲۰۹ همین کتاب) .

فرقه‌های دیگر شیعه (کیسانیه وزیدیه[۱]) نه تنها احفاد حسن (مجتبی) برادر حسین‌بن‌علی بلکه احفاد محمدبن‌الحنفیه (برادرصلبی حسین ازمادردیگر) راکه‌اولادفاطمهٔ زهرا وسبطمستقیم‌رسول نبودند[۲] بامامت میشناختند(امامان‌مزبور ادعای نسب ازدودهٔ ساسان‌نداشتند). این فرقه‌ها نفوذ و قدرت زیادی در هیچیک از ایالات ایران بجز طبرستان بدست نیاوردند (و چنانکه ملاحظه شد سلسلهٔ ائمهٔ زیدیه از سال ۸٦٤تا۹۲۸ مسیحی تنها در طبرستان رونقی داشت) . بنابراین توجه بیشتری بفرق مزبور لازم نیست . توجه ماباید بیشترمعطوف بامامیه و دو شعبهٔبزرگ آن یعنی اثنی عشریه و سبعیه باشد. اثنی عشریه در ایران امروز شایع است وسبعیه یا اسمعیلیه باشعب مختلف آن از جمله حشّاشین (که‌ازطرف مخالفین آنها درایران عموماً ملاحده خوانده میشدند) در یکی‌ازفصول بعد موضوع بحث خواهد بود . امام چهارم و ائمهٔ بعد در هریک از دو فرقهٔ مزبور که از فرق مهم تشیع است از احفاد حسین‌بن علی بودند و چنانکه قبلاً این نکته مورد تأکید واقع شد ائمهٔ مذکور درنظرپیروان خود بدو جهت مورد احترام بودنـد : یکی بنمایندگی بیت رسالت در عربستان و دیگر اینکه نژاد از دودهٔ شهریاران ایران داشتند .

در مورد امام جعفر صادق نبیرهٔ حسین‌بن علی که در تاریخ ۱٤۸ هجری (مطابق ۷٦٥ مسیحی) رحلت یافت بین هفت امامی و دوازده امامی توافق حاصل است ولی توافق آنها در همین جا منقطع می شود .

---

(۱) **یادداشت مترجم :** حاشیهٔ مرحوم هدایتی:« زیدیه قائل بامامت‌زیدبن علی‌بن‌الحسین هستندکه بالنتیجه از اولاد فاطمهٔ زهرا وسبط رسول بوده».

(۲) رشیدالدین فضل‌الله در کتاب بزرگ خود موسوم به جامع التواریخ‌در قسمتی که مربوط باسمعیلیه است میگوید در زمان ابومسلم دعوی احفاد علی بخلافت مبنی بر «شرافت نسب آنان بود زیرا ازذریهٔ فاطمهٔ زهرا بوده‌اند».

امام جعفر صادق پسر ارشد خود اسمعیل را نخست برای جانشینی خود نامزد نمود ، لکن بعد از او دلتنگ شد و حکم خود را فسخ کرد و یکی دیگر از پسران خود موسی الکاظم (هفتمین امام فرقهٔ اثنی عشریه) را بامامت بر گزید ، زیرا چنانکه بعضی اظهار میدارند اسمعیل را در حال میگساری دیده بودند(۱).

عموماً عقیده دارند که اسمعیل در حیات پدر بدرود زندگانی گفته و برای اینکه در این امر شک وشبهه‌ای پیش نیاید جسد وی را درمعرض تماشای عموم مردم گذاشتند. لکن بعض از شیعیان باین تغییر تن درندادند و نسبت باسمعیل وفادار ماندند و گفتند امامت وی قابل نسخ نبوده است و اگر هم شرب خمر حقیقت داشته تعمدی در کار بوده و مقصودی عالی در بر داشته و برای اثبات این مطلب بوده است که شرابی را که پیغمبر نهی فرموده تکبّری است که بر روح مستولی شود و نظایر آن حالت پدید آید و این کلمه مجازاً استعمال شده و منظور مستی از بادهٔ کبر و عُجب است وجرثومهٔ تأویل که بعد فرقهٔ اسمعیلیه بسط وتوسعهٔ زیادی دادند و دامنه‌ای وسیع دارد در همین نظر نهفته است . هر چند پس از مرگ اسمعیل اختلافاتی بین آنها پیدا شد ولی فرقه‌ای که نام اسمعیل را برخود نهاد با مرگ اسمعیل ازبین نرفت . بعضی گفتند اسمعیل درواقع نمرده و باز گردد . برخی دیگر مدعی شدند که چون اسمعیل در حیات پدر در گذشته است در حقیقت هرگز بامامت نرسیده و علت اینکه بدین مقام نامزد گردید این بود که امامت به فرزندش محمد برسد . بالنتیجه محمد را امام هفتم و خاتم الائمه و امام کامن دانند و حال آنکه عده‌ای دیگر ظاهراً اسمعیل وپسرش محمد را یکی خوانند و گویند محمد همان اسمعیل است که باز آمده یا اسمعیل در جسم محمد حلول نموده و بار دیگر ظهور کرده است .

---

(۱) این مسأله فی المثل در جامع التواریخ مذکور است .

بهرحال شاید حدس دوساسی(۱) مصاب است که تا ظهور عبدالله بن میمون القداح در حدود سال ۲۶۰ هجری(۲) (٤-۸۷۳ مسیحی) فرقهٔ اسمعیلیه صرفاً یکی از فرق عادی شیعه بوده و فرقی که با سایر فرق داشته این است که محمدبن اسمعیل را آخرین امام دانسته و اصل تأویل را که همین محمد یا جد او جعفر صادق مبدع و مبتکر ند قائل بوده است.

نبوغی که در وهلهٔ نخست این فرقهٔ نسبةً بی اهمیت را برانگیخت که در ظرف تقریباً چهار قرن از آنهمه قدرت و نفوذ بهره مند گردد علی القاعده سرچشمه‌اش از ایران بود و اگر بخواهم بشرح آن ماجری پردازم بهتر آن باشد که کلمات دانشمندان بزرگ هلند یعنی دوخویه و دوزی را نقل کنم :

دوخویه گوید (۳) : « نفرت شدیدی که نسبت بعرب و اسلام وجود داشت سبب شد که در اواسط قرن سوم هجری عبدالله بن میمون-القداح را که شغلش کحالی و نژادش ایرانی بود فکر و نقشه‌ای بنظر آید که از دو جهت شگفت بود : یکی از جهت جرأت و نبوغی که در طرح نقشه دیده میشد ، دیگر از جهت اینکه با اطمینان خاطر و قوت قلب و شدت عمل بموقع اجرا گذاشته شد . »

« نقشه این بود (٤) که غالب و مغلوب را در یک جمعیت بهم پیوندد و انجمنی سرّی برپا سازد و برای ورود بدان انجمن درجاتی چند قائل گردد : از طرفی مردان آزاد فکر و ملحدی که

---

(۱) Sylvestre de Sacy, Exposé de la Religion des Druzes, (Paris, 1838) vol. 1, p. lxxii

(۲) الفهرست ابن الندیم صفحهٔ ۱۸۷ .

(۳) یادداشتهای دوخویه دربارهٔ قرامطه چاپ لیدن ۱۸۸۶ :
M. J. de Goeje, Mémoire sur les Carmathes, Leyden, 1886.

(٤) این کلمات را دوخویه از دوزی Dozy نقل کرده است . نگاه کنید بتاریخ مسلمین اسپانی تألیف دوزی جلد سوم صفحات ۸ ببعد
(Histoire des Musulmans de l' Espagne) .

دین را فقط وسیله‌ای برای لگام زدن بعوام النّاس میدانند وارد شوند و از طرف دیگر متعصبین جمیع فرق مذهبی در آن انجمن گردآیند تا افرادی بی ایمان بتوانند بر صاحبان ایمان سلطنت و فرمانروائی کنند و امپراطوریهائی که فاتحین و کشور گشایان بنیاد گذارند بدست خود فاتحین سرنگون گردد : و اجمالاً برای خود حزبی تشکیل دهد که عدهٔ کثیری اعضاءِ فشرده و مطیع و با انضباط در آن حزب تربیت شوند تا هر لحظه مقتضی باشد تاج و تخت را اگر برای خود او نگیرند لا اقل برای اولاد و احفاد او بچنگ آورند . این بود عقیدهٔ راسخ عبداللّهبن میمون واین اندیشه هرچند خنده‌آور وشگفت وگستاخانه بودباتدبیری حیرت‌انگیز و مهارتی بیمانند و بصیرت و اطلاع عمیق از ضمائر و قلوب ابناءِ بشر جامهٔ عمل پوشید . » (۱)

برای رسیدن باین هدف وسائلی فراهم آوردند و اسباب چینی‌ها کردند . اگر بخواهیم منصفانه از آن‌تمهیدات سخنی بگوئیم‌باید آنرا از اعمال شیطانی بخوانیم . ازهرطرف به نقطه‌های ضعف مردم پرداختند : برای مردان با ایمان از پرهیز کاری و تقوی سخن گفتند واگر نگوئیم بافراد لاابالی و بی‌بند و بار اجازهٔ قانون شکنی دادند توان گفت آنانرا آزاد گذاشتند . با کسانیکه قوای دفاعی نیرومند داشتند از در فلسفه درآمدند و با اهل تعصب از راه عرفان و امیدواری بفضل و رحمت خداوند کریم وارد شدند . با عوام الناس از عجائب و غرائب و شگفتیها گفتگو کردند . برای یهودیان از مسیح وبرای مسیحیان ازروح‌القدس و برای مسلمین از مهدی دم زدند و برای ایرانیان و سریانیان بت پرست و لا مذهب روش فلسفی در آلهیات آوردند و این کارها را با چنان عزم راسخ و آرامش خاطر صورت دادند که مایهٔ اعجاب ماست

(۱) در اینجا استشهاد از دوزی خاتمه میابد و دنبالهٔ مطلب ازکلمات‌دوخویه است .

و اگر میتوانستیم هدف آنرا فراموش کنیم سزاوار بود حداعلی ستایش را نسبت بآن قائل شویم . »(۱)

تنها انتقاد من براین شرح و وصف روشنی که از دعوت اسمعیلیه داده شد آنست که نسبت بعده‌ای عدالت و انصاف رعایت نگردیده وآن عده کسانی بودند که به نیروی مساعی آنسان عقائد مزبور با وجود هزاران خطر واشکال تعلیم داده شد . لااقل صداقت و از خود گذشتگی گروه دعاة مزبور کاملاً قابل ستایش و تحسین است . در اینجانمیتوانم از نقل این عبارت از کتاب رنه‌دوسو در باب تاریخ و مذهب نصیریان که اخیراً یعنی در سال ۱۹۰۰ میلادی در پاریس انتشار یافت(۲) خودداری کنم . رنه‌دوسو یکی از اروپائیانی است که تصور میکنم نکات خوب مربوط باین فرقهٔ عجیب را توجه کرده است و این قبیل اروپائیان بسیار کم و انگشت شمارند .

رنه دوسو (در صفحهٔ ٤۹ کتاب خود) چنین گوید : « بعضی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** آنچه راجع باسمعیلیه نوشته شده بعقیدهٔ آقای تقی‌زاده دقیق و بی‌خدشه نیست ؛ این است نظر ایشان :

« اولا موسی‌الکاظم درموقع وفات اسمعیل بیش از ۱۷ سال نداشت ومحمدبن اسمعیل خیلی در سن بزرگتر از عموی خودامام موسی بود (رجوع‌شود بجلد سوم جهانگشای جوینی و تعلیقات قزوینی) و حتی گفته شده عمو چهل سال بزرگتر از برادر زاده بود . اگرچه این مبالغه است زیرا که موسی درسنهٔ ۱۲۸ وجعفر صادق درسنهٔ ۸۰ متولد شده‌اند . عبدالله بن میمون القداح از اصحاب امام جعفر متوفی در سنهٔ ۱٤۸ بود وپدرش میمون ازاصحاب امام‌محمدباقر ولذا وی نمیتواند درسنهٔ ۲۰۰ ظهور کرده باشد . ایرانی بودن قداح‌هم معلوم نیست و در بعض مآخذ بقبائل عرب منسوب داشته اند . تقریباً تمام آنچه دوزی و دخویه و غیره نوشته اند سست است و اصلا نصیریه از اسمعیلیه نیستند ودر نقائص آن میتوان چندصفحه نوشت . نیرنگ وحیله که نسبت داده اند صحیح نیست وآن‌جماعت مؤمن خالص بودند . بهرحال شرح حقیقت مطلب بسیار مفصل میشود ودر ترجمهٔ کتاب‌هم نمیتوان تصرفی کرد . »

(۲) René Dussaud, Histoire et Religion des Nosairis (Paris, 1900).

زیاده رویها سبب شد که این عقائد در نظر مسلمین متشرع مورد نفرت واقع شود و همان زیاده‌رویها قطعاً باعث محکومیت آن عقائد گردید. باید دانست که اسمعیلیه بسیاری ازاحکام خودرا ازمعتزله بعاریت گرفته بودند و معتزله ضمن چیز های دیگر منکر صفات حق شدند وبطریقهٔ تفویض و اختیار عقیده داشتند. با اینکه اسمعیلیه از این حیث از خود ابتکاری نشان ندادند چنین بنظرمیرسد که داوری دانشمندان غرب دربارهٔ آنان زیاده از حد شدید بوده است. اگر این فرقه ها با هم اشتباه شوند وهمه یکسره‌هدف تیرسرزنش قرار گیرند، چنانکه عموماً مورد نکوهش علماءِ اسلام هستند، مسلماً خطاست. بنابراین از بین رفتن فاطمیه که موجب فتح وفیروزی مذهب اسمعیلیه درمصرشدند پایان دوران سعادت و نیکبختی، پایان دوران با فرّ و شکوه، پایان دوران گذشت و اغماض بوده است و هرگز مشرق زمین چنین دوره‌ای را نخواهد دید و ازچنین نعمتی بار دیگر برخوردار نخواهد شد.».

درحاشیهٔ همان صفحه همان دانشمند ازروی انصاف گوید که حتی آن شعبهٔ اسمعیلیه که حشّاشین نامیده میشدند نخستین جماعتی نبودند که ازحربهٔفتك‌استفاده کردند. حربهٔفتك که بناگاه کشتن‌است وامروزه «ترور» گویند حربه‌ایست که اقلیتهای ستم‌کشیده و مظلوم در مقابل مظالم ظالمان و ستمکاران بکار برده‌اند و خود آن پیر مرد کوهستانی نیز چندان که معمولاً ویرا جلوه دهند سیهکار نبوده است(۱). مادّهٔ اشتقاق این لفظ فرنگی « Assassins » (که معنای آن حشّاشین یا آدم‌کشان است) آن جماعت بوده و بهمان جماعت نیز اساساً اطلاق شده است.

---

(۱) رجوع شود بشرحی که دربارهٔ فتک از نظر علم الاخلاق در صفحات ۳۷۱ تا ۳۷۳ جلد دوم واقعهٔ باب نوشته ام و در کمبریج بسال ۱۸۹۱ میلادی چاپ شده است: The Episode of the Bab (Cambridge, 1891).

برگردیم بموضوع عبدالله بن میمون القداح که عموماً ویرا منشأ قدرت وتشکیلات اسمعیلیه وپدرواقعی خلفاءِ فاطمیهٔ مصروغرب میدانند و رجوع کنیم بشرحی که در الفهرست دربارهٔ وی نوشته شده است زیرا قول صاحب‌الفهرست براقوال نویسندگان متأخرکه کمتر از وی دقت نظر داشته‌اند اولـی و ارجح است . طبق الفهرست عبدالله از اهل اهواز بوده وپدرش میمون القداح مؤسس فرقهٔ میمونیه‌است که ازشعب خطابیه از غلاة شیعه بوده که ائمه را مظهر خدا میدانند علی‌الخصوص امام‌ششم امام جعفر صادق پدر اسمعیل (۱) . عبدالله دعوی نبوت کرد و کارهای عجیب و خارق العاده‌ای صورت داد کـه پیروانش اعجاز تلقی کردند . مدعی شد که بطرفة‌العینی طی الارض کند و از وقایعی که در مسافات بعیده روی دهد آگاه گردد . بگفتهٔ مؤلف الفهرست اینکار را بوسیلهٔ کبوتران قاصدی که همدستان او میفرستادند درواقع صورت میداد(۲). پس از چندی از دهکدهٔ خود به عسکر مکرم انتقال یافت و در آنجا رحل اقامت افکند . از آنجا نیز مجبور شد به ساباط ابی نوح در بصره و بالاخره به سلمیه نزدیك حمص درسوریه فرار کند . در سلمیه زمینی خرید و از آنجا دعاتی باطراف کوفه فرستاد . در این مکان مردی بنام حمدان بن الاشعث ازاهل قس بهرام دعوت اورا اجابت کرد . این شخص را بدلیل کوتاهی اندام و پاها قرمط لقب داده بودند و یکی از مبلغین

---

(۱) کتاب ملل ونحل شهرستانی صفحت ۱۳۶ تا ۱۳۸ دیده شود .

(۲) تطبیق شود باصفحهٔ ۲۳ کتاب قرامطه تألیف دوخویه . راشدالدین سنان که یکی از رؤسای بزرگ حشاشین سوریه در قرن دوازدهم میلادی بود بهمین طریق از کبوتران قاصد استفاده میکرد . رجوع شود بمقدمهٔ استانسلاس گیار Stanislas Guyard در مجلهٔ آسیائی Journal Asiatique سال ۱۸۷۷ میلادی ، صفحات ۳۹ و ۴۱ چاپ جداگانهٔ آن مقاله . استفاده از کبوتران قاصد ظاهراً درزمان سامانیان درقرن دهم میلادی معمول بوده‌است . رجوع شود بچهارمقاله ترجمهٔ مؤلف این کتاب صفحات ۲۹و۳۰ چاپ جداگانه .

بزرگ این فرقه شد و اعضاءِ فرقه بعد بنام قرمطیان یا قرامطه معروف گردیدند و این نام بمناسبت لقب حمدان‌بن‌الاشعث که قرمط بود روی آنها گذاشته شد(۱) . یکی از معاونین مهم حمدان دامادش عبدان بود که کتابهای متعددی (ظاهراً بصورت جدل) نوشته و سازمان تبلیغات را در کلده بوجود آورد . خود حمدان درکلواذی اقامت گزید وبا یکی از پسران عبدالله بن میمون القداح که درطالقان واقع در خراسان منزل داشت مکاتبه میکرد .

تقریباً درهمین اوان (۲۶۱ هجری=٥-۸۷٤ میلادی) عبدالله بن میمون بدرود زندگی گفت . ابتدا پسرش محمد جانشین وی گردید . بعدهم احمدنامی معروف به ابوشلعلع (که بعضی اورا پسرمحمد وبرخی دیگر برادرمحمد باختلاف نوشته‌اند) ، سپس سعیدبن‌الحسین‌بن‌عبدالله‌بن میمون القداح که در تاریخ ۲۶۰ هجری در سلمیه واقع در سوریه یك سال قبل از فوت پدر بزرگ خود تولد یافته بود جای او بگرفتند . ثمرات تدابیر جاه طلبانه‌ای که اسلاف سعید مبتکر بودند و تا مرحلهٔ کمال پروراندند سرانجام نصیب سعید گردید . در سال ۲۹۷ هجری (مطابق ۹۰۹ میلادی) از ابو عبدالله داعی شنید که عقائد اسمعیلیه در دل بربریان افریقای شمالی جای گرفته و اشتیاق و انتظار آمدن امام را دارند . پس بدانجا رفت و خود را نبیرهٔ محمد بن اسمعیل و مهدی موعود معرفی نمود و اسم ابو محمد عبیدالله را اختیار کرد و در رأس هواخواهان پرشور خود قرار گرفت و سلسلهٔ اغلبی را سرنگون ساخت

---

(۱) رجوع شود بیاد داشت فاضلانهٔ دوخویه در بارهٔ وجه اشتقاق این کلمه که بسیار مورد اختلاف است ، صفحات ۱۹۹ تا ۲۰۳ کتاب وی در موضوع قرامطه M. J. de Goeje, Mémoire sur les Carmathes تغییر مذهب دادن حمدان را دوساسی کاملاً شرح داده است . رجوع شود به جلد اول کتاب وی صفحات ۱۶۶ تا ۱۷۱ :

Sylvestre de Sacy, Exposé de la Religion des Druzes.

و بر قسمت اعظم افریقای شمالی غلبه یافت و شهر جدیدالبنای مهدیه را پایتخت خود ساخت و سلسلهٔ فاطمیه را تأسیس کرد . این سلسله را از آنرو فاطمیه گویند که دعوی نسب از فاطمهٔ زهرا بنت رسول‌الله داشته است . شصت سال بعد (سال ۳۵٦ هجری = ٩٦٩ مسیحی) مصر را از خاندان اخشید گرفتند ودرپایان قرن دهم میلادی بیشترسوریه دردست آنها بود . مظهر قدرت این نیروی بزرگ شیعه چهارده تن خلفاءِ رقیب بودند واین نیرو سرانجام بدست صلاح‌الدین ایوبی در سال ٥٦٧ هجری (مطابق ۱۱۷۱ میلادی) خاموش گشت .

اصالت نسب مورد ادعای فاطمیه بسیارمورد بحث واقع شده است و مدارکی که در دست است بیشتر خلاف آن ادعا را ثابت میکند . شبهه‌ای نیست که عبدالله بن میمون القداح جد واقعی آنها بوده است نه علی‌بن ابیطالب وفاطمهٔ زهرا . این موضوع را دوخویه[1] بااحاطهٔ علمی وکیاست خاص خود بتفصیل مورد بحث قرار داده است و دلائل بسیاری بر رد ادعای آنها آورده است . از ادلهٔ مزبور کافی است یکی دو دلیل راکه محکمتر است دراینجا نقل کنیم : خلفای عباسی و امویان قرطبه و نمایندگان خاندان علی در بغداد که بدین سمت شناخته شده بودند در دو مورد جداگانه (یکبار در سال ٤٠٢ و بار دیگر در سال ٤٤٤ هجری = ١٠١٢ ـ ١٠١١ و ٣ ـ ١٠٥٢ میلادی) نسبت این سلسله را بفاطمه منکر شدند . (در مورد مدعیان متعددی که دعوی انتساب بخاندان علی داشتند خلفای عباسی بهیچوجه درمقام معارضه برنیامدند ، زیرا بعضی از مدعیان خطرناک و قوی بودند و پیوسته علم طغیان و سرکشی را علیه خلفاءِ عباسی بر میافراشتند) . بعلاوه عضدالدوله آل‌بویه با وجود تمایلات شدیدی که به‌تشیع داشت درسال ۳۷۰ هجری

---

(۱) رجوع شود به رسالهٔ قرامطهٔ بحرین صفحات ٤ تا ۱۱ :
M J. de Goeje. Carmathes de Bahrain .

(۱ - ۹۸۰ میلادی) تحقیقاتی دراصل ونسب آنها بعمل آورد ودر نتیجهٔ تحقیقات خود طوری ناخشنود گشت که تهدید کرد اراضی متصرفی آنها را بگیرد وتمام اوراق ونوشته‌های ایشانرا فرمان داد بسوزانند. از طرف دیگر در کتب مقدس دروز صادقانه اعتراف شده‌است که عبدالله بن میمون القداح جد قهرمان آنها بوده است (۱). دروز فرقه‌ایست که الحاکم بامرالله ششمین خلیفهٔ فاطمی را آخرین و کاملترین مظهر خدا میداند (و این فرقه هنوز در سوریه فعالیت دارد و عدهٔ زیادی پیروان آن میباشند). چون لبّ کلام و جنبهٔ فلسفی و جهاندوستی اسمعیلیه را مورد تعمق قرار دهیم این نکته بخوبی قابل تصور است که فرمانروایان مذهبی و غیرمذهبی آنها چه از اولاد فاطمهٔ زهرا باشند چه نباشند در نظر افراد کامل عیار آن فرقه این مطلب چندان مورد توجه و اعتنا نیست. لکن در یکی از فصول بعد خواهیم دید که از با قریحه ترین مبلغین ایشان ناصرخسرو سخنور جهانگرد معروف است که لقب بزرگ حجت خراسان داشت ومردی بود باحرارت، باحمیت، صاحب طبع آتشین، طینت پاك و ضمیر روشن، و به اصالت نسب فاطمیان مسلماً معتقد بود.

فرمانروائی فاطمیان بااینکه باقتضای زمان ومکان گاهگاه باظلم و شدت عمل ناگزیر توأم بود برروی هم خلفای مزبور با آزاد منشی و نکوکاری و معارف پروری حکومت کردند.

گیار (۲) گوید: « عقاید اسمعیلیه را علناً در دانشگاه‌های قاهره تدریس میکردند و در دانشگاه‌ها کتابخانه های بزرگی وجود داشت

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۱۰ کتاب دوخویه که ذکر آن گذشت و همچنین بکتاب دوساسی صفحات ۶۷ (بارقام رومی) و ۳۵ و ۸۷-۸۴ :
Sylvestre de Sacy, Exposé

(۲) رجوع شود بصفحات ۱۴ و ۱۵ چاپ جداگانهٔ رسالهٔ گیار در بارهٔ یکی ازمعلمین بزرگ حشاشین: Guyard, Un grand Maître des Assassins

که مردم گروه گروه بقصد استفاده از بیانات اساتید اجـل بدان روی میآوردند و درآنجا اجتماع میکردند. بنای کار این فرقه برآن بود که اشاعهٔ مذهب باید بوسیلهٔ تبلیغات باشد ونسبت بسایرادیان نهایت گذشت و تحمل را روا میداشتند. معز (چهارمین خلیفهٔ فاطمی که ازسال ۹۵۲ تا ۹۷۵ سلطنت کرد) به نصرانیان اجازه داد علناً با علماءِ وی بمباحثه و مجادله پردازند و کسی تاآن تاریخ چنین‌چیزی‌را نشنیده بود. اسقف معروف اشمونین موسوم به سه‌وروس(۱) از این اجازه استفاده کرد. معز کلیسای ویرانهٔ سن‌مرکوریوس (۲) را در فسطـاط از محـل وجوه خزانه از نو بساخت. تا آن‌تاریخ بمسیحیان اجازه داده نمیشد در تعمیر و تجدید بنای آن کلیسا اقـدام کنند. بعضی از مسلمین متعصب سعی کردند مانع شوند و روزی که سنگ اول بنا نهاده شد شیخی در وسط شالده و پی‌ریزی بنا پرید و سوگند یاد کرد که حاضر است جان خود را نثار کند که کلیسا دوباره ساخته نشود. همینکه معز را از ماجری با خبر ساختند فرمان داد شیخ را زیرسنگها مدفون‌سازند، ولی بشفاعت خلیفهٔ بزرگ نصرانی موسوم به یفرم(۳) از قتل او چشم بپوشید (۴). اگر اسمعیلیه توانسته بود این عقیده را بنحو کامل در مصر حفظ کند در تمدن عالـم اسلام مؤثر واقع میشد. بدبختانه در نتیجهٔ انتشار این

---

(۱) Severus

(۲) St. Mercurius

(۳) Ephrem

(۴) گیار در این رسالهٔ خود بدو نشریه اشاره میکند، یکی زندگی معزالدین‌الله خلیفهٔ فاطمی تألیف کاترمر:

Quatremère, Vie du Khalife Fatimite Moezz-l-din Allah

(مستخرج از مجلهٔ آسیائی Journal Asiatique) صفحات ۱۱۸ ببعد. دوم مقالهٔ دفرمری در همـان مجلـه در بارهٔ تحقیقات جدید در خصوص اسمعیلیه - دورهٔ پنجم، مجلد سوم، صفحهٔ ۴۰۴:

Defrémery, Nouvelles Recherches sur les Ismailiens.

عقیده نزدیك بود تغییر خطیری در فرقهٔ مزبور پیش آید (۱) . از طرف دیگر زیاده رویهای اسمعیلیهٔ ایران و سوریه سبب شد که نورالدین اتابك سوریه (۱۱٤٦ تا ۱۱۷۳ میلادی) که از اتابکان مقدس ومتشرع بود علیه مصریعنی مرکزفرقهٔ اسمعیلیه بجنگ برخیزد وپیروز وکامکار شود و سلسلهٔ فاطمیه را سرنگون سازد . »

و نیز ناصر خسرو که در اواسط قرن یازدهم میلادی در عصر المستنصر هشتمین خلیفهٔ فاطمی درقاهره بود شرح موافقی دربارهٔ اسمعیلیه نوشته است .

ناصرخسرو چنین گوید (۲) : «همه ازسلطان ایمن اند که هیچکس از عوانان وغمازان نمیترسید وبر سلطان اعتماد داشتند که بر کسی ظلم نکند و بمال کسی هرگز طمع نکند و آنجا مالها دیدم از آن مردم که اگر گویم یا صفت کنم مردم عجم را آن قبول نیافتد و مال ایشانرا حد وحصر نتوانستم کرد و آن آسایش که آنجا دیدم هیچ جا ندیدم و آنجا شخصی ترسا دیدم که ازمتمولان مصر بود . چنانکه گفتند کشتیها و مال و ملك او را قیاس نتوان کرد . غرض آنکه یکسال آب نیل وفا

---

(۱) در اینجا اشاره بدعاوی عجیب و غریب و نفرت انگیز الحاکم نبیرهٔ المعزاست که مدعی مظهریت والوهیت شد ویک شعبه از اسمعیلیه که هنوز بهدروز معروف اند دعوی اورا پذیرفتند . این شعبه را بمناسبت نام حمزه الدروزی ایرانی که وزیر وهمدست الحاکم بود دروز خوانند .

یادداشت مترجم : اسم دروز بعقیدهٔ آقای تقی زاده از حمزه نیست بلکه از رفیق اودرازی است .

(۲) رجوع شود به سفرنامهٔ حکیم ناصر خسرو چاپ شفر که اصل فارسی باترجمهٔ فرانسهٔ آن را شفر M.Ch. Schefer در پاریس بسال ۱۸۸۱ میلادی منتشر ساخته است . صفحات ٦ - ١٥٥ ترجمه و صفحات ٥٦ تا ٥٧ متن کتاب دیده شود .

یادداشت مترجم : چون بچاپ شفر دسترسی نبود ازصفحات ۷۷و۷۸ چاپ برلین ، شرکت کاویانی ، سال ۱۳٤۱ ، نقل شد .

نکرد وغله گران شد . وزیرسلطان این‌ترسارا بخواند و گفت سال نیکو نیست وبردل سلطان جهت رعایا باراست . توچند غله توانی بدهی خواه ببها خواه بقرض ؟ ترسا گفت بسعادت سلطان ووزیرمن چندان غله مهیا دارم که شش سال نان مصر(۱) بدهم . در این وقت لامحاله چندان خلق درمصربود که آنچه در نیشابور بودند خمس ایشان بجهد بود و هر که مقادیرداند معلوم اوباشد که کسی را چندان مال باید تا غلهٔ اواین‌مقدار باشد وچه ایمن رعیتی وعادل سلطانی بود که درایام ایشان چنین حالها باشد و چندین مالها که نه سلطان بر کسی ظلم و جور کند و نه رعیت چیزی پنهان وپوشیده دارد .»

بنظر نمیرسد که ناصرخسرو قبل از مسافرت مصر و مغرب بآئین اسمعیلیه گرویده باشد وتاحدی میتوان‌فرض‌کرد که چون فاطمیه برای سایردول درآن عصرسرمشق قابل ستایشی بودند تأثیراین مسأله در تغییر عقیده دادن ناصرخسروچندان ناچیزنبوده است و چنانکه میدانیم ناصر خسروتا پایان عمرطولانی خود از معتقدین با ایمان وازمبلغین پر شور اسمعیلیه بود . دردیوان ناصرخسرواشعاری چند دیده میشود که ثابت میکند وی با اناجیل اربعه آشنائی داشته است : و بلاشبهه ناصرخسرو معتقد بود که انگوررا ازخارمغیلان‌وانجیررا ازتیغ بیابان نتوان بدست آورد وچون درمقام مقایسه با اوضاع هریك از کشورهای دیگر آن زمان نتایج وثمراتی که ازاین عقیده توان حاصل نمود چندان اختلاف ومباینت دلپذیرداشت پس‌چنین عقیده‌ای‌دربادی نظروبهر کیفیت‌شایستهٔ توجه جدی ومطالعهٔ دقیق بوده است .

قبل ازاینکه دربارهٔ این عقیده بحث کنیم لازم است در خصوص یکی‌ازشعب اسمعیلیه که دارای نظم وترتیب کمتری بوده وبخوبی فرقهٔ

(۱) شاید مراد ازمصر در اینجا قاهره باشد زیرا قاهره را که پایتخت مصر است مسلمین معمولا مصر مینامند .

اسمعیلیه اداره نشده است چیزی گفته شود. رابطهٔ شعبهٔ مزبور با خلفاءِ فاطمی با وجود تحقیقاتی که بسیاری از دانشمندان عالیمقام بالاخص دوخویه کرده‌اند هنوز اندکی مرموز و مجهول مانده است. در اینجا از حمدان قرمط که نام قرمطیان مأخوذ از نام اوست سخن گفته شد. رابطهٔ قرمطیان که اتباع قرمط بودند و مرید وی عبدان (که بیش از دیگر نویسندگان اوائل دورهٔ اسمعیلیه آثاری ازوی باقی مانده است) (۱) با تاریخ ایران خیلی کمتر از فاطمیان اسمعیلیه است و دوران اقتدار آنها بسی کوتاه‌تر بوده است. لکن این جماعت تقریباً در مدت یکصد سال (۸۹۰تا۹۹۰ میلادی) درسراسر قلمرو خلفای عباسی تخم وحشت پراکنده ساختند. هنگام قیام زنگیان قرمط با سردستهٔ شورشیان ملاقات کرد و سعی نمود با او کنار آید ولی معلوم شد این امر امکان پذیر نیست(۲). دیری نپائید که (در سال ۸۹۲ میلادی) قدرت قرمطیان رو به افزایش گذاشت و دربغداد مایهٔ نگرانی شدید گردید (۳). تقریباً پنجسال بعد نخستین بارمسلحانه قیام کردند و سرکوبی شدند. شورشهای دیگری نیزدرسالهای ۹۰۰ و۹۰۱ و۹۰۲ میلادی بر پا نمودند و دوچار همین سرنوشت گردیدند.

معذلک نه‌تنها در بین‌النهرین وخوزستان بلکه در بحرین ویمن وسوریه نیزدست ازفعالیت برنداشتند؛ ازیك طرف آنها را درقعرزندان

---

(۱) رجوع شود به الفهرست صفحهٔ ۱۸۹ آنجا که مینویسد هشت فقره از آثار ویرا مؤلف الفهرست دیده وخوانده است. اثر دیگری که در آنجا ذکر شده ونظام الملک لا اقل اسم آنرا میدانسته است البلاغة السبعه است. رجوع شود به سیاست نامهٔ چاپ شفر Schefer صفحهٔ ۱۹۶.

(۲) رجوع شود بصفحهٔ ۲۶ کتاب دوخویه درباره قرامطه: M. J. de Goeje, Carmathes وهمچنین بصفحهٔ ۵۱۴ این کتاب.

(۳) رجوع شود بکتاب دوخویه در بارهٔ قرامطه صفحات ۳۱ تا ۳۲.

وبرفرازدارمی‌بینم وازطرف دیگرمشاهده میکنیم که برهبری دعاة خود زکرویه وابوسعید حسن‌بن بهرام‌الجنّابی (که هردوایرانی بوده‌اند و از نامشان معلوم است) قدرت خود را بسط وتوسعه داده واراضی وسیعی را تحت سیطرهٔ مطلقهٔ خود آورده‌اند. در سال ۹۰۰ میلادی جیش خلیفه درخارج بصره بکلی درهم شکسته شد وتنها عباس‌بن عمروالغنوی که از سرداران خلیفه بودبیغدادباز گشت وداستان شکست خودرا بازگفت(۱). یکی دوسال بعد صاحب‌الناقه وپس ازمرگ وی برادرش صاحب الشامه یا صاحب‌الخال سوریه را تا دروازه‌های دمشق غارت کردند. اما دوران کامکاری این شخص اخیر الذکر کوتاه بودودرماه دسامبر ۹۰۳ میلادی اسیرشد وبقتل رسید ومرگ زکرویه درشکستی که سه یا چهارسال بعد نصیب وی گردید موقتاً سوریه را از نهب وغارت بیشتری نجات داد. آخرین وجالب‌ترین کاراوحمله‌ایست که درباز گشت از مکه بکاروان حج برد و گویند بیست هزارتن دراین فاجعهٔ هولناك بهلاکت رسیدند.

پیش از اینکه دربارهٔ قرمطیان بیش ازاین سخنی بشنویم سلسلهٔ فاطمیان درشمال آفریقا سالیانی چند بنحواستوارمستقرشده بودند(۲). لکن درسال۹۲٤میلادی‌ابوطاهرالجنّابی (پسروجانشین ابوسعیدالجنابی که ذکرش گذشت) بصره را میدان تاخت و تاز قرارداد و غنائمی فراوان بتاراج برد. چند ماه بعد بکاروان دیگر از حجاج هجوم آورد (ودوهزارودویست مرد وسیصد زن کشته شد و عده‌ای که بسارت گرفته

---

(۱) دوخویه در همان کتابی که ذکرش گذشت ترجمهٔ قصه‌ای ز یک سرت ز مزبور نقل کرده آورده است. رجوع شود بصفحات ٤٠ - ٤٣ ونیز صفحهٔ ٥١٩ این ترجمه دیده شود.

(۲) دوخویه در صفحهٔ ٧٥ کتاب خودکه ذکرش گذشت گوید « در ظرف مدت شش سال بعد از قتل ابو سعید (٩١٣-١٤ میلادی) قرمطیان تقریباً بکلی دست از فعالیت شسته بودند. »

شد کمی بیشتر ازعدهٔ کشتگان بود وغنائم بسیار بدست آوردند (۱) . دیری نپائید که کوفه را شش روز غارت کردند وپیشوای قرمطیان در ظرف آن شش روز پاسداران خودرا درمسجد بزرگ کوفه جای داد . در اوائل بهارسال ۹۲۶ میلادی بعد ازپرداخت مبلغ هنگفتی بعنوان تاوان اجازهٔ عبور بکاروان حج داده شد . لکن تاسه سال بعد سفر مکه برای زوار بکلی ممنوع گردید .

درماه ژانویهٔ سال ۹۳۰ میلادی قرمطیان بزرگترین شاهکارخود را صورت دادند . درروزهای اول آن ماه ابوطاهر با لشکری مرکب از ششصدسوار ونهصد پیاده واردشهرمقدس مکّه شد وبقتل وغارت پرداخت وطبق معمول زمان عده‌ای را اسیر کرد وچیزی که وحشت بیشتری در دل مسلمین پرهیز کارانداخت این بود که حَجرالاسوَد وسایرآثارمقدس را نیز با خود بیغما بردند . گویند در این فاجعهٔ عظمی سی هزار تن از مسلمین کشته شدند وهزارونهصد تن از کشتگان درحرم کعبه بشهادت رسیدند . مقدارغنائمی که بچنگ آوردند بسیارعظیم بود و مناظری که بااین اعمال پلیدودرنتیجهٔ هتك حرمت کعبه پدیدآمد بوصف نمیآید(۲).

لازم نیست عملیات دیگرقرمطیان که نهب وغارت و قتل عام و باجگیری از زوار را تا مرگ ابوطاهر در سال ۹٤٤ میلادی دنبال کردند بتفصیل بیان شود . شش سال بعد حجرالاسود را که قرامطهٔ الاحساء تقریباً مدت بیست و دو سال نزد خود نگاهداشته بودند بطیب خاطردرجای اصلی آن در کعبه قراردادند . طی این مدت هر زمان مسلمین سعی کردند حجرالاسودرا درازای مبالغ هنگفتی بعنوان تاوان

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۸۵ کتاب دوخویه که ذکرش گذشت .

(۲) رجوع شود بشرح مؤثری که دوخویه در صفحات ۱۰٤ تا ۱۱۳ کتاب خود داده است و ذکر آن گذشت .

پس بگیرند پیوسته پاسخ تغییر ناپذیری از قرمطیان می شنیدند که « بفرمان امام برده‌ایم و تنها بفرمان‌وی بازدهیم.» لکن سرانجام فرمان استردادحجرالاسودرا یکی‌ازخلفای فاطمی‌موسوم به‌القائم‌یاالمنصور(۱) صادر کرد و حجرالاسود بار دیگر در جای خود قرار داده شد و کلیهٔ مسلمین پرهیزکار بی اندازه شادمان و آسوده خاطر شدند. در مدت بسیار کوتاهی پس از آنکه مصر را فاطمیان بتصرف درآورند (۹۶۹ میلادی) بین آنها و قرمطیان که با فاطمیان هم‌مذهب بودند(۲) نزاعی درگرفت و یکی دو سال بعد بعض از قرمطیان بطرفداری عباسیان علیه رؤساءِ قدیم خود بجنگ برخاستند.

قرامطه ظاهراً اصول و قوانین متناقضی داشتند بدین معنی که صرف ایمان را مایهٔ نجات و رهائی از قیود اخلاقی میدانستند و طرفدار حکومت مردم و غارتگری بودند ولی فاطمیان بفرمان خدا و حکومت رجال دین اعتقاد داشتند. شرح سلطنت فاطمیان که بر اساس عدل و احسان بود گذشت(۳) وچنانکه گفته شد درست معلوم نیست‌چه‌روابطی واقعاً بین قرامطه و اسمعیلیه وجود داشته و این نکته اندکی مبهم و تاریک است. لکن دوخویه در رسالهٔ فاضلانهٔ خود که مکرر در این فصل از آنقلم توانا استشهاد کردیم بطور قطع ثابت کرده است که این دو گروه با هم نزدیکترین مناسبات را داشته‌اند؛ وبا اینکه خلفاءِ فاطمی اکثر اوقات رابطهٔ خود را با قرامطه بنا بر مقتضیاتی انکار میکردند یا مستورمیداشتند(٤) قرمطیان قدرت خلفاءِ فاطمی را درامور مذهبی وغیر مذهبی (غیر از موارد استثنائی) کاملاً برسمیت میشناختند.

---

(۱) رجوع شود بهمان کتاب صفحهٔ ۱٤٤ .

(۲) در بارهٔ علل نامعلوم این واقعهٔ شگفت و نامفهوم رجوع شودبصفحات ۱۸۳ ببعد کتاب دوخویه که ذکر آن گذشت.

(۳) نگاه کنید بصفحات ۳۹۹ تا ٤۰۱ این کتاب و همچنین صفحات ۱۷۷ تا ۱۷۸ رسالهٔ دوخویه که ذکر آن گذشت.

(٤) رجوع شود بهمان رساله، صفحات ۸۱ تا ۸۳ .

بـا توجه بکندی ذهن و بلادت اعراب بادیه نشین دوخویه ثابت کرده است که اصول عقائد هردوگروه یکی بوده است و بیشتر قرمطیان از میان اعراب بادیه‌نشین جمع‌آوری شده بودند(۱) . چنانکه دو خویه گفته است « و کاملاً امر طبیعی است قرمطیان از اسراری که پیروان این مذهب پس از ورود و طی عالیترین مراحل و مراتب واقف میشوند مطلقاً بیخبر بودند و آن مرحله‌ایست که رجعت محمدبن اسمعیل‌را از روی مبانی روحانی تشریح میکردند . »

در رسالهٔ دوخویه این مطالب بتفصیل دیده میشود : تشکیلات داخلی قرامطه تا آنجا که اطلاع دردست است ؛ شورای عالی قرمطیان؛ سپید پوشان عقدانیه که اختیار حل و عقد امور را داشتند ؛ عدم اعتناء قرمطیان بمراسم ومناسک‌ومقررات اسلام ؛ نکوهش «خرانیکه» مراقد و احجار را پرستش ونیایش میکنند ؛ زیاده روی در خوردن گوشتهائی که متشرعین حرام میدانند ؛ مطالب مربوط بعوائد و بازرگانی و رفتار با بیگانگان . در این رسالهٔ کوچک (که از نظر تحقیقات فاضلانه‌وبیان صریح وروشن سرمشق‌است) موضوعات فراوان و جالب توجهی‌نقل‌شده است منجمله توجه خوانندگان را مخصوصاً بمطالب ذیل‌جلب میکنیم : یکی داستان زنی که در جستجوی پسر خود وارد خیمهٔ قرامطه‌میشود (صفحات ۵۱ تا ۵۶) ؛ دیگر اشعاری که ابوطاهر الجنّابی بعد از نهب و غارت مکه (صفحهٔ ۱۱۰) و کوفه (صفحات ۱۱۳ تا ۱۱۵) برشتهٔ نظم آورده و هجویات شدیدی که در یمن علیه رئیس قرامطه انشاد گردیده است (صفحات ۱۶۰ تا ۱۶۱) ؛ قصهٔ محدثی که چندی اسیر وبندهٔ‌یکی‌از قرمطیان‌بوده‌است (صفحات ۱۷۵ و۱۷۶) ؛ و جوابهای یکی‌اززندانیان قرمطی به خلیفةالمعتضد (صفحات ۲۵ و۲۶) . مسلماً این‌قوم چندانکه دشمنان مسلمانشان شرح داده‌اند اخلاقاً سیهکار وسیه رو نبوده‌اند .

---

(۱) نگاه کنید بهمان رساله صفحات ۱۶۱ تا ۱۶۵ و ۱۷۳ .

لکن بدبختانه‌هیچگونه تردیدی نیست که بخونریزیهای وحشت‌انگیزی دست زدند و قبل از شروع بخونریزی این کلمات شوم را بارها ادا می‌کردند: (با شمشیر) آنها را پاك كنيد.

اکنون باید بمطالعهٔ اصول عقائد فرقـهٔ اسمعیلیه بپردازیم. این عقائد نوعاً از مختصات ایرانیان و اهل تشیع است ودراذهان طبقات‌معینی کـه بهیچرو فرومایه و بیدانش نیستند دلربائی و جذابیت فوق‌العاده‌ای دارد[۱]. مقدمهٔ قسمتهای آخر مقاله‌ای را که درماه ژانویه ۱۸۹۸میلادی در بـاب مؤلفات و اصول عقائد فرقـهٔ حروفیه در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی (صفحات ۸۸ تا ۸۹) منتشر ساختم[۲] در اینجا نقل میکنم:

« حقیقت آنست که دربارهٔ مفهوم دین اختلاف عمیقی‌بین‌ایرانیان و مردم مغرب زمین وجود دارد. در مغرب زمین مراد از دین ایمان و درستکاری و حق پرستی است که از ضروریات اولیهٔ دین شناخته میشود (و البته این امر نسبی است). در ایران مراد از دین دانش و اسرار غیب است. دین در مغرب زمین احکام و قـوانینی است کـه در حیات راهنمای زندگانی و در ممات مـایهٔ امیدواریست. در ایران کلید اسرار عالم روحانی و مـبادی دین است. در مغرب زمین دین با سعی و عمل و نیکوکاری و احسان[۳] ملازم است، در ایران بـا سکون و آرامش و

---

(۱) تطبیق شود بـارسالهٔ دوخویه M. J. de Goeje که‌ذکرش گذشت صفحهٔ ۱۷۲.

(۲) Literature and Doctrines of the Hurufi Sect, Journal of the Royal Asiatic Society.

(۳) **یادداشت مترجم**: دربارهٔ احسان آیات واحکام فراوان است. ازجمله خداوند کریم فرماید:

لن‌تنالوا البرّ حتی تنفقوا مماتحبون و ماتنفقوا من شیء فان‌الله به‌علیم (سورهٔ سوم، آیهٔ ۸۶). مثل الذین ینفقون اموالهم فی سبیل‌الله کمثل حبة انبتت سبع سنابل فی کل سنبلة مأة حبة‌والله یضاعف لـمن یشاءوالله واسع علیم (سورهٔ البقره

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۵۸۸)

و حکمت و خرد(۱) . در مغرب زمین عقائد مذهبی را از جهت سادگی

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۵۸۷)

آیهٔ ۲۶۳) . الذین ینفقون اموالهم فی‌سبیل‌الله ثم‌لایتبعون ما انفقوا منّاً‌ولااذیً لهم اجرهم عند ربهم ولاخوف علیهم ولاهم یحزنون (سورهٔ البقره ، آیهٔ ۲۶٤) . الذین ینفقون فی‌السراء و الضراء و الکاظمین الغیظ و العافین عن‌الناس والله یحب المحسنین (سورهٔ آل عمران ، آیهٔ ۱۲۸) . لیس‌البرّ ان‌تولوا وجوهکم قبل‌المشرق و المغرب ولکن البرّ من‌آمن بالله والیوم الاخر والملائکة و الکتاب والنبیین وآتی المال علی‌حبه ذوی‌القربی والیتامی و المساکین و ابن‌السبیل و فی‌الرقاب واقام‌الصلوة و آتی‌الزکوة الی‌آخر (سورهٔ البقره ، آیهٔ ۱۷۲) .

این سخن آسمانی رانیز توجه کنید : قال النبی فوق کل برّ برّ حتی‌یقتل‌الرجل فی‌سبیل‌الله فلیس فوقه برّ

توانگرانی که منکر حال درویشان و بیخبر از درد ایشانند ازاسلام هم‌خبری ندارند . درباب احسان و دستگیری از بینوایان سخنوران نامدار ایران را لئالی شاهواریست که‌اگر بخواهیم گرد آوریم کتابی جداگانه تواند بود . این سخنان نغز ازشیخ بزرگوار سعدی شیرازیست :

خدارا بر آن بنده بخشایش است — که‌خلق از وجودش درآسایش‌است
کسی نیک بیند بهر دو سرای — که نیکی رساند بخلق خدای
چو انعام کردی مشو خود پرست — که من سرورم دیگران زیر دست
بدو نیک را بذل کن سیم و زر — که این کسب خیراست و آن‌دفع‌شر
خداوند خرمن زیان میکند — که بر خوشه چین سر گران میکند
بسا مفلس بینوا سیر شد — بسا کار منعم زبر زیر شد
همان به که امروز مردم خورند — که فردا پس از من بیغما برند
شنیدم که پیری براه حجاز — بهر خطوه کردی دو رکعت نماز
یکی هاتف از غیبش آواز داد — که ای نیکبخت مبارك نهاد
باحسانی آسوده کردن دلی — به از الف رکعت بهر منزلی
یکی در بیابان سگی تشنه یافت — برون از رمق در حیاتش نیافت
کله کرد دلو آن پسندیده کیش — چوحبل اندر آن بست دستارخویش
بخدمت میان بست و بازو گشاد — سگ ناتوان را دمی آب داد
خبر داد پیغمبر از حال مرد — که داور گناهان ازو عفو کرد .

(۱) **یادداشت مترجم :** این تعبیر ناشی از عدم اطلاع کافی بتعالیم‌اسلام است زیرا در قرآن واخبار آیات و احادیث بسیار است که کافهٔ مسلمین را بکار و کوشش وسعی وعمل وخیرات ومبرات امرمیکنند ، ازجمله :

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۵۸۹)

ودرایران از جهت پیچیدگی می‌پسندند . فروض و تصوراتی که‌ایرانیان دربارهٔ اسماء و اعداد و حروف قائل شده‌اند و بحث در ذات و ماهیت وانیت و تجسّم و ظهور خداوند درکالبد بشر(۱) و این قبیل قیاسات دور و دراز و مو شکافیهای حیرت انگیز نه تنها در نظر اروپائیان صرفاً بی ثمر و بی اثر است و چنگی بدل نمیزند بلکه چرند و غیر قابل فهم

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۵۸۸)

لیس للانسان الاماسعی و لسعیم سوف یری (سورهٔ القمر - ۵۳ - آیات ۴۰ و ۴۱) . فضّل‌الله المجاهدین علی‌القاعدین ؛ ولاتنس نصیبك من‌الدنیا ؛ . . . و من یؤمن بالله و یعمل صالحاً یدخله جنات تجری من تحتها الانهار خالدین فیها ابداً قد احسن الله له رزقاً (سورهٔ ۶۵ ، آیهٔ ۱۱) .

اما احادیث : لارهبانیة فی‌الاسلام (نگاه کنید به تلبیس ابلیس ابن‌الجوزی) من اصبح‌ولم یهتم بأمور المسلمین‌فلیس بمسلم (ازآقای حبیب الله آموزگار نمایندهٔ مجلس سنا سپاسگزارم که این حدیث را یادآوری نمودند .)

درخبر است از سرور کائنات ومفخر موجودات که اعمل لدنیاك کانك تعیش ابداًو اعمل لاخرتك کانك تموت غدا (نقل حدیث ازکتاب الاسلام روح المدینة ، تألیف الشیخ مصطفی الغلایینی استاد التعبیر والاداب العربیه فی‌الکلیة الاسلامیة فی‌بیروت ، چاپ بیروت ۱۳۴۸ه. ۱۹۳۹ م .) . همچنین : لیس بخیرکم من‌ترك دنیاه‌لاخرته وآخرته‌لدنیاه حتی یصیب منهما جمیعاً ولاتکونوا کلا علی‌الناس (نقل ازهمان کتاب) . (از استاد بزرگوار آقای محمد سنگلجی ممنونم که این دو حدیث را یاد آوری کردند .)

سخنسرای بزرگ شیراز گوید :

برو شیر درنده باش ای دغل	مینداز خود را چو روباه شل
چنان‌سعی کن کزتو ماندچوشیر	چه‌باشی چوروبه بوامانده‌سیر؟
بچنگ‌آر وبادیگران نوش کن	نه بر فضلهٔ دیگران گوش کن
چومردان‌ببر رنج‌وراحت رسان	مخنث خورد دسترنج کسان
بگیرای جوان‌دست درویش‌پیر	نه خودرا بیفکن که دستم‌بگیر
گرت‌عقل‌ورایست‌وتدبیروهوش	بعزت کنی پند سعدی بگوش

آیا این پند واندرز تفسیر صریح آیهٔ لیس‌للانسان الاماسعی نیست ؟

---

(۱) **یادداشت مترجم :** شیخ شبستری در گلشن راز (صفحهٔ ۳۵۶) چنین گوید :

حلول و اتحاد اینجا محال است	که دروحدت دوئی عین‌ضلال است

ست . بالنتیجه چون در میان پیروان عقائد مذهبی حس فداکاری زیاد و از خودگذشتگی و بی باکی در برابر مرگ و عذاب مشاهده گردد اروپائیان باقتضای غریزه و فطرت خود برای آن عقائد مذهبی هدف اخلاقی یا سیاسی قائل شوند . شاید چنین هدفی تحقق داشته یا نداشته باشد . حتی بفرض تحقق نگارنده را عقیده آنست که قاعدةً چه در نظر کسانی که این عقائد را آورده‌اند و چه در نظر کسانی که پذیرفته‌اند هدف مزبور از لحاظ اهمیت مطلقاً در درجه دوم و فرعی است . . .

« همان اختلاف از جهت کمال مطلوب در مورد کیفیت و ماهیت کتاب مقدس یا کلام خدا موجود است . بشرط آنکه تعالیم اخلاقی را افقی عالی باشد و بر دلهای ریش دردمندان و خاطر پریش غمزدگان مرهم نهد و آرامش و آسایش آورد. ما غربیان بالنسبه کمتر بصورت ظاهر توجه کنیم . لکن در نظر مسلمین (و پیروان کلیهٔ فرق حتی فرقی که در دامان اسلام پرورش یافته و از صراط مستقیم بیشتر منحرف شده‌اند) صورت ظاهر دردرجهٔ اول اهمیت است . قرآن (حتی نزد فرقی که مدعی شده‌اند پاره‌ای از آیات در نتیجهٔ نزول آیات دیگر نسخ شده است همیشه میزان ومثل اعلای کتاب آسمانی است) وهریک ازحروف وسطورقرآن مشحون از رموز و سرائری است که بوصف نیاید و پر از حقایقی است که احدی بعمق آن پی نبرد . متفکرین تیزبین برای پیمودن اعماق قرآن و رخنه یافتن دراسرار آن نسلاً بعدنسل دامن همت بر کمر زنند و از جهد و کوشش فرو ننشینند . پس اگر عقول مختلف بشر در ادوار مختلف مستقلاً بمطالب واحدی توجه کرده و بمعانی واحدی پی برده است عجب نباشد . بنابرین اکنون که بمطالعهٔ تاریخ مذهبی مشرق‌زمین مخصوصاً ایران میپردازیم بمطالبی که حاکی از توارد ذهنی است اهمیت زیادی ندهیم و از اینکار برحذر باشیم زیرا افکار مشابه طبعاً ازدماغهای مشابه تراوش کند ، خاصه اینکه سنخ مطالعات نیز مشابه باشد وتوارد

معلول علل یا مناسبات تاریخی نباشد . »

اصول عقاید اسمعیلیه چنانکه گفته شد (هرچند بیشتر مأخوذ از آراء و افکاری است که ازقدیم‌الایام بخصوص درایران وجود داشته است معذلک) بالاخص از تدابیر عبدالله میمون القداح و در نتیجهٔ دقت نظر اوست ونویسندگان شرقی واروپائی عموماً باین نکته زیاد اهمیت‌داده‌اند که محرك اصلی عبدالله سیاست بوده است و غرض سیاسی داشته و می‌خواسته است قدرت عرب و کیش اسلام راکه سرچشمهٔ قدرت عرب‌بوده است از بین ببرد وسلطه و سیطرهٔ گذشتهٔ ایران را بازگرداند زیراعبدالله عقیده داشته است که سیادت و سروری(۱) حق ایران است .

اگر از روی اخلاق ایرانیان مطالعه و داوری شود بـا توجه باینکه‌آنچه ما ازوطن دوستی استنباط میکنیم (بآن مفهوم) ازاوصاف بـارز ایرانی نمیباشد(۲) و همچنین مشهودات خود من در قضیهٔ بابیهـا

---

(۱) در الفهرست صفحهٔ ۱۸۸ همین نیت به ابو مسلم نیز نسبت داده شده است . ایضاً رجوع شود به کتاب گیار دربارهٔ یك معلم بزرگ حشاشین صفحات ۴ و ۵ و ۱۰ تا ۱۳ : Guyard, Un Grand Maître des Assassins و همچنین بکتاب قرامطه de Goeje, Carmathes اثر دوخویه صفحات ۱ و ۲ و فن هامر تاریخ فرقهٔ حشاشین چا پاریس صفحات ٤٤ (سال ۱۸۳۳ میلادی) دیده شود : Von Hammer, Histoire de l' Ordre des Assassins

(۲) **یادداشت مترجم :** عبارت متن اندکی مجمل و محتاج بتوضیح‌بیشتری از طرف مؤلف بوده است زیرا درکتاب دیگری که براون چند سال بعد در بارهٔ انقلاب ایران (۱۹۰۵ تا ۱۹۰۹ میلادی ، چاپ مطبعهٔ دانشگاه کمبریج به سال ۱۹۱۰ میلادی) نوشته است شرح مشبعی از وطنخواهی ایرانیان و نهضت‌مشروطه طلبان بیان کرده وحتی درصفحهٔ ۹ مقدمهٔ آن کتاب قیام مشروطه خواهان را مبارزهٔ حیاتی ملت ایران دانسته و گفته است ملیون ایران برای حفظ موجودیت ملت ایران آن رستاخیز را بپا کردند و آن حقیقت و ارادهٔ آهنینی که ایرانیان در این مجاهده از خود نشان دادند انگلیسها در سیاست نداشته‌اند . براون درسر

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۵۹۲)

که باین امر مشابهت داشت مرا به این فکر متمایل ساخته است

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۵۹۱)

لوحهٔ مقدمهٔ آن کتاب اشعاری چند از میرزا آقاخان کرمانی نقل کرده که مطلع آن چنین است :

بایران مباد آنچنان روز بد   که کشور به بیگانگان اوفتد

چهار سال که ازچاپ آن کتاب گذشت براون مجموعه‌ای نفیس که نمونه‌ای از ادبیات وطنی و سیاسی اخیر ایران و ثمرهٔ انقلاب شمرده میشد بنام مطبوعات واشعار ایران جدید باترجمهٔ انگلیسی منتشر ساخت .

بتصدیق شرقشناسان از جمله خود ایشان ملت ایران اقوام وامم مهاجم را همواره تحت الشعاع نبوغ خود قرار داده ودر برابر ستمگریها و تاخت و تازها و شدائد و نوائب و مظالم و مضایق خودی و بیگانه ایستاده و برای حفظ آشیانه و حراست کاشانهٔ چندین هزارساله خود جملهٔ جهانیان را مردانه بحق و عدالت خوانده و با متانت و بردباری درس و طن خواهی و حقشناسی و حق گوئی بدنیا داده است .

یاسمومی که در تندباد حوادث طی قرون و اعصار برطرف بوستان ایران وزیده است عجب باشد که پس‌از هزاران سال هنوز در گلزار ایران رنگ گلی وبوی یاسمنی مانده است . آیاجز وطنخواهی چه‌چیزی ضامن‌بقای مابوده‌است ؟

مهین سردفتراسناد ملیت ایران ، سخنگوی بزرگ خراسان که تن وجان‌خود و همه ایرانیان را تنها برای ایران میخواست هزار سال پیش این شعار ملی‌را برای ایران جاودان سروده است :

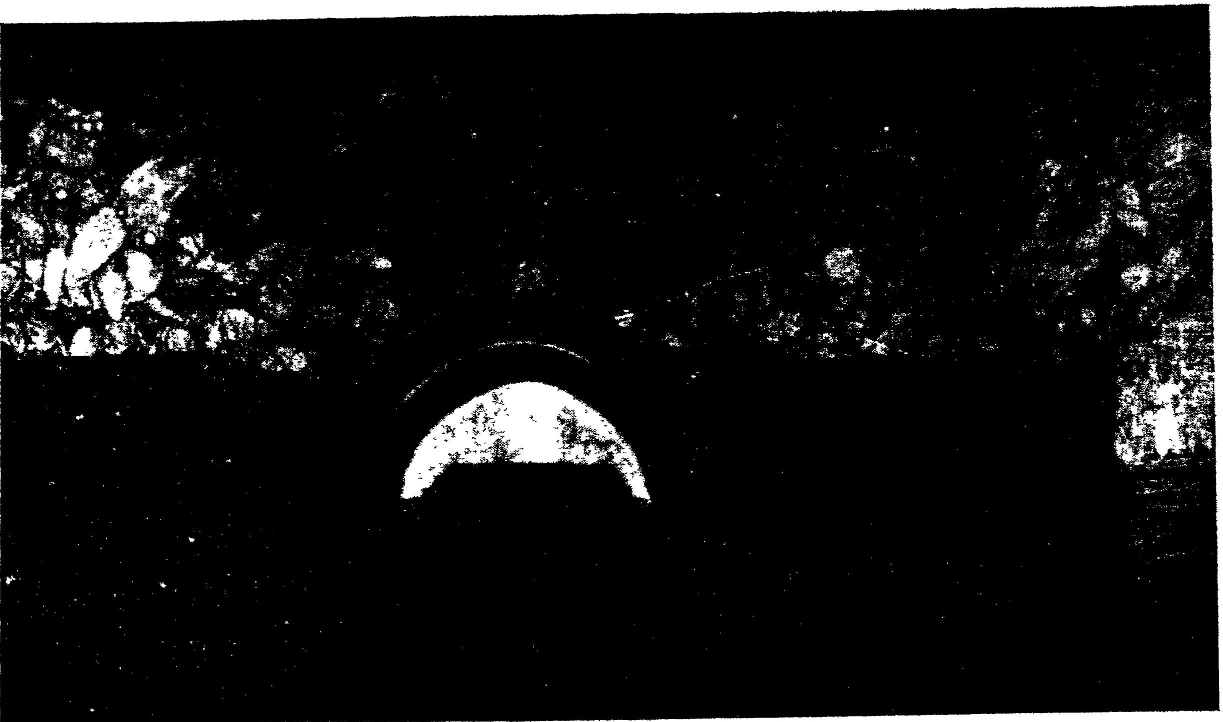
چو ایران نباشد تن من مباد   بدین بوم وبر زنده یك تن‌مباد

زبهربر و بوم و فرزند خویش   زن‌و کودك‌وخردو پیوندخویش

همه سر بسر تن بکشتن دهیم   ازآن به که کشور بدشمن‌دهیم

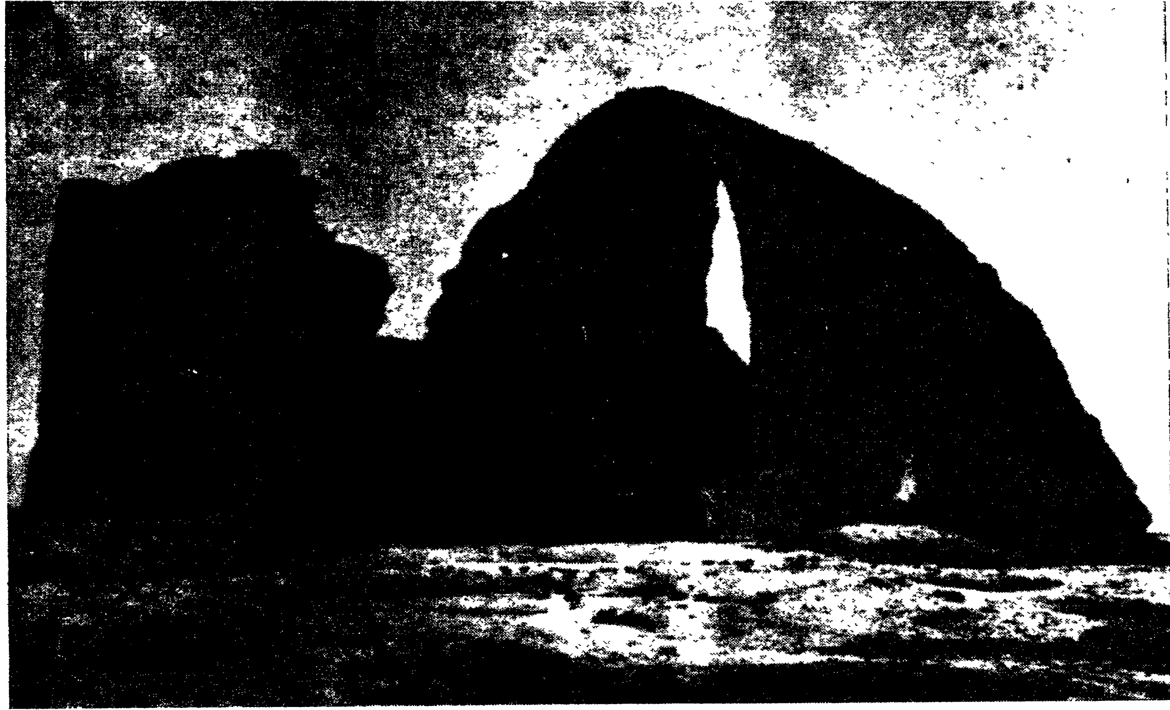
هشتصد سال پیش سخنگوی دیگری (۵۹۵ - ۵۲۰ هجری) چون در سفر مکه ویرانه‌های کاخ شاهنشاهی ساسانیان را نظاره کرد سرشك از دیدگان پر حسرت خویش بر خاك مداین فرو ریخت و چون بیاد آورد که روزی ملك بابل وشه ترکستان‌برآن درگاه سرنهاده و خاك درآن آستان ازنقش‌رخ‌بزرگان جهان مانند ایوان نگارستان بوده سخنانی شورانگیز برشتهٔ نظم آورد که هرگز فرزندان این سرزمین را ازخاطر محو نشود و دلهای عبرت بین را این سرگذشت سهمگین تادم‌واپسین آئینهٔ عبرت‌باشد . بادلی سوخته وچشمانی اشکبارخاقانی گفت:

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۵۹۳)

تابلو مینیاتور ایوان مدائن اثر آقای حسین بهزاد

(برابر صفحهٔ ۵۹۲)

ویرانه‌های کاخ انوشیروان معروف به طاق کسری در مدائن نزدیك بغداد

(برابر صفحهٔ ۵۹۳)

که بیجهت در بارهٔ وجود این غرض شبه سیاسی مبالغه شده است .

خوددجله چنان گریدصددجلهٔ خون گوئی / کز گرمی‌خونابش آتش چکدازمژگان
بر دیدهٔ من خندی کاینجا ز چه میگرید / خندند بر آن دیده کاینجا نشود گریان
این است همان‌درگه کورا زشهان بودی / دیلم ملک بابل هند و شه ترکستان
این است همان صفه کز هیبت او بردی / بر شیر فلک حمله شیر تن شادروان

حتی آن رند قلندری که ششصد سال پیش پشت بکار های بی بنیاد کرد و خشت زیر سر و پای بر تارک هفت اختر نهاد و از هرچه رنگ تعلق داشت آزاد گشت بااینهمه وارستگی‌ازآب رکن‌آباد وخاك مصلی ونسیم روضهٔ شیراز دل‌نکند و بامصائب و متاعبی که کشور ستمکش ما در فراز و نشیب آن روزگار نیز بدان دوچار بود بترك مسکن مألوف تن نداد . بماند وباغم وشادی اهل راز دمساز گشت و نغمهٔ دلنواز امید و شکیبائی وتوکل را درآهنگ عشق ساز کرد و باچکامه های روح بخش آسمانی بردل خسته وپریشان ایرانی مرهم جاودانی نهاد وچون سروش عالم غیب این‌چند بیت را زمزمه کرد :

مغنی بزن خسروانی سرود / بگو با حریفان بآواز رود
که‌از آسمان مژدهٔ فرصت‌است / مرا بر عدو عاقبت نصرت است
همان مرحله است این بیابان دور / که گم شد در او لشکر سلم و تور

سخنگویان‌متقدم ومتأخر ومعاصر ایران‌را در این مقوله سخنان نغز و دلنشین فراوان است . ناله های جانگدازی را که در این عصر از جور وفساد معدودی‌افراد گمراه از سینهٔ سوختگان شمع وطن برآمده است اگر بخواهم در اینجا شرح دهم « سوزد از آتش دل نامه برلب سخنم ! »

برای اجتناب از اطناب همینقدر چند بیت از قصیدهٔ مرحوم ادیب الممالک فراهانی (۱۳۳۵ - ۱۲۷۷ ه . ق) را که بدون هیچگونه شك وریب زبان حال جملهٔ ایرانیان پاك سرشت است بعنوان نمونه میآورم وسخن کوتاه میکنم* :

تازبر خاکی ای درخت تنومند / مگسل از این آب و خاك‌رشتهٔ پیوند
مادرتست این وطن که درطلبش خصم / نار تطاول بخاندان تو افکند
هیچت اگر دانش است‌و غیرت‌وناموس / مادر خود را بدست دشمن مپسند
ورنه چو ناموس رفت نام نماند / خانه نیاید چو خانواده پراکند
این وطن ما منار نور آلهی است / هم زنبی‌خواندم این‌حدیث‌و هم ازژند
آتش حب الوطن چو شعله فروزد / از دل مؤمن کند بمجمره اسپند
از دل الوند دود تیره بر آید / سوز وطن گر فتد بدامن الوند
ور بدماوند این حدیث سرائی / آب شود استخوان کوه دماوند
روسبی از خاندان خود نکند دل / کمتراز اودان کسی که دل‌زوطن کند!

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۵۹۴)

(بقیهٔ پاورقی ازصفحه ۵۹۳)

❁ (از دیوان کامل مرحوم ادیب الممالک فراهانی چاپ مطبعهٔ ارمغان آبان ۱۳۱۲ شمسی) .

چون مبحث میهن دوستی مبحث بسیار دقیق ومهمی است نگاه کنید به :

۱ - کتاب ایران درتماس باغرب تألیف آقای دکتر علی اکبر سیاسی رئیس دانشگاه تهران، چاپ پاریس ۱۹۳۱ میلادی فصل دوم دربارهٔ وحدت ملی ایران و صفحهٔ ۲۰۷ :

La Perse au Contact de l' Occident, Par Dr. Ali Akbar Siassi, Paris, 1931 .

۲ - جلد سوم امثال وحکم دهخدا ازصفحهٔ ۱۵۷۵ ببعد .

۳ - کتاب سخنوران دوران پهلوی تألیف دینشاه ایرانی، چاپ بمبئی ۱۹۳۳ مسیحی .

٤ - کتاب سخنوران ایران درعصر حاضر تألیف محمد اسحاق ، چاپ دهلی، ۱۳۵۱ هجری .

۵ - « خدمات ایرانیان بتمدن عالم » از عباس اقبال استاد دانشگاه تهران ۱۳۱۸ شمسی .

٦ - «ملیت» ازآقای دکتر قاسم زاده استاد دانشکدهٔ حقوق وعلوم سیاسی واقتصادی ۱۳۱۸ شمسی .

۷ - «پیشرفتهای ایران درعصر پهلوی» ازآقای سعید نفیسی استاددانشگاه ، ۱۳۱۸ شمسی .

۸ - «پیدایش فلات ایران» ازآقای مسعود کیهان ، استاد ومعاون دانشگاه تهران ، ۱۳۱۸ شمسی .

۹ - مقالات آقای نصرالله فلسفی استاد دانشگاه تهران در بارهٔ وطن دوستی در فردوسی نامهٔ مهر، ۱۳۱۳ شمسی، و«شرح حال بزرگان وتأثیر تاریخ» ۱۳۱۸ شمسی.

۱۰ - شاهنامهٔ آقای نوبخت ، چاپهای ۱۳۰۷ و ۱۳۲۰ شمسی .

۱۱ - شرح بزرگترین آثار ازآقای دکتر مهدی بیانی رئیس کتابخانهٔ ملی ایران ، ۱۳۱۸ شمسی .

۱۲ - جغرافیا - از آقای دکتر خانبابا بیانی استاد دانشگاه و نمایندهٔ مجلس سنا ، ۱۳۱۸ شمسی .

۱۳ - منظومهٔ پیر وجوان از دیوان آقای معظم السلطنهٔ دولت که هنوز بصورت مدون انتشار نیافته است .

١٤ - « میهن دوستی غریزهٔ ایرانی است » (جلداول گفتارهای رادیو، صفحات ٦٥ و٦٦) و «میهن دوستی درایران باستان» و «نیروی روح ایرانی» (صفحات ۱۷۲ تا ۱۷۷ همان کتاب) .

---

(۱) رجوع شود برسالهٔ دوخویه M. J. de Goeje که ذکر آن گذشت صفحهٔ ١٤٥ وحاشیهٔ دوم درپاورقی .

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۵۹۵)

که منجمی ثروتمند بود برای ترویج تعالیم و عقائدی که اکنون بیان خواهیم کرد بسبب ایرانی بودن آن تعـالیم و اصول نیست ، بلکه آن اصول بواسطهٔ ایرانی بودن[۱] باب دندان و مطابق فکر ایرانی و ذوق ایشان بود[۲] .

باید تکرار کنیم عقیده‌ای را که اکنون بیان خواهیم کرد عقیده‌ایست که عبدالله‌بن میمون القداح آورده است . درصفحهٔ ۸ رساله‌ای که گیار دربارهٔ « قطعاتی مربوط باصول عقائـد اسمعیلیه » نوشته ودر پاریس بسال ۱۸۷٤ میلادی انتشار یافته است چنین گوید : [۳] « فرقهٔ اسمعیلیه ابتدا صرفاً یکی‌ازشعب مذهب تشیع‌بود ، لکن اززمان عبدالله قداح فرزند میمون قداح که رئیس فرقه بود تاحدود سال ۲۵۰ هجری (۸٤۶ میلادی) فرقهٔ اسمعیلیه بحدی از کلمات اولیهٔ خود عدول کرد که مورد شماتت و سرزنش خود شیعیان قرارگرفت و شیعیان علناً کسانی را که باسمعیلیه میگرویدند خدانشناس و ناپرهیزکار میخواندند». فرقهٔ اسمعیلیه بیش از هر چیز نام خود را از امام هفتم خود اسمعیل گرفته است لکن اسامی دیگری نیز ازقبیل سبعی ، تعلیمی ، فاطمی ، قرمطی ، ملاحده وحشاشین داشته‌است (وجه تسمیهٔ تعلیمی آنست که معتقد بودند

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۵۹٤)

یادداشت مترجم : بعقیدهٔ آقای تقی زاده « دندان ونـه زیدان » که دیدان صحیح است . در الفهرست چاپ فلوگل صفحهٔ ۱۸۸ « محمد بن الحسین منقب بزیدان من ناحیة الکرج » (درچاپ مصر صفحهٔ ۲۶۷ « ناحیة الکرخ ») آمده است .

---

(۱) **یادداشت مترجم :** عبارت متن خوب روشن نیست ولی شاید حاشیهٔ ذیل مقصود مؤلف‌را برساند :

(۲) شبهه‌ای نیست که هرزمان پیشرفت‌کار دعاة اقتضا میکرد باحساسات‌ملی ایرانیان متوسل میشدند ولی باید دانست کـه دعاة مزبور حاضر بودنـد باحساسات ملی تازیان واقوام وامم دیگر نیز عیناً بهمان اندازه متوسل شوند . رجوع کنید به دوساسی صفحهٔ ۱۱۲ ؛ Silvestre de Sacy, Exposé

(۳) Guyard, Fragments relatifs à la Doctrine des Ismaiiis (Paris, 1874) .

تعلیم واقعی را فقط باید ازامام زمان گرفت ؛ فاطمی ها را ازآنروفاطمی گفتند که باولاد و احفاد فـاطمه بنت رسول‌الله و زوجهٔ علی‌بن ابیطالب ایمان داشتند . قرامطه را از آنجهت قرامطه نامیدند که حمدان قرمط داعی ومبلغ این فرقه بوده و فرقهٔ قرامطه بنام اومعررف گردیده است ؛ اماملاحده‌اسمی‌است که عموماً دشمنان‌آنها خصوصاً درایران باسمعیلیه داده‌اند و بعـد در نتیجهٔ دعوت حسن صباح نام « حشیشی » بآنها داده شد (در یکی از فصول بعد از حشّاشین سخن خواهیم گفت) .

چنانـکه قبلاً اشاره کردیم و بزودی روشن تر بیان خواهیم کرد عقیدهٔ این قوم بیشتر بر محور عدد هفت وکمتر بر محور عدد دوازده میگردد و این اعداد چه در عالم هستی و چه در بدن انسان بوضوح رقم شده‌است . بدین معنی که هفت سیاره ودوازده برج درآسمان وهفت روز درهفته ودوازده ماه درسال و هفت مهره درگردن ودوازده مهره درپشت است وقس علیهذا . عدد هفت درآسمانها و زمینها و اقالیم سبعه و منافذ سر وصورت نیز دیده میشود (دوسوراخ گوش و دوکاسهٔ چشم و دولولهٔ بینی و دهان) .

فاصلهٔ بین خدا و انسان پنج اصل یا نشأه است (عقل کلی ـ نفس کلی ـ هیولی ـ ملأ یامکان ـ وخلأ یازمان(۱) که برورویهم هفت مرتبه یا مرحلهٔ وجود را تشکیل میدهد .

انسان نمیتواند باتکاءِ سعی وکوشش خود بی‌تأیید الٓهی بحقیقت برسد و نیازمند تعلیم است و تعلیم را از عقل کلی باید فرا گیرد و عقل کلی گاهگاه بصورت پیامبر یا ناطق جلوه گر شود و بتوالی در هریك از مراحل تجلی بنحو اتم و اکمل باقتضاءِ تحول و تکامل فهم بشر حقایق روحانی را که برای راهنمائی بشر لازم است بوی میآموزد . نبوت را

---

(۱) نگاه کنید به‌حاشیهٔ‌صفحهٔ ۱۱ کتاب گیار دربارهٔ رئیس بزرگ‌حشاشین :
Guyard, Grand Maître des Assassins.

هفت دوره است که شش دورهٔ آن بشرح ذیل سپری شده است : ادوار آدم و نوح وابراهیم وموسی و عیسی ومحمد وآخرین یعنی هفتمین دوره باظهورمحمدبن اسمعیل قائم یاصاحبالزمان شروع گردیده است وعقیدهٔ باطنیه که حالت حقیقی و قلبی انبیاء وکیفیت داخلی و مفهوم واقعی شریعت است نخستین بار در آن دوره روشن میشود . هریك از انبیاء یا ناطقین‌را هفت جانشین یا امام است که صامت نامیده میشوند . صامت اول را اساس یاسوس (بمعنای ریشه) خوانند و سوس همنشین نزدیك ناطق ومحرم اسرار و مخزن تعلیمات باطنیه اوست . تفصیل این اجمال بشرح ذیل است .

ناطق	اساس و بعبارت دیگر صامت اول یا امام اول از صوامت یا ائمهٔ سبعه .
۱ - آدم	شیث (هریك از صوامت یا ائمه دوازده حجت یا داعی کل دارند) .
۲ - نوح	سام
۳ - ابراهیم	اسمعیل
٤ - موسی	هارون . یحیی تعمید دهنده آخرین صامت این سلسله و منادی و مبشر بلافصل عیسی است که ناطق بعد محسوب میشود .
۵ - عیسی	شمعون پطرس .
٦ - محمدبن عبدالله	علی‌بن ابیطالب و اخلاف وی حسن و حسین و زین‌العابدین ومحمدالباقر وجعفرالصادق و اسمعیل .
۷ - محمدبن اسمعیل	عبدالله‌بن میمون‌القداح و دوفرزندش احمد ومحمد و نواده‌اش سعید که بعد بعبیدالله‌المهدی معروف شد و مؤسس دودمان فاطمی است (وی دعوی داشت که نبیرهٔ محمدبن اسمعیل است .)

مراحل وجود و سلسلهٔ مراتب اسمعیلیه را با هم تطبیق کرده‌اند و علی‌الظاهر یك جای خالی مانده است زیرا خدا که جوهر اول است و بکنه ذاتش خرد پی نبرد در هیچیك از طبقاتی که در سلسلهٔ مراتب اسمعیلیه آمده نمایانده نشده‌است . درمورد اصطلاح آخر نیز تردید دارم .
کیفیت انطباق اصطلاحات دیگر بشرح ذیل است :

۱ ــ خدا .

۲ ــ عقل کلی که بصورت ناطق یا پیامبر جلوه‌گر میشود .

۳ ــ نفس کلی بصورت اساس یا امام اول .

٤ ــ هیولای اولی بصورت صوامت .

۵ ــ مکان یا ملأ بصورت حجت .

٦ ــ زمان یا خلأ بصورت داعی .

۷ ــ عالم ماده بصورت مؤمن ؟

درجات و مراحلی را که نومریدان اسمعیلیه باقتضای ظرفیت و استعداد خود بوسیلهٔ دعاة طی میکنند باز باعتبار حاکمیت عدد هفت همان هفت مرحله است و بعد نه مرحله شده است (تا شاید با نه کرسی فلك که عبارت از هفت سپهر سیارات و سپهر ثوابت و سپهر اعلی است منطبق شود) . این درجات را دوساسی بنحو کامل بیان کرده است(۱) و دوساسی بیشتر از النویری مورخ تبعیت میکند (تاریخ وفات النویری ۱۳۳۲ میلادی است) . قبل از آنکه دربارهٔ مراحل مذکور بحث کنیم لازم است چندکلمه راجع بدعاة گفته شود :

این‌قبیل افراد معرف‌اوصاف ممیزهٔ ایرانی بوده واززمان ابومسلم تاامروز نوعاً تغییری‌نکرده‌اند ، زیرامبلغین‌بابی‌هنوزازایران که سرزمین مادری آنهاست بسوریه که رؤساءِ روحانی آنها در حال تبعید زندگی میکنند میروند واین سفرهای مبلغین مزبور پرخطراست . شرح مبلغین

---

(۱) جلد اول کتاب دوساسی صفحات ٦۲ تا۱۳۸ :
Silvestre de acy, Exposé

بابی را چنانکه شخصاً باحوال آنان آشنائی دارم در کتاب دیگری داده‌ام(۱) و چه بسا بدین خیال دلخوش بوده‌ام که گوئی در سایهٔ همین تجارب شخصی مثل آنست که ابومسلم وعبدالله بن میمون القداح وحمدان قرمط و سایر قهرمانان تبلیغات عباسی واسمعیلیه را بچشم خود دیده‌ام. لکن تا آنجا که ما میتوانیم داوری کنیم هرگاه نوع دعاة در آسیای غربی تقریباً تغییری نکرده باشد با نوع دعاة اروپائی فرق بسیار دارد زیرا دعاة اروپائی همان اندازه که از جهت دانش و معرفت باخلاق و سازگاری با اوضاع و احوال محیط بپای دعاة آسیای غربی نمیرسند بهمان اندازه حوائج مادی آنان بیشتر و ازجهت خصائص و فصول ممیزهٔ ملی از دعاة آسیای غربی جلوترند.

معمولاً داعی علی‌الظاهر حرفه‌ای از قبیل تجارت یا کحالی یا امثال آن‌را پیش میگرفت ودرمحلی که میخواست فعالیت آغاز کند باین لباس درمیآمد(۲). دروهلهٔ نخست هدف اواین بود که همسایگانش را ازجهت پرهیزکاری وخداشناسی وخیرخواهی تحت تأثیرخود قراردهد وبنحوی در دل آنها راه یابد که نظری بلند دربارهٔ او داشته باشند. بدین منظور همیشه در نماز و طاعت و دستگیری از بینوایان میکوشید تا اینکه بورع و تقوی شهرت یافت و عده‌ای بستایش گرد وی جمع شدند. تدریجاً اصول عقائد خود را با حزم و احتیاط برای مطالعهٔ افرادی که استعداد بیشتری ازخود نشان میدادند عرضه‌میداشت و کوشش میکرد حس کنجکاوی شنوندگان خود را بر انگیزد و روح تحقیق را در آنها بیدار کند و همه را چنان تحت تأثیر قرار دهد که بعقل و کیاست وی

---

(۱) کتاب یکسال در میان ایرانیان صفحت ۲۱۰ ۲۱۲ و ۲۷۱ و ۳۰۱ ببعد و۳۳۱ ببعد و۴۸۱ تا۴۸۳ وغیره:

A Yea amongst The Persians

(۲) این تفصیل تقریباً باتمام ازدوساسی نقل‌شده است. رجوع‌شود بصفحات ۷۴ تا ۱۳۸ : Silvestre de Sacy, Exposé

دوساسی نیز داستان اخو محسن‌را ازالنویری نقل کرده است.

کاملاً عقیده‌مند شوند ، لکن هر زمان آثار سرسختی و ایستادگی یا بدگمانی درسیمای آنان مشاهده میکرد آمادهٔ عقب‌نشینی بود . اینست که دین را از علوم غیبیه و پیروی احکام را نشانهٔ دینداری میداند و در این امر پافشاری دارد واشاره میکند که ادای ظاهری فرائض دین از نماز و روزه وحج وزکوة درصورتیکه بمعانی روحانی آن پی نبرند ازجهت ارزش واهمیت ناچیزاست . اگر مستمع ازخود حس کنجکاوی نشان دهد و معلوم شود شوق بیشتری بدرك معانی دارد آنگاه داعی بتوضیح مطالب میپردازد ولی کلام خودرا در وسط مباحثه قطع میکند و تلمیحاً میرساند که اسراراآلهی را فقط نزد کسانی توان فاش ساخت که سوگند وفاداری نسبت بامام زمان و ولی عصر و یگانه مخزن علوم غیبیه یادکرده وثابت نموده باشندکه شایستگی درك‌این معانی‌را دارند. در واقع نخستین وظیفهٔ داعی بیشتر آنست که نومرید بدرستی عهد و پیمان خود قسم یاد کند وملزم شود در اوقات معین وجوهی منظماً بپردازد . سؤالات ذیل‌نمونه‌ای ازاشکالاتی است که معمولاً دعاة بمنظور برانگیختن حس کنجکاوی وتجسس نومریدان طرح میکرده‌اند :

« چرا عالم را خداوند درهفت روزخلق کرد وحال آنکه بآسانی میتوانست بآنی خلق کند ؟» .

« حقیقت عذاب جهنم چیست ؟ چگونه ممکن است پوست ملاعین بپوست دیگری تبدیل گردد تا بآتش جهنم بسوزد وحال‌آنکه آنپوست دیگردرمعاصی ملاعین شریك نبوده است ؟»

« هفت دروازهٔ آتش جهنم وهشت دروازهٔ بهشت کدام است ؟»

« چرا هفت‌آسمان وهفت زمین‌آفریده شد وچرا سورهٔ اول قرآن مرکب ازهفت آیه است؟ »

« معنای این حرف فلاسفه چیست که میگویند انسان عالم صغیر یا خلاصهٔ عالم است و عالم [طبیعت] انسان کبیر است واین حرف را چرا

از بدیهیات اولیه میدانند ؟ چرا بشر برخلاف همه حیوانات دیگر روی پا میایستد و با قامت افراشته راه میرود ؟ چرا ده انگشت دست و ده انگشت پا دارد ؟ چرا هریك از چهار انگشت دست سه بند ولی شست دوبنددارد ؟ چرا فقط درصورت هفت سوراخ است (۱) وحال آنکه در سایر جا های بدن فقط دو سوراخ است ؟ چرا انسان دوازده مهرهٔ پشت و هفت مهرهٔ گردن دارد ؟ چرا سر انسان بشکل حرف میم و دو دست وی بشکل حرف حاء وشکم او بشکل حرف میم و دو پای او بشکل حرف دال است بنحوی که انسان کتابی است تدوینی و تفسیر آن کتاب اسم محمد است (م ح م د) ؟ چرا قامت انسان در حال ایستاده مانند حرف الف است و چون زانو زند بحرف لام و چون سر بزمین نهدبحرف هاء شبیه شود ؟ (۲) و گوئی ازمجموع این سه حالت انسان با سه حرفی که مشابه آنست کلمه آله (ا . ل . ه .) بوجود آید؟»

دوساسی گوید (۳) : « سپس دعاة بمستمعین خود چنین خطاب کنند : « آیا دربارهٔ وضع خودفکر نکرده ایدوبرای درك این حقایق بدقت اندیشه نمیکنید تا بدانید آنکه شمارا آفریده داناست و درکار اوصدفه واتفاق نیست و درهمه احوال از روی عقل و تدبیر عمل کرده و آنچه بهم پیوسته یا از هم گسسته است بدلایل خفیه و مرموز بوده است ؟ چون درکلمات خدا که ذیلاً نقل میشود دقیق شوید چگونه میتوانید تصور کنید که عدم توجه باین مطالب جایز است ؟

سورهٔ ۵۱ الذاریات آیهٔ ۲۰ : وفی الارض آیات للموقنین .

« « « « ۲۱ : وفی انفسکم افلا تبصرون ؟

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۵۹۶ همین کتاب .

(۲) این حالات اشاره بحرکات سه گانه‌ایست که در نماز بجای آورده شود (قیام ورکوع وسجود) .

(۳) رجوع شود بکتابی که ذکر آن گذشت ، صفحات ۸۷ تا ۸۹ .

سورهٔ ۱۴ ابـراهیم آیـهٔ ۳۰ : و یضرب الله الامثـال للنـاس لعلهم یتذکرون .

سورهٔ ۴۱ حم آیهٔ ۵۳ : سنریهم آیاتنا فی‌الآفاق وفی‌انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق . . .

سورهٔ ۱۷ بنی اسرائیل آیهٔ ۷۴ : ومن کان فی‌هذه اعمی و هو فی الاخرة اعمی و اضل سبیلا .

بالاخره این وسائل بعضاً یا کلاً مورد استفاده داعی قرار میگیرد ونو مرید متقاعد میشود که سوگند وفاداری یاد کند . آنگاه داعی به نومرید چنین گوید (۱) :

« زینهـار دست راست خودرا در دست راست من بگذار وبـا سوگند ها وپیمانهای ناگسستنی عهدکن که هرگز رازما رافاش‌نسازی وبمعاندین و اعـداءِ مـا هر کـه بـاشند کمك نکنی و دامی در راه مانگسترانی وجزحقیقت چیزی بمانگوئی وباهیچیك ازدشمنان‌ماعلیه ما هم پیمان نشوی . »

کسانی که باقتضای حس کنجکاوی بخواهند صورت کامل این سوگند نـامه و تفصیل این اجمـال را بخوانند بکتاب دوساسی رجوع کنند (۲) .

مراتب و مراحل بعدی بشرح ذیل است :

مرحلهٔ دوم : نومرید میآموزد که رضای خدا بـا اجـراءِ احکام اسلام حاصل نمیشود مگرآنکه اصول باطنیه ومبادی مکنونه ای‌راکه احکام اسلام صرفاً نشانه ای از وجود آنها است بوسیلهٔ امـام فرا گیرد زیرا اصول و مبادی مزبور بعهدهٔ امام واگذار شده است .

مرحلهٔ سوم : کیفیت و مـاهیت و عـدهٔ ائمه و معنای عدد هفت

---

(۱) رجوع شود بکتاب دوساسی ، صفحهٔ ۹۳ :

(۲) رجوع شود بکتاب دوساسی ، صفحهٔ ۱۳۸ تا۱۴۷ :

درعالم ماده و معنی بنومرید آموخته میشود و نومرید تشخیص میدهد که عوالم مزبور معرف عدد هفت میباشد. بدین طریق نومرید بطور قطع ازمذهب امامیهٔ اثنی عشریه جدا میشود واین دستوررا فرا میگیرد که شش امام آخردرمذهب امامیهٔ اثنی عشریه فاقد علوم روحانی بوده وقابل تکریم واحترام نمیباشند.

مرحلهٔ چهارم: دراین مرحله بنومرید اصل مربوط بادوار هفت گانهٔ نبوت و کیفیت ناطق وسوس یا اساس وصوامت(۱) شش گانهٔ دیگر راکه جانشین ناطق هستند ونسخ مذاهب ناطقین قبل بوسیلهٔ ناطق بعدرا میآموزند. این تعلیمات مستلزم اقرارباین امراست که محمدبن عبدالله ص خاتم انبیاء نبوده وقرآن آخرین کلام خدا نمیباشد (وهر که این حرفرا بپذیرد علی‌التحقیق ازاسلام خارج است). با ظهورمحمدبن اسمعیل امام هفتم وناطق آخروقائم یا صاحب‌الامر علـوم اولین پایان مییابد وعقیدهٔ باطنیه وعلم تأویل آغازمیشود.

مرحلهٔ پنجم: دراین مرحله جدیدالمذهب تعلیمات بیشتری در بارهٔ علم اعداد وموارد تأویل فرا میگیرد، بنحوی که بسیاری ازاحادیث را مردود میداند وازوضع مذهب با احن تحقیرواستهزاء سخن میگویـد وبمنطوق کلام خدا روزبروز کمترتوجه واعتنا میکند ودرانتظار روزی است که کلیهٔ مراسم اسلام ملغی ومنسوخ گردد. ازچیزهای دیگری که باو آموخته میشود معنای عدد دوازده وشناسائی حجج دوازده گانه‌است که دعوات وتبلیغات هر یك ازائمه را در وهلهٔ نخست بر عهده دارنـد. دوازده مهرهٔ کمر که درستون فقرات انسان‌است رمزی‌است که ازحجج دوازده گانه خبرمیدهد وهفت مهره‌ای که درگردن است حـکی ازهفت

(۱) این ائمه را بدآنجهت صامت گویند که برخلاف انبیاء که سرآغاز ادوار بوده‌اند عقیدهٔ تازه‌ای نیاورده‌اند بلکه صرفاً تعیماتی که از ناطقین بآنان رسیده‌است بمردم آموخته وبسط ونشر داده‌اند.

پیغمبر و هفت امام است که تابع هریك از پیغمبران میباشند.

مرحلهٔ ششم: در اینجا تأویل و معنای مجازی مراسم و فرائض اسلام از نماز و روزه و زکوة و حج و امثال آن را بجدیدالمذهب میآموزند و بعد اورا مطمئن و متقاعد میکنند که رعایت مراسم ظاهری شریعت بهیچوجه مهم نیست و ممکن است متروك گردد، زیرا فلسفهٔ تشریع مراسم مزبور ازطرف شارعین دانا و فرزانه تنها این بوده است که جلو رمهٔ بی‌بند و بار خلق و تودهٔ عوام‌الناس گرفته شود.

مرحلهٔ هفتم: در این مقام و مقامات بعد فقط دعاة بزرگ راه دارند زیرا ماهیت واقعی و حقیقت و غایت این اصول را کاملاً درك کنند.

اینجاست که عقیدهٔ ثنائی المفید یا السابق و المستفید یا التالی و اللاحق بمیان آید و آن عقیده‌ایست که بالمآل پایهٔ اعتقاد جدیدالمذهب را بتوحید متزلزل سازد.

مرحلهٔ هشتم: در این مقام عقیده‌ای راکه ذکر آن درمرحلهٔ قبل گذشت بپرورانند و بموقع عمل گذارند و بجدیدالمذهب یاد دهند که ما فوق المفید والمستفید یا السابق واللاحق وجودی است بی نام و نشان که هیچگونــه خبری از او نتوان داد و وی را پرستش نتوان کرد. این وجود بی نام علی‌الظاهر همان زروان اکرانه (زمان بیکران) است که درکیش زردشت آمده ولی با مراجعهٔ بکتاب دوساسی[1] در اینجا بابهام یا اشتباهی برمیخوریم زیرا درطائفهٔ اسمعیلیه تعالیم مختلفی بوده‌است وهرچند دراین موضوع توافق داشته‌اند بقول النویری کسانیکه آن تعلیمات را اختیارمیکردند جز نام ثنوی ومادی نام دیگری بر آنها نمیتوان نهاد.» و نیز بجدید المذهب میآموختند که نبی بمعجزات

---

(۱) رجوع شود بکتاب دوساسی، صفحات ۱۲۱ تا ۱۳۰:
Silvestre de Sacy, Exposé

شناخته نمیشود. ملاك ومیزان تشخیص نبوت آنست که بتواند دستگاهی بوجود آورد که در عین حال سیاسی و اجتماعی و مذهبی وفلسفی باشد و راه وروش خودرا برنوع بشر تحمیل کند و این عقیده‌را خودنگارنده از یکی از افراد فرقهٔ بابیهٔ ایران شنیده‌است که میگفت معمارهنرمعماری خود را وقتی ثابت کند که خانه‌ای بسازد و طبیب هم علم خود را با معالجهٔ مریض نشان دهد. نبی نیز رسالت خود را با تأسیس آئینی پایدار بثبوت رساند(۱). از موضوعات دیگری که بوی آموخته شود این مباحث است که بطریق مجاز از آن بحث کنند:

نشأهٔ آخرت و روز رستخیز و جزا و اجر اخروی و سایر عقائد مربوط بموت و قیام قیامت.

مرحلهٔ نهم: در این مقام که آخرین مرحلهٔ تعلیمات آئین اسمعیلیه است عقاید قاطع و جازم دینی یا بعبارت دیگر علم‌الیقین وجود ندارد و کلیهٔ آثار وعلائم آن تقریباً ازبین میرود و کسیکه باین مرحله‌میرسد فیلسوف خالص و فرزانهٔ بی پیرایه‌ایست که دراختیار راه وروش یااختلاط و امتزاج روشهای مختلف بهر کیفیتی که بیشتر ملایم طبع و موافق ذوق و سلیقهٔ او باشد آزاد است. نویری گوید: « بسا میشود که این شخص بافکار مانی یا بار دیصانیه گراید وگاه روش مجوس یا افلاطون یا ارسطو را اختیار کند: بیشتر اوقات ازروشهای گوناگون نکاتی‌را التقاط وتلفیق کند و نوعاً سرنوشت کلیهٔ کسانی که حقیقت را رها کنند آنست که بحیرت و سرگردانی دوچار شوند. »

مجال سخن تنگ است و نمیتوانیم عهد و پیمان نو مریدان را بادعاة خود در اینجا نقل کنیم که نو مریدان چگونه بـه اطاعت و پیروی دعاة ملزم میشدند و دعاة برای نزدیکی وجلب پیروان سایرفرق

(۱) رجوع شود بکتاب یکسال میان ایرانیان تألیف مؤلف این کتاب صفحات ۳۰۳ تا ۳۰۶ و ۳۶۷ و ۳۶۸ وبقیهٔ صفحات؛

A Year amongst the Persians

و ادیان مختلف چه کوششها میکردند . خوانندگانی که بخواهند این مطالب را بدانند و اطلاعات دیگری که بیشتر جالب توجه است بدست آورند باید بکتب دوساسی و گیار(۱) و سایر رسالات مذکور درهامش صفحات این فصل مراجعه کنند .

پیشرفتهای دیگر و جریانات دیگرمربوط باین فرقه رادرقسمت دیگر این کتاب مورد بحث قرار خواهیم داد .

---

(۱) رجوع‌شود بدوساسی‌صفحات۱۳۸ تا۱۶۳ وقطعاتی‌مربوط‌بعقائد حشاشین تألیف گیار: Guyard, Fragmentsrelatifs à la Doctrine des Assassins ویك معلم بزرگ حشاشین تألیف گیار Un Grand Maître des Assassins

یادداشت مترجم : نگاه کنید برسالهٔ کشف المحجوب درآئین اسماعیلی ازقرن چهارم هجری تصنیف ابو یعقوب سجستانی بامقدمه بزبان فرانسه بقلم هانری کربن Henry Corbin تهران ۳۲۷ ، شمسی هجری = ۱۹۴۹ میلادی .

همچنین رجوع شود بجامع الحکمتین تصنیف ابومعین ناصر خسرو قبادیانی مروزی یمکانی مؤلف بسال ٤٦٢ ه . ق . بتصحیح و مقدمهٔ فارسی و فرانسوی هانری کربن رئیس قسمت ایرانشناسی انستیتو ایران و فرانسه وآقای دکتر محمد معین استاد دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه تهران - نشریهٔ قسمت ایران شناسی انستیتو ایران و فرانسه - تهران ۱۳۳۲ ، چاپخانهٔ انستیتو ایران وفرانسه (مقدمه وترجمه بزبان فرانسوی) .

و نیز رجوع شود بـه سلسلهٔ انتشارات مربوط باسمعیلیه کـه بکوشش ایوانف W. Ivanow وتوسط انجمن اسماعیلی The Ismaili Society's Series ومؤسسهٔ مطالعات اسلامی Islamic Research Association دربمبئی ومقدمهٔ آقای تقی‌زاده بردیوان ناصرخسرو و چاپ تهران ۱۳۰۷ شمسی هجری .

فصل سیزدهم

نهضتهای مذهبی این عصر

۲ - تصوف صوفیه

هرچند تکامل تام مشرب عرفـان از نظر وحدت وجود و کمال مطلوب یا سیر و سلوك و معرفت‌الله و کشف وشهود که در جامعهٔ‌مسلمین معروف بتصوف و در اروپا معروف بـه سوفیسم Sufiism میباشد مربوط بدورهٔ متأخر دیگری غیر از این دوره میشود ، معذلك باید دانست که در زمان تألیف کتاب الفهرست (۹۸۷ میلادی) تصوف یکی‌ازعلوم مسلم آن عصر بشمار میرفته است و بنا براین مناسبت دارد در اینجا نیز مورد توجه قرار گیرد ، علی‌الخصوص کـه اندکی اطلاع از ماهیت و چگونگی تصوف و تعلیمات صوفیه برای فهم معانی قسمتی از اشعار قدما حتی شعراءِ متقدم ایران که‌قبل از دورهٔ سنائی (در حدود ۱۱۳۱ میلادی) (۱) و عطار (تـاریخ وفـات ۱۲۳۰ میلادی) و جلال‌الدین رومی(۲) (تاریخ وفـات ۱۲۷۳ میلادی) زندگانی میکرده‌اند ضرورت دارد . شیخ ابوسعیدبن ابی‌الخیر (تاریخ وفات ۱۰٤۹ میلادی) شاید

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید بحدیقه بامقدمهٔ آقای مدرس رضوی استاد دانشگاه تهران ، چاپ‌تهران ۱۳۲۹ شمسی‌هجری .

(۲) **یادداشت مترجم :** نگاه کنید برساله در تحقیق احوال و زندگانی مولانا جلال الدین محمد مشهور بمولوی بخامهٔ آقای بدیع الزمان فروزانفر استاد دانشگاه تهران (رئیس دانشکدهٔ معقول و منقول) چاپ تهران بهمن مه ۱۳۱۵ شمسی هجری ، وکتاب فیه ما فیه با تصحیحات و حواشی آقای بدیع الزمان چاپ تهران ۱۳۳۰ شمسی از انتشارات دانشگاه تهران وکتاب سوانح مولوی رومی تألیف علامه شبلی نعمانی ترجمهٔ آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی ، تهران ۱۳۳۲ شمسی .

از جمع سخنوران نخستین عارف خالص است که آثار او تا این تاریخ مانده است ولی اگر نفوذ صوفیه را در آثار پیشینیان وی نتوان یافت در آثار بعض از معاصرین وی میتوان پی جوئی کرد. رباعیات عرفانی ابوسعید موضوع یکی از رسالات عالی دکتراته قرار گرفته است(۱). در حالات وی مطالب فوق‌العاده فراوانی موجود و در دسترس ماست و برای جمع‌آوری این مطالب و اطلاعات مرهون زحمات پروفسور ژوکوفسکی میباشیم(۲).

معنی و اشتقاق لفظ صوفی

برای لفظ صوفی ریشه‌های مختلفی درادوار مختلف طرح شده است لکن اکنون کاملا مسلم است که از کلمهٔ صوف بمعنای پشم اشتقاق یافته است و لفظ پشمینه پوش که در زبان فارسی بعرفا گفته میشود مؤید این نظر است. از قدیمترین ایام لباس پشمینه علامت زندگانی ساده و دوری از تظاهر و تفاخر و تجمل بوده است و یکی از احکام پیامبر و جانشینان بلا فصل وی نیز همین سادگی و اجتناب از زخارف دنیوی است واین معنی‌بطور وضوح از شرحی که مسعودی در مروج‌الذهب(۳) از خلفاءِ راشدین داده

---

(۱) این رسالهٔ دکتراته Dr. Ethé دراین نشریه چاپ شده است:
Sitzungsberichte der Königl. Bayer Akad. d. Wissenschaften for 1875. Phil. hist. cl. pp. 145-168.

(۲) این متون درسن پطرز بورغ بسال ۱۸۹۹ میلادی انتشار یافته است ومشتمل است برحالات وسخنان شیخ (صفحهٔ ۷۸) واسرار التوحید بارسالهٔ حواریه (صفحهٔ ۴۹۳).

یادداشت مترجم: نگاه کنید بکتاب اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید بامقدمهٔ احمد بهمنیاراستاد فقید دانشگاه تهران چاپ تهران۱۳۱۳شمسی هجری وهمان کتاب چاپ ۱۳۳۲ شمسی باهتمام آقای دکتر صفا استاد دانشگاه تهران، وکتاب حالات وسخنان شیخ ابوسعید تألیف یکی از احفادش درقرن ششم بامقدمه بقلم آقای ایرج افشار، چاپ تهران ۱۳۳۱ شمسی‌هجری.

(۳) رجوع شود به پایان دستور زبان عربی تألیف سوسن چاپ انگلیسی بسال ۱۸۸۵ میلادی، صفحات ۷۲ و۷۳ و۷۵ و۷۶ و۷۷:
Socin, Arabic Grammar

است برمیآید . بنابراین لفظ صوفی در ادوار بعد به متعبدین ومتنسکین و زهاد پرهیز کاری اطلاق میشد که مانند نخستین کویکرهای انگلستان(۱) لب از سخن بربستند ولی بعلامت اعتراض از تجملات و زخارف روز- افزون اهل دنیا جامهٔ ساده میپوشیدند . بنظر نمیرسد که تا اواسط قرن دوم هجری (پایان قرن هشتم مسیحی) این لفظ معمول شده باشد زیرا جامی در نفحات الانس (صفحهٔ ۳٤) (۲) بالصراحه گفته است نخستین بار این لفظ در مورد ابوهاشم صوفی بکار رفت . وی از اهل سوریه و از معاصرین سفیان الثوری بود که در سال ۷۷۷ میلادی خرقه تهی نمود . این مادهٔ اشتقاق را میتوان مسلم دانست وباید فقط بذکر پاره‌ای توجیهات دیگر قناعت کرد :

مثلاً سعی کرده‌اند ارتباطی بین لغت یونانی سوفوس و لغت عربی صفا یا اهل الصفه که در اوائل اسلام بفقراء(۳) گفته میشد قائل شوند (وجه اشتقاق صوفی از کلمهٔ صفا که مورد پسند جامی واقع شده ودر بهارستان بدان اشاره کرده است تصور وتخیلی بیش نیست) . القشیری(٤) بالصراحه میگوید لفظ صوفی نخستین بار در کدام دوره بکار رفته است و آن دوره اندکی قبل از سنهٔ ۲۰۰ هجری یا ۸۱٦ میلادی بوده است و قدیمترین نویسندهٔ صوفی مشربی را که ابن النديم مؤلف الفهرست میشناخته است یحیی بن معاذ الرازی است (که احتمالاً ایرانی بوده) ودر تاریخ ۲۰٦ هجری

---

(۱) **یادداشت مترجم :** تاریخچهٔ مختصر این قوم در حاشیهٔ صفحهٔ ٤٤٤ این کتاب دیده شود .

(۲) چاپ Nassau Lees

(۳) Herman Frank, Beitrag zur Erkentniss des Sufismus, Leipzig, 1884, pp. 8-10)

(٤) عبد الکریم بن هوازن القشیری مؤلف رسالهٔ معروف صوفیه موسوم به الرسالة القشیریه است که بسنهٔ ۱۲۸٤ هجری (۱۸٦۷ میلادی) در بلاق انتشار یافت (تاریخ وفات وی ۷ - ۱۰٤٦ میلادی بوده است) . عبارت مزبور در کتاب نفحات الانس جامی نقل شده است (رجوع شود بصفحهٔ ۳۱ چاپ Nassau Lees)

(۲ - ۸۲۱) در گذشته‌است[1] . دیگر ازمتقدمین صوفیه (که بااین‌اسم خوانده‌شده یا نشده‌ولی‌جانشینانشان آنها را ازخودمیدانند)یکی‌ابراهیم ادهم است (کـه در حدود ۷۷۷ میلادی بدرود زندگانی گفته است) ؛ دیگر داود الطائی است (که تاریخ وفات او ۲-۷۸۱ میلادی‌است)؛ سوم فضیل عیاض است (کـــه در سال ۸۰۳ میلادی دار فــانی را وداع گفته است) . چهارم رابعهٔ‌العدویه است که معاصر سفیان الثوری بوده است . اجمالاً آغاز دورهٔ صوفیـگری را میتوان پایان قرن هشتم و اوایل قرن نهم میلادی گرفت و این حساب را تا حدی مسلم دانست[2] .

همان اندازه که دراشتقاق لفظصوفی اختلاف است درکیفیت‌واصل و منشأ عقیدهٔ تصوف نیز گفتـگوست . اجمال این تفصیل بشرح ذیل است :

فرضیهٔ اول اینـکه تصوف در واقع همان عقیدهٔ باطنیه پیغمبراست. این عقیده‌ایست که میان خود صوفیه و مسلمینی که با صوفیه‌کم و بیش دمسازند شایع است . هـر چند این فرضیه مورد پسند خاطر دانشمندان اروپائی نیست لـکن چنانـکه در اروپا اغلب تصور کرده انـد بهیچوجه سخیف و چرند و غیر قابل دفاع نمیباشد . احادیثی که دائماً مورد استناد صوفیه (و احتمالاً مجعول میباشد) بشرح ذیل است :

فروض مربوط به اصل تصوف

۱ - فرضیهٔ‌باطنیهٔ اسلام

« کنت کنزاً مخفیاً فــاحببت ان اعـرف فخلقت الخلق لـکی اعرف » یا « کان‌الله‌ولم یـکن معه شیء » یا « من عرف نفسه فقد عرف ربه » .

---

(۱) جامی تاریخ وفات اورا ۲۵۸ هجری ضبط کرده است (که بـا ۸۷۲ میلادی مطابق میشود) . رجوع شود به نفحات الانس صفحهٔ ٦٢ .

(۲) **یادداشت مترجم:** نگاه کنید به کتاب ریاض العارفین گرد آوردهٔ رضا قلی هدایت ، چاپ تهران ، ۱۳۱٦ شمسی هجری بتصحیح و حـاشیهٔ مهدیقلی‌هدایت (مخبر السلطنه) نخست‌وزیراسبق‌ایران وتاریخ تصوف دراسلام تألیف دکتر قاسم غنی ، چاپ تهران (جلد دوم بحث در آثار وافکار واحوال حـافظ) ، ۱۳۲۲ هـ . ش = ۱۳٦۲ هـ . ق .

بی‌آنکه بخواهیم در بارهٔ این احادیث زیاد پافشاری کنیم در خود قرآن نصوصی است که شاید از نظر تصوف بتوانند مورد تفسیر قرار دهند. مثلاً کلماتی که خطاب به‌پیغمبر است دربارهٔ فتح پیغمبر و شکست کفار در جنگ بدر: سورهٔ هشتم (انفال) آیهٔ ١٧ : «فلم تقتلوا هم ولکن‌الله قتلهم و مارمیت اذ رمیت ولکن‌الله رمی . . . »

صورت ظاهر این کلمات معنائی جز این ندارد که خداوند بازوی مسلمین را گرفت و آنانرا در برابر دشمنان تأیید کرد. ولی برای آنکه از فحوای آیه این نتیجه گرفته شود که خداوند فاعل مطلق است و انسان در حکم قلمی است که بین انگشتان کاتب قرار گرفته و بمیل کاتب میچرخد احتیاجی بزیاد کش دادن کلمات آیه نیست. هرگاه در قدیمترین و معتبرترین منابع مربوط بزندگانی و تعالیم پیغمبر بدیدهٔ انتقاد دقت کنیم خواهیم دید که نمیتوان پیغمبر را صوفی خواند یا عقائد باطنیه را به پیغمبر اسناد داد، لکن بدون قید و شرط باید اعتراف کرد که عقیدهٔ معتدلین از صوفیه و حتی متألهینی که دماغ فلسفی داشتند از قبیل غزالی (تاریخ وفات ١١١١-٢ میلادی) همین بوده است.

فرضیهٔ دوم آنست که تصوف عکس‌العمل دماغ آریائی در مقابل مذهبی است که نژاد سامی بزور به نژاد آریائی تحمیل کرده است. این

٢ - فرضیهٔ عکس‌العمل نژاد آریائی

فرضیه را اجمالاً دو صورت است، یکی هندی و دیگر ایرانی. صورت هندی فرضیه آنست که بین عقائد صوفیه یعنی مسالکی که بیشتر فتهی (؟) بیشتری کرده و بعض از مذاهب هند مخصوص و دانته سار[١] مشابهتی آشکار و عیان موجود است و این مشابهت خود دلیل بر آنست که اصل و منشأ هر دو یکیست و در هندوستان باید جستجو شود. (بعقیدهٔ نگارنده

Vedanta Sara (١)

دراین مشابهت که صوری وسطحی‌است مبالغه‌شده وشباهت اساسی وجود ندارد .) قویترین اشکالی که باین نظروارد است این حقیقت تاریخی‌است که در زمان ساسانیان علی‌الخصوص در قرن ششم میلادی و سلطنت انوشیروان بااینکه بین ایران وهندوستان یك‌نوع تبادل افکاروجودداشته است معذلك نمیتوان ثابت کرد که درعصر اسلام نفوذی ازطرف هندوستان درایران (یا دیگر ممالك اسلامی) اعمال شده باشد وهندوستان همچنان در این سرزمین نفوذی نداشت تا اینکه مسلك تصوف مراحل تکامل را بکمال پیمود و ابوریحان‌البیرونی ازنخستین دانشمندان اسلامی که زبان سانسکریت و جغرافیا و تاریخ و ادبیات و عقائد و افکار هندوستان را بیاموخت خاطرات معروف خود را در موضوعات مزبور برشتهٔ تحریر آورد(۱). شاید چنانکه فن کرمر گفته است(۲)درادوار بعد عقاید وافکار هند در سیرتکامل تصوف تأثیرات معتنابهی داشته است . صورت دیگراین فرضیه صورت ایرانی آنست که معروف است به « فرضیهٔ عکس‌العمل آریائی » و طرفداران این فکر تصوف را اساساً زائیده فکر ایرانی میدانند . چون از سیر نهانی افکار در عصر ساسانی بالنسبه بی اطلاعیم بسیاردشوار است این فرضیه‌را بوسیلهٔ تاریخ که یگانه محك قابل اطمینان است مورد آزمایش‌قرار دهیم . ولی چنانکه قبلاً ملاحظه شد همهٔ اهل تصوف دراوائل امر بهیچوجه‌ازملیت ایرانی‌نبودند وبعضی ازمشهورترین و متنفذترین متصوفه در ادوار بعد مانند شیخ محیی‌الدین ابن‌العربی که

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** تحقیق ماللهند من مقولة فی العقل اومرذولة در سنهٔ ۱۸۸۷ مسیحی باهتمام پروفسور زاخو و بنفقهٔ حکومت هندوستان در لندن انتشار یافته است . نگاه کنید به شرح حال نابغهٔ شهیر ایران ابوریحان محمدبن احمد خوارزمی بیرونی تألیف دانشمند فقید علی اکبر دهخدا ، مهر ماه ۱۳۲۴ شمسی که بجای پنج شمارهٔ مجلهٔ آموزش وپرورش از طرف وزارت فرهنگ‌انتشار یافته است .

(۲) Alfred von Kremer, Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams (Leipzig, 1873) pp. 45-55.

در سال ۱ - ۱۲۴۰ میلادی و ابن‌الفارض که در سال ۵ - ۱۲۳۴ میلادی رخت از این جهان بر بستند بزبان تازی تکلم میکردند و قطره‌ای از خون ایرانی در عروق آنها نبود. حتی محیی‌الدین در بسیاری از عرفاء خاص‌الخاص ایران نفوذی عظیم داشت از جمله عراقی که لمعات خودرا تحت تأثیر کامل محیی‌الدین نوشت (و در سال ۱۲۸۷ مسیحی درگذشت) و اوحدالدین کرمانی (که در تاریخ ۸-۱۲۹۷ مسیحی بدرود زندگانی گفت). و مدتی بعد جامی که بطور غیرمستقیم تحت تأثیر محیی‌الدین واقع شد (وبسال ۳-۱۴۹۲ مسیحی دعوت حق را لبیك گفت). کتابهای محیی‌الدین عربی علی‌الخصوص فصوص‌الحکم را هنوز عدهٔ کثیری از عرفای ایران میخوانند و بدقت مورد مطالعه و توجه قرار میدهند.

سوم فرضیهٔ نفوذ افلاطونیون جدید. محتمل است تا آنجا که تصوف [صرفاً] ازمظاهر مستقل و جداگانهٔ عرفانی[1] نبوده که درمورد بعض افراد باید فطری دانست از میان کلیهٔ روشها و مسالك دیگر بیشتر مرهون مسلك و روش افلاطونیون جدید باشد.

۳ - فرضیه‌ای که اصل تصوف طریقهٔ افلاطونیون جدید است

عرفان را بدآنسبب باید ناشی از فطرت دانست که درکلیهٔ ازمنه و در اکثر جماعات متمدنه موافق آمال وامیال بعض اشخاص بوده است، و هر جا فکر بشر برای حل مشکلات روح و اینکه چرا آمده، از کجا آمده و بکجا میرود کوشش کند این امر فطری باشکال و صور بسیاری که در عین شباهت با هم ارتباطی ندارد ظاهروپدیدارشود. نگارنده مدتها این‌نظررا داشته‌است ومستر نیکلسون دوست‌وشاگردنگارنده درکتابی که تحت عنوان اشعارمنتخب‌دیوان‌شمس

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** در بارهٔ تصوف بمعنای اخص و عرفان بمعنای اعم درصدر مقال وآغاز فصل اشرتی رفته است (نگاه کنید بصفحهٔ ۶۰۷).

تبریزی در کمبریج بسال ۱۸۹۸(۱) چاپ ومنتشر ساخت در صفحات ۳۰ تا ۳۶ بوجهی بسیارقابل ستایش آنرا تفسیر وتشریح کرده است . ولی در صفحهٔ ۳۰ آنجاکه میگوید «اسم فلوطین(۲)را درمشرق نمیدانسته‌اند» اشتباه کرده است زیرا در صفحهٔ ۲۵۵ کتاب‌الفهرست نام این فیلسوف تصریحاً ذکرشده است و در منابع دیگر (مثلا درکتاب الملل والنحل شهرستانی) اشاراتی بطور کلی به « الشیخ الیونانی » دارد(۳) . اما فرفریوس(٤) را مسلمین بمراتب بهتر میشناسند و هفت یا هشت فقره از آثار او در صفحهٔ ۲۵۳ کتاب‌الفهرست احصاء شده است . لکن حتی درصورتی هم که رابطه‌ای بین‌طریقهٔ افلاطونی جدید وتصوف قائل شویم چند سئوال فرعی میماند که بااطلاعات فعلی ماپاسخ دادن بآن پرسشها امکان پذیر نیست ، از جمله اینکه اولاً چه عناصری از فلسفهٔ خود را افلاطونیون جدیداساساً ازمشرق ومخصوصاً ازایران(٥)بعاریت گرفته‌اند؛ زیرا فرفوریوس نویسندهٔ شرح احوال فلوطین گوید : فلوطین مخصوصاً بدان قصد بایران رفت که روشهای فلسفی را که در آنجا تعلیم میدادند

---

(۱) R. A. Nicholson, Selected Poems from the Divan-i-Shams-i- Tabriz (Cambridge, 1898).

(۲) Plotinus

(۳) رجوع شود بکتاب الملل والنحل شهرستانی ترجمهٔ هار بروکر Haarbrucker ، جلد دوم ، صفحات ۱۹۲ ببعد وصفحات ٤۲۹ تا ٤۳۰ .

یادداشت مترجم : چاپ دوم ترجمهٔ فارسی افضل‌الدین صدر ترکه اصفهانی بتصحیح وتحشیهٔ آقای سیدمحمدرضا جلالی نائینی ، چاپخانهٔ تابان ، ۱۳۳۵ هـ . ش . دیده شود .

(٤) Porphyry

(٥) بویه Bouillet در ترجمه‌ای که از کتب فلوطین (The Enneads of Plotinus, Paris, 1857.) کرده‌است(ودرپاریس بسال ۱۸۵۷ میلادی انتشار یافته است)(درشش مجلد ، هرمجلد که «تاسوع» نامیده میشود نه کتاب ، مجموعاً ٥٤ کتاب یارساله) در صفحهٔ ۱۳ از « ارتباط موجوده بین بعض عقاید فلوطین و افکار عرفانی مشرق زمین » سخن میگوید و باز (در صفحهٔ ۲۷) از « آثار عقاید لاهوتی وخدا شناسی مأخوذه از مشرق » بحث میکند .

مورد مطالعه قرار دهد(۱). » ثانیاً « آیا حکماءِ هفت گانهٔ افلاطونی جدید که بسبب تعصب و عدم تحمل ژوستینین(۲) از خانه و کاشانهٔ خود دربدر شدند و درعهد پادشاهی انوشیروان (درحدود سال ۵۳۲ میلادی) بدربار ایران پناه آوردند تا چه اندازه توانستند روش و طریقه‌ای در ایران بوجود آورند وافکار خود را در آن کشور ترویج کنند؟ »(۳) در قرن نهم‌میلادی درعصر طلائی‌اسلام فلسفهٔ افلاطونی جدیدرا علی‌التحقیق مسلمین متفکر بخوبی میدانستند ولی تازمانیکه بدو سئوال فوق جواب قطعی‌داده نشده است نمیتوانیم‌امکان‌این‌امر را منکر شویم که درعهدبسیار قدیمتری مشرق زمین با رؤس عقائد افلاطونی جدید آشنا بوده و این در صورتی است که نگوئیم عقائد افلاطونی جدید از مشرق گرفته شده است.

---

(۱) صفحهٔ ٤١ همان کتاب دیده شود: « باندازه‌ای ذوق فلسفی او زیاد بوده که دامن همت بر کمر زد و باخود گفت بایران و هندوستان روم و هرچه در آنجا بیاموزند فرا گیرم. همینکه امپراطور گردین Gordien آمده لشکر کشی بایران گردید فلوطین که در آن تاریخ‌سی‌ونه سال بیش از سنین عمر اونمیگذشت دنبال سپاه امپراطور را گرفت وآهنگ ایران کرد. ده الی یازده سال تمام نزد امونیوس Ammonius بماند. گردین در بین‌النهرین کشته شد وفلوطین بزحمت در انطاکیه جان بدربرد. »

(۲) Justinian

(۳) رجوع شود بفصل چهلم کتاب تنزل و سقوط امپراطوری روم تألیف ادوارد گیبون (چاپ ۱۸۱۳ مسیحی، جلد هفتم، صفحات ۱٤۹ تا ۱۵۲):

Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire.

منبع و مأخذ عمدهٔ این واقعهٔ شگفت اگاثیوس Agathius میباشد. اسمی حکماء مزبور بشرح ذیل است:

دیوجانس Diogenes ـ هرمیاس Hermias ـ یولالیوس Eulalius ـ پریس‌سین Priscian ـ داماس سیوس Damascius ـ ایزیدور Isidore ـ سیم پلی سیوس Simplicius

٤ ـ فرضیهٔ اصل و منشأ مستقل. چنانکه قبلاً اشاره شده است امکان این امر میماند که پیدایش مشرب تصوف شاید بکلی مستقل (از مسالك دیگر) بوده و بخودی خود بوجود آمده است. مستر نیکلسون درصفحهٔ ۳۰ کتاب خود که ذکر آن گذشت بیان خوبی دارد. میگوید: «اگر بین دوعقیده یا طریقه وحدت نظر باشد این مطابقت و اتفاق دال براین‌معنی نیست که یکی از آن‌دوعقیده مولوددیگریست، بلکه ممکن است دو عقیدهٔ مشابه معلول علت مشابهی باشد.» هر کس کتاب سحر آسای وان(۱)را دربارهٔ ساعاتی که با عرفاء بسر برده خوانده باشد بآسانی بخاطر آورد که عرفای اکثر مذاهب و ممالك جهان را در ادوار و اعصار مختلف سخنانی است که از بسیاری جهات بنحو بارز و شایان توجهی از لحاظ‌صورت‌ومعنی متشابه وهمانند‌است وتقریباً مسلم‌است که هیچگونه رابطهٔ خارجی بین هیچیك از آنها وجود نداشته و بجرأت توان گفت که هر گاه بیانات اکهارت و تاولر یا سانتاترزا (۲) بزبان فارسی ترجمه شود بسیاری از آن سخنان بسهولت از کلمات مشایخ صوفیه بشمار آید.

اکنون نباید دوچاراین اشتباه شویم که تصوف از باب مثال مانند عقائد اسمعیلیه که درفصل گذشته مورد مطالعه قرارگرفت اصول قاطعی است که باسلوب معین تنظیم شده باشد. صوفی را اصولاً مشرب ومسلك چنانست که ازهر گوشه‌ای که وی را پسند آید توشه‌ای گزیند و از هر خرمنی خوشه‌ای بر گیرد و در اخلاق و دین بآزادی از قیود و حدود گراید و نسبت بصورت ظاهر عبادات و شرایع سهل‌انگار و بی بند و بار باشد. از کلمات قصار صوفیه که مورد علاقه و توجه آنان است این جمله است: الطرق الی‌الله بعدد انفس الخلائق، راه های بطرف خدا بشمارهٔ نفوس مردم است. و حدیث اطلبوا العلم ولو بالصین همیشه ورد

(۱) Vaughan, Hours with the Mystics

(۲) Eckhart, Tauler, Santa Teresa

زبان اهل تصوف است. شاید هیچکس بیش ازعالم بزرگ ربانی حجة الاسلام غزالی باعث حسن شهرت تصوف نبوده و بآن اندازه سعی نکرده است تصوف را بصورت فلسفه درآورد. (تاریخ وفات غزالی ١١١٢ ـ ١١١١ میلادی است.) اینك بیانات غزالی دررسالهٔ المنقذ من الضلال دربارهٔ اینکه باچه‌شور و اشتیاقی کوشش کرده است هرمطلبی را درك کند:

« ولم أزل فی عنفوان شبابی منذ راهقت البلوغ قبل بلوغ العشرین الا الان وقدأناف السن علی الخمسین اقتحم لجة هذالبحر العمیق واخوض غمرته خوض الجسور لا خوض الجبان الحذور و أتو غل فی کل مظلمة و أتهجم علی کل مشکلة و أتقحم کل ورطة وأتفحص عن عقیدة کل فرقة. و استکشف اسرار مذهب کل طائفة لا میزبین محق و مبطل و متسنن و مبتدع لا أغادر باطنیاً الاوأحب أن اطلع علی بطانته ولا ظاهریاً الاواریدأن اعلم حاصل ظهارته. ولا فلسفیاً الا و أقصدالوقوف علی کنه فلسفته، ولا متکلماً الا و اجتهد فی‌الاطلاع علی غایة کلامه و مجادلته. ولاصوفیاً الا و أحرص علی‌العثور علی سرصفوته، ولا متعبداً الا وأترصد مایرجع الیه حاصل‌عبادته، ولازندیقاً معطلاالاوأتجسس وراءه للتنبیه لاسباب جرأته فی تعطیل وزندقته وقدکان التعطش الی درك حقائق الامور دأبی و دیدنی من اول أمری وریعان عمری‌غریزةوفطرة من‌الله وضعتا فی‌جبلتی، لاباختیاری وحیلتی حتی انحلت عنی‌رابطةالتقلید وانکسرت‌علی‌العقائدالموروثةعلی قرب عهد بسن الصبا ... »(١)

---

(١) **یادداشت مترجم:** نقل از هامش جزء ثانی(صحیفهٔ٣) کتاب‌الانسان الکامل فی‌المعرفة الاواخر والاوائل لمعرفةالربانی والمعنی الصمدانی سیدعبدالکریم ابن ابراهیم الجیلانی چاپ مصر سنهٔ ١٣١٦ هجری.

بنا براین چون اعراض وانقطاع از دنیا و فکر وذکر و گلچینی ازمسالك و مذاهب وگسستن برخی قیود و ترك حدود و ظواهردین از اخص خصائص و اوصاف ممیزهٔ تصوف است میتوان گفت تصوف ازبسیاری جهات درست نقطهٔ مقابل عقائد قطعیهٔ بعض ازمذاهب مانند مانویان و اسمعیلیان و غیره است ، واگر بخواهیم بنحو عادلانه تری تصوف را توصیف کنیم بایدبگوئیم تصوف‌حاکی‌ازسکون‌نامحدوداست نه‌حرکت معین و معلوم . چه بسا از توجه باین نکته غفلت میشود و دانشمندان مخصوصاً آنانکه هرگز بمشرق زمین سفری نکرده اند مسالك و فرقی از اسمعیلیه وبابیهٔ امروزرا وابسته یانزدیك بصوفیه میدانند وحال‌آنکه معمولاً با هم دشمنی بزرگ دارند و میان دو کس دشمنی امر طبیعی است یکی آنکه دارای عقائد قاطع وثابت وجازم باشد و بحث و تغییری درآن روا ندارد ، دیگرآنکه ازهرمسلك و مذهب و مملکتی فکری را راکه بیشتر پسندآورداختیار کند (یابعبارت دیگر ازهرگوشه‌توشه‌ای واز هر خرمن خوشه ای بردارد) . بابیه مخصوصاً و اهل تشیع نیز که دشمن بابیه هستند هردو بتساوی ازصوفیه متنفرند زیرا نظرصوفیه با دعاوی انحصاری صاحبان عقیدهٔ ثابت ولایتغیّر مذهبی سازگار نیست وهمین نفرت و کراهتی که نسبت بسهل انگاری و بی‌بند و باری صوفیه بیان گردیدازتحریرات یکی ازمبلغین‌مسیحی‌موسوم به‌هنری‌مارتین(١) بسیار مشهود و هویدا است . اما در بارهٔ علماءِ شیعه موریه (٢) وجهۀ نظر عمومی آنها را نسبت بصوفیه بطرز قابل ستایش در فصل بیستم کتاب بی نظیر خود معروف به حاجی‌بابا مجسم کرده است . بااینحال تصوف درموارد مختلف شاید بالاخص در ممالك سنی برای متشرعین و اهل تسنن سودمند واقع شده‌است وهر کسی کتاب مثنوی بزرگترین شاعر عارف جلال‌الدین رومی را دیده باشد ابیاتی دررد معتزله وفلاسفه

---

(١) Henry Martyn (٢) Morier

و کسانیکه پای بند دین نیستند بخاطر آورد وبسیاری از کسانیکه بعلت عقاید دینی خود بهلاکت رسیدند با اینکه بعد صوفیه نام آنها را درزمرهٔ اوتاد واولیاء قلمداد کردند در حقیقت بدعتهای گوناگونی آورده‌اند. از باب مثال میتوان گفت این معنی درحق این اشخاص صدق میکند:

اول حسین بن منصور حلاج (که در همین فصل دربارهٔ وی بحث خواهد شد). حلاج را ظاهراً در دسیسه و نیرنگ ید طولائی بوده واز این حیث مردی کاردان و خطرناك بشمار میرفته وبا قرامطه تماس ورابطهٔ نزدیک داشته است. دوم شیخ شهاب‌الدین یحیی سهروردی مقتول صاحب حکمت‌اشراق[1] (که‌درسال ۱۱۹۱ میلادی بقتل رسید). جامی در نفحات‌الانس (صفحات ٤-٦٨٣) گوید شیخ را بالحاد و انکار خدا و فساد عقیده و ارتداد و اعتقاد بحکماءِ قدیم متهم ساختند. سوم فضل‌الله مبتکر عقیدهٔ حروفیه است[2] که درسال ۲-۱٤۰۱ میلادی بفرمان امیر تیمور کشته شد. چهارم نسیمی شاعر ترك از پیروان فضل‌الله است که بسال ۱۸-۱٤۱۷ در حلب زنده زنده پوست ازتن اوجدا کردند. مبلغین مذاهب بدع وضلال با لباس‌مبدّل یعنی درکسوت درویشان (نه برخصلت ایشان) بدعوت میپرداختند و فدائیان حشاشین نیز در واقع چندین بار با همین جامهٔ فقر و دلق ریائی درآمدند.

لکن صوفیان واقعی نیز باهم اختلاف کلی داشتند زیرا راه و روش آنها اساساً راه و روش انفرادی بوده و تمایلی چندان به ترویج و تبلیغ طریقت خود نشان نمیدادند. عارف کامل منازل و مراحل متعددی را

---

(۱) شیخ شهاب الدین یحیی سهروردی مقتول را با شیخ شهاب الدین عمر سهروردی که باسعدی آشنائی داشت و در تاریخ ٥-۱۲۳٤ میلادی درگذشت نباید اشتباه کرد (رجوع شود به بوستان سعدی چاپ گراف صفحهٔ ۱٥۰).

(۲) مقالهٔ نگارنده در بارهٔ این فرقه در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی شمارهٔ ماه ژانویهٔ ۱۸۹۸ میلادی صفحات ٦۱ تا ۹٤ دیده شود. و نیز به تاریخ شعر در عثمانی تألیف گیب جداول صفحات ۳۳٦ تا ۳۸۸ مراجعه شود:

Gibb, History of Ottoman Poetry.

پیموده و براهنمائی پیران طریقت یا مراشد و مشایخ و رهبران روحانی مختلف یک دورهٔ ممتد ریاضت‌را برای نیل بمقام عرفان میگذراندند. عرفان همهٔ مذاهب موجوده را کم‌و بیش از مظاهر ضعیف‌حقیقت‌بزرگی میداند که در نهان همهٔ موجودات است و عارف کسی را گویند که بآن حقیقت بزرگ واصل و متصل گردد. نه اورا رغبت افاضه و نه هرکس‌را جز معدودی که تربیت لازم یافته باشند استعداد و امکان استفاضه باشد. وان(۱) اهل تصوف را کلاً بسه طبقه تقسیم میکند(۲):

اول کسانیکه برای همهٔ مذاهب وطریقه‌های فلسفی وعلوم حقیقت واحدی قائل هستند.

---

(۱) Vaughan

(۲) **یادداشت مترجم**: بعداز این کتاب تألیفات دیگری دربارهٔ صوفیه انتشار یافته است از جمله نگاه کنید به: دائرة المعارف ادیان و علم الاخلاق تألیف هیستینگز جلد دوازدهم، چاپ ۱۹۳٤ مسیحی، صفحات ۱۱ تا ۱۷:

Encyclopedia of Religion and Ethics, edited by James Hastings, 1934.

دائرة المعارف اسلامی Encyclopédie de l'Islam جلد چهارم چاپ ۱۹۳٤ مسیحی، مبحث تصوف، صفحات ۷۱۵ تا ۷۱۹؛ مقدمهٔ تصوف تطبیقی تألیف ژاك دو مارکت چاپ پاریس ۱۹٤۸:

Jacque de Marquette, Introduction à la Mystique comparée, Paris, 1948.

سال بعد این کتاب در نیویورك بزبان انگلیسی نیز انتشار یافته است:

Introduction to Comparative Mysticism, New York, 1949.

عرفای اسلام تألیف نیکلسون چاپ لندن ۱۹۱٤:

Reynold A. Nicholson, The Mystics of Islam, London, 1914.

تصوف شرقی تألیف پامر بامقدمهٔ آربری چاپ دوم:

E. H. Palmer, Oriental Mysticism, Introduction by A. J. arberry.

مطالعات در تصوف اسلامی تألیف نیکلسون ۱۹۲۱:

Reynold A. Nicholson, Studies in Islamic Mysticism. Cambridge, 1921.

ماسینیون در بارهٔ حلاج:

La Passion d' al-Hossayn-ibn Mansour al-Hallaj, Par Louis Massignon, Tome II. Librairie Orientale, Paris, 1922.

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٦٢١)

دوم : اهل کشف و شهود .

سوم : اهل کرامات و خوارق عادات(۱) . افرادی از هر سه طبقه در میان صوفیه وجود دارند . لکن در اوائل امـر و دوره‌ای که در این فصل مورد مطالعه است صوفیه بیشتر از طبقهٔ دوم (یعنی از اهل کشف و شهود) بودند . القشیری و الیافعی وفریدالدین عطار وجامی‌ودیگران در احوال متقدمین از صوفیه مانند ابراهیم ادهم (تاریخ وفات۸ ــ ۷۷۷ میلادی) ومعاصرینش سفیان الثوری و داود طائی و ابو هاشم و رابعـه العدویه یا فضیل عیاض (تاریخ وفـات ۸۰۳ میلادی) و معروف کرخی

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ۶۲۰)

دکتر قاسم غنی تاریخ تصوف در اسلام ۱۳۲۲ شمسی هجری (جلد دوم بحث در آثار وافکار واحوال حافظ) .

*کتاب کشف وشهود در تصوف ایران تألیف آقای دکتر عبدالحسین علی - آبادی ، چاپ پاریس ۱۹۳۹ میلادی :

Dr. Abdol - Hossein Aliabadi, L'Illumination dans le Mysticisme de l'Iran, Paris. 1939.

عرفای اسلام تألیف پروفسور آربری چاپ لندن ۱۹۵۰ مسیحی :

A. J. Arberry, Sufism - An Account of the Mystics of Islam, London, 1950.

ترجمهٔ مثنوی بانگلیسی توسط بکلسون ؛ ترجمهٔ رباعیات جلال الدین رومی بشعر انگلیسی چاپ لندن ۱۹۴۹ مسیحی توسط پروفسور آربری .

The Ruba'iyat of Jalal-al-Din Rumi, Select translations into English verse by A. J. Arberry, London, 1949.

---

(۱) **یاد داشت مترجم :** آقـای تقی زاده مینویسند : « چقدر شیرین است قصهٔ عوامانهٔ منسوب به بایزید که گویند بشهری رسید ودر بازار راه میرفت در دکان آشپزی دید پلو پخته و مرغهای بریان روی آن . بخاطرش رسید یک قدرت نمائی بکند . مرغان پخته را کش کرد ومرغها زنده شده پریدند . مردم که‌این کرامت را از او بدیدند بسوی او ریختند وبدنبالش روان شدند وقطعات لباس اورا برای تبرك می‌بردند . چون دید غوغای عظیمی است وصدهزار نفر از روی اعتقاد دنبال کردند . پشیمان شد که از ناشناسی وتجرد وعزلت خود را خارج کرد . پس وقتی که قدم زنان تابیرون شهر رسید . دید هنوز خلق انبوه اورا دنبال میکنند . شلوار باز کرد وعلناً (شاید روبقبله ! !) ادرار کرد ویکمرتبه عوام مردم تف کنان ولعنت خوانان برگشته‌متفرق‌شدند . آنگاه بمریدان خود گفت : بس آنها که‌به کشی میآیند به چشی میروند . »

(تاریخ وفات ٦-٨١٥ میلادی) و بشربن حارث (تاریخ وفات ٢ ـ ٨٤١ میلادی) و احمدبن خضرویه (تاریخ وفات ٥-٨٥٤ میلادی) والمحاسبی (تـاریخ وفات ٨ ـ ٨٥٧ میلادی) و ذوالنون مصری (تـاریخ وفات ٨٦٠ ـ ٨٥٩ میـلادی) و سری السقطی (تاریخ وفـات ٨٦٧ میلادی) و امثالهم مطالبی نوشته‌اند کـه اگر دقت کنیم می بینیم اظهارات این اشخاص از حدود ترك عـلائق دنیوی و توجه بخدا و پرهیز کاری خارج نیست و آرزوی قلبی آنهـا غیر از قید و دلبستگی به تشریفات و مراسم چیز عمیق‌تری بوده است که روحهای سر کش و سوزان آنها را بیشتر بتواند راضی و خشنود سازد و خدا را برای خدائیش دوست بـدارند نه برای سزا و جزا یا ثواب و عقاب و در عشق پر حرارت باشند . بعضی از رهروان طریقت و اهل‌الله را کـه در فوق نام بردیم کلماتی است کـه شیخ عطار در تـذکرةالاولیاء و جامی در نفحات‌الانس و بهارستان ضمن حالات آنها نقل کرده اند و ما بی‌آنکـه در انتخاب مطالب دقت خاصی کرده باشیم کلمات ذیل را برای تشریح این نـکته میآوریم :

ازکلمات ابراهیم ادهم :

« آلهی تو میدانی که هشت بهشت در جنب اکرامی کـه بـا من کردهٔ اندکست و در جنب محبت خویش ودرجنب انس دادن مرابذکر خویش و در جنب فراغتی کـه مـرا دادهٔ در وقت تفکر کردن من در عظمت تو . » (عطار)

روزی از او پرسیدند چرا ملك بلخ را رها کردی ؟ پاسخ داد : « روزی بر تخت نشسته بودم . آئینه درپیش من داشتند . درآن آئینه نـگاه کردم ، منزل خود گور دیدم و درآن مونسی نه ، سفری درازدیدم در پیش و مرا زادی نه ، قاضی عادل دیدم و مرا حجت نه . ملك بردلم سرد شد . » (عطار)

مردی ده هزار درم پیش او بـرد نپذیرفت . گفت : « میخواهی
که نام من از میان درویشانِ پاك کنی باین قدر سیم ؟ » (عطار)

« سه حجاب بایذ کـه از پیش دل سالک برخیزد تـا درِ دولت
برو گشاده گردد : یکی آنک اگر مملکت هر دو عالم بعطای ابدی بذو
دهند شاذ نگردذ از برای آنك بموجودی شاذ گردذ و هنوز مردی
حریص است والحریص محروم . دوم حجاب آنست که اگر مملکت هردو
عالم او را بوذ و ازو بستانند بافلاس ، اندوهگین نگردذ از برای آنك
این نشان سخط بوذ والساخط معذب . سوم آنك بهیچ مدح و نواخت
فریفته نگردذ که هرك بنواخت فریفته گردذ حقیر همت گردذ و حقیر
همت محجوب بوذ . عالی همت بایذ که بوذ » (عطار)

از کلمات سفیان ثوری :

« جون درویش گرد توانگر گردذ بدانک مرائی است و جون
گرد سلطان گردذ بدانك دزد است . » (عطار)

« سبحان آن خذائی که می کشذ ما را و مال می‌ستانذ و ما اورا
دوستتر می‌داریم . » (عطار)

« اگر کسی ترا گویذ نعم الرجل انت این تراخوشتر آیذ از آنك
گویند بئس الرجل انت بدانك تو هنوز مردی بذی . » (عطار)

از کلمات رابعهٔ عدویه :

« ثمرهٔ معرفت روی بخذای آوردنست . » (عطار)

« آلهی مارا از دنیا هر جه قسمت کردهٔ بدشمنان خوذ ده و هر جه
از آخرة قسمت کردهٔ بدوستان خوذ ده که مرا تو بسی . » (عطار)

استغفر الله من قلة صدقی فی استغفر الله (جامی)(۱)

« خداوندا اگر ترا از بیم دوزخ می‌پرستیم در دوزخم بسوز و اگر

---

(۱) **یادداشت مترجم :** نقل از نفحت الانس جب هند صفحهٔ ۴۵۳ .

بامید بهشت می‌برستیم بر من حرام گردان واگر برای توترا می‌برستیم جمال باقی دریغ مدار . » (عطار)

از کلمات فضیل بن عیاض :

من حق را سبحانه و تعالی بر دوستی پرستم که نشکیبم که نپرستم . (جامی) (۱)

« میخواهم تا بیمار شوم تا بنماز جماعت نبایذ شذ تا خلقم را نبایذ دیذ . » (عطار)

« هر کرا از تنها بوذن وحشت بوذ و بخلق انس دارذ از سلامت دور است . » (عطار)

« هرك از خدای بترسذ جمله جیزها ازو بترسذ وهرك ازخدای نترسذ از جمله جیزها بترسذ . » (عطار)

کلمات متقدمین اهل تصوف را صد چندان میتوان بعنوان مثال آورد ولی برای تشریح مراحل اولیه تصوف در اسلام همین اندازه کافی است گفته شود که تصوف در آن مراحل بیشتر عبارت بوده است از ریاضت و ترك علائق ووساوس دنیوی و عشق وذم طاعت و عبادت‌ظاهری که صرف لقلقهٔ لسان است و از روی خلوص نیت نباشد و این صفاتی است که اختصاصاً صوفیه درآن عصر بیشتر بدان متصف بوده‌اند .

فن کرمر(۲) این نوع صوفیگری را که باگوشه نشینی و ریاضت و زهد و پرهیزکاری بسیار توأم است از نوع تصوفی میداند که اوائل امر میان عرب پیدا شده و نفوذ خارجی در آن راه نداشته و اگر داشته است نفوذ صومعه‌نشینان عالم مسیحیت بوده نه نفوذ افکار ایران و یونان و هندوستان .

---

(۱) **یادداشت‌مترجم :** نقل از نفحات الانس چاپ هند صفحهٔ ۳۸ .

(۲) Alfred von Kremer

بطور قطع فکر وحدت وجود نخست در اواخر قرن نهم و آغاز قرن دهم میلادی پیدا شد وپیدایش این فکر با ظهور دو تن ازعرفا توأم بوده است : یکی ابویزید (بایزید) بسطامی که از یك خانوادهٔ مجوس برخاست (ونخستین کسی که درطائفهٔ بایزید اسلام آورد جدّوی بود که آدم نامیده میشد) . دوم جنید بغدادی (بقول جامی او نیز ایرانی بود) وسیدالطائفه لقب داشته‌است . گویند بایزید خودرا اقیانوس بیکران(۱) وعرش خدا ولوح محفوظ و قلم یا کلمهٔ آفرینش حق ، و ابراهیم وموسی وعیسی ازانبیاء وجبرائیل ومیکائیل واسرافیل ازملائکهٔ مقربین میدانسته است . زیرا بگفتهٔ اوهرکس بوجود حقیقی یعنی بمقام حق‌الیقین واصل شود مجذوب و متصل و « فانی فی‌الله » و « باقی بالله » است . درمورد دیگر گفته است « سبحانی ما اعظم شأنی » . عطار نیز گفتهٔ او را چنین نقل کند : «انی اناالله لااله الاانا فاعبدونی» و نیز عطار گوید : « وچون کار او بلند شد سخن او درحوصلهٔ اهل ظاهر نمی‌گنجید . حاصل هفت بارش از بسطام بیرون کردند . »

بایزید درمورد دیگر گفته‌است : «اگرحقیقت حال خود ازشما پنهان دارم زبان ملامت دراز کنید و اگربشما مکشوف گردانم حوصلهٔ شما طاقت ندارد . »

جنید نیزبیشتر بهمین نهج سخن گفته است : « خدای تعالی سی سال بزبان‌جنید بابشرسخن(۲) گفت وجنید درمیان‌نه وخلق‌را خبرنه» . « غایت توحید انکار توحید است(۳) . »

---

(۱) رجوع شود بکلمهٔ صوفی در فرهنگ اسلام تألیف هیوز وغیره :
Hughes, Dictionary of Islam.

(۲) این داستان در تذکرة الاولیاء عطار اینطور ضبط شده است : «خدای تعالی سی‌سال بزبان جنید باجنید سخن گفت وجنید در میان نه وخلق را خبرنه . »

(۳) **یادداشت مترجم :** یعنی آنچه را توحید بدانی چون نیك بنگری دریابی که توحید نه آنست وبکنه ذاتش خرد پی‌نبرد . بعبارت بهتر ماعرفناك حق معرفتك .

بنابراین با آمدن عرفای مزبور که صوفیه آنها را از بزرگترین شیوخ و مراشد خود میدانند طریقهٔ دیگری به طریقهٔ متصوفهٔ قدیم که عبارت از ترك علائق و توجه بخدا بود افزوده شد و آن وحدت وجود بطریقهٔ افراطی و کامل بود . این تحول در واقع امرطبیعی است : نخست گذشتن ازمرحلهایست که تنها خداقابل دوست داشتن وموضوع اندیشه و تفکر بودن است و بشر مانند قلمی که بین انگشتان کاتب قرار گیرد صرفاً آلتی برای اجرای قدرت اوست و فقط زندگانی روحانی دارای اهمیت باشد . آنگاه رسیدن بمرحلهٔ دیگریست که حقیقت یگانه از آن خدا و عالم ماده سراب و دنیای ظاهر سایهٔ هستی است . در واقع برای سیراین مرحله فقط گامی کوچك برداشتهمیشود . این نکته شایان توجه است که بایزید و جنید هردوایرانی بودند و باحتمال بسیار پس از آنکه با آن شور وحرارت بتصوف گرویدند افکاریراکه مدتها در ایران وجود داشت و خاص این سرزمین بود وارد تصوف کردند زیرا عرفای ایران بودند که باطول وتفصیل فوق‌العاده تصوف را ازجنبهٔ وحدت وجود بسط و توسعه دادند . معذلك باید در نظر داشت که با مطالعهٔ اشکال و صور دیگر تصوف قدمی که درمرحلهٔ ترك علائق دنیوی بسوی وحدت وجود برداشته شد قدم بلند و دشواری نبوده است .

دراینجا لازم است سخنی دربارهٔ حسین‌بن منصورحلاج بگوئیم . چنانکه قبلاً اشاره شد اگرازروی قدیمترین ومعتبرترین منابع داوری کنیم احتمال میرود نسبت بمراشد دیگر حتی از عرفائی که پیشرفتهای بیشتری کرده بودند وضرری نداشتند وجود حلاج خالی از ضرر وزیان نبوده است لکن‌متأخرین ازعرفا مانند فریدالدین عطار وحافظ وامثالهم حلاج را قهرمانی میدانند که تنها عیب او فاش کردن اسرار بود و این درصورتی است که بتوان عیبی برای او قائل شد . این مرد درآغاز قرن دهم میلادی زندگانی میکرد و در خلافت المقتدر بسال ٩٢٢ میلادی

چنانکه درافواه عامه شایع بود بیشتر بآن دلیل بقتل رسید که برخلاف موازین شرع سخن میگفت و در عالم وجد وحال «اناالحق» گفته بود ! مبسوطترین شرحی کهقدما دربارهٔ اونوشتهاند شرحیاست که ابنالندیم درالفهرست (صفحات ۱۹۰ تا ۱۹۲) و عریب درذیل تاریخ طبری (چاپ دوخویه صفحات ۸٦ تـا ۱۰۸) نوشته و مصحح دانشمند آن کتاب نیز داستانی ازابنمسکویه بدان ضمیمه کرده است . صاحبالفهرست حلاج را ایرانی میداند ولی معلوم نیست از اهل نیشابوریا مرو یا طالقان یاری یا کوهستان(۱) بودهاست. ابنالندیم گوید : حلاج مردی محتال وشعبدهباز ومتمایل بمذاهبصوفیه بوده ، الفاظصوفیهرا زیب کلام خود قرارمیداده ودعوی احاطه بکلیهٔ علوم را داشته ولی درحقیقت اطلاعات او صفر بوده است . از صنعت کیمیاگری چیزی میدانسته و مردی نادان و مبارزی سرسخت بوده و نسبت بسلاطین جسور و گستاخ و در کار هـای بزرگ مداخله میکرده وبرای ایجاد انقلاب دردولتها سری پرشور داشته ونزد اصحاب خود ادعای خدائی نموده و قائل بحلول بوده ، نزد پادشاهان متظاهر بتشیع ونزد تودهٔ مردم معتقد بتصوف . . . ومدعی شده است که خداونددرجسم اوحلول کرده وحق سبحانه وتعالی هم خود اوست وبالاتر و والاتر از آنست که اینان در حق او گویند ! در جزءِ سوم کتاب تاریخ طبری درصفحهٔ ۲۲۸۹ آمده است که در سال ۹۱۳ میلادی هنگامی که حلاج آواره وسرگردان ازشهری بشهری میرفت ابوالحسن علیبن عیسی وزیر المقتدر خلیفه ویرا بیازمود و دید از قرآن و علوم تابعه و فرعیهٔ آن ازفقه وحدیث وغیره و همچنین ازشعر ولغت عرب بکلی عاری است . وزیرخلیفه بحلاج گفت بهتر آن باشد که طهارت آموزد وبفرائض شرع عمل کند نهاینکه رسائلی بنویسد که خودنداند چهنوشته است وسخنان

---

(۱) یادداشت مترجم : قهستان .

پریشان از این قبیل گوید[1] : « ینزل ذوالنور الشعشعانی الذی یلمع بعد شعشعته . » حلاج را ظاهراً مدت کوتاهی در کنار رودخانهٔ دجله نخست در یك ساحل رودخانه و آنگاه در ساحل دیگر در برابر شرطه با طناب بصلیب یا داری بستند (ولی میخکوب نکردند) سپس بزندان افکندند . در زندان حلاج تا حدی آداب و رسوم شریعت را بر مذهب اهل سنت رعایت کرد و بدین وسیله خواست در دلها راهی پیدا کند .

ابتدا برای علی بن موسی‌الرضا ثامن الائمه در فرقهٔ اثنی عشریه تبلیغ میکرد و از دعاة و مبلغین وی بشمار میرفت . هنوز این سمت را داشت کـه او را دستگیر کردند و در کوهستان ایران تازیانه زدند . حلاج کوشش کرد ابوسهل‌نوبختی‌را جلب کند . ابوسهل گفت‌درصورتی ایمان آورم که از هوا درهمی فرود آورد که نام وی و نام پدرش برآن درهم باشد و از دراهم معروف نباشد . درآنصورت بسیاری دیگر نیز باو ایمان آورند . حلاج نپذیرفت و مدعی معجزاتی دیگر شد ازجمله گفت دست خویشرا درازکند وچون پیش‌کشد مشت اوازمشک ومسکوك[2] پرشود و میان تماشاگران پخش کند . اسامی چهل و شش کتاب ورسالهٔ او در الفهرست (صفحهٔ ۱۹۲) مذکور است و گویند در یکی از کتابها نوشته است :

---

(۱) در نسخهٔ عربی طبری موزهٔ بریطانیا بعلامت Add.۹۶۹۲ (اوراق ۳۱۷ الی آخر) مقدار معتنابهی از شطحیات وی ضبط شده وتا آنجا که نگارنده توجه کرده بیشتر ازهمین مقوله است که درفوق نقل شد .

(۲) **یادداشت مترجم :** این دراهم را « دراهم القدرة » نام نهاده بود (خاندان نوبختی‌تألیف عباس اقبال استاد فقید دانشگاه تهران ۱۳۱۱ هجری‌شمسی ، صفحهٔ ۱۱۶) .

«انی مغرق قوم نوح ومهلک عاد وثمود.» (۱)

نخستین بار که حلاج عرض وجود کرد طبق همان مأخذ در سال ۲-۹۱۱ میلادی بوده‌است. ده سال بعد یعنی درسال ۹۲۲ میلادی بوضع ظالمانه‌ای اعدام شد. زنی در شوش ازخانهٔ خود جماعاتی را که بخانهٔ حلاج آمد ورفت داشتند مشاهده کرد وخبرداد. حلاج هویت خود را انکار کرد ولی یکی از مریدان سابقش حلاج را از جای ضربت و زخمی که برسر داشت بشناخت. بعد از آنکه هزارتازیانه براو نواختند هر دو دست وهر دوپایش را بریدند و پس از آنکه اورا کشتند جسدش را در آتش بسوختند.

بگفتهٔ عریب حلاج نزد هر گروه و مذهبی دعوی همان مذهب و مسلک را داشته است. نزداهل‌سنت وجماعت متظاهربه تسنن ونزدشیعه متظاهربه‌تشیع ونزد معتزله ازمعتزله بوده است. طب وکیمیا و سحر و شعبده ازعلومی است که برای او بر شمرده‌اند. دعوی مظهریت داشته وکلمات ناشایسته و ناسزائی که نسبت بخدا و انبیاء و رسل گفته است مایهٔ تأسف و تأثر است. بیکی از مریدان خود میگفت «تو نوح هستی!» بدیگری میگفت: «توموسی هستی!» بسومی خطاب میکرد: «تو محمد هستی!» وبعد توضیح میداد که من‌سبب شدم روح پیمبران بابدان شما بازگردد. یکی از مورخین الصولی است که حلاج را بارها شخصاً دیده بود. الصولی گوید: حلاج مردی است نادان ولی مدعی هوش و ذکاوت، درنطق وبیان حاضرالذهن وآماده نیست ولی بفصاحت و بلاغت

عریب دربارهٔ حلاج چه نوشته است؟

---

(۱) این دوقوم ازاقوام بت پرست اعراب قدیم اند که هود وصالح بترتیب برآنها مبعوث شدند و چون ایمان نیاوردند و سرسختی و لجاجت نشان دادند معدوم شدند. یک قوم دوچار طوفان شدیدی گشت وقوم دیگر در اثر صدای هولناکی که از آسمان شنیده شد از میان برفت. رجوع شود بقرآن سورهٔ هفتم (اعراف).

علم شده است . مرد مکّار و او باشی‌است که با جامهٔ صوف و دلق ریائی بتقوی و پرهیز کاری تظاهر کند . (۱)

گذشته‌از آنچه دربارهٔحلاج گفته‌شداین مطالب‌را نیزابن‌مسکویه در حق او نوشته و در کتاب‌العیون آمده (و دوخویه بتفصیل کمتری در ذیل شرحی که عریب نوشته نقل کرده است) .

شایعاتی دربارهٔ نفوذ حلاج میان مأمورین جزء وعوام‌الناس پیچید که حلاج مرده را زنده کند وجن وپری بفرمان او گردن نهند وهرچه بخواهد برایش آماده سازند و معجزاتی را که انبیاءِ پیشین داشته‌اند اونیز دارا باشد . شرح این ماجرا نزد حامد وزیر خلیفه بردند . ضمناً حلاج سه‌تن ازپیروان خود یکی موسوم به السمری ، دیگر شخص کاتب ، سوم یکی از افراد طائفهٔ بنی‌هاشم را نبی خواند و خود دعوی الوهیت کرد . آن سه نفررا بدستور حامد گرفتند و بازجوئی کردند . درنتیجهٔ بازجوئی معترف شدند که از مبلغین و دعاة اویند و او را خدای خود خوانند و بر احیاءِ اموات قادر شناسند . حلاج که در بند بود جداً همهٔ این مراتب را منکر شد . در زندان اجازه داشت هر که را بخواهد ملاقات کند و سوای نام خود بنام محمدبن احمد الفارسی معروف بود .

ابن مسکویه و کتاب العیون دربارهٔ حلاج

السمری که یکی از انبیاءِ سه گانهٔ وی بود دختری داشت . آن دختر شمه‌ای از اقوال و افعال او را که بسیار زیان‌آور است بیان کرده است . در منازل السمری و حیدره و القنّاعی هاشمی بسیاری از تحریرات او بدست آمد . پاره ای با آب طلا روی کاغذ چینی و دیبای زربفت و حریر و پرند نوشته شده(۲) و با جلد پوست اعلی صحافی و تجلید شده بود .

---

(۱) رجوع‌شود به‌مادهٔاشتقاق لفظ صوفی‌در صفحات۶۰۸و۶۰۹همین کتاب .

(۲) باآنچه‌دربارهٔ کتب‌مانویان درصفحهٔ۲۴۳این کتاب گفته‌شده مقایسه‌شود .

سپس دو تن ازدعاة اورا موسوم به ابن بشر و شاکر در خراسان دستگیر کردند و تعلیمات و دستورهائی راکه حلاج بآن دونفر و عمال دیگر خودداده بود نزدآنها یافتند. این کشفیات کار حلاج رادشوارتر ساخت. دیگرازمعجزاتی که بوی نسبت دادند این بود که پیکرخودرا چنان بزرگ سازدکه اطاقرا فراگیرد وفضای اطاق را پر کند و طوطی مرده را برای خلیفه المقتدر زنده کرد و اینکار ها باندازه ای در خلیفه مؤثر افتاد که راضی بکشتن اونمیشد. حلاج سفرهای زیاد کرد وبرای دیدن ریسمان بازی که ازشیرین کاریهای معروف آن عصر بشمارمیرفت بهندوستان رفت. زنی بند باز ریسمانی را بهوا میافکند و از ریسمان بالا میرفت و درهوا ناپدید میشد. دیگر از بدعتهائی که حامد درکتابهای حلاج یافت تعلیمات مفصل و دقیق وی در بارهٔ حج است. حلاج دستور داده بود مناسک حج را درهر نقطه‌ای میتوان بجای‌آورد واطاقی مخصوص اینکار ترتیب داده بود و چنین وانمود میکرد که این بدعت وسایر بدعتهارا از تحریرات حسن بصری گرفته است. بدین جهت محکوم به اعدام گردید و چنانکه قبلاً گفته شد بوضع ظالمانه ای بقتل رسید یعنی پس ازنواختن ضربات تازیانه (دست و پا وسرشرا بریدند و سوزاندند) واجرای این حکم بعهدهٔ صاحب‌الشرطه محمدبن عبدالصمد واگذار شده بود. مخصوصاً باو سپردند بحرفهای حلاج هیچ گوش فرا ندهد. بعدازآنکه سرش را مدت کوتهی روی پل دجله بمعرض نمایش گذاشتندبخراسان‌فرستادند. اصحاب‌وی‌درخراسان‌مدعی شدند که شخصی‌راکه مثله کردوبقتل رساندندحلاج نبوده بلکه یکی ازدشمنان حلاج بوده است که تغییر شکل یافته (و سپر بلای او شده است) (و عین همین دعوی را دسته ای از عرفای عیسوی و بعداز آنها مسلمین در بارهٔ عیسی داشته‌اند) (۱). حتی برخی از مریدانش مدعی

---

(۱) رجوع شود بقرآن سورهٔ چهارم (النساء) آیهٔ ۱۵۶: وقولهم انا قتلنا المسیح عیسی بن مریم رسول‌الله و ما قتلوه وما صلبوه ولکن شبه لهم وان
(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ۶۳۲)

شدند که پس‌ازآن تاریخ یعنی تاریخی که خبرقتل او داده شد حلاج‌را
بازهم دیده و باهم سخن گفته اند .

از کتاب فروشان بقید قسم التزام گرفته شد که ازخرید و فروش
نوشته های حلاج خودداری کنند .

مدت اسارت وی ازتاریخی که دستگیر شد تاروزی که بقتل‌رسید
هشت سال و هفت ماه و هشت روز بوده است .

همدانی این واقعه را بتفصیل بیشتری بیان کرده ودو خویه ذیل
صفحات۹۶ تا ۱۰۱ کتاب عریب‌که خود بانتشارآن اقدام نموده شرحی
قریب باین مضمون افزوده است : یکی از مریدان حلاج معروف بـه
السمری چون ازطرف حـامد مورد بازجوئی واقع شد اظهار داشت که
دروسط زمستان موقعی که نزدیك استخر فارس با مرشد خـود حلاج
سفر میکرد حلاج خیار سبز نوچیده ای از میان برف برون آورد وباو
دادوسمری هم‌آن‌خیارراخورده است . حامد بشنیدن این‌حرف‌سمری‌را
دشنام داد و کذاب خواند و بفرمود ملازمین دهانش را فـرو کوبند .
شاهد دیگری گفت حلاج میوه های خلق الساعه ای فی‌المجلس
بوجود میآورد ولی چون بدست مردم میرسید به براز مبدل میگشت .
همینکه‌حلاج بقتل‌رسید دیری نپائید که سیلی عظیم دردجله روان‌شد.
مریدان حلاج گفتنداین سیل بدان سبب جاری شده است که خاکستر
جسد سوختهٔ حلاج را برودخانه ریخته اند . بعض دیگر از پـیروانش
مدعی رؤیت‌وی شدند و گفتنددرراه نهروان‌برخری سواروبسوی‌نهروان
رهسپار بوده و ازقول او چنین نقل کنند که درواقع حیوانی را بجای‌او

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۶۳۱)
الذین اختلفوا فیه لفی شک منه مالهم به من علم الااتباع الظن و ما قتلوه یقیناً بل
رفعه‌الله الیه وکان‌الله عزیزاً حکیماً .

یادداشت مترجم : کسانیکه تفسیر این آیه را بخواهند مورد دقت
قرار دهند به کتاب محو الموهوم تألیف علامهٔ فقید شریعت سنگلجی طاب ثراه چاپ
تهران ، اردی بهشت ۱۳۲۳ ، رجوع نمایند .

کشته بودند بدینمعنی که حیوانی بشکل حلاج درآمده و بکیفری که برای او در نظر داشته‌اند گرفتار شده است. ذیلاً بعض اشعار عربی را که بحلاج نسبت داده‌اند (و درصفحهٔ ۹۷ چاپ دوخویه مندرج‌است) در اینجا نقل میکنیم(۱):

و ما وجدت لقلبی راحة أبدا

و کیف ذاك و قد هییت للکدر

لقد رکبت علی‌التعزیر و اعجبا

ممن یریدالنجا فی المسلك الخطر

كأننی بین أمواج تقلبنی

مقلب بین اصعاد و منحدر

الحزن فی مهجتی والنار فی کبدی

والدمع یشهدلی فاستشهد وابصری

و نیز همدانی گوید بعض از صوفیه ادعا کنند راز نهان بلکه سرّ السر نزد او آشکار و هویدا بود. گویند حلاج گفته است: الٓهی حتی آنانکه ترا بیازارند دوست میداری: پس چگونه آنانرا که بخاطر تو پریشان باشند دوست نداری؟ ابن نصر القشوری بیمار بود، سیب خواست ولی یافت نشد. حلاج دست خود را دراز کرد و چون پس کشید سیبی در دست داشت و گفت آنرا از باغ بهشت چیده است. شخصی در کنار او ایستاده بود اشکال کرد که میوهٔ بهشت فاسد نشود. چگونه این سیب کرم دارد؟ حلاج پاسخ داد زیرا از بارگاه ازلی بویرانسرای تباهی آمده است و ازینرو فساد در قلب او راه یافته‌است، مؤلف گوید حاضرین پاسخ ویرا بیش از عملی که صورت داده‌بودستایش کردند. سپس مؤلف گفتگوی ویرا با شبلی نقل کند و گوید حلاج را

---

(۱) **یادداشت مترجم**: ازصفحهٔ ۹۷ صله تاریخ الطبری لعریب بن سعد القرطبی طبع شهر لیدن، مطبعهٔ بریل سنهٔ ۱۸۹۷ میلادی.

مجازاً حلاج میخواندند زیرا بافکار نهانی بشر پی برد و از اعماق قلب انسان مانند پنبه زنی که دانه‌های پنبه را از پنبه جدا کند لب‌لباب خیالات او را بیرون میکشید. ولی دیگران گویند شخص حلاجی را در واسط بنحو اعجاز آمیزی یاری کرده بود و آن شخص بدآنجهت ویرا حلاج نامید. صوفیه دراینکه حلاج ازآنها بوده یا نبوده‌اختلاف دارند. هنگامی که حلاج را خواستند اعدام کنند شبلی که از اولیاءِ صوفیه بشمار است زنی را بنام فاطمه از اهل نیشابور با سئوالاتی نزداو فرستاد. ازجمله این سئوال بود که تصوف چیست؟ حلاج پاسخ داد: « آنچه من دارم تصوف است زیرا بخدا سوگند هرگز حتی یک لحظه میان لذت و الم فرقی ندیده‌ام! »

این مطالب را نیز دوخویه از ابن‌الجوزی در ذیل متن عریب (صفحات ۱۰۱ تا ۱۰۸) نقل میکنند. روز چهارشنبه و پنجشنبه‌اول و دوم دسامبر سال ۹۱۲ میلادی حلاج را درساحل شرقی دجله ودوروز بعد در ساحل غربی زنده مصلوب نمودند[۱] (ظاهراً پس از این تنبیه شدید اورا آزاد کردند) و سال بعد در شوش با یکی از پیروانش باز ویرا دستگیر ساختند و بر شتری نشاندند و وارد بغداد کردند تا همهٔ خلق تماشا کنند. جلوشترمنادی بلندمیگفت: این مرد از دعاةقرامطه

---

(۱) در ادوار بعد زبان حال صوفیه عموماً این بود که حلاج را بصلیب کشیدند و بآنوسیله ویرا کشتند و شاید میخواستند برایش وجه مشابهتی با عیسی مسیح قائل شوند. در سال ۱۳۰۵ هجری (۸ - ۱۸۸۷ میلادی) در بمبئی مجموعهٔ اشعاری منتسب به حسین بن منصور حلاج منتشر گردید و آن مجموعه بنحو بیشرمانه ای مجعول و ساختگی بود. در مقدمهٔ آن تصویر عیسی مسیح را در حالیکه بصلیب آویخته شده بود قراردادند (واز قرار معلوم آن تصویر را از یکی ازکتب ترسایان برداشته) وآن کتاب هم‌از روی شمایل چوبی وی که عاری از ظرافت صنعتی بوده است گرفته واین بیت معروف جلال الدین رومی را هم از مثنوی بدان افزودند:

چون قلم در دست غداری فتاد لاجرم منصور برداری فتاد

است ! خوب تماشا کنید ! علی بن عیسی وزیر بعد از او بازجوئی کرد و شرح آن بازجوئی و مجازات کـه بار دیگر او را بصلیب کشیدند در صفحات ٦٢٧ و ٦٢٨ گذشت .

همان مؤلف جای دیگر سال ۳۰۹ هجری (۲-۹۲۱ میلادی) را سال مرگ اوضبط میکند وتفصیل بیشتری در احوال اومینویسد.گوید پدر بزرگ حلاج از مجوسان بیضا (دژ سپید) واقع در فارس بوده‌ودر واسط یا شوشتر پرورش یافته است . بعد ببغداد رفت و بـا صوفیه و مشایخ بزرگ از قبیل جنید و سفیان‌الثوری همنشین‌گشت . سپس راه سفر پیش گرفت و درهندوستان و خراسان و ماوراءالنهر و ترکستان بسیر آفاق و انفس پرداخت . عقاید مردم دربارهٔ او گوناگون است . بعضی ویرا ساحر و برخی از اولیاء و صاحب کشف و کرامت دانند و کسانی دیگر او را عیّار و کذاب خوانند . عقیدهٔ ابوبکر الصولی راجع باو در صفحهٔ ٦٢٩ این کتاب مسطور است و تقریباً کلمه بکلمه نقل شده است . قصد وی از سفر هند بگفتهٔ یکی از همسفرانش که باهم در یك کشتی بودند و بقرار اظهار خودش آموختن علم سحر بوده است . دیگر اینکه گفته بود میتواند آیاتی نظیر آیات قرآن بیاورد . این ادعا شدیدترین درجهٔ کفر باشد و مستوجب قتل در انظار جمیع مؤمنین است ! سپس ابن‌الجوزی اشاره برساله‌ای میکند که خود دراقوال وافعال حلاج نوشته و خوانندگانی را که بخواهند اطلاعات بیشتری کسب کنند بآن رساله هدایت مینماید . همین حرفهائی را که سایر مؤلفین دربارهٔ حلاج وبدعت گزاری وی در دین زده‌اند و ذکر آن گذشت (از قبیل حلول و رجعت و تشبیه) ابن‌الجوزی نیز میزند ، وتاریخ قتل او را روزپنجشنبه ۲٦ ماه مارس ۹۲۲میلادی ضبط میکند ومیگوید حلاج بی آنکه بترسد حتی با روی گشاده شادان و خندان بقتلگاه خود رفت در حالیکه این اشعاررا میخواند : (رجوع شود بصفحهٔ ٥٣١ این ترجمه) .

نديمي غير منسوب الى شيء من الحيف
سعاني مثل ما يشرب كفعل الضيف بالضيف
فلما دارت الكاس دعابالنطع[1]والسيف
كذى‌من‌يشرب‌الراح مع التنّين في الصيف

پیش از آنکه سر حلاج‌را از تن جدا کنند حلاج بمریدان خود گفت شاد وخرم باشید زیرا پس‌از سی‌روز بزمین بازگردم . سه سال بعد نازوك صاحب‌الشرطه سه تن از مریدانش‌را موسوم به حیدره والشعرانی وابن‌منصور که حاضر نشدند از ایمان خود نسبت به‌حلاج برگردند سر برید و اجساد آنانرا بصلیب کشید .

الذهبی نیز رساله ای در خصوص حلاج نوشته است (که احتمال نمیرود در دست کسی موجود باشد) و در کتاب تاریخ خود باختصار از حلاج سخن‌گوید که باجنیدوعمروبن عثمان‌المکی وسایرمشایخ‌صوفیه دمخور و دمساز بوده وازروی خدعه وریا بگوشه نشینی وزهد و عبادت وریاضت تظاهر میکرده است ولی باندازه ای جنون عظمت و قدرت و ریاست درسرداشت که ازصراط مستقیم منحرف وگمراه وازدائرهٔدین خارج گشت . همان مؤلف گوید : معذلك بسیاری از صوفیه در ادوار بعد برای او تقریباً خدائی قائل شدند حتی حجةالاسلام بزرگ غزالی درمشکوةالانوار برای حلاج عذرها آورده و گفته هایش را توجیهاتی کرده که بیك اعتبار تاحدی قابل ستایش است ولی توجیهات وی از مفاهیم بدیهی الفاظ عربی بسیار دور است . ابو سعید النقاش در کتاب تاریخ صوفیه گوید حلاج را بعضی بسحر و افسون و برخی دیگر نیز

(۱) نطع سفره یا بساطی را گویند که دژخیم میگسترده است . پوست بزرگ مدوری راگرداگرد سوراخ میکردند و طنابی از سوراخها میگذراندند و چون طناب را میکشیدند مانند کاسه خون مقتول را درخود نگاه میداشت وهمینکه جلاد سر محکوم را جدا میکرد طناب را سفت میکشید و جسم مقتول در آن سفره مانند کیسه یا جوال جای میگرفت .

بزندقه متهم ساختند و در حقیقت شش هفت تن از نویسندگان معتبر دیگر را که الذهبی از کلمات آنها استشهاد کرد عقیده آنست که حلاج « کافری خبیث » بوده است.

از قدیمترین و معتبرترین منابع آنچه دربارهٔ این شخص عجیب یافتیم بنحو کامل مورد بحث قرار دادیم و این دقت را علت آن بود که در ادوار بعد حلاج یکی از ابطال و اولیاءِ محبوب قسمت اعظم طائفهٔ صوفیه شد و بالخصوص شعراءِ عارف ایران دائماً دراشعارخود بنام حلاج اشاراتی کنند که حاکی از تصدیق و علاقهٔ وافر آنها بوی باشد. بعلاوه شاید حلاج را بتوان در تصوف تا حد زیادی مبتکر طریقه‌ای دانست که وحدت وجود و کشف و کرامات از معتقدات آن طریقت است و پیروان حلاج بیش ازسالکین سایر مسالك علناً عقاید خود را در این مقوله اظهار کنند و دربرابر خصم آمادهٔ دفاع از عقاید خود باشند.

از این تاریخ ببعد پیوسته با این قبیل مسالك مواجه خواهیم‌شد. فریدالدین عطاردرتذکرةالاولیاء حلاج را « قتیل‌الله فی سبیل‌الله و شیر بیشهٔ تحقیق ..و غرقهٔ دریای مواج » و غیره میخواند و اوصاف اخلاقی و فضایل اکتسابی و معجزات او را میستاید و این کلمات را دربارهٔ او میافزاید: « بعضی او را بسحر نسبت کردند وبعضی اصحاب ظاهر بکفر منسوب گردانیدند. » کمی پائین‌تر اشاره بموسی و درخت مشتعل چنین گوید: « مراعجب آمداز کسیکه روا دارذ که ازدرختی انی انالله بر آیذ ودرخت درمیان نه، چرا روا نباشذ که ازحسین انالحق بر آیذ و حسین درمیان نه »(۱). ابوسعید ابوالخیر که قدیمترین شاعر عارف ایران است گفته است حلاج در عصر خود چه درشرق و چه در غرب از جهت وجد

---

(۱) مرادش آنست که وجود این دو حجاب در مقام شهود وجمع‌الجمع تحت الشعاع نور تجلی قرار گرفته ونور حق در وجودشان ظاهر گشته وهستی آنان در نور خدا فانی شده است.

و حال و شدت هیجانی که در روح او پدیدار میشد بی نظیر بوده است و جامی[۱] که ناقل این عقیده است و همچنین حافظ و بیشتر متأخرین از عرفاءِ دیگر باکلماتی تحسین آمیز نظیر آنچه گفته شد ازاو یاد میکنند.

در یکی ازادوار بعد شاید دراواخر قرن یازدهم میلادی بتدریج غزالی و دیگران تصوف را کم‌وبیش در قالب یک روش فلسفی ریختند و تا حد معتنابهی به تسنن پیوستند. این نکته قابل توجه است که از قدما سنائی و عطار و جلال‌الدین رومی بزرگترین عرفای سخنورایران هرسه از اهل سنت وجماعت بوده‌اند، و اشعارشان مشحون‌است از نعت ابوبکر و عمر و از دشمنان آشکار معتزله و فلاسفه بشمار میروند و حال آنکه تصوف‌درمتقدمین ازشعراءِ شیعه ایران ماننده‌فردوسی وناصرخسرو که از اسمعیلیان است تأثیری چندان نداشته است. قسمتی از مجالس‌المؤمنین مربوط بشعراءِ ایران است واهل تشیع آنانرا ازخودمیدانند. علاوه بر فردوسی اسامی این سخنوران نیز در آنجا آمده‌است: اسدی، غضائری‌رازی، پندار (یابندار) رازی، ابوالمفاخر رازی، قوامی‌رازی، خاقانی شیروانی، انوری، سلمان ساوجی، یمین‌الدین فریومدی و از متقدمین شعراء نام کسان دیگری که دارای مقام شامخ هستند ذکر نشده است. حتی مدفن سخندان بزرگ ایران‌سعدی‌درشیرازبگرد وغبار غفلت و فراموشی سپرده شده[۲] و چون از اهل تسنن بوده از طرف هموطنانش در ادوار بعد مورد توهین قرار گرفته است[۳]. مثنوی

(۱) رجوع شود به نفحات الانس جامی صفحهٔ ۱۶۹.

(۲) رجوع شود بکتاب یکسال درمیان ایرانیان تألیف نگارنده، صفحات ۲۸۱ و ۲۸۲: A Year Amongst the Persians

(۳) **یادداشت مترجم:** درسال ۱۳۰۴ شمسی هجری‌انجمنی بنام انجمن آثارملی ازجمعی رجال دانشمند کشوربرای‌حفظ آثار نیاگان وتجلیل وتکریم مفاخر ملی این مرز وبوم تشکیل گردید و نخستین قدم را برای ساختمان آرامگاه شاعر بزرگ وحماسه سرای بیمانند ایران فردوسی درطوس برداشت. در ۱۱ اردیبهشت

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ۶۳۹)

جلال‌الدین رومی در ترکیه معروفیت و محبوبیت عظیم دارد ومخصوصاً سالکان طریقت مولوی (که نام خود را ازمولای خود مولوی گرفته وبسلسلهٔ مولویه ورقص و سماع معروف شده‌اند) بی‌اندازه شیفتهٔ این کتابند وبا نهایت علاقه ودقت مثنوی را مطالعه میکنند و قطع نظر از وجد وحال فوق‌العادهٔ وی که از حدود ادراکات عقلی بشرخارج است و گذشته ازشطحیاتی که درآن حالات گفته است شهرت و قبول عامهٔ وی بیشتربدان سبب است که ازاهل سنت وجماعت بوده است . این جمله را نیزمیتوان در این زمینه افزود که جمیع اهل سیروسلوك یا فقرائی که زندگانی فقرودرویشی‌را برای خاطرخدا وبطوع ورغبت اختیارکرده‌اند کم وبیش ازطایفهٔ صوفیان باشند و خود آنان نیزبدین معنی اعتراف و اذعان دارند ولی بسیاری ازآنها البته افرادی جاهل ونادانند و با اینکه ازوجد وحال و سیرمنازل و طی مراحل ومقامات و فناء فی‌الله با طلاقت لسان سخن گویند سخنانشان سطحی وسخیف وادراکاتشان بسیارضعیف است ومفاهیم حقیقی تصوف را بسیارکم دریافته‌اند .

درپایان این مبحث لازم است مختصری نیز از مشرب تصوف بیان کنیم وبعنوان‌مقدمه توضیح دهیم که تصوف بطوریکه دراینجا ازآن گفتگومیشود تا حدی ازثمرات ادواربعد است وشاعرانی مانند عراقی و جامی بنحو اتم واکمل وبا بیان جامع ودقیق درآثارخود از این مقوله سخن گفته‌اند . درزبان عربی اشعار عمربن‌الفارض و آثار پرحجم عارف بزرگ عرب شیخ محیی‌الدین‌بن‌العربی چنانکه باید وشاید هنوز مورد

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۶۳۸)

۱۳۳۱ شمسی نیز مراسم افتتاح آرامگاه نوبنیاد شیخ مصلح‌الدین سعدی شیرازی شاعر بلند پایهٔ ایران در پیشگاه اعلیحضرت همایون محمد رضا شاه پهلوی معمول گردید واز مجسمهٔ آن شهریار ملك سخن که بوسیلهٔ استاد هنرمند آقای ابوالحسن صدیقی ازسنگ مرمر یك‌پارچه ساخته شده وبیش ازسه متر ارتفاع داشت‌درمیدانی که در انتهای خیابان حافظ مقابل دروازهٔ قرآن در شیراز واقع است روی‌پایه‌ای که ۳/۶۰ متر ارتفاع دارد پرده برداشته شد .

توجه دانش پژوهان ومحققینی که اصل و منشأ تصوف را منحصراً ایران دانسته‌اند و نظرشان منحصراً بمظاهر ایرانی تصوف معطوف است قرار نگرفته است.

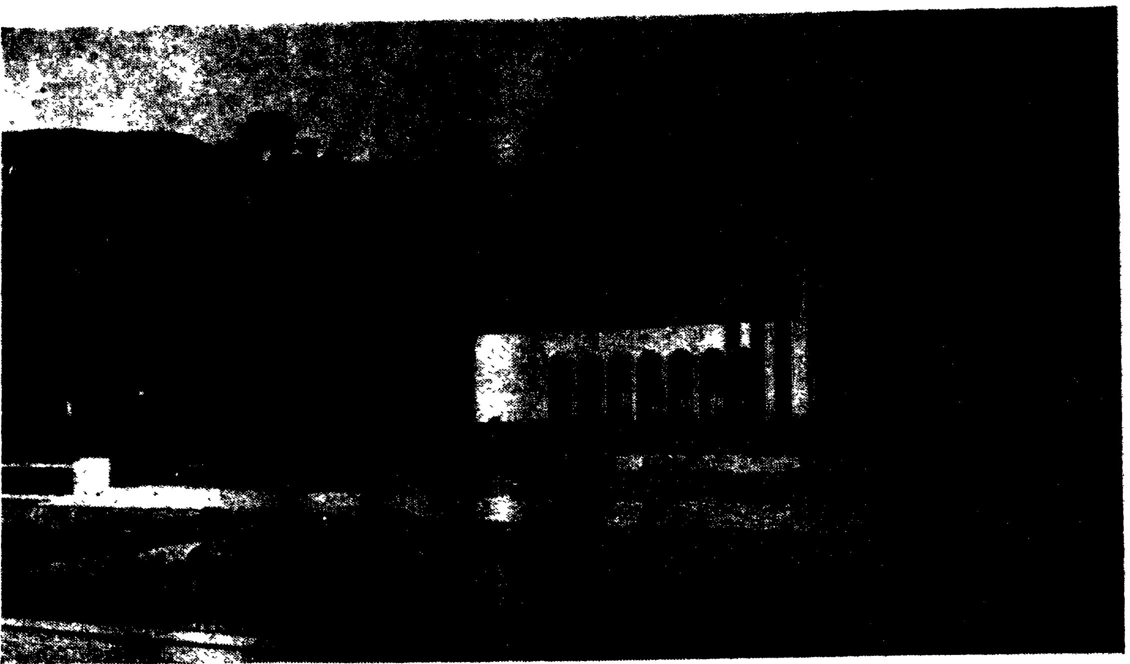
مشرب تصوف. وجود حقیقی تنها از آنِ خداست.

مبنی و مبدأ فکرصوفیه آنست که نه‌تنها هستی حقیقی از آنِ خداست بلکه زیبائی وخوبی ومظاهرحسن وجمال که درهزار آئینه در عالم صورجلوه‌گراست از آنِ خداست. ازکلمات صوفیه است که «کان‌الله ولم یکن معه‌شیء». گاهی نیز گفته شود: «والآن کماکان». خلاصه اینکه خدا هستی محض است وماسوی‌الله تنهاجلوه‌ای ازهستی اوست (١). خدا خیرمحض است. خدا جمال مطلق است. ازینرو چه بسا صوفیه دراشعاربظاهرعاشقانهٔ خوداو را محبوب واقعی و معشوق ازلی وابدی خود خوانند. مثلاً جامی دراین اشعار که ترجمهٔ کامل آنرا جای دیگرمنتشرساخته‌ام چنین گوید(٢):

جمال اوست هرجاجلوه کرده	ز معشوقان عالم بسته پرده
بهرپرده که‌بینی‌پردگی اوست	قضاجنبان‌هردل‌بردگی‌اوست
بعشق اوست دل را زندگانی	بعشق اوست جان راکامرانی
دلی کوعاشق خوبان‌دلجوست	اگرداند وگرنی‌عاشق‌اوست
هلا تا نغلطی ناگه نگوئی	که ازماعاشقی‌وزوی‌نکوئی

(١) **یادداشت مترجم:** بعض عرفا گفته‌اند: هستی حقیقی خداست که اساس همهٔ هست ها و جز او هستی نیست. خدا «بود» است و سایر کائنات «نمود».

(٢) رجوع شود بمقاله‌ای که زونن‌شاین Swan Sonnenschein به‌سال ١٨٩٢ میلادی نوشته و در نشریهٔ «روشهای دینی جهان» (صفحات ٣١٤ تا ٣٣٢) Religious Systems of the World چاپ شده واین مقاله‌دراصل خطابه‌ای بوده است که در بارهٔ تصوف در مؤسسهٔ اخلاقی سوث پلیس South Place Ethical Institute ایراد کرده است.

آرامگاه سعدی درخارج شهرشیراز از آثار زمان اعلیحضرت همایون محمد رضا شاه پهلوی
(عکس ازآقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)
(برابر صفحهٔ ٦٤٠) مربوط بصفحهٔ ٦٣٨

توئی آئینه او آئینه آرا — توئی پوشیده و او آشکارا
چونیکو بنگری آئینه‌هم اوست — نه‌تنها گنج او گنجینه‌هم اوست
من وتو درمیان کاری نداریم — بجز بیهوده پنداری نداریم

بنابراین مفهوم توحید درنظرصوفیه غیر از مفهوم توحید درنظر مسلمین‌است. مسلمین گویند جزاوخدائی‌نیست. صوفیه گویند جز خدا هیچ نیست و عالم صور و محسوسات سرابی بیش نباشد بلکه پرتوی ازهستی اوست که به‌نیستی افکنده شود و اعراض هستی را پدید آورد همچنانکه عکس و تعزیهٔ شیء اصل و حقیقت شیء را ظاهرسازد ولی در ماهیت شیء شریك نباشد. معمولاً صوفیه خورشید را مثل میزنند. میگویند انعکاس نورخورشید تابع احکام امکان است. بعبارت دیگرخورشید (که نمونه‌ای از هستی در دنیای مادّه وعالم صور ومحسوسات است) چون در برکه‌ای پرتوافکند عکس‌خورشید دربرکه منعکس شود ولی‌خورشید دربرکه نباشد (وتعبیربه‌نیستی شود). بنابراین پرتوخورشید (مانندعالم صور) بکلی عرضی است: زیرا باعبورابری ناگهان زائل ودرنتیجهٔ وزش تند بادی تا حدی ناپدید گردد و بکلی تابع خورشید باشد و حال آنکه خورشید مطلقاً مستقل است؛ معذلك تا زمانیکه پرتو خورشید دیده شود کم وبیش بنحو وافی کاشف از ماهیت واعراض مثل اعلی خود باشد ومثل اعلی لایتغیراست. این فکردریکی ازغزلیات شمس تبریزی بنحو عالی بیان شده ودوست من نیکلسون به‌نظم انگلیسی درآورده است (۱):

هستی، نیستی، وجود خارجی یا عرضی

(۱) رجوع شود به ترجمهٔ اشعار منتخب از دیوان شمس تبریزی اثر نیکلسون چاپ کمبریج، ۱۸۹۸ میلادی، صفحهٔ ۳۴۳:

M. R. A. Nicholson, Selected Poems from the Divan of Shams i-Tabriz, Cambridge, 1898.

یادداشت مترجم: دراین کتاب اشره بچپ روزن تسوابگ شده است که در دسترس نبود. از پروفسور آربری Professor A. J. Arberry امتنان دارم که برای یافتن اصل شعرمرا کمك کردند.

هر نقش را که دیدی جنسش ز لامکان است
گر نقش رفت غم نیست اصلش چو جاودان است

زیبائی را طبیعت ذاتی خودنمائی وجلوه گری‌است و این صفت‌را ازجمال‌ازلی گرفته است. صوفیه‌را عقیده آنست که خداوندبداودفرمود:

سبب آفرینش

کنت کنزاً مخفیاً فاحببت ان اعرف فخلقت الخلق لکی اعرف. اشیاء تنها باضداد خود شناخته‌شوند. روشنائی را به تاریکی، نیکی را ببدی، تندرستی را به رنجوری، وقس علیهذا. بنابراین وجودتنهابوسیلهٔ عدم ودرنتیجهٔ آمیختن هستی با نیستی شناخته شود واین اختلاط وامتزاج (هرچندلفظ بسیاردقیق ودرستی نیست) عالم صورودنیای ظاهررا پدید آورده است. بدین طریق تجلّی جمال ازلی در فرونشاندن آتش نفس و تخلّی حاصل گردد و آنچه را ما شرخوانیم از

چگونگی وماهیت شر

آثار ضروری این تجلی است باین کیفیت که رمز شربا رازآفرینش یکیست و جدائی پذیر نیست. ولی شر را نباید امری‌جدا ومستقل‌دانست وهمچنانکه ظلمت‌صرفاً عدم‌النوراست شرنیزصرفاً عدم‌الخیریا بعبارت دیگرعدم است.

ازطرف دیگرجمیع موجودات دنیای ظاهر و عالم صور بالضروره واجدعنصرخیرندوچنانکه‌اشعهٔ پراکندهٔ نورصاف وسفید وخیره‌کننده‌ای که ازمنشور بگذرد هنوز روشن است ولی کم و بیش رنگ بخود گیرد وضعیف شود، تمام کشمکشها ومنازعاتی که در این جهان روی دهد در نتیجهٔ سقوط ازعالم بیرنگی است. این بیت ازمثنوی است:

چونکه بیرنگی اسیر رنگ شد   موسیی با موسیی درجنگ‌شد(۱)

(۱) یعنی موسی با فرعون در جنگ میشود. جلال الدین تصور می‌کند فرعون اگرچه باموسی مخالفت داشته ولی در راه راست باوی همقدم بوده استواین دشمنی‌ظاهری‌را مایهٔ‌تأثر وتلهف شدید میدانسته است. رجوع شود به ترجمهٔ‌اختصاری مثنوی توسط وینفیلد، چاپ دوم، صفحات ۳۷ و ۳۸:
(Whinfield, Masnavi, Trübner, 1898)

یادداشت مترجم: معنی سادهٔ بیت آنست که چون بیرنگ اسیر رنگ شود اختلافات روی‌دهد وحتی میان یهودیان که جهات اتحادشان زیاد است کشمکش وجنگ در گیرد.

باز هم جامی گوید(۱):

هستی مطلق توئی دیگر خیالی بیش نیست
زآنکه اندر نشئهٔ توجملهٔ اشیاء یکی است

حُسن عالم گیر تو از بهر اظهار کمال
مینماید در هزاران آینه امّا یکی است

با همهٔ خوبان اگرچه حُسن تو همره بود
در حقیقت دلبر یکتای بی همتا یکی است

این همه آشوب وغوغا درجهان ازعشق اوست
گشت معلوم این زمان سر فتنهٔ غوغا یکی است

چنانکه دیدیم تصوف علی الظاهر بعد بیشتر بصورت فلسفه درآمد وهمچنین دیدیم تاچه اندازه تصوف ازین رهگذر مرهون عقیدهٔ افلاطونیون جدید بوده وازلحاظ دیگری که بهتر باعقیدهٔ افلاطونی جدید همآهنگ و سازگاز است مراتب وجود را در تصوف میتوان یك سلسله نشئاتی دانست که از نور مطلق ووجود مطلق منبعث شود و هرچه از نور مطلق ووجود مطلق دورتر رود ضعیف‌تر و ناتوان‌تر و ازحقیقت عاری‌تر گردد و بیشتر بعالم ماده گراید و درخشندگی و تابش آن کاهش یابد .

تااینجا بیشترسخن ما ازقوس نزول بود . بایددانست قوس صعودی

---

(۱) **یادداشت مترجم** : پروفسور براون نه مأخذ این اشعار را ذکر کرده ونه حتی بیتی از اصل آنرا بفارسی آورده است . پس از مدتها کاوش و رنج بسیار تصادفاً ضمن نامه‌ای که وی بحاجی پیرزاده نوشته این اشعار بنظر نگارنده رسید آقای علی‌اصغر حکمت استاد دانشگاه تهران وسفیر کبیر ایران در هندوستان مینویسند : « بنظر بنده اشعار مذکور مسلماً ازجامی نیست و مرحوم براون را در این باب اشتباهی دست داده است . زیرا که اولا آن قطعه استحکام وسلامت سخنان جامی‌را ندارد و ضعف ترکیب و سبک تألیف از آن نمایان است وظاهراً این قطعه از بعضی از متصوفهٔ اخیر میباشدکه مرحوم براون ندانسته بآن استاد نسبت داده است . ثانیاً با آنهمه تفحص دقیقی که در دواوین متعدد جامی بنده و دیگران بعمل آوردیم اگر این قطعه از او میبود هرآینه درجائی دیده میشد . »

نیز باشد و انسان که آخرین مرحلهٔ این سلسلهٔ تکامل است بسر منزل اصلی خود بازگردد و فناءِ فی‌الله شود و باردیگر در ذات حق که یگانه هستی حقیقی‌است مستحیل گردد . چنانکه فرماید: کل شیء یرجع الی اصله . اینجاست که علم الاخلاق تصوف در برابر مابعدالطبیعهٔ تصوف آغاز میشود . چنانکه دیدیم شر امریست وهمی و تخیلی و درمان شر رفع نادانیست ، زیرا مابدلیل جهل خودآنچه دردنیای حس بمجازتعبیر شود حقیقت پنداریم . ریشهٔ جمیع معاصی و هموم و غموم وآلام واسقام هوای نفس است و نفس نیز وهم و خیالی بیش نیست . نخستین گامی که صوفی در طریقت بردارد رستن از هوای نفس است و حتی عشق مجازی نیز تا حدی تواند مایهٔ رهائی نفس گردد . مخصوصاً اینجاست که فرق میان مشرب تصوف ومذاهب فلسفی هندوستان ظاهر شود ، زیرا صوفیه دارای احساسات و عواطف تند باشند و معلوم است این حالت تا چه حد بافروض‌سرد وبیخون هند تفاوت دارد . دراینجا عشق‌مانند عشق بسیاری از متصوفه در جمیع اعصار و اقطار کیمیای بزرگی بشمار آید که مس وجود بشر را بزرناب‌الوهیت تبدیل سازد . بازهم ازلسان جامی استشهاد میکنم(۱) :

به گیتی گرچه صد کارآزمائی — همین عشقت دهد از خود رهائی
متاب ازعشق رو گرچه مجازیست — که آن بهر حقیقت کارسازیست

---

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۳۲٦ مقالهٔ زونن شاین Swan Sonnenschein در «روشهای مذهبی جهان» Religious Systems of the World(۱۸۹۲ میلادی) . این اشعار درآنجا جامعتر نقل‌شده است .

یادداشت مترجم : چون این کتاب در دست رس نبود از کتاب یوسف و زلیخا چاپ علمی ، ۱۳۲٦ ، نقل شد . از پروفسور آربری Professor A. J. Arberry بسیار ممنونم که قبول زحمت کرده و این‌مرجع‌را یافتند : یوسف و زلیخای جامی ، صفحهٔ ۱۸ ، چاپ‌فن روزن تسوایگ Von Rosenzweig (وینه ۱۸۲٤ میلادی) .

بلوح اول الفباء تا نخوانی ز قرآن درس خواندن کی توانی
شنیدم شد مریدی پیش پیری که باشد در سلوکش دستگیری
بگفت ارپانشد در عشقت از جای برو عاشق شو آنگه پیش من آی
که بی جام می صورت کشیدن نیاری جرعهٔ معنی چشیدن
ولی باید که در صورت نمانی وزین پل زود خود را بگذرانی
چه خواهی رخت در منزل نهادن نباید بر سر پل ایستادن

ازاینروست که صوفیه گویند المجاز قنطرةالحقیقة . عشق جنسی سبب شود که سالك از خود بیخود گردد و دیده از رخسار یار برنگیرد وچون سرانجام بخود آید دریابد که دلبر و دلستان وی پرتو ضعیفی از شاهد ازلی و جمال لم یزلی بوده که در هزار آئینه جلوه گر شود اما یکیست . سرادوین آرنولد(۱) در اشعاری که قریب بدین مضمون بزبان انگلیسی سروده است از همین عشق سخن گفته و توجه بمبادی خشك و سرد ما بعدالطبیعه در مذهب بودائیان نداشته است(۲) :

« در طریق عشق شاهد ازلی را تنگ در بر گیری ودرراه بزرگی وجلال سالار و سرورخویشتن باشی ، در وادی کامروائی و لذائذ دنیوی از خدایان هم گام فراتر نهی ، در جستجوی درهم و دینار دامن خدمت کاملاً بر کمر زنی و ثروت بیشمار بچنگ آری ، به نیکوئی و احسان ودستگیری از بینوایان گرائی وباین تکالیف خود نیك عمل کنی وسخن نرم بگوئی تا بدینسان گنجی پایدار فراهم سازی و روزگاری بی لکهٔ ننگ بگذرانی . این سرمایه‌ایست که در زندگی بباد نرود و جاویدان بماند و پس از مرگ نیز احدی در ذم آن لب نگشاید . »

---

(۱) Sir Edwin Arnold

(۲) نگاه کنید به «نور آسیا» Light of Asia صفحهٔ ۲۲۶ چاپ تروبنر Trübner سال ۱۸۸۲ مسیحی .

همین شاعر انگلیسی در تعریف نیروانه[(۱)] اشعاری بهمین زیبائی سروده و عقیدهٔ صوفیه را درباب فناءِ فی‌الله بنحو احسن بیان کرده است . (ترجمهٔ فارسی آن قریب بدین مضمون است :)

«چون مرد چیزی نخواهد همه چیزاز آنِ اوشود وچون ازخود بگذرد جان جهان باشد و اگر کسی گوید نیروانه[(۲)] نماند باو بگواین سخن دروغ است . اگر کسی گوید نیروانه بماند بگودوچاراشتباه است ، زیرا چنین کسی نداند ماوراءِ نوری که از چراغ شکستهٔ او برآید چه نوری میدرخشد یا چه نعمتی عظیم وسعادتی بزرگ در لازمان و جهان بیجان آرمیده است ! »

نویسندگان دیگر دربارهٔ صوفیگری بسط مقال داده و در اکثر موضوعاتی که دراین صفحات آمده باچنان تفصیل سخن گفته‌اند که اطالهٔ کلام‌را دراین مجلدجائز نمیدانم . چنانکه گفته شد فرق تصوف بابیشتر مسالك و مذاهب دیگری که در اینجا بیان گردید آنست که تصوف از بعض قیود رسته و بظواهر دیانت پشت پا زده و جنبهٔ تبلیغ هم ندارد . چندانکه اهل تصوف برای دریافتن جنبه های خاص حقیقت هر یك از مذاهب کوشش دارند درمقام هدایت وارشاد پیروان مذاهب مزبور نیستند . درصفحات قبل دیدیم توحید اسلام درنظر اهل تصوف چه مفهومی دارد . در نظر این طایفه ثنویت مجوس و مانویان نمونه‌ای از تأثیرات متقابلهٔ وجود و عدم بوده و عالم محسوسات و تعینات معلول آن تأثیرات است . تثلیث مسیحیان نیز نشانه‌ای از نور هستی و آئینهٔ روان پاك بشر

---

(۱) نگاه کنید به « نور آسیا» صفحهٔ ۲۳۱ Light of Asia چاپ‌تروبنر Trübner (سال ۱۸۸۲ مسیحی) .

(۲) **یادداشت مترجم :** نیروانه در زبان سانسکریت بمعنای خاموش‌شدن ودر مذهب بودائی بکلی از خود بیخود گردیدن و از دست دادن هوش و حواس وروان در عالم جذبهٔ الهی است .

و اشعهٔ فیض آلهی است . حتی از بت پرستی نیز درسهائی فراگیرند(۱) وچقدر فرق است بین این طرز فکر(۲) و فکر کسانی که ازچهار دیوار

(۱) رجوع شود بصفحهٔ ۳۲۵ «روشهای مذهبی دنیا» :

Religious Systems of the World

(۲) چون این موضوع برای درك بسیاری از بهترین مطالب ادبیات‌فارسی اهمیت زیاد دارد نام بعضی از بهترین کتب و رسالاتی را که دراین خصوص نوشته شده است دراینجا برای مراجعهٔ خوانندگان اروپائی ذکر میکنیم :

۱ ـ کتابهائی که ترجمه شده است : منطق الطیر عطار (ترجمهٔ فرانسه بقلم گارسن دوتاسی Garcin de Tassy چاپ پاریس ، سال ۱۸٦٤ مسیحی) ؛ مثنوی جلال‌الدین رومی (ترجمهٔ خلاصه بزبان انگلیسی بقلم وینفیلد Whinfield چاپ دوم ، لندن ، ناشر : تروبنر Trübner ـ سال ۱۸۹۸ مسیحی) ؛ گلشن راز شبستری (متن تصحیح شده و ترجمه بقلم وینفیلد Whinfield ناشر : تروبنر Trübner ، سال ۱۸۸۰ میلادی ، یکی از بهترین کتابهای شرقی است با مقدمهٔ عالی و حواشی وتعلیقاتی که برای تشحید ذهن‌بسیار سودمند است) ؛ یوسف‌وزلیخای جامی (متن تصحیح شده و ترجمهٔ آلمانی بقلم روزن تسوایگ ـ شوانو V. von Rosenzweig Schwannau چاپ وینه ـ سال ۱۸۲٤) ؛ دیوان حافظ (متن تصحیح شده و ترجمهٔ آلمانی بقلم روزن تسوایگ ـ شوانو ، چاپ وینه ، ۱۸۵٦ تا ۱۸٦٤ مسیحی) و همچنین ترجمهٔ منظوم انگلیسی اثر جان‌پین John Payne که برای انجمن ویلان Villon Society چاپ شده است .

۲ ـ اصل متون : کتاب تصوف تألیف ثلوك ، چاپ برلین ، ۱۸۲۱مسیحی؛

Tholuck, Ssufismus, Sive Theosophia Persarum, Pantheistica.

ایضاً از همان مؤلف :

Blüthensammlung aus der Morgenländischen Mystik, Berlin, 1825.

دیگر « ساعاتی که باصوفیان گذشت » کتاب هفتم تألیف وان :

Vaughan, Hours with the Mystics.

دیگر فرهنگ اسلام تألیف هیوز ، لغت صوفی دیده‌شود :

Hughes, Dictionary of Islam

ونیز مقالهٔ مؤلف این کتاب (براون) در «روشهای مذهبی جهان»

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٦٤٨)

احکام مذهب ومسلك خود قدمی فرانگذارند و در عقائد جامد خود که شمه‌ای از آن گذشت راسخ و ثابت باشند و هیچگونه بحث و تغییری درآن روا ندارند!

(بقیهٔ پاورقی ازصفحهٔ ٦٤٧)

صفحات ٣١٤ تا ٣٣٢دیده شود . Religious Systems of the World

« تاریخ‌شعر در عثمانی » تألیف گیب ، جلداول (چاپ لندن . ناشر :لوزاك Luzac ، سال ١٩٠٠ میلادی) ، صفحات ٥٣ تا ٦٧ :

Gibb, History of Ottoman Poetry

برای اینکه خوانندگان عموماً اطلاعات صحیح و کافی دربارهٔ تصوف بدست‌آورند این کتابها کافی است .

یادداشت مترجم : علاوه برصورتی که ذیل صفحات ٦٢٠ و ٦٢١ افزوده‌ام کتاب دیگری اکنون بکوشش نویسندهٔ سخن سنج آقای ایرج افشار که درنشر رسالات عرفانی و مقالات ادبی و تاریخی الحق سری پرشور و ذوقی‌سرشار دارد بزیور طبع آراسته شده است . نام کتاب فردوس المرشدیه فی‌اسرار الصمدیه و نام مؤلف محمود بن‌عثمان و تاریخ تألیف آن ٧٢٨ قمری است . این کتاب در اردی‌بهشت ماه ١٣٣٣شمسی هجری باترجمهٔ مقدمهٔ فریتز مایر ازآلمانی‌ویادداشت های خود آقای افشار در بارهٔ مقدمه با ترجمهٔ فارسی مقالهٔ پروفسور آربری Professor A. J. Arberry بنام سرگذشت شیخ ابواسحق کازرونی در تهران انتشار یافت .

فصل چهاردهم

ادبیات ایران دراین عصر

چنانکه ملاحظه شد در تمام دوره‌ای که اکنون مورد بحث است وسیلهٔ عمده برای تراوش افکار ادبی در ایران چه در نظم و چه در نثر همواره زبان عربی بوده است. با این وصف در عهد سلطنت نیمه مستقل صفاریان وسامانیان وحتی دراوائل طاهریان زبان فارسی باردیگر بعنوان زبان ادبی زندگانی نوینی آغاز کرد و توجه ارباب ذوق در واقع بنظم بیش از نثر معطوف گردید ولی نظم و نثر هر دو بدین کیفیت تا حدی مورد استفاده قرار گرفت. در این فصل نظرِ ما بیشتر بشعراءِ ایرانی است. درمرحلهٔ اولی‌موضوع تحقیق سخنورانی هستند که بزبان مادری خود شعر گفته‌اند و در مرحلهٔ دوم کسانی که زبان عربی را اختیار کرده‌اند.

مراجع و مصادر ما برای دستهٔ دوم کاملتر است ولی با یك استثناء دست رسی ما بمراجع مزبور بیشتر از دستهٔ اول نیست. مرجع عمده یتیمة‌الدهر تألیف ابومنصور عبدالملك‌بن محمدبن اسمعیل الثعالبی(۱) نیشابوری خراسانی است. ابن‌خلکان گویدالثعالبی بسال ۹۶۱ میلادی بجهان آمد و بسال ۱۳۰۸ میلادی از جهان رفت. این مجموعهٔ نفیس اشعار عربی بسال ۱۸۸۵ میلادی و سنوات بعد در چهار جزء در دمشق چاپ شد. جزءِ اول در ده باب

مراجع ما برای شعراء عربی‌نویس: یتیمة‌الدهر تألیف ثعالبی

---

(۱) از آنجهت ویراثعالبی گویند که به کسب پوست فروشی اشتغال داشته و پوست روباه میفروخته است. روباه را بزبان عربی ثعلب گویند و جمع ثعلب ثعالب است.

(٥٣٦ صفحه) از شعراءِ سوریه (منجمله شعراءِ محفل سیف الدوله و ابوفراس وخاندان حمدان والمتنبی) وشعراءِ مصر ومغرب وموصل سخن میگوید . جزءِ دوم در ده باب (٣١٦ صفحه) دربارهٔ شعراءِ بغدادوعراق عرب است که در کنف حمایت خاندان شریف بویه رونقی بسزا یافتند . جزءِ سوم درده باب (٢٩٠ صفحه) گفتگواز شعراءِ ایران(باستثناءِ خراسان) است که مورد حمایت آل بویه ایـران و وزراءِ ایشان (علی الخصوص صاحب بن عبّاد) و فرمانروایان طبرستان خصوصاً قابوس بن وشمگیر زیاری بوده‌اند و باب آخر این کتاب با مدح و ثنای فراوانی از فضائل و ذوق و استعداد وی پایان یافته است . جزءِ چهارم که جلد آخر است باز مشتمل برده باب (٣٣٢ صفحه) و دربارهٔ شعراءِ خراسان و خوارزم است که از حمایت سامانیان برخوردار و در دورهٔ آنخاندان کامیاب و رستگاربوده‌اند . این کتاب ازلحاظ اطلاعات مربوطه باوضاع ادبی ایران دراین دوره گنجینهٔ کاملی است (مقصود دوره‌ایست که تقریباً از سال ٣٥٠ هجری آغاز و تا ٤٠٣ هجری مطابق با ٩٦١ تـا ١٠١٢ میلادی پایان میباید) و با مطالعهٔ این کتاب بخوبی معلوم میشود تا چـه اندازه زبان عربی در آن روزگار درسراسرایران حتی تا خوارزم موردتوجه و دقت و علاقـه بوده‌است زیرا شعراءِ ایران در مدح ولی‌النعمت خود منظوماتی بزبان عربی فصیح و عـالی میساختند و گاه نیز اشعار خودرا ارتجالاً و فی‌المجلس انشاد میکـردند . بنا بر این چنین بنظر میرسد که فضلای این عصر زبان عربی را بخوبی میفهمیده‌اند همچنانکه اهالی ولز(١) زبان انگلیسی را دراین زمان بخوبی میفهمند و بـا همان براعت و توفیق که امروزه چند تن ازخطباءِ ولز بزبان انگلیسی تکلم میکنند درآنعصر فصحاءِ ایران بزبان عربی سخن میگفتند . این قیاس علی التحقیق بسیار نزدیکتر از قیاس با بعض دانشمندان ادبیات قدیمه در انگلستان

---

(١) Wales

امروز است که هنوز بزبانهای یونانی و لاتین شعر میسازند و این اشعار هر اندازه خوب باشد مولود رنج و اندیشهٔ بسیار است و تصور نمیکنم طبیعی و خالی از تکلف و تصنع باشد.

کسانی هستند که زبان مادریشان عربی است و با تمام فضائل و اطلاعات عمیقی که در ادبیات عربی دارند زبان فارسی‌را هیچ نمیدانند. برای اینکه معلوم شود اشعار عربی شعرای فارسی زبان چه تأثیری در اینگونه اشخاص میکند دوسه سال پیش درفصل تابستان هنگامی که‌شیخ ابوالنصر بدیدن نگارنده بکمبریج آمد فرصت را مغتنم شمردم‌وخواهش کردم تقریباً سی صفحه ازجلدآخریتیمةالدهر را که‌درباب‌شعراءِخراسان است باهم بخوانیم. شیخ ابوالنصر سابقاً در مدرسهٔ زبانهای زندهٔ شرقی معلم زبان عربی بود. این مدرسه در پاریس واقع است و تشکیلات آن بسیار خوب و سزاوار ستایش است. شیخ عرب بنگارنده اطمینان داد که اشعار عربی ایرانیان عالی است و معمولاً تا آنجا که مربوط بزبان عربی است هیچ اثری از اینکه گویندگان اشعار خارجی‌الاصل باشنددر آن اشعار پدیدار نیست. بنا براین فقدان شعر فارسی در این عصر دلیل آن نیست که ذوق و استعداد ادبی نداشته‌اند بلکه علت ساده‌ای دارد و حاق مطلب آنست که هنوزرسم چنان بود که بجای زبان بومی زبان عربی را برای مقاصد ادبی بکار میبردند و تعجب دارم از علاقمندان ادبیات فارسی که درمطالعات خود این رشتهٔ مهم را تا امروز تقریباًبکلی از نظر دور داشته‌اند (مگر آنکه بگوئیم این اشخاص ادبیات را صرف از جنبهٔ زبان یک قوم نه نبوغ آن مورد توجه قرار میدهند) و حال آنکه میدانیم دانشمندانی که در درجهٔ اول بمطالعه در احوال عرب و سایر اقوام سامی نژاد علاقه دارند طبعاً بیشتر باین رشته بی میل و بی رغبت‌میباشند. درواقع تنها کسی که دربارهٔ یتیمةالدهر (یعنی آن‌قسمت ازکتاب که مربوط بایران است) مطالعات فراوانی دارد و نگارنده

میشناسم باربیه دومینار فرانسوی است که یک سلسله مقالات جالب توجهی درمجلهٔ آسیائی درسنوات ۱۸۵۳ و۱۸۵٤ میلادی (صفحات۱٦۹ تا ۲۳۹ و ۲۹۱ تا ۳٦۱) تحت عنوان پردهای از ادبیات خراسان و ماوراءالنهر در قرن چهارم هجری(۱) منتشر ساخته و ضمن آن مقالات ترجمهٔ صفحات ۲ تا ۱۱٤ جلد چهارم یتیمةالدهر را گنجانده است. اگر برای تشخیص نبوغ قوم کلت (۲) حق داشته باشیم باشعار انگلیسی مور ایرلندی و بیتس شاعر دیگر ایرلند ولویس ماریس ازشعراء ولز(۳) مراجعه کنیم مسلماً میتوانیم قسمتی ازخصایص اخلاقی و اوصاف ممیزهٔ دماغ ایرانی را در شعراء عربی نویس ایران پیدا کنیم زیرا هرچند سخنوران مزبور (لااقل برای مقاصد عربی خود) بعربی سخن گفتهاند لکن ازجهت نژاد ایرانی بودهاند.

دراینجا لازم نمیدانیم دربارهٔ آثاری که قبل از یتیمةالدهر نوشته شده (از قبیل حماسه ها و طبقات الشعراء ابن قتیبه و ابو عبدالله محمدبن سلام الجمحی و کتاب الاغانی وغیره(٤))چیزی بنویسیم

تذییل یتیمةالدهر

اما چند کلمهای دربارهٔ تذییلات یتیمةالدهر باید گفته شود. متأسفانه چون فقط نسخه های کمیابی ازتذییلات مزبور موجود است نتوانستهام آنها را بخوانم یا در اوقات فراغت مراجعه کنم. فقط از دو نسخه اسم میبرم یکی کتاب دمیةالقصر است که ازهمه

---

(۱) Barbier de Meynard, Tableau Littéraire du Khorasan et la Transoxiane au IVe siècle de l'Hégire.

(۲) **یادداشت مترجم**: قوم کلت Celt از شاخهٔ آریائی مردم ایرلند وجزیرهٔ من Isle of Man و کرنوال Cornwall و ولز Wales میباشد.

(۳) Sir Thomas Moore, Yeats, Lewis Morris

(٤) چاپ جدا گانهٔ مقالهٔ نگارنده در بارهٔ منابع دولتشاه در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی (J.R.A.S.) شمارهٔ ماه ژانویه ۱۸۹۹ میلادی صفحات ٤۷و٤۸ دیده شود.

دمیة القصر مهمتر است وحسین بن علی الباخرزی تألیف کرده است (سال وفات وی ٥ - ١٠٧٤ میلادی است) . لااقل دو نسخهٔ خطی از این کتاب در موزهٔ بریطانیا (بشماره ها و علامات .Add ٩٩٩٤ و Add. ٢٢,٣٧٤) موجود است ومندرجات آن کاملاً درصفحات ٢٦٥ تا ٢٧١ فهرست کتب قدیمهٔ عربی شرح داده شده است . این کتاب مشتمل است برهفت فصل . فصل اول از شعراءِ صحرای عربستان وحجاز سخن میگوید (وترجمهٔ احوال ٢٧تن ازشعرا دراین فصل آمده است) ؛ فصل دوم شعراءِ سوریه و دیار بکر و بین‌النهرین و آذربایجان و سایر نواحی واقعه در مغرب مرز ایران (با ٧٠ ترجمهٔ احوال) ؛ فصل سوم شعراءِ عراق (با ٦٤ ترجمهٔ احوال) ؛ فصل چهارم شعراءِ ری و جبال و اصفهان و پارس و کرمان (با ٧٢ ترجمهٔ احوال) ؛ فصل پنجم شعراءِ گرگان و استراباد و قومس ودهستان وخوارزم (با ٥٥ ترجمهٔ احوال) ؛ فصل ششم شعراءِ خراسان و قهستان و بست و سیستان و غزنه (با ٢٢٥ ترجمهٔ احوال) ؛ فصل هفتم اکابر فنون ادب که شعر نمیگفته اند (٢٠ ترجمهٔ احوال) . هر کس این کتاب را بخواند دو چیز نظر او را جلب میکند، یکی اینکه عدهٔ بسیارزیادی ازاهالی ایران شعرعربی گفته‌اند ، دوم اینکه اصلاً بسیاری ازآنها اسامی و القاب خالص ایرانی داشته‌اند . بعضی از آنها زردشتیان جدیدالاسلام بوده‌اند از جمله ابن مهبزود المجوسی (که معرب ماه افزود است) و مهیاربن مرزویه دیلمی که در تاریخ ٤-١٠٠٣ میلادی بدعوت شریف‌الرضی که شاعری بسیارمعروفتر از خود او بود اسلام آورد[1] (شاید برخی از شعراءِ مزبور هم دآئین زردشت باقی مانده بودند) . در این کتاب باسامی فرسی‌خالص دیگری

---

(١) جلد سوم ابن خلکان صفحهٔ ٥١٧ ترجمهٔ دسلان de Slane و همچنین کتاب تعلیم اسلام تألیف آرنولد (صفحهٔ ١٨٠) دیده شود :

T.W. Arnold. Preaching of Islam. (London, 1896).

نیز بر میخوریم که نمیتوان شبهه‌ای در اصل فارسی آن داشت، مثلاً خسرو فیروز و در ستویه و فناخسرو (که معرب پناه خسرو است) و یا القابی مانند دهخدا و دیودادی. کتابهای دیگری که بعد نوشته شد از جمله زینت‌الزمان شمس‌الدین محمد اندخودی وخریدة‌القصرعمادالدین الکاتب الاصفهانی و غیره است.

منابع اولیهٔ اطلاعات دربارهٔ شعراء فارسی‌نویس این عصر

برای تحقیق احوال شاعران فارسی نویس ایران بهترین منابع ومراجع اولیه‌ای که اکنون وجود دارد یکی چهارمقالهٔ نظامی عروضی سمرقندی شاعر دربار غوراست (که در حدود سال ۱۱۵۵ میلادی) و لباب الالباب محمد عوفی (که در نیمهٔ اول قرن سیزدهم میلادی) نوشته شده است. ترجمهٔ کامل چهار مقاله را در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بسال ۱۸۹۹ میلادی نگارنده منتشر ساختم (و چاپ جداگانهٔ آن ترجمه را نیز میتوان بدست آورد). این

چهارمقاله

کتاب از روی چاپ سنگی تهران ودونسخهٔ خطی موزهٔ بریتانیا کسوت‌طبع‌پوشیده است. (تاریخ چاپ سنگی ۱۳۰۵ هجری مطابق ۸ – ۱۸۸۷ میلادی است) و نسخ خطی بعلامات و شماره‌های Or.۲/۹۵٦ و Or.۳/۵۰۷ در موزهٔ بریتانیا مضبوط است.

لباب‌الالباب

کتاب لباب‌الالباب از روی دو نسخهٔ خطی چاپ شده است: یکی نسخهٔ الیوت(۱) که شرح آن نسخه را بلند(۲) در مجلهٔ انجمن سلطنتی‌آسیائی مجلد نهم صفحات ۱۱۲ ببعد داده است: دوم نسخهٔ خطی برلین (شمارهٔ ۳۱۸ درفهرست اشپرنگر مطابق با شمارهٔ ٦۳۷ در فهرست پرچ) (۳). از جمله کتبی که نگارنده جزءِ

---

(۱) Elliot

(۲) N. Bland

(۳) Sprenger, Pertsch's Catalogue

دورهٔ متون تاریخی فارسی منتشر میکنم یکی لباب‌الالباب است و این دفعه نوبت چاپ آن کتاب است . (۱)

کتاب مهم دیگری (که متأسفانه ظاهراً دیگر یافت نمیشود) مناقب‌الشعراءِ ابوطاهر خاتونی[۲] از نویسندگان وشعراءِ معروف دورهٔ سلاجقه است . دولتشاه و کسانیکه بعد تذاکر شعراءِ فارسی را نوشته‌اند ازتمام این مراجع و مستندات‌بطور مستقیم و غیر مستقیم استفاده کرده‌اند (دولتشاه درسال ۱۴۸۷ میلادی تذکرهٔ خود را نوشته است) . رضا قلی خان صاحب مجمع‌الفصحاء که از جامعترین و جدیدترین تذاکر است (ودر دو جلد بسال ۱۲۹۵ هجری مطابق ۱۸۷۸ میلادی در تهران چاپ سنگی شده است) ازعوفی فراوان استشهادمیکند.

ابوطاهر خاتونی

یکی دیگرازمنابع‌قدیم‌اطلاعات که اندکی کمیاب است لغت فرس اسدی است . این کتاب لا اقل معلوم میکند چند نفراز شعراءِ فارسی‌نویس قبل ازاواسط قرن یازدهم‌مسیحی درگلزار ادب چهره برافروختند . لغت فرس را اسدی در حدود سال ۱۰۶۰ میلادی تألیف کرده است . دکتر پاول هرن[۳] این نسخهٔ خطی قدیم واتیکان[۴] را

لغت فرس اسدی

---

(۱) نسخهٔ خطی اول اکنون در تصرف کتابخانهٔ جان رایلندز John Rylands Library درمنچستر Manchester میباشد . این نسخه راخانم رایلندز در ماه اوت ۱۹۰۱ میلادی از لرد کرافورد Lord Crawford و بالکرس Balcarres خریده است . موقعی که کتب خطی بلند Bland بفروش میرفت این نسخه برای کتابخانهٔ دوشخص مذکور خریده شد . نگارنده بی اندازه ممنون سخای طبع لرد کرافورد و کتابخانهٔ برلین میباشم که این نسخه های کمیاب را در اختیار من در کمبریج گذاشتند .

(۲) مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی (J.R A.S.) شمارهٔ .. ژانویه ۱۸۹۹ صفحات ۴۲و۴۳ دیده شود .

(۳) Dr. Paul Horn

(۴) Vatican

که بعلامت (Pers. XXII) مضبوط است و در سال ۱۳۳۲ میلادی استنساخ شده تصحیح کرده و در اشتراسبورگ[۱] بسال ۱۸۹۷ مسیحی منتشر کرده است[۲] . در این کتاب که از نفیس ترین آثار بشمار است اشعاری از تقریباً هفتاد و هشت شاعر ضبط شده است و اگر این کتاب نبود بسیاری ازشعراءِ مذکور را کسی نمیشناخت یاحتی اسماً هم بندرت شناخته نمیشدند .

اکنون که منابع موجود را بـرای تحقیق مظاهر شگفت ادبی ایران در این عصر درنظر گرفتیم بتحقیق در احوال سخنوران میپردازیم و نخست شعراءِ فارسی نویس و پس از آن شعراءِ عـربی نویس را کـه مورد تشویق و حمایت طاهریان و صفاریان و سامانیان ودیگر پادشاهان معاصر خود بوده و رونقی داشته‌اند مورد مطالعه قرار خواهیم داد و بیشتر اطلاعات خود را دربارهٔ شاعران پارسیگوی از لباب‌الالباب عوفی خواهیم گرفت و در مورد شعراءِ عربی نویس از یتیمة‌الدهر ثعالبی استفاده خواهیم کرد . یتیمة‌الدهر را در صفحات قبل بقدر کافی شرح دادیم و لباب‌الالباب را خود نگارنده انتشار خواهم داد ولی تـا موقعی که چاپ نشده است شمه‌ای از مندرجات آن را در اینجا بیان میکنم .

دربارهٔ محمد عوفی مؤلف لباب‌الالباب تقریباً کلیهٔ اطلاعاتی که موجود است در صفحات ۷۴۹ تا ۷۵۰ فهرست نسخ خطی موزهٔ بریتانیا

---

(۱) Strassburg

(۲) نسخهٔ خطی‌دیگر توسط دکتراته Dr. Ethé در میان کتابهای‌خطی فارسی وزارت هندوستان کشف شد . (شمارهٔ این کتاب ۲۰۱۶ و مطابق است باشمارهٔ ۲۴۵۵ ردیف ۱۳۳۵ — ۱۳۲۱ از فهرستی که دردست تهیه است) . اسدی قدیمترین نسخهٔ خطی را کـه در فارسی موجود است استنساخ کرده و آن نسخهٔ خطی کتاب الابنیه عن حقایق الادویهٔ ابو منصور الموفق است که زلیگمن Seligmann تصحیح ودر وینه Vienna بسال ۱۸۵۹ میلادی چاپ کرده‌است . تاریخ این نسخهٔ خط ۴۴۷ هجری (= ۶ ـ ۱۰۵۵ میلادی) است .

که توسط ریو(۱) تنظیم شده است درج گردیده است.

شرح لباب‌الالباب

عوفی مدعی بود که از عبدالرحمن بن عوف نسب میبرد و عبدالرحمن یکی ازصحابهٔ ستهٔ پیغمبربوده است که عمر خلیفه هنگام مرگ آنها را برگزید و وصیت کرد آن شش نفر جانشین وی‌راازمیان خودبرای خلافت انتخاب کنند. اشارات مکرر وی بشعرائی که درتاریخهای مختلف و شهرهای مختلف ایران دیده است نشان میدهد که در اوائل قرن هفتم هجری (درحدود ۱۲۰۰ مسیحی) مسافرتهای زیادی بخراسان ونواحی مجاور آن کرده و آنگاه در هندوستان رحل اقامت افکنده است. درهندوستان ابتدا بدربارناصرالدین‌قباجه(۲) آمد وناصرالدین ممدوح وولی‌النعمت اوبود وبعداز شکست ناصرالدین بدست شمس‌الدین ایلتمش در سال ٦۲۵ هجری (= ۱۲۲۸ میلادی) بدربار شمس‌الدین رفت وشمس‌الدین ولی‌النعمت اوشد. عوفی گذشته ازلباب‌الالباب مجموعهٔ بزرگی ازداستانها که جوامع‌الحکایات نام دارد در چهار بخش هربخش مشتمل بربیست وپنج فصل تألیف کرده است.

لباب‌الالباب با اینکه کتاب کهن سالی است از بعضی جهات مایهٔ یأس ونومیدی است زیرا برای شعراءِ خراسان امتیاز ناروائی قائل شده وگذشته ازآن تقریباً ازاطلاعات لازم درتفصیل احوال شعرا بکلی عاری است. این کتاب را درواقع بایدمجموعهٔ وسیع وعظیمی ازمنتخبات اشعار تلقی کرد نه‌تراجم احوال ومشتمل است بردوازده باب: جلد اول درهفت باب وجلد دوم که بزرگتر وبیشتر جالب توجه‌است درپنج‌باب بدین تفصیل:

باب اول، درفضیلت شعروشاعری.

باب دوم، درمعنی شعرازطریق لغت، (معنی لغت شعر).

---

(۱) Rieu's Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum.

(۲) **یادداشت مترجم:** مؤلف قوبجه ضبط کرده است. از آقای علی میرفندرسکی متشکرم که اشتباه مؤلف‌را تذکردادند:

باب سوم ، درمعنی اول کسی که شعر گفت .

باب چهارم ، درمعنی اول شعرپارسی که گفت .

باب پنجم ، درلطایف اشعارسلاطین وملوك وامراء .

باب ششم ، درلطایف اشعاروزراء وصدورو کفاة .

باب هفتم ، درلطایف اشعارائمه وعلماء وصدوروفضلاء .

باب هشتم ، درلطایف اشعارشعراءِ آل طاهروآل لیث وآل سامان واین طبقه اول‌اند .

باب نهم ، درطبقات شعرای آل‌ناصرواین طبقهٔ دوم‌اند (غزنویان) .

باب دهم ، درطبقات شعرای آل‌سلجوقی تاآخرعهد سلطان سعید واین طبقه سوم بوده‌اند .

باب یازدهم ، در ذکر شعرای این قرن که بعد از دولت سنجر بوده‌اند تا این عهد (شعراءِ معاصرمؤلف) .

باب دوازدهم ، در لطایف اشعار صدور وشعراء وافاضل که بدین حضرت موسوم‌اند . (درباریان معاصرمؤلف که شعر گفته‌اند) .

جلد اول در احوال شعرائی است که شغل و حرفهٔ آنها شاعری نبوده ومشتمل‌بر۱۲۲ترجمهٔ احوال است وجلد دوم دربارهٔ شعرائی‌است که شغلشان شاعری بوده ومشتمل بر ١٦٤ ترجمهٔ احوال است :

برروی هم تقریباً ۲۸٦ ترجمهٔ احوال‌شعرائی‌است که قبل‌ازسال٦۲۵هجری (۱۲۲۸ میلادی) زندگی میکردند . فضیلت و افتخار معرفی مندرجات این‌مجموعهٔ نفیس بدانشمندان اروپائی دردرجهٔ اول نصیب نثنیل‌بلند(۱) است که تحت‌عنوان قدیمترین تذکرهٔ شعراء نسخهٔ خطی از کتاب مزبور را بتفصیل زیاد درمجلد نهم مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی(صفحات ۱۱۲ ببعد) شرح داده است . این نسخه ابتدا متعلق به الیوت(۲)

Nathaniel Bland, The Most Ancient Persian Biography (۱) of Poets.

J. B. Elliot (۲)

(۱۸۲۵ میلادی) ولرد کرافورد[۱] (۱۹۰۱ - ۱۸٦٦ میلادی) بود . بعد (بتاریخ ماه اوت ۱۹۰۱ میلادی) خـانم رایلندز برای کتابخانـهٔ جان رایلندز [۲] در منچستر خرید . نسخهٔ دیگری را (کـه اکنون در برلین است) دکتـر اشپرنگر [۳] در صفحات یك تـا شش فهرست نسخ خطی کتابخانهٔ پادشاه اود[٤] (کلکته بتاریخ ۱۸٥٤ میلادی[٥]) شرح داده است . از آن تاریخ ببعد دکتر اته [٦] دریك سلسله رسالات قابل ستایشی که دربارهٔ اقدمین سخن سرایان ایران [۷]درمجلات مختلف آلمان‌منتشرساخته است ازین نسخه استفادهٔ بسیار کرده‌است . امیدوارم متن آنرابزودی منتشرسازم ودردسترس همهٔ دانشمندان ایران بگذارم . دراینجا فقط ممکن است از اقدمین سخن سرایان چندتن ازمشهورترین آنها را ذکر کنیم [۸] .

---

(۱) Lord Crawford — (۲) John Rylands Library

(۳) Dr Sprenger — (٤) Oudh

(٥) این نسخه‌را پرچ Pertsch نیز درصفحات ٥۹٦ و٥۹۷ فهرست نسخ خطی برلین (۱۸۸۹ میلادی) شرح داده است .

(٦) Dr. Ethé of Aberystwyth

(۷) نام رسالات دکتراته که بزبان آلمانی است بشرح ذیل است :

رودکی‌شاعردورهٔ سامانی : Rûbagî,a der Sâmâniderdichter (1873)

Rudagi's Vorläufer und Zeitgenossen (1875).

Firdusi als Lyriker (1872) ; Die Lieder des Kisa'î (1874) &c.

یادداشت مترجم : رجوع شود بمقالهٔ عباس اقبال استاد فقید دانشگاه تهران درخصوص قدیمترین شاعرفارسی که درشمارهٔ دوم ازسال دوم دورهٔ مجلهٔ ... درج شده است و مقالـهٔ مرحوم قزوینی در خصوص قدیمترین شعر فارسی در بیست مقاله (جلد اول) .

(۸) بدلائلی که قبلا گفته شد (صفحهٔ ۲۲ ورقی شمارهٔ ٤) اشعاری که عوفی به عبـاس مروزی در سال ۸۰۹ میـلادی نسبت داده و مدعی شده است که عباس مروزی آن اشعار را بافتخار خلیفه المأمون ساخته است صرف نظر میکنم زیرا باکازیمیرسکی A. de Biberstein Kazimirski همعقیده‌ام که گویندهٔ آن‌اشعار دیگری بوده‌است .

۱ ـ از دورهٔ طاهریان (۸۲۰ تا ۸۷۲ میلادی) تنها شاعری که عوفی نام برده است حنظلهٔ بادغیسی است و فقط این دوبیت را ازاو نقل کرده است (۱) :

یارم سپند اگرچه برآتش همی فکند
از بهر چشم تـا نرسد مر ورا گزند
او را سپند و مجمر نـاید همی بکار
باروی همچو آتش و باخال چون سپند(۲)

۲ ـ عوفی بعد از حنظلهٔ باد غیسی نام فیروز مشرقی را میبرد و

---

(۱) دوبیتی دیگری که در هفت اقلیم بدو نسبت داده اند در حقیقت متعلق بشاعر دیگریست . رجوع شود برسالهٔ دکتراته صفحهٔ ٤٠ Dr. Ethé, Rudagi's Vorläufer و نیز نگاه کنید بهصفحهٔ ٥٢١ همین کتاب .

(۲) دانهٔ سپند یا اسفند را برای دفـع چشم زخم دود کنند و چشم بد را عین الکمال گویند ، زیرا هرچیزی که در نوع خود کامل باشد مخصوصاً گرفتار حقد وحسد و تأثیرات چشم بدخواهان شود . شاعر چهرهٔ گلگون یار خود را بـه آتش تشبیه کرده وخال سیاه اورا مانند دانهٔ سپند دانسته ومقصودش آنست که این هردو چنان کامل باشد که نتوان بآسانی آنرا ازگزند چشم بد محفوظ داشت .

یادداشت مترجم : مقصود حنظلهٔ باد غیسی این بوده است که باروی همچو آتش وبا خال چون سپندی کـه یار دارد برای جلوگیری از اصابة العین دیگر حاجتی بدود کردن اسفند نیست واینکار تحصیل حاصل باشد . وبقول دانشمند گرامی آقای سید حسین شهشهانی اگر چشم بد را عرب عین الکمال گفته است شاید از مقولهٔ تفألوا بالخیر تجدوه بوده است کما اینکه مار زده راهـم سلیم گویند وبامید نجات تفأل بسلامت زند .

چنین روایت کنند که چون کافران آیات بینات قرآن را شنیدند از فصاحت وبلاغت آن غرق در حیرت شدند و نزدیک بود از رشک و حسد چشم زخمی بـه پیغمبر اکرم بزنند . در تفسیر ملا فتح‌الله کاشانی آمده است که پیغمبر در مسجد نشسته بود و قرآن میخواند وجماعتی بردرمسجد ایستاده انتظار میکشیدند تاحضرت از مسجد بیرون آید واورا بیدچشمی آفتی رسانند . جبرئیل این آیه آورد و گفت یا رسول‌الله این آیه تلاوة فرما تا ازچشم زخم ایشان ایمن بمانی .

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٦٦١)

میگوید فیروز مشرقی درزمان عمروبن لیث صفار زندگانی میکرده است (۸۷۸ تا ۹۰۰ میلادی) . فقط این دوبیت از او نقل شده است :

مرغی است خدنگ ای عجب دیدی مرغی که شکار او همه جانا
داده پر خویش کرکسش هدیه تا نه بچه اش برد به مهمانا (۱)

۳ ــ ابوسلیک گرگانی آخرین شاعر دورهٔ طاهریان و سامانیان

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٦٦٠)

وان یکاد الذین کفروا لیزلقونک بابصارهم لما سمعوا الذکر ویقولون انه لمجنون وما هو الا ذکر للعالمین . (تفصیل این اجمال در جلد پنجم تفسیر ابوالفتوح رازی صفحات ۳۸۲ و ۳۸۳ و ۳۸٤ ـ چاپ وزارت فرهنگ تیرماه ۱۳۱۵ — دیده شود .) در تفسیر فخر رازی از یکی از رواة نقل شده است که دواء الاصابة بالعین قرائة هذه الایه .

نظامی در داستان شکار بهرام گور ازقول کنیزک گوید :

هرچه را چشم در پسند آرد چشم زخمی بر آن گزند آرد

در بیان اینکه آدمی راهیچ چشم بد چنان زیان ندارد که چشم پسندخویش جلال الدین مولوی در دفتر پنجم مثنوی چنین گوید :

پر طاوست مبین و پای بین تا که سوء العین نگشاید کمین
که بلغزد کوه از چشم بدان یزلقونک ازنبی برخوان بدان
پر خود میکند طاوسی بدشت یک حکیمی رفته بود آنجا بگشت
گفت طاوسا چنین پر سنی بیدریغ ازخویش چون برمیکنی
بشنوا کنون توزطاوس آن جواب تا بدانی هر نکوئی را خضاب
این سلاح عجب من شد ای فتی عجب آرد معجبانرا صد بلا
ابر را سایه بیفتد بر زمین ماه را سایه نباشد همنشین
بیخودی بی ابری است ای نیکخواه باشی اندر بیخودی چون قرص ماه
پرمن ابر است وپرده است و کثیف ز انعکاس لطف حق شداولطیف
بر کنم پررا وحسنش را ز راه تا ببینم حسن مه را هم ز مه
من نخواهم لطف حق از واسطه که هلاک خلق شد این رابطه

---

(۱) **یادداشت مترجم :** این مصراع را مختلف ضبط کرده اند (ازجمله « تا نه بچه‌اش برد بهم مانا ») . از ترجمهٔ انگلیسی چنین برمیآید که آنچه را مؤلف ترجمه کرده بدین مضمون بوده است : « تا بچه اش را برد بمهمانا » یا : « تا که بچه‌اش برد بمهمانا » .

است که درفهرست کوتاه کتاب لباب‌الالباب نامشان آمده است . عوفی دوقطعه از اشعار اورا که هرقطعه دوبیت است نقل کرده است .

بیست و هشت تن ازشاعران دیگری که نامشان دراین باب ذکر شده ست همه ازسخن سرایان دورهٔ سامانیان میباشند . ولی بعضی‌ازآنها مورد حمایت آل بویه بوده اند (ازجمله منصور بن علی المنطقی الرازی وابوبکر محمدبن علی خسروی سرخسی که هردو ازحمایت صاحب‌بن عباد وزیر کریم‌الطبع مؤیدالدوله و فخرالدوله بهره مند گردیدند) . و بعضی دیگر (مانند شاعر اخیرالذکر وابوالقاسم زیادبن محمد قمری گرگانی) قصائدی در مدح شهریاران زیاری طبرستان سرائیده اند و برخی‌دیگر (ازقبیل دقیقی ومنجیك) ثناخوان امراءِ چغانی وفریغونی بوده و کسانی دیگر برای سلاطین قدیم غزنه مدیحه سرائی کرده اند . شش هفت تن ازسخنوران مزبور پشتیبان و ممدوح مخصوصی نداشته‌اند . دکتر اته اسامی اکثرشان را درمقالهٔ خود مینویسد (١) و اشعاری که از آنها مانده است نقل میکند . این همان مقالـه ایست کـه ذکرش گذشت (و درکتاب یاد بود استاد فلایشر بنام تحقیقات شرقی چـاپ لایپزیگ بتاریخ١٨٧٥مسیحی‌درصفحات٣٥ تا٦٨ درج گردیده‌است(٢)) وفقط معدودی ازمشهورترین آنهارا ذکرمیکنیم . سه چهار نفرآنهارا ذواللسانین خوانده اند یعنی شعر عربی و فارسی هردو را میساخته اند ونامشان چنین است : شیخ ابوالحسن شهید بلخی و ابوبکر محمد بن علی خسروی‌سرخسی ، وابوعبدالله محمدبن عبدالله‌جنیدی . عوفی گوید نام جنیدی دریتیمةالدهرآمده لکن نگارنده هنوز نتوانسته است ترجمهٔ احوال جنیدی را درآن کتاب پیدا کند .

---

(١) دکتر اته Dr. Ethé تقریباً بیست تن ازسی ویك شاعری‌را که عوفی در این فصل شرح داده است ذکر کـرده و دوسه نفر دیگرراهم خود بآنصورت افزوده است .

(٢) Professor Fleischer, Festschrift, Morgenländische Forschungen, Leipzig 1875.

٤ ــ شهید بلخی : عوفی هفت قطعه از اشعار فارسی شهید بلخی را که مشتمل بر پانزده بیت است و همچنین سه بیت عربی ویرا ضبط کرده و نیز مرثیه‌ای را که رودکی در مرگ شهید ساخته نقل کرده است. رودکی گوید :

کاروان شهید رفت از پیش　　آن ما رفته گیر و میاندیش
از شمار دوچشم یک تن کم　　وز حساب خرد هزاران بیش

این دو قطعه را برای نمونه از شهید نقل میکنیم :

ابر همی گرید چون عاشقان　　باغ همی خندد معشوق وار
رعد همی نالد مانند من　　چون که بنالم بسحر گاه زار

☆☆☆

اگر غم راچو آتش دودبودی　　جهان تاریك بودی جاودانه
دراین گیتی سراسر گربگردی　　خردمندی نیابی شادمانه

گویند بعضی ازاشعار عربی وی در جُنگی موسوم به حماسة الظرفاء تألیف ابو محمد عبدالکافی زوزنی نقل گردیده (ولی از آن جُنگ اثری نیست).

٥ ــ ابو شعیب صالح بن محمد هروی بیشتر برای پنج بیت که درستایش ترسا بچهٔ زیبائی سرود شهرت یافته است. سه بیت اول آن بشرح ذیل است :

دوزخی کیشی بهشتی روی و قد　　آهو چشمی حلقه زلفی لاله خد
لب چنان کز خامهٔ نقاش چین　　برچکد از سیم بر شنگرف مد
گر ببخشد حسن خود برزنگیان　　ترك را بی شك زز نگ آید حسد

٦ ــ ابو عبدالله محمد بن موسی الفرالاوی(۱) از معاصرین شهید

---

(۱) دکتراته چون تنها به نسخهٔ خطی لباب الالباب که در برلین است استناد کرده نام فرالاوی را فرالادی خوانده است لکن در نسخهٔ خطی الیوت Elliot و همچنین در مجمع الفصحاء باداِل ضبط شده است نه واو.

(بقیهٔ پاورقی درصفحهٔ ٦٦٤)

بلخی بود . عوفی از رودکی شعری نقل کرده و رودکی که بعدازشهید و فرالاوی آمده ودرسخن سرائی مقامی بلندترداشته فرالاوی راباشهید دریک ردیف قرارداده است . ازاشعار فرالاوی تنها این قطعه‌مانده‌است:

چه‌شغل‌باشدواجب‌تراززیارت آنك　اگرچه نیك بكوشم بواجبش نرسم
همی شفیع نیابم ازو بعذر گناه　کریم طبعی او نزد او شفیع بسم

۷ ـ ابوعبدالله جعفربن محمدالرودکی که معمولاً رودگی یا رودکی خوانده میشود(۱) . عموماً در دورهٔ اسلام او را نخستین شاعر واقعاً بزرگ ایران بشمار آورند . بلعمی نخست‌وزیر اسمعیل بن احمد سامانی (۸۹۲ تا ۹۰۷ میلادی) پدر مترجمی است که تاریخ بزرگ طبری را(۲) بفارسی درآورده‌است . این شخص تعریف رودکی را بجائی رساند که علناً گفت رودکی میان عرب و عجم بی مانند است(۳) . رودکی ظاهراً میان معاصرین خود نیز شهرتی بسزا داشته است . شهید بلخی را در ثنای رودکی شعری است که عوفی نقل کرده است :

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ٦٦٣)

بعلاوه عوفی شعری از رودکی نقل میکند که فرالاوی را قافیهٔ راوی‌آورده است وشعر مزبور مؤید این مدعی است که‌فرالاوی باواو است نه بادال :

یادداشت مترجم : مراد این شعراست :

شاعر شهید و شهره فرالاوی　وین دیگران بجمله همه راوی

---

(۱) در یک کتاب عربی بنام غایت الوسائل الی معرفة الاوائل که در صفحات ۱۲۵ و ۱۲٦ فهرست نسخ خطی اسلامی کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج نقل کرده ام نسبت رودکی را سه پشت عقب تر برده است (ابن محمدبن حکیم بن عبدالرحمن بن آدم) واورا نخستین کسی خوانده است که بزبان پارسی شعرهای‌نغز گفته است (رجوع شود بصفحات ۵۲۱ و ۵۲۲ این کتاب) .

(۲) ترجمهٔ فارسی تاریخ طبری را که بلعمی کوچك تهیه کرده است زوتن برگ Zotenberg بفرانسه در آورده است ودرسالهای ۱۸٦۷ تا ۱۸۷٤ میلادی در چهارجلد در پاریس چاپ شده است .

(۳) فهرست نسخ خطی اسلامی کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج صفحهٔ ۱۲٦ ، سطور ۳ و ٤ .

شاعران‌را خه و احسنت مدیح رود کی‌راخه و احسنت هجاست

معروفی بلخی ویرا سلطان شاعران خوانده و از کلماتی که باو نسبت داده شده از جمله این مصراع که « اندر جهان بکس مگرو جز بفاطمی » ظاهراً برمیآید که رود کی باسمعیلیان تمایل داشته واینمعنی با بیان نظام‌الملک بسیار خوب تطبیق میکند که در سیاست‌نامه (چاپ شفر صفحات ۱۸۸ تا ۱۹۳) ولی‌النعمت و ممدوح وی نصربن احمد سامانی (۹۱۳ تا ۹٤۲ میلادی) رامتمایل باسمعیلیان میداند . همچنین دقیقی که پیش از فردوسی بوده است گوید : اگر بخواهم آنکه‌را رود کی ستوده است بستایم بدان کس مانم که خرما بهجر یا باصطلاح انگلیسی زغال‌سنگ به‌نیو کاسل[۱] (یاباصطلاح فارسی زیره‌بکرمان) برد[۲] . حتی عنصری ملک‌الشعرای سلطان محمود غزنوی اذعان‌دارد که در غزل بپایهٔ رود کی نمیرسد .

رود کی در قریه‌ای نزدیک سمرقند بجهان آمده و عوفی او را کور مادر زاد دانسته است (هر چند دکتر اته[۳] در صحت این قول تردیدکرده است) . رود کی نه‌تنها شاعری شیرین سخن بلکه‌خواننده‌ای خوش‌آواز و در نواختن چنگ و عود ماهر و زبر دست و مورد لطف خاص ممدوح و ولی‌النعمت خود نصر دوم بوده است . در حقیقت مشهورترین کاررود کی(که تقریباً در همهٔ تذکره‌های فارسی آورده‌اند) همان قصیده‌ایست که بالبدیهه گفته و در فصل نخستین این کتاب شرح دادیم (صفحات ۳۰-۲٦) و از قرار معلوم آنرا بآهنگ چنگ دربرابر

---

(۱) New Castle

(۲) **یادداشت مترجم :** عوفی در لباب الالباب اینطور عین شعر را نقل کرده است :

کرا رود کی گفته باشد مدیح امام فنون سخن بود ور
دقیقی مدیح آورد نزد او جو خرما بود برده سوی هجر

(۳) Dr. Ethé

شاه خوانده است(۱). در پایان زندگانی(۲) رودکی از چشم پادشاه افتاد و به تنگدستی وعسرت دوچار شد (و دلیل آن شاید همان اعتقادات مذهبی او باشد که پیش از این بدان اشاره کردیم) ولی هنگامی که در کمال حسن شهرت و قبول عامه وعزت زندگانی میکرد بگفتهٔ عوفی دویست غلام داشت و صد شتر در زیر بنهٔ او میرفت(۳). عوفی گوید اشعار او صد مجلد کتاب را فرا میگرفت وجامی در بهارستان باستناد کتاب یمینی (تاریخ سلطان محمود غزنوی تألیف عتبی) گوید که اشعار او یک میلیون و سیصد هزار بیت بوده است(٤). از اینهمه اشعار تنها قسمت بسیار کمی بما رسیده ولی همان مقدار هم که رسیده خیلی بیش از آنست که قبلاً تصور میشده است. دکتر هرن(٥) درچاپ نفیسی که از فرهنگ اسدی منتشر کرده است (صفحات ۱۸ تا ۲۱) تذکر داده است که در آن کتاب از رودکی بیش از هر یك از شعراءِ قدیم دیگر استشهاد شده است و تقریباً ۱٦ بیت از مثنوی مفقود کلیله ودمنه را نقل میکند وبسیاری جنگهای چاپ نشده و آثاری نظیر آن درموزهٔ بریتانیا و سایر کتابخانهای بزرگ اروپا هست که مقدار بسیار معتنابهی

---

(۱) قدیمترین ومعتبر ترین روایتی که از این حکایت شده در چهار مقالهٔ نظامی عروضی سمرقندی است. ترجمهٔ انگلیسی نگارنده دیده شود (چاپ لوزاك ۱۸۹۹ میلادی صفحات ٥۱ تا ٥٦) وهمچنین رجوع کنید به مقاله‌ای که در بارهٔ منابع دولتشاه درمجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی شمارهٔ ژانویه ۱۸۹۹ صفحات ٦۱ تا ٦۹ نوشته ام.

(۲) السمعانی گوید مرگ او در سال ۳۲۹ هجری مطابق با ۱ - ۹٤۰ میلادی رویداده است (والمنینی در شرح خود برتاریخ العتبی چاپ قاهره بتاریخ ۱۲۸٦ هجری جلد اول صفحهٔ ٥۲ ازوی استشهاد کرده است).

(۳) جامی ازباب مبالغه عدد شتران را چهارصد نفر ذکر کرده است.

(٤) رشیدی شاعر سمرقندی در یکی از اشعار خود گوید: «شعر اورا برشمردم سیزده ره صد هزار» که یک میلیون و سیصدهزار میشود.

(٥) Dr. Horn

از اشعار رودکی‌را میتوان از میان آنها بدست آورد. دکتر اته در رسالهٔ شایان ستایشی که دربارهٔ رودکی نوشته (۱) ازاین مآخذ ۵۲ قطعهٔ بزرگ و کوچك فراهم آورده است که رویهم رفته به ۲۴۲ بیت میرسد وازمنابع دیگر اطلاعات که در سی سال گذشته بدست آمده است شك نیست که اکنون مقدار زیادی اشعاردیگر نیزمیتوان بدان افزود. (۲)

چون دکتراته ترجمهٔ منظوم همهٔ اشعار رودکی را که در رسالهٔ خویش گرد آورده در آنجا گنجانده است لازم نیست اینجا نمونهٔ دیگری از اشعار اورا برای خوانندگان اروپائی بیاورم و تنها بذکر دو قطعه که استاد گرامی وقدیم من پرفسور کاول(۳) ترجمه کرده‌است اکتفا میکنم. (این دوقطعه درمقالهٔ اته یکی بشمارهٔ ۲۰ و دیگری بشمارهٔ ۴۱ آمده است.)

بیار آن می که پنداری روان یاقوت نابستی
و یا چون بر کشیده تیغ پیش آفتابستی
بپاکی گوئی اندر جام مانند گلابستی
بخوشی گوئی اندر دیدهٔ بی‌خواب خوابستی
سحابستی قدح گوئی و می قطره سحابستی
طرب گوئی که اندر دل دعای مستجابستی

---

(۱) Nachrichten von der Königl. Gesellschaft der Wissenschaften u. der G. A. Universität zu Göttingen, no. 25, Nov. 12, 1873. pp 663-742.

(۲) **یادداشت مترجم:** رجوع شود بکتاب نفیس احوال و اشعار ابو-عبدالله جعفربن محمد رودکی سمرقندی در سه مجلد شامل مآخذ کتاب وعصرزندگی رودکی (جغرافیای سمرقند و بخارا در زمان سامانیان وتاریخ ماوراء النهر از قدیمترین ایام تا سال ۳۳۱ هجری و اوضاع معارف در زمان آل سامان) و گفتار نویسندگان گذشته در بارهٔ رودکی - اشعار رودکی - ضمایم و تعلیقات (تحقیق در بارهٔ ۵۳ تن از شاعران سدهٔ سوم و چهارم ایران) ، تألیف استاد سعید نفیسی ، چاپ تهران ۱۳۰۹ و ۱۳۱۰ و ۱۳۱۹ .

(۳) Professor Cowell

اگر می نیستی یکسر همه دلهـا خرابستی
اگر در کالبد جان را ندیدستی شرابستی
اگر این می بابر اندر بچنگال عقابستی
از آن تاناکسان هرگز نخوردندی‌صوابستی

چون کشته ببینی ام دو لب گشته فراز
از جان تهی این‌قـالب فرسوده به آز
بـر بـالینم نشین و میگوی بنـاز
کای من تو بکشته و پشیمان شده باز

۸ ـ شیخ ابوالعباس ، فضل‌بن عباس از معاصرین رودکی است . در رثاءِ نصر دوم ولی النعمت و ممدوح رودکی اشعاری سروده و درعین حال جانشین ویرا نیزستوده است :

پادشاهی گذشت خوب نژاد — پـادشاهی نشست فرخ زاد
زان گذشته زمانیان غمگین — زین نشسته جهانیان دلشاد
بنگراکنون بچشم‌عقل‌وبگو — هرچه برمـا ز ایزد آمد داد
گرچراغی زپیش‌ما برداشت — بـاز شمعی بجای او بنهـاد
ورزحل‌نحس‌خویش‌پیداکرد — مشتری نیز داد خویش بداد

۹ ـ شیخ ابو زراعه معمری (یـا معماری) گرگانی . یکی از بزرگان خراسان اشعـاری مـانند اشعار رودکی از او بخواست . وی چنین پاسخ داد :

اگر بدولت بـا رودکی نمی مانم
عجب مکن سخن ازرودکی نه کم‌دانم
اگر بکوری چشم او بیافت گیتی را
ز بهر گیتی من کور بود نتوانم

هزار یک ز آن کو یافت از عطاءِ ملوك

بمن دهی سخن آید هزار چندانم.

از قطعهٔ ذیل ظاهراً چنین برمیآید که قریحهٔ سلحشوری خود را با براعت ادبی خویش یکسان میدانسته است:

آنجا که درم باید دینار بر اندازم

و آنجا که سخن باید چون موم کنم آهن

چون باد همی گردد با باد همی گردم

گه با قدح و بر بط گه با زره و جوشن

چون از ابواسحق ابراهیم بن محمدالبخاری جویباری بگذریم بشاعر دیگری که واقعاً مهم است میرسیم. در بارهٔ ابواسحق و ترجمهٔ احوال و تاریخ زندگانی وی عوفی چیزی نمیگوید جز اینکه‌شغل اورا زرگری مینویسد وازاشعاراوپنج بیت نقل میکند. ازابواسحق‌میگذریم و از سرایندهٔ مهمی که سلف فردوسی بوده است سخن میگوئیم.

۱۰ ـ ابو منصور محمد بن احمد دقیقی طوسی: هرچند نام این شاعر از اسامی اسلامی است و مخصوصاً جنبهٔ اسلامی آن تقریباً شدت دارد معذلک مستشرقین معروف آلمان اته(۱) و نولدکه(۲) و هرن(۳) مدعی شده‌اند که دقیقی زردشتی بوده است: لحن هرن بصراحت و

---

(۱) پیشرو و معاصرین رودکی تألیف دکتراته صفحهٔ ٥٩:
Rudagi's Vorläufer und Zeitgenossen

(۲) نولدکه، چاپ جداگانهٔ حماسهٔ ملی ایران، صفحهٔ ۱۸:
Nöldeke, Das Iranische Nationalepos

مستخرج از کتاب اساس فقه‌اللغهٔ ایران چاپ اشتراسبورگ بسال ۱۸۹٦ میلادی
Grundriss der Iranische Philologie, Strassbourg, 1896.

(۳) تاریخ ادبیات فارسی تألیف هرن چاپ لایبزیگ، ۱۹۰۱ میلادی صفحهٔ ۸۱:
Horn, Gesch. d. Persische Literatur, p. 81 (Leipzig, 1901).

قاطعیت آن دو دیگر نیست . مبنای این عقیده ابیات ذیل بخصوص مقطع این قطعهٔ وی میباشد(۱) :

دقیقی چهارخصلت برگزیدست   بگیتی از همه خوبی و زشتی
لب یاقوت رنگ و نالهٔ چنگ   می‌خوش‌رنگ ودین زرد هشتی

هرچند عوفی این اشعار را نقل نکرده است معذلک نگارنده علی رغم گفتهٔ اته مستشرق آلمانی نمیتواند در اصالت آن تردید کند . (زیرا اته فقط نسخهٔ لباب‌الالباب را که در برلین است در اختیار داشته‌و آن نسخه درهمین جا ناقص است) . گمان‌میکنم به این شعر زیاد اهمیت داده‌اند و .بیش از حد جائز آنرا ملاك دانسته‌اند وستایش دقیقی از آئین زردشتی منحصر بیک نکته بوده وآن اجازه و تصدیق باده‌نوشی است . در جای دیگر نیزاین نکته را بیان کرده‌ام(۲) که‌هنوزیکی‌ازجنبه‌های بسیار برجستهٔ زندگانی روزانهٔ زردشتیان میگساری است .

علت عمدهٔ اشتهار دقیقی آنست که در نظم شاهنامه پیشقدم بوده و همینکه تقریباً هزار بیت ازشاهنامه را دربارهٔ ظهورزردشت واستقرار آئین زردشتی برشتهٔ نظم‌آورد ترك بچه‌ای که از دیگر غلامان نزد وی عزیز تر بود با کارد کارش بساخت(۳) . فردوسی در اثر خوابی‌که دیده بود (و شاید آن خواب هم صرفاً تخیلات شاعرانه بوده است) اشعار

---

(۱) همان کتاب اته Ethé دیده شود ، صفحهٔ ۵۹ .

(۲) کتاب یکسال میان ایرانیان تألیف نگارنده صفحات ۳۷۵ و ۳۷۶ :
A Year amongst the Persians.

(۳) نگاه کنید بشاهنامهٔ چاپ‌ترنرماکان Turner Macan آغاز جلد سوم (صفحهٔ ۱۰۶۵ سطر ۱۱) . دقیقی درعالم خواب بفردوسی چنین گوید :

« ز گشتاسب وارجاسب بیتی‌هزار   بگفتم سرآمد مرا روزگار . »

آن قسمت از شاهنامه که بدقیقی نسبت داده میشود از صفحهٔ ۱۰۶۵ شروع میشود و بصفحهٔ ۱۱۰۳ خاتمه میبابد ودر چاپ فولرس Vüllers مطابق است با صفحات ۱۴۹۵ تا ۱۵۵۳ جلد سوم : مجموعاً ۱۰۰۱ بیت است ولی پس‌از وضع ۱۳ بیت مقدمه ۹۸۸ بیت میشود .

دقیقی را جزءِ اشعار خودآوردولی با لحنی اندك شدید و برخلاف فتوت و رادمنشی آن اشعار را مورد انتقاد قرار داد . پروفسور نولد که این قسمت شاهنامه را بدقت بااشعار فردوسی مقایسه کرده وانتقادات فردوسی را بی اساس میداند(۱) و این نظر بسیار درست است . از کلمات اسعد عمید معلوم میشود دقیقی نزد معاصرین خود مقامی معزز و ارجمند داشته است . هنگامی که اسعدعمید(۲) خواست فرخی‌را بامیرابوالمظفر معرفی کند چنین گفت : « ای خداوند ترا شاعری آوردم که تا دقیقی روی در نقاب تراب کشیده چشم روزگار مانند او ندیده است(۳) » .

ونیز ازشرح مختصری که العتبی دروصف اکابرشعراءِ عهدسلطنت نوح دوم پسر منصور سامانی (۹۷٦ تا ۹۹۷ میلادی) نوشته(٤) مقام ارجمند دقیقی نزد معاصرین وی آشکار میگردد .

از غزلیات و قصائد دقیقی ده قطعه که مجموعاً بیست‌وهفت بیت است عوفی نقل میکند و دکتر اته نیز سه قطعه اضافی (بشمارهٔ یک و چهار و شش) بدان میافزاید و بر روی هم اشعاری که در لباب‌الالباب نیست سیزده بیت میشود . اشعار ذیل قسمتی از قصیده‌ایست که در مدح امیر ابوسعید محمدبن مظفربن محتاج چغانی سروده است :

ای کرده چرخ تیغ ترا پاسبان ملک

وی کرده جود کف ترا پاسبان خویش

---

(۱) نگاه کنید بکتابی که ذکرش گذشت صفحهٔ ۲۰ ـ این انتقاد درصفحهٔ ۱۱۰٤ چاپ ماکان مندرج است .

(۲) رجوع کنید به صفحهٔ ٦٥ ترجمهٔ انگلیسی چهار مقاله که خود نگارنده ترجمه کرده و جداگانه منتشر شده است .

(۳)**یادداشت مترجم :** این عبارت از چهار مقالهٔ عروضی سمرقندی صفحهٔ ٤۷ چاپ بمبئی سنهٔ ۱۳۲۱ هجری نقل شد و عروضی نه معرف را عمیداسعد ضبط کرده است نه‌اسعد عمید وعروضی گوید عمید اسعد کدخدای امیر بود .

(٤) تاریخ العتبی چاپ قاهره به تاریخ ۱۲۸٦ هجری ـ جلد دوم ، صفحهٔ ۲۲ .

تقدیر گوش امر تو دارد ز آسمان

دینار قصد کف تو دارد ز کان خویش

در قصیدهٔ دیگری که خطاب بمنصور اول سامانی است (۹۶۱ تا ۹۷۶ میلادی) چنین گوید :

ملک آن یادگار آل دارا ، ملک آن قطب دور آل سامان

اگر بیند بگاه کینش ابلیس ز بیم تیغ او بپذیرد ایمان

بپای لشکرش ناهید و هرمز(۱) به پیش لشکرش مریخ و کیوان

در قصیدهٔ دیگری که خطاب به نوح دوم (۹۷۶ تا ۹۹۷ میلادی) جانشین منصور اول سامانی است چنین گوید :

چرخ گردان نهاده دارد گوش تا ملک مرو را چه فرماید

زحل از هیبتش نمیداند که فلک را چگونه پیماید

این ابیات از اشعار عاشقانهٔ وی نقل میشود :

کاشکی اندر جهان شب نیستی تا مرا هجران آن لب نیستی

زخم عقرب نیستی بر جان من گرورا زلف معقرب نیستی(۲)

---

(۱) ناهید (اناهیتای قدیم) نام سیارهٔ زهره است و هرمز (اهوراه‌زدا) نام ستارهٔ مشتری است و این دو کوکب از اختران سعد باشند ولی کیوان (زحل) و مریخ از سیارات نحس بشمار میروند .

یادداشت مترجم : در کتاب برگزیدهٔ شعر فارسی ، دورهٔ صفاریان ، طاهریان ، سامانیان ، آل بویه (قرنهای سوم و چهارم هجری) ، شرح لغات و عبارات مشکل و توضیح نکات ادبی تألیف آقای دکتر محمد معین استاد دانشگاه تهران ، چاپ ۱۳۳۱ ، صفحهٔ ۲۵ لفظ اناهیتا اینطور تجزیه شده است : دراوستا اناهیتا Anâhita (مرکب ازA علامت نفی و âhita بمعنی چرکین و پلید وناپاك .
a نفی بنا بقاعدهٔ دستور زبان اوستایی چون بکلمهٔ مسبوق به â پیوسته ، نون وقایه بین آنها فاصله شده .کلمهٔ مرکب بمعنی بی آلایش و پاك) ، واو ایزد آبست در آیین ایرانیان باستان .

(۲) زلف یار را بدلیل کژی و سیاهی ونیشی که از آن بدلهای ریش فرو نشیند اغلب به کژدم تشبیه کرده‌اند .

ورنبودی کوکبش درزیرلب(۱) مونسم تا روز کوکب نیستی(۲)
ور مرکب نیستی از نیکوئی جانم از عشقش مرکب نیستی
ور مرا بی یار باید زیستن زندگانی کاش یا رب نیستی !

در جای دیگر گوید :

من اینجا دیر ماندم خوار گشتم عزیز از ماندن دایم شود خوار
چو آب اندر شمر بسیار ماند زهومت گیرد از آرام بسیار

این اشعار در وصف شراب است :

زان مرکب که کالبد از نور لیکن او را روان و جان از نار
زان ستاره که مغربش دهن است مشرق او را همیشه بر رخسار

این اشعار در تعریف ظرف آب یخ است :

نگه کن آب و یخ در آبگینه فروزان هرسه همچون شمع روشن
گدازیده دو تا یک تا فسرده بیک لون این سه گوهر بین ملون

از سخن سرایان دیگر این عصر که عوفی اشعارشانرا نقل کرده (و مستشرق آلمانی دکتر اته نیز اکثر آنها را یاد میکند) منجیک است که مورد اکرام واعزاز امراءِ چغانی بوده است . در اشعارمنجیک اصطلاحات شاذ و مهجور و لهجه‌های ولایتی دیده میشود و در قرن بعد قطران شاعر تبریزی از ناصر خسرو خواسته است معانی اصطلاحات را تشریح کند و روشن سازد(۳) . بعد از وی ابوالحسن علی بن محمد غزالی (٤) لوکری است که اشعاری بسیار زیبا در ستایش کرد بچه‌ای

---

(۱) گمان میکنم این استعاره اشاره به فرو رفتگی گونه ها و چاه زنخدان است که گرد دهان یار مانند نور ناگهان میدرخشد وچشمک میزند .

(۲) ستاره شمردن نزد شاعران ایران و ترکانی که از آن‌ها تقلید کرده‌اند اصطلاحی است برای شبهائی که به بیخوابی میگذرد .

(۳) سفرنامهٔ ناصرخسرو (چاپ شفر- پاریس ۱۸۸۱ میلادی) صفحهٔ ٦ متن وصفحات ۱۸ و ۱۹ ترجمهٔ فرانسه .

(٤) **یادداشت مترجم :** در المعجم صفحهٔ ۱۹۵ و صفحهٔ ۱۹۷ غزوانی.

نکو روی ساخته و در ثنای نوح دوم پسر منصور شهریار سامانی (٩٧٦ تا ٩٩٧ میلادی) و ابوالحسن عبیدالله بن احمدالعتبی وزیر نیز مدایحی پرداخته است. پس از او معروفی بلخی است که در مدح عبدالملک سامانی (٩٥٤ تا ٩٦١ میلادی) این اشعار را گفته است:

ای آنکه مر عدو را صبری و حنظلی — وی آنکه مر ولی را شهدی و شکری
آنجا که پیش بینی باید موفقی — و آنجا که پیش دستی باید مظفری

بعد از او منصور بن علی منطقی رازی یکی از مدیحه سرایان صاحب جلیل اسمعیل بن عبّاد وزیر خاندان دیلمی است (رجوع شود بصفحهٔ ٦٦٢). اشارهٔ وی در اشعار ذیل بصاحب بن عباد است:

مه گردون مگر بیمار گشته است — بنالید و تنش بگرفت نقصان
سپر کردار سیمین بود و اکنون — بر آمد بر فلک چون نوک چوگان(١)
تو گفتی خنگ صاحب تاختن کرد — فکند این نعل زرین در بیابان

گذشته از ظرافت و ملاحتی که از جهت مبالغه و اغراق در اشعار ذیل مشهود است از جهات دیگر نیز جالب توجه است. هم او گوید:

یک موی بدزدیدم از دو زلفت — چون زلف زدی ای صنم بشانه
چونانش بسختی همی کشیدم — چون مور که گندم کشد بخانه
با موی بخانه شدم پدر گفت — منصور کدامست ازین دو گانه(٢)

طبق داستانی که عوفی نقل میکند هنگامی که بدیع الزمان همدانی رقیب بزرگ حریری در تحریر مقامات در سن دوازده سالگی بدیدن صاحب بن عباد آمد صاحب برای آزمایش طبع و امتحان مهارت وی از او خواست اشعار منصور بن علی منطقی رازی را در بارهٔ معشوقه‌اش بنظم عربی در آورد. دانشمند جوان پرسید: بکدام قافیه و در کدام بحر؟

---

(١) در اینجا هلال به نوک خمیدهٔ چوگان تشبیه شده است.

(٢) مقصود اینست که پسرش منصور در عشق یار بحدی نحیف و زار شده بود که تشخیص تن ناتوان او از موی بس دشوار مینمود!

پاسخ شنید قافیهٔ طاو بحر اسرع یا بدیع فی البحر السریع :

(ا ـ ں ـ ا ـ ںں ـ ا ـ ںں ـ)

بی‌تأمل وبالبدیهه ترجمهٔ تازی آن اشعاررا که بسیار نزدیك اصل اشعارفارسی است بدین مضمون بساخت :

سرقت من طرته شعرة ... حین غدا یمشطها بالمشاط

ثم تد لحت بها مثقلاً ... تدلج النمل بحب الحناط

قال ابی من ولدی منکما ... کلا کما یدخل سم الخیاط

اینگونه ترجمه‌های منظوم ازپارسی بتازی وازتازی بپارسی ظاهراً میان فضلا و دانشمندان این دوره و ادوار بعد تا زمان سلجوقیان بسیار مورد پسند وتوجه بود وارباب فضل وهنربا این نوع تمرینات و ممارسات ذوق وقریحهٔ ادبی خودرا میورزیدند ولی متأسفانه مقایسهٔ اصل وترجمه همیشه میسر نیست زیرا در بسیاری موارد یا اصل یا ترجمه مفقود شده است . مثلاً دردو کتاب البنداری یکی ترجمهٔ اختصاری شاهنامه بعربی[1] ودیگر تاریخ آل سلجوق[2] اشعار متعددی از فارسی[3] بتازی ترجمه

---

(۱) **یادداشت مترجم :** الشاهنامه ترجمهٔ منثور بنداری توسط دکتر عبدالوهاب عزام دزقاهره بسال ۱۳۵۰ هـ. = ۱۹۳۲ م . در دوجلد چاپ شده‌است .

(۲) **یادداشت مترجم :** کتاب تاریخ دولة آل سلجوق من انشاء الامام عمادالدین محمدبن محمدبن حامد الاصفهانی اختصار الشیخ الامام العالم الفتح بن علی بن محمد البنداری الاصفهانی چاپ مصر سنهٔ ۱۳۱۸ هـ. = ۱۹۰۰ م .

(۳) فقط نسخهٔ خطی این ترجمهٔ عربی شاهنامه موجود است و آنهم کمیاب است . یک نسخهٔ خطی قدیم که نسخهٔ بسیار عالی است در کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج و نسخ دیگر در پاریس وبرلین وجود دارد (نگاه کنید بصفحات ۴۳ و ۴۴ فهرست نسخ خطی اسلامی که خود نگارنده تنظیم کرده‌است) . کتاب تاریخ دولة آل سلجوق‌را هوتسما Houtsma بطرز بسیاربسیار فاضلانه‌ای تصحیح کرده و منتشر ساخته است (چاپ بریل لیدن Brill Leyden سال ۱۸۸۹ میلادی) . ترجمه های منظوم عربی از پارسی بتازی (اشعار ابومنصور آبی) در صفحهٔ ۸۵ (و اشعار مؤیدالملك) در صفحهٔ ۸۶ (و اشعار ابو طاهر خاتونی) در صفحهٔ ۱۰۵ مندرج است .

شده که در مورد شاهنامه با اصل آن قابل تطبیق است ولی اصل فارسی اشعاری که ترجمهٔ آن در کتاب تاریخ دولة آل‌سلجوق آمده است قاعدةً دردست نیست . نکتهٔ قابل توجه این است که مترجمین خود را مقید و ملزم بحفظ و رعایت اوزان و بحور وقوافی اصل اشعار ندانسته‌اند بلکه فقط بمعنی توجه داشته‌اند وحال آنکه مترجمین مزبوربهر دو زبان بحدی مسلط بوده‌اند که آنها را ذواللسانین میخوانده‌اند و از آن گذشته بحورشعرفارسی وعربی اساساً یکی است . تنهابهمین دلیل برخلاف نظر بسیاری ازاکابرمستشرقین علی‌الخصوص دوست فقیدم مستر گیب(۱) که مرگش را ازضایعات بسیارغم‌انگیزمیدانم واز کتاب بزرگ وی درتاریخ شعرعثمانی چند جای دیگر در این کتاب یاد کرده‌ام معتقدم کسی که بخواهد شعرشرقی را بیکی از السنهٔ غربی درآورد از روی کمال حق وانصاف میتواند بمترجمین مزبور تأسی کند وهمانقسمی که اساتید قدیم عربی وفارسی درترجمهٔ منظوم اشعارتاحدی پای بند قیود نبوده‌اند این مترجمین نیزمیتوانند همان اندازه آزادی برای خود قائل گردند . نظر باینکه شعرما ازجهت شکل وصورت وقواعد عروض با شعر ملل‌اسلامی اختلافات زیاد دارد بنابراین ما ازدوجهت حق داریم در شکل و صورت ترجمه‌های منظوم خود نه در معنی و مطلب آزادانه بخود اجازهٔ همان تصرفات را بدهیم .

نسبت بمتقدمین از شعراء که تا اینجا نام بردیم سبك منطقی بیش ازهمه جنبهٔ تصنع داشته وبصنایع بدیع علی‌الخصوص بصنعت حسن تعلیل ویرا رغبت بیشتری بوده‌است . واین‌صنعت چنان باشد که فی‌المثل‌زردی آفتاب‌را شاعربترس خورشید ازممدوح خود حمل کند(۲) وگوید هنگام

---

(۱) E. J. Gibb, History of Ottoman Poetry

(۲) **یادداشت مترجم :** عین شعر را عوفی چنین نقل کرده است :

از آن خورشید زرین شد که برملکش گذر دارد
ستاره ز آن همی لرزد که از تیغش حذر دارد

(بقیهٔ پاورقی در صفحهٔ ٦٧٧)

عبور خورشید از آسمان از بیم اینکه مبادا بقلمرو ولی‌النعمت وی تجاوز کند رنگ از رخسار خورشید بپرد ویا اینکه دینار زر را از هول وهراس اسراف وتبذیر و کف کریم سرور خود زرد گون داند ویا چشمك ستارگان را بلرز و رعب از شمشیر جهانگیر خدایگان خود تعبیر کند. گمان میکنم صفت تصنّع و تکلّف که از مختصات اشعار منطقی رازی است مربوط به فطرت وطبیعت ذاتی وی نبوده بلکه بیشتر مستقیماً معلول تأثیرات و وتمایلات ادبی فضلاء وادباءِ عربی زبان وعربی نویس دربار آل بویه عراق بوده است که بسبب قرب جوار ورابطهٔ نزدیکتری که با دارالخلافهٔ بغداد داشته‌اند بیشتر از دربار سامانی خراسان تحت تأثیرات مزبور قرار گرفته‌اند، زیرا دربار سامانی خراسان با بغداد فاصلهٔ زیادتری داشته است. شاید بهمین دلیل است که خراسان (حقاً) گهوارهٔ تجدید حیات ادبی فارسی شناخته شده است. معذلك از اشعار ذیل که اثر طبع ابو احمدبن ابوبکر-الکاتب (و در یتیمة‌الدهر جزءِ چهارم صفحهٔ ۳ نقل گردیده) است آشکار و نمایان است که خراسان را از جهت ادبی بسیار عقب‌تر از عراق میدانسته‌اند. پدر ابواحمد دبیر اسمعیل بن احمد (۸۹۲ تا ۹۰۷ میلادی) از امراءِ سامانی و وزیر پسر و جانشین وی احمدبن اسمعیل (۹۰۷تا۹۱۳ میلادی) بوده‌است:

لا تعجبن من عراقی رأیت له — بحراً من العلم او کنزاً من الادب

واعجب لمن ببلاد الجهل منشاوه — ان کان یفرق بین الرأس والذنب

(بقیهٔ پاورقی از صفحهٔ ۶۷۶)

صفت «زرین» که شاعر در وصف خورشید بکار برده تصور نمیرود مراد وی ترس و رنگ پریدگی باشد که تعبیری بسیار دور و مستبعد بنظر میرسد. ممکن است مقصود منطقی رازی تعریف از ثروت فراوان ممدوح خود بوده است و شاید اینطور خواسته است بگوید که چون خورشید از ملك پرزر و زیور وی بگذرد رنگ زر بخود گیرد کما آنکه فردوسی گفته است:

بعنبر فروشان اگر بگذری — شود جامهٔ تو همه عنبری

وگر تو شوی سوی انگشت گر — از او جز سیاهی نیابی دگر

این سطور البته پیش ازعصر درخشانی نوشته شده که دروصف آن عصر جای دیگر دریتیمةالدهر شمه‌ای بیان‌شده (رجوع شود بجلد چهارم یتیمةالدهر صفحات ۳۳ و۳٤ وصفحات ٥۳۳ تا ٥۳٥ این کتاب) . لکن از سطور مزبور چنین برمیآید که تمدن اسلام از مرکز خود یعنی بغداد بسوی محیط خارج ممالك اسلامی پیش رفت ودراطراف واکناف پراکنده ومنتشر گشت .

شاعری که عوفی بعد نام میبرد ابوبکر محمد بن علی خسروی سرخسی است که نه بدربار آل سامان و نه بدربار آل بویه بهیچکدام بستگی نداشت . بستگی اوبامیر شمس‌المعالی قابوس‌بن وشمگیر از امراءِ عالیقدر آل‌زیار است (۹۷٦ تا ۱۰۱۲ میلادی) . در خصوص کارهای ادبی خود وشمگیر بزودی سخن‌خواهیم گفت . خسروی سرخسی نیزازشاعران ذواللسانین‌بوده واز درباری بدربار دیگر میرفته و گاه ولی‌النعمت وسرور خود قابوس را مدح میکرد ودیگر گاه به‌ثنای‌صاحب وابوالحسن محمد نوادهٔ سیمجور میپرداخته است . شاعر دیگری که مدایحی برای قابوس ساخته است ابوالقاسم زیادبن محمدالقمری الجرجانی است . چند شعری که ازاوباقی است حاکی از ذوق و کیاست و اندکی تصنّع وتکلفی است است که دراشعار منطقی‌رازی نیز دیده میشدوشرح آن گذشت . ابو طاهر خسروانی از شعراءِ دیگر سامانی‌است که اشعار تلخی درقدح «چهارگونه کس کزان چهاربوی ذره‌ای شفا نرسید» گفته وآن چهارطبیب و زاهد واخترشناس وافسونگربوده‌اند . کمی معروفتر ازاو ابوشکور بلخی است که درسال۳۳٦ هجری (مطابق ۸ - ۹٤۷ میلادی) آخرین‌نامه را بپایان رساند . این اثرا کنون دردست نیست . این اشعارازابوشکوراست : -

از دور بدیدار تو اندر نگریستم

مجروح شدآن چهرهٔ پرحسن وملاحت

وزغمزهٔ تو خسته شد آزرده دل من

وین حکم قضائیست جراحت بجراحت(۱)

و این معنی را سخنور ذواللسانین ابوالفتح بستی بتازی ترجمه کرده وشعر دیگری از ابوعبدالله محمدبن صالح ولوالجی را نیز خواجه ابوالقاسم پسر وزیر ابوالعباس بعربی درآورده است . ابومحمد البدیع بلخی اشعار ملمعی درمدح امیرابو یحیی طاهربن فضل الصغانی (چغانی) گفته است .

ابوالمظفر نصر الاستغنائی نیشابوری را فقط ازاین دوبیت میشناسیم:

بماه ماندی اگر نیستیش زلف سیاه

بزهره ماندی اگر نیستیش مشکین خال

رخانش را بیقین گفتمی که خورشیداست

اگر نبودی خورشید را کسوف و زوال

ابوعبدالله محمدالجنیدی یکی دیگر از شعراءِ ذواللسانین صاحب بوده است . ابومنصور العماره مروزی در عهد آخرین شهریار سامانی و نخستین پادشاه غزنوی شهرت یافت ودروصف باده وبهاروامثال آن اشعار موجزومختصری ساخت که بدیع وشگفت بود و از این راه گوی پیشی را ازدیگران بربود . این اشعاررا دراندرزبکامجویان جهان گفته است :

غره مشو بدانکه جهانت عزیز کرد

ای بس عزیز را که جهان کرد زود خوار

مار است این جهان وجهانجوی مارگیر

از مارگیر مار بر آرد شبی دمار

---

(۱) رجوع شود بقرآن مجید سورهٔ پنجم آیهٔ ۴۹ :

و کتبنا علیهم فیها ان النفس بالنفس والعین بالعین والانف بالانف والاذن بالاذن والسّن بالسّن والجروح قصاص . . . .

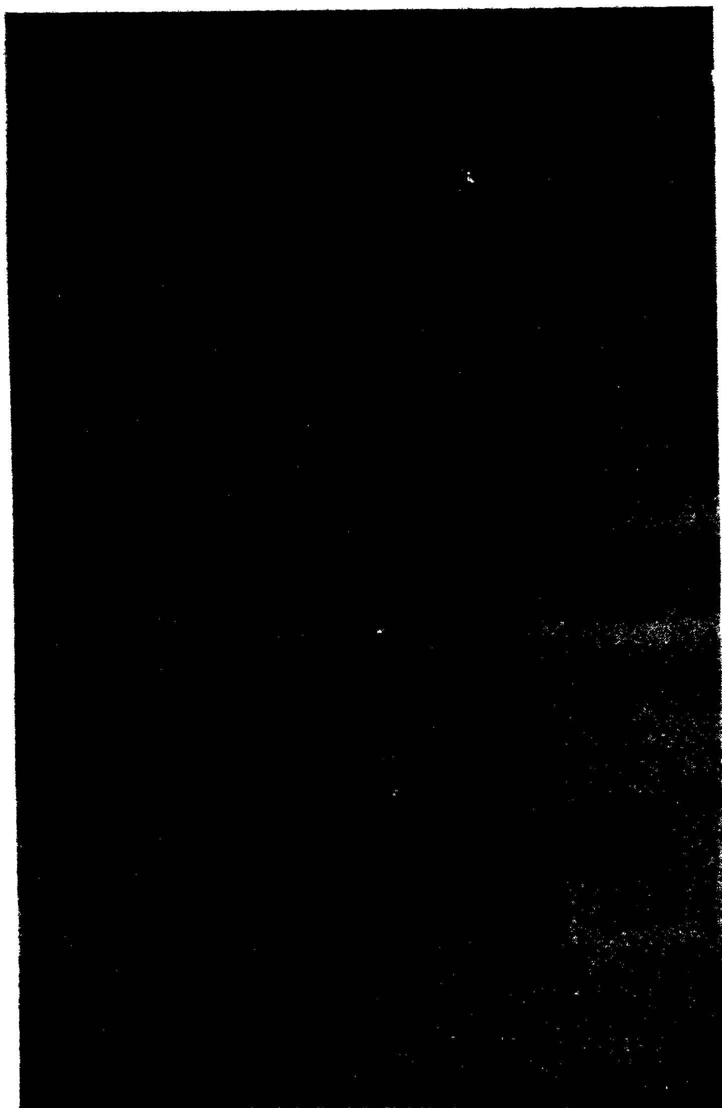
عوفی سرگذشت سی ویك تن ازسرایندگان قبل ازدورهٔ غزنوی را مینویسد ودرپایان این فهرست ازهفت شاعردیگری نام میبرد که معلوم نیست حامی و پشتیبان آنها چه کسی بوده است و آن هفت نفر عبارت‌اند ازایلاقی وابوالمثل‌بخاری وابوالمؤید بلخی وابوالمؤید رونقی بخاری ومعنوی بخاری وخبازی نیشابوری وسپهری ماوراءالنهری .

ازاین شعراء که شعر را حرفه وپیشهٔ خود ساخته بودند اکنون میگذریم وبه دوپادشاه سخنوری که شعرمیگفته‌اند میرسیم :

نخست منصوردوم پسرنوح پادشاه سامانی‌است (۹ - ۹۹۷میلادی) عوفی او را آخرین پادشاه این سلسله میداند ولی عقیدهٔ عموم این است که برادرش عبدالملك جانشین او شده است . عوفی گوید : « اگر چه جوان بود اما دولت پیرگشته بود . درامورملك آل سامان سامان‌نمانده وجان ملك برمق رسیده و در اول عهد سلطان یمین‌الدولـه محمود بود . بارها بردست خصمان گرفتارشد وبازخلاص یافت . بسیاربکوشید تاملك پدربدست آورد اما با قضای آسمانی وتقدیریزدانی کوشش انسانی مفید نیست . قوله‌تعالی ، لاراد لقضائه ولامعقب لحکمه‌یفعل‌الله مایشاء ویحکم مایرید . وازملوك آل‌سامان ازهیچکس شعرروایت نکرده‌اند جز ازوی واشعاراومطبوع است وپادشاهانه ودرآن وقت که دربخارا بر تخت ملك نشست ازاطراف خصمان برخاسته بودند و ارکان دولت اوتمام نفور شده شب وروزدربراسپ بودی ولباس اوقبای زندنیجی (۱) بود واکثرعمر او درگریختن وآویختن بسرشد . روزی جماعتی ازندما اوراگفتند که‌ای پادشاه چرا ملابس خوب نسازی و اسباب ملاهی که یکی از امارات پادشاهی است نبرداری ؟ اولین قطعه‌که آثارمردی ازمعانی آن ظاهر و لایح است انشاء کرد . نظم :

---

(۱) زند نیجی یا زند پیچی جامهٔ سپید وفراخی بوده‌است که از پارچهٔ بسیار سفت وستبر میدوختند واحتمالاً برای‌جلوگیری اززخم شمشیر میپوشیدند . (رجوع شود بفرهنگ فولرس جلد سوم صفحهٔ ۱۰۱ Vüllers's Lexicon) .

بنای گنبد قابوس مورخ به سال ۳۷۵ شمسی یزدگردی
و ۳۹۷ قمری در گنبد قابوس (شهرستان گرگان)
(عکس از آقای مرتضی رستمی عکاس باستان شناسی)
(برابر صفحهٔ ۶۸۰) مربوط بصفحهٔ ۶۸۱

گویند مرا چون سبب خوب نسازی

مأوی گه آراسته و فرش ملون

با نعرهٔ گردان چکنم لحن مغنی

با پویهٔ اسپان چکنم مجلس گلشن

جوش می ونوش لب ساقی بچه‌کارت

جوشیدن خون باید بر عیبهٔ جوشن

اسپ‌است وسلاح است مرابزمگه‌وباغ

تیرست و کمانست مرا لاله و سوسن

این دوبیت را هم درنکوهش فلك غدار وسپهر مکارساخته است:

ای بدیدن کبود خود نه کبود   آتش از طبع و در نمایش دود

وای دو گوش تو کرّ مادر زاد   باتوام گرمی وعتاب چه سود؟

پادشاهی که در ترویج ادبیات و حمایت اهل ادب اهمیت بیشتردارد قابوس بن وشمگیر ملقب بشمس‌المعالی است (٩٧٦ تا ١٠١٢ میلادی) که از شهریاران آل‌زیار طبرستان بوده است. ابوریحان بیرونی کتاب آثارالباقیه عن‌القرون‌الخالیه را به پیشگاه وی تقدیم کرده ودکترزاخو آنرابزبان‌انگلیسی درآورده‌است. ابوریحان‌درمقدمهٔ کتاب‌بدین‌مضمون از قابوس سخن گوید (رجوع شود بصفحهٔ دوم ترجمهٔ زاخو)(١):

«تبارك وتعالی کیف جمع الی مآثرعرقه‌الصمیم محاسن خلقه‌الکریم والی نفسه‌الابیة جوامع الخصال‌الرضیه من‌التقی والهدی والصیانة و الدیانة والعدل والانصاف والتواضع والالطاف والعزم والحزم والسماحة والسجاحة و السیاسة و الریاسة و التدبیر و التقدیر و غیر ذلك مما لا تحصره الاوهام ولایطیق ذکره‌الانام!»

ثعالبی درباب دهم که آخرین باب جزء سوم کتاب یتیمة‌الدهراست

(١) ابوریحان اصل و نسب ویرا بطور کامل آورده و بقباد پادشاه ساسانی پدر انوشیروان رسانده است (رجوع شود بصفحهٔ ٤٧ ترجمهٔ زاخو Sachau)

با همان اندازه شور و اشتیاق در وصف قابوس چنین گوید : « فانی اتوج هذاالکتاب بلمع من ثمار بلاغته التی هی اقل محاسنه و مآثره[۱] »

دانشمند بزرگ ابوعلی بن سینا یکی دیگر از اعاظم دنیای علم است که از حمایت و تقویت قابوس بهره ور بوده و چهار مقالهٔ عروضی سمرقندی قابوس‌را مردی بزرگ وفاضل وحکیم دوست دانسته (رجوع شود بترجمهٔ انگلیسی نگارنده صفحات ٤ـ۱۲۱) . زندگانی قابوس بنحو سخت و ناگواری پایان یافت[۲] و معروف است . سر گذشت زندگانی ویرا ابن‌اسفندیار درتاریخ طبرستان بتفصیل بیشتری شرح‌داده وا کنون نگارنده‌بترجمهٔ ملخص آن اشتغال‌دارد . اشعاری‌هم بتازی وپارسی ساخته است . این قطعه از اشعار عربی اوست :

قل للذی بصروف الدهر عیرنی
هل عاند الدهر الا من له خطر
اما تری‌البحر یعلو فوقه جیف
و یستقر بأعلی قعره الدرر
و فی السماء نجوم مالها عدد
ولیس یکسف الا الشمس والقمر[۳]

هم او گوید :

خطرات ذکرك تستثیرمودتی	فاحس منها فی‌الفؤاد دبیبا
لا عضو لی الا و فیه صبابة	فکان اعضائی خلقن قلوبا

(۱) عبارات دیگر این ستایش در صفحات ۸ ـ ۵۰۷ جلد دوم ابن خلکان ترجمهٔ دسلان de Slane مندرج است .

(۲) قابوس‌را بهمدستی پسرش‌پس‌از اینکه در قلعهٔ جناشک واقع‌در گرگان زندانی کردند بقتل رساندند . رجوع شود به تذکرهٔ دولتشاه چاپ نگارنده‌صفحات ٤۸۰۹ وابن خلکان ترجمهٔ دسلان جلد دوم صفحه ۵۰۹ .

(۳) **یادداشت مترجم :** اشعار عربی از تاریخ طبرستان ابن اسفندیار ترجمهٔ ملخص براون ، ۱۹۰۵ میلادی ، نقل شد .

از اشعار فارسی وی عوفی این قطعه را نقل کرده است :

کار جهان سراسر آز است یا نیاز
من پیش دل بیارم آز و نیاز را
من بیست چیز را زجهان بر گزیده‌ام
تا هم بدان گذارم عمر دراز را
شعروسرود ورود ومی خوشگواررا
شطرنج ونرد وصید گه ویوز وبازرا
میدان و گوی وبارگه ورزم وبزم را
اسپ و سلاح وجود و دعا و نماز را

ایضاً این اشعار اثر طبع اوست :

شش چیز در آن زلف تو دارد معدن
پیچ و گره و بند وخم وتاب و شکن
شش چیز دگرنگروطنشان دل من
عشق وغم ودرد و کرم وتیمارو حزن

این رباعی نیز متعلق باوست :

گل شاه نشاط آمد و می میرطرب
زان روی بدین دومیکنم عیش طلب
خواهی که دراین بدانی ای ماه‌سبب
گل رنگ رخت داردومی طعم دولب

ازشاهان و امراءِ دیگر این دوره که شعرمیگفته‌اند عوفی نام این اشخاص را برده است : سلطان محمود غزنوی (وصف دربار وی در آغاز جلد دوم این کتاب بیاید) ؛ امیر ابومحمدبن یمین‌الدوله پسر سلطان محمود ؛ ابوالمظفر طاهربن الفضل بن محمد محتاج الصغانی (چغانی) ؛ امیر کیکاوس زیاری پسرقابوس شهریار هنرمند و نکونبخت طبرستان که هم اکنون در احوال او سخن

سلاطین و امراء سخنور دیگر

گفتیم و چند نفر دیگر که چون مجال سخن تنگ است از ذکر اسامی آنها میگذریم . خاصه اینکه اشعار این دوره را بمقدار کافی برای تشخیص خصایص کلی و اوصاف عمومی این عصر مورد بررسی قرار داده‌ایم . چنانکه

خصائص کلی شعر در این عصر

گفتیم اوزان و بحور این اشعار همان اوزان و بحور اشعار عربی است ولی بعض از بحور (مانند کامل و بسیط و طویل) که در عربی معمول است در فارسی ندرةً بکاربرده میشود و پاره‌ای بحور جدیدی درزبان فارسی بکاررفته است که‌درعربی بکار نرفته است.

بحور عربی و فارسی

دکتر فوربز(۱) در صفحات ۱۳۲ و ۱۳۳ دستور زبان فارسی‌خود (چاپ چهارم ـ لندن ـ ۱۸۶۹ میلادی) عقیدهٔ هرگایت‌لین(۲) نویسندهٔ آلمانی را دربارهٔ زبان فارسی نقل میکند و ازقول اومیگوید : « ایرانیان و تازیان مانند یونانیان و رومیان از تنوع بسیار در بحور واوزان لذت میبرند ولکن بحور آسیائی بیشتر از اینجهت با بحورعربی تفاوت دارد که مقاطع بلند از مقاطع کوتاه بمراتب بیشتر است و این معنی کاملاً بااخلاق مردم مشرق زمین منطبق است زیرا شرقیان چه در گفتار وچه در رفتار واطوار تاحدی دارای سنگینی و بردباری واعتدال خاصی هستند که ازصفات مشخصهٔ آنهاست و همهٔ حرکات آنها با متانت و وقار توأم است . » و در این زمینه دکتر فوربز ضمن بحث از بحور پنجگانه‌ای که صرفاً مختص شعر عرب و در دائرهٔ اول واقع است چنین گوید که« مقاطع بلند یکسان است وازاین معنی اینطورنتیجه میگیریم که طبق فرضیهٔ هرگات‌لین اعراب بادیه‌نشین‌وصحراگرد درمتانت ووقار و میانه روی و اعتدال و بردباری درگفتار بپای همسایگان ایرانی خود نمیرسند . »

---

(۱) Dr. Forbes, Persian Grammar, (London, 1869)

(۲) Herr Geitlein

دربارهٔ اشکال و اقسام شعر فقط قصیده است که در هردوزبان مقام برجسته‌ای دارد و بیشتر در اثر نفوذ شاعر بزرگ المتنبی است (۹۰۵ تا ۹۶۵ میلادی) که قصیده در ایران در عهد غزنویان و سلسله های بعد بدان پایه از ترقی و پیشرفت رسید واین مطلب دریکی ازفصول بعد بیاید. لکن دردوره‌ای که اکنون مورد بحث‌ماست ظاهراً قصائد طولانی را با قافیهٔ واحد و دقت کاملی که درآن بکاربرده میشود زیاد در ایران نمی‌پسندیدند و در آن روزگاران پیشین حتی غزل نیز نسبت بقطعه ورباعی کمترمقبول خاطر ارباب ذوق بوده‌است. مسلماً قدیمترین اقسام واشکال شعرفارسی که زائیدهٔ طبع شاعرانهٔ ایرانی است همان رباعی است.

ایرانیان پیشین چه نوع شعررا بیشتر میپسندیدند

رباعی

ازداستانهائی که همواره تذکره‌نویسان دربارهٔ نخستین شعرفارسی در عصراسلامی مینویسند این قصه است که قبلاً بدان اشاره کردیم وآن قصه چنین باشد که کودکی خندان و شادمان مصراع واحدی را اتفاقاً ادا کرده است. درتذکرهٔ دولتشاه (صفحات ۳۰ و ۳۱ چاپ نگارنده) آمده است که گویند این طفل فرزند امیر یعقوب بن لیث صفاری بوده است. لکن اخیراً بروایت بسیار قدیمتری بر خورده‌ایم که در یك نسخهٔ خطی بسیارکمیابی‌درموزهٔ بریتانیا بعلامت‌وشمارهٔ O ۲۸۱٤، مسطوراست وآن کتابی است در عروض و بدیع و معانی بیان موسوم به المعجم فی معائیر اشعارالعجم که درسال ۶۱۷ هجری (مطابق با ۱۲۲۰-۱ میلادی) شمس قیس رازی برشتهٔ تألیف‌آورده است(۱). درصحائف ۴۹b ۵۰b نسخهٔ‌خطی مذکور مصراع «غلطان غلطان همی رود تابن کوه» و قصهٔ کودك تقریباً همان است که گذشت الا اینکه در نسخهٔ مزبور اسم کودك برده نشده

---

(۱) **یادداشت مترجم:** نگاه کنید بمقالهٔ مرحوم عباس اقبال در خصوص قدیمترین شاعر فارسی که درشمارهٔ دوم از سال دوم دورهٔ جدیدکاوه درج شده است و مقالهٔ مرحوم قزوینی در خصوص قدیمترین شعر فارسی در بیست مقاله جلد اول.

و ذکری از بستگی وی بخـاندان سلطنت نیست و نمیگوید مصراع را
امیریعقوب شنیده وتحسین کرده است بلکه شنونده‌را رودکی یا دیگری
از شعراءِ قدیم ایران میداند . بگفتهٔ شمس قیس رازی رودکی یا شاعر
دیگری که مصراع را استماع کرد پس از مطالعهٔ مصراع مزبور در بحر
هزج از نوع اخرب و اخرم بحری پدید آورد که بحر رباعی[1] نامیده
میشود و راستی بحر زیبا و دلپسندی است و بسیار باب طبع بیشتر اهل
ذوق و ارباب فضل است . بنابراین ازاشکال وترکیبات شعرفارسی مطمئناً
میتوان رباعی را قدیمتر از دیگر اشکال دانست و بعد از رباعی مثنوی
است .

مثنوی

آن قسمت از شاهنامه را که دقیقی بنظم آورده
احتمالاً قدیمترین مثنوی‌است که بمقدارمعتنابهی باقی
مانده است . مستشرق اشتراسبورگ دکتر هرن[2] قطعاتی‌را از کلیله
و دمنهٔ منظوم رودکی و سایر مثنویهای کهن ضمن شواهدی که اسدی
برای اثبات معانی لغات نادر ومهجور درفرهنگ خودآورده است کشف
کرده است .

قصائد و قطعات و غزلیـات این دوره بمراتب ساده‌تر از قصائد
و قطعات و غزلیات دورهٔ بعد است . قصائد عنصری و فرخی و اسدی
و منوچهری و سایر شعراءِ دورهٔ غزنوی مانند قصائد و قطعات دورهٔ
سلجوقی و ادوار بعد تقریباً پر از تصنع و تعبیرات دور و دراز است ولی
قطعات قدیمتری کـه مورد مطالعه قرار دادیم عموماً طبیعی و ساده
و بی پیرایه و بعبارت دیگر سخنانی است کـه از دل بیرون آید و اکثر
بدیع و ابتکاری است . همین معنی در مورد غزل نیز تا آنجا که در آن
تاریخ وجود داشت صادق است ، ولی این تباین در مورد غزل کمتر

---

(۱) نگاه کنید بکتاب عروض ایرانیان تألیف بلوخمن صفحهٔ ٦٨ :
Blochmann, Prosody of the Persians در این کتاب اوزان بیست وچهار
گانهٔ رباعی بطورکامل آمده و نیمی ازآن ازانواع دوگانهٔ بحر هزج است .

(۲) Dr. Paul Horn

نمایان است زیرا در قصیده باندازه‌ای بصنایع بدیع ومعانی‌بیان‌پرداختند که بکلی از حال طبیعی خارج شد و صورت تصنعی بخود گرفت ولی غزل هرگز کاملاً بآنصورت در نیامد .

هرچند مجال سخن تنگ است و نمیتوانیم اشعاری را که در این دورهٔ تحول بتازی در ایران گفته‌اند بتفصیل مورد دقت قرار دهیم معذلک مختصری از مشخصات و خصوصیات کلی آن لازم است گفته شود . چنانکه‌دیدیم اگر منظومات‌عربی ایرانیان از حیث لغات و اصطلاحات لسان عربی درست بپایهٔ اشعار اقوام ممالک عربی زبان نمیرسید ولی بسیار نزدیک بود . معذلک اشعار عربی ایرانیان مشخصات وخصوصیاتی‌دارد که قسمتی ازآنرا اکنون اسم میبریم . خصوصیات مزبور طبعاً در دربار سامانیان و سایر سلاطین شرقی بیش از محیط ملوك و امراءِ آل بویه (علی‌الخصوص صاحب اسمعیل بن عباد) متمایز و نمایان بوده است زیرا دربار شهریاران سامانی از بغداد دورتر بوده و امراءِ آل بویه ارتباط نزدیکتری با بغداد داشتند و از طرف دیگر دربار سامانی‌صرفاً درباری ایرانی بود وجنبهٔ ایرانیت خالص آن دربارنسبت بمحیط آل‌بویه فزونی داشت . بنا بر این بحث خود را کلیةً بترکیبات اشعار بکیفیتی که در جلد چهارم یعنی آخرین جلد یتیمةالدهر ثعالبی منعکس است منحصر میکنیم .

اشعار تازی ایرانیان در این دوره

اولاً بسا اوقات منظوماتی که شعراءِ ایران بتازی ساخته‌اند مطالبی دارد که ممکن است خوانندگان غیرایرانی ندانند و فهم آن مطالب مستلزم دانستن زبان‌فارسی باشد . ابوعلی‌-الساجی (بتصور اینکه خوانندگان اشعار عربی وی همه فارسی دانند ولو اینکه ایرانی نباشند) در تعریف شهر مرو این اشعار را ساخته است

تصور اینکه همهٔ خوانندگان اشعار عربی فارسی نند

(رجوع شود به یتیمةالدهر جزءِ رابع[1] صفحهٔ ١٦) :

بلد طیب و ماءٍ معین   وثری طیبه یفوق العبیرا

و اذا المرء قدرالسیرعنه   فهوینهاه باسمه ان یسیرا

سطر آخر اشاره باین معنی است که مرو از حروف میم و را و واو ترکیب شده و بسکون را و واو تلفظ میشود ولی این کلمه را مرو نیز ممکن است خواند . مرو بضم را و سکون واو نهی از رفتن باشد .

مرد عربی که فارسی نداند البته این نکته را که منظور اصلی شعر است هیچ‌درك نمیکند[2] . اشعاری نظیر آن دربارهٔ شهرهای دیگر مانند بخارا ساخته شده (یتیمةالدهر جلد سوم صفحات ٨ و٩) و نکته‌ای که درآن اشعار است مربوط بوجه متعارفی مادهٔ اشتقاق کلمهٔ بخاراست ولی در شعر کوتاهی که در وصف بخارا گفته اند این لفظ بمفهوم تحسین آمیزی استعمال نشده و وجه تسمیهٔ آن را از مادهٔ لغت عربی گرفته‌اند نه فارسی .

دوم اینکه در منظومات عربی سخنوران فارسی زبان برمیخوریم باشعارمتعددی که بمناسبت یکی ازاعیاد بزرگ ایران ساخته شده‌است.

اشارات باعیاد و عادات ایرانیان

درآن عصرجشن نوروزدراعتدال ربیعی وجشن مهرگان در اعتدال خریفی بوده و مهرگان را رام روز که بیست و یکمین روز هر ماه فارسی باشد نیز خوانده‌اند ولی بالاخص روز بیست‌ویکم ماه مهررا مهرگان‌مینامیدند.[3]

در بارهٔ رام روز دو بیت در یتیمة الدهر دیده میشود (جزءِ سوم صفحهٔ

---

(١) **یادداشت مترجم :** مؤلف سهواً جزء ثالث ضبط کرده است .

(٢) نظیر این جناس را ابوالقاسم العلوی الاطروش ضمن شعری در مورد لفظ دهخدا آورده است . رجوع شود ببالای صفحهٔ ٢٨٠ جلد سوم یتیمةالدهر .

(٣) نگاه کنید به آثارالباقیه ابوریحان بیرونی ترجمهٔ زاخو صفحهٔ ٢٠٩ .

۱۰) و در هریک از آن دو بیت یک اصطلاح فارسی گنجانده‌شده که متأسفانه برای نگارنده قابل فهم نیست. (یا در متن فسادی یا سهوی روی داده یا کلمات تا مفهوم از کلمات متروکه است.) اگر منابع اطلاعات مربوطه باین موضوع که اندکی از دست رس ما خارج است بدقت بیشتری مورد مطالعه قرار گیرد لغات و عبارات فارسی متعددی نظیر آنچه‌بعنوان مثل ونمونه آورده‌شد بلاشک دراشعارعربی‌سخنوران ایرانی این دوره ممکن است پیدا شود.

سوم اینکه شعراء عربی نویس ایران گاه در شعر اقسامی را که مختص فارسی است بکار برده‌اند علی‌الخصوص مثنوی و غزل.

بکار بردن اشکال شعر فارسی مانند غزل و مثنوی در اشعار عربی

مثال خوبی ازمثنوی (که در عربی مزدوجه نامیده میشود) درصفحهٔ ۲۳جزءِ سوم یتیمةالدهردرسرگذشت ابوالفضل السکری (؟) المروزی آمده است. گویند ابوالفضل السکری المروزی را علاقهٔ بسیار بترجمهٔ ضروب‌الامثال فارسی بتازی بوده‌است و امثال فارسی‌را درقالب مثنوی برشتهٔ نظم عربی درمیاورده و نگارنده بخاطر ندارد مانند آنرا جای دیگر در عربی دیده باشد و اصل فارسی آنرا بآسانی میتوان یافت، مثلا اللیل حبلی لیس یدری ما یلد (شب آبستن است تا چه زاید سحر)

و اذا الماءِ فوق غریق طما　　　فقاب قنات(۱) و الف سوا

چو آب از سرگذشت چه یک گز چه هزار گز. (۲)

از غزلیات و شبه غزلیات عربی من باب نمونه کافی است بدو قطعه شعر کوچک که درصفحهٔ ۲۳ جزءِ سوم یتیمةالدهر مندرج است رجوع شود. قطعهٔ دوم مخصوصاً از نظر احساسات کاملا بسبک ایرانی است

---

(۱) قنات بمعنی نیزه بجای گز دراینجا استعمال شده است.

(۲) **یادداشت مترجم:** «چه‌صد گز» معروفتراست.

و قطعهٔدیگری درصفحهٔ ۱۱۳همان جلد است . امااینکه رباعیاتی بمعنای واقعی رباعی بزبان عربی گفته شده باشد اطمینان نگارنده باین امر کمتر است ولی دو بیتی از ابوالعلای السروی بزبان عربی در وصف نرگس و سیب موجود است که برباعی بسیار نزدیک است (یتیمة الدهر جزءِ سوم صفحهٔ ۲۸۱)(۱) و چنانکه گفته شد اساساً رباعی از اقسام شعر فارسی است و دو بیت مزبور بالاخص با مرسوم شعراءِ ایران دراین عصر که در وصف میوه یا گل یا شیء دیگری از مظاهر طبیعت رباعی یا قطعه‌ای میساخته‌اند مطابقت دارد .

موضوع مشخصات اشعار عربی که زائیدهٔ طبع شعراءِ ایران است موضوع بزرگ و جالب توجهی است و نمیتوانیم بیش از این دراینجا آنراموردبحث قراردهیم ، لکن شایسته است ازطرف یکی‌ازدانشمندان که بهر دو زبان فارسی و عربی کاملا مسلط و در ادبیات هر دو زبان متبحر باشند طبق روش و اسلوب منظمی این موضوع موردمطالعه‌واقع شود . متأسفانه بندرت دانشمندی پدید آید که علاقهٔ او بیشتر بادبیات فارسی و در عین حال در زبان عربی نیز کاملا استاد باشد . عربی دانها نوعاً این شعبه ادبیات را از شعب بیگانه دانند و بدیدهٔ حقارت بدان نظر کنند . و حتی درمقایسهٔ آن با ادبیات قدیم که« کلاسیک » نامیده میشود این شعبه را از جهت زمان و مکان مؤخر شمارند . دانشجوی

---

(۱) **یادداشت مترجم :** عین رباعیات از کتاب یتیمة‌الدهر جزء ثالث صفحهٔ ۳۸۱ نقل میشود :

وقوله فی النرجس :

حی الربیع فقد حیا بباکور — من نرجس ببهاء الحسن مذکور
کانما جفنه بالغنج منفتحا — کأس من القیر فی مندیل کافور

وقوله فی التفاح :

و تفاحة قد همت و جدا بظرفها — فما شعر ذی حذق یحیط بوصفها
اشبه بالمعشوق حمرة نصفها — و بالعاشق المهجور صفرة نصفها

زبان فارسی دیر ملتفت میشود که برای مقاصد ادبی و تاریخی توجه به نظر دانشمندان فقه‌اللغهٔ تطبیقی بکلی مایهٔ گمراهی است و چندانکه بایستی همّ خود را مصروف آموختن عربی کند حاجتی به سانسکریت و سایر زبانهای آریائی ندارد.

نثر فارسی

از نثر این دوره که مقداری مسلماً وجود داشته متأسفانه نمونه‌های معدودی برای ما مانده‌است. وحتی قسمت اعظم آنچه محفوظ مانده ترجمه از عربی است. چهار کتاب مهم یکی تاریخی، دوم طبی و دو دیگر در تفسیر بدست ما رسیده است که هر چهار احتمالاً در عهد سلطنت منصور اول شهریار سامانی فرزند نوح (٩٦١ تا ٩٧٦ میلادی) تألیف شده است(١). دو کتاب از چهار کتاب ترجمهٔ ملخص تاریخ بزرگ و تفسیر بزرگ طبری است. سوم کتاب‌الابنیه عن حقایق‌الادویه ابو منصور موفق هروی و چهارم تفسیر قدیم قرآن بزبان فارسی است که مشهور و معروف است وجلد دوم آن نسخهٔ خطی قدیم و منحصر بفردی است که در کتابخانهٔ کمبریج مضبوط است. این کتابها بزبان ساده و بی پیرایهٔ قدیم که متروك و مهجور است نوشته شده و خصوصیات آنرا بتفصیل در مقاله‌ای که در مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی بسال ١٨٩٤(٢) میلادی نوشتم بحث کرده‌ام (رجوع شود به صفحات ٤١٧ تا ٥٢٤ مجلهٔ مزبور). نخستین خبری که از وجود نسخهٔ

---

(١) **یادداشت مترجم:** درمقدمهٔ نسخهٔ عکسی این کتاب که در کتابخانهٔ ملی موجود است مرحوم میرزا محمد خان قزوینی شرحی درشناسانیدن کتاب مزبور نوشته واین نظر راکه مؤلف کتاب الابنیه عن‌حقایق الادویه معاصر منصوربن نوح سامانی بوده بکلی باطل وبی‌اساس دانسته است. رجوع کنید بصفحهٔ چهارده مقدمهٔ آقای حبیب یغمائی بر گرشاسب‌نامهٔ حکیم ابونصر علی‌بن احمد اسدی طوسی که در سال ٤٥٨ هجری تصنیف شده واز روی نسخه‌های قدیم کتابخانه‌های ایران و اروپا باهتمام ایشان بسال ١٣١٧ شمسی هجری درتهران انتشار یافته است.

(٢) Journal of the Royal Asiatic Society, 1894

خطی تفسیر قدیم فارسی در کمبریج داده شد در آنمقاله بود . تاریخ آن
نسخهٔ خطی مطابق است با ۱۲ ماه فوریه ۱۲۳۱ میلادی . نسخهٔ خطی
منحصر بفردی از کتاب الابنیه عن حقایق الادویه در وینه[۱] محفوظ
است واین نسخهٔ خطی قدیمتر است (در واقع قدیمترین
نسخهٔ خطی فارسی موجود همین نسخهٔ وینه است .) تاریخ
آن شوال ٤٤٧ هجری (مطابق بـا مـاه ژانویه ۱۰٥٦
میلادی است) . نکتهٔ جالب توجه خاصی کـه مربوط

قدیمترین نسخهٔ خطی فارسی

باین نسخه است اینکه یکی از شعراء علی بن احمد طوسی خواهر زاده یا برادر
زادهٔ[۲] فردوسی سخنور بزرگ آنرا بخط خود استنساخ کرده است. تمام این
کتاب را دکتر زلیگمن[۳] در شهر وینـه بسال ۱۸٥۹ میلادی با یک
مقدمــه و حواشی و تعلیقات و عکس سه ورق (از اوراق نسخهٔ خطی)
بطرز زیبائی چاپ کرده و ترجمهٔ آلمانی آنرا بـا حواشی و تعلیقات
عبدالخالق آخوندوف از اهالی باکو منتشر نموده است . تاریخ طبری را
بلعمی بفارسی ترجمه کرده و از ترجمهٔ بلعمی نسخه‌های کهن متعددی
موجود است که بسیار نفیس وعالی است . هرمان زوتن برگ ترجمهٔ فارسی
ابوعلی محمد بلعمی را با مقایسه با نسخه های خطی موجود در پاریس
و گوتا و لندن و کانتربوری بفرانسه ترجمه کرده (و در چهار جلد طی
سنوات ۱۸٦۷ تـا ۱۸۷٤ میلادی) در پـاریس منتشر ساخته است[٤] .
زوتنبرگ در مقدمهٔ جلد اول این ترجمه (صفحات ٥ تا ۷) چند نسخهٔ
خطی از ترجمهٔ فارسی بلعمی را اسم برده است . ترجمهٔ فـارسی تفسیر

---

(۱) Vienna

(۲) **یادداشت مترجم : ؟**

(۳) Dr. Seligmann

(٤) M. Hermann Zotenberg, Chronique de Abou- Djafar Nohammed ben Djarir ben Yezid Tabari, traduite sur la version Persane d' Abou Ali Mohammed Bel'ami d'après les manuscrits de Paris, de Gotha, de Londres, et de Canterbury (Paris, 4 vols., 1867-1874).

طبری نیز تقریباً درهمان موقعی که بلعمی تاریخ آن دانشمند بزرگ ترجمه کرده تهیه شده و از ترجمهٔ فارسی تفسیر طبری یك نسخهٔ خطی (بشماره وعلامت ADD ۷۶۰۱) وبتاریخ ۸۸۳ هجری (۱۴۷۸ میلادی) درموزهٔ بریطانیا موجود است.

مرزبان نامه

درفارسی کتابی است کمیاب موسوم بهمرزبان‌نامه، قسمتهائی از این کتاب از طرف شارل‌شفر فقید در جُنگ فارسی وی (چاپ پاریس، ۱۸۸۵ میلادی‌جلد دوم - صفحات ۱۹۴ تا ۲۱۱ حواشی ودرصفحات ۱۷۲ تا ۱۹۹ متون) منتشر شده است(۱). این ترجمه‌ایست که سعدوراوینی دراواخرقرن دوازدهم مسیحی ازاصل کتاب تهیه کرده واصل کتاب‌را اسپهبدمرزبان درحدودسنهٔ۴۰۰ هجری (مطابق با ۱۰۱۰ - ۱۰۰۹ میلادی) بلهجهٔ مازندرانی نوشته است. و نیز اشعاری هست موسوم بهنیکی‌نامه که بهمان نویسنده نسبت داده میشود ونکتهٔ جالب توجه این است که چه اندازه لهجهٔ مازندرانی و لهجه‌های مشابه دیگر درآثارادبی مورد استفاده قرار گرفته (ودراین باب شواهد پراکنده فراوان است). و اگر اوضاع مشابه انگلستان را بعد از فتح نرمانها یعنی قبل از تأمین پیروزی لهجهٔ اهالی مرسیا (۲) و هنگامی که هنوزجمعی میکوشیدند مقامی برای اصطلاحات موجوده در لهجه‌های دیگر بدست آورند با ایران مقایسه کنیم این مقایسه قابل توجه خواهد بود.

یك شعبهٔ دیگرازآثار فارسی شعبهٔ آثار یهودیان ایران است که بزبان فارسی ولی بخط عبری نوشته‌اند. یکی ازآثارمزبور (که ازهمه

---

(۱) Charles Schefer, Chrestomathie Persane, (Paris, 1885).

(۲) Mercia

آثاریهودی مربوط بفارسی

بیشترجالب توجه است) شاید مربوط بقرن نهم یا دهم مسیحی باشد ولی‌دارمستترومراجع دیگرآنرا مربوط بعصرمغول (قرن سیزدهم مسیحی) میدانند. مونک(۱) میگوید مربوط بیك قرن پیشتراست. مقدار معتنابهی نسخه‌های خطی ازآثارمزبوردردست است ودرکتابخانهٔ ملی پاریس نیز بیست نسخه موجوداست ونخستین کسی که توجه دنیا را بوجود این آثار جلب کرد مونك (۲) بود وبعد ازوی این دانشمندان بنحوکامل در آن بحث کردند: زوتنبرگ (مجلد اول آرشیومرکس (۳)) در شهر هاله قسمتهای‌مشکوك‌الاعتبار دانیال را ترجمه و منتشر ساخته است ودرآن موضوع اکنون سخن خواهیم گفت؛ پل‌دولاگارد (در کتاب مطالعات فارسی چاپ‌گوتینگن سال۱۸۸٤)(٤)؛ دارمستتر(درمجلهٔ انتقادی شمارهٔ ژوئن ۱۸۸۲ میلادی: دورهٔ جدید جلد سیزدهم صفحات ٤٥٠تا٤٥٤(٥) ومجموعهٔ منتخبات یاجنگ‌رنیه چاپ پاریس سال ۱۸۸۷میلادی - صفحات ٤٠٥ تا ٤٢٠)(٦) وزالمن(۷) ودانشمندان دیگر.

قسمت اعظم آثارفارسی یهودیان جزازنقطهٔ‌نظرزبانشناسی ارزش زیادی ندارد زیرا صرفاً عبارت است از لغات عبری که بفارسی توضیح

---

(۱) **یادداشت مترجم:** سالمون مونك Salamon Munk از شرق شناسان‌است (۱۸٦۷ - ۱۸۰۳ میلادی). درگلوگاو Glogau واقع‌درسیلزی متولد شده ودر سال ۱۸۳۵ میلادی عضو شعبهٔ نسخ خطی کتابخانهٔ سلطنتی پاریس ودر سال ۱۸٦٤ میلادی استاد عبری در کلژدو فرانس Collège de France بوده است.

(۲) Bible de Cahn (ix, pp. 134-159)

(۳) Zotenberg (Merx's Archiv, vol. i, Halle, 1870, pp. 385-427)

(٤) Paul de Lagarde, Persische Studien, Göttingen, 1884

(٥) Darmesteter, Revue Critique, Juin 1882

(٦) Darmesteter, Mélanges Rénier, Paris, 1887, pp. 405-420

(۷) Salemann

ملحقات مشکوك الاعتبار دانیال بتورات

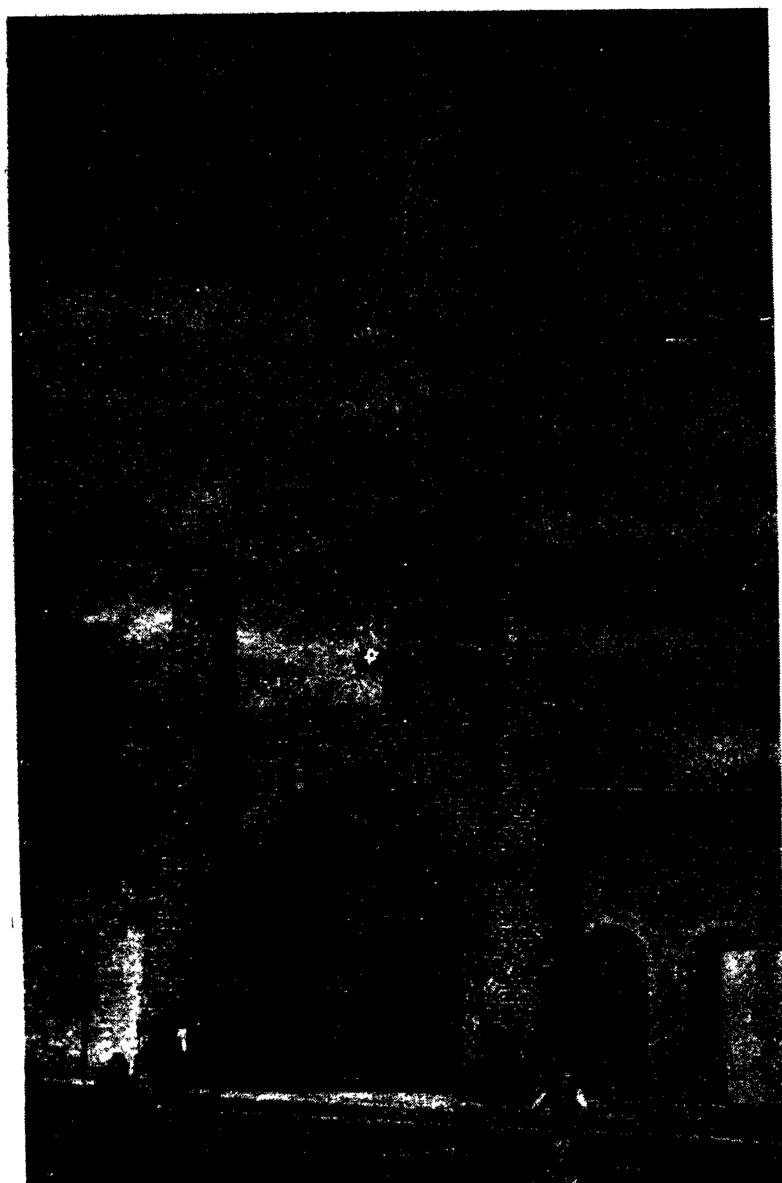
داده شده وترجمهٔ اسفارخمسهٔ تورات وسایر کتب عبری و بعضی اشعار . لکن نسخهٔ ملحقـات مشکوك الاعتبار دانیال بتورات بکلی نوع دیگر است (این نسخه در کتابخانهٔ ملی پاریس بشمارهٔ ۱۲۸ از شماره‌های نسخ خطی عبری وسامری ضبط شده) و اگر نسخهٔ اصلی نباشد معرف نسخهٔ اصل‌است که کلدانی(۱) بوده ومفقود شده‌است . کتاب مزبوررادارمستتر بسه قسمت تقسیم کرده است : اول یك سلسله اساطیر در بارهٔ دانیال که بعض ازاساطیر مربوط بـکتاب مقدس است و برخی مربوط بعقائد علماءِ ربانی یهود که خاخام‌نامیده میشوند . دوم شرح وقایع تاریخی‌که بدعوی وحی والهام پیشگوئی شده ونخستین کسی‌را که خبر داده و بطور قطع میتوان گفت چه کسی بوده است همان محمد بن عبدالله ص پیغمبر اسلام و آخرین کس خلیفهٔ مأمون است (تاریخ وفات مأمون ۸۳۳ میلادی بوده است) . سوم یکی از توصیفات خیالی و داستانهائیکه دربارهٔ عصر مسیح گفته‌اند ودر آثاریهود مکرردیده میشود .

درنظر کسانی که اعتقاد داشتند این سند متکی به‌وحی و الهام بوده است قسمت آخر آن بلاشبهه از سایر قسمتها بیشتر جلب توجـه میکرده است ، لکن کسانی که طبق موازین معمولهٔ انتقاد درامورداوری کنند قسمت دوم را بیشتر جالب توجه دانند و قول دارمستتر را بهتر پسندند که گوید بقوهٔ وحی والهام وقایع تاریخ پیشگوئی شده است . در ملحقات مشکوك‌الاعتبار تورات خداوند وقایع تاریخ را قبل از وقوع تا ظهورمسیح بدانیال نبی نشان میدهد ودانیال نیزحوادث را درعالم شهود یا رؤیا می‌بیند ورؤیای وی باکلماتی قریب باین مضمون ازطرف‌خداوند آغازمیشود : «ای دانیال بتو نشان دهم که برهرقوم ومذهبی چند پادشاه فرمانروائی کنند وترا آگاه سازم که‌اینکارچگونه‌باشد .» آنگاه اشارات

(۱) **یادداشت مترجم :** لهجهٔ آرامی شرقی

مبهمی دارد که دارمستتر با شک و تردید شرح و تفسیر کند و گوید مراد از آن اشارات احشویروش وسلوکیدها وساسانیان بوده‌اند . سپس بشرح حال پادشاه خداشناسی پردازد و گوید آن پادشاه خودرا بهشتی داند و همچنانکه دارمستتر نیز گمان کرده است مقصود نویسنده انوشیروان (انوشک‌روبان = دارای روان جاویدان) است . آنگاه از پادشاهی کوته قامت وسرخ روی سخن گوید که توجهی بکلام خدا ندارد ولی دعوی رسالت کند . ساربانی باشد که برشتری سوار و از سمت جنوب بیاید و قوم یهودرا بسیارزجروآزاردهد وپس‌ازیازده سال سلطنت ازجهان‌برود. ظاهراً قصد وی‌ازین‌شخص‌محمدبن عبدالله ص باشد وازاینجا ببعد تا مرگ مأمون (یعنی از سال اول تا سال ۲۱۸ هجری که مطابق است با ۶۶۲ تا ۸۳۳ میلادی) میتوان بوضوح کامل دنبالهٔ تحقیق را گرفت وملوك‌اسلام را تطبیق کرد . همانقسمی که دارمستتر نیز تصدیق دارد در اینجا سلسلهٔ حوادث منقطع‌میشودونظم وترتیب وقایع تاریخ‌بهم‌میخورد ولی‌دارمستتر عقیده‌دارد که عبارات بعداشاره بجنگهای صلیبی است بخصوص گادفری دوبویون(۱) وسواران سلحشورصلیب احمروی ؛ و بهمین سبب است که دارمستتر معتقد است آنچه را نبوّات الحاقی گویند در قرن سیزدهم میلادی تألیف شده نه درقرن دهم . دربارهٔ اشاراتی که فرضاً بجنگهای صلیبی وجنگجویان سرخ پوش شده‌است که از روم حرکت کنند وحتّی تادمشق نیزبیایندنگارنده شخصاً متمایل‌باین‌عقیده‌است که اشارات مزبور بسیارمبهم ونا معلوم واین‌ابهام بقدری است که ممکن است گفته شودهیچ ارتباطی با تاریخ واقعی ندارد و بدین سبب نمیتوان این امر را از حیطهٔ امکان بیرون دانست ودراینصورت ملحقات عجیب وغریب مزبور اگر از آثارعصر گذشته نباشد که ما « عصر طلائی » نامیده‌ایم شاید متعلق بدوره‌ایست که دراینجا مورد مطالعه قرار دادیم .

Godefroy de Bouillon (۱)

بقعهٔ دانیال پیغمبر در شوش
(برابر صفحهٔ ۶۹۶)

فهرست مختصری

از آثار مهم دانشمندان اروپائی دربارهٔ مطالب مختلفی که در این جلد مورد بحث قرار گرفته است

دراین فهرست فقط آن قسمت از کتب شرقی که بیکی از السنهٔ اروپائی ترجمه شده علی‌القاعده ذکرشده است ولی اسامی کلیهٔ کتبی که درمتن کتاب مذکوراست درفهرست عمومی آخر کتاب دراصل انگلیسی با حروفی مایل بطرف راست شبیه بخط تحریری آمده است و آثاریکه مورد استشهاد قرار گرفته علاوه بر اینکه با حروف تحریری است با علامت ستاره نیز مشخص گردیده است. بسیاری از آثار مزبور کسوت طبع نپوشیده وفقط نسخه های خطی آن موجود است و کتابخانههای مختلفی که نسخه‌های خطی مزبوردرآنجا محفوظ است هر کدام مقررات جداگانه‌ای دارد که بموجب آن مقررات میتوان تا حدودی از آن آثار استفاده کرد و تقریباً همهٔ کتابخانه‌های بزرگ قارهٔ اروپا ازاین حیث بی اندازه کریم‌الطبع ودست ودل بازند و گنجینه‌های آثارخودرابکتابخانه‌های دیگروحتی بافراد دانشمند آزادانه بامانت میدهند. از کتابخانه‌های انگلیس آنکه بیش از همه بصفت سخا و کرم متصف است یکی کتابخانهٔ وزارت هندوستان و دیگر کتابخانهٔ انجمن سلطنتی آسیائی است(۱). کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج بعدهم کتابخانهٔ بودلین (۲) از این حیث در درجهٔ دوم است. موزهٔ بریتانیا مطلقا بهیچ شرطی از شروط نسخه‌های خطی خود را بعاریت نمیدهد و این امر برای عالم علم و ادب زیان بسیاردارد ویکی دوکتابخانهٔ دیگرنیزکه درانگلستان مجموعه‌های نفیسی از کتب خطی شرقی دارند حتی برای دانشمندان و فضلائی که

---

(۱) Royal Asiatic Society　(۲) Bodleian

بخواهند در خود کتابخانه بمطالعهٔ نسخه های خطی بپردازند اشکال میتراشند. درمورد کتابخانه‌های شخصی اگر بخصوص ذکری از کتابخانهٔ لرد کرافورد(۱) وکرم فوق‌العادهٔ وی نشود منتهای بی انصافی است زیرا وی را برنگارنده منتی عظیم است. با نهایت تأسف مجموعهٔ نفیس نسخ خطی شرقی وی اکنون در دست کسانی است که طبعی آنچنان سخی ندارند. کتابهائی که ذیلاً اسم برده میشود بترتیب موضوعات و ادوار مربوطه دراین فهرست آمده وفقط منتخبی ازمهمترین کتابها ذکرشده وهر کدام نفیس‌تراست با علامت ستاره مشخص گردیده است. هرجا بلفظ «قدیم» برمیخوریم مقصود قبل از اسلام و هرجا بلفظ «جدید» میرسیم منظوربعد ازاسلام‌است. هرگاه خوانندگان این کتاب راهنمای بیشتری بخواهند دو فهرست عالی در دست است که میتوانند بآن دو فهرست رجوع کنند یکی فهرست کتب جغرافیائی و سفرنامه‌هائی که لرد کرزن در کتاب بزرگ خوددربارهٔ ایران (درصفحات ۱۶ تا ۱۸)(۲) تنظیم کرده است، دیگرفهرست آثارادبی وتاریخی وزبانشناسی است که زالمن وژوکوفسکی (درصفحات ۱۰۵تا۱۱۸) کتاب دستورزبان فارسی خودآورده‌اند (۳). درموضوع کتابی که گایگرو کون درخصوص اساس فقه‌اللغهٔ ایرانی (۴) نوشته‌اند درمقدمهٔ هریك‌ازابواب‌مختلف کتاب‌فهرستی بسیار کامل ازمراجع ومصادرمربوط بآنموضوع گذارده شده است. یک فهرست بسیار سودمندی از کتب مربوط بآئین زردشتی نیز در مقدمهٔ رسالهٔ‌نفیس‌پروفسورجکسون‌آمریکائی دربارهٔ زردشت مندرج است(۵).

---

(۱) Lord Crawford

(۲) *Persia and The Persian Question* by The Hon. George N. Curzon, M. P., London, 1892.

(۳) Salemann & Zhukovski, Persische *Grammatik*

(۴) Geiger & Kuhn, *Grundriss der Iranischen Philologie*

(۵) Professor A. V. Williams Jackson, *Monograph on Zoroaster* (New York, 1899).

(الف) تاریخ عمومی و زبان شناسی

❁ ۱ ـ اساس فقه اللغهٔ ایران که به همکاری بارتولومه ، اته ، گلدنر ، هرن هوبشمن ، جکسون ، یوستی ، نولدکه زلمن، ویسباخ، و وست نوشته‌شده‌وباهتمام گایگر و کون در اشتراسبورگ بسال ۱۸۹۵ میلادی منتشر شده است . این کتاب بقدری گرانبهاست که ارزش آنرا بمقیاس پول نتوان قیاس کرد . در واقع دائرة المعارف فقه‌اللغهٔ فارسی است . جلد اول از تاریخ قدیم زبانهای ایران مخصوصاً از اوستا وفرس قدیم وفارسی متوسط یا پهلوی بحث میکند . جلددوم از ادبیات زبانهای مزبور وفارسی جدید سخن‌میگویدوفصل‌مخصوصی نیز پروفسور نولدکه در بارهٔ حماسهٔ ملی دارد . در جلد سوم ازجغرافیاونژاد شناسی وتاریخ (تاعصر جدید) و مذهب ومسکوکات و خطوط ایران گفتگو میشود .

*1. *Grundriss der Iranischen Philologie, unter Mitwirkung von Chr. Bartholomae, C. H. Ethé, K. F. Geldner, P. Horn, H. Hübschmann, A.V.W. Jackson, F. Justi, Th. Nöldeke, C. Salemann, A. Socin, F. H. Weissbach, und E. W. West, herausgegeben von Wilhelm Geiger und Ernst Kuhn* (Strassburg, 1895 -).

❁ ۲ ـ اعلام ایرانی تألیف فردیناند یوستی (چاپ ماربورگ ۱۸۹۵ میلادی) فرهنگ رجال ملی ایران است وبقدری گرانبهاست که نمیتوان قیمتی برای آن قائل شد زیرا اسامی ایرانیانی که نامهای ایرانی دارند (نه نامهای‌عربی واسلامی) در آنجا ضبط شده است .

*2. *Iranisches Namenbuch, von Ferdinand Justi* (Marburg, 1895).

---

(۱) داستانهای باستانی دراین دو کتاب با وقایع تاریخی خلط شده وعلیهذا هر دو کتاب از کتب منسوخه بشمار میرود .

*3. *Dictionnaire géographique, historique, et littéraire de la Perse et des Contrées adjacentes, extrait du Mo'djem-el-Bouldan de Yacout... par C. Barbier de Meynard* (Paris, 1861).

❀ ۳ ـ فرهنگ جغرافیائی و تاریخی وادبی ایران وممالك مجاور آن مستخرج از معجم البلدان یاقوت . تألیف باربیه دومینار فرانسوی چاپ پاریس سال ۱۸۶۱ میلادی .

*4. *Chronique de... Tabari, traduite sur la version persane de ..Bal'ami..., par M. Hermann Zotenberg*, 4 vols.,Paris,1867-74.

❀ ٤ ـ ترجمهٔ فرانسهٔ تاریخ طبری که زوتنبرگ از روی ترجمهٔ فارسی بلعمی بفرانسه درآورده است (چاپ پاریس ٧٤ ـ ۱۸۶۷ میلادی) درچهار جلد برای اروپائیانی که بخواهند تاریخ عمومی دنیا منجمله ایران را از نظر مورخین مسلمان بدانند بهترین وسیله برای کسب اطلاع است .

5. *Sir John Malcolm, History of Persia from the Most Early Period to the Present Time*.. (2 vols, London,1815).

۵ ـ تاریخ ایران تألیف سرجان ملکم از قدیمترین ازمنه تا کنون در دو جلد چاپ لندن بسال ۱۸۱۵ مسیحی .

6. Clement Markham, *General Sketch of the History of Persia* (1 vol., London, 1874).

۶ ـ کلیمنت مارکهم : تاریخ عمومی ایران (یك جلد چاپ لندن ۱۸۷٤ میلادی) .

*7. Darmesteter, *Etudes Iraniennes*, (2 vols., Paris, 1883).

❀ ۷ـ مطالعات ایرانی بقلم دارمستتر (دردوجلد چاپ پاریس ۱۸۸۳ میلادی جلد اول مربوط بمطالعات در تاریخ دستور زبان فارسی است . جلددوم مربوط بزبان وادبیات وعقاید ایران باستان است).

8. Dr. C. E. Sachau, English translation of al-Biruni's *Chronology of Ancient Nations* (London, 1879).

۸ ـ ترجمهٔ انگلیسی الآثار الباقیه ابوریحان بیرونی بقلم دکتر زاخو (چاپ لندن سال ۱۸۷۹ میلادی) .

9. *Les Prairies d'Or, texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille* (Paris, 1861-1877).

۹ ـ مروج الذهب مسعودی ، اصل کتاب باترجمهٔ فرانسه بقلم باربیه دومینار وپاوه دو کورتی (چاپ پاریس ۱۸۶۱ تا ۱۸۷۷ میلادی درنه جلد) .

(ب) تاریخ قدیم

*10. *Eranische Alterthumskunde, von Fr. Spiegel* (3 vols., Leipzig, 1871-1878).

* ۱۰ - علم ایران باستان تألیف فردریك اشپیگل (در سه جلد چاپ لایپزیگ بتاریخ ۱۸۷۱ تا ۱۸۷۸ میلادی.) این کتاب عالی دربارهٔ تاریخ ادیان و آثار عتیق ایران از عهد بسیار کهن تاسقوط سلسلهٔ ساسانیان بحث میکند.

11. *Geschichte des alten Persiens, von Dr. Ferdinand Justi* (Berlin, 1879).

۱۱ - تاریخ ایران قدیم تألیف دکتر فردیناند یوستی (چاپ برلین ۱۸۷۹ میلادی). این کتاب نیز از همان ادواری بحث میکند که اشپیگل در کتاب فوق الذکر از آن سخن گفته است. ازجهت حجم کوچکتراست ولی بیشتر موردپسند و توجه عموم قرار گرفته است و شامل تصاویری چند بایك نقشه میباشد.

12. *Aufsätze zur persischen Geschichte, von Th. Nöldeke* (Leipzig, 1887).

۱۲ - مطالبی راجع به تاریخ ایران تألیف نولدکه (چاپ لایپزیگ سال ۱۸۸۷ میلادی). این کتاب بزبان آلمانی است ودر حقیقت تفصیل و تهذیب مقاله ایست که این دانشمند بزرگ در بارهٔ تاریخ قدیم ایران (تا پایان دورهٔ ساسانیان) برای چاپ نهم دائرة المعارف بریتانیکا نوشته بود.

13. *Le Peuple et la Langue des Mèdes, par Jules Oppert*, (Paris, 1879).

۱۳ - قوم ماد و زبان آنها تألیف ژول اپر (چاپ پاریس، سال ۱۸۷۹ میلادی).

14. G. Rawlinson, *Five Great Monarchies of the Ancient Eastern World, or the History, Geography, and Antiquities of Chaldea, Assyria, Babylon, Media, and Persia.*

۱۴ - ج . رالینسون : پنج کشور پادشاهی بزرگ دنیای شرق قدیم در تاریخ وجغرافیا و آثار عتیق کلده و آشور و بابل و ماد و پارس چاپ اول این کتاب (که در سال ۱۸۶۲ میلادی در لندن منتشر شد) چهار مجلد است . چاپ دوم (که درسال ۱۸۱۸ میلادی منتشر شد) در سه مجلد ودو جلد آخر این کتاب در هر دو چاپ مربوط است به ماد و ایران هخامنشی .

15. G. Rawlinson, *Sixth Great Oriental Monarchy, or the Geography, History and Antiquities of Parthia* (London, 1873).

۱۵ - ج . رالینسون : ششمین کشور بزرگ پادشاهی شرق در جغرافیا و تاریخ و آثار عتیق پارت (چاپ لندن سال ۱۸۷۳ میلادی) .

16. G. Rawlinson, *Seventh Great Oriental Monarchy, or the Geography, etc. of the Sasanian or New Persian Empire* (London, 1876).

۱۶ - ج . رالینسون : هفتمین کشور بزرگ پادشاهی شرق درجغرافیا وتاریخ و آثار عتیق ساسانیان یاامپراطوری نوین ایران ، چاپ لندن ، سال ۱۸۷۶ میلادی .

17. G. Rawlinson, *Parthia*, in the Story of the Nations Series (London, 1893).

۱۷ - ج . رالینسون : کتاب پارت از دورهٔ کتبی که دربارهٔ داستان ملل نوشته شده (چاپ لندن ، ۱۸۹۳ میلادی) .

*18. Prof. Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt, und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehn* (Leyden, 1879).

۱۸* - نولدکه : تاریخ ایرانیان و تازیان در زمان ساسانیان ترجمه از روی تاریخ طبری باتوضیحات مشروح وتکمله (چاپ لیدن ۱۸۷۹ میلادی) مسلماً بهترین کتابی است که دربارهٔ دورهٔ ساسانیان نوشته شده است .

19. Prof. Thomas Hyde, *Veterum Persarum et Parthorum et Medorum Religionis Historia* (first edition, Oxford, 1700; second edition, 1760).

۱۹ - پروفسور هاید : تاریخ ادیان قدیم پارس وپارت و ماد (چاپ اول در اکسفورد بسال ۱۷۰۰ میلادی و چاپ دوم بسال ۱۷۶۰ میلادی منتشر شده است) با اینکه از کتب منسوخه بشمار میرود هنوز این کتاب قابل توجه است و اشاراتی داردکه موجب تذکر است و میتوان مورد استفاده قرارداد .

20. Geiger, *Ostiranische Kultur im Altertum (1882);* English translation of the same by Darab Dastur Peshotan Sanjana: *Civilization of the Eastern Iranians in Ancient Times* (London, 1885).

۲۰ ـ گایگر، فرهنگ ایرانیان شرقی در ازمنهٔ قدیمه (تاریخ چاپ ۱۸۸۲ میلادی) این کتاب آلمانی را داراب پشوتن سنجانا (درلندن بتاریخ ۱۸۸۵ میلادی) بزبان انگلیسی ترجمه کرده است .

(ج) فقه اللغهٔ قدیم

فرس قدیم

21. F. Stolze, *Persepolis,* with indroduction by Nöldeke.

۲۱ ـ تخت جمشید تألیف اشتو لتزه (تاریخ چاپ ۱۸۸۲ میلادی) مقدمه بقلم نولدکه با بسیاری تصاویر زیبا از ویرانه ها وسنگ نبشته‌ها .

22. M. Dieulafoy: *L'Art Antique de la Perse* (Paris, 1884).

۲۲ ـ دیولافوا : صنعت قدیم ایران (چاپ پاریس بتاریخ ۱۸۸٤ میلادی).

*23. Fr. Spiegel: *Die Altpersischen Keilinschriften im Grundtexte, mit Übersetzung, Grammatik und Glossar* (Leipzig, 1862: second and enlarged edition, 1881).

* ۲۳- اشپیگل : خطوط میخی ایران قدیم ، اصل وترجمه بادستور زبان ولغت (در لایپزیگ بسال ۱۸٦۲ میلادی منتشر شده و بتفصیل بیشتر درسال ۱۸۸۱ میلادی دوباره چاپ شده‌است) .

*24. Dr. C. Kossowicz: *Inscriptiones Palaeo - Persincoe Achaemenidarum* (St.Petersburg, 1872).

* ۲٤-کاسوویچ : سنگ نبشته‌های ایران قدیم هخامنشی چاپ سن پطرز بورگ (۱۸۷۲ میلادی) . کتیبه هانیز در این کتاب بخط میخی چاپ شده‌است.

اوستا

25. Eugène Burnouf: *Vendidad Sade,* (Paris, 1829-1843).

۲۵ ـ بورنوف : وندیداد ساده‌یکی از کتب زردشت است که ازروی نسخهٔ زند کتابخانهٔ سلطنتی در سنوات ۱۸۲۹ تا ۱۸٤۳ میلادی در پاریس چاپ سنگی شده است .

26. H. Brockhaus: *Vendidad sade, die heiligen Schriften Zoroaster's Yacna, Vispered und Vendidad, nach den lithographirten Ausgaben von Paris und Bombay, mit Index und Glossar herausgegeben* (Leipzig, 1850).

۲۶ ـ بروکهاوس : وندیداد ساده آثار مقدس زردشت : یسنا و ویسپرد و وندیداد از روی چاپ سنگی پاریس و بمبئی با فهرست ولغت (چاپ لایپزیک ۱۸۵۰ میلادی) .

27. N L. Westergaard: *Zend-Avesta...* vol. i, the Zend textes (Copenhagen, 1852-54).

۲۷ ـ وستر گارد : زند اوستا . . . جلداول متون زند (کپنهاگ ۱۸۵۲-٤ میلادی) .

28. Fr. Spiegel: *Avesta ... im Grundtexte sammt der Huzvaresh-übersetzung* (2 vols., Vienna, 1853-58)

۲۸ ـ اشپیگل : اوستا ، اصل با ترجمهٔ هزوارش (دو جلد چاپ وینه ۱۸۵۳ تا ۱۸۵۸ میلادی) .

29. K. F. Geldner: *Avesta* 3 parts, Stuttgart, (1886-95).

۲۹ ـ گلدنر: اوستا . . . (درسه‌جزء چاپ اشتوتگارت ، سال۱۸۸۶ تا۱۸۹۵ میلادی) .

30. Mills and Darmesteter's English translation of the Zend Avesta in vols. iv, xxiii, xxxi of Professor Max Muller's *Sacred Books of the East* (Oxford, 1877, 1880, 1883, and second edition of vol. iv in 1895).

۳۰ـ میلز و دارمستتر:ترجمهٔ‌انگلیسی زند اوستا در مجلدات چهارم و بیست و سوم وسی و یکم کتب مقدس شرق اثر پروفسور مکس مولر (چاپ اکسفورد ۱۸۷۷، ۱۸۸۰، ۱۸۸۳میلادی وچاپ دوم مجلدچهارم‌درسال ۱۸۹۵ میلادی) .

*31. Darmesteter: *Le Zend Avesta : traduction nouvelle avec commentaire historique et philologique* (3 vols , Paris, 1892-93: vols. xxi, xxii, and xxiv of the Annales du Musée Guimet).

❀ ۳۱ ـ دارمستتر : زنداوستا:ترجمهٔ جدید باحواشی ازلحاظ تاریخ وفقه اللغه (درسه جلدچاپ‌پاریس ۱۸۹۲ تا۱۸۹۳ مجلدات ۲۱ و ۲۲ و ۲٤ سالنامهٔ موزهٔ گیمه) .

32. C. de Harlez: *Avesta... traduit* du texte Zend (3 vols., Liège, 1875-1877: second edition, Paris, 1881).

۳۲ ـ دوهارله : اوستا : ترجمه از متن زند (درسه جلد چاپ لیژه ۱۸۷۵ تا ۱۸۷۷ میلادی؛ چاپ دوم چاپ‌پاریس ۱۸۸۱ میلادی) .

33. Fr. Spiegel: *Avesta ... übersetzt* (3 vols., Leipzig, 1852-63). English translation of this by A. Bleeck (Hertford, 1864)

۳۳ - اشپیگل : اوستا ... ترجمهٔ آلمانی (در سه جلد چاپ لایپزیگ ، ۱۸۵۲ تا ۱۸۶۳ میلادی) .
* این کتاب را بلیک بزبان انگلیسی ترجمه کرده ودرهرتفورد بسال ۱۸۶٤ مسیحی چاپ شده است .

34. L. H Mills: *A Study of the Five Zoroastrian Gathas* (Erlangen, 1894).

۳٤ - میلز : بررسی گاتهای پنجگانهٔ زردشت(چاپ ارلانگن ، ۱۸۹٤ میلادی).

35. Ferdinand Justi: *Handbuch der Zendsprache* (Leipzig, 1864).

۳۵ - یوستی : راهنمای زبان زند (چاپ لایپزیگ ۱۸٦٤ میلادی) .

*36. C de Harlez: *Manuel de la Langue de l'Avesta* (Paris, 1882).

❀ ۳٦ - دو هارله : راهنمای زبان اوستا (چاپ پاریس ۱۸۸۲ میلادی) .

37. A. V. W. Jackson: *An Avesta Grammar...* (Stuttgart, 1892); Idem, *An Avesta Reader* (1893).

۳۷ - جکسون : دستور زبان اوستا (چاپ اشتوتگارت ، ۱۸۹۲ میلادی . کتاب قرائت اوستا ، چاپ ۱۸۹۳ میلادی).

38. Fr. Spiegel: *Grammatik der altbaktrischen Sprache* (Leipzig, 1867).

۳۸ - اشپیگل : دستورزبان باختری قدیم (بلخ قدیم) (چاپ لایپزیگ ۱۸٦۷ میلادی) .

زبان پهلوی و ارتباط آن

با ایران جدید

*39. Martin Haug, *Introductory Essay on the Pahlavi Language* (pp. 152), prefixed to Dastur Hoshangji Jamaspji Asa's *Old Pahlavi Pazand Glossary* (Bombay and London, 1870).

❀ ۳۹ - مارتین هاگ : مقاله در موضوع زبان پهلوی (در ۱۵۲ صفحه) که بعنوان مقدمه بر فرهنگ زبان پهلوی پازند قدیم تألیف دستور هوشنگ جی جاماسپ جی آسا در بمبئی ولندن بتاریخ ۱۸۷۰ میلادی چاپ شده است .

40. C. de Harlez: *Manuel de Pahlavi des livres religieux et historiques de la Perse Grammaire, Anthologie, Lexique* (Paris, 1880).

۴۰ ـ دو هارله : راهنمای زبان پهلوی برای کتابهای مذهبی و تاریخی ایران : شامل دستور زبان و منتخبات ولغات (چاپ پاریس ۱۸۸۰ میلادی).

*41. C. Salemann: *Mittelpersische Studien in the Bulletins de l'Acad. de St. Petersburg* for 1887, pp. 417, *et seqq. Mélanges Asiatiques, vol. ix, pp. 207 et seqq.* Also the same scholar's article *Mittelpersisch* in vol. i of Geiger und Kuhn's *Grundriss*, pp. 249-332.

❀ ۴۱ ـ زلمن : مطالعات در زبان فارسی میانه که در نامهٔ فرهنگستان سن پطرزبورگ بسال ۱۸۸۷ میلادی در صفحات ۴۱۷ ببعد منتشر و همچنین در مجموعهٔ منتخبات آسیائی مجلد نهم ۲۰۷ ببعد چاپ شده است. همچنین مقالهٔ همین مؤلف در بارهٔ فارسی میانه در جلد اول کتاب اساس‌فقه‌اللغه تألیف گایگر و کون صفحات ۲۴۹ تا ۳۳۲ درج گردیده‌است.

*42. West, Haug, and Dastur Hoshangji Jamaspji Asa: *The Book of Arda Viraf: Pahlavi text...with an English translation and Introduction* (Bombay and London, 1872); *Glossary and Index* of the same (1874).

❀ ۴۲ ـ وست و هاگ و دستور هوشنگ جی جاماسپ جی آسا : متن پهلوی کتاب ارد ویراف با ترجمهٔ انگلیسی و مقدمه ... (چاپ بمبئی‌ولندن ۱۸۷۲ میلادی) با مجموعهٔ لغات‌وفهرست الفبائی (۱۸۷۴ میلادی).

43. West: *The Mainyo-Khard* (or "Spirit of Wisdom") *Pazand and Sanskrit texts in Roman characters) ... with an English translation... Sketch of Pazand Grammar and Introduction* (Stuttgart and London, 1871).

۴۳ـ وست : متون پازندوسانسکریت مینوی‌خرد (باحروف کتابی) با ترجمهٔ انگلیسی ... وطرح دستور زبان پازند ومقدمه (چاپ اشتوتگارت ولندن ۱۸۷۱ میلادی).

*44. F. C. Andreas: Pahlavi text of the above, a facsimile of a MS. brought from Persia by Westergaard and preserved at Copenhagen (Kiel, 1882).

❀ ۴۴ ـ اندره آس:متن‌پهلوی کتاب فوق از روی نسخهٔ خطی که وستر گارد ازایران آورده‌ودر کپنهاگ محفوظ است کلیشه وچاپ شده‌است(چاپ کیل ۱۸۸۲ میلادی).

45. Prof. Th. Nöldeke, *Persische Studien,* I and II in vos. cxvi and cxxvi of the *Sitzb. d. K. Ak. d. Wissenschaften in Wien, phil.- hist. Class.* (Vienna, 1888 and 1892).

۴۵ - نولدکه : تتبعات ایرانی قسمت هـای اول و دوم در مجلـدات ۱۱۶ و ۱۲۶ گزارش جلسات اکادمی علـوم امپراطوری اطریش دروینه کلاس فلسفه وتاریخ (چاپ وینه ۱۸۸۸ و ۱۸۹۲ میلادی) .

46. A. Barthelemy: *Gujastak Abalish, relation d'une Conférence théologique présidée par le Calife Mamoun: texte pehlevi... avec traduction, commentaire et lexique* (Paris, 1887).

۴۶ - بارتلمی : گجستک ابـالش شرح یك محاضرهٔ مذهبی بریاست خلیفه مأمون : متن پهلـوی . . . بـا ترجمه و تفسیر و لغات (چاپ پاریس ۱۸۸۷ میلادی) .

47. P. Horn: *Grundriss der Neupersischen Etymologie* (Strassburg, 1893).

۴۷ - هرن : مبانـی اشتقاق فارسی جدیـد (چاپ اشتراسبورگ ۱۸۹۳ میلادی) .

48. H. Hübschmann: *Persische Studien* (Strassburg, 1895). Idem, *Armenische Grammatik* (Leipzig, 1897).

۴۸ - هوبشمن . تتبعات ایرانی(چاپ اشتراسبورگ ۱۸۹۵ میلادی).دستور زبان ارمنی تألیف همان مؤلف (چاپ لایپزیگ۱۸۹۷ میلادی) .

49. Paul de Lagarde: *Persische Studien* (Göttingen,1884).

۴۹ - دولاگارد : مطالعات در زبان فارسی (چاپ گوتینگن۱۸۸۴ میلادی).

50. Fr. Spiegel: *Gramm. der Pârsisprache nebst Sprachproben* (Leipzig, 1851). Idem, *Die Traditionelle Literatur der Parsen in ihrem Zusammenhange mit den angränzenden Literaturen* (Vienna, 1860).

۵۰ - اشپیگل : دستور زبان فارسی باذکر امثله (چاپ لایپزیگ ۱۸۵۱ میلادی) .

ایضاً از همان مؤلف : روایات وآثار ایرانیان و ارتباط آن با زبانهای کشور های همجوار .

*51. E. West: *On the Extent, Language, and Age of Pahlavi Literature,* in the *Sitzb. d. philos.- philol. Classe der K. Akad. d. Wissenschaften vom 5 Mai, 1888* (pp. 396-443: Berlin).

* ۵۱ - وست : در وسعت ادبیات پهلوی و زبان پهلوی و دوران ادبیات پهلوی گزارش کلاس فلسفی و فقه‌اللغهٔ اکادمی علوم از تاریخ پنجم مه ۱۸۸۸ میلادی (شمارهٔ صفحات ۳۹۶تا۴۴۳ : برلین) .

(د) روشهای مذهبی پیش از اسلام

آئین زردشتی

*52. Prof. A. V. W. Jackson: *Zoroaster, the Prophet of Ancient Iran* (New York, 1899).

❀ ۵۲ - پروفسور جکسون: زردشت و پیامبر ایران باستان (چاپ نیویورك ۱۸۹۹ میلادی).

باردیگر توجه خوانندگان را مخصوصاً بفهرست عالی کتب مربوط باین موضوع در صفحات ۱۱ تا ۱۵ این اثر شایان ستایش جلب میکنم.

53. A. Hovelacque: *L'Avesta, Zoroastre, et le Mazdéisme* (Paris, 1880).

۵۳ - اولاك : اوستا ، زردشت و آئین مزدا (چاپ پاریس ۱۸۸۰ میلادی).

54. E. W. West: *Pahlavi texts translated* in vols. v, xviii, xxiv, xxxvii and xlvii of the *Sacred Books of the East.*

۵٤ - وست : ترجمهٔ متون پهلوی در مجلدات پنجم و هیجدهم و بیست و چهارم وسی وهفتم و چهل و هفتم کتب مقدس شرق.

55. Prof. C. P. Tiele: *Geschichte der Religion im Altertum bis auf Alaxander den Grossen: Deutche autorisierte Ausgabe von G. Gehrich: vol. xi; Die Religion bei den Iranischen Völkern: erste Halfte*, pp. 1-187 (Gotha, 1898).

۵۵ - پروفسور تیله : تاریخ ادیان ازقدیم تازمان اسکندر کبیر : چاپ مجاز آلمانی باهتمام گریش ، جلد یازدهم : دین اقوام ایرانی ، نیمهٔ اول ، صفحات یك تا ۱۸۷ (چاپ گوتا سال ۱۸۹۸ میلادی).

56. John Wilson: *The Parsi Religion as contained in the Zand-Avesta* (Bombay, 1843).

۵٦ - جان ویلسون : کیش پارسی بموجب مندرجات زند اوستا (چاپ بمبئی ۱۸٤۳ میلادی).

57. Martin Haug: *Essays on the Parsis*, 3rd. edition, edited and enlarged by E. West (London, 1884).

۵۷ - هاگ : مقالات در بارهٔ پارسیان چاپ سوم بتصحیح وست باتفصیل بیشتر (لندن ۱۸۸٤ میلادی).

58. Dosabhai Framji Karaka: *History of the Parsis* (2 vols., London, 1884).

۵۸ - دوسابائی فرامجی کاراکا : تاریخ پارسیان (در دو جلد چاپ لندن ۱۸۸٤ میلادی).

59. Mademoiselle D. Menant: *Les Parsis, Histoire des Communautés Zoroastriennes de l'Inde: Annales du Musée Guimet, Bibliothèque d'Etudes*, vol. vii (Paris, 1898).

۵۹ - مادموازل منان : پارسیان و تاریخ جمعیت زردشتیان هندوستان : سالنامهٔ موزهٔ گیمه ، کتابخانهٔ مطالعات ، مجلدهفتم (چاپ پاریس ۱۸۹۸ میلادی).

60. A. Houtum-Schindler: *Die Parsen in Persien, ihre Sprache und einige ihrer Gebräuche*, in vol. xxxvi (1882: pp. 54-88) of the *Zeitschrift d. deutch. Morgenländ. Gesellsch.*

۶۰ - هوتوم شیندلر : پارسیها در ایران و زبان آنها و قسمتی از آداب و رسوم آنها . مقاله ایست که در مجلدسی و ششم مجلهٔ انجمن آلمانی مربوط به ممالک شرق (سال ۱۸۸۲ میلادی صفحات ۵۴ تا ۸۸) چاپ شده است .

مسیحیان تحت فرمانروائی

ساسانیان

*61. Georg Hoffmann: *Auszüge aus Syrischen Akten Persischer Märtyrer* ... (Leipzig, 1880).

* ۶۱ - گئورگ هوفمن : منتخبات از اسناد سریانی در بارهٔ شهداء ایران (چاپ لایپزیگ ۱۸۸۰ میلادی) .

62. Dr. W. Wright: *The Chronicle of Joshua the Stylite, composed in Syriac*, A. D. 507, *with a translation, and notes* (Cambridge, 1882).

۶۲ - دکتر رایت : تاریخ جنگ یونان وایران در سالهای ۵۰۲ تا ۵۰۶ میلادی تألیف یشوع بزبان سریانی . تاریخ تألیف سال ۵۰۷ میلادی باترجمه وحواشی (چاپ کمبریج ۱۸۸۲ میلادی).

مانویان و بردیصانیه وصابئین

*63. Gustav Flügel: *Mani, seine Lehre und seine Schriften* (Leipzig, 1862).

* ۶۳ - فلوگل : مانی و تعلیمات ونوشته‌های وی (چاپ لایپزیگ ۱۸۶۲ میلادی) .

64. Dr. Konrad Kessler: *Forschungen über die Manichäische Religion* (Berlin, 1889).

۶۴ - دکتر کسلر : مانی و تحقیقات در مذهب مانی (چاپ برلین ۱۸۸۹ میلادی) .

65. Professor A.A. Bevan: *The Hymn of the Soul, contained in the Syriac Acts of St. Thomas: re-edited with an English translation...* (Cambridge, 1897). Also the same *Hymn of Bardaisan* rendered (more freely) into English, by F. C. Burkitt (London, Essex House Press, 1899).

۶۵ - پروفسور بوان: سرود روان که در داستانهای سنت توماس بزبان سریانی مندرج است، چاپ جدید با ترجمهٔ انگلیسی . . . (کمبریج ۱۸۹۷ میلادی) همچنین همان سرود بردیصانیه که بسبک آزادتری توسط برکیت بانگلیسی ترجمه شده است (لندن چاپخانهٔ اسکس هاوس ۱۸۹۹ میلادی).

*66. Dr. Chwolson: *Die Ssabier und Ssabismus* (2 vols., St. Petersburg, 1856).

*۶۶ - دکتر خولسون: صابئین و مذهب آنها (چاپ پترزبورگ در دو جلد ۱۸۵۶ میلادی).

67. E. Rochat: *Mani et sa Doctrine* (Geneva, 1897).

۶۷ - روشا: مانی واصول عقائد او چاپ ژنو (۱۸۹۷ میلادی).

(ه) حماسهٔ فارسی

وافسانهٔ ملی

*68. Prof. Th. Nöldeke: *Das Iranische Nationalepos: besonderer Abdruck aus dem Grundriss der Iranischen Philologie* (Strassburg, 1896).

*۶۸ - پروفسور نولدکه: حماسهٔ ملی ایران چاپ مخصوص مستخرج از اساس فقه اللغهٔ ایران (چاپ اشتراسبورگ ۱۸۹۶ میلادی).

69. Fr. Windischmann; *Zoroastrische Studien: Abhandlungen zur Mythologie und Sagengeschichte des alten Iran* (edited by Fr. Spiegel: Berlin, 1863).

۶۹ - ویندیشمن: تتبعات در بارهٔ زردشت: رسالات در بارهٔ اساطیر و تاریخ داستانی ایران باستان (بتصحیح اشپیگل چاپ برلین ۱۸۶۳ میلادی).

*70. The *Shahnama* of Firdawsi: European editions: *Turner Macan, (Calcutta, 1829), *Jules Mohl, (Paris, 1838-78.), Vüllers and Landauer, (Leyden, 1877-84), German translation by Rûckert (edited by Bayer, 3 vols., Berlin, 1890 - 95). Ab-

*۷۰ - شاهنامهٔ فردوسی: سه چاپ اروپائی شاهنامه موجود است یکی چاپ ترنر ماکن (درچهار جلد چاپ کلکته ۱۸۲۹ میلادی)، دیگر چاپ ژول مل (هفت جلد قطع بزرگ چاپ پاریس ۷۸ - ۱۸۳۸ میلادی) باترجمهٔ

فرانسه وحواشی و تعلیقات ؛ وسوم چاپ
فولرس ولنداور (درسه جلد چاپ لیدن
۸۴ - ۱۸۷۷ میلادی) . چاپ اخیر ناتمام
وتا زمان اسکندر است ودورهٔ ساسانیان
بکلی حذف شده است . ترجمهٔ فرانسهٔ
مل را بی متن مادام مل (در هفت جلد
در پاریس درسالهای ۱۸۷۶-۷۸)منتشر
کرده است . روکرت شاهنامه رابزبان
آلمانی ترجمه کرده (وبایریس ازتصحیح
درسه جلد دربرلین درسالهای ۱۸۹۰ تا
۱۸۹۵ منتشرساخته‌است) . ازترجمه‌های
ملخص که موجود است یکی ترجمهٔ فن-
شاك‌را میتوان‌نام برد که درسال ۱۸۷۷
میلادی‌در اشتوتگارت چاپ شده ،دیگر
ترجمه‌های اختصاری بزبان انگلیسی‌است
یکی بقلم اتکنسون و دیگر بقلم هلن
زیمرمن .

ridged translations by A. F. von Schack, *Heldensagen des Firdusi, in deutcher Nuchbildung nebst einer Einleitung* (Stuttgart, 1877); English abridgments of J. Atkinson and Helen Zimmermann.

*۷۱ - نولدکه ؛ تاریخ‌اردشیرپاپکان
(کارنامهٔ اردشیر بابکان) ترجمه از پهلوی
(چاپ گتینگن ۱۸۷۹ میلادی) .

*71. Nöldeke; *Geschichte des Artakhshir-i-Papakan, aus dem Pehlewi übersezt* (Göttingen, 1879).

۷۲ - داراب دستور پشوتن سنجانا
کارنامهٔ اردشیر پاپکان . . . متن پهلوی
با املاء لاتین . . . و ترجمهٔ انگلیسی و
گجراتی (چاپ بمبئی ۱۸۹۶ میلادی) .

72. Darab Dastur Peshotan Sanjana: *The Karname-i-Artakhshir-i-Papakan. Pahlavi text with transliteration ... translations into English and Gujerati, etc.* (Bombay, 1896).

*۷۳ - گایگر: یادگار زریران وارتباط
آن باشاهنامه که در گزارش کلاس‌فلسفی
وفقه اللغه‌وتاریخی آکادمی پادشاهی‌علوم
باویر قسمت اول مجلد دوم صفحات ۴۳
تا۸۴ در سال ۱۸۹۰ میلادی درمونیخ
چاپ‌شده است . متن پهلوی آن در بمبئی

*73. W. Geiger: *Das Yatkar-i-Zariran und sein Verhältniss zum Shahnamé in the sitzb. d. philos, philolog. und histor. Cl. d. K. bayer. Ak. d. Wiss* for 1890, vol. ii, part i, pp. 43-84 (Munich, 1890). The Pahlavi text of this was published (Bombay, 1897), by Ja-

maspji Dastur Minochehrji Jamasp Asana, and translations into English and Gujerati (Bombay, 1899) by Jivanji Jamshedji Modi.

بسال ۱۸۹۷ میلادی توسط جاماسب جی دستور مینوچهر جی جاماسب آسانا انتشار یافته وترجمهٔ انگلیسی و گجراتی آن (در بمبئی بسال ۱۸۹۹ میلادی) بقلم جیوانجی جمشید جی مودی انتشار یافته است .

74. *The Desatir, or Sacred Writings of the Ancient Persian Prophets, etc.*, published by Mulla Firuz ibn Kaus, with an English translation, in 2 vols. (Bombay, 1818).

۷٤ - دساتیر نوشته های مقدس پیامبران قدیم ایران چاپ ملا فیروزبن کاوس باترجمهٔ انگلیسی در دوجلد (بمبئی ۱۸۱۸ میلادی) .

75. *The Dabistan... translated from the original Persian by Shea and Troyer* (3 vols., Paris, 1843).

۷۵ - دبستان المذاهب . . . ترجمه از اصل فارسی (در سه‌جلد چاپ پاریس ۱۸٤۳ میلادی) : نام مترجمین : شیا وترویر .

*76. *Histoire des rois de Perse par ... al-Tha'alibi, texte arabe, publié et traduit par H. Zotenberg* (1 large folio vol., Paris, 1900).

۷٦ - غرر اخبار ملوك‌الفرس تألیف ثعالبی : متن عربی باترجمهٔ زوتن برگ (دریک‌جلد ، قطع بزرگ چاپ پاریس ۱۹۰۰ میلادی) .

(و) محمدبن عبدالله ص ، قرآن وخلافت

*77. Ibn Hisham's (the eldest extant) Biography of the Prophet Muhammad, edited in the original Arabic by F. Wüstenfeld (Göttingen, 1858 - 60); translated into German *(Das Leben Muhammeds...:* Stuttgart, 1864) by Gustav Weil.

۷۷* - سیرهٔ ابن هشام (سیرة النبی) متن عربی بتصحیح و وستنفلد (چاپ گتینگن ، ۱۸۵۸-۶۰ میلادی) . ترجمهٔ آلمانی همین کتاب بقلم گوستاو وایل تحت‌عنوان زندگانی محمد چاپ اشتوتگارت، ۱۸٦٤ میلادی) .

*78. The Qur'an (Coran, Alcoran) : editions by Flügel, Redslob, etc.; English translations by G. Sale (1774, and numerous later editions), J. M.

۷۸ - قرآن : چاپ فلوگل و ردسلاب و غیره با ترجمه های انگلیسی بقلم : سیل (چاپ ۱۷۷٤ میلادی و چاپهای متعدد دیگر در سالهای بعد منتشر شده

Rodwell (2nd ed., London, 1876) , and Professor E. H. Palmer in vols. vi and ix of the *Sacred Books of the East*; French by Kazimirski (Paris, 1954); German by Ullman (4 th ed., Bielefeld, 1857); Concordance (Arabic) by Flügel (Leipzig, 1842); Extracts in the original, with Engl. trans., compiled by Sir W. Muir (London, 1880).

Nöldeke, *Geschichte des Qorans* is invaluable (Göttingen, 1860). A useful little book for the general reader on *The Coran* was published by the Society for promoting Christian Knowledge.

است) : رادول (چاپ دوم ، لندن ، ۱۸۷۶ میلادی) وپروفسور پامر که بجای مجلدات ششم ونهم کتب مقدس مشرق چاپ شده است ، ترجمهٔ فرانسه بقلم کازیمیرسکی (چاپ پاریس ۱۸۰٤ میلادی)، ترجمهٔ آلمانی بقلم اولمن چاپ چهارم ، بیلفلد ، ۱۸۵۷ میلادی ؛ کشف الکلمات قرآن بزبان عربی باهتمام فلوگل (چاپ لایپزیگ ۱۸٤۲ میلادی) قطعات مستخرجه از قرآن باترجمهٔ انگلیسی باهتمام سرویلیم مویر (لندن ۱۸۸۰ میلادی). نولدکه تاریخ قرآن (چاپ گتینگن ۱۸٦۰ میلادی) این کتاب بقدری نفیس است که نتوان قیمتی برای آن قائل شد . انجمن ترویج معارف مسیحی یك کتابچهٔ مفیدی برای عموم خوانندگان قرآن انتشار داده است .

79. Sprenger: *Leben und Lehre Mohammeds* 3 vols., Berlin, 1869).

۷۹ - اشپرنگر : زندگانی وتعلیمات محمد (در سه جلد چاپ برلین ، ۱۸٦۹ میلادی) .

*80. Wellhausen: *Muhammed in Medina;* an abridged translation o al-Waqidi's *Kitabul-Maghazi* (Berlin, 1882).

۸۰ - ولهاوزن : محمد در مدینه ترجمهٔ اختصاری کتاب المغازی الواقدی (چاپ برلین ۱۸۸۲ میلادی).

*81. Nöldeke: *Das Leben Muhammeds, nach den Quellen populär dargestellt* (Hannover, 1863).

۸۱ - نولدکه : زندگانی محمد طبق منابعی که برای استفادهٔ عموم تقریر شده است (هنوور ۱۸٦۳ میلادی) .

82. Sir William Muir: *Life of Mahomet and History of Islam* (4 vols., London, 1858-61: 3 rd ed., 1895).

۸۲ - سرویلیم مویر : زندگانی محمد و تاریخ اسلام (درچهار جلد چاپ لندن ٦۱ - ۱۸۵۸ - چاپ سوم ۱۸۹۵ میلادی) .

83. Idem, *Annals of the Early Caliphate* (London,1883).

۸۳ - سرویلیم مویر : تاریخ خلافت اولیه (چاپ لندن ۱۸۸۳ میلادی).

*84. Idem, *The Caliphate, its Rise, Decline, and Fall* (2 nd ed., London, 1892).

۸٤ ❀ - سرویلیم مویر : خلافت، صعود و نزول و سقوط آن (چاپ دوم لندن ۱۸۹۲ میلادی).

85. Ludolf Krehl: *Das Leben und die Lehre des Muhammed* (Leipzig, 1884),

۸۵ - لودلف کرل : زندگانی و آتعلیمات محمد (چاپ لایپزیگ ۱۸۸٤ میلادی).

*86. Gustav Weil: *Geschichte der Chalifen* (4 vols., Mannheim and Stuttgart, 1846 - 62: vol. iv, which is divided into 2 parts, treats of the Abbasid Caliphate in Egypt after the Mongol invasion).

❀ ۸٦ - گوستاو وایل : تاریخ خلفا (درچهار جلد چاپ منهیم واشتوتگارت، ۱۸٤٦ تا ۱۸٦۲ میلادی ؛ جلد چهارم در دوقسمت از خلافت بنی العباس درمصر بعداز حملهٔ مغول بحث میکند).

*87. Syed Ameer Ali: *The Life and Teachings of Mohammed and the Spirit of Islam* (London, 1891); Idem, *A Critical Examination of the Life and Teachings of Mohammed,* published some eighteen years earlier.

❀۸۷ - سید امیر علی : زندگانی و تعلیمات محمد و روح اسلام (چاپ لندن ۱۸۹۱ میلادی).
باز هم از سید امیر علی : بررسی انتقادی از زندگانی و تعلیمات محمد که تقریباً هیجده سال جلوتر انتشاریافته است.

88. G. Flügel : *Geschichte der Araber bis auf den Sturz des Chalifats von Bagdad* (2 nd ed., Leipzig, 1864).

۸۸ - فلوگل : تاریخ تازیان تاسقوط خلافت بغداد (چاپ دوم، لایپزیگ ۱۸٦٤ میلادی).

89. G. Weil : *Geschichte der islamitischen Völker von Mohammed bis zur Zeit des Sultan Selim übersichtlich dargestellt* (Stuttgart, 1866).

۸۹ - وایل : تاریخ مختصر اقوام اسلامی از زمان محمد تازمان سلطان سلیم (چاپ اشتوتگارت ۱۸٦٦ میلادی).

(ز) اسلام . فرق اسلامی

و تمدن اسلام

*90. Dozy: *Het Islamisme* (Leyden, 1863: Harlem, 1880); French translation of the same by Victor Chauvin , entitled , *Essai sur l'Histoire de l'Islamisme*, Leyden-Paris, 1879).

۹۰ - دوزی : کتاب تاریخ دول اسلامی (چاپ لیدن ۱۸۶۳ میلادی ، چاپ هارلم ، ۱۸۸۰ میلادی) ؛ ترجمهٔ فرانسهٔ این کتاب بقلم ویکتور شوون (چاپ لیدن - پاریس ۱۸۷۹ میلادی).

*91. Alfred von Kremer: *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams; der Gottesbegriff, die Prophetie und Statsidee* (Leipzig, 1868).

۹۱ - فن کرمر: تاریخ فرق اسلامی چاپ لایپزیگ ۱۸۶۸ میلادی .

*92. Idem, *Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams* (Leipzig ,1873).

۹۲ - فن کرمر: آثار تمدن تاریخی ممالک اسلامی یا مباحث مربوط بتاریخ تمدن اسلام (چاپ لایپزیگ ۱۸۷۳ میلادی) .

*93. Idem, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (2 vols., Vienna,1875-77).

۹۳ - فن کرمر : تاریخ فرهنگ شرق در عصر خلفاء (در دو جلد چاپ وینه ، ۱۸۷۵ تا ۱۸۷۷ میلادی) .

*94. Dr. Ignaz Goldziher: *Muhammedanische Studien* 2 vols., Halle, 1889-90).

۹۴ - دکتر گلدزیهر: تتبعات اسلامی (در دو جلد - چاپ هاله ، ۹۰-۱۸۸۹ میلادی) .

*95. T. W. Arnold: *The Preaching of Islam, a History of the Propagation of the Muslim Faith* (London, 1896).

۹۵ - آرنولد : تعلیمات اسلام ، تاریخ بسط و توسعهٔ دین اسلام (چاپ لندن ۱۸۹۶ میلادی) .

*96. Shahristani's *Kitabu'l-Milal wa'n Nihal*, or Book of Religions and Philosophical Sects, edited by W. Cureton (London,1846) : translated into German, with Notes, by Th. Haarbrucker (Halle, 1850-51).

۹۶ - کتاب الملل والنحل شهرستانی باهتمام کورتن (چاپ لندن ۱۸۴۶ میلادی) ترجمهٔ آلمانی این کتاب با حواشی بقلم هاربروکر چاپ هاله ۵۱ - ۱۸۵۰ میلادی .

*97. Ibn Khaldun's Prolegomena (or *Muqaddamat*) to his great history. Complete edition in 7 vols. (Bulq, A.H. 1284); separate ed. of the Prolegomena (Beyrout, 1879); text and French translation of the Prolegomena (the former edited by Quatremère, the latter by Mac Guckin de Slane) in vols. xvi-xxi of *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque Nationale.*

*۹۷ ـ مقدمهٔ ابن خلدون ـ مقدمه بر کتاب تاریخ بزرگی است که ابن‌خلدون نوشته است . دورهٔ کامل در هفت جلد (بلاق ۱۲۸٤ هجری باچاپ جداگانهٔ مقدمه (چاپ بیروت ۱۸۷۹ میلادی) ، متن وترجمهٔ فرانسوی مقدمه (متن بتصحیح کاترمر ، ترجمه بقلم دوسلان در مجلدات ۱٦ تا ۲۱ تلخیص نسخ خطی کتابخانهٔ ملی فرانسه) .

*98. T. P. Hughes: *Notes on Muhammadanism* (London, 1877, and 1878); Idem, *A Dictionary of Islam, being, a Cyclopedia of the Doctrines, Rites, Ceremonies and Customs, together with the technical and theological terms, of the Muhammadan Religion* (2nd ed., London, 1896).

*۹۸ ـ هیوز : یادداشتهای مربوط باسلام (چاپ لندن ، ۱۸۷۷ و۱۸۷۸) . ایضاً از همان مؤلف : کتاب فرهنگ اسلام یادائرة المعارف اصول و عقائد وآداب ورسوم وشعائر واصطلاحات فنی ومذهبی اسلام (چاپ دوم ، لندن ۱۸۹٦ میلادی) .

*99. H. Steiner: *Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam, and die Mu'taziliten als Vorlaufer der Islamischen Dogmatiker und Philosophen...*, both published in Leipzig in 1865.

*۹۹ ـ اشتاینر : معتزله یا آزاد اندیشان در اسلام ومعتزله یعنی پیشروان متشرعین وفلاسفه . . . (چاپ لایپزیگ ۱۸٦۵ میلادی) .

100. Brünnow. *Die Charidschiten...* Leyden, 1884).

۱۰۰ ـ بروناو : خوارج . . (چاپ لیدن ۱۸۸٤ میلادی) .

101. W. Spitta: *Zur Geschichte Abu'l-Hassan al-Ash'ari's* (Leipzig, 1876).

۱۰۱ ـ اشپیتا : دربارهٔ تاریخ ابوالحسن اشعری (چاپ لایپزیگ ۱۸۷٦ میلادی) .

102. Goldziher: *Die Schule der Zahiriten, ihr Ursprung, ihr System und ihre Geschichte* (Leipzig, 1884).

۱۰۲ ـ گلدزیهر : طریقهٔ ظاهریه ، منشأ وروش وتاریخچهٔ آن بزبان آلمانی چاپ لایپزیگ ۱۸۸٤ میلادی) .

103. S. Guyard: *Fragments relatifs à la Doctrine des Ismaélis . . . avec traduction et notes* (Paris, 1874) : Idem, *Un grand Maître des Assassins* (extrait du Journal Asiatique, Paris, 1877).

۱۰۳ - گیار : قطعاتی مربوط بعقائد اسمعیلیه . . . با ترجمه وحواشی (چاپ پاریس ۱۸۷٤ میلادی) ؛
ایضاً ازهمان مؤلف : یك معلم بزرگ حشاشین (مستخرج ازمجلهٔ آسیائی چاپ پاریس ۱۸۷۷ میلادی) .

*104. S. de Sacy: *Exposé de la Religion des Druzes* (Paris, 1838): 2 vols.

* ۱۰٤ - دوساسی : شرح مذهب دروزها (چاپ پاریس ۱۸۳۸ میلادی در دوجلد) .

105. Von Hammer: *Histoire de l'Ordre des Assassins traduit de l'Allemand.. par J.J. Hellert et P. A. de la Nourais* (Paris, 1833).

۱۰۵ - فن هامر : تاریخ فرقهٔ حشاشین . . . ترجمه از آلمانی بفرانسه بقلم الر و دولانوره (چاپ پاریس ۱۸۳۳ میلادی) .

106. Tholuck, Ssufismus, sive *Theosophia Persarum Pantheistica* (Berlin, 1821); Idem, *Blüthensammlung aus der Morgenländischen Mystik* (Berlin, 1825).

۱۰٦ - تلوك : صوفیگری ، وحدت وجود نزد ایرانیها و گلچینی از عرفان شرقی (چاپ برلین ، ۱۸۲۵ میلادی).

*107 . Dr . Dieterici : *Die Philosophie der Araber im ix u. x Jahr. n. Chr. aus der Theologie des Aristoteles, den Abhandlungen Alfarabis und den Schriften der läutern Brüder*... 16 *Bücher* (Berlin , Leipzig , Leyden, 1858 - 94).

* ۱۰۷ - دکتر دیتریسی : فلسفهٔ عرب قرن نهم ودهم بعداز مسیح مأخوذ ازالهیات ارسطو ورسالات فارابی ورسائل اخوان الصفا ۱٦ جلد (چاپ برلین و لایپزیک و لیدن ۱۸۵۸ تا ۱۸۹٤ میلادی) .

108. Professor de Goeje: *Mémoires sur les Carmathes du Bahrain et les Fatimides* (Leyden, 1886).

۱۰۸ - پروفسور دوخویه: یادداشتهای مربوط بقرامطهٔ بحرین وفاطمیه (لیدن ۱۸۸٦ میلادی) .

(ح) تراجم احوال و فهارس

وتواریخ ادبی ومعانی بیان وغیره

*109. Ibn Khallikan's *Wafayatul-A'yan*, Biographical Dictionary of eminent and famous Muslims: Arabic text, edited by Wüstenfeld (Göttingen, 1837; 2 vols.) ; English translation, with Notes, by the Baron Mac Guckin de Slane (4 vols., Paris and London, 1842-71).

*۱۰۹ - وفیات الاعیان ابن خلکان: تراجم احوال مسلمین بزرگ ونامدار : متن عربی باهتمام ووستنفلد (چاپ گوتینگن سال ۱۸۳۷ میلادی . دردوجلد) ترجمهٔ انگلیسی با حواشی بقلم دوسلان (در چهار جلد پاریس ولندن ۷۱ - ۱۸٤۲ میلادی) .

*110. Haji Khalfa (Khalifa)'s Bibliographical Dictionary, the *Kashfu'dh-Dhunun an asmai'l-Kutub wa'l-Funùn*, Arabic text with Latin translation, by Gustav Flügel (7 vols ., Leipzig, 1835-58).

*۱۱۰ - حاجی خلیفه: کشف الظنون عن اسامی الکتب والفنون : متن عربی ترجمهٔ لاتین بقلم گوستاو فلوگل (هفت جلدچاپ لایپزیگ ۵۸-۱۸۳۵ میلادی).

کسانی که بخواهند نام کتب اسلامی و نویسندگان اسلام را بدانند ناگزیر از مراجعه باین کتاب‌اند و چون مؤلف کشف الظنون درسنهٔ ۱٦۵۸ میلادی درگذشته است این کتاب اسامی کلیهٔ کتب عربی وفارسی وترکی را باستثنای کتب جدیده در بر دارد . چاپ فلوگل شامل فهارس الفبائی کامل وعالی است .

*111. Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur* (vol. i, 1897-98; vol. ii, part i, 1899: Weimar).

Die Literaturen des Ostens in Einzeldarstellungen , Leipzig (C. F. Amelangs Verlag).

*۱۱۱ - بروکلمن : تاریخ ادبیات عرب(جلداول سال ۹۸-۱۸۹۷ میلادی)؛ جلد دوم جزء اول سال ۱۸۹۹ میلادی : چاپ ویمار)اشتباه نشود با کتاب معروفتری که همین مؤلف تحت همین عنوان نوشته ونیمی از جلد ششم دورهٔ کتبی است که اکنون در لایپزیگ بچاپ آن اشتغال دارند. ناشر کتابهای مزبور وعنوان آن بزبان آلمانی در ستون روبرو مندرج است . نیم دیگر این جلد(درسال ۱۹۰۱ میلادی چاپ شده است) .

*112. Dr. Paul Horn: *Geschichte der Persischen Literatur.*

* ۱۱۲ - دکتر پال هرن : تاریخ ادبیات فارسی .

113. Pizzi, besides his *Manuale della lingua persiana* (1883), has published (in Italian) an excellent little sketch of Persian Literature from the earliest times.

۱۱۳ پیتزی : غیر از کتابی که در بارهٔ زبان فارسی در سال ۱۸۸۳ میلادی نوشته کتابی کوچك و عالی بـزبان ایتالیائی در خصوص ادبیات فارسی از قدیمترین ایام تألیف کرده است .

114. Prof. Th. Nöldeke: *Beiträge zur Kentniss der Poesie der alten Araber* (Hannover, 1864),

۱۱٤ - پروفسور نولدکه : بحث در شعر عربی در عهد جاهلیت (چاپ هانوور ۱۸٦٤ میلادی) .

*115. F. Wüstenfeld: *Die Geschichtschreiber der Araber und ihre Werke* (Göttingen, 1882).

* ۱۱۵ - ووستنفلد : مورخین عرب ومؤلفات آنها (چاپ گوتینگن ۱۸۸۲ میلادی) .

116. I. Guidi: *Tables alphabétiques du Kitabu'l-Aghani. comprenant (i) Index des poètes dont le "Kitab" cite des vers; (ii) Index des rimes; (iii) index historique; (iv) Index géographique; redigées avec la collaboration des MM. R. E. Brünnow, S. Fraenkel, H. D. Van Gelder, W. Guirgass, E. Hélouis, H. G. Klein, Fr. Seybold et G. Van Vloten*, (Leyden, 1895-1900).

۱۱٦ - گیدی : فهارس الفبائی کتاب الاغانی مشتمل بر (۱) فهرست شاعرانیکه اشعارشان در کتاب الاغانی نقل شده است و (۲) فهرست قوافی و (۳) فهرست تاریخی و (٤) فهرست جغرافیائی بهمکاری ایـن اشخاص تهیه شده است : برونو ، فرنکل ، ون گلدر، گیرگاس ، الوئی ، کلاین ، زای بلد ، ون فلوتن .(و در لیدن از ۱۸۹۵ تا ۱۹۰۰ میلادی انتشار یافته است) .

یک جلد بزرگ قطور در ۷۸۰ صفحه برای کسانی که بخواهنداز خزائن وسیع اشعار و حکایات مندرجه‌در مجلدات بیست گانهٔاین مجموعهٔعربی استفاده کنند این کتاب گرانبها مفتاح وراهنماست .

117. Darmesteter: *Les Origines de la Poésie Persane* (Paris, 1887).

۱۱۷ - دارمستتر : مبادی‌شعر فارسی (چاپ پاریس ۱۸۸۷ میلادی) .

*118. Ethé: Numerous monographs on the early Persian poets (see n. 2 on page 452 *supra*, but this list is by no means complete; article on Persian Literature in the ninth Edition of the *Encyclopedia Britannica*, and *article in vol. ii (pp. 212-368) of Geiger and Kuhn's *Grundriss* (No. 1 supra).

❀ ۱۱۸ - اته : رسالات متعدده در بارهٔ شعراء قدیم ایران (رجوع شود به یادداشت (۷) پاورقی صفحهٔ ۶۵۹ همین کتاب ولی این فهرست بهیچوجه کامل نیست) ؛ مقاله در خصوص ادبیات فارسی درجلد نهم دائرة المعارف بریتانیکا ؛ ایضاً ❀مقاله در جلد دوم کتاب گایگر و کون در اساس فقه‌اللغهٔ ایران(صفحات ۲۱۲ تا ۳۶۸) که دراین‌فهرست‌بشمارهٔ یك ضبط شده است .

119. Sir Gore Ouseley's *Biographical Notices of Persian Poets* (London, 1846).

۱۱۹ - اوزلی : تراجم احوال‌شعراء ایران (چاپ لندن ۱۸۴۶ میلادی) . کتابی است مفرح و مفید ، هر چند از بعضی جهات منسوخ است .

120. A. de Biberstein Kazimirski, *Introduction to* his *Diwan of Minuchihri* (Menoutchehri), Paris, 1886.

۱۲۰ - کازیمیرسکی:مقدمه‌بردیوان منوچهری(چاپ‌پاریس۱۸۸۶ میلادی) .

*121. Wüstenfeld: *Die Academien der Araber und ihre Lehrer* (Göttingen, 1837); *Geschichte der Arabischen Aerzte und Naturforscher* (1840).

❀۱۲۱ - ووستنفلد : مدارس‌تازیان واساتید آن (گتینگن ۱۸۳۷میلادی)؛ تاریخ اطباء عرب و علماء علوم طبیعی (۱۸۴۰ میلادی) .

*122. Francis Gladwin: *Dissertations on the Rhetoric, Prosody and Rhyme of the Persians* (Calcutta: reprinted in London, 1801).

❀۱۲۲ - گلدوین : مقالات‌درمعانی و بیان و عروض وقافیه در اشعار فارسی (چاپ کلکته ۱۸۰۱ میلادی در لندن تجدید طبع شده است) .

*123. H. Blochmann: *The Prosody of the Persians* (Calcutta, 1872).

❀ ۱۲۳ - بلوخمن : عروض فارسی (چاپ کلکته ۱۸۷۲ میلادی) .

*124. Friedrich Rückert: *Grammatik, Poetik, und Rhetorik der Perser ... neu herausgegeben von W. Pertsch* (Gotha, 1874).

۱۲۴ - فریدریك روکرت : دستور زبان و شعر و معانی بیان ایرانیان .. چاپ جدید پرچ (گوتا۱۸۷۴میلادی).

125. Cl. Huart's French translation (Paris, 1875) of the *Anisu'l-Ushshaq* of Sharafu'-d-Din Rami.

۱۲۵ - هوار : ترجمهٔ فرانسهٔ انیس العشاق شرف الدین رامی) چاپ پاریس ۱۸۷۰ میلادی) راهنمای گرانبهائی است برای غزل فارسی .

126. Nöldeke: *Sketches from Eastern History,* translated by John Sutherland Black (London and Edinburgh, 1892).

۱۲۶ - نولدکه : تاریخ شرق ترجمهٔ بلک بزبان انگلیسی (چاپ لندن وادینبورو ۱۸۹۲ میلادی) .

*127. Wüstenfeld: *Vergleichungs-Tabellen der Muhammedanischen und Christlichen Zeitrechnung* (Leipzig, 1854), with Supplement *(Fortsetzung)* by Dr. Ed. Mahler (Leipzig, 1887).

*۱۲۷- ووستنفلد: مقایسهٔ سال هجری ومسیحی (چاپ لایپزیگ ۱۸۵٤ میلادی) با تذییل دکتر مالر (چاپ لایپزیگ ۱۸۸۷ میلادی) . (این سالنمای تطبیقی) از سال ۱۳۰۰ هجری (مطابق با ۱۸۸۳ میلادی) شروع میشود و بسال ۱۵۰۰ هجری) (مطابق ۲۰۷۷ میلادی) ختم میگردد . هر کس بخواهد تاریخ هجری را بتاریخ مسیحی یا بالعکس برگرداند این کتاب برای او ضروری است .

(ط) کتب عربی وفارسی جدید

چنانکه قبلا گفته شد آنچه از آثار عربی وفارسی بیکی از السنهٔ اروپائی ترجمه نشده درفهرست فوق نیامده است زیرا اگر بنابودجزء این فهرست آورده شود طولانی میشد واکثرخوانندگان که بفارسی وعربی آشنائی ندارند استفاده نمیکردند. بعضی از خوانندگان که فارسی وعربی نمیدانند شاید بخواهند بتحصیل یکی از این دوزبان یاهردو بپردازند . برای استفادهٔ اینگونه اشخاص چند کلمه ای نیز در بارهٔ کتب مناسبی که در دستور زبان ومتون دیگر نوشته شده است اضافه میکنیم و این موضوعی است که حتی کسانیکه با نگارنده هیچ آشنائی ندارند پیوسته سؤال میکنند .

کتابهای کوچک وعالی دردستور هردو زبان جزء سلسلهٔ انتشارات رویتر(۱) تحت عنوان Porta Linguarum Orientalium Series درکارلسروهه (۲) ولایپزیگ چاپ شده است. تمام مجلدات این دوره در اصل بزبان آلمانی نوشته شده لکن بعضی را نیز بزبان انگلیسی در آورده‌اند (منجمله صرف و نحو عربی بقلم زوسین (۳)).

زلمن (٤) و ژوکوفسکی (٥) دستور زبان فارسی را در سال ۱۸۸۹ میلادی تألیف کردندولی فقط بزبان آلمانی منتشر شده است. از کتاب دستور زوسین چاپ قدیمتری هست که در سال ۱۸۸٥ میلادی انتشار یافته و منتخباتی که درآن چاپ مندرج است بمراتب بهتر از منتخباتی است که در چاپ بعد آمده است. بهترین قطعات عربی این کتاب را برونو (٦) برداشته و در سال ۱۸۹٥ میلادی بعنوان منتخبات عربی جداگانه جزء همان سلسلهٔ انتشارات چاپ کرده است.

محصلی که بخواهد تاحدی بزبان عربی آشنا شود چاپ ۱۸۸٥ به تنهائی ویرا کافی است لکن هرگاه نتواندآن چاپرا بچنگ آورد وناچاربچاپ بعد قناعت کند باید مجموعهٔ منتخبات آنرا نیز بدست آورد.

در هر دو کتاب هم در دستور زبان عربی و هم در دستور زبان فارسی فهرستی عالی از مهمترین و مفیدترین کتبی که برای پژوهندگان هردو زبان لازم است مندرج است. اطلاعات کاملی دراین موضوع دراین دوجلد کوچک وارزان که در عین حال شایستهٔ اعلی درجه ستایش است دیده میشود و در اینجا محتاج بتکرار نیست.

برای تحصیل زبان عربی بهترین کتاب چاپ سوم صرف و نحو است که رایت (۷) تألیف کرده و اسمیث (۸) و دوخویه (۹) درآن تجدید نظر کرده‌اند. این کتاب در دو جلد در سالهای ۱۸۹٦ تا ۱۸۹۸ در کمبریج چاپ شده است. کتاب پامر (۱۰) (که درلندن بسال ۱۸۷٤ میلادی) انتشار یافته است با اینکه آن اندازه کامل و دقیق ودرست نیست معذلك برای خواندن آسانتر ودلپذیرتراست. یگانه کتاب لغت کوچک عربی بفرانسه که ارزان وتا حدی درعین حال کامل است

---

(۱) H. Reuther (۲) Carlsruhe (۳) Socin, Arabic Grammar
(٤) Salemann (٥) Zhukovski (٦) Brünnow (۷) Wright
(۸) W. B. Robertson Smith (۹) M. J. de Goeje
(۱۰) Palmer

فرهنگ بلو(۱) برای استفادهٔ دانش آموزان است (چاپ چهارم آن در بیروت بسال ۱۷۹۶ میلادی منتشر گردیده است. این کتاب در ۱۰۰۱ صفحه وبهای آن تقریباً ده شیلینگ است).

کتابهای لغت دیگر بشرح ذیل است: فرهنگ فرانسه بعربی (چاپ بیروت سال ۱۸۹۰ میلادی در ۱۶۰۹ صفحه) (۲) ودورهٔ عملی زبان عربی (چاپ بیروت، ۱۸۹۶ میلادی ازهمان مؤلف) (۳). کتاب لغت کازیمیرسکی کاملتر وبزرگتروحتی بهتر است ولی قیمت آن چهار یا پنج برابر بیشتر است(٤). این کتاب در دوجلد جلد اول ۱۳۹۲ صفحه وجلد دوم ۱٦۳۸ صفحه در پاریس در سالهای ۱۸٤٦ تا ۱۸٦۰ میلادی چاپ شده است. دوزی(٥) متممی بر کتب لغت عربی نوشته که برای نویسندگان عربی متأخر بی اندازه گرانبهاست (این کتاب در لیدن بسال ۱۸۸۱ میلادی در دو جلد، جلد اول ۸٦٤ صفحه و جلد دوم ۸٥٦ صفحه چاپ شده است).

فرهنگ بزرگ عربی بانگلیسی تألیف لین(٦) کتابی است نفیس و عظیم. اشتاینگاس نیز لغت عربی بانگلیسی دارد که در لندن بسال ۱۸۸٤ میلادی انتشار یافته است (۷). سلمونه نیز کتاب لغت عربی بانگلیسی خود را در سال ۱۸۹۰ میلادی درلندن چاپ کرده است(۸).

عدهٔ کتبی که در لغت فارسی ودستور زبان فارسی نوشته شده بسیار است، لکن اگر بخواهیم بدانیم بهترین کتاب کدام است تشخیص این امر بسیاردشوارتر از تشخیص بهترین کتاب لغت عربی یا بهترین کتاب صرف و نحو عربی است. زبان فارسی باندازه ای ساده است که تقریباً هر کتاب دستوری که بنحو شایسته و آبرومند نوشته شده باشد برای آموختن زبان فارسی کافی است و کتابی که واقعاً علمی و درجهٔ اول باشد در دستور زبان فارسی وجود ندارد و باید نوشته شود. درانگلستان این کتابها بیشترمورداستفاده است: دستور زبان فارسی تألیف فربز(۹)

---

(۱) Belot, *Vocabulaire Arabe-Français à l'usage des Etudiants*

(۲) *Dictionnaire Français-Arabe* (Beyrout, 1890).

(۳) *Cours Pratique de la Langue Arabe* (Beyrout, 1896).

(٤) A. de Biberstein Kazimirski, *Dictionnaire Arabe-Français* (2 vols., pp. 1,392, et 1,638: Paris, 1846-60).

(٥) Dozy

(٦) Lane, *Arabic-English Lexicon* (London, 1863-).

(۷) Steingass(London, 1884)

(۸) Salmoné (London, 1890)

(۹) Forbes

(چاپ چهارم ، لندن ۱۸٦۹ میلادی) ؛ دستور زبان فارسی تألیف میرزا ابراهیم (چاپ هیلی بری(۱) و لندن ، ۱۸٤۳ میلادی) ؛ همان کتاب را فلایشر(۲) بزبان آلمانی ترجمه کرده ودرلایپزیگ(۳) در سالهای ۱۸٤۷ و ۱۸۷۵ میلادی انتشار یافته است ؛ دستور زبان فارسی تألیف پلتس(٤) جزء اول : مبانی : لندن ۱۸۹٤ میلادی) ؛ دستور زبان فارسی تألیف روزن(٥) (که دکتردنیسن راس (٦) بانگلیسی ترجمه کرده است) برای مقاصدی که بیشتر جنبهٔ متعارفی و متداول داشته باشد مورد استفاده است . کازیمیرسکی کتابی بزبان فرانسه نوشته است که بحقیقت شایستهٔ ستایش است . نام این کتاب محاورات فرانسه بفارسی است . نخست دستور زبان فارسی را باختصار بیان کرده ودر پایان هم فرهنگی از لغات فرانسه بفارسی ترتیب داده است و در پاریس بسال ۱۸۸۳ میلادی منتشر ساخته است(۷) .

مؤلفین دیگری که دستور زبان فارسی را بزبان فرانسه نوشته اند بشرح ذیل اند :

شودزکو(۸) (۱۸۵۲ و ۱۸۸۳ میلادی) ، گیار (۹) (۱۸۸۰ میلادی) وهوار(۱۰) (۱۸۹۹ میلادی) و نیکلا که کتابی در محاورات فارسی بفرانسه و کتاب دیگری در لغت فرانسه بفارسی دارد(۱۱) در زبان آلمانی هم علاوه بردو کتابی که ذکر آن گذشت کتاب دیگری است تألیف وارموند(۱۲) چاپ گیسن(۱۳) سال ۱۸۷۵ میلادی . در زبان ایتالیائی پیتزی (۱٤) کتابی دارد که در فهرست فوق بشمارهٔ ۱۱۳ مندرج است .

در زبان لاتین فولرس دستور زبان فارسی را در گیسن بسال ۱۸۷۰ میلادی بیشتر ازنقطهٔ نظر دانشمند فقه اللغهٔ تطبیقی نوشته است(۱۵) .

---

(۱) Haileybury (۲) Fleischer (۳) Leipzig (٤) Platts
(٥) Rosen (٦) Dr. E. Denison Ross
(۷) A. de Biberstein Kazimirski, *Dialogues français-persans* (Paris,1883). (۸) Chodzko
(۹) Guyard (۱۰) Huart (۱۱) J. B. Nicolas, Dialogues persans-français (1857) *et Dictionnaire français-persan* (1885-1887).
(۱۲) Wahrmund (۱۳) Giessen (۱٤) Pizzi
(۱۵) Vüllers, *Grammatica Linguae Persicae* (Giessen, 1870).

بهترین فرهنگ کوچك فارسی بانگلیسی وبالعکس فرهنگ پامر است (۱) . فرهنگهای بزرگتری نیز بشرح ذیل موجود است که یکی را اشتاینگاس (۲) از فارسی بانگلیسی در ۱۵۳۹ صفحه درلندن بسال ۱۸۹۲ میلادی چاپ کرده ودوجلد لغت انگلیسی بفارسی (یکی بزرگتر ودیگری کوچکتر درلندن درسالهای ۱۸۸۲ و ۱۸۸۹ میلادی) ازطرف والستن (۳) بکمك میرزا محمدباقر بواناتی منتشر شده است (رجوع کنید بصفحهٔ ٥٦٦ این کتاب) . قاموس فارسی بلاتین با اشتقاقات در دو جلد بزرگ چاپ بن ٦٧ - ۱۸۵۵ میلادی تألیف فولرس (٤) بـا اینکه کتابی است سنگین وبد تنظیم شده معذلك تا زمانیکه محصلی بقدرکافی زبان فارسی را فرا نگرفته است که بتواند ازمآخذ عمدهٔ این کتاب یعنی برهان قاطع وفرهنگ رشیدی وغیره استفاده کند همین کتاب برای چنین محصلی ضروری است . برای کتاب قرائت من حیث‌المجموع هیچ کتابی از گلستان سعدی بهتر نیست . چاپهای خوبی از این کتاب بافهرست کامل لغات ومعانی وترجمهٔ متن ازطرف ایست ویك(٥) ویلتس (٦) منتشر شده است(۷) .

---

(۱) E. H. Palmer (۲) Steingass (۳) Wollaston (٤) Vüllers, *Lexieon Persico Latinum Etymologicum* (2 large vols., Bonn, 1855-67). (٥) Eastwick (٦) Platts

(۷) **یادداشت مترجم :** فرهنگ فرانسه بفارسی استاد سعید نفیسی و فرهنگ فارسی بانگلیسی وانگلیسی بفارسی سلیمان حئیم نیز البته بعداز چاپ کتاب براون انتشاریافته‌است . همچنین‌فرهنگ فارسی بآلمانی‌غلامعلی تربیت ، چاپ‌تهران ۱۳۱۵ .

فهرست عمومی

الف

آئین اسلام رجوع شود باسلام
آئین بابلی ٢٢٦
آئین بودائی ٢٢٦
آئین بهی ١٧٨ ، ٢١١، ٢٣٦
آئین مسیح ٢٠٢
آئین هوشنگ ٨٥
آبان یشت ٥٨
آبتین ١٧٥
آبی ، ابی‌منصور ٦٧٥
آتروپاتن ٣١ ، ٣٧ ، ٤١، ٤٥-٤٧، ٤٩، ٥٩، ١٢٢
آتش بهرام نیایش ١٥٤
آتش پرستان ٣٠٦، ٣٠٧
آتش پرستی ٦٦
آتش جهنم ٤١٨، ٤١٩
آتشکده ٧٤، ٨١، ٣٠٥، ٣٠٦
آتشکدهٔ بلخ ٣٦٥، ٣٧٢
آتش مقدس ایران ٢٠٩، ٢٥٧
آتور فرن‌بگ ١٥٧، ١٥٩ ،
الآثارالباقیه (رجوع شود به بیرونی)
آثار البلاد قزوینی ٣٧٣، ٤٧٤، ٤٨٠
آثارالشیعه ٥٤٧
آثار فارسی یهودیان ٦٩٣
آثروان ٥٠
آثرون ٥٠، ٥١
آخوندملامحمدکاظم خراسانی ، نه
آخوندوف ٦٩٢
آدروان ٥٠
آدم نخستین ١٧٠، ٥٩٧
آذربان ٥٠
آذربایجان ٥، ٣١، ٤١، ٤٥، ٥٧، ٥٩، ١٢٢، ١٢٤، ٤٦٣، ٤٦٦، ٤٨١، ٤٨٢، ٦٥٣،
آذر یاذ ١٥٤
آذر برزین ٢٠٧، ٢٠٨
آذر برژین ٢٠٨
آذر فربا ٢٠٧
آذرفرنبغ ١٥٧
آذرکیوان ٨٤
آذرگشسب ٢٠٧-٢٠٩
آرامی ٥٩ ، ٦٠ ، ١٠٥ ، ١١١، ١١٤، ١١٦ ، ١١٨ ، ١٢١، ١٢٥، ١٢٨، ١٣٦، ٢٣٥
آربری ، پروفسور ، نه ، ٣٨٥ ، ٦٢١ ، ٦٤١، ٦٤٨
آرشیومرکس ٦٩٤
آرنولد ، پروفسور ٢٩٩، ٣٠٥، ٣٠٦ ، ٣١١، ٣١٢، ٦٥٣
آرنولد ، سرادوین ٦٤٥
آریا ١، ٣٨، ٣٩، ٤٧، ٥٥، ٥٩، ٦٠، ٨٨، ٩٧، ١٠٦، ١٢٦، ١٣٨، ١٤٣، ١٧٤
آزرمیدخت ٢٥٧، ٢٦٧
آسور ٣٢، ٣٤،
آسوری ٣٧، ٥٩، ٦٠
آشتیانی (نگاه کنید به عباس اقبال)
آشوری ١٠٠، ١٠٥
آشوریان ١٠٥ ، ١١٧ ، ١٢٢، ١٣٦، ١٣٨، ١٤٣، ٤٥٦

آسیا ۴۲۰
آسیای صغیر ۸۱
آسیای غربی ۲۵۷ ، ۴۰۰ ، ۴۵۰ ،
۴۵۴ ، ۵۹۹
آسیای مرکزی ۳۰۶
آسیای‌وسطی ۱۷۸
آفریقا ۲۸۱ ، ۴۴۱ ، ۵۰۱ ، ۵۱۷، ۵۲۶،
۵۳۷
آفرین ۳۰
آفرینگان جهارگانه ۱۵۴
آقاخان کرمانی ۵۹۲
آلبری ۲۲۸
آل‌بویه ۳۰۴، ۳۲۲، ۴۳۶، ۴۷۷، ۵۷۷،
۶۵۰، ۶۶۲، ۶۷۲، ۶۷۷، ۶۷۸،
۶۸۷
آل دارا ۶۷۲
آل زیار ۶۷۸
آل سامان ۶۵۸ ، ۶۷۲، ۶۷۸، ۶۸۰
آل سلجوق ۶۵۸، ۶۷۵، ۶۷۶
آل طاهر ۶۵۸
آل لیث ۶۵۸
آلمان و آلمانیها ۴۸، ۵۶، ۷۱، ۸۹، ۹۷
۱۴۰، ۲۷۶، ۴۴۴، ۶۵۹
آل ناصر ۶۵۸
آمد ۲۰۰
آمریکا ۴۸، ۳۲۶، ۴۴۴، ۴۶۳
آمل ۱۹
آموزگار ، حبیب‌الله ۴۶۶، ۵۸۹
آموی ۲۸
آندره‌اس ۱۰۹ ، ۱۲۳، ۱۶۱، ۱۶۷ ،
۲۲۷ ، ۲۳۹ ، ۲۴۰
آنکتیل‌دوپرون ۶۶، ۶۸ ، ۷۱، ۷۲، ۷۳
۷۴ ، ۵ ، ۷۷، ۸۲، ۸۳
۸۷- ۹۱، ۹۵، ۹۶، ۱۰۶
۱۲۸ ، ۱۴۸
آنهیتا ۱۴۵
آهنو خوشی ۱۷۳
ائتون یمللونت ایغ ۱۲۷
ائمهٔ شیعه ۳۱۵
ائوگمه دئچا ۱۵۴
ابابیل ۲۶۱ ، ۲۶۲
ابالش مرتد ۱۶
ابان اللاحقی ۴۹۱
ابراهیم بن ادهم ۴۴۶ ، ۶۱۰ ، ۶۲۱
۶۲۲
ابراهیم بن‌الاشتر ۳۴۷
ابراهیم عباسی ۳۵۰ ، ۳۵۳ ، ۳۶۸
ابراهیم بن محمدبن علی‌بن عبدالله‌بن عباس
۳۵۴
ابراهیم‌بن ولید ۳۱۶
ابراهیم بیک‌محمد عوض ۲۸۰
ابراهیم خلیل‌الله ۱۷۱ ، ۵۹۷ ، ۶۲۵
ابرهه ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲
ابرسام ۱۰۵
ابستاق ۱۲۳
ابستام ۱۲۲
ابلیس ۵۶ ، ۱۷۵ ، ۴۷۵
ابن ابی‌الحدید ۳۶۹ ، ۴۳۳، ۴۳۵
ابن ابی‌الدنیا ۵۲۴
ابن ابی‌زکریا ۵۲۶ ، ۵۳۷
ابن ابی‌طاهر ۳۵۸
بن الاثیر ۲۵۱ ، ۲۷۰ ، ۲۷۲ ، ۴۷۷
۴۷۸ ، ۵۱۹ ، ۵۲۸
ابن‌الاخنف ، العباس ۴۰۴

ابن اسحق ۳۸۱، ۳۹۷، ۴۰۲، ۴۰۶

ابن اسفندیار ۵۱۲، ۶۸۲

ابن الاعرابی ۴۰۶

ابن بابویه صدوق ۵۲۵، ۵۴۷، ۵۴۸

ابن بشر ۶۳۱

ابنة الحرص ۲۳۸

ابن الجراح ۴۴۳

ابن جریح ۳۹۴

ابن الجوزی ۶۳۴، ۶۳۵

ابن حزم ۴۰۸

ابن حمید ۲۷۰

ابن حنبل ۴۳۵، ۴۴۱

ابن حوقل ۵۴۴

ابن خالویه ۴۴۱

ابن خردادبه ۵۰۷، ۵۰۸

ابن خلدون ۱۱۹، ۴۰۱

ابن خلکان ۳۰۷، ۳۷۰، ۳۸۷، ۴۰۸، ۴۴۰، ۴۴۶، ۴۵۷، ۴۶۹، ۴۷۴، ۴۸۰، ۵۳۲، ۶۵۳، ۶۸۲

ابن درید ۳۹۰، ۵۳۶

ابن دیصان ۲۳۶

ابن رشد ۶۴، ۴۲۶، ۴۲۹، ۴۳۹، ۵۵۶

ابن الرومی ۵۲۳

ابن زباله ۴۰۴

ابن زبیر ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۹

ابن الزیات ۵۱۶

ابن زیاد ۳۳۰، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۳۷، ۴۵۸

ابن سرابیون ۵۳۷

ابن سعد ۴۰۷، ۴۱۶

ابن سعد مورخ منشی الواقدی ۵۰۸

ابن سکره ۵۱۲

ابن السکیت ۴۳۳، ۵۰۰، ۵۰۸

ابن سینا ۶۳، ۶۴، ۱۶۴، ۴۱۶، ۴۲۶، ۴۲۸-۴۳۰، ۴۳۲، ۵۳۸، ۵۴۴، ۵۴۸، ۵۵۶، ۶۸۲

ابن شاکر ۴۸۹

ابن الطقطقی (رجوع شود به الفخری)

ابن عباس ۳۹۳، ۳۹۵

ابن عبدربه ۲۵، ۳۸۸، ۵۳۶

ابن العربی محیی الدین ۶۱۲، ۶۱۳

ابن عقبه ۴۰۱

ابن العلاف ۵۳۲

ابن الفارض ۶۱۲

ابن الفقیه همدانی ۵۲۴

ابن قتیبه ۲۵، ۱۶۸، ۲۵۱، ۳۸۰، ۳۸۸، ۴۰۵، ۴۸۰، ۵۲۴، ۵۶۳، ۶۵۲

ابن کشاجم ۵۴۲

ابن الکلبی ۳۹۷

ابن کمال پاشا ۳۸۳

ابن ماجه ۵۲۳

ابن مسعود ۳۱۹

ابن مسکویه ۵۲۹، ۵۳۰، ۶۲۷، ۶۳۰

ابن ملجم ۳۲۹

ابن المعتز ۳۶۸، ۵۲۵، ۵۳۲

ابن مقفع ۱۱۹، ۱۶۷، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۷، ۲۵۰، ۳۰۷، ۴۰۱، ۴۵۶، ۴۷۴، ۴۹۱

ابن مقله ۱۱۹، ۴۰۱، ۵۳۲

ابن منصور ۶۳۶

ابن نباته ۵۴۵

ابن الندیم ۱۰۴، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۶۵، ۱۶۷

۱۶۸، ۱۸۷، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۰،
۲۳۷، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۳، ۲۴۴
۳۵۹، ۴۰۶، ۴۶۱، ۴۶۴، ۴۶۵
۴۶۸، ۴۸۰، ۴۸۶، ۴۹۱، ۵۱۵
۵۳۱، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۵۱، ۵۵۸
۵۵۹، ۵۶۰، ۵۷۱، ۵۷۵، ۵۸۲
۵۹۱، ۵۹۵، ۶۰۶، ۶۰۹، ۶۱۴
۶۲۷، ۶۲۸
ابن‌الوحشیه ۲۷۷، ۳۰۱، ۳۹۰، ۴۵۷،
۵۲۳
ابن هشام ۱۹۲، ۳۰۱
الابنیه‌عن حقایق‌الادویه ۶۲۱، ۶۶۵، ۶۹۱،
۶۹۲
البخلاء ۵۱۶
ابوالبرکت بغدادی ۴۲۸
ابواسحق ۱۳۲
ابوبکر ۲۸۹، ۲۹۰، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۸
۳۰۹، ۳۱۵، ۴۸۹، ۵۰۶، ۵۶۷
۶۳۸
ابوبکر بن محمدبن عمروبن حزم النصاری
۳۹۵
ابوتمام ۳۸۴، ۴۰۷، ۴۸۸، ۴۹۷
ابو جعفر عباسی ۳۵۰، ۳۵۳
ابوجعفر بن‌العباس بن‌الحسن ۵۳۵
ابوالجهم ۳۷۲
ابوالحسن علی‌بن عیسی ۶۲۷
ابوالحسین بن فارس ۳۹۰
ابوحمزه ۳۸۰
ابوحنیفه ۴۰۳، ۴۱۱، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۳۹
۴۴۰، ۵۶۲
ابوداود ۳۱۳
ابوالدرداء ۳۹۷، ۴۴۹

ابودعاد ۴۹۵
ابودلامه ۴۰۲
ابوذر غفاری ۳۱۹، ۴۲۴
ابوریحان (رجوع شود به بیرونی)
ابوزید ۲۹۸
ابوسعیدابی‌الخیر ۵۴۲، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۳۷
ابوسعید الرستمی ۳۸۸
ابوسفیان ۳۱۳، ۳۱۶، ۳۷۹
ابوسلمه ۲۷۰ - ۳۰۱، ۳۵۸، ۳۷۲
ابوشلعلع، احمد ۵۷۶
ابوطالب ۲۸۸، ۳۱۵
ابوطاهرالخاتونی ۲۱
ابوالعاص ۳۱۶
ابوالعباس عبدالله‌السفاح: رجوع شود
به السفاح
ابوعبدالله داعی ۵۷۶
ابوعبدالله محمدبن خفیف شیرازی ۵۴۴
ابوعبیده معمربن‌المثنی ۳۸۹، ۴۰۵
ابوالعتاهیه ۴۰۳، ۴۰۵، ۵۴۲
ابوعثمان سعیدبن حمیدبن بختگان ۳۸۸
ابوعکرمه ۳۴۹
ابوالعلاالسروی ۶۹۰
ابوالعلای معری ۴۷۶
ابوعلی سینا (رجوع شود به ابن‌سینا)
ابوعمران ۴۸۲، ۴۸۴
ابو عمروبن علاء قاری ۳۹۵
ابو عون ۳۵۶
ابوالفتح محمودبن‌الحسین شاهق ۳۶۶
ابوالفتوح رازی ۶۶۱
ابوالفدا ۲۵۱، ۴۳۱
ابوفراس ۵۴۲، ۶۵۰
ابوالفرج اصفهانی ۲۵، ۳۸۶، ۴۷۸، ۴۷۹
۵۴۲

ابوالقاسم‌بن برهان ۳۰۷
ابوقره ۴۱۳
ابو لؤلؤ ۳۰۰،۳۱۷
ابوالمثل بخاری ۶۸۰
ابومحمدبن ابی‌الثیاب ۵۳۵
ابومحمد رامهرمزی ۳۹۶
ابومحمد عبیدالله ۵۷۶
ابومخنف لوط‌بن یحیی‌الازدی ۳۹۹
ابومسلم خراسانی ۳۵۰،۳۵۱،۳۵۳
-۳۵۶،۳۵۸،۳۵۹،۳۷۲،۴۵۹
۴۶۱،۴۶۵،۴۶۸،۴۷۰،۴۷۷
۴۸۶،۵۶۹
ابوالمظفر، امیر ۶۷۱
ابومعشر ۲۷۱،۵۲۳
ابومنصوربن عبدالرزاق ۱۸۷
ابومنصورموفق‌بن علی هروی ۲۱،۶۹۱
ابوموسی اشعری ۳۲۲
ابونصر سعیدبن ابی عروبه ۳۹۶
ابوالنصر، شیخ ۶۵۱
ابونعیم حافظ ۳۹۵،۴۴۹
ابونواس ۴۰۴،۴۰۵
ابوهاشم ۳۴۸،۳۴۹،۴۴۵،۴۴۶،۶۲۱
ابوهریره ۳۹۸
ابو یعقوب سجستانی ۶۰۶
ابوی ۱۱۷
ابویوسف ۵۱۳
ابویوسف یعقوب‌الانصاری ۴۰۳
البیان والتبیین ۳۱۳،۵۱۶
ابیتر ۱۱۷
ابهری، جولاهه ۱۳۳
ابیورد ۳۵
ابر ۳۷،۳۸،۳۹،۴۰،۱۰۰،۱۲۲
ایستاك ۱۲۳
ایستاکا ۱۲۳
اپولودوروس ۳۴
اتامش ۵۰۴
اتانج زنجانی (ریحانی ؟) ۱۳۳
اتحاد عاقل و معقول ۴۲۸
اترویاتن (رجوع شود به آترویاتن)
الاتقان سیوطی ۴۲۹
اتنا اوس ۱۸۵
التنبیه والاشراف ۱۶۸،۱۸۱،۱۸۳
اتون‌گویندکو ۱۲۷
اته، دکتر ۲۳،۴۴۹،۵۰۲،۵۱۲،۶۰۸
۶۵۶،۶۵۹،۶۶۰،۶۶۲،۶۶۳
۶۶۵،۶۶۷،۶۶۹،۶۷۳
اثنی‌عشریه ۴۴۱،۵۶۹،۵۷۰،۶۰۳،۶۲۸
الاحساء ۵۸۴
احساسات عشایری ۳۱۴
احسان در اسلام ۵۸۵،۵۸۸
احسن‌التقاسیم ۵۴۵
احشویروش ۳۳،۳۴،۶۹۶
احمدبن ابی دعاد ۴۹۰
احمدبن خضرویه ۶۲۲
احمدبن الکامل‌القاضی ۲۷۱
اخبار برامکه ۳۶۵
اخبارالطوال ۳۵۲،۵۲۴
اختیار ۴۱۱
اخشنواز ۱۸۵
اخشید ۵۷۷
الاخطل ۴۱۰
الاخفش الاوسط ۴۰۶
اخگر ۴۸۹

اخوان‌الصفاء ۴۳۶، ۴۳۹، ۵۰۱، ۵۳۳، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۴
اخومحسن ۵۹۹
اخیلوس ۱۳۹
اداتیس ۱۸۵
ادارهٔ کل باستان شناسی، سیزده
ادارهٔ کل نگارش و هنرهای زیبا، سه
ادواردها ۵۴
ادب‌الکاتب ۴۰۵
ادسا ۴۰۰
ادمز، سرتامس ۶۵
اران ۱۰
اراختس ۵۷
ارانوج ۴۱
اربیرا ۵۴
اربیل ۵۴
ارتاگرزگس منمون ۳۳
ارتایو ۳۸
ارتایوس ۳۸
ارتبانوس ۲۰۳
ارتخشیر پاپکان (رجوع شود به اردشیر بابکان)
ارتنگ مانی ۲۴۵
ارتودوکس ۶۳
ارجان ۴۸۱، ۵۳۳
ارخلاوس ۲۲۷
ارخوزیا ۱۴۳
اردبیل ۴۸۱
اردشیر بابکان ۱۵، ۱۸، ۹۱، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۴۲، ۱۴۷، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۶، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۱-۲۱۴، ۲۱۶، ۲۱۷-۲۲۱، ۲۲۸، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۴۵، ۳۷۹، ۵۰۷
اردشیر درازدست ۱۷۹
اردشیر، دستور زردشتی ۷۳
اردشیر دوم ۳۳
اردشیر سوم ۱۴۴، ۲۵۷
اردشیر «منمون» ۱۸۴
اردوان ۲۰۳-۲۰۵، ۲۰۷، ۲۱۱-۲۱۴، ۲۲۵
اردویراف نامک ۱۶، ۶۸، ۱۴۷، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۸۱، ۲۳۱
اردوی سورنبایش ۱۵۴
ارژنگ مانی ۲۴۵
ارس ۴۱، ۵۷
ارسطاطالیس (رجوع شود به ارسطو)
ارسطو ۶۲، ۶۳، ۹۸، ۱۸۲، ۴۰۴، ۴۲۱، ۴۲۹، ۴۳۸، ۴۵۰، ۵۵۰، ۵۵۶، ۶۰۵
ارسکین ۷۴، ۸۴
ارشامه ۹۸، ۱۴۰، ۱۴۲
ارشلیم ۲۶۷
ارفخشد ۱۷۲
ارکادرس ۵۱
ارمزد ۴۱
ارمغان، مطبعه ۵۹۴
ارمگان ۶۴
ارمنستان و ارامنه ۱۷، ۴۲، ۵۰، ۶۵، ۱۴۳، ۱۹۱، ۲۴۹، ۲۹۸، ۴۶۶
ارنگ ۵۸

اروپا واروپائیان ۶۳، ۷۲، ۷۸، ۷۹، ۸۴،
۹۱، ۹۲، ۱۲۵، ۱۳۴،
۲۲۷، ۲۵۲، ۴۲۱، ۵۴۱،
۵۴۶، ۵۵۶، ۵۶۵، ۶۶۶،
۶۶۷

ارهاصات ۲۶۸، ۲۷۳

اریارامنه ۹۸، ۱۴۰

ارياط حبشی ۲۵۹، ۲۶۰

اریجن ۴۳۸

الازدی، شبل بن المنقی ۴۸۲

الازدی، محمدبن الرواد ۴۸۲

الازرقی ۵۰۸

ازلیت وابدیت کلمات وحی ۴۲۰

اژی‌دهاك ۱۷۴

اساس فقه‌اللغهٔ ایران (رجوع شود به گایگروکون)

اساطیرسامی ۱۷۱

اساطیر عرب ۳۹۴

اساطیر هند وایران ۱۲۶، ۱۷۲

اساطیریونان ۱۷۵

اسپاردا ۱۴۳

اسپانی واسپانیولها ۱۷، ۳۱۶، ۳۵۶،
۳۸۴، ۳۹۷، ۴۱۳،
۴۳۹، ۵۰۲، ۵۵۶،

اسپاهان (رجوع شود به اصفهان)

اسپنسر ۷۳، ۷۷

اسپهبدان طبرستان ۱۵۶، ۲۹۷

اسپهبذان ۱۶

اسپهبد مرزبان ۲۳۴، ۶۹۳

استاذسیس ۳۵۹، ۴۷۱

استاسیس ۳۶۹

استانبول ۴۰۲

استخاره ۳۹۵

استخراج ۳۴۱

استخرپاپکان ۱۴۸

استخرساسانیان ۳۱

استر یا استیر ۳۳، ۳۴

استرآباد ۶۵۳

استرابو ۱۱

استرابون ۳۹، ۸۱

استروخاتس ۳۸

استغنائی نیشابوری ۶۷۹

استند ۷۵

استوکس ۴۱۳

استی ۴۴، ۱۲۹

استیاک ۳۵

استیلای عرب ۲۰۲

اسحق‌بن ابراهیم‌بن مصعب ۴۱۶، ۴۹۰،
۴۹۳

اسحق ترك ۴۶۵، ۴۶۷، ۴۶۸

اسحق‌بن حنین ۵۳۲

اسدبن عبدالله ۳۰۶، ۵۱۸

اسدبن موسی بن ابراهیم ۳۹۹

اسدی‌طوسی ۶۳۸، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۶۶،
۶۸۶، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۶

اسدی، لغت فرس ۱۳۳

اسدی، محسن ۳۰۲

اسرائیل ۳۳

اسرارالآیات ملاصدرا ۴۲۹

اسرارالتوحید ۶۰۸

اسرافیل ۶۲۵

اسروشنه ۳۶۵

اسر هدون ۳۳

اسعد عمید ۶۷۱

اسفار خمسهٔ تورات ۴۷ ، ۵۷ ، ۱۷۱
اسفار ملاصدرا ۱۵۰ ، ۴۲۶
اسفندیاذ ۱۷۸
اسفندیار ۱۷۸، ۱۷۹، ۲۱۱، ۲۱۷، ۲۲۰،
۳۹۰
اسکات ، مایکل ۶۳
اسکاتلند ۶۰ ، ۳۲۵ ، ۴۲۰
اسکاتلندیها ۵۴
اسکندر مقدونی ، ۱۱، ۱۲، ۳۴، ۶۱، ۹۴،
۱۲۴ ، ۱۴۶ ، ۱۴۷ ،
۱۴۸، ۱۶۲، ۱۷۰، ۱۸۰،
۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۵، ۲۰۷،
۲۲۰، ۴۵۳، ۴۵۵
اسکندرنامه ۱۸۰
اسکندرنامهٔ نظامی ۱۸۲
الاسکندری ، شیخ احمد ۲۷۲
اسکندریه ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۸۰، ۴۳۸، ۵۳۶
اسکودرا ۱۴۳، ۱۴۴
اسکوریال ۳۹۷
اسکولاستیك ۶۳
اسکیلوس ۱۳۹
اسلام ۱۱، ۱۵، ۱۷، ۲۰، ۴۷، ۵۴، ۵۹ ،
۶۰-۶۲، ۱۱۹، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۵،
۱۳۷، ۱۳۸، ۱۴۲، ۱۴۷ ، ۱۵۳ ،
۱۵۶، ۱۶۰، ۲۲۳، ۲۳۸ ، ۲۴۳ ،
۲۴۸، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۵ ، ۲۷۶ ،
۲۷۹-۲۸۴، ۲۸۸-۲۸۹ ، ۲۹۷ ،
۲۹۹، ۳۰۰-۳۰۲، ۳۰۶ ، ۳۰۸ ،
۳۱۰، ۳۱۲-۳۱۴، ۳۱۷ ، ۳۲۰ ،
۳۳۰، ۳۳۳-۳۳۵، ۳۳۷ ، ۳۳۸ ،
۳۴۰-۳۴۴، ۳۵۸، ۳۶۳ ، ۳۶۴ ،
۳۷۹-۳۸۲، ۳۸۴، ۳۹۱ - ۳۹۳ ،
۴۰۱، ۴۰۸، ۴۱۰، ۴۱۲ ، ۴۱۷ ،
۴۲۱، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۳۱ ، ۴۳۴ ،
۴۳۷، ۴۳۸، ۴۴۱، ۴۴۸ ، ۴۴۹ ،
۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۹، ۴۶۱ ، ۴۶۴ ،
۴۹۱، ۴۹۵، ۵۰۲، ۵۱۱ ، ۵۱۵ ،
۵۱۷، ۵۱۸، ۵۵۰، ۵۵۶ ، ۵۵۷ ،
۵۶۰، ۵۶۴، ۵۶۷، ۵۷۱ ، ۵۷۴ ،
۵۷۹، ۵۸۸، ۵۸۹-۵۹۱ ، ۶۰۲ ،
۶۰۳، ۶۰۹، ۶۱۵، ۶۲۴ ، ۶۲۵ ،
۶۴۵، ۶۵۳، ۶۶۴، ۶۶۹ ، ۶۷۸ ،
۶۹۵
اسمانام ۱۴۵
اسمانم ۱۴۵
اسمردیس ۵۱
اسمعیل بن جعفر صادق ۴۴۲، ۵۶۹، ۵۷۰،
۵۷۳، ۵۹۵، ۵۹۷
اسمعیل بن یسار ۳۸۴
اسمعیلیه ۸۴، ۱۳۳، ۱۵۴، ۱۹۵، ۲۳۵،
۲۵۵، ۳۸۹، ۴۴۱، ۴۶۴، ۵۰۱ ،
۵۱۷، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۶۹، ۵۷۳ ،
۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۸، ۵۷۹ ،
۵۸۲، ۵۸۵، ۵۸۷-۵۹۹، ۶۰۴ ،
۶۰۶، ۶۱۶، ۶۱۸، ۶۳۸، ۶۶۵
اسمیث ، باسول ۲۷۹
اسمیث ، پروفسور رابرتسون ۲۸۴
اسناد ۳۹۲
اسورا ۵۶
اشاعره ۴۱۵، ۴۱۸، ۴۲۱، ۴۲۵، ۴۳۴،
۴۳۵، ۴۳۶، ۵۳۳
اش پاتشا ۹۵
اشپرنگر ۴۲، ۲۳۳، ۲۷۹، ۵۵۸ ، ۶۵۴ ،
۶۵۹

اشپرنگلینگ ۱۱۲
اشپیتا ۴۳۴،۴۳۵
آشپیگل ۱۳،۵۵،۵۹،۹۸،۱۰۳،۱۰۷،۱۰۹،
۱۳۹،۱۷۸،۲۲۷،۲۳۷،۲۳۸
اشتاینر ۴۰۹،۴۱۱،۴۱۲،۴۱۳،۴۱۴،
۴۲۵،۴۲۹،۴۳۰،۴۳۷
اشتراسبورگ ۸۹،۹۷،۱۶۹،۴۵۰،
۵۱۱، ۶۵۶، ۶۶۹
اشتراك زن ۴۷۰
اشتراکی ، مسلك مزدك ۲۰۲ ، ۲۵۰،
۲۵۲ ، ۲۵۵
اشتوتگارت ۱۱۰،۱۲۸،۱۶۱،۲۷۷
اشتولتزه ۱۰۰ ، ۲۲۴
اشدربی ۳۵۹
الاشرم ۲۶۰ ، ۲۶۲
اشروسنه ۴۹۱
اشکانیان ۱۴۶،۱۶۹،۱۸۰،۱۸۳،۲۰۴،
۲۳۰،۲۳۲
اشعری ، ابوالحسن ۵۱۷،۵۳۶
اشمئوغ ۲۵۰
اشمونین ۵۷۹
اشمیت ۲۲۸،۲۳۶
اصابة‌العین ۶۶۰
الاصبهانی ، رجاءبن‌الولید ۵۳۵
اصحاب ۳۱۹ ، ۳۳۵ ، ۳۹۲
اصحاب‌الاخدود ۲۵۸
الاصطخری ۵۳۸ ، ۵۴۴
اصفهان ، نه ، ۱۰ ، ۳۱ ، ۱۲۴ ، ۱۳۰،
۳۰۱ ، ۴۶۳ ، ۴۶۶ ، ۴۶۹،
۵۳۳ ، ۵۴۹ ، ۶۵۳
اصل ونسب ۳۱۴
اصلاح‌المنطق ۴۳۳
الاصمعی ۴۰۵ ، ۴۰۶ ، ۵۰۴ ، ۵۱۵ ، ۵۲۳ ،
اصول کافی ۳۹۶
الاطروش ، ابوالقاسم‌العلوی ۶۸۸
الاطروش ، سید حسن بن علی ۵۲۸
اعتدال ربیعی ۱۷۴ ، ۳۷۴
اعجاز‌القرآن ۲۷۱ ، ۲۷۲
اغانی ۳۵۷ ، ۳۸۰ ، ۳۸۵ ، ۳۸۶ ،
۴۵۸ ، ۵۴۲ ، ۶۵۲
اغلبی ۵۷۶
افتخارعرب برعجم ۳۸۹
افراسیاب ۱۷۷
افشار ، ایرج ، نه ، یازده، ۲۸۵،۶۰۸،۶۴۸
افشار ، دکتر محمود ، هفت ، نه
افشین ۳۶۵، ۴۸۰، ۴۸۷، ۴۸۹ ، ۴۹۰،
۴۹۱، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶
افغانستان وافغانها ۱۰، ۳۷، ۴۵، ۱۲۹
افلاطون ۲۴۷، ۶۰۵
افلاطونیون جدید ۱۴۷، ۱۴۸، ۲۴۷، ۲۴۸،
۴۴۴، ۴۴۷، ۴۵۰، ۴۵۳
۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۶۱۳
۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۳،۶
اقبال ، عباس ، هشت، ۴۰۹، ۴۱۱، ۵۹۴،
۶۲۸، ۶۵۹، ۶۸۵
اقناع ۵۴۶
اکادمی سن‌پطرزبورغ ۵۳۸
اکارت ۶۱۶
اکبرشاه ، امپراطورهند ۸۴، ۲۴۶
اکد واکدی ۱۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۴ ،
۱۱۷
اکسفورد ۵۱، ۶۳، ۶۵، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷،
۱۶۰
اکلمیته ۴۶۰

اکهارت ٤٤٤
اکاثیاس ١٨٦
اکاثیوس ٦١٥
البذ ٤٨٢،٤٨٣
البتگین ٥٤٣
البرز ٥٨،٥١٢
البی ٢٢٥
البیزوا ٢٢٥،٢٣٦
السهاوزن ٣٢،١٢٣
الفباء ١٠٢
الفبای اوستا ١٠٢
الفبای پهلوی ١٠٣
الفبای میخی ١٠١
الف‌لیل ٣٦٧
المریه ١٧
النوپولیس ٤٥٣
الوارت ٣٠٣،٣٢٠،٣٢٢،٣٢٦،٣٢٨
٣٢٩،٣٣٢،٣٣٨،٣٤٤،٣٦٥
٣٧٠
الوند ٩٩،٥٩٣
الوهیت علی ٣٢٤
الهیات اخص اسفار ٤٢٦،٤٢٧
الیزابت ٣٢٦
الین ، سایمن ٤١٠
الیوت ٦٥٤،٦٥٨،٦٦٣
الیوت ، جان‌باردو ٢٣
امار ، امیل ٣٦٦
امام جعفرصادق (ع) ٤١٨ ، ٤١٩
امام دوازدهم ٣٥٨،٥١٧،٥٢٥
امام زمان (ع) ٥٩٩
امام فخر ٤٤٨
امامت ٣٦٤،٤٠٨،٤٤٢
امامیه ٣٤٩،٥١٧،٥٦٩
امانوئل ، مدرسه ٦٨
امت ٥١٠
امدنه ٣٢
امشاسپندان ١٥١،١٥٢،١٥٣
ام‌کلثوم ٣١٥
امم تابعه ٣٤٠،٣٤٥،٣٥١
امورعامهٔ اسفار ٤٢٨
اموی (رجوع شود به‌بنی‌امیه)
امیرابومحمدبن عین‌الدوله ٦٨٣
امیرابویحیی ٦٧٩
امیرپازواری ١٣٠
امیرتیمور ٦١٩
امیرعبدالله‌بن طاهر ٢٢
امیرالکافرین ٤٥٨
امیر کیا قزوینی ١٣٣
امیرنصربن احمد سامانی ٢٧
امین ٣٦٥، ٣٦٨
امین ، احمد ٤١١،٤٥٨
اناجیل اربعه ٥٨١
اناهیتا ٦٧٢
انتیوخوس ٣٤
انجمن آسیائی درکلکته ٨٥
انجمن آلمان وشرق ١٨،١٥٦
انجمن ادبی ایران ، هشت
انجمن ادبی بمبئی ٨٤
انجمن اسمعیلی ٦٠٦
انجمن ایران درلندن ٣٠٢
انجمن زردشتیان ایران در بمبئی ٢٤ ،
١٥١،٥١١
انجمن سلطنتی آسیائی ٤،٢١٠٤،٢٢٣،٢٥٠،
٢٧،٤٣

انجمن شرقی امریکا ٤٨
انجمن ویلان ٦٤٧
انجیل ١٧١
اندخوزی ، شمس‌الدین محمد ٦٥٤
اندرزخسرو کواتان ١٦٣
اندلس ٣٨١
انصار ٣١٣،٣١٤،٣١٧،٣٣٧
انطاکیه ٦١٥
انطونیانوس ، امپراطورپیوس ٢٣١
انگرمینیوش ٨٢،٨٧،١٥٢،١٧٢،٢٣٦
انگلستان ،چهار، هفت ،٦٠،٧٠،٧٤،٧٥
٨٩،٩٧،١٠٠،١٣٠،
١٦٢،١٨١ ،٣٠٠،
٣٠١ ،٣٢٥ ،٣٢٦،
٣٥٧، ٤١٠ ، ٤٤٤،
٦٠٩، ٦٥٠ ، ٦٩٣
انگلوساکسون ٦٥،١٢٩
انگلها ١١
انگلیسی جدید ١٢٩
انگلیسی قدیم ١٢٩
انگلیسی میانه ١٢٩
انگلیسیها ٥٤ ، ٧٢ - ٧٤،٧٦،٧٧،٣٨٣
٥٩١
انوارسهیلی ٥٠٤
انوری ٥٦٥ ، ٦٣٨
انوشک‌ربان (رجوع شود به‌نوشیروان)
انوشه‌زاد ٢٤٨ ، ٢٦٦
انوشیروان (رجوع شود به نوشیروان)
انهما ١١٤
اوائل‌المقالات ٤٠٩
اویستا ١٢٣
اوتاخیم ٢٣٢
اود ٦٥٩
اورغا ٢٠٠
اورمزد ٢٠٦
اوروا ٥٧
اورشلیم ٥٥١
اوزاعی ٣٩٤
اوزلی ١١٢
اوستا ، یازده ، ١٠،١٥،١٦،٣٦،٣٧،٣٩
٤١-٤٧،٥١،٥٥-٥٨،٦٢،٦٧،٦٨
٧٠-٧٤،٨١،٨٢،٨٧-٨٩،٩٠،٩٦
٩٧،٩٩،١٠٢،١٠٦-١٠٨،١١٨
١٢١،١٢٣،١٢٥،١٢٨،١٣٥،١٤٦
-١٥٠،١٥٤،١٥٥،١٥٨،١٥٩،١٦٤
١٦٩،١٧١،١٧٢،١٧٤،١٧٥،١٧٨
١٨٤،٢٣٧،٤٤٩،٦٧٢
اوستاك ١٢٣
اوستاوزند ١٢٣
اوستائی ٤٤،٤٥
اولثاریوس ٦٧
اولین تألیفات اسلامی ٣٩٢
اوهرمزا ١١٤
اهریمن ٤٢،٨٢،٨٧،١٥٠،١٥٢،١٧٣
١٧٤،٢١٥،٢٣٦
اهلی شیرازی ٣٣١،٣٣٢
اهمیت اعداد ٤٦٢
اهنوخوشی ١٧٣
اهواز ٤٦٦،٥١١،٥٣٣،٥٤٣،٥٧٥
اهورمزدا ، یازده ، دوازده ، سیزده
٤١، ٤٢ ، ٥٢ ، ٥٦ ، ٥٧ ، ٩٩،
١٠١ ، ١٤٢ ، ١٤٣ ، ١٤٤،
١٤٥ ، ١٥٠ ، ١٧٢ ، ٢٣٦
اهون‌ویریه ١٤٩

ایتالیا ۶۴،۹۲
الایجی ۴۰۹
ایرانشهر، کاظم‌زاده ۳۰۲،۱۷۲
ایران کوده، سیزده ۱۵۸،۱۰۲
ایران وئجو ۵۷
ایران ویج ۵۹،۵۷،۴۲،۴۱
اصل ایرانی دانشمندان عربی‌نویس ۴۰۷
ایرج ۱۷۶
ایرلند وایرلندیها ۶۵۲،۵۱۰
ایریانا ۱۰
ایریاناوجا ۴۱
ایزدان ۱۵۳،۱۵۲،۱۵۱
ایزدگشسب ۱۹۴
ایزیدور ۶۱۵
ایستوس ۲۲۴
ایلیاد ۲۲۳
ایندرا ۱۶۹،۵۶
ایوان‌مدائن ۳۷۴
ایوانوف ۶۰۶

ب

باب‌وبابیه ،پنج ،۱۳۴، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱،
۲۵۲،۲۵۱،۲۴۴،۱۹۶،
۵۷۴،۴۶۰-۴۶۳،۲۵۴،
۶۰۴،۵۹۸،۵۹۷،۵۹۱،
۶۱۸
باباطاهر ۱۳۱،۱۳۰،۴۴،۴۳
بابک (رجوع شود به پابک)
بابل وبابلی ۱۱۷،۱۰۲،۵۸،۳۵،۱۴،
۲۳۲،۲۲۶،۱۹۱،۱۴۳،
۴۵۶،۴۱۳،۲۴۲،۲۴۱،
۵۹۳،۵۹۲،۵۲۳

باپ ۱۰۶
باج ۸۲
باختر (باکتریا) ۱۴۳،۴۰
باخدی ۵۷
الباخرزی ۶۵۳،۵۲۶
بادرایا ۲۳۲
بادغیس ۴۷۱،۴۶۱
باذان ۲۷۱،۲۶۵
باربد ۳۰،۲۹،۲۷،۲۵
باربیه دومینار ۳۲۱،۳۲۰،۲۵۱،۱۹۸
۴۸۱،۴۴۳،۳۸۶،۳۳۷
۶۵۲،۵۳۹،۵۳۴،۴۸۳
بارتلمی ۱۶۲،۹۲،۱۶
بارتن ۷۷
بارتولومه ۱۰۰،۹۷
باردیصانیه ۶۰۵
بارنابی دوبریسون ۶۶
باژ ۱۹۴
باطنیه ۶۱۱،۶۱۰،۶۰۲،۴۶۳
باغر ۵۰۴
باغیادیس ۵۲
الباقلانی، ابوبکرمحمدبن‌الطیب ۲۷۱
باکتریا ۱۴۳،۵۷
باکو ۶۹۲
الباکورات‌السلیمانیه ۳۰۱
باکوسایا ۲۳۲
باگیادیش ۵۲
بالفور ۳۲۶
بالکارس ۶۵۵
بامداذ ۲۵۰
بانسال، سرهنگ ده
باوچر ۷۰
باور ۲۸۴

باویر ١٦٤
بابیاک ٥٠٤
بایرون ١٦٢
بایزید بسطامی ٥١٧، ٦٢١، ٦٢٥، ٦٢٦
بایسنقر ١٨٧
البیغاء ٥٤٢
البتانی ٥٣٢
بت‌پرستان سریانی ٤٥١، ٤٥٣، ٤٥٤
بت‌پرستی و الحاد ٦٦، ٢٣٢، ٢٣٩، ٦٤٧، ٣٣٩ (نگاه کنید به‌پرستش‌اصنام‌ووثنیت)
بت‌شکنی ٤٩
بتکدهٔ نوبهار ٣٦٥
البتنیوس ٥٣٢
بج ١٨٠
بحرخزر ٣٠٧، ٥١٢، ٥٣٤، ٥٣٧
بحرین ٢٩٨، ٥٠٧، ٥٢٦، ٥٨٢
بخارا ٢٧، ٢٨، ٥٨، ٥٠٥، ٥٣٩، ٥٣٩، ٦٨٠، ٦٨٨
بخاری ٣٩٣، ٤٣٣، ٥١٦، ٥٢٣
البختری ٥٢٤
بخت یشوع ٢١٥، ٥٠٧، ٥٠٨
بخور ١٤٤
بدا ٤٦٣
البدأ والتاریخ ٤٦٢
بدلین ٣٢، ٦٥، ٦٦، ٧٠
بدیع‌الزمان (رجوع شود به فروزانفر)
برا ١١٣
براتی ، مهدی یازده
برامکه ٢٤٣، ٣٦٥، ٣٦٨، ٣٦٩، ٣٧٢، ٣٧٣، ٤٠٣، ٥٠٤
برانت،ویلیم ٤٥١
براون ، پرفسورادوارد، دو ، چهار، پنج ، شش ، هشت ، نه ، ٦، ٢١، ٢٢، ٢٤، ٤٦٨،
٥٩١، ٥٩٢، ٦٤٧، ٦٨٢
بربریان ٣١٤، ٤٩٤، ٥٧٦
برتری ایرانی بر عرب ٣٨٨
برج حمل ١٧٤
برجاتر و برجک ٢١٦
برد تیر وکمان ٢٢٢
بردان ٤٨٧
بردیا ٥١، ٥٢
برز ٨١، ٢١٦
برزآذر ٢١٦
برزئنتوس ١٣٩
برزخ ١٦٢
برزگران ١٧٣، ٢٠٨
برزین ٤٤، ١٣٠
برسلاو ١٥٦
برسم ٨١، ٨٢، ١٩٤
برسم چین ٨١
برسمن ٨١
برك‌الحماد ٣٩٧
برکشایر ٤١٠
برکهارت ٥١٥
برکیت ٢٤٠
برگزیدهٔ شعر فارسی ٦٧٢
برلین ٢٢٤، ١٠٠، ١٣٣، ١٨٨، ٥٠٥-، ٥٨٠، ٦٤٧، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٥٩، ٦٦٣، ٦٧٠، ٦٧٥
برمک ٣٧٣
برمکی ، جعفر ٣٦٧
برنز ، رابرت ١٣١
بروجردی ٤٠٧
بروخیم ١٢٥، ١٩٤، ٢١٩، ٢١٣، ٢١٧،
بروسوس ٣٤

بروکلمان ۳۶۶، ۳۸۷، ۳۸۹، ۳۹۹، ۴۰۰،
۴۰۳، ۴۰۵، ۴۰۷، ۴۵۴، ۵۰۵،
۵۲۳-۵۲۵، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۸،
۵۵۸
برونو ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۷، ۳۳۹
بره (کلمهٔ سانسکریت Barh) ۸۱
بره قوچ اردشیر ۲۱۲
برهمن ۸۸
بری ۴۱۰
بریستول ۷۴
بریل ۶۳۳، ۶۷۵
بزانس، مطران ۲۵۴
بزرگ‌پور شهریار رامهرمز ۵۳۸
بسبر (Beausobre) ۲۲۷
البستی، ابوسلیمان محمدبن نصر ۴۳۷
البستی، ابوالفتح ۵۴۳، ۶۷۹
بسرا ۱۲۰
بسفروج (ابوصفره) ۳۸۱
بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم ۱۵۰
بسودی ۱۷۳
بسوس ۱۳۹
بسطام ۶۲۵
بسطام و بندوی ۲۶۶
بشاربن برد ۲۴۳، ۳۸۷، ۴۰۳
بشربن حارث ۶۲۲
بشکست ۳۸۰
بشیر (نهر) ۲۹۳
بصره ۲۷۳، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۲، ۳۲۳،
۳۲۹، ۳۵۶، ۳۸۲، ۳۹۱، ۳۹۴،
۳۹۶، ۴۳۰، ۴۴۲، ۵۱۴، ۵۲۰،
۵۲۶، ۵۷۰، ۵۸۳
بصری، حسن ۴۱۲، ۴۴۴، ۴۴۷
بصیرالملک ۲۸۳

بعلبک ۴۰۶، ۴۵۶
بغان یشت ۱۴۹
بغای ترک ۴۹۶
بغای کوچک و بزرگ ۵۰۴
بغداد ۳، ۱۲، ۱۳، ۱۰۰، ۲۴۲، ۲۷۱،
۲۹۳، ۳۰۸-۳۱۰، ۳۶۷، ۳۷۳،
۳۷۵، ۳۷۹، ۴۰۰، ۴۲۱، ۴۳۰،
۴۳۷، ۴۴۰، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۷۰،
۴۷۱، ۴۸۸، ۵۰۱-۵۰۵، ۵۱۸،
۵۲۲، ۵۲۵، ۵۲۷-۵۲۹، ۵۳۷،
۵۵۰، ۵۷۷، ۵۸۲، ۵۸۳، ۶۳۴،
۶۳۵، ۶۵۰، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۸۷
بقاء بالله ۶۳۹
بقراط ۴۵۵
بکو ۱۴۹
بگتان ۳۴
بل ۱۹
البلاغةالسبعه ۵۸۲
بلال‌آباد ۴۸۱، ۴۸۳
البلاذری ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۶۸، ۲۲۳، ۲۹۳،
۲۹۶، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۴، ۳۷۸،
۳۸۱، ۳۸۸، ۵۲۴
بلاش ۱۴۶، ۱۴۷
بلاطون ۱۷۲
بلخ ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۴۵-۴۷، ۴۹، ۵۰، ۵۶
-۵۹، ۱۴۳، ۱۴۶، ۲۴۱، ۳۰۶، ۳۶۵
۵۱۱
البلخی ۶۱. ۴۶۸
بلخی، ابوزید ۴۶۲، ۵۳۸، ۵۴۴
بلخی، ابوشکور ۶۷۸
بلخی، ابومحمدالبدیع ۶۷۹
بلخی، ابوالمؤید ۶۸۰

بلخی ، شفیق ٤٤٧
بلخی ، معروفی ٦٦٥، ٦٧٤
بلعمی ، ابوعلی محمد ٢١، ١٦٨، ٢٧٠، ٥٢٢، ٥٣٩، ٦٩٢
بلعمی، ابوالفضل ٥٢٢، ٦٦٤، ٦٩٢، ٦٩٣
بلک ، سائرلند ٥١١
بلکاتکین ٥٤٤
بلقیس ، ملکهٔ سبا ٥٦٠
بلند ، تثانیل ٢٣، ٦٥٤، ٦٥٥، ٦٥٨
بلوچستان ١٠، ١٢٩
بلوچی ٤٤
بلوخمن ٥٦٦، ٦٨٦
بمبئی ١٨، ٢٤، ٧٤، ٨٤، ٩٢، ١٥١، ١٥٢، ١٥٧، ١٦٠، ١٦٢، ١٦٦، ٣٠٥، ٤٣٦، ٤٣٧، ٥٩٤، ٦٠٦، ٦٣٤
بنداری ٦٨، ١٧٦، ٦٧٥
بندار رازی ١٣٢، ١٣٣، ٥١٣، ٦٣٨
بندوی ٢٦٦
بندهش ١٦، ٧٤، ١٤٧، ١٥٩، ١٦٠
بندهش بزرگ ١٦٠
بندهش هندی ١٦٠
بنفی ١٨، ١٠٧
بنکث ٢٤٣
بنگ ١٠٠
بن‌ونیست ١٦٤
بنی‌الاحرار ٢٦٥، ٣٨٠
بنی‌اسرائیل ٣٧، ٢٣٨، ٤٢٤
بنی‌امیه ٢٤١، ٣٠٨، ٣٠٩، ٣١٢، ٣١٤-٣١٧، ٣٢١، ٣٢٣، ٣٢٦، ٣٣٠، ٣٣٧-٣٤٠، ٣٤٣، ٣٤٤، ٣٤٦، ٣٥٠، ٣٥١، ٣٥٤، ٣٥٥، ٣٥٧-٣٦٠، ٣٦٣، ٣٨٣، ٣٨٤، ٤١٠، ٤٦٦، ٥٠٥
بنی‌العباس ٣٠٩، ٣١٥، ٣٤٦، ٣٤٩، ٣٥٠، ٣٥٤، ٣٥٧-٣٥٩، ٣٦٠، ٣٦٤، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧١، ٣٧٤، ٣٨٣، ٤٠٠، ٤٠١، ٤١١، ٤١٣، ٤١٦، ٤٥٦، ٤٥٧، ٤٥٩، ٤٦٧، ٤٦٩، ٤٧٠، ٤٩٧، ٥١١، ٥١٧، ٥٣٨ (نگاه کنید به عباسیان)
بنی‌لیث ٣٩٣
بنی هاشم ٣١٤، ٣١٦، ٣٢١، ٦٣٠
بوان ٢٣٥، ٢٣٦، ٢٤٥
بواناتی، میرزا محمد باقر ٥٦٦
بوچیر ٧٠
بودا ٢٤١
بودائی ٢٢٦، ٤٤٨، ٤٤٩، ٦٤٥
بورنوف ٩٨، ٩٩، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٧
بوسائی ٣٨
بووا ٣٧٢
بوستان سعدی ٢١٤، ٢١٥، ٥٠٤، ٦١٩
بوشنج ٣٥٥
بولنسون ١٠٠
بولونیا ٦٣
بومام ١٤٥
بومن ١١٣
بومیم ١٤٥
بویب ١٢
بویه (رجوع شود به آل‌بویه)
بهاءالله ٤٦٣
بهار ، محمدتقی ملک‌الشعراء ١٠٢، ١٦٦، ٢٤٥، ٤١٤
بهارستان جامی ٦٠٩، ٦٢٢، ٦٦٦
بهارمست ، سرتیپ احمد ١٨٨

بهافرید ٤٥٩، ٤٦٠، ٤٦٢، ٤٧٩
بهبهان ١٣٤
بهرام اول ٢٢٦، ٢٣٢، ٢٣٣
بهرام چوبین ١٦٥، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ٢٦٦، ٥١٧
بهرام دوم ٢٢٦
بهرام سوم ١١١
بهرام پنجم (بهرام گور) ٣٧٩ ، ٥٣٣ ، ٦٦١
بهروز ، ذبیح ١٠٢، ٢٠٣، ٢٣١، ٢٤٦
بهزاد ٢٤٥
بهستون ٥١
بهشت ١٦٢
بهشت روشنائی ٢٣٧، ٢٣٨
بهلید ٢٥، ٢٦، ٣٠
بهلول بن عمرو ٤١٨، ٤١٩
بهمن ١٤٨، ١٧٩، ١٨٠، ٢٠٤، ٢١١
بهمنیار ، احمد ٦٠٨
بهمن‌یشت ١٦، ٢٥٠
البیان والتبیین (رجوع شود به الجاحظ)
بیانی ، دکتر خانبابا ٥٩٤
بیانی ، دکتر مهدی ، یازده ، ٥٩٤
بی‌بی شهربانو ١٩٧
بیت‌المقدس ٢٦٧
بیر ١٠٠
بیروت ، چهار، هشت ٣٠١، ٤٧٨، ٥٨٩
بیرونی ، ابوریحان ١٦٨، ١٨٧، ٢٠٣ ، ٢٢٥ -٢٢٧، ٢٣٢ ، ٢٣٣، ٢٣٥، ٢٤١ ، ٢٥١، ٣٠٠، ٣٧٤ ، ٣٨٨، ٣٩٠، ٤٥٩ ، ٤٦٥، ٤٧٢، ٤٧٣ ، ٥١٨، ٥٢٦، ٥٣٣ ، ٥٤٣، ٦١٢، ٦٨١ ، ٦٨٨
بیزانس وبیزنطی ١٩١ ، ٢٤٧ ، ٢٥٧ ، ٤١٣
بیژن ، دکتر اسدالله ٣٠٢
بیست مقالهٔ قزوینی ، چهار ، ٢٤
بیستون ١١، ١٤، ٣٩، ٥١، ٩٨، ١٠٣، ١١٢ ، ١٢٢ ، ١٤٠
بیضا (دژسپید) ٦٣٥
بیکن ، راجر ٦٣
بین‌النهرین ٣٨٢ ، ٤٥٣، ٤٥٥ ، ٥٨٢ ، ٦١٥، ٦٥٣
بینون ٢٥٩
بیهق ٥٢١
بیهقی ٢٥، ٣٠، ٤٨٩، ٤٩٠

پ

پاپ ٢٢٥
پابك ١٨ ، ١١٠، ١١١، ١٤٢، ١٨٦ ، ٢٠٤، ٢٠٧-٢١١، ٢١٧، ٢٢٤ ، ٣٥٩، ٤٦٣، ٤٦٥ ، ٤٨٠-٤٨٩، ٤٩٤
پاپیروس ١١٢، ١٥٨
پاتریسیوس ٢٣٢
پاتسیوس ٢٣٢
پاتکیوس ٢٣٢
پاتگ ٢٣٢
پاتیگ ٢٢٨
پادشاه وحقوق او ١٨٧، ١٩٣، ١٩٥
پارت ١١، ١٢، ١٩، ٥٩، ١١٠، ١١١، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٧، ١٤٣، ٢٠٣ ، ٢٠٥، ٢٢٥

پارتها ٤٤ ، ٤٥، ٦٥، ١٣٨، ١٥٦، ١٦٩،
١٨٠، ١٨٢، ٢٣٢، ٢٤٠
پارس وپارسها ١٠ ، ١١، ١٨، ٢٠٠ ، ٣٥،
٣٦، ٤٠، ٤١، ٤٦، ٤٩-٥٤
٨٨ ، ١٤٣، ١٤٤ ، ١٦٠ ،
٢٠٤، ٢٠٥ ، ٢٠٧، ٢١١،
٢١٢، ٥١١ ، ٦٥٣
پارسی باستان ٦١، ٦٢، ٦٨، ٨٨، ٩٢، ٩٤
١٠٠، ١٠١، ١٢٢، ١٢٦
١٢٩، ١٤٥، ١٤٧ (نگاه
کنید به‌فرس قدیم)
پارسی ساسانی ١٢٦
پارسی متوسط ١٢٦
پارسیان ٣٧، ٤٣، ٥٠، ٥٤، ٦٦، ٦٧، ٧٠،
٨٩، ١٠٨، ١١٣، ١١٥ ، ١٤٤،
١٥٥، ١٥٧، ١٥٨، ٣٠٥، ٣٠٦
پاریس ، نه ٤ ، ٥٠ ، ٦٢، ٦٣، ٦٥، ٦٦،
٧٠، ٧٢، ٧٥، ٨٥، ١٠١، ١٠٩،
١٣٣، ٢١٠، ٢٧٥، ٤٨١، ٥٠٣،
٥٨٠، ٥٩١، ٥٩٤، ٦٢٠، ٦٢١،
٦٥١، ٦٦٤، ٦٧٥، ٦٩٢، ٦٩٤
پازند ١٢١ ، ١٢٧، ١٢٨، ١٦٠ ، ١٦١
١٦٢، ١٦٦، ٢٠٨
پاکاك ٦٥
پالیارد ١٦٤
پامر ، پروفسور ٣٦٧، ٣٧٠، ٦٢٠
پامیر ٤١، ٤٤، ٥٨، ١٢٩
پاوه دو کورتی ٥٣٩
پایکولی ١١٠ ، ١١١
پاینده ، ابوالقاسم ٤١١
پتر ١١٧
پختو ٤٥
پرتسموث ٧٤، ٧٥
پرتستان ٤٢٠
پرتقالیها ٤٥٠
پرتو ١٢٤
پرتو اسلام ٤١١
پرچ ٢٢، ٦٥٩
پرچم سیاه‌عباسی ٣٥٣
پرزیترین‌ها ٣٢٥
پرسپولیس ٣١ ، ٨٨، ١٧١
پرستش اصنام ٢٤٣ ، ٢٧٨
پرسیس ١١
پرشیا ١٠
پروکوپیوس ٢٥٠
پرومی ثیوس ١٧٥
پرون (رجوع‌شود به‌آنکتیل دوپرون)
پرویز ٢٦٩ ، ٢٧٠
پریس‌سین ٦١٥
پژوه ، احمد نه
پشتو ٤٥
پشنگ ١٧٦
پل‌چنوت ١٦٢
پل‌دولا گارد ٣٧٦ ، ٦٩٤
پل صراط ١٦٢
پل کلمس ٦٢
پلوار ١١٠
پلهو ١٢٤
پلیو ٢٢٨
پلیهیستور ٣٤
پناه خسرو ٦٥٤
پنجاب ٥٥، ٥٨، ٥٤٩
پنج گاه ١٥٤
پنجه ١٥٢
پندار رازی (رجوع‌شود به‌بندار رازی)
پندنامه‌های پهلوی ١٦٧

پنسیوانیا ٤٤٤
پوپ ، پروفسور ٣٠٣
پوتیا ١٤٣ ، ١٤٤
پوران دختر حسن‌بن سهل ٣٦٩
پوراندخت ٢٥٧ ، ٢٦٧
پور داود ٥٠ ، ٥٨، ٨١، ٩٧، ١٠٢، ١٠١، ١٥٢، ١٧٠، ١٧٣، ١٧٧، ٥١١
پورشروین ٤٨٧ ، ٤٨٨
پوش ٢٢٥، ٢٤٠
پولاك ٤٢، ٤٣، ٢٥٤
پولوتسکی ٢٢٨
پوندیشری ٧٢
پونیون ٤٥١
پهلیت (پهلبد) ٢٦
پهلو ١٢٤
پهلوانان شاهنامه ١٨٤
پهلوی ١٥، ١٧، ١٨، ٢٠، ٢٦، ٤٣، ٤٤، ٥٧، ٥٨، ٦٠، ٦٢، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٣، ٧٤، ٨١، ٨٨، ٩٠، ٩١، ١٠٣، ١٠٥، ١٠٧، ١٠٨، ١١١-١١٣، ١١٤، ١١٦، ١١٨-١٢١، ١٢٣، ١٢٥، ١٢٨، ١٣٣، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٨، ١٤٧، ١٤٩، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٧، ١٦١، ١٦٣، ١٦٦، ١٦٧، ١٧٨، ١٧٩، ١٨٥، ١٨٧، ٢١٥، ٢٢٠، ٢٢٢، ٢٢٨، ٢٣١، ٢٤١، ٣٠٥، ٤٠١، ٥٠٢
پهلوی ، رضا شاه کبیر ٥٩٤
پهلوی ، محمد رضا شاه ٦٣٩
پیروز (= شاهنشاه) ١١٩
پیروز پسر گشنسپده ٢٥٧
پیروز ساسانی ١٨٥ ، ٢٣٣
پیسی اووده ٥١
پیشدادیان ١٦٩ ، ١٧٠، ١٨٢
پیشوایان ، گروه ١٧٣
پیغمبر اسلام ١٧١، ٢٤٥، ٢٥٧، ٢٦٩ ، ٢٧٢، ٢٧٤، ٢٧٦- ٢٧٩، ٢٨٨ - ٢٩٠، ٢٩٨، ٣٠١، ٣٠٣، ٣٠٤، ٣١٢-٣١٥ ، ٣١٨، ٣١٩، ٣٢٩، ٣٣٠، ٣٣٢، ٣٣٣، ٣٩٣، ٣٩٥ ، ٤٠٠، ٤٠٣، ٤٢٢، ٤٢٥ ، ٤٢٩، ٤٣١، ٤٣٢، ٤٤٧ ، ٦١٠، ٦٥٧ ، ٦٦٠ (نگاه کنید به محمد بن عبدالله و رسول اکرم ص)
پین ، جان ٦٤٧

ت

تأبط شرا ٢٨٤ ، ٢٨٥
تابعه (تبع) ٢٥٨
تابعین ٣٩٢، ٣٩٤ ، ٤٤٥
تاتاروس ٢٩٣
تاتاریان ٨٦ ، ٢٩٣
تاریخ ادبیات عرب تألیف بروکلمان ٣٨٧ ٣٩٩
تاریخ ادبیات نویسی بطرز اروپا ، شش
تاریخ اسلام تألیف دوزی ٣٢٤ ، ١٢٠ ، ٤
تاریخ‌الامم والملوك ٢٦٠
تاریخ انحطاط و سقوط امپراطوری روم ٢٤٧، ٢٤٩
تاریخ تصوف در اسلام ٦٢١
تاریخ تمدن اسلام تألیف فن کرمر ٣٦٠ ٣٨٥ ، ٤٠٩ ، ٤١٠، ٤٤٨، ٤٨٥
تاریخ‌دولة آل‌سلجوق ٦٧٥، ٦٧٦

تاریخ روابط سیاسی ، شش ، نه
تاریخ ساسانیان ٢٥٠، ٢٦٤، ٢٦٩
تاریخ‌سیاسی اسلام ٤١١
تاریخ شعر درعثمانی ٦١٩، ٦٤٨، ٦٧٦
تاریخ صوفیه ٦٣٦
تاریخ طبرستان ٦٨٢
تاریخ طبری ١٩، ٢٠، ٦٩١
تاریخ عقائد مهم اسلام (رجوع شود به فن کرمر)
تاریخ عقائد وتمدن اسلام ٣١١
تاریخ فرهنگ شرق ٣٠٥
تاریخ قیام بابیه ١٣٤
تاریخ الکامل ٢٧٢
تاریخ گزیده (رجوع‌شود بحمدالله مستوفی)
تاریخ مسلمین اسپانی ٣١١، ٥٧١
تاریخ مکه ٥٢٣
تاریخ وزارت ٣٧٠
تازی (رجوع شود بعربی)
تازیان ١١، ٢٢٣، ٢٤١، ٢٥٦، ٣٤٨، ٣٨٥، ٣٨٨، ٤٨٤، ٤٩٢، ٤٩٧، ٥٠٤، ٥٤١
تاسوع ٦١٤
تامس (رجوع‌شود به‌توماس)
تامسون ١٤، ١٤١
تاورنیه ٦٧
تاولر ٤٤٤، ٦١٦
تأویل ٤٢٠
تبت ٢٣٤
تثلیث ٦٤٧
تثلیث عرفانی ٣٠١
تبریز ١٥٠، ٤١١، ٤٤١، ٤٨٢
تجارب الامم ٥٢٩
تجسد ٤٧٢
تجسم ٥٨٩
تجر ٩٧
تخت جمشید ، دوازده ، ١١، ٤١، ١٤١، ٣١، ٨٨، ٩٦، ١٠٠، ١٠٣، ١٧١، ٣٢٤
تخت سلیمان ١٧٤
تذکرةالاولیاء ٤٤٧، ٥٣٠، ٦٢٣، ٦٢٥، ٦٣٧
تذکرهٔ دولتشاه ٦٨٢، ٦٨٥
تذییلات یتیمة الدهر ٦٥٢
ترروبلیا ٢٢٤
ترسایان ٢٠٢، ٢٦٨، ٢٩٧، ٤٥٤، ٦٣٤
ترک‌وترکی ٩، ١٢، ١٧، ٦٧، ٩٥، ٢٢٥، ٣٥٩، ٣٨١، ٣٨٥، ٤٣٣، ٤٣٦، ٤٣٩، ٤٦٥، ٤٧٣، ٥٠٨
ترک نبودن پارتها ١٢٤
ترکان ١٧٧، ١٩٢، ٢٤١، ٣٦٣، ٣٦٩، ٤٩٤، ٥٠١، ٥٠٥، ٥٠٩، ٥٣٣، ٥٤٨
ترکستان ٢٤٠، ٥٩٢، ٥٩٣، ٦٣٥
ترکیه ٣٣٣، ٤٤١، ٦٣٩
الترمذی ٥١٦
ترومپ ٢٤٨
تروبنر ٦٤٥، ٦٤٧
ترویر ٨٥
تری نی‌تی‌کالج ٢٤٨
تسنن (رجوع شود به‌سنت و جماعت)
تسوی‌چی ٢٢٨
تشبیه ٤٦٢، ٤٦٣، ٤٦٨، ٦٣٥
تشیع (رجوع شود به‌شیعه)
تصحیح‌الاعتقاد ٤١١

تصوف ٤٤٧،٤٣٨،٤٣٧ - ٦١٠،٥٣٠،
٦٢٠،٦١٨،٦١٦،٦١٤،٦١٢،
-٦٣٧،٦٣٤،٦٢٧،٦٢٦،٦٢٤
٦٤٧،٦٤٥-٦٤٣،٦٤٠
تصفيه طلبان ٣٢٥
تعدد زوجات ٢٧٦
تعزيه ١٩٨،١٩٧
تعصب عشايرى عرب ٣١٢
تعصب للفرس ٣٩٠
تعليم اسلام ، كتاب آرنولد ٦٥٣
تعليمى ٥٩٥
تعزغز ٢٤٢
تفسير برهان ٤٢٦
تفسيرالجواهر ٤٢٩
تفسير صافى ٤٢٦
تفسير طبرى ٦٩٣
تفسير قرآن كريم ٤٢٦
تفسير مصطفى المراعى ٤٢٩
تفسير المنار ٤٢٩
تفوق ايرانى برعرب ٣٦٤
تفوق عرب ٣٨٨،٣٦٥
تفوق قريش ٣٦٥
تفويض ٤١٥،٤١
تفويض واختيار ٥٧٤
تقدير ٤٢٠
تقويم ١٥٣
تقى‌زاده،سيدحسن،شش،هشت،يازده ، ١٦
١١٩،١١٧،٥٥،٣٩،٣٧
،١٥٦،١٥٢،١٢٧،١٢٢
،٢٠٠،١٨٦،١٨٣،١٧٤
،٢٣٣،٢٢٦،٢٢٥،٢٠٣
،٢٦٨،٢٦٦،٢٤٥،٢٤٢
،٤١٦،٣٧٤،٣٥٦،٢٨٨
٤٦٢،٤٥٩،٤٥٢،٤١٧
٥٢٦،٥٢٥،٤٨٢،٤٨١
٦٠٦،٥٩٥،٥٨٠،٥٧٣
٦٢١
تگزيرا ، پدرو ٦٧
تلخيص البيان‌فى‌مجازات القرآن ٤٢٦
تلدو ٦٣
تلمن ، سيزده ، ١٤١،١٤
تلمود ٣٧٠
تمام ، ابو تمام حبيب بن أوس الطائى ٢٨٥
تميم ٢٣٥
تميم‌بن المعز ٥٤٥
التميمى ، زيادبن جاريه ٣٩٧
التميمى ، واقدبن عمرو ٤٨٢،٤٨١
تناسخ و تناسخيه ٤٦٢،٤٢٢،٤٠٨، ٤٧٥،٤٧٠،٤٦٣
التنبيه والاشراف ٥٣٩،٤٨٦
تنيسون ٣٠٩
توحيد ٤٦٠،٤٤١،٤٢٨،٤٢١
تور ١٧٧،١٧٦
تورات ١٥، ٣٣، ٤٧، ١٧١،١٥٢،٥٧، ٦٩٥،٦٩٤،٥٦٣،٢٢٣
توران و تورانى ١٧٧،١٢٤،٤١،٣٨ ١٨٥
توم ٢٣٣
توماس ٢٢٢،٢٢١
تونس ٥٢٦
تونو ٦٧
تيرش ٣٣
تيسفون ٣٢٧،٢٩٦،٢٧٢،٢٠٢،١٩٨ ٤٨١،٤٦٦
تيكسون ١١٢،٩٥،٩٣،٩١،٨٩

تیگر خداسکای ۱٤۳
تیگلاث پیلسر ۳۲
تیودوس ۸۲
تیموثیوس ۲۰٤
تیمور لنگ ۱۳٤،۱۸۷
تهران ۳۱،۵۰۰،۵۷،۲۰۲،۵۲۱،۱۷۳
۲۰۹،٦٤۸

ث

ثابت ، ابراهیم وابوالحسن ٤٥٤
ثابت ، اسحق وابوالفرج ٤٥٤
ثابت بن قره ٤٥٤،٤٥٦،٤٥۷
ثام ۱۰۰
تت گوش ۱٤۳
ترئتونه ۱۷۵
ترائی تنه ۱۷۵
ثریا ۳۸۲،۳۸۳
الثعالبی ۳۷۰، ٤۷۱، ۵۲۰،۵۲٦،۵۳٤
۵۳۹،۵٤۷،٦۸۱،٦۸۷
ثعلب نحوی ٤۰۷
الثقفی،عیسی بن عمر ٤۰۲
الثقفی ، مسعود ۱۹۷
الثقفی ، یوسف بن عمر ۲٤۲
ثلوك ٤۳۷،۵۳۰،٦٤۷
ثمود ٦۲۹
ثنوی وثنویت ۱۵۷،۱٦۰،۲۲۸-۲۳۰
۲۳٦،۲۳۷،۲۷٦،۵٦۳
٦٤۷
ثواب علم ٤۹٦
ثورن برگ ۵۲۸
الثوری ، سفیان ٦۰۹،٦۱۰،٦۲۱،٦۲۳
٦۳۵

ثوسید یدس ۱٤۳
ثیاغیلوس ٤۸۷
ثیودور ابوقره ٤۱۳
ثیودوسیوس ۵۱۷
ثیوفانس ۲۵۰،۲۵٤

ج

جابر بن حیان ۳۹۹،٤۰۲
جابلقا ۳۵۸
جاحظ ۲۵، ۱٦۸، ۲٤٤، ۳۱۳، ۳۷۷
۳۷۸،۳۸۷،۳۸۸،٤۵۷،۵۱۵
جارم بیك ، علی ۲۸۰
جالب الحجاره ۵۱۲
جالینوس ٤۵۵،۵۵۵
جاماسب ۲۵۳
جاماسپ نامك ۱٦۳
جامهٔ سیاه عباسیان ۳۵۳، ٤٦۱
جامع التواریخ ۵٦۹
جامع الحکمتین ٦۰٦
جامع سفیان ثوری ۳۹٤
جامعهٔ عثمانیه حیدر آباد دکن ، نه
جامی ، نو ، ٤٤۵، ٤٤٦، ۵۳۰، ٦۰۹،
٦۱۰،٦۲۱-٦۲٤،٦۳۸-٦٤۰
٦٤۲،٦٤۷،٦٦٦
جاویدان پسر سهرك ٤۸۲-٤۸۷
جاویدان کبیر ٤۳،٤٤،۱۳٤
جاهیت ۳۲٦،۳۹٤،٤۵۵
جبر ٤۱٤،٤۲۰
الجبائی ٤۳٤،٤۳۵
جبرائیل ٦۲۵
الجراح ، ابوعبیده ۳۷۹
جدول خمفای عبسی ۳٦۸
حرج اول ٤۱۰

جرجان ٤٢، ٥٧
جرجانی ، ابوشریف احمد بن علی مجلدی ٢٧
جرغ ٥٧
جسرند ٢
جزیر ٤٨٣
جزیه ٢٩٨،٢٤٢، ٣٤٢، ٣٤٣
جشن‌سده ١٧٠
جشن‌هزارهٔ‌فردوسی ١٨٨
الجعدبن درهم ٢٤٣
جعرانه ٣١٣
جعفربن ابی‌طالب ٢٧٧
جعفر برمکی ٣٧٢
امام جعفر صادق (ع) ٤١٨، ٤١٩، ٤٤٢، ٥٩٧
جکسون ، پرفسورویلیم ٤٨، ٥٠، ٢٤٠، ٢٤٥
جلال‌الدین (رجوع‌شود بمولوی)
جلالی نائینی ؛ سید محمد رضا ٦١٤
جلولا ٢٩٥، ٣٠٠، ٣٠٢
جم ١٧٢
جمنونتن ١١٤
جمشید جم ٨٨، ١٢٥، ١٧٠، ١٧٣، ٣٨٩، ٥٦٤
جمهره ٥٣٦
جمحی ، ابوعبدالله محمدبن سلام ٤٠٦ ، ٥٠٨، ٦٥٢
جمع‌الجمع ٦٣٧
الجنابی ، ابوطاهر ٥٢٦ ، ٥٣٧، ٥٨٣، ٥٨٤، ٥٨٦
الجنابی ، ابوسعید حسن بن بهرام ٥٨٣
جناشگ ٦٨٢
جندی‌شاپور ٢٣٤، ٢٤٧، ٤٥٥، ٤٥٦، ٥٠٧
جنگ آسیائی ١٣٤
جنگ ایران ویونان ٢٠٠
جنگ بدر ٣٧٨، ٤٢٣
جنگ جمل ٣٢٠
جنگ‌رنیه ٦٩٤
جنگ صفین ٣٢٢، ٣٢٦
جنگ نهروان ٣٢٧
جنگهای صلیبی ٦٩٦
جنید بغدادی ٤٤٦، ٥٣١، ٥٣٧، ٦٢٥، ٦٣٥، ٦٣٦
جنیدی ، ابوعبدالله محمدبن عبدالله ٦٦٢، ٦٧٩
جواز رؤیت ٤١٨، ٤١٩، ٤٢٣
جوامع الحکایات ٤١٤، ٦٥٧
جواهر الکلام ، عبدالعزیز ٥٤٧
جواهر الکلام ، علی ٥٤٧
جوت‌ها ١١
جوشن کبیر ٤٢٤
جولاههٔ ابهری ١٣٣
جونز ، سرویلیم ٦٨، ٧٦، ٧٧، ٨٢، ٨٣- ٨٩، ٩١، ١٧٢
جویباری ، ابواسحق‌ابراهیم‌بن محمد البخاری ٦٦٩
جهانگشائی عرب ٣٤٤
جهوربن مراد ٤٦٧
جهنم ١٦٢، ٤١٠
جیحون ٢٨، ٢٨١، ٤٧٢
الجیلانی ، سید عبدالکریم بن ابراهیم ٦١٧
جیمز اول ٣٠١

چ

چاش‌پش ٨٩، ١٤٠

چاپخانهٔ دانشگاه تهران ١٦٦

چاپخانهٔ مجلس شورای ملی چهار ، یازده

چارلز اول ٣٢٥

چاه نخشب ٤٧٣، ٤٧٤

چایش‌پش ٩٨، ١٤٠

چتاك ٢٢٣

چتر تخمه ٥٤

چترنگ نامك ١٦٥

چخرا ٥٧

چدك ٢٢٣

چرچیل ، سیدنی ٤١٥

چشم‌بد ٦٦٠، ٦٦١

چشم‌زخم ٦٦٠، ٦٦١

چغانی ، امیرسعید ٦٧١

چغانیان ٣٥٥، ٦٦٢

چلیپا ٨٢

چنگیز ١٢، ٤٢١

چوب صلیب حقیقی ٢٥٧

چهارمقالهٔ عروضی ٢٥، ٢٨، ٤٧١، ٥١٢، ٥٢٠، ٥٢٧، ٥٧٥، ٦٥٤، ٦٦٦، ٦٧١، ٦٨٢

چهر ١٢٤

چیترا ١٢٤

چین ٧٤، ٢٣٤، ٢٤٢، ٤٥٩

چینی (خط) ١٢٦

چینی (زبان) ٢٢٥

چینیان ٣٧٣

ح

حابور ٣٣

حاتم طائی ٣٨٤

حاجی‌آباد ١٤٢

حاجی‌بابا ٦١٨

حارث‌بن عبداللّه‌الجعدی ٣٥٣

حافظ ، دوازده ، ٢٥، ١٢٢، ١٣١، ٣٣٢، ٤١٥ ، ٤١٩، ٥٢٩، ٥٣٠ ، ٥٦٥، ٥٩٣ ، ٦١٠ ، ٦٢١، ٦٣٨، ٦٤٧

الحاكم بامراللّه ٥٧٨، ٥٨٠

حالات وسخنان شیخ ابوسعید ٦٠٨

حام ١٧٧

حامد ٦٣٠، ٦٣١

حبشه وحبشیان ٦٥ ، ١٤٤، ٢٤٩، ٢٥٩، ٢٦٢، ٢٦٣، ٢٦٥، ٢٧٧، ٣٩٢، ٤٢٤

حبیب‌بن مسلمه ٢٩٨، ٣٩٧

حبیش ٥٦

حج ٣٣٥، ٦٣١

حجاج‌بن‌یوسف ٣٠٤، ٣٠٥، ٣٣٧، ٣٤٢، ٤١٤

حجاز ٢٧٣، ٢٩٢، ٣٥٤ ، ٣٩٧، ٤٦٧، ٦٥٣

حجة‌البالغه ٤٤١

حجج دوازده گانه ٦٠٣

حجرالاسود ٥٣٧، ٥٨٤، ٥٨٥

حدوث قرآن ٤١٦ ، ٤١٧، ٤٢٢، ٤٣١

حدیبیه ٢٧٢

حدیث ٣١٣، ٣٩٢-٣٩٦، ٣٩٨

حرار ١٩٧، ٣٣٦

حران وحرانیان ٤٥١-٤٥٦، ٤٥٤، ٥٦٣

حرب ۳۱۶
حروف‌التفاسیر ۳۹٤
حروف رومی ۱۲۸
حروف عربی ۱۲۹
حروفیه ۶۷،٤۳ ،۱۳٤، ٤٦۳ ، ۵۸۷ ،
۶۱۹
حریری ۶۷٤
حزقیا ۱۰۳
حسن ، دکترحسن ابراهیم ٤۱۱
حسن بصری ۳۹۸
امام‌حسن علیه‌السلام ۱۹۹، ۳۰۷، ۳۱۵،
۳۳۰، ۳۳۶، ۳۹٤، ۵۶۹، ۵۸۷
حسین‌بن علی علیه‌السلام ۱۹۵ ، ۱۹۹،
۳۱۵، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۵
۳۳۶، ۳٤۸، ٤۳۱، ٤۳۳، ٤۷۷
۵۰۶، ۵۶۹، ۵۹۷
حشاشین ۸٤، ۲۵۵، ٤۶۳، ۵۶۹، ۵۷٤،
۵۷۵، ۵۷۸، ۵۹۱، ۵۹۵، ۵۹۶،
۶۰۶، ۶۱۹
حشیشیون (رجوع شود به‌حشاشین)
حضرموت ۲۶۵
حفصه ۳۱۵، ۵۰۶
حق آسمانی پادشاه ۱۹۳، ۱۹۵
حقوق سلطنت ۱۸۷
حکام عرب ۱۵۶
حکم ۳۱۶
حکماء هفت‌گانهٔ یونان ۲٤۷
حکمت‌الاشراق ۶۱۹
حکمت آل آقا ، یازده ،
حکمت الهی ۳۹۱
حکمت ، علی اصغر ، هشت ، ۳۰۲ ،
۳۳۲، ۶٤۳
حکیمة‌الدهر ۲۳۸
حلاج ، حسین بن منصور ۵۲۹ - ۵۳۱،
۵۳۷، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۶-۶۳۷،
حلانی ۳۸۶
حلب ۳۲۲، ٤۵۱
حلح ۳۳
حلول ٤۰۸، ٤۶۲، ٤۸۵، ۵۳۱، ۶۲۷،
۶۳۵
حلیة‌الاولیاء ٤٤۹
حماد ۲۲۸
حمادبن سابورالراویه ٤۰۲
حمادبن سلمه ۳۹٤، ۳۹۶
الحمار ۳۵۱
حماسهٔ ابوتمام ٤۰۷
حماسهٔ فارسی ۱۳۸
حماسه سرائی درایران ۱۸۸
حماسه سرائی موالی ایرانی ۳۸۵
حماسة‌الظرفاء ۶۶۳
حماسهٔ ملی ایران ۱۶۸، ۱۷۹، ۱۸۰،
۱۸٤-۱۸۸، ۶۶۹
حمدالله مستوفی ۲۵، ٤۳، ۱۲۵، ۱۲۶،
۱۳۳، ۲۳۱، ٤۱۸
حمدان ۶۵
حمدان‌بن‌الاشعث ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۸۲ ،
۵۹۶، ۵۹۹
حمدون‌بن اسمعیل ٤۹۶
حمص ۳۲۲، ۵۷۵
حملهٔ عرب ۲۷۵
حمیری ۲۵۹، ۲۶۲-۲۶۵، ۳۹۲
الحمیمه ۳۵۳، ۳۵٤
حنابله ٤۳۹، ٤٤۱، ۵۰۷، ۵۲۹
حنبل ، امام احمد ۳۹۸، ٤۰۷، ٤۱۷، ٤٤۰،
۵۰۷، ۵۰۸، ۵۲۹، ۵۳۳
حنظلهٔ باد غیسی ۵۱۰، ۵۲۱، ۶۶۰

حنفی ۴۰۲ ، ۴۰۴، ۴۳۹، ۴۴۱، ۴۴۴

حنفیه ۳۱۵

حنین‌بن اسحق ۴۵۶، ۵۱۶، ۵۲۳

حواء ۲۴

حوریان ۱۶۲

حیان داروساز ۳۴۵

حیدرآباد دکن ، نه

حیدره ۶۳۰، ۶۳۶

حیره ۲۵۷ ، ۲۶۳، ۲۷۹

خ

خاتونی ، ابوطاهر ۶۵۵ ، ۶۷۵

خاخام ۶۹۵

خازم بن خزیمه ۴۷۱

خاقان ۲۴۱ ، ۳۸۸

خاقانی ۴۴۰، ۵۶۰، ۵۹۲، ۶۳۸

خالدبن برمك ۳۷۳، ۳۷۴

خالد بن عبدالله القشیری ۲۴۲ ، ۳۴۱ ، ۳۴۹

خالدبن فیاض ۲۵، ۲۹

خالدبن ولید ۲۴۲

خالدبن یزید ۳۹۹

خان ۲۴۱

خاندان علی علیه‌السلام ۴۵

خاندان نبوت ۳۲۳ ، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۴۸، ۴۰۸

خاندان نوبختی ۴۰۹، ۴۵۶، ۶۲۸

خانیکوف ۳۰۶

خبازی نیشابوری ۶۸۰

خبر صحیفه ۳۹۳

ختل ۳۵۵

ختمی مرتبت (ص) ۴۲۴ (نگاه کنید به پیغمبر اسلام)

ختنه ۴۹۵

ختنی ۴۴، ۴۵

خجستان ۵۲۱

خجستانی ، احمد ۵۲۰

خدائی پادشاهان ساسانی ۱۹۲ ، ۴۶۹ ، ۴۷۰

الخداش ۳۵۰

خدای نامك ۱۶۳ ، ۱۸۷ ، ۲۰۱ ، ۲۰۱، ۴۰۱

خراد ۲۰۹ ، ۲۱۰

خراسان ۴۳ ، ۵۷ ، ۲۴۲، ۲۸۱، ۳۴۳ وخراسانیان ۳۴۶ ، ۳۴۹ ـ ۳۵۱، ۳۵۳ ـ ۳۵۵، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۸۲ ، ۳۸۴ ، ۳۹۶، ۴۰۳، ۴۶۱ ، ۴۶۳ ، ۴۶۹، ۴۷۷، ۴۸۷ ، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۹، ۵۱۶ ، ۵۱۷، ۵۲۱، ۵۳۴، ۵۴۳ ، ۵۷۶، ۵۷۸، ۶۳۱، ۶۳۵ ، ۶۵۰ ـ ۶۵۳ ، ۶۵۷، ۶۶۸، ۶۷۷

خرد مینوی ۱۴۸

خرده اوستا ۱۵۴

خرزاد خسرو ۲۵۷

خرس ۱۸۵

خرفستران ۲۳۶

خرك کیان ۲۱۲

خرم‌آباد ۴۶۸

خرمه ۴۶۶

خرمی ، اسحق بن‌حسن ۳۸۸

خرمیان (خرم دینان) ۳۵۰ ، ۳۵۸ ، ۳۵۹، ۴۶۳، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۲، ۴۸۷، ۵۶۳

خره خدائی ۲۱۲

خره خسرو ۳۸۰

خریدةالقصر ٦٥٤

خزاعه ٣٩٣

الخزاعی احمدبن ، نصر ٤١٧

خزینهٔ شاییگان ١٤٨، ١٨١

خسروانی ٣٠

خسروانی ، ابوطاهر ٦٧٨

خسرو اول ٢٠٢، ٢٥٣

خسروپرویز ١٢، ٢٢، ٢٦، ٢٩، ٨٢، ١٨٧، ١٩٣، ٢٥٧، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٧٠، ٢٧٣، ٢٨٩

خسرو پسر مهر گشنسپ ٢٥٧

خسروشیرین ٢٥، ٣٠

خسرو گواذان (گواتان) ١٥، ١٨، ١٦٣، ١٦٥

خسروی سرخسی ٦٦٢، ٦٧٨

خشایارشا ٨٧، ٩٥، ١٢٣، ١٤٠، ١٧٢

خشایثه ١٠٤، ١٠٥، ١[illegible]

خشت ١٧٢

خط آشوری ١٠٢

خط اکدی ١٠١

خط بدیع ٢٤٤

خط تمبل قدیم ١٥٧

خط پهلوی ١٧ ، ٢٦، ٩٤، ١١٠، ١١٣، ١٢١، ١٢٢، ١٢٦ ، ١٢٨، ١٥٧، ٢٢٢

خط رومی ١٢٦

خط زند ٦٨ ، برابر ١٢١

خط عبری ١٥٧، ٦٩٣

خط عربی ١٧، ٢٠، ١٢٦، ١٥٧

خط علی علیه‌السلام ٣٩٣

خط کوفی ١٥٧

خط مادی ٤٠

خط مصری قدیم ١٠١

خط میخی ١٣، ٩٣، ٩٨، ١٠٠ ، ١٠٢ ، ١٤١

خطابیه ٥٧٥

خطیب بغدادی ٢٧١، ٣٩٦

خطیب تبریزی ٢٨٥

خلف‌الاحمر ٢٨٤

خلفای اموی ٣٠٧ ، ٣٠٩، ٣١٢، ٤١٥

خلفای راشدین ٢٨٠، ٢٨٨، ٣٠٨، ٣١٢، ٣١٥، ٣٢٩، ٥٦٤، ٦٠٨

خلفای رقیب ٥٧٧

خلفای شرقی ٣٦٠

خلفای عباسی ١٢، ١٣، ١٣٧، ٢٤٨، ٣٠٧- ٣٠٩، ٣١٦، ٣٤٠، ٣٦١، ٣٦٣، ٣٦٧، ٣٦٨، ٣٧٥، ٣٧٦، ٤٢١، ٤٣٦، ٥٦٤، ٥٧٧، ٥٨٢، ٥٨٥، ٥٩٩

خلفای فاطمی ٣١٥، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٨٢، ٥٨٥

خلیل‌بن احمد ٤٠٣

خلیلی ، عباس ٢٨٥، ٤١١

خمانی ١٧٩

خمس وزکوة ٢٩٨

خمسهٔ مسترقه ١٥٢

خواجه ابوالقاسم ٦٧٩

خواجه‌نصیرطوسی ٤٢٨

خوارج ٣٢٣-٣٢٩، ٣٣٥، ٣٣٩، ٣٥٠، ٣٨٠، ٤٠٨-٤١٠، ٥١٤

خوارزم ١٤٣، ٤٣٠، ٦٥٠، ٦٥٣

خوارزمی (زبان) ٤٤

الخوارزمی ، ابوعبدالله محمد بن احمد بن یوسف ٥٤٤، ٥٥١

خواف ٥٢١،٤٥٩
خوراك على عليه‌السلام ٢٨٠
خورشيد ١٤٥
خورشيد نيايش ١٥٤
خورن ١٧٨
خوزستان ٥٨٢،٥٤١،٤٥٥،٣١
خوشنواز ١٨٥
خولسون ٤٥٤،٤٥٣،٤٥١
خون عرب وامتيازآن ٤٣٦
خونجى ٤٢٧
خيام ٥٦٥،٣٣٢،١٢٥
خيزران ٤٧١
خيوه ١٤٣

د

داتستان دينيك ١٦٠
داتيك ١٤٩
دارا ، سه ، ١٧٩ ، ١٨٢،٢٠٧ ، ٢٠٩
داراب ٩١،٧٣،٧٢
دارابى ، محمد ٤١٩،٤١٥
داراى اول ١٨١،١٨
داراى دوم ١٨٠
دارالسلام ٢٤٢
دارعيسى ٢٦٨
دارمستتر ١٣،١٦،٢١،٣٠،٣٦،٣٩، ٤٠-٤٣،٤٥،٤٧-٥٠،٥١، ٥٤،٧٦،٨٩ ، ٩١ ، ٩٢، ١٠٧ - ١٠٩،١٢٢،١٢٧، ١٤٦-١٤٨ ، ٢١٠،٢١٥، ٢٣٧،٢٤٨ ، ٣٧٠،٥١٢، ٦٩٤-٦٩٦
دارمسيحا ٢٦٧

دارياووش ٩٥
داريوش ١١،٤١،٩١،٣٩،٥١-٥٤،٥٥،٩٥،٩٧- ٩٩،١٢٣،١٤٠-١٤٤،١٦١،١٤٦، ١٨٢،١٨٥
داريوش كبير ، دوازده ، سيزده
داناى مينوگ خرد ١٦١
دانته ١٦٢
دانش‌پژوه ، محمدتقى ، يازده ، ٢٨٥،٤٢٣،٤٢٣
دانشكدهٔ ادبيات ٦٠٦
دانشكدهٔ حقوق وعلوم سياسى تهران ، سه ، ٣٩٦
دانشگاه تبريز ٢٤٦
دانشگاه‌تهران ، دو، چهار، يازده ، سيزده، ٥٨،٨١،٩٧،١٠٢،١٥٣، ١٥٨،١٧٠،١٧٧،١٨١، ٣٦٥،٣٨٩،٤٠٩،٤١١، ٤١٤،٤٩٠،٥٩٤،٦٠٦، ٦٠٨-٦٧٢
دانشگاه كمبريج ٢١،١٣٤
دانشگاه گرايفسوالد ٢٨٠
دانشگاه من‌پليه ٦٤
دانشگاه مونيخ ١١٣،١١٥،١١٧
دانشگاه وندربيلت امريكا ، سيزده
دانيال ٩٥،٩٤،٦٩٥
داود ١٧١،٥٦٢
داود طائى ٤٤٦
داودبن على ٥٢٣
داودبن محمدبن ابى‌معشر ٢٧١
داه يوكا ٣٨
دائرةالمعارف ادبيات جهان ٢٢٥
دائرةالمعارف اديان واخلاق ٦٢٠
دائرةالمعارف اسلامى ١٧،٣٩٧،٦٢٠
دائرةالمعارف بريتانيكا ١٩،١٤٦،٢٠٠، ٣٩١،٤١٠،٤١٣،٤٤٩

دائرةالمعارف فرید وجدی ٤٢٩

دئوا ٥٦

دبستان‌المذاهب ٣٩١، ٥٨٤،

دبیران ١٨

دبیره ١٠٢

دبیری ١٠٢

دبیل ٢٩٨

دپیریه ٣٧٩

دجله ٢٧٣، ٢٩٣، ٢٩٥، ٥٠٦، ٦٢٨، ٦٣١، ٦٣٢، ٦٣٤

دجلةالعوراء ٢٧٣، ٥٩٣

دجیل ٢٩٣

دخمه ٧٤

دراهم‌القدرة ٦٢٨

درباراموی ٤١٠

درخت آسوریک ١٥، ١٦٥

درستویه ٦٥٤

درفش آزادی ملی ١٧٥

درفش کاویانی ١٧٥

درن ١٣٠، ١٣٤، ٤٦٦

درنبورگ ١٢٧

درنگی ینه ١٤٣

دروجان ٢٣٦

دروز ٥٧١، ٥٧٨، ٥٨٠

الدروزی، حمزه ٥٨٠

دروغ، دوازده، سیزده

درویش، احمد یازده

درهم، الجعدبن ٢٤٣

دری ٤٣

دری، ضیاءالدین ٤٤١، ٤٣٤

دریاوش ٩٥

دژکلار ٢١٦

دساتیر ٨٣، ٨٤، ٨٨

دستورزبان عربی ٦٠٨

دستوران ١٨، ٧٠، ٧٢، ٧٣، ٧٨، ٩٠

دشت مرغاب ١٧١

دعاة اروپائی ٣٨٣، ٣٩١، ٦١٨

دعاة عباسی ٣٥٠

دعای عرفه ٤٢٨

دعبل ٥٠٨

دفرمری ٥٧٩

دقیقی ١٨٨، ٥٤٤، ٦٦٢، ٦٦٥، ٦٦٩- ٦٧١

دکن ٣٨٦

دلارام ٢١

دماغ آریائی ٦١١

دماوند ١٧٥، ٥٩٣

دمشق ٣٢٠، ٣٢٢، ٣٢٣، ٣٣٠، ٣٤١، ٣٥٦، ٣٥٧، ٤٠٩، ٤١٣-٤١٥، ٥٠٥، ٥٨٣، ٦٤٩، ٦٩٦

دموکراسی عرب ٣٦٥، ٤٠٨

دمیةالقصر ٦٥٢، ٦٥٣

دنباوند ١٧٥

دندان ٥٩٤، ٥٩٥

دوا ٥٥، ٥٦

دوازده امامی ٣٣٦، ٣٥٨، ٤٤١

دوازده انجیل ٢٣٠

دوبریسون، بارنابی ٦٦

دوبو ٥٣٩

دوپرون (رجوع شود به آنکیتل)

دوخا ٢٢٤

دوخویه ١٩، ٢٥، ٥٧، ١٨٣، ٢٢٣، ٢٥١، ٢٩٣، ٢٩٦، ٢٩٨، ٣١٧، ٣٦٩، ٣٧٨، ٣٩١، ٣٩٧، ٣٩٨، ٤٠٢، ٤١٣، ٤٦٦، ٤٨٠، ٥٠٨، ٥٢٤-

دوخویه ٥٢٨، ٥٣٠، ٥٣٧، ٥٣٨، ٥٤٤، ٥٤٥، ٥٧١ـ٥٧٣، ٥٧٦ـ٥٧٨، ٥٨٢ـ٥٨٧، ٥٩٤، ٦٣٢ـ٦٣٤

دوزخ ١٦٢

دوزی ٢٧٥، ٢٨٢، ٣٠٣، ٣١١، ٣٢٤، ٣٣٠، ٣٣٨، ٣٤٣، ٣٦٤، ٤١٢، ٤١٣، ٤١٧، ٤٢١، ٤٢٤، ٤٢٥، ٤٣١، ٤٣٤، ٤٣٦، ٤٤١، ٤٤٦، ٤٤٧، ٤٤٨، ٤٦٨

دوساسی ٨٤، ٩٠ - ٩٢، ٩٤، ٩٧، ١٠٩، ١١٠، ١١٢، ٥٧١، ٥٧٦، ٥٧٨، ٥٩٥، ٥٩٨، ٥٩٩، ٦٠١، ٦٠٢، ٦٠٤، ٦٠٦

دوسلان ٣٠٧، ٣٧٠، ٣٨٧، ٤٠٨، ٤٤٠، ٤٤٦، ٤٥٧، ٤٦٩، ٤٧٤، ٤٨٩، ٥٣٣، ٥٤١، ٥٤٧، ٥٥٨، ٦٥٣، ٦٨٢

دوستدار یونان ١٢٤

دوشس گیمن ٥٠

دوکی ٢٢٤

دوگا ٦٤

دوگات ٣١١

دولاکروا، پتی ٦٧

دولاگارد ٣٢

دولت آبادی، حاجی میرزا یحیی، هشت

دولت عباسی (رجوع شود به بنی‌العباس)

دولت، موسی معظم‌السلطنه ٥٩٤

دولتشاه ٢١، ٢٢، ٢٤، ٢٧، ٥١٠، ٦٥٢، ٦٥٥، ٦٦٦

دومة‌الجندل ٣٢٢، ٤٣٤

دونکر ١٤٦

دو ویتاپرنم ١٤١

دو ویتاترنم ١٤١

دو هارله ٣٦، ٤٥، ١٠٧

دویدار صغیر ٢٩٣

دویونگ ٣٧٠

دهاك ١٧٤، ١٧٥

دهخدا، علی‌اکبر ١٧٤، ١٨٤، ٣٨٥، ٥٩٤، ٦١٢

دهقان دانشور ١٨٧

دهقانان ٣٤١، ٣٥٨، ٤٨٧، ٤٨٨

دهلی ٥٩٤

دیا اوکو ٣٠، ٣٨

دیاربکر ٢٠٠، ٦٥٣

دیالمه ٤٠٢، ٤٦٦، ٦٧٤

دیتریسی ٤٣٦-٤٣٩، ٥٣٣، ٥٤١، ٥٥٢، ٥٥٤، ٥٥٥، ٥٥٦

دیدان ٥٩٠

دیرکرمل ٩٢

الدیصانیه ٢٣٦، ٥٥٦، ٥٦٣

دیک‌الجن ٤٠٧، ٥٠٨

دیگی ٢٢٤

دیلم ٣٠٧

دیمتریوس امپراطور ٢٣١

دین دبیری ١٠٢

دینامینیو ١٦١

دین پهلوی ١٧٩

دینشاه ایرانی ٥٩٤

دینکرت (دینکرد) ١٦، ١٤٨، ١٥٩، ٢٣١

دینور ٤٦٦

دینوری ١٥٦، ١٦٥، ١٦٧، ١٦٨، ١٧٢، ١٧٩، ١٩٣، ١٩٤، ٢٠٢، ٢٢٢، ٢٥١، ٣٠٠، ٣٣٦، ٣٤٥ـ٣٤٧، ٣٥٢، ٣٥٣، ٣٥٥، ٤٦٨، ٤٧٠

دینوری ۴۷۹، ۴۸۶، ۵۲۴، ۵۳۵، ۵۳۵
دیو ۵۶، ۱۲۶
دیوان ۳۹۳
دیوجانس ۶۱۵
دیو دادی ۶۵۴
دیولافوا ۱۰۰

ذ

ذاقولیه ۴۶۳
ذریهٔ رسول(ص) ۳۴۰
ذکاءالملک(رجوع شود به فروغی)
ذوجدن ۲۵۹
ذوالرمه ۳۷۹
ذوشناتر ۲۵۸
ذوقار ۱۲، ۲۷۴
ذوالقرنین ۱۸۲
ذواللسانین ، شعراء ۶۶۲
ذونواس ۲۵۸، ۲۵۹
ذوالنون مصری ۴۴۶، ۵۰۸، ۵۲۳،
۶۲۲
الذهبی ۶۳۶، ۶۳۷

ر

رابعهالعدویه ۴۴۶، ۴۴۷، ۶۱۰، ۶۲۱،
۶۲۳
راث ۱۰۷
راجپوتها ۵۴۳
راحتالصدور ۱۳۲
رازی ، ابوبکر ۵۳۲
رازی ، ابوالمفاخر ۶۳۸
رازی ، بندار (رجوع شود به بندارررازی)
رازی ، شمس قیس ۶۸۵، ۶۸۶
رازی ، قوامی ۶۳۸
رازی ، منطقی (نگاه کنید به منطقی)
الرازی ، یحیی‌بن معاذ ۶۰۹
راسب ۳۲۷، ۵۴۸
راشدالدین سنان ۵۷۵
الراضی ۵۳۳
راغب ۴۲۸
راگا ۴۲
رافضیان ۴۶۷، ۵۲۸
رالنسون ۹۸، ۱۳۹
رام روز ۶۸۸
رام هرمز ۲۳۰، ۵۱۱، ۵۳۸
راوند ۴۶۹
راوندی ، نجم‌الدین ۱۳۳
راوندیان ۳۵۰، ۴۶۰، ۴۷۰
رانسیمان ۳۰۳
رایت ۲۰۰، ۲۵۰، ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۲۶
رایگانی ، ابوالماجد ۱۳۳
رایلندز ۳۸۰، ۶۵۵، ۶۵۹
رباعی ۶۹۰
ربشاقی ۱۰۳
ربیع‌الابرار ۴۳۰
ربیع‌بن صبیح ۳۹۴، ۳۹۶
رجعت ۴۰۸، ۴۳۵، ۴۶۲، ۴۶۳
رخش ۱۷۷، ۱۷۸
رزمیان ، گروه ۱۷۳
رسالهٔ نوروز تقی‌زاده ۱۵۲
رستم ۱۷۷، ۱۷۸، ۳۹۰
رستم پسر فرخ هرمزد ۲۶۷، ۲۸۹،
۲۹۰، ۲۹۲،
۲۹۴، ۲۹۵،
الرسالةالقشیریه ۲۹۴، ۲۹۵، ۶۰۹

رستمی ، ابوسعید ۵۴۷
رسول اکرم ۲۶۰،۲۷۷،۲۷۸،۲۸۹،
۲۹۹،۳۰۸،۳۱۵،۳۱۶،
۳۴۳،۳۵۷،۳۶۵،۳۸۶،
۴۴۵،۵۶۳
رشید عباسی ۳۶۸
رشیدالدین فضل‌الله ۵۶۹
رشید یاسمی ، دو
رشیدی سمرقندی ۶۶۶
رصدخانهٔ بغداد ۴۵۶
رضا ، علی‌بن‌موسی‌الرضا(ع) ۶۲۸
رضاقلی‌خان ۱۳۴،۲۵۱،۴۶۴
رغ ۵۷
رکن‌الدوله ، حسن ۵۳۳
رگائی ۵۷
الرفاء ، سری ۴۵۷
الرفاع ۵۴۲
رفسنجان ۱۳۴
رق ۷۶ ،۲۷۷
رقیه ۳۱۵
رم ۹۲،۶۳
رمضانی ، ابراهیم ، دیباچهٔ چاپ دوم ، یك
رنگها ۵۸
رنگهه ۴۲
رنگه ۵۸
رنها ۵۸
رنه دوسو ۵۷۳
روایات ۳۹۴
روبل ۲۶۲
روح‌بن عباده ۳۹۶
روح‌القدس ۵۷۲
رود ارس ۴۱،۵۷
رود جیحون ۵۸
رودخانهٔ پنجاب ۵۸
رودخانهٔ تیمز ۴۱۰
رودخانهٔ زاب ۳۵۶
رود دائی تی نیک ۴۲،۵۷
رودکی ۲۳،۲۷-۲۹،۲۹،۱۲۱،۲۵۰،۵۲۱،
۵۲۲،۵۲۷،۶۵۹،۶۶۰،۶۶۳
۶۶۴-۶۶۹،۶۸۶
روزن ، بارون ۲۵
روزن‌تسوایگ‌شوانو ۴۱۵،۴۳۰،۶۴۴،
۶۴۵،۶۴۷
روستائیان ۲۰۸
روسیه ۱۳۰
روضة‌الصفا ۲۵۱
روفریاد ۲۳۸
روکرت ۵۶۶
روم ۸۲،۱۷۷،۱۹۲،۲۰۸،۳۸۵،۵۵۷،
۶۱۵،۶۹۶
رم شرقی ۲۶۳،۳۳۰،۴۵۵
رومی ، حروف ۱۳
رومی ، خط (رجوع شود به خط رومی)
رومی (رجوع‌شود به جلال‌الدین مولوی)
رومیان ۶۴،۸۲،۲۴۷،۲۶۶،۶۸۴
رومیان شرقی ۴۵۲
رونقی بخاری ، ابوالمؤید ۶۸۰
رؤیت خداوند ۴۲۱
رهاء ۲۰۰
ری ۴۲،۵۱،۵۷،۵۸،۱۲۴،۱۹۸،۳۵۹،
۴۶۳،۴۶۶،۴۶۷،۵۱۴،۶۲۷،۶۵۳
ریاض‌العارفین ۶۱۰
ریچ ، کلاد جیمز ۱۰۰
ریچاردسون ۸۹
ریحانة‌الادب ۸۴۰
رید ۳۹۱
ریو ۸۵،۶۷۵

ز

زاب رود ۳۶۰
زاب صغری ۳۵۶
زابلستان ۱۷۷
زاخو ۲۰۳، ۲۲۷، ۲۳۳، ۲۳۵، ۲۴۱، ۲۵۱، ۳۶۰، ۳۷۴، ۳۹۰، ۴۵۹، ۴۷۲، ۵۱۸، ۵۲۶، ۵۳۳، ۶۱۲، ۶۸۱، ۶۸۸
زادان فرزند فرخ ۳۰۴
زاگرس ۳۱
زال ۱۷۷
زبان آریائی ۳۹، ۱۲۶
زبان آشوری ۱۲۷
زبان آلمانی ۶۰۹، ۱۵۵، ۲۰۰، ۲۰۴، ۲۰۶، ۳۹۷
زبان اکدی ۱۱۷
زبان انگلیسی ۶۴، ۶۶، ۱۱۵، ۱۵۵، ۶۲۰، ۶۴۷، ۶۵۰
زبان اوستا، سیزده، ۴۲، ۴۳، ۶۲، ۶۸، ۷۰، ۹۲، ۱۰۲، ۱۲۲، ۱۲۶
زبان بلخ قدیم ۴۰، ۱۲۲، ۱۴۶
زبان پارتی ۱۲۳، ۱۲۴، ۲۲۵، ۲۳۹،
زبان پهلوی، یازده، سیزده، ۱۵، ۱۶، ۲۰، ۷۰، ۹۱، ۱۱۵، ۱۵۶، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۸۱، ۱۸۶، ۱۹۲، ۲۰۴، ۲۲۵، ۲۴۴، ۲۴۷، ۲۵۰،
زبان ترکی ۶۷، ۱۳۷، ۲۲۵، ۴۳۸، ۵۶۶
زبان چینی ۱۲۵، ۲۲۵
زبان حبشی ۱۸۰
زبان روسی ۴۲
زبان رومی ۱۲۵
زبان زند ۳۷، ۶۹، ۸۸، ۹۱، ۹۴، ۱۲۳
زبان سریانی ۱۸۰، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۴۱، ۲۴۴، ۲۵۰
زبان سغدی ۱۷۸، ۲۲۵
زبان‌شناسی ۶۲، ۷۱، ۱۰۹، ۱۳۰، ۱۵۵، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱
زبان عبری ۶۳، ۶۷، ۱۹۲
زبان عربی :
« « زبان علوم اسلامی تا هجوم مغول ۵۰۲، ۵۵۰
« « تجلیات نبوغ ایرانی درعربی
« « و تألیفات ایرانیان بزبان عربی ۱۰۹، ۳۱۰، ۶۴۹ - ۶۵۲، ۶۸۷ به بعد
« « سیاق یاشکل ناقصی از کلمات عربی ۱۰۵
« « اهمیت زبان عربی در زبان فارسی ۱۳۷
« « کلمات عربی جزء زبان فارسی ۱۱۴، ۱۱۵
« « پیدایش خط عربی بفرمان طهمورث دیوبند ۱۲۵، ۱۲۶
« « تحصیل زبان عربی دراروپا ۶۲، ۶۵
« « ترجمهٔ آثار پهلوی بعربی ۱۱۹، ۱۶۷، ۱۸۷
« « زبان عربی بخط سریانی ۱۷
« « ۲۱، ۶۳، ۶۴، ۶۷، ۱۱۹، ۱۲۵، ۱۲۷، ۱۸۰، ۱۸۷، ۱۹۲، ۴۰۱، ۵۳۲، ۵۳۴، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۶، ۵۵۹، ۶۱۳، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱

زبان عیلامی ۳۹
زبان فرانسه ۱۵۵،۷۹،٦٤
زبان قبطی ۲۲۵
زبان کلدانی ۶۹۵،۱۹۱،۸۸،٦۳
زبان لاتین ٦۵۱،٦٤
زبان مادیها ۲۱،٤۲،٤۰،۳۹،۳۷،۳٦ ،۱
۱۲۲
زبان مصری ۱۸۰
زبان نبطی ٤۸٦،٤۸۱
زبان هندی ۲۷۵
زبان هلندی ۱۲۵
زبان یونانی ۲۲۱،۱۹۲،۱۲۵،٦۳،۳٤،
۵۰۸،۳۷۹،۲٦۲،۲۵۰،
٦۵۱
زبور ۱۷۱،۱۵
زبیر ۵٦٤،۳۲۰
زحل ٦۷۲
زراتشت ۸۷
زراتشت خرگان ۲۵۲،۲۵۱
زرادشتگان ۲۵۰
زراوه ٤۹٦
زردشت وزردشتی : ۱۲ ، ۱۵ ، ۳۷،۱۷،
۵۰،٤۹،٤۷،٤٤،٤۱،٤۰،
٦۹،٦۷،۵۹،۵۸،۵٦،۵۵،
۸۰-۷۸،۷٦،۷۵،۷۳-۷۰،
۱۱۳،۱۰٦،۹۱،۸۵،۸۳،
۱۲٦،۱۲۳،۱۲۱،۱۱۹،
۱٤٦،۱۳۸،۱۳۵،۱۳٤،
۱۵۲،۱۵۰،۱٤۸،۱٤۷،
۱٦۱،۱۵۸،۱۵۵،۱۵۳،
۱۷۰،۱٦٦،۱٦٤،۱٦۲،
۱۸۳،۱۸۰،۱۷۸،٦۷۱،
۲۲۸،۲۲۵،۱۹۱،۱۸۸،
۲٤۱،۲۳۸،۲۳٦،۲۳٤،
۲۹۹،۲۹۷،۲۵۳،۲۵۱،
۳۵۹،۳۰٦،۳۰۵،۳۰۰،
٤۵۰،٤۰۱،۳۸۱،۳۷۵،
٤٦۸،٤٦۷،٤٦۲-٤٦۰،
٦۰٤،۵٤٤،۵۱۸،۵۰٦،
٦۷۰،٦٦۹،٦۵۳
زردشت وتطبیق وی بغلط باابراهیم ۱۷۱
زردشت وتغییرنام وی به محمد بن عبدالله
۳۸۱
زردشتیان جدیدالاسلام ٦۵۳
زردشتی متنصر ۲۲٦
زردشت‌نامه ۱٦٦،٦۸
زرقان ۱۱۰
زرقانی ۲۷۲
زرنگ ۱٤٤
زروان اکرانه ٦۰٤
زریر ۲۰٦،۱۸۵،۱۸
زکرویه ۵۸۳،۵۲٦،۵۲۵
زلمن ٦۹٤،۱٦۳،۱۳۰،۱۰۹
زلیگمن ٦۹۲،٦۵٦،۲۱
زمخشری ٤۳۵،٤۰۳،۳۹۰
زمزمه ٤٦۱،٤٦۰
زنادقه (رجوع شود بهزندیق)
زنج (زنگیان) ۵۸۲،۵۲۲،۵۱٤
زنجان ۵۵۱،٤۸۳
زند واوستا ۷۱،۷۰،٦۸،٦٦،٤۰،۳۹ :
۱۲۳،۱۲۲،۱۰۹،۷۹،۷٦
۵۹۳،۲۳٤،۱۲۸
زنجانی ، شیخ‌الاسلام ۳۹٦،۳۹۲

زنجانی، ابوالحسن ۴۳۷
زندیک ۲۳۴،۲۳۵
زندیکیه ۲۳۵
زندیق ۲۳۴،۲۳۶،۲۴۶،۳۰۷،۴۵۲، ۴۵۸
زندپیچی ۶۸۰
زندنیجی ۶۸۰
زندیهٔ یمن ۴۳۵
زنگنه، دکتر عبدالحمید اعظم، سه
زنگیان (نگاه کنید به زنج)
زواج محارم ۴۶۰
زوارش یا زوارشن ۱۵،۲۷،۱۱۴
زواریدن ۱۲۷
زوپیروس ۱۸۵
زوتن برگ ۵۳۹،۶۶۴،۶۹۲،۶۹۴
زوجات نبی اکرم ۴۲۴
زوزن ۴۵۹
زوزنی، ابوعلی ۵۳۵
زوزنی، ابومحمد ۶۶۳
زوسین ۱۳۰
زونن‌شاین ۶۴۰،۶۴۴
زهرا ۱۹۷
زهره ۱۴۵
زهری ۲۷۰،۳۸۲،۳۹۵،۳۹۸،۳۹۹
الزیات (رجوع شود به محمدبن عبدالملک)
زیادبن جاریه‌التمیمی ۳۹۷
زیادبن لبید ۳۱۷
زیار ۵۲۷،۵۳۴،۵۳۷،۵۴۳،۵۴۹
(رجوع شود به آل‌زیار)
زیاری، امیر کیکاوس ۶۸۳
زیدان، محمدبن الحسین ۵۹۴،۵۹۵
زیدبن ثابت ۲۹۳، ۳۹۵
زیدبن رفاعه ۴۳۷
زیدبن عبدالله ۴۰۷
زیدبن علی ۴۶۸
زیدیه ۳۶۹،۵۶۱،۵۶۹
امام زین‌العابدین (ع) ۳۳۶
(رجوع شود به علی‌بن‌الحسین (ع))
زینت‌الزمان ۶۵۴

ژ

ژاک‌دومارکت ۶۲۰
ژاکه ۱۰۰
ژراد ۶۳
ژوردن ۶۲،۶۳
ژوس‌تی‌نین ۲۴۷،۶۱۵
ژوکوفسکی ۴۵،۱۳۰،۶۰۸
ژولین‌مرتد ۴۵۳

س

ساباط ابی‌روح ۵۷۵
سابور ۳۸۵
ساتراپها ۲۲۴
الساجی، ابوعلی ۶۸۷
ساحران ۵۳۵
سارد ۱۴۴
سازمان دیوان ۳۰۳
ساسان ۲۰۸،۲۰۹،۲۱۰،۲۱۱،۳۸۸
ساسان پنجم ۸۴
ساسانیان ۱۱،۱۲،۱۴،۱۸-۲۱،۲۵-۲۷، ۲۹،۳۰،۵۰،۵۷،۵۹،۶۱،۶۲، ۶۹،۸۱،۹۰،۹۱،۱۰۵،۱۰۸، ۱۱۰،۱۱۹،۱۲۲،۱۲۴،۱۲۵، ۱۳۷،۱۳۸،۱۴۷،۱۴۸،۱۵۰

ساسانیان ١٥٦، ١٥٧، ١٦٢-١٦٥، ١٦٧، ١٧٩، ١٨٠-١٨٢، ١٨٤، ١٨٦، ١٩١-١٩٣، ١٩٥، ١٩٦، ٢٠٠، ٢٠٢-٢٠٤، ٢٠٧، ٢٠٨، ٢١١، ٢٢٢، ٢٣٢، ٢٤٦، ٢٤٨-٢٥٠، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٦٣، ٢٦٦، ٢٦٨، ٢٧٣، ٢٩٧، ٣١٢، ٣٧٠، ٣٧٩، ٣٨٠، ٤٥٥، ٤٦٤، ٤٩١، ٥١٢، ٥٦٤، ٥٦٩، ٦١٢، ٦٩٦

ساکسونها ١١

سالست ١٥٠

سال فیل ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٦٢

سالامانکا ٦٣

سالنامهٔ موزهٔ گیمه ١٤٦

سالیزبوری ٣٠١

سام ١٧٢، ١٧٧

سامان ٣٠٦، ٥١٧

سامانی، احمد بن اسمعیل ٦٧٧

سامانی، اسمعیل بن احمد ٥١١، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٢، ٦٦٤، ٦٦٥

سامانی، منصور ٦٧١، ٦٧٢، ٦٧٧

سامانیان ٣، ١٣، ٢٣، ٢٦، ٣٠٧، ٤٧١، ٥٣٥، ٥٤٣، ٥٤٩، ٦٤٩، ٦٥٠، ٦٥٦، ٦٥٩، ٦٦١، ٦٦٢، ٦٧٢، ٦٧٨، ٦٧٩، ٦٨٧

سامراء ٥٠٥

سامری ٦٩٥

سامی ٤٧، ٥٩، ٦٠، ٩٠، ١١٤، ١١٧، ١١٨، ١٥٦، ٣٧٧

السامی، علی بن جهم ٥٠٨

سانتاترزا ٦١٦

سانسکریت، سیزده ١٠، ٤٢، ٥٥، ٥٦، ٦٠، ٨١، ٨٧، ٨٨، ٩٢، ٩٨، ٩٩، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٩، ١١٥، ١٢٨، ١٣٦، ١٦١، ٢٣٥، ٢٤٧، ٤٥٧، ٤١٢، ٦٤٥

سانسون ٦٧

ساوه ٢٥٧، ٣٥٦

سبئوس ٢٤٩

سب علی (ع) ٣٤٤

سبت ٢٣٥

سبزواری، حاج ملاهادی ٤٢٤

سبعی ٥٩٥

سبعیه ٤٤١، ٥٦٩

سبکتکین ٥٤٣، ٥٤٩

سبک‌شناسی ١٦٦

سبلان ٤٨١

سپاکا ٤٢

سپن ٤٢

سپنددات ١٧٨

سپهری ماوراءالنهری ٦٨٠

سپید جامگان ٤٦٣، ٤٦٥، ٤٧٣، ٤٧٧، ٤٧٨، ٤٧٩

ستکید ١٤٣

سجاد ٣٣٦

سجستانی، ابوحاتم ٥١٥

سخن، مجله ٣٣١

سدراربا ٤٥١

سدهانته ٢٣٥

سر احمد خان هندی ٤٢٩

سرآمدان هنر ٢٤٥

سرخ‌پوشان (سرخ علمان) ٤٦٣، ٤٦٥، ٤٧٩، ٤٨٧

سرخس ٥٧

سرشار ، محمود ۱۰۲، ۳۸۷
سرمن رأی ۴۸۷، ۴۹۷، ۵۰۵
سرنوشت ۴۲۰
سروسلطان یمن ۱۷۶
سرودهای باستانی ۱۲۲
سروری ایرانیان برعرب ۳۶۵
سری ، الرفاء (رجوع شود به الرفاء)
سریانی ۱۰، ۱۷، ۲۴، ۶۵، ۶۷، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۳۶، ۱۵۷، ۱۹۱، ۲۰۰، ۲۴۱، ۴۵۱، ۴۵۳-۴۵۵، ۵۷۲
سطیح ۲۵۶، ۲۵۷
سعدبن ابی‌وقاص ۲۸۹ ، ۲۹۱ ، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۵۶۴
سعد وراوینی ۶۹۳
سعدی، دو، ۸۱، ۱۳۲، ۲۱۴، ۴۳۹، ۵۰۶، ۵۶۵، ۵۸۸، ۵۸۹ ، ۶۱۹ ، ۶۳۸، ۶۳۹
سعیدبن‌ابی عروبه ۳۹۴
سعیدبن البطریق ۵۳۶
سعیدالحرشی ۴۷۸
سعیدبن‌الحسین بن عبدالله‌بن میمون‌القداح ۵۷۶
سعیدبن‌العاص ۳۱۸
سعیدبن عبدالعزیز ۳۴۶
سعیدبن‌المسیب ۳۹۸
سغد ۳۸۸، ۴۹۳
سغد وسغدی ۴۴، ۴۵، ۵۷، ۶۰، ۱۲۶، ۱۴۳، ۱۷۸، ۲۲۵، ۴۹۰، ۴۹۱
سغدا ، سغدیانا ۵۷، ۵۸، ۲۴۳
السفاح ۳۰۹، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۶۳، ۳۶۸، ۳۷۲
سفرالاسرار ۲۳۰
سفرالجبابره ۲۳۰
سفرعلم ۳۲۴، ۳۹۶
سفرلاویان ۱۵۲
سفرنامهٔ ناصرخسرو (رجوع شود به‌شفر)
سفیر ۲۷۱
سُفیان ثوری ۳۹۴، ۳۹۶
سفیان‌بن عینیه ۳۹۶
سقراط ۷۹
سقطی ، سری ۶۲۲
سکاهای آنسوی دریا ۱۴۳
سکاهای تیزخود ۱۴۴
سکاهای هوم‌نوش (هوم‌ساز) ۱۴۴
السکری ۵۲۳
السکری‌المروزی ، ابوالفضل ۶۸۹
سکوبا ۲۶۸
سکه‌های ساسانی ۱۱۲
سکه‌های فرعی اشکانی ۱۰۶
سکه‌شناسی ۱۱۲
سکهٔ عربی ۳۳۷
سگاها ۱۴۴
سگرتیه ۵۴
سگستان ۱۶۵
السلافه (شهربانو) ۱۹۷
سلاطین عثمانی ۳۰۸
سلجوقیان ۱۳، ۱۳۲، ۴۶۴، ۵۱۳، ۶۵۰، ۶۵۵، ۶۵۸، ۶۷۵، ۶۸۵ (نگاه کنید به‌آل‌سلجوق)
سلحین ۲۵۹
سلسلهٔ مولویه ۶۲۹
سلطان سعید ۶۵۸
سلطان سلیم اول ۳۰۸
سلطان محمود غزنوی ۱۶۸

سلطنت طلبی ایرانیان ۴۰۸
سلع ۲۸۵
سلم وتور ۵۹۳،۱۷٦
سلمان ۳۰۱
سلمان ساوجی ٦۳۸
سلمه ۲۷۰
سلمیه ۵۷٦،۵۷۵
سلمنسر سر گون ۳۲
سلو کیدها ٦۹٦
سلیمان پسر داود ۱۷۱،۱۷۲،۱۷٤،
۲۵۹،٥٦۰
سلیمان بن عبدالملك ۳۱٦
سلیمان بن علی بن عبدالله بن عباس ۳٦۸
سلیمان خلیفهٔ اموی ۳٤۹
سماعون ۲۳۵،۲٤۳
سماوه ۲۷۵
سمرقند ۲٤۲،۲٤۳،٦٦۵
السمری ٦۳۰،٦۳۲
السمعانی ٦٦٦
سمنیه ۲٤۱
سنائی ٦۰۷،٦۳۸
سنا خریب ۳۳
سنام ٤۷۷
سنان ، راشدالدین ۵۷۵
سنباد مجوس ۳۵۹، ٤٦۳، ٤٦۵، ٤٦٦،
٤٦۷،٤۷۹
سنبادیه ٤٦۳
سیبویه ٤۱٤
سنت آگستین ۲۲۷،۲٤٤
سنت ترز ٤٤٦
سنت و جماعت ۲۸۸،۳۲۹،٤۰۲-٤۰٤،
٤۰۹،٤۱۱،٤۱٦،٤۱۷،
٤۱۸،٤۲۳،٤۳۱،٤۳۳،
٤۳۵،٤۳۷،٤۳۹،٤٤۰،
٤٤۱،٤٤۵،٤٦۳،٤٦۹،
۵۰۷،۵۱۲،۵۱٦،۵۳٦،
٦۱۸،٦۲۸،٦۲۹،٦۳۸،
٦۳۹
سنت رسول اکرم (ص) ۳۹۵
سن پطرز بورغ ۱۳،۲۵،۳٤،۱٦۳،۱،
٤۵۱،۵۱۲،٦۰۸
سنجان ۷۳،۱٦٦
سنجانا ۱٦۱
سنجر ٦۵۸
سند ۵٦،۵۱۱
السندی ، ابراهیم ۲٤٤،۳٦٦
سنگلجی ، آقا محمد ٤۲٦،٤٤۱
سنگلجی (رجوع کنید به شریعت سنگلجی)
سن مارتن ۹۸
سنمار معمار ۲۵۹
سن مرکوریوس ۵۷۹
سنن ابی داود ۳۱۳
سواد (کلده) ۲۹۲،۳۰٤
سواری دوبرو ٦٤
سوث پلیس ، مؤسسهٔ اخلاقی ٦٤۰
سورت ٦٦،۷۰،۷۲،۷٤،۳۰۵
سورهٔ آل عمران ۵۸۸
« ابراهیم ٦۰۲
« البقره ۳٤۵،۵۸۷،۵۸۸
« الذاریات ٦۰۱
« اعراف ٦۲۹
« انفال ٦۱۱
« بنی اسرائیل ٦۰۱
« چهارم ۳۲٤

سورهٔ حج ٣٥٣
« حجرات ٣١٣،٣٨٤
« حدید ٤٢٨
« حم ٦٠٢
« حمد ٤٢٦
« دوم ٣٢٥،٣٤٥،٥٨٧،٥٨٨
« الفاتحةالکتاب ١٥٠
« القمر ٥٨٩
« کهف ٣٣٤،٣٣٨
« مریم ٢٧٨
« النساء ٦٣١
« نهم ٣٢٥
« هیجدهم ٣٣٨
« یونس ٤٢٤
سوریه ١٧،٣٤،٢٥٦،٢٥٧، ٣٠١،
٣٢٢،٣٤٥،٣٤٦،٣٦٣، ٤٥٥،
٥٢٥،٥٧٥-٥٧٨، ٥٨٠، ٥٨٢،
٥٨٣،٦٠٩،٦٥٠،٦٥٣
سوس ٦٠٣
سوسیالیسم ٢٥٢
سوسیانا ١٤٣
سوفوس ٤٤٣
سومر ١٠٢
سون ٤٢
سویس ٤٢٠
سوین تن ٧٧
سه‌بخت ٢١٥
سهراب ١٧٧
سهروردی ، شیخ شهاب‌الدین عمر ٦١٩
سهروردی ، شیخ‌شهاب‌الدین یحیی ٦١٩
سهل‌بن عبدالله شوشتری ٥٢٣
سهل‌بن هارون ٣٨٧
سه وروس ٥٧٩
سیادت رومیان ٤٥٥
سیاست‌نامه ٢٥١،٢٥٣،٢٥٥، ٤٦٤ ،
٤٦٥،٤٧٩ ، ٤٨٠،٤٨٦،
٥١٣،٥١٨، ٥٨٢ ، ٦٦٥
سیاسی ، دکترعلی اکبر ٥٩٤
سیاق ١٠٥
سیامك ١٧٠
سیحون ٥٨،٣٠٢
سیدالحمیری ٤٠٣
سیدالشهداء (ع) ٤٢٨،٤٣٣
سیرافی ٥٤٤
سیرالملوك ٢٦٩
سیراوند ٤٥٩
سیبویه ٣٧٧،٣٧٨،٤٠٢-٤٠٤،٤٠٦
سیرو دریا ٥٨
سیروزه ٧٤
سیروزهٔ بزرگ ١٥٤
سیروزهٔ کوچك ١٥٤
سیروسلوك ، اهل ٦٣٩
سیرهٔ ابن‌هشام ١٩٢،٢٧٧،٢٨٨،٣٨٠
٣٩٧
سیرهٔ پیغمبر ٣٨١،٤٠١،٤٠٢
السیرةالحلبیه ٢٧٢
سیرین ٣٨١
سیس ١٠٠
سیسانیه ٤٦٢
سیستان ٧٣،١٤٤،١٧٧،١٧٨ ، ٣٠٤،
٤٧١،٥١١،٥٢٧،٦٥٣
سیطرهٔ عرب ٣٣٧،٣٤٠،٣٤١،٣٤٨ ،
٤٧٢
سیف‌بن ذی یزن ٢٦٣-٢٦٥،٣٨٠

سیف‌الدوله ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۵، ۶۵۰

سیفدنج ۳۵۳

سیکت هثوواتیش ۵۲

سیل ۲۷۸، ۲۷۹، ۵۳۵

سیلزی ۶۹۴

سیم پلیوس ۶۱۵

سیمجور ۶۷۸

سیمرغ ۱۸۴

سینان، ابوسعید ۴۵۴

سینسلوس ۳۴

سیاست‌اروپا درایران، تألیف دکترمحمود افشار، هفت

سید مرتضی، ده

سیف‌پور فاطمی، دکتر، هشت

سیوطی ۳۹۴

سیوند ۴۳، ۴۴، ۱۱۰

سیه جامگان ۳۵۴، ۳۵۵

ش

شاپور اول ۱۹، ۲۲۱، ۲۲۶، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۳۴

شاپور دوم ۱۱۹، ۱۴۶، ۱۵۴

شابورقان (شابورکان) ۲۲۶، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۴۱، ۲۴۴

شاپیگان ۱۴۸

شائل ۲۳۸

شاردن ۶۷، ۸۹، ۹۱

شارل ششم ۲۲۳

شافعی ۴۰۴، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۵۶۲

شاکر ۶۳۱

شام و شامیان ۱۹۲، ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۸، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۸۲، ۳۸۴، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۷، ۵۶۴

شاوان ۲۲۸

شاه‌پرند ۴۷۲

شاهپور اول ۱۱۱

شاهپور هر ۲۰۵

شاهپو هرکان ۲۲۶

شاه وحقوق‌شاه ۱۸۷، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۲۴

شاه زنان ۱۹۷

شاهمیری علی‌اکبر، یازده

شاهنامهٔ پهلوی ۱۶۴

شاهنامهٔ فردوسی ۸۲، ۸۷، ۱۰۸، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۳۵، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۷۹، ۱۸۴-۱۸۸، ۱۹۴، ۲۰۲، ۲۰۴، ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۴۵، ۲۵۱، ۵۴۴، ۶۷۰، ۶۷۵، ۶۷۶

شاهنامهٔ گشتاسب ۱۶۴

شاهنامهٔ نوبخت ۴۶۶

شایتام ۱۴۵

شایگان ۱۴۸

شبدیز ۲۹

شبستری، محمود ۸۹، ۴۱۴، ۶۴۷

شبلی ۴۴۶، ۶۳۳، ۶۳۴

شبلی خراسانی ۵۳۷

شبلی نعمانی ۶۰۷

الشبیهات یاقوت حموی ۴۷۶

شبیب بن داح ۴۶۱

شبیب بن یزیدالشیبانی ۳۳۹
شخینه ۱۹۲
شراة ۳۲۵
شرافت ایمان ۳۱٤
شرح اشارات ٤۲۸
شرح هدایه ٤۲۷
شرغ ٥۷
شرقشناسان فرانسوی ٦٤
شرقشناسان ، کنگره ۳۳۲
شرقشناسی ۱۹،٦٥
شریعت اسلام ٥۹
شریعت سنگلجی ۲٤۰،٤۲٦،٦۳۲
شریف‌الرضی ۳۰۷،٤۲٦،٦٥۳
شریف مجلدی ۲٥،۲٦
شطرنج ۱٦٥،۱٦۷
شعر پهلوی ۱٦۷
شعرای جاهلیت ٤۰۰
شعرای عربی‌نویس ایران ٦۸۹
شعرای یمانی ۲۸٥،۲۸٦
شعرای یهود و نصاری ٤۰۰
الشعرانی ٦۳٦
شعر عرب ۳۹۰،۳۹٤
شعوبیه ۳۸٤،۳۸۷-۳۹۰،٤۰٥،٤۰۷، ٤۹۷،٥۰۸
شفر ، شارل ۱۳۳،۲٥۱،۲٥۳،٤٦٤، ٤٦٥،٤۷۹،٤۸٦-٥۱۳، ٥۱۸،٥٤۷،٥۸۰،٦٦٥، ٦۷۳،٦۹۳
شفق ، دکتر رضازاده ۱۰۲،۱۷۳، ۱۸۸،۳۰۲
شمس‌الدین محمد قیس‌الرازی ، چهار ، هشت ، (نگاه کنید به رازی)
شکند گمانیک ویچار ۱٦۰،۱٦۱،۲۳۱
شمر ۳۳۳،۳۳٥،۳۳۷
شمس تبریزی ٤٤۸،٦۱٤،٦٤۱
شمس‌المعالی (نگاه کنید به وشمگیر)
شمع‌الیقین میرزا حسن لاهیجی ٤۲۹
شمعون ، پطرس ٥۹۷
شمولدرز ۳۱۱
شنباذ ۲۳٥
شوبین ۳۸٦
شورای عالی فرهنگ ، سه
شوش ۳۱،۱۰۰،٦۲۹،٦۳٤
شوشتر ٦۳٥
شوشتری ، قاضی نورالله ٤۱۸،٥۱۳
شولتز ۹۹
شوون ، ویکتور ۳۱۱،۳٦٤،٤۲۱،۳۱۰، ٤٤٦
شهادت علی علیه‌السلام ۳۱۲
شهربانو ۱۹٥،۱۹۷،۱۹۸،۱۹۹ ۲۹٥
شهر براز ۱۹۳،۲٥۷،۲٦٦،۲٦۷
شهرزوری ٤۱۱،٤۳٤،٤۳۷
شهرستانی ۲۲۷،۲٥۱،۳۲٤،٤۰۹،٤۲۹، ٤٦۲،٤٦٤،٤٦٥،٤۷۸،٤۷۹، ٤۸٦،٥۷٥،٦۱٤
شهرستانی ، سید هبةالدین ٤۱۱،٤۲٦
شهریار بهشت روشنائی ۲۳۸،۲۳۹، ۲٤۳
شهشهانی ، سید حسین ٦٦۰
شهید بلخی ٦٦۲،٦٦۳،٦٦٤
شی ۸٥
الشیبانی ، علی‌بن هارون ٥۳۸
شیخ‌الاسلام زنجانی ۳۹۲،۳۹٦،٤۰۹
شیخ جوهری ٤۲۹
شیخ محمد عبده ٤۲۹
شیخ مفید ، ده

شیراز ۳۱، ۱۱۰، ۵۳۳، ۶۳۸، ۶۳۹
شیروانی، خاقانی ۶۳۸
شیرویه ۸۷، ۱۷۲، ۲۵۷، ۲۶۶، ۲۶۸
شیرین ۲۲، ۲۶۷، ۳۰۲
شیطان ۴۱۸، ۴۱۹
شیطان‌پرست ۴۰۴
شیعه ۱۰۰، ۱۵۰، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۹۵-۱۹۷، ۲۸۸
۳۰۰-۳۲۳، ۳۲۹، ۳۳۳، ۳۳۵، ۳۳۶
۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۸-۳۵۰
۳۵۵، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۶۴، ۳۶۹، ۴۰۷-
۴۱۰، ۴۱۵، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۴۱، ۴۴۳
۴۶۳، ۴۶۷، ۵۰۴-۵۰۶، ۵۰۸، ۵۱۲-
۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۷، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۸
۵۳۰، ۵۳۳، ۵۶۱، ۵۶۷، ۵۶۹، ۵۷۰
۵۷۷، ۵۸۷، ۵۹۵، ۶۱۸، ۶۲۷، ۶۲۹
۶۳۸
شیکسپیر ۲۴، ۱۲۹
شیل، لیدی ۴۶۵
شینون پرگابریل دو، ۶۷

ص

الصابی، ابراهیم‌بن هلال ۵۴۴
صابئین ۲۹۸، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۷،
۵۸۳
صاحب‌الامر ۶۰۳
صاحب‌الخال ۵۸۳
صاحب‌الزنادقه ۲۳۴، ۴۵۸
صاحب‌الناقه ۵۸۳
صاحب‌بن عباد ۵۴۶، ۵۴۷، ۶۵۰، ۶۶۲
۶۷۴، ۶۸۷
صادق، امام جعفر(ع) ۶۹، ۵۷۱
۵۷۳، ۵۷۵
صالح پیغمبر ۵۶۳، ۶۲۹
صالح‌بن عبدالقدوس ۴۵۸
صالح منشی ۳۰۴
صامت ۵۹۷، ۶۰۳
صباح، حسن ۵۹۶
صبح‌الاعشی ۲۷۲
صحابه ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۳۹۶، ۴۴۵
صحف ۱۵۰، ۱۷۱
صحیح بخاری ۳۹۵، ۵۱۶
صدرالدین شیرازی صدرالمتألهین ۵۰ ۴
صدر اسلام ۳۹۴
صدور ۶۸، ۱۶۶
صدوق ۴۱۱، ۵۲۴
صدیق، دکترعیسی، هشت، ۲، ۳۰۳، ۳-
صدیقا ۲۳۵
صدیقی، ابوالحسن ۶۳۹
صدیقین ۲۳۵، ۲۴۳
صرف و نحو عربی ۳۷۶، ۳۹۱، ۴۰۲
الصغانی، طاهربن فضل ۶۷۹، ۶۸۳
صغانیان ۳۵۵
صفا، دکتر ذبیح‌الله ۱۸۸، ۳۶۹، ۴۱۱
۶۰۸
صفات‌الشعراء ۴۰۷
صفاتیه ۴۰۹
صفار، عمروبن لیث ۶۶۱
صفاریان ۳، ۲۱۲، ۳۰۲، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱
۵۱۳، ۵۱۸، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۷،
۶۴۹، ۶۵۰، ۶۷۲
صفوت، احمدزکی ۲۷۱
صفوت‌العرفان ۴۲۹
صفین ۳۲۲، ۳۲۶
صفوی ۲۴۵
صفویه ۴۳۹

صلاح‌الدین ایوبی ٥٧٧،٨٤

صلاح‌الدین خلیل بن ایبک الصفدی ٤٢٧

صلهٔ تاریخ طبری (نگاه کنید به عریب)

صلیب احمر ٦٩٦

صنعا ٢٦٠،٣٩٩

صوامع سوریه ٤٥٥

صورتگر ، دکتر لطفعلی ٣٠٣

صوفی ، ابوهاشم ٦٠٩

صوفیه ٤٢٨،٤٤٢-٤٤٦،٥٢٩،٥٣٠، ٥٣٧،٥٤٥،٥٥٦،٥٦١،٦٠٧- ٦١١،٦١٦،٦١٨-٦٢١،٦٢٥- ٦٢٧،٦٣٣-٦٣٦،٦٤٠-٦٤٢، ٦٤٥،٦٤٧

صول ٣٨١

صولتکین ٣٨١

صولی ، ابراهیم بن العباس ٤٦١،٥٣٧

صولی ، ابواسحق ابراهیم ٣٨١

صولی ، ابوبکر ٦٢٩،٦٣٥

صومعه نشینان صدر مسیحیت ٤٤٨

ض

ضبی ، ابونصر ٤٣٠

ضحاك ١٧٤،١٧٥،٢٢٠

ضحی الاسلام ٤٥٨

ضیائی ، صادق ٣٩٢

ط

طائی ، داود ٤٤٦،٦١٠،٦٢١

طارون ٣٨٦

طاق کسری ٣٧٤

طالقان ٣٥٥،٥٧٦،٦٢٧

طاهرزادهٔ بهزاد ٢٤٥

طاهر ذوالیمینین ٥٠٩

طاهریان ٣١٣،٥٠٣،٥٠٩،٥١٠،٥٢١، ٦٤٩،٦٥٦،٦٥٨،٦٦٠،٦٦١، ٦٧٢

الطایع ٥٤٣

طب المنصوری ٥٣٢

طبرستان ١٥،١٩،٥٦،١٩٧،٢٩٧،٣٠٧،٤٦٦، ٤٦٧،٤٨٧،٤٨٨،٤٩٤،٥١١، ٥١٢،٥٢٧،٥٤٣،٥٦٩،٦٠٠، ٦٦٢،٦٨١،٦٨٣ (نگاه کنید به مازندران)

طبری ١٩،٢٤،١٦٧،١٦٨،١٧٢،١٨٥، ٢٠٥،٢٢٢،٢٣٣،٢٥١،٢٥٨، ٢٦٠،٢٦٩،٢٧٢،٣١٧،٣٦٥، ٣٧٤،٣٩١،٤١٦،٤١٧،٤٣١، ٤٥٧،٤٦٦،٤٦٨،٤٦٩-٤٧١، ٤٧٧،٤٧٩،٤٨٠،٤٨٦،٤٨٧، ٤٩٠،٤٩٦،٤٩٧،٥٠٦،٥٠٧، ٥٢٢،٥٢٧،٥٢٩،٥٣٠،٥٣٩، ٥٦٢،٦٢٧،٦٢٨،٦٣٣،٦٦٤

طخارستان ٣٥٥،٥١١

طرابلس ١٤٤

طرغز ٢٤٢

طف ١٩٧

طبقات الشعراء ٤٠٧،٥٠٨

طبقات الکبیر ٤٠٧

طلحه ٣٢٠،٣٧٩،٥٦٤

الطمامی ، ابن ابی زکریاء ٥٢٦

طنطاوی ٤٢٩

طوس ٥٧،١٨٧،٦٣٨

طهمورث دیوبند ١٢٥،١٢٦،١٧٠،١٧٥

طیب (شهر) ٧٨

طیسفون (رجوع شود به تیسفون)

طیلسان ٤٩٤،٤٩٥

ظ

ظاهری (نگاه کنید به ابن حزم)
ظاهریه ٥٢٣
الظریفی ، ابونصر ٥٣٥
ظهور خدا در کالبد بشر ٥٨٩
ظهیر فاریابی ٥٦٥

ع

عاد ٦٢٨
عارف الزنادقه ٢٣٤
عارف قزوینی ، ابوالقاسم ، هشت
عالم صغیر و عالم کبیر ٤٢٧
عامری ، سلطان محمد ، نه
عایشه ٥٠٦،٣٢٠،٣١٥
عباس افندی ٤٦٣
عباس اقبال آشتیانی ، (نگاه کنید باقبال)
عباس بن عبدالمطلب ٣١٥،٢٩١
عباس بن عمرو ٥٢٠
عباس مروزی ٦٥٩،٢٣
عباس بن ولید ٣٥٣
عباسی (نگاه کنید به خلفای عباسی)
عبدالجلیل رازی ، ده
عبدالرحمن بن اشعث ٣٤٢
عبدالرحمن بن عوف ٦٥٧،٥٦٤،٢٧٠
عبدالرحمن بن معاویه ٣١٦
عبدالرحمن حرملة الاسلمی ٣٩٨
عبدالرزاق ٣٩٦
عبدالرسولی ٤٤٠
عبد زهر ١٢٧
عبد شمس ٣١٥
عبدالله بن ابی بکر ٢٧٠
عبدالله بن حذافة ٢٧١،٢٧٠
عبدالله بن زبیر ٣٣٥
عبدالله بن سبا ٣٢٤
عبدالله بن سعدبن ابی سرح ٣١٨
عبدالله بن سعید ٤٦١
عبدالله بن شعبه ٤٦١
عبدالله بن طاهر ٥١٠،٤٩٥،٤٨٩،٤٠٧
عبدالله بن عامر ٣١٨
عبدالله بن عبدالمطلب ٣١٥
عبدالله بن علی بن عبدالله ٣٦٨،٣٥١
عبدالله بن عمر ٣٩٥ ، ٣١٧
عبدالله بن عمرو بن العاص ٣٩٨،٣٩٥
عبدالله بن مبارك ٣٩٦
عبدالله بن مروان ٣٥٦
عبدالله بن وهب ٣٩٦،٣٢٧
عبدالله الرحمن نوادهٔ هشام ٣٥٦
عبدان ٥٨٢،٥٧٦
عبدالرحمن بن عوف ٢٩٩،٢٩١
عبدالعزیز ٣١٦
عبدالمسیح غسان ٢٦٨،٢٥٧،٢٥٦
عبدالمطلب ٣١٥،٢٦١،٢٦٠
عبدالملك بن جریح ٣٩٤
عبدالملك بن عبدالعزیز ٣٩٦
عبدالملك خلیفهٔ اموی ٣٠٥،١٥٦
٣٣٧،٣٣٥
٣٤٧،٣٣٨
٤١٤،٣٨٢
عبدالملك سامانی ٦٨٠،٦٧٤
عبدالملك بن مروان ٣١٦
عبد مناف ٣١٧،٣١٥
عبری ٦٩،٦٣،٦٠،٣٢،١٧
عبیدبن شریه ٣٩٩

عبید زاکان ٥٦٥
عبیدالله بن جبریل ٥٣٦
عتبات ٥٠٦
عتبی ٦٦٦،٦٧١،٦٧٤
عتق ٢٧٧
عثمان بن نهیک ٤٦٩
عثمان ٥،٢٨٩،٢٩١،٣٠٩،٣١٢،٣١٤-
٣١٧،٣١٨،٣١٩،٣٢٠،٣٢١
٣٢٤،٣٢٧
عجم ٣٨٢،٣٨٤،٣٨٩
عجیف ٤٩٣
عدویه (نگاه کنید به رابعه)
عذراء ٢٢
عراق ٢٤١،٣٦٣،٣٩٧،٤١٣،٦٧٧
عراق عجم ٣١
عراق عرب ١١١،١٩٧،٢٩٢،٣٢٣
٣٨٦،٦٥٠
عراقی ٦١٣
عرب ١٢،٨٦،١٣٧،١٥٦،٢٥٦-٢٥٨
٢٦٠،٢٦١،٢٦٣،٢٦٥،٢٦٩
٢٧٤،٢٧٥،٢٨١،٢٨٢،٢٨٤
٢٨٧-٢٩٢،٢٩٧،٢٩٨،٣٠٠
٣٠٦،٣١٣،٣١٤،٣١٨،٣٢٥
٣٣٦،٣٣٧،٣٤١،٣٤٤،٣٥٢
٣٥٦،٣٦٣-٣٦٥،٣٧٦،٣٧٧
٣٨٠،٣٨٣-٣٨٥،٣٨٧،٣٨٩
٤٠٦،٤٥٠،٤٥٤،٤٥٦،٤٥٧
٤٦٩،٥٢٤،٥٥١،٥٧١،٥٨٦
٥٩١،٦٢٤،٦٨٤
عربستان ١٤٣،١٩٧،١٩٨،٢٨٩،٣٠٠
٣٠٧،٣١٤،٣٦٠،٣٨٠،٣٩٥
٣٩٧،٤٠٠،٤٤١،٥٦٩،٦٥٣

عربی ٢١،٣٢،٦٠،٦٢،٦٥،٦٨،٩١
١١٤،١١٥،١٢٤،١٢٨،١٣٦
٢٣١،٣٠٥،٣١٠،٣٤٧،٣٧٧
٣٧٩،٣٩١،٤٥٣،٤٥٧،٥٠٢
٥٠٣،٥٢٥،٥٤٩،٦٥٠ (نگاه کنید
به زبان عربی)
عرب مآبی ٣٨٠
عرفان ٤٢٧،٤٣٧،٤٤٦
عرفان عیسوی ٢٣٤،٢٩٩
عرفای اسلام ٦٢٠
عروة بن زبیر ٣٩٥
عروض ٢١،٣٠،٤٠٣
عروضی سمرقندی (نگاه کنید به نظامی
عروضی سمرقندی)
عریب بن سعد قرطبی ٥٢٨،٥٣١،٦٢٧
٦٢٩،٦٣٢،٦٣٣-
٦٣٤
عزام ، دکتر عبدالوهاب ٦٧٥
عزالدین ، همدانی ١٣٣
عزرا ٩٥
العزیز ، ابومنصور نزار ٥٤٣،٥٤٥
عسکر مکرم ٥٧٥
عسلی ٥٠٦
عصای موسی ٤٢٤
عصر اموی ٤١١
عصر طلائی اسلام ٣٦١،٣٦٣،٤٠٨
عصر عرب خالص ٣٦٠
عصر مسیح ٦٩٥
عصر مغول ٦٩٤
عضدالدوله ٢٢،٥٤١،٥٤٣،٥٧٧
عطاء ٣٩٤،٤٧٥،٤٧٨
عطار، فریدالدین ٤٣٩،٤٤٧،٥٢٩،٥٣٠

عطار (نگاه کنید به صفحهٔ پیش) ۶۲۵، ۶۲۶
۵۶۵، ۶۰۷، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴
۶۳۷، ۶۳۸، ۶۴۷
عظیم فارس ۲۷۱
عفان ۳۱۶
عقائد استبدادی ایرانیان ۳۶۵
العقبه ۴۸۷
عقدانیه ۵۸۵
عقدنامه ۱۶۵
العکوک ۴۰۵
علاء، حسین، سیزده
علائم بعثت ۲۷۳
علامهٔ حلی، ده
علم الاساطیر ۱۵۵
علم الانساب ۳۸۹، ۳۹۱
علم الحدیث ۳۹۲، ۳۹۶
علم الدرایة ۳۹۲
علم کلام ۴۲۶
علوم عربیه ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۲
علوی، بزرگ ۱۸۸
علوی، حسن بن زید ۵۱۱
علویان ۵۱۲
علی آبادی، دکتر عبدالحسین ۶۲۱
علی بن ابی طالب علیه السلام ۱۵۰، ۱۹۶
۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۸
۳۱۲، ۳۱۵-۳۱۸
۳۲۰-۳۲۴، ۳۲۶-
۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳
۳۳۹، ۳۵۷، ۳۷۴
۳۷۹، ۳۹۳، ۳۹۴
۴۰۲، ۴۲۸، ۴۳۱
۴۳۳، ۴۴۲، ۵۰۴
۵۰۶، ۵۱۴، ۵۶۴
۵۶۷، ۵۷۷، ۵۹۶
۵۹۷
علی بن حسین ۳۳۶، ۳۴۸، ۳۴۹، ۵۹۷
علی بن عبدالله بن عباس ۳۶۸
علی بن عیسی ۵۲۸، ۶۳۵
علی بن موسی الرضا (ع) ۴۱۶
علی مزدک ۴۸۶
علی بن هشام ۴۹۳
علی الجارم بیک ۳۶۶
علی اصغر حسین (ع) ۱۹۷
عمادالدوله ۵۲۷، ۵۳۳
عمادالدین، محمد بن محمد بن حذید
الاصفهانی ۶۷۵
عمادالکتاب، هشت
عمان ۵۲۶
عمر بن خطاب ۵، ۸۰، ۱۹۵، ۱۹۸، ۱۹۹
۲۵۷، ۲۸۸، ۲۹۰-۲۹۲
۲۹۵، ۲۹۶، ۳۰۰، ۳۰۴
۳۰۹، ۳۱۵، ۳۱۷، ۳۳۶
۳۴۴، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۹۳
۳۹۵، ۵۰۶، ۵۱۴، ۵۶۷
۶۳۸، ۶۵۷
عمر بن عبدالعزیز ۳۱۶، ۳۲۳، ۳۴۳
۳۴۴، ۳۹۵، ۳۹۶
عمر بن الفارض ۶۳۹
عمرو بن بحر (نگاه کنید به الجاحظ)
عمرو بن سعد ۳۳۵
عمرو بن عثمان المکی ۶۳۶
عمرو بن العاص ۳۲۱، ۳۲۲
عمرو بن لیث صفار ۵۱۱، ۵۱۷، ۵۱۸
۵۱۹، ۵۲۱، ۵۲۷

عمید اسعد ۶۷۱
عمیر ۳۴۷
عنانی ، شیخ مصطفی ۲۷۲
عنصری ۵۶۵،۶۶۵
عوف ، عبدالرحمن بن ۲۹۹
عوفی ، محمد ۲۲،۲۳،۲۵،۲۷۹،۳۱۴،۴۱۴،
۴۱۵،۴۳۷،۵۰۲،۶۵۴،
۶۵۵،۶۵۶،۶۵۷،۶۵۹،
۶۶۰،۶۶۲-۶۶۶،۶۶۹-
۶۷۱،۶۷۳،۶۷۴
۶۷۶،۶۷۸،۶۸۰،۶۸۳
عهد عتیق ۱۵
عهدنامه‌های پیغمبر(ص) ۳۹۳
عیاض ، فضیل بن عیاض ۴۴۶،۶۱۰
عید قربان ۴۲۸
عیسی بن جعفر ۵۰۵
عیسی بن علی ۵۳۹
عیسی بن محمد بن حمید طوسی ۴۸۰
عیسی مسیح ۱۷۱،۲۴۰،۲۴۱،۲۶۷،
۴۲۴،۴۶۳،۵۹۷
عیسی معذب ۲۳۷،۲۳۹
عیسی بن موسی بن علی بن عبدالله بن
عباس ۳۶۸
عیسی وعیسویان ۶۰،۲۴۸،۲۴۹،۴۳۸،
۴۴۹،۴۵۳ (نگاه کنید به مسیح و مسیحیت)
عیلامی ۳۹،۱۴۱
عین الکمال ۶۶۰
عون الاخبار ۲۵،۴۰۵

غ

غارهای بودائی ۱۵۷
غار ثور ۱۵۷
غایت الوسائل الی معرفة الاوائل ۶۶۴
غباد ۱۸
غذای خلفا ۲۸۰
غرناطه ۱۷
غرم اردشیر ۲۰۵،۲۱۳،۲۱۴
غرور نژادی عرب ۳۴۲
الغزال ، واصل بن عطا ۴۱۲
غزاله ۱۹۷،۳۳۶
غزالی ، حجة الاسلام ۶۳۶،۶۳۸
غزالی لوکری، ابوالحسن علی بن محمد
۶۷۳
غزل، ۶۸۹
غزنوی ، سلطان محمود ۴۹۹،۵۰۱
۵۴۳،۵۴۹
۶۶۵،۶۶۶
۶۸۳
غزنویان ۳۱۳،۵۰۳،۵۱۸،۵۲۷،۵۴۳
۵۵۰،۶۵۸،۶۷۹،۶۸۰،۶۸۵
۶۸۶
غزنه ۶۵۳
غزوانی ۶۷۳
غسان ۲۵۷
غسان ، عبدالمسیح ۲۵۶
غسانیان ۵۶۴
غصن اعظم ۴۶۳
غضائری رازی ۶۸۳
غلاة ۳۲۳
غلاة شیعه ۴۰۸،۴۶۲،۴۶۳،۴۶۴،
۴۶۸،۴۸۶،۵۱۴،۵۳۱،
۵۷۵
غلایینی ، شیخ مصطفی ۵۸۹
غمدان ۲۵۹

غنائم ۳۱۳
غنی ، دکترقاسم ۵۳۰، ۶۱۰، ۶۲۱
الغنوی ، عباس‌بن مرو ۵۸۳
غور ۶۵۴
غیبت ۴۶۴
غیلان قدری ۴۱۵

ف

الفاتحة‌الکتاب ۱۵۰
فاتسیوس ۲۳۲
فارابی ۶۳، ۴۲۶، ۵۳۸، ۵۵۵
فارس ۱۰، ۳۱، ۴۹، ۲۳۰، ۲۵۲، ۲۹۷، ۳۸۳، ۵۲۷، ۵۴۳، ۵۶۶، ۶۳۵
فارسستان ۱۰
الفارسی ، ابواسحق ۵۳۵
فارسی اسلامی ۱۲۹
فارسی اوستائی ۱۳۶
فارسی باستان (نگاه کنید به‌فرس قدیم)
فارسی بعد ازاسلام ۱۲۹
فارسی جدید ۱۵، ۴۲، ۴۳، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۵
فارسی دورهٔ اسلام ۱۲۹
فارسی دورهٔ ساسانی ۱۲۹
الفارسی ، محمدبن احمد ۶۳۰
فارسی‌میانه ۱۵، ۱۲، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۶۳
فارسی نوین ۵۰۲
فارسی هخامنشی ۴۴
فارسی،هرکس‌نداند انسان‌کامل‌نیست، ش
فاطمهٔ زهرا (ع) ۱۹۵، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۲۹، ۳۳۶، ۳۴۹، ۵۱۴، ۵۶۷، ۵۶۹، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۹۶
فاطمیان ۵۰۱، ۵۱۳، ۵۱۷، ۵۱۹، ۵۲۶، ۵۴۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۳، ۵۸۵، ۶۶۵
فاکس ، جرج ۴۴۴
الفاکهی ۵۲۳
فتاوی ۳۹۵
فتق ۲۳۲
فتنهٔ مغول ۱۲۹، ۴۰۰، ۴۰۱
فتوحات اسلامی ۳۹۳
فتوح‌البلدان ۲۲۳، ۲۹۶، ۲۹۸، ۳۷۸، ۵۲۴
فتوح‌الشام ۴۰۲
فجرالاسلام ۴۱۱
فخربه‌آباء ۳۱۳
فخرداعی ، سید محمد تقی ۴۲۹، ۶۰۷
فخرالدوله ۵۴۶، ۶۶۲
فخر عرب برعجم ۳۱۳
امام فخرالدین محمدبن عمررازی ۴۲۷، ۶۶۱
الفخری ۲۸۰، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۲۰، ۳۲۲، ۳۲۶، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۲، ۳۳۴، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۴، ۳۵۱، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۷۰، ۳۷۲، ۳۷۴، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۹، ۴۷۸
فدیه ۳۷۸
الفراء ۴۰۵
فرا ارتس ۵۳، ۳۵
فرات ۴۷
فرالاوی ، ابوعبدالله محمد بن موسی ۶۶۳، ۶۶۴
فرانسه ۶۴، ۷۴، ۷۷، ۸۲، ۸۹، ۹۷، ۱۱۴، ۱۳۰، ۲۲۵، ۲۲۵

فرانسویان ٧٧،٧٠،٤٨
فرانسیس پنجم ٦٤
فراهانی ، ادیب‌الممالك ٥٩٤،٥٩٣
فرایض ٣٩٥
فربز ٦٨٤
فرخزاد ١٥٧
فرخزاد ، خسرو ٢٥٧
فرخی ٦٨٦،٦٧١،٥٦٥
فردوس‌المرشدیه ٦٤٨
فردوسی ٣ ،٢٥،٤،٢٤،١٢٥،١٦٨، ١٨٦،١٨١،١٧٩،١٧٤،١٧٣، ٢٠٦،٢٠٥،٢٠٢،١٩٤،١٨٨، ٢١٥،٢١١،٢١٠،٢٠٩،٢٠٨، ٥٦٥،٥٤٤،٥١٢،٢٦٧،٢٢٠، ٦٩٦،٦٦٥،٦٥٩،٦٣٨،٥٩٢، ٦٩٢،٦٧٧،٦٧١،٦٧٠
فردوسی نامهٔ مهر ٥٩٤
فرس‌قدیم ، سیزده،٣٠،٢٠٠،١٤،١٣،٣٥٠ ٤٣،٤٢،٤٠،٣٩،٣٨،٣٧ ١١٢،١٠٢،٩٧،٨٤،٦٩ ١٣٦،١٢٦،١٢٤-١٢٢ ٥٠٧،١٤٢
فرس‌النوبه ٤٧١
فرشاهی ٢٠٥
فرعون ٤٩٣ ، ٦٤٢
فرفوریوس ٦١٤
فرکیانی ٢١٣،١٩٢
فرق اسلامی ٤٠٩
فرگرد ٢١٠،١٥٢
فرنك ، هرمن ٦٠٩
فروبا ٢١٠
فرورتیش ٥٣
فروزانفر، بدیع‌الزمان، یازده، ٢٩١،٢٨٥، ٣٢٣،٣١٩،٣١٣ ٣٥٢،٣٣٢،٣٣١ ٣٦٩،٣٦٥،٣٦٤ ٤١٠،٣٨٤،٣٧٩ ٤٢٣،٤١٨،٤١٣ ٤٣٠،٤٢٩،٤٢٤ ٤٣٨،٤٣٥،٤٣١ ٤٤٨،٤٤٦،٤٤١ ٦٠٧،٤٤٩
فروغی ، محمدعلی ١٨٨
فره ایزدی ١٩٢
فره پادشاهی ٢١٣
فرهمندی ، دکترعلی ، سه
فرهنگ اسلام ٦٢٥
فرهنگ اوستا ٥٠
فرهنگ ایران باستان ١٥٥،١٠٢،٨٤ ، ١٧٠
فرهنگ پهلوی ١٦٥،٩٠
فرهنگ شاهنامه ١٨٨،١٧٧،١٧٣
فرهنگ ملی ، دوازده
فرهنگ وبستر ١٨٠،١٧٧
فرهنگستان ایران ٣٠٢
فریتزولف ١٨٨
فریدوجدی ٤٢٩
فریدون ٣٨٩،١٧٧،١٧٦
فریزر ٧٠
فریغوبی ٦٦٦
فریومدی ، یمین‌الدین ٦٣٨
فسا ٢٥٢
فسطاط ٥٧٩

الفصل فی الملل والاهواء والنحل ۴۰۸
فصوص الحکم قیصری ۴۲۷
فصوص الحکم محیی الدین ۶۱۳
فضائل الاتراك ۵۱۶
فضل برمکی ۳۷۲
فضل بن سهل ۳۶۹، ۴۰۳، ۴۱۶
فضل بن عباس، شیخ ابوالعباس ۶۶۸
فضل الله ۶۱۹
فضل یمامه ۵۰۸، ۵۱۶
فضیل بن عیاض ۴۴۶، ۶۲۱، ۶۲۴
فقه ۳۹۳
فقه اللغهٔ ایران ۵، ۹، ۱۹، ۵۹، ۸۹، ۱۰۹، ۱۳۰، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۶، ۴۵۰، ۶۶۹
فقه اللغهٔ تطبیقی ۱۰۷، ۱۱۵، ۱۱۷، ۶۹۱
فقه اللغهٔ عرب ۳۹۴
فقهای اسلام ۴۵۲
فقیم ۲۶۰
الفلاحة النبطیه ۴۵۸، ۵۲۳
فلاندن ۲۲۰
فلاور، سموئل ۶۷، ۹۱
فلایشر ۲۵۱، ۶۶۲
فلسطین ۳۵۶
فلسفهٔ اسلامی ۳۰۹
فلسفهٔ شرق ۴۲۷
فلسفهٔ یونان ۱۴۸، ۴۱۶، ۴۲۶، ۴۵۰، ۵۳۲
فلسفی، نصرالله ۵۹۴
فلك الدین محمد بن ایدمر ۲۹۳
فلوطین ۶۱۴، ۶۱۵
فلوگل ۱۲۰، ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۴۲، ۲۴۳، ۴۳۶، ۴۴۵، ۵۵۱، ۵۵۸، ۵۹۵
فناخسرو ۶۵۴
فنای فی الله ۶۳۹، ۶۴۴، ۶۴۵
فن کرمر ۱۳۷، ۳۰۰، ۳۰۵، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۴، ۳۲۴، ۳۲۶، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۶۰، ۳۶۹، ۳۷۵-۳۷۷، ۳۸۵، ۳۸۷، ۴۰۷-۴۱۱، ۴۱۳، ۴۲۵، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۸، ۴۵۲، ۵۰۵، ۵۴۰، ۶۹۱
فن هامر ۵۴۰، ۵۹۱
فوتیوس ۳۴
فولرس ۶۷۰، ۶۸۰
الفهرست (نگاه کنید به ابن الندیم)
فهرست پرچ ۶۵۴
الفهری، حبیب بن مسلمه ۳۹۷
فهلبد ۲۶
فهلو ۱۲۴
فهلویات ۱۲۵، ۱۳۳
فیتزجرالد ۵۱۰
فیثاغورثیون جدید ۵۵۵
فیروز، خسرو ۶۵۴
فیروز دیلمی ۳۸۰
فیروز مشرقی ۵۲۱
فیروز، ملا ۸۴، ۸۵
فیض، ملا محسن ۴۲۸
فیل ابرهه ۲۶۱
فیلقوس ۱۸۱
فیلون یهودی ۱۴۸، ۵۵۵
فیلیپ پسر لودویگ ۶۴
فیلیپ دوم ۳۹۷
فیلیپ مقدونی ۱۸۱، ۱۸۲
فینقی ۷۸
فیوریو ۹۳
فیوم مصر ۱۲، ۱۵۸

ق

القائم ۵۸۵
قابوس وشمگیر (نگاه کنید بوشمگیر)
قابوسیه ۳۰۷
قاجار، آغا محمد خان ۳۰۶
قادسیه ۱۲، ۱۷۸، ۲۵۷، ۲۹۰، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۷، ۳۰۰، ۳۲۵، ۳۶۰
قارن ۱۸۵
قاسم‌زاده، دکتر ۵۹۴
قاسم مؤتمن ۳۶۷، ۳۶۸
القاطعی، ابویوسف ۴۵۲
قاضی قند روزی ۴۳۳
قاضی نورالله شوشتری، ده ۴۱۸
قاموس، شرح ۴۸۲
القاهر ۵۳۳، ۵۳۸، ۵۷۸، ۵۸۰، ۵۸۱، ۶۶۱، ۶۷۱
قاهره ۲۵، ۲۶۰، ۲۸۵، ۳۶۹، ۳۷۸، ۴۰۵، ۴۴۰، ۴۵۸، ۴۹۰، ۴۹۶، ۵۱۶
قاین ۳۳۸
قبائل عرب ۳۴۰، ۴۰۵
قباد ۲۰۰، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۵۵، ۶۸۱
القبادی ۵۳۹
قبطی ۲۲۵، ۲۴۹
قحطبه ۳۵۶
القداح، احمدبن عبدالله‌بن میمون ۵۹۷
القداح، محمدبن عبدالله‌بن میمون ۵۹۷
القداح عبدالله‌بن میمون ۵۷۱ - ۵۷۳، ۵۷۵ - ۵۷۸، ۵۹۱ - ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۷، ۵۹۹
قدریه ۴۰۸، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۲۰
قدیم بودن قرآن ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸
قرآن کریم ۲۱، ۲۲، ۱۵۵، ۱۷۱، ۱۸۲، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۶۱، ۲۷۸، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۰۵، ۳۱۳، ۳۱۹، ۳۲۲، ۳۲۴، ۳۲۷، ۳۳۵، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۵، ۳۵۳، ۳۹۱، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۶، ۳۹۷، ۴۰۰، ۴۱۶، ۴۱۸، ۴۲۲-۴۳۰، ۴۳۸، ۴۵۲، ۴۷۵، ۴۸۹، ۴۹۳، ۵۳۶، ۵۴۷، ۵۵۰، ۵۶۴، ۵۸۸، ۵۹۰، ۶۱۰، ۶۲۷، ۶۲۹، ۶۳۱، ۶۳۵، ۶۴۵، ۶۷۹
قرشیان ۳۷۷، ۳۸۷
قرطبه ۳۵۶، ۴۰۸، ۵۳۶، ۵۷۷
قرمط ۵۱۴، ۵۷۵، ۵۸۲
قرمطیان ۴۶۳، ۴۷۳، ۵۰۱، ۵۱۴، ۵۱۷، ۵۲۰، ۵۲۲، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۴۳، ۵۶۷، ۵۷۵-۵۷۷، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۹۱، ۵۹۵، ۶۱۹، ۶۳۴
قره، سنان‌بن ثابت ۵۳۶
قرة‌العین ۲۵۴
قریب، میرزا عبدالعظیم خان گرکانی ۳۶۵
قریش ۲۶۰، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۶، ۳۶۵، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۳، ۴۴۰

قزوین ٤٨٣
قزوینی،میرزامحمدخان،سه،چهار،شش،هشت،
٢٤،٢٨،٥١١،٦٥٩،٦٨٥،٦٩١
قس بهرام ٥٧٥
قس‌الناطف ٢٩٧
القسری ، خالدبن عبدالله ٢٤٢
قسطای‌بن لوقا ٤٠٦،٤٥٦،٥٠٨
القسطلانی ٢٧٢
قسطنطین ٢٧٦
قسطنطنیه ٦٥،٥٥٨
قسمت ازلی ٤١٢
قسیس ٢٤٣
القشوری ، ابن‌نصر ٦٣٣
القشیری ٤٤،٤٤٤،٥٤٥
القشیری ، عبدالکریم بن هوازن ٦٠٩
٦٢١
قصرشیرین ٢٢،١١١
قصص‌الانبیاء ٢٤
قطران ١٣٣،٦٧٣
قطرب ٤٠٤
قفقاز ١٢٩،١٧٥
قلنسوه ٤٨٨
قم ٥٤٦
قمر ٤١٨،٤٢٣
قمری گرگانی ، ابوالقاسم زیادبن محمد
٦٦٢،٦٧٨
قمشه‌ای ، حاج آقا مهدی آلهی ٢٨٣
القمی ٥٢٥
القناعی ، هاشمی ٦٣٠
قوافی ، علم عروض وقوافی ٢١
قوچ جنگی اردشیر ٢٠٥
قومس ٤٦٧،٦٥٣
قهرمانان قدیم ١٢٥
قهرود ٤٢،٤٤،١٢٦،
قهستان ٦٢٧،٦٢٨،٦٥٣
قیصر ٨٢،٢٦٧،٤٥٣

ك

کاب ، ریچارد ٧٠
کابل ٥٧،٥٨
کاپادوکیه ١٤٣
الکاتب ، ابوالمجدبن ابی‌بکر ٦٧٧
کاتب اصفهانی ، عمادالدین ٦٥٤
کاتب (وزیر) ٣٧١
کاتبی نیشابوری ٣٣١
کاتیاتوکا ٨١
کاترمر ١١٩،١٢٠،٥٧٩
کاتوزیان ١٧٣
کاتولیك‌ها ٢٤٩
کادموس ٧٨
کاراکالا ٤٥٣
کارنامهٔ اردشیر ١٥،١٨،١٦١،١٦٥
١٨٦،٢٠٣،٢٠٤
٢٠٥،٢٠٨،٢١٠
٢١٢،٢١٣،٢١٥
٢١٦،٢٤٥
کازرون ٥٣٣
کازرونی ، شیخ ابواسحق ٦٤٨
کازیمیرسکی ٢٢،٢٣،٤٨٩،٥٠٣
٥٤٠،٥٤١،٦٥٩
کاسوییچ ١٣
کاشان ٤٢،٤٥،١٢٦،١٣٠،١٥٢،٤٦٩
کاشفی ٨١
کاظم‌زاده ٣٠٢

کاظمیه ۴۲۶
کافرکوب ۳۵۵
کافی ۵۳۶
کافی کرخی ۱۳۳
کال‌ون ، ژان ۴۲۰،۴۱۵
کال وی‌نیسم ۴۲۰
کالیستن ۱۸۱،۱۸۰
کامبوجیا ۱۴۱،۱۴۰،۸۷،۵۲
کامبیز ۸۷
کامرون ۱۴
کامل ابن‌الاثیر ۲۷۰
کامل‌التواریخ ۵۲۸
کانتربوری ۶۹۲
کامل‌المبرد ۳۲۶
کاواهوسرا ۸۷
کاوس ۸۵،۸۳،۷۳،۷۲
کاول ، پروفسور ۶۶۷،۱۴۷
کاوهٔ آهنگر ۱۷۵
کاوهٔ کیمران ۴۷۲
کاوه ، مجله ۶۵۹
کاویانی ۵۸۰
کبیسه ۳۷۵
کپنهاگ ۲۵۵
کتاب (احادیث مربوط به کتاب) ۳۹۸
کتاب‌الاسلام روح‌المدینة ۵۸۹
کتاب الاشاره بعلم‌العبارة ۳۹۹
کتاب‌الاغانی ۲۵
کتاب‌البخلاء ۳۸۷
کتاب‌التاج ۵۴۵
کتاب تدوینی وتکوینی ۴۲۷
کتاب‌الجوامع ۳۹۹
کتاب‌الحیوان ۲۵
کتاب انقلاب ایران ۵۹۱
کتاب‌الانسان‌الکامل فی‌المعرفة‌الاواخر ۶۱۷
کتاب خدا ۳۹۵
کتاب‌الزهد ۳۹۹
کتاب سیبویه ۳۷۷
کتاب شرح اجمالی آثارتخت جمشید تألیف مصطفوی ، سیزده
کتاب‌العیون ۶۳۰
کتاب‌المحاسن ۳۰
کتاب محوالموهوم ۶۳۲
کتاب مدرج ۳۹۳
کتاب‌المعارف ۴۰۵،۲۵۱
کتاب مقدس ۱۷۱،۱۶۰
کتاب‌الهادی نیاورانی ۴۲۹
کتاب یکسال درمیان ایرانیان ، نه
کتابخانهٔ دانشکدهٔ حقوق وعلوم سیاسی و اقتصادی ، یازده
کتابخانهٔ دانشگاه تهران ۴۲۷
کتابخانهٔ دانشگاه کمبریج ۵۹۱،۲۱
کتابخانهٔ سلطنتی پاریس ۶۹۴
کتابخانهٔ کمبریج ۶۹۱
کتابخانهٔ مدرسهٔ سپهسالار ۳۳۲
کتابخانهٔ ملی‌ایران ، یازده ، ۶۹۱،۲۶۹
کتابخانهٔ ملی پاریس ۶۹۴،۵۴۷،۵۱۲ ۶۹۵
کتب مقدس زردشتی ۱۸۱
کته زیاس ۱۸۴،۱۳۹،۳۸،۳۴،۳۳
کتیبهٔ اردشیر ۱۵۶
کتیبه‌های آسوری ۹۴
کتیبه‌های اوستائی ۹۴
کتیبه‌های پارسی باستان ۹۵،۶۹،۶۸

کتیبهٔ بیستون ۱۱۲
کتیبه‌های پهلوی ۶۹، ۹۱، ۹۲، ۱۴۲، ۱۵۶، ۲۲۱
کتیبه‌های تخت جمشید ۱۰۰
کتیبه‌های چینی ۹٤
کتیبهٔ حاجی آباد ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲٤
کتیبهٔ خشایارشا ۹۵
کتیبهٔ داریوش ۹۵، ۹۹، ۱۲۲، ۱٤۰، ۱٤۲
کتیبه‌های سه زبانی ۱۲۲
کتیبه‌های ساسانی ۹۰، ۹۲، ۹٤، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۱۶، ۱۳۵، ۱٤۱، ۲۲۱
کتیبهٔ گرزسس ۹۵
کتیبه های میخی ۳۳، ۳۹، ۹۲، ۹٤، ۹۹، ۱۱۲، ۱۳۵
کتیبه‌های هخامنشی ۸۸، ۱۱۲، ۱۲۳، ۱٤۲، ۱٤٤
کتیبهٔ یونانی ۱۱۰
کثیر ۳٤٤
کرافورد، لرد ۲۳، ۳۷۹، ۶۵۵، ۶۵۹
کرامات وخوارق عادات ۶۲۱
کربلا ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۹، ٤۳۱، ۵۰۶
کربن، هانری ۶۰۶
کرپورتر ۲۲
کرج ۵۲۷، ۵۹۵
کرخ ۵۹۵
کرخی، معروف ٤٤۶
کردان ۱۷۹، ۵۶٤
کردستان ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳٤
کردستانی، دکتر سعید خان ۲٤
کرده ۱۵۱
کردی ٤٤
کرزن ۲۲۱
کرشنی ۱۷
کرکا ۱٤۳، ۱٤٤
کرل ۲۷۹
کرم اژدها پیکر کرمان ۲۰۵، ۲۱٤، ۲۱۶-۲۱۹
کرم هفتواد ۲۱۷
کرمان ٤٤، ۱۳۰، ۱۳٤، ۱۶۰، ۱۶۶، ۲۰۵، ۲۱٤، ۳۰۶، ۵۰۶، ۵۱۱، ۵۳۳، ۵٤۳، ۶۵۳، ۶۶۵
کرمل ۹۲
کرمونا ۶۳
کرن ۱۰۰
کرنوال ۶۵۲
کروبولوس ۱٤۳
کرهٔ قدیم ٤۵۱
کری ۱۳۰
کریزی، سرادوارد ۳۰۸
کریستن سن ٤۲، ۲۵۵
کریم بن شهریار ۳۰۷
الکسائی، علی بن حمزه ٤۰٤، ٤۰۵، ۵۳۸، ۶۵۹
الکسروی ۱۶۸
کسروی تبریزی، احمد ۲۰۸
کسری ۲۹، ۱۹۱، ۱۹۲، ۲٤۱، ۲۶۹-۲۷۲، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۸
کسلر ۲۲۷
کش ٤۷۲، ٤۷۷
کشاجم ۳۶۶
کشاف زمخشری ٤۳۰
کشتی ۱۵۱

کشتی‌سازی ۱۷۴
کشف‌الاحادیث ۴۲۴
کشف‌الظنون ۳۹۶
کشف‌المحجوب ۶۰۶
کشف وشهود ۶۲۱،۶۲۰
کشمیر ۸۵
کشیشان مسیحی ۲۰۱
کعبه ۵۸۴،۳۳۸،۳۳۲،۴۶۷،۲۶۲
کعبهٔ زردشت ۱۱۱
کلاسیك ۱۳۹
کلال ۲۱۶
کلام‌الله مجید ، ده ، (نگاه کنید به قرآن)
الکلبی ، محمدبن‌السائب ۴۰۲
الکلبی ، هشام‌بن محمد ۴۰۲
کلب تکین ۵۰۴
کلت ۶۵۲
کلده وکلدانی ۸۸، ۸۷،۶۹،۶۳،۳۴، ۱۳۶،۱۱۴،۱۱۰،۹۱، ۵۷۶،۵۶۳،۰۵۶،۴۵۱ (نگاه کنید به‌زبان کلدانی)
کلژدوفرانس ۶۹۴،۴۶
کلکته ۲۱۳،۲۱۱،۲۱۰،۲۰۴،۸۸، ۶۵۹،۴۸۹،۴۴۴،۲۱۹
کلمات قصار ۳۹۳
کلمس ، پل ۶۲
کلواذی ۵۷۶
کلودیس دوم ، امپراطور ۲۳۱
کلویکر ۸۹
کلیةالاسلامیة فی بیروت ۵۸۹
کلید فهم قرآن ۴۲۶
کلیله ودمنه ۴۹۱،۴۰۱،۱۶۷، ۱۱۸، ۶۸۶،۶۶۶
کلیمنت پنجم ، پاپ ۶۳
کلیمیان ۱۷
کلینی ۵۳۶
کمبریج (نگاه کنید به کیمبریج)
کمبوجیه (نگاه کنید به‌کامبوجیا)
کمپانی هند شرقی ۷۰
کمربند مقدس ۱۵۱
کمونیسم ۲۵۲
کنت ، سیزده ، ۱۴۱،۹۷،۳۶
الکندی ۵۴۴،۵۲۳،۵۲۲،۴۲۷،۴۰۶، ۵۵۵
کنزالاحیاء ۲۲۹
کنزالحکمة ۴۳۴،۴۱۱
کنهری ۱۵۷
کوئم هورنو ۲۱۲
کواد ۲۵۳،۲۵۰
کوان ۴۲
کودیه ۴۶۳
کورتن ۴۷۹،۳۲۴،۲۰۱
کورش ۱۴۰،۹۴،۸۷،۵۲،۵۱،۱۱، ۱۷۲،۱۷۱،۱۴۷،۱۴۶،۱۴۱، ۱۸۴
کوسن دوپرسوال ۳۱۱،۲۷۲
کوشیا ۱۴۴،۱۴۳
کوفه و کوفیان ۳۱۸،۳۰۹،۳۰۰،۲۹۲، ۳۲۷،۳۲۳،۳۲۲،۳۱۹، ۳۵۳،۳۴۲،۳۳۷،۳۲۹، ۳۹۶،۳۹۴،۳۸۲،۳۵۶، ۵۷۵،۵۴۱،۵۲۶،۴۱۸، ۵۸۶،۵۸۴
کوفی ، الاعثم ۵۳۲
کومش ۴۶۷

کومون ۲۴۰
کون (نگاه کنید به گایگر)
کویکرها ۴۴۴،۶۰۹
کونیك ۴۵۳
کهن‌شناسی ۱۵۵
کیا، دکتر صادق ۱۲۱،۱۵۸
کیاگزارس ۳۵،۵۴
کیانیان ۱۶۹،۱۷۷-۱۷۹،۱۸۲،۱۹۲
کیت (کید) ۲۰۵
کیخسرو آل‌سلجوق ۱۳۲
کیسانیه ۵۶۹
کیقباد ۱۷۷
کیقباد، آذرباد ۱۸،۱۶۵
کیکاوس ۱۷۷
کیل ۱۶۱،۱۲۸
کیمبریج، هشت، ۲۱،۲۵،۲۶،۳۲،۶۵،۶۸
۱۳۴،۱۷۶،۱۳۱،۲۴۸،۲۶۹
۳۸۵،۴۴۸،۴۶۴،۵۰۱،۵۲۲
۵۷۴،۶۱۴،۶۴۱،۶۵۱،۶۵۵
۶۶۴،۶۷۵،۶۹۲
کیمیا ۳۹۹
کینگ ۱۴۱
کیومرث ۸۶،۸۸،۱۷۰،۱۸۷
کیهان، مسعود ۵۹۴

گ

گئومات ۵۱،۵۲،۵۳
گاتها ۴۵،۴۶،۴۹،۵۰،۱۲۲،۱۴۶،۱۴۶-
۱۴۸،۱۵۱
گاثا ۱۵۲
گادفری دوبویون ۶۹۶
گارسن دوتاسی ۶۴۷،۶۷۳
گاسانیک ۱۴۹
گالوس، امپراطور ۲۳۰
گالیاارینتالیس ۶۲،۶۵
گانوء شارل ۱۲۰
گاه شماری درایران ۱۵۲
گاهنامهٔ زردشتیان ۱۵۲
گایت‌لاین ۶۸۴
گای‌فاکس ۳۰۰
گایگر ۱۶۴،۴۵۰
گایگروکون ۱۵،۱۸،۲۳،۴۱،۴۲،۵۰
۵۸،۸۹،۹۲،۹۸،۱۰۷،۱۲۷
۱۳۰،۱۳۵،۱۴۷،۱۵۷،۱۶۰
۱۶۶،۱۶۹،۲۰۶
گباد ۱۸
گبراام ۱۱۶
گبرها ۷۸،۸۵،۲۹۷،۴۱۴
گبری ۶۷،۱۶۶
گبینو، کنت‌دو، ۱۰۱،۱۹۵،۱۹۶
گتینگن ۱۸،۹۳،۱۶۵،۳۹۹،۴۷۷
۵۲۴،۵۶۳،۶۶۷،۶۹۴
گجراتی ۱۸
گجستك ابالش ۱۶،۱۵۷،۱۵۹،۱۶۳
گراف ۲۱۴،۶۱۹
گردین، امپراطور ۶۱۵
گرسم ۲۶۲
گرشاسب‌نامه ۶۹۱
گرگان ۴۲،۵۷،۵۸،۵۷،۵۳،۶۵،۶۸۲
گرگانی، ابوسدیك ۵۲۱،۶۶۱
گره ید ۵۲
گروتفند ۹۳،۹۴،۹۶-۹۸
گرین، جان ریچارد ۱
گریوسند ۷۵

گزرسس ۸۷، ۹۵، ۱٤۰

گزنفون ۱۳۹

گزیر ۳۷

گشتاسب ۱٤۰، ٤۱٤۰، ٤۵، ٤۹، ۹۵، ۱٤٦، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۵، ۱۸۸، ۲۱۱

گشسپ ۱۹۵

گشنسپ ده ۲۷۵

گلادوین ۵٦٦

گلار ۲۱٦

گلاور ۳۹۱

گلدزیهر ۲۸۳، ۳۱۱، ۳۷٦ - ۳۸٤، ۳۸٦ - ۳۹۰، ۳۹٦، ۳۹۸، ٤۹۷، ۵۱۵، ۵۲۳، ۵۲٤

گلدنر ٦۸، ۸۹، ۱۰۷، ۱٤٦، ۱٤۷، ۱٤۹، ۱۵۱

گلستان سعدی ۵۰۳

گلشن راز ٤۱٤، ۵۸۹، ٦٤۷

گلوگاو ٦۹٤

گنج شایگان ۱٤۸

گنداره ۱٤۳

گنزه ٤۵۱

گوبیل ۷۲

گوتشمید ۱٤٦، ۲٦۲

گوزان ۳۳

گوستاودوگا ٦۲

گوشیار ۵۳۹

گوهر مراد ٤۲۹

گوهرین ، صادق ٤۱۱

گیار ، استانیسلاس ۸٤ ، ۵۷۵ ، ۵۷۸ ، ۵۹۱، ۵۹۵، ۵۹٦، ٦۰٦

گیب ۵٦٦، ۵٦۷، ٦۱۹، ٦٤۸، ٦۷٦

گیبون ۲۲٦، ۲٤۷، ۲٤۹، ٦۱۵

گیرگاس ۱۵٦، ۱۷۲، ۲۵۱، ۳٤۵

گیلان ۱۳۰

گیومرتا ۱۷۰ (نگاه کنید به گیومرث)

گیومرث ۱۷۰

ل

لاتین ٦۰، ٦۳، ٦٤، ٦٦، ٦۸، ۹۷، ۱۰٤، ۱۱۰، ۱۱٤

لاد ، اسقف اعظم ٦۵

لاروس ٤۲۰

لاسن ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۵

لافتوس ۱۰۰

لاله‌رخ ٤۷۲

لاویان ۱۵۲

لاهیجی ، ملا عبدالرزاق ٤۲۹

لایپزیگ ۱۳، ۱٤، ۳۰، ۳۹، ۵۵، ۲۰۰، ۳۸۵، ٤۰۹، ۵۰۲، ۵۲۵، ٦۱۲، ٦٦۲، ٦٦۹

لباب‌الالباب ۲۲، ۳۷۹، ٦۵٤ ، ٦۵۵ - ٦۵۷ ، ٦٦۲، ٦٦۳، ٦٦۵، ٦۷۰، ٦۷۱

اللحام ، ابوالحسن ۵۳۵

لخیع ۲۰۷

لرد ، هنری ٦٦

لرستان ۱۳٤

لسان‌الغیب ۳۳۱

لسان‌الملك سپهر ۲۵۱، ۲۷۲، ٤٦٤

لطائف‌المعارف ۳۷۰، ٤۷۱، ۵۲۰

لطیفهٔ غیبیه ٤۱۵، ٤۱۹

لغات‌عبری ٦۹٤، ٦۹۵

لغت عرب ۲۷۶، ۳۹۱
لغت فرس اسدی ۱۳۳، ۶۵۵
لغت نامهٔ دهخدا ۱۸٤
لل ، ریموند ٦۳
لنتز ۲۳۹
لندن ، هفت ، نه ، ۱٤ ، ۷٥ ، ۷٦ ، ۷۲ ، ۹۲ ، ۱٦٦ ، ۳٦۷ ، ٥٦٦ ، ۹۱۲ ، ٦۲۱ ، ٦٤۷ ، ٦٤۸ ، ٦۹۲
لنگم ۸۱
لو کری ٤۲۸
لو کوك ۲۲۸
لودویگ ٦٤
لوزاك ٦٤۸ ، ٦٦٦
لوی ۱٥٦
لوی آمریکائی ۱۸۳
لوی سیزدهم ٦٥
لهجهٔ آرامی شرقی ٦۹٥
لهجهٔ بختیاری ۱۳٤
لهجه های جدید فارسی ۱۲۲ ، ۱۲۹
لهجهٔ سمنانی ۱۳٤
لهجهٔ سیستانی ۱۳٤
لهجهٔ سیوند ۱۳٤
لهجهٔ طالش ۱۳٤
لهجهٔ طبرستانی ٥۱۲
لهجهٔ قهرودی ۱۳٤
لهجهٔ کاشانی ۱۳٤
لهجهٔ کردی ۱۳٤
لهجهٔ گبری ۱۳٤ ، ۱٦٦
لهجهٔ گیلانی ۱۳٤
لهجهٔ لری ٤٤ ، ۱۳۰ ، ۱۳٤
لهجهٔ مازندرانی ۱۳۰ ، ۱۳٤ ، ٦۹۳
لهجهٔ نائینی ۱۳٤
لهجه‌های ولایتی ایران ۱۳۲ ، ۱۳۳
لهجهٔ ولایتی غرب ۱۳٤
لهجهٔ همدانی ۱٤۰
لهما ۱۲۰
لی استرنج ٥۳۷
لیدن ۹ ، ۱ ، ۲۷۰ ، ۲۷٥ ، ۳۲٤ ، ۳۸۷ ، ٤۰۷ ، ٤۲۳ ، ٥۱٥ ، ٥۱٦ ، ٥۲۸ ، ٥٥۸ ، ٦۷٥
لیدیها ۳٥
لیلة البدر ٤۱۸ ، ٤۲۳
لیلی ، بنت ابی مرة ۱۹۷
لین ٤۰۹ ، ٤۹٤ ، ٤۹٥
لین پول ، استانلی ۳۱٤ ، ۳٦۷ ، ٥٤۳

م

الماتریدی ٥۳٦
ماتیگان گجستک ابالش ۱٦۳
ماد و مادیها ۱۱ ، ۱٤ ، ۳۱-۳۳ ، ۳٥-٤۰ ، ٤۳ ، ٤٥ ، ٤٦ ، ٤۹-٥٤ ، ٦۱ ، ٦٥ ، ۱۰۲ ، ۱۲۱ ، ۱۲۲ ، ۱۳۸ ، ۱٤۳ ، ۱۸٤ ، ۲۳۷
مادا ۱۲۱
مادرستانی ۳۰
مادر سلیمان ۱۷۱
مادرید ۳۹۷ ، ٤۳۹
مارابخت ۲۱٥
مارتین ، هنری ٦۱۸
ماردین ٤٥۱
مارسلینوس ، امیانوس ۱۰٤ ، ۱۱۸
مارك ، جوزف مولر ۱۱۳
ماركهم ، كليمنتز ۱۰ ، ۱۱ ، ۳۱۱
مارمریه ۲۳۲

ماریس ، لویس ٦٥٢
مازندران ٤٢،٣١، ١٣٠، ١٣٤
مازیار ٤٨٨-٤٩٠،٤٩٤،٤٩٦،٤٩٧
ماسینیون ، پروفسور ٦٢٠
ماکان ، ترنر ١٢٥، ١٧٠، ٢٠٤، ٢٠٩
٢١٧، ٢٤٥، ٢٥١، ٦٧٠
٦٧١
مالک بن انس ٣٩٤، ٣٩٦، ٣٩٩، ٤٠٣
٤٠٤، ٤٤٠، ٤٤٦، ٥٦٢
مالکی ٤٠٣، ٤٣٩، ٤٤١
مأمون ٢٣،١٦، ١٥٧، ١٥٩، ٢٤٣
٢٤٦، ٢٤٨، ٣٦٥، ٣٦٨-٣٧٠
٣٧٥، ٣٨٧، ٤١٦، ٤١٧، ٤٢٥
٤٥٢، ٤٥٣، ٤٥٦، ٤٥٨، ٤٧٩
٤٩٧، ٥٠١، ٥٠٣، ٥٠٥، ٥٠٩
٥١٦، ٥١٨، ٦٩٥، ٦٩٦
ماندائیان ٢٣٢، ٤٥٠، ٤٥١
مانی و مانوی ١٥، ٦٧، ١٥٧، ١٦٠
١٦٧، ٢٠٣، ٢٢٥، ٢٢٨
٢٣٠-٢٤٦، ٢٥٣، ٢٥٥
٢٩٩، ٣٠٧، ٤٥٠، ٤٥٨
٥٣١، ٥٥٦، ٦٠٥، ٦٣٠
٦٤٧
ماوراءالنهر ٢٤١، ٣٥٩، ٣٦٥، ٤٥٩
٤٦٧، ٤٧٣، ٤٧٧، ٤٧٨
٥٠٢، ٥٣٤، ٦٣٥، ٦٥٢
٦٦٧
ماه ٦٧
ماه آفرید ١٧٦
ماهات ١٢١
ماهان (میمون) ٣٨١
ماه بصره ٣٢، ١٢١
ماهسازنده ٤٧٤
ماه فروردین ٤٥٩
ماه کوفه ٣٢، ١٢١
ماه نخشب ٤٧٤
ماه نهاوند ٣٢، ١٢١
ماه نیایش ١٥٤
مایر ، فریتز ٩٣، ٦٤٨
ماینرس ٨٩
ماینوک خرد برابر صفحهٔ ١٢١، ١٦١
مبدأ و معاد ابن سینا ٤٢٨
المبرد ٥١٥، ٥٢٤، ٥٤٨
مبلغین مسیحی و سبب کمی پیشرفت
آنان در آسیا ٣٨٣
مبلغین مسیحی و نظر آنان دربارهٔ صوفیه
٦١٨
مبیضه ٤٦٣-٤٦٥، ٤٧٣، ٤٧٧-٤٧٩
متشابهات قرآن کریم ٤٢٥، ٤٢٧
متصوفه (نگاه کنید به صوفیه)
متصوفهٔ عرب ٤٤٨
متعاهدین ٣٢٥
المتقی ٥٣٣
متکلمین ٤٢٥، ٥٦١
المتنبی ، ابوالطیب ٤٤٦، ٥٣٩-٥٤٢
٦٥٠، ٦٨٥
المتوکل ٣٦٧-٣٦٩، ٣٧٥، ٤٣٠، ٤٣١
٤٣٤، ٤٩٢، ٤٩٩، ٥٠١، ٥٠٤-
٥٠٩، ٥١١
مثنوی ٣٠، ٦٨٩
مثنوی مولوی ، دو ٦١٨، ٦٢١، ٦٣٨
٦٤٢، ٦٤٧
المثنی بن حارثه ٢٩٠
مجارستان ٤٢٠

مجالس‌المؤمنین ۴۱۸، ۵۱۳، ۶۳۸
مجاهد ۳۹۴، ۳۹۵
المجریطی ۴۳۹
مجلس اعیان انگلیس ۳۰۱
مجلس سنا ۱۵۲، ۵۸۹
مجلهٔ‌آسیائی ۴۳، ۸۴، ۱۱۳، ۱۳۱، ۳۰۱
۵۱۲، ۵۳۴، ۵۴۰، ۵۷۹
۶۵۲
مجلهٔ آسیائی وینه ۲۲۳
مجلهٔ آلمانی مربوط بمسائل شرق ۳۰۶
مجلهٔ آیندهٔ، هفت، نه، ۱۷۵
مجلهٔ ارمغان، نه
مجلهٔ انجمن آسیائی آمریکا ۳۰۱
مجلهٔ انجمن سلطنتی آسیائی ۱۳۲، ۱۳۴
۲۶۹، ۴۷۱
۵۱۲، ۵۲۰
۵۳۷، ۵۸۷
۶۱۹، ۶۵۲
۶۵۴، ۶۵۵
۶۵۸، ۶۶۶
۶۹۱
مجلهٔ ایران و امریکا ده، ۳۰۲
مجلهٔ ایرانشهر، چهار
مجلهٔ پادشاهی آسیائی انگلیس ۱۸۳
مجلهٔ تعلیم و تربیت، شش، هشت
مجلهٔ جهان نو، نه
مجلهٔ روزگار نو، نه
مجلهٔ فقه‌اللغهٔ امریکا ۴۸
مجلهٔ کانون وکلاء ۱۰۲
مجلهٔ کاوه ۶۸۵
مجلهٔ مهر ۱۷۸، ۱۸۸، ۳۸۹
مجلهٔ یادگار، نه
مجلهٔ یغما ۶۴۷، ۶
مجمع‌الفصحاء ۶۵۵، ۶۶۳
مجمل‌التواریخ ۱۶۸
مجوس ۲۲، ۴۵، ۴۹، ۲۹۸، ۳۰۱، ۳۰۵
۳۴۰، ۳۵۸، ۳۵۹، ۴۱۳، ۴۱۴
۴۵۲، ۴۵۶، ۴۶۰، ۴۹۶، ۶۰۵
۶۳۵، ۶۴۷
مجوسان ۴۶۱، ۴۶۳، ۵۱۰، ۵۳۱
المجوسی، ابن مهبزود ۶۵۳
المجوسی، علی‌بن عباس ۵۴۸
مچیا ۱۴۳، ۱۴۴
المحاسبی ۵۰۸، ۶۰۲
المحاسن والاضداد ۲۵
محدث، میرجلال ۳۹۸
محسن بن علی ۳۲۹
محسن، فانی ۸۵
محفوظ، دکترحسینعلی ۲۸۵، ۲۸۱
محکمات قرآن ۴۲۶
محمد اسحاق ۵۹۴
محمدبن اسحق ۲۷۰، ۲۷۱
محمدبن اسمعیل ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۳
۵۹۷، ۶۰۳
امام محمد باقر علیه‌السلام ۵۷۳، ۵۹۵
محمدبن الحسن الشیبانی ۴۰۳
محمدبن‌الحنفیه ۳۱۵، ۳۳۵، ۳۳۶
۳۴۸، ۵۶۹
محمدبن خالدبن برمک ۲۴۳
محمدبن خنیس ۳۴۵
محمدبن سیرین ۳۳۹
محمدبن شهاب زهری ۳۹۵
محمدبن عبدالرحمن‌العامری ۳۹۹

محمدبن عبدالصمد ٦٣١
محمدبن عبدالله :
تولد ٦٥
تهدید خسروپرویز ٢٦٩-٢٧٢
سلسلهٔ انساب ٣١٥
هدف پیغمبر و فضائل اخلاقی دراسلام ٢٧٧،٢٨٤
مطالب دیگر : ١٧١،٢٣٩،٢٥٦،٢٧١،٢٨١،٣٠٥،٣١٠،٣١٥،٣٤٣،٣٨١،٤١٠،٥٩٥،٦٠٣،٦٢٩،٦٩٥،٦٩٦
محمدبن عبدالله الازدی ٤٠٢
محمدبن عبدالملک الزیات ٢٤٣،٣٦٧،٤٩٠،٤٩١،٤٩٣
محمدبن علی بن عبدالله بن عباس ٣٤٥،٣٤٦،٣٤٩،٣٥٠،٣٦٨
محمدبن علی‌بن عمرالسالم ٣٩٩
محمد عوض ابراهیم بیک ٣٦٦
محمدبن فضیل‌بن غزوان ٣٩٦
محمدبن لقمان ٤٠٩
محمدبن مروان ٣١٦
محمره ٤٦٣،٤٦٥،٤٧٩،٤٨٧
محمودبن عثمان ٦٤٨
محمود محمود ، شش ، نه
محمود وراق ٥٢١
محیط‌المحیط ٤٨٣
محیی‌الدین بن‌العربی ٦٣٩
مختار ٣٣٥-٣٣٧،٣٣٩،٣٤٢،٣٤٧،٣٤٨
مخلوق بودن قرآن ٤١٦،٤١٧
مد ٣٨ (نگاه کنید به ماد)
مدائن ١٩٨،٢٩٦،٣٢٧،٣٧٤،٥٩٢
المدائنی ٤٠٦
مدرج ٣٩٣
مدرس (هندوستان) ١٥٧
مدرس ، رضوی ٦٠٧
مدرس ، محمد علی تبریزی خیابانی ٤٠٧
مدرسهٔ علوم شرقیهٔ لندن ٢٢٧
مدینةالسلام ٢٧١،٢٩٣
مدینهٔ طیبه ١٩٨،١٩٩،٢٨١،٢٩٠،٢٩٢،٢٩٥،٣٠١،٣١٣،٣١٤،٣٢٠،٣٢١،٣٣٢،٣٣٥،٣٣٧،٣٨٠،٣٩٤،٣٩٥،٣٩٦،٤٤٠،٤٥٧
مراجل ٣٦٩
مراکش ٤٤١،٥٠٢
مرتی هیا ١٤٥
مرتی هیه ١٤٥
مرجئه ٤٠٧،٤١١،٥٦١
مردان سینه ١٩٣
مردانشاه ٢٩٧،٣٠٤
مردانشاه موبد نیشابور ٤٥٧
مرداویج‌بن زیار ٥٢٧،٥٣٤
مردخای ٣٤
مردکی ٣٤
مرزبانان ٢٩٨،٣٠٤،٣٤٨
مرزبان نامه ٦٩٣
مرسیا ١١،٦٩٣
مرقیون ٢٣٦
مرقیونیه ٥٥٦،٥٦٣
مرغاب ١٧١

مرگیانا ۵۷
مرو ۳۵۳،۳۵۲،۳۴۶،۵۸،۵۷،۲۳ ۶۸۷،۶۲۷،۴۷۵،۴۴۰،۳۵۵ ۸۶۸
مروان اول ۳۸۱،۳۱۶
مروان‌بن ابی حفصه (شاعر) ۴۰۳
مروان‌بن عبدالله ۳۵۶
مروان دوم (الحمار) ۳۵۱،۳۵۰،۳۱۶ ۳۵۶،۳۵۳
مروان‌بن محمد ۳۵۱،۳۱۶
مروج‌الذهب (نگاه کنید به مسعودی)
مرو دشت ۱۱۰
مرو روذ ۳۵۵،۳۵۳
مروزی ، ابو منصورالعماره ۶۷۹
مروزی ، عباس ۵۰۲،۲۳
مریانوس ۳۹۹
مریخ ۶۷۲
مریم ۲۶۸
مزامیر ۱۷۱
مزدا یرستی ۱۵۹
مزدیسنا ۱۶۶،۱۵۲،۱۰۲،۸۱،۵۸ ۱۸۱،۱۷۷
مزدك ۲۴۹،۲۴۷،۲۴۵،۲۰۳،۲۰۲
و مزدکیان ۳۵۹،۲۹۹،۲۵۵–۲۵۰ ۴۷۳،۴۷۰،۴۶۷–۴۶۳ ۴۹۱،۴۸۷ ۴۸۶،۴۷۹ ۵۶۳،۵۵۶
مزدك ، علی ۳۵۹
مزدك‌نامه ۲۵۰
مزیت زبان‌فارسی برزبانهای دیگر ۳۸۲
المسالك والممالك ۵۰۸
مستشرقین ، دو ، چهار ، پنج ، نه ، ده ، ۶۲
المستعصم بالله ۳۰۹،۳۰۸،۱۲
المستعین ۵۰۹،۳۶۸
المستکفی ۵۳۳
المستنصر ، خلیفهٔ فاطمی ۵۸۰
مسجد مادر سلیمان ۱۷۱
مسرور ۳۶۷
مسروق ۲۶۵،۲۶۲
مسعودی ۱۶۸،۱۶۷،۱۶۵،۲۵،۲۴ ۲۵۱،۱۹۱،۱۸۳،۱۸۱ ۳۷۲،۳۳۷،۳۲۱،۳۲۰ ۴۸۱،۴۶۶،۴۴۳،۳۸۶ ۵۳۹،۵۳۸،۴۹۰،۴۸۶ ۶۰۸
مسکوکات ۱۹۱،۱۵،۱۴
مسلك اشتراکی مزدك ۲۰۲
مسلم بن ولید ۴۰۳
مسلمیه ۴۶۸،۴۶۵
مسند احمدبن حنبل ۴۲۴
مسندالدارمی ۴۲۴
المسوده ۳۵۳
مسیح ۲۴۹،۲۴۰،۲۳۸،۱۷۱،۸۱،۶۲ ۴۵۲،۲۷۹
مسیح تابان ۲۳۹
مسیحیان ومسیحیت ۲۲۶،۲۲۵،۶۳ ۲۵۸،۲۵۲،۲۵۱ ۳۰۱،۲۷۶،۲۵۹ ۴۰۹،۳۸۳،۳۴۳ ۴۱۵،۴۱۴،۴۱۰ ۴۵۴،۴۵۳،۴۵۰ ۵۳۶،۵۰۶،۴۵۶

مسیحیان (نگاه کنید به صفحهٔ پیش) ۵۶۳
۶۲۴،۵۷۹،۵۷۲
مسیحیان در عهد ساسانیان ۲۰۰-۲۰۲
۲۴۹،۲۲۱
خوار شمردن نوشیروان مسیحیان را
۲۰۲
شورش فرزند متنصر نوشیروان بر پدر
۲۶۶
درآمدن سلمان فارسی به کیش مسیح
۳۰۱
مسیحیان حبشه ۲۵۹
مسیحیان نجران ۲۵۸
جزیه دادن مسیحیان به اسلام ۲۹۷
مسیحیان در خلافت المتوکل ۴۳۱
۵۰۷،۵۰۶
مسیحیان در عهد خلفای فاطمی ۵۷۹
مسیحیان هندوستان ۳۸۳
انتقال علوم از یونان به شرق بوسیلهٔ
مسیحیان سوریه ۴۵۴
مسیحیانی که نامشان با « بخت »
ترکیب شده است ۲۱۵
موازین اخلاقی در مسیحیت و اسلام
۲۷۹
ملاحم (کتب مشکوک الاعتبار) ۳۵۱
دانشمندان مسیحی در اسلام ۴۰۶
۵۱۶،۵۰۸،۴۵۶
۵۳۶،۵۱۷
تأثیر کیش مسیح در اسلام ۴۶۲،۴۲۶
۶۲۴،۴۶۴
چند بیت در ستایش ترسابچه ۶۶۳
مسیحیت درنظر صوفیه ۶۴۷
(نگاه کنید به عیسویان)

مشبهه ۴۶۷
مشرقی ، فیروز ۶۶۱،۶۶۰
مشکوة الانوار ۵۳۱
مشکوة ، سید محمد ۴۲۶
مشکور ، محمد جواد ۲۴۶
مشمسین ۲۴۳
مشیت ازلی ۴۲۰
مشیر (وزیر) ۳۷۱
مشیم ۲۲۷
مصر و مصریان ۲۸۰،۱۵۸،۱۴۳،
۳۲۱،۳۱۳،۳۰۸،۳۰۴
۳۵۶،۳۵۲،۳۴۳،۳۲۹
۳۹۷،۳۹۶،۳۸۴،۳۸۲
۵۰۱،۴۴۰،۴۰۸،۴۰۷
۵۷۵،۵۷۴،۵۴۳،۵۳۷
۶۵۰،۵۸۱-۵۷۹،۵۷۷
مصطفوی ، سید محمد تقی ، سیزده
مصعب ۳۳۶،۳۳۵
مصنفات الشیعة الامامیه فی العلوم
الاسلامیه ۳۹۲
مطران ، محمدبن ۵۳۵
مطبعهٔ فاروس ، شش ، هشت
مطبعهٔ مجلس شواری ملی (نگاه کنید
بچاپخانهٔ مجلس)
المطیع ۵۴۳،۵۳۷
مطیع بن ایاس ۴۵۸
مظهربن طاهر مقدسی ۴۶۲
مظهریت ۶۲۹،۵۳۰،۴۷۰
معارف اسلامی ۴۲۶
معانی و بیان عرب ۳۹۰
معاویه ۳۲۳،۳۲۲،۳۲۰،۲۱۶،۳۱۲
۳۷۹،۳۶۵،۳۳۰-۳۲۸،۳۲۶
معاویة بن هشام ۳۱۶

معاو يهٔدوم ٣١٦

معبدالجهنی ٤١٤

معبد نوبهار ٣٦٦، ٣٧٢

المعتز ٣٦٨، ٥٠٩، ٥١١

معتزله ٣٦٩، ٤٠٨، ٤٠٩، ٤١٠، ٤١٤-٤١٦،
٤١٨-٤٢٥، ٤٢٨، ٤٣٠، ٤٣٣-
٤٣٧، ٤٣٩، ٤٤٦، ٤٥٦، ٥٠٤،
٥٠٧، ٥١٥، ٥١٧، ٥٣٦، ٥٣٨،
٥٦١، ٥٧٤، ٦١٨، ٦٢٩، ٦٣٨

المعتصم ٢٤٣، ٣٦٥، ٣٦٨، ٤٠٧، ٤١٦،
٤٨٧، ٤٩٦، ٥٠٥

المعتضد ٣٦٨، ٥٢٥، ٥٨٦

المعتمد ٣٦٨، ٥١٥، ٥١٨، ٥١٩، ٥٢٢،
٥٦٤

المعجزة الخالده ٤٢٦

المعجم فی معائیر اشعار العجم چهار، هشت
٦٧٣، ٦٨٥

المعجم المفهرس ٤٢٣

المعد، ابو تمیم ٥٣٨

معروف کرجی ٦٢١

معروفی، بلخی ٦٦٥

المعری، ابوالعلاء ٥٤٢، ٥٤٣

المعز ٥٣٨، ٥٧٩، ٥٨٠

معلقات ٤٠٢، ٤٠٣، ٤٠٤، ٥٤٠

معمر ٣٩٥، ٣٩٦

معمر بن راشد صعانی ٣٩٤

معمری (معماری) گرگانی، شیخ
ابوزراعه ٦٦٨

المعمری، ابومنصور ١٨٧

المعمرین ٥١٥

معنوی بخاری ٦٨٠

معین، دکتر محمد ٢٨، ٥٠، ٥٨، ١٠٢،
١٦٦، ١٧٣، ٢٨١،
٦٠٦، ٦٧٢

مغ ومغان ٣٦، ٣٧، ٤٥، ٤٩، ٥١، ٥٢،
٢٠٨

مغ آزار ٥١

مغتسله ٢٣٢، ٤٥٠، ٤٥١

مقدم (نگاه کنید به دکتر محمد مقدم)

مغربیان (مغاربه) ٢١٧، ٤٦٢، ٤٩٤، ٥٠٦،
٦٥٠

مغمس ٢٦٠

مغویش ٥١٠

مغول ومغولستان ١٢٠، ١٢٩، ٢٩٣،
٣٠٨، ٣١٠، ٤٢١،
٥٥٠

مفاتیح العلوم ٥٤٤، ٥٥١، ٥٥٦

مفاتیح الغیب ملاصدرا ٤٢٦، ٤٢٧

المفضل الضبی ٤٠٣، ٤٠٦

مفید، شیخ ٤٠٩

مقامات حریری ٦٧٤

مقبرهٔ کورش ١٧١

المقتدر ٢٤٢، ٥٢٦، ٥٢٨، ٥٣١، ٥٣٢،
٦٢٦، ٦٢٧، ٦٣١

المقدسی ٤٣٧، ٥٤٥

مقدم، دکتر محمد، سیزده، ١٠٢

مقدمة الادب ٣٩٠

مقدونیه ١٤٤

مقلاصیه ٢٤٤

المقنع ٣٥٩، ٤٦١، ٤٦٣، ٤٦٥، ٤٧٢،
٤٧٣، ٤٧٥، ٤٧٦، ٤٧٧، ٤٧٨،
٤٧٩

المکتفی ٢٤، ٥٢٥

مکتوب براون بمرحوم آخوند و جواب
آن، نه

مکهٔ معظمه ۲۵۶، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۷۷،
۲۸۱، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۸،
۳۳۷، ۳۳۸، ۳۵۶، ۳۷۹،
۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۶، ۵۹۲،
مگنوس، البرتوس ۶۲
ملاحده ۲۳۴، ۵۹۵
ملاصدرا ۱۵۰، ۳۹۶، ۴۲۷، ۴۲۸
ملا فتح‌الله کاشانی ۶۶۰
ملافیروز ۸۴، ۸۵
ملبار ۱۵۷
ملحقات مشکوك الاعتبار دانیال بتورات
۶۹۴-۶۹۶
ملك جنان‌النور ۲۳۸، ۲۴۳
ملکشوش ۹۵
ملکان ملکا ۱۱۱، ۱۱۹
ملکم، سرجان ۳۱۱
ملوك‌الطوائف ۱۲۴، ۱۶۹، ۱۸۰
ملل تابعه ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۴
ملل ونحل (نگاه کنید به‌شهرستانی)
ملیا ۱۳۳
ممالیک ۳۰۸
مناس ۱۶۱
مناقب‌الشعراء ۶۵۵
منان ۱۰۰، ۱۰۵
منانیه ۵۶۳
من‌یلیه ۶۴
منتصر عباسی ۳۶۸، ۵۰۸
منتهی‌الارب ۳۱۹، ۳۳۴
منجی ۳۴۰
منجیك ۱۳۳، ۶۶۲، ۶۷۳
منچستر ۳۸۰، ۶۵۵، ۶۵۹
منذر، سلطان حیره ۲۶۳، ۳۷۹
المنصور، ابوجعفر ۳۸۴
منصوربن اسحق سامانی ۵۴۳
منصور اول سامانی ۲۱، ۵۲۲، ۵۳۹،
۶۷۱، ۶۹۱ (نگاه کنید به سامانی)
منصور حلاج (نگاه کنید به حلاج)
منصور دوم سامانی ۶۸۰
منصوربن محمدبن علی‌بن عبدالله بن عباس
۳۷۲، ۳۷۳، ۴۰۲، ۴۲۵،
۴۰۶، ۴۵۶، ۴۶۶-۴۶۹
۴۷۱، ۵۰۵، ۵۰۷، ۵۰۵، ۵۸۵
منصوری، ذبیح‌الله نه
منطق‌الطیر ۶۴۷
منطقی رازی ۶۶۲، ۶۷۴، ۶۷۶، ۶۷۷
۶۷۸
منظومات دورهٔ اموی ۴۰۰
المنقذ من‌الضلال ۶۱۷
من لا یحضره‌الفقیه ۵۴۸
منوچهر ۱۷۶
منوچهر پسر یودان یم ۱۶۰
منوچهرجی ۷۳
منوچهری ۲۲، ۴۸۹، ۵۰۳، ۵۰۴۰، ۶۸۶
المنینی ۶۶۶
موالی ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۹، ۳۴۲، ۳۷۶
۳۸۱-۳۸۳
موالی ایرانی ۳۶۰
مواهب‌اللدنیه ۲۷۲
موبد آذرپاذ مهر اسپند ۱۵۴
موبدان ۵۰، ۷۸، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۶۴
۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۵، ۲۱۳، ۲۲۶
۲۳۰، ۲۳۴، ۲۳۶، ۲۴۶، ۲۵۳
۲۵۶، ۳۰۵، ۴۶۱
مؤتمن، قاسم ۳۶۷

مودی ۶۸
مورایرلندی(نگاه کنید به سرتامس مور)
مور ، سرتامس ۴۷۲، ۶۵۲
مورخین یونانی ۱۳۹
مورو ۵۷
الموریانی ، ابوایوب ۳۷۳
موریه ۶۱۸
موزهٔ بریتانیا ۸۵، ۴۹۷، ۵۱۲، ۶۲۸
۶۰۳، ۶۵۴، ۶۵۶، ۶۶۶
۶۸۵
موزهٔ بودلین ۵۱۲
موزهٔ گیمه ۴۶، ۱۰۹
الموسوی، ابوجعفر ۵۳۵
موسی خرناتسی ۱۷۸
موسی بن علی بن عبدالله بن عباس ۳۶۸
امام موسی کاظم(ع) ۴۴۱، ۵۷۰، ۵۷۳
موسی کلیم‌الله ۴۷، ۱۷۱، ۱۸۲، ۲۷۹
۴۲۴، ۵۹۷، ۶۲۰، ۶۲۹
۶۴۲
موسی بن نصیر ۳۸۱
موصل ۶۵۰
الموصلی ، ابراهیم ۵۰۸
الموصلی ، اسمعیل هبةالله ۵۲۲
الموطا ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۹، ۴۲۴
الموفق ، ابومنصور ۶۵۶
موفق عباسی ۳۶۸
موقر ، مجید ۱۸۸
مول ، ژول ۲۰۹، ۵۴۰
مولر ، فریدریک ۲۲۳
مولر ، مارك جوزف ۱۱۳، ۱۱۴
مولر ، مکس ۵۵، ۵۶، ۸۹، ۱۰۰
مولوی ، دو ۴۳۲-۴۳۴، ۴۳۹، ۶۵۰،
۶۰۷، ۶۱۸، ۶۲۱، ۶۴۸
۶۳۹، ۶۶۱
مولویه ، سلسله ۶۳۹
مولیان ۲۸
مونتر ۹۳
مونک ۶۹۴
مونوفیزیتی‌ها ۶۹۴
المؤید بالله ، سید ابوالحسن ۵۱۲
مؤید ، حشمت ۳۳۱
مؤیدالدوله ۵۴۶، ۶۶۲
مؤیدالملک ۶۷۵
مویر، سرویلیم ۲۷۹، ۲۸۴، ۲۸۷، ۳۰۹
۳۱۰، ۳۱۷، ۳۱۹، ۳۲۲
۳۲۴، ۳۲۷، ۳۲۹، ۳۳۲-
۳۳۴، ۳۳۶، ۳۴۶، ۳۵۰
۳۵۷، ۳۵۸، ۳۶۳، ۴۷۱
۵۰۵، ۵۰۷، ۵۰۹
مهابادیان ۸۶
مهابلی ۸۶
مهاجرین ۳۱۴، ۳۲۴
مهبول ۸۶
المهتدی ۳۶۸، ۵۰۹
مهدی (ظهور حضرت قائم عجل‌الله
تعالی فرجه) ۳۵۹، ۵۷۶
المهدی ، خلیفهٔ عباسی ۲۳۴، ۲۴۰، ۳۰۷
۳۸۷، ۴۰۲، ۴۰۳
۴۰۸، ۴۷۱-۴۷۳
المهدی ، عبیدالله ۵۲۶، ۵۹۷
مهدیه ۵۱۹، ۵۲۶، ۵۳۸، ۵۷۷
مهر ۱۲۴، ۴۶۰
مهر اسپند ۱۵۴
مهرجانی (نگاه کنید به النهرجوری)
مهرك ۲۰۵

مهرک نوشزاد ۲۰۵،۲۰۶
مهرگان ۳۷۵،۶۸۸
مهر نیایش ۱۵٤
مهرهای سه‌گانه ۲٤٤
مهریشت ۵۸
مهریه ۲٤٤
مهیارابوالحسن ۳۰۷
مهیاربن مرزویه دیلمی ۶۵۳
میترا ۱۲٤،۱٤۵
میترک ۲۰۵
می‌تیلن ۱۵۸
میخی ۹۳
میدان تیروکمان ۲۲۲
میرزا آقاخان کرمانی ۵۹۲
میرقندرسکی ، علی ۶۵۷
میر محمد حسین ۸۵
میس ۲۳۲
میسرةالعبدی ، ابوعکرمه ۳٤۵
میکائیل ۶۲۰
میلتون ۶۰
میمذ ٤۸۱،٤۸۳
میمون (ماهان) ۳۸۱
میمونیه ۵۷۵
مینز ، پرفسور ، نه
مینوگ ی خرت برابر ۱۲۱
مینوی‌خردبرابر ۱۲۱،۱۲۸،۱۶۲،۲۳۵
مینوی ، مجتبی ، نه ، ۱۲۵
میهن‌دوستی ایرانیان ۵۹٤-۵۹۱

ن

نائله ۳۲۰
نازوک صاحب‌الشرطه ۶۳۶
ناسخ‌التواریخ ۲۵۱،۲۷۲
ناسولیز ٤٤۶
الناشی ۵٤۲
ناصرالحق ، ابومحمد ۳۰۷
ناصرخسرو ۱۳۳،۳۸۸،٤۰۶،٤٤۱،٤٤۰
۵۶۵،۵۷۸،۵۸۰،۵۸۱
۶۰۶،۶۷۳،۶۸۳
ناصرالدین شاه ۲۵٤
ناصرالدین قوبچه ۶۷۵
ناطق ۵۹۶،۶۰۳
نامهٔ پیامبر به پرویز ۲۶۹
نامه‌های پیامبر به پادشاهان ۳۹۳
نامی ۵٤۲
نامهٔ دانشمندان ۹۰
نامهٔ مینوی ۱۰۰
نامه‌نگاری ۱۶۵
ناهید ۱٤۵،۶۷۲
نبطی ۳۶۰،۳۸٤
نبطیان ٤۵۷
نبوغ آریائی ٤٤۹
نیرتندی ۵۱۰
نجاشی ۲۰۹،۲۷۷-۲۷۹
نجده ۳۳۵
نجران ۲۰۸
نجف ۳۵۲
نجم‌آبادی ، دکترمحمود ۳۰۳
نجمیاه ۹۵
نحو عربی ۳۷۷
نخجیرگاه ۲۰٤
نخشب ۳۵۵،٤۷۲
نربرگ ٤۵۱
نرثمبریا ۱۱
نرسی ۱۱
نرشخی ۵۳۹

نرمانها ۱۴۵، ۶۹۳
نریمان ۱۷۷
نریوسنگ ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۶۱
نزانی ۲۴
نژاد آریائی ۶۱۱
نژاد سامی ۴۲۳، ۴۵۵، ۶۲۱
نژادشناسی ۷۱
نسا ۳۵۳
النسائی ۵۱۶، ۵۳۲
نسای ۵۲، ۵۱، ۵۸
نسف ۳۵۵، ۴۷۲
نسک ۱۴۸-۱۵۰، ۱۶۴
نسودی ۱۷۳
نسیمی ۶۱۹
نصاری ۱۶۰، ۱۷۱، ۲۲۶، ۲۳۸، ۲۹۸، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۵۱، ۳۷۸، ۴۳۱، ۴۶۲، ۵۰۰، ۵۵۶، ۵۶۰
نصر اول ۵۱۸
نصربن سیار ۳۴۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۶، ۳۸۳
نصر دوم ۲۳، ۵۲۷، ۵۳۴، ۶۶۵، ۶۶۸
نصیریان ۳۰۱، ۴۵۳، ۵۷۳
نضربن الحارث العبدی ۳۹۰
نطنز ۲۴
نظام‌الملک ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۵۵، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۷، ۴۷۹، ۶۸۶، ۵۱۳، ۵۱۸، ۵۸۲، ۶۶۵
نظامی ۵
نظامی عروضی سمرقندی ۲۵، ۲۷، ۲۸، ۴۷۱، ۶۵۴، ۶۶۶، ۶۷۱
نظامی گنجی ۲۵، ۳۰، ۸۱، ۱۸۲
نظامیه ۴۳۷
نعمان، ابوحنیفه ۴۰۲
نعمان، سلطان حیره ۳۸۳
نفحات‌الانس ۴۲۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۵۳۰، ۶۰۹، ۶۶۰، ۶۱۹، ۶۴۲، ۶۲۴، ۶۳۸
نفیسی، سعید ۱۲۵، ۱۹۴، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۹، ۴۹۰، ۵۹۴، ۶۶۷، ۷۲۵
نقیل عرب ۲۶۱
النقاش، ابوسعید ۶۶۶
نقش رجب ۲۲۱
نقش رستم ۱۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱
نکیسا ۳۰
نگوش ۲۵۹
نگهبان مداین ۲۰۲
نمایش خنده‌دار ۱۶۲
نمایشنامهٔ اسکیلوس ۱۳۹
نوبخت ۴۶۶، ۵۹۴
نوبختی، ده
نوبختی، ابوسهل ۶۲۸
نوبهار، پرستشگاه ۳۶۵، ۳۷۲
نوبهار، مجله ۲۴۵
نوبندجان ۵۳۳
نوح ۱۷۲، ۱۷۷، ۴۷۵، ۵۹۷، ۶۲۹
نوح بن منصور سامانی ۱۸۸، ۴۳۰، ۵۴۷، ۵۴۸، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۴، ۶۹۱
نوح بن نصر سامانی ۳۴، ۵۴۳
نود نود ۴۸۸
نوذر کیانی ۱۸۵
نورالدین اتابک سوریه ۵۸۰

نور آسیا ٦٤٥
نوروز ١٥٢،١٧٤،٣٧٤،٣٧٥،٦٨٨
نور و ظلمت ٢٢٩،٢٣٧،٢٣٨
نوزده ، عدد ١٥٣
نوشیروان ١٢،١٦٣،١٦٥،١٦٧،١٩٧
٢٠٢،٢٠٣،٢٤٥،٢٤٦
٢٤٧،٢٤٨،٢٤٩،٢٥١
٢٥٣-٢٥٥،٢٥٧،٢٦٣
٢٦٦،٢٦٨،٢٨٩،٤٥٠
٤٥٥،٥١٠،٥١٢،٦١٥
٦٨١،٦٩٦
نولد که ١٢،١٨،١٩،٣٦،٤٠،١٠٩
١٦١،١٦٤،١٦٥،١٦٩،١٧٦
١٧٨،١٧٩،١٨٤-١٨٨،١٩٣
٢٠٠،٢٠٢،٢٠٤،٢٠٦،٢٠٩
٢١٠،٢١٥،٢٢٠،٢٢٤،٢٢٦
٢٤٦،٢٤٨،٢٤٩،٢٥١،٢٥٢
٢٦٤،٢٦٩،٢٧٩،٣٢٦،٣٥١
٣٥٢،٣٧٩،٣٨٠،٤٥١،٤٦٥
٤٩١،٥٠٧،٥١١،٥١٢،٥١٤
٥١٩،٦٦٩،٦٧١
النویری ٥٩٨،٥٩٩
نویکث ٢٤٣
نهاوند ١٢٤،١٧٥،٢٩٧،٣٦٠
نهایة‌الارب ٢٦٩،٢٧٣
نهب بغداد ٤٠٠
نهج‌البلاغه ٤٣٣
النهرجوری . ابواحمد ٤٣٧
نهروان ٣٢٧،٦٣٢
نیاطوس ٨٢
نیاورانی ، میرزاهادی ٤٢٩
نیبور ٩١
نیرنگستان ١٥٠،١٥٤
نیروانه ٢٣١،٦٤٥
نیزه‌های عرب ٢٩٣،٢٩٤
نیساریان ١٧٣
نیشابور ٢٢،١٧٩،٣٥٥،٤٥٧،٤٥٩،
٤٦١،٤٦٧،٤٦٩،٥١٠،٥١١،
٥٢١،٥٣٩،٦٢٧
نیشابوری ، مسلم ٥١٦
نیک‌دائی‌تی ٤١،٥٧
نیک‌فر ، نصرت‌الله یازده
نیکلسون ، پروفسور ٢٤٧،٢٤٨،٤٤٨
٦١٣،٦١٦،٦٢٠
٦٢١،٦٤١
نیکی‌نامه ٦٩٣
نینوا ٣٥،٥٨
نیوانگلند ٣٢٦
نیوکاسل ٦٦٥
نیویورک ٤١٤،٤٩٧،٢٤٠،٦٢٠

و

وائکرتا ٥٧
واتیکان ١٣٣،٦٥٥
الواثق ٣٦٣،٣٦٨،٤١٦،٤١٧،٤٣١ ،
٤٩٦
واسط ٣٩٦،٥١٤،٦٣٤،٦٣٥
واصل‌بن عطا ٤١
الوافی بالوفیات ٤٢٧
واقد (نگاه کنید به التمیمی)
الواقدی ٣٧٨،٣٩٥،٤٠٠،٤٠٧،٤١٦
والد شمیت ٢٣٩
وامق ٢٢
وامق و عذراء ٥١٠
وان ٩٩،٦١٦،٦٢٠،٦٤٧

و ایسباخ ۳۹،۱۴
وایل ، دکتر گوستاو ۳۹۷،۳۱۰
وایمار ۵۲۵
و بستر ۴۲۰،۱۸۰،۱۷۷
وثنیت ۳۰۹ (نگاه کنید به‌بت‌پرستی)
و جد وحال ۶۳۹
و چیر ۳۷۰
وحدت ملی ایران ۵۹۴
وحدت وجود ۴۳۹، ۴۴۴، ۴۵۰، ۵۵۰، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۳۷
ودا ۴۴۵، ۵۵۰، ۴۴۹
ودانتا ۴۴۸
ودانتا سرا ۶۱۱
ور ۱۷۳
ورزنین ۵۱۴
ور زنینی ، علی‌بن محمد ۵۱۴
ورنا ۵۸
ورنه ۴۲، ۵۸
وزارت ۳۷۰
وزارت‌فرهنگ ایران ، دو، هفت ، یازده ، ۱۸۸، ۴۱۴، ۶۱۲، ۶۶۱
وزارةالمعارف مصر ۳۶۶
وزارت هندوستان ۶۵۶
وزیر ۳۷۰، ۳۷۱
وست ۱۵، ۸۹، ۹۲، ۱۰۷، ۱۰۹، ۱۱۵، ۱۲۸، ۱۴۹، ۱۵۷، ۱۵۹ ، ۱۶۱، ۱۸۱، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۳۱ ، ۲۳۵ ، ۲۵۰
وسترگارد ۶۹، ۱۰۰، ۱۰۷
وسکس ۱۱
شمگیر ، قابوس ۵۳۴ ، ۵۴۳ ، ۶۵۰ ، ۶۷۸، ۶۸۱، ۶۸۲
وصیف ۵۰۴
وطنخواهی ۱۷۵، ۱۸۶
وطن‌دوستی ایرانیان ۵۹۱
وفیات‌الاعیان ۴۶۹
ولاگاس ۱۴۶
ولتر ۷۶
ولز ۶۵۰، ۶۵۲
ولف‌تن ۵۱۰
ولگاش ۱۴۶
ولوالجی ، ابوعبدالله محمدبن صالح ۶۷۹
ولید اول (پسرعبدالملك) ۳۱۶، ۴۷۲
ولید ، خالدبن ولید ۲۴۲
ولید دوم (پسریزید دوم) ۳۱۶، ۳۳۹
ولیدبن عقبه ۳۱۸، ۳۲۱
ولیدبن یزید ۳۹۵
وندیداد ۴۱، ۴۲، ۵۶، ۷۰۵، ۷۰۰، ۷۳، ۷۴، ۹۱، ۱۴۸-۱۵۲، ۱۰۰، ۲۱۰، ۲۵۰
ونسینك ۴۲۳، ۴۲۴
ون‌فلوتن ۳۰، ۳۱۱، ۳۳۷، ۳۴۰-۳۴۲ ، ۳۴۸، ۳۵۰-۳۵۳، ۳۵۵، ۳۵۷ ، ۳۵۸، ۳۸۷، ۴۷۲، ۵۱۶، ۵۴۴ ، ۵۵۱
ونیشن ۴۵
وولرس ۲۰۹
وهایبها ۳۲۵
وهب‌بن عمرو ۴۱۸
وهب‌بن منبه ۳۹۹
وهرز ۲۲۲، ۲۶۴، ۲۶۵
وهرکانه ۴۲، ۵۷
وه رود ۵۸
وهومن ۱۴۸، ۱۷۹

وهیلاك ، ابراهام ۳۲، ۶۵

ووستنفلد ۱۹۲، ۲۵۱، ۲۷۷، ۲۸۸، ۳۸۰،
۳۹۰، ۳۹۷، ۳۹۹، ۴۰۵، ۴۵۷،
۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۷، ۵۲۴، ۵۶۳

ویاك ۲۲۴

ویچرا ۳۷۰

ویخن ۵۱

وید ۵۵

ویسپرد ۷۴، ۱۵۱

ویشتاسپ ۴۵، ۴۹، ۵۰، ۹۵، ۹۷، ۱۴۰، ۱۴۲،
۱۴۳، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۷۸، ۲۱۱

ویکهم ۷۴، ۷۵

ویلیم فاتح ۱۸۱

ویندیشمن ۲۰۷

وینفیلد ۶۴۲، ۶۴۷

وینه ۵۵۸، ۶۴۷، ۶۵۶، ۶۹۲

ویونجهان ۱۷۲

ویونگها ۱۷۲

ویونکهان ۱۷۲

ه

هئوم ورکاسکای ۱۴۳

ها ۱۵۱

هائئومنت ۵۷

هائی نی ۱۵۱

هابیل ۲۴، ۲۳۸

هانخت ۱۴۹

هادخت ۱۴۹

هانك مانسربك ۱۴۹، ۱۶۴

هادخت نسك ۱۵۴

هادی عباسی ۳۶۸، ۳۷۵، ۴۵۸، ۴۷۱

هاربروکر ۲۲۷، ۲۵۱، ۴۷۸، ۴۷۹،
۶۱۴

هارون بن عیسی بن منصور ۴۹۰

هارون الرشید ۲۳، ۲۴۰، ۲۴۸، ۳۰۹،
۳۱۰، ۳۶۵، ۳۶۷، ۳۶۹،
۳۷۲، ۳۷۴، ۳۷۵، ۴۰۳،
۴۰۴، ۴۰۶، ۴۱۸، ۴۵۶،
۴۵۸، ۴۷۱

هاسورسی ۱۲۷

هاشم ۳۱۵

هاشم بن حکیم ۴۷۲

هاشمی ۳۱۶-۳۱۸، ۳۲۶، ۳۴۹، ۳۵۷

هاشمیه ۴۷۰

هالوی ۴۷، ۱۰۰

هات ۷۷

هاری سوم ۶۴

هانسن ۱۱۲

هاوگ ۷۱، ۸۹، ۹۲، ۱۰۷، ۱۱۰، ۱۱۳، ۱۱۴،
۱۱۵، ۱۱۷، ۱۲۰، ۱۲۷، ۱۵۷،
۱۶۶، ۱۸۱، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳
۲۳۱

هاید ، دکتر ۳۲، ۶۵-۶۸، ۸۱، ۹۲، ۹۳

هیتاهندو ۵۸

هجر ۲۹۸، ۵۲۰، ۶۶۵

هجر پیغمبر ۲۸۸

هخامنش ۱۱-۱۴، ۲۰، ۳۰، ۳۱، ۳۸

وهخامنشیان ۳۹، ۴۰، ۴۵، ۴۶، ۴۹، ۵۹،
۶۱، ۶۲، ۸۸، ۹۴، ۹۷،
۹۸، ۱۰۲، ۱۱۰، ۱۲۲،
۱۲۹، ۱۳۸-۱۴۲، ۱۴۶،
۱۴۷، ۱۵۶، ۱۷۱، ۱۸۴،
۱۹۱، ۳۱۲

هدایت ، رضاقلی ۶۱۰، ۶۵۵

هدایت ، صادق ۲۰۷

هدایت، مهدیقلی ۶۱۰
هدایتی ۵۶۹
الهدی والتدبیر ۲۳۰
هذیل ۲۸۵-۲۸۷، ۵۲۳
هرئیوا ۱۴۳
هرات ۲۷، ۵۷، ۵۸، ۱۴۳، ۳۵۵، ۴۷۱، ۵۱۱
هراکلیوس ۲۶۷، ۲۷۲
هرتسفلد ۱۴، ۱۱۱، ۱۴۱
الهرثمی، ابوالنصر ۵۳۵
هرکول ۱۷۵
هرمز ۲۳۰، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۷۰، ۳۸۸
هرمزان ۳۱۷، ۳۸۵
هرمزد ۱۵۲، ۲۲۶، ۶۷۲
هرمزد چهارم ۲۵۷، ۲۶۶
هرمزد پنجم ۲۵۷
هرمزدنامه ۸۴
هرمیاس ۶۱۵
هرن، دکتر پاول ۱۳۳، ۵۰۲، ۶۵۵، ۶۶۶، ۶۶۹، ۶۸۶
هرودوت ۳۳-۳۵، ۳۸، ۳۹، ۴۲، ۴۴، ۵۴، ۱۲۲، ۱۳۹
هروی، ابوشعیب صالح‌بن محمد ۶۶۳
هرویو ۵۷
هره‌وایتی ۵۷
هزارویکشب ۳۶۷، ۴۰۴
هزوارش ۱۴، ۱۰۳، ۱۱۱، ۱۱۴، ۱۱۷، ۱۱۸-۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۵۶
هزوان‌آسور ۱۲۷
هشام‌بن الکلبی ۴۰۴
هشام خلیفهٔ اموی ۲۴۳، ۳۱۶، ۳۴۹، ۳۸۴، ۴۱۵
هشام‌بن عروه ۳۹۳
هفت اقلیم ۶۶۰
هفت امامی ۱۹۵، ۴۴۱، ۳۳۶، ۵۱۷، ۵۶۷ (نگاه کنید به سبعیه)
هفتان بخت ۲۰۵، ۲۱۴
هفت ستاره ۲۱۵
هفتواد ۲۰۵، ۲۱۴، ۲۱۷
هگمتانه ۴۱، ۱۲۱
هلاکو ۳۰۸، ۳۰۹، ۴۲۱
هلند ۴۱۳، ۴۲۰، ۴۲۴، ۵۷۱
هلنوپولیس ۴۵۳
هما ۱۷۹، ۱۸۴
همائی، جلال‌الدین ۱۰۲، ۳۸۹
همدان ۳۲، ۳۶، ۵۳، ۱۲۱، ۱۲۴، ۲۳۲، ۴۶۶
همدانی، بدیع‌الزمان ۶۷۴
همدانی، عزالدین ۱۳۳
هنت، دکتر ۷۷، ۸۰، ۸۱
هند شناسان ۴۴۹، ۴۵۰
هندو ۵۵، ۵۶، ۸۶، ۸۸
هند وایرانی ۴۷، ۵۵-۶۰، ۸۸، ۱۶۹
هندوستان ۹، ۶۷، ۷۰، ۷۲، ۷۳، ۸۴، ۸۵، ۱۰۷، ۱۲۵، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۵۰، ۱۵۷، ۱۶۶، ۱۶۷، ۲۰۹، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۴۱، ۲۶۳، ۳۰۵، ۳۰۸، ۳۳۳، ۳۷۳، ۳۸۳، ۴۰۶، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۶، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۲۴، ۶۳۱، ۶۳۵، ۶۴۴، ۶۵۶، ۶۵۷
هندوستان وادبیات فرسی ۹
هندوستان وزردشت ۵۵، ۶۰
خدمات هندیان بادبیات عرب ۴۵۷
عجائب هندوستان ۵۳۸

سفر حلاج بهندوستان ۶۳۵،۶۳۱
سفرمانی بهندوستان ۲۴۱،۲۳۴،۲۳۳
سلطان محمود وفتح هندوستان ۵۴۹
نفوذ هندوستان در عقاید صوفیه ۴۴۸، ۶۴۴،۶۲۴،۶۱۱،۴۴۹
هندیان ۶۳۷۳،۵۵، ۶۱۱،۵
هنری، لرد ۶۶
هنینگ ۵۰، ۱۶۷،۱۳۴،۱۱۲،۱۱۱، ۲۳۹،۲۲۸-۲۲۶
هوار، کلمان ۴۶۲،۱۳۱،۱۳۰،۴۴،۴۳
هوبشمن ۱۳۰،۱۰۰
هوتسمه ۳۳۶،۲۵۱،۲۲۷،۲۲۰،۱۹۶، ۶۷۵،۴۵۸،۳۴۹
هوتوم شیندلر ۳۰۶،۱۳۰
هوخت ۲۴۴
هود ۶۲۹،۵۶۳
هور ۱۴۵
هورمزد ۲۰۶
هوسپارم ۱۵۰،۱۴۹
هوسروان ۸۷
هوشنج ۱۷۰
هوشنگ پارسی ۱۶۶،۱۶۰
هوشنگ پورسیامك ۱۷۰
هوشنگ‌جی ۱۲۷
هوشیدربامی ۳۵۹
هوشیدرماه ۳۵۹
هوشیع ۳۳
هوفمن، کشورک ۲۰۰
هومت ۲۴۴
هومر ۲۲۴
هومز ۴۳۸،۴۳۷
هووخشتر ۵۴،۳۵
هوورشت ۲۴
هیتریگ ۱۰۰
الهیثم‌بن معاویه ۶۶۹،۳۹۶
هیربدان ۴۶۱
هیرکانیه ۵۷،۴۲
هیروغلیف ۱۰۲،۱۰۱
هیرمند ۵۸،۵۷
هیستاسپ ۱۴۶،۹۷،۹۵
هیستینگز ۶۲۰،۱۴۴
هیمالیا ۲۷۶
هیوز ۶۴۷،۶۲۵

ی

یادگار زریران ۱۸۵،۱۶۷،۱۶۴،۱۸، ۲۰۶
یارشاطر، دکتراحسان، یازده، سیزده، ۱۴، ۳۹،۳۶،۱۸،۱۶،۱۵، ۴۹، ۴۷-۴۴، ۴۲، ۸۴،۵۶،۵۵،۵۲،۵۰، ۱۱۲،۱۱۰،۱۰۱،۹۷- ۱۲۴، ۱۲۲، ۱۱۸ - ۱۴۲، ۱۴۱، ۱۳۴، ۱۶۶، ۱۶۴، ۱۶۱، ۲۲۵، ۲۰۸، ۱۶۷، ۲۴۶،۲۳۸
یافث ۱۷۷
یافعی ۶۲۱
یاقوت حموی ۴۷۷،۴۷۶،۳۰،۲۵
یتیمة‌الدهر ۶۴۹،۵۴۷،۵۳۹،۵۳۴، ۶۶۲،۶۵۶،۶۵۲،۶۵۱، ۶۸۷،۶۸۱،۶۷۸،۶۷۷، ۶۸۸
یثرب ۱۹۸
یحیی‌بن برمکی ۴۰۵

یحیی بن بطریق ۴۰۴
یحیی تعمید دهنده ۵۹۷
یحیی بن خالد بن برمک ۲۷۴،۳۷۵
یحیی دمشقی ۴۱۳
یحیی بن زید ۴۷۷،۴۷۸
یحیی بن ماسویه ۵۰۸
یحیی بن معاذ ۴۸۰
یخسنونتن ۱۱۸
یزد ۴۳،۴۴،۱۳۰،۱۳۴،۱۶۶،۵۰۶
یزدان گشنسپ ۱۹۳
یزدگرد اول ۲۰۱،۲۹۵،۳۳۶
یزدگرد بزهکار ۲۰۱،۲۴۶
یزدگرد پسر شهریار ۲۹۰
یزدگرد سوم ۱۲،۱۸۳،۱۸۷،۱۹۵،
۱۹۷،۲۴۹،۲۵۷،۲۶۸،
۲۸۹،۲۹۷،۴۷۲
یزید اول ۳۱۶،۳۳۰-۳۳۳،۳۳۵،۳۳۷
یزید بن حبیب ۲۷۰
یزید دوم ۳۱۶،۴۱۰
یزید سوم ۳۱۶،۴۷۲
یزید بن مهلب ۳۸۱
یزیدی ۴۵۴
یسنا ۵۸،۶۸،۶۹،۷۰،۷۴،۹۹،۱۰۵،
۱۰۶،۱۵۱،۱۵۸،۱۷۷
یشت ۵۸،۸۱،۱۵۲
یشتها ۱۷۳
یشوع بخت ۲۱۵
یعقوب بن لیث صفار ۲۲،۵۰۹،۵۱۰،
۵۱۱،۵۱۳،۵۱۷-
۵۱۹،۶۸۵،۶۸۶
الیعقوبی، ابن واضح ۱۶۸،۱۹۶،۲۲۰،
۲۲۷،۲۲۸،۲۵۱
۳۳۶،۳۳۷،۳۳۸
۳۴۹،۳۵۱،۳۵۲
۳۵۵،۳۵۸،۴۶۶
۴۷۲،۴۷۷،۴۸۰
۵۲۴
یعقوبیان سریانی ۲۴۹
یغما، مجله ۴۷،۵۶،۱۶۹،۲۳۷،۲۴۶
یغمائی، حبیب ۶۹۱
یغنوبی ۴۵
یفرم خلیفهٔ نصرانی ۵۷۹
یکتبونتن ۱۱۶
یکسوم ۲۶۲
یلان سینه ۱۹۴
یما ۸۸،۱۲۶،۱۷۲
یمللونتن ۱۱۴
یمن ۱۷۶،۲۲۲،۲۵۶،۲۵۷،۲۵۹
۲۶۰،۲۶۵،۲۸۱،۲۹۸،۳۵۵
۳۶۹،۳۸۰،۳۸۲،۳۹۴،۳۹۶
۴۳۵،۵۲۵،۵۵۷،۵۸۲،۵۶۴
۵۸۶
یمین الدوله، سلطان محمود ۶۸۰
یمینی ۶۶۶
ینابیع المودة ۴۳۳
یواکریوس ۲۴۹
یوتیکوس ۲۵۱،۵۳۶
یوحنا ۶۹۶
یوحنا بن ماسویه ۴۵۶
یوحنا ملاله ۲۰۰،۲۵۴
یودان یم ۱۶۰
یوستی ۱۰۷،۱۳۹،۱۴۴،۴۸۲
یوسف البرم ۳۵۹،۴۷۲
یوسف بن عمر ۳۴۱

یوسف بن عمر ثقفی ۲۴۲
یوسف و زلیخا ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۷
یولالیوس ۶۱۵
یوم الحره ۳۹۳
یونان و یونانیان ۱۰، ۱۲-۱۷، ۲۱، ۴۲، ۵۳، ۵۷، ۶۰، ۶۶، ۶۶، ۹۰، ۹۵-۹۷، ۱۴۳، ۱۴۸، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۴، ۱۹۱، ۲۴۷، ۳۷۸، ۳۸۴، ۳۹۲، ۴۰۴، ۴۱۶، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۳۸، ۴۵۳-۴۵۶، ۵۵۶، ۵۵۷، ۶۲۴، ۶۸۴
یونانی (رجوع شود به خط یونانی و زبان یونانی)
یونکر ۱۶۶
یهودیان ۱۰، ۳۳، ۹۲، ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۳۶، ۱۷۰، ۱۹۱، ۲۳۲، ۲۳۸، ۲۳۹-۲۴۰، ۲۵۸، ۲۹۷، ۲۹۸، ۳۴۰، ۳۴۲، ۳۵۰، ۳۷۸، ۴۰۳، ۴۰۵، ۴۱۳، ۴۵۰، ۴۵۲، ۴۵۴، ۴۵۷، ۴۶۲، ۵۰۰، ۵۰۶، ۵۰۶، ۵۵۶، ۵۶۴، ۵۷۲، ۶۴۲، ۶۹۵، ۶۹۶
یتس ۶۵۲
یما ۸۸، ۱۲۶
یمه ۱۲۵

پایان

A LITERARY HISTORY OF PERSIA

VOLUME 1

From the Earliest Times until Firdawsi

BY

EDWARD G. BROWNE

M. A. M. B. F. B. A. F. R. C. P.

SIR THOMAS ADAMS'S PROFESSOR OF ARABIC
AND FELLOW OF PEMBROKE COLLEGE
IN THE
UNIVERSITY OF CAMBRIDGE

***

ANNOTATED PERSIAN TRANSLATION

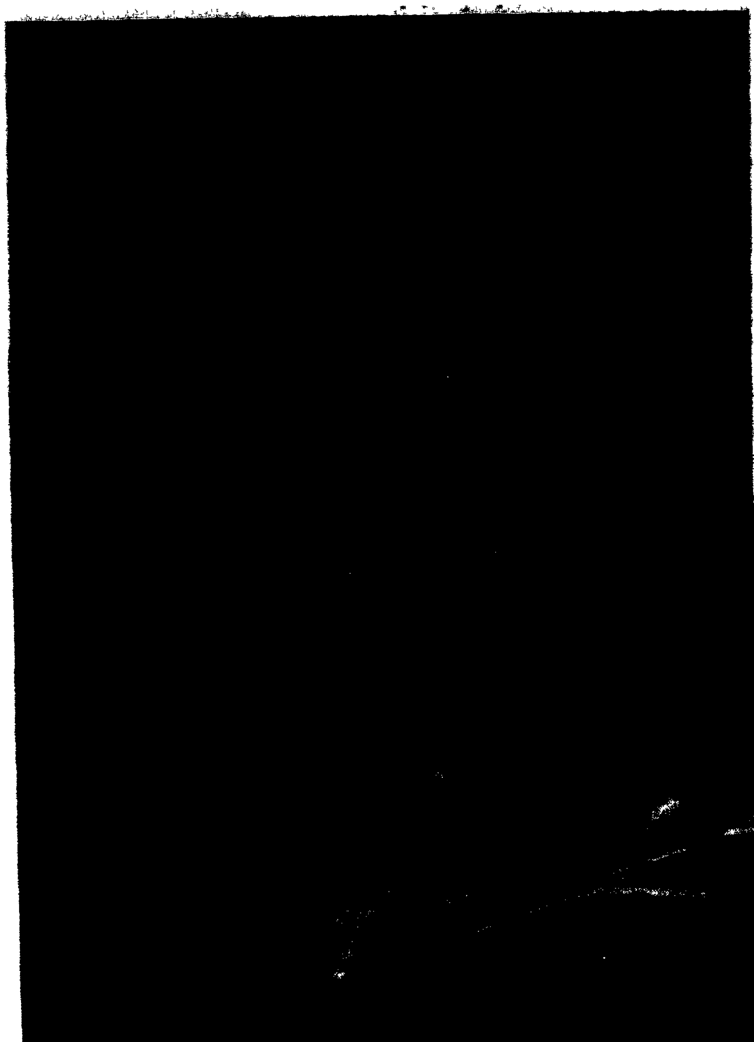
BY

ALI PASHA SALEH

PROFESSOR IN TEHRAN UNIVERSITY

TEHRAN

PARLIAMENT PRINTING PRESS

پروفسور ادوارد براون

نقل از « عجب نامه » یا مجموعهٔ مقالاتی که چهل وسه تن از مستشرقین نامدار جهان (همکاران وشاگردان براون) ازیازده ملیت مختلف بیادبود شصتمین سال تولد وی (هفتم فوریهٔ ۱۹۲۲ میلادی) نوشته‌اند و بکوشش پروفسور آرنولد T. W. Arnold و پروفسور نیکلسون Reynold A. Nicholson در یك مجلدبزرگ بنام‌مطالعات‌درشرقشناسی A Volume of Oriental Studies همان سال در کمبریج انتشار یافته است .